

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XXIV No. IV

2025

GASUN JSS

GAZİANTEP UNIVERSITY

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double-blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research-oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

ISSN: 1303-0094

e-ISSN: 2149-5459

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHST MLA International Bibliograph

Gaziantep University Journal of Social Sciences
(Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)
GAUN-JSS

Owner (İmtiyaz Sahibi)

University of Gaziantep
Rector Prof. Sait Mesut DOĞAN

Editor-in-Chief (Baş Editör)

Assoc. Prof. Sever IŞIK

Assistant Editors (Editör Yardımcıları)

Dr. Res. Ast. İbrahim ÖZHAZAR

Res. Ast. Muhammed Ali AKAY

Section Editors (Alan Editörleri)

Prof. İsmail BAYKARA

Prof. İbrahim Halil EKŞİ

Prof. Mehmet EROL

Prof. Senem KURTAR

Prof. Atıncı OLCAY

Assoc. Prof. Ayhan ÖZER

Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK

Assoc. Prof. Mustafa CAN

Assoc. Prof. Ferihan AYAZ

Assoc. Prof. Zeynep Serap TEKTEN

Asst. Prof. Ela İpek GÜNDÜZ

Asst. Prof. Muhyettin İĞDE

Asst. Prof. Mehmet Ragıp KALELİOĞLU

Asst. Prof. Gülşah Gaye FİDAN

Asst. Prof. Onur TÜRKÖLMEZ

Asst. Prof. Meltem MUŞLU

Asst. Prof. Eray Sinan DEMİRHAN

Editorial Board (Yayın Kurulu)

Prof. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI

Prof. Mehmet ÇELİKEL

Prof. Nuri YAVAN

Prof. Zekiye ANTAKYALIOĞLU

Assoc. Prof. Uğur UZUNKAYA

Assoc. Prof. Erol ERKAN

Assoc. Prof. Burhan KILIÇ

Assoc. Prof. Naile ASKER

Assoc. Prof. İsmail YILMAZ

Vol. 24, Issue IV, October 2025 (Cilt 24, Sayı 4, Ekim 2025)

Web (İletişim): <http://jss.gantep.edu.tr> / <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail (E-posta): editor@gantep.edu.tr

Vol. XXIV, Issue IV, October 2025 (Cilt 24, Sayı 4, Ekim 2025)

Reviewers List (Hakemler Listesi)

Prof. Dr. Rahşan TAMSÜ POLAT	Assoc. Prof. Dr. Naib ALAKBAROV
Assoc. Prof. Dr. Ali YAŞAR	Asst. Prof. Önder UZKARALAR
Assoc. Prof. Dr. Gamze YÜCETÜRK KURTULMUŞ	Res. Asst. Türker AÇIKGÖZ
Assoc. Prof. Dr. Yusuf AKÇAKOCA	Prof. Dr. Yavuz AKÇİ
Assoc. Prof. Dr. Gülşah GÖÇMEN	Asst. Prof. Cihan DABAN
Assoc. Prof. Dr. Cenk TAN	Assoc. Prof. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ
Prof. Dr. Cevriye DEMİR GÜNEŞ	Asst. Prof. Huriye YILDIRIM ÇINAR
Prof. Dr. Ömer Faik ANLI	Serhat ORAKÇI
Assoc. Prof. Dr. Şeyma KÖMÜRCÜOĞLU	Assoc. Prof. Dr. Tolga ÖZTÜRK
Asst. Prof. Büşra BİLGİN	Assoc. Prof. Dr. Burçin DEMİRBİLEK
Prof. Dr. Hamdi BRAVO	Assoc. Prof. Dr. Emre OZAN
Asst. Prof. Mete Han ARITÜRK	Asst. Prof. Yasin ERKAN
Asst. Prof. Cengizhan KARACA	Asst. Prof. Salih ARSLAN
Asst. Prof. Sercan AYDIN	Prof. Dr. Kadir Caner DOĞAN
Assoc. Prof. Dr. Seyit Ali MİÇOOĞULLARI	Dr. Luis Pinedo CARO
Assoc. Prof. Dr. Erdal ALANCIOĞLU	Prof. Dr. Kutay YILMAZ
Dr. Yasin SÖĞÜT	Assoc. Prof. Dr. Umut YANARDAĞ
Asst. Prof. Tunahan DEĞİRMENCİ	Assoc. Prof. Dr. Aynur SOYDAN ERDEMİR
Assoc. Prof. Dr. Eray GEMİCİ	Asst. Prof. Abdullah KARA
Prof. Dr. Ali İhsan PALA	Dr. Suat ÖZDAĞ
Prof. Dr. Nasi ASLAN	Assoc. Prof. Dr. Bilal KOÇ
Dr. Yakup UZUNPOLAT	Assoc. Prof. Dr. Hilal ŞAHİN
Asst. Prof. Ali BİRİNCİ	Dr. Umut KANSOY
Prof. Dr. Macid YILMAZ	Res. Asst. M. Emin BÜYÜK
Prof. Dr. Şule YÜKSEL ÖZMEN	Asst. Prof. Levent YIKICI
Prof. Dr. Mikail BATU	Asst. Prof. Mustafa DEMİR
Dr. Merve ŞENTÖREGİL	Assoc. Prof. Dr. İlker YİĞİT
Assoc. Prof. Dr. Osman ÇALIŞKAN	Assoc. Prof. Dr. Abdullah TÜRKER
Assoc. Prof. Dr. Fatma YASA	Asst. Prof. Ahmet ÖZPAY
Dr. Selçuk TATAR	Assoc. Prof. Dr. M. Onur HASDEDEOĞLU
Asst. Prof. İnciha HOTAMAN	Assoc. Prof. Dr. Selçuk ATAY
Asst. Prof. İbrahim Akan ÖZDEMİR	Assoc. Prof. Dr. Muhammed HÜKÜM
Assoc. Prof. Dr. Kazım KILINÇ	Asst. Prof. Ahmet YENİKALE
Res. Asst. Fatma İŞLER	Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR
Asst. Prof. Bumin Çağatay AKSU	

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XXIV Issue IV

2025

GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt 24 Sayı 4

2025

CONTENT (İÇİNDEKİLER)

Editör'den / From Editor

Sever IŞIK

ARCHEOLOGY (ARKEOLOJİ)

Pars Pro Toto: Roma İmparatorluk Dönemi Kapı Tipli Mezar Stellerindeki
Kapı Motifi Üzerine Bir Değerlendirme

1553-1580

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Münteha DİNÇ & Ahsen FINDIK & Emre TAŞTEMÜR

DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATLARI
(WORLD LANGUAGES & LITERATURES)

Sehl b. Hârûn ve Eserleri

1581-1594

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Mehmet KUYANAY

PHILOSOPHY (FELSEFE)

Husserl'in Fenomenolojisinde Bilinç ve Fenomen Kavramları

1609-1626

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Aslı ÜNER KAYA

Rodrigo Jiménez de Rada'nın İslâm Algısı
ve Müslümanlara Yönelik Faaliyetleri

1627-1641

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Enes ŞANAL

Bireysel Eylemin İmkânı Üzerine:

Foucault ve Agamben'in Dispozitif Kavrayışı

1642-1657

(Research Article/Araştırma Makalesi)

Celal SABANCI

ECONOMY (İKTİSAT)

- Kredi Kartı İşlem Adeti ve Tüketici Fiyat Endeksi İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Örneği** 1658-1671
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Esat DAŞDEMİR & Mustafa Kerem BÖRÜ
- The Unemployment Hysteresis Puzzle: A Bibliometric Analysis of Global Research Patterns** 1672-1689
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Tuna KÖSE
- Ekonomik Karmaşıklık ve Büyüme İlişkisi: Türkiye’de Sektörel Bir Yaklaşım** 1690-1717
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yusuf ÜNSAL
- Türkiye’de Finansal ve Ticari Küreselleşmenin Enerji Politikalarına Yansımaları: Doğalgaz Tüketiminde Doğrusal Olmayan Etkileşimler** 1718-1741
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hayriye TAŞCI & Cengizhan KARACA

THEOLOGY (İLAHİYAT)

- Kur’ân’da “Nüşûz” Lafzının Semantik Katmanları: Tefsir, Lügat ve Türkçe Mealler Bağlamında Anlambilimsel Bir İnceleme** 1742-1760
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahmet KAVUT & Tevhit AYENGİN
- Yükseköğretimde İlahiyat Öğrencilerinin Dünya Görüşleri** 1761-1784
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mustafa Cabir ALTINTAŞ

COMMUNICATION (İLETİŞİM)

- Küresel Bir Sorun Olarak İklim Değişikliği: Haber İçerikleri ve Fotoğrafları Üzerine Karma Bir Analiz** 1785-1815
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hüseyin YAŞA
- Televizyon Dizilerinde Topluma Sunulan Aile Kuşakları Arasındaki İlişki ve Etkileşim: Kızılıcak Şerbeti ve Yalı Çapkını Örneği** 1816-1836
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Miyase ASLANTAŞ

ENGLISH LANGUAGE & LITERATURE (İNGİLİZ DİLİ VE EDEBİYATI)

Unkept Promises and Land Conflicts in Damon Galgut's The Promise 1837-1851
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahmet Yusuf AKYÜZ & İsmail AVCU

Mending Shells, Mending Worlds: Postcolonial Ecofeminism in Linda Hogan's Solar Storms 1595-1608
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Selçuk TATAR

BUSINESS & FINANCE (İŞLETME & FİNANS)

Geleneksel Tamamlayıcı ve Alternatif Tıpta Reklam: Hukuki Çerçeve ve Sorunlar 1852-1863
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ertuğrul MIHÇIOĞLU & Abdullah ERDOĞAN

İşletme Alanında Yeşil Girişimcilik Konusunda Yayımlanmış Makalelerin Bilim Haritalama Teknikleri ile Bibliyometrik Analizi 1864-1881
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yasin BAYAR & Özlem YAŞAR UĞURLU

Türkiye'de Politik İstikrarın Karbon Emisyonu Üzerine Etkisi 1882-1896
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeliha Semra KILINÇ & Üzeyir AYDIN & Selim ŞANLISOY

The Impact of Football Star Player Transfers with Digital Currency and Fan Tokens on Corporate Reputation and Image: An Analysis in the Context of Financial Value Volatility and Marketing Strategies 1897-1911
(Case Report/Olgı Sunumu)
Olca ÖLÇEN & Ahmet AYDIN & Begüm MARAL

GERİ ÇEKİLDİ: Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluğun İnovatif İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Yeşil Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolü (Cilt 24, Sayı 2, 866-883)
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İtir HASIRCI & Fatma ZEYBEK PINARBAŞI & Volkan AKGÜL

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS (SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER)

Cultural Heritage as Soft Power: TİKA's Restoration Projects in Diplomacy 1912-1934
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet Emre AKTUNA

Factors Affecting Post-Apartheid South African Foreign Policy: South Africa-Türkiye Relations 1935-1950
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gökhan KAHRAMAN

Balkans, Bosnia and Herzegovina and Türkiye: A Strategic and Historical Review 1951-1962
(Review Article/Derleme Makale)
Ercan SEYHAN & Büşra ÖZTEKİN

Kamuda Stratejik Yönetim için Tipolojik Yaklaşımlar 1963-1982
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlkay TOSUN & Emrullah ULUDAĞ

SOCIOLOGY (SOSYOLOJİ)

The Place of Syrian Migrants in the Labor Market and Their Socio-Economic Status in Türkiye 1983-1998
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Atik ASLAN

HISTORY (TARİH)

Sabiha Sertel'in Sosyal Çalışmaya Dair Görüşleri 1999-2020
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Meral KUZGUN & Melek HALİFEOĞLU

Bengal'in İlk Bağımsız Türk İslâm Hanedanlığı: İlyasşâhîler 2021-2036
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Enes Fırat ÖNEL

A Conceptual Questioning From the Perspective of the West's Relations With Turks: Justice 2037-2054
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlker BAYRAM

An Example of the Effect of Lithological Structure on Wars: The Defence of Antep 2055-2069
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Erol UZUN

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE (TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI)

Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirlerinde Adalet Duygusu 2070-2080
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahmet İhsan KAYA

Anlatının Sessiz Diyalogu: Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç'te Metinlerarasılık 2081-2092
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Özgül ÖZBEK GİRAY

Kıbrıslı Türkolog Harid Fedai'nin Hazırladığı Divan Neşirleri ve İrtifa Risalesi -Çalışmalar, Problemler ve Öneriler- 2093-2104
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Orkun ÖZAŞIK & Şerife YALÇINKAYA

Edi'den

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Ekim 2025 sayısından herkese merhaba! Bu sayımızda Arkeoloji, Dünya Dilleri ve Edebiyatları, Felsefe, İktisat, İlahiyat, İletişim, İngiliz Dili ve Edebiyatı, İşletme-Finans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, Sosyoloji, Tarih ve Türk Dili ve Edebiyatı olmak üzere toplam on iki farklı alandan otuz bir makale yer almaktadır. Bu makalelerin yirmisi Türkçe, on biri ise İngilizce olarak kaleme alınmıştır.

Yeni sayımızla birlikte yayın ekibimiz yenilenmiştir. Öncelikle nceki sayılarımızda dergimizin yayınlanmasına katkı sunan tüm eski çalışma arkadaşlarımıza teşekkür eder, gelecekteki çalışmalarında başarılar dileriz. Yeni ekibimizle birlikte, çok dilli, yayın planlamalarında alanlar açısından eşitliğe ve çeşitliliğe zen gösterilen, yayın alanlarının alfabetik sırayla ve yayının geliş tarihi esas alınarak düzenlendiğini, bütün alanlara olabildiğince eşit düzeyde yer vermeye çalışan bir çizgide yayınlarımıza devam etme arzusunda olduğumuzu vurgulamak isteriz. Dergimizde göreve başlayan baş editörümüz Doç. Dr. Sever İşIK'a, editör yardımcıları Arş. Gör. Muhammed Ali AKAY ve Dr. Arş. Gör. İbrahim ÖZHAZAR'a görevlerinde başarılar dileriz.

Arkeoloji alanında Münteha Din, Ahsen Fındık ve Emre Taştemr'n "Pars Pro Toto: Roma İmparatorluk Dönemi Kapı Tipli Mezar Stellerindeki Kapı Motifi zerine Bir Değerlendirme" başlıklı alışması, Roma dönemine ait mezar stellerinde yer alan kapı motiflerinin sembolik anlamını inceleyerek dönemin ölüm ve öte dünya anlayışına ışık tutmaktadır.

Dünya Dilleri ve Edebiyatları alanında Mehmet Kuyanay, klasik Arap edebiyatının önemli bir ismi olan Sehl b. Hrn'n eserlerine odaklanmaktadır.

Felsefe bölümünde Aslı ner Kaya, Husserl'in fenomenolojisinde "bilinç" ve "fenomen" kavramlarını yeniden yorumlarken; Enes şanal, Rodrigo Jimnez de Rada'nın İslam algısını tarihsel bağlamda inceler. Celal Sabancı ise Foucault ve Agamben'in dispozitif kavrayışlarını karşılaştırarak bireysel eylemin imknını tartışmaktadır.

İktisat alanında Esat Daşdemir ve Mustafa Kerem Br, kredi kartı işlemleri ile tüketiciler fiyat endeksi arasındaki ilişkiyi Türkiye rneğinde analiz etmektedir. Tuna Köse, küresel işsizlik histerisi üzerine bibliyometrik bir çözümlleme sunarken; Yusuf nsal ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki etkilerini sektörel bir perspektifle ele almıştır. Hayriye Taşcı ve Cengizhan Karaca ise küreselleşmenin Türkiye'nin enerji politikalarına etkisini doğalgaz tüketimi üzerinden incelemektedir.

İlahiyat alanında Ahmet Kavut ve Tevhit Ayengin, Kur'an'daki "nşz" kavramını tefsir, lügat ve Türkçe mealler bağlamında anlambilimsel olarak analiz etmiş; Mustafa Cabir Altıntaş ise yükseköğretimdeki ilahiyat ğrencilerinin dünya görüşlerini incelemiştir.

İletişim alanında Hüseyin Yaşa, iklim değişikliği haberlerinin içerik ve fotoğraf analizini yaparken; Miyase Aslantaş televizyon dizilerinde farklı kuşaklar arasındaki toplumsal etkileşimi "Kızılıcık şerbeti" ve "Yalı apkını" rnekleri üzerinden değerlendirmiştir.

İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde Ahmet Yusuf Akyüz ve İsmail Avcu, Damon Galgut'un *The Promise* adlı eserinde toprak çatışmaları ve adalet temasını incelerken; Selçuk Tatar, Linda

Hogan'ın *Solar Storms* romanını postkolonyal ekofeminizm perspektifinden ele alarak çevre, kadın ve kimlik ilişkisini analiz etmektedir.

İşletme ve Finans alanında Ertuğrul Mihçioğlu ve Abdullah Erdoğan, geleneksel tamamlayıcı tıpta reklamın hukuki boyutunu tartışırken; Yasin Bayar ve Özlem Yaşar Uğurlu yeşil girişimcilik literatürüne yönelik bibliyometrik bir analiz gerçekleştirmiştir. Zeliha Semra Kılınç, Üzeyir Aydın ve Selim Şanlısoy, politik istikrarın karbon emisyonları üzerindeki etkilerini ortaya koymuş; Olcay Ölçen, Ahmet Aydın ve Begüm Maral ise futbolcu transferlerinde dijital para ve taraftar tokenlarının kurumsal itibar üzerindeki yansımalarını değerlendirmiştir.

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında Mehmet Emre Aktuna, TİKA'nın restorasyon projelerini “yumuşak güç” diplomasisi bağlamında ele alırken; Gökhan Kahraman Güney Afrika'nın apartheid sonrası dış politikasını incelemiştir. Ercan Seyhan ve Büşra Öztekin Balkanlar ve Türkiye ilişkilerini tarihsel bir çerçevede değerlendirirken; İlkay Tosun ve Emrullah Uludağ kamuda stratejik yönetim için tipolojik yaklaşımlar önermektedir.

Sosyoloji alanında Atik Aslan, Suriyeli göçmenlerin Türkiye işgücü piyasasındaki yerini ve sosyoekonomik durumlarını incelemiştir.

Tarih alanında Meral Kuzgun ve Melek Halifeoğlu, Sabiha Sertel'in sosyal çalışmalara dair görüşlerini tartışırken; Enes Fırat Önel, Bengal'in ilk bağımsız Türk-İslam hanedanlığı olan İlyasşâhîler'i ele almaktadır. İlker Bayram, Batı'nın Türklerle ilişkileri bağlamında “adalet” kavramını sorgularken; Erol Uzun Antep savunmasını jeolojik yapı perspektifinden değerlendirmektedir.

Türk Dili ve Edebiyatı alanında Ahmet İhsan Kaya, Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerinde adalet temasını incelerken; Özgül Özbek Giray, “Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç” adlı şiirde metinlerarasılığı ele almıştır. Orkun Özaşık ve Şerife Yalçınkaya ise Kıbrıslı Türkolog Harid Fedai'nin divan neşirleri üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır.

Bu sayının hazırlanmasında emek veren tüm yazarlarımıza, alan editörlerimize ve kıymetli hakemlerimize içten teşekkürlerimizi sunuyoruz. Sosyal bilimlerin çok yönlü yapısını yansıtan bu sayının, disiplinler arası çalışmalara yeni ufuklar açmasını diliyoruz. Bir sonraki sayımızda görüşmek dileğiyle...

Doç. Dr. Sever IŞIK

Baş Editör / Editor-in-Chief

From Editor

Hello everyone from the October 2025 issue of Gaziantep University Journal of Social Sciences!

This issue features thirty-one articles from twelve different fields: Archaeology, World Languages and Literatures, Philosophy, Economics, Theology, Communication, English Language and Literature, Business-Finance, Political Science and International Relations, Sociology, History, and Turkish Language and Literature. Twenty of these articles are written in Turkish, while eleven are written in English.

With our new issue, our editorial team has been renewed. First of all, we would like to thank all our former colleagues who contributed to the publication of our magazine in previous issues and wish them success in their future endeavours. With our new team, we would like to emphasise our desire to continue our publications with a multilingual approach, paying attention to equality and diversity in publication planning, organising publication areas alphabetically and based on the date of publication, and striving to give as equal space as possible to all areas. We wish our new editor-in-chief, Associate Professor Sever IŞIK, and assistant editors Research Assistant Muhammed Ali AKAY and Research Assistant Dr. İbrahim ÖZHAZAR every success in their roles.

In the field of archaeology, Münteha Dinç, Ahsen Fındık and Emre Taştëmür's study entitled 'Pars Pro Toto: An Assessment of the Door Motif on Door-Type Tomb Steles from the Roman Imperial Period' sheds light on the period's understanding of death and the afterlife by examining the symbolic meaning of door motifs found on tomb steles from the Roman period.

In the field of World Languages and Literatures, Mehmet Kuyanay focuses on the works of Sehl b. Hârûn, an important figure in classical Arabic literature.

In the Philosophy section, Aslı Üner Kaya reinterprets the concepts of 'consciousness' and 'phenomenon' in Husserl's phenomenology, while Enes Şanal examines Rodrigo Jiménez de Rada's perception of Islam in its historical context. Celal Sabancı discusses the possibility of individual action by comparing Foucault and Agamben's conceptions of the dispositive.

In the field of economics, Esat Daşdemir and Mustafa Kerem Börü analyse the relationship between credit card transactions and the consumer price index in the case of Turkey. Tuna Köse presents a bibliometric analysis on the global unemployment hysteria, while Yusuf Ünsal examines the effects of economic complexity on growth from a sectoral perspective. Hayriye Taşcı and Cengizhan Karaca examine the impact of globalisation on Turkey's energy policies through natural gas consumption.

In the field of theology, Ahmet Kavut and Tevhit Ayengin have analysed the concept of 'nüşûz' in the Qur'an semantically in the context of exegesis, lexicon and Turkish translations; while Mustafa Cabir Altıntaş has examined the worldviews of theology students in higher education.

In the field of communication, Hüseyin Yaşa analyses the content and photographs of climate change news, while Miyase Aslantaş evaluates the social interaction between different generations in television series using the examples of 'Kızılıcak Şerbeti' and 'Yalı Çapkını'.

In the English Language and Literature department, Ahmet Yusuf Akyüz and İsmail Avcu examine the themes of land conflicts and justice in Damon Galgut's work *The Promise*, while Selçuk Tatar analyses the relationship between environment, women and identity by examining Linda Hogan's novel *Solar Storms* from a postcolonial ecofeminist perspective.

In the field of Business and Finance, Ertuğrul Mihçioğlu and Abdullah Erdoğan discuss the legal dimensions of advertising in traditional complementary medicine, while Yasin Bayar and Özlem Yaşar Uğurlu conduct a bibliometric analysis of the green entrepreneurship literature. Zeliha Semra Kılınç, Üzeyir Aydın, and Selim Şanlısoy reveal the effects of political stability on carbon emissions; Olcay Ölçen, Ahmet Aydın, and Begüm Maral evaluate the reflections of digital currency and fan tokens on corporate reputation in football player transfers.

In the field of Political Science and International Relations, Mehmet Emre Aktuna examines TİKA's restoration projects within the context of 'soft power' diplomacy, while Gökhan Kahraman analyses South Africa's post-apartheid foreign policy. Ercan Seyhan and Büşra Öztekin evaluate Balkan-Turkey relations within a historical framework, while İlkey Tosun and Emrullah Uludağ propose typological approaches for strategic management in the public sector.

In the field of Sociology, Atik Aslan examines the place of Syrian migrants in the Turkish labour market and their socio-economic situation.

In the field of history, Meral Kuzgun and Melek Halifeoğlu discuss Sabiha Sertel's views on social work, while Enes Fırat Önel examines the Ilyasşahis, Bengal's first independent Turkish-Islamic dynasty. İlker Bayram questions the concept of 'justice' in the context of the West's relations with the Turks, while Erol Uzun evaluates the defence of Antep from a geological perspective.

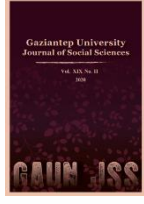
In the field of Turkish Language and Literature, Ahmet İhsan Kaya examines the theme of justice in the poems of Mehmet Emin Yurdakul, while Özgül Özbek Giray addresses intertextuality in the poem 'Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç' (Seven Young Men in Love with Mehlika Sultan). Orkun Özaşık and Şerife Yalçınkaya present a comprehensive study on the divan publications of Cypriot Turkologist Harid Fedai.

We extend our sincere thanks to all our authors, subject editors, and esteemed reviewers who contributed to the preparation of this issue. We hope that this issue, reflecting the multifaceted nature of the social sciences, will open new horizons for interdisciplinary studies.

We look forward to seeing you in our next issue...

Assoc. Prof. Dr. Sever IŞIK

Editor-in-Chief

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1748957

Pars Pro Toto: Roma İmparatorluk Dönemi Kapı Tipli Mezar Stellerindeki Kapı Motifi Üzerine Bir Değerlendirme

Pars Pro Toto: An Evaluation of the Door Motif on Door-Type Grave Stelai from the Roman Imperial Period

Münteha DİNÇ^{a*} Ahsen FINDIK^b Emre TAŞTEMÜR^c

^a Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uşak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4991-6645

^b Doktora, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Uşak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9625-8724

^c Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Uşak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8831-0622

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Temmuz 2025

Kabul tarihi: 25 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Synecdoche,

Pars Pro Toto,

Kapı,

Sembol,

Kapı Tipli Mezar Steli,

Roma İmparatorluk Dönemi.

ÖZ

Çalışma kapsamında ele alınan konuda pars pro toto ifadesinin retorik alanda kullanımı metodu ile kapı motifinin anlamı ve Antik Dönem mezar sanatında özellikle kapı tipli mezar stelleri üzerinde tercih edilmesi incelenecektir. Söz konusu steller genellikle bir kişinin ya da toplumun kültürel, sosyal ve dini değerlerini yansıtan motifler/semboller ile bezenmiştir. Bu tür motiflerde, tüm kavramın ya da durumun bir nesne, figür veya sembol ile temsil edilmesi sebebiyle pars pro toto ile anlamın açıklanması oldukça uygundur. Roma İmparatorluk Dönemi kapı tipli mezar stelleri çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada önce retorik bir ifade olan pars pro toto'nun, synecdoche (synecdoche) olarak adlandırılan ifade biçimi içerisinde nasıl kullanıldığı hakkında bilgiler verilmektedir. Ardından kapı motifinin Antik Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma kültürlerinde kullanım alanları ve mezar sanatında ifade ettiği anlamlar incelenmektedir. Daha sonra aynı bakış açısı ile Roma İmparatorluk Dönemi'nde kullanılan kapı tipli mezar stelleri üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır. Söz konusu kapı motifinin anlamlandırılmasına yardımcı olan Antik Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma kültürlerine ait mitler, Roland Barthes ve Mircea Eliade'nin mit kuramı bağlamında değerlendirilerek, kapı motifinin "ilk olarak nerede ve nasıl bir anlam kazandığı" araştırılmaktadır. İlk olarak kazanılan bu anlamın mitoloji üzerinden değerlendirilmesinde, mitlerin kutsal öyküler olduğu ve mitlerle oluşturulan kozmosun bir parçası olan doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde bir gerçekliğin yaşama nasıl geçtiği ve var olduğu anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın değerlendirme kısmında ise kapı motifinin modern dünyadaki temsili olarak dijital ortamlara aktarılmasıyla oluşturulan anı portallarına iki güncel örnek ile yapılan değerlendirmeler sonucunda hangi verilere ulaşıldığı tartışılmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 23, 2025

Accepted: September 25, 2025

Keywords:

Synecdoche,

Pars Pro Toto,

Door,

Symbol,

Door-Type Grave Stele,

Roman Empire Period.

ABSTRACT

In this study, the meaning of the door motif with the rhetorical expression "pars pro toto" will be examined, with a focus on its prevalence in ancient tomb art, particularly on door-type grave stelai. This is because such stelai are typically adorned with depictions or symbols that reflect the cultural, social, and religious values of an individual or a community. In such motifs, it is quite appropriate to explain the meaning using "pars pro toto," since the entire concept or situation can be represented by an object, figure, or symbol. Door-type grave stelai from the Roman Imperial Period form the main subject of this study. The study will first provide information on how "pars pro toto," a rhetorical expression, is evaluated and used within the expression form called synecdoche. Following this, the door motif's areas of use in ancient Mesopotamia, Egypt, Greek, and Roman cultures, and the meanings it expresses in tomb art will be examined. Later, from the same perspective, we will analyze door-type grave stelae used during the Roman Imperial Period. Myths from ancient Mesopotamia, ancient Egypt, ancient Greece, and ancient Rome that contribute to the interpretation of the door motif are evaluated within the context of Roland Barthes and Mircea Eliade's theory of myth, exploring where and how the door motif first acquired its meaning. First, this acquired meaning is evaluated through mythology, seeking to understand how myths are sacred stories and how reality is brought into being through the achievements of supernatural beings who are part of the cosmos created by myths. The evaluation section of the study discusses the findings obtained from the evaluations conducted using two examples of memorial portals created by transferring the door motif to digital environments as a representation of the modern world.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: munteha.dinc@usak.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the meaning of the door motif with the rhetorical expression *pars pro toto* will be examined, with a focus on its preference in ancient tomb art, particularly on door-type grave stelai. This is because such stelai are typically adorned with depictions or symbols that reflect the cultural, social, and religious values of an individual or a community. In such depictions, an object, figure, or symbol can be used to represent an entire concept or situation, making the expression '*pars pro toto*' particularly appropriate for explaining such cases.

The introduction section of the study provides an overview of the technical definition and purpose of doors, which are an important element of door motif. In addition to its technical definition, a door is seen as a journey between this world and the next, a threshold between life and death, and a passage connecting two different realms. Within Carl Gustav Jung's archetype theory, the threshold to the unknown in human consciousness carries not only a physical structure but also psychological, spiritual, and cosmological meanings. With such definitions, doors become symbols and social processes that connect the space they are located in or a grave stele to cultural codes. It can be seen that the door has become a symbol of a new beginning rather than an end, with its expression of birth and rebirth in the context of life and death. This situation is explained by Roland Barthes and Mircea Eliade's theory of myth. Because it is understood that the motif in question "first acquired meaning through myths, where and how".

Following detailed descriptions of the metaphorical use of the door in technical and human consciousness, the expression *pars pro toto* is used to evaluate what the motif wants to show or tell us. Because *pars pro toto* is one of the three basic methods of expression defined as synecdoche, in which a part of an object/representation is used to represent the whole object. Here, instead of representing the entire large structure, only a small part of it is depicted using a door motif. Therefore, the door motif becomes a *pars pro toto* figure. In addition to the door motif that forms door-type grave stelai, the objects belonging to the deceased seen on the stelai can also be defined as *pars pro toto* figures because they are small pieces that represent an entire life.

The subheading of the study, titled 'The Door Motif in the Context of Belief and Social Life in Ancient Cultures,' provides information about the use of the door motif in Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt, and Ancient Greek cultures. Here, evaluations are made based on Barthes and Eliade's theory of myths, which is presented in the introduction. This is because the use of door motifs in these cultures derives its meaning from myths. Firstly, when evaluating this meaning through mythology, it is stated that myths are sacred stories and that reality comes to life and exists thanks to the achievements of either the Cosmos or supernatural beings that are merely a part of it. For this reason, myths are often used in interpretations of the primary function and structure of all types of cultural objects within the discipline of archaeology. In this context, doors in the mythological world usually represent thresholds between life and death, the sacred and the profane, and the conscious and the unconscious. These types of doors are usually protected by mythological animals and creatures. For example, in ancient Mesopotamian cosmology, the universe generally consists of three layers: the sky (Anu/An), the earth (Ki) and the underworld (Kur). The transition areas of this cosmic order are symbolically represented by doors. The descent into the underworld is surrounded by doors and boundaries that must be crossed. The use of door motifs can also be seen in tomb structures, ziggurats and temples, apart from myths. In this section, Eliade's view of sacred spaces is interpreted as such structures being seen as the 'axis mundi' (world axis) and the doors as thresholds that must be crossed to reach this centre.

The second subheading of the study, entitled 'Door Motifs in Ancient Rome,' provides information about the uses and symbolic meanings of door motifs in Ancient Roman culture. During the Roman period, doors were not only functional elements, but also carried social, cultural and religious meanings. They have generally been used as a transition point, symbol of transformation or protection, representing a whole situation or concept, usually a part of it, with the motif of a door. In the Roman period, the concept of the home as a sacred space began at the entrance. For this reason, door motifs, especially those found on the entrance doors of homes and public buildings, carry significant symbolic meanings. Through highly sophisticated and perspective compositions, they are both imaginary entries and allusions to metaphysical realms, as well as being physically experienced. The viewer's sense of being there creates a sophisticated interaction, encouraging them to look over the wall or through a door to experience the space beyond the wall physically and emotionally. Under this heading, door motifs are seen in the entrances and rooms (*triclinia*, *oeci*, *cubiculum*) of houses, as well as on ash urns, grave altars, loculus plaques, cippi/cippus, and sarcophagi.

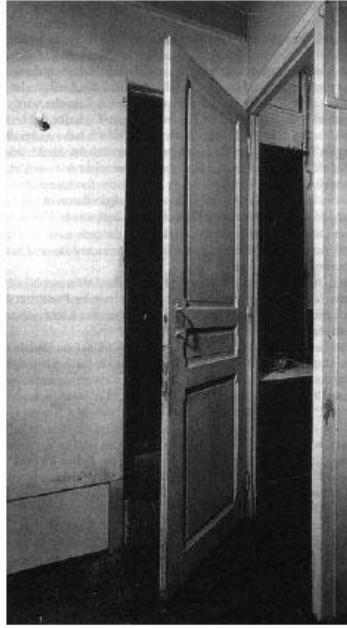
The third and final section of the study, entitled 'Door on Door-Type Grave Stelai from the Roman Imperial Period,' evaluates the door motif on door-shaped tomb steles dating back to the Roman Imperial Period, which is the main subject of the study. This section provides information about the definition and origin of the stele type in question. All information provided up to this point in the study is used to evaluate the methodology used to create the stelai in question.

In the context of the myths mentioned in the study, it is seen that people's existential dilemmas, fear of death, hope for an eternal afterlife, concepts of good and evil, and protection from evil forces by good spiritual beings are reflected in the structure and architecture of doors. Today, modern cemetery culture is evolving in the context of changing social values and religious beliefs. The late 18th century and early 19th century witnessed radical transformations in cemetery culture in Europe. Throughout the Middle Ages, small cemeteries located in churchyards or city centres began to be relocated to large, landscaped cemetery areas outside city limits. In addition, digital cemeteries or memorial portals created in the virtual environment today also serve as symbolic door.

Giriş

Kapı, bir mekândan diğerine geçmek için kullanılan, iç-dış mekânı ya da iç mekândaki bölmeleri birbirinden ayıran somut bir nesne olarak tanımlanmaktadır (**Resim 1**) (Aslan Karakul, 2014, s. 11). Kapı, bu teknik tanımının yanı sıra bu dünya ile öte dünya arasındaki bir yolculuk; yaşam ve ölüm arasındaki eşik; iki farklı alanı birbirine bağlayan bir geçittir (Taravati, 2008, s. 56). Carl Gustav Jung'un "arketip" teorisi çerçevesinde kapı, bilinmeyene açılan eşik olarak tanımlanabilmektedir.¹ Ayrıca kapı kavramı, insan bilincinde yalnızca fiziksel bir yapı olarak değil, aynı zamanda psikolojik, ruhsal ve kozmolojik bir anlam olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda kapı bireyin içsel dönüşümünün bir durumdan diğerine geçişinin sembolüdür. Bütün bu tanımlarla hem gerçek hem de mecazi anlamda bu nesne, bir geçiş duygusunu ifade etmektedir.

Kapıyı diğer mimari elemanlardan daha önemli kılan unsur, onun ölçeği, ağırlığı ve boyutuyla maddi bir gerçeklik taşımasıdır. Bir diğer önemli unsur ise, yaşam – ölüm, ışık – karanlık gibi zıtlıklarla tanımlanan zihinsel boyutta da soyut biçimde yer almasıdır (Taravati, 2008, s. 57). Bu nedenle kapılar, iç-dış arasındaki farkın yardımıyla gizlilik ve mahremiyet alanları yaratan ve böylece mekânı kültürel göstergelerin taşıyıcısı haline getiren sembolik araçlardır (Siegert, 2012, s. 9).

Resim 1: Kapı (Marcel Duchamp, Door: 11 Rue Larrey, 1927) (Siegert, 2012, s. 12)

Kapılar, yaşam ile ölüm arasındaki eşik olarak taşıdıkları sembolik anlam nedeniyle, farklı kültürlerin mimarisinde mitlere, ritüellere ve geleneklere dâhil olmuştur (Taravati, 2008, s. 57). Porphyre'nin "Her eşik kutsal bir nesnedir" düşüncesinden yola çıkan Mircea Eliade, "kutsal mekân" kuramında kapıyı bu eşiğin merkezi olarak görür. Ona göre kutsal mekânlar, kozmik düzeni temsil eder ve bu alana açılan kapı, kutsal olanın sınırını simgeler (Porphyre,

¹ Arketip Antikçağda kullanılan ve Platon'un ideası ile eş anlamlı bir kavramdır. Örn. Corpus Hermeticus'ta Tanrı το αρχετυπον (arketipik ışık) olarak tanımlanmaktadır. Burada Tanrı tüm ışıkların "ilk imgesi" olarak kabul edildiği düşüncesini ifade etmektedir (Jung, 2021, s. 17 - 18).

2003, s. 27). Bu nedenle tapınak, mezar ya da kutsal alan kapıları, sınır ötesine geçişin ifadesi olarak kullanılmıştır.

Kapı imgesi aynı zamanda doğum ve yeniden doğuş ifadeleriyle ilişkilidir. Bu bağlamda kapı, bir sonun değil, yeni bir başlangıcın simgesidir; ölümü bir geçiş olarak gören eski toplumlar için derin bir anlam taşır. Roland Barthes'in "mit kuramı" da bu bağlamda devreye girmektedir. Barthes'e göre mit gerçekliği doğrudan sunmaz, tersine ona yeni bir anlam yükleyerek simgesel bir anlatıya dönüştürür (Barthes, 1991, s. 107 - 109). Buna benzer bir görüşle Eliade mitlerin, özellikle etnologlar, toplumbilimciler ve din tarihçilerinin arasında yaygın olarak "kutsal gelenek, en eski vahiy, örnek gösterilecek model" anlamında kullanıldığını belirtir (Eliade, Mitlerin Özellikleri, 2001, s. 11). Bu bağlamda kapı, sadece bir mimari unsur olmaktan çıkar ve ideolojik, mitik bir anlam taşıyıcısına dönüşür. Geçmişten günümüze kapının anlamını ifade eden mitler, insan davranışına yön veren ve bu yolla yaşama anlam kazandıran "yaşayan mitler" olarak kabul edilmelidir. Mitlerin bu tip motifler üzerindeki yapılarını ve işlevlerini anlamak, düşünce tarihinin bir evresine ışık tutmaktadır (Eliade, Mitlerin Özellikleri, 2001, s. 12). Bu motifleri açıklayabilmek için, onların insan düşüncesinden doğan kültürel ve zihinsel yaratılar olarak kabul edilmesi gerekir (Eliade, 2001, s. 13).

Çalışmada kapının teknik ve metaforik anlamlarının ötesinde, kapı temsiliinin yer aldığı formları değerlendirmede en önemli anlatım yöntemi *pars pro toto*dur. Bu yöntem, bir nesnenin ya da temsiliin parçasının, bütünü ifade etmek için kullanıldığı bir söylem biçimi olan *sinekdok* (synecdoche) olarak tanımlanır (Klawitter, 2000). Bir nesnenin ya da temsiliin temel işlevi dışındaki kullanımları, genellikle metafor olarak değerlendirilir. Ancak sinekdok ve metafor arasındaki ifade ayrımı oldukça önemlidir. Çünkü metafor daha çok benzerlik ile ilgili olan kullanımları ifade ederken, sinekdok benzerlik dışında, metonim, parça-bütün ilgisi üzerinden yapılan kullanımlardır (Daşcıoğlu, 2015, s. 169; Aristoteles, 1995, s. 170). Sinekdok (synecdoche), mikro düzeyde genellikle bir cümle veya kısa tümcelerle sınırlıyken; makro düzeyde, daha geniş metin parçalarını yapılandıran zincirler oluşturduğunda gerçek söylemsel işlevini ortaya koyar (Chrzanowska-Kluczevska, 2013, s. 233). İskenderiyeli Yunan gramerci Diodotus Tryphon (MÖ 60–10), Yunanca'da "bir araya getirme" ve "bir şeyi başka bir şeyle anlama" ifadesine denk gelen *sinekdok* (synecdoche) terimini tarihsel olarak ilk kullanan kişi olarak kabul edilir. Romalı hitabet kuramcısı Marcus Fabius Quintilianus (MS 35-95), sinekdoku kullanılan sözcük ile beklenen anlam arasındaki "niceliksel ilişkinin metonimisi" olarak sınıflandırır. Sinekdok'un niceliksel doğası üç temel şekilde ele alınır: birincisi, parçanın bütünü temsil etmesi ya da bütünün parçayı temsil etmesi (*pars pro toto* ve *totum pro parte*); ikincisi, tür ile cins arasındaki ilişki; üçüncüsü ise tekil ve çoğul arasındaki sayısal ilişkidir (Chrzanowska-Kluczevska, 2013, s. 234). Çalışmada kapı motifi ve bu motifin steller üzerindeki kullanımı değerlendirilirken sinekdok'un üç temel biçiminden biri olan *pars pro toto* kullanılacaktır.

Pars pro toto, latince kökenli olarak "bir bütünün küçük bir parçası" şeklinde tanımlanmaktadır (Pars Pro Toto, 2025). *Pars pro toto* kavramı, özellikle MÖ 4. yüzyıl sonlarından MÖ 1. yüzyıl başlarına kadar İtalya'da yaygın olan anatomik adak geleneğinin temelini oluşturur. Bu gelenekte, kişisel sağlık, doğurganlık ve iyi talih için ilahi yardım dileyen kişiler, kutsal alanlara genellikle gerçek boyutlarda, pişmiş topraktan yapılmış bireysel vücut parçası modelleri olarak adak sunuları bırakırlar (Graham, E. J., Sulosky Weaver, & Chamberlain, 2019, s. 240). Söz konusu adak geleneği dışında bir statü sembolü olarak mezar eşyaları da (savaş ekipmanları, mesleki ekipmanlar) *pars pro toto* tanımına dahil edilebilir. Çünkü bu mezar eşyaları ölen kişinin yaşamı boyunca sahip olduğu statüyü hem bireysel hem de toplumsal düzeyde tanınır biçimde ortaya koyan nesnelerdir (Kavur Blecic & Kavur, 2015, s. 244; Laffineur, 1986, s. 86, 94). Bütün bir yaşamı ifade eden küçük parçalardır. Bu nedenle,

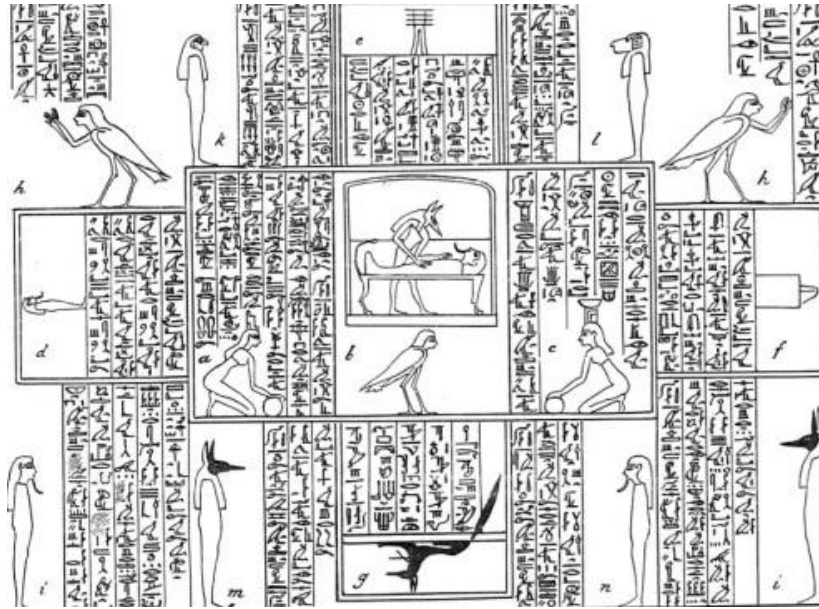
bu nesnelerin her biri pars pro toto figürü olarak kabul edilebilir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacak mezar sanatında yer alan kül urneleri, cippiler, loculus levhaları, lahitler ve özellikle Roma İmparatorluk Dönemi kapı tipli mezar stelleri üzerinde betimlenen kapı, anıtsal mimariyi taklit eden pars pro toto figürleridir. Mimarının ön cephesinin belirli bir parçası olan kapı motifi, anıtsal mimarının minyatür bir forma indirgenmesinin son aşaması olarak kabul edilir (Diebner, 1986/1988, s. 53; Lochman, 2003, s. 173 - 174). Ayrıntılı mezara gücü yetmeyen bir orta sınıf için, stel üzerinde verilen bu geleneksel mimari detaylar oldukça yeterlidir. Anıtsal bir mimarının yanında, bu sade formların mimari ile mimarlık arasındaki uyumdan geliştiğini söyleyebilmek mümkündür.

Antik Kültürlerde İnanç ve Sosyal Yaşam Bağlamında Kapı Motifi

Bu bölümde kapı motifi temsiline, inanç ve sosyal yaşam bağlamında Antik Mezopotamya kültüründen Antik Yunan kültürüne kadar uzanan, sembolik anlamı üzerinde durulacaktır. Çünkü burada amaç, kapı motifinin ilk olarak nerede ve nasıl anlam kazandığını açıklamaktır. İlk olarak bu anlamın mitoloji üzerinden değerlendirilmesinde, mitlerin kutsal öyküler olduğu; ister Kozmos olsun, isterse onun bir parçası olan doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde olsun, gerçekliğin yaşama nasıl geçtiği ve var olduğu anlatılmaktadır (Eliade, Mitlerin Özellikleri, 2001, s. 16). Bu nedenle Arkeoloji disiplininde, kültürel nesnelerin ilk işlevi ve yapısı hakkında yapılan yorumlarda genellikle mitlere başvurulur. Söz konusu bağlamda mitolojik dünyada kapılar, çoğunlukla yaşam ile ölüm, kutsal ile dünyevi, bilinç ile bilinçdışı arasındaki eşikleri temsil eder. Bu kapılar genellikle mitolojik hayvanlar ve yaratıklar tarafından korunur (Taravati, 2008, s. 58).

Antik Mısır inanç sisteminde ise sahte kapılar, sadece mimari bir öge değil, aynı zamanda ölüm sonrası yüksek bir varoluş biçimini simgeleyen kutsal geçitlerdir. Bu bağlamda kapı sembolizmi, Mısır'ın ölü gömme pratiklerinde ölümlerin ruhsal yolculuklarında karşılaştıkları kozmik eşikleri temsil eder (Assmann, 2005, s. 85). Antik Mısır sanatında sahte kapılar, genellikle dört çerçeveli, üzerinde hiyeroglif yazıtlar ve tanrı figürleri bulunan betimlemelerle, tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi kapının kozmik düzenle ilişkisi vurgulanmaktadır. Kapılar bazen güneş diski ya da kanatlı disk gibi ilahi simgelerle taçlandırılır. Bu durumda kapının yalnızca ölen kişiye değil, aynı zamanda güneşin günlük doğuş ve batış döngüsüne benzer şekilde ölüm ve diriliş sürecine vurgu yaptığını gösterir (Arnold, 1991, s. 210). Sahte kapılar yani ruhsal geçitler, ölen kişinin ruhunun (ka) dünyalar arası geçişini sağlayan sembolik geçitlerdir (Baines & Málek, 1980, s. 142; Owen, 2010a). Mezarların iç duvarına oyulmuş ya da mezarın girişine yerleştirilmiş bu kapılar, fiziksel bir geçiş sunmasa da ruhani olarak ölen kişinin canlılar dünyasına gelip yiyecek ve içeceklerden faydalanmasını ve tanrılarla iletişim kurmasını sağlayan kapılar olarak kabul edilmiştir (Hornung, 1999, s. 34). Mısır inanç sisteminin temelinde, ölüm sonrası yaşamın sürekliliği ve fiziksel dünya ile ruhsal varlıklar arasındaki ilişkinin devam ettiği anlayışı bulunur (Taravati, 2008, s. 59). Kapılar üzerinde genellikle ölen kişinin adı, unvanı, dilekleri ve sunuları yer alır. Böylece kapı, bir *ars memoriae* işlevi görerek bireyin kimliğini ebedileştirir (Shafer, 1991, s. 120; Assmann, 2015, s. 37). Antik Mısır'ın Ölüler Kitabı'nda, ruhun öte dünyaya geçmeden önce bir dizi kapı ve sınavdan geçmesi gerektiği belirtilir. Her kapının ardında bekleyen varlıklar, ruhun yargılandığı, saflaştığı ve dönüşüm geçirdiği alanlar olarak tanımlanır (**Resim 2**) (Assmann, 2005, s. 214 - 215). Bu tür metinlerde, Mısır'daki ölüm sonrası yaşam, çeşitli aşamalar ve sınavlardan oluşan bir yolculuk olarak tasvir edilir. Bu yolculuk boyunca ruh, yeraltı dünyasında (Duat'ta), her biri bir bekçi, ilahi varlık ya da tanrısal güç tarafından korunan çeşitli kapılardan geçmek zorundadır. Bu kapıların her birinde, bekçiler geçiş için ruhtan bir parola ya da özel bir bilgi talep etmektedir (Champdor, 1984, s. 28 - 29). Bu yönü ile kapılar, yalnızca bir geçit değil aynı zamanda birer sınav noktası işlevi görmektedir. Her bir kapı,

evrensel düzende kozmik bir sınavı temsil eder ve bu geçişler sadece mekânsal bir hareket değil, aynı zamanda ahlaki ve ruhsal arınmayı simgeler. Yalnızca bilgi sahibi, yani tanrılarla uyum içinde yaşamış ruhların bu kapıdan geçebilmesi, Mısır kozmolojisinin bilgi, düzen ve ahlak temelli yapısıyla doğrudan bağlantı kurulmaktadır. Kapı sembolizmi, Antik Mısır'ın Ölüler Tanrısı Osiris ile doğrudan ilişkilidir. Yeraltı dünyasının tanrısı olan Osiris'in gün batımında bu dünyaya geçişi ile bağlantılı olarak, Antik Mısır halkı ölümlerin ruhlarının Batı'ya bakan bir kapıdan geçtiklerine inanmaktadır (Taravati, 2008, s. 59). Osiris'in yönettiği yeraltı dünyasına giden yollar, kutsal kapılarla çevrilidir. Ölüler Kitabı'nda geçen formüller ise, bu kapılardan geçebilmek için gereken sembolik anahtarları sunar (Champdor, 1984, s. 30; Assmann, 2005, s. 208). Ayrıca Mısır Tanrısı Anubis, ölen kişilerin ruhlarının bu geçitlerden güvenle geçebilmesi için ruh rehberi, yani psikopomp olarak kabul edilir. Genellikle mezar yapılarının duvarlarında tasvir edilen Anubis, kapıların önünde ya da bir bekçi konumunda betimlenir. Bu ikonografi, kapının yalnızca mimari bir unsur değil, aynı zamanda tanrısal düzenin bir bekçisi olarak yorumlandığını gösterir (Hançerlioğlu, 1990, s. 47; Assmann, 2005, s. 207). Kapı sembolizmi, mitolojik ve ritüel düzeyde işlevsel bir araç olarak, ölüm sonrası kozmik düzeni simgeleyen mimari ve sembolik bir ifade biçimine dönüşür.

Resim 2: Ölüler Kitabı, Bölüm 151 (Assmann, 2005, s. 192, Fig.3)

Antik Mezopotamya kozmolojisinde evren, genellikle gökyüzü (Anu/An), yeryüzü (Ki) ve yeraltı (Kur) olmak üzere üç katmandan oluşur (Black & Green, 2004, s. 30, 112,113,114). Bu kozmik düzenin geçiş alanları sembolik olarak kapılarla temsil edilir. Yeraltı dünyasına iniş, kapılar ve aşılması gereken sınırlar ile çevrilidir (Hooke, 1993, s. 41). Örneğin, Mezopotamya mitlerinde Tanrıça İnanna'nın Ölüler Diyarı'na inışı sırasında yedi kapıdan geçmesi gerekmiştir (**Resim 3**) (Wolkstein & Kramer, 1917, s. 51,85; Kahya, 2015, s. 31). Bahsedilen her bir kapı, dünyevi unsurlardan arınmayı ve ruhsal aşamayı simgeler. Barthes ve Eliade'nin mit kuramları çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu mit kapının anlamının maddi bir sınır olmaktan çıkarak ideolojik bir dönüşüm alanı olarak kodlandığını ortaya koyar. Kapı, sadece geçiş değil; aynı zamanda dönüşüm ve arınma alanıdır. Her kapı dünyevilikten öte gerçekliğe açılan yeni anlam katmanları taşır (Barthes, 1991, s. 107).

Resim 3: Yeraltı Dünyasına Açılan Kapı. Kil levha, Mezopotamya. Isin-Larsa-Eski Babil dönemi, MÖ 2000-1600 Paris, Louvre (Wolkstein & Kramer, 1817, s. 55)

Kapı motifinin kullanımı mitlerin yanı sıra mezar yapıları, ziggurat ve tapınaklarda da kullanılmıştır (**Resim 4**) (Roaf, 1990, s. 104 - 107; Reade, 2001, s. 93 - 96). Mezopotamya’da özellikle Ur Kral Mezarları’nın mezar odası girişlerindeki eşik taşları ve kapı nişleri, fiziksel bir sınırdan ziyade ruhsal bir eşiği temsil eder. Bu eşiğin ardında, ölen kişinin ruhunun yaşayacağı bir başka boyut ifade edilir. Ölüm sonrası yaşam inancında, ruhun yeraltı dünyasına geçişi, tanrılar tarafından denetlenen kapı metaforuyla tasvir edilir. Bazı yazılı belgelerde, (Örn. Gılgamesh Destanı’nda vb.) ölümlerin geçmesi gereken bir kapının var olduğundan bahsedilmektedir. Özellikle mezarlar, ölümler diyarına açılan ilk kapılardır (Kahya, 2015, s. 39, 37, 40). Bu inanç sisteminde “dağ, yabancı ülke, ölümler diyarı, dönüşü olmayan ülke” (kur, aralı, ki-gal, ki-ur,urugal) olarak adlandırılan öte dünya, yalnızca ölenlerin geçebildiği bir alan olarak kabul edilir (Kahya, 2015, s. 27). Kapı bekçileri ve koruyucu ruhlar, mezar ve tapınak girişlerinde geçişi düzenleyip izinsiz girişleri engelleyen varlıklar olarak konumlandırılır. Böylece kapı, yalnızca bir geçiş alanı değil, aynı zamanda koruma ve sınırlandırma işlevi de görür (Gadotti, 2014, s. 84). Zigguratlar ve tapınaklar, kapı sembolizminin güçlü şekilde ortaya çıktığı kutsal mekânlardır (Killick, 1996, s. 675). Tapınaklarda iç mekânlara açılan kapılar genellikle tanrının huzuruna kabulün eşiği olarak kabul edilir. Nippur’daki Enlil Tapınağı’nın giriş kapıları ise yazıtlarda sık sık “göğün ve yerin kapısı” olarak tanımlanır. Çünkü Enlil, insan kaderini şekillendirmedeki etkisi nedeniyle yer ile göğü birbirinden ayıran kozmik bir göreve sahiptir (Demirci, 2013, s. 26). Bu ifade, Mezopotamya’nın kozmik düzeninde önemli bir işleve sahip olduğunu gösterir. Eliade’ye göre, bu yapıların “axis mundi” (dünyanın eksen) olarak kutsal mekânın merkezini oluşturur (Eliade, 1992, s. 34). Kapılar, bu merkeze ulaşmak için aşılması gereken eşiklerdir. Tapınağa giren her birey, sadece fiziksel değil, ruhsal olarak da başka bir gerçekliğe geçer. Böylece kapı, kutsal olan ile profan (kutsal dışı) arasındaki sınır çizgisi olarak kabul edilir.

Resim 4: Ziggurat, Ur Kenti (<https://cdn.britannica.com/08/150008-050-D5A45539/Ziggurat-Ur.jpg> Erişim 22 Temmuz 2025)

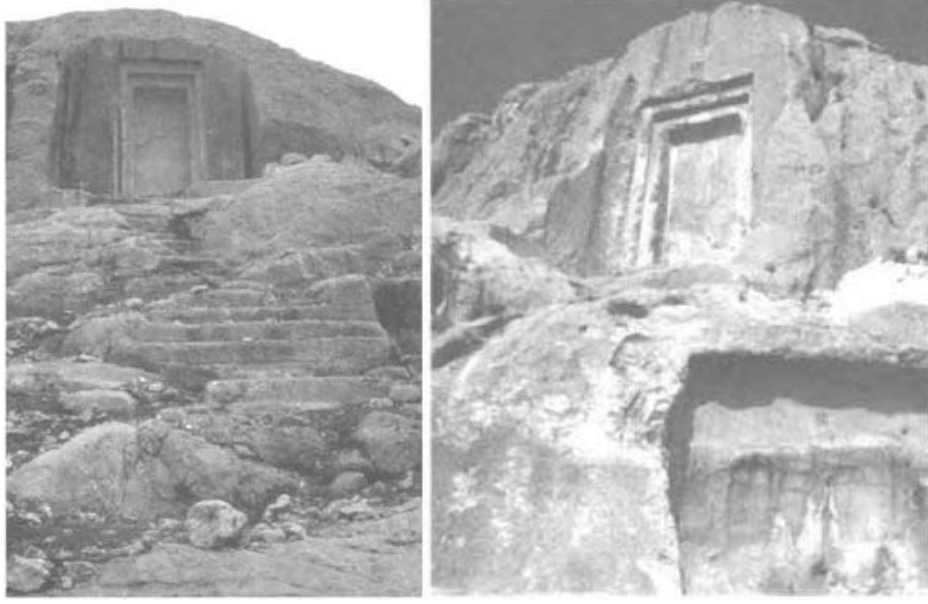
Antik Yunan kültüründe de kapı, yalnızca mimari bir unsur değil; mitolojik, dini ve sosyal düzeyde zengin anlam katmanlarına sahip sembolik bir araçtır. Kapı, yaşam ve ölüm, iç ve dış, kutsal ve dünyevi gibi zıtlıkları birleştiren sembolik bir işlev üstlenir (Eliade, 1959, s. 25). Antik Yunan mitolojisinde kapılar ve eşikler, sıkça tanrıların ve kahramanların dünyalar arası geçiş noktaları olarak tasvir edilir. Homeros'un *Odyseia*'sında Hades'in diyarına geçiş, kapalı ve gizli bir eşikten geçerek gerçekleşmektedir (Homeros, *The Odyssey*, s. 11.277; Homeros, *The Odyssey*, s. 14.156; Homeros, *İlyada*, s. 159 (646), 230 (312 - 313); Hesiodos, *Theogonia*, s. 732-733; Euripides, *Hecuba*, s. 1). Ölümlüler ister cehennemin ister cennetin kapılarına geçsinler, dünyevi yaşamlarının sonunda bu eşığı aşmak zorundadırlar (Siegert, 2012, s. 10). Bu geçit, yaşam ile ölüm arasındaki geçici sınırın kahramanlık ve bilgelik arayışıyla aşılabileceğini ifade eder. Anlatılar, bu sınırın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda ruhsal bir sınır olduğunu da ortaya koyar. Yunan mitolojisinde, kapının koruyucusu olan üç başlı köpek Kerberos, Hades'in kapısını bekleyerek ölen kişilerin geri dönmesini engelleyen sembolik bir figürdür (Buxton, 2004, s. 112). Bu figür, kapıların geri dönüşsüz olduğunu, geçişin tek yönlü gerçekleştiğini ve kapının nihai ayrımı, yani ölümü simgelediğini gösterir.

Bu bölümde, Antik Roma kültüründe kapı motifine değinilmeden önce, Antik Mısır, Mezopotamya ve Yunan kültürlerinde kapı motifinin mitolojik ve sembolik boyutları ele alınmıştır. Anadolu'da, bu kültürlerin etkisiyle belirli bir kronolojik dönemde kapı motifinin nasıl kullanıldığı da değerlendirilmelidir. Öncelikle kaya tapınaklarında, kaya mezarlarında ve kaya tapınak mezarlarında işlenen kapı motiflerinin bulunduğu mihraplar (niş/naiskos) açıklanmalıdır. Anadolu'da, kaya duvarı üzerinde yerden belirli bir yüksekliğe oyulmuş dikdörtgen oyuklar mihrap (niş/naiskos) olarak tanımlanır (Işık, *Uygarlık Anadolu'da doğdu* s.204). Mihraplar (niş/naiskos), Nevali Çori Tapınağı'nda ve kaya çanakları² ise Göbeklitepe Kutsal Alanı'ndaki örnekler ışığında, Erken Neolitik Çağ'a kadar uzanan erken dönem inanç odaklı dinsel ifade biçimleridir. Söz konusu mihraplar ilk olarak Urartu'da ortaya çıkar ve Phrygia üzerinden yayılım gösterir (Işık, *Pamphylia Anadolu Akdenizi'nde Luvi Soylu Kabileler Ülkesi*, 2021, s. 113). Boyutları yaklaşık olarak yükseklikleri 1,50 m, genişlikleri ise

² İçerisinde sıvı sunusu için çanak bulunan mihraplar (Işık, *Uygarlık Anadolu'da doğdu* s.204 Res.335)

1,00 m'dir. Bu tip mihraplar dikdörtgen biçimde yapılmış olsalar da boyutları Hititler'deki gibi, şekli ve içlerindeki kabartma resimlerle belirlenir. Standart boyutları olmayan mihraplar (niş/naiskos), Kilikia Bölgesi ve Urartu'da Assur etkisiyle, Phrygia'da ise Urartu etkisinde kemerli formda karşımıza çıkar (Işık, 2019, s. 204). Bu mihrapların, Urartu ve Phrygia'da kaya tapınaklarının simgeleşmiş kaya kapıları olarak dikdörtgen biçimde ve derin çerçevelerle yapıldığı görülmektedir. Dağlar üzerine betimlenen, resimli ya da resimsiz mihraplar tanrı ve tanrıçalar için özeldir; çünkü bu dağlar ve kayalıklar, tanrı ve tanrıçaların kendisi olarak kabul edilir. Burası onların otağıdır ve orada yaşadıkları düşünülür (Işık, 2019, s. 328). Mihrapların (niş/naiskos), Phrygia Midas Kent'te, Karia Knidos'ta, Paphlagonia'daki Şehinşah Kaya Mihrabı'nda ve Pamphylia Perge Kült Mağarası'nda yüksek yerlere konumlandırılmıştır. Bu durumda tanrısal gücün erişilmezliğini sembolize eder (Işık, 2019, s. 206, Res.337 Lev.78, Res.338 a Lev.79, Res. 339 Lev.79, Res.461 Lev.109). Phrygler'in dikdörtgen biçimli mihraplarının benzerleri, ancak daha küçük boyutlarda, İonia, Aiolis, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Paphlagonia'da görülür. Ancak İonia'da, özellikle Samos Kent Dağı'ndaki mihraplar büyük boyutlu ve daha derin işlenmiştir (Işık, 2019, s. 205).

Erken Demir Çağı'nda, Urartu'nun ulusal tanrısı Haldi'nin evi, tanrısal gücün algılanışı doğrultusunda Anadolu'nun doğusunda, Pagan Taş Kapı ve Meher Kapı'da görüldüğü gibi kayanın içine ya da üzerine oyulmuştur (**Resim 5a-b**) (Işık, 2019, s. 328, Res.317 Lev.72, Res.320 Lev.73). Van'daki Meher Kapı ve Pagan'daki Taş Kapı olarak adlandırılan bu mihraplar, Urartu'nun en büyük tanrısı Haldi'nin evi, yani tapınaklarıdır. Fahri Işık'a göre, bu mihraplar büyüklük ve biçim açısından tapınak kapılarına benzemekte ve kayaların derinliğinde yer aldığı varsayılan tapınağın kapıları olarak yorumlanmaktadır (Işık, 2019, s. 361). Bu dönemde Phryg'ler, Anadolu'nun batısında Urartu geleneğinin etkisiyle, Aslankaya Kaya Tapınağı örneğinde olduğu gibi, Büyük Tanrıça Kybele adına kaya yüzeyine kapılar oyup, onun burada yaşadığına ve birazdan bu kapıdan çıkarak kendini göstereceğine inanmışlardır (Işık, 2019, Res. 269, Lev.59: Res. 298, Lev.65; Res.322, Lev.73; Res.330, Lev.73). Phrygia'daki Büyük Kapıkaya'da olduğu gibi, mihraplar kapı şeklinde betimlenmiştir. Ancak bu kapı, Dağ Ana'ya (Matar Kubileya) ait mekâna, yani onun evine açılmaktadır. Yazılıkaya, mimari detaylarıyla bir tapınak izlenimi vermektedir; alt kısımda yer alan mihrap adeta sanki bu tapınağa giriş kapısı olarak konumlandırılmıştır (Işık, 2019, s. 361, Res.330, Lev.73). Aslankaya Kaya Tapınağı'nda ise mihrabın yan duvarları kapı kanatları biçiminde betimlenerek, yapıya tapınağa açılan kapı görünümü kazandırılmıştır (Işık, 2019, Res.269, Lev.59; Res.298, Lev.65; Res.322, Lev.73). Mihrabın içerisinde yer alan Kybele ve aslan betimlemelerinin derin işlenişi, tapınağın kutsal odasına açılan bir görünüm izlenimi yaratmaktadır (Işık, 2019, s. 361).

Resim 5: a. Pagan Taşkapı, b. Meher Kapı (Işık, 2019, a. Res. 317 Lev.72, b. Res.320 Lev.73)

Mihraplar, tanrılaşmış ölümlülere ait mezarların hem iç mekânlarında hem de dış cephelerinde görülmektedirler (Işık, 2021, s. 113). Mezarların tapınağa öykünen mimarisi, mezar sahibinin tanrısal bir statüyle ilişkilendirilmek istendiğini göstermektedir (Işık, 2021, s. 117). Buna en iyi örneklerden biri, Roma Dönemi'ne tarihlenen Trabenna'daki Trokondas Mezarı'dır. Bu mezar, Roma Dönemi'nde eski tapınak mezar geleneğinin sürdüğünü göstermesi açısından önemlidir ve çalışmanın konusunu hem dönemsel hem de ifadesel açıdan desteklemektedir (Işık, 2021, s. 114). Termessos Kaya Tapınak Mezarı ile Aspendos Kaya Tapınak Mezarı'nda da kapı betimi, tek bir kaya kütesine açılan üçgen alınlıklı mihrabın merkezine yerleştirilmiştir (Işık, 2021, s. 117). MS 1.yüzyıla tarihlenen ve bir anıt mezar olan Attaleia Hıdırlık Kulesi, kente bakan doğu cephesinde, işlevsel olmayan İon tarzında anıtsal bir kapıya sahiptir. Bu kapının her iki yanında, altı adet kamış demetine bağlanmış şekilde betimlenen balta ve faskes, yapının bir Vali ya da Konsülün mezarı olabileceğinin göstergesidir (Işık, 2021, s. 132-133, Res.110, Lev.22).

Bu bölümde ele alınan, ölen kişinin tanrılaştırılması amacıyla bir tapınağa öykünerek inşa edilen bu mezarların daha ekonomik boyutunu ise, çalışmada değerlendirdiğimiz kapı tipli mezar stelleri oluşturmaktadır. Bu steller ve benzeri mezar yapıları üzerindeki işlevsel ya da sembolik kapılar, ulaşılan pars pro toto ifadesini destekleyen önemli unsurlardır.

Antik Roma Kültüründe Kapı Motifi

Antik Roma'da bir şehir kurulacağı zaman, kurucu bir sığırı sabana bağlayarak alanın etrafına karık açar ve böylece sınırı belirlerdi; bu sınır kutsal ve dokunulmaz sayılırdı.³ Sabanın çektiği bu sınır, henüz inşa edilmemiş şehrin duvarları ve kapılarının konumunu işaret eder. Latince "portare" (taşımak) fiilinden türeyen *portae* ise, gelecekte şehre açılan yolları belirler ve Roma'nın kentsel alanı olan *Ager Romanus*'u yaratılmasına zemin hazırlar. Burada şehir kapısı, özünde bir sembolik düzenin parçası olarak değerlendirilir; saban, kapı ve açıklık arasındaki ilişkiyi temsil eder (Siegert, 2012, s. 9; Vismann, 2008, s. 15). Bu duvarlar yalnızca

³ Bu karık hendeği halka duvarı yani dini bir öneme sahip *pomerium* adı verilen genişliği belirli aralıklar ile yerleştirilen taş dizisi (cippi) ile işaretlenmektedir (William Smith & William Wayte, 1890; Platner, 1929).

fiziksel bir savunma hattı değil, aynı zamanda daha büyük bir anlam taşıyan manevi sınırlar olarak işlev görür. İçeridekileri, dışarıdaki kaos ve kötülükten korurlar. İnsanlığın gelişimi için gerekli olan içsellik, bu kutsal bölge yani şehir içinde, kolektif bir biçimde ortaya çıkar ve yaşatılır (Mumford, 1961, s. 48). Şehrin dini otoriteleri olmadan, duvar tek başına sakinlerin karakterini şekillendirmek ve faaliyetlerini düzenlemek konusunda yeterli olamazdı. Ancak din ile birlikte gelişen toplumsal ritüeller ve ekonomik yapılar olmaksızın, duvar şehri adeta bir hapishaneye dönüştürdü. Bu nedenle duvar, başkaldıranları kontrol etmekte ve rakipleri gözetim altında tutmakta kritik bir rol oynar (Mumford, 1961, s. 49).

Roma Dönemi'nde, tıpkı şehre giriş kavramında olduğu gibi, kutsal alan anlayışı ev kavramıyla başlar. Bu nedenle kapı motifleri, özellikle evlerin giriş kapılarında ve kamusal yapılarda önemli sembolik anlamlar taşır. Bu motifler, *pars pro toto* ifadesiyle açıklanabilir; çünkü Roma'da kapılar yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve dini anlamlar barındıran simgelerdir. Genellikle geçiş, dönüşüm ve koruma sembolleri olarak kullanılmış; böylece bir kapı motifi, daha geniş bir durumu veya kavramı temsil etmiştir. Önceki bölümlerde ele alınan kapı motiflerinden farklı olarak, Roma tasvirleri son derece sofistike perspektif kompozisyonlarıyla hem hayali girişlere hem de fizikötesi alanlara işaret ederken, fiziksel olarak da deneyimlenebilirler. İzleyici, orada bulunma hissiyle derin bir etkileşim yaşar; duvarın ötesindeki mekânı hem fiziksel hem de duygusal olarak deneyimlemek için duvarın üzerinden veya kapıdan bakmaya davet edilir. Bu temsiller artık sadece basit bir giriş resminden ibaret olmayıp, kahramanlar konumundaki hane halkının hem gündelik hem de ritüelleşmiş yaşamlarını sahneler (Owen, 2010a).

Roma Dönemi'nde kapı ve eşik tasvirleri, bir yerden başka bir yere, bir dünyadan diğerine geçişi simgeler. Bu bağlamda, kapılarda kullanılan semboller *pars pro toto* yöntemiyle, bir bütünün yalnızca kapı aracılığıyla temsil edilmesini sağlar. Bir kapı, tüm evin koruma alanını ve aileyi simgelemekle kalmaz; aynı zamanda sadece bir giriş ya da eşik değil, aileyi dış dünyadan ayıran bir sınırdır. Bu nedenle, evin korunma amacı üzerinden tüm aileyi ve ev halkını temsil eden bir *pars pro toto* figürüdür. Kapı, başından beri iç ve dış arasındaki ayrımı kültürel ve teknik boyutlarıyla işler; profan ve kutsal alanlar arasındaki sınırın somut ifadesi olarak görülür. Evlerin kapısı, düşmanca güçlerin bulunduğu dış dünyayla, dostane etki ve güçlerin hakim olduğu evi birbirinden ayıran temel unsurdur. Kapı eşiğinden geçmek ise doğrudan bir geçiş ritüeli olarak yorumlanır ve bireyin kendini yeni bir dünyaya açmasını simgeler (**Resim 6**) (Siegert, 2012, s. 10).

Resim 6: Apotropaik çelenk kapı dekoru. (Owen, 2010c)

Roma Dönemi’nde kutsal alan olarak ev kavramının girişte başlaması nedeniyle, eşikler özellikle Janus, Vesta gibi tanrıların simgeleriyle süslenmiş kapılarla ilişkilendirilmiştir. (Owen, 2010c). Çünkü bu tanrılar, evlerin ve kapıların koruyucusudur. Kapıların üzerinde yer alan tanrı betimlemeleri, sadece kapıyı değil, aynı zamanda tanrının koruyucu niteliğini temsil eden *pars pro toto* figürleridir. Örneğin, Janus’un zıt yönlere bakan iki yüzü, evin tanrısal korumasını ve geçişin kutsallığını simgeler (**Resim 7**). Bu, geçmiş ve şimdiki zaman arasındaki değişimi, bir dünyadan diğerine geçişi ve giriş - çıkışları simgeler. İleriyi ve geriyi görebilme yeteneği sayesinde, sınırların, kapıların, geçitlerin, başlangıçların ve tüm geçiş hareketlerinin tanrısı olarak tanınır (Taravati, 2008, s. 62). Ev içi mabetler ve cennet bahçeleri, evin kutsal alan olarak algılanmasına katkıda bulunurken, evin kutsallığını en belirgin biçimde ortaya koyan unsur duvar resimleridir. Bu resimlerde kullanılan temalar, tanrıları yüceltmek ve ölümlerin ruhlarını yatıştırmak gibi amaçlara ulaşmak için mit, büyü, felsefe, batıl inanç ve din arasındaki etkileşimi yansıtan metafizik bir dünya tasvir eder. Ressamlar, perspektif ve metafizik arasındaki ilişkiyi ve mekânın psikolojisini ustaca anlayarak, bu imgeleri görsel bir gerçekliğe dönüştürmüş; böylece ev, basit bir kulübeden kutsal bir tapınağa dönüşmüştür (Owen, 2010b).

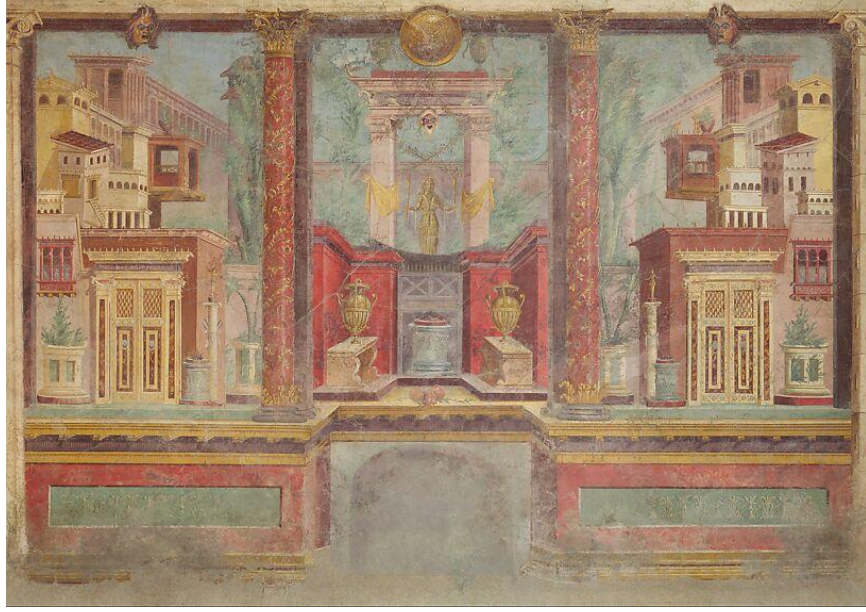
Resim 7: Giriş ve çıkışların, özellikle de kapıların Tanrısı Janus. (Owen, 2010c)

Kapı motifinin konutlarda ortaya çıkışı MÖ 2.yüzyılın sonları ile MS 1.yüzyılın başları arasında değişmektedir. En erken örnek, Faun'un Evi'ni *fauces*dir (**Resim 8c**).⁴ Benzer örnekler, Pompeii'deki Casa Cuspius Pansa'daki bekçi köpeği ve Casa dell'Ancora'daki çapa şeklindeki *fauces*'te, evin kutsal alan olarak metaforik ifadesi olarak görülmektedir (**Resim 8a-b**) (Owen, 2010c). *Porte Dipinte*'ler ise, konutların hemen her mekânında, örneğin girişlerde, eğlence ve yemek odalarında, yatak odalarında tasvir edilmiştir. Bu kapılar genellikle T şeklinde bir çerçeve içine alınarak, iki kapı kanadı ile detaylandırılmıştır (**Resim 9**). Her kanat üst ve alt olmak üzere panellere bölünmüştür. Alt paneller genellikle renkli taş veya mermerler ve kapı tokmaklarıyla işlenirken, üst panellerde farklı motifler de mevcuttur. Bu tür kapı motiflerinin, mimari, figüratif ve anıtsal motiflerle dolu model veya taslak kitaplardan üretilmiş olabilecekleri görülmektedir (Yen, 2022, s. 11).

Resim 8: a. Pompeii, Casa Cuspius Pansa, Bekçi Köpeği *fauces*. b. Pompeii, Casa dell'Ancora'da çapa şeklinde evin kutsal alan olarak metaforu *fauces*, c. Faun'un Evi'ni Have yazılı *fauces*. (Owen, 2010a; <https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm> Erişim 22 Temmuz 2025)

⁴ *Fauces*, evin ana kapısının hemen ötesindeki kısa koridor olarak tanımlanmaktadır. Eşiğe ek olarak bu koridora kötülükleri uzaklaştırmak amacı ile apotropaik ya da koruyucu imgeler betimlenmektedir (Owen, 2010c).

Resim 9: P. Fannius Synistor Villası, Cubiculum'da Porte Dipinte'ler. (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247017> Erişim 22 Temmuz 2025)

Domus ve villalarda kapı imgesi, pahalı mobilyalar, tablolar ve nesnelerle birlikte, zenginliği görsel olarak güçlendiren ve vurgulayan dekoratif bir unsur olarak işlev görür. Giriş alanları, yemek odaları ve yatak odaları farklı işlevlere sahip olsa da, evin tüm bu mekânları Romalı ev sahibinin güç, prestij ve misafirperverliğini gözler önüne sermek için uygun alanlara dönüştürmüştür. Kapı motifinin domus ve villalarda fauces, atrium ve vestibül gibi giriş mekânlarında bulunması, bu alanların kamusal niteliğiyle bağlantılıdır. Fauces, kamusal ile özel alan arasında aracılık eden mimari bir geçiş mekânı olarak var olurken, antre dekorasyonu ev sahibinin sosyal statüsünü açıkça gösteren görsel bir reklama dönüşüyordu. Faun'un Evi'nde kapı imgesi, ziyaretçiyi girişte duraklatıp, eşiği geçtiğinin farkına varmasını sağlamak amacıyla yerleştirilmiş; peristil ise atriumdan evin iç mekânına bakışı mümkün kılarak mekâna derinlik katıyordu (**Resim 10**) (Yen, 2022, Şek.1).

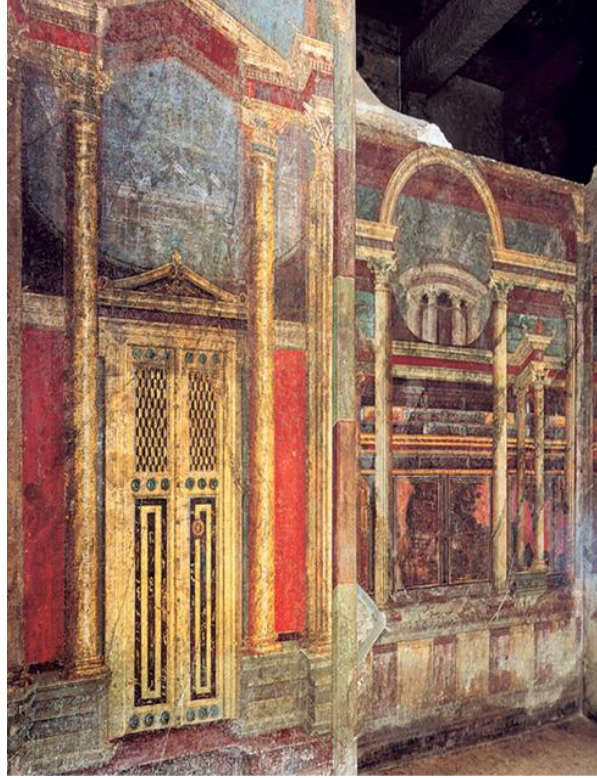

Resim 10: Casa dell'Fauno giriş (entre) kısmında kapı detayları. (<https://pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2012%2002%20p1.htm> Erişim 22 Temmuz 2025)

Domus ve villalardaki *triclinia* ve *oeci* daha seçkin bir grup için tasarlanmış mekânlardır (**Resim 11**). Bu odalara giren ziyaretçilerin genellikle onur duyulan konuklar olduğu varsayılır; bu yüzden büyük, süslü sahte kapılar bu mekânlarda popüler dekorasyon unsurları olmuştur. Ev sahibi ya da yemek davetindeki en önemli kişi, odanın en etkileyici dekoru olan porta dipinta'nın fon oluşturduğu oecus'un kısa ucunda oturmaktadır (Yen, 2022, Şek.5). Giriş mekânları herkese açıkken, triclinia ve oeci genellikle kalabalık ziyaretçi gruplarına ev sahipliği yapar; buna karşın cubicula Roma evinde en seçkin ve özel alanlardır. Genellikle “yatak odası” olarak çevrilen cubiculum, metinsel kaynaklarda çoğunlukla benzer statüde ya da ev sahibinden daha yüksek mevkiye sahip misafirlerle yapılan özel görüşmelere işaret etmektedir (**Resim 12**). Bu alanlardaki *porte dipinteler*, ev sahiplerinin zenginlik ve estetik zevklerini yansıtan önemli göstergelerdir (Yen, 2022, s. 18).

Resim 11: Villa P. Fannius Synistor Triclinium batı duvarı, MÖ 50 civarı. (Owen, 2010a)

Resim 12: Cubiculum (yatak odası) 16, Villa dei Misteri, Pompeii, MÖ 50 civarı. (Owen, 2010a)

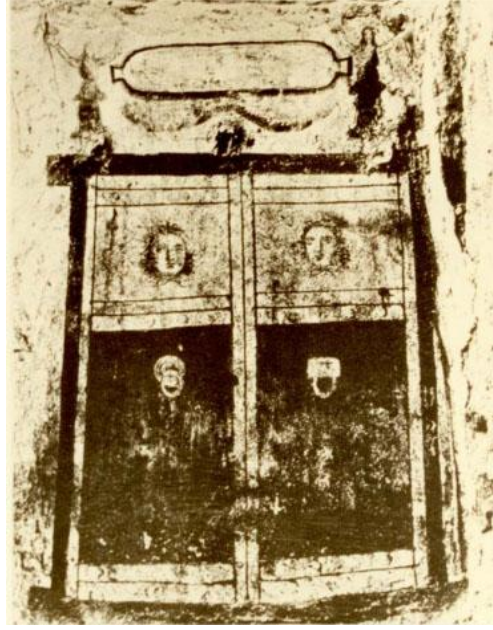
Antik Roma’da domus ve villaların dekorasyonunda kullanılan kapı motifinin, mezarlarda kullanılan kül urneleri üzerinde de yer aldığı görülmektedir (**Resim 13**). Kül urnelerinin MÖ 1.yüzyılın ikinci yarısından MS 2.yüzyılın ilk yarısına kadar üretildiği bilinmektedir (Haarløv, 1977, s. 18). Kapı motifli kül urnelerinin popülerliği MS 1.yüzyılın ortalarından itibaren belirgin şekilde artmıştır. Ancak MS 2.yüzyılın sonlarında inhumasyon gömülerinin artması ile kül urnelerine olan talep azalmış ve kapı motifi daha çok lahitler üzerinde kullanılmaya devam etmiştir (Yen, 2022, s. 36). Kül urneleri üzerindeki kapı motifleri, tapınaklar ve mezarlara benzetilen minyatür mimari süslemeler olarak işlev görür ve yaşayanlar ile ölenler dünyası arasındaki ayrımı simgeler. Bu urnelerin yerleştirildiği yer, ölen aile üyelerinin sonsuz evi (domus aeterna) olarak görsel bir şekilde mezar kavramını pekiştirir. “Domus aeterna” ifadesiyle, kapı aynı zamanda yaşayan aile bireylerinin mezarı her ziyaret ettiklerinde karşılaştıkları “Porta Ditiste”yi mimari olarak temsil eder (Yen, 2022, s. 37, Şek.7). Kül urneleri üzerindeki kapılar, kapı kanatlarının panellere ayrılması ve kapı açma halkaları ile kilit gibi detaylarla gerçekçi bir kapı görünümü sunar. Kapı temasıyla en sık ilişkilendirilen motif ise, “dextrarum iunctio” olarak bilinen, eşler arasındaki sembolik el sıkışma yani veda sahnesidir (Haarløv, 1977, s. 14, Kat.No.II).

Resim 13: Kül Urnesi, Musei di Siena. (Haarløv, 1977, Fig.1)

Kül urnelerinin yanı sıra, Antik Roma’da mezar altarı üzerinde de benzer bağlamda kapı motifine rastlanmaktadır. Mezar altılarının kullanımı MÖ 3. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar sürmüştür (Haarløv, 1977, s. 19, Kat.No.III). Söz konusu sunaklar ölen kişiyi anmak amacı ile kullanılan nesnelerdir. Kapı motifinin altılar üzerinde yer alması, popüler imgelerle yeni ve yaratıcı bir birleşime işaret eder (Yen, 2022, s. 109, 115).

Loculus levhaları, Roma İmparatorluk Dönemi katakomblarının prototipi olan loculuslu oda mezarları ile kül nişlerini (loculi) kapatmak için tasarlanmış, üzerinde ölen kişinin resmi ve adı bulunan düz kapı plakalarıdır (lastre di locule) ve bu levhalarda da kapı motifi yer almaktadır (**Resim 14**) (Kurtz & Boardman, 1971, s. 303 - 304; Haarløv, 1977, s. 25). Dışarıdan nişleri kapatan loculus levhaları, boyanmış ya da oyulmuş basit kapı motifleriyle diğer anıtlar ve formlar kadar semboliktir (Haarløv, 1977, s. 25). En iyi örnek, İskenderiye’den bir loculus kapı plakasıdır. Bu levhada kapı motifi boya ile detaylandırılmıştır. Üst panellerde ölen kişilerin portreleri, alt panellerde ise aslan başlı kapı açma halkaları yer almaktadır (Kurtz & Boardman, 1971, s. 295, Pl.88). Bu motiflerin yaygınlığı, kültürel etkileşimlere işaret etmekte ve mezar ikonografisi repertuarının çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Loculus plakaları, MS 1. yüzyılın başlarından ortalarına kadar kısa bir üretim dönemine sahiptir. Bunun nedeni, bulundukları oda mezarlarının yüksek maliyeti nedeniyle, üretimlerinin de pahalı ve dolayısıyla nadir oluşudur (Yen, 2022, s. 132, Şek.13 - 14). Kapı motifli loculus plakalarının, bir tapınağın ön cephesini temsil ettiği düşünüldüğünün yanı sıra, Porta Ditis olarak yaşayanlar ile ölenlerin dünyası arasındaki net ayrımı bireysel düzeyde simgelediği de kabul edilmektedir (Yen, 2022, s. 136).

Resim 14: İskenderiye’de loculuslu mezarı kapatan düz kapı plakaları. (Kurtz & Boardman, 1971, s. 295, Pl.88)

Antik Roma’da cippilerin mezar bağlamında da kullanıldığı görülmektedir. Birçok cippi, carsulanea olarak şehir sınırlarını ve kat edilen mesafeleri belirleyen yol işaretleri işlevi görür. Daha eski araştırmalarda ise cippus, stel ve mezar sunağı terimlerinin birbirinin yerine kullanılabilir gibi görüldüğü belirtilmiştir.⁵ Ancak S. Diebner, cippusların anıt düzeninin dışında, ön ve yan yüzlerinin genellikle mimari öğelerle süslenmiş olması nedeniyle gerçek bir yapıyı temsil ettiğini vurgulamaktadır. Cephe süslemelerindeki farklı mimari düzenlerin sorunsuz kullanımı, belirli bir yapının birebir taklidi değil; minyatür formda küçük bir tapınak ya da heroon gibi genel bir mimari temsile işaret etmektedir (**Resim 15**) (Diebner , 1986/1988, s. 53; Yen, 2022, s. 140). Ancak cippilerin mezar bağlamında neden ve tam olarak hangi işlevle kullanıldıkları kesin olarak bilinmemektedir (Yen, 2022, s. 141). Diebner, cippilerin Hellenistik repertuardan ve Chiusi’deki Etrüsk kül urnelerinden türediğini, MS 1. yüzyılın ilk yarısından sonra ortadan kalktığını savunmaktadır. Ayrıca, kül urneleri ile cippiler arasında biçimsel benzerliklerin oldukça fazla olduğu görülmektedir (Diebner , 1986/1988, s. 62).

⁵ Bkz. Cippus (grave pillar) (Toynbee, 1971, s. 75, 267; Yen, 2022, s. 141); Harloov kapı tipli stellerin tanımını yaparken, “sık sık dört kenarlı olanlarına da cippi adının verildiğini ancak cippi terminolojisinde oldukça ciddi karışıklıkların mevcut olduğundan bahsetmektedir (Haarløv, 1977, s. 21, Fig.28 - 29).

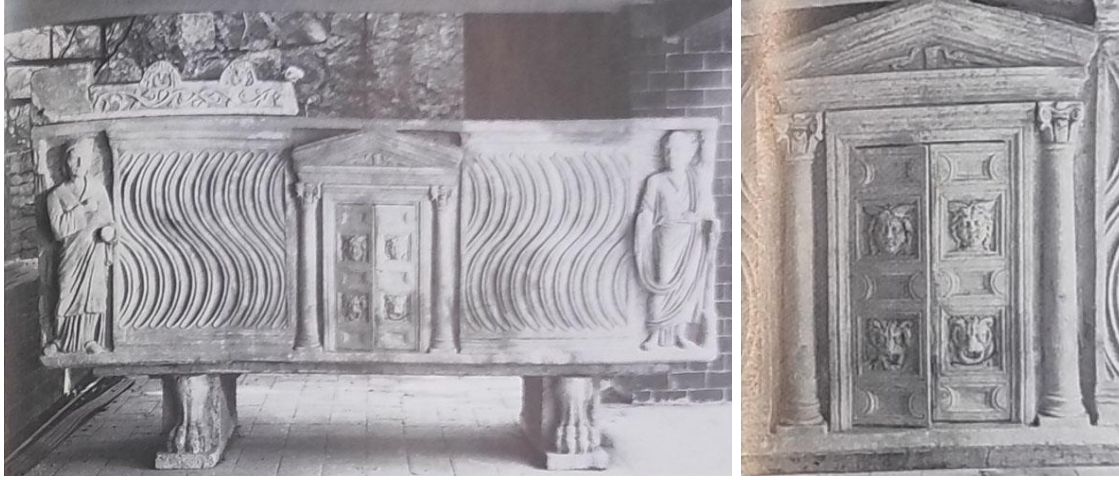
Resim 15: Cippi Carsulanea (Diebner , 1986/1988, Tav.XX/ 1)

Antik Roma’da, kapı motifli lahitler de dahil olmak üzere, MS 2. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar inhumasyon gömünün yaygınlaşmasıyla birlikte üretilmiştir. Küçük Asya yapımı lahitlerde kapı motifleri genellikle kısa yan panellerde veya baş ve ayak bölümlerinde yer almaktadır. Lahitlerdeki kapılar, çevresindeki figürler ve nesnelerle birlikte Porta Ditis ve öte dünya temalarını desteklemektedir (Yen, 2022, s. 218). Burada bahsedilen kapıların, Hades’in kapısı olarak yorumlanması, kapının Hades kapısıyla bağlantılı mitolojik sahnelerle betimlendiği lahitlerde geçerlidir (Haarløv, 1977, s. 42).⁶ Lahitlerde kapı motifi bazen kapalı halde, ikili figürlerin arkasında yer alır. Bu durumda betimlemeyi dikey düzlemde ikiye bölerek anlatıyı ayırıcı bir işlev görür (Yen, 2022, s. 220).

MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren yivli (strigilated) lahitler üreilmeye başlandığında, kapı motifi hafifçe açık ya da aralık olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Haarløv’a göre, yarı açık kapı motifi, yaşam ile ölüm arasındaki akışkanlığı en iyi ifade eden simgedir (**Resim 16**) (Haarløv, 1977, s. 16). Mitik lahitlerdeki yarı açık kapı motifi, belirgin işlev ve anlamının ötesinde; ölümün son ve kederli anını, diriliş fikrini ve yaşayanlarla ölenler arasındaki akışkan sınırı daha güçlü biçimde vurgulamaktadır (Yen, 2022, s. 224). Kapının artık açılmış olmasıyla betimleme, giderek ideolojik bir yeniden doğuş fikrini temsil etmeye başlamıştır. Davies’e göre, kapı motifinin mezar bağlamındaki *anlamı hem domus aeterna* (ebedi ev) olarak mezara giriş hem de Porta Ditis (Yeraltı Dünyası Kapısı) olarak yeraltı dünyasına geçişi simgelemekte olup, bu anlam bağlama göre değişkenlik göstermektedir (Yen, 2022, s. 3). Kapı ile Hades arasındaki ilişki açıktır; ancak bu kompozisyonda Hades’in yeraltı dünyasına henüz geçilmemiş, daha çok onun eşliğinde bulunmaktadır. Kapı, beden ile ruh arasındaki ayrımı

⁶ Bu mitlerden ilki Troia’nın topraklarına ilk basan kişinin öleceğine dair kehanetle ölen Protesilaos ve Laodameia’nın miti ve bu mitin betimlendiği Vatikan’daki Galleria dei Candelabri’de MS 170’ten kalma lahit (Grimal, 1997, s. 427; Haarløv, 1977, s. 43); Asklepios’un ölenleri diriltmenin yöntemini bulması nedeni ile Hades’in yeraltı dünyasında nüfusun azalması ile Zeus tarafından öldürülmesi ile Apollon’un Kyklopları öldürmesi miti ile bağlantılı olarak Herakles’in Hades’e yolculuğunu mitinin Vatikan’da Museum Chiaramonti’deki MS 161-170 yılına tarihlenen lahit (Grimal, 1997, s. 4, 102; Haarløv, 1977, s. 43). Burada bahsedilen mitler en yüce sevginin bir ölümünün geçici de olsa Hades’ten kurtuluşu hak etmesinin nasıl sağlanabileceğinin sembolik anlatımlarıdır.

simgeler. Kapının kapalı tasvir edilmesi, bu ayrımın henüz gerçekleşmediğini, ayrımın tamamlandığı anda kapının ruhu almak üzere açılması gerektiğini ifade etmektedir (Haarløv, 1977, s. 15 - 16).

Resim 16: Yivli (strigilated) lahit, Villa Riva, Genzano. (Haarløv, 1977, Fig. 52 a-b)

Roma İmparatorluk Dönemi Kapı Tipli Mezar Stellerinde Kapı

Bir mezar steli üzerinde, yalnızca ölen kişinin bir parçası ya da görsel bir sembol (motif) kullanılarak, o kişinin tüm hayatı veya toplumsal rolü temsil edilebilmektedir. Burada bahsedilen semboller arasında hayvan figürleri veya nesneler sıkça stellerde yer alır. Bu figürler sadece temsil ettikleri hayvan ya da nesneyi değil, aynı zamanda taşıdıkları kültürel anlamları da yansıtır. Örneğin, bir aslan kahramanlık, güç ve cesareti simgelerken, üzüm veya asma ölümsüzlük gibi kavramlara işaret edebilir. Bu bağlamda, pars pro toto ifadesi, bir hayvanın ya da nesnenin bir parçasının tüm bireyi ya da o bireyin özelliklerini simgelemesi anlamına gelir. Aslında, pars pro toto, mezar stellerinde kullanılan semboller aracılığıyla ölüye dair yoğun ve derin bir anlatım oluşturmayı sağlar. Çünkü mezar steli doğrudan çok fazla bilgi vermez; ancak seçilen sembol veya figür, kişinin yaşamının belirli bir yönünü, hatta tüm hayatını veya kişiliğini etkili biçimde anlatmaya yeterlidir.

Steller, önceki bölümde bahsedilen kapı motifi içeren kül urneleri ve altarlardan yalnızca anıtsal boyutlarıyla farklıdır. Genellikle genişliklerinden daha uzun, iki boyutlu ve serbest duran taş bloklar şeklindedirler (Haarløv, 1977, s. 21). Kapı tipli mezar stelleri, Roma'da metropollerin dışındaki bölgelerde, cippilere benzer şekilde kapı motifine sahip stellerdir. Belki de Antik Roma'da önceki bölümde bahsedildiği üzere, tapınak ya da anıtsal mezar mimarisinin küçük ölçeğe indirgenmiş hali olan cippilerin tasarımına ilham veren bu fikir, kapı tipli mezar stellerini de etkilemiş olabilir (Diebner, 1986/1988, s. 53; Lochman, 2003, s. 173; Yen, 2022; Haarløv, 1977, s. 25). Bazı araştırmacılar, kapı motifinin yoğun olarak Adriyatik Denizi'nin ötesinden geldiğini düşünmekte ve Issa gibi Yunan kolonilerinde bulunan kapı tipli stellerle paralellikler kurmaktadır. Kapı motifinin, steller üzerindeki kullanımının Adriyatik'in doğu kıyısından Roma İtalya'sına yayıldığı gözlemlenmektedir (Yen, 2022, s. 178, Şek.22; Righini, 1965, s. 395; Verzár Bass, 1985, s. 198 - 199). Bir diğer önemli teori ise kapı motifinin Küçük Asya'nın Phryg bölgesinden geldiği yönündedir. Özellikle Roma Dalmaçya'sı ve Kuzey İtalya'daki kapı tipli stellerin kökeninin buraya dayandığı düşünülmektedir. Ancak, bu motiflerin Phryg bölgesinde daha yaygın görülmesi, buraya özgü olabilecekleri ihtimalini güçlendirmektedir (Waelkens, 1986, s. 17; Yen, 2022, s. 178; Cumont, 1942, s. 213; Dodig, 2005, s. 209; Haarløv, 1977, s. 21).

Kapı motifli stellerin özellikleri daha önce ele alındığı gibi mezar anıtlarıyla büyük benzerlik göstermektedir. Bu stellerde kapıyı tamamlayan diğer bezemeler de çeşitlidir. apı panelleri üzerinde dairesel kapı tokmakları, U biçimli ya da daire şeklinde kapı açma halkaları, ayrıca dairesel ya da iç bükey kare şeklinde kapı kilit aynası ve kilit delikleri yer almaktadır (**Resim 17**). Bu unsurlar, kapı motifini tamamlayan öğeler olarak stellerde bulunmakta ve gerçek kapılardaki bezemeleri yansıtmaktadır. Kapı açma halkaları, kapının dış yüzeyini temsil ettiğinden, kapının arka tarafında kalan ölen kişi için işlevsel anlam taşımamakla birlikte, sembolik olarak kapının önünde bulunabilecek kişileri ve iki dünya arasındaki buluşma noktasını simgelediği düşünülmektedir (Hürmüzlü, 2019, s. 126). Kapı açma halkalarının yanı sıra kilit aynası ve kilit deliklerinin de mezar sahiplerinin mülkü olarak aidiyet bağlamında betimlenmiş olabileceği düşünülmektedir (Hürmüzlü, 2019, s. 127). Kapı motifinde, kapıyı oluşturan unsurların yanı sıra, motifin çevresinde zengin ve çeşitli semboller repertuarının bulunmasının nedeni, bir diriliş beklentisi ve yeni bir hayata açılan kapı fikrini ifade etmesidir. Önceki bölümde lahitlerdeki kapı ifadesinde mitolojik unsurların etkisiyle kapının Hades Kapısı olarak yorumlanması gibi, steller üzerindeki betimlemeler de kapı ifadesini anlamlandırmaktadır. Bu, ölümden kurtuluş ve yeniden doğuş umudunu simgeler; Yunan Tanrıçası Demeter ile özdeşleştirilen Phryg Ana Tanrıçası Kybele ile de ilişkilendirilir. Kybele'nin gizem kültü bağlamında kapı, Attis figürüyle desteklenir; tıpkı Attis'in kış uykusuna dalması gibi, uyku bir yeniden doğuşu ve görkemli yeni bir hayata kavuşmayı simgeler (Haarløv, 1977, s. 45). Kapı motifıyla bağlantılı olarak kurban sunuları veya sahneleri tasvir edildiğinde, bu doğrudan mezar kapısı olarak yorumlanabilmektedir. Ancak bu sahnelerle desteklenen kapı motifinin, mezarın ölen kişinin domus aeterna'sı olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Yine de Attis figürleri ve kurban betimlemeleriyle birlikte tasvir edilen kapının mezar girişi olarak yorumlanmasını güçlendirdiği düşünülmektedir (Haarløv, 1977, s. 46). Buradaki lahitler ve steller üzerindeki sahnelerin kapı motifine etkileri bağlamında, Haarløv motifleri dört grupta sınıflandırmaktadır: Birincisi, mezar ve mezar ritüelleriyle doğrudan ilgili semboller (kurban sunuları, çiçekler, çelenkler, kurdeleler, meyve sepetleri gibi mezar armağanları ve süslemeleri); ikincisi, dirilişi simgeleyen nitelikli semboller (zeytin, selvi, defne, asma, sarmaşık gibi ölüm karşıtı işaretler); üçüncüsü, ölüm sonrası varoluşu temsil eden diğer semboller; dördüncüsü ise, ölümün yenilgisini ifade eden mitolojik sahneler veya onları çağrıştıran imgeler (Haarløv, 1977, s. 47). Haarløv'un sınıflandırmaları kapı tipli mezar stelleri bağlamında mantıklı görünmekle birlikte, ikinci ve üçüncü grup başlıklar tek bir çatı altında toplanabilir. Çünkü dirilişi simgeleyen bitkisel bezemeler aynı zamanda ölüm sonrası varoluşun sembolleridir. Bu bitkiler, ölen kişiyi doğanın ebedi döngüsüne dahil ederek hem ölümsüzlüğü ifade eder hem de kışın yapraksız ve meyvesiz halleriyle ölümü; yazın yeniden yapraklanıp canlanmalarıyla ise yeni bir hayata doğuşu simgeler.

Resim 17: Kapı Tipli Mezar Steli. (Waelkens, 1986, Taf. 61, Nr.404)

Kapı motifinin steller üzerindeki panellerinde ve alınlıkta yer alan semboller, kapının anlamını güçlendirmektedir. Bu sembollerin kaynağı, insan ve ölümlü bedeninin dünyevi kaderidir. Mezar, insan yaşamında sürekli bir varoluşa hazırlık ve evrensel yenilenme sürecinin bir parçası olarak yeni bir yaşam umudunu temsil eder. Kül urneleri, lahitler veya steller gibi farklı mezar formlarında kullanılan, farklı çağrışımlara sahip semboller içerik açısından çatışmaz; aksine aynı mesajı çeşitli biçimlerde tekrarlar. Ayrıca, kapıların açık ya da yarı açık betimlenmesi, anıtın temel fikrinde bir anlam değişikliğinden çok, bir hareketin ya da değişimin başladığının göstergesidir (Haarløv, 1977, s. 56).

Sonuç

Çalışmanın ana konusunu oluşturan kapı, teknik anlamda bir mekândan diğerine geçişi sağlayan, iç ve dış mekânları ya da iç mekândaki bölmeleri birbirinden ayıran somut bir mimari unsurdur. Bu teknik tanım bile kapının, alanları ayırma işlevini hem fiziksel hem de metaforik düzeyde taşıdığını gösterir. Bu nedenle kapı, mekânı kültürel kodların taşıyıcısı haline getirerek, sembolik ve sosyal süreçlerin aracı konumuna yükselir. Eliade'nin kutsal mekân kuramında kapının, mekânın ve eşiklerin merkezde yer alması da bu düşünceyi destekler. Çünkü insan bilincinde bu mekân ve eşik yalnızca fiziksel bir yapıyı değil, aynı zamanda psikolojik, ruhsal ve kozmolojik bir anlamı taşımaktadır; bunu Jung'un arketip teorisiyle açıklamak mümkündür. Kapı motifinin ilk kez ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ya da bu ifadelerin ilk olarak nerede kullanıldığı ise Barthes'in ve Eliade'nin mit kuramı çerçevesinde yorumlanmaktadır. Çalışmada ele alınan Antik Mezopotamya, Mısır ve Yunan kültürlerinde kapının kullanımı hakkındaki bilgilerin büyük ölçüde mitler üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Yapıların ya da nesnelerin işlevlerini mitlerle anlamlandırmak, insan düşünce tarihinin derinliklerine ışık tutar.

Antik dönem kültürlerinde, ister sosyal yaşamda önemli bir yer tutan mimari yapılar olsun, ister mezar sanatında, kapı motifinin hep benzer bir ifade ile tercih edildiği görülmektedir. Çalışmada ele alınan farklı kültürlerin kozmik düzeninde kapı, yalnızca bir geçiş noktası değil, aynı zamanda yeraltı dünyasına açılan kapı olarak da işlev görmektedir. Bu

anlamıyla kapı, maddi bir sınır olmaktan çıkarak dünyevi unsurlardan arınmayı ve ruhsal bir dönüşüm aşamasını simgeleyen ideolojik bir alan haline gelmiştir. Ayrıca, bu sahte kapılar üzerinde ölen kişilerin bilgilerine yer verilmesi, tıpkı Roma İmparatorluk Dönemi kapı tipli stellerinde olduğu gibi ars memoriae işlevi görerek kültürel belleğe katkı sağlamaktadır. Antik Yunan kültüründe ise kapı, sadece mimari bir unsur değil; mitolojik, dini ve sosyal katmanlarda zengin anlamlar taşıyan sembolik bir araçtır. Ölümlüler ister cehennemin kapılarına ister cennetin kapılarına yönelsinler, dünyevi yaşamlarının sonunda mutlaka bu eşiği aşmak zorundadırlar.

Antik Roma’da bir şehir kurulurken, kurucu bir sığırı sabana bağlayarak çevresine bir karık açılması ve bu sınırın kutsal dokunulmazlığı, manevi ve büyük öneme sahip bir sınırı işaret etmektedir. Çünkü bu sınırlar, içeridekileri çevreleyen kaos ve kötülükten korur. Şehre giriş ifadesiyle paralel olarak, Roma Dönemi’nde kutsal alan kavramı evin girişinde başlamaktadır. Bu nedenle kapı betimlemeleri, özellikle evlerin giriş kapıları ve kamusal yapılarda önemli sembolik anlamlar taşımaktadır. Roma Dönemi’nde kapılar yalnızca işlevsel değil; toplumsal, kültürel ve dini anlamlar taşıyan unsurlar olarak pars pro toto figürü şeklinde değerlendirilebilir. Genellikle geçiş noktası, dönüşüm veya koruma sembolü olarak kullanılarak, tüm bir durumun veya kavramın bir parçası, yani kapı motifiyle temsil edilmesi sağlanmıştır. Özellikle mezar sanatında, Roma Dönemi kül urneleri, cippiler, loculus levhalar, lahitler ve stellerde mimariden esinlenen küçük ölçekli tapınak cephelerinin taklitleri; Hades’in kapısı ya da mezar kapısı ifadesi olarak kapı motifi pars pro toto figürüyle yer almıştır. Çünkü bu motif, büyük ve masraflı bir tapınağın yalnızca kapı detayıyla verilmiş pars pro toto anlatımıdır. Benzer şekilde, mitlerde Hades’in Yeraltı Dünyası’nın da küçük ölekte kapı motifiyle detaylandırılması, aynı pars pro toto ifadesini taşımaktadır.

Çalışmada ele alınan mitler bağlamında, insanın varoluşsal ikilemleri, ölüm korkusu, sonsuz bir öte dünya umudu; iyi ve kötü kavramları ile iyi ruhsal varlıkların kötü güçlerden koruyuculuğu, kapıların yapısı ve mimarisine yansımaktadır. Mezarlar ve mezarlık alanları tarih boyunca hem ölenlerin anılarının yaşatıldığı hem de yaşayanların ölümle ilişkisini yeniden şekillendirdiği kutsal mekânlar olarak önemini korumuştur. Günümüzde ise modern mezarlık kültürü, değişen toplumsal değerler ve dini inançlarla evrilmektedir. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Avrupa’da mezarlık kültüründe radikal dönüşümler yaşanmıştır. Ortaçağ boyunca kilise avlularında veya şehir merkezlerindeki küçük mezarlıklar, yerlerini şehir dışındaki büyük ve peyzajlı mezarlık alanlarına bırakmaya başlamıştır. Özellikle Fransa’da Pere Lachaise (1804) ve Woodland Mezarlığı gibi örneklerde görüldüğü üzere, bu yeni mezarlıklar sadece defin yeri değil; aynı zamanda anma ve ziyaret mekânları olarak tasarlanmıştır (**Resim 18a-d**).⁷ Sanayi Devrimi ve sonrasında mimaride sıkça görülen anıtsal mezarlık kapıları hem toplumsal statüyü hem de ölümü yücelten güçlü simgeler olarak kullanılmıştır. Modern toplumlarda sekülerleşme eğilimleri artsa da, yaşayanlarla ölenlerin dünyası arasındaki ayrım ifadesi hâlâ korunmaktadır. Postmodern mimarlık ve tasarım anlayışıyla mezarlık kapıları daha soyut ve deneyimsel formlara dönüşmektedir. Özellikle İskandinavya, Almanya ve Hollanda gibi ülkelerde, mezarlık girişleri artık sadece mimari bir kapı olmaktan çıkıp, bir duygu portalı ya da seremoniyel bir geçiş biçimi olarak tasarlanmaktadır.⁸ Bu geçiş bazen sadece bir yürüyüş yolu veya peyzaj ögesiyle tanımlanırken,

⁷ Bkz. (Fransa’da Pere Lachaise (1804) , 2025).

⁸ Detaylı bilgi için Bkz. (Petersson , 2004, Dipnot 133).

eski ölüm sembolleri modern heykellerle yer değiştirmiştir; böylece antik dönem mezar gelenekleri yeniden yorumlanarak çağdaş tasarımlara dönüşmektedir.⁹

Resim 18: a – c. Woodland Mezarlığı. d. Fransa’da Pere Lachaise Mezarlığın’da mezar detayı.

- (a. <https://archeyes.com/woodland-cemetery-in-stockholm-erik-gunnar-asplund-sigurd-lewerentz/> Erişim 11 Mayıs 2025, b. <https://www.britannica.com/place/Pere-Lachaise-Cemetery> Erişim 17 Mayıs 2025)

Günümüzde sanal ortamda oluşturulan dijital mezarlıklar ve anı portalları da sembolik bir kapı işlevi görmektedir. Kullanıcılar, sevdiklerinin sanal profillerine girerek dua etmek veya hatıra bırakmakta; bu ritüeller, kapının dijital versiyonları olarak kabul edilebilir. Bu alanlara giriş, hem teknik hem de sembolik açıdan bir kapıdan geçiş metaforu yaratmaktadır.¹⁰

Kaynakça

- Aristoteles. (1995). *Retorik*. (Doğan, M. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arnold, D. (1991). *Building in Egypt: pharaonic stone masonry*. New York: Oxford University Press.
- Aslan Karakul, S. (2014). Kapı'nın dili: göstergebilimsel bir yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (35), 7-14.
- Assmann, J. (2005). *Death and salvation in ancient Egypt*. New York: Cornell University Press.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (Tekin, A. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baines, J. ve Málek, J. (1980). *Atlas of ancient Egypt*. New York: Oxford University Press.
- Barthes, R. (1991). *Mythologies*. New York: The Noonday Press.

⁹ Detaylı bilgi için Bkz. (Petersson , 2004, s. 40 - 41); Bkz. (Woodland Cemetery, 2025)

¹⁰ Detaylı bilgi için Bkz. (Sumiala ve Jacobsen, 2024, s. 3, 5-7); Bkz. Anı Portalları (Find a Grave, 2025).

- Black, J. ve Green, A. (2004). *Demons and symbols of ancient Mesopotamia*. London: British Museum Press.
- Buxton, R. (2004). *The complete world of Greek Mythology*. London: Thames & Hudson.
- Champdor, A. (1984). *Eski Mısır'ın ölümler kitabı: British Museum'daki Ani, Hunefer, Anhai papirüslerine göre*. (Tahsuğ, S. Çev.). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.
- Chrzanowska-Kluczevska, E. (2013). Synecdoche and underestimated macrofigure? *Language and literature*, 222 - 233.
- Cumont, F. (1942). *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. Paris: Geuthner.
- Daşcıoğlu, Y. (2015). Dilin içinde dil, doğanın içinde perde: şiirde metafor ve imge. *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi*, CIX (767 - 768), 167 - 173.
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş: tanrılar, ritüel, tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Diebner, S. (1986/1988). Cippi Carsulani. *Archeologia Classica* (38 / 40), 35 - 66.
- Dodig, R. (2005). Afterlife ideas on military monuments in Naron hinterland. Sanader, M. ve Rendić-Miočević, A. (Ed.) *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*. (s. 205 – 212). Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: the nature of religion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Eliade, M. (1992). *İmgeler ve simgeler*. (Kılıçbay, M. A. Çev.). Ankara: Gece Yayınları.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin özellikleri*. (Rıfat, S. Çev.). İstanbul: Om Yayınevi.
- Euripides. (1938). *Hecuba*. (Coleridge, E. Çev.). New York: Random House. 17 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.perseus.tufts.edu> adresinden alındı.
- Euripides. (1995). *Hippolytus*. (Kovacs, D. Çev.). London: Harvard University Press. 17 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0106%3Acard%3D1431> adresinden alındı.
- Gadotti, A. (2014). *Gilgamesh, Enkidu, and the netherworld' and the Sumerian Gilgamesh cycle: Untersuchungen zur Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 10. Boston: De Gruyter.
- Graham, E. J., Sulosky Weaver, C. ve Chamberlain, A. (2019). Pars pro toto and personhood in Roman cremation ritual: new bioarchaeological evidence for the rite of Os Resectum. *Bioarchaeology International*, 2(4), 240 - 254.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji sözlüğü: Yunan ve Roma*. (Tamgüç, S. Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Haarløv, B. (1977). *The half-open door: a common symbolic motif within Roman sepulchral sculpture*. Odense: Odense University Press.
- Hançerlioğlu, O. (1990). *Dünya inançları sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hesiodos. (1919). *Theogonia*. (Evelyn-White, H. Çev.). London: The Homeric hymns and Homerica, Harvard University Press. 17 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0136%3Abook%3D11%3Acard%3D271> adresinden alındı.
- Homerios. (1919). *The Odyssey*. (Murray, A. Çev.) London: Harvard University Press. 17 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0136%3Abook%3D11%3Acard%3D271> adresinden alındı.
- Homerios. (1967). *İlyada*. (Erhat, A. ve Kadir, A. Çev.). İstanbul: Sander Kitabevi.
- Hooke, S. (1993). *Ortadoğu mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan mitosları*. (Şenel, A. Çev.) İstanbul: İmge Kitabevi.

- Hornung, E. (1999). *The ancient Egyptian books of the afterlife*. New York: Cornell University Press.
- Hürmüzlü, B. (2019). Ölümün sembolleri: “kapı” imgesi ve “eşik” metaforu, arkeoloji ve göstergebilim. Ersoy, Y., Koparal, E., Duru, G. ve Aktüre, Z. (Ed.). *Arkeoloji ve Göstergebilim (TAS 3)*, s. 121-134). İstanbul: Ege Yayınları.
- Işık, F. (2019). *Uygarlık Anadolu'dan doğdu*. İzmir: Akdeniz Ülkeleri Akademisi Vakfı Yayınları.
- Işık, F. (2021). *Pamphylia Anadolu Akdenizi'nde Luvi soylu kabileler ülkesi*. Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı.
- Jung, C. G. (2021). *Dört arketip*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kahya, Ö. (2015). Sümerce kaynaklara göre Ölüler Diyarı'nın yeri. *Archivum Anatolicum*, 9 (2), 25 - 46.
- Blecic-Kavur, M., ve Kavur, B. (2015). Pars pro toto: a world in a small place – the example of Iron Age grave goods from Vicja Luka, funerary practice during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe. Sîrbu, V., Jevtic, M., Dmitrovic, K. ve Ljuština, M. (Ed.). *Proceeding of the 14th International Colloquim of Funerary Archaeology in Cacak, Serbia*, 237 - 256.
- Killick, R. (1996). Ziggurat. Turner, J. (Ed.) *The Dictionary of Art* (Cilt 33, s. 675-676.). New York & London: Macmillan. 17 Mayıs 2025 tarihinde https://archive.org/details/bwb_P8-BFB-673_33/page/n7/mode/2up?view=theater adresinden alındı.
- Klawitter, G. (2000). Synecdoche. *Synecdoche*. 20 Mayıs 2025 tarihinde <https://web.archive.org/web/20081013014114/http://myweb.stedwards.edu/georgek/poetics/synecdoche.html> adresinden alındı
- Kurtz, D. C., ve Boardman, J. (1971). *Greek burial customs: aspect of Greek and Roman life*. New York: Cornell University Press.
- Laffineur, R. (1986). Fécondité et pratiques funéraires en Égée a l'âge du Bronze. Bonanno, A. (Ed.). *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, (s. 86 – 94). Malta: University of Malta Press. doi:10.1075/zg.15.11laf.
- Lochman, T. (2003). *Studienzu kaiserzeitlichen Grab- und Votifreliefs aus Phrygien*. Basel: Skulpturhalle.
- Mumford, L. (1961). *The city in history: its origins, its transformations and its prospects*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Owen, M. (2010a). The false-door, dissolution and becoming in Roman wall-painting. *The False-Door, dissolution and becoming in Roman Wall-painting*. 7 Ekim 2024 tarihinde: <https://www.owen-artresearch.uk/custom/rwpainting/ch8/ch.8.1.html> adresinden alındı.
- Owen, M. (2010b). Wall-painting and the house as sanctuary. *The False-Door, dissolution and becoming in Roman Wall-painting*. 7 Ekim 2024 tarihinde <https://www.owen-artresearch.uk/custom/rwpainting/ch7/ch.7.1.html> adresinden alındı.
- Owen, M. (2010c). Worshipping the house. *The False-Door, dissolution and becoming in Roman Wall-painting*. 7 Ekim 2024 tarihinde <https://www.owen-artresearch.uk/custom/rwpainting/ch6/ch.6.1.html> adresinden alındı.
- Petersson, A. (2004). The presence of the absent. Memorials and places of ritual. (Lisansüstü Tezi). Lund Üniversitesi veritabanından erişildi. (<https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/5651573/1554278.pdf>)
- Platner, S. (1929). *Pomerium. A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London: Oxford University Press. 17 Mayıs 2025 tarihinde

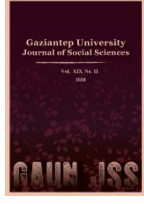
- https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/ Texts/PLATOP*/Pomerium.html adresinden alındı
- Prophyre. (2003). L'antre des nymphes. Goffard, S. (Ed.). *PORPHYRE: L'ANTRE DES NYMPHES - ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΟΛΥΣΣΕΙΑΙ ΤΩΝ ΝΥΜΦΩΝ ΑΝΤΡΟΥ*. 22 Nisan 2025 tarihinde <https://remacle.org/bloodwolf/philosophes/porphyre/antres.htm> adresinden alındı.
- Reade, J. (2001). Assyrian king-list, the royal tombs of Ur, and Indus origins. *Journal of Near Eastern Studies*, 60 (1), 1 – 29.
- Righini, V. (1965). Forma e struttura della porte romane: gli esemplari di Sarina . *Studi Romagnoli* 16, 393-418.
- Roaf, M. (1990). *Cultural atlas of Mesopotamia and the ancient Near East*. New York: Facts on File.
- Shafer, B. (1991). *Religion in ancient Egypt: Gods, Myths, and Personal Practice*. New York: Cornell University Press.
- Siebert, B. (2012). Doors: on the materiality of the symbolic. *Grey Room* (47), 6 - 23. doi:10.1162/GREY_a_00067
- Sumiala, J. ve Jacobsen, M. H. (2024). Digital Death and Spectacular Death, *Social Sciences* 13 (2), 101. <https://doi.org/10.3390/socsci13020101>.
- Taravati, G. (2008). *Porta: the language of doors*. (Yüksek Lisans Tezi). Waterloo Üniversitesi veri tabanından erişildi. (<https://uwspace.uwaterloo.ca/items/7ed8bb1b-4acf-4a60-b657-9d5043507034>)
- Toynbee, J. (1971). *Death and burial in the Roman world*. New York: : Cornell University Press.
- Verzár Bass , M. (1985). Rapporti tra l'Alto Adriatico e la Dalmazia: a proposito di alcuni tipi di monumenti funerari. *Antichità Altoadriatiche* 26.1, 183-208.
- Vismann, C. (2008). *Files*. (Winthrop-Young, G. Çev.). Stanford: Stanford University Press.
- Waelkens, M. (1986). *Die kleinasiatischen Türsteine: typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz: Deutsches Archäologisches Institut.
- William Smith, L., ve William Wayte, G. (1890). Pomerium. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray. 17 Mayıs 2025 tarihinde <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063:id=pomerium-cn> adresinden alındı.
- Wolkstein, D., ve Kramer, S. N. (1917). *Inanna queen of heaven and earth: her stories and hymns from Sumer*. New York: Harper & Row Publishers.
- Yen, A. (2022). *The door motif in Roman art: 200BCE – 320 CE*. (Doktora Tezi). Boston Üniversitesi Kütüphanesi veri tabanından erişildi. (<https://open.bu.edu/items/07a3988f-db46-407f-8bb5-5c240ea8e79a>)

İnternet Kaynakları

- Cubiculum (bedroom) from the Villa of P. Fannius Synistor at Boscoreale*. Met Museum: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/247017> (Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2025).
- Find a grave*. <https://www.findagrave.com/cemetery/639018> (Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2025).
- Fransa'da Pere Lachaise (1804)*. <https://www.britannica.com/place/Pere-Lachaise-Cemetery> (Erişim Tarihi: 17 Mayıs 2025).
- Londra'daki Highgate Mezarlığı 1839*. <https://highgatecemetery.org/> (Erişim Tarihi: 22 Nisan 2025).

Pars pro toto. Oxford Dictionaries.
https://web.archive.org/web/20160926043312/https://en.oxforddictionaries.com/definition/pars_pro_toto (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2025).

Woodland Mezarlığı. <https://archeyes.com/woodland-cemetery-in-stockholm-erik-gunnar-asplund-sigurd-lewerentz/> (Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2025).

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1558861

Sehl b. Hârûn ve Eserleri

Sahl b. Harun and His Works

Mehmet KUYANAY^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati ABD, Gümüşhane / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8770-8797

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Eylül 2024

Kabul tarihi: 4 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Arap Edebiyatı,

Nesir,

Sehl b. Hârûn,

Kitâbu'n-nemr ve's-Sa'leb,

Fabl.

ÖZ

Bu makale, Arap edebiyatında İbnu'l-Mukaffa'nın izinden giden klasik nesrin öncülerinden biri kabul edilen Fars kökenli şair, yazar ve mütercim Sehl b. Hârûn'un (ö. 215/830) Arap edebiyatına olan katkılarını ve kaleme aldığı eserleri incelemektedir. Sehl b. Hârûn, kaleme aldığı eserlerle yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi yapısını yansıtmaya çalışırken aynı zamanda Arap edebiyatında özellikle fabl türü başta olmak üzere nesir alanında başarılı bir hikâye anlatımı örneği sunmuştur. Ancak bilinmeyen nedenlerden dolayı eserlerinin yalnızca çok azı günümüze ulaşmıştır. Günümüze ulaşan eserlerinden biri olan "Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb" ise ancak yakın zamanda ortaya çıkmıştır. Müellifin diğer eserleri ise kendisinden sonra gelen tarihçilerin ve edebiyatçıların bu eserlerden alıntı yapmaları veya isimlerini anarak eserlerine göndermede bulunmaları suretiyle günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla bu makale, Sehl b. Hârûn'un Arap edebiyatına etkilerini ve katkılarını tanıtmak yanı sıra, onun eserlerinin ayrıntılı bir incelemesini sağlamayı hedeflemektedir. Sehl b. Hârûn'un risâle, hikâye ve fabl türü başta olmak üzere Arap edebiyatına yaptığı katkılar da araştırmanın diğer hedefidir. Araştırma esnasında terâcim ve edebiyat ile ilgili eserlerin taranması ve tahlil metodu araştırmanın yöntemi olarak benimsenmiştir. Ayrıca söz konusu müellif kendisinden önce ve sonra yaşamış olan müelliflerle kıyas edilerek eserleri içerik ve usul açısından incelenmiştir. Bu incelemenin akabinde Sehl b. Hârûn'un öne çıkan edebi özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: September 30, 2024

Accepted: September 4, 2025

Keywords:

Arabic Literature,

Prose,

Sahl b. Harun,

Kitâb al-Namr wa al-Sa'leb,

Fable.

ABSTRACT

This article examines the contributions to Arabic literature and the works of Sahl ibn Harun (d. 215/830), a poet, writer and translator of Persian origin who is considered one of the pioneers of classical prose by following in the footsteps of Ibn al-Muqaffa in Arabic literature. While Sahl ibn Harun tried to reflect the social and political situation of the period in which he lived through the works he wrote, he also tried to present a successful example of storytelling in prose genres, especially the fable genre, in Arabic literature. However, for unknown reasons, only a very few of his works have survived to the present day. One of his works that has survived to the present day, "Kitâbu'n-Nemr wa's-Sa'leb", appeared only recently. His other works have survived to the present day through quotations from those works or by mentioning his works by name by historians and writers who lived after him. Therefore, this article aims to examine the contributions of Sahl ibn Harun to Arabic literature. In addition to introducing Harun's influences and contributions to Arabic literature, it aims to provide a detailed examination of his works. The contributions of Sahl b. Harun to Arabic literature, especially prose, treatises, stories and fables, are another target of the research. During the research, the scanning and analysis method of works related to translation and literature was adopted as the method of the research. In addition, the author in question was compared to the authors who lived before and after him and his works were examined in terms of content and method. Following this examination, an attempt was made to reveal the prominent literary characteristics of Sahl b. Harun.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mkuyanay.1@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Sahl b. Harun, who lived in the 8th century, holds an important place in the Abbasid period and Arabic literature, having made significant contributions to Arabic literature. In his literary works, politics and epistles are prominent, and the influence of Indian, Persian, and Sufi traditions can be seen in Sahl's writings. Known for his mastery of grammar, Sahl b. Harun's poetry occupies an important place in Arabic literature. His works, such as the *Kitābu Sa'le ve 'afrā*, which is claimed to have been written under the influence of Ibn al-Muqaffa's translation of *Kalila wa Dimna*, and *Kitābu'n-Nemr ve's-Sa'leb*, discovered in the 1970s, facilitated the development of the fable genre in Arabic literature.

Sahl b. Harun, who frequently employed wordplay and linguistic games, used a rich and impactful language in his poetry and is particularly known for his satire. In his epistle on miserliness, he emphasizes the importance of thrift beyond merely praising stinginess, arguing that existing resources should be used effectively. Furthermore, it is understood that Sahl provides a striking social critique through his satirical language. Additionally, the lack of sufficient evidence regarding claims of his association with the Shu'ubiyya movement indicates that his literary career focused more on aesthetic and artistic aspects. Such works serve as an important resource for understanding the social dynamics of the period and the intellectual structure of individuals. Sahl's language and narrative also shed light on the cultural and ideological issues of his time. His contributions, particularly in the literary field, have significantly enriched and advanced Arabic literature. He is regarded as one of the distinguished figures in Arabic literature and has had a profound influence on subsequent writers.

Sahl b. Harun was primarily known for his fable-style works that focused on animal stories. His works had a significant impact on later writers and poets, producing important and influential stories in the field of literature. These stories have become classics in Arabic literature. However, apart from his epistle on miserliness and the work titled *Kitābu'n-Nemr ve's-Sa'leb*, all other works mentioned in sources have not survived to the present day.

Following in the footsteps of Ibn al-Muqaffa, Sahl b. Harun is considered one of the pioneers of classical prose, developing the prose genre in Arabic literature with literary products that can be considered longer than those of his predecessors and shorter than those of his successors, using simple and easily understandable expressions. In this regard, according to Shawqi Dayf's classification, he is at a stage where the art or rhetorical devices occur naturally in relation to understanding. He is also regarded as one of the founders of the "First Prose School (*el-Medresetü'l-kitābiyyetü'l-ülâ*)."

Along with Cāhiz, one of the most important masters of Arabic literature, Ibn Qutaybe (d. 276/889), who is known for his works in many fields, especially literature and language, is also the author of Sahl b. Harun, they showed that they were influenced by him. Ebû Hayyân et-Tevhîdî (d. 414/1023), one of the greatest representatives of Arabic prose, saw him as a pioneer in asceticism and praised him. Ebü'l-Feth el-İbşîhî (d. 854/1450) also mentions Sahl b. Harun in his work titled *el-Müstetraf*. Indian scholar Muhammed Sıddîk el-Kannevî (d. 1890), in his work titled *Ebcedü'l-'ulûm*, described Sahl as having a higher rank and rank in terms of eloquence and compared Sahl b. Harun, he tried to express the place in Arabic literature.

In the sources Sahl b. Harun is remembered for his poetry and translations, it is possible to say that there are not many examples of his beginning as a poet or a translator.

Another notable feature of Sahl b. Harun is the limited information available in sources about him and his works. Although there may not be an apparent reason for this, the discovery of his work *Kitābu'n-Nemr ve's-Sa'leb* in the 1970s may lead to an intensification of research related to him, potentially bringing other works and information about him to light.

During the research, the scanning and analysis method of works related to translation and literature was adopted as the method of the research. In addition, the author in question was compared to the authors who lived before and after him and his works were examined in terms of content and method. Following this examination, an attempt was made to reveal the prominent literary characteristics of Sahl b. Harun. We believe that the lack of information about Sahl b. Harun and his work will lead to new research opportunities. Meticulous research, especially in manuscript libraries, may be a solution to this problem.

Giriş

Her ne kadar Câhiliye Döneminde Kuss b. Sâide (ö. 600) gibi hatiplerin hutbeleri ve darbimesel türünde nesir örnekleri bulunsa da Arap edebiyatı doğuşundan itibaren genelde şiir ile anılmıştır. Kâbe'ye asılan ve muallakât veya muhezzebât olarak isimlendirilen şiirler ve onların şairleri bu durumun en güzel örneğidir. Bu konuda verilecek başka bir örnek ise Emevîler döneminde daha çok Cerîr (ö. 110/728), Ferezdak (ö. 114/732) ve Ahtal (ö. 92/710-11) arasında geçen, medh ve zem ihtivalı atışma şiirleri anlamına gelip akdu's-şi'r olarak isimlendirilen şiirlerdir. Ancak bu durum Arap edebiyatında nesrin olmadığı anlamına gelmez. Her ne kadar Câhiliye Dönemi'nden elimize yazılı bir şekilde ulaşmış nesir örnekleri bulunmasa da nesir türünün Araplar arasında Câhiliye'ye dayanan eski bir mazisinden söz etmek mümkündür. Darbimeseller, Arap kabileleri arasında gerçekleşen mücadeleleri konu alan Eyyâmü'l-Arab'a dair rivayetler, hutbeler ve Câhiliye dönemine ilişkin her türlü bilgiyi içeren haberler, o dönemin nesir örnekleri olarak kabul edilmektedir. Daha sonra İslam'ın doğuşu ve yayılışı ile beraber Arapların yaşamlarında fikrî, siyasî, ekonomik, sosyal birçok yönden köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu köklü değişimler onların edebî anlayışlarına da sirayet etmiş ve bu sayede nesir de özellikle Sadru'l-İslâm Dönemi'nde kendisini yenileme ve etki alanını genişletme fırsatı bulmuştur. Bu dönemde belâgatın en üst düzeyine sahip Kur'an-ı Kerim nazil olmuş, Arap edebiyatı ve ediplerinin üzerinde derin izler bırakmıştır. İslam'a davet hitabet yöntemiyle sağlandığı ve hatipler Kur'an'dan iktibaslar yaparak hutbelerini süsleme cihetine yöneldiği için nesrin özellikle hitabet türü önemli bir gelişme kaydetmiştir.

Emevîler döneminde, Kur'an-ı Kerim'in etkisi artarken, Hz. Peygamberin hadisleri yazıya geçirilmiş ve tedvin hareketiyle birlikte ifade biçimi genişlemiştir. Bu gelişmeler ise sanat alanında önemli bir etki yaratmıştır. Bu dönemdeki siyasî olaylar ve Arap milliyetçiliğinin ön plana çıkması, nesirde ve edebiyatta büyük bir etkiye sebep olmuştur.

Abbâsîler dönemi, İslam tarihinin en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilir ve bu dönemde nesir türü önemli bir gelişim göstermiştir. Bu dönemde nesir, özellikle edebi eserlerde ve bilimsel metinlerde daha yaygın hale gelmiştir. Sadru'l-İslâm olarak adlandırılan ve İslam'ın doğuşunu ifade eden dönemde nesir örneği olarak Kur'an ve akabinde hadisler nesrin ilk ciddi ürünleri sayılmakla birlikte Arap edebiyatında genel olarak nesrin gelişmesi Abbâsîler dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde, Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri hız kazanmış, Halife Me'mun (813-833) döneminde İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı Beytulhikme kurulmuştur.

Arap risâle üslûbunun kurucusu sayılan Emevîlerin ünlü kâtibi Abdulhamîd el-Kâtib (ö.132/750) ile birlikte Arap edebiyatında yaygınlaşmaya ve gelişmeye başlayan klasik nesir türü, *Kelîle ve Dimne*'yi Farsçanın eski hali olan Pehleviceden Arapçaya tercüme eden Abbâsîlerin ünlü kâtibi İbnu'l-Mukaffa'(ö. 142/759) ile ilk örneklerini vermiştir. İbnu'l-Mukaffa' aynı zamanda Eski Yunan, Hint ve İran kültüründen yaptığı tercüme ve bu tercümelerin etkisinde kalarak yazdığı telif eserlerle Arap edebiyatında klasik nesrin ilk türlerini ortaya koymuştur. Onu takip eden süreçte pek çok müellif İbnu'l-Mukaffa'dan etkilenecek nesir türü eserler ortaya koymuşlardır. İbnu'l-Mukaffa'dan etkilenen ve nesir türü eser telif edenlerden biri de İran asıllı şair, edip ve mütercim Sehl b. Hârûn (ö. 215/830)'dur. Bu makale Me'mun döneminde Beytulhikme yönetimine getirilen (Sezgin, 1991, s. 60) ve bu dönemin nesrinin gelişmesine katkı sağlayan ediplerden Sehl b. Hârûn'un hayatı, eserleri ve Arap edebiyatına yaptığı katkıları ele almaktadır. Söz konusu araştırmamız başta terâcim türü ve Arap edebiyatı tarihi ile ilgili eserler olmak üzere müellifin kendi eserleri ve bu eserlerinden iktibasta bulunan müelliflerin alıntılarını kapsamaktadır.

Hayatı ve İlmî Kişiliği

Asıl adı Ebû Amr (Ebû Muhammed) Sehl b. Hârûn b. Râhiyûn (Râhibûn, Râmnûy, Râheveyh) el-Ahvâzî ed-Destûmeysânî el-Basrî (en-Nedîm, 1978, s. 205; Safedî, 1981, s. 86; Ziriklî, 1980, s. 143) olan Sehl b. Hârûn, Basra ile Vâsıt arasında Destûmeysân kasabasında doğmuştur (Sezgin, 1991, s. 60). Bundan ötürü kimi kaynaklar ondan Destûmeysânî olarak bahsetmektedir (Martin Theodor, Houtsma, Arnould, R. Bassett, R. Hartmann, 1998, s. 5935). Aslen Nişaburlu bir ailenin oğlu olan Fars asıllı Sehl (en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 143), küçük yaşlarda ailesiyle birlikte Basra'ya yerleşmiş (Safedî, 1981, s. 86), burada eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiştir. Kaynaklarda ne zaman doğduğu ve niçin Bağdat'a gittiği ile ilgili bilgilere pek rastlanılmamıştır. Ancak Bağdat'a gitmesi makam veya mevki elde etme gayesi taşıyabileceği gibi aynı zamanda Bağdat'ın ilmî bir merkez olmasından ötürü bu amaçla gitmesi de muhtemeldir.

Sehl b. Hârûn, İslam tarihinin önemli figürlerinden biri olarak, özellikle Şuûbiyye hareketiyle ilişkilendirilmiştir (Safedî, 1981, s. 15; Sezgin, 1991, s. 60; Ziriklî, 1980, s. 143). Şuûbiyye, Arap ırkçılığına karşı bir tepki olarak ortaya çıkan bir düşünce akımıdır ve bu hareket, Arap olmayan Müslümanların kültürel ve sosyal haklarını savunmayı amaçlamıştır (Safedî, 1981, s. 86; Sezgin, 1991, s. 60; Ziriklî, 1980, s. 143). Ancak onun hayatıyla ilgili bilgilerin eksikliği burada da kendisini göstermiş ve hareket içerisinde konumu ve eylemleri ile ilgili detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Şuûbiyye hareketlerinde bulunması yazdığı cimrilikle ilgili risalesine dayandırılan Sehl'in, bu risalesinde Arapların meşhur olduğu cömertlik vasfına karşı cimriliği överek Fars milliyetçiliği yaptığı ve Şuûbiyye hareketine katıldığı iddiasına rağmen onun bu risalesiyle ilgili savunmasına bakıldığında böyle bir sonuca varılmasının mümkün olmadığı görülecektir. Dahası yazmış olduğu eserlere bakıldığında yazıtlarında Araplara ait darbimesellere daha çok başvurduğu gibi; eserlerinde Arap-İslam medeniyetinin tezahürü daha ziyadedir.

Kendi döneminde cereyan eden Emîn ile Me'mun'un hilafet mücadelesinde tarafsız kalmış; (Azimli, 2009, s. 319-320) Me'mûn'un iktidarında hitabet, edebiyat ve belâgatıyla Me'mûn'un dikkatini çekmiş (Azimli, 2009, s. 319-320), bir Pehlevî uzmanı sıfatıyla onun danışmanlığını yapmıştır (Azimli, 2009, s. 319-320). Hizânetü'l-hikme (Dârülhikme) adıyla bilinen ve 819'da faaliyete giren saray kütüphanesinde görevlendirilmiştir (en-Nedîm, 1978, s. 174; Safedî, 1981, s. 86; Ziriklî, 1980, s. 143). Ardından bu kuruluşun yöneticiliğine atanmış ve bu görevi esnasında da 830'da vefat etmiştir (Sezgin, 1991, s. 60).

Sehl b. Hârûn, Şîu-Mu'tezilî olup dinî düşüncesinde aşırı gitmemiştir (Azimli, 2009, s. 319-320). Sâsânî Hükümdarından Enûşîrvân (531-579)'ın veziri Büzürgmihr'e nispetle "Büzürgmihr-i İslâm" lakabıyla da anılmıştır (Ziriklî, 1980, s. 143).

Eserleri

Kaynaklarda Sehl b. Hârûn'a ait yirmi kadar eserinden bahsedilmektedir. Onun hayranı ve takipçilerinden olan Câhîz'ın birkaç eseriyle Müberred (ö. 286/900)'in *el-Kâmil*, İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908)'in *el-Bedî'*, İbn Abdürabbih (ö. 328/940)'in *el-'İkdü'l-ferîd*, Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948)'in *Nakdû's-şi'r*, Ebû İshak el-Husrî (ö. 413/1022)'nin *Zehrü'l-âdâb*'ı, İbn Hamdûn (ö. 562/1167)'un *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*'si, Râgıb el-İsfahânî (ö. 501/1108)'nin *Muhâdarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'*, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Mu'cemü'l-büldân ve Mu'cemü'l-üdebâ'*, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb* gibi kimi kaynaklar ondan nazım ve nesir örnekleri naklederek onun eserlerinin içeriklerini veya isimlerini günümüze ulaştırabilmiştir. Bu eserlerinden *Risâle fî medhi'l-buhl* isimli eseri Câhîz sayesinde günümüze ulaşabilmişken

Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb isimli eseri ise kayıp olduğu halde 1970'lerde bulunmuştur. Diğer eserleri ise günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarla ona ait olduğu zikredilen eserleri şunlardır:

Risâle fî Medhi'l-Buhl (رسالة في مدح البخل)

Sehl'in şöhret kazanmasını sağlayan on sayfalık bu risâle Câhız'ın *Kitâbu'l-Buhâlâ*'sında yer alarak günümüze ulaşabilmiştir.(Câhız, 2001, s. 33-45) Sehl bu eserinde olumsuz bir sıfat olan cimriliği methederek dikkatleri üzerine çekmiştir. Ancak cimriliği methetmesinden kastı tartışmalara yol açmıştır. Söz gelimi, müsteşrik Ignaz Goldziher (1850-1921) Sehl'in bu risâleyi Şuûbî duygularla Araplara karşı yazdığını ileri sürmüştür (Martin Theodor,Houtsma, Arnould, R. Bassett, R. Hartmann, 1998, s. 5935). Konuyla ilgili başka bir iddia ise Sehl'in bu risâleyi Şuûbî duygularla, cömertlikleriyle öne çıkan Araplara karşı yazdığıdır. Kendisine bir nüshası hediye edilen kitabın, Vezir Hasan tarafından beğenildiği ancak Sehl'in, kendi tavsiyesine uyarak herhangi bir ihsanda bulunmadığı ifade edilmekte (Tanç, 2008, s. 247-258) ise de giriş cümlesinin "*Allah'ın methettiğini yerdin, onun güzel gördüğünü çirkinleştirdin...*"(Hamevî, ty) şeklinde başlaması onun bu durumu çok da tasvip etmediğini göstermektedir. Ancak Sehl'in müdafaası dikkatle incelendiğinde, müellifin cimriliği övmediği, aksine akılcıca bir kanaatkârlığı savunduğu gözlemlenmektedir. Nitekim müellifin savurganlığa varan cömertliği eleştirdiği, bu eleştiriyi özellikle Hz. Peygamber'den örnekler vererek desteklediği, aslında tutumlu olmayı ve tasarruf sahibi olmayı vurgulayarak ilgili risalesinde bir savunma geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Sehl, özellikle hiciv ve mizah anlayışıyla tanınan bir ediptir. Dil oyunları ve zenginleştirdiği bu eserleriyle dikkat çekmiş, eserlerinde eğlenceli bir üslup kullanarak sosyal eleştirilerde bulunmuştur. Bu tür eserler, dönemin sosyal yapısını ve bireylerin düşünce biçimlerini anlamak açısından oldukça değerlidir. Sehl'in dil ve anlatımı, aynı zamanda döneminin kültürel ve ideolojik meselelerine de ayna tutmaktadır.

Cimrilikle ilgili bu risalesinde, Cimriliği övmek yerine, tasarruf ve kaynakların doğru kullanımı konularına değinmiştir. Hiciv yoluyla toplumdaki çeşitli davranışları eleştirmiştir. Şuûbiyye hareketiyle ilişkilendirilmiş olması, onun fikirlerinin ve eserlerinin dönemin sosyal ve politik bağlamında karmaşıklığını da yansıtmaktadır.

Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb (كتاب النمر والثعلب)

Kelîle ve Dimne tarzında olup bir kaplan ile tilki arasında cereyan eden diyalogdan oluşan bir masal kitabıdır. el-Mehîrî'nin eseri önce *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb li-Sehl b. Hârûn* isimli bir makalesinde, daha sonra da Fransızca tercümesiyle birlikte *La panthère et le renard* adıyla 1973'te kitap halinde Tunus'ta yayımlaması ile günümüze ulaşabilmiştir. (Harun, 1973). el-Mehîrî'nin Tunus'ta yayınladığı bu nüsha 170 küsur sayfadan oluşmaktadır. Eser ayrıca Müncî el-Kâ'bî tarafından da 1980'de Tunus'ta neşredilmiştir. Bu eserinde İbnu'l-Mukaffa'nın tercüme ettiği *Kelîle ve Dimne* etkisi görülüp fabl türü bir eser olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahiptir. Eşsiz bir nesir modeli olarak kabul edilen, "*Kaplan ve Tilki*" anlamına gelen ve hayvanların diliyle hikâye anlatma tarzında yazılan bu eser ile ilgili çalışmaların az olmasının sebebi 1970'li yıllara kadar kitaba ulaşılmamasıdır.

Eser, hikâye unsurlarıyla temsil edildiği dönemin genel özelliklerini göz önünde bulundurarak ait olduğu dönemin siyasi ve sosyal yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Hikâyenin kahramanları her ne kadar hayali olarak düşünülse de hikâye kahramanlarının karakterize edildiği şahıslar; bu kahramanlara verilen isimlerden de yola çıkılarak hikâye bütününde rahatlıkla anlaşılmaktadır. Söz gelimi hükümdarı temsil eden kaplanın Muzaffer olarak, onun danışmanı konumunda olan tilkinin Mezruk olarak isimlendirilmesi buna örnek gösterilebilir.

Sehl, kitaba hamdele ve salvele ile başlamış ve bu girişi bir sayfa boyunca sürdürmüştür (Avaz, 2006, s. 8). Bunu yedi satırdan oluşan ve yazarı bu kitabı yazmaya iten nedenleri ve amacını içeren giriş bölümü takip etmektedir. Yazar burada edebiyat, savaşlar, siyaset, hileler, atasözleri ve vaazlar içeren bu kitabın başarı getirmesini temenni etmektedir. Ancak kitabı kim için yazdığı ile ilgili bir ipucu vermemeye çalışmaktadır. Bu durum konuyla ilgilenenler arasında görüş ayrılığına sebep olmuştur. Kimisi müellifin bu eseri Yahya el-Bermekî veya aile üyelerinden biri için yazdığını iddia ederken (Avaz, 2006, s. 17) kimisi de eserin Me'mun için yazıldığını iddia etmiştir. Bazıları ise eserin Harûn Reşîd için yazıldığını ifade etmektedir (Avaz, 2006, s. 17). Risalenin kim için yazıldığı belli olmasa da siyasî bir mesaj içerdiği açıktır; bahsi geçen hikâyede, kaplanın halifeyi temsil ettiği, tilkinin kurnaz cevaplar veren Sehl olduğu ve kaplanı dinlemeyerek hezimete uğrayan kurdun ise Bermekîler olduğu oldukça belirgindir. Bu durum, eserin siyasi bir amaç doğrultusunda yazılmış olduğunu göstermektedir.

Eser, eşiyile bir vadide sessiz ve sakin bir hayat süren Mezzûk isimli bir tilkinin kendisine sel tehlikesi ihtimaline karşı tebdil-i mekân talebinde bulunan Târik adında başka bir tilkinin tavsiyesiyle başlamaktadır. İlk başlarda Mezzûk bu tavsiyeyi dikkate almasa da bir süre sonra meydana gelen selde eşini kaybeder ve kendisini bilmediği bir adada bulur. O esnada tesadüfi olarak karşılaştığı bir kurt onu, kaplanın yönettiği bir adada kaplanın hükmünde yaşamaya ikna eder. Kaplan, kurdun ve ona vezir olmak şartıyla tilkinin bu teklifini kendine bağlı kalma sözüyle kabul eder. Ancak kurt sözünde durmaz ve Kaplan tarafından öldürülür. Tilki ise verdiği kurnazca cevaplar ve savunmalar sayesinde kurtulur. Aynı zamanda kaplanın vezirleri ile tilki arasında geçen diyalogda tilkinin verdiği cevaplar sayesinde kaplan tilkinin fesahat ve belagâtini beğenir (en-Nedîm, 1978, s. 174).

Sehl'in bu hikâyede kahramanlarına verdiği isimler de oldukça ilginçtir. Rivayetlerde Sehl'in kendisi olarak değerlendirilen tilkinin, Mezzûk olarak zikredilmesi; onun bir nevi durumundan memnun olduğunu ifade etmektedir. Hikâyede hükümdarı temsil eden kaplan Muzaffer b. Mansûr olarak zikredilmiş ki muhtemelen bununla halife taltif edilmek istenmiştir. Ona yol gösterici olan diğer tilki, Târik olarak zikredilmiş ki bununla kasıt onun yol göstericiliğidir. Zira hikâyede Târik sel ihtimaline karşı Mezzûk'u önceden uyarmaktadır. Selden sonra Mezzûk'u düştüğü adada bulan ve onu hükümdarla tanıştıran kurt ise Mükâbir olarak isimlendirilmiştir. Ancak kurt hükümdar konumundaki kaplana verdiği sözü dinlemeyerek ona asi olmuş ve bunun sonucunda da hezimete uğramıştır. Dolayısıyla kendisini büyük görmenin akıbetini yaşamıştır. Hikâyenin diğer kahramanlarından Mezzûk'un eşi ile hükümdara isyan eden Mükâbir'e karşı onu yenmeye gelen komutanlar ve hükümdarın vezirleri hikâyede isimle kahramanlardır.

Arap edebiyatında hem hikâyeciliğin hem de fabl türünün güzel bir örneği olan bu eser muhteva açısından Sehl'in etkilendiği şahıslardan İbnu'l-Mukaffa'nın *Kelîle ve Dimne* tercümesiyle benzerlik gösterse de, bazı farklılıklar da içermektedir. *Kelîle ve Dimne*'de iç içe girmiş farklı hikâyeler mevcut iken bu eserde tek bir hikâyeye kurgusu mevcuttur. *Kelîle ve Dimne*'ye göre daha kolay olan bu eserde; Kur'ân (Harun, 1973, s. 11), hadis (Harun, 1973, s. 9), Arap şiiri (Harun, 1973, s. 9) ve sahabe sözleri (Harun, 1973, s. 9) gibi kaynaklardan lafzî iktibaslar daha fazladır. Zira *Kelîle ve Dimne*'de ayet ve hadislerden lafzen hiç bahsedilmemektedir. Şiir ve sec', *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb*'de daha belirgin iken bu durum *Kelîle ve Dimne*'de daha azdır.

Eserde anlaşılması kolay lafızlar kullanılmıştır. Cümleler orta uzunlukta olup bazen düz, bazen de seçili lafızlar tercih edilmiştir. Arap edebiyatında kendisinden öncekilere göre daha kolay bir tarzla yazılan eser Câhız başta olmak üzere diğer ediplere de örneklik teşkil etmiştir. Hikâyede içinde yer alan ve besmele, hamdele ve salvele ile başlayan mektuplar Arap edebiyatında risale türünün güzel örneklerindendir.

Azerbaycan edebiyatının en önemli eseri ve klasiklerinden biri olan *Arslan Yüreği* adlı eserde, Târik adında bir tilkinin maceralarından bahsedilmektedir. Târik, sel tehlikesi ihtimaline karşı mekân değişimi yapmak isteyen Mezrûk adlı tavşana yardım eder ancak olaylar farklı gelişir ve Târik bilmediği bir yerde kendini bulur. Daha sonra Kaplan tarafından yönetilen bir adada yaşamaya başlar ve kurnazlığı ve zekâsı sayesinde başından geçen olaylardan kurtulur. Bu eserde zikri geçen konu ve kahramanlar *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* ile neredeyse birebir örtüşmektedir. Ancak söz konusu Azerî kitaba ulaşamadığımız için eserin ne zaman yazıldığı ve *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* ile benzerliğinin nedenini tespit etme imkânı bulamadık.

Sâ'le ve 'Afra (ثعلبة وعفراء)

Kaynaklarda Sehl'e ait olduğu sadece ismen geçen kitaplardandır (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). Kitabın aslına rastlanılmasa da Sehl'in, bu eserinde İbnu'l-Mukaffa'a muaraza yaptığı iddia edilmiştir. (Abbâs, 1977, s. 77; Mes'ûdî, 2005, s. 89) Aynı şekilde kaynaklar, Sehl'in bu eserinde ciddi şekilde İbnu'l-Mukaffa' etkisi olduğunu iddia etmişlerdir (Fahûrî, 1986, s. 375; Safvet, 1938, s. 396; Ziriklî, 1980, s. 143). İbn Nedîm'in, kitabı *Kitabu sâ'le ve 'afra 'ala misâli kelîle ve Dimne* olarak zikretmesi de bunun göstergesidir (en-Nedîm, 1978, s. 174). Ayrıca eserin *Kelîle ve Dimne*'de olduğu gibi bablara ayrıldığı, dolayısıyla onun üslubuyla aynı olduğu ifade edilmiştir (Avaz, 2006, s. 17).

Sehl'in bu eserinden günümüze ulaşan tek cümlesi ise şudur:

“Nimetlerinizden önce, üzerinize farzları yerine getirmeye öncelik verin; zira farz namazları geciktirirken nafile işler yapmak, iman zayıflığının ve basiretsizliğin bir tezahürüdür, planlamaya zarar verir ve düzeni bozar. Kişiliğin yozlaşması ve bir eksikliğin gerekliliği yerine, kişinin övülebileceği hiçbir fayda yoktur.” (Dayf, 1963, s. 530).

el-Huzeliyye ve'l-Mahzumiyye (الهذلية والمخزومي):

Günümüze ulaşmayan bu kitap da sadece birkaç kaynak tarafından ismen zikredilmiştir (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). İsmi iki kabile isminden aldığı tahmin edilmektedir.

el-Vâmık ve'l-'Azra (الوامق والعذراء)

Bu eser de günümüze ulaşmayıp sadece kaynaklarda ismen Sehl'e ait bir eser olduğu zikredilmiştir (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). Eserin “*Leylâ ile Mecnûn*” tarzında bir aşk hikâyesi olarak yazılmış olması muhtemeldir. Zira *el-Vâmık ve'l-'Azra* kimi kaynaklarda “*Leylâ ile Mecnûn*” ismi ile birlikte geçmektedir (Mûsulî, 2005, s. 314). Eserin isminde geçen الوامق (el-vâmık) aşık, العذراء (el-'azrâ) bakire anlamındadır.

Doğu edebiyatlarına ait bir aşk hikâyesi olarak meşhur olan ve adını baş kahramanlarından alan, aslı Helenistik dönemde yazılmış Yunanca mensur bir aşk romanına dayanan “Vâmık ve Azrâ” hikâyesinin, hikâyenin ilk Arapça versiyonu olduğu ve Farsça çevirilere kaynaklık ettiği ve bu hikâyenin Sehl tarafından Arapçaya; İranlı kaside şairi Unsûrî (ö. 431/1039-40) tarafından da Farsçaya çevrildiği iddia edilmiştir (Tokmak, 2012, s. 504-505). Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Sehl'in Yunanca aslından bunu tercüme etmesi imkân dâhilindedir. Molla Câmi'den yaptığı çevirilerle tanınan divan şairi Lâmiî'ye (ö. 938/1532) de isnad edilen *Vâmık u Azrâ* türü eserlerin çeşitli dillerde yazılmış 26 çeşidinin olduğu iddia edilmiştir (Tanç, Yiğit, 2017, s. 205-230).

Kitâbu Şecereti'l-'Akl (كتاب شجرة العقل)

“Akıl şeceresi/ağacı” anlamına gelen Sehl'in bu eseri hakkında da kaynaklarda ismi hariç pek bilgi bulunmamaktadır (Dayf, 1963, s. 530; Ziriklî, 1980, s. 142). Sözleri darbimesel

haline gelen Sehl'in, bu eserinde kendi aforizmalarının bir derlemesini yapmış olması muhtemeldir.

Kitâbu Dîvânî'r-Resâ'il (كتاب ديوان الرسائل)

Bu eser de kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır (en-Nedîm, 1978, s. 174). Eserin resmî yazışmalardan oluşması ihtimal dahilindedir.

Kitâbu Nedûd (Bedûd) ve Vedûd ve Ledûd (rudûd) (كتاب ندود وودود ولدود)

Kitaba ismini veren nedûd rakip anlamına; ledûd sürekli düşman anlamına, vedûd ise sevilen anlamına gelmektedir. Bu eser de kayıp olup sadece bazı kaynaklarda ismen geçmektedir (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142).

Kitâbu'd-Darbeyn (Darrateyn) (كتاب الضربين)

İbn Nedîm'in sadece ismen zikrettiği eserlerdendir (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). Kitabın isminin "iki çeşit, iki nevi" olma ihtimaline rağmen kastedilenin ne olduğu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Kitâbu'l-Gazâleyn (كتاب الغزالين)

"İki Ceylan" anlamına gelen bu Sehl'in bu eserinde de kaynaklarda isminden öte herhangi bir bilgi yoktur (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). İsminde geçen ceylan kelimesinden hareketle eserin fabl tarzında yazılmış olması ihtimal dahilinde olsa da bunu teyit edecek bilgilere ulaşılammıştır.

Kitâbu Esbâsyûs fi't-Tihâdi (i't-Tihâzi)'l-İhvân (كتاب اسباسبوس في اتحاد الإخوان)

Sehl'e ait bir eser olarak kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır. Eserin isminde geçen Esbâsyûs'un kim olduğu da belli değildir. Eğer kastedilen 3. yüzyılda yaşamış Romalı bir yazar ve sofist olan Aspasius ise eserin tercüme eser olması güçlü bir ihtimaldir. Zira onun klasik edebiyat alanında önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.

Kitâbu Edebi Esl b. Esl (كتاب أدب أسل بن أسل)

Kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). Kitabın ismi kimi kaynaklarda "*Esed b. Esed*" olarak da geçmektedir (Avaz, 2006, s. 11).

Kitâbu Tedbîrî'l-Mülk ve's-Siyâse (كتاب تدبير الملك والسياسة)

Kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). İsa b. Ebân'a yargıyla içerikli tavsiyelerden oluştuğu tahmin edilmekte ise de (Avaz, 2006, s. 17) İsa b. Ebân'a yazılan bu kitap başka bir adla adlandırılmaktadır.

Kitâb ilâ 'Îsâ b. Ebân fi'l-Kadâ' (كتاب إلى عيسى بن أبان في القضاء)

Kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır (Dayf, 1963, s. 530; en-Nedîm, 1978, s. 174; Ziriklî, 1980, s. 142). Eserin fâkih İsa b. Ebân'a hukuk alanında tavsiyelerden oluşma ihtimali vardır.

Kitâbu'l-Feres (كتاب الفرس)

Kaynaklarda sadece ismen geçmekte olup günümüze ulaşmamıştır (Avaz, 2006, s. 12). Bu eserin de fabl türü olma ihtimali ile birlikte atlarla ilgili bilgi veren bir eser olması mümkündür. Zira Arap edebiyatında kitâbu'l-guyûl (atlar kitabı) adı altında müstakil bir konu bulunmaktadır.

Kitâbu'l-Ves ve'l-'An'ane (كتاب الوس والعنة)

Her ne kadar Sehl'e nispet edilen eserler arasında zikredilse de kaynaklarda bu eserle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Eserin ona nispeti bir yanlışlık sonucunda olmalıdır.

Arap Edebiyatındaki Yeri

Sehl b. Harûn, Arap edebiyatında ilk Farsça edebî eserlerin katiplerinden ve mütercimlerinden biri olarak bilinmektedir. Abbâsî Halifesi Memun'un hizmetinde bulunarak Memun'un isteği üzerine Farsça eserlerin tercümelerini yapmıştır. En ünlü tercüme eserleri arasında *Kelîle ve Dimne*'nin Arapça çevirisi bulunduğu iddia edilse de (Martin Theodor, Houtsma, Arnould, R. Bassett, R. Hartmann, 1998, s. 5935) bu eserin mütercimi İbnu'l-Mukaffa'dır. Sehl b. Harûn kendi dili Farsçadan Arapçaya birçok eser tercüme etmiştir (Dayf, 1963, s. 572). Ancak onun edebî ve ilmî kişiliği, İbn Mukaffa'dan farklı olarak yaptığı tercümelere değil; te'lif ettiği eserlere ve kendine has üslubuna dayanmaktadır.

Sehl bin Harûn, büyük öneme sahip bilim, edebiyat ve antik eserlerle temsil edilen çok sayıda çalışmanın olduğu ve entelektüel zenginlikle karakterize edilen Abbâsîler döneminde yaşamıştır. Bu dönem Sehl b. Harûn'un ilmî gelişimine katkıda bulunduğu gibi Sehl b. Harûn'un da dönemin edebî gelişimine ve Arap mirasının zenginleşmesine katkısı olmuştur. Zira Abbâsîlerin bu dönemi edebiyatçı ve şairler yönüyle de oldukça verimli bir dönemdir. Bu dönem; kültürel hayat, medrese ve ilim halkalarının, ilmi hareketliliğin ve kültürel etkileşimin arttığı bir dönem olmuştur (Gülmez, 1921, s. 132).

Sehl b. Hârûn, kendisinden önce yaşamış olan İbnu'l-Mukaffa'nın edebî anlayışını takip etmeye çalışmıştır. Eski Fars edebiyatı geleneğini sürdürerek, Arap-Fars karışımı bir edebiyat türünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Darbimeseller, hikmetli sözler ve hayvanları konuşturduğu fabllar ile tanınmıştır. Ayrıca, halk arasında sevilen ve vecizeleri beğenilen kişiler için "Sehl b. Hârûn gibi" ifadesi ile yapılan benzetmeler dikkat çekmektedir (Avaz, 2006, s. 17). Tüm edebî ürünlerinde İbnu'l-Mukaffa'nın etkisi açıkça görülmüştür (Azimli, 2009, s. 319-320). Bundan ötürü kaynaklarda ismi İbnu'l-Mukaffa' ile çokça anılmıştır (Abbâs, 1978, s. 486; Dayf, 1963, s. 6,505; Kalkaşendî, t.y., s. 127; Mes'ûdî, 2005, s. 54). Hatta eserlerinden birisi, kimi kaynaklarda *Kelîle ve Dimne*'ye benzerliğinden ötürü *Kitabu sâ'le ve 'afra 'ala misâli kelîle ve Dimne* olarak geçmektedir (en-Nedîm, 1978, s. 174).

Arap edebiyatı nesrinde önemli iki şahsiyet olan ve 7. yüzyılda yaşayan İbnu'l-Mukaffa' ile 8. yüzyılda yaşayan Sehl b. Harûn farklı dönemlerde yaşamalarına rağmen ortaya koydukları edebî ürünlerde pek çok ortak özelliğe sahip olmuşlardır. Fars kültüründen yaptıkları tercüme ve bu kültürün etkisinde kalarak telif ettikleri fabl tarzı eserlere bakıldığında bu ortak özellikler görülecektir. Az lafızla çok mananın kastedildiği anlatım tarzı bu konuda verilecek başka bir örnektir.

Sehl b. Harûn'un daha çok edebî hikâyeler üzerine çalışmalar yapması, İbnu'l-Mukaffa'nın ise felsefe ve ahlak konularını daha çok işlemesi ikisi arasındaki farkı göstermektedir. İbnu'l-Mukaffa'nın tercüme eserlerine rağmen, Sehl'in eserleri tamamen telif eserleridir. Öte yandan, Sehl'in edebî ürünlerinde şiirler de bulunmaktadır, oysa İbnu'l-Mukaffa' sadece nesirle yetinmiştir.

Sehl b. Harûn ve Arap edebiyatının önde gelen nesir yazarlarından Câhîz el-Kinânî (ö. 255/869)'nin ortak özelliği ise döneminde edebiyat alanında etkili isimler olmaları ve Arap edebiyatı nesrine önemli katkılarda bulunmalarıdır. İkisi de edebiyat alanında derinlikli çalışmalar yapmış ve önemli eserler bırakmıştır. Câhîz onun cimrilikle ilgili risalesini eserlerine taşımış ve ondan etkilendiğini kendi sözleriyle ifade etmiştir. Ancak ikisi mukayese edildiğinde Câhîz'in konu çeşitliliği ve lafzı gereğinden fazla uzatmasıyla Sehl'den ayrıldığını ifade etmek

mümkündür. Bununla birlikte Câhız, eserlerinde dönemin toplumsal yaşamı ve insan psikolojisi gibi konuları daha geniş ve daha nitelikli bir şekilde ele alırken Sehl daha sınırlı konularla yetinmiştir.

Sehl b. Hârûn'un üslubunun temel özellikleri arasında sade ve doğal bir dil kullanması, müzikal bir etki yaratacak kelimeleri tercih etmesi ve kastettiği anlamları muhatabının zihnine etkili bir şekilde yerleştirmek amacıyla anlamca birbirine yakın sözcükler kullanması yer almaktadır. Ayrıca, ayetler, hadisler ve sahabenin sözleri ile davranışlarından alıntılar yapmak suretiyle eserinde çeşitli referanslar kullandığı gözlemlenmektedir. Ayrıca Sehl; Ahmed b. Yusuf, 'Amr b. Mes'ade ve İbn Ziyâd ile birlikte edebî eserleri ile yaşadıkları dönemi eserlerinde resmetmişlerdir (Dayf, 1963, s. 6).

Abbâsîler dönemindeki siyasi ve sosyal ortam edebi alana da etki etmiş ve özellikle nesir alanında teressül adı verilen yeni bir üslup gelişmiştir. Sehl b. Hârûn, uzun veya kısa teressül yazarlarının başında gelmektedir. Ancak risalelerinin çok azı günümüze ulaşmıştır. Bu bağlamda Arap nesrine dair bilinen en eski örnekler son Emevî halifesi II. Mervân (744-750)'ın kâtibi olan 'Abdulhamîd b. Yahyâ'ya (öl. 132/750) ait risâlelerdir. Kendisinden sonra onun öğrencisi İbnu'l-Mukaffa risâle yazma geleneğini sürdürmüştür. Diğer önemli sima ise Sehl b. Hârûn'dur.

Abbâsîler döneminde fenni nesir, tedrici olarak büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde edîpler yaşadıkları dönemlere göre değil üsluplarına göre tasnif edilmişlerdir. Bu ekollerin birinci tabakasına İbnu'l-Mukaffa' liderlik etmiştir. Sehl b. Hârûn'un da aralarında bulunduğu bu ekolün üslûbu, ibarelerinin çeşitlilik arzemesi, îcâza dayalı kolay lafızların kullanıldığı, secîye çok yer vermeyen bir üsluptur. Sehl b. Hârûn, Ca'fer b. Yahyâ, Hasan b. Sehl, Amr b. Mes'ade, Hasan b. Vehb ve Yakûb b. Dâvûd bu ekolün başlıca temsilcileridir. Nesirde oluşan ikinci ekol, el-Câhız'ın öncülük ettiği ekoldür. Bu ekol, Sehl b. Hârûn'un da aralarında bulunduğu ekole yakın bir üslup ortaya koymasına rağmen onlardan farklı olarak itnab üslubunu benimsemiştir.

Şiirin daha etkili olduğu Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevî dönemlerinde nesir, genellikle dini, siyasi ve sosyal hitabetlerde kendini göstermekteydi. Ancak, Abbâsîlerin ortaya koyduğu yeni medeniyetin gelişimi ile birlikte Arap nesri de ilerleme kaydetmiş; bu medeniyetin nesir üzerindeki etkisi, şiir üzerindeki etkisinden daha belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir. Yeni bilimlerin Abbâsîler medeniyetinde gelişmesi, yabancı dillerden yapılan tercümeler ve devletin büyüyerek her alanda kurumsal bir yapı kazanması gibi çeşitli faktörler, nesrin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur.

Öte yandan İbnu'l-Mukaffa ve 'Abdulhamîd el-Kâtib Abbâsîler döneminde nesir türünü inşa ederek "İlk Nesir Ekolü (el-Medresetü'l-kitâbiyyetü'l-ûlâ)"nin kurucuları sayılmışlardır.(Zehebî, ty, s. 209) Bu ekolün üslubu, kendilerinden önceki dönemlere kıyasla daha ayrıntılı, sonrakilere göre ise daha kısa bir karakter taşımaktaydı. Sehl b. Hârûn, Abânü'l-Lâhikî (ö. 200/815-16) ve 'Umâre b. Hamza (ö. 199/814) bu medresenin öğrencileri arasında yer almaktadır. Anılan ekol; kısa ve özlü ifadeler yerine, konuları daha geniş bir çerçevede ele alan bir yaklaşım sergilemiş ve Câhız'ın öncülük ettiği ikinci ekole kadar Arap edebiyatında en yaygın ekol haline gelmiştir (Aydın, 2018, s. 3).

Arap edebiyatı tarihinde tarihî olaylara bağlı olarak değişen nesrin tasnifi, Şevkî Dayf tarafından, edebî ürünlerin tabii oluşlarına göre sanat (صناعة), tasni (تصنيع) ve tasannu (تصنع) şeklinde üç temel aşama ile tasnif edilmiştir. Bu aşamalardan ilki, Câhiliye Dönemi'nden başlayarak hicri üçüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden, söz sanatlarının anlama bağlı bir şekilde doğal olarak gerçekleştiği nesir türüdür. Sehl b. Hârûn, Ebu'l-'Âlâ Sâlim, Abdulhamîd

el-Kâtib, İbnu'l-Mukaffa', Câhız ve İbn Kuteybe gibi isimlerle birlikte bu üslubun başlıca temsilcilerinden biri olmuştur (Durmuş, 2007, s. 6-8).

Arap edebiyatında nesrin gelişiminde Câhız ile birlikte İbnu'l-Mukaffa' ile ismi en çok zikredilenlerin başında da Sehl b. Hârûn gelmektedir. Onun kaplan ve tilki arasında cereyan eden diyalogdan oluşan ve bir masal kitabı olup bir kısmı günümüze ulaşan *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* isimli eseri *Kelîle ve Dimne* gibi fabl özelliği taşımaktadır (Abbâs, 1978, s. 273; Azimli, 2009, s. 319-320; Sezgin, 1991, s. 61). Aynı etki onun *Kitâbu Sa'le ve 'afrâ' (afra)* isimli eserinde de görülmektedir (Fahûrî, 1986, s. 375; Safvet, 1938, s. 396; Ziriklî, 1980, s. 143). Bu eserinde Sehl b. Hârûn, İbnu'l-Mukaffa' ile muarazada bulunmuştur. Ancak, eserinin günümüze ulaşmaması sebebiyle bu muarazanın içeriği hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu muarazaya rağmen her iki şahsiyetin de kendi dönemlerine önemli etkileri olmuş ve eserleriyle tanınmışlardır. İslam dünyasındaki edebi ve felsefî gelişmelere katkıda bulunmuşlardır.

İbnu'l-Mukaffa'nın yaşadığı döneme kadar Arap edebiyatında şairler baskın bir konumdayken, hicri ikinci asırdan itibaren, özellikle Sehl b. Hârûn ve Câhız gibi nesir türünde eser veren yazarların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Bu durum, şairlerin sayısında ise bir azalma ile sonuçlanmıştır (Hüseyin, 2012, s. 53-56).

Câhız'da olduğu gibi halkın bildiği lafızlardan oluşan belâgat, Hasan-ı Basrî ve Sehl b. Hârûn'da olduğu gibi halka yabancı lafızlardan oluşan belâgat ve bu iki türün birleştirilmesiyle ortaya çıkan belâgat olmak üzere üç tür belagattan söz edilmektedir. İbnu'l-Mukaffa' ve Sehl b. Hârûn, bu üçüncü türü benimseyen müellifler olarak öne çıkmışlardır (Abbâs, 1978, s. 486).

Sehl b. Hârûn, Arap edebiyatına yukarıda zikredilen katkıları yapmış olmakla birlikte, kendisinin takipçisi olduğu İbnu'l-Mukaffa' gibi Farsçadan bazı eserleri Arapçaya tercüme ettiği bazı kaynaklarda ifade edilmiştir. Ancak, bu tercümelerin içeriği hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır.

Arap edebiyatçıların onun hakkında söylediklerine bakıldığında da Sehl b. Hârûn'un edebi konumu bariz bir şekilde görülmektedir. Nitekim Câhız kendisinden bahsederken; "Sehl b. Hârûn b. Rahibûnî el-Kâtib, şiiri, hitâbeti, uzun ve kısa risâleleri, değeri yüksek kitapları, yazıya geçirilmiş güzel siyerleri, ortaya çıkmış haberleri toplayan şair hatiplerdendir. *Seâ'le ve Afrâ' fi mu'aradatî kitabi Kelîle ve Dimne, Kitâbu'l-İhvân, Kitâbu'r-resâil, Kitâbu'l-Mahzumî ve'l-hezeliyye* ve buna benzer birçok kitabın sahibidir." demiştir (Câhız, 1968, s. 42).

Aynı zamanda Câhız Sehl'in edebiyattaki üstünlüğünü söylemekten imtina etmemiştir (Ziriklî, 1980, s. 143). O bu konuda şöyle demiştir:

Derin anlamlar taşıyan ve estetik bir nazım yapısına sahip eserler kaleme alıyordum ve bu eserleri kendime mal ediyordum. Ancak, bu eserleri dinleyenlerin algısını ve onlara yönelen iradeleri gözlemleyemiyordum. Ardından, daha düşük bir rütbeye ve daha az faydaya sahip eserler yazmaya yöneldim. Bu eserleri, İbnu'l-Mukaffa' ve Sehl b. Hârûn gibi tanınmış yazarların yanı sıra, bu iki isim dışında kalan ve eserleri kabul gören yazarlarla ilişkilendirerek, yalnızca önceki eserlerle olan bağlantıları nedeniyle bu eserlerin çoğaltılmasına katkıda bulunanlara atıfta bulunmaya başladım. (Mes'ûdî, ty, s. 450).

Buna ilaveten Câhız, onun fesahatini ve edebiyattaki seçkinliğini ifade ederek ondan iktibasta bulunmuştur.

Edebiyat ve dil başta olmak üzere pek çok alandaki eserleriyle bilinen İbn Kuteybe (ö. 276/889) de ondan alıntı yapmıştır (Dineverî, 2008, s. 470). Arap nesrinin en büyük temsilcilerinden, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) onu zühdde öncü olarak görmüştür (Tevhidî, 2003, s. 374-375). el-Müstetraf'ın müellifi Ebü'l-Feth el-İbşîhî (ö. 854/1450) de mezkûr eserinde Sehl b. Hârûn'dan alıntılar yapmıştır (İbşîhî, 1986, s. 374-375). Hindistanlı

âlim Muhammed Sıddîk el-Kannevcî (ö. 1890) *Ebcedü'l-‘ulûm* isimli eserinde Sehl'i belâgat bakımından daha yüksek bir makam ve mertebeye sahip olarak nitelendirmektedir (Kannevcî, 1978, s. 303).

Cimriliğini savunarak tanınmıştır. Bu konu ile ilgili yazdığı risâlesinin bir nüshasını amcasının oğluna ve diğer bir nüshasını da dönemin veziri Hasan b. Sehl'e göndermiştir. Vezir onun bu risalesini tasvip etmediğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Allah'ın methettiğini yerdin, onun güzel gördüğünü çirkinleştirdin. Senin konuşmanın sağlam olması, manasının bozuk olmasının önüne geçmedi. Ve biz, sözlerini duymayı, yaptığınız işin karşılığı kıldık, bu yüzden sana bir şey vermeyeceğiz.”(Hamevî, ty). Ancak onun bu risalesinden Câhız, *Kitâb'ul-buğela* isimli eserinde sıklıkla alıntı yapmıştır.

Hasan b. Sehl haricinde de Sehl ailesi ve akrabaları tarafından da eleştirilip dışlanmaya maruz kalmıştır. Ancak Sehl, bu risalesinde kendisine yönelik eleştirilere cevap vermektedir. Sehl cimriliğini olumlamak adına atasözlerini, hadisleri ve önemli kişilerin sözlerini dayanak olarak kullanmaktadır.

Ahlâk nazariyeleriyle tanınan Mâverdî (ö. 450/1058) de meşhur eserinde aşağıdaki örnekte olduğu gibi, Sehl'in darbimesel haline gelen sözlerini kullanmıştır:

مُؤْنَةُ الْمُتَوَقِّفِ أَيْسَرُ مِنْ تَكْلُفِ الْمُعْسَفِ

“Mütevazi olanın rızkı, zalim olanın masrafından daha kolaydır.”(Maverdî, t.y., s. 415).

Sonuç

8. yüzyılda yaşayan Sehl b. Harûn, Abbâsîler döneminde önemli bir yere sahip olup Arap edebiyatına katkılarda bulunmuştur. Edebî ürünlerinde siyaset ve risalelerin ön plana çıktığı Sehl'in eserlerinde Hint, Fars ve tasavvuf etkisi görülmektedir. Dil bilgisine olan hakimiyetiyle tanınan Sehl b. Harûn'un şiirleri, Arap edebiyatında önemli bir yere sahiptir. İbnu'l-Mukaffa'ın tercüme eseri *Kelîle ve Dimne*'nin etkisinde kalarak yazdığı iddia edilen *Kitâbu Sa'le ve 'afrâ* ve 1970'lerde bulunan *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* isimli eserleriyle fabl türü hikâyeciliğin Arap edebiyatında gelişmesine olanak sağlamıştır.

Dil oyunlarına sıkça başvurarak şiirlerinde zengin ve etkileyici bir dil kullanmış olan Sehl b. Hârûn, özellikle hicivleriyle de tanınmaktadır. Onun cimrilik konusunda kaleme aldığı risalede, görünürde cimrilik övülmektedir. Ancak aslında tasarrufun önemi vurgulanmakta ve kaynakların etkin kullanımı savunulmaktadır. Bununla birlikte, Sehl'in hiciv dili kullanarak dikkat çekici bir toplumsal eleştiri sunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Sehl'in Şuûbiyye hareketiyle ilişkili olduğu yönündeki iddialara yeterli kanıt bulunmadığı için, edebi kariyerinin daha çok estetik yönleriyle değerlendirildiği söylenebilir. Bu tür eserler, dönemin sosyal dinamiklerini ve bireylerin düşünsel yapısını anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Sehl'in dili ve anlatımı, aynı zamanda içinde bulunduğu döneminin kültürel ve ideolojik meselelerine ışık tutmaktadır. Sehl bin Harûn'un özellikle edebî alandaki eserleri, Arap edebiyatının gelişimine ve zenginleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. O, Arap edebiyatının seçkin isimleri arasında yer almış ve kendisinden sonra gelen edebiyatçılar üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Üslubunda yoğun bir şekilde kendisinden önce yaşamış olan Abbâsîlerin ünlü kâtibi Abdullah İbnu'l-Mukaffa'ın etkisinde kalmıştır. Kendinden sonra ise Arap edebiyatının önemli nesir yazarlarından Câhız başta olmak üzere pek çok edebiyatçıyı etkilemiştir.

Sehl b. Harûn, daha çok hayvan hikâyelerini konu alan fabl tarzı eserleriyle tanınmıştır. Eserleri, daha sonraki yazarlar ve şairler üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Edebiyat alanında önemli ve etkileyici hikâyeler yazmıştır. Bu hikâyeler, Arap edebiyatında klasikleşmiş

ve etkili eserler arasında yer almıştır. Ancak bu eserlerinden cimrilikle ilgili risalesi ve *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* isimli eseri haricinde kaynaklarda ismi geçen tüm eserleri günümüze ulaşmamıştır.

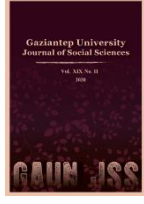
İbnu'l-Mukaffa'nın izini takip ederek klasik nesrin öncülerinden biri olarak kabul edilen Sehl b. Hârûn'un kendisinden öncekilere göre daha uzun, sonrakilere göre daha kısa sayılabilecek edebî ürünlerle sade ve anlaşılması kolay lafızlarla Arap edebiyatında nesir türünü geliştirmiştir. Bu meyanda Şevkî Dayf'ın tasnifine göre sanat (صنعة) yani söz sanatlarının anlama bağlı bir şekilde doğal olarak gerçekleştiği aşamasındadır. Aynı zamanda “İlk Nesir Ekolü (el-Medresetü'l-kitâbiyyetü'l-ülâ)”nın kurucularından sayılmıştır.

Sehl b. Harûn'un dikkat çeken başka bir özelliği ise hakkında kaynaklarda bulunan bilgilerin sınırlılığıdır. Bununla birlikte *Kitâbu'n-Nemr ve's-Sa'leb* isimli eserin 1970'lerde bulunması onunla ilgili araştırmaların yoğunlaşmasıyla birlikte diğer eserlerinin ve kendisiyle ilgili bilgilerin gün yüzüne çıkması ihtimal dâhilindedir.

Kaynakça

- Abbâs, İ. (1977). *Melâmihi Yunaniyye fi'l-edebi'l-'Arabiyye* (1. bs.). Beyrut: yy.
- Abbâs, İ. (1978). *Târîhu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe.
- Avaz, İ. (2006). *Sehl b. Hârûn ve kitâbu'n-nemr ve's-Sa'leb*. yy: Menar.
- Aydın, M. (2018). *Câhız ve edebî görüşleri*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yay.
- Azimli, M. (2009). Sehl b. Hârûn. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Câhız, E. O. 'Amr b. B. b. M. el-Kinânî. (1968). *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru 's-Sa'b.
- Câhız, E. O. 'Amr b. B. b. M. el-Kinânî. (2001). *el-Buhalâ* (C. 1). Beyrut.
- Dayf, Ş. (1963). *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (C. 3). Kahire: Dâru'l -Me'ârif.
- Dineverî, E. M. A. b. M. b. K. (2008). *'Uyûnu'l-ahbâr* (C. 1). Beyrut: el-Kütübü'l-İslâmî.
- Durmuş, İ. (2007). Nesir. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- en-Nedîm, E.-F. M. b. E. Y. İ. b. M. b. İ. (1978). *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l -Ma'rife.
- Fahûrî, H. (1986). *el-Cami ' fi Târîhi'l-edebi'l-'Arabî* (1. bs.). Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Gülmez, A. (1921). 11. ve 12. yüzyılda Hac yolları ve Hicaz Bölgesi üzerinde Selçuklu-Fatımî rekabeti. *Hac Tarihi* içinde . Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hamevî, Y. b. A. (ty). *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru'l -fıkr.
- Harun, S. b. (1973). *Kitâbu'n-nemr ve's-Sa'leb*. Tunus: Şeriketu't-Tûnusiyye,.
- Hüseyin, T. (2012). *Min hadîsi 'ş-şi'r ve'n-nesr*. Hindâvî.
- İbşihî, E.-F. B. M. b. A. b. M. (1986). *el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Kalkaşendî, E.-A. Ş. A. b. A. (t.y.). *Subhu'l-a 'şâ fi sînâ'ati'linşâ'* (C. 1).
- Kannevcî, S. H. H. (1978). *Ebcedü'l-'ulûm*. Şam.
- Martin Theodor, Houtsma, Arnould, R. Bassett, R. Hartmann. (1998). *Mu'cez'u daireti'l-mearifi'l- İslâmiyye* (C. 19). Merkezu'ş-şarıkatu li'l-ibda'i'l-fikrîyyi.
- Maverdî, E.-H. A. b. M. b. H. el-Basrî. (t.y.). *Edebu'd-dünya ve'd-Dîn*.
- Mes'ûdî, E.-H. A. b. el-H. b. A. (2005). *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (C. 1). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Mes'ûdî, E.-H. A. b. el-H. b. A. (ty). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Kahire.
- Mûsulî, K. E. (2005). *Kalâid'l-cimân fi ferâidi şu'eraî haze'z-zemân* (C. 5). Beyrut: Dâru'l -kitâbi'l-ilmiyye.
- Safedî, S. H. b. A. (1981). *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (C. 5). Beyrut.
- Safvet, A. Z. (1938). *Cemheretu resâili'l-'Arab fi 'usûri'l-'Arabiyye* (C. 3). Kahire: Dâru'l -'ulum.

-
- Sezgin, F. (1991). *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî (GAS Geschichte des Arabischen Schrifttums)* (C. 2). İmam Muhammed b. Suud Üniverstesi Yay;
- Tanç, Yiğit, N., Süleyman. (2017). Lâmi'î'nin Vâmık u Azrâ'sında Mahallîleştirme yöntemleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (14).
- Tevhidî, E. H. A. B. M. İ. A. (2003). *El-İmtâ' ve'l-mu'âne*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Tokmak, A. N. (2012). Vâmık ve Azrâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. (ty). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ* (C. 6).
- Ziriklî, E. G. M. H. b. M. b. M. b. A. b. F. (1980). *el-A'lâm kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el'Arab ve'l-mustarebîn ve'l-musteşrikîn* (C. 1-3). Beyrut: Daru'l-'ilm.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1663206

Husserl'in Fenomenolojisinde Bilinç ve Fenomen Kavramları

The Concepts of Consciousness and Phenomenon in Husserl's Phenomenology

Aslı ÜNER KAYA^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Gümüşhane / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0756-0970

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22 Mart 2025

Kabul tarihi: 1 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Fenomen,
Bilinç,
Husserl,
Fenomenoloji,
Öz.

ÖZ

Felsefenin neredeyse tüm disiplinlerine katkı sağlayan ve fenomenolojinin kurucusu olarak kabul edilen Husserl 20. yüzyılın en etkili filozoflarından biridir. Husserl'in yegâne amacı felsefeyi kesin bir bilim haline getirmektir. Ona göre, deneyime dayanan tüm bilimler felsefe aracılığıyla temellendirilebilir. Her disiplinin yöneldiği kendine ait bir fenomen alanı vardır. Felsefe bu fenomenleri belirli bir ontoloji çerçevesinde inceleyerek bilimlerin ontolojik olarak temellendirilmesini sağlar. Her disiplinle geçerli olmak üzere, dış dünyadaki varlıklarla deneyimlerimiz vasıtasıyla ilişki kurarız ve bunu sağlayan şey bilinçtir. Husserl bilinç ve varlıklar arasındaki ilişkinin temellerini sorgulamamızı sağlayacak bir bilgi eleştirisine ihtiyacımızın olduğunu söyler ve bu eleştiriyi ancak fenomenoloji vasıtasıyla yapabileceğimizi düşünür. Husserl'e göre fenomenler özlerini ifşa ederler ve bu özler saf bilinçte kurulur. Dünya olumsal ve görelî bir yapıya sahip iken temel özelliği yönelimsellik olan saf bilinç zorunlu ve mutlak bir oluşa sahiptir. Varlıkların bilinç olmadan var olmalarına olanak yoktur. Bilinç ise yapısı gereği olmamazlık edemez. Saf bilinç bu noktada Husserl fenomenolojisinin araştırma alanını oluşturur. Bu yazıda Husserl fenomenolojisinin kilit kavramlarından olan fenomen ve bilinç kavramları üzerinde durulacaktır. Husserl'in Kartezyen felsefeden ilham alarak geliştirdiği bilinç anlayışı, günümüzde bilişsel bilim ve felsefe arasında köprü vazifesi gören nörofenomenolojinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Fenomen kavramı da 20. yüzyılın başlarından itibaren felsefede önemli bir kırılma noktası olmuş ve çağdaş dönemde birçok düşünür tarafından benimsenmiş, eleştirilmiş ya da yeniden yorumlanmıştır. Bu makalenin amacı, daha çok betimleyici bir yaklaşım benimseyerek, Husserl fenomenolojisini günümüzde de etkisini sürdüren bilinç ve fenomen kavramları ile bu kavramlar arasındaki ilişki ekseninde değerlendirmektir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 22, 2025

Accepted: September 1, 2025

Keywords:

Phenomenon,
Consciousness,
Husserl,
Phenomenology,
Essence.

ABSTRACT

Husserl, who contributed to almost all disciplines of philosophy and is considered the founder of phenomenology, is one of the most effective thinkers of the 20th century. Husserl's unique aim is to make philosophy a precise science. According to him, all sciences based on experience can be founded through philosophy. Each discipline has its own field of phenomena that it focuses on. Philosophy provides the ontological foundation of sciences by examining these phenomena within the framework of a certain ontology. As is true in every discipline, we establish relationships with entities in the external world through our experiences, and consciousness is what enables this. Husserl says that we need a critique of knowledge that will enable us to question the foundations of the relationship between consciousness and beings, and he thinks that we can only make this critique through phenomenology. According to Husserl, phenomena reveal their essences and these essences are established in pure consciousness. While the world has a contingent and relative structure, pure consciousness, whose basic feature is intentionality, has a necessary and absolute existence. It is not possible for beings to exist without consciousness. Consciousness, by its very nature, cannot not exist. At this point, pure consciousness constitutes the field of research of Husserl's phenomenology. This article will focus on the concepts of phenomenon and consciousness, key concepts in Husserl's phenomenology. Husserl's understanding of consciousness, inspired by Cartesian philosophy, paved the way for the emergence of neurophenomenology, which today serves as a bridge between cognitive science and philosophy. The concept of phenomenon has been a significant turning point in philosophy since the early 20th century and has been adopted, criticized, or reinterpreted by many contemporary thinkers. The aim of this article is to evaluate Husserl's phenomenology in terms of the concepts of consciousness and phenomenon, which continue to be influential today, and the relationship between these concepts, by adopting a rather descriptive approach.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: asliuner@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Phenomenology emerges as a movement that left its mark on the 20th century. It is possible to see the influence of this movement clearly in Sartre's existential philosophy, Nikolai Hartman's ethics, Max Scheler's philosophical anthropology and Heidegger's philosophy of ontology. Phenomenology is closely related to the way of thinking of the period in which it emerged, and for this reason, understanding the tradition of opinion that was effective in the late 19th and early 20th centuries is important in understanding phenomenology. In the 19th century, philosophy, forgetting that it was the basis of science, began to deal with philosophical systems and methodological problems related to them, instead of being concerned with problems related to humanity and the world. The reason for this situation is that philosophy remained in the shadow of the natural sciences, which achieved significant successes in that period. This negative atmosphere has led to the emergence of some problems in the historical development of philosophy. In this century, philosophy has divided into two branches: on the one hand, scientism and positivism, which continued the Enlightenment's tendency to exclude religion and metaphysics, and on the other hand, the continental philosophical tradition, which developed as a reaction to the strict rationalism of the Enlightenment.

Positivism, which is the source of analytical philosophy, is an approach that attempts to address the world and humanity by reducing them to a purely physical entity. According to Edmund Husserl, this situation is an indication of a crisis experienced by humanity rather than a crisis of science and philosophy. In fact, the sole purpose of positivism is to achieve scientific objectivity and to create a tradition of thought that is content with the information we obtain from our senses and rejects self-knowledge. Phenomenology emerged at this point as a reaction to the 19th century philosophy that did not accept essence knowledge. Husserl introduces phenomenology as a science that examines the essence of consciousness. The main themes and characterization of this science were discussed in detail by Husserl and his successors, and these discussions continue today. Husserl's starting point is the desire to reach absolute knowledge, and according to him, this goal can only be achieved through phenomenology. Phenomenology attempts to show the existence of an essence that philosophy will specifically question. In *Philosophy as an Exact Science*, Husserl recommended that philosophy should start from things, not from philosophies, and turn to phenomena. Husserl wanted to show what the real subject of philosophy should be when he said, "We should start from phenomena, not from existing philosophies or their criticism, but rather we should turn to phenomena and things" (1995, s. 12). Thus, it can be said that Husserl's contribution to contemporary philosophy is his views on the field of research and independence of philosophy.

Husserl's phenomenology has a central role in 20th century philosophy and is one of the leading philosophical approaches that has survived against the dominant view of positivism in this century. Husserl's aim is to make a critique of knowledge that will provide a better understanding of the relationship between things and consciousness in both science and philosophy, and in this way to establish the science of consciousness. In *Philosophy as an Exact Science*, Husserl opposed the naturalization of consciousness and wanted to establish phenomenology as a transcendental science rather than a direct science. Phenomenology means the study of phenomena- things that appear to consciousness. According to Husserl, phenomenology is the science of the essence of consciousness. At this point Husserl sets out to answer the question 'what is the essence of consciousness?' Having an experience is the most basic indication that we are conscious. Our conscious experiences have a first-person ontology in the sense that they are only directly accessible to the subject experiencing them. Every conscious experience is about something, represents something, or is directed toward something. As such, intentionality has been accepted as the hallmark of mentality. The theory of intentionality, which he developed by his teacher Brentano, is at the center of Husserl's phenomenology. In this sense, phenomenology appears as a new science of consciousness and its intentionality. In his work *Logical Investigations* (1900-1901), Husserl states that the most fundamental feature of consciousness is intentionality. In the period leading up to his work *Ideas I*, written in 1913, he elaborated his theory of intentionality and developed a method to establish the science of phenomenology. The first step of his method is epoché, or bracketing. The bracketing step allows me to direct my attention from the objects of consciousness to my consciousness of these objects. In this way, I direct my attention to objects in the world in my consciousness while maintaining my intentional relationship with the external world, and the object is thus 'constituted' in consciousness. Finally, I offer a phenomenological description of my experiences as I experienced them. These descriptions express the meaning or content of the experience. At this point, it does not matter whether the object actually exists in the external world or not, the description is limited to the experience itself. Thus, Husserl tried to present a transcendental phenomenology with a detailed explanation of intentionality and the establishment of objects in consciousness.

Giriş

Fenomenoloji, 20. yüzyılda çağa damgasını vuran bir hareket olarak karşımıza çıkar. Sartre'ın varoluşçu felsefesi, Nikolai Hartman'ın etiği, Max Scheler'in felsefi antropolojisi ve Heidegger'in varlık felsefesinde bu hareketin etkisini açıkça görmek mümkündür. Fenomenoloji ortaya çıktığı dönemin düşünce tarzıyla yakından ilgilidir ve bu sebeple 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında etkili olan düşünce geleneğini anlamak fenomenolojiyi anlamak açısından önem arz eder. 19. yüzyılda felsefe, bilimlerin temeli olduğunu unutarak, insana ve dünyaya ait problemlerle meşgul olmak yerine, felsefe sistemleri ve bunlara dair yöntem sorunlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu durumun sebebi, felsefenin söz konusu dönemde önemli başarılarla imza atan doğa bilimlerinin gölgesinde kalmış olmasıdır. Bu olumsuz atmosfer felsefenin tarihsel gelişiminde birtakım sorunların baş göstermesine yol açmıştır. Bu yüzyılda felsefe, bir yanda Aydınlanmanın dini ve metafiziği dışlama eğilimini devam ettiren bilimcilik ve pozitivism, diğer yanda ise Aydınlanmanın katı akılcılığına bir tepki olarak gelişen kıta felsefesi geleneği olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

19. yüzyılda etkisini gösteren pozitivism 20. yüzyılda mantıkçı pozitivism ve analitik felsefe geleneği olarak varlığını devam ettirmiştir. 20. yüzyılın önemli bir kısmında ise İngiltere, Amerika ve İskandinav ülkelerinde yaygın olarak savunulan analitik felsefe geleneğinin çözümleyici yapısına karşı gelişen eleştirel bir tutum dikkat çeker. Bu eleştiriler yoğun olarak Almanya ve Fransa'da ortaya çıkan Kıta Avrupa felsefe geleneği tarafından yapılmıştır. Kıta felsefesi insanı yalnızca rasyonel bir varlık olarak ele almayarak onun estetik, sezgisel ve rasyonel olmayan yönlerine de vurgu yapmış ve buradan hareketle analitik felsefenin özne anlayışını eleştirmiştir (Küçüklap & Cevzici, 2019, s. 183-184). Kıta felsefe geleneğinin, analitik felsefeye yönelttiği en kuşatıcı ve güçlü eleştiri bilimcilik ve pozitivism ekseninde gerçekleşmiştir. Bilimcilik üç temel kabule dayanır: Birincisi, dini ve metafizik unsurları elimine etme girişimi; ikincisi, insanın her alanda nesnel bilgiye ulaşabileceği yönündeki inanç; üçüncüsü ise insan aklının amacının doğa bilimlerinde cisimleşen yöntem anlayışını kullanmak olduğu kabulüdür (Cevzici, 2022, s. 587). Kıta felsefesi geleneğine mensup filozoflar bu kabullerden yola çıkan bilimciliğin yıkıcı kültürel ve ahlaki etkilerine dikkat çekmek istemiştir. Bir disiplin olarak fenomenoloji, 20. yüzyıl boyunca bu geleneğin merkezinde yer almış ve analitik felsefe geleneğiyle mutlak bir karşıtlık halinde olmuştur. Hatta fenomenolojinin, analitik felsefenin temelinde bulunan natüralist, bilimsel ve pozitivist düşünce anlayışına bir tepki olarak doğduğu da söylenebilir (Cevzici, 2022, s. 590).

Aralarında birçok fark bulunsa da analitik felsefe ve fenomenoloji en temelde zihin ve deneyim kavrayışları açısından ayrılırlar. Kaynağını İngiliz deneyimciliğinde bulan ve Hume'a yakın bir konumda yer alan analitik felsefecilere göre zihnin veya bilincin doğrudan, dolaylı olarak bildiği şeyler yalnızca izlenimler ve zihin halleridir. Onlara göre zihin tamamen şeffaf bir yapıdadır ve bu felsefecilerin asıl ilgileri zihnin objeleri veya konu aldığı nesnelerdir. Fenomenoloji geleneğine mensup filozoflara göre ise zihin veya bilinç felsefi araştırmanın esas konusu olmalıdır. Analitik felsefeciler fiziğin açıklamaya çalıştığı dış dünya ile insanın algısal dünyası arasında bir kopukluk olduğunu ve bu kopukluğun ancak dile ilişkin bir mantıksal analiz yoluyla giderilebileceğini düşünürler. Fenomenologlar ise tam tersine kendi felsefelerini 'yaşama dünyası' adıyla da ifade ettikleri deneyim dünyasına dayandırmışlardır (Cevzici, 2022, s. 590-592).

Analitik felsefenin kaynağını oluşturan pozitivism, dünyayı ve insanlığı tamamen fiziksel bir varlığa indirgeyerek ele almaya çalışan bir anlayıştır. Edmund Husserl'e göre bu durum bilimin ve felsefenin içinde bulunduğu krizden çok, insanlığın yaşadığı bir krizin göstergesidir. Aslında pozitivismin yegâne amacı bilimsel nesnellığe ulaşmak ve duyularımızdan elde ettiğimiz bilgilerle yetinen ve öz bilgisini reddeden bir düşünce geleneği

oluşturmaktır. Fenomenoloji tam da bu noktada öz bilgisini reddeden pozitivizme karşı ortaya çıkmış bir yaklaşımdır. Husserl fenomenolojiyi bilincin özünü inceleyen bir bilim olarak tanıtır. Bu bilimin ana temaları ve karakterizasyonu Husserl ve halefleri tarafından detaylı olarak tartışılmıştır ve bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Husserl'in çıkış noktası mutlak bilgiye ulaşma isteğidir ve ona göre bu amaca yalnızca fenomenoloji ile ulaşılabilir. Fenomenoloji, felsefenin özel olarak sorgulayacağı bir öz alanının varlığını göstermeye çalışır. Husserl, *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*' de, felsefenin felsefelerden değil, şeylerden hareket etmesini, fenomenlere dönmesini salık vermiştir. Husserl, "var olan felsefelerden ya da onların eleştirisinden değil, fenomenlerden hareket etmeli, fenomenlere, şeylere dönmeli" (Husserl, 1995, s. 12) derken felsefenin asıl konusunun ne olması gerektiğini göstermek istemiştir. Böylece Husserl'in çağdaş felsefeye yaptığı katkının, felsefenin araştırma alanına ve bağımsızlığına ilişkin görüşleri olduğu söylenebilir.

Husserl'in Fenomenolojisi

Fenomenoloji anlayışının temel özellikleri, Husserl'in yaptığı bilim sınıflamasıyla yakından ilgilidir. Husserl bilimleri olgu ve öz bilimleri olmak üzere ikiye ayırır. Olgu bilimleri fizik, kimya, biyoloji ve psikoloji gibi, deneysel yöntemlerle işleyen bilimlerdir. Öz bilimleri ise içerikli öz bilimleri ve soyut öz bilimleri olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. Soyut öz bilimleri mantık ve matematiktir. İçerikli öz bilimleri ise geometri ve fenomenolojidir. Aynı kategoride olmalarına rağmen geometri ile fenomenoloji arasında yapısal bir fark bulunur. Geometri aksiyomlardan yola çıkan çıkarımsal ve teorik bir bilimken, fenomenoloji tikel olaylar yerine, genel olan özleri betimlemeye çalışan (deskriptif) bir bilimdir. Husserl'e göre, adı ve yöntemi ne olursa olsun bütün bilimlerin temelinde fenomenoloji vardır. Çünkü her bilimin kendine ait bir ontolojisi yani öz ontolojisi bulunur. Her deneysel ya da duyuşsal bilim bu ontolojiye dayanır. Fenomenoloji deneysel bilimlerin dolaylı olarak temelini oluştururken, felsefe, mantık ve psikoloji gibi alanlara doğrudan bir temel teşkil eder.

Husserl'in yegâne amacı felsefeyi kesin bir bilim haline getirmektir. *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe* (1911) adlı eserinin hemen ilk cümlelerinde Husserl bu amaçla ilgili şunları söyler:

Felsefe, başlangıcından beri, kendisinin en yüksek teorik sorulara yanıt verebilecek ve etik-dinsel yönden saf akıl normlarına göre düzenlenmiş bir hayatı olanaklı kılacak bir bilgi olduğunu savunur. (...) Fakat felsefe, gelişmesinin hiçbir çağında kesin bir bilim olma savına yeterli olamamıştır. (Husserl, 1995, s. 33)

Husserl'e göre felsefenin henüz kesin bir bilim olamamasının sebebi nesnel geçerliliğe sahip bilgiler sunamamasıdır. Kant'ın 'felsefe değil, felsefe yapmak öğretilir' sözünü de bunun açık bir kanıtı olarak görür (Husserl, 1995, s. 34). Nesnel bilgiye ulaşmayı bilim olmanın gerekli koşullarından biri olarak kabul eden Husserl'e göre, bu amaç doğrultusunda felsefenin yeniden yapılandırılması şarttır. İnsanı ve kültürü ilgilendiren en yüksek amaç felsefe disiplininin kesin bir alan haline gelmesidir (Husserl, 1995, s. 37). Matematiksel modeli kullanarak dünya hakkında bilgiler sunan doğa bilimleri, tartışılmayacak kadar gerçektirler ve bilim statüsünü hak ederler. Ancak, dikkatli incelendiğinde doğa bilimlerinin de birtakım eksikliklerinin olduğu hemen anlaşılacaktır. Bu eksiklikleri saptamak ve gidermek için söz konusu bilimlerin temellerini ve kullandıkları yöntemi eleştirel olarak değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirmede ancak, bilen özneye yani bilince geri giderek gerçekleştirilebilir. Eksiklerinin giderilmesi için doğa bilimlerinin sunduğu bilginin temellerinin incelenmesi ve bunun için de bilincin analiz edilmesi gerekir. Bu yüzden en temel bilim aslında bilincin fenomenolojisi.

Bilinç fenomenolojisinin ilk adımı her türlü hazır bilgiyi bir yana bıraktığımız, onları paranteze aldığımız *epokhe*, diğer bir adıyla da fenomenolojik indirgemedir.

Epokhe yargının askıya alınmasıdır: Grekçe *epekhein*, askıya almak, imtina etmek ve paranteze almak anlamına gelmektedir. Hususi anlamda fenomenolojik *epokhe*, dünyanın varlığına dair yargının ne olumlamak ne de yadsımak suretiyle askıya alınmasıdır. (Lewis & Staehler, 2020, s. 31).

Husserl'e göre fenomenler alanına ulaşmak için fenomenolojik indirgeme uygulanmalıdır. İndirgeme böylece fenomenolojik yöntemin ilk basamağıdır. Ancak, fenomenolojik yöntemde öze ulaşmak için birden fazla indirgeme uygulamamız gerekir. *Epokhe* bir indirgeme türüdür ve fenomenolojik indirgemeye karşılık gelir. Husserl saf bilincin yapısını ancak *epokhe* ile açığa çıkarabileceğimizi söyler (Beyer, 2022).

Husserl *epokhe*'yi uygulamaya geçmeden önce günlük yaşantımızda sorgusuz sualsiz kabul ettiğimiz, aynı zamanda doğa bilimleri tarafından da varsayılan bir takım metafizik ve epistemolojik varsayımlar ile bu araştırmayı hak ettiği titizlikte yürütemeyeceğimizi belirtir. (Zahavi, 2022, s. 77). Sözünü ettiği epistemolojik ve metafizik varsayımların başında zihinden, deneyimden ve teoriden bağımsız bir gerçekliğin var olduğuna dair duyduğumuz inanç gelir. Bu 'olduğumuz yere' yani 'kendimizi her daim içinde bulduğumuz konuma' karşılık gelir ve Husserl bu duruma *doğal tavır* adını verir. *Doğal tavır* felsefi incelemenin konusu olmadan önce dünyaya karşı olan tutumumuzu ifade etmek için başvurduğumuz ve sağduyu (commonsense) olarak da ifade edebileceğimiz bir terimdir (Lewis & Staehler, 2020, s. 27-28). Ancak, söz konusu realist varsayımlar ne kadar açık ve güvenilir görünürse görünsün felsefi olarak kabul edilebilir değildir. Husserl'e göre, eleştirel olmak ve dogmatizme düşmemek adına metafizik ve epistemik önyargılardan uzak durmak elzemdir. Doğal olandan felsefi ya da fenomenolojik tavra geçiş doğal tavır sayesinde sahip olduğumuz yargıları paranteze almayı gerektirir. *Epokhe* tam da bu noktada devreye girer. *Epokhe* sayesinde doğal, realist tavrımızı koruruz ancak onun geçerliliğini paranteze alırız. *Epokhe* gerçekliğin reddi ya da dışlanması değildir; bilakis dogmatik tavrımızı askıya alarak, nötr bir şekilde ve dolaysız olarak, görüldüğü şekliyle nesneye odaklanmamıza yardımcı olan bir süreçtir (Zahavi, 2022, s. 78).

Epokhe'nin ilk adımı şüphe'dir. Husserl'de görülen şüphe, Antik Yunan'da karşımıza çıkan *Pyrrhoncu şüpheciliğe*¹ benzeyen ancak onunla birebir aynı olmayan bir türdür. "*Epokhe*, hususi bir şüphe türüdür; dünyanın varlığını verili olarak almaktan imtina eder." (Lewis & Staehler, 2020, s. 32). Bu yeni şüphecilik kendi deneyimlerimiz dışında sahip olduğumuz herhangi bir bilginin reddi anlamına gelmez daha ziyade agnostik bir tavır benimseyerek, yöneldiğimiz nesne hakkında sahip olduğumuz her türlü yargıyı paranteze almayı gerektirir. Paranteze almak, örneğin 'dış dünyanın gerçekte olup olmadığını nereden biliyoruz?' gibi bir soru karşısında Descartes'ta olduğu gibi dünyanın varlığının açıkça yadsınması değildir. Dünya ve nesneler hakkındaki önyargılarımız paranteze alınarak işlenmemiş bir halde ele alınır. Husserl sözünü ettiği şüphecî tavrın Descartes'ın metodik şüphesinden hangi yönleriyle ayrıldığını şu sözleriyle göstermeye çalışır:

¹ Pyrrhon'un (M.Ö. 365/60- 275/70) adını taşıyan bir şüphecilik türüdür. Pyrrhon herhangi bir eser kaleme almamıştır onun hakkında bildiğimiz şeyler Timon'un (M.Ö. 352/20- 235/30) yazıları aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu şüphecilik türü felsefi, bilimsel veya teorik konularda hiçbir inanca sahip olmamak anlamına gelir. Modern şüphecilik bilginin olasılığını sorgularken Pyrrhoncu şüphecilik inancın rasyonalitesini sorgular. Pyrrhoncu şüphecî her argüman için eşit ve karşıt bir argüman bulma becerisine sahiptir. Bu becerinin kullanımı şüphecî tarafından ele alınan herhangi bir konuda yargının askıya alınmasını ve en sonunda dinginliği getirecektir. Kısacası Pyrrhoncu şüpheciliğin nihai amacı dinginliğe ulaşmaktır (Ayrıntılı bilgi için; Vogt, K. (2022). 'Ancient Skepticism', The Stanford Encyclopedia of Philosophy).

Descartes'ta bu kısım o kadar baskındır ki, evrensel olarak şüphe etme girişiminin aslında evrensel olarak olumsuzlama girişimi olduğu söylenebilir. Burada bu kısmı göz ardı ediyoruz; şüphe etme girişiminin analitik olarak ayırt edilebilir her bileşeniyle ilgilenmiyoruz ve dolayısıyla onun kesin ve tam anlamıyla yeterli analiziyle de ilgilenmiyoruz. Sadece, şüphe etme girişimiyle sınırlı olmasa da, analiz edilmesi özellikle kolay olan ve aksine, başka kombinasyonlarda ve eşit derecede iyi bir şekilde tek başına da ortaya çıkabilen "parantez içine alma" veya "dışlama" olgusunu seçiyoruz. (Husserl, 1983, s. 59).

Husserl her türlü hazır bilgiden vazgeçerek “şeylere” dönme ilkesine *ön yargısızlık ilkesi* adını verir. Parantez içine almanın asıl amacı, mutlak bilgiye ulaşmaktan ziyade, bilincin bakışının kendine dönmesini sağlamaktır. Husserl dünyayı ve diğer hazır bilgileri askıya alarak, hakikatin üstünü örten örtüyü kaldırmak ister. Bu da ancak bilincin kendine dönmesiyle sağlanabilecektir (Lyotard, 2007, s. 26-30). Husserl bu noktada transendental indirgemenin söz eder. Transendental indirgeme, fenomenolojik indirgeme olarak bilinen *epokhe*’den farklıdır. *Epokhe* ‘paranteze alma’ ya da ‘doğal tavrımızı askıya almaya’ işaret ederken transendental indirgeme ‘dikkatimizi fenomenlerin bilincimize görünme şekline yönlendirmemizi’ söyler (Lewis & Staehler, 2020, s. 33). “Husserl paranteze almayı gerçekleştirirken amacımızın ‘yeni bir varlık alanı ... elde etmek’ yani ‘saf deneyimler’ alanı ‘saf bilinç’ onun saf ‘bilinç korelatları’ (yani anlamlar) ve ‘saf beni’ elde etmek olduğunu belirtir.” (Smith, 2019, s. 303). Böylece, doğal tavırdan fenomenolojik tavra geçerek, deneyimlerimin, onları deneyimlediğim biçimiyle fenomenolojik bir betimlemesini sunarım. Bu betimlemeler deneyimlerin içeriklerini ya da anlamlarını içerirler. Bu betimlemelerde anlamın temsil ettiği nesnenin gerçekten var olup olmadığından bağımsız olarak nesneyi deneyimlediğim haliyle tasvir ederim.

Anlaşılabileceği üzere *epokhe* sahip olduğumuz metafizik ve epistemik kabullerin askıya alınması anlamına gelir ve *transendental indirgemenin* giriş kapısıdır. Tüm kabuller paranteze alınınca geriye salt ben kalır. Salt ben her şeye anlam veren varlıktır. Kendisi olmadan hiçbir varlığın olamayacağı, sarsılmaz, vazgeçilmez varlıktır. İndirgeme dikkatimizi fenomenlerin salt ben’e, yani bilincimize görünme şekline yönlendirmemizi sağlar. Böylece fenomenoloji salt bende gördüğü her şeyi araştırarak, özlere ulaşacak ve onları yorumlayacaktır. Ancak bu yolla açık seçik, mutlak bilgi elde edilmiş olur. Tüm bu adımlardan sonra geriye saf bilinç kalır, transendental indirgeme sonucunda ulaşılan ben, artık dış dünyanın bir parçası değildir transendental ben’dir. Saf bilincin varlığı Husserl’e göre, şüphe edilemez olan mutlak varlıktır (Esenyel, 2016, s. 167).

Husserl’in Fenomenolojisinde ‘Bilinç’ Kavramı

Husserl fenomenolojisinin odaklandığı temel mesele bilinçtir. Doğal tavrı paranteze aldıktan sonra yöneldiğimiz bilinç, aynı zamanda, Husserl’in ulaşmaya çalıştığı kesinliği ve açıklığı sağlayacak olan dayanaktır. Husserl’in bilinç ile ilgili görüşlerinin şekillenmesinde Descartes’ın Kartezyen felsefesinin etkisi büyüktür. Kendi ifadesiyle;

René Descartes *Meditasyonlar*’ı ile transzendental fenomenolojiye yeni bir itki vermiştir; onun bu eseri hali hazırda gelişmekte olan fenomenolojinin yeni bir tür transzendental felsefeye dönüşmesinde doğrudan etkide bulunmuştur. Buna uygun olarak fenomenoloji bir Yeni-Kartezyenizm diye adlandırılabilir... Felsefe, tarzını tümüyle değiştirerek, naiv nesnellikten, daima yeni, ama her zaman yetersiz çabalama içerisinde zorunlu bir son biçime ulaşmaya çabılıyor gibi görünen transzendental öznelliğe giden radikal bir dönüşüm yapmıştır. (Husserl, 1988, s.1-4; Aktaran, Gödelek, 2006, s.23).

Daha önce de belirtildiği üzere, felsefenin kesin bir bilim haline gelmesi Husserl’in yegâne amacıdır. Ancak, ona göre, bu kesin bilim pozitivizmi örnek olarak kurulamaz. Eş deyişle, doğa bilimleri felsefenin sağlam zemini olamaz. Herkesin tartışmasız bir şekilde, kesin olarak bildiği tek şey bilinç ya da bilinçli deneyimleridir. Bu sebeple, gerçeklik hakkında kesin bilgiler elde etmek istiyorsak dayanak noktamız bilinç olmalıdır. Felsefenin muğlaklıktan uzak kesin bilgiler sunması da, böylece, bilincin yapısının anlaşılmasına bağlıdır. Husserl’in bu amacının Descartes’ın 17. yüzyılda yapmaya çalıştığı şey ile uyumlu olduğu açıktır.

Descartes'ın *Meditasyonlar* isimli eserini yazma amacı felsefeyi sağlam temellere dayanan kesin bir bilim haline getirmektir. *Yöntem Üzerine Konuşma*'da ise bizi bu amaca ulaştıracak olan yöntemin pratikte nasıl uygulanması gerektiğini göstermeye çalışır. Ancak, Descartes'ın matematikten esinlenerek önerdiği yöntemin teorik zemini, biçimsel ve sistematize edilmiş hali 1629'dan önce kaleme aldığı *Aklın Yönetimi İçin Kurallar* isimli eserinde bulunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Descartes, Yeni -Aristotelesçi (Skolastik) bilim anlayışına karşı çıkmış ve bu anlayışın felsefe için bir model olamayacağını iddia etmiştir. Husserl'de, benzer şekilde, kendi döneminde baskın görüş olan pozitivist anlayışın felsefenin sağlam temeli olamayacağını söylemiştir (Gödelek, 2006, s. 18). Her ikisi de evrensel, kesin ve kapsayıcı bir bilim kurarak aklın özerkliğine temel sağlamayı hedeflemiş ve bu çerçevede bilincin nasıl anlaşılması gerektiğini söyleyen sözde yöntemleri eleştirerek yeni bir yöntem önermişlerdir (Gödelek, 2006, s. 18). Descartes ve Husserl arasındaki bu benzerlik, birçok düşünürün Husserl'i Kartezyen geleneğin en yüksek noktası olarak görmesine yol açmıştır. Hatta Husserl de kendisini bu geleneğin doruk noktası olarak görmüştür ki yayımlanan son kitabı *Cartesian Meditations* (Kartezyen Meditasyonlar) adını taşır. Dreyfus'a göre de "Husserl her şeyin anlaşılabilirliğinin kendisine dayandırılabilceği tartışılmaz temeli keşfettiği için, kendisini Platon'la başlayan bütün bir felsefe geleneğinin doruk noktası" olarak görmüştür (Dreyfus, 2025, s. 364).

Husserl kendi görüşlerinin ilk bakışta Descartes'ın görüşlerine benzediğini kabul etse de bilinç konusunu Descartes'tan daha açık ve derin bir şekilde ele aldığını ve böylece meselenin, kendi sayesinde, 'saf anlamda kavranıp anlaşıldığını' açıkça belirtmiştir (Husserl, 2010, s. 41). Husserl, Descartes'ın felsefesini hangi noktalarda aştığını şu sözleriyle belirginleştirir:

Descartes'ın izinden gidildiğinde saf Ben'i ve onun *cogitationelerini* kavramak kolay görünüyor. Ama biz... daha önce sözü edilen matematiksel doğa bilimine hayranlıktan kaynaklanan ve eski bir miras olarak bizim üzerimizde bile belirleyici bir etkisi olan önyargılardan uzak durmalıyız... Ama ne yazık ki Descartes, önemsiz gibi görünen ama gerçekte önemli olan Ego'yu *substantia cogitans*, insanı *mens sive animus* olarak ikiye ayırmış hale getiren ve nedensellik ilkesine uygun [olarak yapılan] çıkarımlar için bir hareket noktası olan dönüşümü –kısaca söylenirse, bu dönüşüm Descartes'ı transzendenal realizm saçmalığının babası yapar– ortaya attığında da bu önyargılar etkindi. Eğer biz kendini araştırmanın (selbsbesinnung-selfexamination) radikalizmine ve bununla bağlantılı olarak saf sezgi ya da apaçıklık ilkesine sadık kalırsak, –yani burada bize *ἐποχή* yoluyla açılmış olan *ego cogito* alanında gerçekten ve başlangıçta oldukça dolaysız olarak verilmiş olanın dışında hiçbir şeyi geçerli saymazsak ve buna bağlı olarak kendimizin "görmediği" hiçbir şeyi dile getirmezsek, bütün bunlardan kendimizi uzak tutarız. Descartes bu bağlamda hatalıydı, böylece o, keşiflerin en büyüğünün hemen önünde duruyordu –belli bir anlamda bunu başardı da– ama onun asıl anlamını, yani transzendenal öznellik anlamını kavrayamadı ve dolayısıyla hakiki transzendenal felsefeye geçemedi. (Husserl, 1988, s.24-25; Aktaran, Gödelek, 2006, s.23-24).

Husserl *Fikirler I* (1913) adlı eserinde fenomenolojiyi bilincin özünü inceleyen bir bilim olarak tanıtır. Bu anlamda bilinç, fenomenolojinin temelidir. Dış dünyada karşılaştığımız her şeyi deneyimleriz. Bir deneyime sahip olmak bilinçli olduğumuzun en temel göstergesidir. Husserl bilinçli deneyimin ampirik koşullarını bulmaya yönelik bir soruşturma yapmaz o daha ziyade, Zahavi'nin de belirttiği üzere, 'duyusal fizyolojiyle ya da nörolojiyle ilgilenmez, onun ilgilendiği epistemolojidir.' (Zahavi, 2022, s. 30). Husserl, "bilinci 'doğallaştırma' yönündeki felsefi eğilimi ve birçok deneysel psikoloğun çalışmasında kendini gösteren insan zihnini tamamen fiziksel dünyanın bir parçası olarak ele alma eğilimini şiddetle eleştirir ve reddeder." (Gödelek, 2006, s. 18). Bu sebeple bilinci herhangi bir ön kabule ya da varsayıma dayanmadan, kendisinden yola çıkarak anlamaya çalışır.

Bilinçli deneyimlerimiz birinci şahıs ontolojisine sahiptir. Deneyimlerin birinci şahıs ontolojisine sahip olması demek bilinçli bir deneyime yalnızca onu deneyimleyen özne

tarafından erişilebileceği anlamına gelir. Buna göre, benim deneyimim diğer insanların erişimine kapalıdır. Her deneyimin niteliksel bir yönü vardır ve biz o deneyimi kendi bakış açımızdan deneyimlediğimiz haliyle yaşarız ve biliriz. Bilinç Descartes'ın Kartezyen felsefesinin de temelinde yer alır. Buna göre bilinç/zihin/ruh gören, arzulayan ve düşünen insanların varoluş ortamıdır (Smith, 2019, s. 82-83). 17. yüzyıldan bu yana bilinç Brentano'nun psikolojisi, Husserl'in fenomenolojisi, zihin felsefesi ve sinirbilimin temelinde yer alan bir konu olarak önemini hiç kaybetmemiş; aksine önemi artarak devam etmiştir.

Günlük hayatımızda farklı türden deneyimler yaşarız. Örneğin bir çiçeği görür ve onu koklarız. Herhangi bir problem üzerine düşünür ve onu çözdüğümüzü hayal ederiz ya da onu çözmek için mücadele ederiz. Kahve içmek isteriz, bazen mutlu bazen de öfkeli hissederiz. Bu ve benzer deneyimler yaşamımızı tamamen dolduran bilinçli deneyim türleridir. Bu noktada şu soruyu cevaplamak önemlidir: Tüm bu örneklerde onları 'bilinçli deneyim' olarak sınıflandırmamızı sağlayan şey nedir? Diğer bir ifadeyle; hangi özelliğe sahip olduklarından dolayı bu örnekleri bilinçli deneyim olarak niteleriz? Husserl bu konuda Brentano'nun 'her bilinçli deneyimin bir şeye yönelmiş olduğu öğretisinin' izinden giderek bu özelliğin yönelimsellik (*intentionality*) olduğunu söyler. Brentano'nun kendi ifadesiyle;

Her zihinsel olgu, Orta Çağlarda Skolastik düşünürler tarafından bir nesnenin yönelimsel (veya zihinsel) varoluştan yoksun olması olarak nitelendirilen ve bizim, biraz muğlak da olsa, bir içeriğe atıfta bulunma, bir nesneye -ki burada fiziksel bir şey olarak anlaşılmamalıdır- yönelme veya içkin nesnellik adını verebileceğimiz bir özelliğe sahiptir. Her zihinsel olgunun kendi içinde bir nesnesi vardır, ancak her birinin nesnesi birbirinden farklıdır. Bir temsilde bir şey temsil edilmiştir, yargıda bir şey kabul edilmiştir veya reddedilmiştir, sevgide sevilmiştir, nefrette nefret edilmiştir, arzuda arzulanmıştır vb. (Brentano, 1973: 88; Akt., Gödelek, 2015, s. 3).

Yönelimsellik Brentano'dan itibaren zihinselliğin *alametifarikası* olarak kabul edilmiştir ve fenomenolojinin yansıra hem zihin hem de dil felsefesinin kilit kavramlarından biri haline gelmiştir. Bilinçli deneyimin gerçekte var olan ya da var olmayan bir nesnesinin veya içeriğinin bulunmasına 'yönelimsellik' adı verilir:

Latince *tendere* kelimesinden türeyen yönelimsellik terimi en genel haliyle 'bir şey hakkında olma', 'bir şeye yönelik olma' veya 'bir şeyi temsil etme' anlamına gelir. Latince *tendere* kelimesi okları farklı hedeflere doğru yönlendirilebilen bir yayın nişan almasını ifade etmek için kullanılır. Bu anlamda yönelimsellik, zihnin tıpkı bir yay gibi farklı nesnelere yönelmesi ve onlarla ilgili olması demektir (Üner Kaya, 2023).

Buna göre bilinç her durumda ve her zaman bir şeyin bilincidir. "Husserl, hocası Brentano'dan farklı olarak, yönelimselliğin empirik-psikolojik bir kavram olmadığını, tüm bilinç konuları için geçerli (algıladığımız şeylerden sayılara kadar) *a priori* ideal bir yapıyı gösterdiği görüşündedir." (Taşkın, 2021, s. 157). Bilincin yönelimselliği, ayrıca, Husserl'i Descartes'tan ayıran önemli bir noktadır. Husserl de bilinç nesnesine yönelirken Descartes bilinci nesnesine yönelen değil fakat onun karşısında duran bir töz olarak ele alır. Husserl Descartes'tan farklı olarak bilincin özünü bir şeye yönelmiş olmasında bulur ve yalnızca 'düşünüyorum' ya da *cogito* demenin tek başına bir anlam ifade etmediğini belirtir (Gödelek, 2006, s. 18).

Husserl'in fenomenolojisinde yönelimsellik ben, deneyim, içerik ve nesne arasındaki karmaşık ilişki içinde anlaşılabilir. Buna göre, deneyimleyen bir 'ben' vardır. Her deneyim bir özne tarafından deneyimlenir ve her deneyim o öznenin sahip olduğu bilinç akışının bir parçasıdır. Husserl daha sonra bilinçli deneyimin içeriği ve nesnesi arasında da bir ayrım yapar. Örneğin bir çiçeği görme deneyimini düşünelim. Bu deneyim, bilinç akışı içinde yer alan olaylardan yalnızca biridir. Gördüğüm 'çiçek' deneyimin nesnesidir. Bu deneyimde hem deneyimin kendisinden hem de deneyimin nesnesinden farklı olan bir 'içerik' mevcuttur. Deneyimin içeriği deneyimin ideal anlamıdır ve Husserl buna *noema* adını verir. *Noema* hem

deneyimin kendisinden hem de deneyimin nesnesinden farklıdır. Örneğin onun temsil ettiği çiçek solabilir fakat çiçeğin *noema*'sı ya da ideası solmaz çünkü *noema* zamansal bir varlık değildir o nesnenin ideal anlamıdır. Husserl, bilincin her deneyimde bir şeyin bilinci olduğunu daha iyi anlatabilmek için yönelimsel bilincin *noema* ve *noesis* olarak bilinen iki unsurunu birbirinden ayırır.

'*Noema*', bilinç tarafından yönlendirilen nesnedir ya da yönelimselliğin nesne tarafıdır; algılanan, yönelinen ya da idrak edilendir. (Grekçe *noein*, algılamak, yönelmek, idrak etmek). '*Noesis*', yönelimselliğin edim tarafı, yani yönelimsel yönelme sürecidir; algılama, yönelme ya da idrak etmeyi ifade eder (Lewis & Staehler, 2020, s. 43).

Husserl'e göre *noema* bir içeriğe veya bir anlama sahiptir ve nesnesine bu içerik sayesinde bağlıdır (Husserl, 1983, s. 307). Burada anlam ve içerik aynı şeye karşılık gelir. Bir deneyimin *noema*'sı o deneyimin nesnesi değildir çünkü deneyimin nesnesi gerçekte var olmayabilir. Örneğin Noel babayı ya da kaf dağına hayal ettiğimde deneyimin nesnesi dış dünyada herhangi şeye karşılık gelmez. Bu örnekte ben, deneyim ve içerik mevcuttur, nesne ise mevcut değildir ancak yine de bir yönelimsellik söz konusudur. Nesnenin bir gerçekliği olmasa bile *noema* var olmaya devam edecektir. *Noema* nesneye dayalı anlama karşılık gelir. Bu durumda *noema* deneyimin nesnesi değil, bilincin nesneyle ilişkiye geçmesini sağlayan yapısıdır. Diğer bir ifadeyle *noema* deneyimlediğimiz ya da yöneldiğimiz haliyle bir bilinç nesnesidir. *Noema*, aynı zamanda, öznenin 'içeriğin neyi temsil ettiğine veya belirttiğine' dair sahip olduğu anlayışın arkaplan bilgisini varsayar. Buna deneyimin örtük anlamı da denir (Smith 2019, s. 264). Örneğin bir çiçeği gördüğümde o çiçeğin hangi koşullarda yaşayabileceği, hangi ayda açacağı ya da hangi türe ait olduğu gibi bilgilere de sahip olabilirim. Arka plan, nesneye ilişkin açık olanakların bir ufkunu tanımlamak amacıyla gördüğüm şeyi sınırlandırır (Smith 2019, s. 264-265). Örneğin bir çiçek ekili olduğu saksının içinden çıkıp dans etmeye başlayan bir varlık olamaz. Bu olanaklar çiçeği görme deneyimimde ortaya çıkmaz, Husserl'in ifadesiyle 'harekete geçirilemez'. *Noesis* ise bilincin yönelimsel sürecine gönderme yapmak için tasarlanmış bir terimdir. *Noesis* bilinç ediminin zaman içinde oluşan yönelimsel bir parçasıdır. Yalnızca yönelimsellik sayesinde bir bilinç içeriğinden söz edebiliriz ve bu sebeple yönelimselliğin bilinçten ayrılamayacağını söyleyebiliriz (Yazıcıoğlu, 2022, s. 121).

Dünya olumsal ve göreceli bir yapıya sahip iken temel özelliği yönelimsellik olan saf bilinç zorunlu ve mutlak bir oluşa sahiptir. "Husserl'e göre bilincin, her türden zihinsel süreç akışının varlığı, fiziksel şeylerin dünyasının yok olmasından zorunlu olarak etkilenecektir; ancak bunun bilincin varlığına etki etmeyeceği makuldür." (Lewis & Staehler, 2020, s. 35). Saf bilinç bu noktada Husserl fenomenolojisinin araştırma alanını oluşturur. Varlıkların bilinç olmadan var olmalarına olanak yoktur. Bilinç ise yapısı gereği olmamazlık edemez. "Benim bilincim hem özü hem de varlık yapısı gereği bana mutlak olarak verilmiştir." (Husserl, 1995, s. 21-24). Bilinç bir şey değildir ve var olmak için dünyaya ihtiyacı yoktur. Farz edelim ki dünya yok olmuş olsun, elbette ki bilinç bundan kaçınılmaz olarak etkilenecektir; örneğin bir takım empirik, nedensel bağlantılardan ve bunlarla ilgili olan ussal bağlantılardan yoksun kalacaktır. Fakat bilincin kendi var oluşu bu değişiklikten etkilenmez. Bilincin varlığı için hiçbir reel varlık gerekli değildir. Bu fikir literatürde oldukça aşırı bir idealizme yakın olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ancak Lewis ve Staehler'e (2020) göre, Husserl aslında bir tür realizme karşılık gelen ve 'şeylerin kendisine dönüşü' temsil eden özel türden bir 'transendental idealizmi' savunmaktadır.

Husserl'e göre, özlere ulaşabilmek için önce doğal tavrın temel inancını bir yana bırakmak gerekir. Daha önce bahsedildiği üzere, doğal tavır benden bağımsız bir dünyanın olduğu yargısıdır. Transandantal indirgeme bu tavrın köklü bir biçimde değiştirilmesiyle gerçekleşir. Fenomenolojik indirgeme doğal tavrın dış dünya ile olan ilişkisini parantez içine

alır. Burada söz konusu olan sofistlerin yaptığı gibi dış dünyanın varlığını yadsıma, ya da septiklerde görüldüğü gibi bu dünyanın varlığından şüphe duymak değildir. Fenomenolojik indirgemedede söz konusu olan, dünya ile ilgili bilgilerimizi paranteze almaktır. Böylece tüm dünya, benim varlığım da dahil olmak üzere ayrıca içine alınmış olur. Bu indirgemededen geriye kalan ise saf bilinç alanıdır, fenomenolojinin araştırma alanı da burasıdır. Saf ben her yaşantı olayında bulunan ve her yaşantıda aynı kalan şeydir. Bu şey ilke olarak da zorunludur. Reel varlıklar kendi başlarına, bilinç dışında bir varlığa sahip değildirler. Husserl'e göre bilinç, bir yandan içine hiçbir şey girmeyen, diğer yandan içinden hiçbir şey çıkamayan kapalı bir varlık bağlantısıdır. Eğer saf bilinç, saf bilinç olarak ele alınırsa, şu niteliklere sahip olduğu söylenebilir:

Bilinç mutlak ve kapalı bir varlık bağlantısıdır. Onun içine herhangi bir şey giremez ve ondan hiçbir şey dışarı çıkamaz. Zaman-mekâna bağlı bir dışı ve zaman mekâna bağlı bir içi olmadığı için, hiçbir şey üzerinde nedensel bir etkisi olamaz. Nedensellik realite alanının aittir; mutlak varlıkla ilgili değildir. (Husserl, 1995, s. 26)

Buradaki saf bilinç kavramı Husserl'e Leibniz'in monadlarından gelmiştir. Leibniz'in monadları da Husserl'in saf bilinci gibidir. Leibniz'e göre monadların başkalaştırılması söz konusu olamaz. Monadların içine herhangi bir şeyin girip çıkabileceği pencereleri yoktur. Dışsal bir ilkedden etkilenmeyen monadların değişikliği kendi içsel ilkelerinden gelir (Leibniz, 2018, s. 90).

Reel varlıkların bilince göre ikinci anlamda varlıkları söz konusudur ve iki varlık türü arasında bir derece farkı vardır. Doğa varlığı bilinç varlığını sınırlandırmaz çünkü doğa, bilincin bir korelatı olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden doğa varlıkları, varlıksal anlamlarını bilinçten alırlar. Diğer bir ifadeyle, "böyle bir varlığın bilince gereksinimi vardır, bilince bağlıdır." (Husserl, 1995, s. 23). Paradoks gibi görünse de bedensiz hatta ruhsuz ve kişiye bağlı olmayan bir bilinç, yani bedene, ruha ve deneyime dayanmayan saf bir bilinç düşünülebilir (Husserl, 1995, s. 27). Bu yüzden dış dünyadaki varlıklardan yalnızca bilinçle olan bağlantısı üzerinden söz edilebilir. Bilincin varlığı, reel bir dünyanın varlığı ile sınırlandırılmış değildir. Reel dünyanın ortadan kalkmasıyla bilinç sadece değişikliklere uğrayabilir, fakat var olmasına zarar gelmez. O halde görünüş yoluyla bilinçte ortaya çıkan reel varlığın var olması, bilincin var olması için bir koşul değildir. Dış dünyadaki şeyler somut olsalar bile var olmamaları mümkündür fakat bilinç verisinin var olmaması mümkün değildir. Husserl'e göre bilinç ve reel varlık birbirine eşit tutulabilecek varlıklar değildirler. Bu yüzden bilinç ve şey arasındaki uçurum gerçek bir uçurumdur (Husserl, 1995, s. 25). Doğal tavrın fenomenleri zamana ve mekâna bağlıdır. Doğal tavır sayesinde onların bilgisine ulaşabiliriz. Fakat saf bilinç zamana ve mekâna bağlı değildir. Bu yüzden bilinç mutlak varlık alanıdır. Bilinç hiçbir zaman doğanın bir parçası olmaz. Doğa sadece bilinçle immanent bağları olan yönelimsel bir "birlik" alanı olarak var olacaktır. Bu yüzden saf bilinci doğanın bir soyutlamasından elde edemeyiz. Saf bilinç asla kazanılamaz (Husserl, 1995, s. 26). Bu anlamda fenomenolojinin yöneldiği alan da saf bilinç alanıdır.

Bilinçli deneyimleri doğrudan ve önyargısız olarak incelemeyi amaçlayan Husserl fenomenolojiyi yaşantı ve öznel bilinç yapılarını anlamaya yönelik bir girişim olarak tasarlamıştır. Husserl, yönelimsellik kavramını merkeze alarak bilinçli durumların bir şeye yönelmiş olduğunu, bir şey hakkında olduğunu vurgular. Epokhe ve transandantal indirgeme gibi yöntemlerle de önyargılardan arındırılmış saf bilinç deneyimine ulaşmayı hedefler. Husserl'in bu yaklaşımı ortaya çıktığı dönemin ötesine geçerek günümüze kadar ulaşmış; bilişsel bilim ve felsefe arasında köprü vazifesi gören ve zihin felsefesinde oldukça etkili bir görüş olan nörofenomenolojinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Bilincin doğası ve yapısı hem felsefenin hem de çağdaş bilişsel bilimin temel problemlerinden biridir. Bu alandaki felsefi öncüller, özellikle Husserl'in fenomenolojisinde belirginleşirken, bilimsel yaklaşımlar ise genellikle nesnel ölçümlere dayanır. Bu iki alanın kesişiminde yer alan nörofenomenoloji, öznel deneyimin bilimsel olarak incelenebileceğini savunarak bu ikiliği aşmayı hedefler. 1990'larda Fransız nörobilimci ve felsefeci Francisco J. Varela tarafından geliştirilen nörofenomenoloji bilinçli deneyim ile beyin süreçleri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışır. Varela, *Neurophenomenology: A Methodological Remedy for the Hard Problem* (1996) isimli makalesinde bu yaklaşımı, fenomenolojinin araştırma tarzından ilham alarak geliştirdiğini özellikle belirtmiştir. Ona göre, nörobilim bilinci yalnızca beyin süreçlerini içeren nesnel verilerden yola çıkarak açıklamaya çalıştığı için yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliği gidermek adına, Varela, öznel deneyimin sistematik ve bilimsel bir şekilde beyin araştırmalarına entegre edilmesini önerir. Varela'nı kendi ifadesiyle;

Deneyimin yapısına ilişkin fenomenolojik açıklamalar ve bilişsel bilimdeki karşılıkları, karşılıklı kısıtlamalar aracılığıyla birbirleriyle ilişkilidir. (Varela, 1996, s. 343).

Buradaki kilit nokta, her iki açıklamanın da ortak belirlenimini vurgulayarak, aralarındaki köprüleri, zorlukları, içgörülerini ve çelişkileri keşfedebilmemizdir. Bu, her iki fenomen alanının da, kendilerine özgü niteliklere tam bir dikkat ve saygı gösterilmesini talep etmede eşit statüye sahip olduğu anlamına gelir. Bilimsel açıklamaların zihinsel deneyimi nasıl aydınlattığını görmek oldukça kolaydır, ancak deneyimden bilime doğru karşılıklı yönelim genellikle göz ardı edilir. Peki fenomenolojik açıklamalar ne sağlar? Büyük resmin en az iki ana yönünü: Birincisi, bunlar olmadan birinci elden deneyim niteliği kaybolur veya gizemli bir bilmeceye dönüşür. İkincisi, yapısal açıklamalar deneysel gözlemler üzerinde kısıtlamalar sağlar. (Varela, 1996, s. 343).

Bilinçli deneyimler birinci şahıs ontolojisine sahip, öznel ve niteliksel durumlardır. Nörobilim, bilinçli bir deneyim yaşadığımız her zaman beynimizde buna karşılık meydana gelen nöral bir durumun da ortaya çıktığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle; bilinçli deneyimlerimizin nöral korelatları mevcuttur. Özne, betimleyici raporlar aracılığıyla deneyimin karakterize edilmesinde önemli bir role sahiptir. Nörobilimden elde edilen veriler ise bilinçli deneyimle ilgili üçüncü şahıs (nesnel) ölçülebilir veriler sunmaktadır. Bilince dair yapılan açıklamalarda, Birinci şahıs betimlemeleri ile üçüncü şahıs nesnel veriler arasında bir tür açıklama boşluğu (*explanatory gap*) bulunur. Nörofenomenoloji her iki veri grubunu da kullanarak açıklama boşluğunu kapatmayı amaçlayan bir araştırma programı olarak ortaya çıkmıştır (Thompson, Lutz, Cosmelli, 2010, s. 41).

Husserl fenomenolojisi ile nörofenomenoloji arasında bilinç araştırmaları temelinde kuramsal bir süreklilik olduğu söylenebilir. Her iki yaklaşım da bilinçli deneyimi merkeze alır; ancak nörofenomenoloji, bu deneyimi yalnızca felsefi bir inceleme konusu olarak değil, aynı zamanda bilimsel olarak araştırılabilir bir olgu olarak görür. Bu bağlamda nörofenomenoloji, fenomenolojik yaklaşım ile çağdaş bilişsel bilimin kesişiminde yer alan önemli bir bağlantı noktasıdır. Husserl'in yöntemsel araçları nörofenomenolojiye teorik derinlik kazandırırken; nörobilimsel teknikler ise fenomenolojik betimlemeleri ampirik düzleme taşır. Daha spesifik olarak ifade etmek gerekirse; nörofenomenoloji, bir yandan katılımcıların öznel deneyimlerini sistematik olarak betimlemesini, diğer yandan bu betimlemeleri beyin verileriyle ilişkilendirmeyi amaçlar. Bu bağlamda, fenomenolojik raporlar ile EEG, fMRI gibi nörobilimsel teknikler bir arada kullanılabilir. Böylece, Husserl'in felsefi projesi temele alınarak, öznel bilinç raporları ile nesnel nörobiyolojik veriler bir araya getirilmiş bilincin hem öznel hem de biyolojik boyutları bir arada incelenmeye çalışılmıştır. Bu sebeple nörofenomenoloji Husserl'in fenomenolojisini teorik ve pratik düzeyde genişleten ve uygulayan çağdaş disiplinler arası bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Husserl'in Fenomenolojisinde 'Fenomen' Kavramı

Eski Yunancada *phainomenon* (çoğulu *phenomena*) kelimesine karşılık gelen fenomen kavramı 'deneyimin görünümü' (apperance) ya da doğrudan nesnesi olması bakımından Husserl fenomenolojisinde önemli bir yere sahiptir. Genellikle "deneyim yoluyla görünen, açığa çıkan, kendini gösteren şey" (Blackburn, 1996, s. 345) olarak tanımlanan fenomen ilk çağdan itibaren birçok filozofun, kendi görüşleri içinde, titizlikle incelediği kavramların başında gelir. Kant, geleneksel metafiziğin düşünce ile bilgi arasındaki farkı görmezden geldiğini belirterek felsefe tarihinde önemli bir değişime imza atmıştır. Düşünülmüş olan ile duyulur olan arasında bir ayırım yapan Kant ilkinde *numen* ikincisine ise *fenomen* ismini vermiştir. Kant'a göre, 'düşünülebilir olan' yani 'kendinde şey' olan *numen*'e erişimimiz olmamasına rağmen 'duyulabilir olan' yani *fenomen*'e erişimimiz bulunmaktadır (Lewis & Staehler, 2020, s. 18). Kant *Saf Aklın Eleştirisi*'nde fenomen ve numen kavramlarıyla ilgili şunları söyler:

Görünüşler kategorilerin birliğine göre düşünülen nesneler oldukları takdirde *fenomenler* olarak adlandırılırlar. Eğer yine de, sadece anlama yetisinin nesneleri olan, ayrıca duyusal değil fakat düşünsel olarak verilen bir şeyler olduğunu varsayarsam, bu tarz şeyler de numenler olarak adlandırılacaktır. (Kant, 1998: A249)

Pasajdan da anlaşılacağı üzere, Kant'ta numen kavramı anlama yetisinin duyusal kaynaklı olmayan nesnelere karşılık gelirken fenomen kavramı ise görünüşten yola çıkarak ele alınmaktadır. Kant'ta bilgiye ulaşmanın ilk adımı görünüşlerdir. Ancak, görünüşün bilgi nesnesi haline gelebilmesi için bazı işlemlerden geçmesi gerekir. Duyularımız vasıtasıyla ulaştığımız görünüşler, ilk olarak, tüm insanlarda ortak olarak bulunan ve görü yetisinin saf formları olarak bilinen zaman ve mekan aracılığıyla kendini bize sunar. "Anlama yetisinin saf kavramları" (Kant, 1998, B105) olan kategoriler sayesinde de düzensizlik ve çeşitlilik içinde bulunan görünüşlerin düşünülmesi ve birlik kazanması mümkün hale gelir. Diğer bir ifadeyle görünüşler, apriori kavramlar vasıtasıyla fenomen olarak kurulur ve bu fenomenler bilgi nesnesi haline gelirler.

Fenomenolojinin öncülerinden biri olarak kabul edilen Nietzsche ise 19. yüzyılda Platon'u, görünüşü değersizleştirdiği ve onu salt görünür olana indirgediği için eleştirmiştir. Platon, bilindiği üzere, hakikati görünüşlerin ardında başka bir yerde aramamız gerektiğine inanır. Ona göre, görünüşler hakkında kesin bilgiye (*episteme*) ulaşmak mümkün değildir onlar hakkında yalnızca bazı kanaatlere (*doxa*) sahip olunabilir. Nietzsche bu noktada Platon'u eleştirerek *doxa*'ya hakettiği önemi vermeyi ve şeylerin belirli bir perspektiften bağımsız olarak görünebilecekleri anlayışını ortadan kaldırmayı istemiştir (Lewis & Staehler, 2020, s. 18). Platon 'öz'ü dünyaya aşkın olan idealar alanına yerleştirirken Nietzsche görünüşlerden ayrı bir öz olmadığını savunmuştur. Kant ve Nietzsche, bu anlamda, felsefe tarihinde dikkatin yeniden fenomenlere yöneltilmesini sağlayan düşünürlerin başında gelir.

Bu başlık altında detaylı olarak ele alınacağı üzere, Husserl'de duyularımıza verili olan şey anlamına gelen fenomenin bilgi nesnesi olarak ortaya çıkması bilinçte gerçekleşmektedir. Bu anlamda fenomen insanın tamamen dışında değildir, o bilinçte kurulur. Bu nokta Husserl ve Kant'ın görüşlerinin uyumlu olduğu kısımdır. İkisinin ortak noktası fenomen kavramının insan zihninde kurulmasıdır. Ayrıldıkları nokta ise, bilgi nesnesinin insan zihninde ortaya çıkma sürecidir. Husserl, Kant'tan farklı olarak, var olan şeylerin yalnızca görünüşler olduğunu iddia eder. Buna göre, "kendi için şey bize görünür. Dolayısıyla kendi içinde gizlenen (*things that hides in it self*) ve bana görünen şey arasında bir ayırım yoktur." (Lewis & Staehler, 2020, s. 21). Eş deyişle, fenomenin ardında ya da ötesinde bir numenden bahsedemeyiz. Tıpkı Nietzsche gibi Husserl de görünüşlere hak ettikleri felsefi değeri teslim etmek istemiştir. Husserl'e göre görünüşler hakkında, onların yapısı ve karakteri hakkında konuşabilir ve onları içeren bilimsel

açıklamalar yapabiliriz. Fenomenal olan yalnızca *doxa* alanı değil gerçek bir bilimin konusu olabilecek görüşlerin alanıdır ve Husserl bu bilime fenomenoloji adını verir.

Husserl'e göre, bilinç kendi dışındaki, yani dış dünyadaki nesnelere yönelebileceği gibi dış dünyada bir karşılığı bulunmayan, bilince içkin olan nesnelere de yönelebilir ve bu nesneler de bilinçte fenomen olarak kurulabilir. Ancak, bu noktada Husserl doğabilimlerinin ele aldığı psikolojik fenomen ile fenomenolojinin ele aldığı fenomen kavramları arasında dikkatli bir ayırım yapılması gerektiğini belirtir. Kendi ifadesiyle;

Nesnel gerçeklik gibi bir şey ister varolsun ister olmasın, bu tür alışkanlıkların varsayılması ister haklı ister haksız olsun, biz olan ve geçerli olan şeyden söz ediyoruz. İşte tam da bu tür saltık verilmişliklerden söz ediyoruz; bu saltık verilmişlikler nesnel gerçeklikle ilintili olsalar bile, ilintili-olmak onlarda herhangi bir özniteliktir, bununla *gerçekliğin varolduğu ya da varolmadığı* konusunda hiçbir yargıda bulunulmuş olunmaz. Böylece şimdiden fenomenoloji kıyılarına demir atmış bulunuyoruz; bilimin araştırma alanını varsayması gibi, fenomenolojide de nesnelerin varolduğu sayılmış, ama bu nesneler bir Ben'in içinde, bir zamanlı dünya içinde varsayılmamış, yalnız saf içkin bakışla kavranan saltık verilmişlikler (olarak) varsayılmışlardır. Saf içkin olan burada, öncelikle, *fenomenolojik indirgemeyle* belirlenmelidir. Ben bununla, aşkın olarak kastedileni değil, kendinde verilmiş olanı ve olduğu gibi verilmiş olanı kastediyorum. (Husserl, 2010, s. 37).

Husserl'e göre, psikolojide ele alınan fenomenler doğal dünyanın bir parçasıdır. Doğal dünyada bize verili olan herşeye şüpheyile yaklaştığımız gibi psikolojik fenomenlere de şüpheyile yaklaşmalıyız. Onlar hakkında bir yargıda bulunmaktan kaçınmalı ve onlara dair tüm yargılarımızı paranteze almalıyız. Unutmamalıyız ki Husserl'de fenomenolojinin konusu bilinçte kurulan saf fenomenlerdir ve özlere ancak buradan yola çıkarak ulaşabilir.

Husserl fenomenolojiyi bütün bilimlerin temeli olarak görür. Çünkü her bilimin sahip olduğu ve yöneldiği bir "fenomen" alanı vardır. Bu yüzden fenomenolojik yöntemin bilinmesi diğer bilimler için de oldukça önemlidir. Doğa bilimlerinde fenomen sözcüğü duyularımız vasıtasıyla gözlemlediğimiz şeylere karşılık gelir. Bu haliyle doğabilimsel fenomen kavramı, fenomenolojinin fenomen kavramından daha dar bir anlama sahiptir. Fenomenolojide fenomenin duyularla gözlemlenmesi zorunlu değildir, tasavvur edilmesi de yeterli olacaktır. Fenomen sözcüğünün fenomenolojideki anlamı, Heidegger'in ifadesiyle "kendisi olan şey, kendisini kendinde gösteren şeydir" ve bu fenomen kendini önümüzde apaçık duran şey olarak sergiler (Bocehnski, 2010, s. 35-37). Duyularımız vasıtasıyla bize kendini tanıtan dış dünyanın varlıkları da kendini gösteren fenomenlerdir. Oysa felsefe tarihine göz attığımızda, kendini bize duyularla sunan realiteye çok da güvenilmemesi gerektiği sonucunu hemen çıkarabiliriz. Çünkü duyularımız yanılabildir ve duyularla kendini sunan fenomen sürekli değişir. Şimdi sıcak olan bir müddet sonra soğuk olabilir. Bu fenomenlerle öz fenomenleri aynı değildir. Çünkü salt duyular bizi öz fenomenlerine ulaştırmaz. Öz fenomenlerine öz algısı ile ulaşırız. Empirik algı ve öz algısı birbirinden farklıdır. Öz algısı, özü öz olarak kavrar ve özün varlık tarzı ile ilgili hiçbir bilgi vermez. Temelde farklı olmalarına rağmen, empirik algının, öz algısının ilk basamağını oluşturduğunu söyleyebiliriz (Öktem, 2005, s. 32-33).

Doğa bilimlerinin yanı sıra sosyoloji sosyal fenomenleri, tarih tarihsel fenomenleri, psikoloji ise psişik fenomenleri inceler. Her bilim dalı ilk olarak yöneldiği fenomenlerden yola çıkarak görüşlerini temellendirmeye başlar. Fenomenolojinin ele aldığı fenomen kavramıyla bu disiplinlerin ele aldığı fenomen kavramı arasında da bir fark vardır. Nasıl ki, her bilimin kendi fenomenlerine yöneldiği bir tavır varsa fenomenoloji de kendine özgü bir tavra sahiptir. Husserl'e göre aradaki fark fenomenolojinin objesi karşısında takındığı fenomenolojik tavırdadır. Doğal tavır bize verilen ve üzerinde bir sorgulama yapmadan kabul ettiğimiz varsayımları içerirken fenomenolojik tavır bu dogmatik varsayımlar karşısında eleştirel bir tutum sergilediğimizde ortaya çıkar; bu yönüyle eleştireldir ve refleksiyona dayanır (Öktem, 2005, s. 29-30). Fenomenolojik tavır doğal tavırdan farklı olarak verili değildir; biz onu özel

bir yöntem kullanarak elde ederiz. Bu yöntemin basamakları *epokhe* (fenomenolojik indirgeme) ve *fenomonolojik refleksiyondur*. *Epokhe* vasıtasıyla fenomenlere doğrudan ulaşmak hedeflenir ve bunun için onlarla ilgili tüm kabuller paranteze alınır. Ancak bu yolla saf bilinç alanına girerek özü kavrayabiliriz. Fenomenolojik refleksiyon ise diğer disiplinlerde karşımıza çıkan refleksiyondan farklıdır. Dolayısıyla her refleksiyon fenomenolojik değildir çünkü fenomenolojik refleksiyon *epokhe*'ye dayanır. Refleksiyon için saf bene ulaşmak gereklidir ve bu sebeple de ancak *epokhe*'den sonra uygulanabilir (Husserl, 1995, s. 17-19)

Tüm bu bilgilerden sonra fenomenolojinin asıl soruşturma alanının öz (*eidōs*) olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Fenomenolojinin fenomenleri “öz” fenomenleridir ve fenomenoloji olay bilgisinin değil, öz bilgisinin peşindedir (Husserl, 1995, s. 12). Fenomen ve öz kavramları ilk bakışta birbirlerine çok uzak hatta zıt kavramlar olarak düşünülür. Geleneksel felsefede öz objektif ve değişmez olarak ele alınırken, fenomenin subjektif ve değişken olduğuna inanılır (Öktem, 2005, s. 33). Öz, ‘kendini göstermeyen şey’ olarak betimlendiği için fenomen kavramından ayrı tutulması gerektiği yönünde bir eğilim vardır. Geleneksel felsefedeki bu kabulün aksine fenomenoloji, sürekli gizlenerek kendini göstermeyen bir öze ulaşmanın mümkün olmadığını söyler. Husserl şeylerin fenomenler olarak özlerini ifşa ettiğini belirtir. Her ne kadar literatürde fenomenoloji fenomen bilimi olarak geçse de Husserl’e göre fenomenoloji bir öz bilimidir. Fenomenolojide öz, görülebilen, kendini sunabilendir. Özlerin görülüşünün hiçbir metafizik neliği yoktur. Yani özler Platoncu bir kavram realizmi çerçevesinde ele alınmaz. Fakat fenomenolojinin tam bu noktada altını çizdiği önemli bir ayrıntı vardır. Bu ayrıntı; öze ulaşmak için realite alanından uzaklaşmamız gerektiğidir. Realitenin sınırları içinde kalarak öze ulaşamayız. Bizi öze ulaştıracak olan yöntem indirgemedir (Öktem, 2005, s. 32-33).

Husserl fenomenolojik yöntemi önce olgu-öz (reel-irreel) ayrımından yola çıkarak açıklamaya çalışır. Saf ve transendental fenomenoloji olgu yani reel olanla değil, özle yani irreel olanla ilgilidir. Biz olguları ilk olarak doğal bakışla kavrarız. Dış dünyadaki nesneler, yani transndental olan şeylerin algılanması ilk olarak o şeyin görülmesi ile gerçekleşir (Husserl, 1995, s. 23). Daha sonra bu reel olguları önce *eidedik* olarak *eidosa* indirger daha sonra transendental indirgemeye tabi tutarak, saf bilinçte transendental fenomen haline getiririz. Husserl’e göre, fenomenoloji bilincin özünü incelediği için *eidetik* bir bilimdir. Husserl burada Platon’un bir şeyin formunu anlatmak için kullandığı *eidōs* teriminden yararlanmıştı. Bu anlamda empirik bilimlerin de her birine denk düşen, o bilimin incelediği nesnelerin bölgesel *eidōs*’una ilişkin bir *eidetik* bilimi vardır (Lyotard, 2007, s. 23).

Husserl’e göre özler immanent (içkin) ve transendent (aşkın) olmak üzere ikiye ayrılır. İmanent özler, “mutlak varlık” alanının özleridir. Söz konusu özler, kendisi hiçbir şeye bağlı olmasa da her şeyin kendisine bağlı olduğu, her şeye anlamını veren bilinç alanına ait olan özlerdir. Açık ve seçik bilgiye ulaşabileceğimiz özlerdir. Bu öz fenomenler, empirik olarak betimlenemezler, onların yeri bilinçtir. Dış dünyadaki fenomenler gibi duysal özelliklere sahip değildirler. Bilinç fenomeni, tüm tikel özelliklerin üstünde olan, empirik olarak betimlenemeyen genel özelliklere sahiptir ve her ifadede değişmeden kalan şeydir. Özler hakkındaki bilgimiz reel varlık hakkında bir şey söyleyemez (Husserl, 1995, s. 15). Transendent özler ise, bilincin dışında kalan, ona anlam veren bir varlığı gerektiren yani “görelî varlık” alanına ait olan özlerdir.

Husserl’e göre fenomenoloji, “apriori betimleyen bir öz bilimi” dir. Genel, “ideal olan ve zaman, mekân koşuluna bağlı olmayan objeler vardır biz bunları fenomen olarak görebilir ve veri haline getirebiliriz.” (Husserl, 1995, s. 14). Fenomenolojik indirgeme yöntemi, zaman ve mekân içinde bulunan fenomenleri aşarak saf öze, yani empirik genellik hakkında bilgi sağlayan bir tarzdan, özsel genelliğe varma işlemidir. Bunun anlamı var olan teorilerden uzak

durarak hiçbir varsayıma dayanmadan, araştırmaya başlamaktır. Yani fenomenoloji temel bir ilke bulma peşindedir. Fenomenolojik tavır, kuşku içermeyen, mutlak bilgilere ulaşmak için hiçbir bilgiyi bilgi olarak kabul etmemektir. Bu noktada Husserl Descartesçı şüphe yönteminin başlangıç noktası olarak kullanılabileceğini öne sürer. Dünyanın apaçık var olduğuna karşı duyulan sarsılmaz güven ile doğal tavırdan, bu sav üzerine temel kuran bilimsel bilgilerden, hatta Tanrının kendisinden bile şüphe edilerek paranteze alınır. Fakat tam da bu noktada, gerçekleştirilen refleksiyondaki yaşantının varlığından şüphe edilmez. Bu anlamda biz *cogitatio*'nun bilgisini doğrudan bilebiliriz. Bu yüzden *cogitatio*'nun bilgisi içkin, bilimlerin bilgisi ise aşkın olur.

Husserl'in fenomen kavramı, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren felsefede önemli bir kırılma noktası olmuş ve çağdaş dönemde birçok düşünür tarafından benimsenmiş, eleştirilmiş ya da yeniden yorumlanmıştır. Özellikle bilinçli deneyimin öz yapısına odaklanan Husserl deneyimin 'görünüşte olduğu gibi' analiz edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Husserl'in fenomenolojisi, özellikle 'şeylerin kendisine dönme' çağrısı etrafında şekillenen bilinç ve deneyim anlayışıyla, çağdaş felsefede güçlü bir iz bırakmıştır. Husserl'in tanımıyla fenomen, bilince belirli bir şekilde verili olan şeydir; başka bir deyişle, bilinçte 'göründüğü haliyle şey' dir. Bu bağlamda fenomen hem bilinçli yaşantının temel içeriği hem de felsefi araştırmanın konusu haline gelir. Çağdaş fenomenologlardan Dan Zahavi, Husserl'in fenomen anlayışını yeniden yorumlayarak bu kavramı 'özbilinç' ve 'öznelerarasılık' temaları etrafında derinleştirir.

Zahavi'nin fenomen kavramına yaptığı en önemli katkılardan biri fenomenin öznelerarasılıkla (*intersubjectivity*) ilişkisini vurgulamasıdır. Husserl, öznelerarasılığın fenomenolojik temelini kurmuş olsa da Zahavi, bu yapının çağdaş anlamını geliştirerek, fenomenin yalnızca bireysel değil, aynı zamanda paylaşılan bir deneyim alanı olduğunu ileri sürer. Buna göre, kendiliğin fenomenolojik analizi, diğer öznelerin varlığına ve onların bize nasıl görüldüğüne dair analizle tamamlanmalıdır (Zahavi, 2020, s. 168). Bu bağlamda fenomen, yalnızca 'ben' e görünen değil, aynı zamanda başkasının da deneyimleyebildiği bir yapı kazanır. Zahavi, empati yoluyla başkasının yaşantısına erişimin de fenomenolojik olarak analiz edilebileceğini savunur. Zahavi, Husserl'in fenomen kavramını çağdaş felsefi tartışmalarla ilişkilendirerek zenginleştirmiştir. Onun yaklaşımında fenomen, yalnızca bilinçteki bir nesne değil; özbilinçli, yapılandırılmış ve öznelerarası bir yaşantı olarak ortaya çıkar. Zahavi'nin çalışmaları, fenomenolojinin yalnızca klasik bir yöntem olarak değil, aynı zamanda çağdaş zihin felsefesiyle bütünleşebilecek dinamik bir düşünsel zemin olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Zahavi, fenomen kavramının çağdaş bir savunucusu ve yorumcusudur.

Merleau-Ponty, Husserl'in fenomenolojisinden yoğun biçimde etkilenmiş olsa da özellikle geç dönem Husserl çalışmaları (örneğin *Krisis*) üzerinden farklı bir fenomen tasarımı geliştirir. Ona göre fenomenler, yalnızca zihinsel imgeler değildir, bedensel ve algısal yaşantılarla da iç içedir. Merleau-Ponty *Algının Fenomenolojisi* (2020) isimli eserinde fenomenlerin temel kaynağının algı olduğunu söyler. Algı, yalnızca dış dünyanın zihinsel bir temsili değil; öznenin dünyayla doğrudan kurduğu bedensel bir ilişkidir. "Her algı belli bir ufukta ve dünya içinde meydana gelir. Dolayısıyla biz bir algıyı ve onun ufkunu, onları varsayarak ya da onları bilerek değil, eylemde deneyimleriz." (Ponty, 1964, s. 12). Buna göre, dünya ile benim aramda bir ilişki vardır; dünya benim tarafımdan algılanmadan önce zaten oradadır. Bu görüş, Husserl'in transandantal bilinç merkezli anlayışından bir kopuşu ifade eder. Merleau-Ponty'ye göre bilinç, dünyadan soyutlanmış bir yapı değildir; bedensel varoluşla dünyaya kök salmış bir bilinçtir.

Husserl’de beden, çoğunlukla ‘yaşanan beden’ ve ‘fiziksel beden’ ayrımı içinde ele alınırken, Merleau-Ponty için beden fenomenlerin merkezindedir. Beden, dünyayla ilişki kurmanın ve fenomenleri deneyimlemenin ilk koşuludur. O, bedenin sadece bir nesne değil, bir anlam alanı olduğunu savunur. Fenomenler, beden sayesinde “anlam kazanır”. Ona göre ben bedenim sayesinde dünyada varım; bedenim dünyayla kurduğum iletişimin özüdür. Merleau-Ponty’e göre “bedenimin bilincine dünyadan geçerek varırım; bu yüzden bedenim dünyanın merkezinde, tüm nesnelerin yüzünü döndüğü fark edilmeyen terim olarak, dünyanın dayanağıdır; dünyanın bilincine bedenim sayesinde varırım.” (Ponty, 2020, s. 127).

Merleau-Ponty, fenomenleri yalnızca zamansız özlere değil, tarihsel ve kültürel bağlam içinde şekillenen yapılar olarak görür. Dil, kültür ve algı, fenomenlerin anlamını belirler. Bu, Husserl’in ideal özlere yönelen fenomenolojik yaklaşımından farklı olarak, yaşanmış, bedensel ve dünyaya gömülü bir fenomenoloji anlayışıdır. Merleau-Ponty, fenomen kavramını Husserl’in transandantal bilinç merkezli çerçevesinden çıkararak bedensel, algısal ve dünyaya yerleşik bir deneyim alanı haline getirir. Her ne kadar Husserl’in yönelimsellik ve yaşantı temelli yaklaşımını benimsemiş olsa da onun soyut ve idealist eğilimlerine karşı çıkar. Merleau-Ponty için fenomen, yalnızca ‘bilinçte nasıl verildiği’ yle değil, aynı zamanda ‘nasıl yaşandığı’ ve ‘nasıl algılandığı’ ile anlam kazanır. Bu yönüyle Merleau-Ponty, fenomenolojiyi yalnızca bir düşünme yöntemi olmaktan çıkararak, yaşama, bedene ve dünyaya dair bütüncül bir felsefe haline getirir.

Sonuç ve Değerlendirme

Husserl’in fenomenolojisi 20. yüzyıl felsefesinde merkezi bir role sahiptir ve bu yüzyılda hâkim görüş olan pozitivizm karşısında ayakta kalmayı başaran felsefi anlayışların başında gelir. Husserl’in amacı hem bilim hem de felsefede şeyler ve bilinç arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bir bilgi eleştirisi yapmak ve bu yolla bilincin bilimini kurmaktır. *Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*’de bilincin doğallaştırılmasına karşı çıkan Husserl fenomenolojiyi doğalcı bir bilimden ziyade transendental bir bilim olarak kurmayı hedefler. Fenomen kavramı üzerinde en çok duran filozoflardan biri olan Kant’a göre, görü yetisinin saf formları olarak bilinen uzay ve zaman aracılığıyla kendini bize sunan görünüşler, anlama yetisinin saf kavramları aracılığıyla da fenomen olarak kurulurlar ve böylece bilgi nesnesi haline gelirler. Husserl’de de ‘duyularımıza verili olan şey’ anlamına gelen fenomenin bilgi nesnesi olarak ortaya çıkması bilinç vasıtasıyla gerçekleşir. Bu anlamda fenomenoloji, fenomenlerin, yani bilince görülen şeylerin, incelenmesi anlamına gelir. Hem Kant’ta hem de Husserl’de ortak olarak fenomenler insanın tamamen dışında değildirler, onlar zihinde kurulurlar. İksinin ayrıldığı nokta ise bilgi nesnesi olan fenomenin insan zihninde ortaya çıkma sürecidir. Kant ve Husserl bu sürecin nasıl gerçekleştiğine dair farklı açıklamalar sunmuştur.

Husserl’e göre fenomenoloji bilincin özünün bilimidir. Onun bilinçle ilgili fikirlerinin gelişmesinde Descartes’ın etkisi büyüktür. Husserl’in kendisi de Descartes’ın *Meditasyonlar* isimli eserinin transendental fenomenolojinin çıkış noktası olduğunu kabul eder. Felsefeyi kesin bir bilim haline getirmeyi ve bunun yolunun da kesin ve tartışmasız olarak bildiğimiz bilinç ya da bilinçli deneyimlerden geçtiğini savunan Husserl buraya kadar Descartes’ın görüşleriyle tam bir uyum içindedir. Her iki filozof ta bu amaç doğrultusunda kendi dönemlerindeki yöntem anlayışlarına karşı çıkmış ve bizi kesinliğe ulaştıracak yeni yöntemler önermiştir. Kartezyen felsefenin doruk noktası olduğu düşünülen Husserl bilincin yönelimselliği konusunda Descartes’tan ayrılır. Descartes bilinci, nesnesinin karşısına konumlandırarak onu bir töz olarak ele alırken, Husserl ise bilinci daima bir şeyin bilinci olarak ele almıştır, yani bilinç her daim nesnesine yönelmiş bir haldedir. Bu noktada Husserl ‘bilincin özü nedir?’ sorusunu cevaplamaya koyulur. Bir deneyime sahip olmak bilinçli olduğumuzun en temel göstergesidir. Bilinçli deneyimlerimiz yalnızca onu deneyimleyen öznenin doğrudan erişimine açık olması

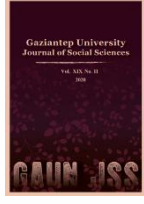
anlamında birinci şahıs ontolojisine sahiptir. Her bilinçli deneyim bir şey hakkındadır, bir şeyi temsil eder ya da bir şeye yönelmiştir. Bu haliyle yönelimsellik zihinselliğin *alametifarikası* olarak kabul edilmiştir. Hocası Brentano'dan esinlenerek oluşturduğu yönelimsellik teorisi Husserl fenomenolojisinin merkezinde yer alır. Fenomenoloji, bu anlamda, bilinç ve onun yönelimselliğine ilişkin yeni bir bilim olarak karşımıza çıkar. Husserl'in bu yaklaşımı ortaya çıktığı dönemin ötesine geçerek günümüze kadar ulaşmış; bilişsel bilim ve felsefe arasında köprü vazifesi gören ve zihin felsefesinde oldukça etkili bir görüş olan nörofenomenolojinin doğmasına zemin hazırlamıştır. Varela (1996) tarafından fenomenolojinin araştırma tarzından ilham alarak geliştirilen nörofenomenoloji, bilinçli deneyim ile beyin süreçleri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışır. Husserl'in felsefi projesi temele alınarak, öznel bilinç raporları ile nesnel nörobiyolojik veriler bir araya getirilmiş bilincin hem öznel hem de biyolojik boyutları bir arada incelenmeye çalışılmıştır. Bu sebeple nörofenomenoloji Husserl'in fenomenolojisini teorik ve pratik düzeyde genişleten ve uygulayan çağdaş disiplinler arası bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Husserl *Mantıksal Araştırmalar* (1900-1901) isimli eserinde bilincin en temel özelliğinin yönelimsellik olduğunu belirtir. 1913 yılında yazdığı *Fikirler I* adlı eserine kadar geçen sürede yönelimsellik teorisini detaylandırılmış ve fenomenoloji bilimini temellendirme amacıyla bir yöntem geliştirmiştir. Onun yönteminin ilk adımı *epokhe* yani paranteze almadır. Paranteze alma adımı dikkatimizi bilincin nesnesinden bu nesnelere ilişkin bilincimize yönlendirmemizi sağlar. Bu yolla dış dünyayla aramdaki yönelimsel ilişkiyi koruyarak dikkatimi dünyadaki nesnelere ilişkin bilincime yönlendiririm ve böylece nesne bilinçte 'kurulmuş' olur. Son olarak ise, deneyimlerim hakkında, onları deneyimlediğim haliyle, fenomenolojik bir betimleme sunarım. Bu betimlemeler deneyimin anlamını ya da içeriğini ifade eder. Bu noktada nesnenin dış dünyada gerçekten var olup olmamasının bir önemi yoktur, betimleme deneyimin kendisiyle sınırlıdır. Böylece Husserl detaylandırılmış bir yönelimsellik açıklaması ve bilinçte nesnelerin kurulmasıyla transendental bir fenomenoloji ortaya koymaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Beyer, C. (2022). Edmund Husserl. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. E. N. Zalta & U. Nodelman (Ed.). <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/husserl/>
- Blackburn, S. (1996). *The Oxford dictionary of philosophy*, Kent: Oxford University Press.
- Bocehnski J. M. (2010). *Çağdaş düşünme yöntemleri*. (T. Kabadayı, Çev.). İstanbul: Bilge Su Yayınları.
- Brentano, F. (1973). *Psychology from an empirical standpoint*. (A.C. Rancurello, D.B. Terrel, Çev.). New York: Humanities Press.
- Cevizci, A. (2022). *Felsefenin kısa tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Dreyfus, H. (2025). Husserl, Heidegger ve modern egzistansiyalizm, *Büyük Filozoflar'ın içinde* (A. Cevizci, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (2013). *Yöntem üzerine konuşma*. (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Descartes, R. (2020). *Meditasyonlar*. (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Descartes, R. (2021). *Aklın yönetimi için kurallar*. (E. Sunar, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Direk, Z. (2015). *Çağdaş felsefe II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Esenyel, Z. Z., (2016). Fenomenoloji. A. Kadir Çüçen, (Ed.). *Felsefe tarihi III: XX. yüzyıl filozofları içinde* (s.158-181). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Gödelek, K. (2015). *Zihin felsefesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gödelek, K. (2006). Kesin bir bilim olarak felsefenin kartezyen dayanakları, *FLSF Dergisi*, 2:17-28.

- Husserl, E. (1983). *Ideas pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy*, First Book, *General Introduction To A Pure Phenomenology*, (F. Kersten, Çev.), The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Husserl, E. (1995). *Kesin bir bilim olarak felsefe*. (T. Mengüşoğlu, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Husserl, E. (1988). *Cartesian meditations*. (D. Cairns, Çev.). The Hague: Nijhoff.
- Husserl E., (2010) *Fenomenoloji üzerine beş ders*. (H. Tepe, Çev.). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Kant, Immanuel. (1998). *Critique of pure reason*, (P. Guyer, A. W. Wood, Çev.). New York: Cambridge University Press.
- Küçükalp, K., A. Cevizci. (2019). *Batı düşüncesi: Felsefi temeller*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Leibniz, G. (2018). *Monadoloji*. (D. Çetinkasap, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lewis, M. T. Staehler. (2020). *Fenomenoloji*. (M. Demirhan, M. B. Gürsoy, O. B. Kaplan, M. Türkan, N. Şahankaya, Çev.). Ankara: Fol Yayınları.
- Lyotard J. F. (2007). *Fenomenoloji*. (İ. Birkan, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Öktem, İ. (2005). Fenomenoloji ve E. Husserl'de apaçıklık (evidenz) problemi. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fak. Dergisi*. 45 (1): 27-55.
- Ponty, M, M. (1964). *The primacy of perception*. Northwestern University.
- Ponty, M, M. (2020). *Algının fenomenolojisi*. (E. Sarıkartal, & E. Hacımuratoğlu, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Smith, D. W. (2018). Phenomenology. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* Edward N. Zalta (Ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/phenomenology/>
- Smith, D. W. (2019). *Husserl*. (S. Beyazıt, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Taşkın, F. (2022). Husserl: Saf ben, başkasının beni ve kurulum. *Beytülhikme An International Journal of Philosophy*, 12 (1): 25-46.
- Thompson, E., Lutz, A., Cosmelli, D. (2020). Neurophenomenology: An introduction for neurophilosophers, A. Brook ve K. Akins (Ed.): *Cognition and the Brain: The Philosophy and Neuroscience Movement* içinde, ss. 40-97.
- Üner Kaya, A. (2023). Yönelimsellik. *KLU Felsefe Ansiklopedisi*. G. Murteza, E. Y. Murteza, (Ed.). Pinhan Yayıncılık, (s. 437-439) <https://www.klufelsefe.com/kelime/yonelimsellik/>
- Varela, F. J. (1996). Neurophenomenology: A methodological remedy for the hard problem. *Journal of Consciousness Studies*, 3(4): 330-349.
- Vogt, K. (2022). Ancient skepticism. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Edward N. Zalta & Uri Nodelman (Ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/skepticism-ancient/>.
- Yazıcıoğlu, S. (2022). *Zaman algı bellek*. Ankara: Fol Yayınları.
- Zahavi, D. (2020). *Self-Awareness and alterity: A phenomenological investigation*. Northwestern University Press.
- Zahavi, D. (2022). *Husserl'in fenomenolojisi*. (S. Beyazıt, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1701388

Rodrigo Jiménez de Rada'nın İslâm Algısı ve Müslümanlara Yönelik Faaliyetleri

Rodrigo Jiménez de Rada's Perception of Islam and his Activities towards Muslims

Enes ŞANAL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7603-490X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Mayıs 2025

Kabul tarihi: 9 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Rodrigo Jiménez de Rada,

Endülüs,

Hristiyan İspanya,

Historia Arabum,

De Rebus Hispaniae.

ÖZ

Ortaçağ Avrupası'nda İslâm hakkındaki ilk Hristiyan görüşlerinin ortaya çıktığı İber Yarımadası, yaklaşık dokuz asır boyunca Müslüman-Hristiyan temaslarının yoğun yaşandığı bir coğrafya olarak İslâm-Batı ilişkileri tarihinde özel bir yere sahiptir. Müslümanların Endülüs'ü fethettiği VIII. asırdan itibaren Kurtubalı Alvarus, Petrus Alfonsi ve Muhterem Peter gibi âlimlerin İslâm dinine yönelik benimsedikleri karşıt ve pejoratif söylem ekseriyetle gerçeklikten uzaktı. XII. asra gelindiğinde Kur'an-ı Kerim ve bir dizi İslâmî eserin Latince'ye tercüme edilmesiyle Hristiyan Batı'da İslâm dini ve Müslümanlara dair daha tafsilatlı ve sahih bilgileri ihtiva eden eserler üretildi. XIII. asırda bölgede yaşayıp eserlerinde İslâm ve Müslümanlar hakkında bilgi sunan en önemli figürlerden birisi Ortaçağ İspanyası'nın öncü tarihçilerinden Rodrigo Jiménez de Rada (ö. 1247) idi. Bu makale, Rodrigo Jiménez de Rada'nın zihin dünyasındaki İslâm dini ve Müslüman algısını onun eserlerine ve entelektüel faaliyetlerine dayalı olarak tespit etmeyi amaçlamaktadır. Onun eserlerinde İslâm tarihi hakkında verdiği bilgilerin Batı dünyasında İslâm algısının yanı sıra Müslümanların tarihi ve kültürüne dair literatürün gelişmesine ne gibi katkıları olduğu da çalışma kapsamında ortaya konulacaktır. Ayrıca İber Yarımadası'nda Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında devam eden yoğun mücadele sürecinde onun Müslümanlara yönelik bir Haçlı seferi organize etmek üzere gerçekleştirdiği siyasi ve dini faaliyetler ve Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye tercüme ettirme süreci de tespit edilecektir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 18, 2025

Accepted: September 9, 2025

Keywords:

Rodrigo Jiménez de Rada,

al-Andalus,

Christian Spain,

Historia Arabum,

De Rebus Hispaniae.

ABSTRACT

The Iberian Peninsula, where the first Christian views on Islam emerged in Medieval Europe, has a special place in the history of Islamic-Western relations as a geography where Muslim-Christian contacts were intensely experienced for about nine centuries. From the 8th century onward, when Muslims conquered al-Andalus, scholars such as Alvaro de Cordoba, Petrus Alfonsi and Petrus Venerabilis adopted an antagonistic and pejorative discourse towards Islam, which was often far from reality. By the 12th century, with the translation of the Qur'an and a number of Islamic works into Latin, works containing more detailed and authentic information about Islam and Muslims were produced in the Christian West. In the 13th century, one of the most important figures who lived in the region and provided information about Islam and Muslims in his works was Rodrigo Jiménez de Rada, one of the leading historians of medieval Spain. This article aims to determine the perception of Islam and Muslims in the mind of Rodrigo Jiménez de Rada based on his works and intellectual activities. Within the scope of the study, it will be revealed what kind of contributions the information he gave about Islamic history in his works made to the development of the literature on the history and culture of Muslims as well as the perception of Islam in the Western world. In addition, during the intense struggle between Muslims and Christians in the Iberian Peninsula, his political and religious activities to organize a Crusade against Muslims and the process of translating the Qur'an, the holy book of Muslims, into Latin will also be determined.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: enes.sanal91@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The Iberian Peninsula has a special place in the history of Muslim-West relations as it was the geography where Islam and Christianity, in other words the Cross and the Crescent, first met in Europe. European Christians first encountered Muslims in this region in the 8th century and it was here that they began to recognize Islam. It is seen that the first views on Islam in medieval Europe emerged among Christians living together with Muslims in the al-Andalus under Islamic rule in the peninsula. In the 9th century, Eulogius of Cordoba and Alvarus of Cordoba, who lived in Cordoba, the capital of Andalusian Umayyad state, included some information about Islam and the Prophet Muhammad in their works, and their thoughts attracted attention as the first views on Islam in the Western world. In the following period, Christian intellectuals such as Petrus Alfonsi and Peter the Venerable, who were active in different cities of the peninsula and presented information about Islam and Muslims in their works, contributed to the shaping of the Western perception of Islam. Between the 8th and 13th centuries, the views on Islam among Christians in the Iberian Peninsula were mostly that Islam was not a new religion, that it emerged out of Christianity, and that the Prophet Muhammad deceived people and invited them to his faith. In the 13th century, when the cities of al-Andalus under Islamic rule, such as Cordoba, Murcia and Seville, fell into the hands of Christians and Muslim-Christian relations intensified, there was an increase in the number of Christians in the region who had knowledge about Islam and Muslims. One of these Christians was Rodrigo Jiménez de Rada, Archbishop of Toledo.

Rodrigo Jiménez de Rada, historian, cleric and organiser of the Crusade, spent a significant part of his life in Toledo, one of the cities where Muslim-Christian relations were the most intense. Living a common environment with Muslims, the Christian scholar gradually became familiar with their language and culture. Rodrigo Jiménez de Rada, who undertook important religious duties such as the archbishop of Toledo, also wrote very important chronicles on the history of Spain as a historian. In some of these chronicles, the Spanish historian presented important information about Muslims and Islam to the reader. One of these chronicles, *De Rebus Hispaniae*, describes the history of Spain from ancient times to the reign of King Fernando III of Castile-Leon (d. 1252). In his works, he describes the history of the Christian states in the Iberian Peninsula as well as the Muslim states such as Umayyad state. The historical records about the Muslims contained information, some of which was unknown in Christian Europe until then. Another important work of Rodrigo Jiménez de Rada, in which he provided more information about Muslims, was *Historia Arabum*. This chronicle, which is the first Latin text dealing with the history of Muslims in the Christian West, is one of the best examples its kind in European historiography. In addition to the life of the Prophet Muhammad, the author includes important information about the period of the four Caliphs, the Umayyad period and history of al-Andalus. The fact that he provides detailed information on these subjects, which were previously limited in Christian sources, makes the work more valuable in terms of Christian historiography. Although a significant part of the information Rodrigo Jiménez de Rada conveyed about the Prophet Muhammad and Islam in his works *De Rebus Hispaniae* and *Historia Arabum* was found in Christian sources written until that time, some of the information was extremely original. He contributed to the shaping of the perception of Islam in medieval Europe with the information and thoughts he presented about the Prophet Muhammad, Islam and Muslims in these two chronicles.

In addition to his works as an historian, Rodrigo Jiménez de Rada, as a clergyman, carried out important activities to recognize and fight against Muslims. During his years as Archbishop of Toledo, the efforts of the Christian scholar, who met with a number of kings and clergy in Europe in order to organise a Crusade against the Muslims, whom he saw as a threat to Christian political domination in the Iberian Peninsula, resulted in the formation of a large Crusader army with the participation on thousands of volunteer soldiers from different parts of the continent. In addition to his activities in organising the Crusade, Rodrigo Jiménez de Rada ordered the translation of Qur'an into Latin in 1210, with the aim of making the Muslim's holy book known among Christians. In conclusion, Rodrigo Jiménez de Rada contributed to the enrichment of the literature on Islam and the shaping of the perception of Islam in the Western world with the information he presented about Islam and Muslims in his works written as a historian.

Giriş

Hareketsiz Müslümanların 711 yılında İber Yarımadası'na ayak basmasıyla Avrupa'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yaklaşık dokuz asır devam edecek olan siyasi, sosyal, dini ve kültürel ilişkiler başladı. Bölgenin siyasi panoramasına bakıldığında VIII. asrın ilk çeyreğinde yarımada'nın büyük bir kısmının İslâm hâkimiyeti altına girmesini takip eden süreçte Hristiyanların ilk zamanlarda kuzeyde sınırlı bir bölgeyi kontrol altında tutarken IX.-X. asırlardan itibaren topraklarını güneye doğru genişlettikleri görülmektedir. Hristiyanların Müslümanlar tarafından fethedilen toprakları yeniden ele geçirmeyi hedef olarak benimsedikleri dini ve siyasi bir ideolojiye dönüşen Reconquista hareketi, 1085 yılında Endülüs'ün en büyük şehirlerinden Toledo'nun Kastilya Krallığı topraklarına katılmasıyla ilk önemli başarısını elde etti. Müteakip süreçte Sarakusta (1118), Kurtuba (1236), Mürsiye (1243) ve İşbîliye (1248) gibi şehirler Hristiyanların eline geçerken bu şehirlerdeki Müslüman-Hristiyan ilişkileri de farklı bir boyut kazandı. XI. asra kadar bölgede Müslüman-Hristiyan ilişkileri daha ziyade İslâm idaresi altındaki Endülüs'te görülürken bahsi geçen şehirlerin Kastilya Krallığı ve Aragon Krallığı gibi devletlerin sınırlarına katılmasıyla Hristiyanlar, yönetici sınıf iken tebaa konumuna düşen bölgedeki Müslümanları daha yakından tanıyarak onların dinleri ve kültürleri hakkında bilgi edinme fırsatına sahip oldular (Mohamed el-Madkouri Maataoui, 1999, s. 104).

Batı dünyasında İslâm dini ve Müslümanlara dair ilk görüşler yaklaşık olarak IX. asırdan itibaren İslâm idaresi altındaki Endülüs'te ortaya çıkarken İber Yarımadası'nda siyasi sınırların Müslümanların aleyhine değişime uğramaya başladığı XI. asırdan itibaren Hristiyan İspanya topraklarında da bazı Hristiyan âlimler ve din adamları İslâm dinine yönelik birtakım yorumlarda bulunmaya başladılar. Endülüs Emevî başkenti Kurtuba'da Hristiyan cemaatinin önde gelen iki figürü Kurtubalı Eulogius ve Kurtubalı Alvarus gibi Hristiyan âlimler, bir taraftan eserlerinde Müslümanlar hakkında malumat sunarken diğer taraftan İslâm dini ve Hz. Muhammed'e yönelik benimsedikleri saldırgan ve pejoratif söylemle Ortaçağ Batı dünyasında İslâm karşıtlığının tohumlarını ektiler (Alvaro de Córdoba, 1852, s. 298-299). Takip eden yıllarda bölgedeki Petrus Alfonsi ve Muhterem Peter gibi Hristiyanlar, İslâm ve Müslümanlar hakkında muhtelif görüşleriyle dikkat çektiler.

Endülüs'ün VIII. asrın ilk çeyreğinde İslâm idaresine girmesinden itibaren Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin dokuz asır mütemadiyen devam ettiği bölgede yaşayan Hristiyanlar çok erken devirlerden itibaren Müslümanlarla aynı coğrafyayı paylaşıp onlarla yakın diyalog halinde oldular. Bu diyalog onların İslâm inancını ve Müslümanların kültürünü daha yakından tanımalarına imkân sağladı. Başta Endülüs Emevî başkenti Kurtuba olmak üzere Endülüs şehirlerinde Müslüman-Hristiyan ilişkilerin yoğunlaşmasıyla Hristiyanlar çok erken devirlerden itibaren Müslümanlar hakkında daha derin bilgi sahibi olmaya başladılar. VIII. asırdan XII. asra kadar İber Yarımadası ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşayan Hristiyanların kanadında İslâm dinine karşı ekseriyetle saldırgan bir tavır benimsenirken Muhterem Peter'in 1143 yılında Kur'an-ı Kerim'i ve bazı İslâmî metinleri ilk kez Latince'ye tercüme ettirmesi, Avrupalı Hristiyanların İslâm dinini doğrudan kaynaklarına dayalı olarak tanımaları ve tetkik etmelerini mümkün kıldı (Petrus Venerabilis, 2016, s. 72). Böylece İslâm dini hakkında daha doğru ve ayrıntılı bilgilere sahip olan Hristiyanlar, takip eden süreçlerde dini mücadelede Müslümanlara karşı daha yeni ve geniş bir bakış açısına sahip oldular. Hristiyan batı dünyasının İslâm dinini ve Müslümanları kaynaklarına dayalı olarak yakından tanımaya başladığı bir devirde yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada (ö. 1247), siyasi, dini ve kültürel faaliyetleriyle Müslüman-Hristiyan ilişkileri tarihinde özel bir yere sahip oldu.

İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan mücadelesinin en şiddetli şekilde devam ettiği XIII. asırda yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada, tarihçi, din adamı ve Haçlı seferi organizatörü olarak

bu yıllarda bölgede kilit bir figür olarak öne çıkmaktadır (Novikoff, 2012, s. 95-100). 1170 yılında Navarra'da soylu bir ailenin evladı olarak dünyaya gelen Rodrigo Jiménez de Rada, Bologna ve Paris gibi devrin önde gelen üniversitelerinde tahsil gördü (Reilly, 2003, s. 441). Bu eğitim merkezlerinde çalışmalarını daha ziyade teoloji ve felsefe üzerine yoğunlaştırdı (Gabrios, 1936, s. 35). 1195 ile 1199 yılları arasında Bologna'da hukuk tahsili gördüğü tahmin edilen bu entelektüelin ayrıca dört yıl Paris şehrinde teoloji alanında çalıştığı düşünülmektedir (Lopez, 2015, s. 6). İspanyol din adamı, tahsilini tamamlayıp İspanya'ya döndükten sonra Kastilya Krallığı ve Navarra Krallığı gibi yarımadanın güçlü ve birbirine rakip olan Hristiyan devletleri arasında birtakım diplomatik faaliyetlerde bulundu (Masser, 2012, s. 343). Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra bir din adamı olarak Rodrigo Jiménez de Rada'ya 1207'de Osmalı Piskoposu, 1209 yılına gelindiğinde ise Toledo Başpiskoposu görevi tevdi edildi (Reilly, 2013, s. 443).

Kurtuba, Mürsiye ve İşbiliye gibi Endülüs'ün en büyük şehirlerinin Hristiyanların eline geçtiği ve İber Yarımadası'ndaki siyasi sınırların Hristiyanların lehine genişlediği XIII. asırda yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada, hayatının büyük bir bölümünü Müslümanlarla doğrudan ya da dolaylı temas halinde geçirdi. Yaklaşık dört asır İslâm idaresi altında kalan ve önemli bir Müslüman nüfus bakiyesine ev sahipliği yapan Kastilya-Leon Krallığı'nın önemli şehri Toledo, hiç şüphesiz Rodrigo Jiménez de Rada'nın Müslümanlarla ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadı. Zira 711-1085 yılları arasında İslâm kültürünün canlılığını koruduğu şehir bu devirde tıp, astronomi, matematik, felsefe ve teoloji gibi bilim dallarında seçkin Müslüman âlimlere ve Arapça bilimsel yazmaları ihtiva eden zengin kütüphanelere ev sahipliği yaptı. Çok dinli ve çok kültürlü kozmopolit yapısıyla şehir, Ortaçağ boyunca İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin en yoğun yaşandığı merkezlerden biri haline geldi. Toledo'nun 1085'te Kastilya topraklarına katılmasıyla Hristiyanlar, şehirdeki Müslümanların kültürel mirasını daha yakından tanıma fırsatını yakaladılar. O devre kadar Endülüs ve İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki Müslüman âlimlerce kaleme alınıp şehrin kütüphanelerinde muhafaza edilen Arapça bilimsel eserler, XII. ve XIII. asırlarda Hristiyanlar tarafından Batı dillerine tercüme edildi (Burnett, 2001, s. 250). Muhtelif bilim dallarından çalışmalara yönelik bu tercümeler aracılığıyla Hristiyanlar bir yandan Müslümanların bilim mirasını kendi dillerinde öğrenirken diğer taraftan İslâm dini hakkında daha geniş bir bilgiye eriştiler.

Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin başlamasını takip eden bir asırlık süreçte bölge bilim ve kültür hayatında görülen ilerlemenin etkisiyle İslâm dünyasının en önemli medeniyet havzalarından biri haline gelirken İslâm kültürü de bölgede Müslümanların yanı sıra Hristiyanlar arasında ilgi görmeye başladı. İlk asırlardan itibaren İslâm dünyasında Lingua Franca haline gelen Arapça, Endülüs'te IX. asır gibi çok erken bir devirden itibaren Hristiyanlar arasında tanınmaya başlayarak zamanla Arapça öğrenip İslâm bilim ve kültürüne ilgi duyan Mozaraplar adıyla bilinen bir topluluk ortaya çıktı (Gomez, 1992, s. 173-174). Bahsi geçen Mozaraplar Arapça bilimsel eserlerin Batı dillerine tercüme faaliyetlerinde yer alıp İslâm bilimlerinin Hristiyan İspanya üzerinden Avrupa'ya taşınma sürecinde taşıyıcı rol üstlendiler (Şanal, 2023, s. 741). Ortaçağ İspanyası'nın en önemli kroniklerinden olan *Estoria de España*, XIII. asır gibi geç bir devirde dahi Endülüs'ün diğer şehirlerinde olduğu gibi Toledo'da da Arapça öğrenip İslâm bilimlerine aşina olan belli bir sayıda Mozarap topluluğun yaşadığını doğrulamaktadır (Alfonso X el Sabio, 1906, s. 313). Arapça ve İslâm kültürünün Hristiyanlar tarafından yakından tanındığı bir çağda Müslümanlarla ortak bir çevrede yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada, yetiştiği atmosferin de etkisiyle bölgedeki bazı dindaşları gibi onların kültürlerine ilgi duydu (Reilly, 2013, s. 442). Kastilyaca ve Latince bilen din adamının zamanla Arapça öğrendiği yönünde iddialar mevcuttur (Sarton, 1932, s. 675).

İber Yarımadası'nda Müslüman-Hristiyan mücadelesinin en şiddetli yaşandığı süreçte Toledo Başpiskoposluğu görevini ifa eden Rodrigo Jiménez de Rada, seleflerinden farklı olarak devrin siyasi ve askeri olaylarına müdahil olmak konusunda son derece istekliydi. Papalık ve Avrupalı krallarla kurduğu temaslar sayesinde Batı dünyasında Haçlı ruhunun canlanmasına sağladığı katkı onu bu sürecin önemli aktörlerinden biri haline getirdi. O, Hristiyanlık inancının tüm yarımadada hâkim olmasını ve Müslümanların mağlup edilmesini kendisine görev edindi. Bu yönüyle bölgedeki diğer din adamlarından ayrılan din adamı, ayrıca tarih alanında kaleme aldığı eserlerle Hristiyanların Batı literatüründe nispeten kısıtlı bilgiler sunulan Endülüs'teki Müslümanları daha yakından tanımalarına katkı sağlayarak Ortaçağ Avrupası'nda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinde kilit bir rol üstlendi.

İslâm Tarihçisi Olarak Rodrigo Jiménez de Rada'nın Eserlerinde İslâm Dini ve Müslümanlar

Rodrigo Jiménez de Rada, başta Toledo Başpiskoposluğu olmak üzere birtakım din görevleri deruhte etse de ona asıl şöhretini kazandıran tarihçiliği ve bu alanda kaleme aldığı eserler oldu. Siyasi ve askeri misyonunun yanı sıra bir tarihçi olarak da Müslümanları pek çok yönden tetkik ederek İslâm dini ve Müslümanların tarihinin Hristiyan İspanya'da ve daha geniş çerçevede Avrupa'da tanınmasında kilit bir rol üstlendi. Hristiyan inancının yılmaz bir savunucusu olarak İslâm'a karşı mücadelesinde dini ve askeri birtakım faaliyetlerin yanı sıra tarih alanında Müslümanlar hakkında önemli bilgiler içeren iki kronik kaleme alarak onları daha yakından tanımaya ve tanıtmaya çalıştı (Pick, 2011, s. 222). Yazar, eski çağlardan başlayarak Kastilya-Leon Kralı III. Fernando (ö. 1252) devrine kadarki İspanya tarihini anlattığı *De Rebus Hispaniae* adlı Latince kroniğinde bölgenin siyasi tarihinin genel çerçevesini sunmasının yanı sıra İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kronik, bölgedeki Müslümanların siyasi, sosyal ve dini hayatlarına dair aktardığı bilgilerle Endülüs tarihinin en değerli Hristiyan kaynakları arasında yer almaktadır.

De Rebus Hispaniae

Bir tarihçi olarak Rodrigo Jiménez de Rada, gerek kaleme aldığı kronikler gerekse tarih alanına getirdiği yenilikler sebebiyle Ortaçağ İspanyol tarih yazıcılığında çok özel bir yere sahiptir. İspanyol tarih yazımı üzerine çalışan kimi araştırmacılar tarafından onun 1243 yılında kaleme aldığı *De Rebus Hispaniae* adlı kroniği Ortaçağ İspanya tarihine dair en önemli eser olarak kabul edilmektedir (Lopez, 2015, s. 35). Kendisinden önce kaleme alınan kroniklerden daha kapsamlı bir anlatı ortaya koyan yazar, eserini hazırlarken antik dönem kaynaklarının yanı sıra kendi çağdaşı olan bazı tarihçilerin çalışmalarına başvurdu. Onun eserini kaleme alırken büyük ölçüde çağdaşı olan Lucas de Tuy'un (ö. 1249) *Chronicon Mundi* ve yazarı bilinmeyen *Cronica Najerense* adlı kroniklerden istifade ettiği düşünülmektedir (Hernandez, 2008, s. 361). Eseri İslâm tarihi açısından değerli kılan yönü ise Endülüs tarihi ve İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerine dair aktarılan bilgilerdir.

De Rebus Hispaniae'de İslâm dini ve Müslümanlara dair sunulan ilk bilgiler Hz. Muhammed'in tarih sahnesine çıkışı ve peygamberliği hakkındadır. Rodrigo Jiménez de Rada, Vizigot Kralı II. Reccared devrinde Muhammed adında bir insanın ortaya çıktığını ve "mezhebini" insanlara vaaz ettiğini zikretmektedir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1989, s. 121). İspanyol tarihçi, İslâm'ı bir din olmaktan ziyade mezhep olarak telakki etmektedir. Ortaçağ Hristiyan dünyasında yaşayan Hristiyan âlimlerin İslâm tasavvuru göz önünde bulundurulduğunda onun bu düşüncesinin yeni bir yaklaşım olmadığı anlaşılabacaktır. Nitekim erken devirlerden itibaren Avrupa'daki bazı Hristiyan âlimler de Rodrigo Jiménez de Rada'nın da benimsediği İslâm'ın nevezuhûr bir din olmaktan ziyade Hristiyanlığın içinden çıkmış sapkın bir mezhep olduğu yönünde görüşlerini ortaya koydular (Pick, 2004, s. 78). İspanyol tarihçi, bu

kroniğinde ilk devir İslâm tarihine dair bilgiler çok kısıtlı olmakla birlikte birkaç yerde Hz. Muhammed'e ve *Alcora* adıyla Kur'anı Kerime atıfta bulunmaktadır (Rodrigo Jiménez de Rada, 1989, s. 320).

Rodrigo Jiménez de Rada, *De Rebus Hispaniae*'de ekseriyetle İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan siyasi ilişkilerine dair bilgiler sunarken eserinin bazı bölümlerinde Endülüs ile Hristiyan İspanya arasındaki kültürel temasları gün yüzüne çıkaran dikkat çekici anekdotlar aktarmaktadır. Örneğin X. asırda Kastilya kraliyet ailesi mensubu Gordo (şişman) lakaplı Sancho'nun obezite tedavisi için tıp alanında seçkin hekimlerin bulunduğu Endülüs Emevî Devleti başkenti Kurtuba'ya giderek tedavi olduğuna ve sağlığına kavuştuğuna dair kayıtlar bu durumu gösteren iyi bir örnektir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1989, s. 200-201). Kronikte, okuyucuya Müslümanların dini ve kültürel hayatına dair bilgiler ihtiva eden başka anekdotlar da sunulmaktadır. Söz gelimi Muhavvidler'in kurucusu olan siyasi ve dini lider İbn Tumert'ten (ö. 1130) ve onun Toledolu Mark (ö. 1216) tarafından Arapça'dan Latince'ye tercüme edilen eserinden bahsetmesi, İspanyol tarihçinin Müslümanların tarihi ve kültürüne dair derin bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. O, İbn Tumert'in astronomi ve doğa bilimlerinde bilgili bir insan olarak yetiştiğini ve Murâbıtlar'a karşı insanları isyana teşvik ettiğini zikretmektedir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 277).

Rodrigo Jiménez de Rada, eserinde İber Yarımadası'ndaki Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin sosyal boyutuna dair de çok ilginç bilgilere yer vermektedir. Yarımada Müslümanlarla kurdukları yakın temasın bir sonucu olarak Arapça ve İslâm kültüründen etkilenen Hristiyan kökenli Mozaraplar, Ortaçağ Hristiyan kaynaklarında "Muçarabes" gibi formlarda yer alırken İspanyol tarihçi bahsi geçen Hristiyanlar için Mozarap kavramı yerine Araplarla karıştıkları için onları "Mixti arabes" tabiriyle adlandırmayı tercih etti (Rodrigo Jiménez de Rada, 1989, s. 152). Bazı araştırmacılar tarafından daha önce Hristiyan kaynaklarında kullanılmayan bu adlandırmanın Mozaraplar'ı diğer Hristiyanlardan ayırt etmek için kullanılan pejoratif bir söylem olduğu yönünde görüşler dile getirilmektedir (Harrison, 2008, s. 96).

İspanyol tarihçinin eseri, Reconquista hareketiyle Hristiyanların eline geçen Endülüs şehirlerindeki Müslümanların temel hak ve hürriyetleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Eserde Toledo'nun 1085'te Hristiyanların eline geçmesiyle Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından şehirde yaşayan Müslümanların evleri, arazileri ve diğer mülklerinin koruma altına alındığı zikredilmektedir. Benzer şekilde bu bölümde Müslümanların şehirdeki camilerinin de ibadete açık kalacağı vurgulanarak onların dinlerini özgür bir şekilde yaşayabilecekleri vurgulanmaktadır (Rodrigo Jiménez de Rada, 1989, s. 248).

Avrupa'da tarih yazıcılığı alanında önemli gelişmelerin yaşandığı XIII. asrın öncü tarihçilerinden olan Rodrigo Jiménez de Rada, *De Rebus Hispanie*'yi hazırlarken metot ve muhteviyat bakımından daha önce Batı dünyasında görülmeyen birtakım yenilikler ortaya koydu. Zira onun Hristiyan kaynaklarının yanında bazı İslâmî kaynaklara aşina olduğu bilinmektedir. Rodrigo Jiménez de Rada'nın *De Rebus Hispaniae* adlı eseri bir süre sonra Hristiyan dünyasında ilgi görmeye başladı. Nitekim kronik, kaleme alınmasının üzerinden sonra Pedro Ribera de Perpeja tarafından 1266'da Katalanca'ya tercüme edildi (Sarton, 1932, s. 675). Eserin X. Alfonso (ö. 1284) devrinde kralın emriyle hazırlanan *Estoria de España*'daki Hz. Muhammed'in hayatına dair sunulan bilgilere kaynaklık ettiği düşünülmektedir (Tolan, 2002, s. 187). Nitekim Kastilya kraliyet sarayında üretilen bu kronikte *De Rebus Hispanie*'de sunulan bilgilerden istifade edildiği sarıh bir şekilde zikredilmektedir (Alfonso X el Sabio, 1906, s. 28). Eserlerinde İslâm dini, Hz. Muhammed ve Müslümanlar hakkında bilgiler veren Rodrigo Jiménez de Rada, gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki yıllarda İber

Yarımadası'nda Müslümanlara karşı siyasi, askeri, dini ve kültürel rekabetin sembol figürlerinden birisi oldu.

Historia Arabum

Rodrigo Jiménez de Rada'nın tarih alanındaki bir diğer önemli yapıtı olan *Historia Arabum* gerek İspanyol gerekse Avrupa tarih yazıcılığında çok özel bir yere sahiptir. VIII. asırdan Rodrigo Jiménez de Rada'nın yaşadığı devre kadar özelde İber Yarımadası genelde ise Avrupa'da İslâm dini ve Müslümanlar hakkında bilgiler sunan Latince, Kastilyaca, Katalanca ve Eski Fransızca birtakım tarihi ve teolojik metinler telif edildi. Bu eserlerin bir kısmı doğrudan İslâmî kaynaklardan istifade edilerek hazırlanırken bir kısmı Hristiyan dünyasında tevatür haline gelen mesnetsiz bilgileri ve iddiaları ihtiva etmekteydi. Arapça'ya ve İslâm kaynaklarına aşina olan Rodrigo Jiménez de Rada'nın 1245'te kaleme aldığı *Historia Arabum* adlı eseri, Hristiyan dünyasında Müslümanların tarihini müstakil olarak ele alan ilk kronik olması hasebiyle son derece dikkat çekicidir. Yapıt, İber Yarımadası'nda yaşayan Hristiyan bir tarihçinin bölgedeki Müslümanların tarihine verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Rodrigo Jiménez de Rada'nın Müslümanların tarihini müstakil olarak ele alan günümüze ulaşan tek Latince eser olan *Historia Arabum*'u kaleme alırken iki önemli hususu hedeflediği görülmektedir. İlk olarak yazar, İslâm inancının yeni bir din olmayıp Hristiyanlığın içinden zuhur ettiği görüşünü kabul ettirmeyi hedeflemektedir. Yazarın ikinci hedefi ise Müslümanların Hristiyanlar için bir tehdit olduğunu ve bölgede bölünmeye sebep olduğunu okuyucuya göstermekti (Pick, 2011, s. 225).

Kırk sekiz bölümden oluşan *Historia Arabum*'un ilk altı bölümünde Hz. Muhammed'in çocukluğu, evliliği, Bizans İmparatorluğu'na karşı başarıları, peygamberliği ve İslâm inancını tebliğ faaliyetleri anlatılmaktadır. Eserin ilk bölümünde Rodrigo Jiménez de Rada, okuyucuya İslâm'ın doğduğu dönemin siyasi ve dini panoramasını genel bir çerçevede sunmaktadır. Eserde Hz. Muhammed'in dinini yaymaya başladığı devirde Arabistan ve Afrika'da Katolik inancının yanı sıra Arianizm sapkınlığı, Yahudi dinsizliği ve putperestlik gibi batıl inançların olduğu zikredilmektedir. (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 88) İspanyol tarihçi, *Historia Arabum*'da İslâm'ın müstakil bir din olarak zuhur etmediğini ve Hristiyanlığın içinden çıkarak değişime uğradığını ileri sürmektedir (Pick, 2011, s. 225).

Rodrigo Jiménez de Rada'nın *Historia Arabum*'da yer verdiği İslâm peygamberinin hayatına dair anlatılar, kendisinden önce gerek İspanya'da gerekse Avrupa'da kaleme alınmış eserlerdeki bilgilerle benzerlikler arz etmekle birlikte nispeten daha ayrıntılı tasvirler sunmaktadır. Onun Hz. Muhammed'in doğumuna dair aktardığı anekdotlar bazı nüanslar içerse de genel olarak Hristiyan Latin dünyasındaki yaygın bilgilerin birer tekrarı gibidir. Eserlerinde üslup bakımından klasik anlayıştan birtakım farklılıklar görülen Rodrigo Jiménez de Rada, kendisinden önce yaygın olarak görülen İslâm dinine ve Müslümanlara yönelik saldırgan tavırdan ve dini polemiklerden büyük ölçüde uzak durdu (Masser, 2012, s. 353). Yine de eserinin bazı yerlerinde tarihi gerçekliklerden uzak bilgileri okuyucuya aktardığı görülmektedir. Söz gelimi kronikte Hz. Muhammed'in hayatına yönelik yanlış bilgiler henüz onun doğumuyla başlamaktadır. Rodrigo Jiménez de Rada, annesi Amine'nin Hz. Muhammed'i dünyaya getirdiği sırada Yahudi bir sihirbazın oraya geldiğini ve çocuğun gelecekte muhteşem bir yükseliş yaşayacağına dair kehanette bulunduğunu iddia etmektedir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 88). Ona göre Hz. Muhammed'in inanç sistemi, gençliğinden itibaren Yahudi ve Hristiyan inancından alınan birtakım düşüncelerin mezc edilmesiyle gelişti (Pick, 2011, s. 226). Rodrigo Jiménez de Rada, eserinde Muhammed'in çocukluğunda gördüğü tahsil ve bu tahsilin İslâm inancının oluşumundaki etkisi üzerine zihin dünyasında beliren ifadeleri dile getirmektedir. Tarihçi, annesi Âmine ve dedesi Abdülmuttalib vefat edince amcası Ebu Talib tarafından sahiplenilen Hz. Muhammed'in amcasının isteğiyle iyi bir tahsil görmesi niyetiyle

bahsi geçen Yahudi sihirbaza emanet edilerek ondan doğa bilimleri, Katolik hukuku ve Yahudi inancı gibi konularda dersler gördüğünü iddia etmektedir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 89).

Rodrigo Jiménez de Rada eserinde Hz. Muhammed'in peygamber olduktan sonra dinini tebliğ etmek için gerçekleştirdiği faaliyetlere de değinmektedir. Yazarın burada aktardığı bilgiler onun İslâm peygamberi hakkında sahip olduğu bilgi birikimini gözler önüne sermektedir. Kronikte işlenen tarihi konular arasında Hicret olayı dikkat çekmektedir. İslâm tarihinde çok özel bir yere sahip olup Hicri takvimin başlangıcını teşkil eden bu olay o zamana kadar Hristiyan dünyasında yeterince bilinmemekteydi. Yazar, İslâm peygamberinin Mekke şehrinde Kureyş kabilesinin mensuplarıyla yaşadığı anlaşmazlıklara değinip karşılaştığı zulümlerin sonucunda kendisine inananlarla birlikte Medine'ye hicret ettiğine vurgu yapmaktadır (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 90).

Eserde Hz. Muhammed'in hayatına dair anlatılan en önemli olaylardan biri de onun Mekke'den Kudüs'e gerçekleştirdiği Mi'rac yolculuğudur. Kroniğin beşinci bölümünde İslâm peygamberinin Alborac (Burak) adlı binekle Mekke'den Kudüs'e giderek orada Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi peygamberlerle görüştüğünü dile getirmektedir (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 92-93). İslâm peygamberinin bu mucizevi yolculuğunu anlatan *Kitabu'l Mi'rac* adlı eser, Rodrigo Jiménez de Rada'nın ölümünden kısa bir süre sonra Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun emriyle sarayın Yahudi entelektüeli Abraham de Toledo tarafından Arapça'dan Kastilyaca'ya tercüme edildi (Pidal, 1955, s. 28). Anlatının Batı dillerindeki ilk tercümesi olan Kastilyaca versiyondan aynı yıllarda Kastilya sarayını ziyaret eden İtalyan âlim Buenaventura de Siena'nın imzasını taşıyan Latince ve Fransızca iki yeni versiyon türetilmiştir (Echevarria, 2012, s. 425). Rodrigo Jiménez de Rada'nın bahsi geçen tercümelerden önceki bir devirde eserinde Mi'rac olayına atıfta bulunması onun bu olayı doğrudan İslâmî kaynaklardan öğrenmiş olabileceğini düşündürmektedir. XIII. asırdan önce İber Yarımadası'nda faaliyet gösteren bazı Hristiyan âlimlerin İslâm peygamberinin bu mucizesinden haberdar olduğu ve eserlerinde bu olaya atıfta bulundukları bilinmektedir. Örneğin XII. asır gibi erken bir devirde Toledo şehrinde yaşayan Mozaraplar tarafından kaleme alındığı tahmin edilen *Liber Denudationis* adlı Latince eser, Hz. Muhammed'in bu gece yolculuğuna atıfta bulunmaktadır (Anonim, 1994, s. 374). Uzun bir süre Toledo şehrinde yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada'nın Mi'rac olayını bahsi geçen eserden öğrenmiş olabileceği unutulmamalıdır. Kimi araştırmacılar tarafından İspanyol tarihçinin Mi'rac olayına dair aktardığı bilgilerin siyer müellifi İbn İshâk'ın (ö. 768) Hz. Muhammed'in hayatını anlatan *Sîretü İbn İshâk* adlı eserindeki anlatıyla büyük benzerlik arz ettiğine dikkat çekilmektedir (Starcewska, 2009, s. 103). Ayrıca kronikteki İslâm'ın zuhur ettiği yıllarda Arap Yarımadası'nın ve diğer bölgelerin dini ve sosyal durumuna dair bilgilerin Toledolu Mark'ın imzasını taşıyan Kur'an-ı Kerim önsözündeki bilgilerle örtüşmesi dikkat çekicidir (Starcewska, 2009, s. 116).

Historia Arabum'da başta Hz. Muhammed'in hayatı olmak üzere İslâm tarihi hakkında verilen bilgilerin büyük bir kısmı tarihi gerçekliklerle örtüşse de az da olsa yanlış bilgiler de mevcuttur. Örneğin yazar, İslâm peygamberinin babasının adının Ali olduğunu ifade ederek yanlış bir bilgi sunmaktadır. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önceki devirde gençlik yıllarında Kudüs'e bir seyahat gerçekleştirdiğini zikretse de böyle bir bilgi siyer kaynaklarında yer almamaktadır. Bahsi geçen seyahat, İspanyol tarihçinin çağdaşı olan Katalan filozof Ramon Llull (ö. 1316) tarafından kaleme alınan *Doctrina Pueril* adlı teolojik eserde benzer haliyle tekrar edilmektedir (Ramon Llull, 1907, s. 176). Bu durum da aynı tarihsel bilgi hatasına düşen Ramon Llull'un Hz. Muhammed'in hayatına dair kaynaklarından birinin Historia Arabum olabileceğini akla getirmektedir.

Historia Arabum'da Hz. Muhammed'in peygamberliğinin yanı sıra Dört Halife devrine dair tarihi olaylar da anlatılmaktadır. Yazar, "Abubacar" adıyla andığı Hz. Ebubekir'in İslâm peygamberinin vefatından sonra halife seçilmesinden ve takip eden süreçteki askeri başarılarından bahsetmektedir. Daha sonra Hz. Ömer'in bu makamı elde ettiğini zikreden Rodrigo Jiménez de Rada, onun on yıllık hâkimiyet devrinde Mısır coğrafyasını İslâm topraklarına katarak büyük zaferler elde ettiğini anlatmaktadır (Rodrigo Jiménez de Rada, 1999, s. 97). Dört Halife devrinden sonra eserde Emevîler devrinin siyasi ve askeri faaliyetlerine yer verilmektedir.

Rodrigo Jiménez de Rada, Emevîler devrindeki fetih hareketlerine dair sunduğu anlatıdan sonra Müslümanların İber Yarımadası'nı fetih sürecini ele almaktadır. Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad'ın yarımada'yı fethederek bölgeyi İslâm hâkimiyeti altına alma sürecinden bahseden yazar, Müslümanların gelişini takip eden süreçte bölgede farklı Hristiyan devletlerin ortaya çıkmasıyla yarımadanın siyasi birliği bozulduğunu aktarmaktadır. Endülüs Emevî Devleti ve takip eden süreçte Murabıtlar devrinde yaşanan siyasi ve sosyokültürel gelişmelere değinen yazarın burada aktardığı bilgiler, Hristiyan dünyaya bölgedeki Müslümanların tarihini Latince sunması açısından büyük önemi haizdir.

Historia Arabum'da Müslümanların tarihine dair aktarılan bilgilerin o zaman kadar Hristiyan dünyasında üretilen diğer kroniklerle kıyaslandığında çok daha tafsilatlı olduğu görülmektedir. Rodrigo Jiménez de Rada'nın bu eseri hazırlarken İslâm dünyasında yaşamış bazı Müslüman âlimlerin çalışmalarına başvurduğu düşünülmektedir. Nitekim onun Endülüslü coğrafyacı Ahmed b. Muhammed Râzî'nin (ö. 955) *Ahbâru Mülûki 'l-Endelüs* adlı eserinde yer alan bilgileri bu kronikte kullanıldığına dair iddialar mevcuttur (Lopez, 2015, s. 53). İspanyol tarihçinin başvurduğu düşünülen bir diğer kaynak olarak "Endülüs tarihçiliğinin bayraktarı" olarak bilinen İbn Hayyân'ın (ö. 1076) *el-Muktebes* adlı eseridir. Daha önce ifade edildiği üzere onun eserini hazırlarken İslâm peygamberinin hayatına dair bölümlerde istifade ettiği düşünülen bir diğer kaynak İbn İshâk'ın (ö. 768) *Sîretü İbn İshâk* adlı siyer türündeki eseridir (Witcombe, 2022, s. 58). Bunun yanı sıra yazarın Müslümanların tarihine dair bilgiler sunan daha erken tarihli diğer kaynaklardan da istifade ettiği yönünde görüşler mevcuttur. Eserin Hz. Muhammed'in Bizans İmparatorluğu'na yönelik siyasi ve askeri başarılarından bahseden bölümünde yazarın daha ziyade Hristiyan kaynaklarından istifade ettiği görülmektedir. Nitekim Müslümanların ilk fetih hareketleri sonucunda fethedilen coğrafyalara dair sunduğu bilgilerin 754 yılına ait *Mozarap Kroniği*'nden alındığı yönünde iddialar mevcuttur (Echevarria, 2005, s. 139).

Rodrigo Jiménez de Rada'nın Müslümanlar hakkında önemli bilgilere yer verdiği *Historia Arabum* adlı eserinin kısa bir süre zarfında Hristiyan İspanya'da belli bir kitleye hitap ettiği görülmektedir. Nitekim kronik, tarihçinin vefatını takip eden yıllarda İspanyol tarih yazımında başvurulan ana kaynaklar arasında yer almaya başladı. Örneğin Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso'nun himayesinde Kastilyaca olarak kaleme alınan ve Ortaçağ İspanyol tarih yazıcılığında özel bir yere sahip olan *Estoria de España* adlı eserin Müslümanların tarihi hakkında bilgiler içeren muhtelif bölümlerinde Historia Arabum'dan sıklıkla istifade edildiği bilinmektedir (Masser, 2012, s. 353).

Rodrigo Jiménez de Rada, İber Yarımadası'nda deruhte ettiği muhtelif dini görevlerin yanı sıra bir tarihçi olarak bölgenin tarihine ışık tutan önemli kroniklerinde İslâm dini ve Müslümanlar hakkında daha önce Hristiyan Batı'da yeterince bilinmeyen konularda tafsilatlı bilgiler sunarken kendisinden sonra Avrupa'da yaşayan dindaşlarına Müslümanların dinini ve kültürlerini daha yakından tanımaları hususunda kaynaklık etti. Bölgede Hristiyan hâkimiyetine karşı bir tehdit olarak kabul edilen Müslümanlara karşı mücadele fikrini desteklemekle kalmayan İspanyol tarihçi, başlangıçta İber Yarımadası'ndaki Hristiyan devletlerle

Müslümanlar arasında devam eden bu mücadelenin Avrupalı devletlerce desteklenen bir Haçlı seferine dönüşmesi için üstün bir gayret gösterdi. Kanaatimize göre bu gayreti onun din adamı ve tarihçi olmasının yanında bir Haçlı seferi organizatörü olarak kabul edilmesini zorunlu kılmaktadır.

Rodrigo Jiménez de Rada'nın Müslümanlara Yönelik Faaliyetleri

İber Yarımadası'nda siyasi, sosyal, dini ve kültürel yönden büyük bir dönüşüme sahne olan XIII. asırda Müslümanlarla ortak bir çevrede yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada, bir tarihçi olarak eserlerinde Müslümanların tarihine, dinlerine ve kültürlerine dair önemli bilgiler aktarmakla kalmayıp din adamı misyonu gereği Hristiyan inancının müdafiliğini üstleniyordu. Müslümanlara karşı askeri mücadelede galip gelmesi için Avrupa'da Haçlı ruhunun canlanması için gayret sarf eden İspanyol din adamı bu mücadelenin dini alanında ise Müslümanların kutsal kitabını tercüme ettirerek süreçte önemli rol oynadı.

Haçlı Seferi Organizatörü Olarak Rodrigo Jiménez de Rada

Müslümanların 711 yılında Vizigotlar'ı tarih sahnesinden silip İber Yarımadası'nın büyük bir kısmında hükümlanlık kurmasıyla Hristiyanların bir kısmı kuzeye göç ederek bağımsızlık mücadelesi giriştiler. Zamanla Asturias Krallığı, Navarra Krallığı, Kastilya Krallığı ve Barselona Kontluğu gibi siyasi teşekküller ortaya çıkarken bu devletler ilk asırlardan itibaren Müslümanlara karşı direnç gösterip siyasi hâkimiyetlerini güçlendirdiler. Reconquista yani yeniden fetih hareketi, VIII. asırdan itibaren bölgedeki Hristiyanların Müslümanlara kaybettikleri toprakları geri almayı hedefleyen askeri ve dini bir ideoloji olarak güç kazandı. İlk asırlarda bahsi geçen Hristiyan devletlerin arasında Müslümanlara karşı güçlü bir birliğin olmadığı görülürken özellikle XI. asırdan itibaren bölgedeki Hristiyanlar güçlerini birleştirip Müslümanlara karşı ortak bir mücadele yürütmeye başladılar. Papa II. Alexander'ın teşviği ve başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın farklı şehirlerinden bölgeye gelen Hristiyan ordularının katılımıyla 1063 yılında gerçekleştirilen Barbastro Seferi, İber Yarımadası'nda Haçlı seferi hüviyetindeki belki de ilk seferdi (Ferreiro, 2013, s. 146). Benzer şekilde 1086 yılında Endülüs'e hükmeden Murabıtlar ile papalığın teşviğiyle toplanan birleşik Hristiyan ordusu arasında gerçekleştirilen Zellâka Savaşı, Haçlı ordusuna karşı Müslümanların nihai zaferiyle sonuçlandı (İbnü'l Esîr, 1991, s. 140).

Müslümanların İber Yarımadası'nda Hristiyanlara karşı başarılı askeri seferler düzenleyip Hristiyan krallıkların gücünü büyük ölçüde kırmaları, Rodrigo Jiménez de Rada'nın İslâm tasavvurunda da birtakım dini çağrışımlar yaptı. Ona göre Müslümanlar günahkâr ve Hristiyanlar üzerinde Tanrı tarafından gönderilmiş bir belaydı (Pick, 2011, s. 225). Reconquista hareketini bu kefarete bir karşılık olarak gören Rodrigo Jiménez de Rada, Müslümanlara karşı alınacak muhtemel zaferlerin Hristiyan İspanya'yı iyileştireceğine kani oldu. İspanyol tarihçi, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çetin hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı o yıllarda Endülüs'ü hâkimiyeti altında bulunduran Muvahhidler'e karşı bir Haçlı seferi organize etmeyi temel amaç olarak görüyordu. Bu amaç doğrultusunda o, Müslümanlara karşı düzenlenmeyi planladığı Haçlı seferine yönelik yardım talep etmek için Avrupa'nın muhtelif bölgelerine ziyaretler gerçekleştirdi. Bir süre İtalya ve Fransa'da siyasi ve askeri destek sağlamaya yönelik temaslarda bulundu. Rodrigo Jiménez de Rada, dini motiflerle süslediği coşkulu konuşmalar yaptığı Fransa ve Almanya topraklarından Haçlı seferlerine katılmaya gönüllü olan çok sayıda asker topladı. Diğer taraftan o, himayesinde yaşandığı Kastilya Kralı VIII. Alfonso'yu Haçlı seferi konusunda teşvik etti (Gabrios, 1936, s. 54-58).

Müslümanlara karşı sefer çağrısı üzerine Avrupa'nın farklı bölgelerinden vücutlarında Hz. İsa'yı hatırlatacak ifadeler yer alan Hristiyanların savaşa iştirak etmek için Toledo'ya akın ettiği görülmektedir. Haçlı ordusunun geceleri tanrıya yakardığını ve günah çıkardığını zikreden

kronikör, bu ordunun tanrının savaşı için yola çıktığına ve dolayısıyla seferin kutsal bir sefer olduğuna işaret etmektedir (Pick, 2004, s. 44). Rodrigo Jiménez de Rada'dan başka aynı devirlerde aralarında *La Chronica Latina Regum Castellae* adlı kroniğin de bulunduğu birtakım Hristiyan kaynakları bu savaşı kutsal bir mücadele olarak telakki etmekteydi. Bu kronikte Rodrigo Jiménez de Rada'nın Fransa ve Avrupa'nın diğer bölgelerine giderek Katolik inancının müntesiplerini yaklaşan savaşa katılmaya davet ettiği zikredilmektedir (Anonim, 1984, s. 32).

Hristiyanları tek bayrak altına toplamak isteyen Rodrigo Jiménez de Rada'nın Haçlı birliğini tesis etmek için gösterdiği üstün gayretin da etkisiyle bir araya gelen Haçlı orduları ile Muvahhidler'in liderliğindeki Müslümanlar arasında 1212 yılında İber Yarımadası'nın geleceğini tayin edecek kadar büyük bir önemi haiz olan Las Navas de Tolosa Savaşı cereyan etti. Çağdaş bir kaynak olan *Estoria de España*, İkâb Savaşı adıyla bilinen bu mücadelenin Las Navas de Tolosa adı verilen bölgede gerçekleştiğini zikretmektedir (Alfonso X el Sabio, 1906, s. 703). Bazı İslâm kaynakları İslâm ordularının 600 bin kişiden mürekkep olduğunu zikretse de devrin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu sayının abartılı olduğu açıktır (Makkari, 1843, s. 323). Bazı araştırmacı tarafından bu savaş, Avrupa'nın farklı bölgelerinden kralların ve orduların İber Yarımadası'na gelmesi yönüyle doğuya gerçekleştirilen Haçlı seferleriyle özdeşleştirilmektedir (Gabrios, 1936, s. 170). Rodrigo Jiménez de Rada'nın kendi devrinin önemli siyasi gücü olan Muvahhidler'e karşı Hristiyan kralları bir araya getirmeye gayretinin sonucunda Las Navas de Tolosa Savaşı'nda zafer kazanılarak İslâm ordusuna telafi edilmesi mümkün olmayan bir darbe indirildi (Burman, 2012, s. 179). Bu savaşta Haçlı ordusunun Müslümanları ağır bir hezimetle uğratıp akabinde önemli toprak kazanmalarında Rodrigo Jiménez de Rada'nın tohumlarını saçtığı Haçlı ruhunun önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.

1095 yılında gerçekleştirilen Clermont Konsili'nde Papa II. Urban'ın Hristiyan dünyasını doğudaki kutsal toprakları Müslümanların elinden kurtarma çağrısını takip eden iki yüzyıllık süreçte Doğu İslâm topraklarına sekiz büyük Haçlı sefer düzenlendi. Bu seferlerin çağrısı ekseriyetle Vatikan merkezli papalık tarafından yapılırken sefer organizasyonunda Avrupa'daki Hristiyan devletler başat rol oynadı. Doğuda Haçlı seferleri çerçevesinde Müslüman-Hristiyan mücadelesi devam ederken Avrupa'nın en batısında yer alan İber Yarımadası'nda da Hilal ile Haç mücadelesi zamanla papalığın ve Batılı devletlerin müdahalesiyle bir Haçlı seferi hüviyetine kavuştu. I. Haçlı seferi ilan edildiğinde İber Yarımadası'nda çok sayıda insan bu sefere iştirak etmeye gönüllü olduysa da papalık onları yarımada'daki Müslümanlara karşı mücadeleye yönlendirdi (O'Callaghan, 2003, s. 32-33). Batı dünyasında siyasi temaslar kurarak yarımada'daki Müslümanlara karşı verilen mücadelede papalık ve Hristiyan devletlerin desteğini sağlayan Rodrigo Jiménez de Rada, Haçlı ruhunun Hristiyan İspanya topraklarında canlanmasını sağlayan en kilit figürlerden biri haline geldi (Smith, 1999, s. 507).

Rodrigo Jiménez de Rada'nın Kur'an-ı Kerim'in Latince'ye Tercüme Edilmesini Teşviki

İber Yarımadası'nda Hilal ile Haç mücadelesinin en şiddetli şekilde yaşandığı XIII. asrın kilit figürlerinden Rodrigo Jiménez de Rada, bir tarihçi olarak kaleme aldığı eserlerle, din adamı olarak yürüttüğü faaliyetlerle yetinmeyip İslâm-Batı ilişkileri tarihi açısından önemli bir gelişme olan Kur'an-ı Kerim'i Latince'ye tercüme ettirdi. Başpiskopos Rodrigo Jiménez de Rada ve Başdiyakoz Maurice'nin talepleri üzerine Toledolu Mark, 1210 yılında Kur'an-ı Kerim'i *Liber Alchorani* adıyla Arapça'dan Latince'ye aktardı (Cecini, 2013, s. 312). Latince tercümenin Toledolu Mark tarafından kaleme alınan önsözünde Müslümanların kutsal kitabının Latince'ye tercüme edilmesinin sebeplerine dair şu ifadelere yer verilmektedir:

Ancak ben, bu faydalı çalışmada her ikisinin de adil yeminlerine ve isteklerine uymak isteyen aynı katedralin mütevazı kanonu Mark, kendimi yürekten ona adadım. Onların yasalarını ve isteklerini yerine getirmelerine

yardımcı olmak için, Muhammed'in kitabını onların istekleri ve Hristiyan inancının çıkarlarına uygun olarak Arapça'dan Latince'ye tercüme ettim. (Gázquez, 2015, s. 75-76).

Tercümenin giriş kısmında Toledolu Mark, Müslümanların fethetmiş oldukları geniş coğrafyalarda İslâm dinini hangi yollarla yaydıklarına dair aktardıkları dikkate şayandır:

Günahları için bir ceza olarak, kendisi ve takipçileri kuzeyden Akdeniz'e ve Hint Adaları'ndan batı bölgelerine kadar neredeyse tüm halkları sapkınlıklarına boyun eğdirdi. Bunu bazen aldatıcı vaazlarla, bazen de askeri bozgunlarla yaptılar. Ne yazık ki bazıları zaten İsa Mesih'in inancını almış olan bu bölgeleri boyun eğdirmekle kalmadılar, aynı zamanda taraftarlarının ihaneti yoluyla İspanya'nın bazı bölgelerini işgal ettiler. Daha önce birçok rahibin Tanrı'ya ilahi itaat sunduğu birçok yerde, şimdilerde iğrenç ve suçlu (cani) insanlar Muhammed'e dua ediyorlar ve daha önce piskoposlar tarafından kutsanmış olan kiliseler şimdilerde kutsal olmayan (dinsiz) tapınaklara dönüştürüldü. (Gázquez, 2015, s. 74).

Kluni Tarikatı'nın öncüsü Muhterem Peter'in teşvikiyle Kettonlu Robert ve Dalmaçyalı Hermann tarafından 1143 yılında gerçekleştirilen ilk Kur'an-ı Kerim tercümesinden yaklaşık yarım asır sonra Rodrigo Jiménez de Rada'nın emriyle gerçekleştirilen bu tercüme, müteakip yıllarda Hristiyan dünyasında belli bir okuyucu kitlesine hitap etti. Söz gelimi doğu İslâm topraklarına gerçekleştirdiği seyahatler ve Müslümanlar hakkında gözlemleriyle dikkat çeken Ricoldus de Monte Crucis'in İslâm inancını çürütmek niyetiyle kaleme aldığı *Contra Legem Saracenorum* adlı çalışmasını hazırlarken Toledolu Mark'ın Latince Kur'an-ı Kerim tercümesinden istifade ettiği görülmektedir (Burman, 2012, s. 123). Bu durum İber Yarımadası'nda üretilen bu Latince versiyonun Avrupa'da ve doğu İslâm topraklarında belli bir ilgi gördüğünü doğrulamaktadır.

Rodrigo Jiménez de Rada'nın Kur'an-ı Kerim'i tercüme ettirmesinin arkasında yatan sebebin Müslümanların "sapkın" inançlarına karşı mücadele etmek ve onların Hristiyan inancını benimsemelerini sağlamak olduğu düşünülmektedir (Cecini, 2013, s. 332). Onun Müslümanlara karşı Haçlı seferi organize etme hedefinin önemli bir ayağı birleşik bir Hristiyan askeri gücünü meydana getirmek iken Toledolu Mark'a yaptırdığı Latince Kur'an-ı Kerim tercümesinin bu hedefin ikinci bir ayağı olduğu düşünülmektedir (Burman, 2012, s. 183). Rodrigo Jiménez de Rada, tarihçi olmasının yanında bilimin gelişmesi adına birtakım önemli faaliyetlere öncülük etmiş bir entelektüeldi. Toledo Başpiskoposu olduğu yıllarda Kastilya-Leon Krallığı sınırlarında yer alan Palencia şehrinde bir üniversite kurulmasında rol oynadı. Tarihçi Juan de Mariana (ö. 1624), Rodrigo Jiménez de Rada'nın VIII. Alfonso'yu bu müesseseyi kurmaya ikna ettiğini zikretmektedir (Juan de Mariana, 2014, s. 123). Rodrigo Jiménez de Rada'nın Palencia Üniversitesi'nde dersler vermek üzere Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden seçkin hocalar getirdiğini iddia edilmektedir (Lopez, 2015, s. 18).

Sonuç

Hristiyan Avrupa'da, İslâm dini ve Müslümanlara yönelik görüşler Müslümanların kıtaya ilk kez ayak bastıkları İber Yarımadası'nda ortaya çıkarken takip eden asırlarda muhtelif Hristiyan âlimler, ekseriyetle İslâm ve Müslüman karşıtı bir tavır içinde oldular. VIII. asırdan itibaren Kurtubalı Eulogius ve Kurtubalı Alvarus gibi Hristiyanların Hz. Muhammed ve İslâm inancına yönelik saldırgan ve pejoratif söylemleri takip eden asırlarda çoğu Avrupalı entelektüel tarafından benimsendi. XII. asırda Kur'an-ı Kerim ve bir dizi İslâm teolojisine dair metnin Latince'ye tercüme edilmesi Hristiyanların Müslümanlara dair doğrudan İslâmî kaynaklara dayalı daha objektif ve doğru değerlendirmeler yapabilmelerine imkân sağladı. Kurtuba, Mürsiye ve İşbiliye gibi Endülüs'ün en büyük şehirlerinin Hristiyanların eline geçtiği ve büyük bir Müslüman nüfusun Hristiyan idaresi altına girmesiyle bölgede Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğunlaştığı XIII. asra gelindiğinde ise İber Yarımadası'nda İslâm dini ve Müslümanların kültürüne yönelik derin bilgi birikimiyle öne çıkan Hristiyanların sayısında bir artış gözlemlendi. Bu asırda yaşayan Rodrigo Jiménez de Rada, siyasi, dini ve bilimsel

faaliyetleriyle Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yoğunlaştığı sürecin en önemli aktörlerinden biri oldu.

Tarihçi, din adamı ve Haçlı seferi organizatörü yönüyle öne çıkan Rodrigo Jiménez de Rada, Reconquista hareketinin altın çağını yaşadığı yıllarda Müslüman-Hristiyan ilişkilerinde aktif rol oynadı. Toledo Başpiskoposluğu ve diğer önemli dini görevlerin yanı sıra bir tarihçi olarak o, *De Rebus Hispaniae* ve *Historia Arabum* gibi sadece Avrupa tarihçiliği için değil başta Endülüs olmak üzere İslâm tarihçiliği açısından büyük önemi haiz iki kronik kaleme aldı. *Historia Arabum* adlı eseri batı dünyasında Müslümanların tarihini ele alan tek Latince kronik olması ve o zamana kadar Hristiyanlar arasında yeterince bilinmeyen Hicret Olayı ve Mi'rac yolculuğu gibi tarihi konulara atıfta bulunması sebebiyle son derece orijinal bir özelliğe sahiptir. Ayrıca İspanyol tarihçinin bu eserini doğrudan ya da dolaylı yoldan eriştiği İslâmî kaynaklardan istifade ederek hazırlaması Avrupa tarih yazıcılığında klasik anlayıştan ciddi bir kopuşu temsil etmektedir. Rodrigo Jiménez de Rada, bahsi geçen eserlerinde başta Hz. Muhammed devri olmak üzere ilk devir İslâm tarihi ve Endülüs tarihi hakkında daha önce Hristiyan Avrupa'da bilinmeyen pek çok bilgiyi Latince okuyan dünyaya sundu. Tarihçi olarak eserlerinde İslâm dininin yanı sıra Müslümanların siyasi tarihleri ve sosyokültürel durumları hakkında pek çok özgün ve değerli bilgiyi Hristiyan okuyucuya aktaran Rodrigo Jiménez de Rada, bu yönüyle Avrupa'da İslâm dininin ve Müslümanların daha geniş çevrelerde tanınmasına katkı sağladı. Ayrıca o başta Hz. Muhammed olmak üzere Müslümanlar hakkındaki görüşleriyle Ortaçağ Batı dünyasında İslâm tasavvurunun şekillenmesinde rol oynadı.

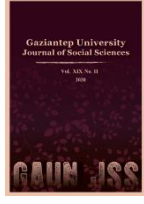
Müslümanlarla ortak bir çevrede yaşayan İspanyol din adamı, kendi yaşadığı çağda İslâm dini ve Müslümanlar hakkında sahip olduğu bilgi birikimi ve kurduğu siyasi temasları sayesinde İber Yarımadası'ndaki Hristiyanların Müslümanlara karşı mücadelesinde daha sistematik bir strateji yürüterek dindaşlarına öncülük etti. Müslümanlara karşı mücadelesini siyasi, dini ve kültürel boyutlarını göz önünde bulundurarak yürüten Rodrigo Jiménez de Rada, bu yönüyle Ortaçağ Hristiyan dünyasında türüne ender rastlanacak bir figür olarak ön plana çıktı. Başpiskoposun siyasi stratejileri sonucunda Müslümanların 1212 yılında mağlup edilerek telafi edilemeyecek kadar büyük bir güç kaybetmesi, onun Ortaçağ İspanya tarihinin seyri açısından önemini gözler önüne sermektedir.

Rodrigo Jiménez de Rada, tarih alanında kaleme aldığı bahsi geçen iki eserde Hristiyan okuyucuya Müslümanlara dair bilgiler sunarken diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'in Latince'ye tercüme ettirerek dini alanda Hristiyanların İslâm dinini yakında tanıma sürecine destek verdi. İspanyol tarihçi, nevzuhûr bir din olarak VIII. asrın ilk yarısında İber Yarımadası'na giren ve XIII. asra kadar bölgede çok büyük kitle tarafından benimsenen İslâm dinini ve Müslüman devletleri Hristiyanlar karşısında bir tehdit olarak algıladı. Rodrigo Jiménez de Rada, bu tehdit karşısında papalık ve Avrupalı siyasi güçlerin desteğini alarak Müslümanlara yönelik yeni bir Haçlı seferinin fitilini ateşledi. Birleşik Haçlı ordusunun 1212 yılında İkâb Savaşı'nda Müslümanlara karşı kazandığı zaferde başrol oynadı. Toledo başpiskoposunun desteğiyle kazanılan bu zaferle Müslümanlar Endülüs'te bir daha eski güçlerine asla ulaşamadılar. Sonuç olarak Rodrigo Jiménez de Rada, bir din adamı ve Haçlı seferi organizatörü olarak Müslümanlara karşı askeri ve dini mücadelede müspet adımlar atıp başarılı olmakla kalmayıp tarihçi olarak da kroniklerinde onların tarihi, dinleri ve kültürlerine dair özgün ve tafsilatlı bilgiler aktararak Avrupa'da Latince İslâm literatürünün zenginleşmesine katkı sağladı.

Kaynakça

- Alfonso X el Sabio. (1906). *Estoria de España*. Madrid: Bailly-Bailliere e Hijos.
- Alvaro de Córdoba. (1852). *Indiculus Luminosus*. Paris: Patrologia Latina.
- Anonim. (1984). *La Chronica Latina Regum Castellae*. Cadiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cadiz.
- Anonim. (1994). *Liber Denudationis siue ostensionis aut patefaciens*. Leiden: Brill.
- Ballesteros Gaibrois, M. (1936). *Don Rodrigo Jiménez de Rada*. Barcelona: Editorial Labor.
- Burman, T. (2012). *Latince Kur'an çevirileri: 1140-1560*. (Alıcı N. Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Burman, T. (2012). Mark of Toledo. Tomas, D., Mallet, A. (Ed.). *Christian-muslim relation: a bibliographical history*, (Vol. IV, s. 150-157). Leiden-Boston: Brill.
- Burnett, C. (2001). The coherence of the Arabic-Latin translation program in Toledo in the twelfth century. *Science in Context*, 14 (1), 249-288.
- Cecini, U. (2013). Main features of Mark of Toledo's Latin Qur'an Translation. *Al-Masaq Islam and the Medieval Mediterranean*, 25 (3), 331-344.
- Crespo L. M. (2015). *Rodrigo Jiménez de Rada, vida, obra y bibliografía*. Madrid: Biblioteca Virtual Ignacio Larramendi de Poligrafos.
- Echevarria, A. (2012). Liber scalae Machometi. Tomas, D., Mallet, A., (Ed.). *Christian-muslim relations: a bibliographical history*, (Vol. IV, s. 425-428). Brill.
- Echevarria, A. (2015). Eschatology or biography? Alfonso X, Muhammad's ladder and a jewish go-between. Robinson, C., Rouhi, L. (Ed.). *Under the influence: questioning the comparative in medieval Castile*, (s. 133-152). Brill.
- Ferreiro, A. B. (2012). *Medieval iberia: an encyclopedia*. Gerl, M. E. (Ed.). New York: Routledge, 146.
- Ferrero H. C. (2008), Cristianos y musulmanes en la historia arabum de Rodrigo Jiménez de Rada. *The Journal of Medieval Latin*, 18, 356-373.
- Harrison, A. (2009). *Andalusi christianity: the survival of indigenous Christian communities*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Exeter University, Exeter. (<https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10036/113993>)
- Hitchcock, R. (2008). *Mozarabs in medieval and early modern Spain: identities and influences*. Hampshire: Ashgate.
- İbnü'l Esîr. (1991). *El-Kâmil fi't-Tarih*. (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Juan de Mariana. (2014). *Historia general de España*. Clasicos de Historia.
- Lopez G., M. (1992). The Mozarabs: worthy bearers of islamic culture. Ceyyusi, S. H. (Ed.). *The legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill, 171-176.
- Maatoui, M. M. (1999). La Escuelas de Traductores en la Edad Media. *La Enseñanza en la Edad Media*, ss. 97-128.
- Makkarî. (1843). *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*. Londra: W. H. Allen.
- Martínez G. J. (2015). Translations of Qur'an and other Islamic texts before Dante (twelfth and thirteenth centuries), J. M. (Ed.). *Dante and Islam*, Ziolkowski. Madrid: Fordham University Press, 67-77.
- Masser, M. (2012). Rodrigo Jiménez de Rada, *Christian-muslim relation: a bibliographical history*, Mallet, A., Tomas, D. (Ed.). Vol. IV. Leiden-Boston: Brill, 343-355.
- Novikoff, A. (2012). From dialogue to disputation in the age of archbishop Rodrigo Jiménez de Rada. *Journal of Medieval Iberian Studies*, 4(1), 95-100.
- O'Callaghan, J. (2003). *Reconquest and crusade in medieval Spain*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Petrus Venerabilis. (2016). *Summa Totius Haeresis Saracenorum*. (Resnick, I. M. Çev.). Washington: The Catholic University of America Press.

- Pick, L. K. (2004). *Conflict and coexistence Archbishop Rodrigo and the Muslims and the Jews of medieval Spain*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Pick, L. K. (2011). What did Rodrigo Jiménez de Rada know about Islam. *Anuario de Historia de la Iglesia*, 20, 221-235.
- Pidal, R. M. (1955). España y la introducción de la ciencia Árabe en Occidente. *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos*, 3, 13-34.
- Ramon Llull. (1907). *Doctrina Pueril*. Barcelona: Gustav Gili.
- Reilly, B. F. (2003). Rodrigo Jiménez Rada, *Medieval Iberia: An Encyclopedia*, Gerli. M. E. (Ed.) Londra: Routledge, 441-443.
- Reilly, B. F. (2013). Alfonso VIII, The Castilian episcopate, and the ascension of Rodrigo Jiménez de Rada as the archbishop of Toledo in 1210. *The Catholic Historical Review*, 49, 437-454.
- Rodrigo Jiménez de Rada. (1989). *De Rebus Hispaniae*. (Valverde J. F. Çev.). Madrid: Alianza Editorial.
- Rodrigo Jiménez de Rada. (1999). *Historia Arabum*. Turnhout: Brepols.
- Sarton, G. (1932). *Introduction to the history of science*. Baltimore: Carnegie Institution of Washington.
- Smith, D. J. (1999). “Soli Hispani” Innocent III and Las Navas de Tolosa. *Hispania Sacra*, 104, 487-513.
- Starczewska, K. K. (2009). *El retrato de Mahoma en la historia Arabum de Rodrigo Jiménez de Rada y en el prologus Alcorani de Marcos de Toledo*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona. (https://www.academia.edu/2050449/El_retrato_de_Mahoma_en_la_Historia_Arabum_de_Jim%C3%A9nez_de_Rada_y_en_el_Prologus_Alcorani_de_Marcos_de_Toledo_Ejemplos_de_literatura_de_confrontaci%C3%B3n_islamocrisiana)
- Şanal, E. (2023). Arapça konuşan Hristiyanlar: Mozaraplar'ın Endülüs bilim hayatına katkıları (X. Asır). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38(2), 719-750.
- Tolan, J. (2002). *Saracens: islam in the medieval European imagination*. New York: Columbia University Press.
- Witcombe, T. (2022). The Qur'an and the “the laws of Muhammad” in medieval Christian eyes, *The Iberian Qur'an: from the Middle Ages to Modern Times*. Arenal, M. G., Wiegers, A. (Ed.). Berlin-Boston: De Gruyter, 49-68.
- Wolf, K. B. (1999). Muhammad as antichrist in ninth-century Cordoba. E. D., Meyerson, M. D. (Ed.). *Christians, Muslims, and Jews in Medieval and Early Modern Spain*, English. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 3-19.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1749221

Bireysel Eylemin İmkânı Üzerine: Foucault ve Agamben'in Dispozitif Kavrayışı

On the Possibility of Individual Action: The Conception of Dispositif by Foucault and Agamben

Celal SABANCI^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Artvin / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4319-4824

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Temmuz 2025

Kabul tarihi: 17 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Agamben,
Birey,
Dispozitif,
Foucault,
İktidar.

ÖZ

Bu çalışma Foucault'nun iktidar kavrayışında oldukça önemli bir yeri olan dispozitif kavramını onun anlamlandırdığı biçimiyle ele almanın yanında Giorgio Agamben'in söz konusu kavramla ilgili kavrayışını konu edinmektedir. Dispozitif kavramı Foucault felsefesinde yetmişli yıllardan itibaren ortaya çıkar ve iktidar ilişkilerinin giriftliğine işaret eder. Bu anlamda iktidar doğrudan bir yerden geldiğini tespit edemeyeceğimiz bir yaşantı dizgesinin ve ilişkiler ağının ürünü olarak düşünülür. Bu, çoklu bir etkilendirme sürecinin birey üzerinde tesiri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla iktidar bireyi birçok yerden yakalayarak kendi ağına dahil eder. Bu ağın içerisinde insanın pozisyonu kendisinin de anlayamayacağı ölçüde bulanıklaşır. Foucault'nun dispozitif kavramsallaştırması iktidarın belirli bir zeminin olamayacağı savından hareketle bireylerin hareket alanını bulanıklaştıran bir mahiyete sahiptir. Bu çerçeveden bakıldığında farklı türden iktidar ilişkilerinin görünmez bir iktidar ağının tarihsel ve toplumsal koşullarının bir ürünü olduğu ve söz konusu ürünün her seferinde kendi güncelliğini ürettiğini söylememiz mümkündür. Agamben, kavramın soykütüklere irdelemesine odaklanarak Foucault'nun kullandığı dispozitif kavramının Hegelci kökenlerine ve Hristiyanlıktaki itiraf geleneğine kadar izini sürer. Agamben'in Foucault felsefesinde dispozitiflerin tümeller gibi davrandığına işaret etmesi Foucault'cu dispozitiflerin temas edilemez doğasını pekiştirir. Bir yandan bu düşüncüyü ortaya koyan Agamben öte yandan dispozitiflerle bir mücadele içinde olunması gerektiğine işaret eder. Bu araştırma Foucault'un dispozitif kavrayışı çerçevesinde Agamben'in önerisinin imkânına yönelik bir soruşturmayı açık kılmayı amaçlamaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 23, 2025

Accepted: September 17, 2025

Keywords:

Agamben,
Individual,
Dispositif,
Foucault,
Power.

ABSTRACT

This study examines the concept of the dispositif, which occupies a significant position in Foucault's understanding of power and in Giorgio Agamben's interpretation of the concept. The concept of the dispositif emerges in Foucault's philosophy since the seventies and points to the intricacy of power relations. In this sense, power is considered as the product of a network of experiences and relations that we cannot directly identify as coming from somewhere. This is an indication that a multiple process of influence has an impact on the individual. Therefore, power grabs the individual from many points and includes him/her in its network. Within this network, the position of the individual becomes blurred to the extent that he/she cannot understand it. Foucault's conceptualization of the dispositif has a nature that blurs the field of action of individuals based on the argument that power cannot have a specific ground. From this perspective, it is possible to say that different types of power relations are the product of the historical and social conditions of an invisible power network and that this product produces its own actuality every time. Focusing on the genealogical analysis of the concept, Agamben traces Foucault's use of the concept of the dispositif back to its Hegelian origins and the Christian tradition of confession. Agamben's pointing out that in Foucault's philosophy, dispositifs behave like universals reinforces Foucault's untouchable nature of dispositifs. On the one hand, Agamben puts forward this idea, and on the other hand, he points out the necessity of a struggle with the dispositifs. This research aims to open an investigation into the possibility of Agamben's proposal within the framework of Foucault's conception of the dispositif.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: celalsabanci@artvin.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This research investigates the notion of the *dispositif*, which holds a key position in both Giorgio Agamben's and Foucault's conceptions of power. Because Foucault argues that power cannot have a concrete ground, his definition of the *dispositif* undermines the boundaries of individual action. According to this viewpoint, many forms of power relations are the result of the social and historical circumstances of an invisible power network, which consistently generates its own actuality. With an emphasis on the concept's genealogical analysis, Agamben links Foucault's application of the *dispositif* to both the Christian confessional tradition and the concept's Hegelian roots. Agamben's pointing out that in Foucault's philosophy, *dispositifs* behave like universals reinforces Foucault's untouchable nature of *dispositifs*. On the one hand, Agamben puts forward this idea, and on the other hand, he points out the necessity of a struggle with the *dispositifs*. This research aims to open an investigation into the possibility of Agamben's proposal within the framework of Foucault's conception of the *dispositif*.

This essay analyzes the ways in which Giorgio Agamben and Michel Foucault construct the idea of the *dispositif* (apparatus) using a comparative conceptual method. The analysis starts with a careful reading of Foucault's foundational lectures and interviews, especially the portion where he describes the *dispositif* as a diverse collection of institutions, discourses, laws, and practices that address pressing historical demands. I examine how Foucault incorporates the *dispositif* into his examination of power-knowledge formations and his more general genealogical approach. The essay's second part examines Agamben's appropriation and reconfiguration of the term in *What Is an Apparatus?*, where he redefines the apparatus as everything that separates, regulates, and captures living creatures, drawing on ideas from Foucault, Hegel, and Heidegger.

Comparative analysis reveals that while both Foucault and Agamben see the *dispositif* as central to understanding modern forms of power, they differ significantly in emphasis and scope. For Foucault, the *dispositif* is primarily a historically situated mechanism of power, which is influenced by processes of information. As a tool of Foucault's genealogical method, the *dispositif* reveals how subjects are constituted within the network of power. In contrast, Agamben radicalizes the *dispositif* as life and its appropriation. Ultimately, the findings suggest that with Agamben's problematization of the concept of the *dispositif*, the Foucauldian descriptive analysis of power has given way to a struggle against *dispositifs*, to an attitude towards them. What Foucault was trying to do in this sense was to make a historical and descriptive analysis of the relationship between all kinds of inputs into the field of any vital practice, making it necessary to evaluate each kind of issue within its own historical context and network of relations. The findings further conclude that Agamben's perspective on *dispositifs* necessitates their comprehension as ontological categories and the cultivation of a corresponding attitude towards them. In this context, Agamben endeavors to translate Foucault's notion of the *dispositif*, which he ascribes a metaphysical meaning, into a tangible reality. This represents a progression towards developing an ontology of war that surpasses the Foucauldian view, which characterizes *dispositifs* as instruments that shape our historical reality.

As a result, it is possible to talk about the existence of an atmosphere in which the *dispositifs* from which the social field is formed contain a dynamic process and in which the agents cannot determine whether they are the agents of their own actions or not. A Deleuzian reading of our belonging to and acting through *dispositifs* can lead to people experiencing a sense of surrender or helplessness; the idea that there is an established power factor can lead to the internal suppression of resistance. The inability to determine the direction of authority can block the way for thinking about an alternative to existing forms of domination. Thus, it creates an obstacle to becoming active participants in social life. In this framework, Agamben's invitation to an encounter, at least at the level of awareness, may be meaningful. However, Agamben has adopted an oppositional stance toward *dispositifs*, expressing practical concerns and encouraging us to struggle against the encirclement of our lives and fight against *dispositifs*. Agamben's attitude stems from an effort to institutionalize *dispositifs*. However, *dispositifs* are not representative institutions; they point to relations themselves. Waging war against these relations does not seem likely. In the Foucauldian sense, Agamben's perspective is akin to a war with windmills. *Dispositifs* are not very tangible things, after all. Each *dispositif* is nourished by the spirit and historical background of the social field it encompasses, shaping and being shaped by it.

Giriş

Dispozitif kavramı Foucault felsefesi açısından önemli bir yerde konumlanmaktadır. Kavramın içine aldığı her pratik göz önünde bulundurulduğunda, gün geçtikçe kendisi de Foucault tarafından bir ilişkiler şebekesi olarak tanımlanan bu kavram, ağına yeni yaşam pratiklerini katmaktadır. Foucault'nun kavram dağarcığında "dispozitif" teriminin ortaya çıkışını *Anti Oidipus*'ta (1972) Deleuze ile Guattari'nin kullanımına bağlayan Revel, "en azından Foucault'nun 1977'de kitabın Amerikan baskısı için yazdığı önsözün uyandırdığı izlenimin bu olduğunu, çünkü onun orada 'çeşitliliğe, çokluğa, düzeneklere ve dallanmalara ilişkin görünüşte soyut olan kavramlara' dikkat çektiğini belirtir" (Revel, 2012, s. 64-65). Kavramın kullanımına Deleuze ve Guattari ve Foucault gibi Agamben, , Negri ve Hardt da başvurmuştur. Özellikle Deleuze ve Agamben kavramı tartıştıkları birer makalelerinde Foucault'nun kavrama yüklediği anlamları irdelemiş, Agamben kavrama dair soykütüksel bir inceleme yapmıştır.

Bu çalışma Foucault'nun 70'li yıllarla birlikte adından sıkça söz etmeye başladığı daha önce söylem için sıkça başvurduğu episteme kavramını da içine alan dispozitif kavramının genel anlamı ve bu anlama Agamben'in biçmiş olduğu yeni anlamları konu edinmektedir. Foucault felsefesinde bütün söylemsel ve söylemsel olmayan pratikleri kuşatan bir kavram olan dispozitif kavramı, Agamben'in anlayışı çerçevesinde kavramsal mahiyetinden sıyrılarak bir mücadele alanında tartışılmaya başlanır. Ancak Foucault, kavramı eylemsel düzleme hiç taşımayıp betimsel anlamda dispozitiflerin yaşamımız üzerinde nasıl etkileri olduğunu tartışırken, Agamben, dispozitiflerin yaşamımızı belirlemesine izin vermeyip onlarla savaşmamız gerektiği üzerinden bir tartışma alanı açmıştır. Bu çalışmanın temel amaçlarından bir diğeri Agamben'in çizmiş olduğu dispozitiflerle her an mücadele içinde olmamız gerektiğine yönelik bu hattın, Foucault felsefesinde mümkün olup olmadığını tartışmaktır. Bu amaçla öncelikle kavramın Foucault felsefesinde nasıl bir yer teşkil ettiğini anlamaya çalışacağız.

Foucault ve Dispozitif Kavramı

Türkçeye farklı şekillerde kazandırılan dispozitif kavramı dilimizde düzenek, aygıt, tertibat gibi kavramlarla karşılanmıştır. Ancak bu kavramların belki de hiçbiri dispozitif kavramını ifade etmek açısından yeterli değildir. Zira düzenek sözcüğü, Türkçe'de plan, tasarı ve birbiriyle bağlantı kurulan birkaç aygıttan meydana getirilen yeni takım anlamlarında; aygıt sözcüğü birçok parçadan yapılmış alet, cihaz, vücutta belli bir görevi yerine getiren organ grubu, birkaç aletin uygun bir biçimde eklenmesinden oluşturulan ve bazı deneylerin yapılmasına yarayan takım anlamlarında; tertibat sözcüğü ise düzen, düzenleniş ve bir işin güçlüklerini karşılamak için yapılan ön hazırlıklar anlamlarında kullanılmaktadır (Argunşah, ve diğerleri, 2023). Foucault dispozitif sözcüğünü çok daha geniş anlamda şöyle tanımlamaktadır:

Bu terimle açıklığa kavuşturmaya çalıştığım şey, ilk olarak söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözcükler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden –kısacası, söylenmemiş olduğu kadar, söylenmiş her şeyden- oluşan, bütünüyle heterojen bir bütündür. Dispozitifin kendisi ise, bu unsurlar arasında kurulabilecek ilişkiler şebekesidir. İkincisi bu dispozitifte saptamaya çalıştığım şey, tam da bu heterojen unsurlar arasında var olabilecek bağın niteliğidir. Böylece belirli bir söylem belli bir anda bir kurumun programı olarak görünebilir, başka bir anda kendisi sessiz kalan bir pratiği haklı göstermenin ya da maskeleyenin bir aracı ya da pratiğe yeni bir rasyonellik alanı açarak, ikincil düzeyde yeniden yorumu işlevi görebilir. Kısacası, söylemsel olan ya da olmayan bu unsurlar arasında kendileri de çok geniş bir biçimde değişebilecek, konum değiştirmeler ve işlev değişiklikleri arasında bir tür oyun vardır. Üçüncüsü, "dispozitif" teriminden, belirli bir tarihsel andaki başlıca işlevi acil bir ihtiyaca karşılık vermek olan bir tür formasyonu anlıyorum. Demek ki dispozitifin baskın bir stratejik işlevi vardır. (Foucault, 2011, s. 118-119)

Bir dispozitifin melez bir doğaya sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Söylemsel olanın yanı sıra söylemsel olmayanı da ihtiva eden dispozitifte önemli olan bu heterojen unsurlar arasındaki ilişkilerdir (Dumez & Jeunemaitre, 2010, s. 30). Böylelikle dispozitif hem heterojen unsurlardan oluşan bir yapıyla hem de bir tür ortaya çıkış anıyla belirlenir. Bu gerçekleşme safhasında Foucault'ya göre iki önemli an vardır. Dispozitifin gerçek anlamıyla dispozitif olarak oluşması daha sonra gerçekleşir ve bu, çifte bir süreci gerektirir. Bunlardan biri heterojen unsurların düzenlenmesini gerektiren üst belirlenim süreciyken diğeri dispozitiflerin stratejik misyonunu biteviye gerçekleştirme görevidir. "Foucault'nun vizyonu, iki farklı ana odaklanmaya davettir: aygıtın ortaya çıkışı ve istikrar kazanması, süreklilikleri ve süreksizlikleri ortaya çıkaran bir stratejidir" (Dumez & Jeunemaitre, 2010, s. 31). Foucault dispozitiflerin stratejik işlevini yerine getirmesini örneklendirmek üzere hapsetme dispozitifine başvurur. Hapsetme dispozitifi belirli bir anda belirli bir kişiyi gözaltına almanın en makul yolu olarak görülür. Bu dispozitifin neyi sağladığını soruşturan Foucault bunun önceden kestirilmemiş bir sonuç doğurduğunu belirtir:

Bu sonuç, on sekizinci yüzyıl toplumunda görülen yasadışı pratikler ve kişiler ortamından bambaşka bir suça eğilimliler ortamının oluşmasıdır. Sonrasında hapisane, bir suça eğilimliler ortamını belli merkezlerde yoğunlaştırma, profesyonelleştirme ve daha dar bir alana sıkıştırma süzgecinden geçirme çarkı gibi işlemiştir. 1830'lu yıllardan itibaren, bir anlamda boş alanı doldurmaya başlayan ya da negatif etkiyi pozitif çeviren yeni bir strateji içinde bu öngörülmemiş, negatif etkiden hemen yeniden yararlanıldığını görülür. O andan itibaren suça eğilimli ortamdan çeşitli siyasi ve ekonomik amaçlar doğrultusunda (örneğin fahişeliğin örgütlenmesi yoluyla zevkten kar edilmesi gibi) yeniden yararlanılmaya başlanmıştır. (Foucault, 2011, s. 119-120)

Foucault'nun dispozitifin stratejik olarak işlevini yerine getirmesi olarak adlandırdığı şey budur. "Foucault'nun dispozitif kavramına atfetmiş olduğu bu stratejik işlev, Platon sonrası parçalandığına inandığı bilgi ve iktidar ilişkilerini, tarihsel olarak belli açılardan yeniden gün yüzüne çıkarmayı amaçlar" (Daştan, 2023, s. 80). Revel "dispozitif" kavramının Foucault felsefesinde yer almaya başladığı dönemi 70'li yıllar olarak tespit eder ve başlangıçta bu terimin iktidarın maddi aygıtlarını, yani iktidarın kullandığı özneleştirme biçimlerini gösterdiğini belirtir. Foucault iktidar meselesiyle hemhal olmaya başladığı dönem itibarıyla egemenliğin hukuki zeminiyle değil analizin iktidar problemi üzerinde yoğunlaştığı andan itibaren, egemenlik aygıtlarıyla meşgul olmak gerektiği üzerinde durur. Revel'e göre "dispozitif" kavramının Foucaultcu felsefe sahnesinde yer almasını sağlayan bu metodolojik seçimidir (Revel, 2012, s. 64). Uygulamaların yanında söylemlerin de belirleyici bir doğasının olması bu metodolojik seçimin kurumsallaşmanın ağlarıyla doğrudan ilintili olmasıdır. Böylelikle Foucault, iktidar, bilgi, disiplin ve cinsellik türünden dispozitifler hakkında konuşacak duruma gelmiştir.

Revel'e göre "gerçekte, dispozitif kavramı yavaş yavaş, Foucault tarafından özellikle *Kelimeler ve Şeyler*'de ve 60'lı yılların sonlarına kadar kullanılmış olan episteme kavramının yerini alır. Gerçekte, Foucault'nun on yıl sonra kullanacağı anlamdaki "dispozitif" aynı şekilde kurumları ve pratikleri, yani 'söylemsel olmayan her toplumsal'ı içerdiği halde, episteme tam anlamıyla söylemsel bir dispoziftir" (Revel, 2012, s. 66). Yani dispozitif iktidarın geniş bir alana yayıldığı ve söylemsel zeminin yanı sıra söylemsel olmayan bir zemini de kuşattığı bir organizasyon biçiminin resmidir. Zeminin tam anlamıyla belirgin olmaması iktidara maruz kalınan durumların mevcut durumların normalleri olarak algılanmasına sebebiyet verir.

Michel Foucault'nun Oyunu isimli söyleşide Grosrichard'ın dispozitif kavramının Foucault'nun episteme, bilgi ve söylemsel biçimlenimleri ifade eden söylemlerinin yerini mi alacağı yönlü sorusuna Foucault, dispozitif nosyonunu kullanırken; bir güçlkle karşılaştığını, dispozitif 'in esasında stratejik bir niteliği haiz olduğunu, bu vesileyle de manipüle edilmeye müsait olduğunu belirterek dispozitifin iktidar oyunun girdabında yer aldığını ifade etmek

suretiyle yanıt verir. Ancak bunun yanında daima dispozitifin kendisinden kaynaklı bir takım bilgi koordinatlarıyla ilişkili olduğunu ifade eder. Bu bağlamda dispozitifi “bilgi türlerini destekleyen ve bilgi türlerince desteklenen iktidar ilişkileri stratejileri” olarak tanımlayan Foucault, dispozitifle ilgili yaşadığı güçlüklerin bir benzerini *Kelimeler ve Şeyler*’i yazarken episteme kavramı hususunda da yaşadığını dile getirir. Dispozitif’in episteme’nin daha genel bir formu olduğunu ifade ederek episteme’nin söylemsel bir dispozitif olarak adlandırılacağı yerde dispozitifin daha genel bir çerçevede söylemsel niteliğinin yanı sıra söylemsel olmayan bir niteliğinin de olduğunu gösterme gayreti içerisinde olduğunu belirtir (Foucault, 2011, s. 120-121). Deleuze Foucault’nun dispozitifi başlıca eserlerinin yayınlanmasına paralel olarak verdiği röportajlarda açıkça formüle ettiğini belirtir. Buna göre Foucault kendi güncelliği çerçevesinde deliliğin, hapishanenin ve cinselliğin ne olduğunu ve dolayısıyla bugün ortaya çıkan ve kesinlikle Yunan ya da Hristiyan olmayan yeni özneleşme biçimlerinin neler olduğunu sorgulamaktadır (Deleuze, 2014, s. 131).

Foucault’nun tarih çalışmalarında dönemsel olarak dispozitif kavramının nasıl şekillendiğinin gizli izleri bulunmaktadır. O, *Deliliğin Tarihi, Kliniğin Doğuşu, Hapishanenin Doğuşu ve Cinselliğin Tarihi*’nde farklı dönemlerde farklı pratiklerin işe koşulduğunu ve bu anlamda dispozitiflerin farklı bir zamana özgü reçete sunma anlayışının geliştirildiğini dile getirmektedir. Foucault’nun ifadesiyle *Deliliğin Tarihi* aklın delilik üzerinde uyguladığı iktidarı *Kliniğin Doğuşu* toplum ve devlet için kapitalizm kurumları ile ilişkisinde hastalık, tıp ve hastanelerin kurumsallaştırılmasıyla ortaya çıkan yeni yaklaşımları, *Hapishanenin Doğuşu* hapsetme dispozitifinin ortaya çıkardığı yeni iktidar biçimlerini, *Kelimeler ve Şeyler* bilimsel söylemler çerçevesindeki iktidar aygıtlarını tartışır (Foucault, 2007a, s. 170-171). Bu çerçevede davranışlara dayatılan standartların farklı veçheleriyle ortaya çıkacaklarını söylemek mümkündür. Örneğin *Deliliğin Tarihi* dışlama ve hakikat arasındaki ilişkiyi konu edinir. Hapishane kurumu yalnızca dışlamayı değil bunun yanında sağaltım sürecini de içerir; kriminal kişinin hakikatine ilişkin soru, mahkûmun ıslahı projesi aracılığıyla soruşturulur. Cinsel hakikat sorusu Hristiyanlığın başlangıcına götürürken günah çıkarma ve itiraf pratiğiyle ortaya çıkar. Foucault XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren üç diziyle temas halinde olduğunu ifade eder. Bunlar, Foucault tarafından “dışlama-delilik-hakikat”, “ıslah etme-hapishane-hakikat” ve “cinsel davranış-itiraf-hakikat” olarak tespit edilir (Foucault, 2007b, s. 265). Dolayısıyla farklı iktidar alanlarının kendine özgü bir hakikat anlayışı bulunduğunu ve bunun yaygın iktidar aygıtlarının üretimi olduğunu söylemek mümkündür.

Şimdi dispozitif kavramının tarihsel şekillenişini anlaşılır kılmak adına *Hapishanenin Doğuşu*’na başvuracak olursak, tarihin belirli dönemlerinde belli cezalandırma pratikleri ve bedene uygulanan teşhirlik azap eyleminin zamanla yerini beden de yok sayıldığı yeni bir anlayışa bıraktığını ve kapatma eylemiyle beden cezalandırılmasının bedenden ruha doğru kaydığını gözlemlemek mümkün olacaktır. Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* isimli eserinde hapishane dispozitifinin şekillenmesinin zamansal uğraklarının bir temsilini sunar. Zira dönemsel olarak bedene çektilen azap pratiklerinin dönüşüme uğraması söz konusudur. İşkenceci pratikten beden de yok sayılmasına kadar süren bu dönemselleştirme kitabın birinci bölümünün başında bir vahşet resmiyle başlar:

Damiens, 2 Mart 1757’de “ Paris kilisesinin cümle kapısının önünde, suçunu herkesin karşısında itiraf etmeye” mahkûm edilmişti; buraya “elinde yanar halde bulunan iki libre ağırlığındaki bir meşaleyi taşıyarak, üzerinde bir gömlekten başka bir şeyi olmadığı halde, iki tekerlekli bir yük arabasında götürülecekti; sonra aynı yük arabasıyla Greve meydanına götürülecek ve burada kurulmuş olan darağacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek; babasını (kralı) öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutacak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ve kükürt dökülecek, sonra da bedeni dört ata çektilirerek parçatılacak ve vücudu ateşte yakılacak, kül haline getirilecek ve küller rüzgara savrulacaktır. (Foucault, 2013, s. 33)

Bu seyirlik malzeme belirli bir dönemin bakış açısından cezalandırma pratiğinin bir resmini sunar. Bedene yönelik bu cezanın detayları bedenın cezalandırma sürecindeki işlevini ortaya koyar. Ancak beden ve ceza ilişkisi zamanla değişime uğrayacaktır. Foucault'ya göre olgusal gerçeklik apaçık ortadadır: “azap çektirilen, parçalanın, organları kopartılan, yüzüne veya omzuna simgesel damga basılan, canlı veya ölü olarak teşhir edilen, seyirlik unsur haline getirilen beden birkaç on yıl içinde ortadan yok olmuştur” (Foucault, 2013, s. 39). Zaman içerisinde beden, ceza ile yıldırmanın hedefi olmaktan çıkmış, bedenın yok sayıldığı, kurbanın farklı biçimlerde cezalandırıldığı yeni pratikler ortaya çıkmış, “cezayı karanlık bir şenlik haline çeviren uygulama yok olmaya yüz tutmuştur” (Foucault, 2013, s. 39). Bir teşhir unsuru olan cezalandırma pratiğinin sorgulanması insanların farkında olmadan bir cinayet ayininin parçası oldukları gerçeği ile yüzleşmelerini sağlamıştır. Foucault bu durumu Beceria'nın sözleriyle şu şekilde aktarmıştır: “Bize korkunç bir suç olarak gösterilen cinayetin soğukkanlılıkla ve pişmanlık duymadan işlendiğini görüyoruz” (Foucault, 2013, s. 41). Bu noktada insanların alet oldukları durumun ne kadar farkında olmadıkları tam da Deleuze'ün de ifade ettiğı üzere “dispozitiflere ait oluşumuz ve onların içinde hareket edişimiz” (Deleuze, 2009, s. 356) kendisini haklı çıkarmaktadır.

Zaman içerisinde adalet seyirlik infaz pratiğinden vazgeçmiştir. “Onun da öldürüyor veya vuruyor olması, artık onun gücünün yüceltilmesi değil de, kendiliğinden yapması ve sergilememesi gereken bir unsur haline gelmiştir” (Foucault, 2013, s. 41). Böylelikle teşhirlik ceza yöntemi, adının cinayet olduğunun onanmasıyla yerini yeni pratiklere bırakmıştır. Foucault azap çekirtmenin kalkmasının seyirlik unsurun da ortadan kalkması anlamına geldiğini, ancak bunun aynı zamanda bedenın tutuklanmasına dönüştüğünü dile getirir (Foucault, 2013, s. 42). Öncelikle seyirlik unsur haline getirilen cezanın biçiminde değişikliğe gidilmiş müşahade giyotin aracılığıyla kısaltılmıştır. “Giyotin tıpkı hapishanenin özgürlüğü kaldırması gibi, adeta bedene hiç dokunmadan hayata son vermektedir. Yasayı, diğer hakları arasında var olma hakkına da sahip olan bir hukuk öznesine karşı uygulamaktadır. Bizzat yasanın soyutlanmasıdır” (Foucault, 2013, s. 46). Halkın gözleri önünde seyirlik bir manzaranın müşahade edilmesinin şiddeti onamak anlamına gelmesi bedenın tutsak edilmesiyle metodolojik bir dönüşüm geçirir.

Bu yeni anlayışla ceza beden ilişkisi bir dönüşüme uğramıştır ve bu, azap çekirtme pratiğinden oldukça farklıdır: “Beden burada araç veya aracı durumundadır: Onu kapatarak veya çalıştırarak bedene müdahale ediliyorsa, bunun nedeni bireyi hem bir hak, hem de mal varlığı olarak kabul edilen bir özgürlükten mahrum bırakmaktır” (Foucault, 2013, s. 43). Beden böylelikle yeni bir sistemin içerisinde hapsolur:

Bu yeni tutumun etkisiyle, anatomi üzerinde oynayarak azap çektiren celladın yerini koskoca bir teknisyenler ordusu almıştır: gözetmenler, hekimler, papazlar, psikiyatrlar, psikologlar, eğitimciler; bunlar yalnızca mahkûmun yanındaki varlıklarıyla, adaletin ihtiyaç duyduğu methüsenayı ona yapmış olmaktadır; beden ve azabın cezalandırmaya yönelik eyleminin nihai amacı olmadığı konusunda ona güvence vermektedirler. (Foucault, 2013, s. 43-44)

Böylelikle dönüşen bir hapishane dispozitifinin hareketine tanıklık ederiz. Buna göre dışlanarak ayırt etmenin yerini bir ıslah etme prosedürü almaktadır. Bu, hem yaşatmanın hem de farklı bir şekilde var etmenin kurgulandığı bir oyun olarak okunabilir. Çünkü eğitimden sağlığa her tür uzmanın işe koşulduğu yeni bir pratik ortaya çıkmıştır.

Foucault'nun aktardığı diğer bir vakada Fransa'da 1836'da Freschi “infaz yerine üzerinde bir gömlek, yalın ayak, başında kara bir tül örtülmüş halde götürülecektir, bir kapıcı halka mahkûmiyet ilamını okurken o darağacının üzerinde teşhir edilecek ve ardından hemen idam edilecektir” (Foucault, 2013, s. 47). Ölüm cezasına yapılan matem tülü eklentisi yeni bir pratiğin işaretidir. Zira Foucault'ya göre “bedensel işkencelerin sonuncu kalıntısı bedenın iptali

olmuştur; beden bir kumaşın altında saklanmaktadır” (Foucault, 2013, s. 47). Böylelikle seyirlik ceza uygulamasından on dokuzuncu yüzyıl başlarında vazgeçilmeye başlanır ve bedene yönelik azap çektirme uygulaması ve buna yönelik seyirlik manzara cezanın kapsamı dışında tutulur. Bu on dokuzuncu yüzyılın birinci yarısının sonunda yerleşik hale gelir. Bunun yanında “azap çektirmenin azalması 1760-1840’lı yılların büyük dönüşümü esnasında kök salan bir eğilimdir; fakat tamamlanmamıştır ve azap çektirme uygulamasının Fransız ceza sistemini uzun süre işgal ettiği” ve hala mevcut ceza sisteminin içinde yer bulduğu dile getirilebilir. Foucault bunun yanında on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ceza sistemine yönelik eleştirilerin “bir mahkûmun diğer insanlardan daha fazla acı çekmesi adildir” biçimindeki yok edilemeyen postülayı işaret ettiğini ifade eder. Böylelikle “modern ceza adaleti mekanizmalarının ‘azaba yönelik’ bir dip tarafı varlığını sürdürmektedir” (Foucault, 2013, s. 46-50). Bu dip taraf bazı şeyleri belirlemeye devam etmektedir, fakat bedene yönelmeyen bir ceza anlayışıyla eski pratiğin üstü örtülmektedir. Mevcut koşullarda bedene yönelik azap pratiğinin her faktör göz önünde bulundurulduğunda tamamen ortadan kalkması söz konusu değildir. Ancak iktidar aygıtlarının dönüşümü çerçevesinde yeni yasal prosedürler ortaya çıkabilir ve bunlar iyileştirme pratikleri olarak gösterilebilir. Öldürmek yerine yaşatmak yaşam üzerinde de bir iktidarın bulunduğu göstergesidir.

Bedene yönelmeyen cezanın neye müdahale ettiği tartışmalı hale gelir. Bedene müdahale etmeyen şeyin ruha müdahale ettiği açıktır. Foucault’ya göre “yargıçlar Avrupa’nın yeni ceza sistemlerini devreye soktuğu 150-200 yıldan beri yavaş yavaş, ama kökleri çok gerilere giden bir süreç içinde, suçlardan başka bir şeyi, ‘suçluların ruhunu’ yargılamaya başlamışlardır” (Foucault, 2013, s. 53). Bu, artık paradigmanın dönüşümüne işaret etmektedir. Kapatma eylemi ilişkili olduğu prosedürler aracılığıyla insanı ıslah etmenin bir metodu olarak sunulmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde yalnızca eylemin faili kimdir diye sorulmamakta, buna bir dizi başka soru eşlik etmektedir. Eylemi işleyen süreçteki rolü, içsel yaşantısı, içinde yaşadığı toplumun kültürel özellikleri, nasıl bir çevrede yetiştiğine dair bir sürü soru sorulmakta; yalnızca yaptırıma dair değil çözüme dair meseleler de ele alınmaktadır. Kişinin gelişimi, ıslahı, topluma kazandırılması yönünde reçeteler geliştirilerek birtakım öngörülerle birlikte bireye ilişkin değerlendirmeler yapılmakta, mevcut durumun tanı ve teşhisi cezalandırma sisteminin yapısının içine yerleştirilmektedir.

Foucault *Hapishanenin Doğuşu*’nda yeni yargılama pratiklerinin tarihsel şemasını sunmuş; hapishane dispozitifinin zaman içerisinde nasıl evrildiğinin, cezalandırmanın meşruluk zeminlerinin ne şekilde usavurulduğunun bir resmini çizmiştir. Böylelikle içinde hareket edilen bir iktidar şebekesi olarak dispozitifin, yaşam üzerinde nasıl da söz sahibi olduğunu görmekteyiz. Bununla birlikte bu, tarihsellik bağlamından koparılabilecek bir şey değildir. Dispozitif bir iktidar mekanizması olarak kendini dayatmaktan ziyade dönemin ihtiyaçlarına göre şekillenen ve kendisi de dönemi şekillendiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır

Tarihsel açıdan başka bir örneği göz önünde bulunduracak olursak cinsellik dispozitifinde meydana gelen dönüşümü ifade etmek anlamında şu örneğe başvurulabilir: 18. yüzyılda emzikli annenin cinsel ilişkiye girmesinin sakıncalı olduğu düşüncesi, sütanneliği endüstrisini ortaya çıkarmıştır. Ancak uygulamada ortaya çıkan aksaklıklar –bazı sütannelerin kendilerine teslim edilen 20 çocuktan 19’unu ölü olarak teslim etmeleri – insanları yeni bir söylem üretmeye yönlendirmiştir. Bu söylemle birlikte artık emzikli annelerin cinsel ilişki sorunu ortadan kalkar, tabi tekrar gebe kalmamak koşuluyla. Böylelikle yeni problem alanları ortaya çıkar. Korunma yöntemleri ve çocuk sahibi olunduğunda ona sahip çıkmak gerektiği fikri bunlardan bazılarıdır (Foucault, 2011, s. 154-155). Anneliğin yavru bakımı olarak görülmesine karşın ortaya çıkan sütanneliği endüstrisini, cinselliğin sürdürülmesini

sağlayabilecek korunma stratejileri takip eder. Normalleştirilen her bir adım yeni bir paradigma inşa eder.

Dispozitifler tarafından kuşatılmışlık bizi dönemsel olarak belli konularda farklı tanımlamalara yönlendirmektedir. Foucault iktidarın genelleştiği bir toplum türüne girdiğimizi belirtir ve bunu kabaca norm toplumu olarak adlandırır. Hüküm vermenin güçlüğüne dikkat çekerek suçlunun zamanla hastayla özdeşleştirildiğini, hüküm giymenin bir tedavi prosedürü haline geldiğini ifade eder. Bu, Foucault'ya göre temelde artık yasaya dayalı bir hukuk toplumu olmaya son veren norm toplumu olarak karakterize edilebilir (Foucault, 2007c, s. 77).

Foucault *Cinselliğin Tarihi*'nin birinci cildinde, Batı'da sürekli varlığının yadsınması güç olan bir şeyin (cinsiyetin, cinselliğin ve cinsel zevklerin itirafının düzenlenmiş prosedürlerinin) değerlendirmesini yaptığını dile getirir. Foucault'ya göre söz konusu prosedürler köklü değişiklikler geçirmiş ve zamanla itiraf ettirme pratiklerine yönelik baskılarda azalma olmuştur. Bu, modern dönemde dini anlayışa yaklaşım dolayısıyla günah çıkarma rollerinin özünü kaybetmesinin bir sonucudur ve kaba tıbbi tekniklerin filizlendiği zamana rast gelir. Foucault bunu "haydi bize hikayeni anlat, yazılı olarak anlat" biçiminde karikatürize eder (Foucault, 2011, s. 140-141). Foucault'nun cinselliğe dair bütün söylenenleri göz önünde bulundurma isteğinin temel nedeni, cinselliğin uzun zaman önce şekillenmiş, binlerce yıllık bir tabi kılma dispozitifi oluşturmuş bir araç olmasındandır.

Cinselliğin Tarihi'nde cinsellik dispozitifinin oluşumunu ve tarihini inceleyen Foucault'nun bu dispozitifi bir yandan iktidara ilişitirirken diğer yandan iktidarın cinselliği ürettiği yönlü bir düşünce ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda Foucault bir iktidar teorisi sunmak yerine iktidar analitiği dediği şeyi yapar (Foucault, 2010, s. 65). Dispozitifler iktidarın kendilerinin içinde teşekkül ettiği yapılar olmakla birlikte, hem iktidar hem de dispozitifler tek bir noktada duran kurumsal yapılar değildir.

Foucault'ya göre aslında iktidar olarak adlandırılacak bir şey yoktur. Yani iktidarın bir yerde yerleşik olduğu ve bir sabitten yayıldığı düşüncesi yanlış gerekçelendirilmiş birçok fenomeni açıklamaktan aciz bir analize dayanır. İktidar bir ilişkiler şebekesi olarak tanımlanabilecek geniş ilişkiler ağına işaret eder (Foucault, 2011, s. 123). Buna göre zemini saptanıp hareket doğrultusu belirlenen bir kuvvet olarak tanımlanamayan iktidarın nereden geldiği tam anlamıyla berrak değildir. Yukarıdaki örneklerden de hareketle iktidar, her seferinde yeniden üretilen ve belli prosedürlerin yeniden inşa edildiği bir süreç olarak görülebilir.

Foucault cinsellikten siyasi bir dispozitif olarak bahseder. Bu anlamda siyasete yüklemiş olduğu mana şudur: belirli bir toplumda güç ilişkilerinin yekûnu siyaset alanını teşkil eder ve her güç ilişkisi bir iktidar ilişkisinin kapsamına girer. İktidar ilişkileri kendi ait oldukları siyasi alana göndermede bulunur. Foucault'ya göre,

siyasi analizin ve eleştirinin büyük ölçüde yaratılması gerekir; ama aynı zamanda hem bu güç ilişkilerini değiştirmeyi hem de bu değişikliği mümkün kılacak ve gerçekliğe dâhil edecek şekilde koordine etmeyi sağlayacak stratejilerde yaratılmalıdır. Bu demektir ki, sorun siyasi bir tavır tanımlamak değil, yeni siyasallaşma şemalarını hayal etme ve var kılma sorunudur. Eğer siyasallaştırma, analizin ortaya çıkardığı tüm güç ilişkilerini ve iktidar mekanizmalarını tercihlere, önceden oluşmuş örgütlemelere indirgemekse, bu durumda çabaya değmez. İktidarın yeni, büyük tekniklerinin karşısına yeni biçimlere sahip olacak bir siyasallaşmayı çıkarmak gerekir. (Foucault, 2007d, s. 112)

Dispozitif kavramının tüm bu değerlendirmeleri, Foucault'da dispozitif denilen kavramın insan eylemlerini belirleyen bir kuşatılmışlığa işaret ettiğini; cinsellik, hapisane, siyaset, eğitim vb. her tür dispozitifin kendi tarihsel dinamiklerinin etkisi altında olduğunu ve

her bir dispozitifin Foucault'nun ifadesiyle söylemsel olan ve söylemsel olmayan bir ilişkiler şebekesinin ürünü olduğunu söyleyebiliriz.

Foucault'nun dispozitif kavrayışı bize iktidar ilişkilerinin yayılımı hususunda bir çerçeve sunmuş olsa da iktidarın konumunun belirlenip sabitlenememesi bizim iktidarla ne türden bir ilişki geliştirebileceğimizi anlamlandırmamızı zorlaştırmaktadır. Sözel geliş Foucault'nun kendisinin de belirtmiş olduğu “iktidarın olduğu her yerde bir direniş olanağı da vardır” yönündeki ifadesinin olanağının koşulu ne olabilir. Agamben bu anlamda Foucault'nun bir anlamda metafizik bir değer yüklemiş olduğu dispozitif kavramını olgusal zemine taşımaya çalışır. Peki, Foucault'nun belirlemiş olduğu çerçevede dispozitiflerle savaşmanın bir imkânı olduğunu söyleyebilir miyiz? Agamben'in araştırması bizlere böyle bir imkânı sağlar mı? Agamben'in dispozitif kavramına yönelik analizi bu çerçevede incelenmeye değerdir.

Agamben ve Dispozitif Kavramının Tanrıbilimsel Soykütüğü

Agamben Foucault'nun dispozitif kavramının soykütüksel bir incelemesini yapmış, kavramın teolojik arka planını araştırmış, kavramın ne tür uğraklardan geçerek günümüze geldiğini tartışmıştır. Bunun yanı sıra dispozitifler tarafından belirleniyor olmamızı hazmedememiş ve onlara karşı bir savaş halinde olmamız gerektiğini dile getirmiştir. Deleuze'nin “dispozitiflere aidiyet ve davranışlarımızı onların içinde gerçekleştiriyoruz” ifadesi Agamben'in bakış açısından yaşamımızı her düzeyde belirleme halinde olan dispozitiflerle mücadeleyi gerekli kılmaktadır.

Agamben dispozitif kavramını Foucault felsefesinin kilit bir kavramı olarak değerlendirir ve üç temel noktanın özetlenmesi gerektiğini söyler. İlk ister söylemsel olsun ister olmasın, bu heterojen bütünün öğeleri arasındaki ağı kendisi dispozitifdir. İkinci olarak dispozitif somut stratejik bir işleve sahiptir ve nihayetinde dispozitif iktidar ilişkileri ile bilme ilişkilerinin iç içe geçmesinden teşekkül etmektedir (Agamben, 2012, s. 15-16). Bu, Foucault'nun kavrama yaklaşımının bir özetidir ve Agamben terimin Foucault külliyatında ve tarihsel bağlamda soykütüksel bir incelemesini yapmayı önerir. Bu bağlamda Foucault'nun *Bilginin Arkeolojisi*'ni yazarken yine dispozitif sözcüğüyle akrabalık ilişkisi sergileyen “pozitivite” (pozitivite/olumluluk) sözcüğünü kullandığına vurguda bulunur. Jean Hyppolite'in *Hegel'in Tarih Felsefesine Giriş* adlı yapıtını okuyana kadar Foucault'nun bu terimi nereden bulduğunun kendisi için bir muamma olduğunu dile getirerek Foucault ve Hyppolite arasındaki bağa dikkat çeker. Ardından Hyppolite'in eserinin “Akıl ve Tarih: Pozitivite ve Yazgı idealleri” isimli üçüncü bölümüne göndermeler yaparak burada ele alınan “*Hristiyanlık Dininin Olumluluğu [Positivité]*” konusunun terime kaynak sağlayabileceğini ifade eder:

Hypollite'e göre “yazgı” ve “pozitivite” Hegel düşüncesinin iki ana kavramıdır. Hegelde “pozitivite” teriminin “doğal din” ve “pozitif din” arasındaki karşıtlıkta kendine has bir yeri var. Doğal din, insan aklının tanrısal akılla dolaysız ve genel ilişkisine atıfta bulunurken; pozitif, ya da tarihsel din, belli bir toplumda ve tarihin belli bir noktasında, bireye dışarıdan dayatılan inançlar, kurallar ve ayinler bütünüyle ilişkilidir. Hegel Hypollite'nin alıntılıdığı bir pasajda şöyle der: “pozitif dinde duygular, talimat zoruyla tetiklenir; kişinin kendisini doğrudan ilgilendirmeyen eylemler, buyruk ve itaatle yaşama geçirilir. (Agamben, 2012, s. 17-18)

Hegel erken dönem metinlerinden *Tübingen Makalesi*'nde dinin kamusal kavranışı söz konusu olduğunda “temel olarak Tanrının ve ölümsüzlüğün, bunlarla ilgili her bir kavramın da içerilecek biçimde ele alınması gerektiğini, ancak bunların insanın bütünlüğünü oluşturduğu ölçüde davranışlarını ve düşünme biçimlerini etkilediğini ifade eder” (Hegel, 1984, s. 32). *Tübingen Makalesi*, *Bern Fragmanları* ve *Hristiyanlık Dininin Olumluluğu* birbirine paralel düşünceler içermektedir. Toplumsal boyutuyla din gibi bir örgütlenmeyi ele aldığımızda insanın kendisine yüklenen her türlü yükümlülüğü, ilişkili olduğu diğer pek çok unsurla

(mezhepsel aidiyet, cemaatin bir parçası olma, aynı tanrının kulları olma, benzer olmaya zorlanma, benzer olma gereksinimi hissetme gibi durumlar ve bunların bir yandan içselleştirilmiş süreçler olması durumu) bir arada düşünmesi gerekir. Agamben dispozitif kavramının ön tanısı olarak okunabilecek bir pasajda Hyppolite'den şunları aktarır:

Pozitivite kavramı bağlamında ortaya çıkan soruların düğümlendiği noktayı görüyoruz: Hegel'in bir ölçüde teorik olsa da aslen pratik olan saf akıl ve pozitiviteyi-yani tarihsellik unsurunu- diyalektik yöntem kullanarak defalarca bağdaştırmaya çalıştığına tanık oluyoruz. Pozitivite, Hegel'e göre insan özgürlüğünün önünde bir bakıma engel teşkil ettiği için yazarın sert eleştirilerine maruz kalıyor. Dinin, hatta toplumun belli bir halinin pozitif öğelerini araştırmak; din ve toplum bünyesinde insana zorla dayatılan, aklın saflığına leke süren şeyi keşfetmek demek. Diğer taraftan, pozitiviteyi akılla uzlaştırmak da bir gereklilik (Bu ikinci eğilim, Hegel'in felsefi gelişimi sırasında diğer eğilimlere baskın çıkmıştır.). Akıl, böylece soyut karakterinden arınıp yaşamın somut zenginliğiyle uyumlu hale gelecektir. Böyle düşündüğümüzde, pozitivite kavramının neden Hegelci bakış açısının merkezinde olduğu da açıklık kazanıyor. (Agamben, 2012, s. 18-19)

Hegel akla kuşatıcı bir tinsellik atfederek 'pozitivite'yi akıl perspektifinden okur. Hegel felsefesinde yaşamın somut zenginliğiyle buluşan aklın yine de insanın bizatihi kendi hesabı olmayan bir hesabı vardır. Hegel, bu açıdan baktığımızda tarihsel şahsiyetlerin eylemlerinin faili olmadıkları gerçeğine vurguda bulunur. Onun için her bir insan ferdi daha büyük bir gerçekliğin figüranlarıdır yalnızca. Hegel'in bu düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda pekâlâ Foucaultcu dispozitiflerin nüvelerinin Hegel'de bulunduğunu söylemek mümkündür.

Agamben, Hyppolite'i referans göstererek genç Hegel'in "pozitivite" olarak adlandırdığı şeyin, toplumsal yaşam alanında iktidarın bireyden uyum göstermesini beklediği kural, adet, gelenek ve göreneklerin bireyler tarafından içselleştirilmek suretiyle belli bir tarihsellik hususunda bilgi verdiğini ve Foucault'nun söz konusu terime başvurmasının hayati bir mesele karşısında alınan bir tavır olduğunu bildirir. Ona göre Foucault'nun kendine özgü meselesi: "yaşayan bir varlık olarak birey" ile 'tarihsel unsur', yani iktidar ilişkilerinin somutlaşmasından doğan kurumlar, özneleştirme süreçleri ile kurallar bütünü arasındaki ilişki" biçiminde formüle edilebilir (Agamben, 2012, s. 20). "Foucault'nun izlediği stratejide dispozitifler, düpedüz tümellerin yerine geçmektedir: Dispozitif, ne tek bir polisiye önlem, ne tek bir iktidar teknolojisidir, ne de soyutlama yoluyla elde edilmiş bir genelleme. Aksine, Foucault'nun bir röportaj esnasında ifade ettiği gibi dispozitif 'bu unsurlar' arasında örülen ağdır" (Agamben, 2012, s. 21). Dispozitifleri tümellerle aynı çerçeveye taşımak onların soyut mahremiyetlerini göz önünde bulundurmamak anlamına gelir. Gerçekten de temas edilemeyecek bir şey ister Hegelci akıl, ister metafizik bir gönderge, ister Foucaultcu dispozitifler olsun bu temas edilemezlik iktidarın nerden geldiğinin saptanamamasına neden olur.

Agamben dispozitif sözcüğünün Fransızcadaki sözlük anlamlarına bakıldığında, sözcüğün üç ayrı anlama ayrıştığını görebileceğimizi ifade eder. Bu anlamlar hukuki, teknolojik ve askeri anlamlardır. Hukuki anlamda dispozitif "bir mahkeme hükmünde gerekçelerden sonra gelen, mahkemenin neye hükmettiğini gösteren kısım", bu hükmün karar bildiren düzenleyici (dispone) kısmı anlamını ihtiva eder. Terimin teknolojide kullanılan anlamı "bir makine yahut düzeneğin parçalarının tertip edilme şekli ve genel anlamda düzeneğin kendisi"dir. Askeri anlamı ise bir plan çerçevesinde yapılan düzenlemelerin tümü şeklinde tanımlanır (Agamben, 2012, s. 21-22). Bir hüküm, bir düzenek ya da düzenleme faillerin eylemlerinin tam anlamıyla ne düzeyde faileri olduğunu anlaşılmaz kılar.

Agamben Foucault felsefesinde bu anlamların üçünü de bulmanın mümkün olduğunu dile getirir. "Peki dispozitif sözcüğünün temelinde yatan anlam ne acaba?" biçiminde bir soru sorarak soruya şu yanıtı verir: "Gerek herkesçe kullanılan anlamıyla, gerekse Foucault'da bu terim; acil durumlara karşılık vermek, verirken de gecikmeden sonuç almak anlamını taşıyan pratikler ve düzenekler bütününe işaret eder –dilsel ve dil dışı unsurlar; hukuk, teknik ve

askeriyenin hepsi bu bütünün parçalarıdır” (Agamben, 2012, s. 23). Bir bütünün parçaları şeklinde bir değerlendirme holistik bir değerlendirmedir ve Agamben Foucaultcu dispozitifleri tümeller olarak değerlendirirken kendisi de tümel karakteristiği haiz bir şey ortaya koyar. Ardından kavramın günümüzdeki anlamlarının izini sürer.

“*Ekonominin Teolojik Soykütüğü*” olarak isimlendirdiği çalışmasında Kilisenin kuruluşunu izleyen yüzyıllarda Yunanca *oikonomia* teriminin teolojinin gelişmesinde belirleyici rol üstlendiğine dikkat çeken Agamben *oikonomia* sözcüğünün *oikos*’un yani evin bilfiil idaresi anlamına geldiğini ve anlam genişlemesiyle de bu sözcüğün işletme, *management* anlamlarını ihtiva ettiğini dile getirir. Peki, bu terim nasıl olmuş da Kilise büyükleri tarafından teolojiye taşınmıştır? Agamben, bu noktada Hristiyanlığın teslise yönelik açmazlarının Kilise büyüklerini bu kavramı işe koşmaya sevk ettiğini ifade eder. Argümanları da kabaca şu şekildedir:

Tanrı, varlığı ve tözü bakımından elbette birdir; fakat *oikonomia*’sına, yani hanesini, hayatını ve yarattığı âlemi nasıl yönettiğine gelindiğinde üçlüdür. Nasıl iyi bir baba, iktidarından ve teklîğinden zerre kaybetmeksizin bazı memuriyet ve görevlerinin sorumluluğunu oğluna emanet edebilecekse, Tanrı da İsa’ya insan tarihinin “ekonomisi”ni yani faal idaresini emanet etmiştir. (Agamben, 2012, s. 24-25)

Bu basitçe şu anlama gelir: Teslis için ve ekonomik (yani kurtuluş-tarihsel) ise, ekonomi kurtuluş tarihinin ya da Tanrı’nın kurtarıcı eyleminin ve dolayısıyla Tanrı’nın kendisinin düzenidir (Stoellger, 2012, s. 57). “*Oikonomia*” kazandığı bu özel anlamla “Tanrı’nın Oğul’da vücut bulması”, “günahkârların ıslahı” ve “kurtuluş ekonomisi” gibi anlamları ihtiva eder. Böylelikle “*oikonomia* dispozitifi”, “teslis” ve “kâinatın ilahi takdirle yönetimi” öğretilerinin Hristiyanlık dinine girmesini sağlamıştır. Agamben *Oikonomia* kavramının Kilise büyükleri tarafından Yunancadan Latinceye aktarılırken *dispositio* olarak karşılandığına dikkat çeker. Bu açıdan bakıldığında “dispozitif” sözcüğünün kökeni olarak Latince *dispositio* terimi, en nihayetinde “tanrıbilimsel *oikonomia*” kavramının bütün semantik yükünü taşımaktadır. Agamben, Foucault’nun bahsettiği dispozitiflerin de bu teoloji mirasıyla akraba sayılabileceğini ve geriye dönüp baktığımızda, onların izlerini Tanrı’nın varlığı ile edimini; doğası/özü ile hilkat âleminin idaresi edimlerini birbirinden ayıran, ayırdığıyla da birbirine eklemlendiren bir tür kırılma noktasına kadar sürebileceğimizi dile getirir (Agamben, 2012, s. 25-27). Bunun yanında “varlıkta temeli olmayan saf bir yönetme eylemi x’te ya da x yoluyla mı gerçekleşiyor, işte dispozitif o x’in adıdır. Bu yüzden dispozitifler her zaman bir özneleşme süreci gerektirirler. Çünkü kendi öznelere yaratmaları şarttır” (Agamben, 2012, s. 25-27) ifadelerine başvurarak göndergesi belirsiz olan bir eylemin gerçekleşmesi sürecinde eyleyen olarak failerin de üretildiğine vurguda bulunur.

Yaptığı tanrıbilimsel soykütük incelemesinin ışığında Foucaultcu anlamıyla dispozitiflerin yalnız Hegel’deki “pozitivite” ile aynı bağlama oturmakla kalmayıp, Heidegger’in ikinci döneminde kullandığı ve *dis-positio*, *dis-ponere* sözcükleriyle akraba *Gestell* sözcüğüyle örtüştüğü kanaatinde olan Agamben, Heidegger’in *Teknik ve Dönüş* isimli kitabında Ge-stell sözcüğünün genellikle “aygıt” (Gerat) anlamına geldiğini söylemekle beraber bu terimle: “Stellan’da (koyma edimi) toparlayıcı/bir-araya-getirici olanı, insanı edimsel gerçekliğinde [ortaya koyanı], yani ona kendisini “Bestand (olagelen) suretinde” ve Bestellen (sipariş/teşvik/işleme) yoluyla ifşa etmesini (Al. Entbergen, “örtüsünü kaldırmak”) dayatanın (stellt) teşvik(ini) kastettiğini vurguluyor (Agamben, 2012, s. 27-28). Agamben burada yine sözcüğün kapsayıcı boyutuna dikkat çekerek insanın eylemlerinin içine çekildiğini ifade ediyor. Bu bir anaforun içindeki bir insanın hareketinin kendisine ait olduğunu düşünmesi anlamını taşır. Peki, bu koşullarda insanın eylemlerinin faili olması mümkün müdür?

Agamben’e göre bütün bu terimlerin ortak tarafı bir tür *oikonomia*’ya gönderme yapıyor olmalarıdır. Agamben, bunun amacının ise insanların davranışlarını, vücut dillerini,

düşüncelerini yararlı olduğu sanılan bir doğrultuda yönetmek, denetlemek, yönlendirmek olduğunu söyler. Agamben burada doğrudan bir fail arar, oysa iktidar dispozitifleri pek de bir faille yüz yüze gelebileceğimizi göstermez. Foucault'nun tanımlama biçiminde yüz yüze gelebileceğimiz, karşı karşıya kalabileceğimiz bir iktidarın olamayacağını Agamben'in kendisi zaten dispozitifleri tümellere benzeterek tespit etmişti. Burada bir parantez açmakta yarar vardır. İktidar olarak kodladığımız ya da düşündüğümüz uğrakların her birine bir irade atfedebilir miyiz?

Bu noktaya kadar dispozitif sözcüğünün soykütüksel bir irdelemesini yapan Agamben, bu noktadan sonra artık kavramın yeni bir bağlama oturtulması yönünde bir teklifte bulunur. Var olanı iki büyük sınıfa ayırmayı önerir. Kefenin bir tarafına canlı varlıkları (tözleri) diğer tarafına ise takıldıkları dispozitifleri yerleştirir. (Agamben, 2012, s. 29). Balıkların ağa takılması gibi dispozitiflere takılan insan öznesinin bu durumdaki pozisyonu tartışmalıdır. Kendisinin de ait olduğu bir gerçekliğin içinde eyliyor olması fikri öznenin belirleyiciliğinin ortadan kalkması anlamını da ihtiva eder. Dolayısıyla insan öznesinin kendini kuran bu gerçeklikten bir sapma şansının olup olmadığı bir muammadır.

Tabi böylesi bir değerlendirme dispozitiflerin kendisi tarafından şekillenen ve kendisi de dispozitifleri şekillendiren özneler için çok anlamlı olmayabilir. Zira dispozitif yalnızca kurumsal bir teşekkül olarak idrak edilebilecek bir şey olmayıp, aynı zamanda bizzat öznel üretimlerin sonucu olan bir şeydir. Zaten Agamben Foucault'nun dispozitif havuzunu daha da genişleterek ve öznel üretimlerden bahsederek dispozitif için şu tanımlı verir: “Şu ya da bu şekilde; yaşayan varlıkları yakalama, yönlendirme, belirleme, önleme, modelleme, denetleme; bu varlıkların vücut diline, davranışlarına, fikir ve söylemlerine dayanak teşkil etme yetisi olan her şey” (Agamben, 2012, s. 29-30). Bu böyle olduğunda insanı şekillendiren kurumların neşet ettikleri formasyonu anlamak gerekecektir.

Böylelikle dispozitifleri hayatın her alanını kuşatıcı, insani yaşamın her noktasında tezahürü olan pratikler olarak görmek mümkündür. Agamben için dispozitifler yalnızca “hapishaneler, akıl hastaneleri, panoptikon, okullar, dinler, fabrikalar, disiplinler, yasal önlemler” olmayıp bunun yanında “iktidarla ilişkileri aşikâr olmayan gazetecilik, yazarlık, edebiyat, felsefe, ziraat, sigara, internette gezinme, bilgisayarlar cep telefonları ve dahası belki dil bile bu dispozitifler arasında sayılabilir.” Dil ise ona göre en kıdemli dispozitif olarak gösterilebilir (Agamben, 2012, s. 30).

Agamben oluşturduğu varlık havuzunda yaşayan varlıklar ve dispozitiflere üçüncü bir sınıf olarak özneleri ekler ve özneyi yaşanılabilen bu sürecin yapılandırıcısı ve sorumlusu olmaya davet ederken göğüs göğse bir mücadeleyi teşvik eder. Aynı bireyin, aynı tözün çoklu bir özneleşme sürecinin taşıyıcısı olduğunu belirten Agamben özneleştirme sürecinin de bir enflasyona tabi olduğunu bildirir. Buna göre aynı birey hem teknoloji kullanıcısı hem teknoloji karşıtı hem öykü yazarı hem eleştirmen olabilir. O, tüm bunlara baktığımızda öznelliğin kendisinin de kategorik mahiyetiyle sallantıda olduğunu ifade eder. Bu bir tür tutarsızlığı da beraberinde getirir ve bir tür saçılım olarak tespit edilebilir (Agamben, 2012, s. 30-31). Bu dağınıklık ve saçılımın içinde, tüm bu değişim ve hengâmenin içinde kurallı bir şey varmışçasına bir his uyandıran durumun nedeni tam da bizlerin mevcut pozisyonlarımızı içselleştirerek normalleştirmemizdir.

Agamben'e göre içinde yaşadığımız kapitalizmin gelişiminin son safhasını dispozitiflerin sınırsızca birikimi ve yayılımı olarak tanımlarsak hata etmiş olmayız. Dispozitifler ona göre *Homo Sapiens*'in ortaya çıkışından itibaren vardılar. Günümüzde ise bireylerin dispozitiflerin kuşatıcılığı çerçevesinde biçimlenmediği neredeyse hiçbir durumun olmadığına dikkat çeken Agamben dispozitiflerle ilişki kurmak konusunda nasıl bir strateji

izlemek gerektiğini sorgular (Agamben, 2012, s. 31). Bunları ihmal edemeyeceğimizi düşünen Agamben’in gerçekten stratejik bir formülasyonu var mıdır?

Agamben dispozitifleri içine kazayla düştüğümüz bir durum olarak değil, köklerini daha ziyade, *Homo Sapiens* olarak sınıflandırdığımız hayvanları “insan” kılan “insansılaştırma” süreciyle özdeş bir süreçte aramamız gereken durumlar olarak nitelendirir. İnsanların yaşam pratikleri içinde ilgili oldukları her bir durum ve tarihsel koşulların yaratmış olduğu gerçeklik alanının ilişkiler şebekesinin belirleyiciliğiyle dispozitiflerin kuşatıcılığına dikkat çeken Agamben, bu anlamda yaşam ve eylem alanında bu ilişkiler şebekesinin hayatiliğini dile getirir. Her dispozitifin kökünde insanca bir mutluluk arzusu olduğunu ifade eden Agamben’e göre “bu arzunun ele geçirilip başka bir çerçevede öznelleştirilmesi dispozitife özgü potansiyeli oluşturur” (Agamben, 2012, s. 33). *Homo Sapiens*’in ehlileştirme süreci bizatihi dispozitifin dayanağı olarak işlev görür.

Agamben Foucault’dan farklı olarak dispozitiflerin belirleyici doğasına karşı koymamız gerektiğini söylerken, dispozitifle göğüs göğse mücadelemizde benimseyeceğimiz stratejinin de basit olmasının söz konusu olmadığını, aslında gerekenin dispozitifler tarafından ele geçirilip yalıtılan şeyi olası bir kamu kullanımı doğrultusunda serbest bırakmak olduğunu ifade eder. Bütün dispozitiflerin altında bir tür özneleştirme süreci aramak gerektiğine vurgu yapan Agamben özneleştirmeyen bir dispozitifin, yönetim dispozitifi olmak bakımından işlevini yerine getiremeyeceğini ve kaba kuvvete dönüşeceğini söyler. Ona göre dispozitifler öncelikle özneleştirme formları üreten, normlar yaratan teçhizatlardır ve bu sayede yönetim makinalarına dönüşürler (Agamben, 2012, s. 34-36). Günah çıkarma kurumu da aynı biçimde işler. İtiraf geleneğinin de aynı meseleye ilişkin olduğunu dile getiren Agamben yeni bir özneliliğin tesis edilmesinde eskinin olumsuzlanmasının gereğine işaret eder. Bu “pişman-olup-cezasını-çekme dispozitifinin” yüzyıllardan bu yana gelen etkinliğinin dışında tasavvur edilemez (Agamben, 2012, s. 37) İtiraf geleneği ile birlikte nedamet getiren özne kendi hakikatini yadsıyarak, yeni bir benlikte kendisini yeniden kurarak var eder.

Agamben günümüzde özneleştirme ve öznelikten-çıkarma süreçlerinin birbirine karşı gitgide kayıtsız kaldığını nahif bir perspektifle şu şekilde ifade eder:

Böylece yeni bir öznenin oluşumuna mahal vermiyorlar ya da bu oluşum larva, adeta hayalet aşamasında kalıyor. Öznenin hakikatsizliğinde, yeni hakikati herhangi bir biçimde söz konusu olamıyor. Yakayı “cep telefonu” dispozitifine kaptıran kişi, onu iten güç ne kadar kuvvetli olursa olsun, yeni bir öznelilik değil, olsa olsa denetlenebileceği bir numara edinmiş oluyor. Aynı şekilde akşamını televizyon karşısında geçiren izleyici öznelikten çıkarılmasının bedeli olarak en fazla bitkinleştirici bir zapping maskesi takınıyor ya da reyting istatistiğine dâhil oluyor. Yine bundan ileri gelen, teknoloji üzerine beyhude iyi niyet söylevleri... Yok efendim, dispozitif problemi dispozitiflerin iyiye kullanımına indirgenebilir mi... Öyle görünüyor ki bu insanlar, her dispozitife karşılık gelen belirli bir özneleştirme (yahut şu an olduğu üzere öznesizleştirme/öznelikten çıkma) süreci olduğu sürece dispozitiflerin “doğru kullanımının” imkânsız olacağını göz ardı ediyorlar. Bu tür söylemler tutturuların kendileri de zaten yakayı kaptırdıkları medya dispozitifinin bir ürününden ibaretler. (Agamben, 2012, s. 38-39)

Agamben çağdaş toplumların devasa öznelikten çıkma süreçleri aracılığıyla kat edildiğini, bunun yanında hakiki bir özneleşmeyle karşılaşmadıklarını, iktidara namzet sağın da solun da kaynaklandıkları siyasi kökenle bir ilişkilerinin bulunmadığını, bu iki kutbun belirli bir yönetsel düzeneğin parçaları olduğunu belirtir. Bunun sonucu iktidarın uysal ve pısırik toplumsal gruplarla karşılaşmasıdır. Zararsız yurttaş profili, dispozitifler tarafından yönetilmeye müsaittirler. Denetimin her türlü bu grupları hem potansiyel teröristler olarak gösterir hem de toplumsal yaşam alanı büyük bir hapishane olarak çevrelenir (Agamben, 2012, s. 39-41). Sıradan insan da güvenlik kameralarıyla, biyometrik kimlik ağıyla mevcut hapishanenin potansiyel suçlusu olarak dispozitifler ağının içerisinde yer alır. Ancak “dispozitifler, insanın sorumluluktan kaçmasının bahanesi olamazlar” (Kızılkaya, 2013, s. 38).

Kızılkaya'nın bu ifadesi Agamben'in dispozitiflerle savaşıma fikrini destekler mahiyettedir. Bunun yanında bir dispozitife, dispozitifler ağının tesiri altında kalmadan tavır almanın imkânı her zaman sorgulanabilir. Foucault'un etik yaşam formülasyonu da bu bağlamda yine bu dispozitifler ağının bir parçası olarak kalmaktadır. Gerçi Foucault, Agamben tarzı bir karşı duruş tavrı sergilemek yerine dispozitiflere içkin bir yaklaşımı tercih eder. Foucault ve Agamben'in direniş odağını merkeze alan çalışmasında Tom Frost, Agamben'in Foucault'nun direniş kavrayışına karşı çıktığını ifade eder. Foucault'nun dispozitiflere ilişkin olarak dispozitife içkin bir karşı davranış ortaya koymayı önerdiğini (Frost, 2019, s. 153), ancak Agamben'in bunun dispozitiften ayrılarak mümkün kılınabileceğini söylediğini belirtir. Foucault için görünmez olan iktidar ağı Agamben açısından somutlaştırılıp karşı koyulması gereken bir bariyer olarak resmedilir.

Dispozitiflerin yaygınlaşıp iktidar odaklarını yaşamın her alanına serpiştirmesi, iktidarın bu denli belirsizleşip, iktidardan değil ilişkiler şebekesi içinde iktidarlardan bahsedilir duruma gelmesi, iktidarı ele avuca sığan bir şey olmaktan çıkarıp, onunla teması olanaksız kılmaktadır. Bu bağlamda mücadele olanağı ortadan kalkmakta, bunun yerini belki de ancak bir farkındalık bilinci oluşturmaz. Yani Agamben'in bakış açısıyla bakacak olursak insanın akıp giden hayatın seyrine dalmaktan ziyade etrafında olup bitene kayıtsız kalmaması gerekir. Agamben bir çarpışma çağrısı yapmaktadır. Fakat kendisi de kavramı Foucault'nun ele aldığı biçiminden öteye taşıyamamıştır. En nihayetinde temas edilemez bir iktidarlar ağı vardır ve gücün yöneltileceği doğrultu gözün erimini aşmaktadır.

Sonuç

Agamben'in dispozitif kavramını sorunsallaştırma biçimiyle, Foucaultcu betimsel iktidar analizi, dispozitiflerle mücadeleye, onlara yönelik bir tavır takınmaya yerini bırakmıştır. Foucault'nun bu anlamda yapmaya çalıştığı şey herhangi bir yaşamsal pratiğin alanına giren her türlü girdi arasındaki ilişkinin tarihsel ve betimsel bir analizini yapmak olmuş ve her tür meselenin kendi tarihsel bağlamı ve ilişkiler ağı içerisinde değerlendirmesini gerekli kılmıştır.

Foucault'nun yapmış olduğu katkıyı çözüm üretmekten ziyade sorunsallaştırma olarak ifade edebiliriz. Gadamer'in önyargıların deneyim alanına getirilerek çıplak bir şekilde tartışılması gerektiği yönündeki düsturu Foucaultcu perspektifte hakikatin kendini göstermesi anlamında bir yarık açmıştır. Zira Foucault, üzerinde daha önce kendisinin düşündüğü biçimde düşünülmemiş yaşam pratiği dizgeleri üzerinde derinlemesine araştırmalar yapmıştır. Foucault'nun tarih araştırmaları, yalnızca tarih araştırmaları olmayıp, hastanenin, hapisanenin, deliliğe yönelik bakışın, kapatma ediminin, dilin ve düşüncenin nasıl evrilegeldiğinin ve bu evrilme sürecinde görünen ve görünmeyen birçok odağın, onları nasıl etkileyip kendilerinden nasıl etkilendiğinin resmidir. Ancak bilindiği üzere bir ilişkiler şebekesi olarak ifade edilen dispozitifler, yani adına ister hapisane ister cinsellik ister dil her ne dersek diyelim, her bir pratiğin içine kılcallar şeklinde uzanan ağların kendilerini etkilediği ve kendileri de bunların her birinden etkilenen söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerdir.

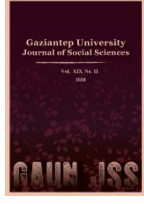
Toplumsal alanın kendisinden teşekkül ettiği dispozitiflerin dinamik bir süreci barındırdığı ve failerin kendi eylemlerinin faili olup olmadıklarını belirleyemeyecekleri bir atmosferin varlığından söz etmek mümkündür. Dispozitiflere ait oluşumuz ve onların içinden hareket ettiğimiz yönlü Deleuzecü bir okuma insanların teslimiyet veya çaresizlik hissini yaşamalarına; yerleşik bir güç faktörünün bulunduğu düşüncesi, direnişin içsel olarak bastırılması sonucuna götürebilir. Otoritenin doğrultusunun saptanamaması mevcut egemenlik biçimlerine yönelik bir alternatif üzerine düşünmenin önünü tıkayabilir. Böylelikle toplumsal yaşamın aktif katılımcıları olabilmenin önünde bir engel oluşturur. Bu çerçevede Agamben'in en azından farkındalık düzeyinde bir karşılaşmaya daveti anlamlı olabilir. Ancak Agamben

dispozitiflere pratik kaygılardan oluşan bir karşı duruş tavrı takınmış, yaşamımızın bu kuşatılmışlığıyla göğüs göğse bir mücadele içerisinde olmamız gerektiğini, dispozitiflerle savaşmamız gerektiğini dile getirmiştir. Agamben'in tavrı dispozitifleri kurumsallaştırma çabasından ileri gelmektedir. Ancak dispozitifler böylesi temsili kurumlar olmayıp ilişkilerin kendilerine işaret eder ve bu ilişkilere karşı savaş açmak pek de olası görünen bir şey değildir. Foucaultcu anlamda baktığımızda Agamben'in bakış açısı ancak yel değirmenleriyle savaşın bir resmidir. Çünkü bu anlamıyla dispozitifler pek de elle tutulur şeyler değildir. Her bir dispozitif, kapsadığı toplumsal alanın ruhundan ve tarihsel arka planından beslenir ve onunla şekillenirken ona şekil verir. Bu nedenle bir dispozitifle mücadele söz konusu olduğunda direnmenin olanağı yeni yaşam biçimlerinin keşfiyle ilintilidir. Henüz keşfetmediğimiz haklara ilişkin mücadeleler yeni yaşam biçimlerini ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Sözelgeşi adını anmanın insanın aklına gelmediği dönemlerde hayvan hakları kavramının hukuki prosedürde bir karşılığı yoktur. Buna benzer bir biçimde mevcut disipline etme yöntemlerinin her nesilde yeniden sorgulandıklarına şahit oluruz. Dün için problem olarak görülmeyen bir mesele bugün hak konusu olabilir. Bu nedenle dispozitiflere yaklaşımımız kurucu bir değer üretebilir. Bu topyekûn bir savaşla değil dispozitifin doğasında yer alan direnme olanağını sahiplenmekle ortaya çıkacak bir durumdur.

Kaynakça

- Agamben, G. (2012). *Dispozitif Nedir?* (E. Dedeoğlu, Çev.) İstanbul: MonoKL Yayınları.
- Argunşah, M., Coşar, A. M., Çifci, M., Emre, İ., Günşen, A., Kartallıoğlu, Y., . . . Gürses, R. (2023). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Daştan, U. (2023). *Bilim Ne Değildir? Michel Foucault'nun Modern Bilim Eleştirisi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Deleuze, G. (2009). Bir Aygıt Nedir? G. Deleuze, & D. Lapoujade (Dü.) içinde, *İki Delilik Rejimi* (M. E. Keskin, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Deleuze, G. (2014). Dispositif (Apparatus). L. Lawlor, & J. Nale (Dü.) içinde, *The Cambridge Foucault Lexicon* (s. 126-132). Cambridge University Press.
- Dumez, H., & Jeunemaitre, A. (2010). Michel Callon, Michel Foucault and the “dispositif”: When economics fails to be performative: A case study. *Le Libellio d'AEGIS*, 6(4), 27-37.
- Foucault, M. (2007a). İktidar ve Bilgi. M. Foucault, & F. Keskin (Dü.) içinde, *İktidarın Gözü* (I. Ergüden, Çev., s. 170-171). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2007b). Michel Foucault ile Söyleşi. M. Foucault, & F. Keskin (Dü.) içinde, *İktidarın Gözü* (I. Ergüden, Çev., s. 263-276). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2007c). Normun Toplumsal Yayılımı. M. Foucault, & F. Keskin (Dü.) içinde, *İktidarın Gözü* (I. Ergüden, Çev., s. 76-81). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2007d). İktidar İlişkileri Bedenlerin İçine Nüfuz Eder. M. Foucault, & F. Keskin (Dü.) içinde, *İktidarın Gözü* (I. Ergüden, Çev., s. 106-116). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2010). *Cinselliğin Tarihi*. (H. U. Tanrıöver, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011). Michel Foucault'nun Oyunu. M. Foucault, & F. Keskin (Dü.) içinde, *Entelektüelin Siyasi İşlevi* (O. Akınhay, Çev., s. 118-119). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Hapishanenin Doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Frost, T. (2019). The Dispositif Between Foucault and Agamben. *Law, Culture and the Humanities*, 15(1), 151-171.
- Hegel, G. W. (1984). The Tubingen Essay. *Three Essays* (P. Fuss, & J. Dobbins, Çev.). içinde Indiana: University of Notre Dame.

-
- Kızılkaya, E. (2013). Foucault Ve Agamben'de Dispozitif Kavramı ve İktisat. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 19-44.
- Revel, J. (2012). *Foucault Sözlüğü*. (V. Urhan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Stoellger, P. (2012). Dispositiv als Deutungsmacht: Zum Dispositiv zwischen Macht, Spiel und MacGuffin. E. Bippus, J. Huber, & H. Igro (Dü) içinde, *Ästhetik x Dispositiv: Die Erprobung von Erfahrungsfeldern* (s. 47-60). Zurich: Edition Voldemeer.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1597815

Kredi Kartı İşlem Adeti ve Tüketici Fiyat Endeksi İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Örneği

The Relationship Between Credit Card Transaction Volume and Consumer Price Index: The Case of Turkish Economy

Esat DAŞDEMİR^{a*} Mustafa Kerem BÖRÜ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Gelişim Meslek Yüksek Okulu, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8950-2020

^b Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Gelişim Meslek Yüksek Okulu, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8233-1484

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Aralık 2024

Kabul tarihi: 5 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Enflasyon,
Enflasyondan Korunma,
Öne Çekilmiş Talep Enflasyonu,
Tüketici Fiyat Endeksi,
Kredi Kartı İşlemleri.

ÖZ

Bu çalışma Türkiye ekonomisinde kredi kartı kullanımı ve tüketici fiyat endeksi (TÜFE) arasındaki ilişkiyi tüketici talebine etkisi bağlamında incelemektedir. Çalışma, Türkiye ekonomisinde son yıllarda gözlemlenen enflasyonist ortamın uzun dönem tüketici davranışlarını ve tüketici talebini etkileyebileceğini iddia etmektedir. Bu iddia kredi kartı kullanımı davranışı aracılığıyla analiz edilmektedir. Çalışmanın hipotezi Türkiye ekonomisinde TÜFE'nin artış eğilimine girdiği ve yüksek enflasyon oranlarının görüldüğü dönemleri de kapsayan Ocak 2015 ve Mayıs 2025 dönemi verileriyle analiz edilmiştir. Hipotez, yapısal kırılmaları dikkate alan Gregory-Hansen eşbütünleşme testiyle analiz edilmiştir. Teste istinaden Şubat 2020 döneminde yapısal kırılma olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan ARDL analizi sonucunda hata düzeltme modelinin çalıştığı, TÜFE ve kredi kartı işlemleri (KRA) arasındaki ilişkinin beklenen yönde ve istatistik olarak anlamlı olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Bulgulara göre TÜFE'deki %1'lik artış KRA'yı kısa dönemde yaklaşık %0,54 artırmakta, uzun dönemde ise yaklaşık %0,6 artırmaktadır. Yapısal kırılmanın gözlemlendiği Şubat 2020 dönemi sonrasında KRA yaklaşık %10 daha yüksek değerler almaktadır. Diğer bir deyişle, Covid-19 sağlık krizinin etkilerinin gözlemlendiği dönemde kredi kartı işlemleri uzun dönemde %10 artmıştır. Cari enflasyon oranları, tüketicilerin gelecekteki taleplerini öne çekerek cari tüketimlerini artırabilmektedir. Uzun dönemde enflasyon ve talep ilişkisi az da olsa artmaktadır. Bu da bireylerin enflasyon karşısında korunma hamlesi olarak tüketimlerini öne çekmeyi bilinçli bir politika haline getirdiği sonucunu desteklemektedir. Enflasyon nedeniyle talebini öne çekebilen tüketici grubu daha ziyade üst gelir grubunda bulunabileceğinden dolayı, çalışma kapsamında gözlemlenen bu iktisadi ilişkinin sosyal adaletsizliğe ve tüketim eşitsizliğine neden olabileceğinin altı çizilmiştir. Çalışmada politika yapıcılara öneriler sunulmuş ve sunulan bu önerilerde enflasyonun neden olduğu sosyal adaletsizliklerin giderilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 7, 2024

Accepted: August 5, 2025

Keywords:

Inflation,
Inflation Protection,
Demand-pull Inflation,
Consumer Price Index,
Credit Card Transactions.

ABSTRACT

This study examines the relationship between credit card usage and the Consumer Price Index (CPI) in the Turkish economy, in the context of its impact on consumer demand. The study claims that the inflationary environment observed in the Turkish economy in recent years may affect long-term consumer behaviors and consumer demand. This claim is analyzed through credit card usage behavior. The hypothesis of the study was analyzed using the Gregory-Hansen cointegration test, which takes structural breaks into account. Based on the test, it was concluded that a structural break occurred in February 2020. As a result of the ARDL analysis, it was concluded that the error correction model worked, and the relationship between CPI and credit card transactions (KRA) was in the expected direction and statistically significant. According to the findings, a 1% increase in CPI increases KRA by approximately 0.54% in the short run and approximately 0.6% in the long run. After the structural break observed in February 2020, KRA takes approximately 10% higher values. In other words, during the period when the effects of the Covid-19 health crisis were observed, credit card transactions increased by 10% in the long run. Current inflation rates can lead consumers to increase their current consumption by pulling forward their future demands. In the long run, the relationship between inflation and demand increases, albeit slightly. This supports the conclusion that individuals make pulling forward their consumption a conscious policy as a hedge against inflation. Since the consumer group that can pull forward their demand due to inflation is more likely to be in the upper-income bracket, it has been underlined that this economic relationship observed within the scope of the study may lead to social injustice and consumption inequality. The study presents policy recommendations, emphasizing the need to address social injustices caused by inflation.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: edasdemir@gelisim.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

One of the most important problems for economic agents is to protect themselves from inflation. Especially for economic actors in economies with high inflation rates, protecting against inflation can become an important objective. As the volatility of money's value over time increases, the need for income and savings owners to hedge against inflation can also be fueled. For this reason, today's financial system offers various financial instruments for those who wish to protect themselves from inflation (Fooladi et al., 2021, pp. 7, 9). Foreign currency-denominated deposit accounts, time deposits and other interest-bearing assets, various investment funds, and forward commodity purchase contracts can serve this need. In recent years, even cryptocurrencies, which have become increasingly widespread, were primarily introduced to the market for the purpose of hedging against inflation. Since upward or downward movements in the general price level affect the broadest segments of society, financial instruments introduced against this effect can also appeal to and be demanded by very broad segments of society. However, individuals can use these financial instruments according to their financial literacy. On the other hand, even if the level of financial literacy is low, the most acceptable action every economic agent can take to protect themselves from future price increases may be to pull forward future consumption. Indeed, this instinctive tendency can change not only household consumption habits but also fundamental expectations in the economy. For example, expected increases in exchange rates during inflationary periods may tend to decrease in the short term due to the effect of pulled-forward demand (Özbek, 2024, p. 126).

The most anticipated tendency for individuals aiming to protect themselves from inflation may be to fully utilize their consumption opportunities. In periods when inflation expectations rise, consumers can increase their demand to avoid being affected by future price increases (Lieb and Schuffels, 2022, p. 2510). Similarly, companies in the role of producers can create demand-side pressure in the economy by purchasing investment and intermediate goods. On the other hand, companies acting as producers may consider increasing their stocks to sell goods and services at a higher price at a later date, rather than selling them now while they are still cheap. Consequently, independently of other issues causing inflation, the tendency of consumers and producers to hedge against inflation can increase supply shortages and excess demand in the goods and services market. In this situation, the inflation problem may intensify and tend to increase. This problem is, of course, more prevalent in economies with weak financial markets.

In the analysis conducted within the scope of the study, credit card transaction volume (KRA) was used as an indicator of effective demand. The CPI value calculated by TÜİK was used as an indicator of inflation. The logarithm of the variables was taken. The analysis covers data for the Turkish economy from January 2015 to May 2025. Due to the period covering various crisis years and radical policy changes, Supremum Wald and G-H tests were applied to the established model to measure structural breaks. According to the G-H test results, a structural break was detected in February 2020. According to the ARDL analysis, the error correction model is functioning. A 1% increase in CPI increases KRA by approximately 0.54% in the short run and approximately 0.6% in the long run, 1 month later. After the break period in February 2020, which is the period when the effects of the Covid-19 Global Health Crisis were observed, an increase of approximately 10% in credit card transaction volume was observed. The results support the hypotheses of the study and are statistically significant. Crisis periods can strengthen the pulled-forward demand tendency in consumers.

Additionally, it should be emphasized that the pulled-forward demand effect may not be observed at the same rate for every goods and services group. Especially for perishable and low-storage capacity products such as unprocessed food, the pulled-forward demand effect can only be observed in the very short term. In periods extending beyond a few months, demand for unprocessed food products due to increased inflation expectations may remain limited. However, increases in demand for other goods and services, especially durable consumer goods, automobiles, and housing, may continue. Therefore, it is recommended that future studies in this area examine the pulled-forward demand effect by differentiating according to goods and services groups. Furthermore, excessive profit situations may be observed in these products that are positively affected by the pulled-forward demand effect.

In conclusion, this study argues that the pulled-forward demand effect is valid in the current Turkish economy and, accordingly, recommends policymakers to take preventive measures for product groups other than food, where the pulled-forward demand effect is evident. These preventive measures and policy recommendations include:

- a) Making loans more difficult,
- b) Specifying credit card installment plans and limits particularly for these product groups,
- c) Increasing taxes on the ownership of these products or on the extra stocks held by companies, where excessive profit environments emerge due to pulled-forward demand and hoarding,
- d) Temporarily increasing indirect taxes on these products whose consumption is pulled forward due to inflation in the current period, and pledging to consumers that taxes will decrease in the future,
- e) Emphasizing social policies aimed at addressing the increased consumption inequality resulting from pulled-forward demand due to inflation, and transferring resources from high-income and wealth groups to low-income groups.

These measures can be expanded as the economic consequences of consumers pulling forward their demands become clearer. Therefore, it is recommended that researchers support the literature with studies aimed at eliminating uncertainties related to this topic.

Giriş

Ekonomik bireylerin en önemli sorunlarından biri enflasyondan korunmaktır. Özellikle yüksek enflasyon oranlarının geçerli olduğu ekonomilerde bulunan ekonomik aktörler için enflasyondan korunmak önemli bir amaç haline gelebilmektedir. Paranın değerinin zamana bağlı volatilitesi arttıkça gelir ve tasarruf sahiplerinin enflasyondan korunma ihtiyaçları da körüklenebilmektedir. Bu nedenle günümüz finansal sistemi enflasyondan korunmak isteyenler için çeşitli finansal araçlar sunmaktadır (Fooladi vd., 2021, ss. 7, 9). Dövizle dayalı mevduat hesapları, vadeli mevduatlar ve diğer faiz getiren varlıklar, çeşitli yatırım fonları, vadeli emtia alım sözleşmeleri bu ihtiyaca yönelik olabilmektedir. Hatta son yıllarda giderek yaygınlaşan kripto paraların dahi piyasaya sunulma amaçlarından en önemlisi enflasyondan korunmaktır. Fiyatlar genel düzeyindeki yukarı ya da aşağı yönlü hareketlerin en geniş kitleleri etkilemesi nedeniyle, bu etkiye karşı piyasaya sürülen finansal araçlar da çok geniş kitlelere hitap edebilmekte ve geniş kitlelerce talep görebilmektedir. Ancak bireyler finansal okur-yazarlıklarına göre bu finansal araçları kullanabilmektedir. Diğer yandan finansal okur-yazarlık düzeyi düşük olsa dahi her ekonomik bireyin gelecekte yaşanabilecek fiyat artışlarından korunmak için yapabileceği en kabul edilebilir hareket gelecekteki tüketimlerin öne çekilmesi olabilmektedir. Nitekim, bu içgüdüsel eğilim, hanehalkındaki tüketim alışkanlıklarının yanı sıra ekonomideki temel beklentileri de değiştirebilmektedir. Örneğin enflasyonist dönemde artması beklenen döviz kurları öne çekilmiş talep etkisi nedeniyle kısa vadede düşüş eğilimine girebilmektedir (Özbek, 2024, s. 126).

Enflasyondan korunmayı amaçlayan bireyin yapabileceği en beklenilir eğilim tüketim olanaklarını sonuna kadar değerlendirmesi olabilir. Enflasyon beklentisinin arttığı dönemlerde tüketiciler gelecekte artacak fiyatlardan etkilenmemek için taleplerini artırabilmektedirler (Lieb ve Schuffels, 2022, s. 2510). Benzer olarak üretici rolündeki şirketler de yatırım ve ara malları alarak ekonomide talep yönlü bir baskı oluşturabilmektedir. Diğer yandan yine üretici rolündeki şirketler, henüz ucuz olan mal ve hizmetleri şimdi satmaktansa stoklarını artırarak ileri bir tarihte yüksek fiyattan satış yapma olasılığını değerlendirebilmektedir. Sonuç olarak enflasyona neden olan diğer sorunlardan bağımsız bir biçimde, tüketiciler ve üreticilerin enflasyondan korunma eğilimi mal ve hizmet piyasasında arz kıtlığını ve talep fazlalığını artırabilmektedir. Bu durumda enflasyon sorunu şiddetlenerek artış eğilimi yaşayabilmektedir. Elbette bu sorun finansal piyasaları güçsüz olan ekonomilerde daha fazla görülebilmektedir. Covid-19 küresel sağlık kriziyle birlikte son yıllarda tüm dünyada şiddetlenen enflasyon sorunu Türkiye ekonomisi için de önemli kronik sorunlardan biridir. Özellikle son yıllarda şiddetlenen fiyat artışları ve fiyat artışlarına ilişkin olumsuz beklentilerin piyasadaki arz ve talep dengesizliklerini derinleştirerek bu sorunun çözümünü daha da zorlaştırdığı söylenebilir. Finansal piyasalarında enflasyondan korunmayı sağlayacak yeterli sayıda araç olmayan ya da bu araçlara fon sahiplerini yönlendiremeyen ekonomilerde enflasyon beklentileri mal ve hizmet piyasalarında daha yoğun biçimde görülebilmektedir. Türkiye ekonomisinde de bu durumun yaşandığı söylenebilir. Enflasyon ve enflasyon beklentisinin mal ve hizmet piyasalarındaki arz ve talep üzerinde güçlü bir etkiye sahip olması Türkiye ekonomisindeki enflasyon sorununu giderek şiddetlendirmektedir. Bu çalışma kapsamında enflasyon sorunun ve enflasyon beklentisindeki artışların neden olduğu talep artışı sorunu ele alınmaktadır. Tüketicilerin enflasyon ve enflasyon beklentisi nedeniyle aldığı tüketim kararları öne çekilmiş talep etkisini doğurabilmektedir. Böylece enflasyondan korunmayı amaçlayan tüketici gelecek dönemlerde yapacağı tüketimi erken döneme çekerek alım gücünü korumayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak çalışmanın araştırma konusu enflasyon nedeniyle öne çekilmiş talep etkisinin Türkiye ekonomisi üzerinde geçerli olup olmadığı ve geçerli ise bu etkinin boyutunun tespiti. Bu ilişkinin tespiti için ekonometrik analiz yapılmıştır. Yapılan analizde tüketicilerin cari dönem

taleplerini temsilen kredi kartı işlem adetleri dikkate alınmıştır. Enflasyonist ortamda fiyatlardaki artış eğiliminden korunmak isteyen ve bu nedenle tüketimini öne çeken tüketici cari gelirinden daha yüksek düzeyde tüketim yapabilmektedir. Bu nedenle bu tür tüketimler kredi kartı ya da diğer borçlanma araçlarıyla yapılabilmektedir. Bu çalışma kapsamında öne çekilmiş talebi temsilen kredi kartı işlemleri ele alınmaktadır. Kredi kartı işlem adetlerinin talebin göstergesi olarak seçilme nedeni fiyat artışlarından ilişkisiz olarak efektif talebin ölçü birimi olarak değerlendirilebilmesidir (Beybur, 2022, s. 75). Modelde kullanılan değişken tercihlerinin gerekçesi ve açıklamaları analiz bölümünde incelenmiştir.

Literatürde ekonomik aktörlerin fiyat artışı beklentileri karşısında tüketimlerini, tüketecekleri ürünlerin fiyatı artmadan yapma eğiliminde olduğu kabul edilmektedir. Ancak bu tüketim davranışı talep yönlü bir baskı yaratarak enflasyonun yönünü daha hızlı yukarı doğru çekebilmektedir. Literatürdeki çalışmalar göstermektedir ki, Türkiye ekonomisi için enflasyon sorunu hala büyük ölçüde bilinmezlikleri ve belirsizlikleri barındıran bir konudur. Nitekim enflasyon ile ilgili akademik tartışmalar en başta enflasyonun hesaplanma biçimi ile başlamaktadır. Çalışmanın literatür özeti bölümünde de açıklandığı üzere talep ve enflasyon arasındaki bağlantıyı farklı değişkenlerle, farklı açılardan ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın literatüre birinci katkısı kredi kartı işlem adetleri aracılığıyla, fiyatların efektif talebe etkisini yorumlayarak literatürdeki boşluğu doldurmasıdır. Çalışmanın ikinci önemli katkısı Türkiye ekonomisinde son yıllarda yaşanan enflasyonist eğilimin bireylerin talebini öne çekme eğilimine etkisini göstermektedir. Çalışmanın üçüncü önemli katkısı ise Covid-19 küresel sağlık krizinin TÜFE ve kredi kartı işlem adeti bağlamında etkisini ölçmek ve Covid-19 sonrasında bu ilişkinin nasıl değiştiğini analiz edebilmektir. Son olarak bu çalışma önemli belirsizliklerin egemen olduğu enflasyon sorununa ilişkin sonuçları inceleyerek bu alandaki belirsizliklerin giderilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde konu ile ilgili literatür özetine yer verilmiştir. İkinci bölümde analiz, yöntem ve bulgular açıklanmıştır. Son bölümde ise bulgular değerlendirilmiş ve politika önerileri sunulmuştur.

Literatür Özeti

Günümüzde de devam eden enflasyona karşı korunmaya yönelik tartışmalar, derin bir geçmişe dayanmakta olup gelecekte de geniş tartışmalara sahne olacak bir konudur. Enflasyonist ortamın ekonomi ve bireyler üzerine yaptıkları etkilere ilişkin bu tartışmalar farklı disiplinlere yayılmıştır. Bu tartışmalarda genel kabullerden biri tüketicilerin enflasyonist ortamda tüketim yapılarını değiştirebileceği şeklindedir. Enflasyonist ortamda tüketiciler enflasyondan korunmak için uzun ömürlü mallara yönelik talebini artırabilmektedir (Birinci, 2011, s. 22). Yalnızca tüketiciler değil işletmeler de enflasyondan korunmak için yatırım harcamalarını artırabilmektedirler (Yenisu, 2022, s. 725). Bu nedenle Türkiye ekonomisi gibi enflasyon sorununun uzun döneme yayıldığı ve kronik bir hal aldığı ekonomilerde bu durum ekonominin üretim ve tüketim kalıplarını kalıcı olarak şekillendirebilmektedir.

Literatürde bu alanda yapılan çalışmalar enflasyon ve enflasyon beklentisinin tüketimle önemli bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nı takiben oluşturulan uluslararası ekonomik sistemin en büyük sorunlarından biri de enflasyon olması nedeniyle enflasyonun yarattığı etkiler bu dönemde tartışılmaya başlamıştır. Bu yıllarda yapılan çalışmalardan birinin yazarı Wright (1948) enflasyondan korunma kavramını makroiktisadi açıdan ele almıştır ve "tüketim vergileri" gibi yöntemleri tartışmıştır. Enflasyon konusu normatif açıdan ele alınmıştır. Günümüzde Türkiye ekonomisi özelinde enflasyonun tüketim üzerinde yarattığı etkileri inceleyen önemli ve birbirinden farklı sonuçlara ulaşan araştırmalar bulunmaktadır. Zügül ve Şahin (2015) Türkiye ekonomisinde gayrimenkul yatırım ortaklığı

endeks getirisi, enflasyon ve faiz ilişkisini araştırmıştır. Çalışmada enflasyondan korunmak için gayrimenkul yatırım ortaklığı yatırımları yapılabileceği iması bulunsa da ilgili dönemde (2002 Ocak – 2012 Aralık) enflasyon ve gayrimenkul yatırım ortaklığı endeks getirisi arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ayla ve Kızıltan (2018) 1980-2016 dönemi için yıllık frekanslı verilerle Türkiye ekonomisinde enflasyon, tüketim ve tasarruf değişkenlerinin ilişkisini araştırmıştır. Nedensellik analizi sonuçlarında kısa dönemde enflasyondan tüketim ve tasarrufa doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Uzun dönemde ise enflasyon ile tüketim ve enflasyon ile tasarruf arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Araştırmacıların ulaştığı sonuçlara göre enflasyon ile tasarruflar arasında doğru, tüketim arasında ise ters yönlü bir ilişki söz konusudur. (Afşar ve Karpuz, 2019) gayrimenkul yatırım ortaklığı (GYO) endeksi ile enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Araştırmacı GYO yatırımlarının enflasyondan korunmak için kullanılabileceğini belirtmiş olsa da 2000-2017 yılları çeyrek frekanslı verilerle yapılan analizde enflasyon ve gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. İslamoğlu ve Nazlıoğlu (2019) enflasyon ve konut fiyatlarının incelendiği çalışmada Türkiye ekonomisini temsilen İstanbul, Ankara ve İzmir illerinde konut satışları konut fiyatlarını artırıcı yönde etkilerken, yeni konut arzının konut fiyatlarına istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını tespit etmiştir. Sönmezler vd., (2019) tarafından yapılan araştırmada Türkiye ekonomisinde 2012 Şubat, 2018 Şubat dönemlerinde geçinme endeksi ile kredi kartı harcamaları arasında doğrusal yönde ilişki tespit edilmiştir. Fiyatlar arttıkça tüketicilerin daha fazla tüketim eğiliminde olduğu sonucuna varılmıştır. Şahin ve Tantan (2020) tarafından yapılan çalışmada Türkiye özelinde 1987-2019 yıllarını kapsayan yıllık frekanslı veriler kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, Türkiye’de tüketim ile gelir arasında pozitif yönlü, tüketim ile tüketimin ve faizin geçmiş dönemleri arasında ise negatif yönlü ilişki bulunduğu tespit edilmiştir. Diler (2020) çalışmasında Türkiye ekonomisinde enflasyondan korunma aracı olarak altın yatırımlarının kullanılıp kullanılmadığını incelemektedir. Türkiye ekonomisinde 1994-2019 dönemi aylık frekanslı gözlemlerle yapılan analiz sonucu altın fiyatları ve enflasyon arasında ilişki bulunmamıştır. Çalışmaya göre altın yatırımı ilgili dönemde Türkiye ekonomisi için enflasyondan korunma aracı olarak kullanılmamaktadır. Şeker (2022) de çalışmasında altın yatırımının enflasyondan korunma açısından güvenli bir yatırım aracı olma özelliğini incelemektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre diğer yatırım araçlarına kıyasla altının enflasyona karşı güvenli bir liman olduğu savunulmuştur. Çalışmaya göre özellikle kriz dönemlerinde altın önemli bir enflasyondan korunma aracı olmaktadır. Şanlı ve Peker (2023) Türkiye ekonomisinde 2013 Ocak -2021 Ekim dönemlerini kapsayan yaptıkları analizde enflasyon ve konut satışları arasında doğrusal ilişki tespit edilmiştir. Çalışmaya göre üretici fiyat endeksi (ÜFE) %10 arttığında konut satışları %7 artmaktadır. Enflasyon ile konut satışı arasındaki ilişki enflasyondan korunma aracı olarak konut talebinin artması olarak yorumlanabilmektedir.

Tüketim eğilimi ile kredi kullanımı arasında güçlü bir ilişki bulunabilmektedir. Özellikle Türkiye ekonomisinin büyüme yapısı ve kredi kullanımı arasındaki uzun dönemli doğrusal yönlü hareket de (Mutlugün, 2014, s. 110) Türkiye ekonomisi için kredi kullanımının önemine işaret etmektedir. Teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşması, Türkiye ekonomisinde rol alan tüketicilerin kredi kullanımı ve borçlanarak tüketim yapma eğilimlerini de artırabilmektedir. Bu gelişmelerin ekonomideki diğer dinamiklerle birleşmesi sonucu tüketicilerin borçlanarak tüketim yapması bir çeşit gerekliliğe dönüşmüş sayılabilmektedir. Nitekim günümüz Türk ekonomisinde kredi kartı kullanımının önemli boyutlara ulaştığı kabul edilebilmektedir (Tunalı ve Yerdelen Tatoğlu, 2010). Kredi kartları kullanımının yaygınlaşması tüketim eğilimini değiştirebildiği gibi geleneksel tüketim alışkanlıklarını da

dönüştürebilmektedir. Bu dönüşümün enflasyondan korunmak amacı doğrultusunda karar alan tüketicileri de etkileyebileceği göz önüne alınmalıdır.

Tasarruf sahipleri enflasyondan korunmak amacıyla konut, arsa ya da otomobil gibi arzı kısıtlı ve dayanıklı tüketim ürünlerinin tüketimine yöneleceği varsayılabilir. Ancak bu sayılan ürünlerin Türkiye özelinde bazı enflasyonist dönemlerde talep edilmeyebildiğini tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır (Hatipoğlu, 2021). Bu durumun nedeni ekonomideki gelir dağılımı, enflasyon ve faiz ilişkisiyle de açıklanabilmektedir. Enflasyonun orta gelirli sınıfın alım gücünü düşürmesi nedeniyle, bu kesimde yaşanan yoksullaşma konut ve otomobil talebini azaltabilmektedir. Diğer yandan enflasyon artması durumunda piyasadan borç alma olanakları zorlaşacak ve piyasa faizleri yükseliş eğilimine girebilecektir. Faizlerdeki artış konut, arazi, otomobil gibi genelde borçlanılarak tüketilen ürünlerin orta gelirli yurttaşlarca talep edilememesine neden olmaktadır. Dolayısıyla enflasyon nedeniyle yoksullaşan bireyler enflasyondan korunmak için daha ucuz malları tüketme eğilimine gidebilmektedir. Nitekim tüketiciler enflasyon beklentisindeki az bir artışa karşılık tüketimlerini büyük oranda öne çekebilecektir. Ama tüketicilerin borç yükümlülüklerinin olması halinde enflasyon beklentisine karşılık verilen bu tüketim tepkisi çok daha düşük kalabilmektedir (Binder ve Brunet, 2022, ss. 970, 971). Bu konuyla bağlantılı olarak Gezer (2024) 2003-2023 yılları arasında Türkiye ekonomisinde enflasyonun kısa dönemde talep, uzun dönemde ise maliyet enflasyonu olabileceğini tespit etmiştir. Bu özellik, paragrafın başında açıklanan enflasyondan korunma amacıyla tüketim eğiliminin artması ancak gelir dağılımı, enflasyon ve faiz etkisiyle bu eğilimin düşme sürecini de açıklayabilmektedir. Dolayısıyla kısa dönemde bireylerin borçlanabilme kabiliyetine bağlı olarak taleplerini artırabilmesi ancak uzun dönemde kredi maliyetlerinin artarak borçlanmanın sürdürülememesi maliyet enflasyonunu ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca kısa dönemde borçlanma yoluyla tüketime gidilmesi, üretim amacıyla borçlanmayı da maliyetli hale getirebileceğinden, kısa dönemde borçlanarak talep enflasyonunun yaratılması uzun dönemde maliyet enflasyonunu destekleyebilmektedir.

Bireylerin enflasyondan korunmak için erken tüketim eğilimine girmesi, yani stoklama yapması, tüketim eşitsizliklerini ciddi ölçüde artırır (Daşdemir, 2025a). Geliri ve servet düzeyi yüksek bireyler ekonomik okuryazarlıklarının yüksek olması, depolama ve saklama imkanlarının genişliği gibi nedenlerle stok yapma düzeylerinin yüksek olması nedeniyle erken tüketim yaparak enflasyondan daha etkin bir koruma sağlayabilir. Oysa geliri ve servet düzeyi düşük bireyler hem tasarruf birikimlerinin olmaması hem stok yapma imkanlarının yetersizliği hem de ekonomik okuryazarlıklarının düşük olması gibi nedenlerle enflasyona karşı erken tüketim yaparak refahlarını koruyamamakta ve bu kitlesel davranıştan ekonomik olarak zarar görmektedir (Daşdemir, 2025b). Bu nedenle enflasyonla mücadelede bireylerin erken tüketim yapma eğilimi ekonomik eşitsizlikleri artırabilir. Özellikle tüketim eşitsizliğindeki artış nedeniyle ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarına ulaşamaması söz konusu olabilir.

Sonuç olarak, literatürde Türkiye ekonomisinde enflasyon veya enflasyon beklentisinin, enflasyondan korunmak amacıyla yapılan tüketimi artıracağına dair geniş bir kabul vardır. Nitekim bu neden sonuç ilişkisi yalnızca Türkiye ekonomisine ya da gelişmekte olan ülkelere özgü değildir. Türkiye'ye komşu Avrupa ülkelerinde de enflasyon beklentisinde yaşanan az bir artış, tüketim eğilimini şiddetli ölçüde artırabilmektedir (Duca vd., 2018). Enflasyon ve enflasyon beklentisi arasındaki bu ilişki genel kabul görmüş bir durumdur (Carvalho vd., 2023; Coibion vd., 2020). Bu bağlamda bu çalışmanın analiziyle elde edilen sonuçlar Türkiye ekonomisi örneğini kapsıyor olsa da diğer ekonomiler için de gösterge niteliği taşıyabilmektedir.

Analiz

Bu çalışmanın araştırma konusu Türkiye ekonomisinde enflasyon nedeniyle ortaya çıkan öne çekilmiş talep etkisinin incelenmesi ve eğer bu etki varsa etkinin boyutunun tespit edilmesidir. Analizde bağımlı değişken olarak kredi kartı işlem adeti (KRA) ve açıklayıcı değişken olarak tüketici fiyat endeksi (TÜFE) kullanılmıştır. Aşağıdaki hipotezler test edilecektir.

H₁: Tüketici fiyat endeksi kredi kartı işlem adetini pozitif yönde etkilemektedir.

H₂: Kredi kartı işlem adeti Covid-19 sonrası dönemde artmıştır.

Analizde Stata 17 paket programı kullanılmış olup, yapılan analizlerde bu programın dokümanlarından yararlanılmıştır (StataCorp. 2021). Analizde kullanılan değişkenler aylık frekanslı olup, tümü mevsimsel etkilerden arındırılmıştır. Zaman serisi analizlerinde uygulanan yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot ve Andrews (1992) durağanlık testi yapılmıştır. Analiz edilen modelde 2020 Şubat dönemi için yapısal kırılma tespit edilmiştir. Detaylı analizler sonucu kırılmanın sabit katsayıda gerçekleştiği anlaşılmıştır. Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi yapılmış ve hata düzeltme modeli test edilmiştir. ARDL analizi sonucu hata düzeltme modelinin çalıştığı, test sonuçlarının istatistiki olarak anlamlı olduğu ve hipotezi desteklediği anlaşılmaktadır. Analiz ve analizden elde edilen bulgular bu başlık altında verilmektedir.

Veri ve Model

Yapılan analizde Türkiye ekonomisine ait Ocak 2015 ve Mayıs 2025 dönemlerini kapsayan aylık frekanslı veriler kullanılmıştır. Modellerde kullanılan değişkenler ve açıklamaları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Açıklama
KRA	Kredi Kartı İşlem Sayısı
TÜFE	Tüketici Fiyat Endeksi (TÜİK)

Not: Değişkenlerin 10 tabanında logaritmik dönüşümleri yapılmıştır.

Kaynak: TCMB (2025). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS). <https://data.tuik.gov.tr/>

Tablo 1’de verilen ve analizde kullanılan değişkenler aylık frekansa sahip olduğu için mevsimsel etkileri içerebilmektedir. Bu nedenle analizden önce seriler mevsimsel etkilerden arındırılmıştır. Analiz sürecini kısaca özetlemek gerekirse ADF ve Zivot-Andrews birim kök testleri serilere uygulanmıştır. Serilerin I(1) olduğu ve serilerde yapısal kırılma olduğu anlaşılmıştır. Yapısal kırılma tarihi Supremum Wald testiyle analiz edilmiştir. Buna istinaden değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini tespit etmek için Gregory ve Hansen (1996) yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Ardından model ARDL modellemesiyle analiz edilmiştir. ARDL modeline Gregory-Hansen (G-H) yöntemiyle tespit edilen yapısal kırılma için kukla değişken eklenmiştir. Analiz edilmek istenen örnek model Denklem 1’de verilmektedir.

$$\Delta KRA_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta KRA_{(t-i)} + \sum_{i=0}^m \beta_{2i} \Delta TÜFE_{(t-i)} + \beta_3 K_t + \beta_4 EC_{(t-1)} + \mu_t \quad (1)$$

Modelde “ $\beta_4 EC_{(t-1)}$ ” hata düzeltme modelini, “ $\beta_3 K_t$ ” G-H yöntemine istinaden tespit edilen kırılma tarihi için oluşturulan kukla değişkeni, “ β_0 ” sabit katsayıyı, diğer “ β ” katsayıları önlerinde bulunduğu değişkenin katsayısını ifade etmektedir. Modeldeki “m” maksimum

gecikmeyi, değişkenlerin altında bulunan “t” gözlem zamanını, “i” gecikme zamanını, “μ” hata terimlerini ifade etmektedir.

Literatürde kredi kartı işlem adeti teknolojik gelişmeler, tüketicilerin ödeme davranışları gibi uzun erimli ve düşük frekanslı (genellikle yıllık) değişkenlerle ilişkilendirilmiştir. Ancak bu analizin yaklaşık 10 yıllık bir dönemi kapsayan aylık frekanslı veriler kullanması nedeniyle kredi kartı işlem adeti için kontrol değişkenleri modele eklenememiştir. Ayrıca ARDL modelinde R-kare değerinin tatmin edici düzeyde yüksek çıkması, kukla değişken ihtiyacını da azaltmıştır.

Birim Kök Testi ve Sonuçları

Denklem 1 ile temsil edilen enflasyon ve talep arasında uzun dönem nedensellik ilişkisine ışık tutmak amacıyla G-H eş bütünleşme analizleri yapılmıştır. Ardından ilişkinin yönünü anlamak amacıyla ARDL analizi yapılmıştır. Bu bağlamda öncelikle analizde kullanılacak değişkenlere birim kök testlerinin yapılması gerekmektedir. Serilerin geniş bir dönemi kapsaması nedeniyle yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri uygulanmıştır gerekmektedir. Bu bağlamda yapılan Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Model	Kırılma	t-istatistik	1%	5%	10%
TÜFE	Kırılmada trend	2021m1	-4.233	-4.93	-4.42	-4.11
	Kırılmada sabit	2021m12	-4.756	-5.34	-4.8	-4.58
	Kırılmada sabit ve trend	2021m12	-4.010	-5.57	-5.08	-4.82
KRA	Kırılmada trend	2020m5	-3.787	-4.93	-4.42	-4.11
	Kırılmada sabit	2021m7	-4.276	-5.34	-4.8	-4.58
	Kırılmada sabit ve trend	2021m7	-5.026	-5.57	-5.08	-4.82
dTÜFE	Kırılmada trend	2023m9	-6.230***	-4.93	-4.42	-4.11
	Kırılmada sabit	2021m11	-7.224***	-5.34	-4.8	-4.58
	Kırılmada sabit ve trend	2021m11	-8.482***	-5.57	-5.08	-4.82
dKRA	Kırılmada trend	2022m5	-19.869***	-4.93	-4.42	-4.11
	Kırılmada sabit	2020m6	-20.660***	-5.34	-4.8	-4.58
	Kırılmada sabit ve trend	2020m6	-20.603***	-5.57	-5.08	-4.82

***: %1 hata payında anlamlılık, **: %5 hata payında anlamlılık, *: %10 hata payında anlamlılık
Not: Serilerin önünde bulunan “d” harfi 1’inci dereceden farkları alındığını ifade etmektedir.

Tablo 2’de verilen sonuçlar incelendiğinde, düzey değerinde kırılma trendine izin veren modelde serinin durağan olmadığı görülmektedir. Modele sabit ve sabitle birlikte trend eklendiğinde kırılmanın anlamlı olduğu görülmektedir. Ancak serilerin birinci farkları alındığında üç tür modelde de “serinin yapısal kırılmaya sahip birim kökü var” şeklindeki boş hipotez %1 hata payında reddedilmektedir. Dolayısıyla serilerin birinci farkları alındığında tamamen durağanlaştıkları söylenebilmektedir.

Modelde yaşanan yapısal kırılmayı analiz etmek amacıyla Denklem 1’de verilen model için Andrews (1993) tarafından geliştirilen Supremum Wald testi uygulanmıştır. Testin sonuçları Tablo 3’te verilmektedir.

Tablo 3: Supremum Wald Testi Sonuçları

Test istatistiği	58.5983
P Değeri	0.0000
Gözlem Sayısı	125
Kırılma Dönemi	2021m7

Tablo 3’te verilen test sonuçları göstermektedir ki analiz edilen modelde Temmuz 2021 döneminde yapısal kırılma bulunmaktadır. Yapısal kırılmayı dikkate alan G-H eşbütünleşme testi sonuçları da Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: G-H Testi Sonuçları

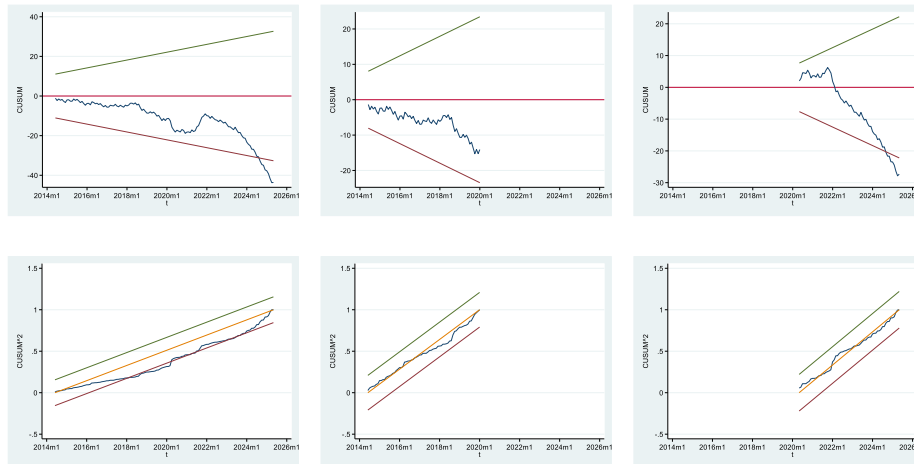
Test	İstatistik Değeri	Kırılma Tarihi	Tablo Kritik Değerleri		
			1%	5%	10%
ADF	-4.33	2021m3	-5.13	-4.61	-4.34
Zt	-11.92	2020m2	-5.13	-4.61	-4.34
Za	-133.06	2020m2	-50.07	-40.48	-36.19
H0	Yapısal kırılma olsa bile serilerde eşbütünleşme yoktur.				
H1	Serilerde yapısal kırılmayı içeren eşbütünleşme bulunmaktadır.				

Tablo 4’te verilen sonuçlar incelendiğinde sırasıyla ADF istatistiğine göre boş hipotez reddedilemez, Zt ve Za istatistiklerine göre boş hipotez %5 ve hatta %1 hata payında bile reddedilir. G-H testinde test istatistiklerinden en az birinin boş hipotezi reddetmesi, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını gösterir. Zt ve Za test istatistiği sonuçlarına göre eşbütünleşme olmadığını iddia eden boş hipotez reddedilir. Bu bağlamda G-H testine göre serilerde yapısal kırılmayı içeren uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Olası yapısal kırılma tarihi Şubat 2020 dönemidir. Seride yapısal kırılmayı görselleştirmek amacıyla Şekil 1’de verilen grafikler oluşturulmuştur.

Tümü

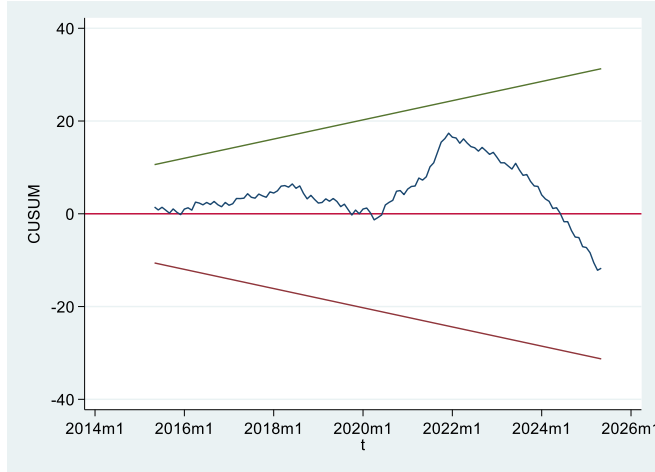
Kırılma Öncesi

Kırılma Sonrası

Şekil 1: Üç Modelde Yapısal Kırılmaların Durumuna İlişkin Grafikler

Şekil 1’de görüldüğü üzere tüm dönemleri kapsayan “Tümü” başlıklı modelde Cusum (Cumulative sum, kümülatif toplam) ve Cusum-kare testleri ile yapısal kırılmalar incelenmiştir. “Tümü” başlıklı modelde hem Cusum hem de Cusum-kare değerlerinde %5 hata payını gösteren kritik değer çizgiler dışına taşmalar gözlemlenmiştir. Bu da yapısal kırılmaların varlığına işaret etmektedir. Kırılma sonrası dönemde Cusum testinde taşmalar yine gözlemlenmekte ancak kırılma tarihine istinaden kukla değişken kullanılan modelde bu kırılmalar giderilmektedir. Kukla değişken kullanılan modelin Cusum analizi Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2: Kukla Değişken Kullanıldıktan Sonra Yapısal Kırılmanın Durumu

G-H testinde elde edilen bulgular ARDL testiyle desteklenmiştir. ARDL testi ve hata düzeltme modeline ilişkin istatistiki sonuçlar Tablo 5’te verilmiştir. Tabloda modelin geçerliliğini destekleyecek heteroskedasite ve otokorelasyon sonuçları da verilmektedir. Heteroskedasitenin sınanması için Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilen test (BP) yapılmıştır. Otokorelasyonun analizi için Durbin ve Watson (1950, 1951, 1971) tarafından önerilen (DW) testi uygulanmıştır.

Tablo 5: ARDL Testi, Hata Düzeltme Modeli ve Tamamlayıcı Testlerin Sonuçları

Değişken	Gecikme	Katsayı	St. Hata	t Değeri	P Değeri
HDK ¹	1	-0.8941	0.0919	-9.73	0.0000
Uzun Dönem					
TÜFE	1	0.6061	0.0296	20.50	0.0000
K2020m2	1	0.0424	0.0198	2.15	0.0340
Kısa Dönem					
TÜFE	1	0.5419	0.0609	8.90	0.0000
K2020m2	1	0.0379	0.0181	2.09	0.0380
Sabit Katsayı	-	6.3441	0.6571	9.65	0.0000
Modele ilişkin istatistikler					
R-Kare		0.4392	Log likelihood		172.67
Düzeltilmiş R-Kare		0.4253	RMSE		0.0618
Varsayımlara ilişkin testler					
BP	Ki-Kare	0.79	DW		2.1535
	P Değeri	0.3742			
Pesaran, Shin, ve Smith (2001) Sınır Testi					
F	31.585		t		-9.73

¹: Hata düzeltme katsayısını yani KRA’nın 1 dönem gecikmesini ifade etmektedir.

Tablo 5’ye yer alan K2020m2 değişkeni yapısal kırılmanın gözlemlendiği Şubat 2020 dönemi ve sonrası için “1”, öncesi için “0” değeri verilerek oluşturulan kukla değişkendir. Tablo 5’teki analiz sonuçlarına göre, %5 hata payında modelde heteroskedasite ve otokoresyon sorunları bulunmamaktadır. BP testinde boş hipotez heteroskedasite olmadığı yönündedir ve bu %5 hata payında reddedilememektedir. DW testinde de boş hipotez otokorelasyon olmadığı şeklindedir ve bu durum test sonucunun 2 değerine yakınsamasıyla mümkündür. Modelin R-Kare değeri 0,44 gibi güçlü bir düzeydedir.

Analizde hata düzeltme katsayısı (HDK) yani KRA’nın 1 dönem gecikmesi -0,89 olarak tespit edilmiştir. Eşbütünleşme varlığının ve hızının en temel kanıtı olan bu katsayı %1 hata payında anlamlı bulunmuştur. Serilerin logaritmik olması da dikkate alındığında katsayı oldukça yüksek bir düzeydedir. Negatif işareti, uzun dönem dengesinden olan herhangi bir sapmanın geri dönme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu katsayı uzun dönem dengesinden meydana gelen bir dengesizliğin her dönemde yaklaşık %89,41’inin bir sonraki dönemde düzeltildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu sonuç KRA’nın, TÜFE ve kukla değişken ile uzun dönemli denge ilişkisine çok hızlı ve güçlü bir uyum sağladığının göstergesidir.

Uzun dönem katsayıları incelendiğinde TÜFE’nin 1 dönem gecikmesi yaklaşık 0,6 olarak tespit edilmiştir ve %1 hata payında anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla diğer değişkenler sabitken uzun dönemde TÜFE’deki %1’lik artış KRA’yı %0,61 artırmaktadır. K2020m2’nin katsayısı ise yaklaşık 0,04 olarak tespit edilmiş ve %5 hata payında anlamlı bulunmuştur. Bu katsayının 10 tabanında anti-logaritması alındığında kırılma tarihinden itibaren, yani Şubat 2020 dönemi sonrası KRA’nın yaklaşık %110,26 düzeyine ulaştığı yani kırılma dönemi sonrasında KRA’nın yaklaşık %10,26 daha yüksek bir seviyede seyrettiği anlaşılmaktadır.

Kısa dönemde TÜFE’nin 1 dönem gecikmeli değerinin katsayısı yaklaşık 0,54 olarak bulunmuştur. Bu katsayı %1 hata payında anlamlıdır. Kısa dönemde, diğer değişkenler sabitken TÜFE’deki %1’lik artış KRA’yı %0,54 artırmaktadır. K2020m2’nin katsayısı yaklaşık 0,038 olarak tespit edilmiş ve bu katsayı %5 hata payında anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç kırılma sonrasında kısa dönemde KRA’nın yaklaşık %9,13 daha yüksek bir değer aldığını göstermektedir.

Sabit katsayı yaklaşık 6,34 değerini almıştır ve bu sonuç %1 hata payında anlamlıdır. Bu sonucun anti-logaritması alındığında, diğer değişkenler sıfırken, KRA’nın yaklaşık 220.841.150 işlem adeti düzeyinde olduğunu göstermektedir.

Son olarak uygulanan Pesaran, Shin ve Smith (2001) sınır testi sonuçlarına göre de H_0 hipotezi olan “eşbütünleşme ilişkisi yoktur” %1 hata payında reddedilmiştir. Dolayısıyla değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu istatistiki olarak kanıtlanmaktadır.

Ulaşılan bulgular H1 ve H2 şeklinde verilen hipotezleri desteklemektedir. TÜFE’deki artışlar talebin göstergesi olabilecek kredi kartı işlem adetini hem kısa dönem hem uzun dönemde artırmaktadır. Ayrıca Covid-19 küresel sağlık krizinin etkilerinin görüldüğü Şubat 2020 dönemi sonrasında kredi kartı işlem adeti yaklaşık %10 artmıştır. Bu da krizlerin bu eğilimi artırıcı etkisi olabileceğini göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde yaşanan enflasyon sorununun tüketicilerin tüketim davranışlarına etkisi analiz edilmek istenmiştir. Enflasyonist ortamda tüketicilerin alım güçlerini korumak için cari dönem tüketim eğilimini artırması durumu olarak da tanımlanabilecek öne çekilmiş talep etkisi görülebilmektedir. Türkiye ekonomisinde son yıllarda gözlemlenen fiyat artışlarının öne çekilmiş talep etkisine neden olup olmadığı çalışma kapsamında yapılan ekonometrik analizlerle test edilmiştir. Ulaşılan sonuçlar enflasyon sorununun öne çekilmiş talep etkisine neden olduğunu güçlü şekilde göstermektedir.

Çalışma kapsamında yapılan analizde efektif talebin göstergesi olarak kredi kartı işlem adeti (KRA) kullanılmıştır. Enflasyonun göstergesi olarak ise TÜİK tarafından hesaplanan TÜFE değeri kullanılmıştır. Değişkenlerin logaritması alınmıştır. Analizde Türkiye ekonomisine ait olan veriler Ocak 2015 ve Mayıs 2025 dönemini kapsamaktadır. Dönemin çeşitli kriz yılları ve radikal politika değişimlerini içeren dönemleri kapsamaması nedeniyle kurulan modelde yapısal kırılmayı ölçmek amacıyla Supremum Wald ve G-H testleri uygulanmıştır. G-H testi sonuçlarına göre Şubat 2020 döneminde yapısal kırılma tespit edilmiştir. ARDL analizine göre hata düzeltme modeli çalışmaktadır. TÜFE'deki %1'lik artış 1 ay sonra KRA'yı kısa dönemde yaklaşık %0,54 ve uzun dönemde yaklaşık %0,6 oranında artırmaktadır. Kırılma dönemi olan Şubat 2020 dönemi sonrasında yani Covid-19 küresel sağlık krizinin etkilerinin gözlemlendiği dönem sonrasında kredi kartı işlem adetinde yaklaşık %10'luk bir artış gözlemlenmiştir. Sonuçlar çalışmanın hipotezlerini desteklemektedir ve istatistiki olarak anlamlıdır. Kriz dönemleri tüketicilerdeki öne çekilmiş talep eğilimini güçlendirebilmektedir.

Ek olarak, öne çekilmiş talep etkisinin her mal ve hizmet grubunda aynı oranda görülemeyebileceğini vurgulamak gerekmektedir. Özellikle bozulma ve saklama olanakları düşük olan işlenmemiş gıda gibi ürünlerde öne çekilmiş talep etkisi sadece çok kısa dönemde görülebilecektir. Birkaç ayı geçen dönemlerde işlenmemiş gıda ürünlerine enflasyon beklentisindeki artış nedeniyle yönelen talep sınırlı düzeyde kalabilecektir. Ancak dayanıklı tüketim malları, otomobil, konut gibi ürünler başta olmak üzere diğer mal ve hizmetlere olan taleplerdeki artış devam edebilecektir. Bu alanda gelecekte yapılacak çalışmaların mal ve hizmet gruplarına göre ayırım yaparak öne çekilmiş talep etkisini incelemeleri önerilmektedir. Ayrıca öne çekilmiş talep etkisinden olumlu yönde etkilenen bu ürünlerde aşırı kâr durumu görülebilecektir.

Sonuç olarak bu çalışma öne çekilmiş talep etkisinin günümüz Türkiye ekonomisinde geçerli olduğunu savunmaktadır ve bu doğrultuda politika yapıcılara öne çekilmiş talep etkisinin söz konusu olduğu gıda dışında kalan ürün gruplarına yönelik önleyici tedbirler alınması gerektiğini önermektedir. Bu önleyici tedbirler ve politika önerileri:

- 1- Kredilerin zorlaştırılması,
- 2- Kredi kartı taksitlendirmeleri ve limitlerinin bu ürün grupları için özel olarak belirlenmesi,
- 3- Öne çekilmiş talep ve stokçuluk nedeniyle aşırı kâr ortamının doğduğu bu ürünlerin sahipliğinden ya da şirketlerin fazladan tuttuğu stoklardan vergi alınması ve bu vergilerin artırılması,
- 4- Enflasyon nedeniyle tüketimi öne çekilen bu ürünlere uygulanan dolaylı vergilerin cari dönemde geçici süreyle artırılması ve tüketicilere gelecekte vergilerin düşeceği taahhüdünün yapılması,

- 5- Enflasyon nedeniyle talebin öne çekilmesi sonucu artan tüketim eşitsizliğini gidermeye yönelik sosyal politikalara önem verilmesi ve yüksek gelir ve servet grubundan düşük gelir grubuna kaynak transferi yapılması gibi önlemlerdir.

Bu önlemler tüketicilerin taleplerini öne çekmeleriyle ortaya çıkan durumun ekonomik sonuçları daha net anlaşıldıkça genişletilebilir. Bu nedenle araştırmacıların bu konu ile ilgili belirsizlikleri gidermeyi amaçlayan çalışmalarla literatüre destek olması önerilmektedir.

Kaynakça

- Afşar, A. ve Karpuz, E. (2019). Makroekonomik değişkenlerle Borsa İstanbul gayrimenkul yatırım ortaklıkları endeksi arasındaki ilişki. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 52-64.
- Andrews, D. W. K. (1993). Tests for parameter instability and structural change with unknown change point. *Econometrica*, 61(4), 821-856.
- Ayla, D. ve Kızıltan, A. (2018). Türkiye’de enflasyon, tüketim ve tasarruf ilişkisinin ekonometrik analizi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 13-41.
- Beybur, M. (2022). The relationship between participation banking personal finance loans and individual credit cards risk with the consumer price index. *Journal of Banking and Financial Research*, 9(2), 74-86.
- Binder, C. C. ve Brunet, G. (2022). Inflation expectations and consumption: Evidence from 1951. *Economic Inquiry*, 60(2), 954-974.
- Birinci, Y. (2011). Enflasyon, para politikası ve stratejileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1-4), 19-30.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Carvalho, C., Eusepi, S., Moench, E. ve Preston, B. (2023). Anchored inflation expectations. *American economic journal: Macroeconomics*, 15(1), 1-47.
- Coibion, O., Gorodnichenko, Y., Kumar, S. ve Pedemonte, M. (2020). Inflation expectations as a policy tool? *Journal of International Economics*, 124, 103297.
- D’agostino, R. B., Belanger, A. ve D’agostino Jr., R. B. (1990). A Suggestion for using powerful and informative tests of normality. *The American Statistician*, 44(4), 316-321.
- Daşdemir, E. (2025a). Inflation and consumption inequality. *SN Business & Economics*, 5(7), 89. <https://doi.org/10.1007/s43546-025-00850-7>
- Daşdemir, E. (2025b). The impact of wealth inequality on inflation and unfair competition among consumers. *The Manchester School*, 93(2), 149-169. <https://doi.org/10.1111/manc.12500>
- Diler, H. G. (2020). Enflasyondan korunma aracı olarak altın yatırımı. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 370-384.
- Duca, I., Kenny, G. ve Reuter, A. (2018). Inflation expectations, consumption and the lower bound: Micro evidence from a large euro area survey. *ECB Working Paper No. 2196*.
- Durbin, J. ve Watson, G. S. (1950). Testing for serial correlation in least squares regression: I. *Biometrika*, 37(3/4), 409-428.
- Durbin, J. ve Watson, G. S. (1951). Testing for serial correlation in least squares regression. II. *Biometrika*, 38(1/2), 159-177.
- Durbin, J. ve Watson, G. S. (1971). Testing for serial correlation in least squares regression III. *Biometrika*, 58(1), 1-19.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.

- Engle, R. F. ve Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Fooladi, I. J., Jacoby, G. ve Jin, L. (2021). Real duration and inflation duration: A cross country perspective on a multidimensional hedging strategy. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 70, 101265.
- Gezer, F. (2024). Türkiye’de Enflasyonun Belirleyicileri (2006-2023): ARDL Yaklaşımı. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 10(2), 445-461. <https://doi.org/10.20979/ueyd.1532625>
- Gregory, A. and Hansen, B. (1996) Residual-Based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.
- Hatipoğlu, M. (2021). Neden konut fiyatları ile enflasyon arasında nedensellik ilişkisi yoktur. *Sakarya İktisat Dergisi*, 10(2), 159-166.
- İslamoğlu, B. ve Nazlıoğlu, Ş. (2019). Enflasyon ve konut fiyatları: İstanbul, Ankara ve İzmir için panel veri analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 93-99.
- Lieb, L. ve Schuffels, J. (2022). Inflation expectations and consumer spending: The role of household balance sheets. *Empirical Economics*, 63(5), 2479-2512.
- Mutlugün, B. (2014). The relationship between financial development and economic growth for Turkey. *Journal of Economic Policy Researches*, 1(2), 85-115.
- Özbek, G. B. (2024). Türkiye’de finansal dolarizasyonun belirleyicileri ve borsa ile ilişkisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 0(102), 109-132.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Sönmezler, G., Gündüz, İ. O. ve Torun, M. (2019). Türkiye’de kredi kartı harcamaları ile tüketici güven endeksi ve enflasyon arasındaki ilişki üzerine ampirik bir çalışma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 17-29.
- StataCorp. (2021). Stata Statistical Software (Versiyon Release 17) [Software].
- Şahin, S. ve Tantan, H. G. (2020). Türkiye’nin 1987-2019 dönemindeki gelir, enflasyon ve faiz oranlarının tüketim üzerine etkisine yönelik analiz. *Iğdır University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 5, 41-58.
- Şanlı, O. ve Peker, O. (2023). Enflasyon, kur, faiz ve gelirin konut satışlarına etkisi: Türkiye örneği. *Journal of Economic Policy Researches*, 10(1), 37-60.
- Şeker, T. B. (2022). Altının bir korunma aracı ve güvenli liman olma özelliğinin incelenmesi. *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(11), 7-30.
- TCMB (2025). Elektronik veri dağıtım sistemi (EVDS). Erişim: 02.10.2024. <https://evds2.tcmb.gov.tr/>
- Tunalı, H. ve Yerdelen Tatoğlu, F. (2010). Factors affecting credit card uses: Evidence from Turkey using tobit model. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 23, 87-101.
- Wright, D. M. (1948). Inflation and equality. *The American Economic Review*, 38(5), 892-897.
- Yenisu, E. (2022). Enflasyonun finansal tablolara etkisi ve enflasyon muhasebesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 717-741.
- Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business ve Economic Statistics*, 10(3), 251-270.
- Zügül, M. ve Şahin, C. (2015). Faiz oranı ve enflasyonun gayrimenkul yatırım ortaklığı getirisi üzerindeki etkisine yönelik bir uygulama. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 49, 147-162.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1653596

The Unemployment Hysteresis Puzzle: A Bibliometric Analysis of Global Research Patterns

İşsizlik Histerisi Paradoksu: Küresel Araştırma Eğilimlerine Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz

Tuna KÖSE^{a*}

^a Dr., Bağımsız Araştırmacı, Muğla / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8703-0215

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 7, 2025

Accepted: August 5, 2025

Key Words:

Unemployment,
Hysteresis,
Unemployment Hysteresis,
Bibliometric Analysis.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Mart 2025

Kabul tarihi: 5 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

İşsizlik,
Histeri,
İşsizlik Histerisi,
Bibliyometrik Analizi.

ABSTRACT

Studies on unemployment hysteresis have garnered increasing attention in the literature, particularly during periods of economic crises when countries face persistent unemployment problems. Although the literature on unemployment hysteresis is extensive, no comprehensive bibliometric analysis focusing on this field has been identified. This study aims to provide a comprehensive evaluation of the knowledge accumulated in the unemployment hysteresis literature between 1890 and February 2025. The study employs bibliometric analysis methods, including performance analysis and science mapping techniques. Findings based on 383 documents indexed in the Web of Science (WoS) database reveal a growing body of literature in the field of unemployment hysteresis. Notably, there has been a significant increase in publications since 2006. The number of articles peaked between 2014 and 2018, following the global financial crises and the European debt crisis. Furthermore, it has been determined that the issue of unemployment hysteresis is addressed with similar theoretical frameworks across different geographical regions. When examining the countries with the highest research intensity, developed countries predominantly stand out. The keyword "hysteresis" is frequently associated with "persistence," "time-series," and "unit-root tests," while the keyword "unemployment" is often linked to macroeconomic variables. In conclusion, this study systematically presents the evolution and research trends of the unemployment hysteresis literature through bibliometric analysis methods. The findings offer valuable insights to guide future research in this field.

ÖZ

İşsizlik histerisi alanında gerçekleştirilen çalışmalar, özellikle ekonomik kriz dönemlerinde ülkelerin karşılaştığı işsizlik sorunuyla birlikte literatürde artan bir ilgi görmüştür. Literatürde işsizlik histerisi üzerine yapılan çalışmalar oldukça zengin olmasına rağmen, bu alana yönelik kapsamlı bir bibliyometrik analiz çalışmasına rastlanmamıştır. Bu çalışma, 1890-2025 Şubat dönemi için işsizlik histerisi literatürüne odaklanarak, ilgili alandaki bilgi birikiminin kapsamlı bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmada bibliyometrik analiz kapsamında kullanılan performans analizi ve bilim haritalaması teknikleri kullanılmıştır. Web of Science (WoS) veri tabanında indekslenen 383 belgeye dayanan bulgular, işsizlik histerisi alanında büyüyen bir literatür olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle 2006 yılından itibaren işsizlik histerisi alanındaki yayınlar artış göstermektedir. Küresel finansal krizler ve Avrupa borç krizinin ardından 2014-2018 yılları arasında işsizlik histerisi alanındaki makale sayılarının zirve yaptığı görülmektedir. Ayrıca, farklı coğrafi bölgelerde işsizlik histerisi konusunun benzer teorik çerçevelerle ele alındığı tespit edilmiştir. Çalışma yoğunluğunun en yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde, ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelerin öne çıktığı görülmektedir. "Hysteresis" anahtar kelimesinin sıklıkla "persistence", "time-series" ve "unit-root tests" anahtar kelimeleriyle birlikte kullanıldığı; buna karşın "unemployment" anahtar kelimesinin ise makroekonomik değişkenlerle birlikte ele alındığı gözlemlenmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma bibliyometrik analiz yöntemleri aracılığıyla işsizlik histerisi literatürünün zaman içindeki evrimini ve araştırma eğilimlerini sistematik bir şekilde ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, gelecekteki araştırmalara yol gösterici nitelikte önemli bilgiler sunmaktadır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: tunakose48@gmail.com

Introduction

Unemployment remains one of the most pressing economic challenges faced by countries worldwide. Particularly following the global financial crisis and the European debt crisis, many European countries experienced a notable increase in unemployment rates. For instance, the unemployment rate in the Eurozone rose from 7.6% in 2008 to 12.0% in 2013 (OECD, 2013). More recently, the COVID-19 pandemic further exacerbated the unemployment problem, significantly disrupting labor markets across the globe. As of 2024, while the unemployment rate in the Eurozone fluctuated between 6.2% and 6.4%, unemployment rates in many OECD countries still remain above pre-crisis levels (OECD, 2024). This persistence highlights the importance of understanding whether unemployment is primarily driven by cyclical or structural factors—an issue that holds significant implications for policymakers.

To explain the dynamics of unemployment, the literature has developed three prominent hypotheses: the natural rate or non-accelerating inflation rate of unemployment (NAIRU) hypothesis (Friedman, 1968; Phelps, 1968), the hysteresis hypothesis (Blanchard and Summers, 1986, 1987), and the structuralist hypothesis (Phelps, 1994). According to the NAIRU hypothesis, the effects of economic shocks on unemployment are temporary, and the unemployment rate tends to converge to its natural level over time. In contrast, the hysteresis hypothesis suggests that economic shocks can have persistent effects on unemployment, implying that the unemployment rate does not revert to its pre-shock equilibrium level. This view highlights that prolonged high unemployment could elevate the natural rate of unemployment through mechanisms such as skill deterioration and insider-outsider dynamics. Meanwhile, the structuralist hypothesis proposes that while some shocks may have transitory effects, others can lead to permanent shifts in unemployment due to structural changes in the labor market (Collins, 2021, p. 248).

Despite the growing body of research on unemployment, there is a lack of comprehensive bibliometric studies that systematically map the intellectual structure and evolution of the unemployment hysteresis literature. To the best of our knowledge, no bibliometric analysis specifically focusing on unemployment hysteresis has been conducted. Existing bibliometric studies have examined the broader field of unemployment (Haydaroğlu, 2022; Ralph and Arora, 2023) and the relationship between unemployment and macroeconomic variables (Arik et al., 2024; Bozkurt and Gökmenoğlu, 2023; Coruche, 2022; Neto and Silva, 2013). However, these studies do not provide a comprehensive overview of how the concept of unemployment hysteresis has evolved over time. This study aims to fill this gap by conducting a bibliometric analysis of the literature on unemployment hysteresis from 1890 to February 2025 using the WoS database. Two bibliometric techniques are employed: performance analysis and science mapping analysis. The primary objectives of the study are threefold. First, it seeks to identify the dominant theories and how they have evolved over time. Second, the study aims to pinpoint key authors, influential studies, and collaborative networks that have shaped the development of the field. Finally, by mapping the intellectual landscape, the study intends to provide a comprehensive understanding of the field's structure and its future directions.

The outline of this paper is as follows: Section 2 explores the empirical literature on unemployment hysteresis. Section 3 describes the dataset and methods used in the bibliometric analysis. Section 4 presents the findings from the performance analysis and science mapping. Finally, Section 5 discusses the results and offers conclusions, limitations, and suggestions for future research.

Literature Review

There is a considerable body of literature on unemployment hysteresis. In the literature, unemployment hysteresis has been examined mainly through two methods: fractional integration methods (Caporale and Gil-Alana, 2007, 2008; Furuoka et al., 2024; Gil-Alana and Henry, 2003; Gil-Alana et al., 2024; Trejo and Gil-Alana, 2021) and unit root tests. However, the majority of studies testing unemployment hysteresis employ unit root tests. The initial studies on this subject were conducted using traditional unit root tests (Brunello, 1990; Cross et al., 1990; Groenewold and Hagger, 1998; Jaeger and Parkinson, 1994; Mitchell, 1993; Neudorfer et al., 1990; Røed, 1996). However, many researchers have criticized traditional unit root tests (Arestis and Mariscal, 1999; Cuestas et al., 2011; Mednik et al., 2008). In line with these criticisms, new unit root tests have been developed over time, and these tests have been used to examine unemployment hysteresis in various countries. To address the hysteresis effect, unit root tests that consider structural breaks (Camarero et al., 2005; Cuestas and Gil-Alana, 2011; Lee and Chang, 2008), nonlinear unit root tests (Cheng, 2022; Güriş et al., 2017; Lin et al., 2008), and unit root tests based on Fourier functions (Chang, 2011; Furuoka, 2015, 2017a, 2017b; Xie et al., 2018) have also been employed. Additionally, some studies investigate the hysteresis effect using panel unit root tests (Camarero et al., 2006, 2008; Chang et al., 2005; Furuoka, 2017b; Khraief et al., 2020; Nnyanzi et al., 2024 Omay et al., 2021).

While numerous studies have investigated unemployment hysteresis through empirical methods¹, bibliometric analyses on this topic remain scarce. Mapping the intellectual structure of this extensive literature through bibliometric analysis is highly important. However, studies using bibliometric analysis methods have largely focused on unemployment rather than unemployment hysteresis. For example, Haydaroğlu (2022) traced the development process of the unemployment topic by focusing on postgraduate theses and revealed general trends. Ralph and Arora (2023) explored significant research on youth unemployment worldwide. The researchers identified that the primary factors influencing youth unemployment include regional economic growth, demographic trends, migration patterns, household circumstances, regional openness, and trade levels. Topçuoğlu et al. (2023) comprehensively reviewed SSCI-level studies on the concepts of entrepreneurship and unemployment. The researchers evaluated the limited number of Turkey-based studies as a lack of academic interest in these concepts. In a similar context, Gupta (2024) highlighted significant aspects of research by addressing entrepreneurship as a tool to tackle unemployment issues in economies. The researcher stated that artificial intelligence, rapidly evolving technological transformations, and the increasingly gig economy-based environment significantly impact employment creation and entrepreneurial activities.

Moreover, Neto and Silva (2013) presented the current literature by identifying new theoretical mechanisms and empirical evidence explaining the relationship between unemployment and growth. The researchers emphasized that the variety of effects explaining the unemployment-growth has significantly increased. Conducting a similar study, Coruche (2022) reached a similar conclusion regarding the relationship between unemployment and economic growth. Bozkurt and Gökmenoğlu (2023) comprehensively evaluated the literature by examining the relationship between unemployment and inflation. The researchers indicated that the main research topics were concentrated around keywords such as 'unemployment,'

¹ Given that studies in the literature produce varying results depending on the methodologies employed, the empirical findings are generally mixed. Therefore, instead of presenting the empirical results from the literature, this study outlines the general trends identified in the literature through bibliometric analysis.

'inflation,' and 'Phillips Curve'. Arik et al. (2024) extensively reviewed studies on the concepts of unemployment and employment by addressing international trade. The researchers identified 'trade' and 'agriculture' as the most frequently used keywords. Cherif and Gourida (2024) provided a comprehensive assessment of Industry 4.0 and technological unemployment, focusing on their effects on labor market imbalances. The researchers identified various significant trends, particularly income inequality, job polarization, and technological unemployment.

Methodology and Data

In this study, the bibliometric analysis method, which reveals the structure, development, and research trends of scientific knowledge, was adopted to comprehensively evaluate the literature on unemployment hysteresis. Bibliometric analysis has become a key method for assessing the academic output of different scholarly elements, such as papers, authors, topics, journals, research institutions, and countries (Donthu et al., 2021; Öztürk et al., 2024). The data used in the research were obtained from WoS, a highly reputable international academic source, in February 2025. WoS, consisting of seven different databases, is one of the most comprehensive academic databases, including information collected from scientific journals, books, book series, reports, and conference proceedings (Li et al., 2010, pp. 197-198). Based on the data obtained from WoS, the following research questions, which constitute the focus of the study, reveal the current state of research on unemployment hysteresis:

RQ1: What are the temporal trends, geographical distribution, institutions, authors, and journals of academic studies on unemployment hysteresis?

RQ2: What are the most cited studies and the main research topics in the field of unemployment hysteresis?

RQ3: How are scientific collaborations and intellectual networks shaped in unemployment hysteresis research?

Bibliometric analysis techniques are divided into two main components: performance analysis and science mapping analysis (Noyons et al., 1999, p. 115). Bibliometric studies focus on performance analysis by evaluating scientific output based on quality and quantitative indicators (Gutiérrez-Salcedo et al., 2018, p. 1276). In this context, elements such as researchers, universities, journals, citation counts, and publication counts are examined. Accordingly, RQ1 and RQ2 are analyzed within the specified framework. Science mapping analysis reveals the intellectual, conceptual, and social network structure of research as well as its evolutionary dynamics (Aria and Cuccurullo, 2017, p. 960). In this context, relationships between authors, countries, keywords, co-keywords, and co-authors are analyzed. Accordingly, RQ3 is analyzed within the specified framework.

In the process of determining the data set, a two-stage search and filtering method was applied.² As indicated in Figure 1, the process consists of two stages: database search and database filtering.

² See Donthu vd., 2021; Öztürk vd., 2024; Gutiérrez-Salcedo et al., 2018.

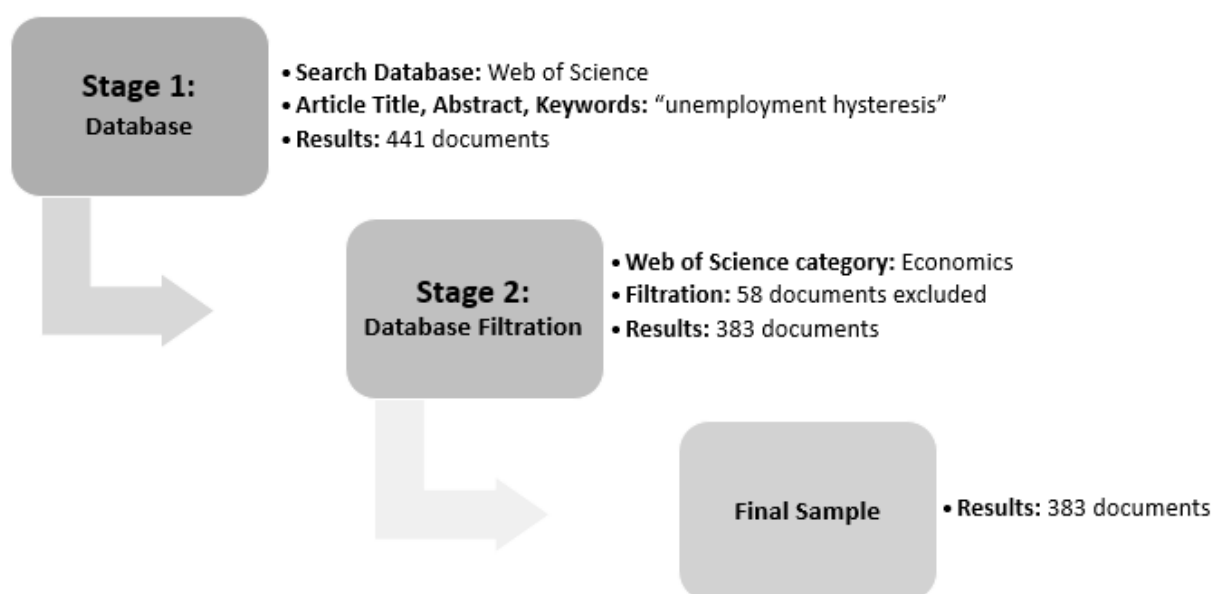

Figure 1: Selection of relevant documents

In the study, a comprehensive search was initially conducted based on the term "unemployment hysteresis" by scanning titles, abstracts, and keywords. This search yielded an initial result of 441 documents. Subsequently, an inclusion filter was applied in line with the research objective. To ensure that the dataset falls within the economics category, the search was further refined by identifying records with the term "economics" in the subject category. As a result of the filtering process, a total of 58 documents were excluded from the dataset. Following these steps, 383 documents were included in the bibliometric analysis. The Bibliometrix³ package in R software was used to refine the dataset and conduct the bibliometric analysis, including both performance analysis and science mapping.

Findings of the Study

The study analyzes research on unemployment hysteresis conducted between 1980 and 2025. As presented in Table 1, a total of 383 studies from 167 different sources (such as journals and books) have been examined, involving 597 distinct researchers. Among these, 128 studies are single-authored publications. The studies contributing to the literature originate from 1013 different institutions across 41 countries. The researchers have identified a total of 545 keywords reflecting the topics and/or fields of the studies. The total number of citations received by the analyzed publications is 6264, corresponding to a mean of 16.36 citations per document. The annual mean number of citations per document is calculated as 1.12.

Table 1: Descriptive overview of the dataset

Feature	Results
Time Frame	1980 - 2025
Total Number of Sources (Books, Journals, etc.)	167
Total Number of Documents	383
Number of Contributing Authors	597
Single-authored Documents	128
Number of Institutions	1013

³ The software, created by Aria and Cuccurullo (2017), was developed using the R programming language to perform statistical calculations and generate graphics.

Number of Countries Represented	41
Keywords Plus Count	545
Total Citations	6264
Mean Citations per Document	16.36
Mean Annual Citation Count per Document	1.12

Performance Analysis

This section examines the temporal trends of academic studies on unemployment hysteresis, their geographical distribution, institutions, authors, publication outlets, and disciplines. Additionally, the most cited studies and key research topics in the field are analyzed.

Annual scholarly output on unemployment hysteresis

Figure 2 shows the trend of the yearly number of articles on unemployment hysteresis. During the period from the 1980s to the early 2000s, the annual number of articles on the topic remained relatively low. However, a marked increase has been observed since the early 2000s, particularly between 2010 and 2020, when the number of publications significantly rose. The publication activity peaked between 2014 and 2018, reflecting a heightened academic interest in the field. These trends may be linked to global economic crises and shifts in unemployment dynamics.

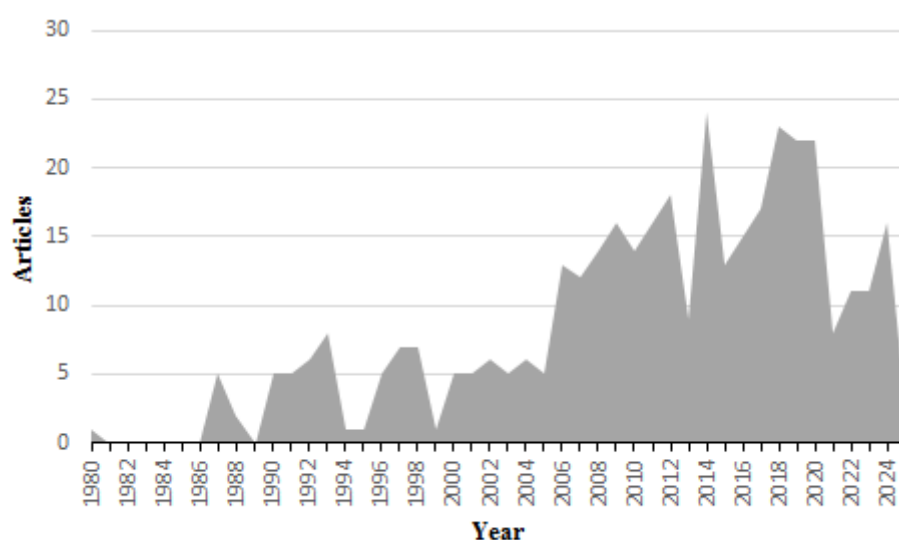

Figure 2: Annual publication documents in unemployment hysteresis

Author publishing output

Table 2 lists the ten leading authors in the field of unemployment hysteresis based on their publication output. Accordingly, Furuoka F. is identified as the most productive author with a total of 12 publications, ranking first in fractionalized article count with 9.62. Although Gil-Alana L.A. and Usabiaga C. have each published 11 articles, their fractionalized article counts are calculated as 4.20 and 4.33, respectively. This finding suggests that these authors predominantly contribute to co-authored studies.

Table 2: Top-Contributing authors

Authors	AC	Authors	FAC
Furuoka F.	12	Furuoka F.	9.62
Gil-Alana L.A.	11	Usabiaga C.	4.33

Usabiaga C.	11	Gil-Alana L.A.	4.20
Romero-Avila D.	10	Stanley T.D.	4.00
Chang T.	9	Chang T.	3.83
Stockhammer E.	7	Stockhammer E.	3.83
Garcia-Cintado A.	6	Romero-Avila D.	3.75
Osterholm P.	6	Osterholm P.	3.50
Belke A.	5	Belke A.	3.50
Camarero M.	5	Lang D.	2.83

Note: AC: Article Count, FAC: Fractional Article Count

Publishing output by institutions

Information on the top ten universities in terms of academic productivity in the field of unemployment hysteresis is presented in Table 3. The University of Navarra stands out as the most prolific institution with 26 publications, followed closely by the University of Malaya (24) and Feng Chia University (23) as other leading contributors. Spanish universities, such as Pablo de Olavide University (18) and the University of Huelva (11), ranked among the top four, have made significant contributions to this field. Moreover, the presence of universities from Europe, Asia, and America in the top ten highlights the widespread global interest in academic research on unemployment hysteresis.

Table 3: Most productive universities and institutes

University	Number of Articles
University of Navarra	26
University of Malaya	24
Feng Chia University	23
Pablo de Olavide University	18
University of Huelva	11
Jaume I University	10
Roma Tre University	10
Francisco de Vitoria University	9
University of Porto	9
Colgate University	8

Publishing output

According to Table 4, the most significant contributors to the field of unemployment hysteresis are the United States (USA), the United Kingdom (UK), and Spain, respectively. Notably, the USA stands out as the country with the highest number of SCP (43). On the other hand, the UK (44.20%), France (46.7%), and Italy (46.7%) have the highest shares of MCP, indicating that these countries place greater emphasis on international collaboration.

Table 4: Corresponding author's affiliated countries

Country	AC	Articles Ratio	SCP	MCP	MCP Ratio
USA	60	15.70	43	17	28.30
UK	43	11.20	24	19	44.20
Spain	40	10.40	31	9	22.50
China	24	6.30	20	4	16.70
Germany	18	4.70	13	5	27.80
France	15	3.90	8	7	46.70
Italy	15	3.90	8	7	46.70

Türkiye	15	3.90	12	3	20.00
Canada	11	2.90	8	3	27.30
Sweden	11	2.90	10	1	9.10
Note: AC: Article Count, SCP: Single Country Publications, MCP: Multiple Country Publications					

Journal publication output

Table 5 lists the top ten journals with the highest number of scientific publications in the field of unemployment hysteresis. The total number of articles published in these journals is 120, accounting for 31.33% of the total scientific publications on unemployment hysteresis.

Table 5: Publishing output by journals

Sources	AC
Applied Economics Letters	21
Applied Economics	18
Economic Modelling	16
Empirical Economics	16
Economics Letters	11
Review of Keynesian Economics	10
European Economic Review	8
European Journal of Economics and Economic Policies-Intervention	7
Scottish Journal of Political Economy	7
Oxford Bulletin of Economics and Statistics	6
Note: AC: Article Count	

An examination of Table 5 reveals that the ten journals with the greatest number of scientific publications predominantly originate from developed countries. Figure 3 presents the geographical distribution of studies on unemployment hysteresis across countries. A color scale ranging from dark blue to light blue is used to visualize the countries exhibiting the highest and lowest research intensity, respectively. The countries with the highest research intensity are primarily developed countries. The USA holds the leading position, followed by other developed countries such as Spain, the UK, Germany, France, Italy, and Sweden. Meanwhile, among developing countries, China, Türkiye, and Malaysia stand out in this field.

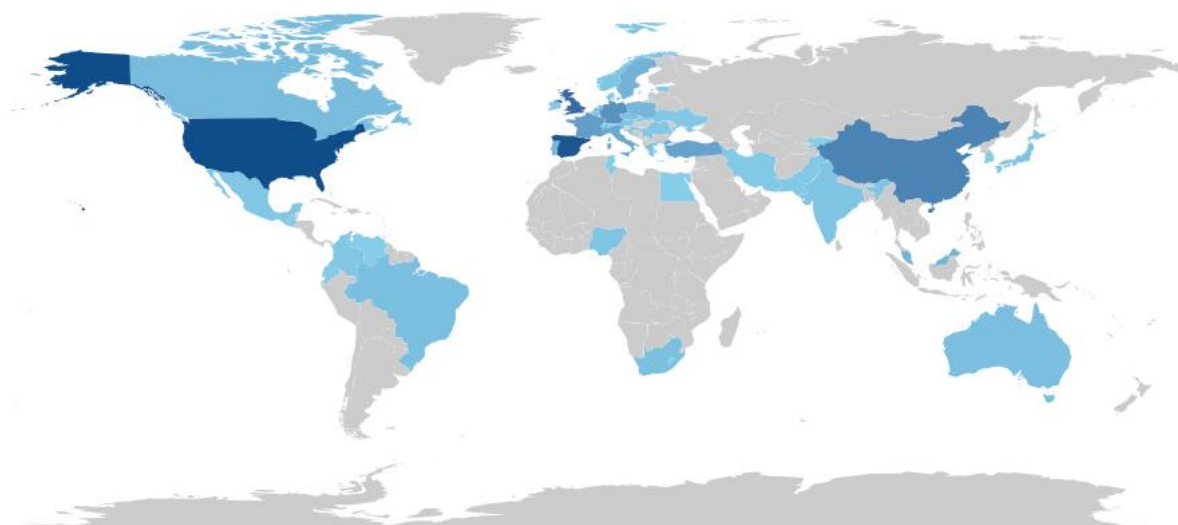

Figure 3: Countries' scientific production

Citation analysis

Table 6 presents the citation metrics for the ten leading researchers in the field of unemployment hysteresis. The study by Clark A. E., published in 2003 in the Journal of Labor Economics, stands out with a total of 580 citations, making it the most highly cited work on the list. Its annual citation rate is 25.22, which is relatively high compared to other studies. However, the normalized citation score of the study is calculated as 4.27, indicating a relatively lower impact when assessed through normalized metrics. On the other hand, the study by Yagan D., published in 2019 in the Journal of Political Economy, has received 105 citations. Despite having an annual citation rate of 15.00%, its normalized citation score is 10.90, suggesting that this study has a remarkable impact in terms of normalized metrics compared to other works.

Table 6: Top manuscripts by citations

Authors	Year	Journal	TC	TC per Year	NTC
Clark A.E.	2003	Journal of Labor Economics	580	25.22	4.27
Delong J.B.	2012	Brookings Papers on Economic Activity	288	20.57	9.62
Blanchard O.J.	1987	European Economic Review	240	6.15	4.08
Clark A.	2010	Labour Economics	200	12.50	7.95
Darity W.	1996	Journal of Economic Perspectives	133	4.43	3.80
Dutt A.	2006	International Review of Applied Economics	122	6.10	4.71
Mitchell W.F.	1993	Applied Economics	108	3.27	2.73
Yagan D.	2019	Journal of Political Economy	105	15.00	10.90
Bartik T.J.	1993	Regional Studies	103	3.12	2.61
Benigno G.	2018	The Review of Economic Studies	95	11.88	7.12

Note: TC: Total Citation Count, TC per Year: Total citation count per year, NTC: Normalized total citation

Table 7 shows the citation rates per article by country. The USA ranks as the most cited country in the field of unemployment hysteresis, with a total of 1,734 citations. Additionally, it holds a relatively above-average impact with 28.90 citations per article. Although France ranks second in total citations with 853, it has the highest impact rate, averaging 56.90 citations per article. Despite receiving a total of 142 citations, Australia demonstrates a greater impact in terms of citations per article compared to countries with higher total citations, such as Spain, China, Italy, Germany, Switzerland, and Canada. On the other hand, the countries with the lowest citation rates per article are Canada (13.20), China (12.60), and Germany (11.20), respectively.

Table 7: Total citation count per country

Country	TC	AAC
USA	1734	28.90
France	853	56.90
UK	743	17.30
Spain	583	14.60
China	303	12.60
Italy	267	17.80
Germany	202	11.20
Sweden	162	14.70
Canada	145	13.20
Australia	142	23.70

Note: TC: Total Citation Count, AAC: Average Article Citations

Figure 5: Word cloud

Country-author-keyword dynamics and trend analysis

Figure 6 visually presents the network structure of relationships among countries, authors, and keywords. It is observed that the researcher Gil-Alana L.A. from Spain is in intense interaction with the key words "hysteresis" and "unit-root tests." This suggests that Gil-Alana L.A. focuses on statistical methods examining the persistence of unemployment rates and the stationarity properties of unemployment data. Similarly, Furuoka F. from Malaysia is associated with the keywords "hysteresis," "persistence," and "unemployment," indicating that this author concentrates on long-term unemployment dynamics and the phenomenon of persistence.

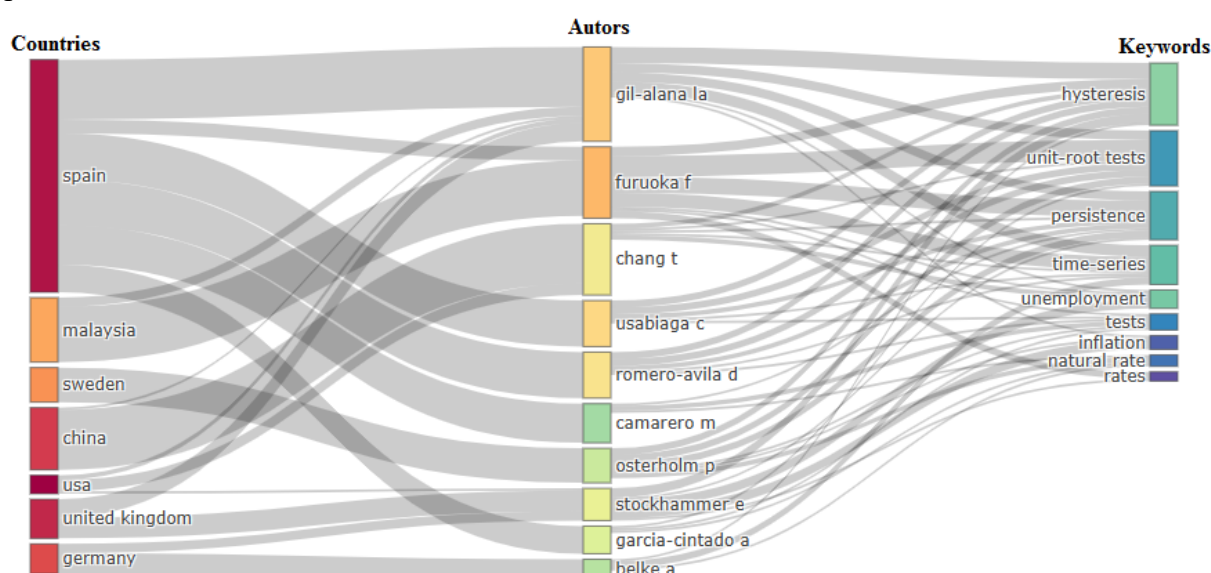

Figure 6: Country-author-keyword network analysis

Thematic mapping

Thematic mapping is a method that organizes keyword clusters into four groups based on their thematic content: motor themes, niche themes, basic themes, and emerging or declining themes. These clusters are examined along two axes: The X-axis (relevance degree), which defines the internal coherence and development level of a theme, and the Y-axis (development degree), which indicates the strength of its connection with other themes and its centrality in the field (Cobo et al., 2011, p.150). Accordingly, the thematic mapping⁴ is presented in Figure 7.

Motor Themes – Upper Right Quadrant: Motor themes reflect both central and well-developed key themes in the thematic map. Located in the upper right quadrant, this theme is represented by the terms unemployment, employment, and NAIRU. The largest cluster, unemployment, employment, nairu, is observed to be centrally positioned and highly developed, indicating that topics related to unemployment and employment are highly significant and extensively studied in the literature.

Niche Themes – Upper Left Quadrant: Niche themes include more specific topics that have been extensively studied but are not among the central topics of the field. This quadrant includes topics such as entrepreneurship, extended benefits, and potential.

Basic Themes – Lower Right Quadrant: Basic themes represent topics that are as important as motor themes but have not yet reached a high level of development. This quadrant contains the themes hysteresis, time-series, and persistence, suggesting that these concepts hold a fundamental place in the literature but are less intensively developed.

Emerging or Declining Themes – Lower Left Quadrant: This quadrant displays topics that are either emerging or losing significance in the field. The theme adaptability is found in this region, which can be interpreted as either a newly developing topic or one that is losing relevance.

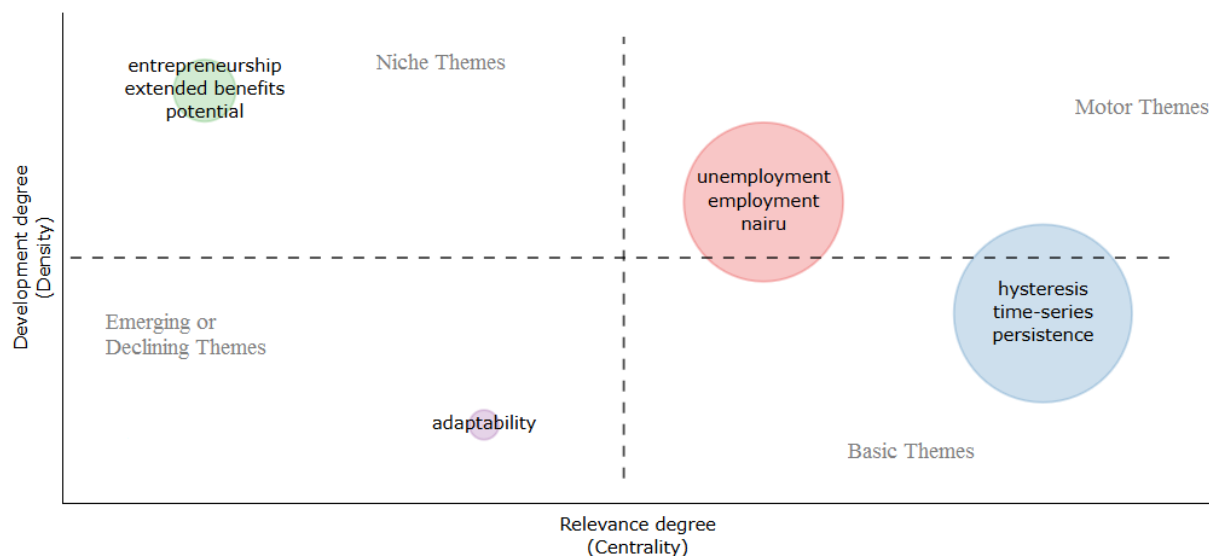

Figure 7: Thematic mapping

⁴ All records were manually reviewed to verify the topical scope of the clusters identified within the four categories of the thematic map.

Collaboration network of authors

Figure 8 presents a bibliometric density map visualizing the level of collaboration among different researchers in the field of unemployment hysteresis. High-density color areas in the figure indicate a high level of collaboration between researchers, while red and dark regions represent the locations of the most influential researchers in the field. Romero-Avila D. and Usabiaga C. are among the most prolific researchers in this area, possessing the strongest collaboration ties. Additionally, researchers such as Furuoka F. and Gil-Alana L.A. have made significant contributions to the field. Collaborations among other authors are also evident and observed at similar density levels.

Figure 8: Author collaboration network

Discussion and Conclusion

Discussion of Principal Findings

In this study, the bibliometric analysis method was applied to structure the research conducted in the field of unemployment hysteresis. It was determined that the increase in publications on unemployment hysteresis since 2006 was significantly influenced by the global financial crises and the European debt crisis that countries faced. Subsequently, the COVID-19 pandemic, which had a global impact, led many countries to encounter unemployment problems, and the validity of the unemployment hysteresis hypothesis was frequently tested during this period. These adverse conditions negatively affected labor markets and contributed to an increase in studies investigating the long-term effects of unemployment rates.

The findings of the bibliometric analysis indicate that a total of 383 studies on unemployment hysteresis have been conducted, with 6,264 citations. The results reflect key trends and contributions in this field. Among the most productive countries, developed nations such as the USA, France, and the UK stand out. The USA provides the highest contribution with a total of 1,734 citations, while France draws attention with an average of 56.90 citations per article. This suggests that research conducted in these countries has a significant impact on the academic literature and is widely followed by a broad readership. Among developing countries, China and Turkey have increased their research outputs; however, their average citations per article remain at lower levels, indicating a more limited international impact. Indeed, as stated in the University Ranking by Academic Performance (URAP) 2024 report, although the number of publications from Türkiye is gradually increasing, the number of citations per publication remains below the global average. The report attributes this situation

to the growing tendency of Turkish articles to be published in journals with low or zero impact values in recent years.

In the productivity ranking among universities and institutions, the University of Navarra emerges as the most prolific institution with 26 publications, followed by the University of Malaya with 24 publications, demonstrating their successful research-oriented strategies and significant positions in the global academic network. Among the most productive authors, Furuoka F. ranks first with a total of 12 publications, while Gil-Alana L.A. and Usabiaga C. share second place with 11 publications each, and Romero-Avila D. ranks third with 10 publications. Science mapping findings reveal that researchers such as Romero-Avila D. and Usabiaga C. have strong collaboration networks in the field of unemployment hysteresis. Additionally, researchers like Furuoka F. and Gil-Alana L.A. have made notable contributions to the field. Although Turkish universities exhibit lower productivity, they still have a certain impact on the global research network.

The results of the study show that citations per publication serve as an important indicator of academic impact. Publications in France and the USA stand out with high citation numbers, while some countries focus on specific areas, fostering intense interactions within narrower academic circles. The lower rates of Multiple Country Publications (MCP) indicate limited international collaborations. However, countries like the UK and Spain have made significant contributions through multiple collaborations.

In terms of thematic maps, the cluster consisting of "unemployment," "employment," and "NAIRU" was identified as the largest. Additionally, the keyword "unemployment" was observed to be associated with macroeconomic variables such as inflation, growth, and wages. This finding is supported by Neto and Silva (2013) and Coruche (2022), both of whom examined the relationship between unemployment and growth using bibliometric analysis. Furthermore, Bozkurt and Gökmenoğlu (2023) investigated the relationship between unemployment and inflation, revealing similar findings. Among niche themes, topics such as "entrepreneurship," "extended benefits," and "potential" were identified, while core themes such as "hysteresis," "time-series," and "persistence" held a central place in the literature but were less intensive in terms of development. Emerging or declining themes included "adaptability," which can be interpreted as either an emerging or fading topic in the field.

Future Research Directions and Limitations

This study is a bibliometric analysis based solely on the WoS database, which constitutes the primary limitation of the research. Future studies could expand the scope by incorporating various databases such as Scopus, Jstor, ProQuest, RePEc, SSRN, and Google Scholar to include a broader range of articles not covered by the WoS database. Furthermore, studies on unemployment hysteresis exhibit differences in terms of the methods employed. In this context, future research could compare the methodologies used in unemployment hysteresis studies, revealing the evolution of methodological trends over time. Additionally, focusing on country-specific studies could contribute to identifying whether unemployment hysteresis is more prevalent in developed or developing countries. Comparative studies testing the presence of hysteresis effects based on countries' development levels would help to provide a more detailed understanding of the literature in this field.

Conclusion

The primary objective of this study is to examine the state of knowledge in the field of unemployment hysteresis through a bibliometric analysis of the research articles indexed in the WoS database. The study considers publications from the period 1980 to 2025 (February). A total of 383 studies related to unemployment hysteresis were identified in the WoS database. By employing performance analysis and science mapping techniques within the bibliometric analysis, the general trends in unemployment hysteresis research during the analyzed period were revealed. The network structure among countries, authors, and keywords was mapped, providing significant insights into collaboration patterns among researchers and the co-occurrence of keywords.

The findings indicate that researchers have shown greater interest in unemployment hysteresis during periods of economic crises. The most productive countries in this field are the USA, the UK, and Spain, while the most prolific researchers are Furuoka F., Gil-Alana L.A., and Usabiaga C. According to the fractionalized article count, Furuoka F. ranks first, followed by Usabiaga C. and Gil-Alana L.A. Despite regional differences, strong collaboration ties have been identified between the Malaysian researcher Furuoka F. and the Spanish researcher Gil-Alana L.A.

The keyword analysis results show that the term "hysteresis" is one of the most frequently used keywords, often accompanied by "persistence," "time-series," and "unit-root tests." Moreover, the keyword "unemployment" is observed to be examined in conjunction with macroeconomic variables such as inflation, growth, and wages. The word cloud analysis highlights that the core concepts concentrated in the field of unemployment hysteresis are "unemployment," "hysteresis," "persistence," "unit-root tests," "time-series," and "natural rate."

In conclusion, the bibliometric analysis reveals that studies on unemployment hysteresis have increased over the years and that this phenomenon has been addressed with similar theoretical frameworks across different geographic regions. By systematically presenting the evolution of knowledge and research trends in the field through bibliometric methods, this study provides valuable insights that can guide future research.

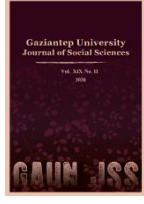
References

- Arestis, P. and Mariscal, I. B. F. (1999). Unit roots and structural breaks in OECD unemployment. *Economics Letters*, 65(2), 149-156.
- Arık, M., Akcan, M. B. and Azazi, H. (2024). İşsizlik ve istihdam alanında bibliyometrik haritalama analizi ile uluslararası ticaret çalışmalarının incelenmesi. *İstihdam, İşsizlik, İşgücü Alanında Güncel Çalışmalar*, 5.
- Aria, M. and Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: an R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. <http://dx.doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Blanchard, O. J. and Summers, L. H. (1986). *Hysteresis in unemployment*. In Economic models of Trade Unions. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Blanchard, O. J. and Summers, L. H. (1987). Hysteresis in unemployment. *European Economic Review*, 31(1-2), 288-295.
- Bozkurt, A. A. and Gökmenoğlu, M. (2023). Enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmaların bibliyometrik ağ analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 78-110. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.1185966>
- Brunello, G. (1990). Hysteresis and "the Japanese unemployment problem": a preliminary investigation. *Oxford Economic Papers*, 42(3), 483-500.

-
- Camarero, M., Carrion-i-Silvestre, J. L. and Tamarit, C. (2005). Unemployment dynamics and NAIRU estimates for accession countries: a univariate approach. *Journal of Comparative Economics*, 33(3), 584-603. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2005.04.001>.
- Camarero, M., Carrion-i-Silvestre, J. L. and Tamarit, C. (2006). Testing for hysteresis in unemployment in OECD countries: new evidence using stationarity panel tests with breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68(2), 167-182.
- Camarero, M., Carrion-i-Silvestre, J. L. and Tamarit, C. (2008). Unemployment hysteresis in transition countries: evidence using stationarity panel tests with breaks. *Review of Development Economics*, 12(3), 620-635. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2008.00476.x>.
- Caporale, G. M. and Gil-Alana, L. A. (2007). Nonlinearities and fractional integration in the US unemployment rate. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(4), 521-544. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00449.x>.
- Caporale, G. M. and Gil-Alana, L. A. (2008). Modelling the US, UK and Japanese unemployment rates: fractional integration and structural breaks. *Computational Statistics and Data Analysis*, 52(11), 4998-5013. <https://doi.org/10.1016/j.csda.2008.04.023>.
- Chang, T., Lee, K. C., Nieh, C. C. and Wei, C. C. (2005). An empirical note on testing hysteresis in unemployment for ten european countries: panel SURADF approach. *Applied Economics Letters*, 12(14), 881-886. <https://doi.org/10.1080/13504850500365871>
- Chang, T. (2011). Hysteresis in unemployment for 17 OECD countries: stationary test with a fourier function. *Economic Modelling*, 28(5), 2208-2214. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2011.06.002>
- Cheng, K. M. (2022). Doubts on natural rate of unemployment: evidence and policy implications. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 86, 230-239. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2022.07.006>.
- Cherif, S. and Gourida, S. (2024). *Technological unemployment in terms of global labor market imbalances: a bibliometric analysis*. In Proceedings of the 19th European Conference on Management, Leadership and Governance. Academic Conferences International.
- Collins, T. (2021). The structure of OECD unemployment. *Journal of Applied Business and Economics*, 23(7). 247-255.
- Coruche, A. F. (2022). *Economic growth and unemployment: a bibliometric analysis approach* (Master's thesis), Universidade do Porto, Portugal.
- Cross, R., Hutchinson, H. and Yeoward, S. (1990). The natural rate, hysteresis, and the duration composition of unemployment in the US. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 89-116.
- Cuestas, J. C. and Gil-Alana, L. A. (2011). *Unemployment hysteresis, structural changes, nonlinearities and fractional integration in european transition economies*. Working Paper, Department of Economics, University of Sheffield.
- Cuestas, J. C., Gil-Alana, L. A. and Staehr, K. (2011). A further investigation of unemployment persistence in European transition economies. *Journal of Comparative Economics*, 39(4), 514-532. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2011.09.002>.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. and Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: an overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Friedman, M. (1968). The role of monetary policy. *The American Economic Review*, 58(1), 1-17.
- Furuoka, F. (2015). Unemployment hysteresis in the “Nordic Kitten”: evidence from five Estonian Regions. *Panoeconomicus*, 62(5), 631-642. <https://doi.org/10.2298/PAN1505631F>.
-

- Furuoka, F. (2017a). A new test for analysing hysteresis in European unemployment. *Applied Economics Letters*, 24(15), 1102-1106. <https://doi.org/10.1080/13504851.2016.1257209>
- Furuoka, F. (2017b). A new approach to testing unemployment hysteresis. *Empirical Economics*, 53(3), 1253-1280. <https://doi.org/10.1007/s00181-016-1164-7>
- Furuoka, F., Gil-Alana, L. A., Yaya, O. S., Aruchunan, E. and Ogbonna, A. E. (2024). A new fractional integration approach based on neural network nonlinearity with an application to testing unemployment hysteresis. *Empirical Economics*, 66(6), 2471-2499. <https://doi.org/10.1007/s00181-023-02540-5>
- Gil-Alana, L. A. and Brian Henry, S. G. (2003). Fractional integration and the dynamics of UK unemployment. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65(2), 221-239.
- Gil-Alana, L. A., González-Blanch, M. J. and Poza, C. (2024). Labour market mismatches in G7 countries: a fractional integration approach. *Applied Economics*, 1-17. <https://doi.org/10.1080/00036846.2024.2305620>
- Groenewold, N. and Hagger, A. J. (1998). The natural unemployment rate in Australia since the seventies. *Economic Record*, 74(224), 24-35.
- Gupta, R. (2024). Untangling the nexus of entrepreneurship and unemployment: a bibliometric review. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 14(1), 30. <https://doi.org/10.1007/s40497-024-00400-9>
- Gutiérrez-Salcedo, M., Martínez, M. Á., Moral-Munoz, J. A., Herrera-Viedma, E. and Cobo, M. J. (2018). Some bibliometric procedures for analyzing and evaluating research fields. *Applied Intelligence*, 48, 1275-1287. <https://doi.org/10.1007/s10489-017-1105-y>
- Güriş, B., Tiftikçigil, B. Y. and Tıraşoğlu, M. (2017). Testing for unemployment hysteresis in Turkey: evidence from nonlinear unit root tests. *Quality & Quantity*, 51(1), 35-46. <https://doi.org/10.1007/s11135-015-0292-z>
- Haydaroğlu, C. (2022). İşsizlik konusunda yazılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 17(2). <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.57895>
- Jaeger, A. and Parkinson, M. (1994). Some evidence on hysteresis in unemployment rates. *European Economic Review*, 38(2), 329-342.
- Khraief, N., Shahbaz, M., Heshmati, A. and Azam, M. (2020). Are unemployment rates in OECD countries stationary? evidence from univariate and panel unit root tests. *The North American Journal of Economics and Finance*, 51, 100838. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2018.08.021>
- Lee, C. C. and Chang, C. P. (2008). Unemployment hysteresis in OECD countries: centurial time series evidence with structural breaks. *Economic Modelling*, 25(2), 312-325. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2007.06.002>
- Li, J., Burnham, J. F., Lemley, T. and Britton, R. M. (2010). Citation analysis: comparison of web of science®, scopus™, scifinder®, and google scholar. *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 7(3), 196-217. <http://dx.doi.org/10.1080/15424065.2010.505518>
- Lin, C. H., Kuo, N. F. and Yuan, C. D. (2008). Nonlinear vs. nonstationary of hysteresis in unemployment: evidence from OECD economies. *Applied Economics Letters*, 15(11), 905-909. <https://doi.org/10.1080/13504850600949145>
- Mednik, M., Rodriguez, C. M. and Ruprah, I. J. (2008). Hysteresis in unemployment: evidence from Latin America. Working Paper: OVE/WP-04/08.
- Mitchell, W. F. (1993). Testing for unit roots and persistence in OECD unemployment rates. *Applied Economics*, 25(12), 1489-1501.
- Neto, A. and Silva, S. T. (2013). Growth and unemployment: a bibliometric analysis on mechanisms and methods. *FEP Economics and Management*, 1-29.

- Neudorfer, P., Pichelmann, K. and Wagner, M. (1990). Hysteresis, NAIRU and long term unemployment in Austria. In *Hysteresis Effects in Economic Models*, Physica-Verlag HD, 109-121.
- Nnyanzi, J. B., Kilimani, N. and Oryema, J. B. (2024). Hysteresis in youth unemployment in Sub-Saharan Africa: focus on gender, income, and region. *The Journal of Developing Areas*, 58(2), 91-126.
- Noyons, E. C. M., Moed, H. F. and Luwel, M. (1999). Combining mapping and citation analysis for evaluative bibliometric purposes: a bibliometric study. *Journal of the American Society for Information Science*, 50(2), 115-131.
- OECD (2013), OECD employment outlook 2013, OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/empl_outlook-2013-en
- OECD (2024), OECD employment outlook 2024: the net-zero transition and the labour market, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ac8b3538-en>
- Omay, T., Shahbaz, M. and Stewart, C. (2021). Is there really hysteresis in the OECD unemployment rates? new evidence using a fourier panel unit root test. *Empirica*, 48(4), 875-901. <https://doi.org/10.1007/s10663-021-09510-z>
- Öztürk, O., Kocaman, R. and Kanbach, D. K. (2024). How to design bibliometric research: an overview and a framework proposal. *Review of Managerial Science*, 18(11), 3333-3361. <https://doi.org/10.1007/s11846-024-00738-0>
- Phelps, E. S. (1968). Phillips curves, expectations of inflation and optimal unemployment over time: reply. *Economica*, 35(139), 288-296.
- Phelps, E. S. (1994). *Structural slumps: the modern equilibrium theory of unemployment, interest, and assets*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ralph, A. and Arora, A. (2023), A bibliometric study of reference literature on youth unemployment, *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 17(6), 1338-1367. <https://doi.org/10.1108/JEC-04-2022-0062>
- Røed, K. (1996). Unemployment hysteresis-macro evidence from 16 OECD countries. *Empirical Economics*, 21, 589-600.
- Topçuoğlu, E., Oktaysoy, O., Erdoğan, S. U. and Karatepe, S. G. (2023). İşsizlik ve girişimcilik kavramlarına bibliyometrik bakış. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 1276-1292.
- Trejo, P. V. and Gil-Alana, L. A. (2021). *Unemployment persistence in Europe. evidence from 27 countries*, University of Huelva & International University of Andalusia.
- Xie, H., Chang, T., Grigorescu, A. and Hung, K. (2018). Revisit hysteresis unemployment in Eastern European countries using quantile regression. *Ekonomický Časopis*, 66(5), 522-537.
- University Ranking by Academic Performance (2024), URAP 2023-2024 Dünya alan sıralaması basın bildirisi. (<https://newtr.urapcenter.org/cdn/storage/PDFs/2v8yb9noNnfTi6GTa/original/2v8yb9noNnfTi6GTa.pdf>)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1666727

Ekonomik Karmaşıklık ve Büyüme İlişkisi: Türkiye’de Sektörel Bir Yaklaşım

The Relationship between Economic Complexity and Growth: A Sectoral Approach in Turkey

Yusuf ÜNSAL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Eskişehir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7856-5402

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Mart 2025

Kabul tarihi: 13 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Ekonomik Karmaşıklık,
Sektörel Ekonomik Karmaşıklık,
Ekonomik Büyüme,
ARDL.

ÖZ

Bu çalışma, ekonomik karmaşıklığın Türkiye’de ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini sektörel düzeyde analiz etmeyi amaçlamaktadır. 1995–2023 dönemini kapsayan çalışmada, genel ekonomik karmaşıklığın yanı sıra sanayi ve tarım sektörlerine ait ekonomik karmaşıklık endeksleri ayrı ayrı hesaplanarak büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ekonometrik analizlerde Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeler (ARDL) modeli ile Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi kullanılmıştır. Analiz bulguları, sanayi sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklığın hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığını göstermektedir. Genel ekonomik karmaşıklık endeksi uzun vadede büyümeyi destekleyici bir etki sunmakla birlikte, bu etkinin daha sınırlı olduğu belirlenmiştir. Tarım sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık endeksinin ise ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Çalışma, üretim yapısının sektörel niteliğini dikkate alan yaklaşımların büyüme analizlerinde daha bütüncül sonuçlar sunduğunu ortaya koymaktadır. Politika yapıcılar açısından, sanayi sektöründe üretim çeşitliliğini ve teknolojik derinliği artırmaya yönelik stratejiler geliştirilmesi, sürdürülebilir büyüme hedefleri açısından kritik bir adım olarak değerlendirilmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 27, 2025

Accepted: August 13, 2025

Keywords:

Economic Complexity,
Sectoral Economic Complexity,
Economic Growth,
ARDL.

ABSTRACT

This study investigates the relationship between economic complexity and economic growth in Turkey by considering sector-specific dynamics. Focusing on the period from 1995 to 2023, it calculates and analyzes separate economic complexity indices for the industrial and agricultural sectors, along with an overall economic complexity index. The analysis employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model and the Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) method to estimate both short- and long-term effects. The results indicate that industrial economic complexity significantly and positively contributes to economic growth in both the short and long run. While the overall economic complexity index shows a positive association with long-term growth, the magnitude of its impact remains relatively modest. On the other hand, the agricultural economic complexity index does not exhibit a statistically significant influence on growth. These findings highlight the importance of sectoral disaggregation when examining the structural components of economic performance. From a policy perspective, enhancing production diversity and fostering technological advancement in the industrial sector emerge as key priorities for achieving sustainable economic growth.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: y_unsal@anadolu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Understanding the underlying drivers of economic growth continues to be a central concern in economic research, especially for developing countries aiming for long-term prosperity and enhanced global competitiveness. While traditional growth models emphasize factors such as capital accumulation, labor participation, and technological advancement, more contemporary approaches focus on the structural features of an economy—particularly economic complexity. Introduced by Hidalgo and Hausmann (2009), the Economic Complexity Index (ECI) measures the amount of embedded productive knowledge in an economy by evaluating the diversity and sophistication of its export portfolio. Economies with higher levels of complexity are seen as possessing richer knowledge systems and stronger capabilities that foster sustainable economic development. In this framework, economic complexity serves as a robust indicator of a country's ability to transition toward higher-value activities and to upgrade its production structure. Economies that exhibit greater complexity tend to be more adaptable to external shocks, attract more foreign direct investment (FDI), and are better equipped for innovation-led growth. For this reason, increasing economic complexity is increasingly viewed as a key strategic goal for countries seeking to enhance their developmental outcomes.

Although the literature examining economic complexity and growth has expanded significantly in recent years, much of this research remains concentrated at the national or cross-country level, often overlooking important sectoral differences. This limits the ability to understand how distinct industries contribute to growth through different mechanisms. For instance, manufacturing sectors are more likely than agriculture to generate productivity gains, innovation spillovers, and scale economies. A sectoral analysis of economic complexity can thus provide more granular insights into how structural transformation supports growth. Addressing this research gap, the current study investigates the impact of economic complexity on economic growth in Turkey between 1995 and 2023, with particular attention to sectoral variations. To this end, the study employs three separate models to estimate the effects of: (i) general economic complexity (aggregated across sectors), (ii) industrial economic complexity, and (iii) agricultural economic complexity on real per capita GDP. The analysis employs the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds testing method, along with the Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS) technique to ensure robustness of the long-term estimates. The economic complexity indicators are constructed using the Fitness algorithm developed by Servadio et al. (2018), which offers improvements over earlier methodologies. Export data are obtained from the BACI dataset, and product classifications into industrial and agricultural categories follow the harmonized system codes provided by the Turkish Statistical Institute (TÜİK).

The results yield several noteworthy findings. Most significantly, the industrial economic complexity index exerts a positive and statistically significant effect on economic growth in both the short and long run. This finding underlines the role of a diversified, technologically advanced manufacturing sector in promoting sustainable economic performance. In contrast, the general economic complexity index also shows a positive long-term effect, but the magnitude of the impact is comparatively weaker, suggesting that broader structural complexity may require additional policy or institutional support to effectively foster growth. As for agricultural economic complexity, although its coefficient is positive, it is not statistically significant in either model. This may be due to the limited variety and lower technological content of agricultural products relative to industrial goods in Turkey's export profile. Beyond economic complexity, the analysis reveals that capital accumulation, labor participation, and FDI contribute significantly to economic growth across all models. On the other hand, government expenditures have a statistically significant negative effect on long-run growth, indicating inefficiencies in fiscal allocation or crowding-out effects on private sector activity. Human capital, proxied by higher education enrollment rates, does not consistently affect growth, perhaps due to mismatches between skills supply and labor market demands.

The study also faces certain methodological limitations. The economic complexity indicators are based solely on merchandise trade data, thereby excluding the increasingly important services sector. Furthermore, the relatively small number of agricultural products compared to industrial ones may result in weaker estimations for the agricultural complexity index. Future research should aim to incorporate service exports into the complexity framework and expand agricultural product classifications to better capture sector-specific contributions. From a policy perspective, the findings suggest that promoting industrial diversification and enhancing technological capacity should be at the forefront of Turkey's growth strategy. Industrial policy should not only focus on expanding output but also aim to increase innovation and value-added production. The observed negative impact of government spending on long-term growth calls for improved fiscal efficiency and better targeting of public resources. Furthermore, the consistent positive effect of FDI indicates that Turkey should continue to strengthen its investment climate, particularly by encouraging high-technology foreign investments. In conclusion, this study contributes to the literature on economic complexity by offering a sector-specific analysis within a major emerging economy. The findings demonstrate that industrial complexity plays a central role in driving long-term growth in Turkey, while agricultural complexity remains a less influential factor. This research enhances our understanding of the structural foundations of economic development and offers evidence-based insights for formulating growth-oriented industrial strategies.

Giriş

Ekonomik büyüme, bir ülkenin refah seviyesinin artışı ve kalkınma sürecinin sürdürülebilirliği açısından en kritik makroekonomik hedeflerden biri olarak kabul edilmektedir. Uzun yıllardır iktisat literatüründe büyümeyi belirleyen faktörler üzerine yoğun bir tartışma yürütülmüş ve farklı teorik yaklaşımlar geliştirilmiştir. Klasik ve neoklasik büyüme teorileri; sermaye birikimi, emek arzı ve teknolojik ilerlemeyi büyümenin temel bileşenleri olarak ele alırken, endojen büyüme modelleri; inovasyon, bilgi birikimi ve beşeri sermayenin rolüne dikkat çekmiştir. Bu bağlamda ekonomik büyümenin temel belirleyicilerini analiz etmek amacıyla, üretim yapısının çeşitliliği ve teknoloji yoğunluğu gibi niteliklerine odaklanan ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI) son yıllarda literatürde öne çıkan yeni yaklaşım olarak geliştirilmiştir. Ekonomik karmaşıklık kavramı, bir ülkenin sahip olduğu bilgi ve beceri kapasitesini yansıtan üretim çeşitliliği ve sofistikasyon düzeyi ile doğrudan ilişkilidir. Daha spesifik olarak, bir ekonominin ürettiği mal ve hizmetlerin hem çeşitliliğini hem de bilgi yoğunluğunu yansıtan bir gösterge olarak kabul edilmektedir (Hausmann, Hidalgo, Bustos, Coscia, Simoes ve Yıldırım, 2014). Geleneksel doğal kaynak veya sermaye bazlı büyüme modellerinin aksine ekonomik karmaşıklık teorisi, üretim süreçlerinde kullanılan kolektif bilgi, teknolojik kapasite ve ağ bağlantılarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır.

Yüksek ekonomik karmaşıklık seviyeleri, artırılmış üretim ve bilgi kapasiteleriyle ilişkilidir. Bilgi, beceri ve teknoloji bakımından daha donanımlı ekonomilerin, ekonomik büyüme ve refah düzeyi açısından daha avantajlı konumda olduğu görülmektedir (Sarsar ve Echaoui, 2024). Ekonomik karmaşıklık teorisi ise, ülkelerin üretim süreçlerinde daha fazla bilgi ve beceri gerektiren, yani daha karmaşık ürünlere yönelmesinin, uzun vadeli ekonomik büyümeyi destekleyen temel unsurlardan biri olduğunu ileri sürmektedir. Daha gelişmiş üretim yapısına sahip ülkeler, yüksek katma değerli sektörlerle yönelerek rekabet avantajı elde edebilmekte ve sürdürülebilir büyümeyi teşvik edebilmektedir. Öte yandan, düşük karmaşıklığa sahip ekonomiler genellikle düşük teknolojiye dayalı ve küresel pazarlarda sınırlı fırsatlar sunan ürünlerle sınırlı kalmaktadır. Bu durum, ekonomik kalkınma açısından ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarını açıklamada kritik bir unsur olarak ekonomik karmaşıklığın önemini ortaya koymaktadır (Hidalgo ve Hausmann, 2009).

Ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki etkisini destekleyen birkaç önemli faktör bulunmaktadır. Ekonomik karmaşıklığı yüksek ekonomik yapılar, ekonomik şoklara karşı daha dirençlidir. Bu tür ekonomilerde, bir sektör olumsuz etkilendiğinde, diğer sektörlerin çeşitliliği ve birbirini tamamlayıcı niteliği sayesinde ekonomik istikrar korunabilmektedir. Buna ek olarak karmaşık ekonomiler, yüksek kazanç potansiyeline sahip projeler sunma imkânı sağlayarak yabancı yatırımcılar için daha çekici hale gelmektedir. Tüm bu özellikler, karmaşıklığın ekonomik büyümenin önemli bir bileşeni olduğunu ve kalkınma politikalarının ekonomik karmaşıklığı artırmaya yönelik koşullar yaratması gerektiğini göstermektedir (Stojkoski ve Kocarev, 2017). Ekonomik karmaşıklık, ülkelerin rekabetçiliği ve büyüme oranlarını doğrudan etkileyerek, küresel piyasalarda talep gören değerli ürünleri üretme yeteneğiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle ekonomik karmaşıklık endeksi, ülkelerin ekonomik büyüme seviyelerini tahmin etmek için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir.

Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, Türkiye 2023 itibarıyla 1,024 trilyon dolarlık gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ile dünyanın 17. büyük ekonomisi konumundadır. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ve G20 üyesi olan Türkiye, resmi kalkınma yardımları açısından giderek daha fazla önem kazanan bir destekleyici ülke haline gelmiştir. 2006-2017 yılları arasında gerçekleştirilen kapsamlı reformlar, ülkenin üst-orta gelir grubundaki konumunu daha da güçlendirmiş ve yoksulluğun azalmasına katkıda bulunmuştur.

2002-2022 yılları arasında ortalama %5,4 olarak gerçekleşen reel GSYİH büyüme oranı, kişi başına düşen gelirin reel bazda iki kattan fazla artmasını sağlamıştır. Ancak, Türkiye'nin elde ettiği bu ilerlemeleri sürdürebilmesi için ekonomik dayanıklılığı artırması, yoksulluğu azaltması, kapsayıcılığı teşvik etmesi ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlaması gerekmektedir. Bu süreçte, özellikle COVID-19 sonrası küresel ekonomik zorlukların ve 2010'ların ortalarından itibaren üretkenlikte gözlemlenen düşüş eğiliminin üstesinden gelmek, daha yüksek ekonomik büyüme oranları yakalayabilmek ve sürdürülebilir bir büyüme performansı sergileyebilmek açısından kritik öneme sahiptir (Dünya Bankası, 2025). Bu bağlamda, Türkiye'nin ekonomik büyümesini hızlandırmak ve küresel rekabet gücünü artırmak için ekonomik karmaşıklık düzeyini yükseltmesi önemli bir araç olarak görülebilir. Üretim yapısının daha fazla çeşitlenmesi ve daha yüksek katma değerli ürünlere yönelmesi, ülkenin uzun vadeli büyüme dinamiklerini güçlendirebilir.

Ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, farklı ülkeler üzerinde geniş çapta incelenmiştir. Bu çalışmanın literatür bölümünde ele alındığı gibi, çoğu çalışma tüm ürün gruplarını topluca değerlendirerek tek bir karmaşıklık endeksi oluşturmakta ve sektör bazlı yapısal farklılıkları göz ardı etmektedir. Ancak, ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini daha doğru bir şekilde değerlendirebilmek için sektörel düzeyde ele alınması büyük önem taşımaktadır. Bu ilişkinin sektörel düzeyde incelenmesi gerekliliğini destekleyen iki temel faktör bulunmaktadır. İlk olarak, sektörler ekonomik büyümeyi farklı şekillerde etkileyebilmektedir. Örneğin, yüksek teknolojiye sahip sektörler, genellikle düşük teknolojiye dayalı sektörlerden daha fazla büyümeye katkıda bulunmaktadır. İkinci olarak, ülkeler ve bölgeler, ekonomik yapılarında sektörel bileşim açısından farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenle, ekonomik büyümeyi sektör bazında analiz etmek, daha etkili ve doğru sonuçlar elde edilmesini sağlamaktadır (Uppenber, 2011; Çınar vd., 2022). Tarım ve sanayi sektörleri; iş gücü yapısı, teknoloji kullanımı ve üretim süreçleri açısından belirgin farklılıklar göstermektedir. Ekonomik karmaşıklık ile büyüme arasındaki ilişki analiz edilirken bu sektörel farklılıkların göz önünde bulundurulması, elde edilen sonuçların doğruluğunu ve güvenilirliğini artıracaktır. Bu doğrultuda çalışma, Türkiye'de 1995-2022 dönemi kapsamında, sektörel ayrım gözetilerek ve gözetilmeden hesaplanan ekonomik karmaşıklık endekslerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde yapılandırılmıştır. İkinci bölümde ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik teorik ve ampirik literatür ele alınmıştır. Üçüncü bölümde araştırmada kullanılan veri seti tanımlanmış ve ekonomik karmaşıklık endeksinin hesaplanmasına ilişkin yöntem ile birlikte ekonometrik analiz süreci açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ekonometrik analizler sonucunda elde edilen bulgular sunulmuştur. Beşinci bölümde bu bulgular literatürle karşılaştırmalı olarak tartışılmaktadır. Son bölümde ise çalışmanın genel sonuçları ile birlikte kısıtları ve politika önerileri paylaşılmıştır.

Literatür

Literatürde, ekonomik büyümenin çeşitli uyarıcılarını destekleyen farklı teorik argümanlar bulunmaktadır. Bu çalışmada, teorik çerçeve olarak Romer (1986) ve Lucas (1986) tarafından geliştirilen içsel büyüme modeli temel alınmaktadır. İçsel büyüme modeli, ekonomik büyümenin insan sermayesi, inovasyon ve Ar-Ge yatırımları aracılığıyla içsel dinamikler tarafından şekillendiğini vurgulamaktadır. Romer (1986) ve Lucas (1986), verimlilik artışlarının doğrudan inovasyonun hızlanmasına ve hem kamu hem de özel sektörün insan sermayesine yaptığı yatırımların artmasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, bilgi, inovasyon ve insan sermayesi bakımından ekonominin daha karmaşık hale gelmesi, üretkenliğin artmasını ve ekonomik büyümenin ivmelenmesini sağlamaktadır (Mesagan ve Vo, 2024). Saud vd. (2023) ECI'nın genellikle eğitim ve insan sermayesi yatırımları ile bağlantılı

olduğunu ve karmaşık ürünlerin üretimi için nitelikli bir iş gücünün gerekli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Zhu ve Li (2017) beşeri sermaye ve ekonomik karmaşıklık arasında güçlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde, Du ve O'Connor (2019) ile Tabash vd. (2022), ECI'nın bir ekonominin insan sermayesi, bilgi ve inovasyon kapasitesini yansıttığını öne sürmektedir. Bu bağlamda, ECI'nın içsel büyüme modeline entegre edilmesi, söz konusu unsurlar üzerinden ekonominin karmaşıklığını ve üretim çeşitliliğini daha iyi yansıtarak verimlilik ile uzun vadeli büyümenin açıklanmasında önemli bir katkı sağlayabilmektedir (Mesagan ve Vo, 2024).

Geniş bir ürün ve sektör yelpazesine sahip ekonomiler, daha yüksek ekonomik karmaşıklık seviyesine ulaşmaktadır. Çeşitlendirme, ülkelerin değişen piyasa koşullarına uyum sağlamasına yardımcı olurken, belirli sektörlerdeki ekonomik şoklara karşı kırılganlıklarını azaltmaktadır (Li vd., 2024). Ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, son yıllarda artan akademik ilgiyi üzerine çekmiş ve bu alanda geniş bir literatür oluşmuştur. Yapılan çalışmalar, ekonomik karmaşıklığın büyümeyi teşvik eden bir faktör olabileceğini ortaya koyarken, bazı araştırmalar ise bu ilişkinin koşullara bağlı olarak değişkenlik gösterebileceğini ifade etmektedir. Öncelikli çalışma olarak Hidalgo ve Hausmann (2009) daha yüksek ekonomik karmaşıklığa sahip ülkelerin daha yüksek kişi başına GSYİH seviyelerine sahip olduğunu ve kısa vadede daha hızlı ekonomik büyüme yaşadıklarını göstermiştir.

Du ve O'Connor (2021), ECI ekonomik kalkınma üzerinde doğrudan olumlu bir etkisi olduğunu belirlemiştir. Benzer şekilde Hartmann vd. (2017), 150 ülke üzerinde yaptıkları analizde, ECI'nın kurumlar ve gelir eşitsizliği ile ilişkisini inceleyerek, ekonomik karmaşıklığın daha düşük gelir eşitsizliği ile bağlantılı olduğunu ve kapsayıcı büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Donis vd. (2023), ekonomik karmaşıklığın ülkelerin yenilik yapma kapasitesi ve ileri teknolojileri benimseme gücü ile ilişkili olduğunu vurgularken, gelişmiş teknolojik altyapıya sahip ülkelerin daha karmaşık mal ve hizmetler üreterek ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini belirtmektedir. Aynı doğrultuda Adam vd. (2023), ekonomik karmaşıklığın farklı üretim süreçleri ve teknolojiler hakkında derinlemesine bilgi gerektirdiğini, bu durumun ise üretkenliği artırarak ekonomik büyümeye olumlu katkı sağladığını öne sürmektedir. Zhu ve Li (2017) ise 210 ülkeyi kapsayan panel veri analizine dayanarak, ekonomik karmaşıklık, insan sermayesi gelişimi ve ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Chavez vd. (2017), Meksika'daki bölgesel ekonomiler arasındaki servet farklılıklarını açıklamada ekonomik karmaşıklığın önemli bir belirleyici olduğunu ortaya koyarken, bazı eyaletlerde ekonomik büyümeyi açıklamak için güçlü bir gösterge olduğunu vurgulamaktadır. Hidalgo (2021), ECI'nın uzun vadeli ekonomik büyümenin belirleyicisi olduğunu belirtmektedir. Gao ve Zhou (2018) ile Li vd. (2021) de ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini GSYİH temelinde inceleyerek, karmaşıklık seviyesindeki artışın ekonomik büyümeyi desteklediğini ortaya koymuştur. Bölgesel bazda yapılan çalışmalardan biri olan Gomez-Zaldivar vd. (2020), Meksika'da ekonomik karmaşıklığın GSYİH üzerindeki yayılma etkisini analiz etmiş ve kuzey bölgelerde pozitif bir ilişki tespit ederken, güney bölgelerde ters yönlü bir etki olduğunu ortaya koymuştur. Japonya üzerine yapılan bir çalışma olan Ikram vd. (2021), ekonomik karmaşıklık ile GSYİH arasında çift yönlü nedensel bir ilişki olduğunu belirlemiştir. Afrika ekonomilerini ele alan Tabash vd. (2022), 1995-2017 döneminde 24 Afrika ülkesinde, ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır. Azimi vd. (2025), G20 ülkeleri üzerine yaptığı incelemede, 2000-2023 yılları arasında ekonomik karmaşıklık endeksinin hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyümeyi artırdığını tespit etmiştir. Benzer şekilde Smolski vd. (2025), Brezilya'daki 558 mikro bölgeye ait 2002–2020 dönemine ilişkin 59 ekonomik faaliyetin

istihdam verilerini analiz ederek, ekonomik karmaşıklık düzeyindeki artışın kişi başına düşen GSYİH ile pozitif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Agu vd. (2024), ECI'nın tek başına kişi başına düşen GSYİH büyümesi üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını tespit etmiştir. Ancak çalışmaya yönetim etkinliğini içeren bir etkileşim terimi eklendiğinde, ekonomik karmaşıklık seviyesinin yüksek olduğu ve yönetim sistemlerinin daha etkin çalıştığı bölgelerde ekonomik büyümenin daha güçlü gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Rusnak vd. (2024), 2000-2020 döneminde post-sosyalist ülkeleri kapsayan analizlerinde, ekonomik büyümenin büyük ölçüde ekonomik karmaşıklık tarafından yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Hoeriyah vd. (2022), 2010-2019 yılları arasında 86 gelişmekte olan ülke kapsamında yaptıkları çalışmada, ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte, Zhang vd. (2024), G-20 ülkelerinde 1990-2021 döneminde ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyümeyi azalttığını öne sürerek, ekonomik karmaşıklığın her zaman büyümeyi teşvik edici bir unsur olmayabileceğini göstermektedir. Mighri ve Alsaggaf (2023), Suudi Arabistan ekonomisi üzerinde yaptıkları araştırmada, ekonomik karmaşıklıkta hem olumlu hem de olumsuz şokların uzun vadede büyüme üzerinde olumsuz etkiler yarattığını bulmuşlardır. Öte yandan, Sarsar ve Echaoui (2024), 2000-2020 yılları arasında 124 ülkeyi kapsayan çalışmalarında ekonomik karmaşıklığı bir moderatör değişken olarak ele almış ve yenilenebilir enerji dönüşümünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonomik karmaşıklık tarafından güçlendirildiğini belirlemiştir. Bölgesel farklılıklar açısından ele alındığında, Mesagan ve Vo (2024), 28 Afrika ülkesinde ekonomik karmaşıklığın kısa vadede büyüme üzerinde negatif, ancak uzun vadede pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Aynı şekilde, Li vd. (2024), 2003-2022 dönemini kapsayan analizlerinde BRICS ülkelerinde ekonomik karmaşıklık ile GSYİH artışı arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Bunun aksine Canh ve Thanh (2022), ekonomik karmaşıklığın ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme döngüleri üzerindeki etkisinin negatif olduğunu bulmuş ve ekonomik karmaşıklığın belirli koşullar altında büyüme için sınırlayıcı bir faktör olabileceğini öne sürmüştür. Bu farklı bulgular, ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki etkisinin ülkelerin sanayileşme düzeyi, yönetim kalitesi ve ekonomik yapısı gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Literatürde genel bir eğilim olarak, ekonomik karmaşıklık genellikle büyümeyi teşvik edici bir faktör olarak ele alınsa da bölgesel ve yapısal farklılıkların göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Cristelli vd. (2013), ekonomik karmaşıklık algoritmasının ülkelerin toplam GSYİH'si ve kişi başına düşen GSYİH ile yüksek korelasyon gösterdiğini tespit etmiş ve ekonomik karmaşıklığın uluslararası rekabet gücü ve ekonomik büyümenin öngörülmesi açısından güçlü bir gösterge sunduğunu ileri sürmüştür.

Operti vd. (2018), ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümenin temel itici gücü olduğunu savunurken, Koch (2021), katma değer ihracatına dayalı ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümeyi belirlemede kritik bir değişken olduğunu vurgulamaktadır. Koch'un (2021) bulgularına göre, ekonomik karmaşıklık arttıkça büyüme hızı kazanmakta, bu da daha karmaşık üretim yapılarının ekonomik kalkınmaya katkısını göstermektedir. Domini (2022) ise, geçmiş dünya fuarlarından elde edilen verileri kullanarak geliştirdiği ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyüme üzerinde %3-4 oranında pozitif bir katkı sunduğunu tespit etmiş ve bu bulgu, ekonomik karmaşıklığın büyümeyi öngörmedeki gücünü ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Inoua (2023), ürün çeşitliliğini ekonomik karmaşıklığın bir göstergesi olarak ele alarak, ürün çeşitliliğindeki artışın ekonomik büyüme ile güçlü bir ilişkiye sahip olduğunu belirlemiştir. Stojkoski vd. (2023), ekonomik karmaşıklık endeksini ticaret, teknoloji ve araştırma gibi çok boyutlu faktörler üzerinden değerlendirerek, karmaşıklığın ülkelerin büyüme potansiyelini artırmada önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Ancak ekonomik karmaşıklığın

her zaman büyümeyi teşvik etmediğini öne süren bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, Gala vd. (2018), ekonomik karmaşıklığın bazı ülkelerde ekonomik büyümeyi sınırlayabileceğini, çünkü karmaşık üretim yapılarına geçişin maliyetleri ve altyapı gereksinimlerinin özellikle gelişmekte olan ekonomilerde büyüme üzerinde baskı oluşturabileceğini ifade etmektedir. Öte yandan, Ivanova vd. (2017), 34 OECD ve BRICS ülkesini kapsayan çalışmalarında ekonomik karmaşıklık ile kişi başına düşen GSYİH arasında anlamlı bir ilişki tespit edememiştir. Benzer şekilde, Stojkoski ve Kocarev (2017), Güneydoğu ve Orta Avrupa ülkelerinde ekonomik karmaşıklığın kısa vadede büyüme üzerinde belirgin bir etkisi olmadığını, ancak uzun vadede pozitif etkiler yaratabileceğini ortaya koymuştur. Son olarak Akar (2023), 1995-2019 yılları arasında 13 ülkeyi kapsayan analizinde, uzun vadede ekonomik karmaşıklık endeksinin GSYİH üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu bulmuştur. Bu çalışmalar, ekonomik karmaşıklığın etkilerinin zamana ve bölgesel farklılıklara bağlı olarak değişebileceğini göstermekte, dolayısıyla ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki rolünün bağlamsal faktörlerle birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Türkiye özelinde de çeşitli ampirik çalışmalarla ele alınmıştır. Hacımamoğlu ve Sungur (2024), 1970-2017 dönemini kapsayan çalışmalarında, ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir nedensel etkiye sahip olduğunu belirlemiştir. Çalışma, Türkiye’de karmaşık üretim yapılarının gelişiminin, ekonomik büyümeyi destekleyici bir unsur olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Benzer şekilde Benli ve Atıcı (2023), 1995-2019 yılları arasındaki analizlerinde, ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, uzun vadede ekonomik karmaşıklık artışının Türkiye’nin ekonomik büyüme sürecini güçlendirdiğine işaret etmektedir. Ancak, ekonomik karmaşıklık ve büyüme arasındaki ilişkinin bölgesel düzeyde farklılık gösterebileceği yönünde bulgular da mevcuttur. Korkmaz vd. (2024), Türkiye’de batıda yer alan illerde ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Çalışmaya göre, daha gelişmiş bölgelerde karmaşıklık artışı, ekonomik büyümeyi desteklerken, görece düşük gelişmiş bölgelerde bu etkinin daha zayıf olduğu gözlemlenmiştir. Ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkinin yönü de literatürde tartışılmaktadır. Bayar (2022), 1995-2019 dönemi için CIVETS ülkeleri üzerine yaptığı çalışmada, Türkiye’de ekonomik karmaşıklıktan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Türkiye’de ekonomik karmaşıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmalar, genel olarak ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, bu etkinin yönü ve büyüklüğü bölgesel faktörlere ve analiz edilen döneme bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir.

Ekonomik karmaşıklık ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürün yanı sıra, ekonomik karmaşıklığın sektörel düzeyde hesaplanmasını ve sektörler üzerindeki etkilerini ele alan çeşitli çalışmalar da bulunmaktadır. Sanayi sektöründe ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümeyi artırıcı etkileri üzerine yapılan çalışmalar, sanayileşmenin farklı üretim süreçleri ve katma değerli ürünler geliştirme yoluyla büyümeyi teşvik ettiğini göstermektedir. Cardoso vd. (2024), Brezilya’da 2003-2019 yılları arasında 558 mikro bölgedeki sanayi karmaşıklığını ve ekonomik büyüme dinamiklerini incelemiştir. Çalışmanın bulguları, sanayi karmaşıklığının, bölgelerin üç yıllık büyüme beklentileri için güçlü bir gösterge olduğunu ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Hausmann vd. (2014), ekonomik karmaşıklığın sanayileşmeyi teşvik ettiğini, yüksek katma değerli üretimin artmasına katkı sağladığını ve bunun sürdürülebilir büyüme açısından kritik bir faktör olduğunu belirtmektedir. Sanayi sektöründe ekonomik karmaşıklığın istihdam ve ekonomik dayanıklılık açısından da önemli olduğu öne sürülmektedir. Szirmai ve Verspagen (2015), imalat sektöründe

ekonomik karmaşıklığın istihdam yaratma kapasitesini artırdığını ve daha çeşitli bir sanayi tabanı oluşturarak küresel ekonomik şoklara karşı direnç sağladığını ortaya koymuştur.

Tarım sektöründe ekonomik karmaşıklığın üretkenlik ve ihracat üzerindeki etkileri de birtakım çalışmalara konu olmuştur. De Queiroz Stein vd. (2024), Brezilya bölgeleri için tarımsal karmaşıklık endeksleri hesaplayarak, tarım sektöründe daha karmaşık üretim yapılarına sahip bölgelerin daha yüksek üretkenlik seviyelerine ulaştığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, çalışma tarımsal karmaşıklık ile tarımsal verimlilik arasındaki ilişkinin ters U şeklinde olduğunu, yani belirli bir seviyeden sonra karmaşıklığın verimlilik üzerinde azalan getiriler yarattığını tespit etmiştir. Benzer şekilde, Bahar vd. (2014) ve Hartmann vd. (2017), tarım sektöründe ekonomik karmaşıklığın üretim çeşitliliğini artırarak ihracatın dayanıklılığını güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Ancak, tarım sektöründe ekonomik karmaşıklığın faydalarının her zaman doğrudan gerçekleşmediği ve altyapı yetersizliklerinin etkili olabileceği de belirtilmektedir. Jayne vd. (2018), Afrika'nın Sahra Altı bölgesinde yapılan çalışmada, daha karmaşık tarım uygulamalarının verimlilik kazançları sağlayabileceğini ancak yetersiz altyapının bu gelişimi kısıtlayan temel bir faktör olduğunu göstermektedir. Ancak, ekonomik karmaşıklığın tüm sektörler üzerindeki etkileri her zaman pozitif olmayabilmektedir. Ogbuabor vd. (2025) 2010-2021 dönemini kapsayan çalışmada, 30 Afrika ülkesinde ekonomik karmaşıklığın tarım, imalat ve hizmet sektörlerinde bireysel olarak negatif koşulsuz etkilere sahip olduğunu belirlemiştir. Son olarak Ünsal (2024), 35 OECD ülkesinde 2002-2021 yılları arasında sektörel düzeyde hesaplanan ekonomik karmaşıklığın çevresel kirliliği önemli ölçüde etkilediğini tespit etmiştir.

Literatürde, ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen geniş bir araştırma alanı bulunmaktadır. Genel olarak, ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümeyi teşvik eden bir unsur olduğu ve bu ilişkinin çeşitli ülkeler ve dönemler için ampirik olarak test edildiği görülmektedir. Türkiye özelinde de ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ele alan çalışmalar mevcuttur ve bu çalışmalar, ekonomik karmaşıklığın büyümeye pozitif katkı sunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, sektörel düzeyde ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümeye olan etkisini inceleyen araştırmalar sınırlı sayıdadır. Türkiye'de sektörel ekonomik karmaşıklık ile büyüme arasındaki ilişkiyi doğrudan ele alan çalışmaların azlığı, literatürde önemli bir boşluğa işaret etmektedir.

Yöntem ve Veri

Ekonomik Karmaşıklık Endeksinin Hesaplanması

Ekonomik karmaşıklık kavramı, Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından geliştirilen yenilikçi bir ölçüt olup, bir toplumun sahip olduğu üretim bilgisini ve bu bilginin ihraç edilen ürünler aracılığıyla nasıl yansıdığını belirlemeye yönelik bir göstergedir. Bu kavram, bir ülkenin üretim yapısının bileşimini ve bu yapıyı şekillendiren temel unsurları analiz ederek, karmaşık ağ metodolojileri kullanılarak incelenmektedir (Gala vd., 2018). Ekonomik karmaşıklık, çeşitlilik ve yaygınlık olarak iki temel bileşen üzerinden değerlendirilmektedir. Çeşitlilik, bir ülkenin ürettiği ve ihraç ettiği ürün yelpazesinin genişliğini ifade etmektedir. Yaygınlık ise bu ürünlerin diğer ülkelerin ihracat profillerinde ne kadar sık görüldüğünü göstermektedir (Çınar, 2023).

Bir ülkenin ekonomik karmaşıklığını hesaplamak için ihraç edilen ürünlerdeki rekabet gücü, Balassa (1965) tarafından geliştirilen Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA) endeksi kullanılarak ölçülmektedir. RCA endeksi, ülkelerin en önemli ihracat kalemlerini belirlemeye yardımcı olan bir göstergedir. Bu analiz sürecinde, bir ülkenin rekabetçi bir şekilde ihraç ettiği ürünlerin diğer ülkeler arasındaki dağılımını gösteren bir komşuluk matrisi oluşturulur. Komşuluk matrisi (M), satırlarda ülkeleri ve sütunlarda ihraç edilen ürünleri

içercek şekilde yapılandırılmıştır. Bir ülke k tarafından ihraç edilen c ürünü için oluşturulan M , ürünün rekabetçi bir şekilde ihraç edilip edilmediğini gösteren ikili (1 veya 0) değerler içeren $k \times c$ boyutunda bir matristir. Aynı şekilde M matris, ihracatın rekabetçiliğini analiz etmektedir. Bir ülke k tarafından ihraç edilen c ürününün rekabet avantajını belirlemek amacıyla RCA endeksi kullanılır ve bu hesaplama Denklem 1’de belirtilen formül ile gerçekleştirilmektedir.

$$RCA_{k,c} = \frac{\frac{q_{kc}}{\sum_{c'} q_{k'c}}}{\frac{\sum_{k'} q_{kc'}}{\sum_{k'c'} q_{k'c'}}} \quad (1)$$

$$RCA_{kc} \geq 1 \rightarrow M_{kc} = 1 \quad (2)$$

$$RCA_{kc} < 1 \rightarrow M_{kc} = 0 \quad (3)$$

Denklem 1’de q değişkeni, RCA endeksindeki her bir elemana karşılık gelen ihracat miktarını temsil etmekte olup, özellikle k ülkesinin c ürününden gerçekleştirdiği ihracat hacmini göstermektedir. Denklem 2 ve Denklem 3’te gösterildiği üzere, RCA değeri 1 veya daha büyük olduğunda, matris M ’deki ilgili eleman 1 olarak belirlenmektedir. Bunun aksine RCA endeksi değeri 1’in altındaysa, M matrisindeki karşılık gelen eleman 0 değerini almaktadır. Sonuç olarak, RCA endeksinden oluşturulan ülke-ürün matrisi M , her eleman için ikili (1 veya 0) değerlerden oluşan bir yapıdadır.

İlerleyen yıllarda Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından geliştirilen ekonomik karmaşıklık endeksi, matematiksel altyapısıyla ilgili eleştirilere maruz kalmıştır (Tacchella vd., 2012; Tacchella vd., 2013; Cristelli vd., 2013). Bu eleştiriler, kullanılan doğrusal formüllerin ihracatın çeşitliliğini ve yaygınlığını yeterince yansıtamadığını vurgulamıştır. Bu sınırlamaları gidermek amacıyla, Tacchella vd. (2012, 2013) ile Cristelli vd. (2013), RCA endeksine dayalı alternatif, doğrusal olmayan bir algoritma geliştirmiştir. Evrimsel biyolojiden ilham alınarak tasarlanan bu yöntem, fizik alanındaki kavramları da içeren "Ekonomik Uyum" (Economic Fitness) modeli olarak adlandırılmış ve ekonomik karmaşıklığı ölçmek için daha dinamik bir yaklaşım sunmuştur.

Bununla birlikte, Ekonomik Uyum algoritması, Servedio vd. (2018) tarafından tespit edilen rastgele gürültü ve istikrarsızlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunları gidermek amacıyla, ekonomik uygunluk için daha kararlı bir model önerilmiş ve algoritma güncellenmiştir. Gürültüyü azaltarak güvenilirliği artırmayı hedefleyen bu yeni yaklaşım, ülke bazındaki verilere uygulandığında orijinal modele benzer sonuçlar vermiştir. Ayrıca, geliştirilen model, düşük ihracat kapasitesine sahip ülkeleri daha doğru şekilde tanımlama konusunda önemli bir iyileşme sağlamıştır. Servedio vd. (2018) tarafından detaylandırılan bu geliştirilmiş algoritma, Denklem 4 ve Denklem 5’te sunulmaktadır.

$$F_k^n = \alpha_k + \sum_{c'} \frac{M_{kc'}}{P_c^{(n-1)}} \quad (4)$$

$$P_c^n = \chi_c + \sum_{k'} \frac{M_{k'c}}{F_k^{(n-1)}} \quad (5)$$

Servedio vd. (2018), ekonomik uygunluğu (F) Denklem 4'te, ürün karmaşıklığını (P) ise Denklem 5'te gösterildiği şekilde tanımlamaktadır. Bu denklemlerde başlangıç değerleri $F_k^0 = 1$ ve $P_c^0 = 1$ olarak belirlenmiştir. Ayrıca, α_k ve χ_c gibi pozitif sabitler, her adımda normalizasyon gerekliliğini ortadan kaldırarak sistemi çarpan katsayısına bağımlılıktan kurtarmaktadır. Bu bağlamda, α_k bir ülkenin ihracatı olmasa bile başlangıçtaki ekonomik uygunluk seviyesini ifade ederken, χ_c hiçbir ülke tarafından ihraç edilmeyen bir ürünün en düşük karmaşıklık seviyesini göstermektedir (Servedio vd., 2018).

Bu çalışmada sektörel ekonomik karmaşıklık endeksi, Servedio vd. (2018) tarafından geliştirilen ekonomik uygunluk algoritması kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplamalar, Uluslararası Ürün Düzeyinde Ticaret Veritabanı (BACI) tarafından sağlanan veri seti kullanılarak gerçekleştirilmiştir. BACI veri seti, Öngörü Çalışmaları ve Uluslararası Bilgi Merkezi (CEPII) tarafından sağlanmakta olup, Birleşmiş Milletler COMTRADE veri tabanına dayalı olarak ithalatçı ve ihracatçı ülkelerin ticaret kayıtlarını uyumlu hale getirerek, 200'den fazla ülkeye ait 5.000'den fazla ürün kategorisinin ihracat verilerine açık erişim sağlamaktadır (Gaulier ve Zignago, 2010; Cristelli vd., 2013).

İhracat verilerindeki dalgalanmaları azaltmak ve hesaplama doğruluğunu artırmak amacıyla, Hidalgo (2021) tarafından önerildiği gibi küresel ihracat değeri 500 milyon ABD dolarının altında olan ürünler analizden çıkarılmıştır. Sektörel düzeyde ekonomik uygunluğu belirlemek amacıyla, tarım ve sanayi ürünleri, Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) Sınıflandırma Sunucusu'ndan alınan Harmonize Mal Tanımı ve Kodlama Sistemi'ne (HS 2012) göre sınıflandırılmıştır. Bu doğrultuda, sanayi ve tarım sektörlerine ait ekonomik uygunluk endeksleri, ilgili ürün gruplarına göre hesaplanmış ve madencilik sektörü kapsam dışı bırakılmıştır.

Veri ve Model

Bu çalışmada, 1995-2023 dönemi için Türkiye'de sektörel ve genel düzeyde hesaplanan ekonomik karmaşıklık endekslerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Çalışma dönemi, ekonomik karmaşıklık endeksinin hesaplanmasında kullanılan ürün verilerinin ilgili dönemi kapsamaması nedeniyle seçilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin tanımı

Değişken	Gösterim	Açıklama	Kaynak
Ekonomik Büyüme	LNGDP	Logaritması alınmış kişi başına GSYİH	Dünya Bankası (2025)
Genel Ekonomik Karmaşıklık Endeksi	ECI	Sektörel ayırım yapılmadan hesaplanan ekonomik karmaşıklık endeksi	Gaulier ve Zignago (2010)
Sanayi Ekonomik Karmaşıklık Endeksi	SECI	Sanayi ürünlerine göre hesaplanan ekonomik karmaşıklık endeksi	Gaulier ve Zignago (2010)
Tarım Ekonomik Karmaşıklık Endeksi	TECI	Tarım ürünlerine göre hesaplanan ekonomik karmaşıklık endeksi	Gaulier ve Zignago (2010)
İşgücü	L	İşgücüne katılım oranı, toplam (15+ yaş toplam nüfusun yüzdesi)	Dünya Bankası (2025)
Sermaye Oluşumu	K	Gayri safi sermaye oluşumu (GSYİH'nin yüzdesi)	Dünya Bankası (2025)
Beşeri Sermaye	H	Yükseköğrenim okullaşma oranı	TÜİK (2025)
Doğrudan Yabancı Yatırım	FDI	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (GSYİH'nin yüzdesi)	Dünya Bankası (2025)
Hükümet Harcamaları	GOV	Toplam kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı	The Heritage Foundation (2025)

Bu çalışmada, içsel büyüme modelleri ve Hidalgo ve Hausmann (2009) temel alınarak, kişi başına düşen GSYİH ekonomik büyümenin göstergesi ve bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. Açıklayıcı değişkenler olarak ise farklı modellerde genel ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI), sanayi ekonomik karmaşıklık endeksi (SECI) ve tarım ekonomik karmaşıklık endeksi (TECI) ayrı ayrı kullanılmıştır. İşgücü (L), sermaye oluşumu (K) ve beşeri sermaye (H) değişkenleri içsel büyüme modellerine dayanarak kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmiştir. Bunun yanında doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) ve kamu harcamaları (GOV) değişkenlerinin kontrol değişkeni olarak eklenmesinde, ekonomik karmaşıklık ile büyüme ilişkisini inceleyen literatürdeki bazı çalışmalar (Tabash vd., 2022; Li vd., 2024; Mesagan ve Vo, 2024; Zhang vd., 2024) dikkate alınmıştır. Ayrıca kontrol değişkenlerinin belirlenmesinde aralarındaki korelasyon da göz önünde bulundurulmuştur. LNGDP, K, L ve FDI değişkenleri Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. H ve GOV değişkenleri sırasıyla Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve The Heritage Foundation veri tabanlarından elde edilmiştir. Ekonomik karmaşıklık endeksleri (ECI, SECI, TECI) ise BACI veri seti kullanılarak tarafımızca hesaplanmıştır. Bu bilgiler ışığında çalışmada üç adet model oluşturulmuştur. Söz konusu modeller aşağıdaki şekildedir:

$$\textbf{Model 1: } LNGDP_t = \beta_0 + \beta_1 ECI_t + \beta_2 K_t + \beta_3 L_t + \beta_4 H_t + \beta_5 FDI_t + \beta_6 GOV_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$\textbf{Model 2: } LNGDP_t = \alpha_0 + \alpha_1 SECI_t + \alpha_2 K_t + \alpha_3 L_t + \alpha_4 H_t + \alpha_5 FDI_t + \alpha_6 GOV_t + \mu_t \quad (7)$$

$$\textbf{Model 3: } LNGDP_t = \chi_0 + \chi_1 TECI_t + \chi_2 K_t + \chi_3 L_t + \chi_4 H_t + \chi_5 FDI_t + \chi_6 GOV_t + \pi_t \quad (8)$$

Denklem 6, Denklem 7 ve Denklem 8’de gösterilen Model 1, Model 2 ve Model 3 sırasıyla genel ekonomik karmaşıklığın, sanayi ekonomik karmaşıklığın ve tarım ekonomik karmaşıklığın ekonomik büyümeye olan etkisini göstermektedir. Ayrıca Denklem 6, Denklem 7 ve Denklem 8’de yer alan ε_t , μ_t ve π_t modellere ait hata terimlerini ifade etmektedir.

Ekonometrik Metodoloji

Birim kök analizi

Çalışmada serilerin durağanlık düzeyleri, Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Phillips-Perron (PP) ile Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testleri kullanılarak belirlenmiştir. Geniş örneklem büyüklüklerinde ADF testinin güvenilirliği iyi bilinmektedir. ADF testi, gecikmeli ve ileriye dönük zaman serisi verilerini dikkate alarak klasik Dickey-Fuller testinin geliştirilmiş bir versiyonudur. ADF testi, durağan ve geçmiş verilere dayanarak zaman serilerindeki birim kökleri tespit etmektedir. Durağan serilerle karşılaştırıldığında, birim kök içeren zaman serileri rassal yürüyüş süreçleri olarak düşünülmektedir. Serinin birinci dereceden farkı alındıktan sonra durağan hale gelmesi, testin sıfır hipotezini desteklemektedir (Li vd., 2024). Hata teriminin beyaz gürültü olma ihtimalinin düşük olması nedeniyle, Dickey ve Fuller (1981) test yöntemlerini geliştirerek, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini içeren genişletilmiş bir versiyon önermişlerdir. Bu yöntem, serideki otokorelasyonu ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Gecikme uzunluğu, Akaike Bilgi Kriteri veya Schwartz Bayesyen Kriteri kullanılarak ya da daha yaygın olarak, artıkların beyaz gürültü özelliği taşımasını sağlayacak gecikme sayısına göre belirlenmektedir. Bu süreçte, genellikle ADF regresyonunun artıklarında otokorelasyon olup olmadığını kontrol etmek amacıyla DW testi yerine LM testleri tercih edilmektedir (Asteriou ve Hall, 2021). Phillips ve Perron (1988), ADF test prosedürünü geliştirerek, hata terimlerinin dağılımı konusunda daha esnek varsayımlara dayanan bir yaklaşım sunmuşlardır. PP testinin t-istatistiğinin asimptotik dağılımı, ADF testininkiyle aynı olduğundan, her iki testte de aynı kritik değerler kullanılabilir. ADF testinde olduğu gibi

PP testi de regresyon denklemlerine yalnızca sabit, sabit ve trend ya da hiçbir deterministik terim eklenmeden uygulanabilmektedir (Asteriou ve Hall, 2021). PP testi, zaman serisinin durağanlık sürecinde otokorelasyonun varlığını dikkate almaktadır (Li vd., 2024). Ayrıca PP testi serinin birinci dereceden entegre olduğu yönündeki sıfır hipotezini sınamaktadır. Bu test, hata terimlerinde bilinmeyen otokorelasyon ve değişen varyans bulunsun bile güvenilir sonuçlar sunmaktadır. Ancak, sonlu örneklem büyüklüklerinde ADF testinin, PP testine göre daha başarılı sonuçlar verdiği belirtilmektedir (Liza vd., 2025).

Durağanlık varsayımı, zaman serisi analizleri ve tahminlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu varsayım; serinin ortalaması, varyansı ve trendinin zaman boyunca değişmeden kaldığını kabul etmektedir. Ancak bu unsurlardan herhangi birinin zaman içinde değişiklik göstermesi ya da örneklem süresi içinde bir kırılmanın meydana gelmesi durumunda, bu durum yapısal kırılma olarak değerlendirilmektedir. Ekonometrik analizlerde yapısal kırılma, zaman serisi verilerindeki beklenmedik değişimleri ifade eder ve bu tür değişimler ciddi tahmin hatalarına ve modelin istikrarının bozulmasına yol açabilmektedir (Voumik vd., 2023). Perron (1989), eğer bir seride yapısal bir kırılma mevcutsa ve bu durum göz ardı edilirse, durağanlık varsayımı doğru olsa bile birim kök hipotezinin reddedilme olasılığının azalacağını belirtmiştir. Bu doğrultuda, Perron (1989) trend fonksiyonunda yapısal kırılmayı dikkate alan üç farklı model önermiştir. Perron'un (1989) yaklaşımı, yapısal kırılmayı dışsal bir unsur olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Zivot ve Andrews (1992) ile başlayan yeni çalışmalar, yapısal kırılmaların genellikle veri içinden türeyen içsel süreçler olduğunu ileri sürmektedir (Narayan ve Smyth, 2007). Bu bağlamda, çalışmada olası yapısal kırılmaları tespit etmek amacıyla Zivot ve Andrews (1992) (ZA) birim kök testi uygulanmıştır.

Eşbütünleşme analizi

Çalışmada, seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek amacıyla Otokorelasyonlu Dağıtılmış Gecikme (ARDL) eşbütünleşme testi kullanılmıştır. ARDL testi, hem gözlem sayısının sınırlı olduğu veri setlerinde kullanılabilmesi hem de değişkenlerin farklı düzeylerde entegrasyonuna izin vermesi nedeniyle ekonometrik analizlerde yaygın olarak tercih edilen esnek bir yöntemdir. Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen bu yaklaşım, tüm değişkenlerin aynı entegrasyon derecesine sahip olma zorunluluğunu ortadan kaldırarak daha kapsamlı analizlere olanak tanımaktadır. ARDL testi, kısa dönemli dalgalanmaların yanı sıra uzun dönemli ilişkilerin de tahmin edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede, bazı değişkenler düzeyde durağan iken, diğerleri birinci farkta durağan olabilmektedir. Ancak serilerin ikinci farkta durağan olması durumunda bu yöntem kullanılamamaktadır. Çünkü bu tür seriler için uygun tablo kritik değerleri bulunmamaktadır (Pata vd., 2016; Akusta, 2025). Her ne kadar ARDL modeli teorik olarak birim kök testi gerektirmese de değişkenlerin ikinci dereceden durağan olmadığını doğrulamak amacıyla birim kök testlerinin uygulanması zorunludur. Bu durum, testin geçerliliği açısından kritik bir adımdır. ARDL eşbütünleşme testi, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişki olup olmadığını test etmek için oldukça etkili bir yöntemdir. Ayrıca, değişkenlerin farklı entegrasyon düzeylerine sahip olabilmesine imkan tanıdığı için Johansen ve Granger gibi geleneksel eşbütünleşme testlerine kıyasla önemli avantajlar sunmaktadır. ARDL test, bağımlı değişkenin geçmiş (gecikmeli) değerleri ile bağımsız değişkenlerin hem geçmiş hem de mevcut değerlerinin yer aldığı bir model yapısı üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu sayede hem dinamik yapıyı hem de değişkenler arası uzun dönemli ilişkiyi analiz etmeye olanak tanımaktadır (Akusta, 2025).

ARDL eşbütünleşme testi, seriler arasında uzun vadeli bir ilişki bulunup bulunmadığını analiz etmektedir. Bu kapsamda hesaplanan F-istatistiği, kritik tablo değerlerinin üst sınırıyla karşılaştırılır. Eğer F-istatistiği bu üst sınırı aşarsa, sıfır hipotezi reddedilerek ve değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu sonucuna varılmaktadır (Akusta, 2025).

ARDL yöntemi, kısa ve uzun dönemli ilişkileri aynı model çerçevesinde analiz edebilme yeteneği sayesinde, geleneksel yöntemler olan Vektör Otoregresyon (VAR), Vektör Hata Düzeltme (VECM) ve En Küçük Kareler (OLS) modellerine kıyasla daha isabetli sonuçlar sunmakta ve bu nedenle bu yöntemlerin yerini almaktadır. Özellikle küçük örneklem büyüklüklerinde ($N < 50$) yüksek performans göstermesi ve uzun dönemli tahminlerde güvenilir ve duyarlı istatistikler üretmesi, ARDL yöntemini öne çıkarmaktadır. Ayrıca bu yöntem, uzun dönemde sapmasız tahminler elde edebildiği için otokorelasyon, eksik değişkenler ve içsellik gibi ekonometrik sorunların çözümünde de etkili bir araç olarak gösterilmektedir. ARDL sınır testi, hem kısa hem de uzun dönem ilişkileri tek bir denklemle inceleyebilmesi sayesinde, diğer modellere göre daha pratik ve güçlü bir analiz yöntemi sunmaktadır (Alam ve Hossain, 2024).

Sağlamlık kontrolü için eşbütünleşme regresyonu

Bu çalışmada, uzun dönem katsayıların sağlamlığını kontrol etmek amacıyla klasik OLS yönteminin geliştirilmiş bir versiyonu olan Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi kullanılmıştır. DOLS yöntemi, uzun dönem katsayılarını tahmin etmek amacıyla kullanılan etkili bir ekonometrik tekniktir. Özellikle entegrasyon dereceleri farklılık gösteren değişkenler söz konusu olduğunda, DOLS yöntemi bu değişkenlerin eşbütünleşik bir yapı içinde analiz edilmesini sağlamaktadır. Bu yöntem, değişkenlerin düzey değerleriyle birlikte, gecikmeli ve ileri dönemli değerlerini de modele dahil ederek kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır (Raihan ve Tuspekova, 2022; Alam ve Hossain, 2024). DOLS'in en büyük avantajlarından biri, hem $I(0)$ hem de $I(1)$ düzeyindeki değişkenlerle çalışabilmesidir. Özellikle $I(1)$ sınıfındaki değişkenlerin, yine $I(1)$ olan diğer değişkenlerin belirli sayıda gecikme ve ileri dönem değerleriyle birlikte regresyona sokulması durumunda etkin tahminler üretmektedir. Düzeyde yer alan bazı değişkenler ise sabit terim ile birlikte modele eklenmektedir (Begum vd., 2020; Alam ve Hossain, 2024). DOLS yaklaşımı, bağımsız değişkenlerin gecikmeli ve ileri dönük değerlerini modele entegre ederek, içsellik ve otokorelasyon gibi yaygın ekonometrik sorunları azaltmayı hedeflemektedir. DOLS tahminlerinin standart hataları, doğal olarak asimptotik özellikler taşıdığı için modelde yer alan değişkenlerin istatistiksel anlamlılıklarının test edilmesinde güvenle kullanılabilir (Alam ve Hossain, 2024).

Bulgular

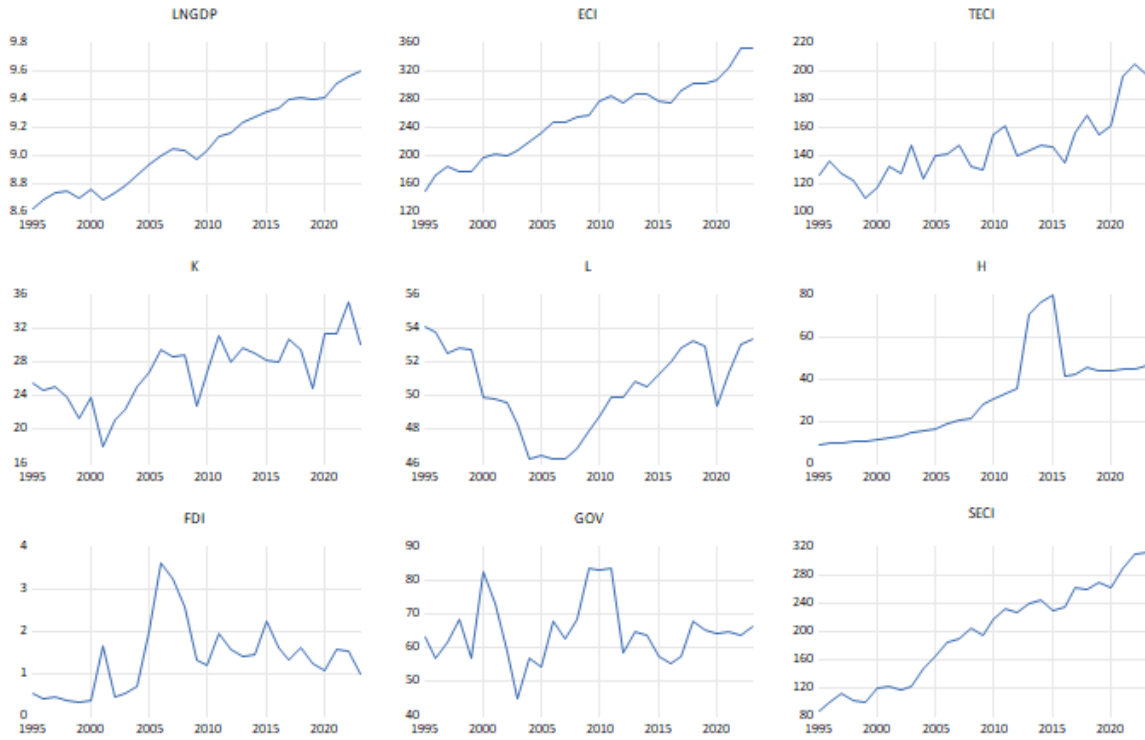
Çalışmada analiz bulgularına geçilmeden önce değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler araştırılmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: Tanımlayıcı istatistikler

İstatistik	LNGDP	ECI	SECI	TECI	K	L	H	FDI	GOV
Ortalama	9.06	251.48	194.26	145.17	26.91	50.44	30.86	1.34	64.72
Medyan	9.03	256.74	204.93	140	28.01	50.51	27.69	1.32	63.8
Maksimum	9.59	352.39	310.44	204.21	35.03	54.12	79.36	3.62	83.6
Minimum	8.62	149.36	85.17	108.98	18.02	46.23	8.61	0.31	45
Standart Sapma	0.31	55.30	69.67	23.17	3.78	2.51	20.48	0.84	9.31
Çarpıklık	0.13	-0.07	-0.06	1.07	-0.25	-0.33	0.87	0.91	0.61
Basıklık	1.68	2.07	1.73	3.76	2.75	1.89	2.96	3.64	3.22

Tablo 2'de çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin temel betimleyici istatistikler sunulmaktadır. Değişkenlerin ortalama ve medyan değerlerinin birbirine oldukça yakın olması, serilerin genel olarak dengeli bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Maksimum ve minimum değerler incelendiğinde, özellikle TECI, FDI ve H değişkenlerinde gözlemlenen geniş aralıklar, bu serilerde görece daha yüksek değişkenliğe işaret etmektedir. Standart sapma değerleri ise SECI, H ve ECI gibi bazı değişkenlerde görece daha yüksektir ve bu durum, söz konusu serilerin zaman içinde daha fazla dalgalanma gösterdiğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan, çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, TECI, FDI ve H değişkenlerinin

pozitif çarpıklık sergilediği, yani dağılımlarının sağ kuyruğa doğru uzadığı görülmektedir. Buna karşılık K ve L değişkenlerinde çarpıklık negatif yöndedir ve değerlerin sol tarafa doğru yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Basıklık açısından TECI, FDI ve GOV değişkenlerinde daha sivri dağılımlar dikkat çekerken, diğer değişkenlerde daha düz ve yayvan dağılımlar gözlemlenmektedir. Bu genel bulgular, veri setindeki bazı değişkenlerin daha oynak bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tanımlayıcı istatistiklere ilişkin bulguların ardından, her bir değişkene ait grafikler oluşturularak Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Değişkenlere ait grafikler

Şekil 1’de sunulan grafikler incelendiğinde, çalışmada yer alan tüm serilerin zaman içerisinde belirgin bir trend gösterdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca seriler, sıfır etrafında dalgalanmak yerine pozitif seviyelerde seyretmekte ve bu durum sabit (intercept) kullanımını da gerekli kılmaktadır. Bu gözlemler doğrultusunda, birim kök testlerinde tüm değişkenler için hem trend hem de sabit terim içeren modellerin kullanılması uygun görülmektedir.

Zaman serisi analizlerinde ön testlerin yapılması, sonraki aşamalarda gerçekleştirilen analizlerin güvenilirliğini ve doğruluğunu sağlamak için önemlidir. Bu bağlamda ön araştırmalar korelasyon katsayıları, Varyans Şişirme Faktörü (VIF) değerleri ve birim kök testi gibi analizler kullanılarak gerçekleştirilebilmektedir. VIF, regresyon analizlerinde bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı olup olmadığını belirlemek amacıyla kullanılan bir ölçüttür. Bir bağımsız değişkenin diğer bağımsız değişkenlerle ne kadar güçlü bir doğrusal ilişkiye sahip olduğunu gösterir. VIF değeri ne kadar yüksekse, söz konusu değişkenin diğer değişkenlerle o kadar yüksek korelasyon içinde olduğu anlaşılır. VIF değeri 1 ise değişkenler arasında hiçbir doğrusal ilişki bulunmadığını gösterir. 1 ile 5 arasındaki değerler genellikle kabul edilebilir düzeydedir ve çoklu doğrusal bağlantının ciddi bir sorun oluşturmadığını ifade etmektedir. Ancak 5 ile 10 arasındaki VIF değerleri, dikkat gerektiren orta düzeyde çoklu bağlantıya işaret ederken, 10 ve üzeri değerler modelde güçlü bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu olduğunu ve bu değişkenin modele dahil edilmesinin tahminleri olumsuz etkileyebileceğini

göstermektedir. Bu nedenle, regresyon modellerinin güvenilirliğini sağlamak için VIF değerlerinin kontrol edilmesi ve gerekirse yüksek VIF değerine sahip değişkenlerin çıkarılması ya da dönüştürülmesi önerilmektedir. Bu bağlamda korelasyon katsayıları ve VIF değerlerine ilişkin analiz sonuçları Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: Değişkenlere ait korelasyon ve VIF değerleri

	Korelasyon								VIF		
	ECI	SECI	TECI	L	K	H	GOV	FDI	Model 1	Model 2	Model 3
ECI	1.000								4.12		
SECI	0.992	1.000								4.83	
TECI	0.844	0.826	1.000								2.92
L	0.058	0.109	0.231	1.000					1.77	1.76	1.82
K	0.772	0.797	0.728	0.083	1.000				2.88	3.08	2.92
H	0.760	0.779	0.520	0.201	0.597	1.0000			2.64	2.74	1.69
GOV	0.135	0.117	0.049	-0.101	0.021	-0.017	1.000		1.08	1.08	1.02
FDI	0.408	0.412	0.246	-0.514	0.455	0.282	0.117	1.000	2.13	2.14	2.13

Tablo 3’te yer alan korelasyon değerleri incelendiğinde, ECI, SECI ve TECI değişkenleri arasında yüksek bir korelasyon olduğu görülmektedir. Bu üç değişkenin halihazırda ayrı ayrı modellerde kullanıldığı bilinmektedir ve modeller tasarlanırken aralarındaki yüksek korelasyonun ortaya çıkabileceği öngörülmüştür. Ayrıca Tablo 3’teki korelasyon değerleri dikkate alındığında, K ve H değişkenleri arasında da görece yüksek bir korelasyon olduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle, olası içsel bağlantı (çoklu doğrusal bağlantı) sorununu değerlendirmek amacıyla VIF analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, üç modelde yer alan tüm değişkenlerin VIF değerleri 5’in altında kalmaktadır. Bu durum, modellerde ciddi bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu bulunmadığını ve VIF değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir. Zaman serisi analizlerinde başvurulan temel ön araştırma testlerinden biri de birim kök testidir. Bu çerçevede, ADF ve PP testleri kullanılarak gerçekleştirilen birim kök analizinin sonuçları Tablo 4’te sunulmaktadır.

Tablo 4: ADF ve PP birim kök analiz sonuçları

Değişken	ADF				PP			
	Sabit		Sabit-Trend		Sabit		Sabit-Trend	
	t-İstatistik	Olasılık	t-İstatistik	Olasılık	t-İstatistik	Olasılık	t-İstatistik	Olasılık
LNGDP	0.2571	0.971	-2.9107	0.175	0.8139	0.993	-1.9982	0.577
ECI	-0.5936	0.857	-2.6445	0.265	-0.4451	0.888	-2.7155	0.238
SECI	-0.2874	0.915	-2.7457	0.227	0.0871	0.959	-2.7988	0.209
TECI	-0.9912	0.742	-2.8465	0.194	-0.6813	0.836	-2.7224	0.236
K	-2.2306	0.201	-3.9561**	0.023	-2.2306	0.201	-3.8240**	0.030
L	-1.4950	0.521	-1.7125	0.719	-1.5834	0.478	-1.6839	0.732
H	-1.4299	0.553	-2.0572	0.546	-1.2769	0.626	-2.0787	0.535
FDI	-2.3306	0.170	-2.2215	0.460	-2.1292	0.235	-1.9976	0.577
GOV	-3.2880**	0.025	-3.2268*	0.099	-3.2787**	0.026	-3.2197	0.101
ΔLNGDP	-4.799***	0.001	-4.827***	0.003	-4.7997***	0.001	-4.8243**	0.003
ΔECI	-6.241***	0.000	-6.120***	0.000	-7.4503***	0.000	-7.1665***	0.000
ΔSECI	-5.723***	0.000	-5.644***	0.000	-6.2908***	0.000	-6.1006***	0.000
ΔTECI	-5.512***	0.000	-5.955***	0.000	-7.2945***	0.000	-12.875***	0.000
ΔK	-7.095***	0.000	-6.947***	0.000	-7.8840***	0.000	-7.7345***	0.000
ΔL	-4.502***	0.001	-4.983***	0.002	-4.4825***	0.002	-4.9810***	0.002
ΔH	-4.665***	0.001	-4.583***	0.004	-4.6667***	0.001	-4.5841***	0.006
ΔFDI	-4.768***	0.001	-4.747***	0.004	-4.9021***	0.001	-4.9914***	0.002
ΔGOV	-6.523***	0.000	-6.403***	0.000	-6.605***	0.000	-6.480***	0.000

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Δ ise değişkenlerin birinci dereceden farkının alındığını ifade etmektedir.

Tablo 4'te ADF ve PP testleri hem sabitli hem de sabit ve trend içeren modeller kapsamında gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular; LNGDP, ECI, SECI, TECI, L, H ve FDI değişkenlerinin seviye düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde durağan olmadığını, dolayısıyla birim kök içerdiğini göstermektedir. Öte yandan, K değişkeni sabit ve trend içeren modelde hem ADF hem PP testine göre %5 anlamlılık düzeyinde durağan olarak bulunurken, GOV değişkeni sabitli modelde %5, sabit ve trendli modelde ise %10 anlamlılık düzeyinde sınırda durağanlık göstermektedir. Bunula birlikte tüm değişkenlerin birinci farkları alındığında hem ADF hem de PP testleri %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermiştir. Elde edilen sonuçlar, serilerin bazıları düzeyde, bazıları ise birinci farkta durağan hâle geldiğini ve dolayısıyla serilerin $I(0)$ ve $I(1)$ süreçlerinden oluşan bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Geleneksel birim kök testlerinin tamamlanmasının ardından, yapısal kırılmaları dikkate alan ZA testi de uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 5'te gösterilmektedir.

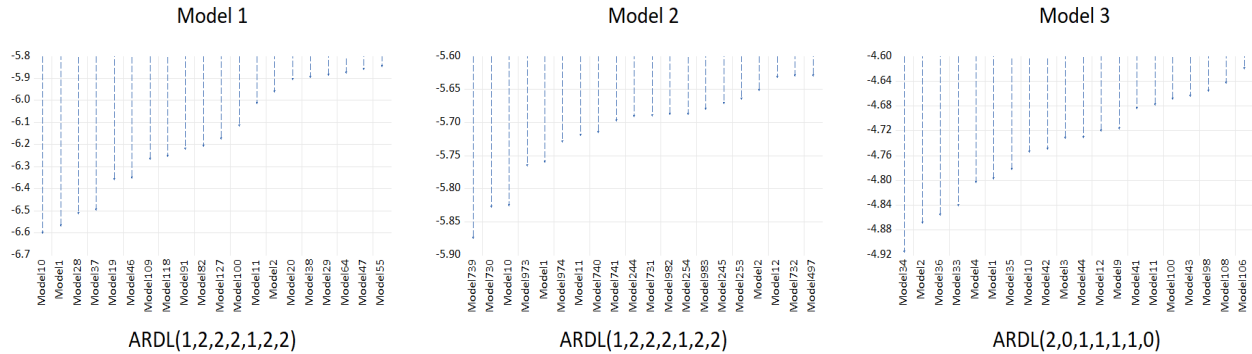
Tablo 5: ZA birim kök analiz sonuçları

Değişken	Sabit		Trend		Sabit-Trend	
	t-İstatistik	Kırılma Tarihi	t-İstatistik	Kırılma Tarihi	t-İstatistik	Kırılma Tarihi
LNGDP	-4.124	2001	-4.249*	2002	-3.793	2004
ECI	-5.289**	2014	-3.390	2009	-4.709	2014
SECI	-3.792	2005	-2.921	2011	-4.057	2004
TECI	-3.536	2018	-4.692**	2018	-4.885*	2016
K	-4.489	2005	-4.169*	2000	-5.138**	2004
L	-3.334	2000	-3.714	2005	-3.546	2003
H	-3.152	2013	-3.218	2016	-6.563***	2013
FDI	-4.267	2005	-3.655	2007	-4.617	2005
GOV	-3.928	2012	-3.362	2010	-3.785	2012
Δ LNGDP	-5.143**	2003	-4.858***	2006	-5.454**	2002
Δ ECI	-7.143***	2012	-6.937***	2017	-9.071***	2014
Δ SECI	-5.795***	2009	-5.518***	2006	-6.329***	2009
Δ TECI	-6.481***	2008	-6.345***	2017	-6.675***	2004
Δ K	-7.300***	2003	-7.076***	2005	-7.344***	2007
Δ L	-5.496***	2006	-5.262***	2011	-5.442**	2005
Δ H	-6.246***	2016	-4.700**	2014	-7.029***	2016
Δ FDI	-5.357***	2007	-4.726**	2006	-5.686***	2007
Δ GOV	-6.828***	2012	-6.375***	2003	-7.055***	2004
Anlamlılık	%1	%5	%10	%1	%5	%10
Kritik Değer	-5.34	-4.93	-4.58	-4.80	-4.42	-4.11

Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Δ ise değişkenlerin birinci dereceden farkının alındığını ifade etmektedir.

Tablo 5'te ZA testi; sabit, trend ve sabit-trend modelleri altında gerçekleştirilmiş olup, serilerin durağanlığı %5 ve %1 anlamlılık düzeylerine göre değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, ECI değişkeni sabit modeli altında ve K değişkeni sabit-trend modeli altında %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunarak durağan kabul edilmiştir. Ayrıca, H değişkeni sabit-trend modelinde %1 düzeyinde anlamlılık göstermekte ve bu bağlamda güçlü bir şekilde durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna karşın, diğer değişkenler için seviye düzeyinde anlamlılık sağlanamamış ve bu değişkenlerin durağan olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, tüm değişkenlerin birinci farkları alındığında ZA testi sonuçları hem %5 hem de %1 düzeyinde anlamlılık göstermiştir. Bu durum, serilerin tamamının birinci farkta durağanlaştığını ve $I(1)$ sürecine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Hem geleneksel hem de yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri sonucunda, değişkenlerin düzey ve birinci fark düzeyinde karma bir durağanlık yapısına sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, tüm birim kök testleri dikkate alındığında, bağımlı değişkenin birinci farkta durağan olduğu tespit

edilmiştir. Bu bulgular, seriler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını araştırmak üzere eşbütünleşme analizlerinin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede, serilerin bütünleşme derecelerinin farklılık göstermesi nedeniyle uygun yöntem olarak ARDL sınır testi belirlenmiştir.

Şekil 2: ARDL modelleri için uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi

ARDL modelleri için en uygun gecikme yapısı, Akaike Bilgi Kriteri'ne (AIC) göre belirlenmiş ve bu sonuçlar Şekil 2'de gösterilmiştir. Şekil 2'de yer alan grafikler, her üç model için optimal model kombinasyonlarını ortaya koymaktadır. Model 1 kapsamında, bilgi kriteri değeri en düşük olan ARDL (1,2,2,2,1,2,2) modeli öne çıkmakta ve diğer model alternatiflerine göre açık bir üstünlük sergilemektedir. Model 2 için en uygun model ARDL (1,2,2,2,1,2,2) olup yaklaşık -5.9 düzeyinde bir bilgi kriteri değerine sahiptir. Model 3 kapsamında ise ARDL (2,0,1,1,1,1,0), yaklaşık -4.91'lik bilgi kriteri değeri ile en uygun model olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda ARDL sınır testi sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: ARDL sınır testi sonuçları

	%10		%5		%1		F-İstatistik
	I (0)	I (1)	I (0)	I (1)	I (0)	I (1)	
Model 1	2.907	4.010	3.504	4.743	4.850	6.473	26.322775***
Model 2	2.907	4.010	3.504	4.743	4.850	6.473	13.781843***
Model 3	2.907	4.010	3.504	4.743	4.850	6.473	8.331689***

Not: I (0) ve I (1) sırasıyla durağan ve durağan olmayan sınırları ifade etmektedir. ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da ARDL sınır testi kapsamında üç farklı model için hesaplanan F-istatistikleri ve bu değerlere karşılık gelen kritik sınır değerleri sunulmaktadır. Seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını test etmek için hesaplanan F-istatistik değerlerinin, %1 anlamlılık düzeyinde üst sınır olan I (1) değerinden büyük olması durumunda, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir. Bu çerçevede, Model 1 için F-istatistik değeri 23.81, Model 2 için 13.78 ve Model 3 için 8.33 olarak hesaplanmıştır. Her üç modeldeki F-istatistik değeri de %1 anlamlılık düzeyinde üst sınır olan 6.473'ün oldukça üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla, tüm modeller için seriler arasında istatistiksel olarak anlamlı ve güçlü bir uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu sonucuna varılmaktadır. Bu bulgu, bağımlı değişkenin uzun dönemde bağımsız değişkenlerle birlikte hareket ettiğini ve modellerin uzun dönem katsayılarının ARDL yöntemi ile tahmin etmenin uygun olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda ARDL yöntemi ile tahmin edilen katsayı tahmin sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7'de Model 1'in kısa dönem sonuçları incelendiğinde, genel ekonomik karmaşıklık göstergesi olan DECI değişkeni negatif ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir. Buna karşılık, bir dönem gecikmeli değeri (DECI (-1)) negatif ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu durum, ekonomik karmaşıklık düzeyindeki artışların kısa vadede büyümeyi

sınırlandırabileceğine işaret etmektedir. Fiziksel sermaye değişkeni (DK) cari dönemde pozitif ve anlamlı, gecikmeli değeri ise negatif ve anlamlıdır. Bu bulgu, sermaye birikiminin mevcut dönemde büyümeyi desteklerken, önceki dönem yatırımlarının kısa vadede bazı olumsuzluklar doğurabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, işgücü (DL) cari dönemde pozitif ve anlamlı, gecikmeli değeri ise negatif ve anlamlıdır. Beşeri sermaye değişkeni (DH) kısa dönemde negatif ve anlamlı olmakla birlikte, katsayısının oldukça düşük olması etkisinin sınırlı kaldığını göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımların (DFDI) etkisi incelendiğinde, cari dönemde pozitif ve anlamlı, bir dönem gecikmeli olarak ise negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu durum, yabancı yatırımların kısa vadede büyümeye katkı sağladığını, ancak sonraki dönemlerde potansiyel dengesizlikler yaratabileceğini göstermektedir. Kamu harcamalarının (DGOV) cari dönem etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmazken, gecikmeli değeri pozitif ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Modelin hata düzeltme terimi (ECT) negatif ve %1 düzeyinde anlamlıdır. ECT'nin güçlü düzeltme etkisi, modelin kısa dönem sapmalarını uzun dönem dengesine hızlı şekilde çektiğini göstermektedir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde, genel ekonomik karmaşıklık değişkeni (ECI) pozitif yönde etkili olmakla birlikte %10 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulgu, karmaşıklığın uzun vadede büyümeyi destekleyebileceğini ancak etkinin görece zayıf olduğunu göstermektedir. K, L ve FDI uzun dönemde pozitif ve %1 düzeyinde anlamlı olup, bu değişkenlerin büyümenin temel uzun vadeli belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın, H değişkeni uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı değildir. GOV ise uzun dönemde negatif ve %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Tablo 7: ARDL kısa ve uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları

Değişken	Model 1		Model 2		Model 3	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
Kısa Dönem						
DLNGDP (-1)	-	-	-	-	-0.311334**	0.000
DECI	-0.000242	0.194	-	-	-	-
DECI (-1)	-0.001470***	0.000	-	-	-	-
DSECI	-	-	0.000594***	0.006	-	-
DSECI (-1)	-	-	-0.001284***	0.000	-	-
DTECI	-	-	-	-	-	-
DK	0.013916***	0.000	0.011194***	0.000	0.011645***	0.000
DK (-1)	-0.004089***	0.000	-	-	-	-
DL	0.015007***	0.000	0.008258***	0.000	0.005983**	0.020
DL (-1)	-0.013721***	0.000	-0.007879***	0.000	-	-
DH	-0.000402***	0.009	-0.000202	0.301	-9.24E-05	0.744
DH (-1)	-	-	-0.000476**	0.028	-	-
DFDI	0.026774***	0.000	0.013755***	0.001	-	-
DFDI (-1)	-0.004508**	0.039	0.008327**	0.011	-	-
DGOV	-0.000103	0.482	0.002088***	0.000	-0.000703**	0.026
DGOV (-1)	0.002651***	0.000	0.002088***	0.000	-	-
ECT	-2.013243***	0.000	-1.635459***	0.000	-1.144795***	0.000
Uzun Dönem						
ECI	0.001020*	0.0628	-	-	-	-
SECI	-	-	0.001583***	0.007	-	-
TECI	-	-	-	-	0.000159	0.666
K	0.014253***	0.000	0.011298***	0.000	0.01994***	0.000
L	0.017016***	0.000	0.013632***	0.000	0.012217***	0.000
H	-5.45E-06	0.958	0.000140	0.522	0.000454	0.215
FDI	0.023607***	0.000	0.013591**	0.042	0.016236**	0.033
GOV	-0.002314***	0.000	-0.002710***	0.000	-0.001888***	0.000

Not: "D" ifadesi, katsayıların kısa dönemde olduğunu göstermektedir. *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

Tablo 7’de Model 2 kapsamında ele alındığında, kısa dönemde sanayi ürünleri kullanılarak hesaplanan SECI değişkeni cari dönemde pozitif ve anlamlı, bir dönem gecikmeli olarak ise negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu durum, sanayi sektöründeki ekonomik karmaşıklığın kısa vadede büyümeyi desteklediğini, ancak zaman içinde bu etkinin sınırlayıcı bir yapıya dönüşebileceğini göstermektedir. DK ve DL değişkenleri kısa dönemde pozitif ve anlamlı etkilere sahiptir. Buna karşılık, DL’nin bir dönem gecikmeli değeri negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu da emek kullanımının cari dönemde büyümeyi desteklediğini, ancak önceki dönemdeki emek artışının kısa vadede sınırlayıcı etki yaratabileceğini göstermektedir. DH değişkeni cari dönemde anlamlı bulunmazken, bir dönem gecikmeli değeri negatif ve anlamlıdır. Bu bulgu, beşeri sermayedeki kısa vadeli artışların üretkenliği gecikmeli olarak sınırlayabileceğini düşündürmektedir. DFDI ve DFDI (-1) değişkenleri pozitif ve anlamlıdır. Bu durum, doğrudan yabancı yatırımların kısa vadede hem anlık hem de gecikmeli olarak büyümeye katkı sağladığını göstermektedir. DGOV ve DGOV (-1) değişkenleri de pozitif ve anlamlıdır. Kamu harcamalarının kısa dönemde büyümeyi desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır. Modelin hata düzeltme terimi negatif ve anlamlı bulunmuştur. ECT katsayısının negatif yönlü ve yüksek düzeyde olması, kısa vadede ortaya çıkan dengesizliklerin uzun dönem denge durumuna hızlı bir biçimde toparlandığını göstermektedir. Uzun dönem katsayıları değerlendirildiğinde, SECI değişkeni pozitif ve anlamlıdır. Bu durum, sanayi ürünlerine dayalı ekonomik karmaşıklığın uzun vadede büyümeyi desteklediğine işaret etmektedir. K, L ve FDI değişkenleri uzun dönemde pozitif ve anlamlı etkiler sunmaktadır. Bu bulgu, sermaye birikimi, işgücü ve doğrudan yabancı yatırımların uzun dönemli büyümenin temel belirleyicileri olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, H değişkeni uzun dönemde anlamlı bulunmamıştır. Bu da beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisinin model kapsamında sınırlı kaldığını göstermektedir. GOV değişkeni ise uzun dönemde negatif ve anlamlıdır. Bu sonuç, kamu harcamalarının uzun vadede kaynak tahsisi ve mali sürdürülebilirlik açısından büyümeyi olumsuz etkileyebileceğini ortaya koymaktadır.

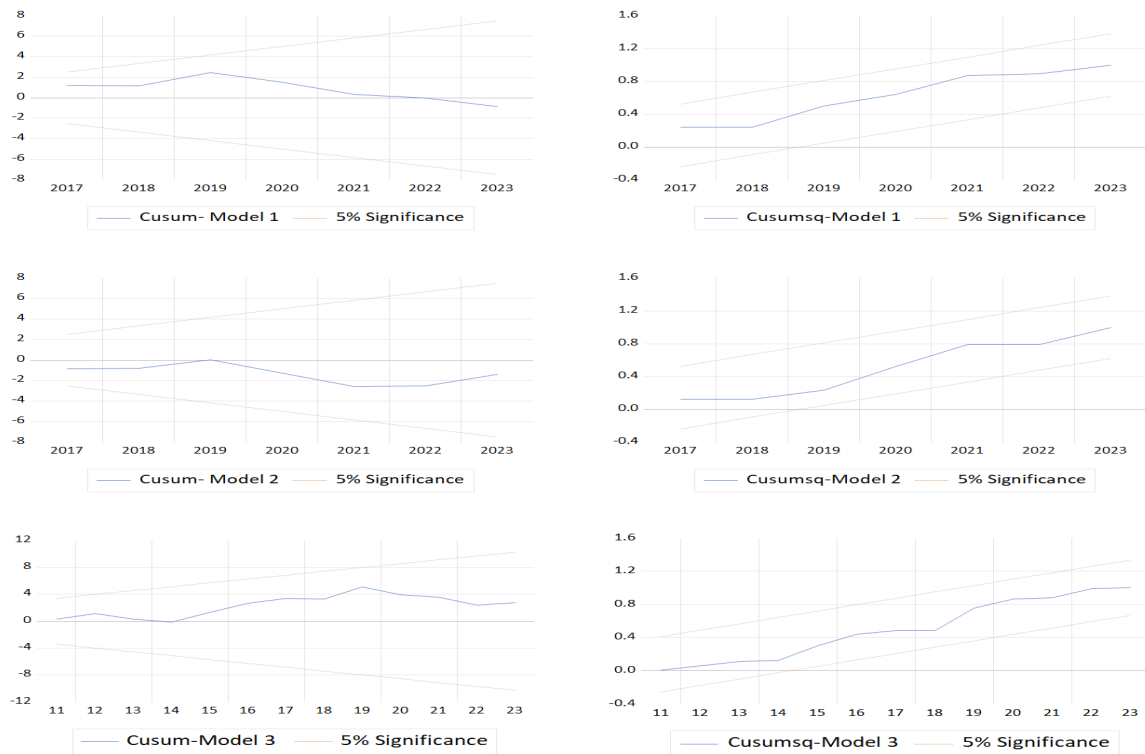
Tablo 7’de Model 3’ün kısa dönem sonuçları incelendiğinde, büyümenin bir dönem gecikmeli değeri olan DLNGDP (-1) negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu durum, önceki dönemdeki büyümenin cari dönem üzerinde dengeleyici bir etkisi olduğunu göstermektedir. Modelde yer alan DK ve DL değişkenleri kısa dönemde pozitif ve anlamlıdır. Bu sonuç, sermaye birikimi ile işgücü kullanımının ekonomik büyümeye kısa vadede olumlu katkı sunduğunu göstermektedir. Buna karşılık, DH değişkeni anlamlı bulunmamıştır. DGOV değişkeni kısa dönemde negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu negatif etki, kamu harcamalarının kısa vadede büyümeyi sınırlandırıcı etkiler yaratabileceğine işaret etmektedir. Modelin hata düzeltme terimi negatif ve anlamlıdır. Yani ECT, kısa dönem dengesizliklerinin uzun dönem dengesiyle uyumlu biçimde düzeltilebildiğini göstermektedir. Uzun dönem katsayıları değerlendirildiğinde, tarım ürünleri kullanılarak hesaplanan TECI değişkeni pozitif olmakla birlikte anlamlı bulunmamıştır. Bu bulgu, tarımsal ekonomik karmaşıklığın uzun vadede büyüme üzerinde belirgin bir etkisinin olmadığını göstermektedir. K, L ve FDI değişkenleri uzun dönemde pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, fiziksel sermaye birikimi, işgücü ve doğrudan yabancı yatırımların uzun vadeli büyümenin temel belirleyicileri olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın, H değişkeni anlamlı bulunmamıştır. GOV değişkeni ise uzun dönemde negatif ve anlamlıdır. Kamu harcamalarının uzun vadede mali baskı veya etkin olmayan kullanım nedeniyle büyümeyi sınırlayıcı etkiler yaratabileceğini göstermektedir. ARDL analizinin bulgularının tutarlılığını ve geçerliliğini değerlendirmek amacıyla tanısallık testleri uygulanmıştır. Bu kapsamda elde edilen tanısallık test sonuçları Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8. Tanısal testler

	Model 1		Model 2		Model 3	
İstatistik Adı	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Jarque-Bera Testi	3.9265	0.140	1.4211	0.491	1.7333	0.421
LM Testi	2.2407	0.202	0.1662	0.063	2.0018	0.181
Arch Testi	0.0003	0.987	0.0638	0.803	0.0276	0.870
Ramsey-Reset Testi	2.4823	0.166	0.2174	0.658	0.8613	0.372
Cusum Testi	Stabil		Stabil		Stabil	
Cusumsq	Stabil		Stabil		Stabil	

Tablo 8’de Model 1, Model 2 ve Model 3’e ilişkin tanısal test sonuçları incelendiğinde, modellerin temel varsayımlar açısından tatmin edici olduğu görülmektedir. Jarque-Bera normallik testi sonuçlarına göre, her üç modelde de hata terimlerinin normal dağılıma sahip olduğu söylenebilir. Her üç modelinde de test istatistiklerinin olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinin üzerindedir. Bu bulgu, modellerin artık terimlerinde ciddi bir normallik sorunu bulunmadığını göstermektedir.

Tablo 8’de gösterilen değişen varyans sorunu olup olmadığını test eden ARCH testi sonuçları, benzer şekilde tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu da modellerde artık terimlerin sabit varyans varsayımını sağladığını göstermektedir. Otokorelasyon varlığına ilişkin Breusch-Godfrey LM testi sonuçları incelendiğinde, olasılık değerleri Model 1, Model 2 ve Model 3 için %5 anlamlılık düzeyinin üzerindedir. Bu modellerde otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir. Ancak Model 2’de LM testinin olasılık değeri, %5 düzeyinin biraz üzerinde yer almaktadır. Bu durum Model 2’de düşük düzeyde de olsa otokorelasyon şüphesi oluşturabilmektedir. Modelin fonksiyonel formunun doğruluğunu test eden Ramsey-Reset testi de tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı değildir. Model 1, Model 2 ve Model 3 için elde edilen olasılık değerleri, modellerin doğru şekilde biçimlendirildiğini ve önemli bir değişken eksikliği olmadığını göstermektedir.

Şekil 3: Cusum ve Cusumsq test sonuçları

Modelin parametre istikrarını değerlendirmek amacıyla kullanılan Cusum ve Cusumsq testlerine ilişkin grafiksel sonuçlar ise Şekil 3'te sunulmuştur. Söz konusu şekle göre, her üç modelin Cusum ve Cusumsq grafiklerinin %5 güven aralığı içerisinde kaldığı gözlemlenmektedir. Bu durum, model katsayılarının zaman içinde istikrarlı olduğunu ve yapısal bir kırılma bulunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, ilgili modellerin hem kısa hem de uzun dönemde geçerli ve güvenilir tahminler sunduğu söylenebilir. ARDL tahmin sonuçlarının geçerliliğini artırmak ve farklı yöntemlerin sonuçlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirmek amacıyla, ARDL analizini takiben alternatif bir eşbütünleşme tahmin tekniği olan DOLS yaklaşımı kullanılmıştır. Bu kapsamda DOLS sonuçları Tablo 9'da sunulmaktadır.

Tablo 9: DOLS analiz sonuçları

Değişken	Model 1		Model 2		Model 3	
	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
ECI	0.009781**	0.0138	-	-	-	-
SECI	-	-	0.004351***	0.003	-	-
TECI	-	-	-	-	0.025180	0.783
K	-0.052586**	0.032	0.005243*	0.053	-0.206229	0.591
L	0.057020**	0.013	0.020278**	0.012	0.146329	0.518
H	-0.005492**	0.029	-0.001551**	0.029	0.014633	0.430
FDI	0.049344**	0.027	0.036505**	0.025	0.534096	0.482
GOV	-0.001517**	0.047	-0.004676**	0.010	0.008700	0.557

*Not: *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.*

Tablo 9'da yer alan DOLS analiz sonuçları, ARDL modellerinden elde edilen uzun dönem katsayılarının sağlamlığını test etmek amacıyla değerlendirilmiştir. Model 1'de genel ekonomik karmaşıklık göstergesi olan ECI değişkeni pozitif ve anlamlı bulunmuş, bu da karmaşık üretim yapısına sahip ekonomilerin uzun vadede büyüme üzerinde destekleyici bir etki yarattığını göstermektedir. Aynı modelde L pozitif ve anlamlı olurken, doğrudan FDI da büyümeyi destekleyen bir unsur olarak öne çıkmıştır. Buna karşılık K ve H değişkenleri negatif ve anlamlı bulunmuştur. Özellikle GOV negatif ve anlamlı etkisi, ARDL analizleriyle uyumlu şekilde, kamu kaynaklarının uzun vadeli büyümeye katkısının sınırlı olabileceğini düşündürmektedir.

Model 2'de sanayi ürünleri üzerinden hesaplanan SECI değişkeni pozitif ve yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur. Bu bulgu, sanayi sektöründeki yapısal çeşitliliğin ve üretim derinliğinin uzun dönemli büyüme üzerinde olumlu ve güçlü bir etkisi olduğunu teyit etmektedir. Bunun yanında K değişkeni %10 düzeyinde anlamlılık sınırında pozitif bir ilişki sunarken, L, H ve FDI yine pozitif ve anlamlı etkiler göstermiştir. Modelde kamu harcamalarının etkisi ise negatif ve anlamlıdır. Bu sonuç, kamu harcamalarının uzun vadede büyümeyi sınırlandırıcı bir etkisi olduğunu desteklemektedir.

Model 3'te tarım ürünleri kullanılarak hesaplanan TECI değişkeni pozitif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Benzer şekilde sermaye, emek, beşeri sermaye, doğrudan yabancı yatırımlar ve kamu harcamaları da anlamlılık göstermemiştir. Bu sonuçlar, Model 3 kapsamında kurulan uzun dönem ilişkinin zayıf olduğunu ve tarımsal ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki etkisini istatistiki olarak açıklayamadığını göstermektedir.

Tartışma

Tartışma kapsamında öncelikle ARDL analizine dayalı üç modelin kendi içindeki bulguları değerlendirildiğinde; genel ekonomik karmaşıklığı esas alan Model 1'de, kısa dönemde karmaşıklık göstergesi anlamlı bir etki sunmazken, gecikmeli değerin negatif ve anlamlı olması, ekonomik karmaşıklığın kısa vadede büyümeyi sınırlayabileceğini göstermektedir. Buna karşılık uzun dönemde pozitif ancak görece zayıf bir etki gözlenmiştir.

Sanayi ekonomik karmaşıklığını esas alan Model 2’de ise kısa vadede karmaşıklık göstergesinin hem anlık hem de gecikmeli etkileri anlamlı bulunmuş, uzun dönemde ise bu ilişkinin daha güçlü ve destekleyici olduğu tespit edilmiştir. Tarımsal ekonomik karmaşıklığa dayalı Model 3’te ise kısa dönemde ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmazken, uzun dönemde de tarımsal karmaşıklığın büyüme ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki sunmadığı görülmüştür. Bu karşılaştırma, sanayi ekonomik karmaşıklığının hem kısa hem uzun vadede daha güçlü ve istikrarlı bir büyüme etkisi yarattığını ortaya koymaktadır.

Benzer bir değerlendirme DOLS analizine dayalı model sonuçları için yapıldığında, Model 1’de genel ekonomik karmaşıklık pozitif ve anlamlı bulunmuş, bu da ARDL modelindeki uzun dönemli bulguyu güçlendirmiştir. Model 2’de sanayi sektörüne ilişkin karmaşıklık göstergesi pozitif ve yüksek düzeyde anlamlı olup, bu durum sanayi yapısının büyüme üzerinde güçlü bir belirleyici olduğunu teyit etmektedir. Öte yandan Model 3’te tarımsal karmaşıklık göstergesinin istatistiksel olarak anlamlı olmaması, ARDL bulgularıyla tutarlı biçimde, tarımsal yapının uzun dönemli büyüme üzerinde sınırlı bir rol oynadığını göstermektedir. Bu çerçevede, DOLS modelleri de sektörel düzeyde farklılaşan etkileri doğrulamakta ve sanayi sektörü temelli karmaşıklığın öne çıkan yapıcı rolünü vurgulamaktadır.

ARDL ve DOLS analizlerinin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi, iki yöntemin özellikle genel ve sanayi ekonomik karmaşıklık açısından benzer sonuçlar sunduğunu göstermektedir. Her iki analizde de genel karmaşıklık uzun dönemde büyümeyi destekleyici ancak görece sınırlı bir etki üretirken, sanayiye dayalı karmaşıklığın daha güçlü ve istikrarlı bir katkı sağladığı gözlenmiştir. Buna karşılık, tarımsal karmaşıklık göstergesi her iki yöntemde de anlamlılık düzeyine ulaşamamış, dolayısıyla büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yöntemsel farklılıklara rağmen ARDL ve DOLS modelleri arasında tutarlılık olduğu, özellikle sanayi sektörünün yapısal karmaşıklığının uzun dönemli büyümeye olan katkısını vurgulayan sonuçlarla ortaya konulmuştur.

Çalışmada genel ekonomik karmaşıklık göstergesi olarak kullanılan ECI değişkeninin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ancak görece zayıf ve sınırlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, ekonomik karmaşıklığın uzun vadeli büyümenin belirleyicilerinden biri olduğunu savunan ve bu ilişkiyi pozitif yönlü olarak ortaya koyan birçok çalışmayla genel anlamda uyumludur. Örneğin, Hidalgo ve Hausmann (2009), Du ve O’Connor (2021), Hartmann vd. (2017), Adam vd. (2023), Tabash vd. (2022), Hoeriyah vd. (2022), Koch (2021) ve Akar (2023) gibi çok sayıda çalışmada, ekonomik karmaşıklığın üretim çeşitliliği, teknolojik yoğunluk ve yenilik kapasitesi aracılığıyla ekonomik büyümeyi desteklediği vurgulanmaktadır. Türkiye özelinde yapılan Benli ve Atıcı (2023) ile Hacımamoğlu ve Sungur (2024) gibi çalışmalar da bu görüşü desteklemektedir. Ancak bu çalışmada genel ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak görece zayıf kalması, literatürde ekonomik karmaşıklığın etkisinin koşullara bağlı olabileceğini öne süren daha temkinli çalışmaları da destekler niteliktedir. Agu vd. (2024) çalışmasında ekonomik karmaşıklığın tek başına büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını, ancak yönetimle etkileşime girdiğinde bu etkinin güçlendiğini göstermiştir. Benzer şekilde, Gomez-Zaldivar vd. (2020) ekonomik karmaşıklığın bazı bölgelerde pozitif, bazı bölgelerde ise ters yönlü etkiler gösterebildiğini ortaya koymuştur. Bu bulgular, ekonomik karmaşıklığın etkisinin ülkelerin yönetim yapıları, kurumsal kalitesi, altyapı yeterliliği ve bölgesel gelişmişlik düzeyi gibi faktörlerle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Öte yandan, Zhang vd. (2024), Gala vd. (2018) ve Ivanova vd. (2017) gibi çalışmalar ise ekonomik karmaşıklığın bazı bağlamlarda büyümeyi sınırlayıcı etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle karmaşık üretim yapılarının kurulmasının yüksek geçiş maliyetleri ve altyapı gereksinimleri nedeniyle büyüme üzerinde kısa vadede

baskı yaratabileceği yönündeki bulgular, bu çalışmada elde edilen sınırlı pozitif etkinin ardındaki potansiyel nedenleri açıklamak açısından önemlidir.

Çalışmada sanayi sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık göstergesi olan SECI değişkeni hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, sanayi temelli üretim yapılarının çeşitlenmesinin ve derinleşmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin güçlü ve tutarlı olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu bulgular, literatürde sanayi ekonomik karmaşıklığı ile büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan pek çok çalışma ile örtüşmektedir. Örneğin, Cardoso vd. (2024) tarafından Brezilya’da yapılan çalışmada, sanayi karmaşıklığı bölgelerin büyüme beklentilerini anlamada güçlü bir gösterge olarak tanımlanmış ve ekonomik büyümeye olumlu etkileri ortaya konmuştur. Benzer şekilde, Hausmann vd. (2014) de ekonomik karmaşıklığın sanayileşme sürecini teşvik ettiğini, yüksek katma değerli üretim yapılarının gelişimine katkı sağladığını ve bunun sürdürülebilir büyüme açısından kritik bir unsur olduğunu vurgulamaktadır. Çalışmanızda elde edilen kısa dönem bulguları da bu literatürle uyumludur. Sanayi ekonomik karmaşıklığının cari dönemde büyümeyi destekleyici etkisinin anlamlı bulunması, sanayi sektörünün üretim çeşitliliği ve teknolojik yoğunluk aracılığıyla büyümeye doğrudan katkı sağladığını göstermektedir. Bu yönüyle, Szirmai ve Verspagen (2015) tarafından ileri sürülen, sanayi karmaşıklığının istihdam yaratma kapasitesini artırdığı ve sanayi tabanını çeşitlendirerek ekonomiyi küresel şoklara karşı daha dirençli hâle getirdiği yönündeki bulgularla da paralellik göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, 1995-2023 dönemi için Türkiye’de genel ve sektörel düzeyde hesaplanan ekonomik karmaşıklık endekslerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Analizler üç farklı model çerçevesinde gerçekleştirilmiş ve genel ekonomik karmaşıklık, sanayi sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık ile tarım sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık değişkenlerinin kısa ve uzun vadeli etkileri, ARDL ile DOLS yöntemi kullanılarak test edilmiştir. Elde edilen bulgular, ekonomik karmaşıklığın özellikle sanayi sektörü bağlamında ekonomik büyümeyi güçlü biçimde desteklediğini göstermektedir. Sanayi sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık değişkeni hem kısa hem de uzun dönemde pozitif ve anlamlı etkiler üretmiş; bu durum, sanayi sektöründe yapısal çeşitliliğin ve üretim derinliğinin ekonomik büyüme üzerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Genel ekonomik karmaşıklık değişkeni de uzun vadede ekonomik büyümeyi destekleyici bir etki sunmakla birlikte, bu etkinin görece olarak daha sınırlı olduğu belirlenmiştir. Tarım sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklık değişkeni ise hem ARDL hem de DOLS yöntemi sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki göstermemiştir. Bu durum, tarım sektöründeki ürün çeşitliliğinin sınırlı olması ve teknolojik yoğunluğun düşük düzeyde kalmasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, ekonomi politikalarının yönlendirilmesi açısından çeşitli çıkarımlar sunmaktadır. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini sağlamak için üretim yapısının çeşitlendirilmesi, yüksek katma değerli sektörlerin önceliklendirilmesi ve teknoloji yoğun sanayi faaliyetlerinin desteklenmesi kritik önemdedir. Sanayi sektörüne ilişkin ekonomik karmaşıklığın büyüme üzerindeki olumlu etkileri dikkate alındığında, sanayi politikalarının sadece üretim miktarına değil, aynı zamanda ürün çeşitliliği ve teknolojik kapasitenin geliştirilmesine odaklanması gerekmektedir. Bununla birlikte, kamu harcamalarının uzun vadede büyüme üzerinde sınırlayıcı etkiler yaratabileceğine yönelik bulgular, kamu kaynaklarının daha üretken ve etkin alanlara yönlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımların kısa ve uzun vadede büyümeye katkı sağladığı sonucuna dayanarak, yatırım ortamının iyileştirilmesi ve bu yatırımların yüksek teknolojiye dayalı sektörlerle yönlendirilmesi önerilmektedir. Buna ek olarak, tarım sektörüne

ilişkin bulguların sınırlı etkiler göstermesi, bu alanda politika yapıcılar açısından bazı önlemlerin alınması gerektiğine işaret etmektedir. Tarımsal üretim yapısının çeşitlendirilmesi, katma değeri yüksek tarım ürünlerine yönelmesi ve tarımda teknoloji kullanımının artırılması, sektörün ekonomik karmaşıklık düzeyini ve dolayısıyla büyümeye katkısını artırabilir. Tarım politikalarının sadece üretim miktarına değil, aynı zamanda ürün farklılaşması, işleme teknolojileri ve ihracat kapasitesinin geliştirilmesine yönelik olarak yeniden yapılandırılması önem taşımaktadır. Ayrıca, tarımsal Ar-Ge faaliyetlerinin ve dijital tarım uygulamalarının desteklenmesi, sektörde yenilikçi kapasitenin gelişmesine katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye ekonomisinde üretim yapısının niteliğine dayalı analizlerle büyümenin yapısal dinamiklerini anlamaya katkı sunmakta ve karmaşık, yenilikçi ve rekabetçi bir üretim modeline geçişin stratejik önemini vurgulamaktadır.

Çalışmanın önemli kısıtlarından biri, ekonomik karmaşıklık endekslerinin hesaplanmasında yalnızca mal ticaretine dayalı ürün verilerinin kullanılabilmesidir. Bu durum, özellikle hizmet sektörünü kapsayan verilerin eksikliği nedeniyle, hizmet odaklı üretim ve ihracat yapısının ekonomik karmaşıklığa katkısını dışarıda bırakmaktadır. Ayrıca, tarım ürünlerinin sayıca sanayi ürünlerine göre oldukça sınırlı olması, tarım sektörü için elde edilen sonuçların güçsüz kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmalarda, hizmet sektörüne ait ürün veya faaliyet türlerinin endeks hesaplamalarına dahil edilmesi, ekonomik karmaşıklığın daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesini mümkün kılacaktır. Benzer şekilde, tarımsal ürün çeşitliliğinin artırılması ve sektörel veri kapsamının genişletilmesi, tarım sektöründeki yapısal dönüşümü daha sağlıklı bir şekilde analiz etmeye olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

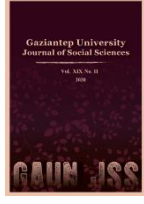
- Adam, A., Garas, A., Katsaiti, M. S., Lapatinas, A. (2023). Economic complexity and jobs: an empirical analysis. *Economics of Innovation and New Technology*, 32(1), 25-52.
- Agu, C., Ogbuabor, J. E., Onah, B. U. (2024). How are Economic Governance Institutions Moderating the Effect of Economic Complexity on Trade, FDI Inflow, Environmental Degradation, and Economic Growth in Africa?. *Journal of the Knowledge Economy*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1007/s13132-024-02284-2>
- Akar, T. (2023). Ekonomik karmaşıklık, AR-GE harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (55), 315-329.
- Akusta, E. (2025). Does globalization promote or hinder sustainable development? Evidence from Türkiye on the three dimensions of globalization. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66, 117-137.
- Alam, M. B., Hossain, M. S. (2024). Investigating the connections between China's economic growth, use of renewable energy, and research and development concerning CO2 emissions: An ARDL Bound Test Approach. *Technological Forecasting and Social Change*, 201, 123220.
- Asteriou, D., Hall, S. G. (2021). *Applied econometrics (4th Edition)*. London: Macmillan Education.
- Azimi, M. N., Rahman, M. M., Maraseni, T. (2025). Advancing sustainable development goal 8 Targets: The role of institutional Quality, economic Complexity, and state fragility in G20 nations (2000–2023). *Journal Pre-proofs*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2025.100278>
- Bahar, D., Hausmann, R., Hidalgo, C. A. (2014). Neighbors and the evolution of the comparative advantage of nations: Evidence of international knowledge diffusion?. *Journal of International Economics*, 92(1), 111-123.

- Balassa, B. (1965). Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 33(2), 99-123.
- Bayar, İ. (2022). Ekonomik karmaşıklık indeksi ve ekonomik büyüme: CIVETS ülkelerinden ampirik kanıtlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (36), 237-251.
- Begum, R. A., Raihan, A., ve Said, M. N. M. (2020). Dynamic Impacts of Economic Growth and Forested Area on Carbon Dioxide Emissions in Malaysia. *Sustainability*, 12(22), 9375.
- Benli, M., Atıcı, G. (2023). Türkiye’de Ekonomik Kompleksite ve İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi. *İzmir İktisat Dergisi*, 38(2), 400-429.
- Canh, N. P., Thanh, S. D. (2022). The dynamics of export diversification, economic complexity and economic growth cycles: Global evidence. *Foreign Trade Review*, 57(3), 234-260.
- Cardoso, B. H. F., Catela, E. Y. D. S., Viegas, G., Pinheiro, F. L., Hartmann, D. (2024). Did industrial and export complexity drive regional economic growth in Brazil?. *PLoS One*, 19(12), e0313945.
- Chavez, J. C., Mosqueda, M. T., Gómez-Zaldívar, M. (2017). Economic complexity and regional growth performance: Evidence from the Mexican Economy. *Review of Regional Studies*, 47(2), 201-219.
- Cristelli, M., Gabrielli, A., Tacchella, A., Caldarelli, G., Pietronero, L. (2013). Measuring the intangibles: A metrics for the economic complexity of countries and products. *PLoS One*, 8(8), 1-20.
- Çınar, İ. T. (2023). Regional Development Trap and Economic Complexity in Turkey: Evidence from Provincial Data. *Regional Science Policy and Practice*, 15(9), 2224-2252.
- Çınar, İ. T., Korkmaz, I., Baycan, T. (2022). Regions’ economic fitness and sectoral labor productivity: Evidence from Turkey. *Regional Science Policy and Practice*, 14(3), 575-599.
- De Queiroz Stein, A., Britto, G., Medeiros, V. (2024). Agricultural economic complexity and regional inequalities: a new approach using census data from Brazil. *Regional Studies*, 58(12), 2368-2388.
- Dickey, D. A., Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 49(9), 1057-1072.
- Domini, G. (2022). Patterns of specialization and economic complexity through the lens of universal exhibitions, 1855-1900. *Explorations in Economic History*, 83, 101421.
- Donis, S., Gómez, J., Salazar, I. (2023). Economic complexity, property rights and the judicial system as drivers of eco-innovations: An analysis of OECD countries. *Technovation*, 128, 102868.
- Du, K., O’Connor, A. (2021). Examining economic complexity as a holistic innovation system effect. *Small Business Economics*, 56(1), 237-257.
- Dünya Bankası (2025). Dünya Bankası Türkiye. <https://www.worldbank.org/tr/country/turkey/overview#:~:text=T%C3%BCrkiye%20ekonomisi%2C%20COVID%2D19%20pandemisine,y%C3%BCzde%205%2C5%20b%C3%BCy%C3%BCme%20kaydetmi%C5%9Ftir>, Erişim Tarihi:15.03.2025.
- Dünya Bankası (2025). World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 17.03.2025.
- Gala, P., Rocha, I., Magacho, G. (2018). The structuralist revenge: Economic complexity as an important dimension to evaluate growth and development. *Brazilian Journal of Political Economy*, 38(2), 219-236.

-
- Gao, J., Zhou, T. (2018). Quantifying China's regional economic complexity. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 492, 1591-1603.
- Gaulier, G., Zignago, S. (2010). BACI: International Trade Database at The Product-Level (The 1994-2007 Version). *CEPII Working Paper*, No: 2010-23.
- Gomez-Zaldivar, M., Fonseca, F. J., Mosqueda, M. T., Gomez-Zaldivar, F. (2020). Spillover effects of economic complexity on the per capita GDP growth rates of Mexican states, 1993-2013. *Estudios de Economía*, 47(2), 221-243.
- Hacıimamoğlu, T., Sungur, O. (2024). Human capital, physical capital, economic complexity, and economic growth nexus in Türkiye: New evidence from bootstrap fourier Granger causality in quantiles approach. *İnsan ve İnsan*, 11(37), 11-26.
- Hausmann, R., C. A. Hidalgo, S. Bustos, Coscia, M., Simoes, A., Yıldırım, M. A. (2014). *The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity*. Cambridge: MIT Press.
- Hartmann, D., Guevara, M. R., Jara-Figueroa, C., Aristarán, M., Hidalgo, C. A. (2017). Linking economic complexity, institutions, and income inequality. *World Development*, 93, 75-93.
- Hidalgo, C. A., Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 106(26), 10570-10575.
- Hidalgo, C. A. (2021). Economic complexity theory and applications. *Nature Reviews Physics*, 3(2), 92-113.
- Hoeriyah, L., Nuryartono, N., Pasaribu, S. H. (2022). Economic complexity and sustainable growth in developing countries. *Economics Development Analysis Journal*, 11(1), 23-33.
- Ikram, M., Xia, W., Fareed, Z., Shahzad, U., Rafique, M. Z. (2021). Exploring the nexus between economic complexity, economic growth and ecological footprint: contextual evidences from Japan. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 47, 101460.
- Inoua, S. (2023). A simple measure of economic complexity. *Research Policy*, 52(7), 104793.
- Ivanova, I., Strand, Ø., Kushnir, D., Leydesdorff, L. (2017). Economic and technological complexity: A model study of indicators of knowledge-based innovation systems. *Technological Forecasting and Social Change*, 120, 77-89.
- Jayne, T., Yeboah, F. K., Henry, C. (2017). The future of work in African agriculture trends and drivers of change. *International Labour Organization Working Paper*, No: 25.
- Koch, P. (2021). Economic complexity and growth: Can value-added exports better explain the link?. *Economics Letters*, 198, 109682.
- Korkmaz, İ., Çınar, İ. T., Baycan, T. (2024). Economic complexity and regional growth in Turkey: Implications for east-west disparity. *Eastern European Economics*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1080/00128775.2024.2304220>
- Li, H. S., Geng, Y. C., Shinwari, R., Yangjie, W., Rjoub, H. (2021). Does renewable energy electricity and economic complexity index help to achieve carbon neutrality target of top exporting countries?. *Journal of Environmental Management*, 299, 113386.
- Li, J., He, W., Li, G. (2024). Natural resources, economic complexity and growth nexus: Role of digital governance in addressing the resource curse. *Resources Policy*, 92, 105003.
- Li, Q., He, H., Oskenbayev, Y., Ullah, I. (2024). Exploring the nexus of geopolitical risk, green financing, and natural resource rents: A study of Russia's economic growth. *Resources Policy*, 96, 105199.
- Liza, J. I., Majumder, S. C., Rahman, M. H. (2025). Scrutinizing the impact of blue economy factors on the economic growth in Bangladesh: An empirical study. *Marine Policy*, 173, 106542.
- Lucas, R. E., Jr. (1986). Adaptive behavior and economic theory. *Journal of Business*, 59(4), 401-426.
-

-
- Mesagan, E. P., Vo, X. V. (2024). The importance of economic complexity in the resource-growth discourse: Empirical evidence from Africa. *Journal of the Knowledge Economy*, 15(1), 2772-2793.
- Mighri, Z., AlSaggaf, M. I. (2023). Asymmetric impacts of renewable energy consumption and economic complexity on economic growth in Saudi Arabia: evidence from the NARDL model. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(3), 7446-7473.
- Narayan, P. K., Smyth, R. (2007). Mean reversion versus random walk in G7 stock prices evidence from multiple trend break unit root tests. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 17(2), 152-166.
- Ogbuabor, J. E., Agu, C., Onah, B. U., ve Urama, C. E. (2025). Economic Complexity and Sectoral Performance in Africa: The Role of Economic Governance Institutions. *Sustainable Development*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1002/sd.3363>
- Operti, F. G., Pugliese, E., Andrade Jr, J. S., Pietronero, L., Gabrielli, A. (2018). Dynamics in the fitness-income plane: Brazilian states vs world countries. *PloS One*, 13(6), e0197616.
- Pata, U. K., Yurtkuran, S., Kalça, A. (2016). Türkiye’de enerji tüketimi ve ekonomik büyüme: ardl sınır testi yaklaşımı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(2), 255-255.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361–1401.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Raihan, A., Tuspekova, A. (2022). Role of economic growth, renewable energy, and technological innovation to achieve environmental sustainability in Kazakhstan. *Current Research in Environmental Sustainability*, 4, 100165.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002–1037.
- Rusnak, J., Bucekova, N., Bucekova, I. (2024). Export, economic complexity and growth in the integrated periphery of the European automotive industry. *Post-Communist Economies*, 36(8), 881-905.
- Sarsar, L., Echaoui, A. (2024). Empirical analysis of the economic complexity boost on the impact of energy transition on economic growth: A panel data study of 124 countries. *Energy*, 294, 130712.
- Saud, S., Haseeb, A., Zafar, M. W., Li, H. (2023). Articulating natural resource abundance, economic complexity, education and environmental sustainability in MENA countries: Evidence from advanced panel estimation. *Resources Policy*, 80, 103261.
- Servedio, V. D., Buttà, P., Mazzilli, D., Tacchella, A., ve Pietronero, L. (2018). A new and stable estimation method of country economic fitness and product complexity. *Entropy*, 20(10), 783.
- Smolski, F. M. D. S., Ruffoni, J., Mascarini, S. (2025). The effect of economic complexity and relatedness on the economic growth of brazilian microregions. *Estudos Econômicos*, 54, e53575442.
- Stojkoski, V., Kocarev, L. (2017). The relationship between growth and economic complexity: evidence from Southeastern and Central Europe. *MPRA Paper*, 77837, 1-25.
- Stojkoski, V., Koch, P., Hidalgo, C. A. (2023). Multidimensional economic complexity and inclusive green growth. *Communications Earth and Environment*, 4(1), 130.
-

- Szirmai, A., Verspagen, B. (2015). Manufacturing and economic growth in developing countries, 1950–2005. *Structural Change and Economic Dynamics*, 34, 46-59.
- Tabash, M. I., Mesagan, E. P., Farooq, U. (2022). Dynamic linkage between natural resources, economic complexity, and economic growth: Empirical evidence from Africa. *Resources Policy*, 78, 102865.
- Tacchella, A., Cristelli, M., Caldarelli, G., Gabrielli, A., Pietronero, L. (2012). A new metrics for countries' fitness and products' complexity. *Scientific Reports*, 2(723), 1-7.
- Tacchella, A., Cristelli, M., Caldarelli, G., Gabrielli, A., Pietronero, L. (2013). Economic complexity: conceptual grounding of a new metrics for global competitiveness. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 37(8), 1683-1691.
- The Heritage Foundation (2025). Index of economic freedom, government spending. <https://www.heritage.org/index/pages/all-country-scores>, Erişim Tarihi: 17.03.2025.
- TÜİK (2025). Öğretim yılı ve eğitim seviyesine göre okullaşma oranı. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105>, Erişim Tarihi: 18.03.2025.
- Uppenberg, K. (2011). Economic growth in the US and the EU: A sectoral decomposition. *EIB Papers*, 16(1), 18–51.
- Ünsal, Y. (2024). Economic complexity and environmental sustainability: sectoral perspectives from OECD countries. *Journal of Environmental Studies and Sciences*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1007/s13412-024-00958-6>
- Voumik, L. C., Rahman, M. H., Rahman, M. M., Ridwan, M., Akter, S., Raihan, A. (2023). Toward a sustainable future: Examining the interconnectedness among Foreign Direct Investment (FDI), urbanization, trade openness, economic growth, and energy usage in Australia. *Regional Sustainability*, 4(4), 405-415.
- Zhang, C., Waris, U., Qian, L., Irfan, M., Rehman, M. A. (2024). Unleashing the dynamic linkages among natural resources, economic complexity, and sustainable economic growth: Evidence from G-20 countries. *Sustainable Development*, 32(4), 3736-3752.
- Zhu, S., Li, R. (2017). Economic complexity, human capital and economic growth: empirical research based on cross-country panel data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828.
- Zivot, E., Andrews, D. (1992). Further evidence of the great crash, the oil-price shock and the unit-root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 251–270.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1675854

Türkiye’de Finansal ve Ticari Küreselleşmenin Enerji Politikalarına Yansımaları: Doğalgaz Tüketiminde Doğrusal Olmayan Etkileşimler

Reflections of Financial and Trade Globalization on Energy Policies in Turkey: Nonlinear Interactions in Natural Gas Consumption

Hayriye TAŞCI^a Cengizhan KARACA^{b*}

^a Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-6402-3151

^b Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-8121-7142

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Nisan 2025

Kabul tarihi: 14 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Finansal Küreselleşme,

Ticari Küreselleşme,

Doğalgaz Tüketimi.

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye’de Doğalgaz tüketimi üzerinde etkili olan finansal ve ticari finansal küreselleşmenin doğrusal olmayan etkileşimlerini ve bunlara ait nedensel ilişkileri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Özellikle ekonomik büyüme, banka kredilerindeki genişleme, ticari ve finansal küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkileri, doğrusal olmayan yapıları ortaya koyabilen Kernel Regularized Least Squares (KRLS) yöntemi aracılığıyla incelenmiştir. 1984–2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak oluşturulan model, enerji tüketiminin sabit varsayımlarla değil, tüketim düzeyine bağlı olarak farklılaştığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yalnızca ortalama etkiler değil, tüketim düzeyine göre değişen marjinal etkiler de dikkate alınmıştır. Ayrıca, çalışmanın güvenilirliğini artırmak amacıyla Toda-Yamamoto (TY) ve Hacker ve Hatemi-J bootstrap yaklaşımlarına dayalı nedensellik analizleri uygulanmıştır. Elde edilen ampirik bulgular, ekonomik büyümenin Doğalgaz tüketimi üzerinde güçlü, tutarlı ve pozitif bir etkiye bulunduğunu göstermektedir. Finansal küreselleşme de benzer şekilde enerji talebini artıran istikrarlı bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Buna karşın, banka kredilerinin etkisi gerek yön gerekse anlamlılık bakımından zayıf ve tutarsızdır. Ticari küreselleşmenin etkisi ise modele ve parametrik varsayımlara oldukça duyarlıdır. KRLS yöntemiyle yapılan analizler, politika yapıcılarının enerji tüketimi düzeyine göre farklılaşan etkileri dikkate alarak esnek ve hedefli politikalar geliştirmesi gerektiğini göstermektedir. Bu çalışma, enerji politikalarının sadece ekonomik büyüme değil, aynı zamanda küresel entegrasyon süreçleriyle eşgüdüm içinde tasarlanması gerektiğine yönelik politika önerileri sunmaktadır. Elde edilen bulgular, enerji güvenliği, sürdürülebilirlik ve makroekonomik istikrar hedefleri arasındaki dengenin sağlanabilmesi açısından stratejik önem taşımaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 14, 2025

Accepted: August 14, 2025

Keywords:

Financial Globalization,

Trade Globalization,

Natural Gas Consumption.

ABSTRACT

This study aims to reveal the non-linear interactions of financial and trade financial globalization and their causal relationships on natural gas consumption in Turkey. In particular, the effects of economic growth, bank credit expansion, trade and financial globalization on natural gas consumption are examined through the Kernel Regularized Least Squares (KRLS) method, which can reveal nonlinear structures. The model, which is constructed using annual data for the period 1984-2022, reveals that energy consumption varies depending on the level of consumption, not with fixed assumptions. Therefore, not only average effects but also marginal effects varying according to the level of consumption are taken into account. In addition, causality analyses based on Toda-Yamamoto (TY) and Hacker-Hatemi-J bootstrap approaches were applied to increase the reliability of the study. The empirical findings show that economic growth has a strong, consistent and positive effect on natural gas consumption. Similarly, financial globalization stands out as a stable factor that increases energy demand. However, the effect of bank loans is weak and inconsistent in terms of both direction and significance. The effect of trade globalization is highly sensitive to the model and parametric assumptions. Analyses using the KRLS method suggest that policymakers should develop flexible and targeted policies by taking into account the effects that differ according to the level of energy consumption. This study provides policy recommendations that energy policies should be designed in coordination with not only economic growth but also global integration processes. The findings are of strategic importance in terms of balancing the objectives of energy security, sustainability and macroeconomic stability.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ckaraca@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to analyze the impact of economic growth, bank credit expansion, trade, and financial globalization on natural gas consumption in Turkey. Although the relationship between energy consumption and economic growth has been discussed in the literature for many years, the effects of the dimensions of globalization on this relationship have not been adequately addressed in the globalization dimension. Natural gas is of strategic importance for Turkey in both the industrial and residential sectors and is also critical for environmental sustainability goals due to its lower CO₂ emissions compared to other fossil fuels. Therefore, it is of great importance for both economic development and energy security to thoroughly identify the factors affecting natural gas consumption and to establish policy mechanisms to address these factors.

In this study, natural gas consumption and other factors are analyzed using Turkey-specific annual data set for the period 1984-2022. In this analysis, the Kernel Regularized Least Squares (KRLS) method, which goes beyond traditional linear models and has the capacity to detect possible nonlinearities among variables, is preferred. Thanks to this method, a structure in which the effects of independent variables on natural gas consumption are not constant, but vary depending on time and level, can be revealed in detail. Thus, not only the average effects but also the marginal effects in different quantiles are analyzed and much more useful results are obtained for policy makers. In order to test the robustness of the empirical analysis, the causality tests developed by Toda-Yamamoto (TY) and Hacker-Hatemi-J are applied. Through these tests, directional linkages between variables can be accurately assessed in both the short-term and the long-term.

Empirical findings reveal that economic growth has a statistically significant and positive effect on natural gas consumption in Turkey. Economic growth directly increases energy demand, especially with the expansion in industrial production and housing. Furthermore, the analysis reveals a statistically significant positive relationship between financial globalization and the level of natural gas consumption. Turkey's financial globalization supports foreign capital inflows and the investment climate, which indirectly increases energy demand. In contrast, the impact of the expansion in bank lending on natural gas consumption is more complex and inconsistent. Although positive effects have been observed in some periods, this relationship has not been found to be significant and stable in general. This suggests that bank credit resources may have been directed towards areas with lower energy demand, such as services, rather than energy intensive sectors. Trade globalization revealed a model-sensitive and more fragile effect. In particular, significant positive effects are observed in certain parametric configurations; however, this effect disappeared or became insignificant in some modeling scenarios.

This finding suggests that the effect of trade on energy demand is closely related not only to the quantity but also to the structural composition of trade. For example, while the concentration of exports in energy-intensive sectors plays an increasing role in natural gas consumption, the concentration in sectors with lower energy demand may weaken this relationship. Marginal effect analyses using KRLS reveal that the effects of economic growth and globalization indicators differ according to the level of natural gas consumption, and therefore, uniform policies may not be valid for all periods. Robustness checks also support that these main findings are largely valid and reliable. Economic growth and financial globalization variables exhibited significant and positive effects in all model specifications. On the other hand, the effects of trade globalization variables varied according to model assumptions and tolerance levels. Expansion in bank lending has no effect on natural gas consumption. According to causality analyses, there is a unidirectional relationship from economic growth, trade and financial globalization to natural gas consumption.

One of the study's most significant deliverables is the set of policy recommendations shaped by the empirical evidence. First, energy policies should be planned in an integrated manner with economic growth strategies, and supply security measures should be taken in advance in response to increasing energy demand. Opportunities brought by financial globalization should be directed towards energy efficiency and clean energy investments instead of increasing fossil fuel consumption. Directing bank loans to energy intensive sectors should be supported by sector based green credit practices. Foreign trade policies should be restructured to incentivize low energy-intensive sectors and low carbon export products should be supported. Flexible pricing and demand management mechanisms should be put in place during periods of high consumption; energy transition policies should be integrated with foreign trade, investment and climate policies.

In conclusion, this study shows that natural gas consumption is a multidimensional phenomenon shaped by economic and financial variables as well as the impact of globalization. The identification of non-linear and heterogeneous structures allows for more in depth policy implications than traditional models. In the Turkish context, energy demand should be evaluated not only together with economic growth but also with global integration policies. This study makes a valuable contribution to the literature by presenting rare yet comprehensive and practical policy insights tailored to Turkey, addressing the interconnected domains of energy, economic growth, and globalization.

Giriş

Doğalgaz, endüstriyel sektör ve elektrik üretimi bağlamında, dünya genelindeki pek çok ülke için kritik bir yenilenemeyen enerji kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, karbondioksit emisyonları söz konusu olduğunda, Doğalgaz diğer fosil yakıtlarla karşılaştırıldığında daha düşük emisyon değerleri ile dikkat çekmektedir. Bu enerji kaynağı, iklim değişikliği ve çevre üzerine olan olumsuz etkilerini en aza indirmeyi amaçlayan bireyler ve politika yapıcılar için cazip bir alternatif olarak görülebilir. Kyoto Protokolü ve ülke bazında geliştirilen diğer karbon salınımı azaltma taahhütlerine istinaden, hükümetler Doğalgazın kullanımını teşvik edici politika opsiyonlarını ve aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının uygulanabilirliğini detaylı bir şekilde incelemektedirler (Apergis & Payne, 2010; Destek, 2016). Bu durum, Türkiye gibi hızlı ekonomik büyümeye sahip ülkeler için büyük önem arz etmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin 2017 yılından başlayan 2030 dönemine kadar uzanan dönemde Doğalgaz tüketiminin GM(1,1) ve nüfus açısından ise kişi başı yaklaşık 2,5 kat artış öngörülerek 2030 yılı itibarıyla toplam tüketimin 104 milyar m³'e ulaşacağı ifade edilmektedir (Eren & Kaçtioğlu, 2017).

Türkiye'nin enerji yapısının dönüşümünde Doğalgaz tüketimi yıllık olarak değişkenlik göstermektedir. BP PLC verilerine göre Türkiye'nin Doğalgaz tüketimi, son on yıllık süreçte dalgalı bir seyir izlemiştir. Tüketim miktarı, özellikle 2014-2023 döneminde inişli çıkışlı olmakla birlikte genel olarak artış eğilimi içindedir. 2014 yılında günlük ortalama 4,513 milyar kübik fit seviyesinde gerçekleşen Doğalgaz tüketimi, takip eden yıllarda küçük düşüş ve yükselişlerle dalgalanmıştır. COVID-19 pandemisinin etkili olduğu 2020 yılında tüketim miktarı günlük ortalama 4,459 milyar kübik fit seviyesinde olsa da, 2021 yılında günlük ortalama 5,545 milyar kübik fit ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak 2021 sonrası dönemde düşüş eğilimi gözlenmektedir ve 2023 yılında bu değer günlük ortalama 4,686 milyar kübik fit düzeyine gerilemiştir. Bu durum, Türkiye'nin enerji tüketiminde Doğalgazın önemini koruduğunu ancak son yıllardaki ekonomik belirsizlikler ve enerji politikalarındaki değişimler nedeniyle tüketim miktarında dalgalanma yaşandığını göstermektedir. Ayrıca, Doğalgazın enerji arzındaki payının sürdürülmesi, enerji sektöründe verimlilik ve teknolojik altyapının geliştirilmesi için önemli bir zemin oluşturacaktır (CEIC, 2025). Bu noktada, Türkiye'nin Doğalgaz tüketimine etki eden faktörlerin neler olduğu önemli bir tartışma konusunu oluşturmaktadır. Özellikle, ekonomik büyüme çabasının Doğalgaz tüketimini halen artırıp artırmadığı, finansal gelişme çerçevesinde piyasaya sürülen banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkileri halen merak konusudur. Daha da önemlisi, finansal ve ticari küreselleşme politikalarının Türkiye'de Doğalgaz tüketimi üzerinde nasıl bir etki ortaya çıkardığı, şayet tüketimi artırmaya devam ediyorsa nasıl önlemler alınması gerektiği araştırmaya değer bir konu olarak güncelliğini korumaktadır.

Şekil 1: Türkiye'deki Doğalgaz Tüketiminin Yıllar İtibariyle Seyri (milyar kübik fit)

Kaynak: CEIC, 2025

Literatürde Doğalgaz tüketimine etki eden faktörlerin yoğun bir şekilde çalışıldığı görülmektedir. Ekonomik büyüme ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkinin genel olarak pozitif ilişkili olduğunu savunan (Apergis & Payne, 2010; Shahbaz, Lean, & Farooq, 2013; Destek, 2016; Erdoğan, Gedikli, & Kırca, 2019; Etokakpan, Solarin, Yorucu, Bekun, & Sarkodie, 2020; Mahmood, Maalel, & Hassan, 2021) çalışmalar olduğu gibi kısa vadede negatif etkili olduğunu iddia eden (Dogan, 2015) çalışmalar da yer almaktadır. Ayrıca, Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide EKC hipotezinin geçerli olduğu (Mahmood vd., 2021) ve bir çok çalışmada birbirlerinin nedeni olduğu (Apergis & Payne, 2010; Das, McFarlane, & Chowdhury, 2013; Destek, 2016; Dogan, 2015; Erdoğan vd., 2019; Etokakpan vd., 2020; Shahbaz vd., 2013) tartışılmaktadır. Diğer taraftan, banka kredileri ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkinin genellikle pozitif (Al-mulali & Binti Che Sab, 2012a, 2012b; Al-mulali & Lee, 2013; Aslan, Apergis, & Topcu, 2014) olduğu öne sürülmüştür. Aynı zamanda, kısa vadede tek yönlü nedensel ilişki (Aslan vd., 2014; Mahmood vd., 2021), uzun vadede çift yönlü nedensel ilişki (Al-mulali & Lee, 2013; Aslan vd., 2014) olduğu iddia edilmektedir. Bu faktörlerin yanında küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerinde pozitif etkili olduğunu ve tek yönlü nedensellik (Etokakpan vd., 2020; Fang & Chang, 2023) içerdiği bulunmuştur. Yapılan çalışmaların tamamına bakıldığında küreselleşmenin ve alt boyutlarının yeterince ortaya koyulmadığı görülmektedir.

Bu çalışma literatüre üç yönlü katkı sunmayı hedeflemektedir. Birincisi, literatürde sıkça tartışılan ekonomik büyüme ve banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkilerine finansal ve ticari küreselleşme perspektifi ile Türkiye için yeni bir model ve bu bağlamda politika önerileri sunmaktır. İkincisi, söz konusu modellemeyi yalnızca statik değil dinamik yapıda incelemektedir. Bu noktada, çalışmada doğrusal olmayan ilişkileri ortaya çıkaran ve makine öğrenmesine dayanan KRLS yöntemi kullanılmıştır. Böyle olunca, Türkiye’de Doğalgaz tüketimine ekonomik büyümenin, banka kredilerindeki genişlemenin, finansal ve ticari küreselleşmenin nasıl etki ettiğini dinamik bir şekilde ele alınmakta ve buna yönelik de politikalar geliştirilebilmektedir. Üçüncüsü, bu çalışmada, Toda ve Yamamoto (TY) nedensellik testinin gerek asimtotik gerekse de bootstrap versiyonu olmak üzere iki yöntemle Doğalgaz tüketimi ile diğer değişkenler arasında nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir. Böylece, Doğalgaz tüketiminin başta finansal ve ticari küreselleşme ile olan ilişkisi ortaya çıkarılmakla birlikte ekonomik büyüme ve banka kredi genişleme faktörlerinin de geçerliliği test edilmiş olacaktır.

Çalışmanın izleyen bölümlerinin ikinci bölümünde literatür taraması, üçüncü bölümünde data, model spesifikasyonları ve yöntem, dördüncü bölümünde ampirik bulgular ve tartışma, son bölümde ise sonuç ve politika önerileri yer almaktadır.

Literatür Taraması

Bu çalışmada finansal ve ticari küreselleşme, ekonomik büyüme ve banka kredilerindeki genişlemenin Türkiye’deki Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkisi incelenmektedir. Çalışmanın literatür taraması sırasıyla ekonomik büyüme, banka kredilerindeki genişleme, finansal ve ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi ile olan ilişkilerinin sentezlenmesinden oluşmaktadır.

Literatürün birinci grubu olan Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Mahmood vd. (2021), 1975-2019 dönemi için Orta Doğu ülkelerinde ekonomik büyüme, kentleşme ve finansal piyasa gelişiminin petrol ve Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkilerini incelemekte ve çevresel Kuznets eğrisi (EKC) hipotezinin petrol ve Doğalgaz tüketimi modellerinde geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Çalışmada, uzun vadede EKC hipotezinin petrol tüketimi için İran ve Irak’ta; Doğalgaz

tüketimi için ise İran, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde geçerli olduğu tespit edilmektedir. Kısa vadede ise İran, Irak ve İsrail'de petrol tüketiminin; İran, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde ise Doğalgaz tüketiminin EKC hipotezi kapsamında değerlendirilebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bölgesel analizlerin yanı sıra, bireysel ülke örnekleri de Doğalgaz tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalarda önemli bir yer tutmaktadır. Etokakpan vd. (2020), 1980–2014 dönemine ait Malezya verilerini analiz ederek, Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu belirlemişlerdir. Elde edilen bulgular, enerji politikalarının sürdürülebilir kalkınma ilkeleriyle uyumlu şekilde tasarlanmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Benzer şekilde, Erdoğan vd. (2019), 1983-2017 dönemi için Türkiye'de ekonomik büyüme ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkiyi Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testi ile analiz etmekte ve tüm dönem boyunca istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik bulamamaktadır. Ancak, alt dönem analizleri, belirli dönemlerde Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında değişen bazı nedensellik ilişkilerinin varlığını ortaya koymaktadır. Çalışmada yapılan alt dönem analizleri, bazı zaman aralıklarında Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu, bazı dönemlerde ise tersine bir ilişkinin geçerli olduğunu göstermektedir. Özellikle 1990'ların sonlarından 2010'lu yılların ortalarına kadar olan bazı zaman dilimlerinde Doğalgaz tüketiminin büyümeyi yönlendirdiği; buna karşılık 2000'li yılların başından itibaren bazı dönemlerde büyümenin enerji talebini etkilediği belirlenmiştir. Xu, Chen, Yang, Li, ve Marma (2023), Çin'in Doğalgaz tüketimindeki mevsimsel dalgalanmaları ve eğilimleri inceleyerek, 2022-2035 dönemi için tüketim tahminleri sunmakta ve büyüme hızının azalacağını öngörerek enerji güvenliği ve altyapı planlamasına yönelik politika önerileri geliştirmektedir. Diğer taraftan, Qin vd. (2022), Çin'de Doğalgaz tüketimini etkileyen faktörleri marjinal ve gecikmeli etkiler açısından incelemiş ve en belirleyici değişkenin GSYİH olduğunu ortaya koymuştur. GSYİH'nın yıllık gecikmeli etkisi oldukça güçlü bulunurken; kaynak kıtlığı ve çevresel düzenlemelerin Doğalgaz tüketimini yalnızca ilk yılda sınırlayıcı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Sanayi anlamında ekonomik büyüme boyutuna bakıldığında, Zhao vd. (2025), Çin'de 2000–2020 dönemine ait verilerle kurdukları eşanlı denklem modeli aracılığıyla, sanayi kaynaklı Doğalgaz tüketiminin rebound (geri tepme) ve induced (uyarıcı) etkilerini analiz etmişlerdir. Bulgulara göre, sanayi büyümesi Doğalgaz tüketimini artırırken, fiyat artışları ve politika uygulamaları tüketim yoğunluğunu azalttığını ortaya koymaktadır.

Çok değişkenli modeller kullanılarak yapılan çalışmalar Doğalgaz tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin karmaşıklığını vurgulamaktadır. Bayraç (2018), Doğalgazın jeopolitik ve ekonomik önemini vurgulayarak, Rusya, ABD, AB, Çin, İran ve Türkiye gibi aktörlerin Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya Doğalgaz politikalarının uluslararası piyasalar üzerindeki bölgesel ve küresel etkilerini incelemiştir. Destek (2016), 1991-2013 döneminde 26 OECD ülkesi için yaptığı analizde, uzun vadede Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeyi artırdığını; kısa vadede ise Doğalgaz tüketiminden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedenselliğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Doğan (2015) ise Türkiye'de Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sermaye ve işgücünü içeren çok değişkenli bir çerçevede incelemekte ve uzun vadede Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin azaldığını tespit etmektedir. Kısa vadede ise negatif bir etki gözlemlenmekte ve hata düzeltme modeli (VECM) Granger nedensellik testiyle geri besleme hipotezinin geçerli olduğu belirlenmektedir. Öte yandan, farklı metodolojiler ve farklı ülkeler üzerinde yapılan çalışmalar, Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair çeşitli bulgular sunmaktadır. Shahbaz vd. (2013), Pakistan'da Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sermaye, işgücü ve ihracatı içeren çok değişkenli bir modelle ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz etmekte ve uzun vadede Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Çalışma, Doğalgaz tüketimine dayalı büyüme hipotezinin

geçerli olduğunu ve Doğalgaz tasarrufu politikalarının ekonomik büyümeyi yavaşlatabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Das vd. (2013), 1980-2010 dönemi için Bangladeş'te Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemekte ve ekonomik büyümenin Doğalgaz tüketimini artırdığını, ancak Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeyi etkilemediğini belirleyerek, enerji tasarrufu politikalarının uygulanmasının önemini vurgulamaktadır. Khan, Khan ve Rehan (2020), 1965-2015 dönemi yıllık zaman serisi verilerini kullanarak Pakistan'da enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonları arasındaki ilişkiyi ARDL modeliyle analiz etmiş ve hem kısa hem de uzun vadede enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarını artırdığını belirlemiştir. Ayrıca, Doğalgaz tüketiminin uzun dönemde CO₂ emisyonlarına etki etmediğini ancak kısa dönemde emisyonları artırdığını bulmuşlardır. Türkiye özelinde bakıldığında, Çilbant ve Alma (2016), 1998-2015 dönemine ait Türkiye verilerini inceleyen çalışmada, Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik analizi kullanılarak Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki dinamikler araştırılmış; elde edilen sonuçlar, Doğalgaz tüketiminin uzun vadede ekonomik büyümeyi tek yönlü olarak etkilediğini ortaya koymuştur. Tatlı ve Lebe (2017), 1987-2014 dönemi Türkiye verileriyle yaptığı analizde, Doğalgaz tüketimi, istihdam ve sabit sermaye oluşumunun ekonomik büyümeyi anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ve özellikle sabit sermaye oluşumunun büyüme üzerindeki en güçlü belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Südüpak ve Şimşek (2019), 1997-2017 dönemine ait veriler kullanılarak Türkiye ve Hazar Havzası ülkeleri üzerinde gerçekleştirilen analizde, Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı etkileşimi gösteren çift yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer taraftan, Umutlu ve Bayraç (2020), 1986-2018 dönemi için Türkiye'de Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğunu, ancak bu ilişki yönünde çift yönlü Granger nedenselliğin tespit edilemediğini ortaya koymuştur. Çemrek ve Bayraç (2023), Türkiye ekonomisinde petrol ve doğalgaz fiyatlarının temel makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisini 2010-2020 dönemine ait aylık verilerle analiz etmiştir. Eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri sonucunda, GSYİH ve sanayi üretim endeksi ile enerji fiyatları arasında uzun dönemde negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Özellikle doğalgaz fiyatlarındaki artışın, GSYİH (%-1,29) ve sanayi üretimi (%-8,59) üzerinde daha belirgin olumsuz etkiler yarattığı görülmüştür. Bu bulgular, enerji fiyatlarının makroekonomik performans üzerinde baskılayıcı rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Daha geniş ölçekli çalışmalarda da Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğasına dair farklı bulgular elde edilmektedir. Apergis ve Payne (2010), 1992-2005 döneminde 67 ülkeyi kapsayan bir panel veri analizi gerçekleştirmiştir. Bulgular, Doğalgaz tüketimi, reel GSYİH, sabit sermaye oluşumu ve işgücü arasında uzun vadede eşbütünleşme olduğunu ve hem kısa hem de uzun vadede Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sarı, Ewing ve Soytas (2008) ise ABD'de farklı enerji türlerinin sanayi üretimi ve istihdam ile ilişkisini ARDL modeli kullanarak analiz etmekte ve uzun vadede sanayi üretimi ile istihdamın neredeyse tüm enerji tüketim türleri için belirleyici faktörler olduğunu tespit etmektedir. Ancak, Doğalgaz ve odun enerjisi tüketimi üzerinde ne istihdamın ne de endüstriyel üretimin uzun vadede anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmemektedir. Son olarak, enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, bazı çalışmalarda daha geniş perspektiften ele alınmaktadır. Ayrıca, Reynolds ve Kolodziej (2008), Sovyetler Birliği'nin 1987-1996 yılları arasındaki petrol üretimindeki düşüşü analiz ederek, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının sadece ekonomik verimsizlikler ve Soğuk Savaş harcamalarından değil, aynı zamanda petrol üretimindeki düşüşten de kaynaklandığını öne sürmektedir. Çalışmada, petrol üretiminin GSYİH'daki düşüşü yönlendirdiği belirlenirken, kömür ve Doğalgaz tüketimi ile GSYİH arasında benzer bir nedensellik ilişkisine rastlanmamaktadır. Uzgören ve Aslan (2019), 1989-2014 döneminde 8 MENA ülkesinde

Doğalgaz tüketimi ile iktisadi büyüme arasında pozitif ve uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Sarıtaş (2022), 2000–2020 döneminde 25 AB ülkesinde yapılan panel veri analizleriyle, Doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ve bu ilişkinin her iki ekonometrik modelde de tutarlılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Türkiye’de iller düzeyinde gerçekleştirilen ampirik bir çalışmada, Doğalgaz tüketimi ile nüfus artış oranı ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı etkileşimlerin olduğu, ancak bu ilişkinin iller arasında farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Özellikle COVID-19 pandemisinin etkili olduğu 2020–2021 döneminde, bazı illerde Doğalgaz tüketimindeki artışın nüfus ve büyüme oranlarındaki değişimlerle paralellik gösterdiği, bazı illerde ise bu uyumun sınırlı kaldığı gözlemlenmiştir (Kaya ve Öztürk, 2024).

Literatürün ikinci grubu olan banka kredileri, finansal gelişim ve enerji tüketimi arasındaki ilişki farklı ülkelerde ve dönemlerde çeşitli metodolojilerle incelenmektedir. Mahmood vd. (2021), 1975-2019 dönemi için Orta Doğu ülkelerinde uzun dönemde banka kredileri ile Doğalgaz tüketimi arasında anlamlı bir ilişki tespit edememektedir. Ancak, kısa vadede İsrail’de negatif, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri’nde ise pozitif bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, banka kredilerinin kısa vadede enerji talebini farklı yönlerde etkileyebileceğini göstermektedir. Finansal gelişimin enerji tüketimi üzerindeki etkileri, farklı metodolojilerle incelenen diğer çalışmalar tarafından da ele alınmaktadır. Aslan vd. (2014), 1980-2011 dönemi için Orta Doğu’da yer alan 7 ülkenin banka gelişimi ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi panel eşbütünleşme ve nedensellik teknikleriyle analiz etmekte ve bankacılık sektörünün uzun vadede enerji talebini artırdığını tespit etmektedir. Çalışma, kısa vadede tek yönlü, uzun vadede ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, finansal gelişimin enerji tüketimini yönlendiren temel faktörlerden biri olduğunu desteklemektedir. Finansal gelişim ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi daha geniş bir perspektiften ele alan Al-Mulali ve Che Sa. (2012a), 1980-2008 dönemi için 30 Sahra Altı Afrika ülkesinde enerji tüketimi ve CO₂ emisyonlarının GSYİH büyümesi ve finansal gelişim üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Çalışma, enerji tüketiminin hem ekonomik büyümeyi hem de finansal gelişmeyi artırdığını, ancak bunun çevresel maliyetlere yol açtığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Al-Mulali ve Lee (2013), 1980–2009 dönemine ait GCC ülkeleri verilerini panel veri yöntemiyle analiz ederek, finansal gelişimin enerji tüketimini hem kısa hem de uzun vadede artırdığını ve iki değişken arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğunu ortaya koymuştur. Sadorsky (2010), 1990-2006 dönemi için 22 yükselen ekonomi de finansal gelişimin enerji tüketimi üzerindeki etkisini Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) ile analiz etmiş ve borsa temelli finansal gelişimin enerji tüketimini pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir. İlave olarak, Boz, Çınar, ve Temelli (2017), ASEAN ülkeleri ile Çin, Japonya ve Güney Kore için 1985-2013 döneminde enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi panel veri analizi ile incelemiş; ekonomik büyümenin enerji tüketimini ve finansal gelişmişliği etkilediğini, banka mevduatlarının ve enerji tüketiminin özel sektör kredilerini etkilediğini ortaya koymuştur. E-7 ülkeleri üzerine yapılan bir panel veri analizinde, finansal gelişimin çevresel kalite üzerindeki etkisinin ülkelere göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında Türkiye, Endonezya ve Rusya’da finansal gelişimin çevresel kaliteyi artırıcı yönde etkide bulunduğu belirlenmiştir. Buna karşılık, Türkiye ve Rusya’da ekonomik büyümenin karbondioksit salımını artırdığı, dolayısıyla çevresel kaliteyi olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, ekonomik büyümenin çevresel etkilerinin ülke koşullarına göre farklılaştığını ortaya koymaktadır (Pala ve Barut, 2021).

Bu bulgular, finansal gelişimin ekonomik büyüme ve enerji tüketimi üzerindeki etkilerini vurgularken, çevresel maliyetlerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Zira Al-Mulali ve Che Sab (2012b), finansal gelişimin GSYİH'ya önemli bir katkı sağladığı 19 ülkede enerji tüketiminin ekonomik ve finansal büyüme üzerindeki etkisini analiz etmekte ve enerji tüketiminin bu büyümeyi desteklediğini tespit etmektedir. Ancak, bu sürecin karbon emisyonlarında ciddi bir artışa neden olduğunu vurgulamaktadır. Genel olarak, literatür finansal gelişimin enerji tüketimi ve ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Uzun vadede finansal gelişim, enerji talebini artırmakta ve ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ancak, kısa vadede ülkeler arasında farklı yönlerde etkiler gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, çevresel maliyetlerin dikkate alınması gerektiği ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için finansal politikaların enerji tüketimiyle uyumlu hale getirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Literatürün üçüncü grubu olan küreselleşme ile Doğalgaz tüketimi arasında ele alınan çok az sayıdaki çalışmayı kapsamaktadır. Örneğin, Fang ve Chang (2023), COVID-19 pandemisinin küresel enerji piyasalarına ve doğal kaynak yönetimine etkilerini analiz etmişlerdir. 1985-2021 dönemi için Çin'de petrol ve Doğalgaz ticareti, küreselleşme ve doğal kaynak yönetimi arasındaki ilişkiyi dinamik otoregresif dağıtılmış gecikme modeli (DARDL) ile incelemişler petrol ve Doğalgaz ticareti, küreselleşme, ekonomik büyüme, sanayileşme ve enflasyonun doğal kaynak yönetimiyle pozitif ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Petrol ve Doğalgaz ticaretinin Çin'in doğal kaynak yönetimini doğrudan etkilediği ve enerji piyasasındaki değişimlere adapte olunması gerektiği belirtilmiştir. Küreselleşme, doğal kaynak yönetimi üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir ve insan sermayesinin geliştirilmesi bu süreçte kritik bir rol oynamaktadır. Etokakpan vd. (2020), 1980-2014 dönemi verilerini kullanarak Malezya'da Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve nedensellik açısından küreselleşme indeksten Doğalgaz tüketimine doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Literatüre genel olarak bakıldığında ekonomik büyüme ile Doğalgaz tüketimi ile olan ilişkisi çokça yer almaktadır. Finansal gelişim içerisinde banka kredileri ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişki de oldukça fazla incelenmektedir. Ancak, Türkiye, ekonomik büyüme ve banka kredilerinin içerdiği modellerde hem finansal hem de ticari anlamda küreselleşmenin yer aldığı bir model içeren çalışmaya rastlanmamıştır. Diğer taraftan, incelenen çalışmalarda söz konusu değişkenler açısından doğrusal olmayan modellemelerin de yer almadığı dikkati çekmektedir. Bu noktada, bu çalışma finansal ve ticari küreselleşme perspektifinde ekonomik büyüme ve banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi ile ilişkisini Türkiye özelinde ele alarak bu alanda ilk çalışma olmayı hedef almaktadır.

Materyal ve Yöntem

Bu bölümde çalışmanın veri seti ve kullanılan değişkenler üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, kurulan ekonometrik modellemeye ilişkin model spesifikasyonları ve kullanılan yöntemlere ilişkin ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir.

Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmanın amacı finansal ve ticari küreselleşme bağlamında ekonomik büyüme ve banka kredilerindeki genişlemenin Türkiye'deki Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkileri ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla oluşturulan veri seti Tablo 1'de sunulmaktadır. Çalışmanın bağımlı değişkeni Türkiye'deki Doğalgaz tüketimidir. Doğalgaz tüketimi (DGT) yıllıklandırılmış olarak milyar kübik fit/gün (Cub ft/Day bn) cinsinden ölçülmekte ve CIEC veri tabanından elde edilmiştir. Ekonomik büyüme göstergesi GSYİH'dır. Türkiye İçin Yıllık Gayri Safi Yurt İçi Hasıla, ABD Doları cinsinden cari fiyatlarla ölçülmektedir. Kredi genişlemesi (KREDİ) için Türkiye'deki mevduat bankaları ve diğer finansal kuruluşlar tarafından verilen özel kredilerin GSYİH'ye oranı kullanılmaktadır. GSYİH ve KREDİ Fred Economics veri merkezinden elde

edilmiştir. Ticari ve finansal küreselleşme için Dreher (2006) ve Gygli, Haelg, Potrafke ve Sturm (2019) tarafından geliştirilmiş ticari küreselleşme de facto endeksi, finansal küreselleşme için de jure endeksi kullanılmıştır. Bu endekslerin tercih edilmesinin birincil nedeni ticari politikalardaki hukuki uygulamalar ile finansal küreselleşmedeki fiili uygulamaların doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisini incelemektir. Diğer nedeni ise ticari ve finansal küreselleşmenin diğer boyutları analiz sürecinde test edilmiş ve seçilen endeksler ile yüksek korelasyona sahip olduğundan söz konusu endeksler tercih edilmiştir.

Tablo 1: Değişken Tanımları

Kısaltma	Değişkenler	Tanımı	Veri kaynağı
DGT	Doğalgaz Tüketimi	Doğalgaz Tüketimi Yıllık Olarak Milyar Kübik Fit/Gün (Cub ft/Day bn) Cinsinden Ölçümü	Turkey Natural Gas: Consumption, 1982 – 2024, CEIC Data
GSYİH	Ekonomik Büyüme	Türkiye İçin Yıllık Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), Cari ABD Doları	Federal Reserve Economic Data, Federal Reserve Bank of St. Louis
KREDİ	Kredi genişlemesi	Türkiye İçin Mevduat Bankaları ve Diğer Finansal Kuruluşlar Tarafından Verilen Özel Kredilerin GSYİH'ye Oranı, Yüzde, Yıllık	Federal Reserve Economic Data, Federal Reserve Bank of St. Louis
TK	Ticari Küreselleşme	Ticari Küreselleşme Endeksinin De Facto Boyutunu İfade Etmektedir.	Dreher (2006) ve Gygli vd. (2019)
FK	Finansal Küreselleşme	Finansal Küreselleşme Endeksinin De Jure Boyutunu İfade Etmektedir.	Dreher (2006) ve Gygli vd. (2019)

Metodoloji

Bu çalışmada, finansal ve ticari küreselleşme çerçevesinde ekonomik büyüme ile banka kredilerindeki genişlemenin Türkiye'deki Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkileri, doğrusal olmayan ilişkileri analiz etme yeteneğine sahip KRSL (*Kernel-Based Regularized Least Squares*) yöntemi ile incelenmiştir. Hainmueller ve Hazlett (2014) tarafından geliştirilen KRSL, makine öğrenmesi temelli bir regresyon tekniği olup, son yıllarda iktisat ve finans alanlarında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu yöntemin öne çıkan yönleri arasında; doğrusal olmayan modellerle çalışabilme özelliği, klasik regresyon varsayımlarına kıyasla daha fazla esneklik sağlaması, değişkenler arası karmaşık ilişkilerin etkin biçimde analizine imkân tanınması ve marjinal etkilerin radyal tabanlı fonksiyonlar aracılığıyla hassas şekilde hesaplanabilmesi yer almaktadır. Ayrıca model performansının kayıp fonksiyonuna göre optimize edilebilmesi, bant genişliği ve düzensizleştirme katsayısı gibi hiperparametrelerin otomatik olarak belirlenebilmesi, küçük örneklem ve yüksek boyutlu veri setleriyle çalışabilme yeteneği ile bağımsız değişkenlerin etkilerinin heterojenliğine imkân tanınması da bu yöntemin önemli avantajları arasında yer almaktadır. Tüm bu özellikleri sayesinde KRSL yöntemi, nicel araştırmalarda güçlü ve esnek bir analiz aracı olarak öne çıkmaktadır.

KRSL yaklaşımı, Doğalgaz tüketimini etkileyen faktörlerin etkisini ayrı ayrı değerlendirebilmek amacıyla, her bir bağımsız değişkenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisini ayrı ayrı hesaplamaya imkân tanımaktadır. Bu yöntem sayesinde, değişkenlerin etkileri sadece genel ortalama düzeyinde değil, farklı tüketim seviyelerine göre ayrıntılı biçimde analiz edilebilmektedir. KRSL yönteminde kullanılan türev formülü şu şekilde ifade edilmektedir (Denklemler 1):

$$\frac{\delta_y^\wedge}{\delta x_j^{(d)}} = \frac{-2}{\sigma^2} \sum_i c_i e^{\frac{-x_i - x_j^2}{\sigma^2}} (x_i^{(d)} - x_j^{(d)}) \quad (1)$$

Burada, $\frac{\delta_y^\wedge}{\delta x_j^{(d)}}$ doğalgaz tüketiminin (DGT), ekonomik büyüme (GSYİH), kredi genişlemesi (KREDİ), ticari küreselleşme (TK), finansal küreselleşme (FK) değişkenlerine göre türevini ifade etmektedir. c_i , ölçeklendirilmiş ve ağırlıklı bağımsız değişkenleri gösterirken, σ^2 çekirdek (kernel) fonksiyonunun bant genişliği parametresini ifade etmektedir. “i” toplam gözlem sayısını, “j” ise bireysel gözlemi ifade etmektedir. KRSL yönteminde, bağımlı değişkenin her bir bağımsız değişken karşısındaki marjinal etkisini analiz edebilmek için bu kısmi türevler hesaplanmaktadır. KRSL tahmin modeli şu şekilde ifade edilmektedir (Denklem 2):

$$DGT_{2t} = \lambda GSMH_{2t-1} + \delta_1 KREDİ_{t-1} + \delta_2 TK_{t-1} + \delta_3 FK_{t-1} + v_t \quad (2)$$

Burada, λ ve $\delta_1 - \delta_3$ arasındaki parametreler, KRSL yöntemiyle hesaplanan ortalama marjinal etkileri temsil etmektedir. v_t , ise makine öğrenmesi modelinin hata terimini göstermektedir. İlave olarak, KRSL yöntemi her bir değişkenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisini yalnızca sayısal olarak değil, grafikler aracılığıyla görsel olarak da inceleme imkânı sunmaktadır. Bu görseller sayesinde, ilgili değişkenlerin etkilerinin hangi düzeylerde arttığı ya da azaldığı açıkça görülebilmekte ve değişkenler arasındaki ilişki daha etkili bir şekilde analiz edilebilmektedir (Choi & Lee, 2020).

Çalışmaya sağlamlık kazandırmak amacıyla nedensellik analizleri de gerçekleştirilmiştir. Granger (1969), bir değişkendeki değişimlerin diğer bir değişkendeki değişimlerden sistematik bir şekilde önce gelip gelmediğini inceleyen bir test geliştirmiştir. Geliştirilen bu test, denklem (3) ve denklem (4) ile ifade edilecek şekilde formüle edilmiştir.

$$X_t = \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j X_{t-j} + \mu_{1t} \quad (3)$$

$$Y_t = \sum_{i=1}^m \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^m \delta_j X_{t-j} + \mu_{2t} \quad (4)$$

Denklem (3) ve (4), X ve Y değişkenlerinin hem kendi geçmiş değerlerinden hem de birbirlerinin geçmiş değerlerinden etkilenebileceğini gösterir. Granger nedensellik testi, bir değişkenin bugünkü değerlerinin, başka bir değişkenin geçmiş değerleriyle açıklanıp açıklanamayacağını test eder. Ancak bu testin sağlıklı çalışması için kullanılan serilerin durağan olması gerekir (Bozgeyik, Karaca ve Torun, 2016). Aksi hâlde, testin sonuçları güvenilir olmaz ve standart istatistiksel kurallar geçerliğini yitirir (Granger & Newbold, 1974). Bu nedenle, genellikle serilerin farkı alınarak analiz yapılır. Ayrıca, doğru gecikme sayısının seçilmesi de testin güvenilirliği açısından oldukça önemlidir.

Granger (1988), durağan olmayan seriler için nedensellik analizine olanak tanıyan dinamik bir yaklaşım geliştirmiştir; ancak bu yöntemde serilerin aynı bütünleşme derecesinde olması ve eşbütünleşik olmaları gerekmektedir. Toda ve Yamamoto (1995), bu kısıtları aşarak ön test gerektirmeyen ve farklı entegrasyon derecelerine sahip serilerle çalışılabilen MWALD testini önermiştir. Ancak, Hacker ve Hatemi-J (2006), bu testin küçük örneklemelerde güvenilirliğini sorgulamış ve bootstrap temelli daha sağlam bir MWALD testi geliştirmiştir. Nedensellik analizinin temelini oluşturan VAR modeli, eşitlik (5) kapsamında tahmin edilerek uygulanmaktadır:

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \dots + A_{p+1} y_{t-p-d} + \mu \quad (5)$$

Eşitlik (5)'te, y_t , k adet değişken içeren bir vektörü, v bir sabit vektörü, μ hata terimlerinin vektörünü ve A ise parametre matrisini ifade etmektedir. Eşitlik (5) kapsamında, nedenselliğe ilişkin sıfır hipotezi; ilgili gecikme uzunluğuna karşılık gelen ilk p katsayının istatistiksel olarak anlamsız, yani sıfır olduğu varsayımına dayanarak test edilmektedir. Bu hipotezin değerlendirilmesinde kullanılan modifiye edilmiş Wald (MWALD) testi, p dereceli serbestlik altında asimptotik olarak ki-kare dağılımı izleyen bir test istatistiği üretmektedir.

Ampirik Bulgular

Bu bölümde sırasıyla veri setine ait tanımlayıcı istatistiklere, korelasyon matrisine, birim kök test sonuçlarına, ekonometrik tahmincilere ait sonuçlara ve nedensellik test sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	DGT	GSYİH	KREDİ	TG	FG
Ortalama	0.138	8.843	3.265	4.213	3.597
Medyan	0.860	8.770	3.020	4.260	3.650
Maksimum	1.840	9.400	4.260	4.420	3.950
Minimum	-4.910	8.320	2.640	3.960	3.040
Standart sapma	2.031	0.327	0.545	0.127	0.238
Çarpıklık	-1.487	0.265	0.703	-0.658	-0.613
Basıklık	4.140	1.902	1.900	2.216	2.388
Jarque-Bera	16.484	2.414	5.183	3.816	3.050
Anlamlılık	0.000***	0.299	0.075*	0.148	0.218
Gözlem Sayısı	39	39	39	39	39

Not: *** ve * sırasıyla yüzde 1 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 1, çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmış serilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir. Türkiye'nin Doğalgaz tüketimini temsil eden DGT değişkeni, ortalama değeri 0.138 ve medyanı 0.860 ile negatif çarpıklık göstermekte olup, dağılımın sola çarpık olduğu görülmektedir. Ayrıca DGT değişkenine ait Jarque-Bera istatistiği anlamlı bulunmuş ($p < 0.01$), bu da serinin normal dağılımdan sapma gösterdiğine işaret etmektedir. GSYİH değişkeni, ortalama (8.843) ve medyan (8.770) değerlerinin birbirine oldukça yakın olması, düşük çarpıklık (0.265) ve basıklık (1.902) değerleri ile simetrik ve normal dağılıma yakın bir yapı sergilemektedir; Jarque-Bera testi de bu durumu doğrulamakta ve normal dağılım varsayımı reddedilememektedir ($p > 0.05$). KREDİ değişkeni, ortalamanın (3.265) medyandan (3.020) yüksek olması ve sağa çarpıklık (0.703) ile dikkat çekmekte olup, Jarque-Bera testi sonuçlarına göre %10 düzeyinde normal dağılım varsayımı reddedilebilir. Ticari küreselleşme de facto endeksini temsil eden TG ve finansal küreselleşme de jure endeksini gösteren FG değişkenleri ise hafif sola çarpık bir dağılıma sahip olmakla birlikte, normal dağılıma yakın bir yapı sergilemektedir. Bu iki değişken için Jarque-Bera test istatistikleri anlamlı değildir ($p > 0.10$) ve dolayısıyla normal dağılım varsayımı reddedilmemektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, değişkenlerin çoğu logaritmik dönüşüm sonrası normal dağılıma yakın bir yapı kazanmış; ancak Doğalgaz tüketimi serisinin çarpıklık ve basıklık düzeyleri yüksek olup, dağılım özellikleri bakımından diğer değişkenlerden ayrılmaktadır.

Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF Test İst. Sabitli Model	Anlamlılık Düzeyi	ADF Test İst. Trendli Model	Anlamlılık Düzeyi
GSYİH	0.562076	0.9864	-2.381265	0.3829
KREDİ	0.321121	0.9764	-1.438535	0.8329
TG	-3.216348**	0.0292	-1.870188	0.6471
FG	-1.712111	0.4161	-3.815252	0.0265**
Δ GSYİH	-4.254582***	0.0020	-4.293252***	0.0091
Δ KREDİ	-4.778876***	0.0004	-5.055119***	0.0012
Δ TG	-5.206885***	0.0001	-5.433571***	0.0004
Δ FG	-4.661896***	0.0007	-4.806228***	0.0026

Not: ***, **, * sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 2, çalışmada kullanılan logaritmik serilere ait ADF birim kök test sonuçlarını hem sabitli hem de trendli model varsayımları altında sunmaktadır. ADF testine göre, p-değeri 0.10'dan büyük olan seriler birim köklü, yani durağan değildir; buna karşılık p-değeri 0.10'dan küçük olan seriler ise durağan kabul edilmektedir. Buna göre, hem sabitli hem de trendli modellerde GSYİH ve KREDİ değişkenlerinin düzey değerlerinde p-değerleri sırasıyla 0.9864 ve 0.9764 (sabitli model) ile 0.3829 ve 0.8329 (trendli model) olarak bulunmuş, dolayısıyla bu değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde FG değişkeni sabitli modelde durağan değildir ($p = 0.4161$), ancak trendli modelde anlamlı bir ADF testi sonucu vermektedir ($p = 0.0265$) ve bu modele göre durağan kabul edilebilir. TG değişkeni ise sabitli modelde %5 anlamlılık düzeyinde durağan çıkmıştır ($p = 0.0292$), ancak trendli modelde durağanlık gözlenmemektedir ($p = 0.6471$). Öte yandan, serilerin birinci farkları alındığında (Δ GSYİH, Δ KREDİ, Δ TG ve Δ FG), tüm değişkenlerin her iki model altında da %1 anlamlılık düzeyinde durağan hâle geldiği görülmektedir. Örneğin, Δ GSYİH için sabitli modelde ADF test istatistiği -4.254 ve $p = 0.0020$, trendli modelde ise ADF test istatistiği -4.293 ve $p = 0.0091$ olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde, diğer tüm değişkenlerin birinci farkları da hem sabitli hem trendli modellerde durağanlık göstermektedir ($p < 0.01$). Bu bulgular, serilerin düzeyde durağan olmadığını ancak birinci farkları alındığında durağan hâle geldiklerini ve dolayısıyla $I(1)$ olduklarını göstermektedir.

Tablo 4: KRLS – Makine Öğrenimine Dayalı Test Sonuçları

Değişkenler	Avg.	SE	t	$P>t$	P_{25}	P_{50}	P_{75}
GSYİH	2.035	0.158	12.837	0.000***	0.563	1.234	1.749
KREDİ	-2.730	1.345	-2.030	0.049**	-8.515	-1.343	0.860
TG	0.233	0.042	5.578	0.000***	-0.035	0.099	0.296
FG	0.211	0.019	11.051	0.000***	0.001	0.156	0.333

Not: ***, **, * sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5: KRLS – Makine Öğrenimine Dayalı Sağlamlık Test Sonuçları

Değişkenler	Avg.	SE	t	$P>t$	P_{25}	P_{50}	P_{75}
Tolerans (0.01)							
GSYİH	1.143	0.088	13.036	0.000***	0.155	0.891	2.179
KREDİ	-0.001	0.148	-0.005	0.996	-0.140	-0.035	0.174
TG	0.015	0.011	1.366	0.181	-0.013	0.001	0.027
FG	0.079	0.007	10.808	0.000***	0.014	0.044	0.119
Tolerans (0.05)							
GSYİH	1.102	0.082	13.420	0.000***	0.143	0.860	2.148
KREDİ	-0.037	0.146	-0.255	0.801	-0.201	-0.030	0.127
TG	0.017	0.011	1.543	0.132	-0.012	0.003	0.028
FG	0.078	0.008	10.216	0.000***	0.014	0.046	0.115

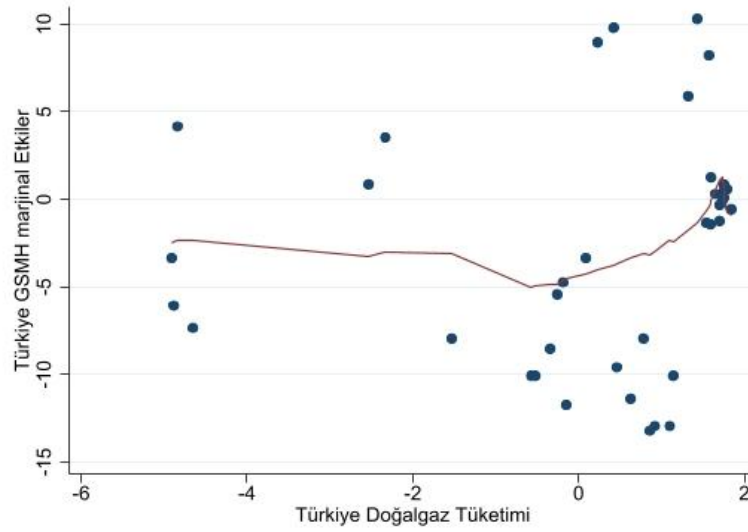
Tolerans (0.10)							
GSYİH	1.076	0.080	13.507	0.000***	0.139	0.840	2.089
KREDİ	-0.056	0.145	-0.389	0.700	-0.250	-0.041	0.121
TG	0.018	0.011	1.663	0.105	-0.011	0.005	0.034
FG	0.077	0.008	9.819	0.000***	0.013	0.045	0.113
Lambda(8)-Sigma(3)							
GSYİH	0.599	0.069	8.652	0.000***	0.045	0.483	0.893
KREDİ	-0.068	0.124	-0.550	0.586	-0.488	0.017	0.262
TG	0.029	0.008	3.669	0.001***	0.005	0.018	0.047
FG	0.050	0.011	4.706	0.000***	0.007	0.032	0.076

Not: ***, **, * sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4, bağımlı değişken üzerindeki etkileri doğrusal olmayan yapılar altında incelemeye olanak tanıyan (KRLS) yöntemiyle elde edilen tahmin sonuçlarını sunmaktadır. Bulgulara göre, Türkiye'nin gayri safi milli hasılasını temsil eden GSYİH değişkeninin etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0.01$). Ortalama katsayı değeri 2.035 olup, bu etkinin P_{25} , P_{50} ve P_{75} kantillerinde sırasıyla 0.563, 1.234 ve 1.749 olması, ekonomik büyümenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin düzeye bağlı olarak güçlendiğini göstermektedir. KREDİ değişkeninin ortalama katsayısı -2.730 olup, %5 düzeyinde anlamlıdır ($p = 0.049$). Ancak kantil düzeyinde etki farklılık göstermekte; P_{25} 'te -8.515 gibi güçlü negatif bir etki söz konusu iken, P_{75} 'te bu etki pozitif yönde 0.860'a yükselmektedir. Bu durum, kredi/GSYİH oranının bağımlı değişken üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığını ve belirli düzeylerde ters yönlü etki yaratabileceğini göstermektedir. Ticari küreselleşme (TG) değişkeni de pozitif ve anlamlı bir etki sergilemekte ($p < 0.01$), ortalama etkisi 0.233'tür. Ancak P_{25} 'te etkisi negatif (-0.035), P_{75} 'te ise daha belirgin şekilde pozitifdir (0.296). Bu bulgu, ticari küreselleşmenin düşük düzeylerde sınırlayıcı, yüksek düzeylerde ise destekleyici etki yarattığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, finansal küreselleşme (FG) değişkeni de pozitif ve anlamlı bir etki göstermektedir ($p < 0.01$); ortalama katsayısı 0.211 olup, P_{25} 'te 0.001 gibi oldukça düşük seviyelerde etkisiz iken, P_{75} 'te 0.333'e kadar yükselmektedir. Bu sonuçlar, GSYİH ve küreselleşme göstergelerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkilerinin düzeye bağlı olarak değiştiğini ve kredi kullanımının etkisinin doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini göstermekte, dolayısıyla KRLS yönteminin bu ilişkilerin ortaya konmasında sağladığı avantajı teyit etmektedir.

Tablo 5, KRLS yöntemiyle elde edilen tahmin sonuçlarının sağlamlığını değerlendirmek amacıyla farklı tolerans seviyeleri (0.01, 0.05, 0.10) ve alternatif çekirdek fonksiyonu parametreleri (Lambda(8)-Sigma(3)) altında gerçekleştirilen analiz bulgularını sunmaktadır. Bu kapsamda modelin parametre tahminlerinin istatistiksel anlamlılık düzeylerinde ve marjinal etkilerinde önemli ölçüde tutarlılık gözlemlenmiştir. Her üç tolerans seviyesinde de GSYİH değişkeni pozitif ve güçlü bir etki sergilemeye devam etmiş; sırasıyla 1.143, 1.102 ve 1.076 ortalama katsayıları ile tüm modellerde %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur ($p < 0.01$). Bu durum, ekonomik büyümenin bağımlı değişken üzerindeki pozitif etkisinin model varsayımlarından bağımsız şekilde istikrarlı olduğunu göstermektedir. Öte yandan, FG (finansal küreselleşme de jure) değişkeni de benzer biçimde her tolerans düzeyinde pozitif ve yüksek anlamlılığa sahip olup ($p < 0.01$), ortalama etkisi 0.077 ila 0.079 aralığında seyretmiştir. Bu bulgu, finansal küreselleşmenin etkisinin de oldukça sağlam olduğunu teyit etmektedir. Buna karşın, KREDİ değişkeninin etkisi tüm tolerans düzeylerinde anlamsızdır ($p > 0.10$), ve etkisinin yönü hem düşük hem yüksek toleranslarda belirsiz kalmaktadır. Bu durum, kredi/GSYİH oranının model sonuçları üzerinde belirgin ve istatistiksel olarak güvenilir bir etkisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. TG (ticari küreselleşme) değişkeni ise anlamlılık düzeyine yaklaşmakla birlikte, sadece tolerans 0.10 durumunda (%10 anlamlılık seviyesine yakın bir şekilde) anlamlılığa ulaşmakta ($p = 0.105$), diğer senaryolarda ise anlamlı

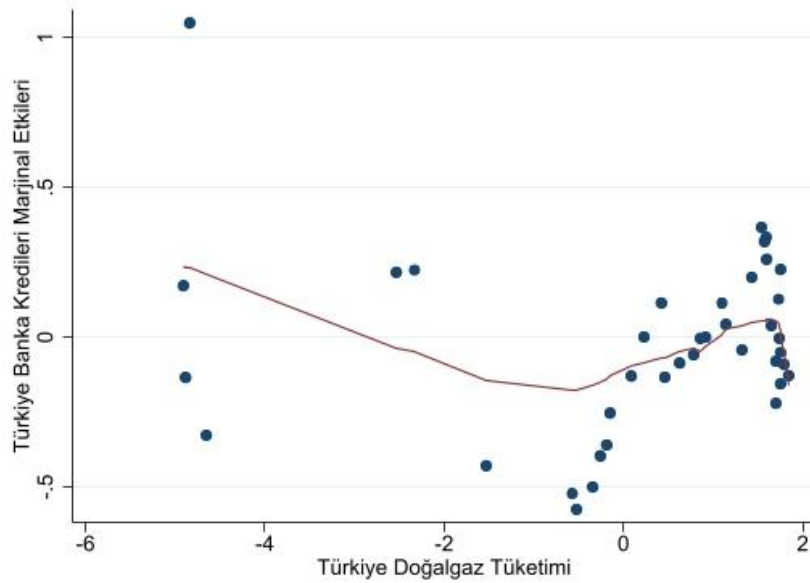
bulunmamaktadır. Dolayısıyla ticari küreselleşmenin etkisi, FG değişkenine kıyasla daha kırılgandır ve modele duyarlıdır. Son olarak, parametrik esneklik amacıyla kullanılan Lambda(8)-Sigma(3) çekirdek kombinasyonunda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. GSYİH ve FG değişkenlerinin etkileri pozitif ve anlamlı kalmaya devam ederken, TG değişkeni bu modellemede istatistiksel olarak anlamlı hâle gelmiştir ($p = 0.001$), bu da ticari küreselleşmenin etkisinin belirli parametrik tercihler altında ortaya çıktığını göstermektedir. KREDİ değişkeni ise bu senaryoda da anlamlı değildir. Bu bulgular, KRLS modeliyle elde edilen temel sonuçların özellikle GSYİH ve finansal küreselleşme açısından oldukça sağlam olduğunu, bu iki değişkenin bağımlı değişken üzerindeki pozitif ve anlamlı etkilerinin farklı model spesifikasyonlarına karşı duyarlı olmadığını göstermektedir. Diğer yandan, ticari küreselleşmenin etkisi parametrik tercihlere duyarlı olup dikkatli yorumlanmalıdır; kredi oranı değişkeninin ise modele katkısının sınırlı olduğu görülmektedir.

Şekil 2: Türkiye GSYİH Marjinal Etkileri ile Doğalgaz Tüketim İlişkisi

Şekil 2, Türkiye’de gayri safi milli hasılanın (GSYİH) Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkilerini KRLS yöntemi kullanılarak tahmin eden ve LOWESS (Locally Weighted Scatterplot Smoothing) eğrisi ile görselleştiren bir analiz sunmaktadır. Grafik, Doğalgaz tüketim düzeyine bağlı olarak GSYİH’nin marjinal etkisinin doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Doğalgaz tüketiminin düşük seviyelerinde (negatif değerler) GSYİH’nin marjinal etkisinin ağırlıklı olarak negatif olduğu ve geniş bir varyasyon sergilediği görülmektedir. Bu durum, ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerindeki etkisinin bu seviyelerde zayıf kaldığını veya bazı dönemlerde verimsiz kaynak kullanımı ve talep dengesizliklerinden kaynaklanan ters yönlü etkilerin ortaya çıkabileceğini düşündürmektedir. Orta seviyelerde ise GSYİH’nin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkisi daha istikrarlı hale gelmekte ve sıfıra yakın bir seyir izlemektedir. Bu, GSYİH ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkinin belirli tüketim seviyelerinde zayıflayabileceğini ve enerji talebinin ekonomik büyüme ile birebir paralel hareket etmeyebileceğini göstermektedir. Pozitif Doğalgaz tüketimi seviyelerinde ise GSYİH’nin marjinal etkisi hızla artmakta ve özellikle yüksek tüketim düzeylerinde belirgin bir pozitif eğilim göstermektedir. Bu noktada ekonomik büyümenin Doğalgaz talebi üzerindeki etkisinin önemli ölçüde güçlendiği gözlemlenmektedir. Bu doğrusal olmayan yapı, GSYİH’nin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin tüketim düzeyine bağlı olarak farklı dinamiklere sahip olduğunu göstermektedir. Düşük tüketim seviyelerinde GSYİH’nin etkisinin negatif olması, enerji arz ve talebi arasındaki dengesizlikleri veya enerji verimliliği politikalarının etkisini yansıtır olabilir. Buna karşın, pozitif tüketim

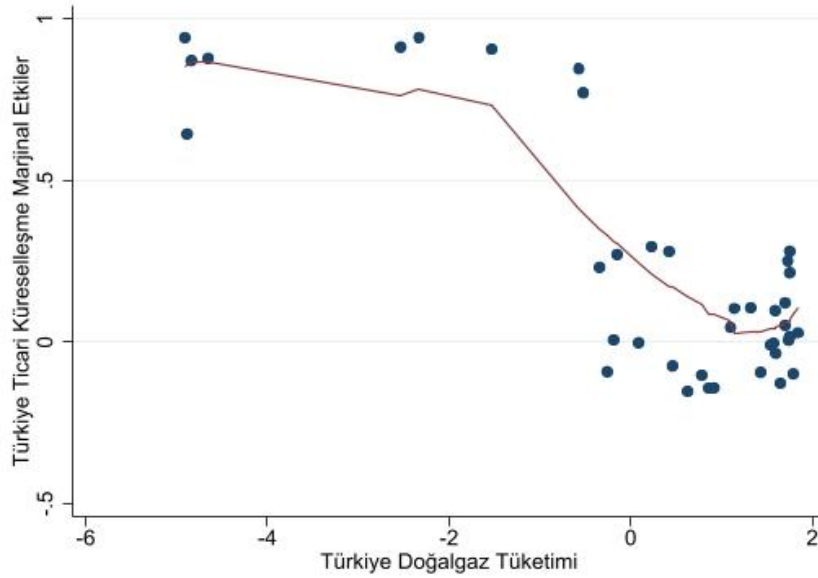
seviyelerinde marjinal etkinin hızla artması, belirli bir ekonomik büyüme eşiğinden sonra enerji talebinin daha belirgin ve doğrusal hale geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda, enerji politikalarının ve ekonomik büyüme stratejilerinin farklı tüketim seviyelerine göre farklı şekillerde tasarlanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Özellikle yüksek Doğalgaz tüketimi dönemlerinde, GSYİH'nin enerji talebi üzerindeki etkisinin daha güçlü olması, büyüme-enerji tüketimi ilişkisini yönetmeye yönelik daha proaktif politikaların geliştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak, bu bulgular, KRLS yönteminin doğrusal olmayan ilişkileri modelleme açısından sağladığı avantajları ortaya koymakta ve ekonomik büyüme ile enerji tüketimi arasındaki etkileşimlerin geleneksel doğrusal modellerle tam olarak açıklanamayabileceğini göstermektedir. Bu bulgular, Doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki pozitif ilişkiyi açıklayan (Apergis & Payne 2010; Çilbant & Alma, 2016; Destek, 2016; Etokakpan vd., 2020; Mahmood vd., 2021; Shahbaz vd., 2013; Südüpak & Şimşek, 2019; Tatli & Lebe, 2017) çalışmaları desteklemektedir.

Şekil 3: Türkiye Banka Kredileri Marjinal Etkileri ile Doğalgaz Tüketim İlişkisi

Şekil 3, Türkiye’de banka kredilerinin (KREDİ) Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkilerini KRLS yöntemi kullanarak tahmin eden ve LOWESS (Locally Weighted Scatterplot Smoothing) eğrisi ile görselleştiren bir analiz sunmaktadır. Grafik, banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini ve tüketim seviyesine bağlı olarak önemli farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Düşük Doğalgaz tüketimi seviyelerinde (negatif değerler) banka kredilerinin marjinal etkisi genellikle pozitif ve 1 civarında değişkenlik göstermektedir. Bu, düşük enerji talebi dönemlerinde kredi kullanımının ekonomik faaliyetleri artırarak Doğalgaz tüketimi üzerinde hafif pozitif bir etki yaratabileceğini düşündürmektedir. Ancak, bu pozitif etkinin oldukça sınırlı olduğu ve belirgin bir trend oluşturmadığı gözlemlenmektedir. Orta tüketim seviyelerinde banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkisi giderek azalmaktadır ve sıfıra yaklaşmaktadır. Bu noktada, kredi genişlemesinin enerji talebi üzerindeki etkisinin nötr hale geldiği ve büyüme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkinin zayıfladığı görülmektedir. Yüksek Doğalgaz tüketimi seviyelerinde ise banka kredilerinin marjinal etkisi hızla negatife dönmektedir. Bu, yüksek enerji tüketimi seviyelerinde kredi genişlemesinin enerji talebini doğrudan artırıcı bir etkisinin olmadığını ve hatta belirli eşik seviyelerinde azalan bir marjinal etki yarattığını göstermektedir. Bu eğilim, artan kredi arzının yüksek enerji tüketimi dönemlerinde finansal kaynakların daha

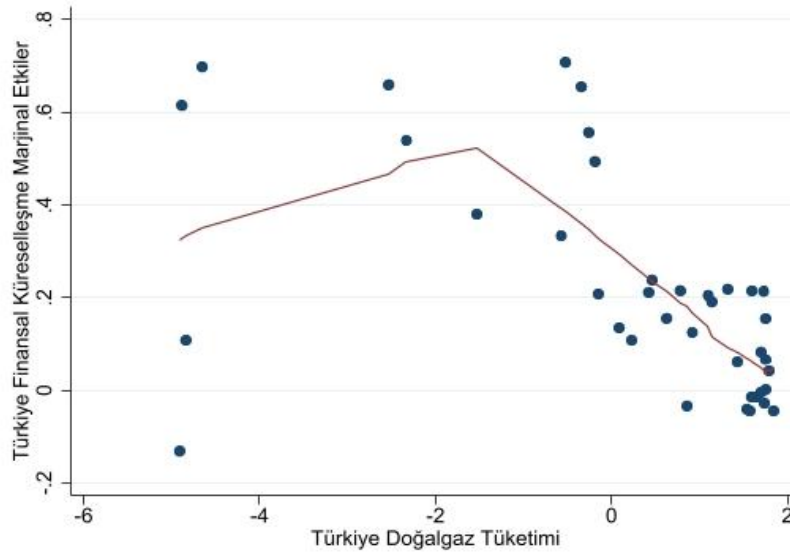
az enerji yoğun sektörler'e yönlendirilmesi veya kredi kullanımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin sınırlı hale gelmesi ile ilişkili olabilir. Bu bulgular, banka kredilerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin tüketim düzeyine bağlı olarak değiştiğini ve doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini göstermektedir. Özellikle düşük tüketim seviyelerinde kredi genişlemesi Doğalgaz talebini kısmen artırırken, tüketim seviyesi arttıkça bu etkinin giderek zayıfladığı ve yüksek tüketim seviyelerinde ise negatif hale geldiği gözlemlenmektedir. Bu durum, banka kredilerinin Doğalgaz talebi üzerindeki etkisinin belirli ekonomik ve yapısal faktörlere bağlı olarak değiştiğini ve yüksek tüketim seviyelerinde kredi politikalarının enerji sektörüne olan katkısının azaldığını göstermektedir. Sonuç olarak, bu grafik, KRLS yönteminin doğrusal olmayan ilişkileri modelleme açısından sağladığı avantajları ortaya koymakta ve banka kredileri ile enerji talebi arasındaki ilişkinin farklı seviyelerde farklı dinamiklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda, kredi politikalarının enerji tüketimine olan etkilerini optimize etmek için daha sektör bazlı ve tüketim seviyelerine duyarlı bir yaklaşım geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bulgular Doğalgaz tüketimi ile banka kredilerindeki genişleme arasındaki ilişkinin negatif olduğunu savunan (Mahmood vd., 2021) çalışmasını desteklemektedir.

Şekil 4: Türkiye Ticari Küreselleşme Marjinal Etkileri ile Doğalgaz Tüketim İlişkisi

Şekil 4, Türkiye’de ticari küreselleşme (TG) değişkeninin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkilerini KRLS yöntemiyle tahmin eden ve LOWESS (Locally Weighted Scatterplot Smoothing) eğrisi ile görselleştiren bir analizi sunmaktadır. Grafik, ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini ve tüketim seviyesine bağlı olarak önemli farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Düşük Doğalgaz tüketimi seviyelerinde (negatif değerler) ticari küreselleşmenin marjinal etkisinin genellikle pozitif olduğu görülmektedir. Bu durum, ekonomik küreselleşmenin düşük enerji tüketimi seviyelerinde ticaret akışlarını ve sanayi üretimini artırarak Doğalgaz talebini destekleyici bir rol oynayabileceğini düşündürmektedir. Ancak, orta tüketim seviyelerinde ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkisinin kademeli olarak azaldığı ve sıfır noktasına yaklaştığı gözlemlenmektedir. Bu noktada ticaretin enerji talebi üzerindeki doğrudan etkisinin zayıfladığı ve küreselleşmenin enerji tüketimiyle olan ilişkisinin belirginliğini kaybettiği görülmektedir. Yüksek Doğalgaz tüketimi seviyelerinde ise ticari küreselleşmenin marjinal etkisi negatif bir trende girmekte ve belirgin şekilde sıfırın altına düşmektedir. Bu durum, ticari küreselleşmenin belirli bir Doğalgaz tüketim eşliğinin ötesinde

enerji talebini doğrudan artırıcı bir faktör olmaktan çıktığını ve küreselleşme sürecinde ekonomik yapıların enerji yoğun sektörlerden daha düşük enerji gereksinimi olan sektörler kayabileceğini göstermektedir. Bu bulgular, ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığını ve küreselleşme sürecinin farklı tüketim seviyelerinde farklı dinamiklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Düşük tüketim seviyelerinde ticari küreselleşme enerji talebini artırıcı bir faktör olarak rol oynarken, yüksek tüketim seviyelerinde bu etkinin zayıfladığı ve negatif hale geldiği gözlemlenmektedir. Bu eğilim, ticari küreselleşmenin enerji yoğun sektörlerden düşük karbon ekonomisine geçiş süreciyle ilişkili olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, ticari küreselleşme politikalarının enerji talebi üzerindeki etkilerini optimize etmek için sektörel bazlı ve tüketim seviyelerine duyarlı bir politika yaklaşımı geliştirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak, bu grafik, KRLS yönteminin doğrusal olmayan ilişkileri modelleme açısından sağladığı avantajları vurgulamakta ve ticari küreselleşme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkinin farklı seviyelerde farklı dinamiklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 5: Türkiye Finansal Küreselleşme Marjinal Etkileri ile Doğalgaz Tüketim İlişkisi

Şekil 5, Türkiye’de finansal küreselleşme (FG) değişkeninin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkilerini KRLS yöntemiyle tahmin eden ve LOWESS (Locally Weighted Scatterplot Smoothing) eğrisi ile görselleştiren bir analizi sunmaktadır. Grafik, finansal küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin doğrusal olmayan bir yapı sergilediğini ve tüketim seviyesine bağlı olarak önemli farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Düşük Doğalgaz tüketimi seviyelerinde (negatif değerler) finansal küreselleşmenin marjinal etkisinin pozitif olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, düşük enerji tüketimi seviyelerinde finansal entegrasyonun sermaye akışlarını ve yatırımları artırarak Doğalgaz talebini destekleyici bir rol oynayabileceğini düşündürmektedir. Ancak, orta tüketim seviyelerinde finansal küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki marjinal etkisinin zirve noktasına ulaştığı, ardından belirgin bir şekilde azalmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu eğilim, finansal küreselleşmenin ilk aşamada ekonomik faaliyetleri canlandırarak enerji talebini artırdığı, ancak belirli bir noktadan sonra sermaye tahsisinin enerji yoğun sektörlerden daha düşük karbon ekonomisine yöneldiğini göstermektedir. Yüksek Doğalgaz tüketimi seviyelerinde (0 ile 2 aralığında) ise finansal küreselleşmenin marjinal etkisi negatif bir trende girmekte ve belirgin şekilde sıfırın altına düşmektedir. Bu durum, finansal küreselleşmenin belirli bir Doğalgaz tüketim eşliğinin ötesinde enerji talebini doğrudan artırıcı bir faktör olmaktan çıktığını ve

sermaye piyasalarının enerji verimliliğine veya yenilenebilir enerji yatırımlarına kaydığını düşündürmektedir. Bu bulgular, finansal küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığını ve finansal entegrasyonun farklı tüketim seviyelerinde farklı dinamiklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Düşük tüketim seviyelerinde finansal küreselleşme enerji talebini artırıcı bir faktör olarak rol oynarken, yüksek tüketim seviyelerinde bu etkinin zayıfladığı ve negatif hale geldiği gözlemlenmektedir. Bu eğilim, küresel sermaye akışlarının düşük karbon ekonomisine yöneldiğini ve enerji talebinin finansal entegrasyon süreçlerinden giderek daha az etkilendiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla, finansal küreselleşme politikalarının enerji talebi üzerindeki etkilerini optimize etmek için daha sektörel bazlı ve tüketim seviyelerine duyarlı bir strateji geliştirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak, bu grafik, KRLS yönteminin doğrusal olmayan ilişkileri modelleme açısından sağladığı avantajları vurgulamakta ve finansal küreselleşme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkinin farklı seviyelerde farklı dinamiklere sahip olduğunu göstermektedir. Ticari ve finansal küreselleşme ile Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişkiye yönelik yapılan literatür taramasında herhangi bir bulgu olmadığı için bu bulgular çalışmanın en özgün yanını oluşturmaktadır.

Tablo 6: Nedensellik Test Sonuçları

Hipotezler			Wald Test	Asymptotic Anlamlılık Düzeyi	Bootstrap Anlamlılık Düzeyi	Uygun Gecikme Uzunluğu
GSYİH	≠>	DGT	11.77	0.019**	0.068*	1
DGT	≠>	GSYİH	0.247	0.620	0.574	1
CREDİT	≠>	DGT	0.061	0.805	0.813	1
DGT	≠>	CREDİT	0.615	0.433	0.418	1
DGT	≠>	TG	18.791	0.009***	0.074*	1
TG	≠>	DGT	0.009	0.924	0.927	1
DGT	≠>	FG	15.718	0.028**	0.087*	1
FG	≠>	DGT	0.821	0.663	0.686	1

Not: ***, **, * sırasıyla yüzde 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6, Türkiye’de Doğalgaz tüketimi (DGT) ile finansal ve ticari küreselleşme perspektifinde makro ekonomik göstergeler arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan Todo-Yamamoto asimptotik test sonuçları ve Hacker-Hatemi-J bootstrap test sonuçlarını sunmaktadır. Çalışmada optimal frekans 0 ve uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Wald testi istatistiklerine ve anlamlılık düzeylerine dayalı olarak hipotezlerin nedensellik yönü analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, GSYİH’den Doğalgaz tüketimine (GSYİH → DGT) doğru nedensel bir ilişki olduğu görülmektedir. Wald testi sonucu 11.77 olarak hesaplanmış olup, asimptotik anlamlılık düzeyi 0.019 ve bootstrap anlamlılık düzeyi 0.068 olarak bulunmuştur. Bu bulgu, GSYİH’nin Doğalgaz tüketimini anlamlı bir şekilde etkilediğini ve ekonomik büyümenin enerji talebini artıran bir faktör olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, Doğalgaz tüketiminin GSYİH üzerinde nedensel bir etkisi bulunmamaktadır (DGT → GSYİH). Wald test istatistiği 0.247 olup, hem asimptotik (0.62) hem de bootstrap (0.574) anlamlılık düzeyleri oldukça yüksektir. Bu durum, enerji tüketiminin kısa vadede ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir yönlendirici etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Banka kredileri (CREDIT) ve Doğalgaz tüketimi arasındaki ilişki incelendiğinde, her iki yönde de anlamlı bir nedensellik bulunmamaktadır. CREDIT → DGT hipotezi için Wald testi 0.061 olup, asimptotik ve bootstrap anlamlılık düzeyleri sırasıyla 0.805 ve 0.813 olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde, DGT → CREDIT hipotezi için de Wald testi 0.615 olup, anlamlılık düzeyleri 0.433 ve 0.418’dir. Bu bulgular, kredi genişlemesinin Doğalgaz talebi üzerinde doğrudan bir nedensel ilişki yaratmadığını ve enerji tüketiminin de finansal kredi büyümesini etkileyen belirleyici bir faktör olmadığını göstermektedir. Öte yandan, Doğalgaz tüketiminden ticari küreselleşmeye (DGT → TG) ve finansal küreselleşmeye

(DGT → FG) doğru güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Wald testi TG için 18.791, FG için ise 15.718 olarak hesaplanmıştır. Her iki değişken için de asimptotik anlamlılık düzeyleri sırasıyla 0.009 ve 0.028 olup, bootstrap anlamlılık değerleri de %10 anlamlılık düzeyi içinde yer almaktadır (TG için 0.074, FG için 0.087). Bu bulgular, Doğalgaz tüketiminin hem ticari hem de finansal küreselleşme üzerinde etkiler olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle enerji tüketiminin ticaret akışlarını ve küresel finansal entegrasyonu etkileyebileceği ve bu süreçlerin enerji talebi ile doğrudan ilişkilendirilebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak, ters yönlü nedensellik (TG → DGT ve FG → DGT) anlamlı bulunmamıştır, yani ticari ve finansal küreselleşme, Doğalgaz tüketimi üzerinde tek yönlü belirleyici bir faktör olarak görünmemektedir. Genel olarak, bu bulgular, ekonomik büyümenin Doğalgaz tüketimini artıran temel bir faktör olduğunu, ancak enerji tüketiminin doğrudan ekonomik büyüme yaratıcı bir unsur olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda, enerji tüketimi ticari ve finansal küreselleşme süreçlerini yönlendiren önemli bir değişken olup, küreselleşme göstergelerinin enerji talebi üzerindeki doğrudan etkisi sınırlı kalmaktadır. Bu çerçevede, enerji politikalarının ticaret ve finansal entegrasyon süreçleri ile birlikte ele alınması gerektiği ve enerji arz güvenliği stratejilerinin küreselleşme süreçleriyle uyumlu şekilde planlanması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışma, Türkiye’de Doğalgaz tüketimini etkileyen temel makro ekonomik faktörleri finansal ve ticari küreselleşme çerçevesinde ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, 1984-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak ekonomik büyüme (GSYİH), banka kredi genişlemesi, ticari küreselleşme (*de facto*) ve finansal küreselleşme (*de jure*) değişkenlerinin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Analizde, doğrusal olmayan ilişkileri yakalayabilme kapasitesine sahip olan KRLS yöntemi tercih edilmiştir. Ayrıca, elde edilen bulguların güvenilirliğini test etmek amacıyla Toda-Yamamoto (1995) ve Hacker-Hatemi-J (2006) Bootstrap Granger nedensellik analizleri kullanılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyümenin Doğalgaz tüketimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bu durum, ekonomik faaliyetlerin artmasıyla birlikte enerji talebinde genel bir yükselişin yaşandığını ve Doğalgazın, Türkiye ekonomisi için önemli bir enerji girdisi olmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda, sanayi üretimi, ulaşım altyapısı ve konut sektöründeki genişlemeler gibi büyüme kaynaklı gelişmelerin Doğalgaz talebini artırdığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, finansal küreselleşme değişkeni de benzer şekilde Doğalgaz tüketimini pozitif yönde etkilemektedir. Bu bulgu, finansal entegrasyonun Türkiye’ye sermaye girişini kolaylaştırarak enerji talebini besleyen, yatırım ve üretim süreçlerini hızlandırdığını ima etmektedir. Özellikle doğrudan yabancı yatırımların artışı ve finansal derinleşme, enerji yoğun sektörlerde faaliyetlerin genişlemesine katkı sağlamakta ve bu da Doğalgaz kullanımını artırmaktadır. Ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisi pozitif olmakla birlikte, finansal küreselleşmeye kıyasla daha sınırlı ve model duyarlılığına açık bir yapıya sahiptir. Bu durum, dış ticaret hacmindeki artışın her zaman doğrudan enerji talebine yansımadığını, ticaretin yapısal bileşimi (örneğin enerji yoğun ürünlerin ithalat/ihracat dengesine göre) ile bu ilişkinin yönünün şekillendiğini göstermektedir. Ayrıca, ticari küreselleşmenin bazı durumlarda enerji yoğun sektörlerden düşük karbonlu sektörler yöneline tetiklemesi de, Doğalgaz talebi üzerinde etkisinin değişken olmasına neden olabilmektedir. Banka kredilerindeki genişlemenin etkisi ise negatif yönlü ve sınırlı düzeyde anlamlıdır. Bu bulgu, kredi kullanımının enerji talebi ile her zaman paralel bir seyir izlemediğini ve kredi kaynaklarının yöneldiği sektörlerin enerji yoğunluğuna göre bu ilişkinin değişkenlik gösterebileceğini göstermektedir. Özellikle yüksek kredi hacmine sahip dönemlerde, kredilerin daha az enerji tüketen hizmet sektörü gibi alanlara yönelmesi, Doğalgaz

talebi üzerinde sınırlayıcı bir etki yaratabilmektedir. Ayrıca, kredi genişlemesiyle birlikte gelen ekonomik istikrarsızlıklar veya finansal riskler, enerji yatırımlarını ve tüketimini doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. KRLS yöntemiyle elde edilen marjinal etki bulguları, tüm bu değişkenlerin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkilerinin doğrusal olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu doğrusal olmayan yapı özellikle kredi kullanımı ve küreselleşme göstergelerinde daha belirgindir. Örneğin, düşük Doğalgaz tüketimi seviyelerinde ekonomik büyüme ve küreselleşme değişkenleri pozitif ve anlamlı etki yaratırken, tüketim seviyesi yükseldikçe bu etkiler zayıflamakta, bazı durumlarda negatif hale dönüşebilmektedir. Bu durum, belirli eşik değerlerden sonra marjinal getirilerin azaldığını ve enerji talebinin doygunluğa ulaştığı noktalarda büyüme ya da küreselleşme gibi faktörlerin tüketimi artırıcı etkisinin sınırlı hale geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, enerji politikalarının ve küreselleşme stratejilerinin bu eşik dinamikleri dikkate alınarak şekillendirilmesi önem arz etmektedir.

Çalışmanın sağlamlık analizleri kapsamında elde edilen bulgular, temel sonuçların genel geçer ve istikrarlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Farklı modelleme varsayımları ve tolerans düzeyleri altında yapılan testlerde, özellikle ekonomik büyümenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki pozitif etkisi her durumda güçlü ve anlamlı şekilde korunmuştur. Bu bulgu, ekonomik faaliyetlerin genişlemesinin Türkiye’deki enerji talebini kalıcı biçimde artırdığına ve bu ilişkinin zaman veya model yapısına bağlı olarak değişmediğine işaret etmektedir. Aynı şekilde, finansal küreselleşmenin etkisi de tüm senaryolarda pozitif ve anlamlı kalmış; bu durum finansal entegrasyonun enerji tüketimini destekleyen yatırımları ve ekonomik faaliyetleri istikrarlı biçimde beslediğini göstermiştir. Buna karşılık, banka kredilerindeki genişlemenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisi büyük ölçüde zayıf ve istikrarsız bulunmuştur. Çoğu modelleme senaryosunda bu değişkenin etkisi anlamsız kalmış ve yönü net biçimde belirginleşmemiştir. Bu durum, kredi hacmindeki artışın enerji talebiyle doğrudan bir ilişki taşımadığını ve bu ilişkinin ekonomik yapı, sektör tercihleri ve kredi dağılımındaki farklılıklara bağlı olarak değişkenlik gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, ticari küreselleşmenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisi, bazı durumlarda anlamlı olmakla birlikte, genel olarak daha zayıf ve modele duyarlı bir yapı sergilemiştir. Bu sonuç, dış ticaretin enerji talebi üzerindeki etkisinin doğrudan ve kalıcı olmadığını, aksine ticaret bileşiminin ve üretim yapısının yönlendirici rol oynadığını göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, elde edilen sağlamlık bulguları, çalışmanın en belirleyici iki faktörünün ekonomik büyüme ve finansal küreselleşme olduğunu net biçimde ortaya koymaktadır. Bu iki değişkenin Doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisi, hem teorik beklentilerle hem de ampirik gözlemlerle uyumludur. Diğer yandan, kredi genişlemesi ve ticari küreselleşme gibi değişkenlerin etkileri bağlama ve dönemsel koşullara göre değişebildiğinden, bu alanlarda politika üretimi daha dikkatli ve hedef odaklı biçimde yürütülmelidir.

Bu çalışmanın ampirik bulguları doğrultusunda Türkiye için geliştirilen enerji politikası önerileri yedi temel başlık altında toplanabilir. (i) Ekonomik büyümenin doğalgaz tüketimini anlamlı şekilde artırdığı dikkate alındığında, enerji politikaları ile büyüme stratejilerinin eşgüdüm içerisinde tasarlanması gerekmektedir. Bu bağlamda, artan ekonomik faaliyetlerin yaratacağı enerji talebine karşılık, doğalgaz arz güvenliği güçlendirilmeli ve iletim-dağıtım altyapısına yönelik yatırımlar önceliklendirilmelidir. (ii) Finansal küreselleşmenin doğalgaz tüketimi üzerindeki artırıcı etkisi göz önünde bulundurularak, uluslararası sermaye akımlarının geleneksel enerji kullanımını teşvik etmek yerine, enerji verimliliğini artıracak teknolojilere ve yenilenebilir enerji yatırımlarına yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Bu doğrultuda yeşil finansman modellerinin geliştirilmesi önem arz etmektedir. (iii) Kredi genişlemesinin doğalgaz tüketimi üzerindeki etkisinin zayıf ve kırılgan olması, enerjiye duyarlı kredi politikalarının yeterince

etkin işlemediğini göstermektedir. Enerji yoğun sektörlerde faaliyet gösteren işletmelere özel finansman paketleri sunulmalı; yeşil projelere yönelik düşük faizli ve uzun vadeli kredi destekleriyle banka kredilerinin yönlendirici rolü artırılmalıdır. (iv) Ticari küreselleşmenin etkilerinin sektörel yapıya duyarlı olması nedeniyle, dış ticaret politikalarının enerji yoğunluğu düşük sektörler öncelik verecek biçimde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Özellikle düşük karbon ayak izine sahip ürünlerin üretimi ve ihracatına yönelik teşvikler artırılmalıdır. (v) Çalışmada tespit edilen marjinal etkilerin yüksek tüketim dönemlerinde daha belirgin hale gelmesi, bu dönemlerde talep yönetiminin önemini ortaya koymaktadır. Esnek fiyatlandırma mekanizmaları, geçici sübvansiyonlar ve tüketim eşiklerine dayalı farklılaştırılmış vergilendirme stratejileri ile enerji tüketimi dengelenebilir. (vi) Doğalgaz arz güvenliği, tüketim düzeyine göre değişen bölgesel ve sektörel dinamikler çerçevesinde “esnek enerji politikası” yaklaşımıyla ele alınmalıdır. Bu çerçevede, arz ve talep farklılıklarına duyarlı senaryolar oluşturulması faydalı olacaktır. (vii) Son olarak, enerji, büyüme ve küreselleşme arasındaki çok yönlü ve karşılıklı etkileşim göz önünde bulundurularak, enerji dönüşüm politikaları yalnızca iç dinamiklerle değil; dış ticaret yapısı, uluslararası yatırım stratejileri ve iklim değişikliği taahhütleriyle birlikte, bütüncül ve uzun vadeli bir perspektifle planlanmalıdır.

Bu çalışma Türkiye örneğine odaklanarak anlamlı bulgular sunmakla birlikte bazı sınırlılıklar içermektedir. Öncelikle, tek ülke verisine dayalı analiz, elde edilen sonuçların diğer ülkelere genellenmesini güçleştirmektedir. Ayrıca, kullanılan yıllık ve makro düzeyli veriler, sektörel ya da bölgesel farklılıkları yansıtamamaktadır. Küreselleşme yalnızca belirli endeksler üzerinden değerlendirilmiş, kurumsal yapı, jeopolitik riskler ve uluslararası enerji politikaları gibi unsurlar analiz dışında kalmıştır. Gelecek çalışmalar, çoklu ülke karşılaştırmalarına, daha yüksek frekanslı veya sektörel düzeydeki verilere odaklanarak enerji talebinin daha ayrıntılı dinamiklerini inceleyebilir. Ayrıca, yenilenebilir enerji kullanımı, fiyat oynaklığı ve iklim politikası gibi değişkenlerin entegrasyonu, daha kapsamlı sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir.

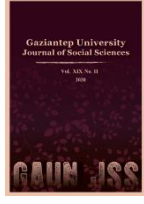
Kaynakça

- Al-mulali, U., & Binti Che Sab, C. N. (2012a). The impact of energy consumption and CO2 emission on the economic and financial development in 19 selected countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(7), 4365-4369. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2012.05.017>
- Al-mulali, U., & Binti Che Sab, C. N. (2012b). The impact of energy consumption and CO2 emission on the economic growth and financial development in the Sub Saharan African countries. *Energy*, 39(1), 180-186. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2012.01.032>
- Al-mulali, U., & Lee, J. Y. M. (2013). Estimating the impact of the financial development on energy consumption: Evidence from the GCC (Gulf Cooperation Council) countries. *Energy*, 60, 215-221. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2013.07.067>
- Apergis, N., & Payne, J. E. (2010). Natural gas consumption and economic growth: A panel investigation of 67 countries. *Applied Energy*, 87(8), 2759-2763. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.01.002>
- Aslan, A., Apergis, N., & Topcu, M. (2014). Banking development and energy consumption: Evidence from a panel of Middle Eastern countries. *Energy*, 72, 427-433. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2014.05.061>
- Bayraç, H. N. (2018). Uluslararası doğalgaz piyasasının ekonomik yapısı ve uygulanan politikalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 13-36. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.405932>
- Boz, F. Ç., Çınar, Ö., & Temelli, F. (2017). Enerji Tüketimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: ASEAN ülkeleri üzerine bir analiz. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 36-52. <https://dergipark.org.tr/en/pub/bsbd/issue/30965/305034>

- Bozgeyik, Y. D. D. Y., Karaca, Ö. G. C., & Torun, S. (2016). Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarının hizmetler sektörüne etkisi: 2000-2014. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 102-124. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yyuibfd/issue/35328/392205>
- CEIC. (2025). Turkey Natural Gas: Consumption, 1982 – 2024 CEIC. Geliş tarihi 13 Mart 2025, gönderen World Trend Plus’s Association: Energy Sector Reports website: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/turkey/natural-gas-consumption>
- Choi, Y., & Lee, S. (2020). The impact of urban physical environments on cooling rates in summer: Focusing on interaction effects with a kernel-based regularized least squares (KRLS) model. *Renewable Energy*, 149, 523-534. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.12.021>
- Çemrek, F., & Bayraç, H. N. (2023). Türkiye’de Petrol ve Doğalgaz Fiyatlarının Makro Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri. *BİLTÜRK Ekonomi ve İlişkili Çalışmalar Dergisi*, 5(4), 235–257. <https://doi.org/10.47103/bilturk.1320482>
- Çilbant, C., & Alma, D. (2016). Türkiye’de doğalgaz tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 1(1), 1-11. <https://dergipark.org.tr/en/pub/beuiibfaidd/issue/28275/300214>
- Das, A., McFarlane, A. A., & Chowdhury, M. (2013). The dynamics of natural gas consumption and GDP in Bangladesh. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 22, 269-274. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.01.053>
- Destek, M. A. (2016). Natural gas consumption and economic growth: Panel evidence from OECD countries. *Energy*, 114, 1007-1015. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2016.08.076>
- Doğan, E. (2015). Revisiting the Relationship between natural gas consumption and economic growth in Turkey. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 10(4), 361-370. <https://doi.org/10.1080/15567249.2014.931486>
- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091-1110. <https://doi.org/10.1080/00036840500392078>
- Erdoğan, S., Gedikli, A., & Kırca, M. (2019). A note on time-varying causality between natural gas consumption and economic growth in Turkey. *Resources Policy*, 64, 101504. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2019.101504>
- Eren, T., & Kaçtioğlu, S. (2017). Türkiye’deki doğalgaz tüketimi ve gri tahmin metoduyla tahmin edilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 16(31), 23-41. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ticaretifbd/issue/55939/767062>
- Etokakpan, M. U., Solarin, S. A., Yorucu, V., Bekun, F. V., & Sarkodie, S. A. (2020). Modeling natural gas consumption, capital formation, globalization, CO2 emissions and economic growth nexus in Malaysia: Fresh evidence from combined cointegration and causality analysis. *Energy Strategy Reviews*, 31, 100526. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2020.100526>
- Fang, M., & Chang, C.-L. (2023). The impact of oil and natural gas trading and globalization on natural resources management in China. *Resources Policy*, 86, 104228. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104228>
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by Econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438. <https://doi.org/10.2307/1912791>
- Granger, C. W. J. (1988). Some recent development in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1), 199-211. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(88\)90045-0](https://doi.org/10.1016/0304-4076(88)90045-0)
- Granger, C. W. J., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(74\)90034-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(74)90034-7)

- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J.-E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *The Review of International Organizations*, 14(3), 543-574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500. <https://doi.org/10.1080/00036840500405763>
- Hainmueller, J., & Hazlett, C. (2014). Kernel regularized least squares: reducing misspecification bias with a flexible and interpretable machine learning approach. *Political Analysis*, 22(2), 143-168. <https://doi.org/10.1093/pan/mpt019>
- Kaya, H. G., & Öztürk, S. (2024). Türkiye’de Bölgeler ve İller Bazında Doğalgaz Tüketimi, İktisadi Büyüme ve Nüfus Değişimlerinin Değerlendirilmesi. *Journal of Economic Research Foundation*, 1(1), 38-57. <https://doi.org/10.62844/jerf.8>
- Khan, M. K., Khan, M. I., & Rehan, M. (2020). The relationship between energy consumption, economic growth and carbon dioxide emissions in Pakistan. *Financial Innovation*, 6(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s40854-019-0162-0>
- Mahmood, H., Maalel, N., & Hassan, M. S. (2021). Probing the energy-environmental Kuznets curve hypothesis in oil and natural gas consumption models considering urbanization and financial development in Middle East countries. *Energies*, 14(11), 3178. <https://doi.org/10.3390/en14113178>
- Pala, F., & Barut, A. (2021). Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme ve Enerji Tüketiminin Çevresel Kalite Üzerindeki Etkisi: E-7 Ülkeleri Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 347–366. <https://doi.org/10.18037/ausbd.959225>
- Qin, M., Sun, R., Hu, D., Dong, K., & Zhong, H. (2022). What influences natural gas consumption in China: A closer look at their marginal and lag effects. *Journal of Cleaner Production*, 363, 132580. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.132580>
- Reynolds, D. B., & Kolodziej, M. (2008). Former Soviet Union oil production and GDP decline: Granger causality and the multi-cycle Hubbert curve. *Energy Economics*, 30(2), 271-289. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.05.021>
- Sadorsky, P. (2010). The impact of financial development on energy consumption in emerging economies. *Energy Policy*, 38(5), 2528-2535. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.12.048>
- Sari, R., Ewing, B. T., & Soytas, U. (2008). The relationship between disaggregate energy consumption and industrial production in the United States: An ARDL approach. *Energy Economics*, 30(5), 2302-2313. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2007.10.002>
- Sarıtaş, T. (2022). AB ülkelerinde doğalgaz tüketimi ve ekonomik büyüme: iki yönlü panel veri modeli. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 86-92. <https://doi.org/10.55589/bsbd.1107120>
- Shahbaz, M., Lean, H. H., & Farooq, A. (2013). Natural gas consumption and economic growth in Pakistan. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 18, 87-94. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2012.09.029>
- Südüpak, Ö. B., & Şimşek, T. (2019). Türkiye ve hazar havzası ülkelerinde doğalgaz tüketiminin ekonomik büyümeye etkisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(8), 57-77. <https://dergipark.org.tr/en/pub/vanyyuiibfd/issue/55931/766754>
- Tatlı, H., & Lebe, F. (2017). Türkiye’de doğalgaz tüketimi, sermaye ve istihdamın ekonomik büyümeyle ilişkisi: eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 1-28. <https://doi.org/10.24988/deuiibf.2017321536>

-
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Umutlu, H., & Bayraç, H. N. (2020). Türkiye’de doğalgaz tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Granger nedensellik analizi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(40), 217-226. <https://doi.org/10.30976/susead.738737>
- Uzgören, E., & Aslan, V. (2019). Seçili MENA ülkelerinde doğalgaz tüketimi ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (59), 13-20. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/issue/43067/393850>
- Xu, G., Chen, Y., Yang, M., Li, S., & Marma, K. J. S. (2023). An outlook analysis on China’s natural gas consumption forecast by 2035: Applying a seasonal forecasting method. *Energy*, 284, 128602. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.128602>
- Zhao, Y., Yang, Y., Jia, R., & Chai, J. (2025). Analysis of the rebound effect and induced effect of non-residential natural gas consumption: Empirical evidence from China. *Journal of Management Science and Engineering*, 10(1), 54–67. <https://doi.org/10.1016/j.jmse.2024.08.002>
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1681117

Kur'ân'da “Nüşûz” Lafzının Semantik Katmanları: Tefsir, Lügat ve Türkçe Mealler Bağlamında Anlambilimsel Bir İnceleme

The Semantic Layers of the Term Nushûz in the Qur'an: A Semantic Analysis in the Context of Tafîr, Lexicography, and Turkish Translations

Ahmet KAVUT^{a*} Tevhit AYENGİN^b

^a Doktora, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9897-3596

^b Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Çanakkale / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-1561-4828

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Nisan 2025

Kabul tarihi: 15 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Tefsir,
Semantik,
Lügat,
Meal,
Nüşûz.

ÖZ

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerim'de geçen نُشُوز (nüşûz) kavramının köken itibarıyla lügat, şiir, klasik tefsir, fıkıh ve Türkçe mealler bağlamında çok katmanlı semantik yapısını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefi ise nüşûzun geleneksel tefsir literatüründe sınırlandığı “itaatsizlik” ve “başkaldırı” kalıplarının ötesine geçerek, kavramın fizyolojik, psikolojik, duygusal ve toplumsal düzlemlerdeki açılımlarını değerlendirmektir. Bu kapsamda, klasik sözlüklerdeki tanımlar, şiirsel ve mecazî kullanımlar ile erken dönem rivayetlerden hareketle oluşturulan anlam haritası; Kur'ân'daki bağlamsal görünüm ve Türkçe mealler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın önemi, nüşûz kavramının kökeni itibarıyla klasik dil ve tefsir geleneği ile çağdaş çeviri pratikleri arasında bütüncül bir yaklaşımla yeniden yorumlama çabasına dayanmaktadır. Bu bağlamda nüşûz, evlilik ilişkisinde yaşanan çok boyutlu çözümleri, duygusal kopuşları ve sadakatin zedelenmesini ifade eden, derinlikli bir yapıya sahiptir. Kelimenin klasik lügatî kaynaklardaki anlam çeşitliliği ve erken dönem şiirlerdeki psikolojik göndermeleri, bu çok katmanlı yapının izlerini taşımaktadır. Kur'ân'daki kullanımlarıyla klasik metinlerin arasında kurulan bağlamsal ilişki ise nüşûzun hem metaforik hem de reel düzlemde nasıl anlamlandırıldığını göstermektedir. Bu çerçevede çalışmanın problematiği; el-Bakara 2/259, en-Nisâ 4/34 ve 4/128, el-Mücâdele 58/11 ayetlerinde geçen nüşûz kökenli lafızların bağlamlarına göre ne tür anlamlar taşıdığı, bu anlamların klasik kaynaklarla ne ölçüde örtüştüğü ve çağdaş Türkçe meallerde nasıl yansıtıldığı sorularına odaklanmaktadır. Son olarak, her bağlamda ortak bir anlam birliğiyle çeviri yapılmasının imkânı veya her bir kullanımın özgül anlam katmanlarının korunmasının gerekliliği, nitel içerik analizi yöntemiyle sorgulanmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 21, 2025

Accepted: August 15, 2025

Keywords:

Tafsir,
Semantics,
Lexicography,
Translation,
Nushûz.

ABSTRACT

This study aims to analyze the multilayered semantic structure of the term *nushûz* (نُشُوز), as mentioned in the Qur'an, within the frameworks of classical Arabic lexicons, pre-Islamic poetry, traditional Qur'anic exegesis, Islamic jurisprudence, and modern Turkish translations. The primary objective of the research is to transcend the reductive interpretive patterns of “disobedience” and “rebellion” commonly ascribed to *nushûz* in traditional tafsir literature, and to explore its connotations across physiological, psychological, emotional, and social dimensions. In this context, definitions found in classical dictionaries, metaphorical and poetic usages, as well as early Islamic narrations are systematically mapped and examined in relation to the contextual appearances of *nushûz* in the Qur'an and their renderings in contemporary Turkish translations. The significance of the study lies in its effort to reinterpret the etymological and contextual richness of *nushûz* through a holistic approach that bridges the classical linguistic-exegetical tradition and modern translation practices. Accordingly, *nushûz* is interpreted as a complex phenomenon that reflects multidimensional relational breakdowns within marriage, emotional detachment, and the erosion of loyalty. The semantic diversity present in early lexicographic sources and the psychological allusions in pre-modern Arabic poetry demonstrate the layered nature of this concept. The contextual correlation between Qur'anic usage and classical interpretive literature further reveals that *nushûz* encompasses both metaphorical and literal dimensions. The central research problem is framed around the question of how the occurrences of *nushûz* and its derivations in al-Baqarah 2:259, al-Nisâ 4:34 and 4:128, and al-Mujâdalah 58:11 are contextually interpreted, to what extent these meanings align with classical sources, and how they are represented in modern Turkish translations. Finally, the study interrogates—through qualitative content analysis—the feasibility of achieving unified translational equivalence versus the necessity of preserving context-specific semantic layers in each instance of usage.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ahmetkavut@hacettepe.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The present study undertakes a semantic analysis of the term *nushūz* (نُشُوز), as employed in the Qur'ān, with specific reference to its lexical roots, poetic representations, classical exegesis, legal interpretations, and renderings in contemporary Turkish translations. Rooted in the triliteral Arabic root ن-ش-ز (*n-sh-z*), *nushūz* initially denoted physical acts such as rising, swelling, or becoming prominent. However, through its evolution in pre-Islamic poetry and later theological discourse, the term has acquired a multitude of meanings including emotional alienation, psychological unrest, and relational disintegration—particularly in the context of marriage.

The central problem this study addresses stems from the reductive interpretations that have dominated traditional Islamic jurisprudence and tafsīr literature, wherein *nushūz* has often been narrowly construed as “disobedience” or “rebellion,” particularly on the part of the wife within the marital relationship. This limited framing has influenced legal rulings and social perceptions across centuries, often to the detriment of a more nuanced understanding of the concept. Yet, the Qur'ānic occurrences of the term—most notably in al-Nisā' 4:34 and 4:128, but also in al-Baqarah 2:259 and al-Mujādalah 58:11—suggest a more complex semantic field. These verses present *nushūz* as a bidirectional relational issue that can apply to either spouse and not exclusively to women, challenging prevailing gendered interpretations.

The main objective of this study is thus to reconstruct the semantic layers of *nushūz* by evaluating its usage across five key domains: (1) classical Arabic lexicons, (2) early Arabic poetry, (3) exegetical tradition, (4) fiqh literature, and (5) modern Turkish Qur'ān translations (meals). By integrating these perspectives, the study seeks to reveal how *nushūz* functions not only as a juridical term but also as a moral, emotional, and sociolinguistic indicator of ruptures in human relationships. Particular attention is given to metaphorical usages of the term in early Arabic poetry, where it is frequently associated with emotional detachment, loss of affection, and existential withdrawal. These poetic constructions enrich our understanding of how *nushūz* was originally conceived and help uncover its broader symbolic resonance within Arab-Islamic culture.

The significance of this research lies in its contribution to a more context-sensitive and linguistically faithful understanding of Qur'ānic vocabulary. Rather than approaching *nushūz* from a univocal and juridically predetermined standpoint, this study proposes a multidimensional hermeneutic that respects both the historical usage and the literary sophistication of the term. In doing so, it also questions the fidelity of modern Turkish translations, which have often opted for generalized renderings such as “disobedience,” “defiance,” or “rebellion,” thereby flattening the semantic depth of the original Arabic. Through a comparative analysis of these translations, the study sheds light on the challenges of conveying Qur'ānic language in another linguistic and cultural context without losing its nuanced moral and emotional registers.

Methodologically, the research adopts a qualitative content analysis approach. It begins with a philological inquiry into the root *n-sh-z*, drawing on the works of classical lexicographers such as Ibn Manẓūr (in *Lisān al-'Arab*) and al-Rāghib al-Iṣfahānī (*Mufradāt*), to map out the foundational meanings of *nushūz*. This is followed by an examination of poetic instances from pre-Islamic and early Islamic periods, where the term appears in metaphorical and psychosocial settings. The study then turns to the tafsīr tradition—especially the works of al-Ṭabarī, al-Zamakhsharī, al-Qurṭubī, and Fakhr al-Dīn al-Rāzī—to assess how classical exegetes interpreted *nushūz* in the Qur'ānic context. Lastly, modern Turkish meāl translations are analyzed to evaluate how contemporary translators have rendered the term and whether they have captured its full semantic spectrum.

The findings of the study reveal that *nushūz* is far more than a term denoting outward defiance. Rather, it functions as a complex signifier of emotional distance, psychological rupture, and the erosion of marital intimacy. In al-Nisā' 4:34, for example, the term is used to describe a wife's gradual emotional withdrawal, not necessarily a physical or moral rebellion. Conversely, in 4:128, it describes the husband's neglect and turning away, thus confirming the gender-neutral applicability of the term. Meanwhile, in al-Mujādalah 58:11, the verbal imperative form *inshuzū* (انْشُرُوا) carries a purely physical meaning of “rising” or “making space,” devoid of any connotation of disobedience or defiance. This diversity of usage highlights the need to contextualize each occurrence of the root according to its surrounding narrative and grammatical structure.

In conclusion, this study demonstrates that *nushūz* is a semantically layered concept whose meanings cannot be reduced to a single, fixed interpretation. It embodies both literal and figurative senses of separation, rupture, and transformation, and must be understood within its specific textual and social contexts. As such, translators and scholars alike should approach the term with a hermeneutic sensitivity that honors its philological depth, poetic resonance, and theological complexity. The research ultimately calls for a reevaluation of *nushūz* not only as a linguistic artifact but also as a key site of exegetical and juridical meaning-making in the Islamic tradition.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, nazil olduğu dil olan Arapçanın köklü anlam katmanları ve mecaz dünyasıyla derinlikli bir iletişim kurar. Bu dilsel derinlik, Kur'ân kavramlarının anlamlandırma süreçlerinde farklı yorumlara ve anlam varyasyonlarına kapı aralar. Özellikle bazı kavramlar, bağlama göre hem lafzî hem de mecazî anlamlar kazanarak; bu kavramların yorumcularının yaklaşım tarzına göre hedef dillere çok çeşitli biçimlerde aktarılabilmektedir. Bu çalışmanın merkezini oluşturan نُشُوز (nüşûz) kavramı da söz konusu çok boyutlu terimlerden biridir.

Arapçada ن-ش-ز kökünden türeyen *nüşûz*, ilerleyen bölümlerde ayrıntılı biçimde inceleneceği üzere, sözlük anlamı bakımından kalkmak, kabarmak, yükselmek, belirginleşmek ve uzaklaşmak gibi fiziksel eylemleri ifade eder. Bununla birlikte bu kelimenin zamanla ki özellikle evlilik bağlamında olmak üzere, ahlâkî ve davranışsal anlam katmanları kazanarak, itaatsizlik ve başkaldırı gibi çağrışımlarla zenginleştirildiği görülmektedir. Halbuki kavramın klasik sözlüklerdeki açıklamaları, Arap şiirindeki kullanım biçimleri ve Kur'ân-ı Kerîm'deki bağlamsal görünüşleri, onun anlam haritasının kültürel, toplumsal ve duygusal düzlemlerde bir kopuşu, ayrılma isteğini veya yeni bir başlangıç manasında şekillendiğini göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de el-Bakara (2/259), en-Nisâ (4/34; 4/128) ve el-Mücâdele (58/11) sûrelerinde geçen *nüşûz* kelimesi ve bu kökten türeyen isim ve fiil formları, bağlama göre farklı semantik tonlar taşımaktadır. Özellikle en-Nisâ Sûresi'nin 34. ve 128. ayetlerinde, *nüşûz* kavramı, evlilik bağlamında kadına ve erkeğe izafe edildiğinde, Kur'ân'ın diğer yerlerinde geçen türevlerinden anlam itibarıyla farklılaştığı görülmektedir. Mütercimlerin yaklaşım tarzlarına göre *nüşûz*, en-Nisâ 4/34 ve 4/128 bağlamında kimi zaman itaatsizlik veya serkeşlik gibi ifadelerle tercüme edilirken, el-Bakara 2/259 ve el-Mücâdele 58/11 bağlamında ise daha çok fiziksel bir ayrılık, kopuş yahut inşâz anlamında yeni bir oluşumun başlangıcı şeklinde çevrilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen نُشُوز (nüşûz) kavramının belirli bir âyet yahut çeviri yaklaşımı çerçevesinden ziyade, kavramın geçtiği tüm Kur'ânî bağlamlar üzerinden bütüncül, lügat temelli ve semantik derinliği gözeten bir yaklaşımla incelemektir. Öte yandan çalışmamızda nüşûzun, en-Nisâ Sûresi 34. âyetinde geçen “darb” kavramı ve buna bağlı fikhî hükümler bağlamında ele alınması yerine, kelimenin lafız merkezli yapısı, kök anlamı, mecaz alanı ve Kur'ân içindeki diğer kullanımlarıyla birlikte kazandığı semantik yönelimler esas alınmıştır. Zira söz konusu âyet ve ona bağlı geleneksel fikhî hükümlerle ilgili olarak literatürde yeterli düzeyde kapsamlı çalışmaların bulunduğu gözlemlendiğinden çalışmamız, nüşûz kavramına odaklanacak şekilde sınırlandırılmıştır. Daha açık söylenmesi gerekirse çalışmamızın amacı; nüşûz kavramının ne olduğu veya neyi ifade ettiğini anlamaya yöneliktir.

Bu çerçevede çalışma, Kur'ân'da geçen dört farklı ayette (el-Bakara 2/259, en-Nisâ 4/34 ve 4/128, el-Mücâdele 58/11) yer alan nüşûz kökenli lafızların, Arap dilinin morfolojik, gramatikal ve sentaktik yapısı içerisinde anlam yönünden nasıl bir süreklilik arz ettiğini, bu kullanımların Türkçeye aktarımında ortak bir kavramsal çerçeve oluşturma mümkün olup olmadığını sorgulamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Kur'ân'daki tüm nüşûz kullanımlarının, anlam dağarcığı ve kök yapısıyla tutarlılığı korunarak bağlamsal ayrışmaya uğramaksızın Türkçede bir anlam birliğiyle karşılanıp karşılanamayacağı araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın yöntemi, nitel metin çözümlemesi esasına dayanmakta; özellikle lügat, klasik sözlük taramaları, gramatik analizler, Arap şiirindeki mecazî örnekler ve Kur'ân'daki bağlamsal kullanımlar üzerinden kavramın anlam katmanları açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca her bir ayetteki kullanımlar, sözdizimsel (sentaktik) bağlamı içinde

değerlendirilmiş; buna bağlı olarak anlam sürekliliği veya bağlamsal kırılma ihtimalleri semantik düzlemde sınıflandırılmıştır.

Nüşûz Kavramının Lügat Anlamı ve Semantik Yapısı

Bu bölümde, *nüşûz* (نُشُوز) kavramının Arapça kökeninden hareketle klasik sözlüklerdeki tanımları, şiirsel ve mecazî kullanımları ile fıkıh ve modern dil literatüründeki semantik karşılıkları bütüncül bir yaklaşımla analiz edilecektir. Kelimenin yalnızca belirli klasik yorumlara ve anlamlara indirgenemeyecek derecede çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu, lugavî temelden başlayarak fiziksel, psikolojik ve toplumsal bağlamlarda kazandığı anlamlarla ortaya konulacak; böylece Kur'an'daki kullanımlarına yönelik anlam haritasının teorik zemini oluşturulacaktır. Bu analiz, sonraki bölümlerde yapılacak meal ve tefsir karşılaştırmalarına sağlam bir anlambilimsel dayanak teşkil etmektedir.

Arapçada نُشُوز kelimesi ن-ش-ز kök harflerinden türetilmiş fıkıh, tefsir ve dil literatüründe çeşitli semantik katmanları sayesinde geniş bir anlam yelpazesinde kullanılmıştır. Bu kelime hem fizyolojik hem de mecazî anlamlarda yoğun içerikler taşımaktadır. Kök anlamı incelendiğinde نُشُوز; kabarmak, yükselmek, belirginleşmek ve öne çıkmak gibi fiziksel hareketleri ifade eder. İbn Manzûr (ö. 711/1311), meşhur sözlüğü *Lisânü'l-'Arab*'ta, birincil anlamlarının dışında kelimenin bedensel sarsıntı, bir hastalık veya başka bir sebeple sürekli olarak etkilenen bir durumu ifade ettiğini belirtir.¹ Daha spesifik anlamda نُشُوز kavramı hakkında; evlilikte eşler arasında bir soğuma, hoşnutsuzluk ve uzaklaşma anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir.² Kelimenin kadın için kullanıldığı varyasyonlarında; kocasına karşı yükselme, ona başkaldırma, buğuz etme, itaatten çıkma ve duygusal ya da fiziksel olarak bağları zayıflatma³ anlamlarında kullanılmaktadır (İbn Manzûr, 1414 H, c. 5, s. 1414).

Neşeze (نَشَرَ) kökünün farklı bağlamlardaki kullanımları, kelimenin semantik alanının ne denli geniş ve çok katmanlı olduğunu ortaya koyar. Bazı lügat alimleri bu kökten türeyen fiilin *cebeze* (جَبَذَ— şiddetle çekmek) ve *cezebe* (جَذَبَ— çekmek) gibi anlamca yakın fiillerle biçimsel benzerlik taşıdığını ve bu sebeple yapısal olarak *maklûb* (مقلوب— kökü ters çevrilmiş) bir fiil olduğunu ifade eder. *Neşezet nefsu* (نَشَرَتْ نَفْسَهُ) ifadesiyle bireyin ruhsal bir sarsıntı yaşaması, korku veya dehşet anında iç dünyasının kabarması ve taşması kastedilir. Mecazî kullanımda yer alan *neşezet el-mer'etü bi-zevcihâ ve alâ zevcihâ* (نَشَرَتْ الْمَرْأَةُ بِرَوْجِهَا وَعَلَى رَوْجِهَا) kalıbı ise kadının kocasına karşı diklenmesi, buğuz etmesi, itaatten çıkması ve evlilik ilişkisini duygusal ya da fiziksel düzlemde zedelemesi anlamına gelir ve böyle bir kadına klasik fıkıh literatüründe *nâşizûn* (نَاشِزٌ) sıfatı verilmiştir. *Irkun nâşizûn* (عِرْقٌ نَاشِزٌ) ifadesi ise kabarmış, sürekli zonklayan ve çoğunlukla hastalıkla ilişkilendirilen bir damarı tanımlarken; *kalbün nâşizûn* (قَلْبٌ نَاشِزٌ) ifadesi, korku sebebiyle yerinden fırlayacakmış gibi olan, çarpıntılı ve huzursuz bir kalbi anlatır. Son olarak *en-neşzü* (النَّشْرُ) kelimesi, yaşlanmasına rağmen bedenî gücünü ve diriliğini yitirmemiş olan erkekleri nitelemek üzere kullanılır. Tüm bu kullanım örnekleri, nüşûz kavramının ailevî itaatsizlik veya toplumsal diklenme ile sınırlı olmadığını; aksine bedensel durumlar, duygusal tepkiler ve psikolojik süreçleri de içeren çok yönlü bir dilsel yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Zebîdî, 1965, c. 15, s. 354).

Bu temel lugavî anlamdan hareketle nüşûz kavramının sadece fiziksel bir başkaldırı veya itaatsizlik eylemi ile sınırlı kalmayıp sosyal ilişkiler, psikolojik eğilimler ve davranışsal

¹ Arapça Orijinal İfadesi; نَاشِزٌ لَا يَزَالُ يَضْرِبُ مِنْ دَاءٍ أَوْ غَيْرِهِ

² Arapça Orijinal İfadesi; النَّشُورُ يَكُونُ بَيْنَ الرَّوَجَيْنِ وَهُوَ كَرَاهَةُ كُلِّ مِنْهُمَا صَاحِبُهُ، وَاشْتِقَاقُهُ مِنَ النَّشْرِ وَهُوَ مَا ارْتَفَعَ مِنَ الْأَرْضِ

³ Arapça Orijinal İfadesi; نَشَرَتْ الْمَرْأَةُ بِرَوْجِهَا وَتَنَشَّرُ نُشُورًا، وَهِيَ نَاشِزٌ: ارْتَفَعَتْ عَلَيْهِ وَاسْتَعْصَمَتْ عَلَيْهِ وَأَبْغَضَتْهُ وَخَرَجَتْ عَنْ طَاعَتِهِ وَفَرَّقَتْهُ

tutumlar bağlamında da anlam genişlemesine uğradığı anlaşılmaktadır. Klasik anlamda yazılan lügatlerde yukarıda da görüleceği üzere nüşûzun mecazî anlam alanlarını açıklarken, bireyin, hâkim sosyal ve ahlâkî dengeleri bozacak şekilde dik başlılık göstermesi, mevcut düzenden ayrılması ve ilişki dinamiklerine aykırı davranması gibi durumlara işaret ettiğini ifade etmişlerdir. Bu çerçevede nüşûz, sosyal bağlamda *karşı durmak*, *bozmak* ve *uyumsuzluk* anlamlarını da kapsamaktadır.

Nüşûz kavramının ruhsal ve psikolojik boyutunu net bir şekilde ifade eden ilk dilbilimci Râgıb el-İsfahânî'dir (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği). Ona göre nüşûz, kadının kocasına karşı içsel bir buğuz beslemesi, ona karşı itaatkâr tutumdan uzaklaşması ve gözünü ondan çevirerek başkasına yönelmesi anlamlarına gelir (Râgıb el-İsfahânî, 1412 H, s. 306).

Bu durum, duygusal bir kopuşu ve evlilik bağındaki içsel çözülmeyle ifade eder. Söz konusu psikolojik ve davranışsal yön, klasik edebî örneklerde de yerini bulmuştur. Nitekim Râgıb el-İsfahânî'nin (1412 H, s. 307) aktardığına göre bir şair, kadının nüşûz hâlini şu mısrayla tasvir eder:

إِذَا جَلَسَتْ عِنْدَ الْإِمَامِ كَأَنَّهَا
تَرَى رُفْقَةً مِنْ سَاعَةٍ تَسْتَحِيلُهَا

“İmamın (yani yönetici veya etkili bir figürün) yanında oturunca sanki o kadın bir anlık ülfet hisseder gibi olur; fakat o anı dahi gönlünde erişilmez, olmayacak bir hayale dönüştürür.”

Bu beyitte kadının, fiziksel olarak eşinin yanında bulunmasına rağmen, zihinsel ve duygusal düzlemde ondan kopmuş olduğu; hatta iç dünyasında evlilik bağından ayrılmayı tahayyül ettiği bir uzaklaşma hâlini taşıdığı betimlenmektedir.

İslam öncesi dönemden (Milâdî 573) olan meşhur şairlerden Teebbeta Şerran⁴ tarafından söylenmiş şu beyitte de ise nüşûzun farklı bir bağlamda anlam katmanı kazandığı görülmektedir;

قَلِيلَ إِخَارِ الزَّادِ، إِلَّا تَعَلَّ وَقد تَشَرَّ الشُّرُوفُ وَالتَّصَقَّ الْمَعَى

“Azıktaki birikimi ancak zaruret ölçüsünde olan;

Öyle ki göğüs kafesi dışarı çıkmış, bağırsakları ise birbirine yapışmıştır.”

Bu kullanımda تَشَرَّ fiili, açlık ve zayıflık nedeniyle kemiklerin deriye yapışarak görünür hâle gelmesini yani bir fiziksel çıkıntı oluşumunu ifade etmektedir (Halîf, t.y., s. 234).

Şairin zayıflamış ve kemikleri çıkıntı vermiş bedeni, onun yerleşik düzene, otoriteye ve beklentilere karşı direnç gösteren bir figür olduğunu imgeler. Bir önceki beyitte kadının nüşûzu, duygusal soğuma, ruhî mesafe ve içe kapanma şeklinde tezahür ederken; bu şiirdeki fizyolojik çözülme ve içsel daralma, nüşûzun erkek merkezli ve sosyal bağlamlı bir türüne işaret eder. Dolayısıyla نُشِزَتْ أَضْلَاعُهُ şeklinde de kullanılan deyimsel ifadenin, nüşûz kavramının bireysel

⁴ Teebbeta Şerran, câhiliye dönemi su‘âlik (toplum dışı) şairlerinden olup Doğu Arabistan’da yaşayan Kays Aylân’ın kollarından Fehm (Cedile) kabilesine mensuptur. Hakkındaki bilgiler çoğunlukla efsanevî rivayetlere dayanmakta, annesinin Benî Fehm kabilesinden Ümeyme adlı siyahî bir kadın olduğu kaydedilmektedir. “Te’ebbeṭa Şerran” (kötülüğü koltuğunun altına almış) lakabının menşeiyle ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte, en meşhur anlatım onun bir gün koltuğunun altına kılıç alarak öfkeyle evden çıkması ve annesinin bunu “kötülüğü koltuğunun altına aldı” şeklinde ifade etmesiyle bu ismin verilmiş olmasıdır. Hızlı koşuculuğu, cesareti ve baskınlardaki başarısıyla tanınan şair, zamanla efsanevî bir kahraman kimliği kazanmış, hayatı boyunca Benî Hüzeyl ve Benî Becile gibi kabilelerle mücadele etmiştir. Şiirlerinin çoğu fahr, hamâse ve i‘tizâr türlerinde olup dağınık şekilde antolojilerde günümüze ulaşmış; müstakil divanları ise ancak modern dönemde derlenip neşredilmiştir.

ve toplumsal yabancılaşmaların şiirsel bir yansıması olarak da anlaşılabileceğini göstermektedir.

Kavramın anlam katmanlarından olan psikolojik boyutu, erken dönem Arap şiirinde çarpıcı biçimde yer bulmuştur. Hicrî 105 (Milâdî 723) yılında yaşamış olan meşhur şair Ferezdak, Halife Yezîd b. Abdülmelik'i överken şu ifadeyi kullanır (Ferezdak, 1407 H, s. 520–521):

فطامن نفسي بعدما نشزت به ليخرج تنزاً القلوب الرواجب

*“Böylece o, isyan ederek başkaldıran nefsimi dizginleyip yatıştırdı;
ta ki kalplerde saklı duran kin ve düşmanlıklar dışarı dökülsün”.*”

Bu beyitte geçen “نشزت” kelimesi, ruhun korkudan dolayı bedenden taşarak yükselmesini mecazî bir şekilde ifade etmektedir. Bu anlam, kelimenin davranışsal yönünü ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, nüşûz kavramı mecazî olarak “kalbin başka bir yere yönelmesi” anlamında da kullanılmıştır. Nitekim قَلْبٌ نَاشِزٌ terkihi, korku veya yoğun duygusal sarsıntı nedeniyle yerinden fırlayacakmış gibi olan bir kalbi ifade eder. Özellikle evlilik bağlamında sıkça karşılaşılan نَشَرَتِ الْمَرْأَةُ ifadesi ise kadının sevgi ve bağlılığını eşi dışındaki bir yöne çevirmesi, evlilik birliğinden duygusal ya da fiilî olarak uzaklaşması anlamında kullanılmaktadır. Böyle bir durumda kadın, ناشيز sıfatıyla nitelendirilir. Bu sıfat, gönülden kopma, bağın zedelenmesi ve içsel mesafe oluşması gibi soyut boyutları da içeren bir kavramsal çerçeve sunar. Aynı kökten gelen أَشَرَّ الشَّيْءِ fiili ise bir nesnenin bulunduğu yerden kaldırılarak yukarıya taşınmasını, yani konumunun fiziksel olarak değişmesini ifade eder. Bu kullanım, kelimenin hem lugavî kök anlamına hem de Kur’ân’daki diriliş ve kalkış temalarına doğrudan temas eder. Ayrıca دَابَّةٌ نَاشِرَةٌ ifadesi, binicisinin ve eyerin üzerinde durmakta zorlandığı, sarsak, huzursuz ve hareketli hayvanları tanımlamak için kullanılır (el-Ferâhîdî, 1980, c. 6, s. 232).

Hiciv şâiri Evs b. Galfâ el-Huceymî’ye (ö. 7. yüzyıl başları) nispet edilen bir beyitte, muhatabın başından öyle şiddetle darbe aldığı anlatılır ki; bu sarsıntıdan dolayı darbe yiyen kişinin kafatasından beyninin görüldüğü ve ardından, ümidi kesilince ruhun parmak uçlarından çıkıp ‘Ümmü Hâm’ kuşu⁵ gibi yükseldiği tasvir edilir. Şiirin bu kısmında geçen نَشَرْتُ عَلَيْهِم (nüşûz etti, yükseldi) ifadesi, ruhun bedeni terk etmesini ifade eden metaforik bir yükseklik ve kopuş anlatımıyla kullanılmıştır. Bu mecaz, bireyin toplumsal bağlamda uğradığı dışlanmayı ve aidiyet kaybını da yansıtan çok katmanlı bir anlatıma sahiptir. Nitekim şiirin bütününde Yezîd adlı kişinin karakter olarak zayıflığı, ahlaki yozlaşması ve kabilesine karşı sadakatsizliği hem fiziksel hem de sosyal düzlemde yoğun bir şekilde eleştirilir. Bu bağlamda nüşûz kavramı, toplumsal nizamdan sapma, ahde vefasızlık ve normatif yapının reddi gibi genişletilmiş anlam boyutları kazanır. Şâirin başvurduğu hayvanî benzetmeler, cinsiyet normlarını altüst eden teşbihler ve sosyal hicivle örülü ifadeler, Yezîd’in, kabilevi düzeyde de bir nüşûz hâli yaşadığını ortaya koyar. Böylece şiir, nüşûzun aynı zamanda sosyal, psikolojik ve ontolojik kopuşların da

⁵ Hüma kuşu: Fars kültüründe ve klasik edebiyatta önemli bir mitolojik unsur olarak öne çıkan Hüma kuşu (*Homā*), sıklıkla “cennet kuşu” olarak tanımlanır. Efsanelere göre bu kuş, sürekli gökyüzünde dolaşır ve asla yeryüzüne konmaz. Bazı anlatımlarda ise Hüma’nın yere inmediği, hatta ayaklarının dahi olmadığı belirtilerek onun maddi dünyadan tamamen bağımsız bir varlık olduğu vurgulanır. Zamanla bu özellikleri, Hüma’yı kader, talih ve yücelik gibi soyut kavramların sembolü hâline getirmiştir (Cebecioğlu, 2013; Köprülü, 2003).

bir göstergesi olarak yorumlanabileceğini ortaya koyan edebî bir örnek sunar (ed-Dabbî, t.y., s. 389).

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ'* adlı eserinde, *نشز* kelimesinin hem fiziksel bir yükselmeyi hem de gönül birlikteliğinden uzaklaşmayı ifade eden çift yönlü bir anlamla kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, kavramın iç dünyadaki duygusal kabarma, taşma ve hatta yabancılaşmayı da kapsayan mecazî bir derinliğe sahip olduğunu ortaya koyar. Eserde yer alan beyitlerden birinde şair şöyle seslenir: *وأشرفت في نشز من الأرض يافع / وقد تشعف الأيفاع من كان مقصدا* ("Yüksek" bir tepeye çıktım; o gençlik diyarı nice âşıkları kendine sevdalandırmıştır.) Burada *نشز* kelimesi hem zemindeki yükseltiyi betimlemekte hem de şairin iç dünyasında yükselen özlem ve ruhsal taşkınlığı ima etmektedir. Bu duygusal dalgalanma bir sonraki beyitte pişmanlıkla yankılanır: *جامع ما تبدد / أهل قول «ليت»* (Dedim ki: "Ah, keşke Esmâ bir cevap verseydi." Ama "keşke" sözü dağılmış olanı tekrar birleştirebilir mi?) Arzunun yerine gelmemesiyle oluşan bu kopuş, nüşûzun kalbi bir uzaklık anlamına gelen mecazî yönünü derinleştirir. Şairin duyguları, bu mesafeden doğan özlemi şu dizelerle pekiştirir: *وإني لأهواها وأهوى لقاءها / كما يشتهي الصادي الشراب المبرد* (Onu seviyorum, onunla kavuşmayı özlüyorum; nasıl ki susamış biri soğuk suyu arzuluyorsa.) Sevda neredeyse fiziksel bir ihtiyaç hâline gelirken, son beyitte bu hissin geçici bir heves değil, zamanla yenilenen köklü bir bağ olduğu ifade edilir: *علاقة حب لج في سنن الصبا / فأبلى وما يزداد إلا تجددًا* (Gençliğin izinde kök salmış bir aşk bu; eskidi sandım ama durmadan yenilendi.) Bu beyitlerde nüşûz ile başlayan duygusal yükseliş ve sapma, ilişkinin merkezinden uzaklaşma ile birleşerek, kavramın hem lügat hem mecaz anlam alanındaki zenginliğini gözler önüne serer. Aynı zamanda bu şiir, Arap dilinin bir kelime üzerinden hem fiziki bir coğrafyayı hem de psikolojik bir mesafeyi aynı anda temsil edebilme gücünü de estetik biçimde ortaya koyar (İbn Kuteybe, 1423 H, c. 1, s. 511–512).

Şiirsel ve mecazî bağlamda *nüşûz* kelimesinin, bireyin içsel çalkantılarını ifade eden kuvvetli bir mecaz alanı oluşturduğu görülür. Hicrî I. yüzyılda yaşamış olan Şemmâh b. Dırâr ez-Zubyânî,⁶ korku anında yaşanan ruhsal taşkınlığı şu veciz beyitte tasvir eder: *ولما استغاثت والهوادي غيوتها / من الرهب قبل والنفوس نواشز* (Korkudan gözleri (sağa sola) çırpınarak yardım çağrısında bulunduğu, şaşkınlık içinde bakan bakışlar ve korkudan "fırlamış" ruhlar ortaya çıktı.) Bu beyitte, *النفوس نواشز* ifadesiyle dehşetle ileri fırlayan gözler, *الهوادي غيوتها* ise korkunun ruhlar üzerinde yarattığı şiddetli etki vurgulanmaktadır. Burada geçen "nevâşiz" ifadesi hem uyumsuzluk ve dengesizlik hem de ruhun bedensel formdan fırlayarak kopması anlamında derin bir mecaz taşır. Şairin kullandığı bu kelime, *nüşûz* kavramının sadece evlilik ya da sosyal bağlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda bireyin psikolojik ve varoluşsal düzeyde yaşadığı ani sarsıntıları ve kopuşları ifade edebilecek semantik bir kapasiteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (eş-Şemmâh b. Dırâr, 2009, s. 195).

⁶ Şemmâh b. Dırâr hem Cahiliye dönemine hem de İslâm'ın ilk yıllarına tanıklık etmiş muhadramûn şairlerinden biridir. Kays kabilesine mensup olan Şemmâh özellikle tasvir gücü yüksek şiirleriyle öne çıkmış, doğa ve çöl hayatını resmeden ifadeleriyle klasik Arap şiir geleneğinde ayırt edici bir yer edinmiştir. Şiirlerinde gazel, medih, hiciv ve mersiye gibi klasik temaların yanı sıra psikolojik ve varoluşsal sorgulamalar da yer alır. Özellikle yaban eşiği ve yay tasvirlerinde erişilmesi güç bir ustalık sergileyen Şemmâh, klasik kaynaklarda tasvir şairi olarak anılmıştır. Recez tarzında irticâlen şiir söylemedeki maharetiyle çağdaşları arasında takdir görmüş, İbn Sellâm el-Cumahî gibi edebiyat tarihçileri tarafından Lebîd, Ebû Züeyb el-Hüzelî ve Nâbîga el-Ca'dî gibi isimlerle aynı tabakada değerlendirilmiştir. Şiirlerinde doğanın ritmiyle bireysel duyularını harmanlayan bu muhadram şairin divanı, modern dönemde neşredilmiştir. Bk. Zülfikar Tüccar, "Şemmâh b. Dırâr" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/506-507.

Nüşûz kelimesi, modern Arapça sözlüklerde çağdaş, hukukî ve sosyal bağlamlara da atıf yapan çok yönlü bir yapı içerisinde tanımlanmaktadır. *el-Mu‘cemü’l-‘Arabî el-Mu‘âsır* adlı sözlükte, kelimenin fiil formu olan نشز kökünden türeyen kullanımının, bir şeyin yerinden çıkması, olağan hâlden sapması, yükseklik kazanması (örneğin tepenin kabarıp belirginleşmesi veya damarın şişmesi) ve bir kişinin oturduğu yerden kalkması gibi anlamlara geldiği belirtilir. Ailevi bağlamda ise “نشز الرجل أو المرأة بالزوج/على الزوج/من الزوج” kalıpları, eşlerden birinin —özellikle kadının— diğerine karşı itaatsizlik göstermesi, kötü geçim sergilemesi ve evlilik hukukunu ihlâl etmesi anlamında kullanılır. Mezîd bâblardan türemiş şekli olan أنشز fiili, bir nesneyi bulunduğu yerden yukarı kaldırmak anlamı taşır. Aynı kökten gelen ناشز ismi ise başkaldıran, uyumsuz veya itaatsiz kimseyi tanımlar ve özellikle evlilikte geçimsizlik gösteren eşler için kullanılır. Ayrıca نشاز kelimesi genel anlamda “uyumsuzluk” (örneğin “uyumsuz söz”) ve müzik terimi olarak “ahensiz nota veya ses” karşılığıyla da sözlükte yer almaktadır (Ahmed Muhtâr Ömer, 2008, c. 3, s. 213).

Modern anlamda ise *nüşûz*, sosyal-hukukî boyutlarıyla da detaylandırılmıştır. *Mu‘cemu lugati’l-fukahâ* adlı eserde, *nüşûz*, kadının meşru bir gerekçeye dayanmaksızın kocasının evini terk etmesi şeklinde tanımlanmakta ve böyle bir durumda “nâşize” olarak nitelenen kadına nafaka verilmesinin mümkün olmayacağı belirtilmektedir. Bu bağlamda “الناشز لا نفقة لها” ifadesi açıkça yer almakta; klasik fikhî söylemle modern sözlük sistematığının birleştiği bu kullanım biçimi, *nüşûz* kavramının toplumsal yaptırımlar içeren yönlerini de ortaya koymaktadır. Dikkat çekici biçimde bazı çağdaş yorumlarda kelimenin, sarhoşluk hâlinin başlangıcı veya vecd ve içsel coşku gibi duygusal taşkınlıkları tanımlamak için de kullanıldığı ifade edilmiştir (el-Kal‘acî & el-Kanîbî, 1408, s. 480).

Sonuç olarak Arap dilinde “nüşûz” kavramının anlam çerçevesinin yalnızca “itaatsizlik” ya da “başkaldırı” gibi disiplin odaklı karşılıklarla sınırlanamayacak kadar geniş ve çok boyutlu olduğu görülmektedir. Lügat itibarıyla kelime öncelikli olarak yükselmek, doğrulmak, kabarmak, öne çıkmak ve konum değiştirmek gibi fiziksel hareketleri ifade eder. Ancak bu temel fiziksel hareketlerden soyutlamalar yoluyla kavram, zamanla bireysel ve toplumsal boyutta çeşitli psikolojik anlamlar kazanmıştır. Böylece kelime, kişinin iç dünyasında ortaya çıkan sarsıntılar, duygusal dalgalanmalar, zihinsel ayrışmalar, sevgi ve sadakat bağlarındaki zayıflamalar ve ilişkisel yabancılaşmalar gibi derin ve incelikli anlam katmanlarına da işaret etmeye başlamıştır. Bu bağlamda “nüşûz”, bireysel psikolojiden toplumsal ilişkilere kadar genişleyen, içsel ayrışma ve duygusal kopuş durumlarını da kapsayan karmaşık ve çok yönlü bir semantik yapıya sahiptir.

Dolayısıyla *nüşûz* kavramı, ayrılmak, kopmak, yeniden inşa edilmek ve başka bir yere veya evreye evrilmek gibi anlam katmanları çerçevesinde, evlilik bağlamında Türkçeye; “eşinden gönül olarak uzaklaşmak”, “evlilik bağından duygusal olarak kopmak”, “içinden ayrılığı düşlemek”, “ilişkinin merkezinden çekilmek”, “yakınlığı bozan ruhsal bir mesafe oluşturmak” ya da “bir iç yöneliş sergilemek” gibi ifadelerle de çevrilebilecek nitelikte çok boyutlu bir kavram olduğu ifade edilebilecektir.

Evlilik Bağlamında Nüşûz Kavramının Erken Dönem Anlam Katmanı

Kadının kocasına karşı sergilediği itaatsizlik ve evlilik bağlamında yorumlanan *nüşûz* kavramının, bu anlam dünyasında yer bulduğu ilk rivayetin Abdullah b. Abbâs’a (ö. 68/687) nispet edildiği tarafımızca tespit edilmiştir. Rivayete göre İbn Abbâs, *nüşûzu*; kadının kocasının hakkını küçümsemesi, ona itaat etmemesi ve evlilik içi yükümlülüklerini hafife alması şeklinde tanımlar (el-Beyhakî, 2003, c. 7, s. 494). Bu tanım, *nüşûz* kavramının erken dönemde özellikle kadın merkezli aile içi geçimsizlik ve itaatsizlik bağlamında değerlendirildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bununla birlikte *nüşûz*ün yalnızca fiziksel bir başkaldırı ya da hukuki bir hak ihlaliyle sınırlı olmadığı; evlilik ilişkilerinde eşlerin birbirine karşı sergilediği duygusal uzaklık, ilgi kaybı ve bağın zayıflaması gibi durumları da kapsayacak şekilde anlam kazandığı, erken dönem rivayetlerde açık biçimde gözlemlenmektedir. Nitekim bir sahâbî eşinden boşanmış, bu kadın daha sonra başka bir sahâbî ile evlenmiş; ancak ikinci evliliğinde yaşadığı sorunlar nedeniyle Hz. Âişe'ye başvurarak eşinin kendisine şiddet uyguladığını ve cinsel anlamda tatmin edici bir ilişki kurmadığını belirtmiştir. Şikâyeti sırasında vücudundaki morlukları Hz. Âişe'ye göstermiş, Hz. Âişe de bu durumu “kadının tenindeki yeşillik giydiği elbiseden daha belirgindi” diyerek durumun vahametini tasvir etmiştir. Olay Allah Resulüne intikal ettiğinde, taraflar arasındaki evlilik ilişkisi gündeme gelmiş ve kadının yeni eşi, karısının gönül birlikteliğiyle kendisine bağlı olmadığını şu ifadeyle dile getirmiştir: “Ben ona deri çırpır gibi yaklaşırım, fakat o bana karşı *nâşizedir*; aslında ilk kocasına dönmek istemektedir” (es-Süyûti, 1998, c. 8, s. 3576). Burada dikkat çeken husus, kadının açık bir fiilî itaatsizlikte bulunmamasına rağmen, kocasının duygusal bir kopuşa işaret etmesidir. Kadın ise yalnızca mevcut evliliğinde cinsel tatminsizlik yaşadığını ima yoluyla beyan etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kadının ilk eşine ancak ikinci eşiyile sahih bir cinsel birlikteliğin gerçekleşmesi ve ardından gerekli talak şartlarının oluşması hâlinde dönebileceğine hükmetmiştir (es-Süyûti, 1998, c. 8, s. 3577).

İkinci rivayet, *nüşûz*ün anlam katmanlarında var olduğu düşünülen bir itaatsizlikten ibaret olmadığını bilakis kadının eşine karşı duygusal-soyut bağlarını koparması başka bir erkeğe yönelme ihtimali gibi içsel süreçleri de kapsayan daha geniş bir bağlamda ele alındığını göstermektedir. Her ne kadar kadının eski eşine dönme arzusu sadece ikinci kocanın yorumu olarak yer alsa da bu yorum üzerinden şekillenen *nâşize* nitelemesi, *nüşûz*ün semantik derinliği açısından dikkate değerdir.

Böylece rivayet bağlamında, erken dönem *nüşûz* kavrayışının semantik düzlemde yalnızca boşanmaya neden olacak bir isyan yahut dışı vurulmuş bir itaatsizlikle sınırlı olmadığı; aynı zamanda evlilik ilişkisinde ortaya çıkan psikolojik yabancılaşmayı, duygusal uzaklaşmayı ve eşler arası bağın içsel düzlemde çözülmesini de kapsayan çok katmanlı bir anlam alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu çok boyutlu yapı, İbn Abbâs'a atfedilen tanım ile Hz. Peygamber'e intikal eden söz konusu örnek olay üzerinden karşılaştırmalı biçimde izlenebilmektedir. Her iki rivayet de *nüşûz* kavramının erken dönemde de duygusal ve zihinsel boyutları içeren bir uyumsuzluk hâli olarak da yorumlandığını göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Nüşûz Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de ن-ش-ز (n-ş-z) kökü, bağlamına göre hem fiziksel hareketleri hem de ahlâkî ve psikolojik durumları ifade eden çok katmanlı bir anlam çeşitliliğiyle toplam dört farklı ayette geçmektedir. Bu kökün, el-Bakara sûresi 259. ayetinde geçen نُنْشِرُهَا (nüşîzühâ) formu; kemikleri birbiri üzerine yerleştirme, düzenleme ve bir araya getirme anlamında kullanılmakta ve bağlam itibarıyla bir diriliş sahnesini ifade eden morfolojik olarak mezîd bir yapı içermektedir (Kur'ân, el-Bakara 2:259). Aynı kök, en-Nisâ sûresinde iki farklı bağlamda geçer: نُنْشِرُهَا (nüşîzühâ) ifadesi 4/34. ayette, kadınların eşlerine karşı sergilediği *nüşûz*ü; نُنْشِرُهَا (nüşîzühâ) ifadesi ise 4/128. ayette erkek kaynaklı evlilik içi duygusal kopuş ihtimalini ifade eder (Kur'ân, en-Nisâ 4:34, 4:128). Son olarak el-Mücâdele sûresi 11. ayette geçen اُنْشُرُوا (inşûrû) ve فَانْشُرُوا (fenşûzû) fiilleri, mecliste kalkmak, yerinden doğrulmak ve saygı tertibi içinde yer verme bağlamında kullanılmıştır (Kur'ân, el-Mücâdele 58:11). Bu formatlar, *nüşûz* kelimesinin köken itibarıyla Kur'ân'daki anlam katmanlarının evlilik bağlamı dışında fiziksel, sosyal, psikolojik ve davranışsal bağlamlara göre şekillendiğini göstermektedir.

Kavramın Kur'ân-ı Kerîm bağlamında edindiği anlam katmanları ve Türkçeye çevirisinin detayları aşağıda sunulmuştur.

el-Bakara suresi 259. ayeti bağlamında n-ş-z kökü ve anlam haritası

Önceki bölümlerde ifade edildiği üzere, *نَشَرَ* fiilinin anlam haritası yalnızca sosyal ya da psikolojik düzlemlerle sınırlı değildir. Aksine, bu kök, fiziksel yapılar, biyolojik süreçler ve bedensel oluşumlar bağlamında da doğrudan anlam ilişkisi taşımaktadır. Nitekim el-Bakara sûresinin 259. âyetinde geçen *وَأَنْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا* (Kemiklere bak, onları nasıl kaldırıyor ve birleştiriyoruz; sonra üzerini etle kaplıyoruz) ifadesi, söz konusu semantik alanı açık bir şekilde gözler önüne sermektedir (Kur’ân, el-Bakara 2:259). Âyette yer alan *نُنْشِرُهَا* kelimesi, kemiklerin toprağın içinden çıkarılarak düzenli bir şekilde bir araya getirilmesini ve yerli yerine oturtulmasını ifade eder. Bu kullanım, *نَشَرَ* fiilinin temel anlamlarından olan “yükselmek”, “belirginleşmek” ve “fizikî olarak ortaya çıkmak” kavramlarını doğrudan karşılamaktadır. Yukarıda semantik düzeyde ele alındığı üzere, *nüşûz* kavramının Arap şiirindeki kullanımları arasında kemiğin dışarı çıkması ve ruhun bedenden ayrılması gibi imgeler de yer almakta olup, bu bağlamda el-Bakara sûresi 259. ayetin anlam haritası ile klasik şiirsel örneklerdeki mecazî *nüşûz* temsilleri arasında anlam yönünden güçlü bir yakınlık kurulabilmektedir.

Aynı kökten gelen fiilin anlamı, Hz. Peygamber’den merfu olarak nakledilen şu rivayette de benzer biçimde açıklanmıştır: “Yalnızca iki yıl içinde olup kemiği şekillendiren ve eti bitiren emzirme geçerlidir”⁷ (el-Beyhakî, 2003, c. 7, s. 761). Bu rivayet, *inşâz* kavramının aynı zamanda bedensel gelişimle ilişkili fiziksel bir dönüşüm sürecine işaret ettiğini ve kelimenin somut, biyolojik bir anlam alanı taşıdığını da açıkça ortaya koymaktadır.

El-Bakara sûresinin 259. âyetinde geçen fiil formuna dair kıraat farklılıklarının bulunduğu da klasik tefsir ve kıraat literatüründe kaydedilmiştir. Bu bağlamda cumhurun tercihi, kelimenin *نُنْشِرُهَا* (*nünşizühâ*) şeklinde, *zâ* harfiyle okunması yönündedir. Bu kıraat, kelimenin anlamını *الإنشاز* şeklinde açıklamakta ve kemiklerin birbirine yerleştirilerek düzenli bir yapı hâlinde bir araya getirilmesini yani iskelet sisteminin fiziksel olarak inşasını ifade etmektedir. Nitekim *inşâz*, kemiklerin birbiri üzerine oturtulmasıdır,⁸ şeklindeki tanımı, kelimenin fiziksel yapılandırma ve düzenleme yönünü açıkça ortaya koyar. Buna karşılık bazı kıraat rivayetlerinde, kelimenin *نُنْشِرُهَا* (*nünşiruhâ*) yani *râ* harfiyle okunduğu (zayıf kıraat) görülse de bu okuma, bağlamla tam bir uyum arz etmemekte; *zâ* ile yapılan okumanın anlam düzeyinde daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır (İbn Manzûr, 1414 H, c. 5, s. 418).

Kelimenin kıraat farklılıkları etrafında şekillenen anlam katmanlarını değerlendiren müfessirlerden biri de Muhammed b. Cerîr et-Taberî’dir (ö. 310/923). Taberî, *inşâr* (الإنشاز) ve *inşâz* (الإنشاز) kelimeleri arasında lafzî düzlemde bir fark bulursa da anlam bakımından bu iki terimin birbirine oldukça yakın olduğunu belirtmektedir. Ona göre *inşâz*, kemiklerin topraktan çıkarılarak, bedenin doğal anatomisine uygun bir şekilde yeniden dizilmesini ve düzenli biçimde yerlerine yerleştirilmesini ifade ederken; *inşâr*, diriltme ve hayata geri döndürme anlamına gelir. Taberî’ye göre bu iki fiilin işaret ettiği anlam hakikatte ortaktır. Zira kemiklerin diriltilmesi, esasen onların bedenden ayrıldıktan sonra asli konumlarına döndürülmesiyle gerçekleşmektedir. Bu nedenle her iki lafız da aynı hakikate delalet etmekle birlikte sadece ifade tarzı açısından farklılık göstermektedir. Nitekim Taberî, el-Bakara 2/259. ayette geçen kelimenin hangi kıraatle okunursa okunsun okuyucunun anlam açısından doğruya ulaşacağını

⁷ لَا رَضَاعَ إِلَّا مَا كَانَ فِي الْحَوْلَيْنِ، مَا أَشْرَعَ الْعِظْمَ وَأَنْبَتَ اللَّحْمَ

⁸ الْإِنْشَازُ تَرْكِيبُ الْعِظَامِ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ

belirtir; ayrıca bu iki lafız arasında anlam bakımından bir tercihte bulunmayı gerektirecek kesin bir delilin bulunmadığını da açıkça ifade eder (et-Taberî, 2001, c. 4, s. 618).

Bu durumda *inşâr* kelimesinin anlam katmanlarında; yeniden diriliş, hayata dönüş ve varlığa iade edilme gibi kavramların iç içe geçtiği görülmektedir. Bu lafzın *nüşûz* kelimesiyle neredeyse aynı semantik düzlemde kullanılıyor oluşu dikkate alındığında, *nüşûz* kavramının da yalnızca ayrılma ya da kopuş anlamlarından ziyade psikolojik düzlemde “yeniden bir başlangıç”, “içsel bir ayağa kalkış” yahut “bağlam değiştirme” gibi anlamları da kapsayacak şekilde bir dönüşüm göstergesi olarak ele alınabileceği anlaşılmaktadır. Bu bağlam, *nüşûzun*, olumsuz bir eylem ya da itaatsizlikten ziyade yeni bir yönelişin, içsel yeniden yapılanmanın ve zihinsel dönüşümün işareti olarak anlamlandırılabilirliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak el-Bakara sûresi 259. ayeti bağlamında *inşâz*, *inşâr* bağlamında yeniden inşa, diriliş, dönüşüm ve içsel bir başlangıç potansiyelini de ifade eden çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Kur’ân, el-Bakara 2:259).

el-Mücadele sûresi 11. ayeti bağlamında n-ş-z kökü ve anlam haritası

el-Mücâdele sûresinin 11. âyetinde yer alan انشُرُوا emri, ن-ش-ز kökünden türemiş olup, lugavî olarak fiziksel kalkış, yer değiştirme ve ayrılma gibi anlamlara sahiptir. Bu fiilin Kur’ân’daki bağlamı, Hz. Peygamber’in huzurunda gerçekleşen ilim meclislerinde düzenin sağlanması, meclise sonradan katılanlara yer açılması ve oturum adabının korunması yönünde bir çağrı niteliği taşımaktadır. Anlam olarak bu fiil, toplumsal düzenin tesisi, hürmetin gözetilmesi ve ahlâkî bir davranış biçiminin inşasıyla da doğrudan ilişkilidir.

Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf* adlı tefsirinde, el-Mücâdele sûresinin 11. âyetinde geçen انشُرُوا emrini ن-ش-ز kökünün anlam alanı içinde değerlendirmekte ve bu fiile doğrudan fiziksel kalkış, yer değiştirme ve hareket etme anlamlarını atfetmektedir. Ona göre bu emir, meclislerde yer darlığı olduğunda yeni gelenlere yer açmak maksadıyla ayağa kalkmayı veya Hz. Peygamber’in meclisinden kalkılması gerektiğinde buna uygun bir davranış sergilemeyi ifade etmektedir. Bununla birlikte Zemahşerî, bu kalkışın sadece mekânsal bir yer değişimiyle sınırlı olmadığını; namaz, cihad ya da hayırlı bir işe yönelme gibi amaçlara dönük bir hareketlilik anlamı da taşıyabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, âyetin devamında yer alan “Allah, sizden iman edenleri ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltir” ifadesine atıfla, bu kalkışın itaate dayalı ve ödüllendirilen bir yöneliş olduğunu vurgular. Bu bağlamda n-ş-z kökünden türetilen kavramın, burada olumsuz içeriklerden arınarak, emre uygun, saygılı ve bilinçli bir yer değiştirme anlamı kazanır (Zemahşerî, 1987, c. 4, s. 492).

Zemahşerî’nin bu yaklaşımı, n-ş-z kavramının semantik alanına yeni sentaktik bağlamların eklendiğini göstermektedir. Nitekim onun yorumlarında bu kelime, namaz, cihad veya ilim halkalarına yönelme gibi pozitif içerikli bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Bu anlam genişliği, günümüzde bazı meallerde birazdan değinileceği üzere n-ş-z kökünün “cihadla kalkış” ya da “toplumsal bilinçlenmeye yönelme” gibi bağlamlarla çevrilmesini mümkün kılan tefsirî bir zemin oluşturur.

Öte yandan Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân* adlı tefsirinde, el-Mücâdele sûresinin 11. âyetinde geçen انشُرُوا فَإِنِ لَّمْ يَذْكُرُوا ifadesini yorumlarken, bu emrin Hz. Peygamber’in meclisinden kalkılması yönünde doğrudan bir talimat olabileceğini belirtmektedir. Ona göre, Hz. Peygamber’in özel ihtiyaçları olabileceği gibi meclis düzeninin korunması ya da sonradan gelenlere yer açılması gibi sebeplerle bu tür bir kalkış gerekebilir. Bu nedenle, uzun süre oturmak yerine, gerektiğinde derhâl kalkılması gerektiği vurgulanmaktadır. Kurtubî, bu açıklamanın ardından aynı âyetin tefsiri bağlamında نَشُورُ kelimesinin lügat kökenine dair değerlendirmeler de sunar. Aynı kökten türeyen nâşize kadın

(امرأة ناشز) terkinin, kocasından uzaklaşan ve onunla ilişkiyi kesen kadın anlamında kullanıldığını belirterek, meclisten ayrılmak anlamını güçlendirmek için bu örneği zikreder. Tüm bu açıklamalardan hareketle Kurtubî, âyette geçen انشُرُوا emrinin herhangi bir mecazî yorumu ihtiyaç duymaksızın, doğrudan fiziksel bir kalkış ve yer değiştirme anlamında anlaşılması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır (Kurtubî, 2006, c. 17, s. 296).

Böylece *n-ş-z*, köken itibarıyla ruhsal yön değişimi, ilme veya hayırlı amele seferberlik gibi pozitif yönelimleri de kapsayan çok boyutlu bir kavram olarak belirir. Bu çerçevede *n-ş-z*’nin bağlama göre “terk edici” ya da “yönelici” bir eylem olarak değerlendirilmesi, klasik tefsir geleneğinde de kabul gören yorum biçimlerinden biri hâline gelmiştir. Bu çeşitlilik, kelimenin Kur’ân’daki bağlamlara göre şekillenen fonksiyonel ve esnek anlam yapısını ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, ilgili fiilin Türkçe meallere nasıl yansıdığı konusu hem anlambilimsel çeşitliliğin hem de tercüme yöntemlerinin analiz edilmesi bakımından dikkat çekici bir inceleme alanı sunmaktadır. Yapılan analiz, انشُرُوا fiilinin Türkçeye aktarımı konusunda meallerin üç temel grupta sınıflandırılabilceğini göstermektedir. Söz konusu değerlendirme kapsamında, meallerin basılı sürümlerine doğrudan ulaşmak yerine, araştırmalarda sıklıkla referans verilen ve akademik çalışmalarda güvenilir bir toplu veri kaynağı olarak kabul edilen *kuranmeali.com* internet sitesi temel alınmıştır (Kuranmeali.com, “Mücâdele Suresi 11. Ayet”, erişim 3 Nisan 2025).

el-Mücâdele sûresinin 11. âyetinde geçen انشُرُوا emri, Türkçe Kur’ân meallerinde farklı yaklaşımlarla çevrilmiş ve bu çeviriler üç temel grupta toplanabilecek biçimde şekillenmiştir.

İlk grubu oluşturan meallerde انشُرُوا emrine açık biçimde fiziksel yer değişimi anlamı verilmiştir. Bu çevirilerde fiil, doğrudan “kalkın”, “meclisten kalkın” veya “yer açın” gibi ifadelerle çevrilmiş ve kelimenin sözlükteki temel anlamı muhafaza edilmiştir. Bu yaklaşım, fiilin mekân merkezli bir hareketi ifade ettiğini vurgular. Abdülbaki Gölpınarlı, Ahmet Varol, Ali Bulaç, Ali Fikri Yavuz, Bayraktar Bayraklı, Diyanet İşleri Başkanlığı (eski ve yeni), Elmalılı Hamdi Yazır, Hasan Basri Çantay, Hayrat Neşriyat, Süleyman Ateş, Ümit Şimşek ve Yaşar Nuri Öztürk gibi mütercimler, bu lafzî çeviri tarzını benimsemiş ve kelimenin asli, somut anlamını ön plana çıkarmışlardır. Bu meallerde *n-ş-z*, doğrudan fiziksel kalkma, yer değiştirme ve yer açma fiilleriyle anlam kazanmıştır.

İkinci grupta yer alan mealler ise hem lafzî hem de mecazî yorum boyutlarını birlikte değerlendirmiştir. Bu çevirilerde, fiilin temel anlamı korunmakla birlikte âyetin sosyal düzen, meclis adabı ve ahlâkî bağlamına uygun biçimde yorumlayıcı açıklamalar da yer almıştır. Abdullah Akgül, Ahmet Tekin, Mahmut Kısa, İhsan Aktaş, Emrah Demiryent, Mustafa İslamoğlu, Muhammed Esed, Süleymaniye Vakfı ve Erhan Aktaş gibi müellifler, “kalkmak” fiilini itaat, toplumsal saygı, feragat ve düzene katkı gibi kavramlarla bütünleştirerek, kelimeye hem ahlâkî hem de sembolik bir işlev kazandırmışlardır.

Üçüncü gruptaki meallerde ise انشُرُوا emrine doğrudan mecazî ve çağdaş sosyal anlamlar yüklenmiştir. Bu yaklaşımda kelimenin lugavî anlamı arka plana itilmiş ve kelimeye soyut, yorumlayıcı anlamlar kazandırılmıştır. Örneğin Cemal Külünkoğlu fiili “lobicilik” ve “hakka hizmet” gibi terimlerle yorumlamış; Ahmet Tekin bu kalkışı “cihada ve işgale karşı ayaklanmak” şeklinde çevirmiştir. Mahmut Kısa ise fiili “ilme bağlılık ve takvâ yarışında öne çıkmak” anlamında iç disiplin ve rekabet düzlemine taşımıştır. Mehmet Türk ise bu kalkışı, “âlimlerin manevi derecelerinin yükselmesi” şeklinde daha metafizik bir anlam çerçevesinde değerlendirmiştir.

Bu farklı yaklaşımlar incelendiğinde, *اَنْشُرُوا* fiiline ilişkin Türkçe meallerin büyük çoğunluğunun lafzî sadakat ilkesine dayandığı ve “meclisten kalkmak”, “yer açmak” ya da “fizikî hareket etmek” gibi bağlama uygun doğrudan anlamları tercih ettiği görülmektedir. Buna karşılık az sayıdaki mealde, kelimenin anlamı sosyal sorumluluk, manevi yükseliş veya toplumsal hareketlilik gibi mecazî katmanlarla genişletilerek açıklanmıştır. Her ne kadar bu yorumlayıcı açılımlar bağlamdan tamamen kopmamış olsa da kelimenin kök anlamını geri plana atma riskini beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, fiilin lugavî kökeni, klasik tefsirlerdeki bağlamsal açıklamalar ve âyetin nüzûl ortamı birlikte değerlendirildiğinde, *n-ş-z* kökünden türetilen bu kavramın, bu âyette öncelikle fiziksel yer değişimini ve meclis adabına uygun davranmayı ifade ettiği sonucuna varmak mümkündür (Kur’ân, el-Mücâdele 58:11; bk. Kuranmealı.com, 2025).

Netice itibarıyla el-Mücâdele sûresinin 11. âyetinde geçen *اَنْشُرُوا* emri, meclis düzeninin sağlanması, yeni katılımcılara yer açılması ve toplumsal tertibin korunması amacıyla fiziksel kalkış, yer değiştirme ve düzenli hareket çağrısı olarak anlaşılmaktadır. Gerek Zemahşerî gerekse Kurtubî’nin yorumlarında görüldüğü üzere, bu emir doğrudan eyleme yönelik, bağlamla tam uyumlu ve fiziki bir davranışı öne çıkaran bir kullanımı ifade etmektedir. Böylece kelimenin anlamı, sözlük kökeniyle örtüşen şekilde; fiziksel hareket, toplumsal disiplin ve düzene katkı bağlamında somut bir karşılık bulmaktadır (Kur’ân, el-Mücâdele 58:11).

en-Nisâ suresi 34. ve 128. ayeti bağlamında anlam haritası

Kur’ân-ı Kerîm’de *nüşûz* (نُشُوز) kavramı, evlilik ilişkileri bağlamında doğrudan iki âyette geçmektedir. Bunlardan ilki en-Nisâ sûresinin 34. âyetinde, diğeri ise aynı sûrenin 128. âyetinde yer almakta olup; bu iki kullanım sırasıyla kadından ve erkekten kaynaklanan *nüşûz* durumlarına işaret etmektedir. Kavramın bu şekilde çift yönlü olarak zikredilmesi, onun toplumsal cinsiyet ilişkileri ve aile yapısı içerisindeki işlevini anlamak açısından oldukça önemlidir. Anılan âyetler, *nüşûz*’ün hem erkek hem de kadının evlilik yükümlülükleri kapsamında sergileyebileceği olumsuz tutum ve davranışları ifade eden çok katmanlı bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, *nüşûz* kavramıyla bağlantılı olarak şekillenen darb ve ardından ortaya çıkabilecek fikhî hükümler neticesinde gündeme gelen boşanma ve boşama yetkisine bağlı furû diğer meseleler, konunun farklı bir boyutuna da işaret etmektedir (Aslan & Dokgöz, 2021). Ancak bu husus çalışmamızı ana ekseninden ayırması muhtemel olduğundan burada sadece semantik bağlamdan *nüşûz* kavramının incelemesi yapılacaktır.

Öte yandan en-Nisâ sûresi 34. âyette geçen *وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ* (*nüşûzundan korktuğunuz kadınlar*) ifadesi, klasik müfessirler tarafından çoğunlukla kadının kocasına karşı sergilediği itaatsizlik, kibir, cinsel birliktelikten kaçınma gibi davranışlar çerçevesinde tefsir edilmiştir. Bu konuda Türkiye’de yapılan literatür çalışmaları arasında öne çıkan ve Hanefi Şola tarafından hazırlanmış olan, çok sayıda klasik tefsir ve çeşitli kaynaklardan derlenen tablolara dayanan kapsamlı çalışmada da bu yorum çizgisinin genel geçerliği ortaya konmuştur. Çalışmanın sonuç bölümünde açıkça belirtildiği üzere:

Klasik dönemden çağdaş dönemde XXI. yüzyılın sonuna kadar *darb* ifadesi istisnasız tüm tefsir ve meallerde ‘dövmek’ şeklinde izah edilirken, *nüşûz* ifadesi de genel olarak ‘kocaya karşı isyan ve itaatsizlik’ şeklinde açıklanmıştır. Hamidullah ile Yaşar Nuri Öztürk’le birlikte *nüşûz* ifadesine ‘aldatma’ ve ‘iffetsizlik’ anlamı yüklenmeye başlanmıştır. Gerçi ondan önce Ömer Rıza Doğrul da *nüşûz* ifadesini açıklarken, kendisinden *nüşûz* sâdır eden kadını iffetsiz bir kadın gibi betimlemiştir (Şola, 2021, s. 174–175).

Bu değerlendirmeler, *nüşûz* kavramının tarihsel süreçte büyük oranda erkek merkezli bir bakış açısıyla ele alındığını ve genellikle kadına yönelmiş bir itaatsizlik biçiminde

sabitlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, en-Nisâ sûresinin 34. ve 128. âyetleri ekseninde klasik tefsir literatürünün tamamının tek tek taranması, mevcut akademik alanda bu yönde yapılmış kapsamlı çalışmaların bulunması nedeniyle ayrıca gerekli görülmemiştir. Özellikle Hanefi Şola'nın, çok sayıda klasik ve modern tefsiri sistematik biçimde karşılaştırarak hazırladığı çalışmasında konuya dair temel yaklaşımlar detaylı biçimde ortaya konmuştur (Şola, 2021).

Bu bölümde ise Şola'nın ulaştığı genel eğilim doğrultusunda klasik yorum çizgisine dikkat çekmekle yetinilmiş, esas olarak *nüşûz* kavramının birinci bölümde lügat, şiir ve klasik kullanımlar bağlamında oluşturulan anlam haritası ile ne ölçüde örtüşen veya ona yakın biçimde Türkçeye tercüme edildiği sorusu etrafında bir analiz yapılmıştır. Böylece kavramın çeşitli Türkçe meallerde hangi semantik katmanlarla karşılık bulduğu incelenerek, bu anlam boyutlarının çeviri düzlemine ne ölçüde yansıtıldığı test edilmiştir. Dolayısıyla bu noktada amaç, klasik tefsirlerde tekrar eden geleneksel yorumları çoğaltmaktan ziyade, *nüşûz* kavramının çağdaş dilsel karşılıklarını, anlam genişlemelerini ve bağlamsal kullanımlarını ortaya koymaktır.

Türkçe meallere dair yapılan bu araştırmada, *nüşûz* kavramı, Hanefi Şola'nın çalışmasında da belirtildiği üzere, çoğunlukla “itaatsizlik”, “serkeşlik” ve “geçimsizlik” gibi terimlerle karşılanmıştır. Ancak mütercimlerin yaklaşım biçimleri arasında anlamı yapılandırma noktasında belirgin farklılıkların bulunduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, Abdulbaki Gölpınarlı ve Ali Fikri Yavuz, *nüşûz* kavramını daha çok disiplin edici bir çerçevede ele alarak, evlilik içi düzeni tehdit eden davranışlara karşılık gelen cezai yaptırımları çağrıştıran bir anlayış geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımlarda *nüşûz*, eşlerden birinin evlilik sorumluluklarını ihlâl etmesi durumunda, otorite merkezli bir davranış bozukluğu olarak tanımlanmıştır.

Buna karşılık, Bayraktar Bayraklı, Ahmet Tekin ve İhsan Aktaş gibi mütercimler ise *nüşûz* kavramına daha çok psiko-sosyal bir boyut kazandırmışlardır. Bu çevirilerde *nüşûz*, evlilik bağlamında yaşanan uyumsuzluk, psikolojik mesafe veya duygusal kopukluk üzerinden yorumlanmakta; eşler arasındaki bağın zedelenmesi ve evliliğin ruhsal boyutunun sarsılması vurgulanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (2001) mealinde ise *nüşûz*, geleneksel fikhî anlayışla paralel biçimde “serkeşlik” ve “itaatsizlik” olarak çevrilmiş; bu yorumlarla birlikte kavramın otorite ve düzen merkezli yönü öne çıkarılmıştır.

Öte yandan Mustafa İslamoğlu ve Mehmet Okuyan gibi mütercimler, *nüşûz* kavramını evlilikteki temel güven ilişkisinin zedelenmesi olarak değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede *nüşûz*, sadakatin çözümlenmesi, eşten uzaklaşma niyeti ve hatta boşanma eğilimi gibi daha derin ve kalıcı sonuçlar doğurabilecek duygusal kırılmalar şeklinde yorumlanmıştır (Kuranmeali.com, 2025).

Mehmet Okuyan'ın *nüşûz* kavramına ilişkin değerlendirmesi, kelimenin yalnızca dışsal bir itaatsizlik ya da geçici bir geçimsizlik olmaktan ziyade evlilik bağını tehdit eden daha derin psikolojik ve duygusal süreçler çerçevesinde ele alınması gerektiğine işaret etmektedir. Okuyan'a göre *nüşûz*, evlilikte sadakatin zedelenmesi, zihinsel yönelimde bir sapma ve içsel kopuş gibi ciddi ilişkisel tehditlerle birlikte düşünülmelidir. Bu yaklaşımını şu ifadelerle ortaya koyar:

Bu ifade, *nüşûz*undan yani başkasıyla evlenmek düşüncesiyle hareket ederek hanımların gözlerini, bakışlarını kaldırması, başka birisiyle evlilik arayışına girmesi demektir. Maksadın basit ve gündelik hayatta sıkça rastlanan türden sıradanlaşan olumsuz davranışlar değil, çok daha ciddi olacak şekilde ‘evlilik hayatını tehdit edecek her türlü tavır, davranış ve bu kapsamdaki başkaldırımlar’ olduğu kanaatindeyiz (Okuyan, 2022, s. 201).

Bu değerlendirme, en-Nisâ suresi bağlamında *nüşûz* kavramının duygusal bir yabancılaşma, bağ kopması ve ilişkinin merkezinden uzaklaşma hâliyle de anlamlandırılabilirliğini ortaya koymaktadır. Okuyan'ın yaklaşımı, kavramın semantik zenginliğine çağdaş psikolojik bir boyut eklemekte ve özellikle kadınların duygusal bağlılık eksenindeki yönelişlerinin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çıkarımın çalışmanın ilk bölümde elde edilen sonuçlarla uyumlu olduğu da anlaşılmaktadır.

Bu tür bir anlam genişlemesi, klasik tefsir geleneğinde Fahreddin er-Râzî'nin en-Nisâ sûresinin 34. âyetine dair yorumlarıyla semantik düzlemde örtüşmektedir. Râzî, özellikle “فَإِنْ أَطَعْتُمْ” (eğer size itaat ederlerse) ifadesini tefsir ederken, Allah'ın el-‘Alî ve el-Kebîr sıfatlarının mümin erkeklerde merhamet, af ve ölçülülük şeklinde tezahür etmesi gerektiğini vurgular. Ona göre Allah, mutlak kudret sahibi olmasına rağmen kullarına karşı affediciliği esas almışken, erkeklerin de *nüşûz* hâlerinden dönmüş olan eşlerine karşı cezalandırıcı değil, onarıcı ve kuşatıcı bir tavırla yaklaşımları gerekmektedir. Râzî ayrıca Allah Teâlâ'nın kullarını bânîlarına (iç dünyalarına) göre değil, zâhirlerine (görünen davranışlarına) göre yargıladığını hatırlatmakta ve insanların da bu ilkeye uygun davranarak özellikle evlilik ilişkilerinde karşı tarafın kalbini araştırmak veya niyetini sorgulamak yerine, dışsal tutumlarını esas almaları gerektiğini savunmaktadır (Râzî, 1420, c. 10, s. 73).

Bu bağlamda Mehmet Okuyan'ın *nüşûz* kavramını bir duygusal sadakat kaybı ve yeni bir yönelme arzusu olarak yorumlaması, Râzî'nin içsel niyetin sorgulanmaması şeklindeki tefsiri, ahlâkî sorumluluk ve görünür davranışlar temelinde yargılama çağrısıyla anlam yönünden örtüşmektedir. Her iki yaklaşım da *nüşûzun*, evlilik ilişkisini temelden etkileyen içsel, derin ve çok boyutlu duygusal süreçleri kapsayan bir anlam yelpazesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede *nüşûz* kavramının; başka birine gönül verme, duygusal bağın zayıflaması ve nihayetinde evlilik hayatını fiilen sona erdirebilecek bir yabancılaşma biçiminde yorumlanması, kelimenin lugavî kökü olan نَشَرَ fiilinin (kalkmak, ayrılmak, uzaklaşmak) anlamlarıyla ve Kur'ân-ı Kerîm'in bağlamsal kullanımıyla tutarlı ve bütüncül bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu bütünlük, özellikle en-Nisâ sûresinin 34. âyetinde geçen “ve o kadınların *nüşûzundan* korkarsanız” ifadesinin daha sahih ve ilişkisel düzlemde anlaşılmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda korkulan şeyin, kadının eşini terk ederek başka birine yönelme ihtimali olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Nitekim aynı sûrenin 128. âyetinde bu kez erkeğin *nüşûzundan* söz edilmesi, kavramın sadece kadına özgü bir tutum olmadığını aksine çift yönlü işleyen bir semantik yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Erkeklerle ilgili *nüşûz*, ilgisizlik, duygusal mesafe ve başka bir kadına meyletme gibi davranışlar şeklinde açıklanırken; kadına izafe edilen *nüşûzun* da benzer biçimde ilişki zeminindeki zayıflamaya dayandığı görülmektedir. Bu yönüyle her iki âyette de *nüşûz*, evliliğin fiziksel, duygusal ve sosyal boyutlarında meydana gelen bir çözülme sürecini ifade etmektedir. Ayrıca, 128. âyette yer alan *i'râz* (yüz çevirmek) kelimesi de bu çözülmenin somut bir tezahürü olarak; erkeğin eşinden duygusal olarak uzaklaşması ve evlilik sorumluluklarından kaçınması anlamında değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda yapılan meal analizlerinde, *nüşûz* kavramının; erkeğin evlilik yükümlülüklerinden uzaklaşması, ilgisizlik, duygusal soğukluk veya sadakatsizlik gibi durumlarla ilişkilendirildiği gözlemlenmiştir. Örneğin, Ali Fikri Yavuz, Elmalılı Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş gibi mütercimler, kelimeyi “geçimsizlik” ve “huysuzluk” şeklinde aktarırken; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (2001) meali ile Abdullah Parlıyan ve Ahmet Varol ise ilgisizlik ve duygusal kopuş anlamlarını ön plana çıkarmıştır. Öte yandan, Mustafa İslamoğlu, Mahmut Kısa ve İhsan Aktaş gibi yorumcular, kavrama “sadakatsizlik”, “terk etme” veya

“şiddet” gibi daha ağır içerikler yükleyerek, *nüşûzun* toplumsal ve fiziksel sonuçları olan çok boyutlu bir süreç olduğunu vurgulamışlardır (Kuranmeali.com, 2025).

Sonuç olarak, en-Nisâ Sûresi’nin 34. ve 128. ayetlerinde geçen *nüşûz* kavramı, evlilik ilişkilerinde karşılıklı olarak ortaya çıkabilecek duygusal kopuş, ilgisizlik, güven kaybı ve sadakatsizlik gibi içsel çözümleri ifade etmektedir. Klasik tefsirlerde *nüşûz* genellikle itaatsizlik ve başkaldırı anlamlarında yorumlanmışken günümüzde bazı mealler bu kavramı evliliğin devamlılığını tehdit eden psikolojik ve ahlâkî kırılmalar olarak ele almıştır. Örneğin, Mehmet Okuyan, *nüşûzu* evlilik hayatını tehdit eden ciddi davranışlar olarak yorumlamaktadır (Okuyan, 2022). Bu yaklaşım, *nüşûzun*, duygusal sadakatin bozulması ve başka bir ilişkiye yönelme arzusunun tezahürü olarak da anlaşılabilirliğini göstermektedir. Dolayısıyla, *nüşûz* kavramı hem lügat temelli kök anlamı hem de Kur’ân’daki bağlamsal kullanımı itibarıyla, evlilik ilişkilerinde meydana gelebilecek derin duygusal süreçleri kapsayan çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Çalışmamız, Kur’ân-ı Kerîm’de ن-ش-ز kökünden türeyen “*nüşûz*” kavramının farklı bağlamlarda yer aldığı yerler (el-Bakara 2/259, en-Nisâ 4/34 ve 4/128, el-Mücâdele 58/11) esas alarak, bu kullanımlar arasında anlam birliği kurulup kurulamayacağını incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda kavramın klasik sözlüklerdeki anlam alanı, Arap şiirindeki mecazî temsilleri, kıraat farklılıkları ve tefsir geleneğindeki yorumsal çeşitlilik nitel metin analizi yöntemiyle değerlendirilmiş; son olarak Türkçe meallerde kavramın nasıl karşılandığı analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular, *nüşûz* kelimesinin Kur’ân’daki farklı bağlamlarda çeşitli semantik katmanlar taşıdığını ancak bu çeşitliliğin rastlantısal bir dağılmadan ibaret olmadığını, aksine kök anlam olan “kalkmak, kabarmak, ayrılmak ve belirginleşmek” fiilleri etrafında anlamlı bir birlik oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle el-Bakara Sûresi 2/259’da kemiklerin yerden yükselmesi ve inşa edilmesi, el-Mücâdele 58/11’de meclis tertibi için kalkılması gibi örneklerde, “n-ş-z” fiziksel hareket ve düzen kurucu bir eylem olarak yer almakta; bu eylem doğrudan ayrılma, yer değiştirme ve mesafe alma anlamlarıyla ilişkilendirilmektedir.

Çalışmanın ulaştığı en kritik çıkarım, bu kelimenin en-Nisâ Sûresi 34 ve 128. ayetlerde de benzer bir anlam ekseninde değerlendirilebileceği yönündedir. Kadına ve erkeğe izafe edilen *nüşûz* durumları, fizyolojik bir başkaldırıdan ziyade, duygusal uzaklaşma, psikolojik mesafe ve evlilik bağının çözülmesi yönündeki eğilimler olarak okunabilir. Bu yorum biçimi, fikhî yaptırımlar temelinde incelenirken lugavî ve semantik bağlam göz önünde tutularak yapılandırıldığında, Kur’ân’ın dil bütünlüğü ile daha uyumlu bir anlam çerçevesi sunmaktadır. Dolayısıyla *nüşûz* kavramı, en-Nisâ Sûresi bağlamında da Kur’ân’ın diğer kullanımlarındaki anlam örgüsünden kopmaksızın “duygusal kopuş, sadakat kaybı, ortak hayattan ayrılma eğilimi” gibi kelimelerle Türkçeye aktarılabilir bir semantik esneklik taşımaktadır.

Neticede, *nüşûz* kavramı lügat kökeni itibarıyla “kalkmak, kabarmak, belirginleşmek, ayrılmak ve uzaklaşmak” gibi fiziksel eylemleri ifade etmekle birlikte bu kökten türeyen lafızların Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarında hem davranışsal hem de psikolojik, sosyal ve duygusal düzlemlerde anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir. Bu genişleme, özellikle evlilik ilişkileri bağlamında geçen en-Nisâ Sûresi 34. ve 128. ayetlerde, kadına ve erkeğe izafe edilen *nüşûzun*; yalnızca otoriteye yönelik bir isyan veya fizikî itaatsizlikten ziyade aynı zamanda duygusal sadakatin zedelenmesi, gönül kopuşu, ilişkinin merkezinden uzaklaşma, hatta başka bir kişiye yönelme arzusu gibi daha içsel çözümleri ifade ettiği yönünde yorumlanmıştır. Bu çerçevede, kavramın çok katmanlı semantik yapısı, yalnızca klasik fikhî literatürdeki dar anlam alanlarıyla sınırlı tutulamayacak kadar geniş bir ilişki ve anlam zeminine

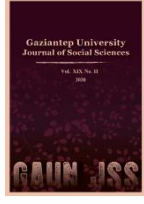
sahiptir. Bununla birlikte, el-Bakara 2/259 ve el-Mücâdele 58/11 gibi ayetlerde nüşûz kökenli fiiller daha çok bedensel kalkış, yeniden diriliş, yapılandırma, yer açma gibi fiziksel ve sosyal anlamlarla yüklüdür. Bu ayetlerde, anlamın fizikî ve düzenleyici düzlemde sabitlenmiş olması, bu bağlamlarda *n-ş-z* kavramına evlilikteki semantik varyasyonların doğrudan uygulanabilirliğini sınırlandırmaktadır. Ancak temel kök anlam olan “yerinden kalkma, ayrılma, kabarma” ortaklığından hareketle, bu kullanım biçimlerinin de bir tür ayrılma, yön değiştirme veya bağlamdan çıkma eylemlerine işaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda, kavramın tüm Kur’ânî kullanımlarında semantik bir süreklilik içinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Öyle ki, Kur’ân’ın farklı bağlamlarında geçen *n-ş-z* kökenli ifadeler, bulundukları cümle içi yapıya göre bazen fiziksel bir kalkış, bazen duygusal bir uzaklaşma, bazen de sosyal düzeni sağlamak amacıyla yön değiştirme gibi anlam katmanlarıyla tezahür etmektedir. Bu da kelimenin Kur’ân’daki bütün kullanımlarında temel bir semantik çekirdeğe bağlı olarak, bağlama duyarlı anlam katmanlarıyla esneklik kazandığını ve her kullanımda bu derinliğin belirli ölçüde korunabildiğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ahmed Muhtâr Ömer. (2008). *Mu‘cemü’l-Lugati’l-‘Arabîyye el-Mu‘âsıra*. Kahire: Âlemü’l-Kutub.
- Ased, M. (1999). *Kur’an mesajı: Meal-tefsir* (C. Koymak & A. Ertürk, Çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Aslan, N., & Dokgöz, D. (2021). Kadın cinayetlerinin öne çıkan sebeplerinden kadının boşanma talebine nasslar açısından bir bakış. *Uluslararası Aile ve Değerler Sempozyumu = International Family and Values Symposium*, 97–104. Bışkek, Kırgızistan.
- Cebecioğlu, E. (2013). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Anka Yayınları.
- Çantay, H. B. (2014). *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. Konya: Gençlik Kitabevi.
- Dîneverî, İ. K. E. M. A. b. M. b. Kuteybe ed-. (1423). *eş-Şi‘r ve ş-Şu‘arâ’*. Kahire: t.y.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2001). *Kur’ân-ı Kerîm meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ed-Dabbî, Ebû’l-A. (t.y.). *el-Mufaddaliyât*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr A. b. el-H. b. A. (2003). *es-Sünenü’l-Kübrâ* (Thk. M. Abdulkadir Atâ, 7. cilt). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye.
- el-Ferâhîdî, H. b. A. (1980). *Kitâbü’l-‘Ayn*. Bağdat: Mektebetü’l-Vatanî.
- Elmalılı, M. H. Y. (1935). *Hak Dini Kur’an Dili: Yeni mealli Türkçe tefsir*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Es-Süyûtî E. F. C. A. b. E. B. b. M. el-H. eş-Şâfi. (1998). *et-Tevşîh ‘ale’l-Câmi ‘i ş-şahîh* (Thk. R. Câmi’). Riyâd: Mektebetü’r-Riyâd.
- es-Süyûtî, C. A. b. Ebû Bekr. (1998). *et-Tevşîh ‘ale’l-Câmi ‘i ş-şahîh* (Thk. R. Câmi’, 8. cilt). Riyâd: Mektebetü’r-Riyâd.
- eş-Şemmâh b. Dirâr, Ebû Sa‘de. (2009). *Dîvân*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif.
- et-Taberî, Ebû Ca‘fer M. b. Cerîr. (2001). *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* (Thk. A. b. A. et-Türkî, 4. cilt). Kahire: Dâru Hicr.
- Ferâhîdî, H. b. A. E. A. b. A. b. A. b. T. el-. (1980). *Kitâbu’l-‘Ayn* (Thk. M. Mahzuni & İ. Sâmirâ’î). Bağdat: Mektebetü’l-Vatanî.
- Ferazdak, E. F. H. b. G. b. Sa‘sa et-Temîmî. (1407). *Dîvânu’l-Ferazdak* (Thk. A. Fâ‘ûr). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye.
- Gatafânî, Ş. b. D. E. S. (2009). *Dîvân* (Thk. S. Hâdî). Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif.
- Halîf, Y. (ts.). *eş-Şu‘arâ ‘u ş-Şu‘âlîk fi’l-‘Aşri’l-Câhilî*. Dimaşk: Dâru’l-Ma‘ârif.
- İbn ‘Aşur, M. T. M. b. M. et-Tûnûsî. (1984). *et-Tahrîr ve t-Tenvîr*. Tunus: Dâru Tûnûsiyye.

- İbn ‘Atıyye, E. M. ‘A. el-Endelüsî. (2001). *el-Muḥarraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz* (A. A. Muhammed, Thk.). Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye.
- İbn Fâris, E. H. A. b. Z. (1979). *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luġa* (A. M. Hârûn, Thk.). Beyrut: Dâru’l-Fikr.
- İbn Kuteybe, E. M. A. b. Müslim. (1423 H). *eş-Şi‘r ve ‘ş-Şu‘arâ’*. Kahire: Dâru’l-Kütüb.
- İbn Mâce, E. ‘A. M. b. Y. er-Rebeî el-Kazvînî. (1992). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Manzûr. (1414 H). *Lisânü’l-‘Arab* (5. cilt). Beyrut: Dâru’l-Fikr.
- Kal‘acî, M. R., & Kanîbî, H. S. (1408 H). *Mu‘cemu Lugati’l-Fukahâ*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis.
- Karakuş, A. (2019). Çokanlamlı kelimeler içeren ayetlerde bağlam ve anlam ilişkisi: Nisâ Suresi 34’üncü ayetin anlamı. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 11(3[25]), 1353–1371.
- Kaya, O. (2017). Nisâ Sûresi 34. âyet bağlamında Kur’an ve Sünnete göre kadın erkek eşitliği ve kadınların dövülmesi meselesi. *Route Educational and Social Science Journal*, 4(6), 324–346.
- Köprülü, M. F. (2003). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Akçağ Yayınları.
- Kûfî, E. A. M. b. M. b. Y. ed-Dabbî el-. (ts.). *el-Mufaḍḍaliyyât* (Thk. A. M. Şâkir & A. M. Hârûn). Kahire: Dâru’l-Me‘ârif.
- Kummî, E. ‘H. ‘A. b. I. (1303). *Tefsîru’l-Kummî* (S. T. el-Mûsevî el-Cezâirî, Nşr.). Kum: Müessesetü Dâri’l-Kitâb.
- Kur’an meâli (H. Peker, Çev.). (2015). Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Kuranmeali.com. (2025, 3 Nisan). *Mücâdele Suresi 11. Ayet*. https://kuranmeali.com/11/mucadele_suresi/ayetler.asp
- Kuranmeali.com. (2025, 3 Nisan). *Nisâ Suresi 128. Ayet*. https://kuranmeali.com/128/nisa_suresi/ayetler.asp
- Kuranmeali.com. (2025, 3 Nisan). *Nisâ Suresi 34. Ayet*. https://kuranmeali.com/34/nisa_suresi/ayetler.asp
- Kurtubî, M. A. b. A. el-Ensârî. (2006). *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Kur‘ân* (Thk. A. el-Berdûnî & İ. A. Atâ, 17. cilt). Beyrut: Dâru’l-Kutub el-‘İlmiyye.
- Okuyan, M. (2007). Kadına yönelik şiddete Kur’an’ın bakışı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(23), 93–134.
- Okuyan, M. (2015). *Çok anlamlılık bağlamında Kur‘ân sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayınları.
- Okuyan, M. (2022). *Kur‘an Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları.
- Ömer, A. M. (2008). *Mu‘cemü’l-Lugati’l-‘Arabiyye el-Mu‘âşıra*. Kahire: ‘Âlemü’l-Kutub.
- Öztürk, M. (2015). *Kur‘an-ı Kerim meali – Anlam ve yorum merkezli çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Râgıb el-İsfahânî. (1412 H). *Müfredâtü elfâzi’l-Kur‘ân*. Dimaşk: Dâru’l-Kalem.
- Râzî, E. ‘A. M. b. Ö. F. (1981). *Mefâtîhu’l-Ġayb*. Beyrut: Dâru’l-Fikr.
- Seber, A. (2014). Kadına şiddet bağlamında Nisâ Sûresi 34–35. âyetlerinde geçen kavramların siyak-sibak açısından değerlendirilmesi. In Ş. Kırış (Ed.), *Kadın ve Aile Sorunları Sempozyumu* (ss. 110–127). Hakkâri: Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Şola, H. (2021). en-Nisâ 4/34 Ayeti Bağlamında ‘Nüşûz’ ve ‘Darb’ Kelimelerinin Anlam Kronolojisi. *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 149–176.
- Taberî, E. C. M. b. C. b. Y. el-Amülî et-. (2001). *Câmi‘u’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur‘ân* (Thk. A. b. A. et-Türkî). Kahire: Dâru Hicr.
- Temîmî, F. E. F. H. b. G. b. S. et-. (1407). *Dîvânu’l-Ferazdağ* (Thk. A. Fâ‘ûr). Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye.
- Tüccar, Z. (2010). Şemmâh b. Dırâr. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

-
- Tülücü, S. (2011). Teebbeta Şerran. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zebîdî, M. M. (1965). *Tâcu'l- 'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Beyrut: Dârü'l-Hidâye.
- Zemahşerî, E. K. M. b. Ö. b. M. el-Hârizmî ez-. (1987). *el-Keşşâf 'an Haqā'iki Ğavāmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekavîl fî Vücûhi't-Te'vîl* (Thk. M. H. Ahmed). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1661491

Yükseköğretimde İlahiyat Öğrencilerinin Dünya Görüşleri

The Worldviews of Theology Students in Higher Education

Mustafa Cabir ALTINTAŞ^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Şırnak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8991-7047

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Mart 2025

Kabul tarihi: 10 Ekim 2025

Anahtar Kelimeler:

Din Eğitimi,
Yüksek Öğretim,
İlahiyat Gençliği,
Dünya Görüşü Kavramı,
Seküler ve Dini Dünya Görüşleri.

ÖZ

21. yüzyılda postmodernizm, küreselleşme, çoğulculuk ve bireycilik gibi kavramlar öne çıkmış ve bu kavramların oluşturduğu dünya görüşleri gençliğin dini hayatlarını derinden etkilemiştir. Birçok genç, dünyanın belirsizlikleriyle uğraşırken, kendi eklettik zevklerine ve ihtiyaçlarına göre bir anlam arayışı içerisinde hayatı bireysel bir projeye ve kişisel bir seçim meselesine dönüştürmüşler, bir dizi dini gelenek ve manevi uygulamadan gelen inançlarını sorgulamaya ve keşfetmeye yönelmişlerdir. Bu bağlamda çalışma, belirli bir grup ilahiyat öğrencisinin din eğitimi ekseninde dine ve sosyal değişimlere karşı tutumlarını, dünya görüşlerini, yaşadıkları gerçekliğin dini boyutunu, kimliklerini şekillendiren dini temelli bir değer sistemi olan İslam'a karşı tutumlarını ele almaktadır. Dünya görüşleri din eğitimi ve öğretimi stratejisinde eleştirel bir boyutta değerlendirilmelidir. Bu amaçla, ilahiyat öğrencilerinin dini ve kültürel ortamları içinde kendilerini keşfedecek, eleştirel bir yaklaşım ve yeni bir anlayış geliştirmek için dünya görüşlerini inceleyecek bir çalışma yapılması öngörülmüştür. Araştırma verileri nicel yöntemlerden anket tekniği ile Şırnak Üniversitesi örnekleminde 254 İlahiyat Fakültesi öğrencisi ile yapılan çalışmayla toplanmıştır. Bulgularda, dünya görüşünün sabit ya da değişmez olmadığı, daha ziyade akışkan, zamansal ve sürekli gelişen oldukları ortaya konmuştur. Ayrıca, yükseköğretimde gençlerin hayatlarında dünya görüşlerinin yeri ve rolü analiz edilerek dünya görüşleri tipolojisi oluşturulmuştur. Araştırmanın araştırmacılara, öğretmenlere, danışmanlara, eğitimcilere olduğu kadar politika yapıcılara, eğitim yetkililerine ve müfredat geliştiricilerine katkı sunacağı düşünülmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 19, 2025

Accepted: October 10, 2025

Keywords:

Religious Education,
Higher Education,
Theological Youth,
Worldview Concept,
Secular and Religious Worldviews.

ABSTRACT

In the 21st century, concepts such as postmodernism, globalization, pluralism, and individualism have become increasingly prominent, profoundly influencing the religious lives of young people. As they navigate the uncertainties of contemporary life, many youths have transformed their existence into individual projects, making personal choices in their search for meaning based on eclectic preferences and needs. This has led them to question and explore their beliefs, drawing from a variety of religious traditions and spiritual practices. Within this framework, the present study investigates the attitudes of a group of theology students towards religion and social change in the context of religious education. It explores their worldviews, the religious dimension of their lived reality, and their perspectives on Islam as a value system that shapes their identities. The study emphasizes the importance of critically evaluating worldviews within religious education strategies. To this end, it aims to examine the worldviews of theology students, enabling them to discover themselves within their religious and cultural environments and to foster a critical approach and new understanding. Data for the study were collected through a questionnaire administered to 254 students from the Faculty of Theology at Şırnak University. The findings indicate that worldviews are not static or immutable, but rather dynamic, temporal, and continually evolving. Additionally, a typology of worldviews was developed by analyzing the significance and function of these perspectives in the lives of young people in higher education. It is anticipated that this research will offer valuable insights for researchers, teachers, counselors, educators, policy makers, educational authorities, and curriculum developers.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mcabiraltintas@srnak.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Young people in higher education have been raised in a society shaped by globalization, individualism, secularism, modernism, and postmodernity, alongside a growing cultural and religious pluralism. They experience an identity conflict arising from Türkiye's Islamic, Eastern, cosmopolitan, and traditional Ottoman heritage, juxtaposed with a socially constructed Western, secular, positivist, and modern vision for the future. This situation has led young people to ask the following question, which prompts them to search for an identity: 'How is it possible today to be both modern and Muslim, or both secular/liberal and Muslim?' University youth have sought to construct their identity and worldview through an inevitable interaction with both traditional Islamic culture and the wider secular/liberal and Western society. This poses a number of challenges in social cohesion, politics and education. How young Muslims respond to these societal changes, how they understand development and progress, and how they construct their worldviews in relation to these challenges is worthy of attention and needs to be studied. The main aim of the research is to reveal the religious world views of the theological youth who receive intensive religious education in higher education. Within the scope of this research, the following specific objectives were established:

- To ascertain the worldviews of theology students in higher education and investigate their self-perception and sense-making processes.
- To analyse theology students' comprehension of Islam, focusing on their interpretations of Islamic experiences and the significance they attribute to Islam.
- To formulate a typology that categorizes the diverse worldviews prevalent among theology students.

A quantitative research approach was employed, with a survey serving as the main instrument for data collection. The study population comprised undergraduate and graduate students from the Faculty of Theology at Şırnak University. A simple random sampling method was used to select a sample of 254 students. The collected survey data underwent analysis using factor analysis and cluster analysis, supplemented by relationship and path analysis techniques. These analyses facilitated the creation of a novel typology of worldviews among theology students.

In the study, firstly, in order to collect the basic characteristics and background information of the participants, answers were requested to 3-item demographic questions (age, gender, education) and 9 questions to reveal their worldviews (identity definitions and religious and secular approaches and the worldview they feel they belong to, etc.). Then, an 18-item questionnaire was prepared and administered to measure young people's attitudes towards religious, anti-religious and secular worldviews. The first questionnaire, which consists of concepts and items belonging to nine worldviews that are accepted and assumed to be widespread worldwide, aims to evaluate young people's attitudes towards these worldviews and their dimensions. Subsequently, a second questionnaire, comprising 22 items, was developed and administered to identify and assess the religious worldviews of young individuals within the context of Islam. This study, representing one of the initial scale applications in Türkiye, presents analyses focusing on the specific worldviews within Islam to which young people are inclined, along with the distribution of these orientations. The research primarily emphasizes this particular aspect.

On the other hand, the concept of worldview was discussed and its relationship with religious education in higher education was mentioned. Then, students' general and Islamic religious worldviews, their view of life and religious orientations were evaluated. With the findings obtained from the data, in a sense, a typology of religious worldviews of university students was tried to be revealed. Awareness of worldviews in higher education empowers students to comprehend and critically engage with their own interpretations of curricular material, while also fostering deeper and more genuine dialogue with differing perspectives. Integrating a worldview framework that addresses existential questions within university-level religious education promotes inclusivity and creates opportunities for meaningful dialogue and debate. Consequently, this approach enhances students' understanding of both themselves and others.

A central objective of religion and worldviews education is to equip young individuals with the capacity to understand their own worldviews, as well as those of others, thereby enabling them to live more consciously, responsibly, and sensitively. This will support students and young people in understanding how their own position, their own ideas, backgrounds, experiences and worldviews influence how they understand and interpret what they see. In the worldview typology created in the light of the data collected from the theology students, eight different worldviews emerged under three main headings. The present typology is based on the possible worldviews and characteristics of the participating students. Therefore, the typology of worldview in Türkiye is broader and more diverse, but this typology is a unique one. The sub-worldviews that emerged under 'Traditional Religious Worldviews' are: *Scholastic traditionalism*, *Salafi traditionalism*, *Sufism and Sufism*. Under 'Reformist (Progressive) Religious Worldviews': Moderate Muslims (Salafi reformist) and Liberal or Rationalist Reformists. Under 'Secular Religious Worldviews': Social-Instrumental Muslims, Nominal-Cultural Muslims and Passive-Religious Muslims. The participants' thoughts, daily life experiences, discourses and relations with 21st century social changes and Western and secular culture are the reference point for categorising Muslim worldviews.

The findings of the data analysis show that the religious worldviews and identities of young people in higher education are not fixed or unchanging, but rather fluid, temporal and constantly evolving. At the same time, it shows how complex and hybridised young people's worldviews have become. Indeed, the research emphasises how young people's sense of identity is adapted to a multicultural and plural world and surrounded by Western culture and secularism. A necessary comparison between 21st century value systems and religious tradition has posed a challenge for young people's worldview, which has influenced their religious faith development in the context of religious education. In a secular and highly fragmented postmodern context, theology students are making significant efforts to reconcile Islam with popular culture, seeking diverse avenues to express their identities and subjectivities across various aspects of life. Religious education plays a crucial role in addressing the cultural dilemmas and paradoxes encountered by Muslim youth, contributing meaningfully to the formation of their worldviews and religious lives.

Giriş

Günümüz gençliği küreselleşme ve modernizm ile hızla sosyal değişime uğramış, Batı kültürünün ve postmodern dünyanın sosyal ve kültürel değerlerinden etkilenmiştir. Hızla küreselleşen dünyanın etkisiyle gençlerin beğeni ve tercihleri, inanç ve kanaatleri, ilgi ve kaygıları postmodern dünyanın kontrolü altına girmiştir (Altıntaş, 2021). Oluşan bu yeni post-modern süreç gençleri, bireysel yaşamlarının nasıl bütün ve eksiksiz hale gelebileceğini araştırmaya sevk etmiştir. Bu arayış, yeni dünyanın birçok belirsizliği ile uğraşırken, bir anlam ve aidiyet duygusu kazanmanın tatmin edici yollarını arayan, karmaşık bir dünyada gençlerin yerlerini bulma sürecidir. Bu bağlamda, bir gencin dünya görüşünü anlamak, onların dünyasını ve dahası postmodern çağda onu nasıl anlamlandırdıklarını anlamak açısından önemlidir.

Türk gençliği, küreselleşme, bireycilik, sekülerizm, modernizm ve post-modernitenin yanı sıra artan kültürel ve dini çoğulculuk ile karakterize edilen çok boyutlu bir sosyokültürel ortamda yetişmektedir. Bu karmaşık dinamikler, Türkiye'nin geleneksel İslami ve kozmopolit geçmişi ile toplumsal olarak kurgulanmış Batılı, laik ve pozitivist modern geleceğinin neden olduğu bir kimlik ikilemiyle sonuçlanmıştır. Söz konusu durum, gençleri kimlik arayışlarının merkezine "Günümüzde hem modern hem Müslüman ya da hem laik/liberal ve Müslüman olmak nasıl mümkün olabilir?" sorusunu yerleştirmeye yöneltmiştir. Türk gençliği hem geleneksel İslam kültürü hem de daha geniş laik/liberal ve Batı toplumu ile kaçınılmaz bir etkileşim yoluyla kimlik ve dünya görüşlerini inşa etme yoluna gitmiştir (Altıntaş, 2021, s. 3). Bu çok yönlü kimlik inşası süreci, sosyal uyum, politika ve eğitim alanlarında bir dizi zorluğu beraberinde getirmektedir. Genç Müslümanların bu toplumsal değişimlere nasıl tepki verdikleri ve dünya görüşlerini bu zorluklar bağlamında nasıl oluşturdıkları, bu alandaki araştırmaların aciliyetini ortaya koymaktadır.

Türkiye'nin kültürel ve siyasi yapısı, dini ve dünya görüşü araştırmaları için eşsiz bir zemin sunmaktadır. Farklı coğrafyalardan ve kültürlerden gelen bireylerin yaşadığı bir ülke olarak Türkiye, çok kültürlülük alanında ilginç bir deneyim ve örnek teşkil etmektedir (Altıntaş, 2022). Bir asırdır laik bir sistem tarafından yönetilmesi ve bu laik sistemin İslami kültürle arayüz oluşturması gençlerin dünya görüşlerini orta yol olarak gördükleri melezleme veya hibrit bir dünya görüşüne sevk etmektedir (Altıntaş, 2021). Ancak, dünya görüşü kavramı Türkiye'de ABD ve Avrupa'daki kadar yaygın olarak incelenmemiştir. Avrupa ve ABD'de birçok Hristiyan okulu, öğrencilerinin giderek daha çeşitli hale gelen dünya görüşüne öncelik verir ve eğitimciler, eğitim çabalarının ve girişimlerinin etkinliğini değerlendirmek için ölçülebilir sonuçlar aramaktadırlar (Schultz & Swezey, 2013, s. 227). Türk eğitim sistemi ise, eğitim politikalarında ve müfredatlarında öğrencilerin dünya görüşlerine öncelik vermemekte; bu durum, bugün Türkiye'de sosyal uyum, politika ve eğitim için zorluklar yaratmaktadır (Altıntaş, 2021).

Türkiye'de dinî inançlar ile yükseköğretim kurumlarının etkileşimi; öğrenci kimlik gelişimi, kurumsal yapılanma ve akademik bilginin ele alınışı gibi tematik boyutlarda yapılan çalışmaların odak noktasıdır. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalar, alana kayda değer ve kritik veriler sağlamaktadır. Örneğin, uluslararası öğrencilerin Türk yükseköğretim kurumlarını dini eğitim almak üzere tercih etme motivasyonlarına ve algılarına dair bir araştırma yapılmıştır (Bulut, 2017). Bir başka çalışma ise, inanç ve dünya görüşü şemalarını geleneksel dini çerçevelerin ötesinde daha geniş bir perspektifle ölçebilecek bir ölçek geliştirmiştir (Ok, 2009). Buna ek olarak, din eğitiminin kalitesini artırma ve uluslararası iş birliğini teşvik etme çabaları, Uluslararası Yüksek Din Eğitimi Kongresi'nin bibliyometrik bir analizi ile vurgulanmıştır (Aybey, 2017). Diğer yandan üniversite öğrencilerinin dini görüşleri üzerine yapılan bir anket çalışması, gençlerin çoğunluğunun teorik olarak dinî inançlara sahip olmasına rağmen, dini pratiklerde sosyolojik bir erozyona işaret etmiştir. Bu araştırma, gençlerin dini değerlere bilişsel

olarak saygı duyma eğiliminde olduklarını, ancak dini otoriteden bağımsız eklektik bir din anlayışı benimsediklerini ortaya koymuştur (Zavalsız, 2023). Son olarak, yurt dışındaki üniversite öğrencileri üzerinden dünya görüşü teorisinin kültür ile olan ilişkisini inceleyen bir araştırma da bu alandaki literatüre katkı sağlamıştır (Tosun, 2016).

Mevcut literatürde dinî perspektifler ve yükseköğretim etkileşimine odaklanan çeşitli çalışmalar (Bulut, 2017; Ok, 2009; Aybey, 2017; Zavalsız, 2023; Tosun, 2016) bulunmasına rağmen, bu çalışmaların çoğu genellikle nicel verilere ve dışsal dindarlık boyutlarına odaklanmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'deki yükseköğretim öğrencilerinin dinî dünya görüşlerini, anlam arayışlarını ve içsel inanç yapılarını din eğitimi ekseninde nicel analizler yanına nitel analizle değerlendiren güncel bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır.

Din ve maneviyat eğitimi, varoluşsal zorluklarla karşılaşan ve anlamlı bir yaşam arayışında olan genç bireylere kapsamlı bir dünya görüşü ve ahlaki pusula sunma iddiasını taşımaktadır (Tosun, 2005). Bu çerçevede, özellikle din eğitimi pedagojisinin, yükseköğretim öğrencilerini ve onların sosyal, kültürel ve dinî kimlik inşasını kendi kavramsal ve olgusal terimleriyle anlamakta destekleyici bir role sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla, din eğitimin kuramsal (teori) ve uygulamalı (pratik) boyutlarının, öğrencilerin güncel dünya görüşlerini ve yaşam felsefelerini dikkate alarak yeniden canlandırılması ve güncellenmesi büyük önem arz etmektedir.

Literatürdeki bu kavramsal ve metodolojik boşluktan hareketle, çalışmada Türkiye'deki İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dinî dünya görüşlerini analizlerle araştırmak amaçlanmıştır. Bu araştırma, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin akademik eğitim süreçleri dâhilinde edindikleri din eğitimi temelli değer sistemini, yaşadıkları güncel gerçeklikle ve oluşturdukları kimlikle nasıl ilişkilendirdiklerini ve anlamlandırdıklarını analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın ana amacı, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dinî dünya görüşlerini ortaya koymaktır. Bu genel amaca ulaşmak için çalışmanın temel problem cümlesi şu şekilde belirlenmiştir: “İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dinî dünya görüşlerinin temel bileşenleri ve bu bileşenlerin öğrenci kimliği ile günlük yaşam pratikleriyle ilişkisi nasıldır?” Bu ana problem cümlesine yönelik belirlenen alt amaçlar şunlardır:

- Yükseköğretimde İlahiyat öğrencilerinin dünya görüşlerini ve kendilerini nasıl anlamlandırdıklarını keşfetmek.
- İlahiyat öğrencilerinin İslam anlayışlarını ve İslam'ın onların bakış açısından nasıl bir konuma sahip olduğunu incelemek.
- İlahiyat öğrencilerinin dünya görüşleri tipolojisini oluşturmak.

Bu çalışma, din ve din eğitimi literatürüne iki temel açıdan önemli bir katkı sağlamaktadır. Öncelikle, varoluşsal anlam arayışında olan öğrencilere yönelik kapsamlı bir dünya görüşü ve ahlaki pusula sunma potansiyelini anlamaya hizmet etmektedir. İkinci olarak ve daha kritik olarak, elde edilen bulgular, din eğitimin kuramsal temellerini ve uygulama metotlarını öğrencilerin güncel dünya görüşlerini ve yaşam felsefelerini merkeze alarak yeniden gözden geçirme ve pedagojik yenilenme çabalarına somut bir zemin oluşturacaktır.

Yöntem

Araştırmanın Deseni ve Kapsamı

Bu araştırma, yükseköğretimdeki İlahiyat öğrencilerinin dini dünya görüşlerini nicel bir yaklaşımla incelemek amacıyla kesitsel tarama modeli (cross-sectional survey design) kullanılarak tasarlanmıştır. Bu model, belirli bir zamanda geniş bir katılımcı grubundan veri toplayarak, incelenen popülasyonun genel özelliklerini ve eğilimlerini belirlemek için idealdir

(Creswell, 2014). Bu modelin tercih edilmesinin temel nedeni, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören lisans ve lisansüstü öğrencilerinin dini dünya görüşlerine ilişkin tutumlarını, inançlarını ve algılarını sistematik bir şekilde ölçmeyi hedeflemesidir. Kesitsel tarama deseni, araştırmacının tek bir zaman noktasında, birden fazla değişken arasındaki ilişkileri incelemesine olanak tanır ve böylece geniş bir popülasyondan elde edilen verilerle genellenebilir sonuçlara ulaşma potansiyeli sunar (Bryman, 2016). Bu bağlamda, İlahiyat öğrencilerinin dinî dünya görüşlerinin yapısal bileşenlerini, deneyimsel içeriğini ve derinlikli anlam katmanlarını ortaya koymak için bu araştırma metodolojisinin en uygun seçenek olduğu düşünülmüştür.

Çalışmanın temel inceleme alanı, öğrencilerin akademik ve kültürel bağlamları tarafından biçimlendirilen dinî dünya görüşlerinin içeriğidir. İlahiyat Fakültesi öğrencileri, yoğun din eğitimi ve İslam kültürüyle sürekli bir etkileşimde bulundukları için, araştırmanın kavramsal odağı, yalnızca dindarlık pratiklerinin sıklığını ölçmekten ziyade, bireylerin inanç, değer ve yaşam anlamını bütüncül kılan "dinî dünya görüşünün" yapısal analizidir.

Örneklem Seçimi ve Yapısı

Araştırmanın örneklemi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören 254 öğrenci oluşturmaktadır. Nicel araştırmalarda örneklem büyüklüğü, istatistiksel genellenebilirlik açısından kritik bir öneme sahiptir. Bir araştırmanın istatistiksel gücü, belirlenen bir etkiyi bulma olasılığını ifade eder. Genellikle, 250'den fazla katılımcıya sahip örneklem, çoğu sosyal bilim araştırması için yeterli istatistiksel güç sunar (Cohen, 1988). Bu nedenle, bulgularımızın istatistiksel olarak anlamlı olma olasılığı yüksektir. Örneklem seçimi, basit rastgele örnekleme (simple random sampling) yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem, evrendeki her bireyin örnekleme dahil olma şansının eşit olmasını sağlayarak, elde edilen bulguların evreni temsil etme olasılığını artırır (Bryman, 2016). Ayrıca bu yöntem elde edilen verilerin evreni temsil etme potansiyelini artırarak, araştırmanın dış geçerliliğine katkı sağlamaktadır. Ancak çalışmanın Şırnak Üniversitesi ile sınırlı olması, sonuçların Türkiye genelindeki tüm İlahiyat öğrencilerine genellenmesi konusunda bir sınırlılık teşkil etmektedir. Bu sınırlılığın bilincinde olarak, çalışma bulguları yerel bir bağlamda analiz edilmiştir.

Örneklem, lisans ve lisansüstü öğrencilerini içerecek şekilde oluşturulmuştur. Bu seçim, dünya görüşünün bireyin eğitim seviyesine ve bilişsel gelişimine bağlı olarak nasıl farklılaşabileceğini ortaya koymak amacıyla stratejik bir karardır. Lisans öğrencileri, genellikle dini ve felsefi sorgulamaların daha erken aşamalarında bulunurken, lisansüstü öğrenciler daha olgun ve kuramsal olarak temellendirilmiş düşünsel çerçevelere sahip olabilirler (King & Scales, 2011). Bu heterojen yapı, dünya görüşü tipolojisi oluşturulurken farklı katmanları dikkate almayı mümkün kılmıştır. Ayrıca özellikle 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin katılımların yüksek tutulması da bir diğer önemli noktadır. Bu öğrenciler, din eğitimini belirli bir seviyede almış, temel İslami ilimler hakkında bilgi birikimi edinmiş ve kimlik arayışları sürecinde belirli bir olgunluğa erişmiş bireylerdir. Bu durum, anket maddelerine daha bilinçli ve derinlikli yanıtlar vermelerini sağlamakta, böylece araştırmanın iç geçerliliğini güçlendirmektedir.

Veri Toplama Araçları ve Etik Süreçler

Veriler, araştırmacı tarafından oluşturulan ve daha önceki çalışmalarla (Altıntaş, 2021) uyum sağlayan bir anket formu kullanılarak toplanmıştır. Anketin hazırlanmasında, uluslararası alanda kabul görmüş ölçme araçlarından ve raporlardan (Kaymakcan, 2021; REC, 2018) yararlanılmıştır. Anket formu, demografik bilgilerin yanı sıra, katılımcıların dini dünya görüşlerine, inançlarına ve modern dünyaya yönelik tutumlarına dair 52 madde içermektedir. Bu maddelerden 6 tanesi nitel veriler içerek şekilde planlanıp düzenlenmiştir.

Anket, Google Forms uygulaması üzerinden online olarak uygulanmıştır. Veri toplama sürecinde etik ilkelere riayet edilmiş, katılımcılara araştırmanın amacı, anketin nasıl doldurulacağı ve kişisel verilerin gizliliği hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Katılımın tamamen gönüllülük esasına dayandığı vurgulanmış ve her sınıf seviyesinden katılımcıların dengeli bir şekilde yer alması sağlanmıştır. Toplanan veriler, nicel analiz teknikleri yanında nitel tekniklerle de değerlendirilerek, öğrencilerin dini dünya görüşlerine dair bulgular ortaya konulmuştur. Bu metodolojik yaklaşım, araştırmanın bulgularının güvenilirliğini ve tutarlılığını sağlamayı hedeflemektedir.

Tablo 1: Ankete Katılımın Cinsiyete Göre Dağılım Tablosu

Kategoriler	Kadın	Erkek	Toplam
Şırnak Üniversitesi	159	95	254
Yüzdelik %	62,6	37,4	100

Ankete katılım sağlayan öğrencilerin %62,6'sı kız, %37,4'ü erkektir. Yaş dağılımı ise 18-29 yaş aralığıdır. Araştırmaya katılan öğrencilerin yükseköğretim sınıflarına göre dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Hedeflenen katılımcı sayısı %25'lik bir orandır (fakülteye kayıtlı öğrenci sayısı 707 (YÖK, 2025), ancak ankete 254 öğrenci katılarak bu oranı %28'e çıkarmıştır.

Tablo 2: Katılımcıların Sınıflara Dağılımını Gösteren Tablo

Kategoriler	Katılım	Yüzdelik
Hazırlık Sınıfı	36	14,2
1. Sınıf	34	13,4
2. Sınıf	30	11,8
3. Sınıf	68	26,8
4. Sınıf	56	22,0
Lisansüstü	30	11,8
Toplam	254	100

Araştırmaya katılan 254 öğrencinin sınıf seviyelerine göre dağılımı incelendiğinde, katılımın homojen bir yapı sergilemediği ve özellikle belli seviyelerden yüksek katılımın olduğu görülmektedir. Toplam katılımın önemli bir kısmı (%26,8) 3. sınıf öğrencilerinden gelirken, 4. sınıf (%22,0) ve hazırlık sınıfı (%14,2) öğrencileri de dikkate değer oranlarda katılım sağlamıştır. Bu bulgu, araştırmanın yöntem bölümünde belirtilen, özellikle din eğitimi belirli bir seviyede almış öğrencilere odaklanma stratejisiyle uyum göstermektedir. Bu durum, araştırmanın temel sorularına cevap verebilmek için yeterli ve ilgili veriye sahip olduğunu teyit etmektedir. Örneklemdeki bu dağılım, dünya görüşü gibi karmaşık bir konunun farklı akademik seviyelerde nasıl algılandığına dair karşılaştırmalı analizler yapma potansiyelini de taşımaktadır.

Verilerin Analizi

Bu araştırmada, katılımcıların dini dünya görüşü tipolojisini oluşturmak ve hipotezleri sınamak amacıyla çoklu istatistiksel analiz yöntemleri kullanılmıştır. İlk aşamada, benzer demografik ve psikososyal özelliklere sahip katılımcıları gruplandırmak için kümelenme analizi (cluster analysis) yöntemine başvurulmuştur. Bu metodolojik yaklaşım, ampirik verilerden hareketle yeni gruplamalar ve tipolojiler oluşturmada etkili bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu öncül analizi takiben, dünya görüşü tipolojisi ile bireylerin sosyo-kültürel geçmişleri, din eğitimi düzeyleri ve dünya görüşü bileşenleri arasındaki ilişkileri derinlemesine incelemek üzere ilişki ve yol analizi yöntemleri uygulanmıştır. Yol analizi, değişkenler arasındaki direkt ve endirekt nedensel etkileşimleri belirlemek için kullanılmıştır. Bu, sosyoloji ve psikoloji alanındaki karmaşık teorik modelleri test etmek için yaygın olarak tercih edilen bir yöntemdir (Hayes, 2013). Benzer şekilde, ilişki analizleri, dünya görüşü tipolojisi ile katılımcıların inanç sistemleri, değer yargıları ve yaşam tarzı tercihleri arasındaki korelasyonel ilişkileri ve eğilimleri incelemiştir. Bu çok adımlı analiz süreci, çalışmanın dünya görüşü tipolojisi ile ilgili bulgularına bilimsel bir temel sağlamıştır.

Kavramsal Çerçeve

“Dünya Görüşü” Kavramı

Günümüz din eğitimi alanındaki araştırmacılar ve yazarlar, bu disiplinin yalnızca yerleşik ve kurumsallaşmış dinlerle sınırlı kalmaması, aynı zamanda inanç ve düşünce sistemlerinin geniş bir yelpazesini kapsaması gerektiği yönünde bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşım, literatürde "din ve din eğitimi" gibi dar kapsamlı terimler yerine, "dünya görüşü", "dünya görüşü eğitimi", "yaşam felsefesi" veya "hayata bakış" gibi daha kapsayıcı terminolojilerin kullanımını teşvik etmiştir (Watson, 2010). Bu terimlerin tercih edilmesinin temel gerekçesi, hayata dair görüşlerin yalnızca dinsel değil, aynı zamanda seküler ve kişisel yorumlarına da olanak tanımasıdır. Bu durum, dünya görüşünü, din kavramına kıyasla daha geniş bir spektrumu temsil eden ve bireylerin kendi anlam arayışlarını daha doğru yansıtan bir yapıya kavuşturmaktadır.

Bu makale, gençlerin dini inançlarını ve kimliklerini anlamlandırmada merkezi bir rol oynayan "dünya görüşü" kavramına odaklanmaktadır. Kavramın çok disiplinli doğası nedeniyle, anlamını netleştirmek araştırmanın temel bir gerekliliğidir. Dünya görüşü, 18. yüzyıldan bu yana felsefeden sosyal bilimlere (antropoloji, sosyoloji, psikoloji) ve hatta politika ve bilim felsefesine kadar pek çok alanda yoğun olarak kullanılan bir terim olmuştur (Naugle, 2002). Bir kavramın anlamının belirsiz olması, araştırmanın geçerliliğini ve sonuçlarının uygulanabilirliğini tehlikeye atar. Bu durum, hem araştırmacıların hem de katılımcıların aynı terimi farklı şekillerde yorumlamasına, dolayısıyla çalışmanın asıl konusunun ve bulguların tam olarak neyi temsil ettiğinin belirsizleşmesine yol açabilir. Bu nedenle, dünya görüşü kavramının bu çalışmadaki tanımı ve kapsamı açıkça belirlenmelidir. Bu bölümde, "dünya görüşü" kavramının tarihsel evrimi, farklı disiplinlerdeki kullanımları ve bu araştırmanın temelini oluşturan tanımı ele alınacaktır. Bu netleştirme, bulguların doğru bir şekilde yorumlanmasını ve alana sağlam bir katkı sunulmasını sağlayacaktır.

Dünya görüşü, bir bireyin dünyayı anlama, deneyimleme ve ona tepki verme biçimini şekillendiren bütüncül bir bilişsel ve felsefi çerçeve olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, bir kişinin gerçekliğin doğası ve evrendeki kendi yeri hakkındaki temel algılarını ve inançlarını içerir. Bu bağlamda, bir dünya görüşü, bireyin inançları, değerleri, davranışları, deneyimleri, kimlikleri ve taahhütleri ile karşılıklı bir etkileşim içindedir; bu unsurlardan hem etkilenir hem de onları etkiler (CoRE, 2018, s. 4).

“Dünya görüşü” ve “din” kavramları, yakın bir etkileşim içinde olmakla birlikte, aralarında belirgin ayrımsal nüanslar bulunmaktadır. Smart (2000), dine "mistik," "doktrinel" ve "ritüel" gibi yapısal bileşenler atfederken, bu özelliklerin bir dünya görüşü için her zaman belirleyici unsurlar olmayabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, her dinin bir dünya görüşü sunduğu ifade edilebilirken, tüm dünya görüşlerinin dini bir içeriğe sahip olması zorunlu değildir. Örneğin, Budizm, Hinduizm ve İslam gibi küresel dinler aynı zamanda birer dünya görüşü sunarken, seküler bir yaşam felsefesi olan Hümanizm, dini bir sistem olmamasına rağmen bir dünya görüşü olarak kabul edilmektedir. İki kavram arasındaki temel ayrım, dinlerin aşkın (transcendent) bir varlık veya gerçeğin kabulünü içermesi ve bu durumun "dünya görüşü" kavramının zorunlu bir unsuru olmamasıdır. Bu nedenle, dinler, Vroom'un (2006) belirttiği gibi, "dünya görüşü" kavramının daha geniş bir kümesinin bir alt kategorisi olarak değerlendirilebilir. Buna karşın, dini geleneklerin (Hristiyanlık, İslam gibi) "dünya görüşü" terimini benimseyerek çeşitli alanlarda kullanmaya devam ettikleri de gözlemlenmektedir.

Dünya görüşü kavramı, doğası gereği bireyin nihai anlam arayışlarına hitap ettiği için, felsefi, dini ve manevi bir temele sahiptir (Goldsworthy, 2000). Bu kapsamda, maneviyatla iç içe geçmiş bir olgu olarak değerlendirilir (Walsh & Middleton, 1984) ve bireyin "dünyanın nasıl olduğuna ve nasıl olması gerektiğine dair bir vizyonunu" içerir (Klapwijk, 1989, s. 42). Dünya görüşleri, temelini inanç ve nihai taahhütlerden alır. İnanç, insan yaşamının önemli bir parçasıdır ve insanların inançlarını yerleştirdikleri yer, benimseyecekleri dünya görüşünü belirler. Walsh ve Middleton'a göre, insanların nihai inanç taahhütleri 'bir yaşam tarzına yönelik vizyonlarını şekillendiren dünya görüşlerinin ana hatlarını belirler' (1984, s. 35). Bir dünya görüşünün varlığını sürdürebilmesi ve bireysel yaşamı anlamlandırabilmesi için aşağıdaki temel sorulara yanıt sunması gerekir:

Ben kimim? Ya da insanın doğası, görevi ve amacı nedir? 2) Neredeyim? ya da içinde yaşadığım dünyanın ve evrenin doğası nedir? 3) Sorun ne? veya beni tatmin etmekten alıkoyan temel sorun veya engel nedir? Başka bir deyişle, kötülüğü nasıl anlıyorum? ve 4) Çare nedir? Başka bir deyişle, kurtuluşu nasıl bulabilirim? (1984, s. 35)

Droogers ve Taves (2020), bu sorulara ilaveten ontolojik olarak ‘gerçek nedir?’, epistemolojik olarak ‘bunu nasıl biliyoruz?’, amaçsal olarak ‘iyi olan nedir?’, ve yol gösterici olarak ‘iyiye ulaşmak için ne yapmalıyız?’ gibi soruların da bir dünya görüşü tarafından yanıtlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bireyler bu soruları yanıtladıklarında ve inançlarını yerleştirdiklerinde, gerçekliklerini kendilerine anlamlı gelen bir modelde görmeye ve deneyimlemeye başlarlar. İnanç taahhütleri ve uygun cevapları olmayan bir dünya görüşü insan yaşamına dayanamaz. Her insanın bu sorulara en azından örtük bir tavrı somutlaştıran bir yaşam tarzı olduğu söylenebilir. Bu durumda din ve inanç bireyin tüm bilinçli ve bilinçsiz varsayımlarını ve taahhütlerini bir araya getirerek, bireyin kişisel dünya görüşünü birleştiren merkezi odak görevi görür (Tillich, 1957). Bu bağlamda, bir dünya görüşü, dünyaya yönelik ontolojik ve etik yönelimlerden, insanlık ve yaşamın temel sorularından beslenerek, benlik ve fiziksel/sosyal dünya ile ilgili inançları kapsayan bir yapıda şekillenir (Kavonius et al., 2015). Bu yorumlar ve yönelimler, açık veya örtük düzeyde bireyin tutumlarını, eylemlerini ve davranışlarını etkiler. Kavramın kendisi, dini ve manevi geleneklerin yanı sıra hümanizm, bilimcilik, kapitalizm ve agnostizm gibi seküler perspektifleri de içerecek şekilde geniş bir yelpazede yorumlanabilir.

Dünya görüşleri, kuramsal olarak çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. Bu sınıflandırmalar arasında öne çıkan ve en yaygın kullanılan ayrım, organize (kurumsal) ve kişisel (bireysel) dünya görüşleri arasındaki ayrımdır. Bu iki kategori, bireylerin dünyayı anlamlandırma biçimlerinin, ya belirli bir sistem veya ideolojiye ait olduğunu ya da daha bireysel ve öznel bir yaklaşım sergilediğini ortaya koyar.

Organize bir dünya görüşü, belirli yazılı ve yazılı olmayan kaynaklara, ritüellere, değerlere, geleneklere, ideal ve dogmalara dayanan, zaman içinde görece tutarlı ve yerleşik bir sistem olarak gelişen yaşam anlayışını ifade eder (Van der Kooij vd., 2013). Organize bir dünya görüşü, bu yaşam görüşüne bağlı olan bir grup inanana sahiptir. Her din, bu tanım bağlamında bir organize dünya görüşüdür. Örneğin İslam belirli ritüelleri (örneğin cemaat, namaz vb.), kaynakları (Kur'an ve Sünnet), gelenekleri (örneğin bayramlar, âdab kuralları) ve nasları (örneğin helal ve haramlar) içerir. Organize dünya görüşleri, din dışı nitelikte de olabilir. Hümanizm bu duruma iyi bir örnektir. Hümanizm, geleneksel dinler gibi sabit ritüellere veya kutsal metinlere sahip olmamasına rağmen, belirli ideallere (örneğin, insan eşitliği), düşünsel kaynaklara (örneğin, Kant felsefesi) ve temel değerlere (kişinin eylemlerinden sorumlu olması) sahiptir (Van der Kooij vd., 2013). Kendilerini Hümanist olarak tanımlayanlar, bu görüşün inanana olarak kabul edilirler. Görüldüğü gibi, her organize dünya görüşü aynı bileşenleri içermese de, ortak bir sistematik yapıya sahiptir.

Din eğitimi bağlamında, organize dünya görüşleri, bireyin dünyayı algılama ve anlamlandırma süreçlerini yapılandıran kurumsal sistemler olarak ele alınır. Bu sistemler, Hristiyanlık, İslam veya Budizm gibi "dinleri" olduğu kadar, Hümanizm ve Konfüçyanizm gibi dini olmayan dünya görüşlerini de kapsar. Bu sistemlerin kendileri karmaşık ve dinamiktir. Kutsal metinlere ve kurucu anlatılara dayanan, ancak aynı zamanda akıcı ve dinamik bir yapıya sahip olabilirler, bu sayede yeni zamanlara ve kültürlerle uyum sağlarlar. Bununla beraber uygulamalar, ritüeller, anlatılar, deneyimler, etkileşimler, sosyal normlar, doktrinler, sanatsal ifadeler ve diğer kültürel ifade biçimlerinden oluşurlar (CoRE, 2018, s. 26).

Kişisel dünya görüşü, bir bireyin yaşam ve insanlık hakkındaki kişisel algılarını ve inançlarını yansıtan özgün bir çerçeve olarak tanımlanır. Bu kavramın kapsamına ilişkin iki temel yaklaşım bulunmaktadır: Birinci görüşe göre, kişisel bir dünya görüşü yalnızca belirli normlar, değerler ve ideallerden oluşurken, ikinci görüş bu düşünsel yapının yanı sıra, bu inançlardan kaynaklanan pratikleri de içermektedir. Örneğin, bazı bireyler için sevilen biri adına mum yakmak, inancın bir eylemsel ifadesi olarak kişisel dünya görüşünün bir parçasıyken, diğerleri için bu eylemler zorunlu birer unsur değildir (Kooij vd., 2013). Başka bir örnek verecek olursak, nihilist bir dünya görüşüne sahip bireyler, eylemlerinin nihai bir anlamdan yoksun olduğu inancından hareketle, ya bu eylemlerin sorumluluğunu yalnızca kendilerine atfeden bir yaklaşım benimseyebilir ya da hedonist bir yaşam tarzına yönelebilirler.

Kişisel bir dünya görüşü, dini veya ideolojik bir organize dünya görüşüne dayanabilir veya ondan ilham alabilir, ancak bu bir zorunluluk değildir. Bir bireyin kendisini Müslüman olarak tanımlaması durumunda, kişisel dünya görüşü büyük ölçüde İslam inancının ilkeleri üzerine inşa edilecektir. Ancak, kişisel dünya görüşleri, organize sistemlere kıyasla daha eklektik ve özgün bir yapı sergileme eğilimindedir (Sandsmark, 2000). Özellikle sekülerleşme, küreselleşmenin getirdiği bireyselleşme ve çeşitli dini dünya görüşlerine dair artan farkındalık nedeniyle, modern bireyler, belirli bir organize sisteme bağlı kalmaksızın kendi kişisel dünya görüşlerini inşa etmeye yönelmişlerdir. Bu durum, özellikle genç nesillerde "birokolaj" veya "melez" olarak adlandırılan dünya görüşlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Altıntaş, 2023).

Din eğitimi bağlamında, kişisel dünya görüşleri, yaşamı ve bireysel deneyimi anlamlandırmaya yönelik kişisel bir süreç olarak kabul edilir. Bu nedenle, her bireyin az veya çok bilinçli olarak oluşturduğu bir dünya görüşüne sahip olduğu kabul edilir. Bu kişisel dünya görüşleri, kurumsal dünya görüşlerine atıfta bulunabilir; ancak, günümüz gençliğinin bu kurumsal referanslara daha az başvurduğu ve sekülerleşmeye doğru bir yönelim sergilediği gözlemlenmektedir (CoRE, 2018).

Bu çalışma, amaçları doğrultusunda, dünya görüşü kavramını organize (kurumsal) ve kişisel (bireysel) olarak sınıflandıran bir yaklaşımla ele almaktadır. Bu ayrım, araştırmanın temel problemine uygun ve açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Zira araştırmanın örnekleme, organize bir dini dünya görüşünün (İslam) resmi eğitimiyle yoğun bir şekilde etkileşimde olan özel bir popülasyondur. Makale, İlahiyat fakültesi öğrencilerinin dini dünya görüşlerini incelerken, onları hem kurumsallaşmış bir dinin temsilcisi olarak aldıkları eğitimle hem de küreselleşme ve bireyselleşme gibi süreçlerle kendi kişisel görüşlerini inşa etmeleri bağlamında değerlendirmektedir. Bu nedenle, öğrencilerin yanıtları sadece "dini" veya "dindar" olup olmadıkları şeklinde değil, aynı zamanda organize bir dünya görüşüne ne kadar bağlı oldukları ve bu görüşten ne kadar sapma göstererek kendi kişisel yorumlarını (melez/hibrit dünya görüşleri) oluşturdukları açısından analiz edilmektedir. Kısacası, bu makale dünya görüşünü, bireylerin kendi anlam arayışları (kişisel dünya görüşü) ile bu arayışa rehberlik eden kurumsallaşmış sistemler (organize dünya görüşü) arasındaki dinamik bir süreç olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlama, araştırmanın bulgularını yorumlamaya ve İlahiyat öğrencilerinin kimlik ve inanç oluşum süreçlerine dair özgün bir tipoloji oluşturmaya olanak tanımaktadır.

Din Eğitiminde ve Yükseköğretimde Dünya Görüşleri

Son yıllarda küresel ölçekte artan dini ve kültürel çoğulculuk, din eğitimi alanındaki akademik ve pedagojik yaklaşımların yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Geleneksel olarak kurumsallaşmış dinlere odaklanan din eğitimi, giderek daha geniş bir yelpazedeki inanç ve düşünce sistemlerini kapsayan bir "dünya görüşü" perspektifine doğru evrilmektedir. Bu eğilim, çoğulcu toplumların gereksinimlerine yanıt verme amacı taşır ve din eğitimi alanında "dini", "dini olmayan" veya "seküler-laik" gibi sıfatlarla nitelendirilen bir kavramsal çerçeve sunar (Everington, 2019, s. 16). Dünya görüşü, bu bağlamda, hem dini hem de seküler inanç, değer ve etik sistemleri öğretimi için kapsayıcı bir şemsiye kavram olarak kabul edilir (Riegel & Delling, 2019). Bu yaklaşım, özellikle Batı söyleminde dinin seküler bir muadili olarak görülmüştür (Kooij vd., 2013).

Dini ve dini olmayan dünya görüşleri arasında katı bir ikili karşıtlık kurmak, kavramların doğasındaki karmaşıklığı göz ardı etme ve onları somutlaştırma riskini taşır. Bu tür bir ikilem, bireylerin kendilerini ya dindar ya da seküler olarak tanımlamak zorunda kaldığı net bir ayrım yaratma tehlikesi içerir (Holloway & Kathleen, 2016). Ayrıca dünya görüşünü dini ve dini dışı olarak keskin bir şekilde ayırmak, dini ve bilimsel bakış açıları veya teist ve ateist konumlar arasında bir kutuplaşma yaratabilir (Everington, 2019, s. 20). Bu bağlamda, uluslararası literatürde, dünya görüşlerinin yükseköğretim ve din eğitiminde daha bütünleyici bir rol oynayıp oynamayacağı ve inanç sistemlerinin etkileşimini araştırmak için bütünleştirici bir çerçeve olarak işlev görme potansiyeli üzerine tartışmalar yoğunlaşmıştır (Johnson vd., 2011). Zira dünya görüşleri, neyin anlamlı, değerli ve fedakârlık gerektiren bir amaç olduğunu belirleyerek, yaşamın tüm alanları üzerinde, özellikle de din eğitimi üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bireyler ve birey grupları, ekonomik, toplumsal, politik ve eğitimsel karar alma süreçlerinde, daha geniş bir üst anlatı veya bakış açısı çerçevesinde neyin önemli olduğuna dair tercihlerini bu dünya görüşlerine göre oluştururlar (Putnam & Campbell, 2010).

Türkiye'nin stratejik coğrafi konumu, zengin tarihi ve dinamik demografik yapısı, uluslararası literatürde yer alan bu tartışmaların ülkede kendine özgü bir yankı bulmasına neden olmuştur. Türkiye'de de farklı kültürel ve dini karşılaşmalardan doğan çeşitli dini ve din dışı dünya görüşleri, eğitim politikaları için özel bir ilgi alanı haline gelmiştir (Altıntaş, 2022). Bir toplumda sosyal uyumu ve topluluk duygusunu sürdürmenin birincil yolu eğitim olduğundan, farklı dinlerin ve dünya görüşlerinin eğitim sisteminde nasıl temsil edildiğini eleştirel bir şekilde tartışmak büyük önem taşır. Bu tartışmalar, 2000'li yılların başından beri Türkiye'nin

din eğitimi modelinde, farklı dini ve dini olmayan dünya görüşü geçmişlerine sahip öğrenciler arasında diyalogu teşvik etmeye yönelik girişimlere zemin hazırlamıştır.

Din eğitimi alanında dünya görüşü kavramını benimsemek, eğitimciler için birtakım zorlukları beraberinde getirebilir. Bunlar arasında hoşgörüyü ve topluluk uyumunu teşvik etme, teolojik ve dünya görüşü okuryazarlığını geliştirme, temel kültürel bilgiyi aktarma ve karakter eğilimlerini biçimlendirme gibi olgular yer almaktadır. Bu süreçte, din eğitimi uzmanlarının karşılaştığı temel güçlüklerden biri, "din" ve "dünya görüşü" gibi kavramların doğasındaki akışkanlık ve dağınıklığıdır (Freathy & John, 2019). Ancak bu zorluklara rağmen, din eğitimcilerinin öğrencilere mevcut ve potansiyel dinler ve dünya görüşlerini anlamaları için yeterli bilgi ve becerileri sağlaması bir gereklilik olarak kabul edilir. Dünya görüşü çerçevesi, öğrencilere anlam, hakikat, ahlak ve siyaset gibi konularda derinlemesine sorgulama yapma imkânı sunarak tarihsel ve çağdaş kaynakları yeniden yorumlamalarına yardımcı olabilir (Altıntaş, 2021).

Türkiye'deki yükseköğretim din eğitimi, hem tarihi hem de toplumsal bağlamı itibarıyla kendine özgü bir yapıya sahiptir. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte tevhidi tedrisat (eğitimde birlik) ilkesi benimsenmiş ve İlahiyat fakülteleri, dinin bilimsel bir disiplin olarak incelenmesi misyonuyla kurulmuştur. Bununla birlikte, uzun yıllar boyunca uygulanan din eğitimi modeli, devlet merkezli ve çoğunlukla Hanefi-Sünni teolojisini esas alan bir kurumsal çerçeve içinde şekillenmiştir. Bu durum, eğitim sisteminin farklı dini ve din dışı dünya görüşlerini yeterince kapsayamadığı yönünde eleştirilere yol açmıştır.

Son yıllarda artan dini ve kültürel çoğulculuk, özellikle kentleşme ve küresel etkileşimler sonucunda, gençlerin dini inançlarında ve pratiklerinde yaşanan dönüşümler, geleneksel din eğitimi modelinin tartışılmasını beraberinde getirmiştir (Ahs vd., 2016). Günümüzde İlahiyat fakülteleri, bir yandan geleneksel İslami ilimler geleneğini sürdürürken, diğer yandan sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi sosyal bilimlerle etkileşime girerek daha interdisipliner bir yaklaşım benimseme çabası içindedir. Bu çabalar, Türkiye'de din eğitimi modellerine yönelik yeni tartışma alanları açmıştır. Geleneksel modelin karşısında, daha çoğulcu ve diyalog odaklı bir din eğitimi anlayışı savunulmaktadır. Bu yeni yaklaşım, öğrencilere yalnızca kendi dini geleneklerini değil, aynı zamanda diğer inanç ve dünya görüşlerini de bilimsel ve eleştirel bir perspektiften inceleme fırsatı sunmayı hedeflemektedir. Ancak, bu tür bir geçiş, hem müfredatın yeniden yapılandırılması hem de eğitimcilerin çoğulcu pedagojik yaklaşımları benimsemesi gibi pratik ve teorik zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda İlahiyat fakülteleri, bir yandan kurumsal kimliklerini korurken, diğer yandan toplumsal taleplere yanıt vererek değişimin öncüsü olma potansiyeli taşımaktadır.

Yükseköğretimde dünya görüşü farkındalığı, öğrencilerin müfredat içeriğini kişisel yorumlarıyla anlamlandırmalarını ve başkalarının görüşleriyle daha derin, daha gerçek bir diyalog kurmalarını sağlar (Larkin vd., 2019). Selçuk ve Valk'a göre, din eğitiminde üniversitelerde varoluşsal sorulara odaklanan bir dünya görüşü çerçevesinin benimsenmesi, hem öğrencilerin kendilerini hem de başkalarını anlamalarını kolaylaştıran diyalog ve tartışma fırsatları yaratır (Valk vd., 2017, s. 453). Dünya görüşü yaklaşımı, öğrencilerin kendi konumlarının, birikimlerinin ve deneyimlerinin algılarını ve yorumlarını nasıl şekillendirdiğini anlamalarına yardımcı olarak onları destekleyici bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede, üniversite öğrencilerinin inanç meseleleri, etik ikilemler, sosyal ve çevresel sorunlar gibi yaşamın temel meseleleriyle yüzleşmek durumunda kaldığı görülmektedir. Bu yaklaşım, öğrencilere diğer dünya görüşlerinin inanç ve değerlerini incelerken aynı zamanda kendi dünya görüşleri ve değerleriyle de yüzleşme imkânı sağlamaktadır. Dahası, bu yaklaşım, İslam'ın giderek toplumun sınırlarına indirgenen bir kurum ya da akademinin sınırlarına hapsedilen bir disiplin olarak algılandığı durumlarda gözden kaçabilecek Müslüman dünya görüşünün engin

zenginliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bu sayede öğrenciler, kendi konumlarını ve inançlarını daha iyi anlayarak, içinde bulundukları toplumun düşünsel ve kültürel yaşamına daha bilinçli ve yapıcı bir şekilde katkıda bulunma fırsatı elde ederler.

Kültürlerarası eğitim teorileri, öğrencilerin farklı dilsel, dini ve kültürel geçmişlerinin öğrenme süreçlerine entegre edilmesinin önemini vurgular (Jackson, 2016). Bu bağlamda, dünya görüşü kavramı, hem "dindar" hem de "seküler" olarak tanımlanan gençlerin kendilerini yabancılaşmış hissetmeden kamusal alandaki "din" tartışmalarına dahil olmaları için bir köprü görevi görebilir. Biesta'nın (2020, s. 11) belirttiği gibi, kültürel kaynaklar ve mevcut gelenekler, gençlerin karmaşık modern toplumlarda kimliklerini ve yönelimlerini bulmalarına yardımcı olmak için kişisel gelişim süreçlerinde önemli bir rol oynar. Kamusal alanda, okullarda ve medyada sunulan "din" söylemi, kendi geleneksel arka planlarına çok az benzeyen bir "İslam" versiyonuyla karşılaşan genç Müslümanları veya içeriğin kendi yaşamlarıyla ilgisiz olduğu izlenimini edinen seküler bireyleri dışlayabilmektedir. Bu durum, her iki grubun da, aslında parçası olma ve katkıda bulunma haklarına sahip oldukları halde, din hakkındaki kamusal söylemden yabancılaşmış hissetmelerine neden olmaktadır. Bu genç insanlar için dünya görüşü kavramı, diyalog ve uzlaşma aracı olarak kritik bir potansiyel taşımaktadır. Bu yaklaşım, dini ve dini olmayan dünya görüşlerinin karşılıklı etkileşimine olanak tanır. Her genç, kendi kişisel veya organize dünya görüşünün farkına vararak hem kendini daha iyi tanıyabilir hem de bu farkındalıkla tartışmalara katılma yetkinliğini kazanabilir. Bu nedenle, yükseköğretimde İslam dini inanç ve değerlerinin yeni pedagojik yaklaşımlarla öğretilmesi, gençler arasında bu konulara olan ilgiyi artırma potansiyeline sahiptir ve her bireyin sahip olduğu dünya görüşü farkındalığıyla daha iyi bir seviyede kendilerine ve topluma katkıda bulunmasına olanak tanır.

Bulgular ve Değerlendirmeler

Dünya Görüşleri Anketinin Değerlendirmesi

Her birey, farkında olsun veya olmasın bir dünya görüşüne sahiptir ve bu dünya görüşleri birden fazla olabildiği gibi bazıları içselleştirilmiş bazıları da farkına varılmadan ait oldukları kültür içerisinde kazanılmıştır. Dünya görüşleri yukarıda genişçe bahsedildiği üzere, insanların hayata bakışlarını ve onu anlamlandırma süreçleri ile kimlik kazanımlarını da şekillendiren fonksiyonlara sahiptirler. Bu araştırmada, gençlerin dünya görüşü yaklaşımlarını nicel olarak analiz etmek amacıyla çok aşamalı bir anket yöntemi kullanılmıştır. Katılımcıların demografik ve temel dünya görüşü özelliklerini belirlemek için öncelikle yaş, cinsiyet ve eğitim seviyesi gibi 3 demografik sorunun yanı sıra kimlik tanımları ve dini/seküler yaklaşımlara dair 9 soru yöneltilmiştir. Ardından, gençlerin dini, dine karşıt ve seküler dünya görüşlerine olan yaklaşımlarını ölçmek amacıyla iki ana anket uygulanmıştır. İlk anket, dünya genelinde yaygın olarak kabul gören ve temel düşünce akımlarına karşılık gelen dokuz farklı dünya görüşüne yönelik 18 maddeden oluşmaktadır. Bu anket, gençlerin bu dünya görüşlerine olan yönelimlerini ve yaklaşımlarını değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın ana vurgusunu oluşturan ikinci bir anket ise, gençlerin İslam içi dini dünya görüşlerini tespit ve analiz etmek üzere 22 maddeden hazırlanmıştır. Türkiye'de bu konuda yapılan ilk çalışmalardan biri olan bu araştırma, gençlerin İslam içinde yer alan farklı dünya görüşlerinden hangilerine yöneldiklerine ve bu yönelimlerin dağılımına dair derinlemesine analizler sunmaktadır.

Araştırmada kullanılan ilk ankette yer alan dokuz dünya görüşü, aşağıda özetlendiği gibi, din, sekülerizm ve ateizm gibi farklı inanç ve düşünce sistemlerini temsil etmektedir: **İslam:** Belirli bir dini gelenek içerisinde Allah tasavvurunu ve inancını şekillendiren dünya görüşü. **Hümanizm:** Hayatın anlamının kaynağının insan olduğunu öne süren, doğaüstü bir güce dayanmayan bir felsefi yaklaşım. **Pragmatizm:** Hayatın anlamının bireysel olarak inşa edildiğini ve herkesin kendi hayatına anlam vermesi gerektiğini savunan düşünce akımı.

Natüralizm: İnsan yaşamının ve evrenin nihai kaynağının doğa olduğunu savunan, doğaüstü açıklamaları reddeden bir yaklaşım. **Kozmoloji:** Evrenin insanüstü yüce bir güç olduğunu kabul eden, ancak bu gücün kişisel bir Tanrı değil, bizzat kozmosun kendisi olduğunu savunan görüş. **Ateizm:** Tanrı'nın varlığını çeşitli delillerle reddetmeye çalışan ve dinsel inançları temel almayan yaklaşım. **Dini Eleştiricilik:** Dinin, insan yaşamına gerçek anlamda anlam kazandırmasını engellediğini iddia eden eleştirel bir duruş. **Nihilizm:** Yaşamın herhangi bir nihai anlamı olamayacağını ve evrenin temelde anlamsız olduğunu savunan felsefi akım. **Agnostisizm:** Dini gerçeklik veya Tanrı'nın varlığı konusunda şüpheci bir tutum sergileyen ve kesin bir bilgiye ulaşılamayacağını savunan görüş.

Araştırma bulgularına göre, katılımcıların %97,6'sı "Kendimi inanan birisi olarak kabul ediyorum" yanıtını vererek, inanç düzeylerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, İlahiyat fakültesi öğrencilerinin teistik bir varoluş algısına sahip olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, "Kendimi dindar birisi olarak kabul ediyorum" sorusuna verilen %76'lık "evet" yanıtı ve %24'lük "hayır" yanıtı, inanç ile dindarlık arasında önemli bir farkın olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, dini inancın güçlü olmasına rağmen, bu inancın ibadetler ve dini pratiklerle her zaman paralel seyretmediği yönündeki uluslararası literatürdeki tartışmaları desteklemektedir. Bu veriler, dini inancın içsel ve kişisel bir olgu haline geldiği, dini pratiklerin ise kültürel ve sosyal bağlamda farklılaştığı bir durumu yansıtmaktadır. Bu ayrışma, dini sosyoloji alanında modernleşme ve bireyselleşme süreçlerinin bir sonucu olarak yorumlanmaktadır (Altıntaş, 2021). Bu ayrışma, sekülerleşme süreçlerinin bireylerde dini pratiklerden ziyade, içsel inanç duygusunu daha az etkilediğine dair görüşlerle örtüşmektedir. İlahiyat öğrencilerinin yüksek akademik ve sosyal beklentilere sahip bir çevre içinde olmaları düşünüldüğünde, bu oranların genel Türkiye ortalamasının üzerinde olmakla birlikte, bu özel grup için ortalama düzeyde kaldığı değerlendirilebilir. Ancak, bu sonuçlar aynı zamanda inancın ve dindarlığın modern bağlamda yeniden tanımlandığına dair bir gösterge olarak ele alınmalı ve öğrencilerin dini kimliklerini nasıl inşa ettikleri üzerine daha derinlemesine analizler yapılmalıdır.

Anket sonuçları, İlahiyat öğrencilerinin %92'sinin İslami dünya görüşünü benimsediğini göstermektedir ki bu, beklenen bir sonuçtur. Ancak, burada dikkat çeken en önemli bulgu, katılımcıların %81 gibi yüksek bir oranının Hümanizm'i kendilerine yakın bir dünya görüşü olarak görmesidir. İlahiyat öğrencilerinin hem İslami dünya görüşünü (%92) hem de Hümanizm'i (%81) yüksek oranlarda benimsemesi, bu iki yaklaşım arasında öğrencilerin zihninde var olan potansiyel kesişme noktalarını ve aynı zamanda kavramsal bir karışma tehlikesini işaret etmektedir. İslam, insanın evrendeki merkezi konumuna ve onuruna büyük önem atfeder. Kur'an'da insanın halife olarak yaratılması ve 'eşref-i mahlûkat' (yaratılmışların en şerefli) olarak nitelendirilmesi, bu humanistik temelin en güçlü dayanaklarıdır. Bu ilahi atıf, insanın sadece bir yaratık değil, aynı zamanda akıl ve irade sahibi, sorumlu ve onurlu bir varlık olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, Hümanizmin insanı merkeze koyan ve onun potansiyeline inanan temel prensibiyle örtüşür. Öğrencilerin bu yüksek kabul oranları, seküler Hümanizm ile İslami Hümanizm kavramlarının birbirine karışma potansiyelini gündeme getirmektedir. Zira her ne kadar İslami düşünce insan onuruna ve aklına büyük önem atfetse de, bunu aşkın bir varlık olan Allah'a olan inanç temeline dayandırır. Bu durum, nihai olarak insanı tek başına anlamın ve ahlakın kaynağı olarak gören seküler Hümanizm'in temel argümanı ile çelişir. Bu bağlamda, öğrencilerin Hümanizm'i benimsemeleri, Batılı düşünce akımlarının temelinde yatan teist olmayan unsurların farkında olmadan, İslami inançla uyumlu gördükleri insan merkezli yönlerini seçerek bir 'brikolaj' (karma) dünya görüşü inşa ettiklerini göstermektedir. Bu, öğrencilerin İslami düşüncedeki humanistik zenginliğin farkında

olduklarını, ancak bu kavramları akademik bir netlikle ayırmakta zorlandıklarını ortaya koymaktadır.

Pragmatizm (%40), Kozmoloji (%29) ve Natüralizm (%20) gibi diğer seküler dünya görüşlerinin de belirli oranlarda kabul görmesi, bu gençlerin küreselleşme ve modernleşmenin getirdiği bireyselci ve insan merkezli bakış açılarından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Kozmoloji ve Natüralizm'in kabulü, bu görüşlerin Tanrı'nın doğa yasaları veya evrenin düzeni üzerindeki kontrolüyle bağdaştırıldığına dair yapılan görüşmelerle desteklenmektedir. Pragmatizmin İlahiyat öğrencileri arasında kayda değer bir kabul görmesi (%40) de dikkat çekicidir. Modernleşme ve küreselleşmenin getirdiği bireycilik, günümüz gençliğinin inanç ve yaşam tercihlerini şekillendiren en önemli unsurlardan biridir. Bu bağlamda, pragmatizmin "herkesin kendi hayatına anlam vermesi gerektiği" yönündeki ilkesi, gençlerin kendi iç dünyalarında anlamlı ve tutarlı bir kimlik inşa etme arayışıyla doğrudan örtüşmektedir. Bu öğrenciler, dışarıdan empoze edilen katı kurallar yerine, kendi yaşam deneyimlerine ve kişisel doğrularına uygun bir inanç ve dünya görüşü oluşturma eğiliminde olabilirler. Dolayısıyla, pragmatizm bu bireysel anlam arayışına teorik bir dayanak sunmaktadır. Pragmatizmin İlahiyat öğrencileri tarafından benimsenmesi, modern bireyin pratik faydalar arayışıyla inancını yeniden şekillendirme çabası olarak da yorumlanabilir. Bu yaklaşım, öğrencilerin hem kendi bireysel sorgulamalarını meşrulaştırmalarına hem de karşılaştıkları modern sorunlara dini ilkelerle uyumlu pratik çözümler üretmelerine olanak tanımaktadır.

İlahiyat öğrencileri, aktif din karşıtlığı içeren ve varoluşa anlam yüklemeyen dünya görüşlerine karşı net bir reddediş sergilemişlerdir. En düşük kabul gören dünya görüşü, %98,2 gibi ezici bir oranla Ateizm olmuştur. Bu, öğrencilerin teistik inanç sistemlerine yönelik güçlü bir bağlılığa sahip olduğunu ve Tanrı'nın varlığını doğrudan reddeden bir yaklaşımı kategorik olarak dışladıklarını göstermektedir. Ateizm'in ardından, Tanrı'nın varlığını sorgulayan Dini Eleştiricilik (%96,5) ve Agnostisizm (%89) de yüksek oranda kabul görmeyen görüşler arasında yer almıştır. Yaşamın anlamsızlığını savunan Nihilizm (%75) de benzer şekilde olumsuz bir algıyla karşılaşmıştır. Bu durum, İlahiyat öğrencilerinin dini ve manevi temelleri sarsan düşünce akımlarına karşı güçlü bir koruma refleksi sergilediğini göstermektedir.

Anket çalışması, İlahiyat öğrencilerinin dini kimlik ve dünya görüşü algılarına dair dikkat çekici bulgular sunmaktadır. Katılımcıların %28,7'si, "Hem seküler (laik) hem Müslüman olunabilir mi?" sorusuna 'evet' yanıtını verirken, %46,5'i bu görüşe 'hayır' diyerek karşı çıkmıştır. Önemli bir kesim olan %24,8'i ise bu konuda kararsız kalmıştır. Bu bulgu, öğrencilerin ikili bir dini-seküler kimlik ayırımına karşı kesin bir duruş sergilemekte zorlandıklarını ve hibrid bir dünya görüşü inşa etme eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu eğilim, öğrencilerin kendilerini tanımlama biçimlerine de yansımaktadır. "Müslüman kimliğinizi nasıl tanımlarsınız?" sorusuna verilen cevaplarda, öğrencilerin %59,8'inin 'İlımlı-Orta' bir Müslüman kimliğini benimsediği görülmüştür. Bu kimlik, katı bir dini veya seküler duruş yerine, farklı dünya görüşlerine ait özellikleri bir arada barındırmayı ve bu "orta yolu" benimsemeyi ifade etmektedir. Araştırmaya göre, bu tercihi yapan gençler, inançlarını ve yaşam biçimlerini farklı düşünce akımlarının unsurlarıyla harmanlayarak bir sentez oluşturmakta ve bu tercihlerinden memnuniyet duymaktadırlar. Bu durum, hem dini hem de seküler yaklaşımlardan etkilendiği anlaşılan karma bir dünya görüşü inşa etme eğilimini göstermektedir. Bu ana akım tercihin yanı sıra, %28,8'lik bir kesim kendini 'geleneksel' olarak tanımlarken, %11,4'ü ise 'seküler' bir kimliği benimsemiştir.

Öğrencilerin daha geniş çerçevedeki kimlik tanımları, bu ayrışmayı ve çeşitliliği daha da derinleştirmektedir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu dini dünya görüşlerini 'Mezhep bazlı' olarak nitelendirmiş, bu kategori içerisinde özellikle 'Selefi' ve 'Sufi' dünya görüşlerine

olan ilgiyi dile getirmişlerdir. Öte yandan, kendilerini 'laik', 'liberal' ve 'pasif dindar' olarak tanımlayan gençlerin oranı, anketin genelinde belirtilen seküler kimlik oranıyla paralellik göstermektedir. Bu tanımlamaların ötesinde, kendilerini özellikle 'modern', 'postmodern' ve 'reformist' Müslüman olarak kimliklendiren önemli bir grup da bulunmaktadır. Bu nitelendirmelerin içeriğini bilip bilmedikleri, yapılan derinlemesine mülakatlar aracılığıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bu kapsamlı nicel ve nitel verilerin sentezi, çalışmanın temel bulgularını yansıtan ve gençlerin dini dünya görüşlerinin karmaşıklığını gösteren bir tipolojinin oluşturulmasına olanak sağlamıştır.

Yüksek Öğretimde İlahiyat Öğrencilerinin Dünya Görüşleri Tipolojisi

Bu çalışmada oluşturulan tipoloji, katılımcı öğrencilerin söylem ve eylemlerine uygun olarak ve onların olası dünya görüşü özelliklerini temel alarak geliştirilmiştir. Bu tipoloji, Türkiye'deki dünya görüşü çeşitliliğinin tamamını değil, araştırmanın kapsamıyla sınırlı dokuz farklı dünya görüşünü ele almaktadır. Bu nedenle, literatür taraması ve anket verilerinin bulgularından yararlanılarak, söz konusu katılımcı grubuna özgü ve benzersiz bir model sunulmaktadır. Söz konusu dünya görüşlerinin sınıflandırılmasında, katılımcıların düşünce yapıları, günlük yaşam deneyimleri ve söylemleri ile 21. yüzyılın sosyal değişimleri ve Batı'yla olan ilişkileri temel referans noktaları olarak kullanılmıştır. Bu dayanaklar, Müslüman dünya görüşlerinin bu özel grup içinde nasıl farklılaştığını ve şekillendiğini anlamaya yönelik bir çerçeve oluşturmaktadır.

Geleneksel dini dünya görüşleri

Araştırma bulgularına göre, katılımcılar arasında geleneksel olarak tanımlanabilecek bir dini dünya görüşü kategorisi tespit edilmiştir. Bu görüşler, yerleşik uygulamaların ve inançların korunmasına öncelik vermekte olup, Batı ve seküler kültürün etkilerine karşı çoğunlukla mesafeli bir duruş sergilerler. Bu kategorinin en belirgin alt tipi Skolastik Gelenekçilik olarak adlandırılmaktadır.

Skolastik gelenekçilik

Bu tür bir dini dünya görüşü, Avrupa dâhil olmak üzere Müslüman dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Kur'an ve Sünnet bu düşünce çizgisinde kendine özgü bir şekilde çok önemlidir; iki ana mezhep üzerinde yoğunlaşmıştır. Sünni ekolu Hanefi, Maliki, Şafii, Hanbeli mezhepleri; Şii ekolünü ise Alevi ve Caferi mezhepleri temsil etmektedir. Bu yüzden bu fıkıh ekollerinden birine veya diğerine tam bağlılık söz konusudur ve özel bir referans ile karakterize edildiklerini ifade edebiliriz. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2014 yılında yaptığı 'Türkiye'de Dini Hayat' araştırması sonuçlarına göre Türkiye'de İslam dinine mensup olanların oranları şu şekildedir (DİB, 2014): Hanefi (%77,5), Şafii (%11,1), Caferi (%1), Hanbeli ve Maliki (Binde 4), Mezhebe mensup olmayanlar (%6,3). Sünni Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkemizde; Alevi nüfus ise (%15) civarındadır. Elde edilen verilere göre ilahiyat öğrencilerinin %80,7'si 'Kabul ettiğim Mezhebin hükümlerini bilir ve uygularım ve güvenirim' diyerek skolastik gelenekçi dünya görüşünü desteklemektedirler. %4 lük bir kısım mezheplere olumsuz bir tavır sergilemiş, %16'lık bir oran ise karasız ve çekimser kalmışlardır. Ortaya çıkan bu değerler DİB tarafından yapılan araştırmaya yakın oranları vermektedir. Zira 'dini kimliğinizi tanımlayan dünya görüşünüz hangisidir' diye sorduğumuzda %60'lık bir kısım mezhep temelli bir dünya görüşü taraftarı olmuştur.

Bu dünya görüşünde mezhep mensupları, fıkhi ekollerin hukuki görüşlerinin eleştirilmesine veya sorgulanmasına izin vermez. Kur'an ve Sünnet, İslam'ın her hükmünün kaynağını teşkil eder, metne verilen anlam ve yorumlar fıkıh okulların tanınmış âlimleri tarafından geçerlidir; dolayısıyla Kur'an'ın farklı şekilde yoruma açık olmaması söz konusudur,

bu nedenle gerçekçi bir gelişmeye veya güncellemeye izin verilmez (Ramadan, 2004). Araştırma verileri bu duruşu destekler niteliktedir; 'İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in yorumlanmasına ve güncellenmesine gerek yoktur', düşüncesine %49,6 oranında katılımcı 'katılıyorum' demiştir. %36,2'lik kısım ise bu görüşe karşı durmuş, %14,2 si çekimser kalmıştır.

Bu dünya görüşü, ibadetlerin eksiksiz yerine getirilmesi, kılık kıyafet ve günlük yaşam kurallarında din bilginlerinin görüşlerine dayanan normlara bağlılık gösteren bir yapıya sahiptir. Katılımcıların %91 gibi önemli bir oranı, "Dini ibadetleri eksiksiz yerine getirmek ve İslam'ın koyduğu kurallar benim için önemlidir" ifadesine destek vererek bu eğilimi teyit etmiştir. Bu yaklaşım, modernleşme çabalarını ve dini metinlerin yeniden yorumlanmasını (ictehad), geleneksel normlara aykırı olduğu gerekçesiyle reddetme eğilimi sergilemektedir. Bu görüşe sahip bireyler, günlük hayatta dini uygulamaları önceliklendirir ve yerleşik pratikleri muhafaza etmeye çalışırlar. Bu tutum, Batı'nın seküler kültürel etkilerine karşı mesafeli bir duruş sergilenmesini ve sosyal çevrenin bu ilkeler doğrultusunda düzenlenmesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, bu dünya görüşü çerçevesinde İslami eğitimin misyonu, hukuk ilkelerini geleneksel okuma yoluyla aktarmak ve dini kimliğin sürekliliğini sağlamaya odaklanmaktadır.

Selefi gelenekçilik

Selefi gelenekçilik, skolastik gelenekçiliğe yakın duran bir dini dünya görüşüdür, ancak ondan temel bir farkla ayrılır: İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in yorumlanmasında fıkıh ekolleri ve mezheplerin aracılığına reddeder. Bu yaklaşım, ismini Hz. Peygamber'in ilk üç nesil takipçisi olan "selef-i salihin"e duyduğu bağlılıktan alır ve bu dönemin inanç ve uygulamalarına doğrudan dönmeyi amaçlar. Bu görüşe sahip olanlar, Kur'an ve Sünnet'in her türlü yorumsal okumasından kaçınır ve bu metinlerin lafzi (literal) anlamlarına bağlı kalırlar. İbadetten sosyal davranışlara kadar her alanda, bir eylemi meşrulaştırmak için kutsal metinlere doğrudan atıfta bulunarak asliliğe (orijinallığe) ve lafzi yorumun kısıtlayıcı gücüne vurgu yaparlar (Ramadan, 2004). Anket verileri, İlahiyat öğrencilerinin bu yaklaşıma karşı karmaşık bir duruş sergilediğini ortaya koymaktadır. "Dinin özü Kur'an'dır; onu olduğu gibi kabul etmeliyiz; mezheplere ve yorumlarına gerek yoktur" görüşüne katılımcıların %25,6'sı destek verirken, %58'lik daha büyük bir kesim bu görüşe karşı çıkmıştır. Bu durum, Selefi gelenekçiliğin öğrenciler arasında kayda değer bir destek bulmasına rağmen, ana akım bir kabul görmediğini göstermektedir.

Bu görüştekiler İslami olmadığı düşünülen bir alana, kültüre, yaşama dâhil olmayı reddederler. Sosyal çevre ile ilişkileri, Selefi gelenekçiler için hala geçerli olan İslam'ın ilk yıllarının (kâfirler ve savaş alanındaki cihat anlayışı) dönemiyle aynıdır. Bu nedenle, herhangi bir dini pratiği, onu tecrit ederek Batı kültürünün etkilerinden korumak isterler. Ayrıca, Tarık Ramazan tarafından 'Siyasi Literalist Selefilik' olarak adlandırılan köktenci bir Selefi gelenekçilik grubu da mevcuttur (Ramadan, 2004). Bunlar katı bir şekilde siyasi aktivizme yönelirler ve halifelik, otorite, kanun vb. konuların onun taraftarları tarafından korunduğunu kabul ederler. Başkalarıyla sosyal veya kültürel ilişkiye girmezler ve cihat ile Batı'ya karşı muhalefet çağrısı yaparlar; Batı toplumlarıyla herhangi bir katılım veya iş birliği fikrine karşıdır. Öte yandan, araştırma kapsamında sorulan "Dini hükümleri yerine getirmek için cihat etmeli, düşmanlarla savaşmalı ve siyasi irade oluşturmalıdır" ifadesine öğrencilerin %43,7'sinin evet demesi, ilahiyat gençliğinin cihat ve siyasi irade konularına yönelik genel yaklaşımlarının incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bulgu, öğrencilerin siyasi eyleme ve İslami bir siyasi otoritenin kurulmasına yönelik düşüncelere karşı kayıtsız kalmadıklarını ortaya koymakta, ancak bu durum onların doğrudan siyasi literalist Selefi geleneğin takipçisi oldukları anlamına gelmemektedir.

Tasavvuf ve sufilik

Tasavvuf, İslam içinde manevi hayata ve mistik deneyime odaklanan, oldukça çeşitli bir dünya görüşüdür. Nakşibendi, Kadiri, Şazeli ve Mevlevi gibi farklı tarikatları barındıran bu yaklaşım, kutsal metinlerin zaman ve manevi rehberlik gerektiren derin, içsel bir anlama sahip olduğunu savunur. Bu, bireyi huzursuzluk ve uyumsuzluktan uzaklaştırarak içsel bir yolculuğa davet eden bir çağrıdır (Ramadan, 2004). Araştırma bulguları, İlahiyat öğrencilerinin Tasavvufi dünya görüşüne yönelik güçlü bir eğilim sergilediğini ortaya koymaktadır. Katılımcıların %90,6 gibi ezici bir çoğunluğu, "Dinin manevi ve mistik yönü önemlidir" ifadesine katılmış, sadece %2 gibi küçük bir azınlık olumsuz bir görüş belirtmiştir. Bu sonuç, öğrencilerin maneviyata ve mistik deneyime olan yüksek ilgisini açıkça göstermektedir.

Sufi geleneğe göre, Kur'an'ın hem dışsal (zahiri) hem de içsel (batını) olmak üzere iki anlam düzeyi olduğuna inanılır. Dışsal düzey herkese açıkken, içsel düzey sadece tarikatlara intisap eden müritler için erişilebilirdir (Kasaba, 2008). Tasavvuf, Allah'a yakınlaşmanın yolu olarak zikri ve manevi uygulamaları öne çıkarır. Öğretiler, ilahi sevgi ve hakikati arayış temelinde, bir şeyhin rehberliğinde alınır. Ancak, bu olumlu yaklaşıma rağmen, araştırma verileri önemli bir çelişkiyi de gözler önüne sermektedir. Öğrencilerin %67'si "Allah'a yakınlaşmanın bir şeyhin rehberliğinde olması gerektiği" görüşüne katılmamıştır. Bu bulgu, öğrencilerin Tasavvufun ruhani ve mistik boyutlarına olan ilgilerini korurken, onun kurumsallaşmış ve hiyerarşik yapısına karşı mesafeli bir duruş sergilediklerini göstermektedir. Bu durum, gençlerin dini inançlarını daha bireysel ve kişisel bir şekilde deneyimleme eğilimini yansıtmaktadır.

Reformist (İlerici) dini dünya görüşleri

Bu çalışmada, reformist dini dünya görüşleri iki ana alt kategoriye ayrılmıştır: Selefi reformistler ve Liberal veya rasyonalist reformistler. Bu görüşü benimseyenler, bir yandan İslam ve moderniteyi uzlaştırma çabası içindeyken, diğer yandan hem İslami geleneklere hem de moderniteye karşı eleştirel bir duruş geliştirirler. Safi ve Cornell'e göre (2007), bu eleştirel yaklaşım, sıklıkla apolitik bir tutumla birleşerek, "çoklu eleştiri" olarak adlandırılan bir yaklaşıma dönüşür. Bu reformist görüşün belirleyici özellikleri arasında, İslam ile modernite arasındaki ilişkinin teorik düzeyde incelenmesinin yanı sıra, bu ilişkinin somut sosyal eylem ve dönüşüm üzerindeki etkisine yapılan vurgu yer almaktadır. Bu yaklaşım, sadece entelektüel bir proje olmaktan öte, dini ilke ve değerleri modern dünyanın zorlukları karşısında yeniden yorumlayarak toplumsal bir değişim yaratmayı hedefler.

İlmli Müslümanlar (Selefi reformist)

Bu dünya görüşü, skolastik ve Selefi gelenekçilik ile İslam'ın temel dinamikleri konusunda ortak bir anlayışa sahip olmakla birlikte, Kur'an ve Sünnet'in yeniden yorumlanabilirliği üzerinde yoğunlaşarak onlardan ayrılmaktadır. Bu yaklaşım, kutsal metinlerin yeniden okunmasının çağın sorunlarına yeni çözümler getireceği ve toplumsal dinamiklerle uyum sağlayacağı inancına dayanır (Ramadan, 2004). Bu nedenle, dini uygulamalar, seküler yaşam ve sosyal çevre ile ılımlı ve uyumlu bir ilişki kurulmasını savunur. Hukuki konularda, içtihadın sürekli ve nesnel bir faktör olarak İslam'ın her zaman ve mekânda uygulanmasında kritik bir rol oynadığına inanılır. Araştırma bulguları, öğrencilerin bu yaklaşıma önemli bir destek verdiğini göstermektedir. "İslam'ın uygulamaları her zaman ve mekânda reforme edilmelidir" ifadesine katılımcıların %46,5'i olumlu yanıt verirken, %33'ü kararsız kalmıştır. Bu da, öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%79,5) reform kavramına tamamen karşı olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak, bu görüşe karşı çıkan %21'lik kesimin ağırlıklı olarak son sınıf öğrencilerinden oluşması, dini eğitimin ilerleyen aşamalarında gelenekçi yaklaşımların daha belirgin hale gelebileceğine dair bir eğilim sergilemektedir.

Bu dini dünya görüşü Batı'nın reformist düşünürlerinden etkilenmiştir ve İslam dünyasında al-Afgani, Rıza, Muhammed İkbâl, Hasan el-Benna, Mewdudi, Seyyid Qutb, Ali Shariati gibi isimler; Türkiye'de Said Nursi, Abdullah Cevdet, Ali Bulaç, Muhammed Hamidullah, Hayreddin Karaman, Mustafa İslamoğlu gibi isimler ile özdeşleşir olmuştur. Bütün bu bahsi geçen isimlerin dine dair farklı fikir ve görüşleri yanında hepsinin bir reformist yanı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bu farklı fikirlerin takipçileri bu selefi reformistleri birleştiren faktörün, çağının ve toplumların sosyal, ekonomik ve politik evrimini göz önünde bulundurarak, kutsal kaynaklara ve metinlere akıl yoluyla yeni bir yorum ve değerlendirme getirmeleri olduğunu ifade ederler (Ramadan, 2004). Başka bir ifade ile selefi reformistler İslam'ın temel kaynaklarına sadık kalarak toplumsal ve kültürel dinamiklerin okunmasını; buna bağlı olarak da hükümler ve yaşam kurallarının reform yapılarak yenilenmesini de isterler. Dolayısıyla amaç, 'Müslüman kimliğini ve dini pratiğini koruyarak, Batı'nın seküler anayasal yapısını tanımak, toplumsal düzeyde bir vatandaş olarak dâhil olmak ve ait olduğu ülkeye gerçek bir sadakatle yaşamaktır' (Ramadan, 2004, s. 26). İlahiyat gençlerinin bu konudaki fikirlerini öğrenmek adına sorulan 'Kur'an çağın sosyal, ekonomik ve politik değişmelerine binaen toplumun ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanabilir ve güncellenebilir' sorusuna %39'luk bir çoğunluk destekleyici ve olumlu şekilde cevap vermiş, %46'lık kesim ise 'güncellenebilir' veya karşı durulacak bir durum olmadığı noktasında yaklaşım sergilemişlerdir. %15,4'lük bir kesim ise olumsuz ifadelerini beyan etmişler ve güncellenebilir bir kutsal kitap anlayışına karşı durmuşlardır. Seküler kültüre bakışı anlamak adına sorduğumuz 'Müslüman kimliği korunarak, Batı'nın kültürü, yapısı ve vatandaşlığı kabul edilebilirdir' sorusuna bir önceki sorudaki gibi yakın oranlar ortaya çıkmıştır, fakat karşı görüşü destekleyenlerin %24'e yükseldiği görülmüştür. Buradaki artışın sebebi olarak vatandaşlık ve kültürel yapının özerkliğine bağlı olarak değiştiğini söyleyebiliriz. Zira katılımcılar kendi kültür ve vatandaşlıklarından memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Analizler, Selefi reformist veya ılımlı Müslüman dünya görüşünün öğrenciler arasında yaygın olarak benimsenen yaklaşımlardan biri olduğunu göstermektedir. Bu görüş, genç Müslümanların modern dünyanın zorlukları karşısında ihtiyaç duydukları pratik ve entelektüel çözümleri sunarak onların inanç ve eylemlerini şekillendirmektedir.

Liberal veya rasyonalist reformistler

Bu dünya görüşü, Batı'nın reformist düşünce ekollerinin etkisinden doğmuş olup, Türkiye ve Avrupa'daki sekülerleşme süreçleriyle yakından ilişkilidir (Ramadan, 2004). Bu yaklaşımın temel savı, dinin kamusal ve siyasi hayattan tamamen ayrılmasına dayanan laiklik ilkesini benimsemek ve Müslümanları Batılı dünya görüşlerinin unsurlarına tam uyum sağlamaya teşvik etmektir. Bu anlamda Müslüman laik olmalıdır. Türkiye bağlamında, bu grup kendisini Mustafa Kemal Atatürk'ün laikleşme projesinin destekçisi olarak konumlandırmaktadır.

Anket verileri, İlahiyat öğrencilerinin bu dünya görüşüne karşı karmaşık bir duruş sergilediğini ortaya koymaktadır. "Günümüz Müslümanı seküler, laik olmalıdır" ifadesine katılımcıların yalnızca %18'i olumlu yaklaşırken, %20'si olumsuz görüş belirtmiştir. Ancak en dikkat çekici bulgu, katılımcıların %62 gibi büyük bir çoğunluğunun kararsız veya arada kalmış olmasıdır. Bu kararsızlık, öğrencilerin kendi yaşam pratikleriyle bu felsefenin radikal önermeleri arasındaki gerilimi yansıtmaktadır. Öğrencilerin seküler bir toplumda yaşamaları, "seküler Müslüman" kimliğini kavramsal olarak kabul etme veya reddetme noktasında bir ikilem yaratmaktadır. Uçar ve Sayın'ın (2017) bulgularına benzer şekilde, bu durumun ardında, ilahiyat öğrencilerin dini ve entelektüel duruşlarının toplumdaki algısı ve gelecekteki kariyerlerine yönelik taşıdıkları endişeler gibi faktörlerin etkili olabileceği düşünülmektedir.

Bu dünya görüşü, dinin günlük kamusal uygulamalardan ziyade, bireysel ve özel alanda yaşanması gerektiğini savunur. Buna göre bireyler, dini inançlarını kişisel bir tercih olarak algılayarak, bu inançla olan manevi veya kültürel bağlarını korumaya devam ederler (Ramadan, 2004). Bu yaklaşım, katılımcıların önemli bir kesimi tarafından desteklenmiştir; öğrencilerin %56'sı "Din bireysel bir tercihtir ve özel yaşanmalıdır" görüşüne katıldığını belirtmiştir. Bu bulgu, İlahiyat öğrencilerinde modern bireyciliğin ve din özgürlüğüne verilen önemin bir yansıması olarak yorumlanabilir. Ayrıca, liberallerin çoğunluğu, radikal gördükleri ve hatta köktencilikle eşanlamlı olabilecek her türlü ayırt edici kıyafetin sergilenmesine ve giyilmesine karşıdır. Bu dünya görüşünü benimseyenler, dinin dış görünüşten ziyade, içsel ve manevi bir yönü olması gerektiğini vurgularlar. Davranış normları söz konusu olduğunda Kuran ve Sünnet'in referans noktası olamayacağına ve bunun artık sosyal davranış kriterlerini belirlemesi gereken uygulamalı akıl olduğuna inanırlar. Dolayısıyla akıl ve bireyin önceliği, toplumsal evrim (Bireycilik) için önemli bir noktadır. *'Din dış görünüşe değil, iç dünyaya (maneviyata) yönelik olması'* gerektiğini ifade eden bu dini dünya görüşü ilahiyat gençliğinin %57'lik kesiminde destek bulmuştur. Bu dünya görüşü, Uçar ve Sayın'ın (2017) belirttiği gibi, özellikle Türkiye'nin Batı bölgelerinde yaygındır ve yeni nesil Türk gençleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Seküler dini dünya görüşleri

Sekülerleşme süreci ile insanların dine olan bakışları ve referansları azalmıştır. Dine olan ilgilerin azalması kişilerin yaşamlarına anlam verirken oluşturdıkları dünya görüşlerini de şekillendirmiştir. Bu azalma ve ilginin daha çok dini pratik ve ritüellerde olduğu bilinmektedir. İnanma duygusunda ciddi bir düşüşe sebep olmayan bu görüşlerde dinle ilgili tutumlar dikkate alınmıştır. Bu durum, hem sosyal bilimlerde hem de din eğitimi alanında yeni bir kavramsal sorunu gündeme getirmektedir: seküler Müslüman nedir? Dini aidiyetini sürdüren ancak geleneksel uygulamalardan uzaklaşan bireyler nasıl bir dünya görüşüne sahiptir? Örneğin İslami kurallara uyan, camiye sadece kutsal bayramlarda (Ramazan ve Kurban Bayramı) giden ve bunun dışında herhangi bir geleneksel ve dini uygulamayı sürdürmeyen bir Müslüman hangi tipolojidedir? Seküler mi, kısmen dindar mı, yoksa hiçbirini mi? Veya Müslümanlığını vurgulayan fakat dini ritüelleri uygulamayan, dinin bireysel olduğunu ve kalp ile yaşandığını dile getirenlere ne diyebiliriz? Bu grupta yer alan dünya görüşleri bu tarz söylemlere cevap arar niteliktedir.

Bu sorulara cevap aramak amacıyla David Voas (2009) tarafından ortaya konulan seküler dünya görüşü tipolojisi, üç ana kategoriye ayrılabilir: sosyal-araçsal Müslümanlar, nominal-kültürel Müslümanlar ve pasif-dindar Müslümanlar. Bu üç tipoloji, kendini Müslüman olarak tanımlayan ancak pratik hayat amaçları ve uygulamaları tamamen seküler olan bireyleri kapsamaktadır. Voas'a göre (2009, s. 159), bu bireyler Tanrı'nın günlük hayatta bir rolünün olmadığı, sosyal ilişkilerin yaşam amaçlarını belirlediği bir dünyada yaşarlar. Dinin kendilerine pratik bir fayda sağlamadığı sürece ona karşı kayıtsız kalırlar. Bu yaklaşım, sosyologların "ait olmadan inanmak" veya "pratiğe dayanmayan inanç" gibi kavramlarla tanımladığı olguyu yansıtmaktadır.

Sosyal-araçsal Müslümanlar

Sosyal-araçsal Müslümanlık, bireylerin dini uygulamalardan ziyade, sosyo-kültürel normları ve laik yaşam pratiklerini önceliklendirdiği bir dünya görüşüdür. Bu yaklaşıma sahip kişiler, dini ritüellere katılımlarını genellikle sosyal çevrelerinin etkisiyle veya kültürel törenler vesilesiyle sınırlı tutarlar. Örneğin, onları bir grup üye ile Cuma veya bayram namazlarına davet ettiğinizde ibadetlere katılır ve dua ederler. Araştırma bulguları, katılımcılar arasında bu yaklaşıma dair karmaşık bir eğilimi ortaya koymaktadır. "İbadetlerimi nadiren yaparım ama

maneviyatlı bir Müslümanım" ifadesine öğrencilerin %27'si katılırken, %57 gibi önemli bir kesim kararsız kalmıştır. Bu kararsızlık, içsel inanç ile dışsal pratikler arasındaki potansiyel tutarsızlığı ve ibadetlerdeki azalmayı yansıtmaktadır. Öte yandan, katılımcıların büyük bir çoğunluğu (%86), "Allah ile olan ilişkimiz özeldir ve bireyseldir" ifadesine destek vererek, dini deneyimi kamusal alandan ziyade kişisel alana taşıma eğilimini teyit etmiştir. Bu yüksek oran, ilahiyat öğrencilerin bu dünya görüşüne ait olduklarını göstermekten çok, onun temel prensiplerine yakın durduklarına işaret etmektedir.

Bu dünya görüşünü benimseyenler, toplumun kabul ettiği sosyal dinamiklerden olan dini törenleri kabul ederler; örneğin evlilik ve nişanlarda, cenazelerinde, doğum ve ölümlerinde dinin kabul ettiği ritüellere göre hareket ederler ve hassas davranırlar, yine dindar arkadaş ve ve aile fertlerinin davetlerine eşlik etmek, sosyal dinamiklerin bir parçası olarak dini etkileşimi sürdürmelerine olanak tanır. Bazıları, çocuklarına İslam ve din kültürü hakkında bir şeyler öğrenmeleri için İslami bir okula göndermekten gurur duyarlar, ancak sosyal ve kültürel sohbetler dışında İslami unsurlardan herhangi biriyle meşgul olmalarına gerek yoktur. Genellikle kendilerini kişisel bir Tanrı'ya inanmakla ve bu ilişkinin özel olduğunu belirterek manevi taraflarına vurgu ile tanımlarlar. Dolayısıyla, bu grup için din, esasen sosyal ve kültürel bağları güçlendiren bir araç olarak işlev görmektedir.

Nominal-Kültürel Müslümanlar

Bu dünya görüşü, bireyin dini kimliğini kişisel bir inanç veya pratikten ziyade, kültürel bir miras ve ailevi bağ olarak tanımlamasını esas alır. Bu yaklaşıma sahip olanlar, doğum yerleri veya ailelerinin sosyal statüleri gibi, dini geçmişlerini de bir kimlik unsuru olarak ifade ederler ve bu aidiyetten gurur duyarlar. Örneğin, "Benim dedem hacıdır" ya da "nenem de başını örter, annemde tesettürlüdür" diyerek kendileriyle bağdaştırıp bunu iftiharla anlatmaktan hoşlanırlar. Başkaları tarafından nasıl algılandıklarını önemsemeleri nedeniyle, dini kimliklerini ve geçmişlerini sahiplenerek, kendilerini bu çerçevede tanımlarlar. Halk arasında bu gruba "adı Müslüman" denilmesi de bu nominal kimliğe işaret etmektedir.

Araştırma bulguları, İlahiyat öğrencilerinde bu dünya görüşüne yönelik karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır. "Dindar değilim, ama ailem dindardır ve bundan gurur duyarım" ifadesine katılımcıların %20,5'i destek verirken, %70 gibi önemli bir çoğunluk kararsız kalmıştır. Bu yüksek kararsızlık oranı, öğrencilerin kendi dindarlıkları ile ailelerinin dindarlığı arasındaki uyumsuzluğu sorguladıklarını ve net bir duruş sergilemekte zorlandıklarını göstermektedir.

Bu dünya görüşündeki bazı bireyler dini pratik ve ritüellerle ilgilenmez, hatta Tanrı'nın varlığından bile emin olmayabilirler. Tanrı onların hayatlarında ciddi bir rol oynamaz. Bundan dolayı "dinin pratik ritüel (ibadet) boyutuyla uğraşmazlar ve bu konuları fazla düşünmezler. Neye inandıkları, kendileri için neyin önemli olduğu, kendilerini ahlaki olarak neyin yönlendirdiği, neyin sevindirdiği, neyin üzdüğü, hayattaki amaçları veya öldükten sonra ne olacağı gibi sorularına cevap olarak Tanrı'ya veya dine başvuramazlar (Day, 2011). Bu dünya görüşünün bir diğer önemli göstergesi, dini kimliği doğuştan kazanılan bir miras olarak görmektir (Voas, 2009). "İslam, doğum ile bana verilen bir kimlik olmuştur; onun dışında din ile çok alakam yoktur" görüşüne katılımcıların %12'si destek vermiş, ancak %81'lik ezici bir çoğunluk kararsız kalmıştır. İlahiyat gençlerindeki bu durum, özellikle erken sınıf öğrencilerinde (%61) daha yaygınken, lisans ve lisansüstü sınıflarda bu oranın (%18) ciddi oranda azaldığı görülmektedir. Bu değişim, İlahiyat fakültesindeki eğitimin öğrencilerin pasif ve nominal bir kimlikten, daha aktif ve bilinçli bir dünya görüşüne doğru evrilmelerine katkı sağladığı yönünde yorumlanabilir.

Pasif-Dindar Müslümanlar

Pasif-dindar Müslümanlık, Tanrı ve temel İslami doktrinlere olan inançları kabul etmeleriyle nominal-kültürel Müslümanlardan ayrılan bir dünya görüşüdür. Bu yaklaşıma sahip olanlar, dini hayatı çoğunlukla pasif ve araçsal bir şekilde yaşarlar; dini pratikler daha çok kişisel bir ihtiyaç veya kriz anında aktive olmaktadır. Bu çerçevede, ibadetler yerine türbe ziyareti gibi popüler dindarlık unsurları ön plana çıkabilir. Araştırma bulgularına göre, katılımcıların %11,4'ü "Zor zamanlarımda, türbelere gider, dua eder ve yardım isterim" ifadesini desteklemektedir. Bu durum, gençlerin dini liderler ve âlimlerle manevi bir bağ kurma arayışında olduğunu göstermektedir. Bu dünya görüşü, aynı zamanda, fal veya burçlar gibi doğaüstü ve senkretik inançlara eğilim gösterebilir. Bu tür inançlar, bazı bireyler için geleneksel İslami ritüellerin yerini alarak, dini irtibatlarını sürdürmenin bir yolu olarak işlev görmektedir. Katılımcılar arasında fal ve doğaüstü güçlere inanma oranı %6,6 olarak tespit edilmiş, bu oran İlahiyat öğrencileri için düşük olmakla birlikte, bu tür inançların varlığını kanıtlamaktadır. Genel olarak, katılımcıların büyük bir çoğunluğunun bu pasif ve senkretik inanışlara karşı olduğu da gözlenmiştir.

Sonuç

Dini dünya görüşleri, küreselleşmenin etkisiyle hızla artan bir olgu olarak din eğitimcilerinin de algı alanını oluşturmıştır. Türkiye, Avrupa'daki çok uluslu Müslüman bir devlet olarak, küreselleşme ve toplumsal hareketlerden derinden etkilenmiştir. Çeşitlilik konusu sadece farklı kültürel gelenekler arasındaki ilişkilerle ilgili olarak değil, aynı dini ve kültürel gelenek içindeki grup içi çeşitlilikle de ilgili olarak ele alınmalıdır. Türk toplumu, inanç nüfusu açısından diğer Müslüman ülkelere göre daha homojendir. Bu nedenle farklı inançlarla ya da aynı inancın farklı versiyonlarıyla yetişen gençleri de kültür, inanç ve etnik grup çeşitliliğinin bir parçası olarak görmek gerekir (Altıntaş, 2022).

Bu araştırma, dini dünya görüşlerinin küreselleşme ve sosyal değişimlerin etkisiyle giderek daha karmaşık ve akışkan bir olgu haline geldiğini ortaya koymaktadır. Türkiye, neredeyse bir asırdır laik bir sistem tarafından yönetilmesi ve aynı zamanda zengin bir İslami kültürel mirasa sahip olması nedeniyle, bu dönüşümü anlamak için eşsiz bir laboratuvar görevi görmektedir (Altıntaş, 2022). Bu bağlamda, laik liberal Batı kültürü ile İslami kültürel mirasın birleşimi, Türk gençliğinin yaşamlarını ve kimliklerini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Onların yaşam dünyaları, modern çoğulculuğun etkisiyle sınırları geçirgen ve değişken bir yapı sergilemektedir.

Bu çalışmada, Şırnak Üniversitesi İlahiyat öğrencilerinden elde edilen veriler incelenerek, gençlerin dünya görüşü oluşumları ve dini dünya görüşlerini nasıl yeniden yarattıkları analiz edilmiştir. Araştırma, gençlerin günlük yaşamları ve içinde yetiştikleri kültürel ortamlar aracılığıyla dini inançlarını nasıl anlamlandırdıklarını ve bu inançların sosyal değişimlerle olan temasları sonucunda nasıl şekillendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın bulguları, dini kimliğin sabit veya değişmez bir yapıdan ziyade, akışkan, zamansal ve sürekli gelişen bir olgu olduğunu göstermektedir. Elde edilen veriler, yükseköğretimdeki gençlerin dünya görüşlerinin ne denli karmaşık ve melez bir nitelik taşıdığını kanıtlamaktadır. Özellikle inanç ile dindarlık arasındaki ayrışma, ılımlı Müslüman kimliğinin yaygınlığı ve seküler düşünce akımlarının (Hümanizm, Pragmatizm) İlahiyat öğrencileri arasında önemli oranda destek bulması bu durumu somutlaştırmaktadır. Bu bulgular, gençlerin kendi dini geleneklerini, Batı kültürü, bireyselleşme ve modern dünyanın getirdiği değer sistemleriyle uzlaştırmak için gösterdikleri çabayı yansıtmaktadır. Gençler, yaşadıkları kültürel ikilemleri çözmek adına, dini inançlarını ve pratiklerini popüler kültür ve sosyal değişimlerle uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır.

Bu bağlamda, yükseköğretimde din eğitiminin rolü kritik bir önem kazanmaktadır. Bu kurumlar, genç Müslümanların yaşadığı paradoksları çözmede ve onların dünya görüşlerinin gelişiminde temel bir platform görevi görmektedir. Din eğitimi, öğrencilerin dini inanç gelişimlerini desteklemenin yanı sıra, onları laik, çoğulcu ve postmodern bir bağlamda kendi öznelliklerini ve kimliklerini ifade etmeleri için farklı yollar bulmaya teşvik etmelidir. Bu çalışmanın bulguları, öğrencilerin dini kimliklerini geleneksel ve seküler yaklaşımlar arasında bir sentez yaparak inşa etme çabasını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, İlahiyat fakültelerinin misyonu, sadece dini gelenekleri sağlam bir şekilde aktarmakla sınırlı kalmamalı; aynı zamanda öğrencilere, günümüzün karmaşık dünyasında kendi özgün dünya görüşlerini inşa etmelerini sağlayacak pedagojik yaklaşımlar sunmalıdır. Bu pedagojik yaklaşım, öğrencileri mevcut dini ve seküler dünya görüşleri arasında köprü kurmaya teşvik etmelidir. Ayrıca oluşturulacak eleştirel sorgulama ortamı, din eğitimi salt bilgi aktarımından çıkararak, öğrencileri hayatlarının varoluşsal sorularıyla yüzleşmeye teşvik eden dinamik bir süreç dönüşürme potansiyeline sahip olacaktır.

Sonuç olarak, İlahiyat fakülteleri, gençlerin yaşadığı bu kültürel ve kimliksel ikilemleri çözmede öncü bir rol üstlenerek, onları modern toplumun aktif, bilinçli ve yapıcı bireyleri olarak yetiştirecek bir eğitim sunabilir. Bu yaklaşım, Müslüman gençliğin kendi dini kimliklerini korurken, aynı zamanda çağdaş dünyaya tam anlamıyla entegre olmalarını sağlayacak araçları temin etme yolunda önem taşımaktadır.

Etik Kurul İzni

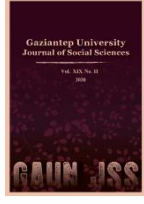
Bu çalışma için Şırnak Üniversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 27/04/2022 tarih ve E-74546226-050.03-35619 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Kaynakça

- Åhs, V., Saila P., Arto, K. (2016). Encountering worldviews: pupil perspectives on integrative worldview education in a finnish secondary school context. *Religion Education*, (43), 208–29.
- Altıntaş, M. C. (2021). *The role of religious education in the 21st century: Worldviews and identity discernment of Muslim youth*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Altıntaş, M. C. (2021). Worldview theory and its relation to Islam and Muslim identity. *ULUM*, 4(1), 133–158.
- Altıntaş, M. C. (2022). Çokkültürlülük ve kültürlerarasılık ekseninde din eğitimi. In A. Eraslan et al. (Eds.), *Teoloji ve antropoloji perspektifinden din ve kültür ilişkisi –I* (125–175 ss.). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Altıntaş, M. C. (2023). Change of identities and religiosities of Muslim young people across time and space: Resilient youth. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 22–46.
- Aybey, S. (2018). Türkiye’deki din eğitimi çalışmaları bağlamında ‘Uluslararası Yüksek Din Öğretimi Kongresi’ (2017) üzerine bibliyometrik analizler. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(10), 415–430.
- Biesta, G. (2020). Chapter 1: Education, education, education. In G. Biesta et al. (Eds.), *Religion and education* (9–18 ss.). Leiden: Brill.
- Bryman, A. (2016). *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Bulut, R. (2017). Türkiye’de İslami kimliğin oluşumu ve değişimini edebi metinlerden okumak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), 395–401.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

- Commission on Religious Education (CoRE). (2018). *Religion and worldviews: The way forward. A national plan for RE (final report)*. London: Religious Education Council of England & Wales.
- Commission on Religious Education: Final report. Retrieved March 25, 2025, from <https://religiouseducationcouncil.org.uk/resource/commission-on-religious-education-final-report/>
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. CA: SAGE Publications.
- Day, A. (2011). *Belief and social identity in the modern world: Believing in belonging*. Oxford: Oxford University Press.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2014). *Türkiye’de dini hayat araştırması*. Ankara: DİB Yayınları.
- Everington, J. (2019). Including nonreligious worldviews in religious education: The views and experiences of English secondary school teachers. *British Journal of Religious Education*, 41(1), 14–26.
- Freathy, R., & John, H. C. (2019). Worldviews and big ideas: A way forward for religious education? *Nordidactica*, (1), 1–27.
- Goldsworthy, G. (2000). *Preaching the whole Bible as Christian scripture*. Grand Rapids, MI: W.B. Eerdmans.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. Guilford Press.
- Holloway, I., & Galvin, K. (2016). *Qualitative research in nursing and healthcare*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Jackson, R. (2016). *Inclusive study of religions and world views in schools: Signposts from the Council of Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Johnson, K. A., et al. (2011). Integrating the study of culture and religion: Toward a psychology of worldview. *Social and Personality Psychology Compass*, 5, 137–152.
- Kasaba, R. (2008). *Turkey in the modern world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kavonius, M., et al. (2015). Pupils’ perceptions of worldview diversity and religious education in the Finnish comprehensive school. *Journal of Intercultural Studies*, 36(3), 320–337.
- Kaymakcan, R. (2021). *Gençlerin dine bakışı ve okullarda din-değerler öğretimi*. İstanbul: DEM Ensar Neşriyat.
- King, P. E., & Scales, J. K. (2011). The development of religious worldview. In M. J. Furlong, M. J. Furlong, M. J. Furlong, ... (Eds.), *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*. CA: SAGE Publications.
- Klapwijk, J. (1989). On worldviews and philosophy: A response to Wolters and Olthuis. In P. Marshall et al. (Eds.), *Stained glass: Worldviews and social science* (41–55 ss.). Lanham, MD: University Press of America.
- Larkin, S., et al. (2019). *Metacognition, worldviews and religious education: A practical guide for teachers*. London: Routledge.
- Naugle, D. (2002). *Worldview: The history of a concept*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Ok, Ü. (2009). Dini şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 35(2), 149–155.
- Putnam, R. D., & Campbell, D. E. (2010). *American grace: How religion is reshaping our civic and political life*. New York: Simon & Schuster.
- Ramadan, T. (2004). *Western Muslims and the future of Islam*. Oxford: Oxford University Press.

- Riegel, U., & Delling, S. (2019). Dealing with worldviews in religious education: Thematic analysis on the topical structure of German RE. *Journal of Beliefs & Values*, 40(4), 403–415. <https://doi.org/10.1080/13617672.2019.1618150>
- Safi, O., & Cornell, V. J. (2007). *Voices of Islam, Volume V: Voices of change*. Westport, CT: Praeger Publishing.
- Sandsmark, S. (2000). *Is worldview neutral education possible and desirable?* UK: Paternoster Press.
- Schultz, K., & Swezey, J. A. (2013). A three-dimensional concept of worldview. *Journal of Research on Christian Education*, 22(3), 227–243.
- Smart, N. (2000). *Worldviews: Cross-cultural explorations of human beliefs*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Taves, A. (2020). Mystical and other alterations in sense of self: An expanded framework for studying nonordinary experiences. *Perspectives on Psychological Science*, 15(3), 669–690.
- Tillich, P. (1957). *Dynamics of faith*. New York: Harper Colophon.
- Tosun, A. (2016). Din eğitiminde ötekini tanıma ve dünya görüşü yaklaşımı: Bir alan araştırması. *Dinî Araştırmalar*, 19(48), 53–76.
- Tosun, C. (2005). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Uçar, R., & Sayın, G. (2017). Türkiye’de laiklik tartışmaları çerçevesinde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin zorunlu hale gelişi ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 262–291.
- Valk, J. (2012). Christianity (İslam) through a worldview lens. *The Journal of Adult Theological Education*, 9(2), 158–174.
- Valk, J., et al. (2017). *An Islamic worldview from Turkey*. Cham: Palgrave.
- Van der Kooij, J. C., et al. (2013). “Worldview”: The meaning of the concept and the impact on religious education. *Religious Education*, 108(2), 210–228.
- Voas, D. (2009). The rise and fall of fuzzy fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2), 155–168.
- Vroom, H. M. (2006). *A spectrum of worldviews: An introduction to philosophy of religion in a pluralistic world*. Amsterdam: Rodopi.
- Walsh, B. J., & Middleton, J. R. (1984). *The transforming vision: Shaping a Christian worldview*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press.
- Watson, J. (2010). Including secular philosophies such as humanism in locally agreed syllabuses for religious education. *British Journal of Religious Education*, 32(1), 5–18.
- Yükseköğretim Kurulu. (2025). *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Programı*. Retrieved March 25, 2025, from <https://yokatlas.yok.gov.tr/lisans.php?y=109310016>
- Zavalsız, M. (2023). Gençlerin dine bakışı: Üniversite örneklemini üzerine bir saha araştırması. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, 8, 11–44.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1660711

Küresel Bir Sorun Olarak İklim Değişikliği: Haber İçerikleri ve Fotoğrafları Üzerine Karma Bir Analiz

Climate Change as a Global Issue: A Mixed Analysis of News Content and Photographs

Hüseyin YAŞA^{a*}

^a Dr., Bağımsız Araştırmacı, Antalya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0589-0842

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Mart 2025

Kabul tarihi: 16 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

İklim,
İklim değişikliği,
İklim gazeteciliği,
Haber,
İçerik analizi,
Göstergebilimsel.

ÖZ

İklim, insan yaşamının ve canlı ekosisteminin sürdürülebilirliği açısından hayati bir öneme sahiptir. İklim dengesinin bozulması, antropojen (insan kaynaklı) olabileceği gibi aynı zamanda doğal kaynaklı da olabilmektedir. Dolayısıyla iklim değişikliği, yaşamın her alanlarını etkileyen küresel bir sorundur. Bu nedenle bireylerin dengeli, tam, tarafsız ve doğru bir biçimde iklim değişikliğiyle ilgili haberlere ulaşması oldukça önemlidir. İklim gazetecileri, bu süreçte bireylerin iklim değişikliği hakkında bilinçlenmesini ve farkındalık oluşturulması için büyük bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, gazetecilerin iklim değişikliğiyle ilgili haberleri yalnızca metinsel içeriklerle sınırlı kalmadan, görsel unsurlarla da desteklemesi, konunun okuyuculara daha etkili biçimde aktarılması açısından büyük önem taşımaktadır. Haber metinleri, okuyuculara bilgi sunarken aynı zamanda olayların nedenleri ve sonuçları hakkında sözel bir çerçeve sunmaktadır. Fotoğraflar ise bu metinsel çerçeveyi tamamlayarak görsel bağlam üzerinden duygusal ve bilişsel bir etki oluşturmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan doğal afet haberlerinin metinlerini ve haber fotoğraflarındaki göstergesel öğeleri, okuyuculara aktarılacak mesajları çözümlemektir. Bu doğrultuda, araştırmada karma bir yaklaşım benimsenerek amaçlı örneklem yöntemiyle seçilen kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun felaketine ait 125 haber metni üzerine nicel içerik analizi ve beş farklı haber fotoğrafı nitel göstergebilimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonucunda, haber metinlerinde iklim değişikliğinin büyük oranda olumsuz ediş verici ve korku temelli bir anlatıyla sunulduğu, fotoğrafların ise yıkım ve çaresizlik gibi olumsuz duyguları tetikleyen görsel göstergelerin ön planda olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca içeriklerde ve fotoğraflarda sadece yıkım ve çaresizliği temsil eden anlatılar yerine farkındalık, umut, çözüm odaklı bir çevre ve iklim gazeteciliği pratiklerine yer verilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 18, 2025

Accepted: August 16, 2025

Keywords:

Climate,
Climate change,
Climate journalism,
News,
Content analysis,
Semiotics.

ABSTRACT

Climate is of vital importance for the sustainability of human life and the health of living ecosystems. Climate imbalance can be anthropogenic (human-induced) as well as natural. Therefore, climate change is a global issue that affects all areas of life. For this reason, it is extremely important for individuals to have access to balanced, comprehensive, impartial, and accurate news about climate change. Climate journalists play a major role in this process by raising awareness and promoting understanding of climate change among individuals. In this context, it is of great importance for journalists to support news related to climate change with visual elements, not just textual content, in order to convey the subject to readers more effectively. News texts provide information to readers while also providing a verbal framework about the causes and consequences of events. Photographs complement this textual framework by creating an emotional and cognitive impact through visual context. In this context, the aim of the study is to analyze the texts of news reports on natural disasters resulting from climate change and the symbolic elements in news photographs to determine the messages that are intended to be conveyed to readers. In this direction, a mixed approach was adopted in the research, and 125 news texts related to drought, flood, melting glaciers, forest fires, and typhoons, selected by purposive sampling, were examined using quantitative content analysis, and five different news photographs were examined using qualitative semiotic analysis methods. The results of the study revealed that news texts presented climate change in a largely negative and fear-based narrative, while photographs featured visual signs that triggered negative emotions such as destruction and helplessness. Additionally, it was concluded that instead of narratives that solely represent destruction and helplessness, there should be a focus on awareness, hope, and solution-oriented environmental and climate journalism practices in both the content and photographs.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hsynyasa@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This study focuses on news articles and photographs related to natural disasters caused by climate change. In this context, the study focuses on news articles and photographs related to five different disasters: drought, flooding, melting glaciers, forest fires, and typhoons. The aim of the study is to analyze the textual content of news articles about natural disasters caused by climate change, as well as the symbolic elements in the news photographs used in these articles, to identify the messages intended to be conveyed to readers. The difference between this research from the research on climate change is that it analyzes news photographs of disasters that occur as a result of climate change. The research is the first study conducted in Turkey in this field in terms of subject, population, sample, and method used in the analysis, and it gains a unique quality by differentiating itself from other studies conducted both nationally and internationally.

A mixed methods approach was adopted in the study. The mixed methods approach is a research method in which data obtained using both qualitative and quantitative methods are collected, analyzed, and integrated. Mixed methods is a research strategy that aims to produce more valid and reliable results than those that can be obtained using a single method (Greene, Caracelli, and Graham, 1989; Tashakkori and Creswell, 2007; Creswell and Plano Clark, 2018). In this study, the mixed research method was preferred because it allows for the explanation of the research purpose and questions using both qualitative and quantitative methods. Within the mixed methods approach, there are four patterns: convergent parallel, explanatory sequential, exploratory sequential, and nested. In this study, the convergent parallel (simultaneous variation) pattern was used. In the convergent parallel pattern, quantitative and qualitative data are collected simultaneously, the analysis processes are conducted independently of each other, and these data are often brought together in the discussion or interpretation section of the research to provide a comprehensive evaluation. This design type was preferred in the research because it gives equal importance to qualitative and quantitative data in revealing the purpose of the research and combines the various difficulties and overlapping weaknesses of quantitative methods (large sample size, trends, generalizations) and qualitative methods (small sample, details, depth). (Creswell and Plano Clark, 2018; Creswell, 2017).

The universe of the study consists of texts and photographs featured in news reports on climate change. However, due to the difficulty of conducting an analysis of all texts and photographs in this universe, 125 news texts and five different news photographs related to the natural disasters of “drought, flood, melting glaciers, forest fires, and typhoons” were selected using the “purposive sampling” method, which is a “non-probability-based” sampling method. (drought, flood, melting glaciers, forest fires, and typhoons) constitute the sample for this study.

The findings of the study show that treating texts and images as a whole in climate journalism plays an important role in terms of reader perception and awareness. Therefore, the texts and photographs used in climate change news not only stand out as informative elements but also serve as an important communication tool that shapes social perceptions of climate change. In addition, journalists convey both emotional and cognitive experiences to readers regarding the disasters caused by climate change. Furthermore, climate change news photographs play an important role in the perception management process within a visual narrative framework, rather than directly conveying a message to readers.

Firstly, the findings obtained within the framework of the research question “*What are the content characteristics of news texts related to natural disasters caused by climate change?*” show that news about natural disasters related to climate change is generally created with the aim of being informative, surprising, and emotionally impactful. The tone of the news is mostly negative. Threatening headlines such as “death,” “alarm,” and “evacuation” are particularly prominent in the news. This situation shows that news articles on climate change are created with a journalism approach that aims to draw short-term attention to the disasters that have occurred, rather than a public, solution-oriented journalism approach. Furthermore, the extremely limited presence of educational and persuasive content indicates that the goal of raising awareness about climate change is not sufficiently represented in media content.

Second, within the framework of the research question, “*What are the basic visual indicators used in disaster photographs in climate change news reports, and how are these indicators interpreted?*”, it was determined that the disaster images used in news reports are loaded with dramatic and emotionally intense indicators. Houses and buildings submerged in water, penguins left on ice floes due to melting glaciers, forests engulfed in flames, the forest engulfed in flames, and in the case of a typhoon disaster, the image of a child, man, or father, the inadequacy of human intervention, the destruction of nature, and technological infrastructure deficiencies reinforce and highlight humanity's powerlessness in the face of nature.

Third, the findings obtained from the research question, “*How do visual representations in news photographs convey messages to readers, and how do these messages shape perceptions of climate change?*” show that readers are often conveyed messages such as disaster, destruction, helplessness, and threat as visual representations. These representations position climate change as an abrupt and inevitable crisis rather than a natural process. This can also create a passive perception among individuals that nothing can be done about it.

The final research question of the study, “*To what extent are hope and solution-oriented representations included in news content and visuals related to climate change?*” revealed that hope and solution-oriented representations are included to a very limited extent in both climate change news texts and visuals. Therefore, while crisis moments are generally highlighted, post-disaster recovery efforts, solution proposals, scientific developments, or areas of individual/social responsibility are mostly neglected. This situation shows that an important aspect of climate journalism is missing. To address a complex and long-term issue like climate change, climate journalism must not only highlight the problems but also make solutions and awareness-raising efforts visible.

Giriş

İklim, bütün insanlığı ve hayvanları hatta canlıların tamamını ortak noktada bir araya getiren en temel unsurlardan birisidir. İklim değişikliği ise yeryüzündeki canlı yaşamını tehdit eden en büyük tehlikelerdendir. Bu tehlikeler antropojen (insan kaynaklı) olabileceği gibi aynı zamanda doğal etmenlerden kaynaklı da olabilmektedir. Her geçen gün artan tehlikelere bağlı olarak, bireylerin gündelik yaşamlarındaki çeşitli sosyal ve ekonomik sorunlar derinleşerek bireyleri geri dönüşü olmayan zor durumlarla karşı karşıya bırakacaktır.

İnsanlığın varoluşundan bu zamana kadar olan süreçte bireyler doğayla sürekli olarak etkileşim içerisinde olmuştur. Bireyler, yaşamlarını sürdürebilmek için doğal kaynakları kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanmış çevreyi olumlu ya da olumsuz olarak etkilemiş ve etkilenmiştir. Bu etkileşim sürecinde bireylerin doğal kaynak kullanımındaki bilinçsiz ve sınırsız yaklaşımları, dünya ekosisteminin dengesini bozarak iklim değişikliği sonucunda çeşitli sorunların temelini oluşturmıştır. Bireylerin doğa üzerindeki olumsuz etkinlikleri nedeniyle meydana gelen iklim değişikliği, aşırı sıcaklık, kuraklık, çölleşme, orman yangını, sel, erozyon, tayfun ve buzulların erimesi, kıtlık, bulaşıcı hastalıklar ve deniz seviyelerinin yükselmesi gibi çeşitli sorunlara yol açmıştır. Dolayısıyla bu iklim değişikliği ile ilgili bilgiler toplumları yakından ilgilendirmektedir.

Literatürde iklim değişikliği ve medya ile ilgili çeşitli araştırmalar vardır. Ulusal alanda yapılan araştırmalar incelendiği zaman kuraklık haberleri perspektifinden Türkiye’de iklim haberciliğinin uygulanma şeklinin (Cengiz, 2023), iklim haberciliğinin ne olduğu ve neden önemli olduğu (Hassan, 2023), küresel ısınma sonucu ortaya çıkan iklim değişikliği konusunun, Türkiye basınında nasıl çerçevelendiği (Çelik ve Hepkon, 2022), iklim değişikliği ile ilgili içeriklerin takibinde alternatif medyanın da kullanılması (Davulcu, 2024), medya aracılığıyla iklim değişikliği ile ormanlar ve ormansızlaşma arasındaki ilişkiyi ortaya koymak ve haberlerin bu konudaki yeterliliğinin sorgulanması (Atmış vd., 2022), Avustralya yangınlarına yönelik Türkiye’de yayınlanan internet haber sitelerinde yer alan haberlerin bilimle ilişkisi (Şahin, 2020), iklim değişikliği haber fotoğraflarına yönelik doküman analizi (Turgal ve Küçükerdoğan, 2023), Türkiye’de iklim değişikliğiyle ilgili medyadaki haberleri ve söylemleri ele alan akademik araştırmaların incelenmesi (Çoban Keneş, 2024), Türkiye’de iklim krizi haberciliğinin taşıdığı ve içerdiği mesajlar (Ozay ve Mustafa, 2022), orman yangınları ile ilgili haberlerin medyada nasıl sunulduğu (Budak ve Baloglu, 2025) görülmektedir. Uluslararası alanda yapılan araştırmalarda ise Küresel Kuzey ve Küresel Güney’de iklim gazeteciliğinde meydana gelen değişiklikler hakkındaki akademik çalışmalar (Schäfer ve Painter, 2020), Danimarka kamuoyunun iklim gazeteciliği hakkındaki görüşleri (Willig vd., 2024), Pakistanlı gazetecilerin Pakistan’daki iklim gazeteciliğine yönelik zorlukları (Ahmed vd., 2024), iklim tartışması çerçevesinde Nijerya’daki iklim gazeteciliğinin etkileri ve katkıları (Imuetinyan vd., 2024), Mısır’da iklim değişikliği gazeteciliğine yönelik roller, zorluklar ve fırsatları (Shehata ve Adel, 2024), aracılı iklim değişikliği iletişiminin siyasi boyutunu ve iklim gazetecilerinin bu iletişimdeki rolleri (Okoliko ve Wit, 2023), Bangladeş’teki iklim gazeteciliği eğitiminin bir değerlendirmesi (Rhaman ve Yesmine, 2024), Pakistan’daki gazetecilerin iklim değişikliğiyle ilgili yanlış bilgilerle başa çıkma deneyimlerini, çalışmalarını etkileme yeteneğini ve buna karşı koymak için gerçek kontrol araçlarını kullanma algıları (Ejaz vd., 2024), Kenya’da iklim değişikliği haberlerini bildirmedi gazetecilerin rolü (Agalo vd., 2024) incelenmiştir.

İklim değişikliği ile ilgili yapılan araştırmalardan hareketle bu araştırmanın farkı iklim değişikliği sonucunda meydana gelen doğal afetleri konu alan haber metninin ve fotoğraflarının incelenmesidir. Dolayısıyla araştırma, konu, evren, örneklem ve analizlerde kullanılan yöntem açısından Türkiye’de bu alanda gerçekleştirilen ilk çalışma olma özelliğini taşımakla birlikte hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yapılan diğer çalışmalardan

farklılaşarak özgün bir nitelik kazanmaktadır. Araştırmanın amacı, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan doğal afet haberlerinin metinlerini ve haber fotoğraflarındaki göstergesel öğeleri, okuyuculara aktarılacak istenilen mesajları çözümlemektir. Bu bağlamda araştırmada, karma bir yaklaşım benimsenerek amaçlı örneklem yöntemiyle seçilen kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun felaketine ait 125 haber metni üzerine nicel içerik analizi ve beş farklı haber fotoğrafı nitel göstergebilimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir.

Küresel İklim Değişikliği

Küresel iklim, hidrosfer (suküre), kriyosfer (buz küre), biyosfer (yaşamküre), atmosfer (havaküre), litosfer (taşküre) ve olmak üzere beş temel bileşenden oluşan karmaşık bir sistemdir. Bu sistem, söz konusu bileşenler arasındaki karşılıklı etkileşimleri de kapsamakta ve genel anlamda Fiziksel İklim Sistemi olarak adlandırılmaktadır (Türkeş, 2011, s. 5).

Dünyadaki doğal kaynaklar ile nüfus arasındaki dengenin kaybolması insani temel gereksinimlerden olan hava, toprak ve su gibi temel kaynaklar üzerinde tehdit oluşturmuştur. Bu durum küresel ölçekte hava kirliliği, toprak tahrip olması ve su kirliliği olarak kendisini göstermektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan bu sorunlar temelde farklı sorunlardan kaynaklanmakla birlikte meydana geldikten sonra başka sorunların da daha şiddetli yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla nüfus artışı, sosyal değişimler, kentleşme, ekonomik büyüme ve küresel iklim değişikliğinin büyük etkisi bulunmaktadır.

İklim değişikliği, iklim olaylarının ortalama değerlerinden sapmalar olarak tanımlanan bir olgudur. İlk kez 1988 yılı sonunda düzenlenen Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) ile politik ve ekonomik bir mesele olarak tartışılmaya başlanmıştır (Paterson ve Grubb, 1992, s. 293–294). İklim değişikliği kavramı, literatürde ilk kez 19. yüzyılın ortalarında, Nobel Ödüllü İsveçli kimyager Svante A. Arrhenius'un, atmosferdeki karbondioksit seviyelerinde meydana gelen küçük değişimlerin bile yüzey sıcaklıklarını artırarak iklim üzerinde etkili olabileceğini öne sürmesiyle kullanılmıştır. Ancak konunun bilimsel anlamda incelenmesine ilişkin ilk somut adımlar, 1958 yılında atmosferde bulunan karbondioksit seviyelerinin düzenli ve sistemli bir şekilde ölçülmesiyle atılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda, iklimde meydana gelen değişiklikler ilk kez Sanayi Devrimi sonrası fosil yakıt kullanımının artışı, ormansızlaşma, arazi kullanımındaki değişimler, tarım sektöründe makineleşmenin yaygınlaşması ve sanayileşmeye bağlı üretim yapısındaki dönüşümle birlikte belirgin hale gelmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan bu etkenlerin de katkısıyla, 19. yüzyılın sonlarında başlayan küresel yüzey sıcaklıklarındaki artış, özellikle 1980'li yıllardan itibaren daha da belirgin hale gelmiştir. Bu duruma en iyi örnek olarak, 1998 yılının küresel ortalama sıcaklıkların yanı sıra kuzey ve güney yarımkürelerde de 1860'tan itibaren kaydedilen en sıcak yıl olması gösterilebilir (Titus, 1990; Appenzeller ve Dimick, 2004).

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığına göre küresel iklim değişikliği, *“fosil yakıtların kullanımı, arazi kullanımı değişiklikleri, ormansızlaştırma ve sanayi süreçleri gibi insan etkinlikleriyle atmosfere salınan sera gazları (H₂O (su buharı), CO₂, CH₄, O₃, N₂O, CFC–11, HFC, PFC, SF₆) birikimlerindeki hızlı artışın doğal sera etkisini kuvvetlendirmesi sonucunda yerkürenin ortalama yüzey sıcaklıklarındaki artışı ve iklimde oluşan değişikliklerini”* ifade etmektedir (Çevre, İklim ve Şehircilik Bakanlığı, 2025). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne göre iklim değişikliği, *“karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan değişiklik”* olarak tanımlanır (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, 2022). Bu bağlamda BMİDÇS'nin iklim değişikliğini, atmosferin kimyasal bileşimini değiştiren insan kaynaklı faktörlerin sebep olduğunu belirtmiştir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'ne

(IPCC) göre ise iklim değişikliği, iklim sisteminin temel bileşenlerinde (sıcaklık, yağış) uzun bir zaman boyunca istatistiksel analizler neticesinde belirlenebilen, doğal veya insan kaynaklı değişimleri ifade etmektedir. IPCC'nin bu tanımında yer alan insan etkisi vurgusu, genel anlamda insan etkinlikleri ile iklim değişikliği arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır (IPCC, 2007). Hem nedenleri hem de sonuçları açısından küresel ölçekte etkili bir sorun olan iklim değişikliği, bu alanda yürütülecek mücadelede uluslararası iş birliğinin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, iş birliğinin kurulması, desteklenmesi ve güçlendirilmesinin yanı sıra yerel ve ulusal düzeyde geliştirilen politika ve eylemlerin başarılı olabilmesi için bireylerin iklim değişikliği konusunda bilinçli olması ve toplumsal farkındalığın yüksek seviyede tutulması kritik bir rol oynamaktadır (Ding vd., 2011, s. 462).

İklim değişikliğini en çok etkileyen etmenler arasında küresel ısınma, aşırı sıcak ve soğuk dönemler, uzun süreli ve yoğun yağışlar, kasırga, siklon ve sel gibi doğal afet boyutundaki hava olayları, kuraklık, hava kalitesinin bozulması, stratosferik ozon tabakasının incilmesi ve ultraviyole (UV) radyasyonundaki değişimler yer almaktadır (Mateeva, 2020, s. 75). İklim değişikliğinin en dikkat çekici göstergelerinden biri, dünya genelinde kaydedilen sıcaklık artışlarıdır (Stone vd., 2012, s. 264). Yükselen sıcaklıkların neden olduğu artan arazi buharlaşması, kuraklık koşullarını daha da şiddetlendirerek orman yangınlarının çıkma olasılığını artırabilir ve yangın mevsimlerinin süresini uzatabilir (Abram vd., 2021). Kutuplarda meydana gelen 1°C'lik sıcaklık artışı, küresel ölçekte yağış miktarında yaklaşık %1'lik bir artışa yol açmaktadır. Ancak, bu yağış artışı bazı bölgelerde ciddi sorunlara neden olabilir ve aşırı hava olaylarını tetikleyebilir (Flannery, 2005, s. 151). Ayrıca sıcak hava dalgalarının etkisiyle sıcak çarpması, aşırı yorgunluk, susuzluk ve psikolojik rahatsızlıklar daha yaygın hale gelmektedir. Özellikle de kardiyovasküler ve solunum sistemi hastalıklarına sahip bireyler, bu dönemlerde ölüm oranlarının arttığı gözlemlenmektedir (Pachauri ve Reisinger, 2007). Öte yandan iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan ormansızlaşma, orman alanlarının uzun süreli olarak farklı amaçlar için kullanılması ve atmosferdeki karbondioksit seviyelerinin artmasına yol açan önemli faktörlerden biridir (Atmış vd., 2022, s. 516). Kuraklık, insan faaliyetlerinin su döngüsüne geri dönüşü olmayan şekilde müdahale etmesiyle artık sadece doğal bir olay olmaktan çıkmıştır. Su kaynaklarının ekolojik dengeyi bozacak şekilde kullanımı; sulak alanlar ve akarsu yataklarındaki hatalı müdahaleler, yeraltı su rezervlerinden kontrolsüz su çekimi ve tarım ile hayvancılıkta aşırı su tüketimi, küresel iklim değişikliğiyle birlikte su kaynaklarında geri dönüşü mümkün olmayan değişimlere sebep olmuştur (Kang vd., 2009, s. 1671). Buzulların erimesi, ekolojik dengeyi bozarak o bölgede yaşayan canlıların yaşam koşullarını ciddi şekilde tehdit ederek bölgedeki çatışma riskini artırmaktadır. Eriyen Arktika buzullarına bir şekilde deniz seviyeleri yükselecek, bu da küresel ölçekte ekolojik, ekonomik ve güvenlik sorunlarına yol açacaktır (Kefferpütz ve Bochkarev, 2009, s. 1).

İklim değişikliğinin etkileri, önümüzdeki yıllarda güvenlik ve refahımız üzerinde giderek daha belirleyici hale gelecektir. Sosyal coğrafya (enerji, sanayi, nüfus, ekonomi, enerji coğrafyası gibi) ve fiziksel coğrafya (ekoloji, atmosfer, hava, toprak, iklim, su, jeomorfoloji, bitki örtüsü gibi) koşulları ve çevre, günümüzde bir geçiş dönemindedir. Bu durum, toplumların gelecekte nasıl şekilleneceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu değişimler tüm bölgelerde ciddi sosyal, ekonomik ve politik etkiler yaratabilir. Adaptasyon kapasitesi farklı olan ülkeler bu etkileri farklı yollarla ele alırken, etkin, deneyimli ve kararlı iklim direncine sahip olmayan gelişmekte olan ülkeler ve kırılgan devletler (küçük ada devletleri, alçak kıyı ülkeleri, kurak bölgeler vb.) iklim değişikliğinden daha fazla etkilenmektedir. Bu etkinin gelecekte daha da belirgin hale gelmesi öngörülmektedir (Türkeş, 2022, s. 32). Küreselleşme, bireyleri daha fazla çalışmaya, daha hızlı yaşamaya, daha çok üretmeye ve tüketmeye yönlendirmektedir. Bu hızlı yaşam döngüsü, bir yandan çevresel

tahribata yol açarken, diğer yandan geçmişten günümüze taşınan toplumsallaşma biçimleri ve yaşamsal birikimleri zenginleştiren kültürel öğelerin, giderek tekdüzeleşmiş ve sıradanlaşmış formlarla yer değiştirmesine neden olmaktadır (Özmen vd., 2016, s. 38). Dolayısıyla küresel ölçekte hızla ilerleyen teknolojik gelişmeler, artan insan nüfusu, sanayileşme, hızlı üretim ve tüketim döngüsü, düzensiz kentleşme ile denetimsiz üretim-tüketim süreçleri, insan sağlığını tehdit edecek düzeyde çeşitli çevresel sorunlarını ortaya çıkarmaktadır (Yaşa, 2022, s. 212). Bu bağlamda teknolojik ilerlemeler, sanayi devrimi, yeni üretim araçlarının ortaya çıkışı ve bu araçların çalıştırılmasında kullanılacak enerji kaynakları, günümüzdeki iklim değişikliğinin erken dönemlerine ilişkin temel tartışma başlıklarını da oluşturmaktadır. Üretim teknolojilerindeki dönüşümler, beraberinde çeşitli sosyo-ekonomik etkiler doğurmuş; kentleşme, sanayileşme ve sınırsız insan egemenliği anlayışı ile birlikte, yaşanan gezegen olan dünya, doğal kaynaklarının bilinçsizce tüketilmesi tehdidiyle karşı karşıya bırakılmıştır (Batu ve Öksüz, 2023, s. 103).

Çevre İletişimi, Çevre ve İklim Gazeteciliği

Çevre iletişimi alanındaki ilk çalışmalar, Amerika Birleşik Devletleri'nde başlamış olsa da 1989 yılına kadar sınırlı sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu durumun temel nedeni, kamuoyunun çevre konularına yönelik halkın bilinçli olmaması ve çevre duyarlılığının hâkim yaşam pratikleriyle çelişmesi yatmaktadır. 1989 yılından sonra ise çevre ile iletişim arasındaki ilişki bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu bağlamda çeşitli akademik etkinliklerle tartışma platformları organize edilmiştir. Bu gelişmelerin ardından, çevre iletişimi konusunun üniversitelerin iletişim fakültelerinde kurumsal bir çerçevede ele alınması gündeme gelmiştir. 1991 yılında gerçekleştirilen Discourse of Environmental Advocacy konferansı, ilerleyen süreçte iki yılda bir düzenlenen Communication and the Environment Conference (COCE) etkinliğine dönüşerek süreklilik kazanmıştır. 1993 yılında ise Ulusal İletişim Derneği (National Communication Association), sağlık ve bilim iletişimi alanlarında faaliyet gösteren araştırmacılar ile çevre iletişimiyle ilgili araştırma yapan akademisyenleri bir araya getirerek Çevre İletişim Komisyonu'nu (Environmental Communication Commission) kurmuştur. 2007 yılında da yayımlanmaya başlayan Environmental Communication: A Journal of Nature and Culture isimli dergisi, çevre iletişimi alanındaki uluslararası çalışmaları bir araya getirerek bu alanın bir disiplin olarak kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır (Pleasant vd., 2002, s. 197-199; Özmen, 2011, s. 34-35).

Çevre iletişimi, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi merkeze alan, insanların doğayı anlaması ve doğayla insanın uzlaşımının sağlanması adına önemli bir disiplin olarak görülmektedir. Çevresel iletişim iki farklı işleve sahiptir. Birincisi, faydacı bir nitelik taşır. Çevresel sorunların çözümüne katkı sunarak bireyleri bilinçlendiren, yönlendiren, ikna eden ve eyleme geçiren işlevsel bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu araçsal işlev, genellikle iletişimin en yaygın algılanan biçimini odaklı iletişim süreçlerini temsil etmektedir. İkincisi ise kurucudur. Bilgi aktaran ya da eylemi tetikleyen bir araç olmanın ötesinde, doğa ve çevresel sorunların kavramsal biçimlenişinde de belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu iletişim biçimi, doğaya dair algılarımızı şekillendirerek, çevresel öğelerin nasıl anlamlandırıldığını etkilemektedir. Bu bağlamda çevre iletişimi, ormanların, nehirlerin veya doğal kaynakların tehdit unsuru ya da bereketli olarak algılamaya, sömürülebilecek ekonomik değerler ya da korunması gereken yaşamsal destek sistemleri olarak görülmesine aracılık edebilmektedir (Cox, 2010, s. 20-21). Çevre iletişimi disiplini, kapsamlı ve çok boyutlu bir inceleme alanları bulunmaktadır. Bu alanlar; çevresel söylem analizleri, toplumsal katılım süreçleri, çevre savunuculuğu, ekolojik temelli iş birliği ve uzlaşma yaklaşımları, risk iletişimi, popüler kültürde ve yeşil pazarlamada doğanın temsili ile medya ve çevre gazeteciliği gibi başlıklar çerçevesinde incelenebilmektedir (Cox, 2010, s. 16-19; Özmen, 2011, s. 113; Çetin, 2020, s.

84-85). Nitekim çevre iletişimi, insan-doğa ilişkisi çerçevesinde şekillenen çevresel sorunların toplumsal tartışmaların oluşumuna katkı sağlayan ve ekolojik farkındalık, sorumluluk ve eylem çağrıları üreten çok yönlü bir iletişimsel etkileşim süreci olarak tanımlanabilir.

Çevre iletişiminin önemli bir aktörü olan çevre gazeteciliği, 1960'lı yıllarda çevre hareketlerinin toplumsal anlamda karşılık bulması ve çevreciliğin kitlesel bir toplumsal hareket niteliği kazanmasının ardından şekillenmeye başlamıştır (Özmen, 2011, s. 85-86). 1962 yılında da Rachel Carson'ın "*Sessiz Bahar*" adlı eserinin kamuoyunda yarattığı etki, Birleşmiş Milletler ve UNESCO öncülüğünde başlatılan Uluslararası Çevre Eğitimi Programı ile birleştirilerek çevresel farkındalığın artmasına zemin hazırlamış ve kurumsal temelleri belirginleşen bir meslek haline gelmiştir (Öztürk, 2008: 25-26; Loftis, 2007, s. 32). Çevre gazeteciliği, bir habercilik ve yazış biçiminden ziyade bir yaşam biçimi, dünyaya ve bireye yönelik bir bakış tarzıdır (Frome, 1998, s. 21). Çevre gazeteciliği, çevresel konulara ilişkin haberlerin hazırlanması ve bu içeriklerin kamuoyuyla paylaşılmasını ifade etmektedir (Miller ve Spoolman, 2016, s. 322). Çevre gazeteciliği, canlı yaşamını içeren tüm ortamları ve bireylerin bu ortamlarda kurduğu etkileşimler sonucunda ortaya çıkan çevresel gelişmeleri medya yoluyla ele alarak topluma iletmeyi ve bu sorunlara dair çözüm önerilerinin sunulmasıdır (Budak, 2023, s. 27). Çevreyle ilişkili gelişmelerde doğru ve güvenilir bilgilerin iletilmesini ve bireylerin farkındalık kazanmasını amaçlayan çevre gazeteciliği, bir mücadele sahası olarak görülebilir (Baker, 2008, s. 30). Çevre gazeteciliği, kamuoyunu bilgilendirmekle sınırlı kalmayarak çevre sorunlarına yönelik hassasiyetin artmasına katkı sağlamakta ve toplumsal dönüşümü desteklemektedir. Ayrıca politika girişimlerini bile etkilemektedir. Bu bağlamda, çevre gazeteciliği çevresel meseleleri topluma taşıyarak, toplum genelinde çevre bilinci oluşturmaya amaçlamaktadır (Hansen, 2019, s. 88; Rashmi vd., 2024, s. 1458).

İklim değişikliği iletişimi veya iklim iletişimi alanı, 1980'lerin sonlarında iklim değişikliği konusunun kamuoyunda daha geniş kitlelerle tartışılmaya başlanmasıyla birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Bilim insanları ve çevre örgütleri, iklim değişikliğinin olası etkilerini toplumla daha etkili bir şekilde paylaşmak amacıyla medyanın gücünden faydalanarak stratejik iletişim yöntemleri geliştirmiştir (Boykoff ve Boykoff, 2007, s. 1192). Bu kapsamda Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) oluşturulması, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesi ve uluslararası politikada iklim değişikliğinin yol açtığı risklerin kabul edilmesi önemli bir ilerleme olmuştur. Düzenlenen konferanslar, IPCC raporlarının ve bilimsel yayınların artışı, bunların izlenmesi ve haberleştirilmesi, küresel çapta iklim gazeteciliğinin gelişimine katkıda bulunmuştur (Brüggemann, 2017). Dolayısıyla iklim değişikliğinin medyada görünür olması, bilim iletişiminin bir parçası olan iklim iletişimini de ifade eder. İklim değişikliği iletişimi, hümanistik retorik analizlerden yorumlayıcı nitel araştırmalara ve hatta sosyal bilimler alanındaki nicel anket ve deney çalışmalarına kadar geniş bir araştırma ve felsefi yaklaşım yelpazesini içermektedir. İklim değişikliği iletişimi, iklim değişikliğiyle ilgili nasıl iletişim kurulduğunu ve bu iletişimden etkilenen çeşitli faktörleri incelemektedir. Bu alandaki araştırmaların çoğu iklim değişikliğinin kamuoyu tarafından nasıl anlaşıldığı, bu anlayışı etkileyen faktörler, medya kapsamı ve çerçeveleme, medya etkileri ile risk algıları gibi konulara odaklanmaktadır (Chadwick, 2017, s. 1). Öte yandan ilerleyen zamanda dijital ulusal ve uluslararası medya kuruluşu, iklim haberciliği başlığı altında içerik üretmeye başlamış ve pek çok gazete ise iklim krizi odaklı ek sayfalar yayımlamaya yönelmiştir. Bu alandaki eğitimlerin artırılması ve haber çerçevelerinin iklim habercileri tarafından oluşturulması henüz yeteri düzeye ulaşmamış olsa da büyük önem taşımaktadır. İklim haberciliğinin öne çıkan özelliklerinden biri, gelişen olayları belirli bir zaman diliminde takip etmesi nedeniyle anlık

bilgi akışı sağlamak yerine, uzun vadeli bir izleme süreci sonucunda kapsamlı haberler sunmasıdır (Arlt vd., 2011, s. 48).

İklim değişikliği, tartışmasız biçimde dünyanın en önemli çevresel sorunlarından biridir ve gazeteciler için en zorlu konular arasında yer almaktadır (Ward, 2008). Medyanın, görevi toplumun ilgilendiren konulara yönelik sade bir dil ile doğru, tam, dengeli, tarafsız haber üreterek okur/izler kitleyi bilgilendirmektir (Özkan, 2019, s. 68). Dolayısıyla iklim değişikliği haberleri de toplumsal, siyasi ve ekonomik açıdan ciddi ve geri dönüşmesi zor sonuçlar doğurduğundan, hem gazetecilerin haber yaparken dikkat etmesi gereken hem de kamuoyunun dikkatle takip ettiği konular arasında yer almaktadır. Medya, iklim değişikliği gibi sonuçları belirsizlikler barındıran, çok yönlü hızlı politik adımlar gerektiren konuları kamuoyunun gündemine taşımada önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle de ulusal basın kuruluşları ve televizyon kanalları, iklim değişikliği sorununun anlaşılması, alınabilecek önlemlerle ilişkili toplumsal farkındalığın artırılması ve iklim politikalarının şekillendirilmesinde en önemli kitle iletişim araçları arasında yer almaktadır (Şahin ve Üzelgün, 2016, s. 2). Kırk ülkede gerçekleştirilen bir araştırmada, iklim değişikliğiyle ilişkin bilgilerin büyük oranda haber kaynaklarından edinildiği ortaya koyulmuştur. Çalışmaya katılan bireylerin %9'u bloglar ve sosyal medya gibi alternatif ortamları, %3'ü özel iklim haberlerini, %15'i haber kuruluşlarının çevrimiçi sitelerini ve %35'i televizyonu bilgi edinme aracı olarak kullandıkları belirtilmiştir (Newman vd., 2019, s. 68).

İklim gazeteciliği, iklim değişikliği, özellikleri, nedenleri, etkileri ve iklim değişikliğiyle mücadele yolları hakkında bilgiler toplar, değerlendirir, seçer, sunar ve bunları medya yoluyla genel veya özel kitlelere iletimini sağlayan bir alandır (Schäfer ve Painter, 2020, s. 1). İklim gazeteciliğinin geleneksel gazetecilik sınırlarını aşmaktadır. Alan, basılı haber medyasının yanı sıra radyo, televizyon yayınları ve mobil uygulamaları da kapsamaktadır. Öte yandan yalnızca gazetelerin veya yayıncıların dijital uzantılarıyla sınırlı kalmayarak doğrudan dijital ortamda ortaya çıkan bağımsız medya kuruluşlarını da içermektedir (Painter, Kristiansen ve Schäfer, 2018, s. 1). Öte yandan iklim gazetecileri, iklim değişikliği konusuna odaklanan ve önde gelen ulusal haber kuruluşlarında yayımlanan haberlerin yazarları olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, yapılan tanım, gazetecilik uygulamalarına ve belirli bir düzeyde editöryal bağımsızlık oluşturan bir haber odası ortamına dayandırılmaktadır (Brüggemann ve Engesser, 2014, s. 400). İklim gazeteciliği analizleri, medya ekosisteminde meydana gelebilecek değişimleri dikkate almalıdır. Bu değişimler, gazetecilik medyasının kendi yapısal ve örgütsel dinamiklerini, onu çevreleyen farklı iletişim aktörlerini ve medya kullanım biçimlerindeki çeşitliliği kapsamaktadır (Schäfer ve Painter, 2020, s. 3). Ayrıca iklim değişikliği, toplumun birçok farklı alanını etkilediğinden, bu konunun dünyadaki diğer krizlerle bağlantılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla, iklim gazeteciliğinin de farklı krizleri birbirinden bağımsız meseleler olarak değil, birbiriyle ilişkili dinamikler olarak değerlendirmesi ve haber anlatısını bu doğrultuda şekillendirmesi gerekmektedir (Cottle, 2021, s. 32).

İklim gazeteciliğinin (diğer habercilik türlerinde olduğu gibi) temel zorluklarından biri, farklı etkilere sahip nedenleri bir araya getirerek anlamlı bir bütün oluşturma görevidir. Temel mesele iklim değişikliğinin genellikle algılanan görünmezliği ve kademeli ilerleyişinin, raporlama yapanlar açısından bir ayrıcalık göstergesi olarak değerlendirilmesidir. İklim değişikliğinin nasıl raporlanacağı ve ele alınacağı hangi bakış açılarının ve geçmişlerin haberin çerçevesini belirleyeceği veya belirlemeyeceği problemi, temelde bir güç dengesi meselesidir (Bødker ve Morris, 2022, s. 3). Zorluklardan bir diğeri ise haberlerde denge unsurunu sağlamaktır. İklim değişikliği ele alınırken üç temel ayrım öne çıkmaktadır. Birinci görüş, iklim değişikliğinin insan tarafından oluşturulmadığı ve bu süreçte insan etkisinin bulunmadığını

savunmaktadır. İkinci görüş, insan etkisinin mevcut olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun abartıldığını öne sürmektedir. Üçüncü görüş ise iklim değişikliğinin son derece ciddi bir mesele olduğunu ve öngörülenin de ötesinde ağır sonuçlar doğurabileceğini ileri sürmektedir (Giddens, 2009, s. 6).

İklim gazeteciliği, iklim, iklim değişikliği ve çevresel faktörleri içeren her alandaki gelişmeleri haberleştirmeyi amaçlayan bir gazetecilik dalıdır. Uzmanlık gerektiren bir alan olan iklim gazeteciliği, sadece sıcaklık ve hava değişimlerine odaklanmayarak enerji ve çevresel politikalarla birlikte gerek insani faktörlerini gözeterek gerekse gözetmeyerek iklim ekosistemini kapsamaktadır. İklim gazetecileri, iklim olaylarıyla ilgili olarak elde ettiği verileri, gazeteciliğin temel ilkeleri olan “doğru, tam, dengeli ve tarafsız” anlayışıyla kamuoyunu bilgilendirmek ve bilinçlendirmek amacıyla sunarak hayati bir rol üstlenmektedir. Çünkü gazeteciler, gerek insan etkinliğinin gerekse insan faktörü dışında gelişen iklim değişikliğine ilişkin ortaya çıkabilecek krizler hakkında bireylerin ve toplumların bilinçlenmesini sağlamalıdır. Böylece gazeteciler, krizin derinleşmesinin önlenmesi ve dünyanın geleceğinin korunabilmesi adına herkesin üstüne düşen görev ve sorumluluklarını hatırlatmak gibi önemli bir rol üstlenmesi gerekmektedir. Ayrıca iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan kriz anlarında dezenformasyonla mücadele etmek de gazetecilerin sorumluluğundadır. Gazeteciler, hem bireylerin hem de toplumların dezenformasyon içeriklerinden etkilenmemesi için gerçekleri net ve şeffaf bir şekilde ortaya koymak durumundadır. Ancak, böyle bir sorumluluk ve bilinçlendirme çabasıyla, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkabilecek sorunlara karşı daha az etkilenilebilir.

Yöntem

Araştırmada karma yöntem yaklaşımı benimsenmiştir. Karma yöntem yaklaşımı, hem nitel hem de nicel yöntemleri kullanarak elde edilen verilerin toplandığı, analiz edildiği ve bulguların bütünlendirildiği bir araştırma yöntemidir. Karma yöntem, tek bir yöntemle elde edilebilecek olandan daha geçerli ve güvenilir sonuçlar ortaya koymayı amaçlayan bir araştırma stratejisidir (Greene, Caracelli ve Graham, 1989; Tashakkori ve Creswell, 2007; Creswell ve Plano Clark, 2018). Bu araştırmada, araştırma amacı ve sorularının hem nitel hem de nicel yöntemlerle birlikte kullanarak açıklamaya olanak sağlaması sebebi ile karma araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Karma yöntem yaklaşımı içerisinde, yakınsayan paralel, açımlayıcı sıralı, keşfedici sıralı ve iç içe olmak üzere dört deseni vardır. Bu araştırmada yakınsayan paralel (eşzamanlı çeşitleme) desen kullanılmıştır. Yakınsayan paralel desende, nicel ve nitel veriler eşzamanlı olarak toplanır, analiz süreçleri birbirinden bağımsız şekilde yürütülür ve çoğunlukla araştırmanın tartışma ya da yorum bölümünde bu veriler bir araya getirilerek bütüncül bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu desen türü, araştırmanın amacını ortaya koyulmasında nitel ve nicel verilere eşit derecede önem verdiğinden, nicel yöntemlerin (geniş örneklem boyutu, eğilimler, genellemeler) ve nitel yöntemlerin (küçük örnek, ayrıntılar, derinlik) çeşitli güçlüklerini ve örtüşmeyen zayıflıklarını bir araya getirdiği için araştırmada tercih edilmiştir (Creswell ve Plano Clark, 2018; Creswell, 2017). Paralel karma yöntem araştırması olarak desenlenen bu araştırmanın nicel boyutunda içerik analizi nitel boyutunda ise göstergebilimsel analizden yararlanılmıştır.

İçerik analizi ya da diğer ismiyle içerik çözümlemesi, yazılı ya da görselin materyalin sistematik şekilde analiz edilmesidir (Aziz, 2015). Nitel içerik analizinde metinler ya da görüşme kayıtları gibi sözel materyaller doğrudan incelenerek, insanlar arası iletişim biçimleri ve sosyal ilişkilerin yönü anlaşılmaya çalışmaktadır. Metnin belirli bölümleri, temalar ya da kavramlar altında kodlanarak bu unsurlar arasındaki değişken ilişkiler analiz edilmektedir. Nicel analizde ise elde edilen veriler, genellikle sayısal değerler ve oranlarla ifade edilir. İçerik analizi, içeriğin çeşitli yönlerini sayarak ve/veya kodlayarak her türlü içeriği özetlemek için

geliştirilen bir analiz tekniğidir (White ve Marsh, 2006). Araştırmada içerik yapılırken şu aşamalar takip edilmiştir: ilk aşamada veriler kodlanmış, ikinci aşamada temalar bulunmuş, üçüncü aşamada kodlar ve temalar düzenlenmiş, son aşamada ise bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Araştırmada, kullanılan bir diğer nitel araştırma yöntemlerinde biri olan göstergebilimsel yöntem kullanılmıştır. Göstergebilim, “göstergeleri inceleyen bilim dalı” ya da “göstergelerin bilimsel incelemesi” olarak ifade edilebilir (Rıfat, 2014). Göstergebilim, iletişim amacıyla tüm araçları inceleyerek, bu araçlar arasındaki ilişkileri araştıran ve farklı türlerini belirlemeye çalışan bir bilim dalıdır. Ayrıca göstergebilim, sosyal yaşamın bir parçası olarak tasarlanmış nesne, obje, olay veya durumların dilsel ve anlamsal açıdan yorumlanmasıdır. Göstergebilim çalışmaları, ima edilen mesajları, ideolojileri, alt anlamları, değerleri ve kültürleri çözümlemeye çalışırken aynı zamanda herhangi bir mesajın ya da iletinin oluşturulması sürecinde de doğru ve bilinçli gösterge kullanımını sağlamaktadır. Dolayısıyla göstergebilimle ilgilenmek demek kültür ve insanla ilgilenmek anlamına gelmektedir. Modern anlamda göstergebilimin temelleri 20. yüzyılın başlarında atılmıştır. Özellikle Amerikalı Charles Sanders Pierce ve İsviçreli Ferdinand de Saussure’un çalışmaları bu dönemde göstergebilimsel analizlerde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Erkman, 2005, Saussure, 1985’ten aktaran Yaşa, 2020; Tos, 2024; Çelik ve Özçınar, 2021). Nitel araştırmalar kapsamında değerlendirilen göstergebilim, bir konunun çeşitli boyutlarını incelerken aynı zamanda yorumlayıcı bilgi aracılığıyla konunun daha derinlemesine anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca göstergebilim, temsilleri açığa çıkarmada ve anlamlandırmada da oldukça önemlidir (Akbayır ve Akbayır, 2024; Kılıç ve Akbayır, 2023).

Araştırmanın Amacı ve Soruları

Bu araştırma, iklim değişikliği sonucunda meydana gelen doğal afetleri konu alan haber metinlerini ve fotoğraflarını konu edinmektedir. Bu bağlamda, kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun gibi beş farklı felakete ait haber metinleri ve fotoğrafları üzerine odaklanılmaktadır. Araştırmanın amacı, iklim değişikliği sonucunda ortaya çıkan doğal afet haberlerinin metinlerini ve haberlerde kullanılan haber fotoğraflarındaki göstergesel öğeleri, okuyuculara aktarılacak istenilen mesajları çözümlemektir. Araştırmanın konusu dikkate alınarak oluşturulan araştırma soruları şunlardır:

- 1) İklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afetlere ilişkin haber metinlerinin içeriksel özellikleri nelerdir?
- 2) İklim değişikliği haberlerinde kullanılan felaket fotoğraflarındaki temel görsel göstergeler nelerdir ve bu göstergeler nasıl anlamlandırılmaktadır?
- 3) Haber fotoğraflarındaki görsel temsiller, okuyuculara nasıl mesajlar iletmekte ve bu mesajlar iklim değişikliği algısını nasıl şekillendirmektedir?
- 4) İklim değişikliğiyle ilgili haber içerikleri ve görsellerinde umut ve çözüm odaklı temsillere ne ölçüde yer verilmektedir?

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, iklim değişikliği haberlerinde yer alan metin ve fotoğraflar oluşturmaktadır. Ancak bu evrendeki hem tüm metinlere hem de tüm fotoğraflara ilişkin bir analizin gerçekleşmesindeki güçlük nedeniyle “kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun” doğal afetlerinden “olasılık temelli olmayan” örnekleme yöntemlerinden “amaçlı örnekleme” yöntemiyle seçilen 125 haber metni ve beş farklı (kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun) kategoriye ait birer haber fotoğrafı araştırmanın örneklemini

oluşturmuştur. Amaçlı örnekleme yöntemlerinden ise “maksimum çeşitlilik örnekleme” kullanılmıştır. Maksimum çeşitleme için “Similarweb” sitesinin Türkiye’de “Haberler ve Medya” kategorisindeki Mayıs 2025 verileri ölçüt alınarak ülke sıralamasına göre ilk beş içerisinde yer alan en sık ziyaret edilen beş internet haber siteleri sırasıyla hurriyet.com.tr, mynet.com, sozcu.com.tr, ensonhaber.com, haber7.com’dur. Bu doğrultuda, en sık ziyaret edilen beş haber sitesinden her bir doğal afete yönelik beş haber seçilerek toplamda 125 haber örnekleme dahil edilmiştir. Araştırmada göstergebilimsel analiz yapılmak için kullanılan beş görsel ise Google arama motorunun görseller kısmında iklim değişikliğiyle ilgili “kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun” doğal afetlerine ilişkin kategoriler çerçevesinde arama yapılarak örneklem olarak seçilmiştir. Araştırmada seçilen doğal afetlere ilişkin beş haber fotoğrafının seçilme nedeni Google arama motorunun görseller kısmında iklim değişikliğiyle ilgili arama yapıldığı zaman seçilen görsellerin sık tekrarlandığı gözlemlenmiştir. Ayrıca seçilen beş görsel hem araştırma konusunu açıklamak ve anlamlandırmak açısından hem de iklim değişikliğiyle bağlantılı felaketlerin medyada nasıl temsil edildiğini anlamlandırmak açısından iyi örneklem olmalarıdır. Öte yandan araştırma için amaçsal örneklem yöntemiyle seçilen haber fotoğrafları iklim değişikliğinin dramatik sonuçlarını gözler önüne sererken aynı zaman iklim krizine karşı da toplumsal algıları şekillendiren unsurlar barındırmaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

“Similarweb” sitesinin Türkiye’de “Haberler ve Medya” kategorisindeki Mayıs 2025 verileri ölçüt alınarak ülke sıralamasına göre ilk beş içerisinde yer alan en sık ziyaret edilen beş internet haber sitesi’nden (hurriyet.com.tr, mynet.com, sozcu.com.tr, ensonhaber.com, haber7.com) her bir doğal afete yönelik beş haber seçilerek toplamda 125 haber veri olarak toplanmıştır. Göstergebilimsel analiz yapmak için seçilen beş felakete ait doğal afet görselleri ise Google arama motorunun görseller kısmında iklim değişikliğiyle ilgili “kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun” doğal afetlerine ilişkin kategoriler çerçevesinde arama yapılarak toplanmıştır.

Nitel ve nicel içerik analizine yönelik olarak kodlama cetveli oluşturulmuştur. Oluşturulan kodlama cetvelindeki temalar ve kodlar nitel analiz programı olan MAXQDA programına aktarılmıştır. Daha sonra aktarılan temalar altında kodlama cetveli yardımıyla beş doğal afete ilişkin 125 haber kodlanmıştır. Kodlamalar yapıldıktan sonra hepsi tekrar gözden geçirilmiştir. Nicel içerik analizi çerçevesinde 281 temada toplamda 1911 kodlama yapılmıştır. Daha sonra kodlanan veriler içerik analizi bulguları başlığı altında yorumlanmıştır. Veriler analiz edilirken frekans analizi ve yüzde oranları araştırmaya dahil edilmiştir.

Göstergebilimsel anlam oluşturma sürecine Saussure ve Roland Barthes, farklı yaklaşımlar getirmiştir. Saussure, göstergebilimsel anlam temellerini gösterge, gösteren ve gösterilen kavramlarıyla ilişkilendirirken, Barthes ise anlamlandırmayı temel ve yan anlam kavramları üzerinden değerlendirmektedir. Bu çalışmada, Saussure’ün göstergebilimsel anlamlandırma süreci olan gösterge, gösteren ve gösterilen kavramlarıyla değerlendirilmiştir. Araştırmada öncelikli olarak göstergeler açığa çıkarılmış ve daha sonra göstergelerin altında yatan gösteren ve gösterilenler anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, göstergeler, gösteren ile gösterileni bir arada barındıran bütünlük bir çatıdır. Gösterenler, fotoğrafta veya metinde yer alan yazı, mekân, şekil, renk vb. gibi unsurları temsil eden öğelerden oluşmaktadır. Gösterilenler ise gösteren unsurlarından hareketle bu unsurların oluşturduğu duygu ve düşüncelerin altında yatan derinlemesine anlamları ifade etmektedir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmada, içerik analizinde kodlamaların geçerlik ve güvenirlik analizi farklı araştırmacı tarafından yapılmıştır. MAXQDA programına aktarılan veriler, alanında uzman bir araştırmacı tarafından kodlanmış ve araştırmacıların gerçekleştirdiği kodlamalar program üzerinde birleştirilmiştir. Kodlayıcılar arası uzlaşma sürecine dâhil edilen belgede fikir birliği oluşturmak amacıyla, kodlayıcılar bir araya gelerek benzer anlamlar içeren kodları ortak bir kavram altında toplamış ya da işaretledikleri kodların doğruluğunu gözden geçirerek uygun olmayanları çıkarmıştır. Bu doğrultuda, araştırmacıların bağımsız olarak kodladığı belgeler MAXQDA yazılımı aracılığıyla Kappa analizi ile değerlendirilmiş ve bu analiz sonucunda kodlayıcılar arası uzlaşma sağlanmıştır. Analiz sonucunda Kappa katsayısı “**Kappa = (Po - Pc) / (1 - Pc) = 0.82 (%82)**” olarak bulunmuş ve Viera ve Garret’e (2005, s. 362) göre bu katsayı “neredeyse mükemmel” uyum düzeyinde güvenilir olarak ifade edilmektedir.

$P(\text{observed}) = Po = a / (a + b + c) = 0.82 / P(\text{chance}) = Pc = 1 / \text{Kodların Sayısı} = 1 / 37 = 0.03$
 $Kappa = (Po - Pc) / (1 - Pc) = 0.82$. Bölüm başına eşit olmayan sayıda kod mevcutsa veya değerlendirilecek yalnızca bir kod varsa: $P(\text{chance}) = Pc = \text{Kodların Sayısı} / (\text{Kodların Sayısı} + 1)^2 = 0.03$
 $Kappa = (Po - Pc) / (1 - Pc) = 0.82$ (Po= Gözlemlenen Uyum Yüzdesi; Pc=Şansa Bağlı Olarak Beklenen Uyum Yüzdesi).

Bulgular ve Yorum

Nicel İçerik Analizi Bulguları

Tablo 1: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinin* Amacı

Doğal Afet Haberlerinin Amacı	Tayfun Frekans (f) Yüzde (%)	Sel Frekans (f) Yüzde (%)	Orman Yangını Frekans (f) Yüzde (%)	Kuraklık Frekans (f) Yüzde (%)	Buzulların Erimesi Frekans (f) Yüzde (%)
Bilgilendirici	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 25 / % 16,2	f 25 / % 15,4	f 25 / % 14,8
Şaşırtıcı	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 23 / % 14,9	f 25 / % 15,4	f 25 / % 14,8
Merak Uyandırıcı	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 24 / % 15,6	f 25 / % 15,4	f 25 / % 14,8
Heyecanlandırıcı	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 25 / % 16,2	f 25 / % 15,4	f 25 / % 14,8
Endişelendirici	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 23 / % 14,9	f 21 / % 13,0	f 22 / % 13,0
Korku	f 25 / % 16,0	f 25 / % 15,9	f 22 / % 14,3	f 20 / % 12,3	f 22 / % 13,0
Uyarıcı	f 6 / % 3,8	f 7 / % 4,5	f 9 / % 5,8	f 20 / % 12,3	f 23 / % 13,6
İkna Edici	-	-	f 2 / % 1,3	-	f 1 / % 0,6
Eğitici	-	-	f 1 / % 0,6	f 1 / % 0,6	f 1 / % 0,6
Toplam	156 / %100	157 / %100	154 / %100	162 / %100	169 / %100

*Bazı haberler birden fazla kez kodlanmıştır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, iklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afet haberlerinin amaçlarına ilişkin frekans ve yüzde dağılımları analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, tayfun, sel, orman yangını, kuraklık ve buzulların erimesi gibi afet türlerine yönelik haberlerin büyük çoğunluğu “bilgilendirici” (tayfun: %16, sel: %15,9, orman yangını: %16,2, kuraklık: %15,4, buzul erimesi: %14,8), “şaşırtıcı” (tayfun: %16, sel: %15,9, orman yangını: %14,9), “merak uyandırıcı” (tayfun: %16, sel: %15,9, orman yangını: %15,6) ve “heyecanlandırıcı” (tayfun: %16, sel: %15,9, orman yangını: %16,2) amaçlar taşıdığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, afet haberlerinin temel olarak bireylere ilişkin kamuoyunu bilgilendirme ve dikkat çekme işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca “endişelendirici” ve “korku” (orman yangını: endişe %14,9, korku %14,3; kuraklık: endişe %13, korku %12,3) amaçlı haberlerin de önemli bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, iklim değişikliğinin meydana getirdiği birtakım tehditlerin internet kullanıcıları üzerinde genellikle olumsuz duyguları tetikleyebileceği şekilde sunulduğunu göstermektedir. Bununla birlikte “uyarıcı” amacıyla internet kullanıcılarıyla

paylaşılan haberlerin özellikle kuraklık (%12,3) ve buzulların erimesi (%13,6) gibi uzun vadeli risklerde daha ön planda olduğu dikkat çekmektedir. Öte yandan “ikna edici” ve “eğitici” (ikna edici: orman yangını %1,3, buzul erimesi %0,6; eğitici: orman yangını %0,6, kuraklık %0,6, buzulların erimesi %0,6) amaçların tüm afet türlerinde diğer amaçlara kıyasla oldukça düşük oranda kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla internet haber sitelerindeki iklim değişikliğine bağlı doğal afet haberlerinde ağırlıklı olarak bilgilendirme, dikkat çekme ve duygusal harekete geçirme amaçlarının benimsendiği tespit edilirken eğitici ve ikna edici amaçları taşıyan haberlere ise oldukça sınırlı yer verildiği görülmektedir.

Tablo 2: Doğal Afet Haberlerinin İnternet Haber Sitelerindeki Konu Kategorilerine Göre Dağılımı

Haberlerin Konu Kategorileri Dağılımı	Dünya	Gündem	3. Sayfa	Güncel	Ülke’ de Bugün	Günün İçinden	İç Haber	Avrupa	Ekonomi	Yaşam ve Kültür	Sıra Dışı	Trend Haber	Bilim ve Teknoloji
Tayfun	f 25 % 100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sel	f 14 % 56	f 5 % 20	f 1 % 4	f 4 % 16	f 1 % 4	-	-	-	-	-	-	-	-
Orman Yangını	f 6 % 24	f 7 % 28	f 4 % 16	f 6 % 24	-	f 1 % 4	f 1 % 4	-	-	-	-	-	-
Kuraklık	f 4 % 16	f 7 % 28	f 1 % 4	f 5 % 20	-	-	-	f 1 % 4	f 4 % 16	f 2 % 8	-	-	f 1 % 4
Buzulların Erimesi	f 8 % 32	f 1 % 4	-	-	-	f 1 % 4	-	-	f 1 % 4	f 4 % 16	f 1 % 4	f 3 % 12	f 6 % 24

Doğal afetlere ilişkin internet haberlerinin konu kategorilerine göre dağılımı beş afet türü (tayfun, sel, orman yangını, kuraklık, buzulların erimesi) çerçevesinde incelenmiştir. Bu doğrultuda, tayfun haberlerinin tamamı (f=25 / %100) yalnızca “dünya” kategorisinde yer aldığı ve başka hiçbir kategoriye dağılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’de tayfun doğal afetinin görülmediğini, büyük oranda uluslararası düzeyde değerlendirildiğini ve dolayısıyla yerel bağlamda ele alınmadığını göstermektedir. Öte yandan sel haberlerinin de çoğunluğu (%56) yine “Dünya” kategorisinde yer almaktadır. Tayfun doğal afetinden sonra en çok “dünya” kategorisinde (f=14 / %56) yer alan sel haberleri aynı zamanda “gündem” (f=5 / %20), “güncel” (f=4 / %16), “3. sayfa” (f=1 / %4) ve “Ülke’de Bugün” (f=1 / %4) gibi farklı internet haber siteleri kategorileri altında da sunulmuştur. Dolayısıyla bu bulgular, tayfun ve sel gibi yıkıcı ve ani gelişen afetlerin daha çok uluslararası boyutta ele alındığını ancak sel haberlerinin Türkiye özelinde gündem ve güncel başlıklarda da yer aldığına işaret etmektedir. Orman yangını haberleri ise daha dengeli bir dağılım göstermektedir. İnternet haber sitelerindeki orman yangını haberlerinin kategorisel dağılımına bakıldığında ise “gündem” (f=7 / %28), “güncel” (f=6 / %24) ve “dünya” (f=6 / %24) kategorilerinde yer aldığı bunun yanı sıra “3. sayfa” (f=4 / %16), “iç haber” (f=1 / %4) ve “günün içinden” (f=1 / %4) gibi kategorilerde de internet kullanıcılarına sunulduğu görülmektedir. Genel olarak orman yangını haberleri incelendiğinde, genel anlamda yerel çerçevede ele alındığı tespit edilirken aynı zamanda uluslararası çerçevede de farklı okur kitlelerine ulaştırıldığı tespit edilmiştir. Kuraklık haberleri

de birden fazla kategorileri de yer almakla birlikte daha çok “gündem” (f=7 / %28) ve “güncel” (f=5 / %20) kategorilerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra “3. sayfa”, “Avrupa” ve “bilim ve teknoloji” kategorilerinde de sınırlı oranda yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda, kuraklık haberlerine yönelik hem sosyoekonomik etkiler hem de kuraklığın bilimsel yönleriyle haberleştirildiği incelenen haberlerde tespit edilmiştir. Buzulların erimesine ilişkin haberler ise dikkat çekici bir biçimde “sıra dışı” (f=1 / %4), “yaşam ve kültür” (f=4 / %16), “trend haber” (f=3 / %12) gibi daha spesifik kategorilerde yer almakta, bu da konunun daha çok bilimsel ve kültürel bir çerçevede sunulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu afet türü haberlerde küresel bir sorun olarak ele alınırken bilimsel ve kültürel bir bakış açısıyla internet kullanıcılarına sunulduğu söylenebilir.

Tablo 3: Doğal Afet Haberlerinin Başlık Konularına Göre Dağılımı

	Kuraklık Frekans (f) Yüzde (%)	Sel Frekans (f) Yüzde (%)	Buzulların Erimesi Frekans (f) Yüzde (%)	Tayfun Frekans (f) Yüzde (%)	Orman Yangını Frekans (f) Yüzde (%)
Doğal Afet Haberlerinin Başlıklara Göre Konu Dağılımı	Tehlike uyarısı f 7 / % 28	Ölüm f 13 / % 52	Buzul Erimesi Riski f 9 / % 36	Ölüm f 13 / % 52	Yangın Alarmı f 10 / % 40
	Su Tüketimi f 3 / % 12	Ev Yıkımı f 3 / % 12	İnsan Yaşamına Tehdit f 4 / % 16	Tayfun Alarmı f 5 / % 20	Tahliye f 4 / % 16
	Kuraklık Alarmı f 3 / % 12	Tahliye f 2 / % 8	Deniz Seviyesi f 3 / % 12	Tahliye f 2 / % 8	Kontrol Alma f 4 / % 16
	Tarım f 3 / % 12	Yolların Kapanması	Olağan Dışı Sıcaklıklar f 3 / % 12	Yaralıları f 1 / % 4	Uyarı f 4 / % 16
	Baraj Kuruması f 2 / % 8	Felakete Hazırlık f 1 / % 4	Metan Gazı f 1 / % 4	Uçuş İptali f 1 / % 4	Yaralıları f 1 / % 4
	Sıcaklık Rekoru f 2 / % 8	Kayıp f 1 / % 4	Kuzey Kutbu Bilgilendirmesi f 1 / % 4	Mahsur Kalma f 1 / % 4	Yangın Mücadele Eğitimi f 1 / % 4
	Su Kaybını Önleme f 1 / % 4	Tehlike Uyarısı f 1 / % 4	Sel Uyarısı f 1 / % 4	Ev Yıkımı f 1 / % 4	Yaygınlarla ilgili Soruşturma f 1 / % 4
	Deniz Suyu Kullanımı f 1 / % 4	Araba Hasarı f 1 / % 4	Virüs f 1 / % 4	Kurtarma f 1 / % 4	-
	Göl Kuruması f 1 / % 4	Artan Yağış f 1 / % 4	Sıcaklık Rekoru f 1 / % 4	-	-
	Küresel Isınma Sergisi f 1 / % 4	Hayvan Telefi f 1 / % 4	Ekonomik Harcama f 1 / % 4	-	-
	Göç f 1 / % 4	-	-	-	-
	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100

Tablo 3’te görüldüğü üzere, iklim değişikliği bağlamında değerlendirilen doğal afet haberlerinin başlıklara göre konu dağılımı beş afet türü özelinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, kuraklık konulu haber başlıklarında en sık karşılaşılan tema f=7 (%28) ile “tehlike uyarısı” olurken, bunu eşit frekanslarla f=3 (%12) oranında “su tüketimi”, “kuraklık alarmı”, “tarım”,

“sıcaklık rekoru” ve “baraj kuruması” konuları takip ederken yine eşit frekanslarla $f=1$ (%8) “su kaybını önleme”, “deniz suyu kullanımı”, “göl kuruması”, “küresel ısınma sergisi” ve “göç” konuları da takip etmektedir. Sel afetine yönelik haberlerde ise en yüksek oranda karşılaşılan konu başlığı $f=13$ (%52) ile “ölüm” temasıdır. Bu oran, sel haberlerinde can kaybı unsurunun ön planda tutulduğunu göstermektedir. Bu konu başlığını $f=3$ (%12) oranlarıyla “ev yıkımı” ve $f=2$ (%8) ile “tahliye” konuları takip etmektedir. Sel haberleriyle bağlantılı geriye kalan haber başlıkları ise genellikle $f=1$ (%4) düzeyinde olup “yolların kapanması”, “felakete hazırlık”, “kayıp”, “tehlike uyarısı”, “araba hasarı”, “aşırı yağış”, “hayvan telefı” gibi konularında yer aldığı görülmektedir. Buzulların erimesi ile ilgili haber başlıklarında en sık karşılaşılan konu $f=9$ (%36) ile “buzul erimesi riski” olurken, bunu $f=4$ (%16) ile “insan yaşamına tehdit” ve $f=3$ (%12) ile “deniz seviyesi” ve “olağan dışı sıcaklıklar” gibi konular takip etmiştir. Diğer başlıklardaki konular ise $f=1$ (%4) oranlarında “metan gazı”, “Kuzey Kutbu bilgilendirmesi”, “sel uyarısı”, “virüs”, “sıcaklık rekoru” ve “ekonomik harcama” gibi çeşitli temalarla dağılmıştır. Tayfun haberlerinde ise en sık karşılaşılan haber başlığı konusu $f=13$ (%52) ile yine “ölüm” olmuştur. Bu bulguyu $f=5$ (%20) ile “tayfun alarmı” ve $f=2$ (%8) ile “tahliye” konuları takip etmektedir. Ayrıca $f=1$ (%4) frekansla “yaralılar”, “uçuş iptali”, “mahsur kalma”, “ev yıkımı”, “kurtarma” gibi konulara da başlıklarda yer verildiği görülmektedir. Son olarak orman yangını konulu haber başlıklarında en sık rastlanan konu $f=10$ (%40) ile “yangın alarmı” olurken, bunu $f=4$ (%16) ile “tahliye” ve yine aynı oranla “kontrolle alma” ve “uyarı” temaları izlemiştir. Diğer haber başlıklarındaki konular arasında ise $f=1$ (%4) frekansla “yaralılar”, “yangınla mücadele eğitimi” ve “yangınlarla ilgili soruşturma” yer almaktadır.

Tablo 4: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinin Tonu

Doğal Afet Haberlerinin Tonu	Olumlu Frekans (f) Yüzde (%)	Olumsuz Frekans (f) Yüzde (%)	Ne Olumlu Ne Olumsuz Frekans (f) Yüzde (%)
Tayfun	-	f 22 / % 88	f 3 / % 12
Sel	-	f 20 / % 80	f 5 / % 20
Orman Yangını	f 5 / % 20	f 16 / % 64	f 4 / % 16
Kuraklık	f 4 / % 16	f 19 / % 76	f 2 / % 8
Buzulların Erimesi	f 3 / % 12	f 22 / % 88	-
Toplam	f 12	f 99	f 14

İklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afetlere ilişkin haberlerin ton (olumlu, olumsuz ve ne olumlu ne olumsuz) dağılımı sunulmuştur. Tabloya genel olarak bakıldığında, haberlerin önemli bir çoğunluğunun 99 haberin olumsuz tonda sunulduğu görülmektedir. Olumsuz tonlamanın olduğu doğal afetler incelendiğinde tayfun ($f=22$ / %88), sel ($f=20$ / %80), orman yangını ($f=16$ / %64), kuraklık ($f=19$ / %76) ve buzulların erimesi ($f=22$ / %88) oranlarının olduğu tespit edilmiştir. Bu yüksek olumsuz oranlar, doğal afet haberlerinin kamuoyunda tehdit, ölüm, kayıp ve kriz vurgusuyla internet okuyucularına yönelik olumsuz bir şekilde ele alındığını göstermektedir. Öte yandan, olumlu ton taşıyan haberlerin oranı oldukça sınırlıdır. Orman yangını haberlerinin %20’si ($f=5$), kuraklık haberlerinin %16’sı ($f=4$) ve buzulların erimesi ile ilgili haberlerin %12’si ($f=3$) olumlu olarak internet kullanıcılarına aktarılmıştır. Bu durum haberlerde ön plana çıkan afetle ilgili olumlu projeler, eğitimler, müdahale başarısı ve iyileştirme süreçleriyle doğrudan bağlantılıdır. Ne olumlu ne de olumsuz tonda yazılmış haberler ise sel haberlerinde %20 ($f=5$), tayfunlarda %12 ($f=3$), orman yangınlarında %16 ($f=4$) ve kuraklık haberlerinde %8 ($f=2$) olarak tespit edilmiştir. Buzulların erimesi ile ilgili haberlerde ise bu kategoride herhangi bir içerik bulunmamaktadır. Bu durum, özellikle çevresel etkileri uzun vadeli olan afetlerin daha belirgin ve net çerçevelerle sunulduğunu göstermektedir.

Tablo 5: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinde Görsel Kullanımı

Doğal Afet Haberlerinde Görsel Kullanımı	Tek Görsel Frekans (f) Yüzde (%)	İki Görsel Frekans (f) Yüzde (%)	Üç veya Daha Fazla Görsel Frekans (f) Yüzde (%)	Görsel Kullanımı Yok Frekans (f) Yüzde (%)
Tayfun	f 10 / % 40	f 3 / % 12	f 12 / % 48	-
Sel	f 10 / % 40	f 3 / % 12	f 11 / % 44	f 1 / % 4
Orman Yangını	f 7 / % 28	f 8 / % 32	f 9 / % 36	f 1 / % 4
Kuraklık	f 5 / % 20	f 2 / % 8	f 17 / % 68	f 1 / % 4
Buzulların Erimesi	f 7 / % 28	f 6 / % 24	f 12 / % 48	-

Tablo 5’te görüldüğü üzere, iklim değişikliği sonucunda oluşan beş farklı doğal afete ilişkin haberlerdeki görsel kullanım dağılımları sunulmuştur. Bu doğrultuda, en yüksek oranda “üç veya daha fazla görsel” kullanımının “kuraklık” haberlerinde yer aldığı dikkat çekmektedir. Kuraklık haberlerini sırasıyla “buzulların erimesi” (f=12 / %48), “tayfun” (f=12 / %48), “sel” (f=11 / %44) ve “orman yangını” (f=9 / %36) doğal afetleri izlemektedir. Öte yandan, “tek görsel” kullanımının en yaygın olduğu afet türleri “tayfun” (f=10 / %40) ve “sel” (f=10 / %40) olarak tespit edilmiştir. “Orman yangını” (f=7 / %28) ve “buzulların erimesi” (f=7 / %28) doğal afet haberlerinde de benzer oranda tek görsel kullanımına rastlanırken, bu oran “kuraklık” (f=5 / %20) haberlerinde daha düşüktür. “İki görsel” kullanılan haberler incelendiğinde, en fazla oranın “orman yangını” haberlerinde (f=8 / %32) olduğu görülmektedir. Orman yangını haberlerini ise sırasıyla “buzulların erimesi” (f=6 / %24), “tayfun” (f=3 / %12) ve “sel” (f=3 / %12) takip ederken, “kuraklık” (f=2 / %8) haberlerinde bu oran oldukça düşük kalmıştır. “Görsel kullanılmayan” doğal afet haberleri açısından değerlendirildiğinde ise yalnızca “sel” (f=1 / %4), “orman yangını” (f=1 / %4) ve “kuraklık” (f=1 / %4) haberlerinde herhangi bir görsel kullanımı durumuna rastlanılmamıştır.

Tablo 6: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinin Kaynağı

Doğal Afet Haberlerinin Kaynağı	Tayfun Frekans (f) Yüzde (%)	Sel Frekans (f) Yüzde (%)	Orman Yangını Frekans (f) Yüzde (%)	Kuraklık Frekans (f) Yüzde (%)	Buzulların Erimesi Frekans (f) Yüzde (%)
Anadolu Ajansı (AA)	f 7 / % 28	f 5 / % 20	f 8 / % 32	f 5 / % 20	f 10 / % 40
Demirören Haber Ajansı (DHA)	f 4 / % 16	f 12 / % 48	f 10 / % 40	f 7 / % 28	f 2 / % 8
İhlas Haber Ajansı (İHA)	f 8 / % 32	f 4 / % 16	f 2 / % 8	f 5 / % 20	f 1 / % 4
Anka Haber Ajansı	-	-	-	f 2 / % 8	-
Hürriyet	f 1 / % 4	-	-	f 1 / % 4	f 4 / % 16
Mynet	f 2 / % 8	f 1 / % 4	-	f 2 / % 8	f 3 / % 12
Sözcü	f 1 / % 4	f 1 / % 4	f 2 / % 8	f 1 / % 4	f 2 / % 8
Haber 7	-	f 1 / % 4	f 2 / % 8	f 1 / % 4	f 1 / % 4
Ensonhaber	f 2 / % 8	f 1 / % 4	f 1 / % 4	f 1 / % 4	f 2 / % 8
Toplam	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100	f 25 / % 100

Tablo 6’da görüldüğü üzere, iklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afet haberlerinin kaynaklara göre dağılımı sunulmuştur. Bu bağlamda her bir afet türü için toplam f=25 haber dikkate alınmış ve bu haberlerin hangi haber ajansı ya da medya kuruluşu tarafından üretildiği frekans ve yüzde oranlarıyla birlikte gösterilmiştir. “Tayfun” haberlerine bakıldığında en fazla haber üreten kaynağın f=8 (%32) ile İhlas Haber Ajansı (İHA) olduğu görülmektedir. İhlas

Haber Ajansı'nı sırasıyla Anadolu Ajansı (AA) f=7 (%28), Demirören Haber Ajansı (DHA) f=4 (%16), Ensonhaber f=2 (%8), Mynet f=2 (%8), Hürriyet f=1 (%4) ve Sözcü f=1 (%4) izlemektedir. “Sel” konulu haberlerde ise en fazla kaynağın kullanıldığı ajans DHA’dır (f=12 / %48). Bu haber ajansını, AA f=5 (%20) ve İHA f=4 (%16) takip etmektedir. Hürriyet, Mynet, Sözcü, Haber 7 ve Ensonhaber’in her biri yalnızca birer sel haberiyle (%4) bu konuya kaynaklık etmiştir. Orman yangınına ilişkin haberlerde ise DHA f=10 (%40) ile öne çıkarken, bu ajansı AA f=8 (%32), Sözcü f=2 (%8), Mynet f=2 (%8), ve İHA f=2 (%8) takip etmektedir. Kuraklık haberlerinde DHA’nın f=7 (%28) ile en fazla haber kaynağı olduğu görülmektedir. AA ve İHA’nın her biri f=5 (%20) habere kaynak olurken, Anka Haber Ajansı da f=2 (%8) oranında kuraklık haberine kaynaklık ettiği tespit edilmiştir. Mynet, Hürriyet, Sözcü ve Ensonhaber’in her biri yalnızca f=1 (%4) oranında kuraklık haberlerine kaynaklık etmiştir. “Buzulların erimesi” konulu haberlerde ise en fazla katkı sağlayan kaynak AA’dır (f=10 / %40). Anadolu ajansını Hürriyet (f=4 / %16), Mynet (f=3 / %12), DHA (f=2 / %8), Sözcü (f=2 / %8), Ensonhaber (f=2 / %8), ve İHA (f=1 / %4) izlemektedir.

Tablo 7: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinde* Link (Bağlantı) Kullanımı

Doğal Afet Haberlerinde Link (Bağlantı Kullanımı)	Tayfun Frekans (f) Yüzde (%)	Sel Frekans (f) Yüzde (%)	Orman Yangını Frekans (f) Yüzde (%)	Kuraklık Frekans (f) Yüzde (%)	Buzulların Erimesi Frekans (f) Yüzde (%)
Var	f 29 / % 69	f 20 / % 57,1	f 16 / % 53,3	f 34 / % 72,3	f 19 / % 54,3
Yok	f 13 / % 31	f 15 / % 42,9	f 14 / % 46,7	f 13 / % 27,7	f 16 / % 45,7
Toplam	f 42 / % 100	f 35 / % 100	f 30 / % 100	f 47 / % 100	f 35 / % 100

*Bazı haberler birden fazla kez kodlanmıştır.

Tablo 7’de görüldüğü üzere, iklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afetlere ilişkin haberlerde link (bağlantı) kullanımına dair bulgular sunulmuştur. Her bir doğal afet haberi birden fazla bağlantı kullanımı içerdiği noktada haberler birden fazla kez kodlanmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, bağlantı kullanımının tüm afet türlerinde çoğunlukla tercih edildiği görülmektedir. Kuraklık (f=34 / %72,3) haberlerinde bağlantı kullanımı oldukça yüksek olmakla birlikte bu haberleri “tayfun” haberleri (f=29 / %69) ve “sel” haberleri (f=20 / %57,1) takip etmektedir. “Buzulların erimesi” (f=19 / %54,3) ve “orman yangını” (f=16 / %53,3) haberlerinde ise bağlantı kullanımı diğer haberlere oranla daha düşük düzeyde kalmıştır. Link kullanılmayan haberler incelendiğinde ise en yüksek oranın “sel” (f=15 / %42,9) ve “orman yangını” (f=14 / %46,7) haberlerinde olduğu görülmektedir. “Buzulların erimesi” haberlerinde de benzer şekilde f=16 (%45,7) oranında bağlantı kullanılmadığı tespit edilmiştir. “Tayfun” (f=13 / %31) ve “kuraklık” (f=13 / %27,7) haberlerinde ise link kullanım oranları daha yüksektir olmakla birlikte bağlantısız haber oranları daha düşüktür.

Tablo 8: İklim Değişikliği Sonucunda Oluşan Doğal Afet Haberlerinde* Başka Kaynaklara Referans Verilme Durumu

Doğal Afet Haberlerinde Başka Kaynaklara Referans Verilme Durumu	Tayfun Frekans (f) Yüzde (%)	Sel Frekans (f) Yüzde (%)	Orman Yangını Frekans (f) Yüzde (%)	Kuraklık Frekans (f) Yüzde (%)	Buzulların Erimesi Frekans (f) Yüzde (%)
Referans Verilmiş	f 14 / % 53,8	f 21 / % 80,8	f 15 / % 60	f 15 / % 57,7	f 14 / % 53,8
Referans Verilmemiş	f 12 / % 46,2	f 5 / % 19,12	f 10 / % 40	f 42 / % 3	f 12 / % 46,2
Toplam	f 26 / % 100	f 26 / % 100	f 25 / % 100	f 26 / % 100	f 26 / % 100

*Bazı haberler birden fazla kez kodlanmıştır.

Tablo 8’de iklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afetlere ilişkin haberlerde başka kaynaklara referans verilip verilmediği beş afet türü özelinde analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, en fazla sel $f=21$ (%80,8) haberlerinde başka bir kaynağa referans verildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, sel haberlerinde başka kaynağa atıf yapılma eğiliminin diğer afet türlerine göre daha yaygın olduğunu göstermektedir. Sel haberlerini sırasıyla $f=15$ (%60) ile “orman yangını”, $f=15$ (%57,7) ile “kuraklık”, $f=14$ (%53,8) ile “tayfun” ve yine $f=14$ (%53,8) ile “buzulların erimesi” konulu afet haberleri takip etmektedir. Öte yandan, başka bir kaynağa referans verilmemiş haberlerin oranı incelendiğinde ise en dikkat çekici bulgu “kuraklık” haberlerinde görülmektedir. Bu kategoride $f=42$ (%3) ile referans verilmemiş haberler oldukça yüksek bir oranda ön plana çıkmaktadır. Bu durum, kuraklık haberlerinde bilgi kaynağına bir başka deyişle başka bir kaynağa dayalı referansla bağlantılı habercilikten uzaklaşıldığına işaret edebilmektedir. Kuraklık haberlerini sırasıyla $f=12$ (%46,2) ile “tayfun”, $f=12$ (%46,2) ile “buzulların erimesi”, $f=10$ (%40) ile “orman yangını” ve $f=5$ (%19,2) ile “sel” haberlerinin takip ettiği tespit edilmiştir.

Nitel Göstergebilimsel Analiz Bulguları

Görsel 1: Kuraklıkla Mücadele

Tablo 9: Kuraklıkla Mücadele Göstergebilimsel Analizi

Gösterge Türü	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Görüntüsel Gösterge	Mekan	Çatlamış toprak, yeşil bitkiler, güneş	İklim değişikliğiyle ilgili krizlerin etkileri, toprağın kuraklığına rağmen yeşil bitkilerin mücadelesi, çölleşme süreci
	Nesne	Çatlamış toprak	İklim değişiklikleri sonucunda ortaya çıkan kuraklık ve susuzluk, toprağın verimsiz hale gelmesi, çölleşmenin etkisi
	Nesne	Yeşil Bitkiler	Kuraklığa rağmen hayatta kalma mücadelesi veren bitkiler, dayanıklılık
	Nesne	Bulutlar	Hava durumunun değişkenliği, umudun hala varlığı
	Nesne	Güneş	Gündüz ve gece arasındaki zamanın geçişi, günün sonu ya da başlangıcı, belirli olmayan gelecek, doğal akışındaki döngü
	Renk	Sarı, turuncu, kahverengi, yeşil, mavi	Sıcak renklerle kuraklık sonucu oluşan çölleşme algısının güçlendirilmesi, sarı ve turuncu renk tonlarının sıcaklık artışı, küresel ısınma ve geleceğe dair umut ya da endişe ifade etmesi, kahverengi renk tonunun susuzluk sonucu oluşan kuraklık ve bereketsiz bir doğayı temsil etmesi, yeşil renk tonu, yaşamın devam etme çabası ve umudun varlığından yola çıkılarak doğanın direncini ifade etmesi, sürdürülebilirlik, mavi renk tonunun ise belirsizlik ve doğal döngüleri işaret ederek umudu belirtmesi

Fotoğrafın, tam olarak neresi olduğunun bilgisi bilinmemekle birlikte fotoğraf üzerinden göstergebilimsel okuma yapıldığında iklim değişikliğinin neden olduğu kuraklık ve çevresel tahribatın bir temsili olarak okunabilir. Gösterge olarak mekânda yer alan çatlamış toprak, yeşil bitkiler ve güneş gösterenleri yer almaktadır. Çatlamış toprak, suyun yokluğunun bir göstereni olarak iklim değişikliğinin etkilerini yansıtmaktadır. Susuzluk doğanın tükenişini temsil ederken yeşil bitkilerin ise bu krize karşı direnme gücünü temsil etmektedir. Seyrek bitkiler aynı zamanda zorlu çevresel koşullar karşısında dirençsizliği ve kırılganlığı da temsil etmektedir. Böylece bitkilerin yeşil olması direnç temsiliyeti olurken bitkilerin çorak toprak üzerinde seyrek olarak yer alması dirençsizliği ve kırılganlığı temsil etmektedir. Ufuk çizgisi üzerinde beliren güneş gösterilen açısından doğacak yeni bir başlangıcın habercisi olabileceği gibi aynı zaman da geri dönülemez kötü sonuçların ortaya çıkacağı bir durumun habercisi de olabilmektedir. Güneşin sunduğu bu gösterilen anlamı insanlığın doğayla kurduğu ilişkinin geleceğine dair bir anlam yüklemektedir. Dolayısıyla güneş gösterilen bağlamında hem umut hem de bir tükeniş temsiliyeti oluşturmaktadır. Gösteren düzeyinde ve mekân üzerinde incelenen toprak, bitki ve güneş unsurları, iklim değişikliği sonucunda oluşan susuzluk ve çoraklaşma etkilerini akla getirirken, gösterilen olarak ifade edilebilecek bu unsurlarla bağlantılı insan etkileri de ekosistem üzerindeki yıkıcı sonuçları ortaya koymaktadır.

Görsel 2: Sel Felaketi**Tablo 10:** Sel Felaketi Göstergebilimsel Analizi

Gösterge Türü	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Görüntüsel Gösterge	Mekan	Sular altında kalan evler	Kısmen ya da tamamen sular altında kalan evler, afetin boyutunu ifade etmesi, insanlığın doğaya karşı çaresizliği, doğanın yıkıcı gücü
	Nesne	Evler	Doğal afet sonucunda sular altında kalan evlerin tehlike altında olduğunu ifade edilmesi, su üstünde kalan evlerin ise sele direniş göstererek hayatta kalma çabası
	Nesne	Su	Kahverengi ve bulanık suyun doğal yaşamı kirletmesi ve tehdit etmesi, selin şiddetinin boyutu
	Nesne	Ağaçlar ve bitkiler	Doğal afete rağmen doğanın mücadelecisi gücü, direnişi belirtmesi
	Nesne	Elektrik telleri ve direkleri	Modern dünyanın sel felaketine karşı kırılganlığı, tehlike ve altyapısal çöküş
	Nesne	Bulutlar	Felaketin devam etme ihtimalinin olması, belirsizliği ve umutsuzluğun hakimiyeti
	Renk	Kahverengi, sarı, yeşil, gri	Kahverengi suyun rengi, kirlilik ve doğal dengenin bozulması, evlerin sarı renkte güvenlik çağrışımını ifade etmesi, selin içerisinde yeşil kalan ağaçların ve bitkilerin felakete karşı koyma ve yaşamın hala devam edebilme çabası, gri bulutların varlığı kasveti artırmakla birlikte yeni bir felaketin yeniden gelebileceği hissiyatı oluşturmaları, siyah ev ve elektrik tellerinin doğa karşısında güçsüz kalması ve altyapısal bir çöküşü belirtmesi

Fotoğraf, iklim değişikliği haberinde Çek Cumhuriyeti'nin Ostrava kentinde, su baskınına uğramış bir mahallenin havadan çekilmiş görüntüsü yansıtmaktadır. Fotoğraftan ve haberin içeriğinden anlaşıldığı üzere Orta Avrupa'da yaşanan sel felaketinin neden olduğu ekonomik kayıpların oldukça büyük olduğu görülmektedir. Mekân göstereni çerçevesinde sular altında kalan evlerin gösterilen bağlamda afetin ne kadar büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan gösterilen açısından sel felaketi sonucunda sular altında kalan evler, doğanın yıkıcı gücünü ve insanlığın doğa karşısındaki çaresizliğini temsil ederken su üstünde kalan evlerin ise doğa karşısındaki mücadelesini temsil etmektedir. Su göstereninin, kahverengi ve bulanık

olması doğal afet sonucunda doğal yaşamın tehdit altında olduğunu gösterilendir. Fotoğrafta görülen ağaç ve bitki gösterenleri doğal unsurların varlığını işaret ederek felakete farklı bir anlam katmaktadır. Felaket karşısında ayakta duran ağaçlar ve bitkiler, sele karşı verilen doğanın mücadelesini ve direnişini temsil etmektedir. Elektrik tel ve direk gösterenleri, modern dünyanın sel felaketine karşı kırılganlığını ve altyapısal zayıflığın gösterileni olurken bu durum felaketin sadece doğa olayı olmanın dışında aynı zamanda insan yaşamına dair hayatı sistemleri de tehdit ettiğini göstermektedir. Bulut göstereni, özellikle de mekânın gri kasvetli bulutlarla kaplı olması sel felaketinin devam edebileceği ihtimalini gösterilen olarak çağrıştırmaktadır. Mekânın renk göstergeleri ise genel sel atmosferini desteklemektedir. Kahverengi ve sarı renk tonları, kirliliği, güvenliği ve doğal dengenin bozulmasını temsil ederken yeşil ağaçların ve bitkilerin fotoğraf içerisinde konumlanması doğanın felakete karşı koyma ve yaşamın hala devam edebilme umudunun varlığını simgelemektedir. Siyah ve gri renklerin hakimiyeti ise gösterilen anlamında umutsuzluğu ve kasveti ifade etmesinin yanı sıra insanlığın doğa karşısındaki çaresizliğini de temsil etmektedir. Gösterilen açısından görsel, iklim değişikliğinin neden olduğu sel felaketi karşısında insanların doğaya karşı ne kadar güçsüz ve çaresiz olduğunu göstermektedir. Ancak fotoğrafta yer alan diğer ağaç, bitki ve ev gösterenleri umudun ve hayatın tamamen yok olmadığını da göstermektedir.

Görsel 3: Buzulların Erimesi

Tablo 11: Buzulların Erimesi Göstergebilimsel Analizi

Gösterge Türü	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Görüntüsel Gösterge	Mekan	Kıta, Okyanus	Soğuk ekosistemde yaşayan canlıların yaşam alanı, eriyen buzulların oluşturduğu su kültesi, okyanus seviyesinin yükselmesi ve Antarktika'daki ekosistemin bozulması
	Nesne	Buzullar	İklim değişikliği nedeniyle buzulların erimesi ve parçalanması, doğal dengenin bozulması
	Hayvan	Penguen	Küresel ısınmadan etkilenerek yaşam alanları daralan canlılar, türlerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olması, değişime uğrayan bir dünya ile bu değişime ayak uydurmakta zorlanan canlılar
	Renk	Turuncu	Küresel ısınmanın atmosfer üzerindeki değişimi, artan, dramatik sıcaklıklar ve hava olayları

Fotoğraf, Güney Yarımkürenin en uç noktasında bulunan ve Güney Kutbu'nu içeren Antarktika'yı yansıtmaktadır. Fotoğraftan ve haber içeriğinden anlaşılacağı üzere iklim değişikliğiyle birlikte ısınma ve küresel su seviyelerindeki artış dikkat çekmektedir. Mekan göstereni çerçevesinde kıta ve okyanus, gösterilen bağlamda soğuk ekosistemde yaşayan canlıların yaşam alanını, eriyen buzulların oluşturduğu su kütlesi, okyanus seviyesinin yükselmesi ve kıtada yaşayan canlı ekosisteminin tehdit altında olması olarak anlamlandırılabilir. Gösteren olarak buzulların erimesi iklim değişikliğinin en somut gösterilenidir. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere iklim değişikliğiyle birlikte bu değişikliğe ayak uydurmakta zorlanan penguenler görülmektedir. Penguenler, gösteren olarak konumlandırıldığında ve gösterilen olarak anlamlandırıldığında, iklim değişikliğinin sadece çevresel etkilerle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda canlı yaşamını da önemli ölçüde etkilediği; hatta türlerin yaşam alanlarının daralmasıyla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Turuncu renk gösterilen olarak anlamlandırılırsa; dramatik hava olaylarını ve artan sıcaklıkları çağrıştırmaktadır. Fotoğraf bütünlüklü olarak değerlendirildiğinde küresel ısınma tehlikesinin boyutlarını ve küresel ısınmanın giderek daha belirgin ve yıkıcı bir hale gelebileceğine yönelik temsiliyet sunmaktadır.

Görsel 4: Yangın Felaketi

Tablo 12: Yangın Felaketi Göstergebilimsel Analizi

Gösterge Türü	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Görüntüsel Gösterge	Mekan	Orman	İklim değişikliğinin etkileri, ekolojik felaket, doğal yaşamın yok olması
	Nesne	Alevler	Ateş parçaları ve savrulan küller yangının büyüme potansiyelini ifade etmesi, doğal afetin kontrol edilemezliği ve tahribatin sürekliliği, çevresel çöküş
	Nesne	Duman	Ateş, küresel ısınma sonucunda aşırı sıcakların meydana gelmesi, doğal dengenin bozulması, kaos
	Nesne	Helikopter	İklim değişikliğine karşı verilen mücadele, insan müdahalesi, doğaya karşı verilen teknolojik çözüm
	Nesne	Yangın söndürme su tankı	İnsanın doğa karşısındaki çaresizliği ve yetersizliği

Nesne	Ağaçlar	Habitat alanının yok oluşu, ekosistemde bozulma, ormansızlaşma
Renk	Kırmızı, turuncu, siyah, gri	Kırmızı, tehlike, aciliyet, felaket, dumanların etkisiyle rengi değişen turuncu gökyüzü, küresel ısınma, sıcaklık artışı, kaos, siyah yanmış ağaçlar, geri dönüşü olmayan tahribat, kayıp, havadaki gri dumanlar, solunum tehlikesi ve belirsizlik

Fotoğrafın neresi olduğunun bilgisi bilinmemekle birlikte fotoğraf üzerinden genel bir göstergebilimsel okuma yapıldığında iklim değişikliğinin ve insan etkisinin neden olduğu yangın felaketinin temsili olarak okunabilir. Mekân göstereni olarak orman, gösterilen anlamda iklim değişikliğini, ekolojik felaket ve doğal yaşamın yok olması şeklinde anlamlandırılabilir. Gösteren olarak alevler ve dumanlar, gösterilen anlamda yangının büyüme potansiyelini, kontrol edilemezliğini, tahribatın boyutunu ve sürekliliğini ifade etmektedir. Dolayısıyla alevler ve dumanlar, sadece fiziksel bir tahribatı değil aynı zamanda ormandaki ekosistemin çöküşünü ve doğal yaşamın yol olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu simgelemektedir. Helikopter göstereni, gösterilen anlamda iklim değişikliği sonucunda oluşan yangın felaketine karşı mücadeleyi ifade etmektedir. Ancak yangına müdahale etmeye yardımcı olan helikopter, insanın felaket karşısında teknolojik anlamda doğayla mücadelesini temsil etse de yükselen alevlerin ve dumanların boyutu göz önüne alındığında bu çabaların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda helikopterin altında taşıdığı yangın söndürme su tankından da anlaşılacağı üzere müdahalenin ne kadar sınırlı olduğunu göstermektedir. Gösteren olarak ağaçlar, habitat alanının yok oluşunu, ekosistemde bozulma ve ormansızlaşmayı simgelemektedir. Renkler üzerinden bir anlamlandırma yapıldığında, yanan siyah ağaçlar gösterilen anlamda ekosistemin ciddi derece tehdit altında olduğunu ve habitat alanlarının yok olduğunu ifade ederken havadaki gri ve siyah dumanlar geri dönüşü olmayan ciddi sonuçları simgelemektedir. Ayrıca felaket sırasında kırmızı ve turuncu bir renk alan gökyüzü, tehlikeyi, aciliyeti ve felaketin ciddi bir durumda olduğunu çağrıştırmaktadır. Fotoğraf bütünlüklü olarak değerlendirilirse, felaketin sadece bir yangın değil aynı zamanda iklim değişikliği, küresel ısınma ve insanlığın çevresel ihmallerinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla fotoğraf sadece yanıp kül olan bir ormanı temsil etmez aynı zamanda insanlığın geleceğinin büyük bir risk altında olduğunun da temsiliyetini sunar.

Görsel 5: Tayfun Felaketi

Tablo 13: Tayfun Felaketi Göstergebilimsel Analizi

Gösterge Türü	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Görüntüsel Gösterge	Mekan	Sokak	Doğal afet boyutu, insanların doğal afet sonucunda yaşadığı sarsıcı yıkım, hayatın durma noktasına gelmesi
	İnsan	Çocuk	Doğal afet etkisi sonucunda hayatta kalmaya çalışan çocuk, çocuğun çaresizliği ve trajedisi
	İnsan	Erkek	Çocukla birlikte doğal afet oluşturduğu tahribata bakış, yaşam mücadelesi, çaresizlik
	Nesne	Eşyalar ve çöpler	Doğal afet anı ve şiddetli etkisi sonucunda geriye kalan eşyalar ve çöpler, her şeyin aniden yok olabileceği, ani ve yıkıcı etkilerin sonucu
	Nesne	Yıkılmış ve eğilmiş elektrik telleri	Kaos ortamının meydana gelmesi, iletişimin kopması ve altyapının çökmesi, kriz anında elektrik erişiminin kesilmesi
	Nesne	Sokak Lambaları	Doğal afet sonrası karanlık ve kaos ortamının olması, modern yapıların kırılganlığı
	Nesne	Arabalar	Doğal afetten hasar alarak hurda haline gelmiş arabalar için kaçış yollarının olmaması, insanların hareket alanlarının kısıtlanması
	Nesne	Ağaç	Doğanın hala var olabileceği ve direniş gösterebileceği

Fotoğraf, Pasifik Okyanusu'nun batısındaki coğrafyada konumlanan Filipinler ülkesine aittir. Fotoğraf üzerinden genel bir okuma yapıldığı zaman iklim değişikliğinin neden olduğu “Haiyan Tayfunu” bir diğer bölgede bilinen adıyla “Yolanda” tayfununun temsili olarak okunabilir. Mekân göstereni olarak sokak, doğal afet yıkıcı gücü sokağı savaş alanına çevirmiştir. Daha önce insanların yaşadığı, arabaların geçtiği ve gündelik yaşamın olağan akışında sürdüğü sokakta, artık doğal afet yıkıcı etkisiyle hayat neredeyse durma noktasına gelmiştir. Hayatın durma noktasına geldiği sokakta, tayfunun yarattığı çaresizliği ve belirsizliği simgelemektedir. Gösterilen açısından afet sonrası hayatını sürdürmeye çalışan çocuk, hem çaresizliğin hem de masumiyetin temsiliyetidir. Çocuğun bu durumu, geleceğe dair travmayı ve belirsizliği simgelerken aynı zamanda doğal afet geride bıraktığı insani dramı da ortaya koymaktadır. Gösterilen perspektifinden erkeğin ise çocukla birlikte felaket sonucunda ortaya çıkan tahribata doğru bir yönelim söz konusudur. Bu durum erkeğin veya babanın felaketi anlamaya çalıştığını ve çaresizlik içerisinde olduğunu ifade edebilmektedir. Öte yandan felaket karşısında çocuğun elini tutması erkeğin koruyucu ve sorumluluk bilinci içerisinde olduğunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla fotoğrafta erkeğin ya da babanın çocuğa karşı yakın duruşu, felaket karşısında koruyucu bir birey olarak çocuğun güvenliği sağlamaya yönelik bir davranış olarak düşünülebilir. Aynı zamanda fotoğraf erkek ya da babanın her ne kadar güçlü görünmeye çalışsa da doğal afet karşısında ne kadar çaresiz kaldığını da anlatmaktadır. Gösteren olarak eşyalar ve çöpler, insanların yaşamlarının bir anda alt üst olduğunu ve her şeyin aniden yok olabileceği simgelemektedir. Yıkılmış ve eğilmiş teller, felaket sonucunda kaosun meydana gelmesini ifade etmektedir. Modern altyapıların çöküşünü simgeleyen teller, kriz anlarında ne kadar kırılgan bir yapıya sahip olduğunu gösterirken iletişimin kopması ve enerji kaynaklarının devre dışı kalması, insanlığın felaket karşısındaki çaresizliğini gözler önüne sermektedir. Gündelik hayatta şehri aydınlatan sokak lambaları, afet sonrasında hem karanlığın hem de kaosun bir parçası haline gelerek kırılmış ve zarar görmüş nesneler haline gelmiştir. Felaketin şiddetiyle kullanılamaz hale gelen arabalar, gösterilen açısından felaketten kaçış yollarının kapandığını ve insanların hareket alanının kısıtlanarak kurtuluş umudunun azaldığını ifade etmektedir. Felaketin oldukça güçlü yıkıcı etkisine karşı ağaçlar, doğanın mücadeleci gücünü temsil etmektedir. Dolayısıyla, felaket karşısında insan yapımı yapıların ve altyapıların zarar

gördüğü bir ortamda ağaçların ayakta kalması, hala yaşamlarını sürdürebilme gücünün ve umudun varlığını göstermektedir. Fotoğraf bütünlüklü olarak göstergebilimsel açıdan değerlendirildiğinde, tayfun felaketi karşısında insanlığın hem fiziksel hem de psikolojik olarak etkilendikleri görülmektedir. Hasar gören nesneler, modern dünyanın kırılganlığını ifade ederken çocuk ve erkek ya da babanın sorumluluk ve masumiyet simgesi olarak anlamlandırılabilir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, iklim değişikliği haberlerinde kullanılan beş farklı felakete (kuraklık, sel, buzulların erimesi, orman yangını ve tayfun) ait haber metnlerinin ve fotoğraflarının hem içerik analizi hem de göstergebilimsel analiz yapılarak, bu metinlerdeki içeriklerin ve fotoğraflardaki göstergesel öğelerin, okuyuculara aktarılacak istenen mesajların çözümlemesini amaçlamıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, iklim haberciliğinde metinlerin ve görsellerin bir bütün olarak ele alınmasının, okuyucu algısı ve farkındalık düzeyi açısından önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla iklim değişikliği haberlerinde kullanılan metinler ve fotoğraflar sadece bilgilendirme unsuru olarak ön plana çıkmamış aynı zamanda iklim değişikliğine ilişkin toplumsal algıyı da şekillendiren önemli bir iletişim aracı işlevi de görmesi söz konusudur. Bununla birlikte iklim değişikliğiyle ortaya çıkan felaketlere yönelik okuyuculara hem duygusal hem de bilişsel deneyimler gazeteciler tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca iklim değişikliği haber fotoğrafları, okuyuculara doğrudan bir mesaj aktarmak yerine görsel bir anlatı çerçevesinde algı yönetimi sürecinde de önemli bir rol oynamaktadır.

İlk olarak *“İklim değişikliği sonucunda oluşan doğal afetlere ilişkin haber metnlerinin içeriksel özellikleri nelerdir?”* araştırma sorusu çerçevesinde elde edilen bulgular, iklim değişikliğiyle ilişkili doğal afet haberlerinin genellikle bilgilendirici, şaşırtıcı ve duygusal etki yaratmaya dönük bir amaçla oluşturulduğu göstermektedir. Haberlerde ise çoğunlukla olumsuz bir ton hakimdir. Araştırmadan elde edilen bu bulgu, Araslı’nın (2025) araştırmasındaki iklim değişikliği konusundaki sergilenen olumsuzluk durumunu ve haberlerin çoğunluğunun bilgilendirici bir dil içerdiğine ilişkin bulguları desteklemektedir. Haberlerde özellikle “ölüm”, “alarm”, “tahliye” gibi tehdit oluşturucu başlıklar ön plandadır. Bu durum iklim değişikliği haberlerinin kamusal çözüm odaklı bir habercilik anlayışından ziyade oluşan felaketlere yönelik kısa süreli dikkat çekmeyi amaçlayan bir habercilik anlayışıyla haber metnlerinin oluşturulduğunu göstermektedir. Ayrıca eğitici ve ikna edici içeriklerin son derece sınırlı kalması, iklim değişikliği konusunda bilinçlendirme amacının medya içeriğinde yeterince temsil edilmediğine işaret etmektedir. Öte yandan incelenen iklim değişikliği haberlerinin büyük bir kısmı haber ajanslarından gelen haber metinleri çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu durum iklim değişikliği haberciliğindeki özgünlüğü ve derinliği zayıflatabilmektedir (Üzelgün ve Şahin 2016; Şahin, 2020; Demirel ve Örs, 2021; Çelik ve Hepkon, 2022). Dolayısıyla iklim değişikliği haberlerinde haber ajansları ağırlıklı bir habercilik anlayışından ziyade farklı enstitü, üniversite, kamu kurumu, farklı alan uzmanı, araştırma raporu, proje, bilim insanlarının açıklamaları, meteorolog, dış ülkeler, aktivistler, bültenler, ulusal ve uluslararası kuruluşlar, STK/yöneticileri vb. gibi kaynakların da kullanılması hem haber çeşitliliği hem de derinliği açısından elzemdir (Şahin, 2020; Budak ve Baloglu, 2025; Araslı, 2025).

İkinci, *“İklim değişikliği haberlerinde kullanılan felaket fotoğraflarındaki temel görsel göstergeler nelerdir ve bu göstergeler nasıl anlamlandırılmaktadır?”* araştırma sorusu çerçevesinde, haberlerde kullanılan felaket görsellerinin dramatik ve kötü anlamda duygusal yoğunluk taşıyan göstergelerle yüklü olduğunu tespit edilmiştir. Sular altında kalan evler ve binalar, buzulların erimesiyle buz parçaları üstünde kalan penguenler, orman yangınında, alevler içinde kalan orman, tayfun felaketinde ise çocuğun, adamın ya da babanın görüntüsüyle insan müdahalesinin yetersizliği, doğanın yok oluşu, teknolojik altyapısal yetersizlikler

insanların doğa karşısındaki güçsüzlüğünü pekiştirerek ön plana çıkartmaktadır. Bu durum, iklim değişikliği haberlerinde felaketin etkilerinin dramatize edilerek okuyucuların dikkatinin haberlere çekilmeye çalışılması olarak yorumlanabilir. Öte yandan bu durum, hem iklim haberlerinin içeriğinde hem de fotoğraflarında genellikle yıkımlar ve insanlığın felaket sonrası dramatik durumunun gözler önüne serilmesi bireylerin, kurum, kuruluş veya devletlerin çaresizlik hissini pekiştirerek iklim değişikliğine karşı mücadele motivasyonlarını da zayıflatabilir. Ayrıca haber fotoğraflarında kullanılan renk, ışık ve kompozisyon gibi unsurlar okuyucuların bilinç altında farklı duygular uyandırabilmektedir. Fotoğraflarda, felaket sonrasında koyu renk tonlarının ve kasvetli bir havanın hâkim olması okuyucuların tehdit algılarını arttırarak konuya ilişkin kaygılarını yükseltebilmektedir. Öte yandan yeşil ve mavi renk tonlarının doğayla ilişkilendirilmesi umut ve sürdürülebilirlik mesajlarını da pekiştirmektedir. Dolayısıyla çevre ya da iklim gazetecilerinin ve medya kuruluşlarının iklim değişikliğine yönelik sadece kaygı, korku ve tehdit temelli bir anlatı üzerinden sunulmaması gerektiği göz önünde bulundurularak daha dengeli ve çözüm odaklı bir haber anlayışı çerçevesinde haberlerini oluşturmaları elzemdir. Bu bağlamda, iklim gazetecilerinin, iklim değişikliğiyle ilişkili bilgilendirme ve farkındalık çerçevesinde yapıcı ve çözüm önerileri içeren bir habercilik anlayışı çerçevesinde hareket etmesi hayati öneme sahiptir.

Üçüncü, *“Haber fotoğraflarındaki görsel temsiller, okuyuculara nasıl mesajlar iletmekte ve bu mesajlar iklim değişikliği algısını nasıl şekillendirmektedir?”* araştırma sorusundan elde edilen bulgular, okuyuculara sıklıkla görsel temsil olarak felaket, yıkım, çaresizlik ve tehdit gibi mesajlar iletmektedir. Bu temsiller, iklim değişikliğini doğal bir süreçten ziyade ani ve kaçınılmaz bir kriz olarak konumlandırmaktadır. Böylece bireylerde herhangi bir şey yapılabileceğine yönelik pasifize bir algı da oluşturabilmektedir. Görsel içeriklerin bu şekilde dramatize edilmesi kısa vadede dikkat çekici bir potansiyel taşısa da uzun vadede okuyucuların eyleme geçme potansiyellerini ciddi derecede zayıflatabilir. Dolayısıyla iklim değişikliğine yönelik kullanılan görseller bilinçlendirmekten çok bireyleri pasifize etme potansiyeli taşımaktadır.

Araştırmanın son araştırma sorusu *“İklim değişikliğiyle ilgili haber içerikleri ve görsellerinde umut ve çözüm odaklı temsillere ne ölçüde yer verilmektedir?”* çerçevesinde, hem iklim değişikliği haber metinlerinde hem de görsellerde umut ve çözüm odaklı temsillere oldukça sınırlı düzeyde yer verildiği görülmüştür. Dolayısıyla genel anlamda kriz anları öne çıkartılırken afet sonrası iyileşme çabaları, çözüm önerileri, bilimsel gelişmeler ya da bireysel/toplumsal sorumluluk alanları çoğunlukla ihmal edilmiştir. Bu durum, iklim gazeteciliğinin önemli bir yönünün eksik bıraktığını göstermektedir. İklim değişikliği gibi karmaşık ve uzun vadeli bir sorunla başa çıkabilmek için sadece sorunları göstermek değil aynı zamanda çözüm yollarını ve farkındalık çalışmalarını görünür kılmak iklim gazeteciliğinin temel parçası olmalıdır. Öte yandan gazetecilerin konuya ilişkin bilgi düzeylerinin ve farkındalıklarının yetersiz olması ile çevre haberlerinde uzmanlaşmış muhabirlerin eksikliği, iklim değişikliğiyle ilgili haberlerin medya gündeminde yeterince yer bulamamasında belirleyici bir engel olarak öne çıkmaktadır (Şahin ve Üzelgün, 2016 Cengiz, 2023; Çoban Keneş, 2024; Mısırlı ve Temüroğlu, 2025; Özgür ve Arslan, 2025). Dolayısıyla iklim değişikliğiyle ilgili konuların daha fazla gündemde yer bulması için uzmanlaşmış gazetecilerin sayılarının arttırılarak istihdam edilmeleri gerekmektedir (Atmış vd., 2022; Çoban Keneş, 2024).

Araştırma belirli sınırlılıklar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma, belirli sayıdaki iklim değişikliği haber metinlerine ve fotoğraflarına odaklanmış olup tüm iklim değişikliği haber fotoğraflarını temsil etmemektedir. Örneklem seçiminde Google arama motorunda “iklim değişikliği” anahtar kelimesiyle sık tekrar eden beş haber fotoğraflarına

ulaşılmış ve basılı medya araştırmanın kapsam dışında tutulmuştur. Dolayısıyla araştırmanın bulguları sadece belirlenen örneklem dahilinde internet haber sitelerinde yer alan iklim değişikliği haber fotoğraflarını yansıtmaktadır.

Gelecekte benzer konu üzerinde çalışacak araştırmacılara şu öneriler sunulabilir: İklim değişikliği haberlerine ilişkin hem haber metinleri hem de görseller üzerinden okuyucuların haberlere yönelik psikolojik durumları detaylı olarak incelenebilir. Farklı medya kuruluşlarına ait iklim değişikliği haberlerine verilen okuyucu tepkileri karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir. Bu analizler hem göstergebilimsel olabileceği gibi hem de söylem çözümlemesi ve içerik analiziyle de yapılabilir. Öte yandan iklim değişikliği haberlerinde kullanılan görsellerin bireysel ve toplumsal harekete geçme eylemi üzerindeki etkileri ölçülebilir. Bu çalışmada örneklem olarak internet haber sitelerinde sunulan iklim değişikliği haberlerine ait fotoğraflar analiz edilmiştir. Bu bağlamda, gerek geleneksel medya gerekse sosyal medya ortamlarını da içerecek şekilde daha farklı hedef kitleler üzerinde araştırmalar yapılabilir. Son olarak, iklim değişikliği haberlerine ilişkin farklı yapay zekâ tekniklerinden yararlanılarak veya konuya ilişkin algoritmalar oluşturularak haberlere yönelik farklı analizler sunulabilir.

Kaynakça

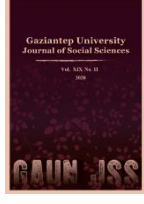
- Abram, N. J., Henley, B. J., Sen Gupta, A., Lippmann, T. J. R., Clarke, H., Dowdy, A. J., et al. (2021). Connections of climate change and variability to large and extreme forest fires in southeast Australia. *Communications Earth & Environment*, 2, 8. <https://doi.org/10.1038/s43247-020-00065-8>
- Agalo, R., Day, P., Ronoh, L., Otieno, M. (2024). Climate change news reporting in Kenya: Journalists as curators. *International Journal of Professional Practice*, 12(5), 1-11.
- Ahmed, A., Kashif, M., Mansoor, S. (2024). Exploring journalists' narratives on challenges to climate journalism in Pakistan. *Human Nature Journal of Social Sciences*, 5(1), 286-294.
- Akbayır, M., Akbayır, A. (2024). Bir post-truth (hakikat ötesi) açmazı örneği: 'The Hater' filminin göstergebilimsel analizi. *Etkileşim*, (14), 262-288.
- Appenzerler, T., Dimick, R. D. (2004). *Dünya alarm veriyor*. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/284965.asp> (Erişim tarihi: 5 Mart 2025).
- Arash, O. (2025). SEO uygulamaları aracılığıyla yayınlanan iklim değişikliği konusundaki haberlerin iklim haberciliği açısından içerik analizi. *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (15), 47-64.
- Arlt, D., Hoppe, I., Wolling, J. (2011). Climate change and media usage: Effects on problem awareness and behavioural intentions. *The International Communication Gazette*, 73(1-2), 45-63.
- Atmış, E., Tolunay, D., Yıldız, D. (2022). İklim değişikliği ve ormanlar arasındaki ilişkinin medyadaki yeri. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 24(3), 514-529.
- Aziz, A. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma ve yöntem teknikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Baker, J. M. (2008). *Environmental journalism and Utah's National Parks, 1919-1971*. Utah: University of Utah.
- Batu, M. ve Öksüz, B. (2023, Mayıs). *İklim değişikliğine uyum kampanyaları nasıl yapılmalı? geleceğin iletişim profesyonellerine yönelik nitel bir inceleme*. Imccs 1st International Conference on Communication Siences. Sivas, Türkiye.
- Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi. (2022). <https://iklim.gov.tr/bm-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-33> (Erişim tarihi: 5 Mart 2025).

- Bødker, H., Morris, H. E. (2022). Climate change, journalism, and time: An introduction. In H. Bødker & H. E. Morris (Eds.), *Climate change and journalism: Negotiating rifts of time* (pp. 1–9). Routledge.
- Boykoff, M. T., Boykoff, J. M. (2007). Climate change and journalistic norms: A case study of US mass-media coverage. *Geoforum*, 38(6), 1190-1204.
- Brüggemann, M., Engesser, S. (2014). Between consensus and denial: Climate journalists as interpretative community. *Science Communication*, 36(4), 399-427.
- Brüggemann, M., Engesser, S. (2017). Beyond false balance: How interpretive journalism shapes media coverage of climate change. *Global Environmental Change*, 42, 58–67.
- Budak, E. (2023). *İklim krizi çağında çevre haberciliği*. Konya: Literatürk Yayınları.
- Budak, E., & Baloğlu, E. (2025). Medya çevre afetlerini nasıl işliyor: Orman yangınları üzerine bir inceleme. *Kronotop İletişim Dergisi*, 2(1), 1-22.
- Cengiz, Ö. (2023). Türkiye’de iklim haberciliği: Kuraklık haberleri üzerine bir içerik analizi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 62, 113-132.
- Chadwick, A. (2017). Climate change communication. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*.
- Cottle, S. (2021). Peace and conflict reporting in a world-in-crisis. In K. Orgeret (Ed.), *Insights on peace and conflict reporting* (pp. 32–49). Routledge.
- Cox, R. (2010). *Environmental communication and the public sphere*. London: SAGE Publications.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi.
- Creswell, J. W., Plano Clark, V. L. (2018). *Karma yöntem araştırmaları tasarımı ve yürütülmesi*. (Dede, Y. ve Demir, S. B. Çev.). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Çelik, P. T., Hepkon, Z. (2022). İklim değişikliği ve medya: Greta Thunberg’in “Yılın İnsanı” seçilmesinin ana akım medyada ele alınışının analizi. *Etkileşim*, 10, 32-51.
- Çelik, R. Y., Özçınar, M. (2021). Dijital çağa Black Mirror dizisi ile göstergebilimsel bir bakış. *Turkish Studies*, 16(3), 865-892.
- Çetin, S. (2020). *Türkiye’de yeşil düşünce, yeşil siyaset ve çevre iletişimi: Greenpeace ve yeşil parti örnekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Ankara.
- Çevre, İklim ve Şehircilik Bakanlığı. (2025). <https://iklim.gov.tr/ssss/temel-kavramlar> (Erişim tarihi: 5 Mart 2025).
- Çoban Keneş, H. (2024). İklim krizinin medyada ele alınışı: Akademik eğilimlerin ve çalışmaların bibliyografik analizi. *Kültür ve İletişim*, 27(54), 221-257.
- Davulcu, E. (2024). İklim değişikliğinin yapıcı gazetecilik yolu ile aktarımı: Perspective Daily üzerine inceleme. *Journal of Academic Social Science Studies*, 17(99).
- Demirel, S. D., & Örs, F. (2021). Çevre kirliliği haberlerinin dijital gazetelerde sunumu. *The Journal of Social Sciences*, 8(53), 97-112.
- Ding, D., Maibach, E. W., Zhao, X., Roser-Renouf, C., Leiserowitz, A. (2011). Support for climate policy and societal action are linked to perceptions about scientific agreement. *Nature Climate Change*, 1(9), 462-466. <https://doi.org/10.1038/nclimate1295>
- Ejaz, W., Ittefaq, M., Arif, M. (2024). Understanding influences, misinformation, and fact-checking concerning climate-change journalism in Pakistan. In *Journalism and Reporting Synergistic Effects of Climate Change* (pp. 168-188). Routledge.
- Flannery, T. (2005). *İklimin efendileri*. İstanbul: Klan Yayınları.
- Frome, M. (1998). *Green ink: An introduction to environmental journalism*. USA: University of Utah Press.
- Giddens, A. (2009). *The politics of climate change*. Cambridge: Polity Press.

- Greene, J. C., Caracelli, V. J. ve Graham, W. F. (1989). Toward a conceptual framework for mixed-method evaluation designs. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11(3), 255–274.
- Hansen, A. (2019). *Environment, media and communication*. New York: Routledge.
- Hassan, M. Ş. (2024). İklim gazeteciliği: Her zamankinden daha acil iklim hikâyeleri yazmak. In E. Güven & İ. Kılınç (Eds.). *Yeni Çağda Dönüşen Gazetecilik-Gazetecilikte Yeni Yaklaşımlar* içinde (ss. 73-86). İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Imuetinyan, I. C. H., Okocha, D. O., Wang, S. (2024). Climate journalism in Nigeria: Implications and contributions to the sustainability of the climate debate. *Jalingo Journal of Social and Management Sciences*, 5(3), 1-15.
- IPCC. (2007). *Climate change 2007: Synthesis report*. <https://www.ipcc.ch/report/ar4/syr/> (Erişim tarihi: 5 Mart 2025).
- Kang, Y., Khan, S., Ma, X. (2009). Climate change impacts on crop yield, crop water productivity and food security – A review. *Progress in Natural Science*, 19, 1665–1674.
- Kefferpütz, R., Bochkarev, D. (2009). *Wettlauf um die Arktis: Empfehlungen an die EU*. Brüssel: Heinrich Böll Stiftung.
- Kılıç, S., Akbayır, A. (2023). Postmodern bireyin temsili: *The Witcher* dizi örneği. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 11, 262-289.
- Loftis, R. L. (2007). *Environmental journalism curriculum as an imperative of democracy: A philosophical exploration* (Thesis Prepared for the Degree of Master). USA: University of North Texas.
- Mateeva, Z. (2020). Climate change: Human health-related risks and vulnerability—Some global and local (Bulgarian) pictures. In S. Nedkov, G. Zhelezov, & N. Ilieva (Eds.), *Smart geography* (pp. 75–89). Switzerland: Springer.
- Mısırlı, G., & Temüroğlu, Ş. K. (2025). Birleşik Arap Emirlikleri’nde yaşanan selin iklim haberciliği bağlamında incelenmesi: Bir içerik analizi. *Kent Akademisi*, 18(3), 1619-1640.
- Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A., Levy, D. A. L., Nielsen, R. K. (2019). *Reuters Institute Digital News Report 2019*. Reuters Institute for the Study of Journalism. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/inline-files/DNR_2019_FINAL.pdf
- Okoliko, D. A., de Wit, M. P. (2023). İklim değişikliği, gazeteciler ve “katılımcılar”: Güney Afrika, Nijerya ve Kenya’dan yansımalar. *Gazetecilik Uygulaması*, 1, 1-28.
- Ozay, S., Mustafa, S. N. (2022). İklim krizine Türk medyası çerçevesinden bakmak. *İnsan ve İnsan*, 9(33), 97-112.
- Özgür, D., & Arslan, B. (2025). Anaakım ve alternatif medyada iklim haberlerinin temsili. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34(1), 725-746.
- Özkan, Ö. (2019). Hakikat sonrası çağda medyada gerçekler: Maya takvimi söylentisinin medyada sunumu. *Selçuk İletişim*, 12(1), 64-91.
- Özmen, Ş. Y. (2011). *Çevre iletişimi: Çevre haberlerinin yapısal analizi ve okuyucu farkındalığı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Özmen, Ş. Y., Birsan, H., & Birsan, Ö. (2016). “Yavaş hareketi”: çevreden kültüre hayatın her alanında küreselleşmeye başkaldırı. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 1(2), 38-49.
- Öztürk, O. (2008). *Ülkemiz yazılı basında çıkan çevre haberleri ve yüksek öğretimimizdeki çevre habercilik eğitiminin değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Pachauri, R. K., Reisinger, A. (2007). *Contribution of Working Groups I, II and III to the 4th assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC, Geneva, Switzerland.
- Painter, J., Kristiansen, S., Schäfer, M. S. (2018). How ‘digital-born’ media cover climate change in comparison to legacy media: A case study of the COP 21 summit in Paris. *Global Environmental Change*, 48, 1-10.
- Paterson, M., Grubb, M. (1992). The international politics of climate change. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944)*, 68(2), 293–310.
- Pleasant, A., Good, J., Shanahan, J., Cohen, B. (2002). The literature of Environmental communication. *Public Understanding of Science*, 11(2), 197.
- Rashmi, C. P., Jain, L., Sharma, A. (2024). Cultivating Public Perception and Policy Initiatives: Understanding the Impact of Environmental Journalism through Focus Group Discussions and Secondary Data Analysis. *Current World Environment*, 19(3), 1456.
- Rhaman, M., Yesmine, T. (2024). Climate journalism education in Bangladesh: Curriculum challenges and ways forward. *Journalism Education*, 13(2), 52.
- Rıfat, M. (2014). *Göstergebilimin ABC’si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Saussure, F. (1985). *Genel dilbilim dersleri* (B. Vardar, Çev.). Ankara: Birey ve Toplum.
- Schäfer, M. S., Painter, J. (2020). Climate journalism in a changing media ecosystem: Assessing the production of climate change-related news around the world. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 12(1).
- Shehata, M., Adel, N. (2024). Climate change journalism in Egypt: Roles, challenges, and opportunities. *Ecologies of Global Risk Journalism*, 301-314.
- Stone, B., Vargo, J., Hbeeb, D. (2012). Managing climate change in cities: Will climate action plans work? *Landscape and Urban Planning*, 102(3), 263-271.
- Şahin, M. (2020). İklim değişikliği ve bilim gazeteciliği: Avustralya yangınları haberlerinde bilim izi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(2), 1011-1030.
- Şahin, Ü., Üzelgün, M. A. (2016). *İklim değişikliği ve medya*. İstanbul: İPM.
- Tashakkori, A., Creswell, J. W. (2007). The new era of mixed methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(1), 3-7.
- Titus, J. G. (1990). Strategies for adapting to the greenhouse effect. *Journal of the American Planning Association*, 56(3), 311-323.
- Tos, O. (2024). İletişim ve halkla ilişkiler amaçlı afiş tasarımları: Film afişleri üzerine göstergebilimsel analiz. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 12(1), 265-298.
- Turğal, L., Küçükerdoğan, B. B. (2023). Bir dezenformasyon aracı olarak yapay zekâ: Bing arama motoru örneğinde iklim değişikliği konulu haber fotoğraflarının incelenmesi. *İletişim ve Diplomasi*, 11, 57-82.
- Türkeş, M. (2011, Kasım). *Dünyada ve Türkiye’de iklim değişikliği, kuraklık ve çölleşme*. II. Ulusal Toprak ve Su Kaynakları Kongresi, Ankara, Türkiye.
- Türkeş, M. (2022). İklim diplomasisi ve iklim değişikliğinin ekonomi politiği. *Bilim ve Ütopya*, 332, 31-45.
- Viera, A. J., & Garrett, J. M. (2005). Understanding interobserver agreement: the kappa statistic. *Fam med*, 37(5), 360-363.
- Ward, B. (2008). *Communicating on climate change: An essential resource for journalists, scientists and educators*. Narragansett: Metcalf Institute for Marine & Environmental Reporting, University of Rhode Island.
- White, M. D. ve Marsh, E. E. (2006). Content analysis: a flexible Methodology. *Library Trends*, 55/1, 22-45.

-
- Willig, I., Blach-Ørsten, M., Burkal, R. (2024). What is ‘good’ climate journalism? Public perceptions of climate journalism in Denmark. In *Journalism and reporting synergistic effects of climate change* (pp. 284-303). Routledge.
- Yaşıa, H. (2020). Televizyonda sunulan reklam imgelerinde kadın bedeninin metalaştırılması üzerine göstergebilimsel bir analiz. S. Gezgin & H. Çiftçi (Eds.), *İletişimde seçme konular 1* içinde (ss. 529-571). Ankara: İksad Yayınevi.
- Yaşıa, H. (2022). Çevre(cilik) hareketi olarak sosyal medyada sıfır atık hareketi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 212-230.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1619876

Televizyon Dizilerinde Topluma Sunulan Aile Kuşakları Arasındaki İlişki ve Etkileşim: Kızılıcak Şerbeti ve Yalı Çapkını Örneği

The Relationship and Interaction Between Family Generations Presented to Society in Television Series: The Case of Kızılıcak Şerbeti and Yalı Çapkını

Miyase ASLANTAŞ^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Muş / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1475-9061

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Ocak 2025

Kabul tarihi: 21 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Televizyon Dizileri,

Aile Kuşakları,

Kuşaklararası İlişkiler,

Kızılıcak Şerbeti,

Yalı Çapkını.

ÖZ

Kuşaklararası ilişkiler ve etkileşim geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumsal yaşamın, iş, eğitim ve aile hayatının önemli bir bileşenini oluşturmaya devam etmektedir. Bu devamlılıkla birlikte her geçen gün gelişen teknoloji ve iletişim araçları sayesinde kuşakların içine doğmuş oldukları dünya, yüz yüze veya sanal ortamda iletişim kurma yöntemleri, sosyo-kültürel yaşamları ve birbirleriyle olan ilişkileri de değişime uğramaktadır. Geleneksel medyanın en önemli temsilcilerinden olan televizyonda yayımlanan diziler ilk örneklerinden sonra günümüze gelene kadar izleyicilerin beğeniyle takip ettikleri bir program türü olmuştur. Genellikle kurmaca hikayeler olarak üretilen veya gerçek yaşam öykülerinden uyarlanan diziler zamanla bireylerin, duruş, düşünüş, giyim-kuşam, tüketim alışkanlıkları, saç stilleri, sosyalleşme biçimleri gibi çeşitli açılarda etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Araştırmanın amacı; günümüzde yaygın olarak kullanılan dijital platformlara ve sosyal medya uygulamalarına rağmen izleyicisini kaybetmeyen, yayınlandıkları günlerde reyting ölçümlerinde üst sıralarda yer alan televizyon dizilerinde aile kuşakları arasındaki ilişki ve etkileşimin izleyicilere nasıl sunulduğuna dair bir bakış açısı ortaya koyabilmektir. Araştırma nitel olarak tasarlanmış ve nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örneklem yöntemi ile 2023/2024 sezonunda televizyonda yayımlanan diziler arasından belirlenen Kızılıcak Şerbeti ve Yalı Çapkını dizileri üzerinde içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre dizilerdeki aile kuşakları arasında gerçekleşen ilişki-etkileşim dayanışma ve çatışma temelinde kurgulanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 14, 2025

Accepted: August 21, 2025

Keywords:

Television Series,

Family Generations,

Intergenerational Relations,

Kızılıcak Şerbeti,

Yalı Çapkını.

ABSTRACT

Intergenerational relations and interaction continue to constitute an important component of social life, work, education and family life today, as in the past. Along with this continuity, the world into which generations are born, their methods of communicating face-to-face or virtually, their socio-cultural lives and their relations with each other are also changing thanks to the ever-evolving technology and communication tools. Television series, one of the most important representatives of traditional media, have been a type of program that viewers have followed with admiration since their first examples until today. Generally produced as fictional stories or adapted from real life stories, TV series have started to play an active role in various aspects such as individuals' attitudes, thoughts, clothing, consumption habits, hairstyles and socialization styles. The aim of the research is to reveal a perspective on how the relationship and interaction between family generations are presented to the viewers in television series that do not lose their viewers despite the digital platforms and social media applications that are widely used today and that rank high in the rating measurements on the days they are broadcast. The research was designed qualitatively and content analysis was conducted on the series Kızılıcak Şerbeti and Yalı Çapkını, which were selected among the series broadcast on television in the 2023/2024 season with the purposive sampling method used in qualitative research. According to the results obtained in the research, intergenerational relations in the series are constructed around the dynamics of interaction, solidarity, and conflict.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: m.aslantas@alparslan.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Mass media (newspapers, radio, television, social media, etc.) that are perceived as new compared to their previous representatives thanks to their specialized, advanced structures since the day they were first invented, which give a different dimension to communication and deeply affect social and cultural life on a local, regional as well as global scale thanks to their advanced structures.) along with all its advantages and disadvantages, it also gives different dimensions to intergenerational communication and interaction. Especially with the audio and visual content it offers, with its productions that provide cross-border communication without physical distance in the world, increase interaction and appeal to various emotions, television has brought the experience of watching different generations (Baby Boomer, X, Y, Z, etc.) to their comfort zones, their homes, in addition to movie theaters and unlike cinema. In this respect, television has also created a new area where all generations in the family can socialize with less effort and integrate with the country and the world.

TV series are among the most-watched programs produced for television, both worldwide and in our country, and they are eagerly awaited for their continuation episodes. Series that address extended family relationships, in particular, show a successful rating graph during their broadcast dates in the regular season. Indeed, certain series that have etched themselves into the public memory, such as "Ezel" and "Aşk-ı Memnu," can create trends even with their reruns, ranking high in ratings and making a name for themselves on social media platforms.

Based on the explanations stated above, the aim of this research is; 'To be able to reveal a point of view on how intergenerational relations and interaction are reflected to the audience in television series that have managed to maintain their audience despite digital platforms and social media applications'. In the first part of the research, which consists of three parts; The concept of generation and generations, intergenerational relations, television series and the method of the research are explained. In the second part, the findings were categorized and interpreted. In the third and final part, the results are given.

The research was designed qualitatively and content analysis was carried out on the series *Kızılıcak Şerbeti* and *Yalı Çapkını*, which were selected among the series broadcast on television in the 2023/2024 season with the purposive sampling method used in qualitative research.

The generations in the series tend to behave more conciliatorily among themselves while exhibiting a prejudiced attitude towards other generations. Particularly, representatives of the first generation are distinctly set apart from the other generations in this regard. First-generation males have a patriarchal structure. They have the final say on issues related to other generations and family matters.

Older generations tend to raise subsequent generations based on their own value judgments and define their interactions with other generations according to these values, rather than the contemporary context. The second generation interacts with both the first and second generations. Representatives of the third generation can form friendships without concerning themselves with individual differences compared to other generations. Generations share their views and opinions regarding other generations within their own groups. The primary reason for intergenerational conflict depicted in the series is the preferences regarding partners and relationships. The foundation of intergenerational solidarity is often formed by a large catastrophe or illness experienced together.

In this study, how intergenerational relations are presented to the society in the TV series broadcast on television is analyzed through the series *Kızılıcak Şerbeti* and *Yalı Çapkını*. In the series *Kızılıcak Şerbeti* and *Yalı Çapkını*, the main storyline is shaped through the marriages of 3rd generation representatives.

In the television series *Kızılıcak Şerbeti* and *Yalı Çapkını*, the relationships among the first, second, and third generations reflect not only intra-family roles but also the dynamics of authority and power within the family, the transmission and transformation of values, and broader social change.

In the selected sample series, intergenerational interactions and relationships are presented in different thematic contexts:

Under the theme of Marriage and Family Relations, solidarity is observed in both series.

Under the theme of Authority and Obedience, conflict emerges in both series.

In the theme of Education and Career, solidarity is again evident in both series.

Regarding the theme of Tradition and Modernity, *Kızılıcak Şerbeti* reflects solidarity, while *Yalı Çapkını* portrays a neutral stance.

Under the theme of Gender Roles, *Kızılıcak Şerbeti* demonstrates conflict, whereas *Yalı Çapkını* portrays solidarity.

The relationships between generations in the series are less prejudiced and consensus-based than the relationships they have established with other generations. The upper generations conduct their dialogues differently when the lower generations are present. Generation 3 representatives are able to respect each other's differences without prejudices compared to Generations 1 and 2.

Giriş

İcat edildikten sonraki süreçte, teknolojik olarak gelişmeye devam eden, bir önceki temsilcisine nazaran yeni olarak algılanan, bireysel ve toplumsal iletişime farklı bir boyut kazandıran ve yerel, bölgesel aynı zamanda küresel ölçekte sosyal-kültürel yaşamı derinden etkileyen kitle iletişim araçları (gazete, radyo, televizyon, sosyal medya vb.) tüm avantaj ve dezavantajlarıyla birlikte kuşaklararası iletişim ve etkileşime de farklı boyutlar kazandırmaktadır. Özellikle işitsel ve görsel olarak sunduğu içerikleriyle, yerkürede fiziksel mesafe kat etmeden sınırlar ötesi iletişim sağlayan, etkileşimi artıran ve çeşitli duygulara hitap eden yapımlarıyla televizyon, farklı kuşakların (Baby Boomers, X, Y, Z, anne-baba-çocuklar, büyükanne-büyükbaba-torunlar vs.) birlikte izleme deneyimini sinema salonlarına ek olarak ve sinemanın aksine kendi konfor alanlarına, evlerine taşımıştır. Televizyon bu yönüyle aile içindeki tüm kuşakların daha az emek harcayarak sosyalleşebilecekleri, ülke ve dünya ile entegre olabilecekleri yeni bir alan oluşturmıştır.

Modern dönemde gelişen bilgi ağı, büyük depolama yöntemlerinin kullanılması; üretilen bilginin hızlı bir şekilde geniş alanlara yayılması; medya (radyo, film, televizyon, sosyal medya uygulamaları) içeriklerinin yoğun olarak tüketilmesi/üretilmesi kuşaklara zaman ve mekân boyunca kendilerini daha kolay ifade edebilme imkânı sunmuştur. Bu imkanların yanı sıra medya ayrıca içinde barındırdığı ortak imgeler, şarkılar ve ritüellerle bir kuşağa mensup bireylere ayrıcalıklı bir alan sağlayan kültürel iletişim araçları olarak da işlev görmeye (Turner, 2014: 394) başlamıştır. Bir başka ifade ile her kuşak kendi döneminin sosyal, ekonomik ve teknolojik koşullarını deneyimlerken bu koşulları yansıtan medya içeriklerinden de etkilenmektedir. Kuşakların etkisinde kaldıkları ve içinde yer alan karakterlerle bağ kurdukları medya içerikleri arasında ise dizi filmler önemli bir yer tutmaktadır.

Dizi filmler dünyada ve ülkemizde televizyon için üretilen programlar arasında en çok izlenme oranına ulaşan ve devam bölümleri büyük bir merakla beklenen yapımların arasında yer almaktadır. Özellikle içinde geniş aile ilişkilerinin ele alındığı diziler normal sezon içerisinde yayımlandıkları tarihlerdeki reyting ölçümlerinde oldukça başarılı bir grafik çizmektedirler. Bu başarıya ek olarak ülkemizde toplum hafızasında yer edinen Ezel, Aşk-ı Memnu, Karadayı, Asmalı Konak gibi bazı diziler tekrar bölümleriyle dahi gündemde kalmayı başararak reytinglerde üst sıralarda yer alabilmekte ve sosyal medya uygulamalarında da kendilerinden söz ettirebilmektedir. Dizi filmlerin yayımlandığı mecra açısından dijital platformlar, internet siteleri gibi yeni alternatifler olmasına rağmen izleyiciler televizyondaki dizileri takip etme alışkanlıklarını devam ettirmektedirler.

Televizyon özünde bir kitle iletişim aracı olmakla birlikte içerisinde yüksek gelirli ticari faaliyetler barındırmaktadır. Bu noktada ticari kaygı ve uzun süreli gelir beklentisi ile üretilen içeriklerin başında gelen dizi filmlerin yapımcıları genellikle karşıt duyguları, kavgayı, şiddeti, kötü alışkanlıkları, cinselliği vs. izleyicinin merakını canlı tutabilmek adına sıklıkla kullanarak (Sing, 2020, s. 27) reyting ölçümlerinde üst sıralarda yer almayı amaçlamaktadırlar. Türkiye’de ortalama bir bölüm süresinin iki saatin üzerinde olduğu prime-time’da televizyon programlarının en çok izlendiği zaman aralığı) yayımlanan haftalık dizilerde ayrıca aşk, ayrılık, intikam, gündelik yaşam, töre, akrabalık ilişkileri, zenginlik ve yoksulluk gibi konuların yanı sıra geniş aile içerisinde yer alan farklı kuşakların birbirleriyle olan etkileşimleri de yoğun olarak işlenmektedir. Bu araştırmada da kuşaklararası ilişkiler kuşak çalışmalarında öne çıkan başlıklardan ‘kuşaklararası çatışma ve kuşaklararası dayanışma’ (Nauck ve Steinbach, 2009, s. 3) kavramları açısından ele alınmıştır.

Yukarıda ifade edilen açıklamalardan hareketle bu araştırmanın amacı: “Dijital platformlara ve sosyal medya uygulamalarına rağmen izleyici kitlesini korumayı başaran televizyon dizilerinde aile kuşakları arasındaki ilişki ve etkileşimin izleyicilere nasıl yansıtıldığına ilişkin bir bakış açısı ortaya koyabilmek.” şeklinde belirlenmiştir. Üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde; kuşak kavramı ve kuşaklar, kuşaklararası ilişkiler, televizyon ve dizi filmler ile araştırmanın yöntemi açıklanmıştır. İkinci bölümde elde edilen bulgular kategorize edilerek yorumlanmıştır. Üçüncü ve son bölümde de sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

Literatürde kuşakları ve televizyon dizilerini farklı yönleriyle ele alan çeşitli araştırmalar mevcuttur ancak dizilerdeki kuşaklararası ilişkileri ve etkileşimi konu edinen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Araştırma bu yönüyle özgündür.

Kuşak Kavramı ve Kuşaklar

Bu araştırmada dizilerdeki aile kuşakları üzerinden bir değerlendirme yapıldığı için aile kavramının tanımını yaparak bu bölüme başlamak araştırmanın bütünlüğü açısından yararlı olacaktır. Aile; üyeleri arasında dayanışma, sempati, mahremiyet ilkelerinin temel alındığı sosyal bir sistemdir (Tufan ve Yazıcı, 2009, s. 47). Bir başka ifade ile aile; insanın dünyaya geldiği, toplum yaşamına ilk olarak ve etkili bir şekilde hazırlandığı; cinsel birlikteliklerin düzenlendiği; eşler, ana-babalar ve çocuklar arasında içten, güven verici ilişkilerin geliştirildiği; yaşanan toplumsal düzene göre ekonomik etkinliklerin yer aldığı toplumsal bir kurumdur (Güler ve Ulutak, 1992, s. 52). Aile kurumu zaman içerisinde hane halkı sayısı, iş bölümü, güç ve otorite ilişkileri, yürütülen ekonomik faaliyetler vb. açılardan değişime uğramakla birlikte içinde bulunduğumuz yüzyılda da önemini kaybetmemiştir. 2024 yılı aralık ayında ülkemizde kurulan Aile Enstitüsü ve 2025 yılının Aile Yılı olarak ilan edilmesi de bu öneme örnek olarak verilebilir.

Aileye dair bu açıklamalardan sonra farklı tanımları olmakla birlikte Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te kuşak kavramı sosyolojik olarak; ‘yaklaşık yirmi beş otuz yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyler öbeği; göbek, nesil, batın ve jenerasyon olarak tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük (TDK), 2024). Bir başka ifade ile aşağı yukarı aynı doğum yıllarını paylaşan bireyler toplumsal sürecin tarihsel boyutunda aynı kuşakta yer alarak ortak bir konuma sahip olmaktadır (Mannheim, 2009, s. 167).

Çeşitli alanlarda yürütülen çalışmalarda kuşak kavramı “ebeveyn-çocuk ya da büyükanne/büyükbaba-torun gibi rol ilişkilerinde, 68 kuşağı, 80 kuşağı, X kuşağı, Y kuşağı gibi bölümlenmelerde, yaşam evrelerine göre çocuk, genç, yaşlı gibi farklı biçimlerde” kullanılmaktadır (Pınar Kılıç ve Yıldırım Becerikli, 2023, s. 9). Biyolojik olarak düşünüldüğü zaman ise kuşak kavramı bir sonraki neslin oluşturulduğu üreme faaliyetini ifade etmektedir. Bu noktada aileyi oluşturan ebeveynlerin kendi çocuklarını dünyaya getirmeleri ve bu sirkülasyonun devamlılığı bu araştırmaya da temel oluşturan aile kuşakları olarak adlandırılmaktadır (Debesse, 1955, s. 715).

Aile içinde gerçekleşen üreme sirkülasyonuna ek olarak aralarında kan bağı veya akrabalık olmadan benzer zaman aralığında doğmuş yaşıt bireyler de sosyal olarak aynı kuşak kabul edilmektedirler. Dolayısıyla aile kuşaklarında olduğu gibi sosyal kuşaklarda da biyolojik bir yaş aralığı söz konusudur. Bu noktada aile kuşakları ve sosyal kuşaklar ele alınırken birbirlerinden bağımsız olarak düşünülmemektedir. Bir başka ifade ile aile kuşakları ve sosyal kuşaklar birbirlerine benzer ve birbirleri üzerinde etkilidirler (Debesse, 1955, s. 715). Özetle kuşaklar insanın var oluşunda temel oluşturan, canlılık, ölüm, kısıtlı ömür gibi biyolojik ritmin varlığıyla oluşmaktadır (Mannheim, 2009, s. 167). Bu biyolojik ritme paralel olarak toplumda meydana gelen büyük kırılmalar ve yaşanan değişimler biyolojik yaş aralığına gerek duymadan

da yeni bir kuşağı inşa edebilmektedir. Kuşakları 1928 yılında yazmış olduğu ‘Kuşaklar Sorunu (The Problem of Generations)’ makalesiyle ilk defa ele alan Karl Mannheim da tarihin ve yaşanan sosyal olayların kuşaklar üzerinde etkili olduğunu dile getirmiştir (Kuran, 2022, s. 25). Turner (2014, s. 391-392) David Wyatt’ın 1993’de yapmış olduğu çalışmadan yola çıkarak kültürel açıdan bir kuşağın meydana gelmesinde etkili olan başlıkları şöyle ifade etmiştir: İç savaş, doğal afet gibi travmatik bir olay; travmatik olayı dillendiren ve hâkim kültüre karşı yıkıcı bir tavır besleyen kanaat önderleri, toplumda var olan kaynakların bölüşülmesinde meydana gelen büyük bir kırılma; başarı ve başarısızlık döngüsünde bir kuşağı bir araya getiren ayrıcalıklı bir durum; kutsal mekânların oluşturulması ve grup içinde asıl üye olarak kabul edilen kişilerin ‘mutlu azınlık’ sayılabilecek bir kesim tarafından desteklenmesi.

Mannheim (1952)’da yine toplumda kuşakların varlıklarını beş özellik ile gösterdiğini vurgular: 1- Kültürel sürece yeni katılımcılar dâhil olur. 2- Önceden var olan katılımcılar süreçten ayrılırlar. 3- Bir kuşağın üyeleri tarihsel sürecin sadece zamansal olarak belirli ve sınırlı bir bölümünde yer alırlar. 4- Bu yüzden kültürel mirasın kuşaklar arasında aktarılması gerekir. 5- Kuşaktan kuşağa geçiş daimî olarak devam eder (aktaran Parry ve Urwin, 2011, s. 81). Benzer şekilde kuşaklar üzerine yapmış oldukları çalışmalarla bilinen Howe ve Strauss (2000) farklı kuşakların doğasının ve özelliklerinin belirlenmesinde önemli olan üç faktörü şöyle sıralamışlardır: 1- Üyeliğin algılanması: Gençlik döneminde başlayan ve gençlikten yetişkinliğe geçiş döneminde pekişen bir kuşağa aidiyet hissi. 2- Ortak inançlar ve davranışlar: Bir kuşağı tanımlayan, aile, kariyer, kişisel yaşam, siyaset, din vb. konulardaki tutumlar. Evlilik, iş, çocuk, sağlık, suç, cinsellik gibi konularda verilen kararlar. 3- Tarihsel süreçteki ortak konum: Bir kuşağın şekillendiği yıllarda meydana gelen önemli kırılma noktalarının varlığı (aktaran Oh ve Reeves, 2014). Son olarak yukarıda açıklanan aile kuşakları ve sosyal kuşakların yanı sıra sınırları kesin bir şekilde belli olmamakla birlikte araştırmacılar tarafından bugüne kadar beş kuşak tanımı yapılmıştır: Sessiz Kuşak (1927-1945), Bebek Patlaması Kuşağı (1946-1964), X Kuşağı (1965-1979), Y Kuşağı (1980-1999) ve Z Kuşağı (2000 ve sonrası) (Kuran, 2022, s. 31). Bu makalede dizilerdeki kuşaklar aile kuşakları (büyükanne büyükbaba, anne baba ve çocuklar torunlar) olarak ele alınmış ve araştırma bu kuşaklar üzerinden yürütülmüştür.

Kuşaklararası İlişkiler

Schütze (2000) kuşaklararası ilişki kavramını farklı kuşaklarda yer alan bireylerin kendi aralarında gerçekleştirmiş oldukları sosyal ilişkiler şeklinde tanımlamıştır. Ona göre bu ilişkilere özne ve nesnel koşullar/algılar etki ederek aile içindeki kuşaklararası ilişkileri oluşturmaktadır (aktaran Tufan ve Yazıcı, 2009, s. 47) ve kuşaklararası ilişkiler ve etkileşim çok yönlü olarak ele alınması gereken önemli bir konudur. Kuşaklararası ilişkiler; toplumda meydana gelen hareketlerin yapısı, kaynağı, yönü ve sonuçları gibi çeşitli açılardan anlaşılması adına yol göstericidir. Kuşaklar ve kuşaklararası etkileşim içinde bulunduğumuz ve her geçen gün daha fazla dijitalleşen çağda yaşanan hızlı sosyal-kültürel değişimin daha kolay ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına da yardımcı olmaktadır (Mannheim, 1952, s. 286-287).

Yaşam süresinin uzamasıyla birlikte günümüzde birçok kuşağın birlikte yaşadığı toplum modeli ortaya çıkmıştır (Tufan ve Yazıcı, 2009, s. 47). Bu modelde her kuşağın kendine özgü aile yaşamı, cinsiyet rolleri, oluşturmuş olduğu kurumlar, siyaset, din, yaşam tarzı ve geleceğe dair ortak tutumları vardır (Sandeem, 2008, s. 13). Kuşakları kendi içinde birbirlerine bağlayan bu ortak tutumlar kuşakların diğer kuşaklarla olan ilişkilerine de yön vermektedir. Özellikle kuşak çalışmalarında dünyaya yeni gelen bireylerin içine doğdukları yapının farklılaşmasına paralel olarak nasıl şekillendiğini ortaya koymak bir nesle karşı daha bilgili ve daha anlayışlı olmayı da beraberinde getirmektedir. Bir başka ifade ile bir kuşağı yeteri kadar anlamak aynı zamanda o kuşağın içinde şekillendiği dönemi de anlamayı mümkün kılmaktadır (Kuran, 2022,

s. 19). Kuşakların içine doğmuş oldukları zaman aralığındaki sosyo-kültürel koşullarda meydana gelen değişiklikleri Johann Wolfgang Von Goethe, *Dichtung und Wahrheit* (Şiir ve Hakikat) (1811)'in ön sözünde şöyle ifade etmiştir: “Sadece on yıl önce veya sonra doğmuş olan bir kişi kendi eğitimi, bakış açısı ve hareket alanı açısından tamamen farklı bir kişi olabilir.” (Jaeger, 1985, s. 274). Bu farklılıklar 21. yüzyılın dijital dünyası, iletişim teknolojileri ve sınırlar ötesi ulaşım imkânı sayesinde daha görünür olmuştur.

Kuşaklararası ilişkilerde öne çıkan noktalardan biri kuşaklararası etkileşimdir. Kuşaklararası etkileşim bilgi, inanç ve toplum yapısında yer alan kaynakların bir kuşaktan diğerine aile içinde ve sosyal yaşamda aktarılması açısından oldukça önemlidir. Bir başka ifade ile kuşaklararası etkileşim kökleri ‘sosyalleşme’ teorisine yerleşmiş olan ve kültürün zaman içerisinde sürdürülmesini sağlayan temel bir mekanizmadır (Moore vd., 2002, s. 17). Sosyalleşme ise; toplumda var olan mevcut norm ve değerlerin öğretilmesi yoluyla insanın kendi kimliğini oluşturmaya, toplum içinde nasıl davranması gerektiğini kavramasıdır. Bu süreçte birey en içte yer alan aileden en dış sosyal katmana doğru yeni öğretilerle kendi kimliğini inşa eder (Tokgöz Şahoğlu, 2013, s. 1048). Yaşam boyu devam eden bir süreç olan sosyalleşme, gelenekleri ve değerleri güçlendirerek toplumun işleyişine yardımcı olur. Özellikle çocukluk ve ergenlik döneminde bu süreç sadece içinde bulunulan zamana değil sonraki yaşamda gerekli olan, ihtiyaç duyulan rol ve davranışlara da odaklanır. Aile üyelerinin çocuk ve ergenlerin gelecek hayatlarında ihtiyaç duyduğu bu rol ve davranışları kazanmalarında etkisi büyüktür (Moore vd., 2002, s. 17). Günümüzde genç nesiller bu rol ve davranışları sadece üst kuşaklardan değil aynı zamanda medyada üretilen içeriklerden de edinebilmektedirler.

Geride bıraktığımız yaklaşık 65 yıllık süre zarfında Dünya’da ortalama insan ömrü 20 yıllık bir artışla 50’li yaşlardan 70’li yaşlara yükselmiştir. İnsan ömrünün zaman içerisinde uzamasıyla birlikte artık birkaç kuşak aynı sosyal alanları, iş yaşamını daha sık paylaşır olmuştur. Diğer yandan kuşakların içine doğdukları sosyo-kültürel özelliklerin farklılaşmasına paralel olarak bireylerin sosyal hayatlarını aynı şekilde sürdürmeleri de mümkün değildir (Pınar Kılıç ve Yıldırım Becerikli, 2023, s. 7-8). Birlikte yaşayan kuşak sayısının artması ve sosyal hayatın gelişen teknoloji ve iletişim araçlarına paralel olarak değişmesi kuşaklararası ilişkilerin yeniden ele alınmasını da beraberinde getirmektedir.

Kuşaklararası Çatışma: Kuşak çatışması genellikle kuşakların birbirlerine karşı geliştirdikleri önyargıların, içine doğmuş oldukları sosyal kalıpların etkisi ile gerçekleşir (Debesse, 1955, s. 716). Her kuşak kendi kuşağında deneyimlediği yaşam standardına göre diğer kuşakları değerlendirir ve onlar hakkında bir fikir üretir. Üretmiş olduğu bu fikir ile kuşaklararası etkileşime dahil olur. Etkileşime temel oluşturan, iletişim alanında da çatışma son dönemde özellikle yaş farkından kaynaklı olarak yaşamın tümünü kapsayan bir perspektiften ele alınmaya başlanmıştır. Yaşa bağlı nesillerin oluşması sosyal açıdan cinsiyet ve ırk gibi diğer gruplar arası sınıflandırmalara temel oluşturmaktadır. Genç ve yaşlı kuşaklar kendi farklılıklarını göz önünde bulundurarak birbirleriyle etkileşime girdiklerinde kuşaklararası iletişim hem kişiler hem de gruplar arası bir boyut kazanmaktadır (Zhang ve Lin, 2009, s. 344).

Kuşaklararası Dayanışma: Dayanışma geniş anlamıyla bir grubun üyeleri arasında çıkarların, amaçların veya ilgilerin birliği olarak tanımlanırken kuşaklararası dayanışma bireylerin ve toplumun geneli için duygusal ve fiziksel refahın sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Merz vd., 2007, s. 175-176). Bir başka ifade ile aile ve aile kuşaklarına ilişkin yapılan araştırmalar aile içindeki ilişkilerin duygu, dayanışma ve yardımlaşma temelinde gerçekleştiğini göstermektedir (Tufan ve Yazıcı, 2009, s. 48).

Dizi Filmler/Televizyon Dizileri ve Televizyon

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te sinema ve televizyon terimi olarak dizi film/televizyon dizisi "bölümler halinde yayımlanan ve çoklukla aralarında konu bütünlüğü olan film, dizi" şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2024). Türkiye, ilk televizyon yayımlarının 1968 yılında başlamasından kısa bir süre sonra dizi filmlerle tanışmış; TRT'nin yurtdışından aldığı 'Uzay Yolu, Kaçak' gibi yabancı diziler, tek kanallı dönemin sağladığı avantajla birlikte büyük bir izleyici kitlesine ulaşmıştır (Doğanay ve Aktaş, 2021, s. 858). Sonrasında yerli yapımlar aracılığıyla halkın kendi hikâyeleri ekranlarda yer bulmaya başlamış ve 2000'li yıllara gelindiğinde ise bu hikâyelerden Ezel, İhlamurlar Altında, Gümüş, Bir İstanbul Masalı gibi uzun süre devam eden diziler üretilmiştir. Türkiye'de büyük bir beğeni ile takip edilen bu diziler Almanya, Afganistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi farklı ülkelere de ihraç edilmiştir (Cereci, 2014, s. 3). Sonraki süreçte yine Masumlar Apartmanı, Camdaki Kız, İstanbullu Gelin, Kırmızı Oda, Mucize Doktor, Bir Zamanlar Çukurova, Bahar, Gönül Dağı, Yargı, Yasak Elma, Sadakatsiz gibi yüksek izlenme oranına ulaşan dizi filmler üretilmiştir. Yeni üretilen ve iç pazarda büyük beğeni toplayan bu dizi filmlere paralel olarak 2000'li yıllarda başlayan yerli yapımların ihraç edilme süreci günümüzde de katlanarak devam etmektedir. Her yıl en az 7-8 dizi film bölüm başına 100 bin ile 300 bin dolar arasında değişen rakamlarla yaklaşık olarak 170 ülkeye (Latin ülkeleri, Orta Doğu, Doğu Avrupa, Türk Cumhuriyetleri, Asya, Rusya, Afrika, İspanya, Portekiz vs.) satılmaktadır (Anadolu Ajansı, 2024). Örneğin bu araştırmaya konu olan Kızılıçık Şerbeti dizisi bölüm başına 300 bin dolardan ihraç edilirken Yalı Çapkını dizisi ise 130 ülkeye ihraç edilmektedir (Oksijen, 2024).

İnternet ve sosyal medyanın insan hayatına entegre olmasıyla, geleneksel medya temsilcilerinden yazılı basında (gazete, dergi vs.) bir tiraj düşüklüğü görülmüş olmakla birlikte televizyon, toplumda edinmiş olduğu popülaritesini büyük oranda korumayı başarmıştır. We are social'ın 2024 Raporu'na göre Türkiye'de kullanıcılar sosyal medyada günlük ortalama 2 saat 44 dakika harcarken bu kullanıcıların televizyon izleme süresi 3 saat 28 dakika olarak ölçülmüştür (s. 25). Televizyonda yayımlanan içeriklerin (gündüz kuşağı, spor müsabakaları, yarışmalar, diziler vb.) sosyal medya uygulamalarında tartışılıyor olması da yine televizyonun kullanıcılar açısından hala izlenir olduğunu göstermektedir.

Bir kitle iletişim aracı olarak televizyon; görsel-işitsel anlatım gücü, kolay erişilebilirliği ve kullanımı, düşük maliyetli içerikler (eğlence, bilgi, haber vs.) sunması nedeniyle toplumun geniş kesimleri üzerinde güçlü bir etki oluşturmaktadır. Bu etki sayesinde bireylerin günlük yaşam rutinleri içerisinde merkezi bir konuma yerleşen televizyon sadece eğlence aracı veya haber alma kanalı olmaktan çıkarak kültürel bir aktarıcıya da dönüşmüştür. Televizyonun kitlesel iletişimde sahip olduğu güç ve yaygın etki ayrıca toplumsal kurumların yapısını, aile ilişkilerine yön veren dinamikleri ve bireylerin sosyo-kültürel kodlarını da yeniden inşa etmeye başlamıştır. Spesifik olarak aile açısından düşünüldüğünde bu etki özellikle aile yapısının güncellenerek tanımlanmasında, toplumsal rollerin değişiminde, kültürel değerlerin yeniden üretiminde, çocukların sosyalizasyon süreçlerinde, bireylerin eş seçimi ve düğün tercihlerinde fark edilir olmuştur. Televizyon yaratmış olduğu tüm bu değişim ve etkiye ek olarak bireylere ev ortamlarından uzaklaşmadan dünya ile entegre olabilme, güncel gelişmelere ve eğlenceye ulaşabilme imkânı da sunmuştur (Özmen, 2014, s. 21). Diğer yandan televizyon için üretilen ve izleyicilere sunulan hikâyelerdeki tipler, mekânlar, insan ilişkileri, televizyonun izleyiciler üzerindeki etkisini artırabilmekte (Neuman, 2014, s. 6), izleyiciler kendi yaşamlarına ait anlamlar ile televizyonda izlediklerini ilişkilendirebilmektedirler (Özmen, 2014, s. 33). Özellikle haftalık, günlük olarak yayımlanan diziler özgün veya gerçek hikâyelerden uyarlanan bir senaryo olmanın ötesine geçerek halkın gündelik yaşamında yer verdiği bir unsur olabilmektedir. Bir başka ifade ile günümüzde diziler, yalnızca eğlence aracı ve boş zaman

aktivitesi olmaktan ziyade toplumsal yapının yeniden şekillenmesinde, kültürel öğelerin inşasında önemli bir rol üstlenmektedir. Televizyon izleme oranlarının yüksek olduğu toplumlarda bu dizilerin içerikleri ayrıca bireylerin düşünce dünyalarını, tutum ve davranışlarını, sosyal ilişkilerini direkt veya dolaylı olarak etkileme potansiyeline sahiptir. Örneğin Türkiye’de Kurtlar Vadisi ve Aşk Memnu dizilerinde ölen karakterler için gıyaben cenaze namazı kılınmış ve Kur-an’ı Kerim okutulmuştur. Bununla birlikte bir dizide giyilen kıyafetler, söylenilen bir söz veya Gönül Dağı dizisinde Elif Hemşire’nin Elveda Gülsarı’yı okuması gibi (Aslantaş, 2021, s. 442-443) bir kitap toplumun gözünde fenomen olabilmektedir. Bunların yanı sıra televizyon şovları, diziler, toplumsal yaşamın nasıl ilerlediğine dair önemli ipuçları içermekle birlikte yine bu yapımlar önceden bilinmeyen bazı duygu ve deneyimlere ilişkin de kişilere öğretici ve yol gösterici olabilmektedirler (Neuman, 2014, s. 6). Örneğin izleyiciler cinsiyet eşitsizliği, ekonomik eşitsizlikler, kayıp ve yas, empati, korku ve cesaret gibi duyguları izlediği dizide yer alan ve kendini yakın hissettiği bir karakter veya mensup olduğu kuşak üzerinden içselleştirebilmektedir. Zavalsız ve Soydaş Dağcı (2019) da yapmış oldukları “Televizyon Dizilerinin Toplum Üzerindeki Etkisi (Karabük Örneği)” adlı çalışmada katılımcıların %23’ünün dizi film izlerken kendilerini oyuncuların yerine koyduklarını belirtmişlerdir (s. 192).

Yöntem

Bu çalışmada sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan, toplumsal gerçekliğin ve kültürel anlamın nasıl inşa edildiğini ele alan, toplumsal etkileşim içindeki süreçlerin nasıl gerçekleştiğinin yanı sıra olaylara odaklanan nitel yöntem tercih edilmiştir (Neuman, 2014, s. 21). İnsanın değişime yatkınlığı nedeniyle sosyal olayların etkenlerini tarif etmek, kontrol altına almak ve sınırlandırmak gibi zorlukları en aza indiren nitel yöntem; insanların birbirleriyle olan iletişim ve etkileşimlerini de kolay anlaşılır hale getirmektedir (Demir, 2017). Nitel araştırmalarda ayrıca, yapılan ölçüm ve gözlemlerin kesinlik taşıdığı kabul edilen nicel araştırmalardan farklı olarak gerçekliğin doğasının anlaşılmasına yönelik düşüncelerin öznel düşünceler olduğu kabul edilir, olay ve olgular ele alınırken derin analizler yapılır (Tutar, 2022, s. 13). Bu analizler okuyucuya olayı bir bütün olarak aktarabilmeyi sağlarken aynı zamanda kavramların da daha iyi anlaşılmasına imkân tanır (Tewksbury, 2009, s. 39).

Araştırmada veriler elde edilirken toplumbilimlerinde sıklıkla kullanılan ve iletişim araçlarının giderek yaygınlaşması ile iletişim çalışmalarında da önem kazanan nitel içerik analizi tercih edilmiştir (Taylan, 2011, s. 64). İçerik analizi (içerik çözümlemesi); yazıya aktarılmış her türlü sözel ifadenin yanı sıra radyo ve televizyon programları (gündüz kuşağı, diziler, haberler vs.), reklamlar gibi işitsel görsel unsurlar barındıran kaydedilmiş öğelerin içeriğine odaklanarak analiz etmek için kullanılmaktadır (Sallan Gül ve Kahya Nizam, 2021, s. 182). Bu teknikte araştırmacı elde ettiği veriler doğrultusunda önceden belirlenmiş kategorilerden ziyade bir şeyi düzenli hale getirmeyi ifade eden kodlar aracılığıyla oluşturulan araştırma içeriğine uygun, öznel yoruma imkân tanıyan yeni ve özgün kategoriler, temalar belirler. Bununla birlikte yeni kuramlar ve modellerin gelişmesi sağlanırken var olan kuramlar doğrulanabilir, çeşitli fenomenler üzerine çıkarım yapılabilir (Hsieh ve Shannon, 2005, s. 1279; Metin ve Ünal, 2022, s. 277-281). İnsanların hareketlerinin doğrudan gözlemlenmesi veya onlara direkt sorular sorularak dönüt alınmasından ziyade insanların çeşitli olaylara karşı bakış açılarının önceden kayıt altına alındığı dokümanlardan elde edilmesine yönelik bir süreç söz konusudur (Demirci ve Köseli, 2017). Ayrıca veriler elde edilirken doğrudan (değiştirilmeden) alıntı yapmaya izin veren betimsel analiz yönteminden de faydalanılmıştır (Demir, 2017, s. 313). Araştırmada ele alınan Kızılıçık Şerbeti ve Yalı Çapkını dizileri olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden; öğelerin rastgele değil araştırmanın amacına yönelik taşınmış oldukları belirli özellikler göz önünde bulundurularak belirlendiği amaçlı örneklem yoluyla

seçilmiştir (Böke, 2017). Kızılıçık Şerbeti ve Yalı Çapkını dizilerinin örneklem olarak seçilmesinde bu dizilerin reyting olarak yakalamış oldukları başarının (Tablo 1-2’de verilmiştir) yanı sıra öne çıkan ana unsurlardan bazıları şunlardır: Bu dizilerde aileler geniş aile olarak tasarlanmış ve kuşaklar bir arada yaşamaktadır. Ayrıca bu ailelerin yine kendileri gibi en az üç kuşağın birlikte yaşadığı geniş ailelerle kurmuş oldukları ilişkiler konu edinmiştir.

Kızılıçık Şerbeti							
Bölüm	Yayın Tarihi	Reyting (Total)	Sıra (Total)	Reyting (AB)	Sıra (AB)	Reyting (ABC 1)	Sıra (ABC 1)
30.	15 Eylül 2023	5,06	3.	6,80	2.	7,17	2.
40.	24 Kasım 2023	6,60	2.	10,40	1.	9,10	1.
50.	9 Şubat 2024	8,67	1.	11,31	1.	11,09	1.
60.	26 Nisan 2024	8,65	1.	10,64	1.	10,09	1.
66.	7 Haziran 2024	8,68	1.	10,61	1.	10,69	1.

Tablo 1. Kızılıçık Şerbeti reyting sonuçları (Wikipedia verilerinden oluşturulmuştur)

Yalı Çapkını							
Bölüm	Yayın Tarihi	Reyting (Total)	Sıra (Total)	Reyting (AB)	Sıra (AB)	Reyting (ABC 1)	Sıra (ABC 1)
37.	15 Eylül 2023	9,31	1.	6,84	1.	8,19	1.
47.	24 Kasım 2023	8,53	1.	4,84	2.	6,99	2.
57.	9 Şubat 2024	7,29	2.	4,57	3.	6,14	2.
67.	26 Nisan 2024	6,44	2.	3,25	3.	4,49	3.
73.	7 Haziran 2024	4,26	3.	2,49	5.	3,03	6.

Tablo 2. Yalı Çapkını reyting sonuçları (Wikipedia verilerinden oluşturulmuştur)

2023 Yılı Eylül ayı itibariyle ikinci sezonları yayımlanan dizilerin yayımlanan son sezonlarının tamamını yansıtacak şekilde Kızılıçık Şerbeti dizisinden 30 (ikinci sezon ilk bölüm), 40, 50, 60 ve 66. (ikinci sezon finali) bölümler; Yalı Çapkını dizisinin ise 37 (ikinci sezon ilk bölüm), 47, 57, 67 ve 73. (ikinci sezon finali) bölümler seçilmiştir. Dizilerde kuşaklar; çocuk, anne-baba, büyükanne-büyükbaba şeklinde aile içinde edinmiş oldukları roller üzerinden ele alınmıştır. Aile kuşaklarının daha anlaşılır olması açısından Kızılıçık Şerbeti: KŞ 1. Kuşak, KŞ 2. Kuşak, KŞ 3. Kuşak ve KŞ 4. Kuşak; Yalı Çapkını: YÇ 1. Kuşak, YÇ 2. Kuşak ve YÇ 3. Kuşak şeklinde kodlanmıştır.

Nitel araştırmalarda veriler toplanmaya başlanıldığı zaman araştırmaya ilişkin örüntüler veya ilişkiler de oluşmaya başlar. Veri analizinin erken dönemlerinde elde edilen sonuçlar araştırmanın sonraki veri toplama süreçlerinde de yol gösterici olur. Bir başka ifade ile analiz, araştırmanın bütün aşamalarına yayılarak yürütülür, yani araştırma sürecinin müstakil bir aşaması değil (Neuman, 2022, s. 806) tamamıdır. Bu araştırmada da örneklem olarak seçilen bölümler izlenirken aynı zamanda kuşaklararası ilişkiler ve etkileşim açısından analiz edilmeye başlanmıştır. Tüm bölümler izlendikten sonra kuşaklararası ilişkilerde öne çıkan temalar not edilmiştir. Not edilen bu temalar arasında araştırmanın amacına uygun olan ve sık tekrar edilen temalar: Evlilik ve Aile İlişkileri, Otorite ve İtaat, Eğitim ve Kariyer, Gelenek ve Modernite, Toplumsal Cinsiyet olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu temalar yine araştırmanın amacına uygun olacak şekilde dayanışma ve çatışma olarak ayrılmıştır. Temalar belirlendikten sonra

bölümler tekrar izlenmiş, kuşakların birlikte olduğu sahnelerin çatışma (Ç) ve dayanışma (D) temelinde hangi temaları içerdiği işaretlenerek sayılmıştır. Daha sonra ise temaların oranları ve frekansları hesaplanmış ve toplamaları (T) Tablo 2 ve Tablo 3'te verilmiştir. Bunun yanı sıra kuşakların kendi içinde ve diğer kuşaklarla olan etkileşimleri de yorumlanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın konusu ve amacına yönelik kodlama sürecinde temalar önceden belirlenen analiz çerçevesine uygun şekilde çatışma ve dayanışma ekseninde değerlendirilmiş, farklı araştırmacılar tarafından kodlanmıştır. Her iki kodlayıcının veriler üzerindeki değerlendirmeleri karşılaştırıldığında, kodlayıcılar arası uyum oranı %85 olarak hesaplanmıştır. Bu oran, Miles ve Huberman (1994)'ın önerdiği %80 ve üzeri kabul edilebilir güvenilirlik düzeyini aşmakta olup, elde edilen bulguların tutarlılığını desteklemektedir.

Kızılılık Şerbeti ve Yalı Çapkını Dizilerinin Hikayeleri ve Kuşaklar

Show TV'de ekranlara gelen Kızılılık Şerbeti dizisinin yapımcılığını Gold Film, Faruk Turgut üstlenmiştir. Yönetmeni Hakan Kırvavaç (Ketcher), senaristleri Melis Civelek ve Zeynep Gür'dür (Wikipedia, 2024). Kızılılık Şerbeti günümüz Türk toplumunun sosyo-kültürel ve aile yapısını farklı kuşaklar arasındaki karşılıklı ilişki üzerinden sorgulayıcı bir şekilde ele almaktadır. Dizide özellikle geleneksel değerlerin yanında modern yaşam biçimlerinin iç içe geçtiği bir ortamda aile içinde gerçekleşen etkileşim anlatılmaktadır. Gerçek bir hikâyeden uyarlanan dizide Kıvılcım Arslan yükseköğrenim görmüş ve bir eğitim kurumunda müdür olarak çalışan modern bir kadındır. Yıllar önce eşinden ayrılmış ve bu evliliğinden dünyaya gelen iki kızının velayetini alarak onları da kendi inandığı değerler uğruna yetiştirmeye çalışmıştır. Kızlarının da eğitilmiş ve modern olmasına özen gösteren Kıvılcım'ın büyük kızı Doğa diş hekimliği fakültesinde küçük kızı Çimen ise lisede eğitim görmektedir. Ayrılmış olduğu eşiyile çocukları için zaman zaman görüşmeye devam etmekte ve kızlarıyla birlikte annesi Sönmez Hanımın evinde yaşamaktadır. Muhafazakâr ve ataerkil olan Ünal Ailesi ticaretle uğraşmakta sadece erkekler aile şirketine çalışmaktadırlar. Ailenin tek kızı Nursema üniversite eğitimi almış olmasına rağmen çalışmasına izin verilmemiştir. Evli olan Mustafa eşiyile birlikte aile içinde yaşamaya devam etmektedir. Aile de söz sahibi baba Abdullah Ünal'dır. Anne Pembe Ünal ise ev işlerinin yürütülmesinden sorumludur ayrıca ailesinden dolayı toplumda saygın bir yeri vardır.

Kızılılık Şerbeti dizisinde kuşaklar: KŞ 1. Kuşak: Baba Abdullah Ünal ve eşi Pembe Ünal. KŞ 2. Kuşak: amca Ömer Ünal. KŞ 3. Kuşak: Abdullah Pembe Ünal çiftinin oğulları Mustafa ve Fatih, kızları Nursema Ünal, Ömer Ünal'ın oğlu Metehan Ünal. KŞ 4. Kuşak: Abdullah ve Pembe Ünal'ın torunları Cemre ve Abdullah Ünal. KŞ 1. Kuşak: Anneanne Sönmez Arslan. KŞ 2. Kuşak: Sönmez Arslan'ın kızları Kıvılcım ve Alev Arslan. KŞ 3. Kuşak: Kıvılcım'ın kızları Doğa ve Çimen Korkmaz. KŞ 4. Kuşak: Doğa Korkmaz Ünal'ın kızı Cemre Ünal. Kızılılık Şerbeti dizisine misafir oyuncu olarak giren 2. Kuşak Ertuğrul İslamoğlu ve Kızı 3. Kuşak Mihri İslamoğlu da kuşak ilişkileri açısından önemli mesajlar içerdiği için bu iki ailenin dışında olmalarına rağmen, ailelerle bağlantılarından dolayı araştırmaya dâhil edilmiştir. Ertuğrul İslamoğlu tanınmış bir iş insanıdır. Eşini yıllar önce kaybetmiştir ve kızı Mihri İslamoğlu ile yaşamaktadır. Mihri'yi kendi dünya görüşüne göre korumacı bir tavırla, sosyal hayattan uzak bir şekilde yetiştirmektedir.

Star TV'de ekranlara gelen Yalı Çapkını dizisinin yapımcılığını OGM Pictures, Onur Güvenatam üstlenmiştir. Yönetmenleri Burcu Alptekin ve Alptekin Bozkurt, senaristleri; Mehmet Barış Günger, Leyla Uslu Oter, Ekin Akçay ve Çağrı Çam'dır (Wikipedia, 2024). Yalı Çapkını, farklı kuşakların zaman içerisinde değişen koşullarla birlikte sahip oldukları değerlerde yaşanan farklılaşmayı; eski ve yeni kuşak arasındaki anlaşmazlıkları ve gerginlikleri

ele almaktadır. Yalı Çapkını’nda Korhanlar toplum içinde büyük bir saygınlığı ve popülaritesi olan, üst gelir grubunda yer alan, birkaç kuşağın aynı evi paylaştığı, erkeklerin kendi holdinglerinde yönetici olarak çalıştığı, kentte yaşayan bir geniş ailedir. Ataerkil bir yapıda olan ailenin reisi Halis Korhan (Halis Ağa)’dır ve aile içinde sadece onun sözü geçmektedir. Halis Ağa küçük oğlundan olan torunu Ferit’i diğer tüm aile üyelerinden daha çok sevmektedir ve veliahdı olarak görür. Fakat torun Ferit Korhan holding işleri ve Halis Ağa’nın veliahtlığı ile ilgili değildir, çapkınlıklarıyla tüm şehirde tanınır olmuştur. Bu durum Halis Ağa’nın hoşuna gitmez ve kendi isteklerini yerine getirir beklentisiyle çeşitli araştırmalar sonucunda belirlenen bir kızla Ferit’i evlendirmeye karar verir. Bu kız ortak bir geçmiş paylaştıkları Hatice Şanlı’nın (Hattuş Hala) yeğeni Kazım’ın kızı Seyran Şanlı’dır. Şanlı Ailesi kendi halinde yaşayan, alt gelir grubuna mensup Gaziantep’li bir ailedir. Kazım Şanlı kızlarını varlıklı ailelerin oğullarıyla evlendirerek hem onların hem de kendilerinin rahat etmesini istemektedir. Seyran’ın en büyük hayali ise üniversite eğitimine devam edebilmektir. Ferit ve Seyran’ın onay vermediği bu evliliğin aile büyüklerinin isteği üzerine gerçekleşir.

Yalı Çapkını dizisinde kuşaklar: YÇ 1. Kuşak Dede Halis Korhan, YÇ 2. Kuşak Orhan (oğul) ve eşi Gülgün Korhan, İfakat Korhan (gelin, büyük oğlunun eşi), 3. Kuşak torunlar Ferit, Fuat ve Fuat Korhan’ın eşi Asuman Korhan. YÇ 1. Kuşak Hala Hatice Şanlı, YÇ 2. Kuşak Baba Kazım ve eşi Esme Şanlı; YÇ 3. Kuşak kızları Seyran ve Suna Şanlı, Pelin Yılmaz (Ferit’in eski sevgilisi).

Araştırmanın Sınırlılıkları

Türkiye’de yayım yapan televizyon kanallarında özellikle yeni sezon başlangıcı olarak bilinen her yılın eylül/ekim aylarında onlarca dizi film yayın hayatına başlamaktadır ve şu an televizyonda yayımlanan bir dizinin ortalama süresi 2 saatin üzerindedir. Tüm bu diziler ve bölümler üzerinden bir çalışma yürütmek zaman ve imkân açısından oldukça zordur. Bu zorluklar göz önünde bulundurularak çalışma Yalı Çapkını ve Kızılıcak Şerbeti dizileri ve bu dizilerin ikinci sezonundan seçilen 5’er bölüm ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın varsayımları:

1. Dizilerde senaryolar aile kuşakları temelinde oluşturulmaktadır.
2. Dizilerde evlilik, aile kuşakları arasındaki ilişkide ön plana çıkmaktadır.
3. Dizilerdeki kuşaklararası ilişkiler çatışma temelinde gerçekleşmektedir.
4. Dizilerdeki kuşaklararası ilişkiler dayanışma temelinde gerçekleşmektedir.

Bulgular ve Yorum

Diziler	Kızılıcak Şerbeti		Yalı Çapkını		Toplam	
Sahne Sayısı	Sayı (f)	Oran (%)	Sayı (f)	Oran (%)	Sayı (f)	Oran (%)
	128	67.5	62	32.5	190	100

Tablo 3. Dizilerde en az iki kuşağın birlikte olduğu sahne sayısı

KIZILCIK ŞERBETİ																
Tema	Evlilik ve Aile ilişkileri			Otorite ve İtaat			Eğitim ve Kariyer			Gelenek ve Modernite			Toplumsal Algısı			Toplam
	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Sayı (f)
Sayı (f)	28	35	63	11	8	19	2	6	8	8	17	25	10	3	13	128
Oran (%)	21.87	27.34	45.21	8.59	6.25	14.84	1.56	4.68	6.24	6.25	13.28	19.53	7.81	2.34	10.15	

Tablo 4. Kuşakların bir arada olduğu sahnelerde öne çıkan temalar

YALI ÇAPKINI																
Tema	Evlilik ve Aile ilişkileri			Otorite ve İtaat			Eğitim ve Kariyer			Gelenek ve Modernite			Toplumsal Algısı			Toplam
	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Ç	D	T	Sayı (f)
Sayı (f)	16	21	37	14	7	21	1	2	3	0	0	0	0	1	1	62
Oran (%)	25.80	33.87	59.67	22.58	11.29	33.87	1.61	3.22	4.83	0	0	0	0	1.61	1.61	

Tablo 5. Kuşakların bir arada olduğu sahnelerde öne çıkan temalar

Her iki dizide de kuşakların bir arada oldukları sahnelerde en çok öne çıkan tema evlilik ve aile ilişkileridir. Bu tema altında kuşaklararası etkileşimde dayanışma daha fazladır. Bu veriler araştırmanın 2. ve 4. varsayımını desteklemekte ancak 3. varsayımını desteklememektedir. Dizilerde bu temanın kuşaklararası ilişkilerde yoğun olarak kullanılması Howe ve Strauss (2000)'un bir kuşağı tanımlayan, aile, kariyer, kişisel yaşam, siyaset, din vb. konulardaki tutumlar. Evlilik, iş, çocuk, sağlık, suç, cinsellik gibi konularda verilen kararlar (aktaran Oh ve Reeves, 2014) tanımlamasıyla aynı doğrultudadır. Kuşakların bir arada oldukları sahnelerde her iki dizi içinde çatışmanın daha fazla olduğu tema Otorite ve İtaat olmuştur ve bu tema araştırmanın 3. varsayımını desteklemektedir. Yalı Çapkını'nda Halis Ağa'nın ve Kazım Şanlı'nın; Kızılıcak Şerbeti'nde Abdullah Ünal, Pembe Ünal ve Kıvılcım Arslan'ın alt kuşaklar üzerinde söz sahibi olma istekleri kuşaklararası çatışmayı da beraberinde getirmiştir. Her kuşağın kendine özgü aile yaşamı, yaşam tarzı ve geleceğe dair planları (Sandeem, 2008, s. 13) kuşaklararasıda otorite temelli çatışmalara neden olmaktadır.

Eğitim ve Kariyer teması, Kızılıcak Şerbeti'nde kuşaklararası etkileşim açısından Yalı Çapkını'ndan daha fazla yer almıştır. İki dizide de bu tema dayanışma temelinde işlenmiştir.

Yalı Çapkını dizisinde Korhan ve Şanlı aileleri geleneksel yapılarını korudukları için Gelenek ve Modernite teması kuşaklararası etkileşimde işlenmemiştir. Kızılıcak Şerbeti dizisinde ise Ünal Ailesi'nin muhafazakâr-geleneksel, Arslan Ailesi'nin ise modern yapısından kaynaklı tüm temalar içinde ikinci sırada yer almış ve dayanışma temelli bir etkileşim olmuştur. Aile ve aile kuşaklarına ilişkin yapılan araştırmalarda aile içindeki ilişkilerin dayanışma ve yardımlaşma temelinde gerçekleştiği görülmektedir (Tufan ve Yazıcı, 2009, s. 48). Bu sonuç araştırmanın 4. varsayımını desteklemektedir.

Kızılıcak Şerbeti'nde Toplumsal Cinsiyet teması kuşaklararası etkileşimde çatışmalara neden olmuştur ve araştırmanın 3. varsayımını desteklerken; Yalı Çapkını'nda dayanışma temelinde gerçekleşmiştir ve araştırmanın 4. varsayımını desteklemektedir.

Dizilerde kuşaklararası çatışma

KŞ 1. Kuşak temsilcileri Pembe ve Abdullah Ünal oğulları Fatih Ünal'ın muhafazakâr aile yapılarına uygun olmadığını düşündükleri Doğa Korkmaz ile ilişkisini ve evliliğini onaylamamışlardır. Bu durum evlilik öncesi, evlilik boyunca ve evlilik sonrasında da kuşaklararası çatışmalara neden olmuştur. Bu ilişki ve evlilik tercihi KŞ 2. Kuşak temsilcisi Kıvılcım Arslan tarafından da onaylanmamıştır. Kızının üniversite öğrencisi iken muhafazakâr bir aileye gelin olması ve okulunu aksatması eğitime büyük önem veren Kıvılcım Arslan ve kızı Doğa Korkmaz arasında hem çatışma hem dayanışma temelli bir ilişkinin gelişmesini sağlamıştır. Gelenek ve göreneklerine bağlı olan Pembe Ünal oğlu Fatih'in sevdiği kadınla mutlu olmasından ziyade gelini Doğa'nın kendi yaşam tarzlarına uygunluğu ile ilgilenmektedir. Evlilik ve aile ilişkileri konusunda üst kuşakların meydana gelen değişimlere ayak uydurmada zorlanması, yeniliğin taşıyıcısı olan genç kuşakların gelişime açık yapıları bu iki kuşak arasında çatışmaları da beraberinde getirmektedir (Arslan ve Polat, 2016, s. 269). Ünal Ailesi ayrıca kızları Nursema'nın evlenmek istediği Umut'u (şarkı söyleyen, kulüplerde sahne alan, alkollü içecek tüketen vs.) kendi gelenek ve göreneklerine uymadığı için istememişlerdir. Daha sonra kendi istedikleri ama Nursema'nın istemediği bir aday ile zorla evlendirmişler ve bu durum Nursema'yı intihara sürüklemiştir. Rothrauff (2005)'a göre anne baba otoritesinin baskın olduğu geleneksel aile yapılarında evlilik söz konusu olduğunda aile büyükleri karar vermektedir ve bu konu tartışmaya kapalıdır (aktaran Sungur ve diğer., 2017, s. 72). Aile içinde yaşanan bu gerilimden sonra Nursema ve Umut evlenmiş ama bu evlilik de kuşaklararası sürekli bir çatışmaya neden olmuş ve nihayetinde Nursema ile Umut ayrılmışlardır.

Kıvılcım Arslan'ın büyük kızı Doğa'nın yapmış olduğu evlilikten sonra küçük kızı Çimen'de yine muhafazakâr bir ailenin oğlu ile evlenmek istemiş ve bu durum da aile içinde kavgalara neden olmuştur. Bu iki evlilikte de Kıvılcım Arslan kızlarının mutluluklarını ön planda tutmuş ve kızlarının vermiş olduğu kararları onaylamasa bile onları evlilikleri boyunca ve sonrasında desteklemiştir. 1. Kuşak Abdullah Ünal ve 2. Kuşak Alev Arslan'ın ilişkileri de her iki aile üyeleri açısından hiçbir zaman onaylamamış ve bu durum kuşaklararası yaşanan en büyük çatışma nedenlerinden birine dönüşmüştür.

YÇ dizisinde 1. Kuşak Halis Korhan torunu Ferit'i bir başkasıyla ilişkisi olduğu halde görücü usulü ile Gaziantep'te bir ailenin kızı Seyran Şanlı ile evlendirmek istemiştir ve bu durum tüm aile için büyük bir çatışmanın başlangıcı olmuştur. YÇ 2. Kuşak Kazım Şanlı'nın yaşamı boyunca tüm çabası kızlarını onların fikrini almaksızın kendi istediği hali vakti yerinde kişilerle evlendirmektir. Bu durum hikâye boyunca kuşaklararası zaman zaman fiziksel şiddete varacak kadar büyük bir çatışma alanı oluşturmıştır. Yine Suna Şanlı'nın Korhanların çalışanı Abidin ile olan ilişkisi de her iki aile açısından onaylanmamıştır. YÇ 1. Kuşak temsilcileri Halis Korhan ve Hatice Şanlı'nın da geçmişlerine bağlı olarak birbirlerine olan yakın tavırları ve ilgileri de yine kuşaklararası gerilim yaratmıştır.

Dizilerde kuşaklararası dayanışma

Dizilerde kuşaklar birbirleriyle çoğu zaman çatışma halinde gösterilseler bile kuşakların dayanışma ve yardımlaşma, fikir alışverişi içinde oldukları sahne sayısı daha fazladır. Kuşaklar genellikle aile üyelerinden birinin başına gelen ve hayatını tehdit eden olumsuz bir durum karşısında dayanışma göstermektedirler. Örneğin Yalı Çapkını dizisinde 1. Kuşak Halis Korhan'ın kalp rahatsızlıkları, 3. Kuşak Ferit Korhan'ın ateşli silahla vurulması, Seyran Şanlı'nın kaçırılması ve işkence görmesi, Kızılıcak Şerbeti dizisinde Doğa Ünal'ın doğum

yapması ve bebeğini kaybetmesi, Ömer ve Kıvılcım Ünal'ın kaza geçirmeleri, Nursema'nın eşi tarafından camdan itilmesi gibi durumlar tüm kuşakları hatta karşılıklı olarak anlaşılamayan farklı aileye mensup kuşakları dahi bir araya getirerek mevcut durumun aşılabilmesi için dayanışma zemini oluşturmaktadır. Yalı Çapkını'nın sezon finalinde Korhan Ailesi'ne büyük zarar veren kişilerin yakalanması sonrası YÇ 1. Kuşak Halis Korhan aile içi dayanışmanın önemini şu sözlerle ifade etmiştir:

Halis: Biz birbirimize kenetlendikten sonra, birbirimize güvindikten değer verdikten sonra hiçbir güç ailemizi dağıtamaz. Birbirimizi kaybetmedikçe kaybedeceğimiz hiçbir şey yok evelAllah... (73. Bölüm 2. saat 7. dakika).

YÇ 1. Kuşak Halis Korhan'ın bu konuşması aile içi dayanışmanın, birlik ve beraberliğin önemine ek olarak onun tüm dizi boyunca göstermiş olduğu otoriter yapıyı da desteklemektedir.

Kuşaklararasıdaki dayanışmayı yaşanan olumsuzlukların yanı sıra maddi imkanlarda belirlemiştir. Örneğin KŞ 2. Kuşak temsilcisi Nursema, Umut ile evlenince alışık olduğu yaşam standartlarını kaybetmiştir. Bu durum karşısında ailesi ona maddi olarak doğrudan destek olmaya çalışmış ama çalışarak para kazanmasını olumlu karşılamamıştır. Bu durumun aksine Umut'a şirkette iş vermişlerdir. Ünal ailesinin evli olan kızları üzerindeki bu tutumları ev içinde yapılması gereken işlerin (çocuk bakımı, temizlik, yemek vs.) kadına; ev dışındaki işleri ve evin geçimini sağlayacak gelirin elde edilmesini ise erkeğe yükleyen toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü göstermektedir (Özçatal, 2011, s. 24). Ünal Ailesi eğitilmiş olan kızlarının çalışarak kendi geçimini sağlamasından ziyade daha önceleri müzikle ve organizasyon işiyle uğraşan damatlarını şirkete alarak iş yaptırmadan maaş vermeyi tercih etmişlerdir.

Kuşakların kendi yaşam deneyimleri onların diğer kuşaklarla nasıl bir dayanışma içinde olduklarını da belirlemektedir örneğin Ünal ailesi Nursema'ya maddi destek ile yardım etmeye çalışırken KŞ 2. Kuşak temsilcisi Kıvılcım Arslan eşinden ayrılmış olan kızı Doğa'ya kendi hayat felsefesini yansıtır şekilde ona iyi geleceğini düşündüğü için Prof. Dr. Mehmet Z. Sungur'un "Aşk Evlilik Sadakatsizlik" kitabını hediye etmiştir (30. Bölüm 1. Saat 3. Dakika 44. Saniye).

Kuşakların diğer kuşaklarla yürütmüş oldukları ilişkiler

Dizilerde yer alan birinci kuşaklar sözü dinlenen güç sahibi kişilerdir. Ailedeki tüm önemli kararları onlar vermektedir. Bu noktada sadece cinsiyet açısından farklılıklar vardır. KŞ 1. Kuşak Abdullah Ünal'ın sözü tüm aile üzerinde etkilidir. Pembe Ünal, Abdullah Ünal kadar aile içinde söz sahibi olmamakla birlikte hem kendi çabası, annelik rolü hem de eşi üzerinden diğer kuşaklar üzerinde otorite kurmaya çalışmaktadır. 3. Kuşak gelinlerinin eş olma becerilerini eleştirir. Sönmez Arslan ise kızlarını özgür yetiştirmekle birlikte gelenek ve göreneklerin dışına çıkılmasını hoş karşılamaz. Diğer kuşaklar ona karşı büyük bir sevgi ve saygı beslemektedir. Onun yol gösterici, deneyime dayanan sözleri, aile içinde her zaman önemlidir.

Korhan ailesinde 1. Kuşak otoritesi daha baskındır, onun kararları sorgulanmayacak kadar kesindir. Dizilerdeki 1. Kuşak erkeklerin otoriter yapıları uzun yıllardır devam etmektedir. Bu duruma YÇ 1. Kuşak Halis Korhan'ın kavgada dayak yedikten sonra eve gelen torunu 1. Kuşak Ferit Korhan'a söylediği şu sözler örnek olarak verilebilir: "... küçüklüğünden beri ben ne dedim sana? Eğer dayak yiyip eve gelirsen bide benden tokat yersin demedim mi?" (47. bölüm 58. Dakika). YÇ 1. Kuşak Hatice Şanlı'ya kendi ailesinde ve diğer ailelerde büyük bir saygı ve güven vardır ancak Şanlı Ailesi içinde son karar noktası veya sözü dinlenen Hatice Şanlı değil 2. Kuşak temsilcisi yeğeni Kazım Şanlı'dır. Bu durum yine ataeril otoritenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim toplum ve aile içinde geliştirilen sosyal ilişkilerde ataeril yapı kadın karşısında erkeği güçlü kılmaktadır (Özçatal, 2011, s. 25).

Dizilerde 2. Kuşak diğer kuşakların arasında yer aldığı için hem 1. Kuşak ile hem de 3. Kuşak ile daha fazla iletişim ve etkileşim halindedir. Eğitimci olan KŞ 2. Kuşak temsilcisi Kıvılcım Arslan eğitim kurumundaki işinden ayrıldıktan sonra Rüzgâr'ın televizyon kanalında gençlere yönelik yine eğitim programı yapmaya başlamıştır. Bu durum neticesinde 3. Kuşak ile olan ilişkilerine dair Rüzgâr ile yapmış olduğu değerlendirme 2. Kuşağın 3. Kuşağı ne kadar önemseydiğini 3. Kuşağında zaman içerisinde değişen değerlerini ve yaşam tarzını ifade etmektedir:

Kıvılcım: "...fark ettim ki ben daha etrafımdaki gençlere yol gösteremiyorum.

Rüzgâr: ...o yaşlarda hepimiz böyleydik. Zaman değişti.

Kıvılcım: ... o yaşlarda hata yaptığım zaman annem babam ne der üzülür mü ne düşünür diye korkardım.

Rüzgâr: Onlarda korkuyor merak etme...

Kıvılcım: ... biz çocuklarımızı fazla mı cesaretlendiriyoruz acaba?" (60. Bölüm 1 Saat 45. Dakika 19. Saniye).

Rüzgâr ve Kıvılcım arasında geçen bu diyalog, kuşaklar arasındaki sirkülasyon devam ederken değişen koşulların bireylerin düşünce, tutum, inanç, davranış ve yaşam biçimlerini de farklılaştırdığını göstermektedir (Adıgüzel, Batur ve Ekşili, 2014, s. 168). Bu farklılaşma özellikle üst kuşaklar açısından, genç kuşakların giderek daha anlaşılabilir olduğu bakış açısını da beraberinde getirmektedir.

YÇ 2. Kuşak temsilcisi Esmen Şanlı'nın 3. Kuşak kızlarından beklentisi oldukça yüksektir, sadece onların başarılı olmaları değil aynı zamanda kendi yaşamıyla ilgili olumsuzlukları da düzeltebilecekleri beklentisi vardır ve bu beklentisini:

Esmen: "Ben evlenirken anam bana kızlar analarının kaderini yaşar dediydi. Benim babam da sizin babanız gibiydi, siz benim kaderimi yaşamayacaksınız. ...kendi kaderinizi değil ananızın kaderini de değiştireceksiniz..." (47. Bölüm 2. Saat 46. Dakika) sözleriyle ifade eder.

3. Kuşağın 1. Kuşaktan beklentisi kendi kararlarına, istek ve görüşlerine karşı daha anlayışlı olmaları ve değişen yaşam koşullarına göre kendilerini değerlendirmeleridir. Bu noktada eşinden ayrılmış olan Nursema Ünal ailesinin kendini yetiştirme tarzını kahvaltılı sofrasında şu diyalogla eleştirir.

Pembe: Ben küçüklüğünden beri hazırladım sana o çeyizi, hayatta olmaz (Nursema çeyizi başkasına vermek istemektedir).

Nursema: Belki de sorunumuz budur anne. Hayata hazırlanmak yerine çeyiz hazırladığımız için belki de bu haldeyizdir... (60. Bölüm 22. Dakika 16. Saniye).

Nursema o vakte kadar sözünden çıkmadığı ailesine karşı çıkarak kendine inandığı değerler neticesinde bir yol çizmektedir.

Bu temaların ve temaların altında yer alan çatışma ve dayanışma kategorilerinin yanı sıra dizilerde kuşakların birbirleriyle yürütmüş oldukları ilişkilerde öne çıkan etkileşim de aşağıda ifade edilmiştir.

Sönmez Arslan kızlarının özgürlüklerini ve bireysel tercihlerini ön planda tutan bir annedir. Bu yönü Pembe Ünal ile farklılaşan tarafını oluşturur. Pembe Ünal ve Sönmez Arslan arasında açık bir çatışmadan ziyade temsil ettikleri kültürel kodlardan beslenen bir rekabet söz konusudur. Bu rekabet açıkça dile getirilmemekle birlikte oğul Fatih ve torun Doğa'nın evlilikleri ile gerçekleşen aile içi rollerde görünür olur. Sönmez Arslan'ın Abdullah Ünal ile olan ilişkisi bireysel temelli olmamakla birlikte sınıfsal, kültürel ve ahlaki açıdan mesafelidir. Bu mesafeli ilişkinin kurulmasında Abdullah Ünal'ın geleneksel muhafazakâr erkek rolü, Sönmez Arslan'ın ise özgürlüklere saygılı kadın ve anne rolü etkilidir. KŞ 1. Kuşak temsilcileri

Pembe Ünal ve Sönmez Arslan evliliğin bekası, kadınların fedakarlığı gibi konularda 2. ve 3. Kuşak kadınlarına; Abdullah Ünal ise ailede otorite ve erkek egemen yapının devamlılığı noktasında 2. ve 3. Kuşak erkeklere rol model görünümündedirler.

Yalı Çapkını dizisinde 1. Kuşak, ailelerinin geleneksel değerlerini temsil etmektedir. Halis Korhan aile reisi ve otoritenin temsilidir. Halis Korhan bu yönüyle aile içinde ve toplumda Weber'in "karizmatik otorite" tanımına da uymaktadır. Hatice Şanlı ise yaşça ailenin en büyüğü olmasına rağmen pasif bir figürdür ancak bu pasif görünüşünün altında geleneksel değerlere bağlılığıyla bir direniş gösterir. Özellikle Halis Korhan'ın kararlarına ve otoritesine karşı duygusal olarak bir manipülasyon söz konusudur. Halis Korhan ve Hatice Şanlı arasında geçmişte kalan romantik bir birliktelikten farklı olarak geleneksel gücün korunması yönünde bir iş birliği gözlemlenir. Çocukların ve torunların hayatlarına yönelik kararlarda Hatice Şanlı bazen Halis Korhan'ı desteklemekte bazen de onu aksi yönde ikna etmektedir. Böylece her ikisi de kendi toplumsal konumlarına göre aile içi pozisyonlarını sürdürürler. Bu ilişki neticesinde; Halis Korhan'ın otoritesi, Hatice Şanlı'nın kadın olmasından kaynaklı sahip olduğu ahlaki normlar kuşaklararası aktarılır ve dizideki çatışmalara da kaynaklık eder.

2. Kuşak 1. Kuşağın taşıdığı geleneksel değerlerle olan bağlarını sürdürmekte hem de 3. Kuşağın modern ve bireysel yanlarına karşı çıkmamaktadır. Bu yönleriyle arada kalan geçiş kuşağı olarak tanımlanabilirler. Ömer Ünal muhafazakâr bir ailede yetişmiş olmasına rağmen daha esnek ve uzlaşmacı bir tavır sergiler. Ailesinin değerlerine saygı duyar ancak bu değerlerin dışına çıkarak hareket edebilmektedir. Kıvılcım Arslan eğitilmiş özgüvenli, anne olduğu için toplumdan kendini soyutlamamış, iş hayatına devam eden, toplumda üretken ve faydalı olmak isteyen bir bireydir. Alev Arslan duygularını ve sözünü saklamayan, kadın kimliğini gizlemeyen, entelektüel ve özgür bir karakterdir. Kıvılcım ve Alev Arslan ayrıca modern, seküler bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Kıvılcım ve Alev arasındaki kardeş ilişkisi zaman zaman çatışma zaman zaman da dayanışma temelinde dinamik bir yapıya sahiptir. Ömer ve Kıvılcım arasındaki ilişki ilk başlarda farklı yapıdaki aileler tarafından yetiştirilmiş olmaktan kaynaklı ön yargılı, değerler yönünden çatışmacı ve mesafelidir ancak sonra iletişim ve empati ile evlilikle sonuçlanacak kadar ilerlemiştir. 3. Kuşak hakkında da birbirleriyle görüş alışverişinde bulunurlar.

KŞ 2. Kuşak temsilcisi Ömer Ünal'ın kızı için üzülen Kıvılcım Arslan'a kendi çocukları (3. Kuşak) için söyledikleri:

Ömer: "Halil Cibran: Çocuklarınız sizin çocuklarınız değil. Onlar hayatın yollarını izleyen hayatın oğulları ve kızları. Sizin aracılığınızla geldiler ama sizden gelmediler, kendi düşünceleri vardır. Çünkü ruhları yarındadır..." (30. Bölüm 1. Saat 43. Dakika 49. Saniye).

Ömer Ünal'ın bu konuşmaları kuşakların (genetik kod, içine doğmuş oldukları gelenek-görenek vb.) birbirlerine benzemekle birlikte aynı zamanda düşünce yapısı, yaşam tarzı olarak birbirlerinden nasıl farklılaştığına dikkat çekmektedir. Bir başka ifade ile toplumların sahip oldukları kültürel yapı ekonomik, politik, sosyal ve özellikle de teknolojik olarak değişim yaşamaktadır. Bu değişimi eski kuşakların yeni kuşaklar kadar hızlı kabul edememeleri kuşaklararası görüş, düşünce ve beklentilerde birtakım farklılaşmaları da beraberinde getirmektedir (Erden Ayhün, 2013, s. 108). Bu farklılaşmaya ve yine KŞ 2. Kuşak temsilcileri arasındaki fikir alışverişine Ertuğrul İslamoğlu ve Kıvılcım Arslan arasında geçen şu konuşmalarda örnek olarak verilebilir:

Ertuğrul İslamoğlu: "Daha önce istemediği şeyleri istemeye başladı, kızımı tanıyamaz hale geldim."

Kıvılcım Arslan: "Böyle kapalı cam kalede yaşayan çocuklar bir süre sonra büyük patlamalar yaşayabiliyor. Mihri muhakeme yapamayan bir çocuk çünkü hayatın boyunca onun adına kararları sen vermişin. Kendi kararlarını kendi vermeyi öğrenmeli..." (40. Bölüm 1 Saat 55. Dakika 26. Saniye).

Bu diyalog korumacı bir tutumla dış dünyadan izole bir şekilde yetiştirilen bir sonraki kuşağın zamanla kendi yolunu çizmek için ebeveynlerini şaşırtan kararlar alıp büyük değişimler yaşayabildiğini göstermektedir. Aile ilişkilerinde duygusal yoğunluğun diğer toplumsal gruplara göre daha çok olması sebebiyle ebeveyn ve çocuklar arasında gerçekleşen iletişimin zayıf olması karşılıklı beklentileri sekteye uğratarak anlaşmazlıkları da beraberinde getirmektedir (Yavuz ve Özmete, 2012, s. 12). KŞ 2. Kuşak temsilcilerinin kendi aralarında yapmış oldukları bu konuşmalar onların benimsemiş oldukları değer yargılarına göre KŞ 3. Kuşakla kurmuş oldukları ilişkileri de yansıtmaktadır.

YÇ. 2. Kuşak özellikle geleneksel otorite ve modernlik arasında kalmış, aile içi iktidar savaşlarının yaşandığı, toplumsal cinsiyet rollerinin karşılık bulduğu, şiddetli ve sessiz çatışmaların yaşandığı bir ilişki yürütmektedir. Orhan Korhan ataerkil yapıda büyümüş bir erkek ve aile babasıdır. Halis Korhan'ın otoritesi altında aile içi karar alma süreçlerinde pasif bir rol oynar. Bu edilgenlik eşi Gülgün ve çocukları ile yürütmüş olduğu ilişkilerde de gözlemlenir. Gülgün Korhan ailenin kararları dışına çıkmayan, eylemde bulunma oranı düşük iyi eş ve iyi anne olmak için çabalayan ve yaşanan olayları kabullenmiş bir karakterdir. İfakat Korhan, Halis Korhan'a olan itaati, sadakati ve sevgisi nedeniyle tüm aileyi arka planda yönetebilme çabasıdadır. Kazım Şanlı, kontrolcü, eşi ve kızları üzerinde baskıcı ve yönlendirici bir babadır. Esme Şanlı sabırlı, sadık, ailesinin dağılmaması için anne olarak çaba sarf eden, zaman zaman duygusal tepkiler veren bir karakterdir. Ataerkil kültürlerde erkekler ve kadınlar; eşler ve çocuklar arasında sağlıklı ilişki gelişimine engel olan erkeğin kontrol ettiği hakimiyet kurduğu, kadının ise itaat ve hizmet ettiği ilişki türü yaygındır (Ghanim, 2009, s. 165).

3. Kuşak dinamik, dönüşüme açık toplumsal kabullerden uzak, kendi kimliklerini inşa etme çabasında, toplumsal normlara karşı değişimi ifade eden, aile içi çatışmalara taraf olan bir görünümündedir. Fatih Ünal, geleneksel aile yapısına bağlı aynı zamanda modern dünyanın içinde yönetici olarak çalışan bir karakterdir. Modern dünyanın içinde olmasına rağmen Doğa Ünal ile evliliği boyunca baskıcı, kontrol edici bir tavırla annesi Pembe'nin benimsemiş olduğu değerleri yansıtır. Mustafa Ünal, ağabey olmasına rağmen aile içinde Fatih Ünal kadar etkin değildir, babasının otoritesine boyun eğerek, sürekli kendini ispatlama çabası içindedir. Nursema Ünal muhafazakâr olan ailesinin değerlerini benimsemiş, tesettürlü, uyumlu bir karakterdir. Ancak zaman içinde ailesi tarafından istemediği kişiyle evliliğe zorlanması ve sonrasında yaşananlar onu duygusal bir çöküntüye ve dönüşüme götürür. Dindar olmasının yanı sıra sorgulayan, bireysel hak ve özgürlüklerini arayan bu uğurda direniş gösteren bir karakter olur. Metehan Ünal henüz lise çağında bir ergen olmasıyla birlikte ailesinin değerlerini taşır, aynı zamanda modern dünya ile iç içe geçmiştir, ailesinin tüm fertlerini dışarıdan gözlemleyerek kendi kişiliğini inşa etmeye çalışır. Doğa Ünal içine doğmuş olduğu ailenin özellikle de annesinin etkisi ile modern bir kadındır ve üniversitede eğitim görmektedir. Fatih Ünal ile evlendikten sonra, modern kimliği ve geleneksel anne-eş rolleri arasında kalır. Kendi ailesi ve Fatih Ünal'ın ailesi arasındaki baskıda bireysel bir mücadele verir. Çimen Korkmaz ailevi değerlere karşı sorgulayıcı, bazen de mizahi olarak yaklaşır. Aile içinde gözlemlediği sorunlardan kendine ders çıkarma gayretindedir. Fatih Ünal bu kuşak bireyleriyle yürüttüğü ilişkilerde ataerkil yapıyı temsil eder, Nursema, Doğa ve Çimen arasında aile yapıları farklı olsa bile bir kadın dayanışması vardır.

YÇ. 3. Kuşak, aileleri içindeki geleneksel yapıları sorgulayarak modern, bireysel kimliklerini inşa etmeye çalışırlar. Toplumsal değişimin etkisi, geleneksel ve modern arasındaki çatışma ve dayanışma belirgin olarak bu kuşakta ortaya çıkar. Ferit Korhan ailesinin maddi gücünü, toplumsal statüsünü kullanarak kendine geleneksel erkeklik profili dışında bir karakter inşa etme çabasıdadır. Fuat Korhan ağabey olmasına rağmen Halis Korhan'ın

veliahdı olarak gösterilmeyen, aile içi kararlara karışmayan, geleneksel yapıyla uyumlu bir figürdür. Eşi Asuman da aile içi düzene karşı çıkmayan bir eş görünümündedir. Seyran toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin öne çıktığı bir karakterdir. Bireysel olarak özgürlük ve kendi hayatı üzerinde söz sahibi olmak ister. Geleneksel (görücü usulü) evlilik tarzına karşı çıkar. Hem duygusal hem de ekonomik olarak özgür bir kadın olma çabası vardır. Suna Şanlı, Seyran Şanlı'ya göre geleneksel yapıya karşı daha az dirençli, aile içi kararları kabul eden, bireysel özgürlüğünü ikinci planda tutan bir karakterdir. Pelin modern ve boşanmış bir ailenin kızı olarak annesi tarafından özgür bir şekilde yetiştirilmiştir. Ferit Korhan ve Seyran Şanlı'nın evliliğinde de tıpkı Doğa ve Fatih Ünal'ın evliliğinde olduğu gibi ataerkil bir yapı vardır. Seyran Şanlı özgür bir şekilde eğitime devam etmek ister ancak Ferit Korhan bu duruma karşı çıkar. Son olarak içine doğmuş oldukları aile yapılarının ve ebeveynlerinin yansıması olarak şekillenen YÇ 3. Kuşağın konuşmaları bu duruma örnek olarak verilebilir:

Pelin: “Biz hem kendimiz hem de ailelerimizin yansımasıyız. Benim annem yıllarca babamdan sevgi bekledi. Çocukken onun o halini görür çok üzüldüm sonra bir bakmışım kendimi daha beter bir hale soktum.” (73. Bölüm 2. Saat).

Pelin'in bu sözleri, aile içinde yeni kuşakların ebeveyn davranışlarıyla ve kültürle nasıl şekillendiğine dair bilgi vermektedir. Bir başka ifade ile sosyalizasyon, yani bireyin içine doğduğu toplumun kültürü ile etkileşimi aile içinde gerçekleşirken (Biçer Olgun, 2021, s. 500) yeni kuşaklar aile büyüklerinin davranışlarını yansıtabilmektedirler.

Sonuç

Dünya'da olduğu gibi Türkiye'de de değişen yaşam koşullarına paralel olarak ortalama yaşam süresi yükselmeye devam etmektedir. Yaşam süresinin yükselmesi farklı kuşakların bir arada geçirdikleri zamanı artırmış ve kuşaklararası ilişkilerin/etkileşimin nasıl şekillendiği de önem kazanmıştır. Bir başka ifade ile toplumların giderek yaşlanması sadece yaşlı bireylerle değil onların birlikte vakit geçirdikleri genç kuşaklarla da yakından ilgili bir hale gelmiştir. Bu araştırmada ele alınan Kızılık Şerbeti ve Yalı Çapkını dizilerinde ana hikâye 3. Kuşak temsilcilerin evlilikleri üzerinden şekillenmiştir.

Kızılık Şerbeti ve Yalı Çapkını dizilerinde 1. 2. ve 3. Kuşak ilişkileri sadece aile içi rollerini yansıtmamakla birlikte, aile içi otorite-güç ilişkilerini, değerlerin aktarımı ve dönüşümünü, toplumsal değişimi de yansıtmaktadır.

Örneklem olarak belirlenen dizilerde kuşaklararası etkileşim ve ilişkiler; Evlilik ve Aile İlişkileri temasında her iki dizi içinde dayanışma; Otorite ve İtaat temasında çatışma; Eğitim ve Kariyer temasında dayanışma; Gelenek ve Modernite temasında Kızılık Şerbeti'nde dayanışma (Yalı Çapkını'nda nötr); Toplumsal Cinsiyet temasında Kızılık Şerbeti'nde çatışma ve Yalı Çapkını'nda dayanışma şeklinde gerçekleşmiştir.

Dizilerde yeni kuşağı dünyaya getiren her üst kuşak (1. ve 2. Kuşaklar) çocuklarını kendi değer yargıları ile büyütmemektedirler. Bu noktadan hareketle 1. ve 2. Kuşaklar 3. Kuşağın olaylar ve durumlar karşısında kendileri gibi davranmalarını beklemektedirler. Dizilerde kuşakların kendi içinde yürütmüş oldukları ilişkiler diğer kuşaklarla kurmuş oldukları ilişkilere nazaran daha az ön yargılı ve uzlaşılı temellidir.

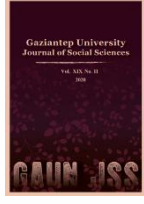
Bu araştırmada televizyon dizilerindeki kuşaklararası ilişkiler ve etkileşime dair veriler Kızılık Şerbeti ve Yalı Çapkını dizilerinden, nitel içerik analizi yapılarak elde edilmiştir. Gelecekte yapılacak olan araştırmalarda, farklı dizilerdeki kuşak ilişkileri ve bu ilişkilerin toplum (X, Y, Z Kuşakları, anneanne-babanne, dede-torun vs.) üzerindeki etkileri nitel görüşme yöntemiyle araştırılarak literatüre katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Adıgüzel, O., Batur, H. Z. ve Ekşili, N. (2014). Kuşakların değişen yüzü ve Y Kuşağı ile ortaya çıkan yeni çalışma tarzı: mobil yakalılar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (19), 165-182.
- Anadolu Ajansı. (2024). 170 ülkeye ihraç edilen Türk dizilerinin yeni hedefi dünyanın en kalabalık ülkesi Çin. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/170-ulkeye-ihrac-edilen-turk-dizilerinin-yeni-hedefi-dunyanin-en-kalabalik-ulkesi-cin/3169292> Erişim Tarihi: 10.04.2025).
- Arslan, Y. ve Polat, S. (2016). Eğitim örgütlerinde kuşaklar arası çatışma: nedenleri ve başa çıkma yaklaşımları. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 17 (1), 263-282.
- Aslantaş, M. (2021). Televizyon dizilerinde izleyicilere sunulan kültürel öğeler: Gönül Dağı dizisine yönelik bir içerik analizi. *Pearson Journal*, 6 (16), 438-456. doi: <https://doi.org/10.46872/pj.449>
- Biçer Olgun, H. (2021). Kültürün sosyal inşası ve benliğin kültürel kuruluşu: sosyalizasyon sürecinde aile, benlik ve kültür ilişkisi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (39), 492-532. doi: <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1000824>.
- Böke, K. (2017). *Örnekleme*. Böke, K. (Ed.). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (s. 104-149). Ankara: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Cereci, S. (2014). Türk televizyon dizilerinin küresel başarısı: evrensel insan yaklaşımı. *International Journal of Social Science*, 1-12, Doinumber: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2542>
- Debesse, M. (1955). Le conflit des generations. *Bulletin de Pspchologie*, 11, 715-718.
- Demir, O. Ö. (2017). *Nitel araştırma yöntemleri*. Böke, K. (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 286-317). Ankara: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve tic. Ltd. Şti.
- Demirci, S. ve Köseli, M. (2017). *İkincil veri ve içerik analizi*. Böke, K. (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (s. 321-366). Ankara: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Doğanay M. M. ve Aktaş, M. K. (2021). Türkiye’de televizyon dizisi sektörü. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 16 (56), 852-878. DOI: 10.14783/maruoneri.944236
- Erden Ayhün, S. (2013). Kuşaklararasıdaki farklılıklar ve örgütsel yansımaları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 93-112.
- Ghanim, D. (2009). Authoritarian family structure, Gender and Violence in the Middle East. *Westport: Praeger*, 165-178.
- Güler, D. ve Ulutak, N. (1992). Aile kavramının tarihsel gelişimi ve Türk toplum yaşantısında aile, *Kurgu Dergisi*, 11, 51-76.
- Hsieh, H-F. ve Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277-1288.
- Jaeger, H. (1985). *Generations in history: reflections on a controversial concept*. in History and Theory, (s. 273-292).
- Kuran, E. (2022). *Z bir kuşağı anlamak*. İstanbul: Mundi Kitap.
- Mannheim, K. (2009). The sociological problem of generations. *Steidl_YTJ_Q7:Steidl_YTJ_Q7*, (https://1989after1989.exeter.ac.uk/wpcontent/uploads/2014/03/01_The_Sociological_Problem.pdf Erişim Tarihi: 17. 07. 2024).
- Merz, E-M., Schuengel, C. ve Schulze, H-J. (2007). Intergenerational solidarity: an attachment perspective, *Journal of Aging Studies*, 21, 175-186.
- Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: iletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Özel Sayı 2), 273-294.

- Miles, M. B., ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook*. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Moore, E.S., Wilkie, W. L. ve Lutz, R. J. (2002). Passing the torch: intergenerational influences as a source of brandequity. *Journal of Marketing*, 66, 17–37.
- Nauck, B. ve Steinbach, A. (2009). *Intergenerational relationships. Rat SWD Working Paper*, No. 116, RatfürSozial- und Wirtschaftsdaten (RatSWD).
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri, nitel ve nicel yaklaşımlar*. İstanbul: Yayınodası Toplumbilim Dizisi.
- Oh, E. ve Reeves, T. (2014). *Generational differences and theintegration of technology in learning, instruction, and performance*. Spector, J., Merrill, M., Elen, J., ve Bishops, M. (Ed.). *Handbook of Research on Educational Communications and Technology* (s. 819-828). New York: Springer Science+Business Media.
- Oksijen Gazetesi. (2024). Forbes Türkiye listesi: ihracat şampiyonu yerli diziler. <https://gazeteoksijen.com/ekonomi/forbes-turkiye-listesi-ihracat-sampiyonu-yerli-diziler-221958> Erişim Tarihi: 10.04.2025.
- Özçatal, E. O. (2011). Ataerkillik, toplumsal cinsiyet ve kadının çalışma yaşamına katılımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1 (1), 21-39.
- Özmen, S. (2014). *Radyo ve televizyon okumaları*. İstanbul: DER Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti.
- Parry, E. ve Urwin, P. (2011). Generational differences in work values: a review of the oryand evidence. *International Journal of Management Reviews*, 13, 79-96.
- Pınar Kılıç, N. ve Yıldırım Becerikli, S. (2023). *Kuşaklararası iletişim*. Ankara: Ütopya Yayınları-Medya- İletişim Dizisi.
- Sallan Gül, S. ve Kahya Nizam, Ö. (2021). Sosyal bilimlerde içerik ve söylem analizi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42 (Özel Sayı 1), 181-198.
- Sandeen, C. (2008). Boomers, Xers, and Millennials: whoare they and what do they really want from continuing higher education? *Continuing Higher Education Review*, 72, 11-31.
- Singh, K. (2020). Impact of television serials on society. The Asian Thinker A Quarterly Bilingual Peer-Reviewed, *Journal for Social Sciences and Humanities*, 5, ISSN: 2582-1296.
- Star TV. (2024), *Yalı Çapkını Dizisi*. <https://www.startv.com.tr/dizi/yali-capkini/oyuncular>, (Erişim Tarihi: 20.07.2024).
- Sungur, M. A., Duyar, N., Yıkılmaz, H., Boyacı, R., Urhan, M. H., Çetin, G., Arıkan, T., Çiçek, N. Ş., İspaha, T. (2017). Evlilik ve eş seçme tutumuna kuşakların etkisi: X ve Y Kuşaklarının karşılaştırılması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 28 (1), 69-91.
- Taylan, H. H. (2011). Sosyal bilimlerde kullanılan içerik analizi ve söylem analizinin karşılaştırılması. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2), 63-76.
- Tewksbury, R. (2009). Qualitative versus quantitative methods: understandingwhyqualitativemethodsaresuperiorforcriminologyandcriminaljustice. *Journal of Theoretical and Philosophical Criminology*, 1 (1), 38-58.
- TDK Güncel Sözlük. (2024). Dizi film'in tanımı. Erişim Tarihi: 10.04.2025).
- Tokgöz Şahoğlu, C. (2013). Sosyalleşme ve kimlik inşası ekseninde sosyal paylaşım ağları. *XV. Akademik Bilişim* (s. 1047-1055). Antalya, Türkiye.
- Turner B. S. (2014). *Klasik sosyoloj*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tufan, İ. ve Yazıcı, S. (2009). Yaşlılıkta kuşaklararası ilişkiler. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 20 (1), 47-52.
- Tutar, H. (2022). *Adım adım bilimsel makale ve tez yazım teknikleri (Makale ve tez yazmanın incelikleri)*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

-
- We are social. (2024). *We are social Türkiye raporu*.
<https://wearesocial.com/us/blog/2024/01/digital-2024/> Erişim Tarihi: 25.07.2024)
- Wikipedia (2024).
https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1z%C4%B1c%C4%B1k_%C5%9Eerbeti
(Erişim Tarihi: 23.07.2024).
- Wikipedia (2024).
https://tr.wikipedia.org/wiki/Yal%C4%B1_%C3%87apk%C4%B1n%C4%B1 (Erişim Tarihi: 10.04.2025).
- Yavuz, S. ve Özmete, E. (2012). Türkiye’de genç bireyler ve ebeveynleri arasında yaşanan sorunların “Aile Yapısı Araştırması” sonuçlarına göre değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları*, 12 (7), 9-27. ISSN: 1303-0256.
- Zhang, Y. B. ve Lin, M-C. (2009). Conflict-initiating factors in intergenerational relationships. *Journal of Language and Social Psychology*, 28 (4), 343–363. doi:10.1177/0261927x0934183
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1699594

Unkept Promises and Land Conflicts in Damon Galgut's *The Promise*

Damon Galgut'un Vaat Romanında Yerine Getirilmeyen Sözler ve Toprak Çatışmaları

Ahmet Yusuf AKYÜZ^{a*} İsmail AVCU^b

^aDr., Bağımsız Araştırmacı, Diyarbakır / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-8258-4748

^bDoç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-8320-920X

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 14, 2025

Accepted: September 18, 2025

Key Words:

Apartheid,
Land redistribution,
Self versus other,
South Africa,
The Promise,
Unfulfilled promise.

ABSTRACT

This study critically examines the conflicts surrounding land, unfulfilled promises, and the dichotomy of self versus other in Damon Galgut's *The Promise*. The novel provides a profound exploration of the manipulation and subjugation of individuals and cultures under oppressive political regimes, particularly the apartheid system in South Africa. A state-sanctioned system of racial segregation and discrimination that was institutionalized from 1948 until the early 1990s, systematically privileging the settlers while marginalizing the indigenous populations. Through a close reading of *The Promise*, this study reveals how the novel reflects the broken promises that defined apartheid and its lingering aftermath. Central to this analysis is the exploration of apartheid's legislative framework and its devastating socio-economic consequences, particularly for black South Africans. The study investigates how apartheid entrenched systemic inequality by fostering a rigid hierarchy that positioned the white "self" as superior and the black "other" as inferior. Galgut's narrative captures the psychological and material repercussions of this ideology, exposing its dehumanizing effects. Furthermore, the study examines post-apartheid South Africa as depicted in *The Promise*, focusing on the unresolved issue of land redistribution. Despite the end of apartheid, equitable land restitution remains an unfulfilled promise, perpetuating historical injustices. The novel portrays the resistance of white landowners to relinquishing property, highlighting ongoing racial and economic disparities. By interrogating these themes, this study underscores the enduring legacy of apartheid and the challenges of achieving true reconciliation and justice in contemporary South Africa. The study examines the symbolism of the unfulfilled promise and the silencing of black persons in the novel. Eventually, it displays the disputes and confrontations between settler and native characters, highlighting their viewpoints and the reverberations of colonialism and racist policies.

ÖZ

Bu çalışma, Damon Galgut'un *Vaat* adlı romanında toprak çatışmalarını, yerine getirilmeyen vaatleri ve "ben" ile "öteki" arasındaki ikiliği eleştirel bir bakışla inceler. Roman, özellikle Güney Afrika'daki apartheid rejimi altında bireylerin ve kültürlerin nasıl manipüle edildiğini ve boyun eğdirildiğini derinlemesine irdeler. Apartheid, 1948'den 1990'ların başına kadar kurumsallaşmış, devlet destekli bir ırk ayrımı ve ayrımcılık sistemi idi; yerleşimci nüfusu sistematik olarak kayırmak, yerli halkları marjinalleştiriyordu. *Vaat* üzerine gerçekleştirilen bu metin odaklı analiz, romanın apartheid döneminin kırık vaatlerini ve kalıcı mirasını nasıl yansıttığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın merkezinde, apartheid'in yasal çerçevesi ve özellikle siyahi Güney Afrikalılar üzerindeki yıkıcı sosyo-ekonomik etkilerinin incelenmesi yer alır. Çalışma, apartheid'in beyaz "ben"i üstün, siyah "öteki"yi ise aşağı konumlandırarak bir hiyerarşi oluşturarak sistematik eşitsizliği nasıl kökleştirdiğini incelemektedir. Galgut'un anlatısı, bu ideolojinin psikolojik ve maddi yansımalarını ortaya koyarak onun insanlık dışı etkilerini gözler önüne serer. Ayrıca, çalışma, *Vaat*'ta betimlenen apartheid sonrası Güney Afrika'yı, özellikle çözülmemiş toprak yeniden dağıtım sorununu ele alır. Apartheid'in sona ermesine rağmen, adil toprak iadesi hala yerine getirilmemiş bir vaat olarak kalmakta ve tarihsel adaletsizlikleri sürdürmektedir. Roman, beyaz toprak sahiplerinin mülklerinden vazgeçmeye direnişini tasvir ederek devam eden ırksal ve ekonomik eşitsizlikleri vurgular. Bu temalar üzerinden, çalışma apartheid'in kalıcı mirasını ve çağdaş Güney Afrika'da gerçek uzlaşma ve adaletin sağlanmasındaki zorlukları sorgular. Romanın merkezindeki yerine getirilmeyen vaat sembolizmi ve siyahi bireylerin sessizleştirilmesi incelenir. Son olarak, yerleşimci ve yerli karakterler arasındaki çatışmalar, perspektif farklılıkları ve sömürgecilik ile ırkçı politikaların yankıları ortaya konulur.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Mayıs 2025

Kabul tarihi: 18 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Apartheid,
Toprak yeniden dağıtımı,
Ben ve öteki,
Güney Afrika,
Vaat,
Yerine getirilmeyen vaat.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ahmetmhyusuf@hotmail.com

Introduction

Damon Galgut's *The Promise* is a Man Booker Prize winner in 2021. Galgut employs the stream of consciousness technique in his novels; consequently, some critics draw parallels between his style and that of James Joyce, Virginia Woolf, and William Faulkner (Alter, 2021; Day, 2021; Perry, 2021). The Booker Prize judges praise him for "an unusual narrative style that balances Faulknerian exuberance with Nabokovian precision, pushes boundaries, and is a testament to the flourishing of the novel in the 21st century" (Obioma, 2021, para. 2).

What makes *The Promise* unique is that it is divided into four parts. The primary focus of each part revolves around a funeral and the enigmatic death of a member of the Afrikaner Swart family. These parts take the names of deceased individuals whose funerals are being held: Ma, Pa, Astrid, and Anton. Throughout four distinct periods, Galgut intricately portrays the evolving landscape of South Africa, addressing the unique circumstances of each era while primarily focusing on the nation during and after the apartheid regime. Galgut was inspired to write the novel by a friend who shared the stories of the funerals of his parents and two siblings; after all, he stated, "the dramatist in me saw the potential in staging a family history in four acts, each one centered on a burial. And if each act took place in a different decade, with a different president in power" (Flood, 2021, para. 12). Galgut preferred third-person narration in the novel, employing this style to convey his ideas effectively and provide clarity and explanation within the narrative. To illustrate, he rendered Salome, a black maid, her son Lukas, the black chauffeur, and most black people silent in the novel to express their oppressed situation in the apartheid era. Moreover, instead of hearing the black people talk, the narrator tells us what they are thinking and what they feel until the novel's last pages, when Lukas bursts with anger into Amor, the heroine of the story.

While Galgut's third-person narration shapes our understanding of the characters' inner lives, it also interacts with the novel's temporal framework. Rather than providing specific dates, Galgut relies on indirect historical markers, such as the semi-final of the Rugby World Cup between South Africa and France, the inauguration of one president, and the resignation of another. These references situate the narrative within a broader historical context, while the story unfolds primarily as a family saga centered around the Swart family, descendants of European settlers. Amor Swart, the novel's central character, begins the story as a thirteen-year-old girl and emerges forty-five years later as a woman shaped by personal experiences and familial obligations. The title, *The Promise*, refers to a long-delayed commitment that takes nearly thirty years to be fulfilled, reflecting both the persistence of personal, collective, and historical debts. Through this interplay of narrative perspective and temporal markers, Galgut captures the weight of apartheid on individual lives while exploring the intersections of memory, obligation, and social change.

This study explores the topical triad of self versus other, land dispute, and broken promises in Damon Galgut's *The Promise*, arguing that the novel uses the Swart family's failure to fulfill a vow to their black maid, Salome, as a microcosm of post-apartheid South Africa's broader failures in land restitution and decolonization. By refusing to honor their pledge—a promise of land that symbolizes both material and moral reparation—the Swarts epitomize the lingering colonial mindset that perpetuates racial and economic disparities. The novel critiques the systemic inertia surrounding land redistribution, exposing how apartheid era injustices persist under the guise of democracy. Furthermore, the study contends that the unfulfilled promise is not merely a personal betrayal but a direct consequence of apartheid's legal and social structures, revealing their corrosive impact on both white South Africans at large and the Swart family in particular. Through their moral decay and fractured relationships, Galgut

illustrates how historical injustices continue to shape individual and collective identities, reinforcing the entrenched division between self and other.

Self and Other Dichotomy

The apartheid regime entrenched social and economic disparities, functioning as a system inherently built upon the binary opposition of a self-deemed superior and an “other” deemed inferior (Bernal & Villalpando, 2002; Mokgatle, 1971; Smith, 1984). Colonial powers reshaped the South African landscape through the practices of discrimination, oppression, and division, which reached their conclusion in apartheid. As a result, Smit (2005) argues that rejection and disputes became hallmarks of the South African environment that promoted the distinction between oneself and others. Edward Said opines that the Occident recognized the Orient as an other and as a rival culture, in his words: “The Orient is not only adjacent to Europe; it is also the place of Europe’s greatest and richest and oldest colonies, the source of its civilizations and languages, its cultural contestant, and one of its deepest and most recurring images of the Other” (2003, p. 1). Being white has frequently been used in binary comparisons that link particular positive traits to white people and try to ascertain whether these traits exist or not in other groups (Crenshaw, 2011).

Edward Said’s *Orientalism* argues that the West constructs the East as its “other,” an exotic, inferior counterpart against which it defines itself. This binary, rooted in power and domination, allows the Occident to justify control over the Orient, framing it as irrational, backward, and in need of civilizing intervention. Said writes, “the Orient was almost a European invention, and had been since antiquity a place of romance, exotic beings, and remarkable experiences” (2003, p. 1), highlighting how the “other” is not a reality but a projection serving Western hegemony. Similarly, in *The Promise*, the white Swart family upholds apartheid-era hierarchies by “othering” black South Africans, particularly Salome, whose promised house is withheld—a metaphor for systemic disenfranchisement. The novel mirrors Said’s claim that “the relationship between Occident and Orient is one of power, of domination” (2003, p. 5), as the Swarts’ unfulfilled vow exposes how racial and colonial legacies persist through enforced subjugation. Crucially, Said emphasizes that the “other” is denied agency, rendered silent or spoken for by those in power. This resonates in *The Promise* through fragmented narratives that marginalize dark-skinned individuals’ voices, centering the Swarts’ flawed perspectives instead. Galgut’s South Africa, like Said’s Orient, becomes a site of “geographical violence” (Said, 1993, p. 225), where land, memory, and identity are contested. The novel’s unresolved promise reflects the enduring grip of “othering,” revealing how post-apartheid society, much like the postcolonial world Said critiques, remains trapped in inherited structures of exclusion.

In *The Promise*, Damon Galgut constructs the self/other dichotomy through spatial exclusion, narrative omission, and rhetorical minimization. The Swart family’s withholding of legal ownership from Salome, their black servant, literalizes the denial of full personhood, anchoring the political hierarchy in the control of land and property. This hierarchy is sustained by what the narrator exposes as selective attention: “if Salome’s home hasn’t been mentioned before it’s because you have not asked, you didn’t care to know” (Galgut, 2021, p. 85). Here, the metafictional address implicates the reader in the same indifference that defines the white characters’ gaze. Even when Salome’s suffering is acknowledged, it is diminished “for she too has her little pains, and they wear her out, though she does not speak of them, or is not asked” (p. 128), a phrasing that simultaneously notes her marginalization and reproduces it through diminutive language. Further, Galgut ties personal consciousness to national politics when Amor “begins to understand what country she’s living in” (p. 83), signalling the moment privilege meets awareness of systemic inequality. Such moments are underscored by the narrator’s assertion that “what happens in a room lingers there invisibly” (p. 283), suggesting

that acts of neglect and broken promises persist in the moral architecture of both household and nation. Collectively, these strategies position the white South African “self” as the default narrative subject, while rendering the black South African “other” simultaneously central to the story’s ethical stakes and absent from its centre-stage, exposing the structural imbalance the novel critiques.

This tension between complicity and awakening is not unique to Galgut; it echoes across South African literature, particularly in the works of Nadine Gordimer, who similarly interrogates the fragility of white identity when confronted with the racialized “other.” Gordimer’s fiction, for example, investigates the exclusive white female identity whose perception of the “self” is destabilized when political activism and personal encounters force a reckoning with historical and moral blindness (Smit, 2005). Like Galgut, Gordimer subverts the foundational myths of whiteness under apartheid, revealing how legal and social structures — what Williams (2013) describes as the defense of white civilization’s norms — were weaponized to enforce racial hierarchy. Leon de Kock (2006) and William Tate (2003) extend this analysis, arguing that South African whiteness was constructed through a controversial relationship with wildness, a binary that positioned blackness as the antithesis of rationality and order. This framework, as Mabasa (2019) notes, ties apartheid capitalism directly to “white supremacy and black super-exploitation” (p. 180), reinforcing Peter Hudson’s (2019) Althusserian reading of colonialism as a system that “constitutes the white as a full Althusserian ego-subject and the black as a non-subject lacking self-possession and subsisting at the level of nonbeing” (p. 161). Together, these critiques reveal how Galgut’s novel operates within a broader tradition of South African literature that exposes the violent fictions of the self/other divide and the construction of identity, whether through land dispossession, narrative erasure, or the legal codification of racial difference.

The construction of identity through oppositional binaries engenders deleterious consequences for both the self and the other, as it reinforces a dialectic of mutual alienation. The Swart family’s assertion of racial and social dominance over Salome exemplifies this alienation and the zero-sum logic Lenz (2020) describes, in which the assertion of self necessitates the negation of the other. In the South African context, the Swarts’ dehumanization of the “other” simultaneously enforces and nourishes their own psychological constraints. This dynamic manifests in what Memmi (1974) terms the “dialectics of oppression,” a process wherein “the dehumanization of the oppressed, on the other side of the coin, becomes the alienation of the oppressor” (pp. 23-24). Here, the oppressor’s psyche becomes paradoxically constrained by the very hierarchies it seeks to impose, resulting in what Fanon (1963) might describe as a petrified consciousness incapable of authentic self-reflection. A mind that refuses engagement with alterity remains imprisoned within its own epistemic boundaries, reproducing the “tyranny of hidden prejudices” (Gadamer, 1975, p. 272). In other words, A human being that refrains from communication and idea exchange remains limited by its prejudices and preconceptions. Such mindsets hinder one’s own growth and constrict their potential (McEwan, 1996). Cognitive and moral development is hindered when one does not engage with the other’s difference, a process that Bakhtin (1981) describes as the dialogic imagination. Thus, oppositional identity not only perpetuates systemic violence but also forecloses the possibility of mutual becoming, condemning both self and other to a necropolitical stasis, a condition in which their humanity is suspended (Mbembe, 2001). Thereby, the social and familial structures

in *The Promise* prevent the opportunity to engage across racial and social divides, leaving both the oppressors and the oppressed suspended in this necropolitical stasis.¹

Furthermore, *The Promise* vividly illustrates the self/other dichotomy through the stark contrast between the Swart family's home and Salome's shack, a physical manifestation of apartheid's spatial violence. The Swarts' house, with its large, luxurious, and comfortable furnishings, symbolizes their entrenched privilege, a spot where whiteness is normalized and insulated from the realities of black populations' dispossession. In contrast, Salome's dwelling is rendered as an almost uninhabitable shack, a deliberate act of neglect that literalizes her exclusion from the rights of ownership, dignity, and belonging. This spatial hierarchy mirrors Frantz Fanon's observation in *The Wretched of the Earth* that colonialism divides the world into compartments, where the colonizer's home is a fortress of power, and the colonized's dwelling is a site of enforced precarity. Galgut amplifies this disparity through the family's willful blindness to Salome's living conditions. The Swarts' refusal to acknowledge the inhumanity of her shack reflects what Edward Said (2003) terms the quiet violence of knowledge, where systemic oppression is sustained not just through overt cruelty but through strategic indifference. The house's material decay—leaking roofs, cramped quarters—becomes a metaphor for apartheid's moral rot, a structure built on broken promises and deferred justice.

Gravely, the houses also reveal the psychology of apartheid's "self". The Swarts' home, though materially solid, is spiritually hollow, cluttered with the detritus of their moral failures (e.g., the death of four members of the family). Meanwhile, Salome's house, though physically degraded, becomes a site of resilience and silent resistance, a space where she endures despite being rendered invisible. This duality echoes Homi Bhabha's concept of the "unhomely" (2004, p. 13), where colonial spaces expose the uncanny tension between oppression and survival. Galgut thus frames spatial inequality not just as a policy outcome but as an active process of othering, where the built environment enforces racial hierarchy. By juxtaposing these dwellings, *The Promise* exposes how apartheid's violence was architectural as much as ideological, a system that designed homes for the self and hovels for the other, ensuring that privilege and precarity coexisted in stark, unspoken proximity. The novel's unresolved promise underscores how these spatial hierarchies persist into the post-apartheid present, where the ghosts of segregation linger in South Africa's uneven landscapes.

Not only that, but also separating the self from the other caused a housing problem in South Africa. According to Marutlulle (2022), the apartheid government contributed to the housing issues in the country by separating the ethnic groups. Moreover, apartheid primarily impacted black individuals by preventing them from owning homes at present. (Malpass, 1986; Uduku, 1997; McDonald & Pape, 2002; Baloyi, 2012; Marutlulle, 2019 & 2022). That is because they were segregated and banned from possessing houses in the urban and metropolitan areas; they were only allowed to have houses in the rural districts and suburbs, which left a challenge to the post-apartheid governments to solve this unfair housing division and demographic composition. The narrative demonstrates the hardships South Africa faced in addressing the post-apartheid period and drafting a new constitution that protects people's rights to freedom and equality regardless of skin color. The segregation system lasted for centuries in the country; therefore, the scars are not expected to disappear in a short time. Amor is aware of that; thus, she tells Salome that Lukas has the right to be angry and that he undoubtedly has valid grounds and "none of it easy" (Galgut, 2022, p. 287). In the story, the black people

¹ We mean by necropolitical here, the political and social death not the physical one.

embodied by Salome could not own a house in Pretoria during the apartheid era. However, she was able to get a house after the collapse of the apartheid system.

Ultimately, Human beings exhibit inherent diversity, manifesting in various forms, wherein the recognition and acceptance of this plurality is paramount. This acknowledgment extends to the dialectic between the self and the other, encapsulating the intrinsic distinctions between the original and its replication, the image and its mirrored counterpart, the tangible entity and its reflection, the form and its shadow, as well as the vocalization and its echo. Such distinctions underscore the complex interplay between individual identity and external manifestations, elucidating the nuanced relationship between the self and its alternate representations. The underlying idea, however, is that mutual recognition and peaceful coexistence are possible, making harmony the sole viable path forward. In *The Promise*, Amor is the voice of this reconciliation between the ethnic groups to bring order to the domain; she emerges as the exclusive mediating figure capable of recuperating the previous situation to its original state. Ultimately, Amor's unwavering determination to bequeath the house to Salome may be understood as reflecting a growing awareness among the descendants of settlers that their ancestors played a significant role in displacing indigenous communities and reshaping the African continent's social and cultural fabric.

Revisiting Land Policies

The final climactic confrontation between Amor and Lukas reflects territorial tensions and the complex legacy of land ownership in a post-colonial context. While Lukas sincerely believes the property rightfully belongs to him, Amor's decision to give the house to Salome represents an attempt to address historical imbalances. Lukas's visible distress and anger during this transfer reveal the deep personal and collective wounds that such transitions can uncover. Galgut portrays this moment not as a simple conflict between individuals, but as a poignant illustration of how historical injustices continue to resonate in contemporary relationships. This tension erupts in Lukas's raw, grief-laden outburst:

My mother was supposed to get this house a long time back. Thirty years ago! Instead she got lies and promises.

Salome tries to shush him, but he keeps on.

Now because all of them are dead, you come and give us a present. I saw you looking at it. Nice, nè? Three fucked-up rooms with a broken roof. And we must be grateful?

It isn't much, Amor says. I know that. Three rooms and a broken roof. On a tough piece of land. Yes. But for the first time, it'll belong to your mother. Her name on the title deed. Not my family's. That isn't nothing.

Yes. Salome agrees, speaking Setswana. It isn't nothing.

It's what you don't need any more, what you don't mind throwing away. Your leftovers. That's what you're giving my mother, thirty years too late. As good as nothing.

It's not like that, Amor says.

It is like that. And still you don't understand, *it's not yours to give. It already belongs to us. This house, but also the house where you live, and the land it's standing on. Ours!* Not yours to give out as a favour when you're finished with it. Everything you have, white lady, is already mine. I don't have to ask. (Galgut, 2022, pp. 285-86; emphasis added)

This exchange between Amor and Lukas crystallizes the deep resentment and structural injustice at the heart of *The Promise*. Lukas's voice disrupts the polite, compromised discourse that has characterized much of the novel, replacing it with a direct articulation of historical dispossession and the limits of symbolic restitution. The repetition of "broken roof" foregrounds the inadequacy of the gift, framing it as a gesture of appeasement rather than a meaningful act of justice. By calling it "your leftovers," Lukas exposes the logic of white

benevolence as inherently patronizing: the self (the Swarts) retains the authority to decide *when* and *what* to give, reinforcing the other's dependency. His assertion, "it's not yours to give... it already belongs to us," inverts the colonial property narrative, asserting an indigenous claim that precedes and exceeds colonial law. The movement from the specific house to "everything you have, white lady, is already mine" shifts the conversation from personal grievance to systemic indictment, positioning Lukas as the voice of historical truth in a novel where black individuals' voices are often muted or mediated. Amor's response: "It's not like that," underscores the persistent gulf in perception: for her, the act is a moral gesture; for Lukas, it is an insult wrapped in legal formality. The dialogue thus exposes the enduring failure of post-apartheid reconciliation to address the asymmetry of power embedded in land ownership, showing that the promise of equality remains structurally unfulfilled despite the end of apartheid.

Lukas' rejection of Amor's gift resonates strongly with postcolonial and decolonial critiques of symbolic restitution. Frantz Fanon (1963) posits that decolonization does not constitute a benevolent concession granted by colonial powers, but rather represents what he terms "an agenda for total disorder" which is a fundamental restructuring of power relations wherein oppressed populations reassert sovereignty over territories, resources, and cultural identities that had been forcibly appropriated under colonial regimes (p. 2). Lukas's insistence that the land is already *ours* aligns with Steve Biko's emphasis on psychological liberation, the refusal to accept the colonizer's framing of ownership as a matter of permission or charity (Biko, 2004). Contemporary decolonial scholarship, such as Tuck and Yang's seminal essay "Decolonization is not a Metaphor" (2012), cautions against conflating token acts of recognition with genuine structural change, particularly when they leave existing property regimes intact. In this light, Amor's transfer of a degraded property thirty years late functions less as an act of justice than as an example of what Tuck and Yang (2012) call "settler moves to innocence" (p. 1), which are gestures that allow the settlers to feel reconciled without relinquishing systemic privilege. Lukas's anger, then, is not simply personal grievance but a radical articulation of land justice that refuses the temporality, scale, and moral framing of restitution dictated by the descendants of the colonists.

This intense conflict between Amor and Lukas, symbolically representing the struggle between white and black citizens, embodies their rivalry over land. Each of them has a point and strives to justify themselves in various ways. Lukas asserts his claim to the land, believing it to be his and his forebears; however, Amor acknowledges this perspective while disavowing responsibility for the deeds of her ancestors for colonizing the others' territories centuries ago. Though she attempts to rectify past wrongs by returning a portion of the land, her gesture feels insufficient to Lukas and other black South Africans, who see it as too little, too late. This tension between historical entitlement and delayed restitution is further emphasized through the novel's portrayal of white South Africans who still romanticize colonial conquest. The narrator, for instance, satirizes Ockie's self-aggrandizing fantasy of being a Voortrekker² pioneer, riding an ox cart and claiming land with no regard for indigenous rights:

[Ockie] imagines himself one of his Voortrekker ancestors, rolling slowly into the interior in an ox-wagon. Yes, there are those who dream in predictable ways. Ockie the brave pioneer, floating over the plain. A brown-and-yellow countryside passes outside, dry except for where a river cuts through it, under a huge Highveld sky. (Galgut, 2022, p. 10)

² Voortrekkers were Dutch-speaking settlers who migrated into the interior of South Africa in the 19th century.

Galgut's narrator satirizes Ockie's colonial fantasy by depicting him as a self-styled Voortrekker, anachronistically reenacting the violent conquest of land while willfully disregarding indigenous sovereignty. The passage ironically frames Ockie's delusion of heroic pioneering "rolling slowly into the interior in an ox-wagon" as a tired repetition of apartheid-era mythmaking. The imagery of the "brown-and-yellow countryside" and the "huge Highveld sky" evokes the romanticized frontier narratives used to justify settler colonialism, yet the arid landscape, "dry except for where a river cuts through it," subtly underscores the scarcity and contested ownership of resources. By reducing Ockie's pretensions to a "predictable" dream, the narrator critiques not only his individual entitlement but also the broader Afrikaner nationalist psyche that glorifies land seizure as destiny. The ox-wagon, a loaded symbol of the Great Trek,³ becomes a metaphor for the stubborn persistence of colonial logic in post-apartheid South Africa, where whiteness still asserts dominance through imagined historical legitimacy. Framed in Afrikaner nationalist mythology as a heroic odyssey, the Trek was, in reality, a colonial project that entrenched white supremacy, land seizures, and racial segregation—ideologies later formalized under apartheid. The ox-wagon became a potent symbol of this legacy, romanticizing settler pioneering while erasing the displacement and resistance of black South Africans. In *The Promise*, Galgut subverts this imagery through Ockie's delusional reenactment, exposing how such myths perpetuate entitlement and historical amnesia in post-apartheid society.

This critique of colonial mythmaking and land dispossession resonates with J. M. Coetzee's interrogation of South Africa's literary and historical narratives. In *White Writing: On the Culture of Letters in South Africa*, Coetzee examines the intersection of land, ideology, and representation, arguing that European intellectual frameworks have long mediated South Africa's landscape as both property and myth: "I have two concerns in this book: with certain ideas, the great intellectual schémas, through which South Africa has been thought by Europe; and the land itself, South Africa as landscape and landed property" (1988, p. 10). Like Galgut, Coetzee reveals how colonial discourse from early 20th-century landscape writing to apartheid-era spatial politics constructed the land as a site of white possession, a theme he extends in *Life & Times of Michael K*. Here, the titular character's struggle to cultivate unowned land (despite his ambiguous ethnicity) underscores the broader exclusion of black South Africans from territorial autonomy. As Mitchell (1998) notes, Michael's "appropriation of this land affords him control of space, a control he could not have acquired in apartheid-riven Cape Town" (Mitchell, 1998, p. 87). His precarity, like that of Lukas and Salome in *The Promise*, reflects Marais's (1989) observation that non-white South Africans inhabit an intolerant world where suffering is the norm, a world where land remains both a battleground and a measure of unfulfilled justice.

Overall, in Coetzee's literary works, land restitution in South Africa emerges as a subtle yet profound theme, reflecting the broader socio-political tensions of post-apartheid reconciliation. His *Disgrace* (1999), for instance, explores the complexities of land ownership through the character of Lucy Lurie, a white South African farmer who faces a violent land invasion. Her decision to remain on the land, despite the trauma, symbolizes the fraught negotiations of power, guilt, and historical redress. Coetzee does not offer easy resolutions;

³ The Great Trek (1836–1852) was a mass eastward and northward migration of Dutch-speaking settlers—known as Voortrekkers—who fled British colonial rule in the Cape Colony, seeking autonomy and territorial expansion in the South African interior. Traveling in ox-drawn wagon trains, these settlers carved out independent republics (such as the Natalia Republic, the Orange Free State, and the Transvaal) through violent dispossession of indigenous peoples, including the Zulu, Xhosa, and Sotho nations.

instead, he presents land restitution as an ambiguous moral landscape where justice is neither linear nor assured. The novel critiques both colonial dispossession and the inadequacies of post-apartheid restitution policies, framing land as a site of unresolved historical wounds. Coetzee's treatment of land restitution also intersects with themes of displacement and identity, particularly in *Waiting for the Barbarians* and *Life & Times of Michael K*, where land is allegorized as a contested space of belonging. In *Michael K*, the protagonist's struggle to cultivate barren land mirrors South Africa's broader tensions over rightful ownership and sustainable futures. Coetzee's sparse, philosophical prose underscores the existential dimensions of land claims, suggesting that restitution is not merely a legal process but a deeply human one, fraught with ethical dilemmas. His works thus challenge readers to confront the limitations of restorative justice in a society still grappling with colonial and apartheid legacies.

While Galgut's works are explicit and direct regarding land issues in South Africa and his political critique of the apartheid regime, Van Wyk Smith (1990) thinks that Coetzee's historical material is impaired and shapeless. Easton (1995) posits that placing Coetzee in a national or regional context presents a specific paradox, particularly for a writer like him who has disassociated himself from such a reading. Even though Coetzee is regarded as an anti-apartheid writer, he has been greatly criticized for not being explicit in his condemnation of apartheid policies. Pandhare (2016) ascertains that Coetzee, in his first six novels that he wrote during the apartheid era, has an indirect address to the apartheid period. While Coetzee's engagement with apartheid may be indirect, the thematic undercurrents in his works often intersect with one of the most enduring and contentious issues in South African history: land.

To encapsulate the subject of land, the land often takes on human characteristics and becomes a part of the body; the land shapes how people perceive their social and historical identities. In addition to offering a geographical location for human settlements, land has given people and nations a sense of identity, prosperity, and power. People's struggle over land is rooted in history and will remain so. In South Africa, all groups competed to obtain land, and this led to disputes, wars, and grouping on an ethnic basis. Still, even to this day, in some parts around the world, the struggle on land is occurring because these intricacies and dynamics mold human civilization and human nature. The land crisis in South Africa has been a very contentious issue in the works of South African authors, and it will persist as so due to its constant impact on individuals' lives and futures.

The Cursed Unfulfilled Promise

Though Manie Swart believed no one was listening to what was said, his youngest daughter, Amor, overheard him promise his wife Rachel on her deathbed that he would give their black maid, Salome, ownership of the home she shares with her son Lukas. Amor told Lukas that her "mother told [her] father to give it to your mother. A Christian never goes back on his word" (Galgut, 2022, p. 21). Amor was thirteen years old, still naive and innocent enough to believe that a Christian does not break his pledge. Shortly after that, she bleeds and moves from childhood to adulthood, hence this metamorphosis is not only a physical transformation but also a mental one; from naivetés to the harsh reality of the world that she is living in and the country that she was born in. Some days later, Amor's mother dies, and her father refuses to grant the house to Salome, bringing a curse to the whole family. Amor futilely argues with her father on the promise, reiterating several times, "You said you would give her the house. You promised" (Galgut, 2022, p. 61). Ultimately, she comprehends that he will never fulfill his commitment.

The Swart family falls apart, Amor travels to London, and Anton turns into a prodigal son, moving out of the house to live in a strange place and accruing debt. Astrid gets pregnant by a poor young man out of wedlock and is forced to marry him. Insanely, Manie puts himself

in a snake tank to die, not too long after. The parents of the Swart family are dead now, and the children —Anton, Astrid, and Amor— reunite for their father's funeral. When Manie made the promise, Amor was young, and she did not know that the laws of apartheid did not allow black people to possess property in the white area. Yet now, after the funeral, apartheid has been abolished and Nelson Mandela is the president. Amor brings up the subject of keeping the promise once again, "it was never sorted out. When my mother died, it wasn't possible for Salome to own the land. But the laws have changed and now she can" (Galgut, 2022, p. 149). Even though the law permits it now, Anton and Astrid are likewise unwilling to give Salome the house. This deeply frustrates Amor, prompting her to leave the house once again. Astrid engages in a succession of bad decisions: she forsakes her husband, moves with her children to wed another man, and subsequently betrays her second spouse by initiating a liaison with a third.

The shadow of the deferred promise remains over the family, and tragically, Astrid was carjacked and killed in cold blood. Presently, only two persons from the Swart family are alive: Amor and Anton. All over again, following Astrid's funeral, Amor confronts Anton by stressing that "the house was promised to Salome. Why will you not give it to her?" (Galgut, 2022, p. 218). Nonetheless, Anton procrastinates doing that again, which leads Amor to depart the house. At this moment, it is expected that Anton will receive punishment for his intransigence. He turns into an alcoholic; moreover, he becomes impotent and childless. Consequently, overwhelmed by despair, ends up committing suicide with his father's gun. Currently, Amor is the only survivor of the Swart family, perhaps because she is the only one who has always wanted to give Salome her rights. It can be posited that the underlying message is that the cursed promise is the apartheid system itself; it prevented black people from their entitlements, but its outcomes were fatal on both sides, the white and the black individuals alike.

Though the undone commitment to Salome underscores the Swarts' ethical failures, their tragedies cannot be reductively attributed to this alone; instead, their unraveling reflects deeper pathologies of whiteness, privilege, and the unresolved legacies of colonialism. Further, their misfortunes arise from a complex interplay of personal failings, intergenerational tensions, and the broader socio-political transformations of South Africa, of which the unkept promise is but one significant thread. To reduce their series of misfortunes to a single unkept promise would risk oversimplifying the novel's complex interplay of personal, familial, and historical forces. The broken oath, therefore, should be understood less as a direct causal agent of tragedy than as a symbolic thread weaving through a broader tapestry of decay and the inability to reconcile with a transforming nation.

The apartheid system, symbolically referred to in the novel as the unfulfilled promise, caused feelings of displacement and a lack of sense of belonging to the white population before the black population, and Amor is the perfect epitome of that. Amor's traveling to London and living there for roughly ten years insinuates her refusal of the apartheid decrees; her departure from South Africa during the apartheid rule, and her return to the country after the annulment of apartheid provide further support for this theory. Amor's emigration during apartheid may also symbolize the self-exploration experienced by white settlers in South Africa. Even in post-apartheid South Africa, she continues to avoid staying at home, which underscores her pronounced sense of rootlessness. She "likes the feeling of being between two places, recently departed and not yet arrived" (Galgut, 2022, p. 106). More than that, while going home from the airport, her rootlessness motivated her to feel that "the delay is a relief" (Galgut, 2022, p. 106) when the Congolese driver was roaming astray in the streets because he was new to South Africa. Inasmuch that Amor departed home right away after her mother and father's funerals, she did the same at her sister's funeral; she cut her two-day trip to one day and left home without a farewell to anybody. Her transitional status made her come several times to her family's house

for short periods, then return to her place. Amor is a terrific paradigm of in-betweenness, as she is between being a white girl who represents the white ethnicity in South Africa and being the voice of truth in the novel, who sympathizes with the black ethnicity. Her sympathy always puts her in between, either choosing her family and accepting their unjust acts or following her good conscience and leaving the house.

In Galgut's story, the unachieved promise serves as a powerful allegory for South Africa's broken post-apartheid promises of justice, restitution, and racial reconciliation. The Swart family's repeated deferral of this obligation mirrors the broader national failure to redress historical land dispossession and systemic inequality. Despite political transitions and rhetorical commitments to transformation, the novel suggests that structural and psychological resistance among the privileged (embodied by the Swarts) perpetuates old hierarchies under new guises. The unkept promise thus becomes a metaphor for the hollowing out of the democratic rainbow nation⁴ ideal, exposing how legal and moral obligations are evaded through delay, denial, and self-justification.

Moreover, the promise's unfulfillment symbolizes the cyclical nature of betrayal in South African history, where each generation inherits but fails to resolve the sins of the past. Galgut's fragmented narrative style, jumping across decades with abrupt shifts in perspective, reinforces this stagnation, suggesting that time alone does not bring progress. The house, as both a material and symbolic site of denied restitution, reflects the enduring spatial and economic legacies of apartheid. Salome's silent, enduring presence underscores the human cost of these failures, positioning her as the novel's moral center amid the Swarts' moral decay. The voicelessness of black folks and their silence in *The Promise* mirrors Spivak's argument that the subalterns are structurally denied agency within dominant discourses. Salome's near-total silence in the narrative can be read through the lens of Gayatri Spivak's seminal question, "Can the subaltern speak?" (1988), which interrogates whether those positioned at the margins of colonial and postcolonial power structures can ever truly be heard within dominant discourses. As a long-term domestic worker residing on land owned by others, Salome occupies a social position shaped by the structural hierarchies of apartheid and sustained by post-apartheid economic disparities. Her lack of direct narrative voice is not merely a stylistic choice but a manifestation of what Spivak describes as the subaltern's "structural silence," wherein speaking is either rendered impossible or is mediated through the very systems that suppress agency. In *The Promise*, Salome's life and desires are filtered through the perspectives of the Swart family, meaning her subjectivity is always narrated *about* rather than *by* her. This absence parallels Spivak's argument that, even when the subaltern "speaks," her voice is reframed, translated, or appropriated by dominant epistemologies, thus preventing an authentic self-representation. Galgut's novel thereby stages the paradox Spivak outlines: Salome's silence simultaneously signifies her exclusion from the national narrative and becomes a powerful indictment of the very structures that claim to represent her. In this way, Galgut critiques not only individual hypocrisy but also the systemic inertia that perpetuates inequality, leaving the pledge of liberation unfulfilled.

The complex dynamics of historical memory and accountability in post-apartheid South Africa have been extensively analyzed by scholars. As prominent South African historian Saul

⁴ "Rainbow nation" is a term used to describe post-apartheid South Africa after South Africa's first democratic election in 1994. The term was intended to encapsulate the unity of multi-culturalism and the coming-together of people of many different nations, in a country once identified with the strict racial division under the apartheid regime. The term was coined by Archbishop Desmond Tutu and was used President Nelson Mandela as well.

Dubow observes, “white [people] have every reason to forget the odious system that they had actively supported for so many years” (2014, p. vi). This collective amnesia stems from what scholars have identified as a psychological defense mechanism against confronting uncomfortable historical complicity (Gobodo-Madikizela, 2012). The pervasiveness of white support for apartheid is underscored by Thomas Ross’s admission that the system irrevocably “scar[red] our history” (2013, p. 87), suggesting a belated recognition of institutionalized racism’s enduring legacy. However, as Dubow (2014) critically notes, following apartheid’s collapse, a paradoxical phenomenon emerged where few white South Africans would openly acknowledge their previous support for the system. This historical revisionism reached its most striking manifestation when even Frederik Willem de Klerk, South Africa’s last apartheid-era president, repeatedly denied the full extent of his government’s human rights violations (Sparks, 2003; Dubow, 2014). Such disavowals reflect a strategic forgetting, a deliberate distancing from apartheid’s atrocities that enabled many beneficiaries of the system to navigate the post-apartheid landscape without fully confronting their historical responsibility.

Conclusion

Overall, the colonial era in South Africa was characterized by a conflict primarily centered on land, representing a struggle for physical hegemony between colonizers and the colonized. In contrast, as *The Promise* illustrates, the apartheid period saw a more complex contestation between settlers and indigenous peoples, where the struggle extended beyond mere territorial disputes to encompass issues of authority, culture, and identity, ultimately reflecting dynamics of racial and ethnic hegemony. This shift underscores the profound transformation in the nature of conflict from colonial land acquisition to the deeper, more insidious battles over societal power structures and cultural dominance during apartheid.

In *The Promise*, land dispute serves as a fundamental and symbolic theme, inextricably linked to South Africa’s historical context of racial injustice, colonial legacy, and post-apartheid transition. Galgut examines this theme through the persistent motif of a broken promise. The white Swart family’s neglect to fulfill the dying request of the mother, Rachel, to bequeath the black household worker, Salome, possession of the little house and land she lives on their farm. The symbolism of the broken promise epitomises national treachery. It reflects the inadequacy of South Africa’s democratic transition to provide substantial reparation and equity, especially regarding reforming land ownership. The Swart family’s apathy (except Amor) reflects the general hesitance of white South Africans to forfeit their privilege.

Amor embodies the voice of moral integrity; she desires the promise to be honoured. Nevertheless, she is perpetually disregarded or overridden by her father and siblings, illustrating the ethical avoidance and passive cooperation of several white South Africans. This familial discord reflects the broader ethical shortcomings of the nation in the restitution of property. Galgut’s deliberate removal of Salome’s voice exposes the historical silencing and marginalisation of black South Africans, particularly women, even within accounts concerning their own existence and land. The land battle in *The Promise* transcends mere property disputes; it encompasses voice, equity, and the enduring scars of colonialism.

The white identity embodies a fragile self in Galgut’s narrative; the Swart family, particularly the family’s patriarch and the older siblings, epitomise a white South African identity intricately woven with privilege and denial. They perpetually define themselves in contrast to the “other,” particularly Salome and the black populace, by alienating, denigrating, or disregarding them. This self-concept depends on the exclusion and marginalisation of others. Furthermore, Salome epitomises the voiceless, racialised other. Although essential to the narrative conflict, she is deprived of a voice in the novel; she never articulates her thoughts directly. Salome’s muted presence underscores how post-apartheid reforms fail to dismantle the

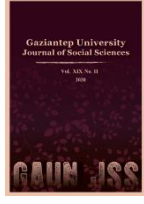
epistemic hierarchies of colonialism; her subjectivity is never afforded space in the narrative. This silence is potent; Galgut compels the reader to examine how the self is formed via the silencing and exclusion of the other. Her subdued presence serves as a perpetual reminder of ethical obligation and systemic inequity. The novel's architecture of four funerals spanning four decades reflects South Africa's political trajectory. The contrast between the self (white, traditionally privileged) and the other (black, traditionally disadvantaged) persists, indicating that systemic change has been more superficial than substantive.

References

- Alter, A. (2021). *Damon Galgut wins booker prize for The Promise*. The New York Times. Retrieved November 3, 2024, from <https://www.nytimes.com/2021/11/03/books/booker-prize-winner-damon-galgut-the-promise.html>
- Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic imagination: Four essays* (C. Emerson & M. Holquist, Trans.). University of Texas Press.
- Baloyi, B. V. (2012). *Housing delivery in South Africa - a project management case study* [published doctoral dissertation]. University of Johannesburg.
- Bernal, D. D., Villalpando, O. (2002). An Apartheid of knowledge in academia: The struggle over the legitimate knowledge of faculty of color. *Equity & Excellence in Education*, 35(2), 169-180. <http://dx.doi.org/10.1080/713845282>
- Bhabha, H. (2004). *The Location of culture*. Routledge Classics.
- Biko, S. (2002). *I write what I like: Selected writings*. University of Chicago Press.
- Coetzee, J. M. (1988). *White writing: On the culture of letters in South Africa*. Connecticut: Yale University Press.
- Coetzee, J. M. (1999). *Disgrace*. Secker & Warburg.
- Coetzee, J. M. (2004). *Waiting for the Barbarians*. Penguin. (Original work published 1980)
- Coetzee, J. M. (2017). *Life and times of Michael K*. London: Penguin.
- Crenshaw, K. (2011). Race, reform, and retrenchment: Transformation and legitimation in antidiscrimination law. *German Law Journal*, 12(1), 247-284. <https://doi.org/10.1017/S2071832200016850>
- Day, J. (2021). *The Promise by Damon Galgut Review – legacies of apartheid*. The Guardian. Retrieved June 18, 2024, from <https://www.theguardian.com/books/2021/jun/18/the-promise-by-damon-galgut-review-legacies-of-apartheid>
- De Kock, L. (2006). Blanc de blanc: Whiteness studies – a South African connection? *Journal of Literary Studies*, 22(1-2), 175-189. <https://doi.org/10.1080/02564710608530396>
- Dubow, S. (2014). *Apartheid, 1948-1994*. Oxford: Oxford University Press.
- Easton, T. K. N. (1995). Text and hinterland: J. M. Coetzee and the South African novel. *Journal of Southern African Studies*, 21(4), 585-599. <http://www.jstor.org/stable/2637210>
- Fanon, F. (1963). *The wretched of the earth* (C. Farrington, Trans.). Grove Press. (Original work published 1961).
- Flood, A. (2021). Damon Galgut wins booker prize with spectacular novel *The Promise*. The Guardian. Retrieved November 3, 2024, from <https://www.theguardian.com/books/2021/nov/03/damon-galgut-wins-booker-prize-the-promise>
- Gadamer, H. G. (1975). *Truth and method* (2nd ed., J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). Continuum. (Original work published 1960)
- Galgut, D. (2022). *The Promise*. Vintage.
- Gordimer, N. (1983). *Living in the interregnum*. The New York Review. Retrieved March 2, 2025, from <https://www.nybooks.com/articles/1983/01/20/living-in-the-interregnum/>

- Gobodo-Madikizela, P. (2012). Remembering the past: Nostalgia, traumatic memory, and the legacy of apartheid. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(3), 252–267. <https://doi.org/10.1037/a0029078>
- Gordimer, N. (2012). *July's People*. Bloomsbury Publishing.
- Hudson, P. (2019). The Reproduction of racial inequality in South Africa: The colonial unconscious and democracy. In V. Satgar (Ed.), *Racism After Apartheid: Challenges for Marxism and Anti-Racism* (pp. 158-172). Johannesburg: Wits University Press.
- Lenz, R. (2020). Foregrounding boundaries between self and other in South Africa: A comparative analysis of *The Lostness of Alice*, *The Good Doctor* and *Lost Ground*. *Journal of Literary Studies*, 36(2), 1-17.
- Mabasa, K. (2019). Democratic marxism and the national question: Race and class in post-apartheid South Africa. In V. Satgar (Ed.), *Racism after apartheid: Challenges for marxism and anti-racism* (pp. 173-193). Johannesburg: Wits University Press.
- Malpass, P. (1986). *The housing crisis*. London: Routledge.
- Maraïs, M. (1989). Languages of power: A story of reading Coetzee's Michael K / Michael K. *English in Africa*, 16(2), 31–48. <http://www.jstor.org/stable/40238788>
- Marutlulle, N. (2019). Government contribution to housing delivery challenges in ekurhuleni metropolitan municipality: An exploration. *Africa's Public Service Delivery and Performance Review*, 7(1), 1-12. <https://doi.org/10.4102/apsdpr.v7i1.215>
- Marutlulle, N. (2022). Critical analysis of the role played by apartheid in the present housing delivery challenges encountered in South Africa. *Africa's Public Service Delivery and Performance Review*, 10(1), 1-12. <https://doi.org/10.4102/apsdpr.v10i1.373>
- Mbembe, A. (2001). *On the postcolony*. University of California Press.
- McDonald, D., & Pape, J. (2002). *Cost recovery and the crisis of service delivery in South Africa*. Cape Town: HSRC Publishers.
- McEwan, S. (1996). Identity, gender and mediation: white male consciousness in John Conyngham's *The arrowing of the cane* and *The desecration of the graves*, and Karel Schoeman's *Another country* [published doctoral dissertation]. Pietermaritzburg: University of Natal.
- Memmi, A. (1974). *The coloniser and the colonized* (H. Greenfeld Trans.). London: Earthscan.
- Mitchell, E. (1998). Towards the garden of the mothers: Relocating the capacity to narrate in J.M. Coetzee's *Life & Times of Michael K*. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 91, 87–101. <http://www.jstor.org/stable/41802093>
- Mokgatle, N. (1971). *The autobiography of an unknown South African*. California: University of California Press.
- Obioma, C. (2021). *The 2021 shortlist: what our judges said*. The Booker Prize Website. Retrieved January 11, 2025, from <https://thebookerprizes.com/the-booker-library/features/the-2021-shortlist-what-our-judges-said>
- Pandhare, A. (2016). Reflection of racial segregation (apartheid) in the novels of J M Coetzee. *Research Journal of English Language and Literature*, 4(4), 1-4.
- Perry, P. (2021). *Damon Galgut's The Promise is a masterpiece of guile and empathy*. Irish Independent. Retrieved July 25, 2024, from <https://www.independent.ie/entertainment/books/book-reviews/damon-galguts-the-promise-is-a-masterpiece-of-guile-and-empathy/40683256.html>
- Ross, T. (2013). The Richmond narratives. In R. Delgado, & J. Stefancic (Eds.), *Critical race theory: The cutting edge* (3rd ed., pp. 81-89). Temple University Press.
- Said, E. (1993). *Culture and Imperialism*. Vintage.
- Said, E. (2003). *Orientalism*. Penguin.
- Smit, S. (2005). Placing the farm novel : Space and place in female identity formation in Olive Schreiner's *The Story of an African Farm* and J. M. Coetzee's *Disgrace* [Unpublished

- doctoral dissertation]. Vanderbijlpark: North-West University.
<https://repository.nwu.ac.za/handle/10394/873>
- Smith, R. (1984). Masters and servants: Nadine Gordimer's *July's People* and the themes of her fiction. *Salmagundi*, 62, 93–107. <http://www.jstor.org/stable/40547639>
- Sparks, A. (2003). *Beyond the miracle: Inside the new South Africa*. Jonathan Ball Publishers.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). Urbana: University of Illinois Press.
- Tate, W. (2003). The race to theorize education: Who is my neighbor? *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 16(1), 121–126.
<https://doi.org/10.1080/0951839032000033563>
- Tuck, E., & Yang, K. W. (2012). Decolonization is not a metaphor. *Decolonization: Indigeneity, Education & Society*, 1(1), 1–40.
- Uduku, O. (1997). Upgrading of townships in South Africa after Apartheid. In A. Awotona, & N. Teymur (Eds.), *Tradition, Location and Community: Place-making and Development*. (pp. 235-250). London: Routledge.
- Van Wyk Smith, M. (1990). White writing [review of *white writing: on the culture of letters in South Africa*, by J. M. Coetzee]. *English in Africa*, 17(2), 91–103.
<http://www.jstor.org/stable/40238664>
- Williams, R. (2013). Documents of barbarism: The contemporary legacy of European racism and colonialism in the narrative traditions of federal Indian law. In R. Delgado, & J. Stefancic (Eds.), *Critical race theory: The cutting edge* (3rd ed., pp. 125-135). Philadelphia: Temple University Press.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1757247

Mending Shells, Mending Worlds: Postcolonial Ecofeminism in Linda Hogan's *Solar Storms*¹

Kabukları Onarmak, Dünyaları Onarmak: Linda Hogan'ın Solar Storms Romanında Postkolonyal Ekofeminizm

Selçuk TATAR^{a*}

^aDr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2569-1584

ARTICLE INFO

Article History:

Received: August 2, 2025

Accepted: October 12, 2025

Key Words:

Postcolonialism,
Ecofeminism,
Indigenous Women,
Environmental Destruction,
Linda Hogan,
Solar Storms,
Ecological Knowledge,
Colonialism.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 2 Ağustos 2025

Kabul tarihi: 12 Ekim 2025

Anahtar Kelimeler:

Postkolonyalizm,
Ekofeminizm,
Yerli Kadınlar,
Çevresel Yıkım,
Linda Hogan,
Solar Storms,
Ekolojik Bilgelik,
Sömürgecilik.

ABSTRACT

Adopting a postcolonial ecofeminist framework, this paper explores Linda Hogan's *Solar Storms* (1995), which makes a significant contribution to Native American literature, to investigate the intersections of environmental exploitation, Indigenous resistance, and women's agency, while highlighting the novel's recognition of Indigenous knowledge systems, its narration of collective trauma and healing, and its articulation of the intricate relationship between women and nature. First of all, this article examines the theoretical background of postcolonial theory and ecofeminist approaches that rely on the views of various thinkers and scholars in the relevant literature. Thus, it provides a rich background for the analysis of the novel. The novel's political critique of colonialism and its legacy forms of domination, as well as the combined exploitation of land, animals, and Indigenous communities, especially women, are discussed in the context of ecological destruction and the strategies of resistance developed by native peoples against such destruction. Hogan offers the resistance practices that these communities have adopted against Eurocentric, anthropocentric, and patriarchal ideologies through the preservation of ecological wisdom, collective solidarity, and cultural healing processes. Furthermore, this study analyses how the novel, which is based on historical events such as the James Bay hydroelectric project, situates female characters such as Angel, Bush, and Dora-Rouge in the context of environmental activism, cultural resistance and feminist struggle. In conclusion, this work aims to prove that *Solar Storms* can be interpreted through a postcolonial ecofeminist lens in terms of its exposure of the interconnections between environmental degradation, cultural erosion, and the marginalization of Native American women, as well as its affirmation of Indigenous ecological knowledge and resistance to anthropocentric colonial structures.

ÖZ

Sömürgecilik sonrası ekofeminist bir çerçeve benimseyen bu çalışma, Amerikan Yerli edebiyatına önemli bir katkı sunan Linda Hogan'ın *Solar Storms* (1995) adlı romanını inceleyerek çevresel sömürünün, yerel halkların direnişinin ve kadın öznesinin kesişim noktalarını araştırmaktadır. Çalışma ayrıca romanın Yerli bilgi sistemlerine verdiği değeri, toplumsal travma ve iyileşme süreçlerini anlatımını ve kadın ile doğa arasındaki karmaşık ilişkiyi dile getirdiğini vurgulamaktadır. Öncelikle, bu çalışma, postkolonyal kuram ile ekofeminist düşüncenin temel noktalarını, ilgili çeşitli düşünür ve akademisyenlerin görüşlerinden hareketle tartışmaya açmaktadır. Böylelikle, romanın analizi için sağlam bir kuramsal zemin hazırlamaktadır. Bunun yanı sıra, sözü geçen eserin sömürgecilik ve onun mirası olan tahakküm biçimleriyle birlikte toprak, hayvanlar ve Yerli kadınların iç içe geçmiş sömürüne yönelik sunduğu politik eleştiri, ekolojik yıkım ve yerli halkların bu yıkıma karşı geliştirdiği direniş stratejileri bağlamında ele alınmaktadır. Nitekim, Hogan, yerli halkların Avrupamerkezci, insanmerkezci ve ataerkil ideolojilere karşı geliştirdiği direniş pratiklerini; ekolojik bilgeliliğin korunması, kolektif dayanışma ve kültürel iyileşme süreçleri üzerinden sunar. Sömürgecilik sonrası teori ve ekolojizminin temel kavramları doğrultusunda yapılan bu incelemede, travma ve iyileşme anlatılarının yanı sıra, yerli kadınların ekolojik bilgeliliğin ve kültürel sürekliliğin taşıyıcısı olarak sunulması arasındaki ilişki sorgulanmaktadır. Ayrıca, James Bay hidroelektrik projesi gibi tarihsel olaylara dayanan romanın, Angel, Bush ve Dora-Rouge gibi kadın karakterleri çevresel aktivizm, kültürel direniş ve feminist mücadele ekseninde nasıl konumlandığı analiz edilmektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, *Solar Storms*'un çevresel yıkım, kültürel aşınma ve Yerli Amerikalı kadınların ötekileştirilmesi arasındaki bağlantıları ortaya koyması; aynı zamanda yerel halklara ait ekolojik bilgiyi yüceltmesi ve insanmerkezci sömürgeci yapılara karşı direnmesi bakımından postkolonyal ekofeminist bir bakış açısından yorumlanabileceğini kanıtlamayı amaçlamaktadır.

¹ This article is an extended version of a paper presented at the 17th International IDEA Conference: Studies in English held at Firat University in 2025.

Introduction

A single definition or methodology of colonialism risks ignoring the diverse histories, cultures, and especially the ecological knowledge and sustainable relationships with nature which Indigenous communities have maintained. A distinctly reductionist approach that aims to generalize the colonial experiences of various communities is reflected in this viewpoint. In postcolonial discourse, especially following the Second World War, scholars from previously colonized regions have thoroughly examined the issue in question. Many postcolonial theorists still claim today that literary criticism must interact with the unique historical and cultural contexts of each community in order to comprehend Indigenous experiences. As these debates continued in the theoretical discourse, the critical voices emerging from the colonized territories in literary works began to provide the platforms and opportunities for the expansion of these reflections through the themes, motifs and identities they persistently addressed. Ironically, as Ashcroft, Griffiths and Tiffin argue in *The Empire Writes Back*, the rapid and often unregulated expansion of imperial powers, particularly the British Empire, combined with the ongoing cultural resistance of the older civilizations in the colonized territories, led to their marginalization. Yet it was precisely from these marginalized positions that counter-discourses emerged and ultimately challenged and destabilized the authority of the imperial center. As they also mention, it is important to note that all the processes and experiences discussed here are interactive phenomena of change that constantly influence one another, and as a result, the dominant “center” pushed the colonial world to the outer limits of human experience, inadvertently moving awareness to a stage where unquestioned belief in a single, centralized perspective across all fields of thought could no longer be valid. Thus, while this attitude of the dominant center positioned them as the other, it also diversified the ways in which they challenged the center. In fact, the process of alienation, which was intended to push aside the postcolonial world, reversed itself and pushed it beyond a cognitive threshold into a space where all experience could be interpreted as decentered, diverse and complex (2002, p. 12). This, in turn, has multiplied the perspectives that postcolonial theory has created within itself, and thanks to this multiplicity, it can easily intersect with other disciplines.

The worldwide scale of colonialism, as well as the interdisciplinary scope of postcolonial studies, renders them particularly ideal for strengthening and globalizing ecocritical approaches. In “Ecocriticism: Some Emerging Trends”, Lawrence Buell explains this development by stating: “To date, the area in which ecocriticism’s aspiration to expand its geographical horizons has so far come closest to realizing its potential has been its cross-pollination with (so far mostly Anglophone) postcolonial studies, on which more below” (2011, p. 93). Besides, the materialist ambitions of the colonial order, which often resulted in the excessive exploitation of land, natural resources, precious minerals, and human labor, contributed significantly to the development of interdisciplinary approaches, as well as the emergence of postcolonial, ecofeminist, and other critical perspectives. The process that began with the exposure of colonialist and imperialist order not only destroyed ecosystems and the livelihoods of Indigenous peoples, but also added another dimension to the literature by revealing the deep connections between environmental degradation, patriarchal domination and colonial violence.

Accordingly, postcolonial ecofeminism is a major theoretical framework that emerges from the interaction of postcolonial and ecological criticism. Postcolonial ecofeminism aims to explore the various interrelated aspects of the environment, patriarchy and gender while concentrating on the everyday experiences of marginalized women and their particular strategies of resistance. It also politicizes its critique through distinguishing both nature and women from a broader category of beings historically marginalized by Western discourse.

Huggan and Tiffin provide a clear explanation of this perspective's core concerns and political commitment:

Postcolonial feminism draws attention to the contemporary social injustices of the postcolonial state, not just the historical injustices of the imperial/colonial system; postcolonial ecofeminism adds another layer to the struggle by insisting on the gendered interconnectedness of social and environmental struggle, and on the leading role played by women in addressing and providing often collectivised alternatives to abusive systems of imperial/colonial acquisition and state administrative control. (2009, p. 79)

Postcolonial ecofeminism, which draws its strength from postcolonial feminism's argument that feminist perspectives are only challenged by Eurocentric oppositions, focuses on how Indigenous women are silenced under patriarchal systems. Additionally, it deals with how women's traditionally harmonious relationship with nature has been broken by the male-dominated structures of colonialism and imperialism imposed by European colonial powers. This critical approach finds strong theoretical support in Gayatri Chakravorty Spivak's essay "Can the Subaltern Speak?" (1988). Spivak argues that patriarchal construction in the context of colonialism is perpetuated in order to maintain male dominance. Indeed, according to her, subaltern women are systematically silenced within colonial discourse and patriarchal traditions, and she argues that they are doubly disadvantaged: "If, in the context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even more deeply in shadow" (2013, p. 83).

For this reason, the works of Native American writers, whose colonial and postcolonial experiences are quite different from those of other colonized nations, provide a solid basis for postcolonial ecofeminist readings. These texts generally prioritize the preservation of ecological knowledge with an emphasis on changes in the relationship between humankind and nature. In her work on *American Indian literature*, Donelle N. Dreese describes the intersections of ecocriticism and postcolonial identities as follows: "Many twentieth-century poets and prose writers of diverse ethnicity have attempted to recover a sense of home, identity, community, and place in response to various forms of displacement caused by colonization, oppression, and environmental alienation" (2002, p. 17). Dreese argues that the various dimensions she identifies (such as home, identity, community, and place) are not merely thematic concerns, but are also intimately connected with Native Americans' understanding of nature. For them, these elements are linked with cultural memory and spiritual ties to the land. As a result, writers from these communities or writers with ancestral and cultural ties to them often speak of their experiences of return to their roots through narratives in which nature functions as a central and versatile symbol. In other words, nature becomes a tool for expressing belonging, continuity, and identity. Taking these and other discussions in the introductory section into account, this article aims to argue that *Solar Storms* offers a valuable platform that enables a thoroughly postcolonial ecofeminist analysis that integrates the critique of patriarchal colonialism with environmental ethics, because Hogan's highly influential novel, on the one hand, reveals the complex connections between environmental degradation, the erosion of Indigenous cultures, and the systemic marginalization of Native American women, and on the other hand, stresses the value of preserving Indigenous ecological knowledge as a form of epistemic resistance that subverts anthropocentric and colonial paradigms through its narrative strategies.

Animals, Environmental Degradation, and the Female Voice

The traditional belief that there is a strong connection between humans and non-human beings, especially animals, has been shaped around themes that treat nature as a dominant figure. In contrast to Western cultural perspectives in which animals are generally perceived as inferior or secondary, in Native American traditions animals are considered relatives, teachers, and spiritual guides and they are attributed divinity within the belief system their ancestors built. It stands in clear contrast to the Western dichotomy that separates nature from culture and

re-evaluates both. As Val Plumwood has argued, these binaries such as nature/culture, male/female, and human/animal, have become strongly embedded structures within Western thought: "Forms of oppression from both the present and the past have left their traces in western culture as a network of dualisms, and the logical structure of dualism forms a major basis for the connection between forms of oppression" (2003, p. 2). They not only function as conceptual divides, but also as justifications for other forms of dominance, such as the exploitation of women and Indigenous peoples, and the destruction of the environment.

Native American women writers have recognized and responded to this marginalization with remarkable narratives which mainly focus on the interconnectedness of women, land and cultural identity. Through the texts they have written, which refer to the forgotten Native American culture and history, they seek to remove the traces of a traumatic assimilation process and transform them into a narration of the resistance forms that Native American women have developed in response to their marginalization. In particular, Linda Hogan, who frequently explores these themes in both her fiction and non-fiction works, was born to a white mother and a Chickasaw father, and grew up in a multicultural environment that allowed her to develop a unique critical lens through which she could connect her experiences of Indigenous identity from both inside and outside.

Widely known for her numerous literary texts since the 1980s, including *Mean Spirit* (1990), *Power* (1998) and *The Woman Who Watches Over the World* (2001), Linda Hogan as a "poet, novelist, short story writer, playwright, essayist, and environmental activist" ("Linda Hogan," McClinton-Temple & Velie, 2007, p. 167), presents her unique perspective on Indigenous life and socio-political issue through fictional and non-fictional narratives in contemporary Native American literature. Also, as Chipade Tanaji Prabhakar points out, Hogan encourages ecological awareness through her fiction, poetry, and essays, emphasizing the connection between women and nature. Especially since the early 2000s, her works have increasingly been associated with ecocriticism, ecofeminism, and environmental justice literature, and the themes she delicately explores serve as both a mirror to society and a guide for social change. Additionally, the events that launched the plots of her novels *Power*, *Mean Spirit*, and *Solar Storms* were inspired by real historical events. Hogan's grounding of her concerns about the environment and feminism in concrete social realities enabled her to gain recognition not only within Native American literature but worldwide (2015, p. 1).

Considering all these aspects, it becomes evident that in her novel *Solar Storms* (1995), she elevates her narration style to a new level in addressing the historical, cultural, and political challenges that American Indigenous communities have faced. Actually, the novel tells the story of protagonist, Angel Jensen's return to the reservation at Adam's Rib in a search for her Native American roots, her female ancestors, and her foster mother, and perhaps even her biological mother. Although Angel's journey seems like an individual experience that symbolizes a departure from a life which is mostly shaped by displacement and foster care, she starts a process of both personal healing and political awakening with her struggle to protect her native land and sovereignty. Within this process, as Christa Grewe-Volpp suggests, Angel's journey toward self-realization is accompanied by an ecological awakening through which she recognizes her inseparable connection to the natural world and redefines her identity beyond human-centered boundaries: "She learns that there are no boundaries between herself and the natural environment as well as between species; that there exists a social relationship comprising not only human beings, but all living and nonliving entities" (2002, p. 275). In addition, her individual journey becomes a symbol of a return to roots within her community. Portrayed by Hogan as both a physical and spiritual journey, this transformation process continues towards the north of America with her grandmothers Dora-Rouge and Agnes, as well as Bush, who once raised both Angel and her mother as foster children, and leads to their

participation in mass protests there. When each woman reconnects with the traditional ecological knowledge that had been lost during the colonization period and after, the novel explores the formation of Indigenous peoples' identities. As Schultersmandl notes:

Hogan examines the effects resulting from the dislocation of the individual from her natural and cultural landscape. She thus adds to a large canon of Native American texts whose characters engage in identity formations that entail negotiations between their native heritages and the impact of the dominant society. (2005, p. 67)

Even though the story mainly focuses on personal reconnection, Hogan ultimately situates it within the historical context of the James Bay Project, Canada's 1971 hydroelectric development plan in the Cree and Inuit territories of northern Quebec. The Project, although initiated as an endeavor to resolve Quebec's energy needs and build its economy on electricity exports from the revenues generated, disregarded the indigenous peoples' legitimate settlements in that territory, which had existed for centuries. The disastrous consequences of this project, taking years to construct and causing a devastating impact on both the local population and the environment, are expressed by Barry M. Pritzker as follows:

Roughly 40 percent of the local native people lost their livelihood as a result of the resulting wildlife destruction and environmental contamination. Flooding released bacteria that transformed naturally occurring, insoluble mercury into soluble, toxic methyl mercury that poisoned the fish on which the people depend. (1999, p. 87)

Hogan places this catastrophic event at the resolution of the novel, thereby including the project in the plot of the work in a political context as a modern extension of colonialism. Also, she highlights both the specific environmental and cultural threats of the project and its broader implications for Indigenous resistance on the American continent. Thus, *Solar Storms*, in addition to being a narrative about Native people's search for identity, also it offers a broader critique of the exploitation of American lands that began in 1492, linking this history to the ecological degradation resulting from colonial expansion which is an ongoing process that continues to threaten the natural world of Native American people. In fact, Angel Jensen points out the balance that has been disturbed since the day the colonizers stepped into the territory of the region with the following words, and gives a clue as to how the discussions will take shape in the following chapters of the novel:

I was seventeen when I returned to Adam's Rib on Tinselman's Ferry. It was the north country, the place where water was broken apart by land, land split open by water so that the maps showed places both bound and, if you knew the way in, boundless. The elders said it was where land and water had joined together in an ancient pact, now broken. (Hogan, 1995, p. 21)

Accordingly, it is observed that the novel's gradual depiction of nature's degradation indicates the protagonist's journey and the author's concern for a slow erosion of equilibrium rather than a sudden collapse. Besides, the fact that the destruction of America's nature is not limited to changes in soil and water is also seen in Angel's observations of nature and her frequent references to changes in the animal population which are native to America. Angel's poetic language about the slaughter of this animal population, which she declares from a female perspective, also emphasizes the strength of Native American women's bond with these animals: "The waterways on which I arrived had a history. They had been crossed by many before me. When they were frozen, moose crossed over, pursued by wolves. There were the French trappers and traders who emptied the land of beaver and fox" (Hogan, 1995, p. 21).

Not only Angel, but almost all the female characters in the novel seem to possess a kind of supernatural insight into animals. In particular, Angel's grandmother Agnes forms a deep bond with a bear that was captured, imprisoned, and exhibited for profit by a Euro-American trader during a formative period of her childhood. Disturbed by the animal's suffering, Agnes ultimately kills the bear to end its pain, and from that moment on, she carries and wears its hide

as a protective force. This act not only reflects her compassion but also symbolizes the resistance of a female character in Hogan's novel to the mistreatment of animal which is profoundly rooted in colonial and postcolonial times. The cost of these processes has been heavy for all living things in nature in every aspect. Like the Native American tribes, they were first exiled from their habitats, then they were left to the mercy of European settlers to become extinct in the vast territories of America. Dora Rouge's words stress a painful historical truth not only about the bear but about all other living beings that have been exterminated so far: "The bear was the color of ice. It was the last of its kind. It still makes me sad. It wandered down to California. No one knew why it was so far from home. But it hid out and it lived. It was the mother, they said, of twin cubs" (Hogan, 1995, p. 45).

Throughout almost the entire course of the novel, instances of animal slaughter are presented. However, references to animals are not limited to these instances in the novel. The spiritual significance that animals hold in Native American tradition is also strongly emphasized in Hogan's narration. Notably, the characters Hannah and Agnes, both of whom die, are later seen by other members of community in the form of animals that symbolically represent them. The portrayal of female characters and animals as marginalized beings, both connected to nature and subjected to similar mistreatment, reflects them as successive spirits and serves as an extension of Hogan's political critique of colonial and postcolonial systems:

The first generation of the Abandoned Ones travelled down with French fur trappers who were seeking their fortunes from the land. When the land was worn out, the beaver and wolf gone, mostly dead, the men moved on to what hadn't yet been destroyed, leaving their women and children behind, as if they too were used-up animals. (Hogan, 1995, p. 28)

In fact, these characters are confronted with the senseless outcomes of lives disrupted and transformed by anthropocentric colonial structures and their enduring legacy of violence against both people and the natural world.

In her article "Ecological Imperialism in British Colonial Fiction", Serpil Oppermann emphasizes that during the colonization process, the British, guided by an anthropocentric worldview, intensified environmental degradation through ecological imperialism by introducing plant and animal species from the Old World to the American continent in order to facilitate their daily lives in the new settlements. She explains:

In other words, when the British entered into the colonized territories so did their Old World explosive plant and animal species, Old World disease organisms, infectious germs, and explosive microbes, which led to the extinction of many native plants and animals. The biological expansion significantly disrupted the ecological balance in practically every bioregion the British invaded. (2007, p. 182)

The consequences of this biological expansion are clearly depicted in *Solar Storms*. After Angel's long journey to the north, she reaches an island and she actually finds this island completely uninhabited and scattered with the bones of animals left to die. Angel describes the scene with deep sorrow and implies how the colonial, anthropocentric perspective has caused lasting damage on both the land and all living beings on it: "Then came the Europeans, who left the bodies of their horses who did not survive the cold. Soon, too, they took the bones of their pigs to that place. The pigs had carried diseases that wiped out tribes of people, and all those dead were left on the island, too" (Hogan, 1995, p. 196). In previous chapters, in the scene where Angel describes the island where Bush lives alone and has taken under her protection, she again underlines the effects of ecological expansion and the European exploitation of nearly every part of animals—whether they died from disease, hunting, or other causes. By focusing this anthropocentric perspective, the narrative presents Bush as the only person who truly cares for the island, portraying her as a revolutionary figure who takes a firm stand against the European destruction of nature: "When the water wasn't frozen, animals were stranded by their solitude on this island, where Europeans sought their skins and other wealth. This place of trade

and barter was a meeting place, a crossing ground. But after all that, it became an isolated parcel of land; “now Bush was the only one who was there” (Hogan, 1995, p. 65).

In particular, *Solar Storms* aligns with Karen J. Warren’s assertion that the connections between feminism and environmentalism are “historical (typically causal), conceptual, empirical, socioeconomic, linguistic, symbolic and literary, spiritual and religious, epistemological, political, and ethical” (2000, p. 21). Through the spiritual journey of Angel and her female relatives, Hogan illustrates several of these layers, particularly the symbolic, spiritual, and political dimension and shows how colonial violence against the land is completely linked to the marginalization of women. While Warren acknowledges that “such connections may be historically contingent rather than universally necessary” (Glazebrook 2002, 15), Hogan’s narrative presents a context in which these interrelations are not only present but fundamental to both resistance and healing. Dilek Direnç, in her critical essay “Remembering a Dismembered Past and Community: Linda Hogan’s Narratives of Healing, History and Survival,” claims that for Hogan, “remembering” serves as a powerful form of resistance: “In these texts, remembering, in the sense of giving voice to memory, both personal and communal, emerges as a powerful political strategy, for it is implied that it is the way to reclaim both personal and collective histories and to ensure individual and cultural survival” (2007, p. 101). After Angel’s search for identity to acquire her lost Native American insights, she develops expertise in plants based on the dreams she has seen. Similarly, in the different stories presented by other female characters, the value of these insights is constantly emphasized, even if not explicitly articulated, suggesting that Indigenous women’s forms of diverse resistances are a key solution to ecological degradation and only with the help of regaining the collective conscious, cultural survival is possible. As Hogan suggests in her memoir: “For some that may be true, but memory is also a field of healing that has the capacity to restore the world, not only for the one person who recollects, but for cultures as well. When a person says “I remember,” all things are possible” (2001, p. 51).

These concerns are, in fact, central to the work of many Native American writers. Yet, in *Solar Storms*, Hogan not only shows the diversity of the ways in which female writers and the female characters that they create resist ecological degradation, but also strategically positions women as leaders of resistance in the tensions surrounding the construction of hydroelectric power plants and other discussions on environmental destruction. This literary portrayal of women as defenders of the land strongly echoes the core claims of ecofeminism.

Indigenous Knowledge as Resistance to Ecological Alienation

The idea that the nature and the organisms living within it form an integrated whole gained further significance in Western thought through the concept of the metabolic rift, which was developed from the work of Karl Marx following the transformations associated with the Second Agricultural Revolution. Marx actually used the concept of the metabolic rift to point out how capitalist society removes people from the natural conditions necessary for their existence. Existence, as a philosophical and narrative concern, is of critical importance in this context. Actually, it is impossible to think of human existence apart from nature. John Bellamy Foster in his essay, “Marx’s Theory of Metabolic Rift”, notes that Marx argued that large-scale capitalist agriculture, by creating a metabolic rift between people and the land, most of all violates the basic conditions of sustainability. This is where the duality of labor-capital and nature-human duality must be considered together rather than separately (1999, p. 383)

Based on Marxist theory, Indigenous intergenerational knowledge systems which are grounded in a holistic understanding of land, life, and community can be examined through the concept of alienation from nature, which John Bellamy Foster articulates as the “metabolic rift”. For many Indigenous cultures, land is not a passive resource but an active part of existence; it

is something to be cared for, learned from, and lived with over generations. It is obviously seen that these knowledge systems do not posit a dichotomy between humans and nature; rather, they emphasize a mutual relationship in which sustainability is an integral part of life itself. When capitalist agriculture disrupts ecological relationships for the sake of productivity and profit, Indigenous knowledge preserves this continuity through storytelling, rituals, and life practices, and despite everything, strives to maintain intergenerational continuity in opposition to the dualistic division between nature and humans that Western perspectives attempt to impose. So, intergenerational Indigenous knowledge isn't just an alternative to metabolic rupture, but it is also a long-standing opposition that has always resisted it.

Within this context, an analytical examination of Linda Hogan's narrative perspective, which is presented through the characters in the novel, reveals that the female characters consistently engage in actions to heal the metabolic disruption, in contrast to the dominant Eurocentric worldview that was imposed during the occupation of Indigenous lands and so on, and which has led to the Indigenous peoples' estrangement from the natural world. In contrast, the male characters tend to internalize and conform to this Western and colonial anthropocentric structures, which is already estranged from nature and resistant to reintegration. For instance, John Husk, who is introduced in the novel as Angel's grandmother Agnes's boyfriend, often makes statements that demonstrate his interest in Western science. His curiosity for scientific explanations and rationalism contrasts dramatically with the spiritual and earthly ecological knowledge that Agnes and other women in the community hold. That distinction indicates the contradiction between Western intellectual ideas and Indigenous worldviews, which value knowledge as practical, ancestral, and communal. Accordingly, Husk functions as a narrative tool to highlight the cultural tensions between modern scientific frameworks and intergenerational Indigenous knowledge systems. Husk appears to be in accordance with natural wisdom and sensitive to Indigenous ways of knowing in the novel's current time period, but the narrative shows that this has not always been the case. In his past, Husk is shown to have embraced a capitalistic worldview while participating in commodified hunting practices which were motivated by profit rather than sustenance or relational ethics:

He knew this firsthand from the many long, fierce winters he'd endured, including two he'd survived in the near-arctic north when he'd once been forced to give up his values and trap for money. All these years later, he still felt guilt for having done this. There had once been a covenant between animals and men, he told me. (Hogan, 1995, p. 35)

However, it could also be interpreted as a break from ecological wisdom, reflecting the breakdown of the agreement between man and nature caused by Western colonial forces, and as Native American people resorting to such means for survival: "They would care for one another. It was an agreement much like the one between land and water. This pact, too, had been broken, forced by need and hunger" (Hogan, 1995, p. 35).

Additionally, in the novel *Solar Storms*, LaRue Marks Time is described as a taxidermist who trades in bones, pinned butterflies, hides, traps, and firearms. He is portrayed as a man the narrator feels no affection for. A mixed-blood man from the South, likely Dakota, Rue had only recently returned from the Vietnam War. Due to his experience in the war, he becomes emotionally detached and cruel toward nature. He is the Native American character in the novel that most exemplifies the concept of metabolic rift, which represents a great alienation between humans and the natural world. Rue's cruelty toward animals is clearly depicted in a disturbing memory that Angel tells. In this scene, he places live fish- skinned and bleeding- on a stone slab, their gills still moving. His inconsiderate behavior towards them is evidence of his internalized cruelty towards other living beings besides humans. This moment leaves a lasting impression on Angel, intensifying her hatred toward him. She imagines that Wolverine, a

spiritual force in the novel, has followed LaRue's tracks to strip him of whatever luck or fortune he had left a symbolic punishment for his severe detachment from nature.

On the other hand, some male characters in the novel, especially those involved in the construction of the James Bay hydroelectric project, experience the deep effects of metabolic rupture, while female characters such as Angel, Agnes, Bush, Dora-Rouge and others actively strive to heal this fracture. Their efforts unfold through both physical and spiritual journeys. For instance, Dora-Rouge expresses a desire to return to the northern lands where she was born so that her body will merge with the earth and her life will end in unity with nature. Likewise, Agnes loses her life along the way and her body is left on a raft in the river and ultimately, she becomes sustenance for the surrounding wildlife. That was the end she herself had desired. Through these acts, both Agnes releases her own spirit and that of the bear believed to live within her, symbolically reuniting with nature. According to Geoffrey Stack, Agnes's death gains significance not in its physical occurrence but in Angel's retelling of it, which transforms a seemingly tragic event into a narrative of redemption, interconnectedness, and intergenerational resistance against colonial hegemony: "She illustrates that although governments and colonizers have long and often asserted their stories with an irresistible force, those with a voice can still tell their own, and by doing so resist the hegemonic narrative in which they are not included or, worse yet, in which they are destroyed" (2010. P. 171). In addition, Bush and Angel each contribute to the restoration of ecological harmony in different ways as they reclaim traditional knowledge and mend the fractured relationship between humans and the natural world. Angel's journey shows a symbolic transformation that aligns with the figure of the healing woman in ancient Native American traditions. During their voyage to North America, she starts having dreams about plants with medicinal properties. These dreams symbolize her growing connection with nature and reflect her own inner healing. Thoroughly explaining the significance of dreams in Native American culture, Angel contextualizes her own experience as follows: "It was the oldest bond of survival. I was devoted to woods the wind walked through, to mosses and lichens. Somewhere in my past, I had lost the knowing of this opening light of life, the taking up of minerals from dark ground, the magnitude of thickets and brush" (Hogan, 1995, p. 171). This shift is clearly not only a personal awakening; it is also a reconnection with ancestral ecological wisdom which has been passed down through generations. At first, Angel sets out to find her biological mother. However, this search soon turns into an unexpected mentorship. Shortly after they reunite, her mother dies, and Angel takes care of her baby sister. As a foster mother, Angel finds herself in a cycle in which she can share the ecological knowledge and healing skills she has reacquired without even realizing it. Hogan thus offers the reader a sense of hope that the cycle of intergenerational wisdom and care is sure to be preserved in the future through Indigenous women.

To sum up, the theme of intergenerational ecological wisdom, which Hogan places at the heart of the novel, can be understood in relation to each character's journey regardless of gender as a search for identity that ultimately leads back to the values of ancestral tribal life, a time when, in Marx's terms, the metabolic relationship between humans and nature remained whole and unbroken, and the two were not seen as separate entities. It is also directly related to the Gaia hypothesis proposed by British atmospheric scientist James Lovelock in the early 1980s. According to, Donelle N. Dreese, the Gaia hypothesis, which does not simply consider ecology as a human-nature relationship, but rather asserts that the world should be perceived as a single living organism functioning on a global scale to maintain all balances, and like Native American traditions, it places humans inside nature, not as a separate organism. Indeed, the theory also positions its eco-criticism and Dreese explains it as follows: "Similarly, Gaia theory, which recognizes the earth as a living, conscious organism, introduced an ethical component into colonial and contemporary uses of the environment, calling into question the objectification

necessary for abuse of the natural world” (2002, p. 6). As Angel points out at a crucial moment in *Solar Storms*, the ultimate goal of identity search is aligned with the main idea of the Gaia theory, which is to recognize humans and nature as a single interconnected organism. This conclusion unifies the novel’s central debates and underlines the inseparability of self-identity and ecological harmony: “Everyone had a gift, each person a specialty of one kind or another, whether it was hunting, or decocting the plants, or reading the ground for signs of hares. All of us together formed something like a single organism” (Hogan, 1995, p. 171).

Indigenous Women’s Healing Practices as Ecofeminist Resistance

Ecofeminism centers on how women and the environment are both marginalized and oppressed by patriarchal systems, and it grounds a theoretical context for the various forms of resistance that have come up in response to these oppressions. Besides, the political discourse of ecofeminism, shaped around marginalization, is continued by the comprehensive alignment of environmentalism and feminism, and further radicalizes each other in the name of addressing injustices that arise in processes of subjugation. Noel Sturgeon provides the simplest definition of ecofeminism in line with this: “Most simply put, ecofeminism is a movement that makes connections between environmentalisms and feminisms; more precisely, it articulates the theory that the ideologies that authorize injustices based on gender, race, and class are related to the ideologies that sanction the exploitation and degradation of the environment” (1997, p. 23). Sturgeon’s definition illustrates that ecofeminism seeks to transform and reverse the connections between social and environmental injustices, such as gender inequality, with a focus on their root causes, which also places it on a political agenda.

However, Vandana Shiva extends this perspective as she brings the marginalization of Indigenous peoples into focus. She identifies structural similarities between patriarchal systems and capitalist objectives, and she argues that these interconnected forces result in both the suppression of women and the destruction of biodiversity. She writes: “The marginalization of women and the destruction of biodiversity go hand in hand. Loss of diversity is the price paid in the patriarchal model of progress which pushes inexorably towards monocultures, uniformity and homogeneity. In this perverted logic of progress, even conservation suffers” (1993, p. 164). This force may be interpreted as another dimension of Western colonial and imperial efforts. Shiva adds, “Diversity is, in many ways, the basis of women’s politics and the politics of ecology; gender politics is largely a politics of difference. Eco-politics, too, is based on nature’s variety and difference, as opposed to industrial commodities and processes which are uniform and homogeneous” (1993, p. 165). Shiva emphasizes the significance of diversity and the distinct contributions of women. She argues that patriarchy aims to impose monocultures, and this tendency toward homogenization forms the foundation of invisible connection between the exploitation of Indigenous natural resources and the systematic marginalization of women within patriarchal systems.

Applied to the experiences of Native American women, ecofeminism introduces a new context in the postcolonial ecofeminist sense that questions the place where Indigenous peoples, who for thousands of years have grounded their entire culture and belief systems in an ecocentric understanding of life, and questions the position they have been placed in, adding a new frame within the context of postcolonial ecofeminism. In other words, the postcolonial ecofeminist approach focuses on the fact that the marginalization of women and the destruction of biological diversity are not irrelevant issues, and it prioritizes to develop a political framework that brings to the fore the deeply interconnected, multi-layered processes involved. This exclusion is not only a product of Western anthropocentric thought, but also a reflection of androcentric perspectives. As Hogan clearly emphasizes, the dualistic perspective mentioned above, which disrupted the ecological, cultural and spiritual balance of the American continent, led to the gradual otherization of Indigenous communities, who had once lived in harmony with

the land and generally followed matriarchal traditions, following the intervention of patriarchal Western powers. These marginalizations are also clearly presented in *Solar Storm* as a process of trauma and healing, unfolding through female characters within a historical context. At the same time, the novel suggests that Angel and her close relatives, through different narrative forms, can only escape from this process of subjugation of women and nature, which has been marginalized along with them, through resistance movements, which are methods of healing from trauma:

In *Solar Storms*, Angel's present narration is regularly interrupted by the narrations of her female relatives. This jumping in space and time allows the text to repeatedly contemplate the origin of her ancestors' trauma. The novel includes eight of these italicised sections, which I term "insert narratives," each a meditation by one of the three grandmotherly figures on the historical sources of trauma and healing. (Harrison, 2019, p. 7)

When considered in the context of reconnecting with Native American culture, these traumatic experiences and the healing process require a collaboration between all structures that have been excluded by the colonial patriarchal order. After all, in the novel, both the solidarity that develops between the female characters during their journey and their shared direction, as well as their increasingly strong connection with nature, are mirrored in the methods they develop during their healing process, and ultimately, at the end of this process of marginalization, it is seen that they engage in a process of healing each other. This aligns perfectly with Glazebrook's definition of ecofeminism:

Environmental and feminist issues have their basis in the logic of domination that underwrites patriarchy, so feminists and environmentalists can form an alliance in the face of a common enemy, as it were, but for the connection between feminism and ecology to be necessary, it would have to be shown that patriarchy is inherently naturist. (2002, p. 15)

Moreover, in *Solar Storms*, the characters such as Bush, Agnes, Dora-Rouge, and eventually Angel, who fulfills her quest for identity through personal transformation, strive to protect nature in a compassionate and empathetic response while also acknowledging their mutual experience of oppression and marginalization. In Hogan's portrayal, the female characters in the novel act upon a profound ecological consciousness shaped by collective memory, which is deeply embedded in ancient Native American cultural traditions. Accordingly, their behaviors demonstrate a deep sensitivity to the belief that any harm to the natural world is ultimately harm to oneself—an understanding which stresses the oppressed ones' interconnectedness with the nonhuman other. This conscious and conservationist stance also shows how Hogan addresses the interconnectedness between personal, cultural and environmental survival. It is powerfully illustrated in Bush's act of sewing broken turtle shells and bones back together which symbolizes his commitment to healing and repairing the fractured relationship between humans and nature: "Bush was a brooding type of woman. She was, most always, exactly as she appeared to be. She had no need or use for social graces. Complex and simple at the same time, she was the right woman for the island of frogs, the island of feral children and wolves, of healing milk" (Hogan, 1995, p. 75). Harrison notes: "The trauma that public discourse forgets resurfaces in Indigenous bodies and is passed down through generations" (2019, p. 11). In such acts, the female characters do not only resist destruction, but also embody a particular mode of ecological and spiritual restoration that is actually grounded in Indigenous consciousness as a clear remedy to break free from a centuries-long cycle of traumas. In this way, they are building on the forms of resistance they have developed against marginalization. In another example, similarly, Bush attempts to heal the broken sense of family through embracing Angel, first as a caregiver and then as a member of her foster family. The traditional Native American understanding of kinship, in which family is not limited to blood ties but is determined by care, responsibility and spiritual bonds, is one that has been preserved from generation to generation. Although they are not related by blood, Bush's choice to mother

both Angel and her mother Hannah, as well as Angel's settling in and helping her to adapt when she returns to the community, coincides with the values of care, responsibility and spiritual bonds. In the novel, Hogan posits that just like the kinship ties of native communities, all other values that are broken, disintegrated, shattered, or the ecological destruction, animal massacres, and fragmented organisms in nature to the same extent, can only regain their integrity through the transmission of ancient Indigenous knowledge over generations. For this reason, at one of the novel's key points, Angel makes the following statement: "At first I thought these were more painted stones, but Bush said it was the skeleton of a sea turtle that would one day come together again, large as a room. For a living, she assembled things" (Hogan, 1995, p. 68). It is not just turtle shells and bones that have been broken and are waiting to be repaired, as in the case of the island where Bush lives, everything about Native American communities' perceptions of the earth has been fractured by colonial and postcolonial impositions and waits to be mended one day: "The island itself was a place of undone, unfinished things and incomplete creations" (Hogan, 1995, p. 68). Besides, just as she mends the turtle shells and bones back into wholeness, Bush symbolically brings together the broken bonds of community and reaffirms Indigenous values that prioritize the environment, family, and cultural identity as inseparable and interdependent. In particular, the way she behaves and lives, often reminding Angel of her deep knowledge about nature, indicates that she has already internalized the interconnectedness of all marginalized components. Angel, who spent a significant part of her life in foster care, expresses her growing admiration for Bush in the following words. "At first when I saw her, I thought she was a deer, thin and brown, smelling the direction of wind. She was standing at the edge of the island when we arrived, her dark, already graying hair down around her shoulders. She seemed rooted where she stood, at the boundary between land and water" (Hogan, 1995, p. 67). After a life in foster care, her attempt to return to her roots in the company of an Indigenous woman who has embraced nature, and Bush's embrace of her in a way that restores her shattered family, is the result of a shared resurrection from the Eurocentric dichotomous marginalization. Through revealing and illustrating her profound ecological knowledge, Bush shows Angel a way to survive and offers her the possibility of sustaining this solution for the next generations. It can be interpreted as a challenge and, moreover, a rebellion against both androcentric and anthropocentric colonial structures.

Traveling through the vastness and wilderness of the Americas without the aid of a modern map as known today is an integral aspect of the Indigenous peoples' cultural memory. As Harrison agrees, "instead of relying only on paper maps, characters in Hogan's novel access "dream maps," considered a form of land-based and communal memory, to find sources of food, plants, or even spiritual sustenance" (2019, p. 18). Such dream maps that Harrison refers to form parts of ecological wisdom passed down through generations, and are intricately embodied in Indigenous culture in a space somewhere between reality and imagination. However, *Solar Storms* also puts special emphasis on the partial loss of this ancestral insights or wisdom over time with colonial and postcolonial interventions, resulting in a sense of disappearance that resonates with a broader ecological and cultural marginalization. Over time, dream maps, healing methods, and Indigenous insights into animals and plants have been gradually displaced while Indigenous lands have been literally destroyed by capitalist impulses. However, Hogan precisely recognizes the power of Indigenous women in the patterns of their resistance to this complete devastation:

It didn't escape anyone's notice that by now Dora-Rouge was the only one who believed wholeheartedly that we would complete the journey. Even Bush now realized the magnitude of our responsibility. She wore a stern, tight-lipped look. It didn't help, either, that all the men thought we were crazy, and even worse, they said so. (Hogan, 1995, p. 35)

Despite the countless challenges Angel, Bush, Dora-Rouge and Agnes face before, during and after their long journey north, their commitment is based on rediscovering nature, rescuing it from its isolation and rebuilding unity with it.

Shortly, at the climax of this journey, Hogan places the James Bay Project within a broader historical context of Indigenous resistance by presenting it as both an environmental threat and a site of counter-insurgency. She also describes it as the core of the protagonist's transformation process. It also shows how Indigenous peoples in the Americas came together to protect their land from exploitation and how women were at the forefront of this conflict to highlight the importance of women's unique connection to nature. Thus, Angel, Bush, Dora-Rouge, and the women they meet in the North appear as key figures in this resistance, as they assert their rights and protect the natural world. In particular, Hogan argues that the solution to the mutual marginalization of women and nature lies in standing up together. Opposing an imperialist project that threatens to alter and disrupt the ecological balance, Hogan's characters epitomize a powerful alliance of environmental activism, cultural preservation and gendered resistance.

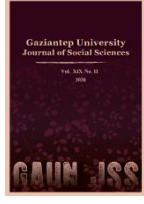
Conclusion

In conclusion, Linda Hogan's *Solar Storms*, which holds an essential place in Native American literature, features a powerful postcolonial ecofeminist critique of the interconnected exploitation of land, animals, and Indigenous women under colonial and imperialist systems. It is clearly observed in the novel that Indigenous peoples have developed ways to resist the anthropocentric and patriarchal ideologies that have been imposed from a Eurocentric perspective by colonizers such as preserving Indigenous ecological knowledge and acting together to heal from the traumas of the oppressed and marginalized. The author strengthens her political critique around historical events, such as the construction of the hydroelectric power plant, through observing Indigenous communities that are marginalized in various ways, both from the inside and the outside, and shows the path to the healing of traumatic situations caused by colonial and postcolonial situations, with female characters in the fictional context, by presenting narratives of resistance. Moreover, *Solar Storms* employs diverse accounts to portray Indigenous women as keepers, storytellers and maintainers of ecological wisdom, and situates them at the center of both cultural survival and environmental restoration. The novel eventually posits the recognition of Indigenous knowledge and the healing of both land and identity from the wounds of colonial history, which in turn would restore lost collective consciousness. At the climax of the novel, Hogan presents the James Bay Project as both an ecological threat and a symbol of Indigenous resistance. Women characters such as Angel, Bush, and Dora-Rouge lead this struggle by standing at the point where environmental activism, cultural survival, and feminist power intersect. The resistance and other elements clearly illustrated by Hogan in the novel represent both the anti-colonial struggle, and the unique relationship women have with nature, makes *Solar Storms* a rich and powerful text for postcolonial ecofeminist reading.

References

- Ashcroft, B., Griffiths, G., and Tiffin, H. (2002). *The empire writes back: Theory and practice in post-colonial literatures*. London and New York: Routledge.
- Buell, L. (2011). Ecocriticism: Some emerging trends. *Qui Parle*, 19 (2), 87–115.
- Direnç, D. (2007). Remembering a dismembered past and community: Linda Hogan's narratives of healing, history and survival. In E. Chiavetta (Ed.), *The language of autobiography* (pp. 99–123). Roma: XL Edizioni.
- Dreese, D. N. (2002). *Ecocriticism: Creating self and place in environmental and American Indian literatures*. New York: Peter Lang.

- Foster, J. B. (1999). Marx's theory of metabolic rift: Classical foundations for environmental sociology. *American Journal of Sociology*, 105 (2), 366–405.
- Glazebrook, T. (2002). Karen Warren's ecofeminism. *Ethics and the Environment*, 7 (2), 12–26.
- Grewe-Volpp, C. (2002). The ecological Indian vs. the spiritually corrupt White man: The function of ethnocentric notions in Linda Hogan's "*Solar Storms*." *Amerikastudien / American Studies*, 47(2), 269–283.
- Harrison, S. (2019). We need new stories: Trauma, storytelling, and the mapping of environmental injustice in Linda Hogan's *Solar storms* and *Standing rock*. *American Indian Quarterly*, 43 (1), 1–25.
- Hogan, L. (1995). *Solar storms*. New York: Scribner.
- Hogan, L. (2001). *The woman who watches over the world: A native memoir*. New York: Norton.
- Huggan, G., and Tiffin, H. (2009). *Postcolonial ecocriticism*. London: Routledge.
- McClinton-Temple, J., and Velie, A. R. (2007). *Encyclopedia of American Indian literature*. New York: Facts On File.
- Mies, M., and Shiva, V. (1993). *Ecofeminism*. Halifax: Fernwood Publishing.
- Oppermann, S. G. (2007). Ecological imperialism in British colonial fiction. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (1), 179–194.
- Plumwood, V. (2003). *Feminism and the mastery of nature*. London: Routledge.
- Prabhakar, C. Tanaji. (2015). The fictional world of Linda Hogan: An ecofeministic perspective. *Research Dimensions*, 2(11), 1-5.
- Pritzker, B. (1999). *Native America today: A guide to community politics and culture*. California: Abc-Clio.
- Schultermandl, S. (2005). Fighting for the mother/land: An ecofeminist reading of Linda Hogan's *Solar storms*. *Studies in American Indian Literatures*, 17 (3), 67–84.
- Shiva, V. (1993). Women's indigenous knowledge and biodiversity conservation. In M. Mies and V. Shiva (Eds.), *Ecofeminism* (pp. 164–173). London and New Jersey: Zed Books.
- Spivak, G. C. (2013). Can the subaltern speak? In P. Williams and L. Chrisman (Eds.), *Colonial discourse and post-colonial theory: A reader* (pp. 66–111). New York: Routledge.
- Stacks, G. (2010). A defiant cartography: Linda Hogan's "*Solar Storms*." *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 43(1), 161–176.
- Sturgeon, N. (1997). *Ecofeminist natures: Race, gender, feminist theory and political action*. New York: Routledge.
- Warren, K. J. (2000). *Ecofeminist philosophy: A western perspective on what it is and why it matters*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Williams, P. (2010). *Colonial discourse and post-colonial theory: A reader*. Harlow: Longman.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1661378

Geleneksel Tamamlayıcı ve Alternatif Tıpta Reklam: Hukuki Çerçeve ve Sorunlar¹

Advertising in Traditional Complementary and Alternative Medicine: Legal Framework and Issues

Ertuğrul MIHÇIOĞLU^{a*} Abdullah ERDOĞAN^b

^a Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1133-7111

^b Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-5862-0478

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Mart 2025

Kabul tarihi: 28 Haziran 2025

Anahtar Kelimeler:

Modern Tıp,
Geleneksel Tıp,
Reklam Hukuku.

ÖZ

Modern tıp, her geçen gün yeni buluşlarla ilerlemeye devam etmektedir. Gelişmiş laboratuvar teknolojileri, genetik araştırmalar ve yapay zekâ destekli tanı yöntemleri, hastalıkların erken teşhisinde ve tedavisinde devrim yaratmaktadır. Bir zamanlar tedavisi imkânsız olarak görülen hastalıklar, artık modern tıbbın olanaklarıyla iyileştirilebilmektedir. Örneğin, kanser tedavisinde hedefe yönelik tedaviler ve bağışıklık sistemini güçlendiren immünoterapiler sayesinde hastaların yaşam süreleri ve kalitesi artmaktadır. Ancak, tüm bu teknolojik gelişmelere rağmen modern tıbbın bazı hastalıklar karşısında hâlâ yetersiz kaldığı durumlar vardır. Özellikle kronik hastalıklar ve ağrı yönetimi gibi alanlarda modern tedavi yöntemleri her zaman beklenen sonuçları veremeyebilir. Bu boşlukları ise yüzyıllardır geleneksel ve alternatif tıp yöntemleri doldurmaktadır. Bitkisel tedaviler, akupunktur, yoga, aromaterapi ve meditasyon gibi yöntemler hem fiziksel hem de zihinsel sağlık üzerinde olumlu etkiler sağlayabilmektedir. Geleneksel tıp, genellikle toplumların tarihsel ve kültürel birikiminden beslenirken, modern tıpla harmanlandığında daha etkili sonuçlar ortaya koyabileceği öngörülmektedir. Ancak, bu alanların geniş çaplı kullanımına ve kabulüne yönelik hukuki engeller de bulunmaktadır. Çalışmada, geleneksel tıp ile ilgili kavramlar incelenmiş ve bu alanlarla ilgili karşılaşılan yasal engeller ele alınmıştır. Alternatif tıp uygulamalarının standartlarının belirlenmesi, bilimsel araştırmalarla desteklenmesi ve yasal zemine oturtulması durumunda, günümüz modern tıbbı ile bir arada çalışabileceği mümkün görünmektedir. Bu uyumlu çalışma, bireylerin daha bütüncül ve kişiselleştirilmiş bir sağlık hizmetine erişmesini sağlayarak toplumsal sağlık standartlarını yükseltebilecektir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, geleneksel ve alternatif tıp uygulamalarının karşılaştığı hukuki engelleri incelemek ve bu uygulamaların modern tıp ile nasıl entegre edilebileceğine dair değerlendirmelerde bulunmaktır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 19, 2025

Accepted: June 28, 2025

Keywords:

Modern Medicine,
Traditional Medicine,
Advertising Law.

ABSTRACT

Modern medicine advances daily with new discoveries. Advanced laboratory technologies, genetic research and artificial intelligence-supported diagnostic methods have revolutionized the early diagnosis and treatment of diseases. Diseases that were previously deemed untreatable are now being effectively managed due to advancements in modern medical science.. For example, thanks to targeted treatments in cancer treatment and immunotherapies that strengthen the immune system, patients' life expectancy and quality are increasing. However, despite all these technological developments, there are still cases where modern medicine is inadequate against some diseases. Modern treatment methods, especially in areas such as chronic diseases and pain management, may not always provide the expected results. Traditional and alternative medicine methods have been filling these gaps for centuries. Approaches such as herbal remedies, acupuncture, yoga, aromatherapy, and meditation can yield beneficial effects on both physical and psychological well-being. While traditional medicine is generally nourished by the historical and cultural background of societies, it is predicted that it can produce more effective results when blended with modern medicine. However, there are legal, ethical and scientific challenges to the widespread use and acceptance of these areas. In this article, definitions of traditional medicine have been made and the legal obstacles faced by these areas have been discussed in detail. If the standards of alternative medical practices are determined and put on a legal basis, it seems possible that modern and alternative medicine can work together. This harmonious work can increase public health standards by providing individuals with access to more holistic and personalized health services. In this context, the aim of the study is to examine the legal obstacles faced by traditional and alternative medical practices and to offer evaluations regarding how these practices may be integrated into modern medicine.

¹ Bu makale, 2018 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonomi Hukuku Ana Bilim Dalı yüksek lisans programında “Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbbın Reklam Hukukundaki Yeri” başlığıyla kabul edilen yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Modern medicine is advancing with new discoveries every day. Advanced technologies are revolutionizing the early diagnosis and treatment of diseases. Diseases that were once considered impossible to treat are now easily treated with the possibilities of modern medicine. However, despite all these technological advances, modern medicine is still inadequate against some diseases.

For centuries, traditional and alternative medicine methods have filled the gaps that modern medicine has not been able to fill. However, the widespread use and acceptance of these fields faces legal, ethical and scientific challenges. If the standards of alternative medicine practices are determined, supported by scientific research and placed on a legal basis, it will be possible for modern and alternative medicine to work together. This harmonious work can raise public health standards.

According to a study conducted by the World Health Organization (WHO), more than three-quarters of the world's population prefer traditional and alternative medical practices due to dissatisfaction with modern medicine. The belief that these practices are natural and harmless, and that they have a complementary effect when used together with existing treatment, are important factors in this preference. However, it is also a known fact that society sometimes shows uncontrolled interest in traditional methods. With the increasing interest in traditional, complementary and alternative medical practices in the world, these medical fields have been classified under five main groups. These are; Alternative medical systems, Mind-Body medicine, Biologically based therapies, Manipulative and Body-based methods and energy therapies.

In addition to Far Eastern countries where traditional, alternative and complementary medicine are widely practiced, alternative medicine courses have been added to the curriculum of undergraduate programs such as medicine, pharmacy, dentistry and veterinary medicine in many European countries. However, there is no established method in this field in our country yet. In addition, the difference in perception between modern medical doctors and traditional and alternative medical practitioners sharply separates the groups in this field. On the one hand, the views of modern medical doctors who describe traditional medical practices as completely useless and even unscientific are frequently encountered. However, there is also a group that argues that modern and alternative medicine can act together. The Turkish Medical Association's definition of alternative medicine clearly reveals its perspective on this approach. "Practices that do not have concrete basis in preventing or treating the causes of disease and are not accepted as a proven treatment method, but are carried out with the patient's own will and without abandoning contemporary/valid medical practices, with claims such as relaxation of the patient, strengthening of the immune system and improvement of the psychological state." This definition shows that alternative medicine is approached with suspicion. In fact, the most fundamental difference between alternative and traditional medicine and modern medicine stems from the way they view diseases. While modern medicine focuses on the disease itself and applies treatment, traditional and alternative medicine tries to find the source of the disease.

The use of advertising in the field of health has long been viewed negatively. One of the most important reasons for this is the concern that advertising will increase costs and that this increase will be reflected in treatment fees. The basis of this concern is the idea that human health should not be commercialized. In particular, deceptive and exaggerated advertisements may endanger the health of patients. In addition, it is thought that individuals in need of health services are prone to misdirection due to the fact of illness and are likely to be affected by advertisements. Another body that can supervise physicians and health institutions regarding unfair competition or deceptive advertisements in both modern medicine and alternative and traditional medical practices is the "Advertisement Board". The duties of the Advertisement Board include determining the principles to be followed in commercial advertisements and announcing these regulations through the Ministry. The Advertisement Board has the authority to impose various sanctions against inappropriate advertisements it detects. In advertisements that it finds to be inconsistent, it can implement sanctions ranging from correcting the advertisement to completely removing the advertisement from publication. Similarly, announcements and advertisements in the field of traditional and alternative medicine should be honest and understandable, as in other medical fields. However, at this point, attention should be paid to the intense influence of religious beliefs and feelings on society. The fact that traditional medical practices often contain religious motifs may cause consumers to be more open to the exploitation of their religious feelings. This situation has been defined as fraud in legal terms.

In summary, modern medicine, despite its constant development, remains inadequate in the treatment of some diseases. In this case, patients for whom modern medicine cannot offer a solution may prefer traditional medicine. While modern medicine combats diseases with the accumulation of the last century, it should not be forgotten that traditional medicine, which has existed throughout human history, has reached the present day with the knowledge and experience accumulated throughout the ages. In addition, ignoring a treatment method does not mean that it has disappeared, and completely banning its advertising may make the application more attractive. The Ministry of Health, RTÜK and specialist physicians can come together to determine advertising criteria. Considering that traditional treatment methods do not affect everyone in the same way, advertising of these methods should be allowed within certain limits

Giriş

Günümüzde modern tıp, hızla gelişmekte ve her gün yeni buluşlar sunmaktadır. Geçmişte insanlığı korkutan pek çok hastalık, modern tıbbın gelişmeleri sayesinde kontrol altına alınabilmektedir. Ancak, teknolojinin sunduğu tüm imkânlarla rağmen modern tıp bazı hastalıklar karşısında hala çaresiz kalmaktadır. Bu boşlukları ise geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp yöntemleri doldurmaktadır. Konvansiyonel tıbbın çözüm üretmediği ya da hastalığın son evresinde olduğu düşünülen durumlarda, bazı hastalar ve yakınları alternatif tıpa yönelmektedir (Tokaç, 2018, s. 82-85).

Dünya Sağlık Örgütü'nün 2023 yılında Hindistan'ın Gandhinagar kentinde düzenlediği Geleneksel Tıp Zirvesi'nde, dünya genelinde geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının yaygın biçimde tercih edildiği; bu eğilimde olan bireylerin modern tıbbi yaklaşımlara yönelik sınırlı memnuniyetinin ve sağlık kararlarında daha fazla söz sahibi olma isteğinin belirleyici olduğu vurgulanmıştır (<https://www.who.int/publications/m/item/who-traditional-medicine-summit-2023-meeting-report-gujarat-declaration>). Ayrıca bu uygulamaların doğal ve zararsız olduğuna yönelik inanç, mevcut tedavi yöntemleriyle birlikte kullanıldıklarında bütüncü bir etkiye sahip olmaları, bu tercihlerin önemli bir faktörü olarak öne çıkmaktadır (Artus vd., 2007, s.1-14; Gözüm vd., 2003, s. 230-236; Tindle vd., 2005, s. 42).

Tıp Kavramı

Günümüz Tıp Anlayışı

Tıbbın başlangıç tarihine dair kesin bir yanıt vermek zor olsa da, insanlık tarihi boyunca kesintisiz bir gelişim süreci içinde olduğu açıktır. İlk dönemlerde sağlıkla ilgili yaklaşımlar bireylerin yaşam deneyimlerine, çevreyle olan ilişkilerine ve gözlemlerine dayalı olarak şekillenmiştir. İnsanların kendilerini iyileştirme, ağrılarını dindirme ve hastalıklardan korunma çabaları, zamanla daha sistematik bilgiye dayalı uygulamalara dönüşmüştür. Aydın'a (2008, s. 8) göre, tıp; hastalıkların tedavisi, önlenmesi ve sağlığın korunmasıyla ilgilenen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır.

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbbın Kavramsal Çerçevesi ve Kapsamı

Yirminci yüzyılın ortalarından itibaren modern tıptaki hızlı gelişmeler, alternatif ve geleneksel tıbbın da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Tamamlayıcı ve alternatif tıp, modern tıbbın dışında kalan sağlık sistemleri ve uygulamalarını kapsamaktadır. Alternatif tıp, modern tedavilerin yerine geçen yöntemleri ifade etmekte olup, bu alandaki en bilinen uygulamaların başında bitkisel tedaviler (Homeopati) gelmektedir. Tamamlayıcı tıp ise, tıbbi tedaviye destek olarak uygulanan yöntemleri kapsamakta olup, ozon tedavisi buna örnek olarak verilebilecektir (<https://www.who.int/publications/i/item/978924151536>). Birleşmiş Milletler Ulusal Sağlık Enstitüsü ise tamamlayıcı ve alternatif tıbbı, geleneksel sağlık sistemlerinin dışında kalan tüm uygulamalar olarak tanımlamaktadır (National Center for Complementary and Integrative Health, 2011).

Ancak, toplumun zaman zaman geleneksel yöntemlere kontrolsüz ilgi gösterdiği de bilinen önemli bir gerçektir (Dokken ve Sydnor-Greenberg, 2000, s. 383; Ernst, 2000, s. 258-266; O'Connor vd., 1998, s. 49-57; Schmidlin vd., 2005, s.77-80). Bunun yanı sıra, bu terimler farklı perspektiflerden ele alınabilse de esas önemli olan, tıp hekimleri ile alternatif ve geleneksel tıp uygulayıcıları arasındaki rekabetin derin bir geçmişe dayanıyor olmasıdır. Bu iki grup her ne kadar sağlık alanında faaliyet gösteriyor olsalar da aralarındaki çatışma uzun bir süredir devam etmektedir.

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbbın Sınıflandırılması

Dünyada, özellikle son dönemlerde geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp uygulamalarına artan ilgi nedeniyle, Ulusal Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Merkezi (NCCAM), bu alandaki tedavi metotlarını beş ana başlık altında gruplandırmıştır (Ceyhan ve Yiğit, 2016, s.178-189).

Alternatif Tıp Sistemleri

Ayurvedik tıp (Yaşam Bilimi), Geleneksel Tibet Tıbbı, Geleneksel Çin Tıbbı, homeopati (bitkisel tedavi) ve Naturopati (doğa tedavisi) gibi geleneksel uygulamalar, bilimsel olarak etkinliği henüz kanıtlanmamış ancak çeşitli hastalıkları tedavi ettiği öne sürülen yöntemler arasında yer almaktadır. Hem Doğu hem de Batı toplumları tarafından benimsenmiş olan bu uygulamalar, modern tıbbi tedavilerden bağımsız olarak gelişmiş sistemlerdir (Dıraçoğlu, 2007, s.24-30; Öztürk, 1990, s. 145-163).

Zihin-Beden Tıbbı

Zihin ve beden arasındaki ilişkinin keşfi ile birlikte, stresin insan sağlığına yönelik zararlı etkilerinin günümüzde bilimsel olarak doğrulanmış bir gerçek olduğu kabul edilmektedir. Zihin-Beden tıbbı, bu ilişkiye odaklanarak, sağlığın iyileşmesi için düşüncenin doğru kullanılmasının önemini vurgulamaktadır. Biyo-geri Sanat terapisi, nörolinguistik, meditasyon, sinir dili programlaması (NLP), maneviyat (dua) ve yoga söz konusu tedavi yöntemleri arasında yer almaktadır (Osho, 2006, s.253-257).

Biyoloji Bazlı Terapiler

Bitkilerin tıbbi amaçlar için kullanımı, antik çağlara kadar uzanmaktadır. 20. yüzyılın sonlarına doğru, bitkisel ilaçlar, erişilebilirlikleri, maliyet etkinlikleri ve daha az yan etkiye sahip olmaları nedeniyle artan bir popülerite kazanmıştır. Günümüzde dünya nüfusunun %80'inin, birincil sağlık gereksinimlerini karşılamak amacıyla bitkisel ürünlere yöneldiği tahmin edilmektedir. Biyoloji bazlı terapiler, bitkisel tedaviler (herbalizm, fitoterapi), vitamin takviyeleri, doğal beslenme programları ve diğer doğal ürünlerin kullanımı gibi yöntemleri içeren bir tedavi sistemidir (Karadağ, 2012, s. 6-9).

Manipülatif (Yapay) ve Vücut Temelli Yöntemler

Şiropatik, osteopati ve çeşitli masaj teknikleri gibi vücut temelli tedavi yöntemleri, vücudun hareketine dayalı uygulamalar arasında yer almaktadır. Şiropatik, omurga ve eklemlere elle müdahale edilerek uygulanan bir yöntemken; osteopati, kas-iskelet sistemi ile organlar, sinir ve dolaşım sistemleri arasındaki ilişkiyi esas alan bütüncül bir yaklaşımdır. Refleksoloji ve klasik masaj gibi diğer manuel teknikler de bu kategoriye dâhil edilmektedir (Field vd., 1997, s. 607-617; Hassed, 2005, s.573-576; Turan vd., 2010, s. 93-98, Altınbilek vd., 2016, s. 10-16).

Enerji Terapileri

Enerji terapileri gurubu tedavi yöntemleri arasında akupunktur, öncelikli bir yere sahiptir. Biyoenerji ve Tai Chi gibi terapiler de yine enerji terapilerinde en çok kullanılan yöntemler arasında yer almaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) 1979 yılında Çin'in başkenti Pekin'de düzenlediği 6. Dünya Akupunktur Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda akupunktur, Batı tıbbi tarafından resmen kabul edilmiştir. Akupunktur, vücuttaki belirli noktaların iğne veya manuel teknikler aracılığıyla uyarılması yoluyla uygulanan bir tedavi yöntemi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu yöntem yan etkilerinin az olması, kolay uygulanabilirliği ve düşük maliyeti nedeniyle de tercih edilmektedir (Kawakita vd., 2006, s. 443-459). Akupunktur tedavisi, Türkiye'de de uzun süredir ilgi gören geleneksel

uygulamalardan biridir. Bu yöntemin bilimsel esaslara uygun şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla bir yasal düzenleme yapılmıştır. “Akupunktur Tedavisi Uygulanan Özel Sağlık Kuruluşları ile Bu Tedavinin Uygulanması Hakkında Yönetmelik”, 17 Eylül 2002 tarihli ve 24879 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Alternatif Tıbbın Küresel ve Türkiye'deki Uygulama Alanları

Avrupa’da, özellikle sağlık alanında ileri seviyede olan İsveç gibi ülkelerde, alternatif tıp dersleri (Fitoterapi, kadim Çin tıbbı vs.) tıp, veterinerlik ve eczacılık, gibi lisans programlarının müfredatına kabul edilmiştir. Benzer şekilde, geleneksel, alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının geniş çapta icra edildiği Uzak Doğu ülkeleri, bu konuda önemli bir örnek teşkil etmektedir (Definition ve Description, 1997, s. 49-57). Türkiye’de ise henüz bu alanda yerleşmiş bir yöntem bulunmadığından bu tür bir kavramsal uzlaşının sağlanması uzun yıllar sürecek gibi görünmektedir. Ayrıca Türkiye’de, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği md. 9’da bu tür uygulamaların yasal düzenlemelerle sadece tıp hekimleri tarafından yapılacak şekilde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Ancak Almanya’da, belirli eğitimleri tamamlayan ancak tıp hekimi olmayan kişilerin de ruhsatsız hekimlik mesleğinin icrasına ilişkin “Heilpraktiker Yasası” ile bu uygulamaları icra edebildikleri bilinmektedir (www.gesetze-im-internet.de/heilprg/BJNR002510939.html).

Modern tıp hekimleri ile alternatif tıp uygulayıcıları arasındaki algı farklılıkları, bu grupları belirgin bir şekilde birbirinden ayırmaktadır. Bir yanda geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp uygulamalarını tamamen etkisiz ve hatta bilim dışı olarak değerlendiren modern tıp hekimlerinin görüşlerine sıkça rastlanmaktadır. Ancak bunun yanı sıra modern tıp ve alternatif tıbbın beraber hareket edebileceğini savunan bir kesim de bulunmaktadır. Bu fikrin savunucularından biri olan Dr. Margaret Chan, WHO Director –General Adresses Traditional Medicine Forum’unda Geleneksel ve Batı tıbbı olmak üzere iki tıp sistemi, çatışma yaşamak zorunda olmadığını belirtmiştir. Ayrıca temel sağlık hizmetleri çerçevesinde, her iki sisteminde güçlü yönlerinden faydalanılarak, birbirlerinin zayıf yönleri telafi edilip, etkili ve uyumlu bir şekilde bütünleşebileceğini de ifade etmiştir. Ancak, bu durumun kendiliğinden olamayacağını, bu hususa ilişkin stratejik politika kararlarının gerekli olduğunu ve ancak bu şekilde başarılı olunabileceğini, netice olarak toplumun yararına olan tüm uygulamaların bir arada kullanılmasının en akılcı yaklaşım olduğunu vurgulamıştır (www.who.int/directorgeneral/speeches/detail/who-director-general-addresses-traditional-medicine-forum).

Türk Tabipler Birliği'nin alternatif tıp tanımı, bu yaklaşıma ilişkin bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır:

“Hastalığın nedenlerini önlemek veya tedavi etmek amacıyla kullanılan, somut kanıtlarla desteklenmeyen ve bilimsel olarak geçerliliği kabul edilmeyen tedavi yöntemleri, ancak bireyin kendi rızasıyla ve modern tıp biliminin geçerli uygulamalarından ödün vermeksizin, hastanın rahatlaması, bağışıklık sisteminin güçlenmesi ve ruh sağlığının iyileşmesi gibi varsayımlara dayalı olarak uygulanan yöntemlerdir.”

Bu tanımdan, alternatif tıba şüpheyle yaklaşılmakta olduğu anlaşılmaktadır (Tütüncü, 2017, s. 11-55).

Konunun daha sade hale getirilmesi ve çağdaş tıp ile geleneksel ve alternatif tıp uygulamalarının uzlaşa sağlayabilmesi adına, tüm kavramların terminolojik olarak yeniden değerlendirilmesi muhtemelen faydalı olacaktır. Fransızcadan doğrudan Türkçe’ye geçen "alternatif" terimi, modern tıbbın karşısında yer alan başka bir ihtimal olarak algılanmış ve bu algı, farklı gruplar arasındaki çatışmaları daha derin bir hale getirmiştir. Bu nedenle kavramların daha doğru bir şekilde yorumlanması, iki yaklaşım arasındaki gerilimi azaltabilecektir. Bu

bağlamda alternatif, geleneksel tıp ile modern tıp arasındaki temel fark, hastalıklara yaklaşım biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Günümüz tıp anlayışı, hastalığın kendisine odaklanarak tedavi yöntemleri geliştirirken, geleneksel ve alternatif tıp ise hastalığın kökenini belirleyip tedavi etmeyi amaçlamaktadır. Günümüzde artan şehirleşme ve nüfus, hastalıkların tedavi süreçlerini endüstriyel bir hale getirmiştir. Ancak bu endüstriyel tedavi evreleri genellikle hastalıkları kısa vadede kontrol altında tutmanın ötesine geçememektedir. Örneğin, antibiyotik tedavisi gören bir hasta, belirli bir süre sonra vücudunda antibiyotik direnci geliştirebilmekte ve bu durum, ilaçların tedavi edici etkilerinin azalmasına yol açabilmektedir. Benzer şekilde, günümüzde yaygın olan anksiyete ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıklarda modern tıp, telkinle tedaviye ek olarak antidepresan ilaçlara sıklıkla başvurmaktadır. Buna karşın, geleneksel ve alternatif tıpta ruh hastalıklarının müzik, yoga veya dua gibi yöntemlerle tedavi edilmeye çalışıldığı bilinmektedir (Paikkatt vd., 2012, s. 109-114).

27 Ekim 2014 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan "Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği'nin 9 ila 12.maddeleri arasında bu uygulamaların yasal bir statü kazandığı görülmektedir. Bu mevzuatın 9. ve 10. maddeleri incelendiğinde, geleneksel ve alternatif tıp uygulanan merkezlerin Sağlık Bakanlığı'nın kontrol ve denetiminde işletilebileceği ve tüm faaliyetlerin Bakanlık tarafından onaylanan sertifikalı hekimler tarafından yapılabileceği belirtilmektedir. Ayrıca aynı yönetmeliğin 12. maddesinde, bilgilendirme ve tanıtım faaliyetlerinin Bakanlıkça belirlenen mevzuata uygun olarak yapılması gerektiği, aksi takdirde ilgili mevzuat hükümlerinin uygulanacağı ifade edilmiştir. Bu durum, uygulama alanının tamamen kontrol altında tutulma çabasını ortaya koymaktadır. Öte yandan, bu noktada göz ardı edilmemesi gereken başka bir husus daha söz konusudur. Bir bireyin hekim ya da diş hekimi olabilmesi için uzun ve kesintisiz bir eğitim sürecinden geçmesi gerekmektedir. Eğitim hayatına 7 yaşında başlayan bir bireyin pratisyen hekim olma yaşı genellikle 25-27 civarındadır. Yoğun bir tıp müfredatına devam eden bir kişinin, aynı zamanda yüzyıllardır uygulanan alternatif ve geleneksel tıp alanlarına nasıl zaman ayıracağı ve bu alanları derinlemesine öğrenebileceği sorusu gündeme gelmektedir. Kanun koyucular, bu alanları modern tıp uygulayıcılarının kontrolünde tutmaya çalışsa da son dönemlerde yaşanan gelişmeler ışığında yeni düzenlemelerin yapılması gerektiği açıktır.

Sonuç itibarıyla, geleneksel ve tamamlayıcı tıbbın resmi olarak yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, Sağlık Bakanlığı, bu alandaki eğitimleri bakanlık tarafından belirlenen kriterlere uygun olan merkezlere ve üniversitelere yönlendirmiş bu sayede denetimi sağlamayı amaçlamıştır (Sağlık Bakanlığı Geleneksel Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı). Ancak bu noktada dikkate değer bir eksiklik görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü, geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıbbın kapsamını ayrıntılı bir şekilde tanımlamış olsa da Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği'nde (GTTUY) bu yöntemlerin hangilerinin alternatif tıp, hangilerinin ise geleneksel veya tamamlayıcı olarak sınıflandırıldığı açıkça belirtilmemiştir. Bu ayrımın yapılmaması, uygulamalarda kafa karışıklığına yol açabilmektedir (Aydın, 2012, s. 8-11).

Tıbbın Reklam Hukuku Bağlamında İncelenmesi

Reklam ve Reklam Hukuku Kavramları

Dilimize Fransızca "réclame" kelimesinden geçmiş olan reklam kavramı, çeşitli açılardan tanımlanmıştır (Olalı ve Doğan, 1988, s. 93). En kapsamlı tanım, 3 Mart 2011 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'un 3. maddesinin (ş) bendinde yapılmıştır. Hüküm "*Taşınmazlar, hak ve yükümlülükler dâhil olmak üzere mal veya hizmetlerin teminini teşvik etmek, bir amaç veya düşüncüyü yaymak veya başka etkileri oluşturmak amacıyla ticaret, iş, zanaat veya bir*

meslekle bağlantılı gerçek ve tüzel kişi tarafından, bir ücret veya benzeri bir karşılıkla yapılan her türlü duyuru veya öz tanıtım yayını”, radyo ve televizyon reklamı olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra 20 Kasım 1994 tarihli ve 22117 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan Radyo ve Televizyon Kuruluşları Reklam Yayın İlkeleri ve Usulleri ile Reklam Gelirleri Üst Kurul Paylarının Ödenmesi Hakkında Yönetmelik md. 4 e göre ise reklam “Bir ürün ya da hizmetin satışı, satın alınmasını veya kiralanmasını sağlamaya, bir davayı veya fikri yaymaya ya da reklamcının istediği başka etkileri oluşturmaya yönelik, bir bedel karşılığında reklamcıya iletim tahsis edilen kamuya yönelik duyurular” tanımlanmıştır. Ayrıca, Milletler Arası Ticaret Odası (MTO) tarafından yayınlanan Uluslararası Reklam Uygulama Esaslarında, reklam terimi geniş bir kapsama sahip olarak ele alınmakta ve satış noktası malzemeleri üzerindeki reklam mesajlarının da bu tanıma dâhil olduğu vurgulanmaktadır. Bu prensipler, mal, hizmet ve fırsatları kapsayan tüm reklam faaliyetlerini içermektedir (İnal, 2000, s. 12).

Sağlık Sektöründe Reklam ve Hukuki Düzenlemeler

Reklamın sağlık alanında kullanımı, uzun zamandır olumsuz karşılanan bir durumdur. Bunun başlıca sebeplerinden biri, reklam giderlerinin maliyetleri artıracağı ve bu artışın tedavi ücretlerine yansıtacağı kaygısıdır. Bu kaygının temelinde, insan sağlığının ticarileşmemesi düşüncesi yatmaktadır. Bazı örnekler bu endişeyi haklı çıkarır niteliktedir. Örneğin, popüler dizilerde çekici kişilerin toplumu etkileyerek estetik alanda gereksiz bir talep oluşturduğu sıkça gözlemlenmektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerinin ticari bir metaya dönüşme riskini artırmaktadır.

Sağlık Alanında Reklamın Yasaklanması Sebepleri

Tüketici ve üretici ilişkileri incelendiğinde, ürün veya hizmet sağlayan tarafın müşterileriyle arasındaki iletişim kopukluklarını gidermeye ve kendilerini tanıtmaya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Reklam, belirli bir ürün veya hizmet hakkında hedef kitlenin aydınlatılması, marka algısının pekiştirilmesi ve kamuoyuna iletilmek istenen mesajların aktarılması gibi amaçlar taşımaktadır. Örneğin, bir içecek firmasının yeni ürün tanıtımı, üretim standartlarının açıklanması ve halkı bilgilendiren afişler bu amaçlara hizmet etmektedir. Reklamın çoğu ticari amaç güderken, ticari olmayan reklam örneklerine de rastlanabilmektedir (Longman, 1971, s. 121-125). Ancak sağlık hizmetleri söz konusu olduğunda bu alandaki reklamlar, toplum sağlığını koruma, hasta haklarını güvence altına alma ve sağlık hizmetlerinin ticarileşmesini engelleme amacına sahiptir. Bu yasak, sağlık hizmetlerinin temel insan hakları kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğiyle doğrudan ilintilidir. Sağlık, bir tüketim malı olmaktan öte, bireylerin fiziksel ve ruhsal esenliğini etkileyen kritik bir hizmettir (Zengin, 2014, s. 44). Ayrıca, sağlık hizmetine ihtiyaç duyan bireylerin hastalık olgusunun etkisiyle uyarılara son derece açık olduğu, yanlış yönlendirmelere müsait oldukları ve reklamlardan etkilenme olasılıklarının yüksek olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, Hekimlik Meslek Etiği Kuralları’nın 5.Maddesinde sağlık hizmetlerinin ticari bir meta haline gelmesi, rekabet ve daha fazla kazanç sağlama arzusu ile yapılan reklamların yanlış yönlendirmelere yol açabilmesi gibi nedenlerle bu alandaki reklamlar büyük önem taşımaktadır. Özellikle aldatıcı ve abartılı reklamlar, hastaların yanlış yönlendirilmesine ve sağlıklarının tehlikeye atılmasına neden olabilecektir. Ayrıca aynı çalışmada hekimlerin kamu gözündeki güvenilirliklerini kullanarak, insanları panikletecek veya yanlış yönlendirecek açıklamalardan kaçınmaları gerektiği vurgulanmaktadır. (Aygün, 2007, s. 2). Kalıcı etkileri olmayan bir sağlık sorununun ciddi bir şekilde abartılması veya belirli bir ilacın tedavi edici özelliklerinin aşırı biçimde vurgulanması, hastaların bu ilacı kullanmaya özendirilmesine örnek olarak gösterilebilir. Geçmişten günümüze hekimlik mesleğine atfedilen değer ve bu değerden kaynaklanan güvenilirlik, hekimlerin toplum üzerindeki etkisini pekiştirmiştir. Meslek mensuplarının açıklamaları, toplumun sağlık algısı üzerinde doğrudan ve güçlü bir etki

yaratmaktadır. Bu etki, sağlık alanına yönelik ilan ve reklamların önemli ölçüde sınırlandırılmasını da beraberinde getirmiştir. 1928 yılında yayımlanan Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun ile başlayan süreçte, çeşitli düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve bu sınırlamalar günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Özellikle sağlık hizmetleri alanında yapılan ilan ve reklamlar, halkın sağlık algısını etkileme potansiyeline sahip olduğundan dolayı, düzenleyici otoriteler tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmektedir. Bu bağlamda, hekimler veya özel sağlık kuruluşlarının yalnızca hastaların kendilerine ulaşabilmesi için gereken temel bilgileri sunmalarına izin verilirken, talep oluşturmak veya mevcut talepleri yönlendirmek amacıyla yapılacak açıklamalar yasaklanmaktadır. Söz konusu sınırlandırmalar, sağlık hizmetlerinin ticari bir meta haline gelmesini ve halkın yanlış yönlendirilmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, sağlık hizmetlerinin niteliğinin korunması ve hastaların doğru bilgilendirilmesi açısından da önem taşımaktadır.

Sağlık hizmetlerinde reklama yönelik getirilen bu sınırlamaların bir sonucu olarak, hekimler veya hastaneler arasındaki seçim sürecinde karşılaştırma yapmak ve sunulan hizmetin niteliğinin değerlendirilmesi, sağlık hizmetini alacak kişiye bırakılmaktadır. Bu yaklaşım, hastaların kendi araştırma ve değerlendirmelerine dayanarak en uygun sağlık hizmetini seçmelerine olanak tanırken, aynı zamanda sağlık hizmeti sağlayıcılarını dürüst ve şeffaf olmaya teşvik eder. Bu sayede, hem hekimlerin güvenilirliği korunmakta hem de toplum sağlığına yönelik yanıltıcı reklamların önüne geçilmektedir. Sağlık sektöründeki bu tür düzenlemeler, kamu sağlığını koruma ve geliştirme çabalarının bir parçası olarak büyük önem taşımaktadır (Özdemir, 2018, s. 253-282).

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıbbın Hukuki Statüsü ve Reklam Hukuku Bağlamında İncelenmesi

2014 yılına kadar Türkiye’de alternatif ve geleneksel tıp faaliyetlerinin yasak olmasından ötürü, bu tarihten önce bir tıp doktorunun hem modern tıp alanında uzmanlaşması hem de geleneksel ve alternatif tıp uygulamaları konusunda deneyim edinmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu kısıtlama, doktorların bu iki alanı bir arada öğrenip uygulamalarını engellemiştir. Yine 2014 yılına kadar bu konuda bir düzenleme olmamakla birlikte, alternatif ve tamamlayıcı tıp alanında bazı farklı uygulamalar gözlemlenmiştir. Örneğin, 2013 yılında Sağlık Bakanlığı web sitesinde “Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Uygulamaları Politika ve Program Geliştirme Danışmanı Alımı” başlıklı bir ilan yayımlanmış ve bu ilanda, geleneksel ve alternatif tıp danışmanı arayışında olan başvuranların tıp hekimi olmasının yanı sıra, aynı zamanda geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp uygulamaları ve işlemleri konusunda bilgi ve tecrübe sahibi olmaları mecbur kılınmıştır.

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tedavi Araçlarının Reklam Hukuku Perspektifinden Değerlendirilmesi

Anadolu ve çevresinde uzun süredir bilinen ve uygulanan tamamlayıcı ve geleneksel tıp yöntemleri, Türkiye’de resmi statü ve hukuki zeminini, 27 Ekim 2014 tarih ve 29158 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 'Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği' ile kazanmıştır.

Hekimler ve sağlık kuruluşlarının hem modern tıp hem de alternatif ve geleneksel tıp uygulamalarıyla ilgili olarak haksız rekabet veya yanıltıcı reklamlar konusunda denetim yapabilen bir diğer yetkili organ ise "Reklam Kurulu" dur. Reklam Kurulu'nun görevleri arasında, ticari reklamlarda uyulması gereken ilkelere karar vermek, haksız ticari uygulamalara karşı tüketiciyi koruyacak düzenlemeler oluşturmak ve bu düzenlemeleri Bakanlık aracılığıyla duyurmak bulunmaktadır. Reklam Kurulu, tespit ettiği uygunsuz reklamlara karşı çeşitli yaptırımlar uygulama yetkisine sahiptir. Aykırı bulduğu reklamlarda, reklamın

düzeltilmesinden, söz konusu reklam ya da reklamların tamamen yayından kaldırılmasına kadar uzanan yaptırımları hayata geçirebilmektedir (İnal, 2000, s.12). Bu yetkiler doğrultusunda özel hastanelerin internet sitelerinde sunulan tüm sağlık bilgileri, ilgili alanlarda uzman ve deneyimli profesyoneller tarafından sağlanmalıdır. Bu internet sitelerinde tedavi edici sağlık hizmetlerine yönelik bilgi verilmesi yasaktır. Ayrıca, sunulan bilginin güncelleme tarihi açık ve net bir şekilde belirtilmelidir.

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Reklamlarında Dini Unsurların Hukuki Değerlendirmesi

Geleneksel ve alternatif tıp alanında yapılan duyuru ve reklamların, diğer tıbbi alanlarda olduğu gibi dürüst, açık ve anlaşılır bir biçimde hazırlanması gerekmektedir. Bununla birlikte, özellikle dini inanç ve duyguların toplum üzerindeki etkisi göz önünde bulundurularak, bu hassasiyetin istismar edilmesini önleyecek düzenlemelere de dikkat edilmelidir. Geleneksel tıbbi uygulamaların genellikle dini motifler içermesi, tüketicilerin dini duygularının istismar edilmesine daha açık hale gelmelerine neden olabilmektedir. Bu durum, hukuki açıdan dolandırıcılık olarak nitelendirilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun 158/1-a maddesi incelendiğinde, kanun koyucuların bu tür vakalara karşı bazı önlemler aldıkları anlaşılmaktadır. Dini inanç ve duyguların istismarı yoluyla nitelikli dolandırıcılık yapılması halinde, iki yıldan yedi yıla kadar hapis cezası ve beş bin güne kadar adli para cezası öngörülmüştür.

Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Reklamlarının İstismar Edilmesi

Tarih boyunca çeşitli toplumlarda uygulanan ve halk arasında "hacamat" olarak bilinen kupa tedavisi reklam alanında dikkat çeken en önemli örneklerden biridir. Pek çok toplum tarafından uygulanan bu tedavi yöntemi, "Hacamat kırk derde devadır" şeklindeki deyimle hatırlanacaktır. Ancak toplumda bu ifade, hacamatın pek çok hastalıktan korunmayı sağladığı şeklinde yorumlansa da reklam hukuku çerçevesinde böyle bir ifadenin kullanılması mümkün değildir. Zira her tedavi, hastanın yaşı, cinsiyeti, genetik yapısı ve psikolojik durumu gibi faktörlere bağlı olarak farklı sonuçlar doğuracaktır. Hangi tedavinin hangi hastalığa faydalı olacağının bilimsel araştırmalarla belirlenmesi gerekir. Reklam hukuku kapsamında, tüketiciyi yanıltıcı ve aldatıcı beyanlarda bulunmamak, doğru ve gerekli tüm bilgileri sunmak zorunludur. Örneğin Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği m.29.2.ç'de "Hacamat kırk derde devadır" gibi ifadelerin, aldatıcı reklam kapsamında değerlendirildiği görülmektedir.

Sonuç

Modern tıbbın tüm bilimsel ilerlemesine rağmen bazı hastalıkların tedavisinde yetersiz kaldığı durumlar, bireyleri geleneksel, tamamlayıcı ve alternatif tıp yöntemlerine yönlendirebilmektedir. Bu yönelim yalnızca modern tıbbın sınırlılıklarıyla değil; aynı zamanda kültürel hafıza, dini inançlar ve bireysel deneyimlerin etkisiyle şekillenmektedir. Geleneksel tıp, çağlar boyunca farklı medeniyetlerde kurumsallaşmış; modern tıbbın gelişimine katkı sunmuş ve günümüzde de birçok birey için tedavi alternatifleri arasında yer almayı sürdürmektedir. Dolayısıyla, modern ve geleneksel tıbbın birbirinden keskin sınırlarla ayrılması yerine, bilimsel ve hukuki dengeler gözetilerek bütüncül bir çerçevede bir araya getirilmesi daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır.

Nitekim COVID-19 pandemi döneminde modern tıbbın olağan protokollerinin zaruret ilkesiyle esnetilmesi, olağandışı durumlarda alışılmış sınırların meşru biçimde aşılabileceğini göstermiştir. Bu durum, alternatif uygulamaların tamamen dışlanmasıyla, denetimli ve etik temelli biçimde sisteme entegre edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ancak bu eğilimin, sınırsız reklam özgürlüğü biçiminde yorumlanması; toplumun şifa arayışındaki kırılgan yapısının kötüye kullanılmasına zemin hazırlayabilir. Bununla birlikte, modern tıbbın yüksek

maliyeti, uzun prosedürleri ve kimi çevrelerde dile getirilen “sağlık lobisi” söylemleri de bireyleri alternatif uygulamalara yönlendirmektedir. Bu eğilimi görmezden gelmek ya da bu bireyleri peşin hükümle dışlamak, toplumsal sağlık politikalarının kapsayıcılığına zarar verecektir. Bu kapsamda, tıp fakültelerinin müfredatına geleneksel ve tamamlayıcı tıpla ilgili seçmeli derslerin dâhil edilmesi; hekimlerin bilgi eksikliğini giderecek, önyargıların azaltılmasına ve bu alanın denetimsiz uygulamalardan arındırılmasına katkı sunacaktır.

Reklam hukukunun temel ilkelerinden biri olan “tüketiciyi yanıltmama” gereği doğrultusunda, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarına ilişkin bilimsel dayanaklardan yoksun, iddialı ve genelleyici beyanlar, örneğin “Hacamat kırk derde devadır” gibi ifadeler, açık biçimde aldatici nitelik taşımakta ve bireyleri yanlış yönlendirme riski taşımaktadır. Bu tür söylemler, özellikle sağlık alanında umut sömürüsüne yol açabilir ve bireylerin bilgiye dayalı karar verme hakkını zedeleyebilir. Bu nedenle, söz konusu beyanların Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri doğrultusunda sınırlandırılması yalnızca hukuki bir gereklilik değil, aynı zamanda etik bir zorunluluktur. Sağlıkla ilgili tanıtımların denetlenebilir, ölçülü ve bilimsel temele dayalı bir çerçevede sunulması, kamu sağlığının korunması açısından da önem arz etmektedir.

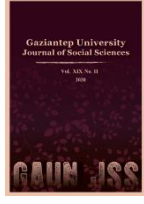
Bu bağlamda, Sağlık Bakanlığı, RTÜK ve Reklam Kurulu gibi düzenleyici otoritelerin; uzman hekimlerin ve meslek kuruluşlarının katkısıyla birlikte alternatif tıp uygulamalarına yönelik reklam kriterlerini yeniden belirlemesi gerekmektedir. Böylece hem önyargıların ortadan kaldırılması hem de kötü niyetli uygulamaların önlenmesi mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Altınbilek, T., Yıldız, S., Kaya, E. ve Erdoğan, E.P. (2016). Bel ağrıları ve osteopati. *İntegr Tıp Dergisi*, 4(1), 10-16.
- Artus, M., Croft, P., ve Lewis, M. (2007). The use of CAM and conventional treatments among primary care consultants with chronic musculoskeletal pain. *BMC Family Practice*, 8, 1-14.
- Aydın, E. (2006). *Dünya ve Türk tıp tarihi*. Ankara: Güneş Kitabevi.
- Aydın, S. (2012). DSÖ ve gelenekten küresele tıbbın alternatif serüveni. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 22, 8-11
- Aydın, R.S. (2025). Hekimin reklam yasağı: Hukuki tanıtım, kapsam ve sınırlar. *Otto Hukuk*. Erişim adresi: <https://ottohukuk.com/hukuki-makaleler/hekimin-reklam-yasagi-hukuki-tanitim-kapsam-ve-sinirlar/>
- Aygün, E. (2007). *Sağlık sektöründe reklam*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. Erişim adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/64956>.
- Ceyhan, D. ve Yiğit, T. T. (2016). Güncel tamamlayıcı ve alternatif tıbbi tedavilerin sağlık uygulamalarındaki yeri. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 178-189.
- Dıraçoğlu, D. (2007). Romatoid artrit. tamamlayıcı-alternatif tıp yöntemleri. Romatizm / Rheumatism, 22(1).
- Dokken, D. ve Sydnor-Greenberg, N. (2000). Exploring complementary and alternative medicine in pediatrics: parents and professionals working together for new understanding. *Pediatric Nursing*, 26(4), 383.
- WHO Director-General addresses traditional medicine forum. *Dünya Sağlık Örgütü*. Erişim adresi: <https://www.who.int/directorgeneral/speeches/detail/who-director-general-addresses-traditional-medicine-forum>

- WHO Global report on traditional and complementary medicine 2019 *Dünya Sağlık Örgütü*. Erişim adresi: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241515361>
- Ernst, E. (2000). Prevalence of use of complementary/alternative medicine: a systematic review. *Bulletin of the World Health Organization*, 78(2), 258-266.
- Field, T., Hernandez-Reif, M., Seligmen, S., Krasnegor, J., Sunshine, W., Rivas-Chacon, R., Schanberg, S. ve Kuhn, C. (1997). Juvenile rheumatoid arthritis: benefits from massage therapy. *Journal of Pediatric Psychology*, 22(5), 607-617.
- Giritlioğlu, H. (2017). Sağlık alanında reklam yasağı ve nedenleri : İlan ve bilgilendirmenin sınırı. Türk Tabipler Birliği. Erişim adresi: https://ttb.org.tr/makale_goster.php?Guid=95b4cbc4-cb75-11e7-9277-41cb35a9b17b
- Gözüm, S., Tezel, A. ve Koc, M. (2003). Complementary alternative treatments used by patients with cancer in eastern Turkey. *Cancer Nursing*, 26(3), 230-236.
- Hassed, C. (2005). An integrative approach to asthma. *Australian Family Physician*, 34(7), 573-576
- İnal, E. (2000). *Reklam hukuku ve aldatıcı reklamlar*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Karadağ, A. (2012). Romatizmal hastalıklarda alternatif tıp ve tamamlayıcı tedavi yöntemleri. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=RxfzTgdH_zcYrzCxDTz9oQ&no=aS8m1OiQXiIqKNGwO2sAqA
- Kawakita, K., Shinbara, H., Imai, K., Fukuda, F., Yano, T. ve Kuriyama, K. (2006). How do acupuncture and moxibustion act? Focusing on the progress in Japanese acupuncture research-. *Journal of Pharmacological Sciences*, 100(5), 443-459.
- Longman, K. A. (1971). *Advertising*. New York: Harcourt Brace Jovanovich 121-125
- National Center for Complementary and Integrative Health. (2011). *What is complementary and alternative medicine?* U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health https://files.nccih.nih.gov/s3fs-public/nccam_special_report.pdf
- O'Connor, B., Calabrese, C. ve Cardena, E. (1998). Defining and describing complementary and alternative medicine. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 3(2): 49-57.
- Olalı, H., ve Doğan, M. (1988). *Reklamın Türkiye'nin ekonomik gelişmesi ve verimlilik üzerindeki etkisi*: İzmir Ticaret Borsası.
- Osho, B. S. R. (2006). *Beden ve zihni dengelemek*. (Bolak, M .Çev.). İstanbul: Butik Yayınları.
- Özdemir, S. S. (2018). Sağlık hizmetlerinde reklama yönelik sınırlandırmalar ve hukuki sonuçları. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*(34), 253-282.
- Öztürk, Y. (1990). İlaç ve tıbbi bitkiler yönünden Hindistan'a bakış. *Pharmacia YJTPA*, 30(3), 145-163.
- Paikkatt, B., Singh, A. R., Singh, P. K. ve Jahan, M. (2012). Efficacy of yoga therapy on subjective well-being and basic living skills of patients having chronic schizophrenia. *Industrial Psychiatry Journal*, 21(2), 109-114.
- Panel on Definition and Description. (1997). Defining and describing complementary and alternative medicine. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 3(2) , 49-57
- Schmidlin, P. R., Zimmermann, J. ve Bindl, A. (2005). Effect of ozone on enamel and dentin bond strength. *Journal of Adhesive Dentistry*, 7(1). 50-78
- Tindle, H. A., Davis, R. B., Phillips, R. S. ve Eisenberg, D. M. (2005). Trends in use of complementary and alternative medicine by US adults: 1997-2002. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 11(1), 42.
- Tokaç, M. (2013). Geleneksel tıba akademik yaklaşım. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 28, 82-85.

-
- Turan, N., Öztürk, A. ve Kaya, N. (2010). Hemşirelikte yeni bir sorumluluk alanı: tamamlayıcı terapi. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 3(1), 93-98.
- Tütüncü, S. (2017). *Tıbbın alternatifi olmaz !Geleneksel alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamaları*, (s. 11-55). Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları.
- Zengin, N. (2014). “Sağlık hakkı” ve sağlık hizmetlerinin sunumu. *Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 30(Suppl), 44–52.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1601807

İşletme Alanında Yeşil Girişimcilik Konusunda Yayınlanmış Makalelerin Bilim Haritalama Teknikleri ile Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis of Published Articles on Green Entrepreneurship in Business Administration Using Science Mapping Techniques

Yasin BAYAR^{a*} Özlem YAŞAR UĞURLU^b

^a Arş. Gör., Gaziantep Üniversitesi, İşletme Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1246-0368

^b Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İşletme Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5165-5603

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Aralık 2024

Kabul tarihi: 17 Nisan 2025

Anahtar Kelimeler:

Yeşil Girişimcilik,
İşletme,
Bibliyometrik Analiz,
Biblioshiny,
Web of Science.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı işletme alanında yeşil girişimcilik ile ilgili araştırmaları bibliyometrik göstergeler bakımından analiz etmektir. Çalışmada, nicel araştırma yöntemlerinden bibliyometrik analiz tekniği benimsenerek analiz gerçekleştirilmiştir. Web of Science veri tabanında yer alan, İngilizce dilinde ve işletme alanında yayınlanan makaleler bu çalışmanın veri setini oluşturmuştur. Yapılan filtreleme işleminin ardından 112 makale R programının bir web arayüzü olan Biblioshiny’da analize tabi tutulmuştur. İşletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanmış makalelerin incelenmesi sonucunda konunun yıllık büyüme oranı %18.29, bu konuda çalışan toplam yazar sayısı 308, ortalama makale yaşı 3.21 ve makale başına ortalama alıntı 30.28 olarak tespit edilmiştir. 2010 yılında bu konu üzerine 2 çalışmayla birlikte yayın serüveninin başladığı ve 2024’ün henüz yarısında 21 çalışmanın yayınlandığı tespit edilmiştir. Bu konuda en fazla yayın yapan üniversitelere bakıldığında Belfast Kraliçe Üniversitesi, Dublin Kolej Üniversitesi, Southampton Üniversitesi, St. Gallen Üniversitesi’nin 6 makaleyle ön plana çıktığı görülmektedir. Daha sonra Oldenburg Carl Von Ossietzky Üniversitesi, Kopenhag İşletme Okulu, Leeds Üniversitesi ve Liverpool Üniversitesi 5 makaleyle onları takip etmektedir. De Montfort Üniversitesi ve Dhofar Üniversitesi de 4 makaleyle listedeki yerini almışlardır. Yayınlanan makalelerde en çok dikkat çeken kavramlar ise “girişimcilik”, “sürdürülebilirlik”, “yeşil” ve “inovasyon” olmuştur. Yapılan bu çalışmanın sürdürülebilir ve daha yeşil bir dünya için çaba gösteren araştırmacılar için bir rehber niteliğinde olacağı ve böylece literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 15, 2024

Accepted: April 17, 2025

Keywords:

Green Entrepreneurship
Business,
Bibliometric Analysis,
Biblioshiny,
Web of Science.

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze research on green entrepreneurship in the field of business administration in terms of bibliometric indicators. In the study, bibliometric analysis technique, one of the quantitative research methods, was adopted. Articles published in the Web of Science database, in English language and in the field of business administration formed the data set of this study. After the filtering process, 112 articles were subjected to analysis in Biblioshiny, a web interface of the R program. As a result of the analysis of the articles published on green entrepreneurship in the field of business administration, it is determined that the annual growth rate of the subject was 18.29%, the total number of authors working on this subject was 308, the average article age was 3.21 and the average citation per article was 30.28. In 2010, it was determined that the publication adventure started with 2 studies on this subject and 21 studies were published in the first half of 2024. When we look at the universities that have published the most on this subject, we see that Queen's University Belfast, University College Dublin, University of Southampton, and University of St. Gallen stand out with 6 articles. They are followed by Oldenburg Carl Von Ossietzky University, Copenhagen Business School, Leeds University and Liverpool University with 5 articles. De Montfort University and Dhofar University are also on the list with 4 articles. The most prominent concepts in the published articles were “entrepreneurship”, “sustainability”, “green” and “innovation”. It is thought that this study will serve as a guide for researchers striving for a sustainable and greener world and thus contribute to the literature.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yasinbayar@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

It is an important task for all humanity to be sensitive to environmental problems, which are turning into a bigger problem day by day, and to produce solutions in this context. In this process, a task falls on the enterprises, which are one of the building blocks of society. It is important for future generations that businesses that can cause environmental pollution continue their activities by paying attention to this situation. In this context, businesses are expected to take green steps. The aim of analyzing the existence and development of the phenomenon of green entrepreneurship, which is one of these steps, in the academic literature of business has been the motivation for the emergence of this study. In other words, the aim of this study is to examine the published researches in the context of green entrepreneurship in businesses administration field by bibliometric analysis method. With this review, it will be possible to look at the evolution of green entrepreneurship in business science from a broad perspective. Using the bibliometric method, the distribution of studies on green entrepreneurship on a yearly basis, the information of the authors who conducted the studies, the most cited studies, the countries that have done the most work in the field of green entrepreneurship, the journals that publish the most on this subject, the scientific studies of the countries will be evaluated from broad perspectives by reaching outputs such as the scientific study collaborations of the countries. The analysis was carried out by adopting the bibliometric analysis technique, which is one of the quantitative research methods. Studies in the field of business related to green entrepreneurship in the WoS database constitute the sample of the research. On 30.06.2024, a search was made in the WoS database on the keyword "green entrepreneurship" and 1079 studies were reached. In the literature, studies on this subject are focused on studies in the field of business administration in order to look at the studies on this subject from the expertise of the authors. The data set was created by filtering the studies in the type of article with open access, which is the most published type. In addition, studies in English were filtered because it is the universal language of science, constitutes the majority of the studies in the dataset in terms of language, and the analysis program can analyze publications in a single language.

With the filtering made in the database, 113 articles were detected. 1 article, which was thought not to be included in the sample subject, was removed from the data set as a result of manual control. Finally, a dataset of 112 articles was created and the data were analyzed using Biblioshiny, a web interface of the R program. As a result of the examination of the articles published on green entrepreneurship in the field of business, the annual growth rate of the subject was 18.29%, the total author working on this subject was 308, the average article age was 3.21 and the average citation per article was 30.28. It has been determined that the publication adventure started with 2 studies on this subject in 2010 and 21 studies were published in half of 2024. When we look at the universities with the most publications on this subject, it is seen that universities such as Belfast Queen's University, Dublin College University, University of Southampton and University of St. Gallen come to the fore. They are followed by Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Copenhagen Business School, University of Leeds and the University of Liverpool with 5 papers. De Montfort University and Dhofar University also took their place in the list with 4 articles. When we look at the journals that publish the most on this subject, it is seen that journals such as Business Strategy and the Environment, Cogent Business & Management, Small Business Economics stand out. These journals are followed by Entrepreneurship and Sustainability Issues, Technological Forecasting and Social Change, International Entrepreneurship and Management Journal, International Small Business Journal, Quality-Access to Success, Administrative Sciences, Business Ethics, the Environment & Responsibility. In terms of authors, it has been determined that authors such as Fichter K, Aledeinat M, Ali A, Almajali Da., Andersen J. share the top with the same number (2). On a country basis, countries such as the United Kingdom (69), Germany (33), China (28), the USA (25), the Netherlands (21), Italy (19), Spain (18), Indonesia (13), Sweden (13) and Ireland (12) attracted attention. On the other hand, when we look at the number of citations, the United Kingdom (1222) comes to the fore. Denmark (722), Germany (192), the Netherlands (186), Portugal (140), Ireland (107), Malaysia (107), Australia (87), Norway (69) and China (60) were also the countries that received the most citations in this regard. Considering the average number of citations per article, it is seen that Denmark (359.00) is at the top. Denmark is followed by Portugal (140.00), Australia (87.00), United Kingdom (58.20), Malaysia (35.70), Netherlands (31.00), Vietnam (30.00), Ireland (26.80), Greece (25.00) and New Zealand (21.50). As a result of the analysis, the most cooperation among countries was made between the United Kingdom and the USA (5). This is respectively; Follow Germany-Austria (3), Germany-USA (3), China-USA (2), France-Belgium (2), Ireland-Belgium (2) and Ireland-France (2).

Although this study is based on solid foundations, it also has some limitations. In the study, only the article was examined, and the book, book chapters and conference studies were not included in the data set. One of the limitations is that the dataset consists only of articles. Researchers who want to work on this subject in the future can expand the dataset by adding conferences, book chapters and book studies to the dataset. Secondly, since the majority of the studies were conducted in English, only studies in this language were included in the dataset. Other languages may be added to the dataset in future studies on this subject. Another limitation is that only Web of Science data is subject to analysis as a database. More studies can be analyzed by including a large database such as Scopus in the data set. As a final limitation, this study only deals with green entrepreneurship articles in the field of business. Contributions can be made to the literature by including green entrepreneurship issues in different disciplines in the dataset.

Giriş

İnsan hayatta kalabilmek ve yaşam standartlarını daha iyi hale getirmek için doğa ile mücadele içerisinde ve bu mücadele uzun yıllardır devam etmektedir. Bu mücadelenin kırılma noktalarından birisi de endüstri devrimi olmuş, bu olayla birlikte insanların doğa üzerinde hegemonya kurma çabası artmıştır. Doğa üzerindeki mutlak üstünlüğüyle birlikte insan hayatı da değişmiş ve bu durumun bazı olumsuz yansımaları olmuştur. Gün geçtikçe daha da büyüyen ve küresel çapta etkiye sahip olan bu yansılardan birisi de çevre sorunlarıdır.

Bütün dünyayı önemli derecede etkileme olasılığı yüksek olan çevresel sorunlara karşı sürdürülebilir nitelikte çözüm bulmak devletlerin, firmaların ve bireylerin üzerine düşen önemli bir sorumluluktur. Etkisi sürmekte olan çevresel sorunlarla mücadele edebilmek amacıyla bazı girişimlerde bulunmak gereklidir. Ekonomik kalkınma hususunda itici bir güç olması ve çevresel sorunların çözümünde etkili olduğu düşünüldüğünden yeşil girişimcilik olgusu, son yıllarda kamu politika yapımcıları ve akademisyenler tarafından ilgi çeken bir kavram olmuştur (Hoang vd., 2020, s. 115). Devletler, bu süreçte girişimcilere yardımda bulunmak için kredi garantileri sunup, inovasyonu veya vergi teşviklerine olan talebi artırmak için teşvik planları oluşturmuşlardır. Ayrıca sürdürülebilir ulaşımı geliştirme, atığı azaltma, kirlilik kontrolü, su stokları, enerji verimliliği, yeşil enerjiyi iyileştirme, yeşil büyüme gibi daha çok çevre dostu niteliğindeki yatırımların önü devletler tarafından açılmıştır (Ead vd., 2022, s. 142). Daha çok küresel ısınma ve iklim değişikliği olarak beliren çevresel sorunlara yönelik çözümlerin geliştirilmesi sürecinde bireyler tarafından çeşitli bakış açıları geliştirilmiştir. Bu süreçte örgütler de farklı bakış açısıyla yaklaşp yeşil işlere odaklanarak yeşil yönetim ve yeşil girişimcilik gibi konular üzerinde durmuşlardır (Tien ve diğerleri, 2020, s. 4).

Yeşil girişimcilik olgusunun sürdürülebilirliğe yönelik ihtiyacın fark edilmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir (Cesur, 2023, s. 220). Çevresel bozulmanın mümkün olduğunca azaltılmasına katkıda bulunmak bu ihtiyacın temelini oluşturmaktadır. Bir işletmenin, bulunduğu çevreye nasıl duyarlı faaliyet yürüteceği sorunsalı inovatif bir girişimcilik tipolojisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sürdürülebilirlik odaklı hareket eden bir girişimcilik bakış açısı da yeşil girişimcilik olgusunun oluşumuna zemin hazırlamıştır (Rahman ve diğerleri, 2014, s. 44). Esas olarak kendi çıkarı için kâr arayışı mantığıyla faaliyet yürüten geleneksel girişimci (Casson, 2003) kavramından farklı olan yeşil girişimcilik olgusu, girişimlerin sürdürülebilirlik odaklı olması ve çevresel sürdürülebilirliğe yönelik katkıda bulunmayı ifade eder (Parrish ve Foxon, 2019, s. 48). Başka bir deyişle, yeşil girişimcilik, çevresel sürdürülebilirliği temel motivasyon olarak belirleyerek hareket eden ve kâr amacıyla kurulan işletmelerin faaliyetlerini yürütmesi olarak aktarılmaktadır (Jones, 2017, s. 13). Yeşil girişimcilik bağlamında yürütülen uygulamalar, bir bireyi bilgi düzeyi bakımından inisiyatif almaya iten, fırsat olarak görülen kaynakları aramaya ve onlara sahip olmaya çalışan; bu sayede de toplumdaki sorunlara yönelik inovatif çevre dostu çözümler aramaya zorlayan uygulamalardır. Bu yönde faaliyet yürüten yeşil girişimcilere göre çevresel değerler, kimliklerinin bir bileşeni ve işletmelerin pazardaki önemli rekabet avantajı unsurudur (Allen ve Malin, 2008, s. 830).

Literatürde yeşil girişimcilik ile ilgili çalışmaların gün geçtikçe arttığı, çevresel sorun ve iklim değişikliği sorunlarının yaşanmasıyla alana olan ilginin daha çok ön plana çıktığı söylenebilir. Günümüz dünyasında yeşil girişimcilik olgusu küresel bir trend olmuş ve bu noktada farklı araştırmaların yapılmasına imkân tanımıştır (Najimudinova ve Oskonbaeva, 2022, s. 285). Tan ve diğerleri (2013) öz yeterliliğin yeşil girişimcilik niyetine hangi anlamda katkıda bulunduğunu araştırmışlar ve “zorluk”, “başlatıcı ortam” ve “pazar fırsatı” boyutlarının yeşil girişimci niyetine olumlu yönde katkıda bulunduğunu tespit etmişlerdir. Sudyasjayanti (2017) cinsiyet bağlamında yeşil girişimcilik niyeti üzerine bir araştırma yapmış ve kadınların

yeşil konusuna erkeklerden daha fazla bağlı olduğunu tespit etmiştir. Amankwah ve Sesen (2021) yeşil girişimcilik davranışı ile yeşil girişimcilik niyeti arasındaki ilişkiyi araştırmış ve bu iki değişken arasında olumlu yönde bir etki olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bourar ve arkadaşları (2021), öğrenciler üzerinde yaptıkları bir araştırmada yeşil girişim teşebbüsünde bulunma niyetlerini etkileyen faktörleri belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmada çevresel farkındalığın, algılanan davranışsal kontrolün, öznel normların ve tutumların yeşil girişim teşebbüsünde bulunma niyetini olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Nuringasih ve Nuryasman (2022) çalışmalarında algılanan döngüsel ekonomi, çevresel vatandaşlık davranışı, yeşil girişimcilik niyeti ve yeşil girişimcilik eğitimi ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada çevresel vatandaşlık davranışının yeşil girişimcilik niyeti ve yeşil girişimcilik eğitimi arasında bulunan ilişkiye aracılık ettiği tespit edilmiştir. Literatürde işletme alanında yeşil girişimcilik ile ilgili yapılmış bibliyometrik bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Literatürde ve iş dünyasında giderek artan bir öneme sahip olan yeşil girişimcilik kavramına yönelik bilimsel üretkenliğin ve iletişimin seyrini ortaya koymak, verimli araştırma alanlarının ve araştırmacıların belirlenmesi gerekliliği bu çalışmanın ortaya çıkma motivasyonu olmuştur.

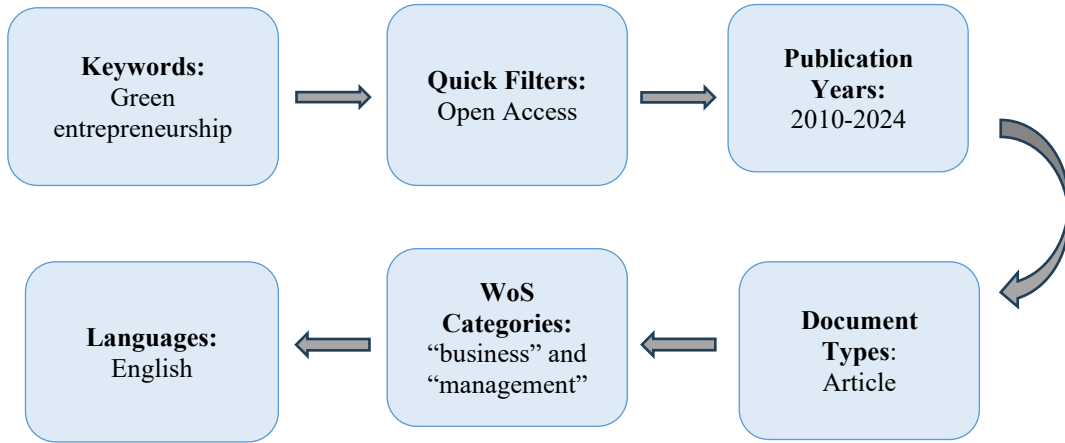
Bu çalışmanın amacı, işletme alanında yeşil girişimcilik alanındaki araştırmaların bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesidir. Bu incelemeye birlikte yeşil girişimcilik konusunun işletme bilim dalındaki evrimine geniş pencereden bakmak mümkün olacaktır. Bibliyometrik yöntemi kullanarak yeşil girişimcilik konusunda yapılmış çalışmaların yıllar bazında dağılımı, çalışmaları yapan yazarlara ait bilgiler, en fazla atıf yapılan çalışmalar, yeşil girişimcilik alanında en çok çalışma yapan ülkeler, bu konuda en çok yayın yapan dergiler, ülkelerin bilimsel çalışma iş birlikleri gibi çıktılarına ulaşarak işletme alanında yeşil girişimcilik konusu geniş perspektiflerden değerlendirilecektir. Bu vesileyle elde edilen çıktıların sonraki araştırmacılara yol göstereceği düşünülmektedir.

Yöntem

Bu çalışma, nicel araştırma tekniklerinden biri olan bibliyometrik analiz kullanılarak yapılmıştır. Pritchard (1969) tarafından ilk kez ortaya atılan bu analiz yöntemi, araştırma yapılmış konuların zaman içinde nasıl bir eğilim gösterdiğini analiz etme ve bunu ortaya koyma hususunda istatistiksel yöntemlerin kullanılmasını ifade etmektedir. Başka bir deyişle, bilimsel verilerin büyük hacimli veri seti halinde olduğu durumlarda bu verilerin araştırılıp analiz edilmesine yönelik titiz bir süreç olarak yürütülen popüler nicel araştırma yöntemidir. Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma alanının evrimsel süreçteki gelişimini ortaya çıkarmakta ve o alandaki niş konuları tespit ederek yeni araştırma konularının gün yüzüne çıkmasına yardımcı olmaktadır (Donthu ve diğerleri, 2021, s. 285). Doğası gereği niceliksel olan bibliyometrik yöntemden, niteliksel özelliklerle ilgili açıklamalarda bulunmak için de yararlanılmaktadır. Bu bağlamda bibliyometrik analizin sınırsız sayıda çalışmanın bulunduğu bir veri setini incelemek için kullanıldığı söylenebilmektedir (Wallin, 2005, s. 261).

Bibliyometrik analiz kullanılarak yapılan çalışmalar geleneksel yöntemlerle yapılabildiği gibi bazı veri tabanları kullanılarak da yapılabilmektedir. Günümüzde yapılan çalışmalar genelde veri tabanları üzerindeki veri setleri baz alınarak yürütülmektedir. Bu bağlamda bibliyometrik araştırmalarda MEDLINE, PubMed, Google Scholar, Scopus ve Web of Science (WoS) gibi veri tabanları en çok tercih edilenler olarak ön plana çıkmaktadır (Cobo ve diğerleri, 2015, s.43). Ayrıca literatürde bibliyometrik analiz yöntemiyle yapılan çalışmaların birçoğunda Web of Science (WoS) veri tabanı üzerindeki veri setinin kullanıldığı tespit edilmiştir (Sánchez vd., 2017; Yan ve Zhiping, 2023; Farooq, 2023; Seyhan vd., 2024; Shi vd., 2024; Tan vd., 2024; Baghini vd., 2024). Bu bağlamda bu çalışmada Web of Science veri tabanı araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Veri tabanının WoS olarak seçilmesinin nedeni; söz

konusu veri tabanının veri tabanları arasında sosyal bilimler alanında öncü olup başta uluslararası makaleler olmak üzere kongre ve çalıştay tutanakları, seminerler, sempozyumlar, konferanslara ait verileri barındırmasıdır (Martinez ve diğerleri, 2015, s. 257). Buna ek olarak ilgili veri tabanı dergi, ülke, kurum, yazar listeleri, atıf sayısı, referans, özet gibi yüksek etki kalitesi göstergelerine sahiptir (Brito-Ochoa ve diğerleri, 2020, s. 71). WoS veri tabanında yeşil girişimcilik ile ilgili işletme alanında yapılmış çalışmalar ise araştırmanın örneklemi oluşturmaktadır. 30.06.2024 tarihinde WoS veri tabanında “green entrepreneurship” anahtar kelimesi üzerinden arama yapılmış ve 1079 çalışmaya ulaşılmıştır. Literatürde bu konuyla ilgili yapılmış çalışmalara yazarların uzmanlık alanlarından bakılabilmesi için işletme alanında yapılmış çalışmalara odaklanılmıştır. En fazla yayın yapılmış tür olan açık erişime sahip makale türündeki çalışmalar filtrelenerek veri seti oluşturulmuştur. Ayrıca evrensel bilim dili olması, dil bakımından veri setindeki çalışmaların büyük çoğunluğunu oluşturması ve analiz programının tek bir dildeki yayınları analiz edebilmesi nedeniyle İngilizce dilindeki çalışmalar filtrelenmiştir. Bu bilgiler ışığında ortaya çıkan arama kriterleri Şekil 1’de gösterilmiştir. Veri tabanında yapılan filtrelemeyle birlikte 113 makale tespit edilmiştir. Örneklem konusuna dahil olmadığı düşünülen 1 makale yapılan manuel kontrol sonucu veri setinden çıkarılmıştır. Nihai olarak 112 makalenin bulunduğu bir veri seti ortaya çıkmış ve R programının bir web arayüzü olan Biblioshiny kullanılarak veriler analiz edilmiştir.

Şekil 1: WoS Arama Kriterleri

İşletmelerde yeşil girişimcilik konusundaki araştırmaların bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmesi olarak belirlenen çalışmanın amacı doğrultusunda cevabı aranan sorular şu şekilde belirtilmiştir:

- İncelenen çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Kurum (üniversite) bazında yayın sayısı nasıldır?
- İlgili konuda en fazla yayın yapan dergiler hangileridir?
- Hangi yazarlar ön plana çıkmaktadır ve yayın sayısı nasıldır?
- Yapılan çalışmaların ülke bazlı dağılımı ve etkileşimi nasıldır?
- Yeşil girişimcilik ile en çok ve en yoğun çalışılan konular nelerdir?
- Çalışmaların dönemsel evrimi nasıldır?

- Çalışmalardaki konuların birbirleriyle olan ilişkisi nasıldır?
- Yapılan çalışmalarda trend konular ve birlikte çalışılan konular nelerdir?

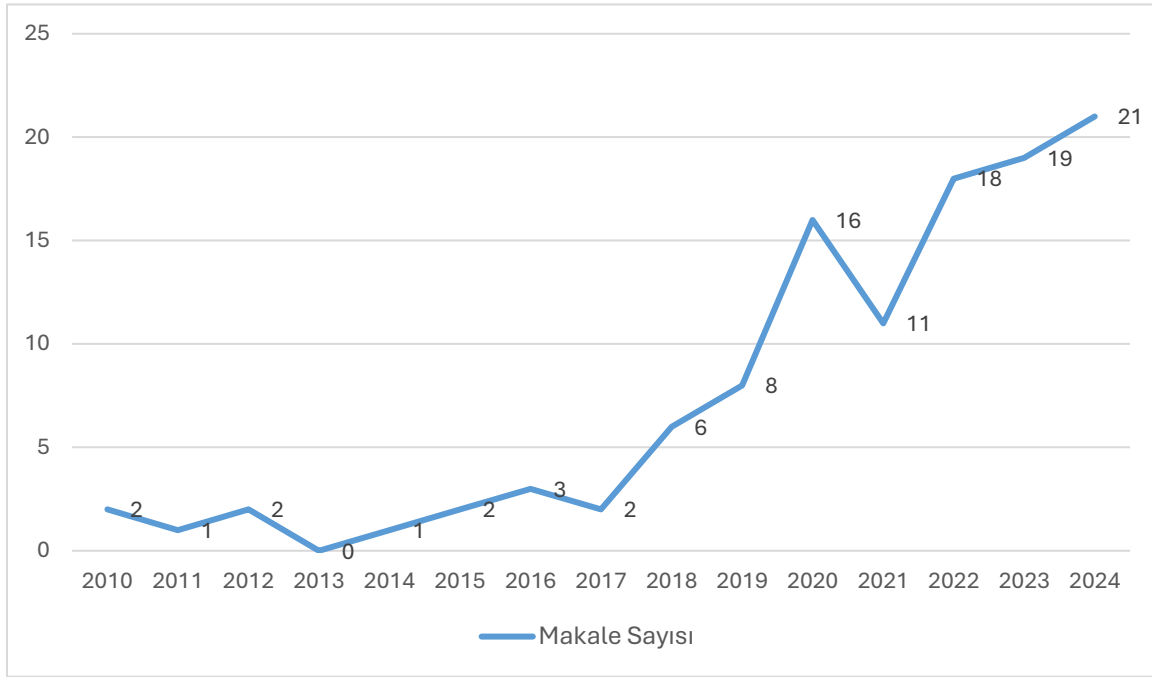
Bulgular

Bu çalışmanın kapsamı gereği işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yapılmış çalışmalar analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda veri setinin genel görünümünü aktarmak amacıyla tanımlayıcı analiz yapılmıştır. Tanımlayıcı analizler bir veri setindeki zaman aralığı, makale sayısı, yıllık büyüme oranı, toplam yazar vs. gibi bilgileri sunmaktadır. Tanımlayıcı analiz Tablo 1’de aktarılmıştır.

Tablo 1: Tanımlayıcı Analiz

Zaman Aralığı	2010-2024
Makale Sayısı	112
Yıllık Büyüme Oranı	% 18.29
Toplam Yazar	308
Tek Yazarlı Makale	16
Uluslararası Ortak Yazarlık Oranı	% 44.64
Makale Başına Ortak Yazar Sayısı	2.96
Toplam Kaynak	8177
Makale Ortalama Yaşı	3.21
Makale Başına Ortalama Alıntılar	30.28

Tablo 1’de de görüldüğü üzere arama kriterlerine göre yeşil girişimcilikle ilgili çalışmaların 2010 yılından itibaren başladığı söylenebilir. İncelenen 112 makalenin yıllık büyüme oranı %18.29 olarak tespit edilmiştir. Çalışmalarda toplam 308 araştırmacı yer alırken tek yazarlı çalışma sayısının 16 olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalarda uluslararası ortak yazarlık oranı %44,64, makale başına ortak yazar sayısı ise 2.96 olarak bulunmuştur. Araştırmacılar toplam 8177 kaynağa başvurarak çalışmalarını yapmışlardır. Makale ortalama yaşı 3.21 olarak, makale başına ortalama alıntı ise 30.28 olarak tespit edilmiştir. Çalışmaların yıl bazında hangi seyirde devam ettiği Şekil 2’de aktarılmıştır.

Şekil 2: Yeşil Girişimcilik Konulu Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 2’de görüldüğü üzere 2010 yılından itibaren çalışmaların yapılmaya başlanmıştır. Yıllar bazında değerlendirme yapılırsa en az 0 makaleyle 2013 yılı, en fazla ise 21 makaleyle 2024 yılı ön plana çıkmaktadır. Özellikle son yıllarda yeşil girişimcilikle ilgili işletme alanında yapılan çalışmaların arttığını söylemek mümkündür. 2020-2021 yılları arasındaki geçişte yaşanan düşüş ise Covid19 pandemisiyle ilişkilendirilebilir.

Yayın-Üniversite İlişkisi

İşletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayın yapan üniversitelerin rakamsal gösterimi ve hangi üniversitelerin bu bağlamda öne çıktığına dair bilgiler Tablo 2’de aktarılmıştır.

Tablo 2: Üniversite Bazında Yayın Sayısı

No	Üniversite	Ülke	Yayın Sayısı
1	Belfast Kraliçe Üniversitesi	Kuzey İrlanda	6
2	Dublin Kolej Üniversitesi	İrlanda	6
3	Southampton Üniversitesi	İngiltere	6
4	St. Gallen Üniversitesi	İsviçre	6
5	Oldenburg Carl Von Ossietzky Üniversitesi	Almanya	5
6	Kopenhag İşletme Okulu	Danimarka	5
7	Leeds Üniversitesi	İngiltere	5
8	Liverpool Üniversitesi	İngiltere	5
9	De Montfort Üniversitesi	İngiltere	4
10	Dhofar Üniversitesi	Umman	4

Tablo 2 incelendiğinde yeşil girişimcilik konusunda en fazla yayın yapan ilk on üniversitenin sıralandığı görülmektedir. Bu verilere göre 6 makaleyle Belfast Kraliçe Üniversitesi, Dublin Kolej Üniversitesi, Southampton Üniversitesi, St. Gallen Üniversitesi öne çıkmaktadır. Daha sonra Oldenburg Carl Von Ossietzky Üniversitesi, Kopenhag İşletme Okulu, Leeds Üniversitesi ve Liverpool Üniversitesi 5 makaleyle onları takip etmektedir. De Montfort Üniversitesi ve Dhofar Üniversitesi de 4 makaleyle listedeki yerini almıştır.

Yayın-Dergi İlişkisi

İşletme alanında yeşil girişimcilik konusunda makale yayınlayan dergilerin rakamsal gösterimi ve hangi dergilerin bu bağlamda öne çıktığına dair bilgiler Tablo 3'te aktarılmıştır.

Tablo 3: Dergi Bazında Makale Sayısı

No	Dergi Adı	Makale Sayısı
1	Business Strategy and the Environment	17
2	Cogent Business & Management	9
3	Small Business Economics	9
4	Entrepreneurship and Sustainability Issues	5
5	Technological Forecasting and Social Change	5
6	International Entrepreneurship and Management Journal	3
7	International Small Business Journal	3
8	Quality- Access to Success	3
9	Administrative Sciences	2
10	Business Ethics, the Environment & Responsibility	2

Tablo 3 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayın yapan ilk on derginin sıralandığı görülmektedir. Tablodaki verilere göre sırasıyla; Business Strategy and the Environment (17), Cogent Business & Management (9), Small Business Economics (9), Entrepreneurship and Sustainability Issues (5), Technological Forecasting and Social Change (5), International Entrepreneurship and Management Journal (3), International Small Business Journal (3), Quality-Access to Success (3), Administrative Sciences (2), Business Ethics, the Environment & Responsibility (2) gelmektedir.

Yazar-H-İndeks İlişkisi

H-İndeks, bir araştırmacının “h” sayıda yapmış olduğu yayına en az “h” sayıda atıf yapıldığını gösteren bir indekstir. Başka bir ifadeyle, bir araştırmacının h-İndeksinin 5 olması, bu araştırmacının en az 5 yayınına en az 5’er kez atıf yapıldığını göstermektedir (Dal ve Çıtırık, 2024, s.415). İşletme alanında yeşil girişimcilik konusunda makale yayınlayan araştırmacıların rakamsal gösterimi ve hangi araştırmacıların bu bağlamda öne çıktığına dair bilgiler Tablo 4’te aktarılmıştır. Ayrıca bir araştırmacının en fazla alıntı yapılan çalışmalarına ve diğer çalışmalarından aldığı alıntıların sayısını da gösteren h-İndeksi de listeye eklenmiştir.

Tablo 4: Yazarların H-İndeks Puanı ve Makale Sayısı

No	Yazar	H-İndeks	Makale Sayısı
1	Fichter K	2	2
2	Aledeinat M	2	2
3	Ali A	2	2

4	Almajalı Da	2	2
5	Andersen J	2	2
6	Ho Mt	2	2
7	Asad M	2	2
8	Hansen Eg	2	2
9	Liu Y	2	2
10	Hyders S	2	2

Tablo 4 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayın yapan ilk on yazarın yayın sayısı ve h-indeks puanının sıralandığı görülmektedir. Listeye bakıldığında ilk onda yer alan tüm yazarların yeşil girişimcilik ile ilgili yayın sayısının 2 olduğu ve h-indekslerinin de aynı şekilde 2 olduğu görülmektedir. Bu bağlamda yeşil girişimcilik alanında Fichter K., Aledeinat M., Ali A., Almajalı Da., Andersen J., Ho Mt., Asad M., Hansen Eg., Liu Y., Hyders S. gibi yazarların ön plana çıktığı ve bu konuda akademik çalışmalar yaptığı ortaya koyulmuştur.

Yayın-Ülke-Atıf İlişkisi (Coğrafi Analiz)

Gerçekleştirilen çalışmaların uluslararası nitelik taşıyıp taşımadığını göstermek amacıyla yapılan coğrafi analizde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda makale yayınlayan ülkelerin rakamsal gösterimi ve hangi ülkelerin bu bağlamda öne çıktığına dair bilgiler Tablo 5'te aktarılmıştır. Aynı zamanda ülkelerin iş birliği içerisinde yürüttüğü akademik çalışmalara dair etkileşimi gösteren veriler de Tablo 6'da aktarılmıştır.

Tablo 5: Yeşil Girişimcilik Konusunda Yayın Yapan Ülkelerin Makale ve Atıf Sayısı

No	Ülke	Makale Sayısı
1	Birleşik Krallık (İngiltere)	69
2	Almanya	33
3	Çin	28
4	ABD	25
5	Hollanda	21
6	İtalya	19
7	İspanya	18
8	Endonezya	13
9	İsveç	13
10	İrlanda	12

Tablo 5 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayın yapan ilk on ülkenin yaptığı yayın sayısı ve buna göre yapılan sıralamaya ait liste görülmektedir. Liste incelendiğinde, Birleşik Krallık'ın 69 makale ile diğer ülkelere kıyasla belirgin bir farkla önde olduğu görülmektedir. Birleşik Krallık'ı Almanya (33), Çin (28), ABD (25), Hollanda (21), İtalya (19), İspanya (18), Endonezya (13), İsveç (13) ve İrlanda (12) gibi ülkeler takip etmektedir. Öte yandan atıf sayısına bakıldığında yine Birleşik Krallık (1222) ön plana çıkmaktadır. Danimarka (722), Almanya (192), Hollanda (186), Portekiz (140), İrlanda (107), Malezya (107), Avustralya (87), Norveç (69) ve Çin (60) de yaptıkları çalışmalarla bu konuda en fazla atıf alan ülkelerden olmuşlardır. Ortalama makale başı atıf sayısı dikkate alındığında

ise Danimarka'nın (359.00) zirvede olduğu görülmektedir. Danimarka'yı Portekiz (140.00), Avustralya (87.00), Birleşik Krallık (58.20), Malezya (35.70), Hollanda (31.00), Vietnam (30.00), İrlanda (26.80), Yunanistan (25.00) ve Yeni Zelanda (21.50) gibi ülkeler takip etmektedir.

Tablo 6: Yeşil Girişimcilik Konusunda Yayımlanan Makalelerin Ülke Bazlı Dağılımı ve Etkileşimi

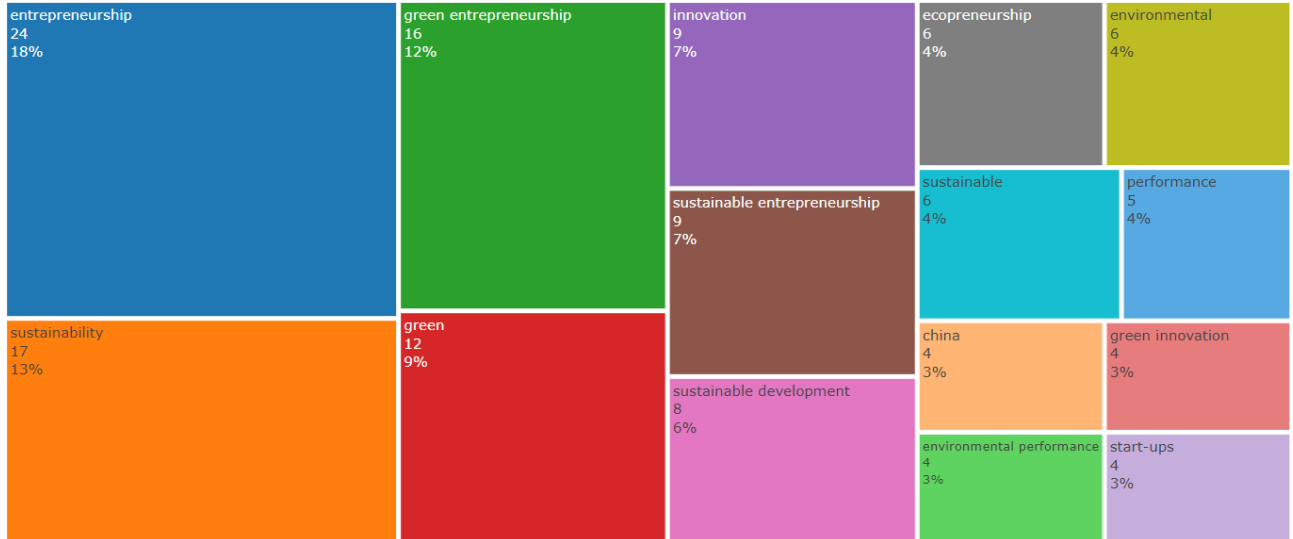
Ülkeler	Etkileşim Sayısı
Birleşik Krallık-ABD	5
Almanya- Avusturya	3
Almanya-ABD	3
Çin-ABD	2
Fransa-Belçika	2
İrlanda-Belçika	2
İrlanda-Fransa	2

Tablo 6 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayın yapan ülkelerin birbirleriyle olan akademik ilişkileri görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda ülkeler arasında en çok iş birliği Birleşik Krallık-ABD (5) arasında yapılmıştır. Bunu sırasıyla; Almanya- Avusturya (3), Almanya-ABD (3), Çin-ABD (2), Fransa-Belçika (2), İrlanda-Belçika (2), İrlanda-Fransa (2) takip etmektedir.

Kavram-Tema İlişkileri

Kavram-tema ilişkileri bağlamında tematik matris analizleri, trend konular, birlikte oluşum ağları, tematik evrim, kelime bulutu, kelime ağacı gibi analizler gerçekleştirerek incelenen makalelerin arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla yeşil girişimcilik şeması oluşturulmuştur. Buna ilaveten yeşil girişimcilik konusunda öne çıkan kavramların yıllar içinde geçirdiği evrim de analiz edilmiştir. Böylece konuya ilgi duyan araştırmacılarda fikir oluşturulması hedeflenmiştir.

Çalışmaya konu olan 112 makalede yer alan anahtar kelimeler üzerine gerçekleştirilen kelime ağacı analizi neticesinde en çok ağırlığa sahip kelimeler tespit edilmiştir. Akademik çalışmaların içeriği hakkında önemli ipuçları veren anahtar kelimelerin analize tabi tutulmasıyla Şekil 4'teki görsel elde edilmiştir.

Şekil 3: Kelime Ağacı Analizi

Şekil 3 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanan makalelerdeki en çok ağırlığa sahip ilk on beş anahtar kelime görülmektedir. Kelime ağacına göre en çok ağırlığa sahip kelime girişimcilik (24) olmuştur. Bu kelimeye ilaveten sürdürülebilirlik (17), yeşil girişimcilik (16), yeşil (12), inovasyon (9), sürdürülebilir girişimcilik (9), sürdürülebilir kalkınma (8), ekogirişimcilik (6), sürdürülebilir (6), Çin (4), çevresel performans (4), çevresel (6), performans (5), yeşil inovasyon (4) ve start up (4) gibi kelimeler tespit edilmiştir.

Yeşil girişimcilik konusunda en çok çalışılan kelimeleri tespit etmek amacıyla kelime bulutu analizi yapılmıştır. Bu bağlamda hangi kelimelerin öne çıktığını gösteren görsel Şekil 4'te mevcuttur.

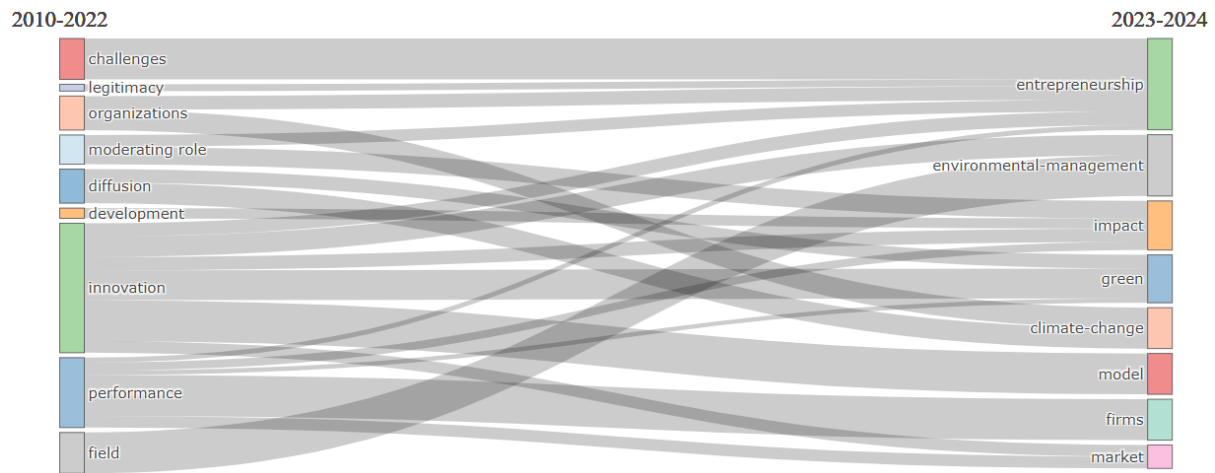

Şekil 4: Kelime Bulutu Analizi

Şekil 4 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanan makalelerde özet ve anahtar kelimeler kısmında en fazla değinilen kelimeler görünmekte ve ne ağırlıkta çalışıldığını da yazı puntosunun büyüklüğü göstermektedir. Buna göre yeşil (green) (34), inovasyon (innovation) (31), girişimcilik (entrepreneurship) (28), performans

(performance) (24), yönetim (management) (19) ve sürdürülebilir girişimcilik (sustainable entrepreneurship) (17) kavramlarının ağırlık olarak öne çıktığı söylenebilir. Bu kavramları strateji (strategy) (9), sürdürülebilirlik (sustainability) (11), işletme (business) (16) gibi kelimeler takip etmektedir.

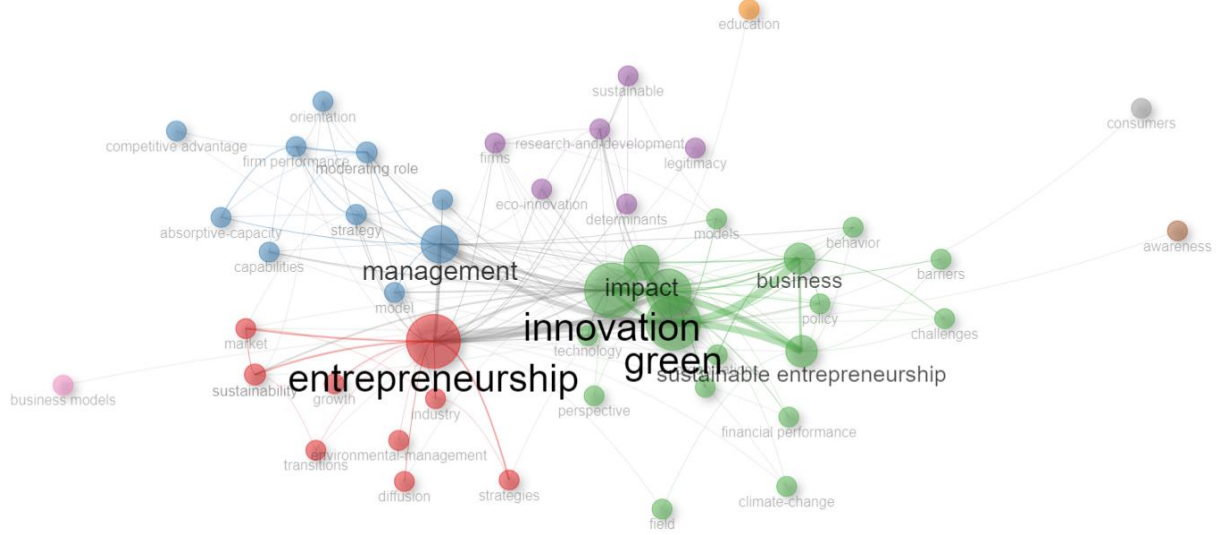
İşletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yapılan çalışmalarda ön plana çıkan temaları tespit etmek için tematik evrim analizi yapılmıştır. Tematik evrim analiziyle bir konunun çalışıldığı alandaki değişimi, değişimin yönünü, gelişimi ve bu alanın gelecekte nereye evrileceğinin tahmin edilmesi mümkündür. Tematik analiz sonucu oluşan diyagramda yer alan düğümlerden her biri farklı bir temayı temsil eder. Düğümleri oluşturan çizgilerin genişliği kavramların paylaşılma oranını gösterir. Yani kavramlar arasındaki bağlantının gücü fazlaysa çizgi de geniş olacaktır (Cobo ve diğerleri, 2011, s.148). Bu bağlamda yapılan tematik analizi Şekil 5'te gösterilmiştir.

Şekil 5: Tematik Evrim Analizi

Şekil 5'te görüldüğü üzere tematik evrim analizinde yeşil girişimcilik alanı 2010-2022 ve 2023-2024 olmak üzere iki kırılımdan oluşturulmuştur. Literatürde görece yeni bir kavram olması ve özellikle 2010 yılından sonra farklı kavramlarla çalışılmış olmasından dolayı 2010-2022 ve güncel trendlerin de ortaya koyulabilmesi için 2023-2024 dönemi seçilerek iki kırılma (dönem) oluşturulmuştur. 2010-2022 olan dönemde performans (performance), inovasyon (innovation), örgütler (organizations), meşruiyet (legitimacy) gibi kavramların ön plana çıktığı, 2023-2024 döneminde ise girişimcilik (entrepreneurship), çevre yönetimi (environmental management), yeşil (green), iklim değişikliği (climate change), piyasa (market) gibi kavramların ön plana çıktığı söylenebilir. Birinci dönem olan 2010-2022 ile son dönem olan 2023-2024 arasındaki kavramlar arasındaki ilişkiler incelendiğinde birinci dönemdeki kavramlardan örgütler kavramının son dönem kavramlarından iklim değişikliği ve girişimcilik kavramı üzerinde etkili olduğu, yine birinci dönem kavramlarından inovasyon kavramının, son dönem olan 2023-2024 dönemindeki kavramlardan piyasa, yeşil, iklim değişikliği, çevre yönetimi ve girişimcilik kavramları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Son olarak birinci dönem kavramlarından performans kavramının, son dönem kavramlarından firmalar, piyasa, yeşil ve girişimcilik kavramları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. 2010-2022 yılları arasında daha çok kurumsal işleyişte yer alan kavramlar (legitimacy, development, performance, organizations vs.) yerini 2023-2024 dönemlerinde daha güncel ve literatürde popüler kavramlara (entrepreneurship, environmentel management, green, climate-change) bıraktığı söylenebilir. Toplumda ve literatürdeki bu kavramlara olan ilgi, ikinci kırılımdaki değişime sebep olduğu söylenebilir.

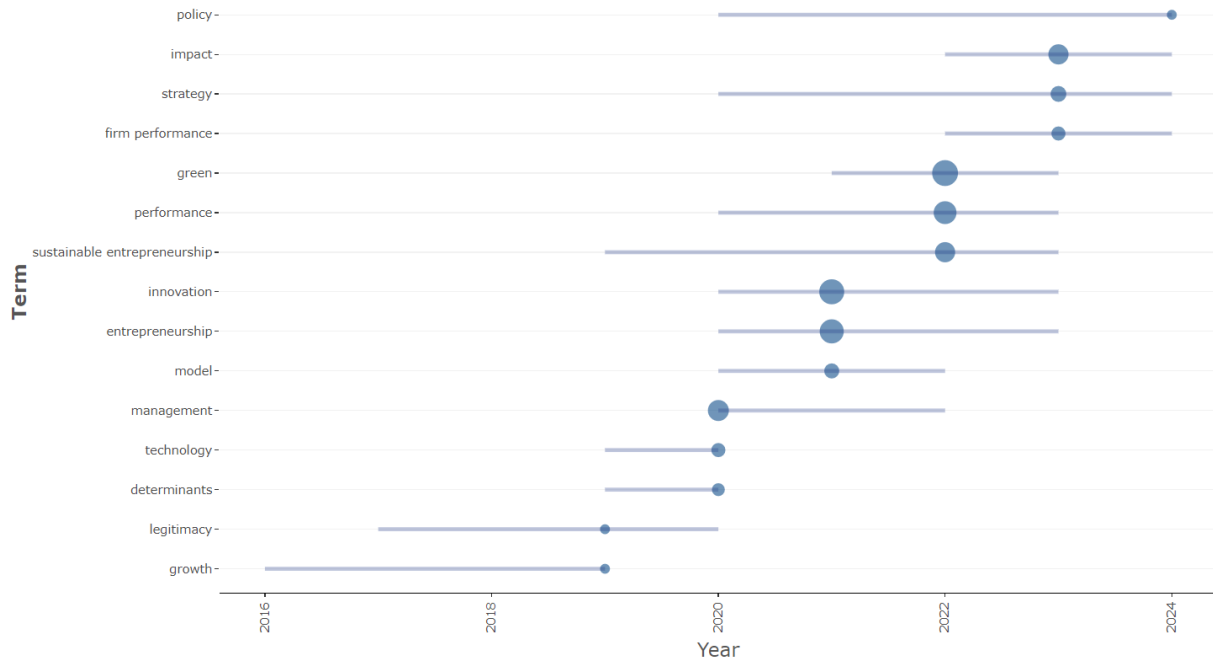
İşletme alanında yeşil girişimcilik konusundaki makalelerde ön plana çıkan temalar ve bu temaların birbirleriyle olan ilişkisini göstermek amacıyla birlikte oluşum ağı analizi gerçekleştirilmiştir. Birlikte oluşum ağı analizine ilişkin bulgular Şekil 6’da ortaya konulmuştur.

Şekil 6: Birlikte Oluşum Ağı Analizi

Şekil 6 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanan makalelerde özet ve anahtar kelimeler kısmında en fazla değinilen kelimeler ve bu kelimelerin birbirleriyle olan ilişkisi birlikte oluşum ağıyla gösterilmektedir. Tematik evrim analizi, kelime bulutu ve kelime ağacı analizlerinde olduğu gibi “girişimcilik (entrepreneurship)”, “inovasyon (innovation)”, “yeşil (green)” gibi kavramların çalışılma sıklığı ve diğer kavramlarla olan ilişkisi bağlamında ön plana çıktığı görülmektedir. Diğer yandan “işletme modelleri (business models)”, “eğitim (education)”, “tüketiciler (consumers)” gibi kavramların daha az çalışılmış ve diğer kavramlarla daha az ilişkili olduğu görülmektedir.

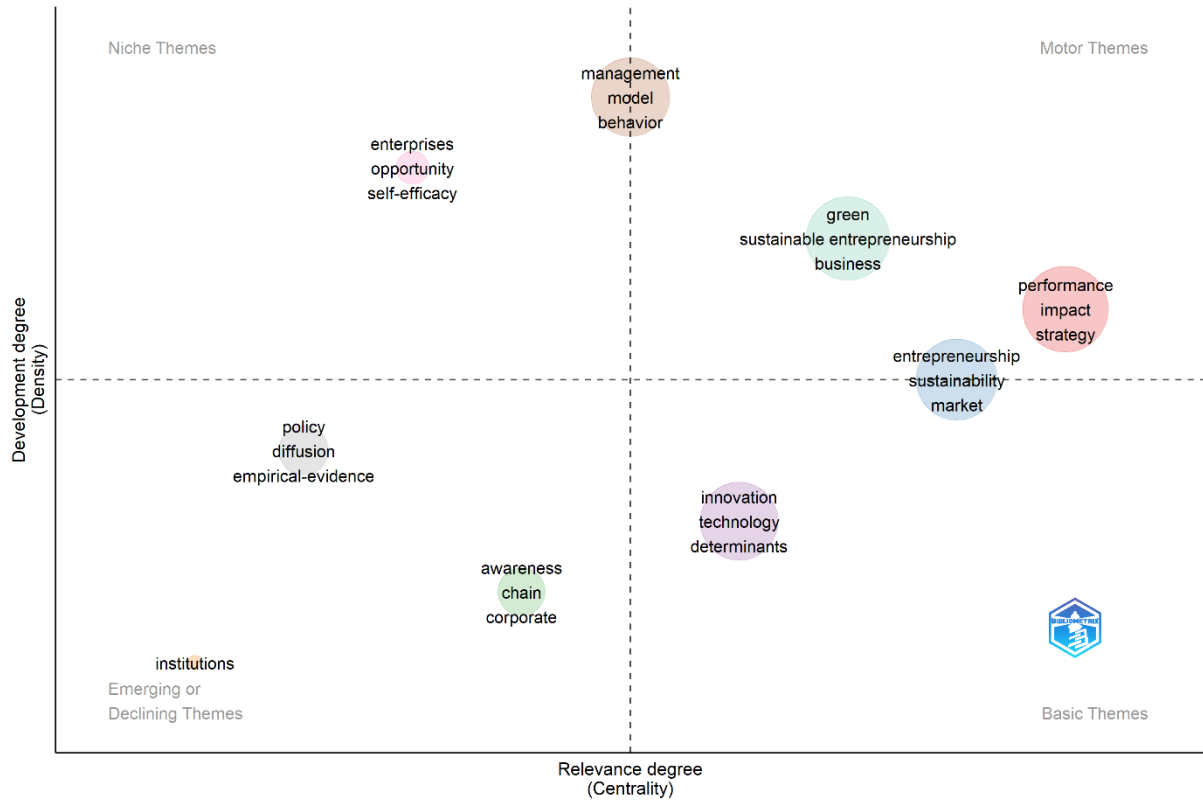
Alan yazınında yeşil girişimcilikle ilgili eğilimi tespit etmek ve ayrıca bu kavramın ne düzeyde çalışıldığı, hangi zaman aralığında revaçta olduğu, hangi kavramların yeşil girişimcilik konusunda yükselişe geçtiğini ortaya koymak için trend konular analizi gerçekleştirilmiştir. Analize ilişkin bulgular Şekil 7’de aktarılmıştır.

Şekil 7: Trend Konular Analizi

Şekil 7 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanan makalelerdeki trend konular ve onlar hakkındaki bulgular görülmektedir. Bu bulgulara göre; 2016-2020 yılları arasında “büyüme” ve “meşruiyet” kavramlarının; 2020-2022 yılları arasında “teknoloji”, “yönetim”, “girişimcilik” ve “inovasyon” kavramlarının; 2022-2024 yılları arasında ise “sürdürülebilir girişimcilik”, “performans”, “yeşil”, “strateji”, “politika” gibi kavramların ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Trend konuların yıllar içerisinde gösterdiği bu değişim hem küresel gündemdeki gelişmeler hem de işletme alanındaki akademik önceliklerin zamanla evrilmesiyle açıklanabilir. 2016-2020 döneminde “büyüme” ve “meşruiyet” gibi kavramların öne çıkması, yeşil girişimciliğin henüz yeni bir alan olarak kabul görme ve ekonomik değer yaratma çabalarının yansımasıdır. 2020-2022 döneminde teknolojik gelişmelerin hız kazanması ve dijitalleşmenin etkisiyle “teknoloji”, “yönetim” ve “inovasyon” kavramları ön plana çıkmıştır. Son olarak, 2022-2024 döneminde ise iklim krizinin daha acil bir sorun haline gelmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin yaygınlaşmasıyla birlikte “sürdürülebilir girişimcilik”, “yeşil” ve “politika” gibi kavramlar literatürde daha fazla yer bulmuştur. Bu tematik kaymalar hem çevresel hem de kurumsal dinamiklerin akademik çalışmalara yansıması olarak değerlendirilebilir.

Analiz bakımından son olarak işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanmış makalelerin kümelenmesini gösteren tematik harita analizi yapılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçları Şekil 8’de gösterilmektedir.

Şekil 8: Tematik Harita Analizi

Şekil 8 incelendiğinde işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yayınlanan makalelerin tematik analiz sonuçları görülmektedir. Analizde *temel temalar* kısmında inovasyon, teknoloji ve belirleyiciler kavramlarının ön plana çıktığı söylenebilir. Literatüre yön verici kavramların yer aldığı *ana temalar* kısmında yeşil, sürdürülebilir girişimcilik, işletme, performans, strateji gibi kavramların ön plana çıktığı görülmektedir. Konuyla ilgili spesifik ve özel ilgi alanlarını ortaya çıkaran *niş temalar* kısmında girişimler, fırsat ve öz yeterlilik kavramları ön plana çıkmaktadır. Son olarak *gelişmekte veya gerileyen temalar* kısmında ise organizasyonlar, politika, farkındalık, kurum gibi kavramların olduğu görülmektedir.

Sonuç

İşletme alanında yeşil girişimcilik konusu üzerine yapılan çalışmaları inceleme amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada Web of Science veri tabanında 2024 Haziran (30.06.2024) tarihine kadar yayınlanmış 112 makalenin analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda ilgili alandaki yıllık büyüme oranı %18.29 olarak bulunmuştur. Toplam 308 yazarın akademik çalışmalar yürüttüğü işletme alanında yeşil girişimcilik konusunda yapılan çalışmalarda makale başına ortalama alıntı 30.28 olarak tespit edilmiştir. İlgili alanda 2010 yılında 2 çalışmayla başlayan serüven 2024 yılının henüz yarısında 21 makaleyle devam etmektedir. Şekil 2’de görüldüğü üzere bu alandaki ilgi -pandeminin etkilediği yıl (2020-2021 arası) hariç- sürekli artmaktadır. Özellikle küreselleşen dünyada toplumun her kesimine sirayet eden sürdürülebilirlik, yeşil, çevre merkezli eylem ve düşüncelerin işletmelere ve dolayısıyla bu alandaki çalışmalara yansması beklenen bir durumdur. Bu alandaki çalışmaların her yıl artması da önümüzdeki yıllarda da böyle bir eğilimin olacağına işaret etmektedir.

Makalelerin üniversitelere göre dağılımına bakıldığında Belfast Kraliçe Üniversitesi, Dublin Kolej Üniversitesi, Southampton Üniversitesi ve St. Gallen Üniversitesi’nin 6 makaleyle öne çıktığını söylemek mümkündür. Dergi açısından bakıldığında 17 makaleyle

“Business Strategy and the Environment” dergisinin bu alanda lokomotif görevi gördüğünü söyleyebiliriz. İlgili çalışmalarda öne çıkan yazarlar ise Fichter K, Aledeinat M., Ali A. olmuştur. Gerçekleştirilen çalışmaların ülke bazında bir değerlendirilmesi yapıldığında 69 makaleyle Birleşik Krallık’ın bu alanda önde olduğunu söylemek mümkündür. Birleşik Krallık’ın bu alanda önde olması, çevresel sürdürülebilirlik politikalarına verdiği önem ve akademik teşviklerin güçlü olmasından kaynaklanıyor olabilir. Almanya (33) ve Çin (28) ülkelerinin ise Birleşik Krallığı takip ettiği görülmektedir. Ülkelerin akademik ilişki sürecinde kurduğu bağlantılar incelendiğinde en çok ilişkinin Birleşik Krallık ve ABD (5) arasında kurulduğu tespit edilmiştir. Veri setinde incelenen makalelerde en çok öne çıkan kavram girişimcilik (24) olmuştur. Girişimciliği sürdürülebilirlik, yeşil girişimcilik, yeşil, inovasyon kavramlarının takip ettiği ortaya koyulmuştur. Yeşil girişimcilik alanının tematik evrimi incelendiğinde literatürde görece yeni bir kavram olması ve özellikle 2010 yılından sonra farklı kavramlarla çalışılmış olmasından dolayı 2010-2022 ve güncel trendlerin de ortaya koyulabilmesi için 2023-2024 dönemi seçilerek iki kırılma (dönem) oluşturulmuştur. İlk dönemde performans, inovasyon ve örgütler; ikinci dönemde ise girişimcilik, çevre yönetimi ve yeşil kavramlarının ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Araştırmacıların bu süreçte rasyonel hareket ettiği ve günün ihtiyaç ve problemlerine cevap bulabilmeye yönelik hareket ettikleri söylenebilir. Güncel trend kavramlara bakıldığında sürdürülebilir girişimcilik, performans, yeşil, strateji ve politika gibi kavramların revaçta olduğu görülmektedir. Bu kavramlar ekseninde yürütülecek çalışmaların sayıca artmasının ilgili alanda farklı bulguların ortaya çıkmasına olanak sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca gelişim, yeşil otel ve ödeme kavramları niş alan olarak tespit edilmiştir. Konuya ilgi duyan araştırmacılar bu kavramlara yönelerek pragmatik bir adım atabilirler.

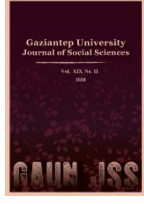
Bu çalışma sağlam temellere dayanarak yapılmasına rağmen bazı kısıtlılıkları da vardır. Çalışmada sadece makale türü incelenmiş olup kitap, kitap bölümleri ve konferans çalışmaları veri setine dahil edilmemiştir. Kısıtlılıklardan birisi veri setinin sadece makalelerden oluşmasıdır. Gelecekte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar veri setine bildiri, kitap bölümleri ve kitap çalışmalarını da ekleyerek veri setini genişletebilirler. İkinci olarak çalışmaların büyük çoğunluğunun İngilizce dilinde yapılmış olmasından dolayı sadece bu dildeki çalışmalar veri setine dahil edilmiştir. Gelecekte bu konuda yapılacak çalışmalarda diğer diller de veri setine eklenebilir. Diğer bir sınırlılık ise veri tabanı olarak sadece Web of Science verilerinin analize tabi olmasıdır. Scopus gibi geniş veri havuzu olan veri tabanının veri setine dahil edilmesiyle daha çok çalışma analiz edilebilir. Son kısıt olarak ise yeşil girişimcilik alanında yapılan çalışmaların sadece işletme alanı ile sınırlı tutulmuş olmasıdır. Farklı disiplinlerdeki yeşil girişimcilik konularının veri setine dahil edilmesiyle literatüre katkıda bulunulabilir.

Kaynakça

- Allen J. C. ve Malin, S. (2008). Green Entrepreneurship: A Method For Managing Natural Resources? *Society and Natural Resources* 21(9), 828–844. <https://doi.org/10.1080/08941920701612917>
- Amankwah, J. ve Sesen, H. (2021). On The Relation Between Green Entrepreneurship Intention and Behavior. *Sustainability*, 13(13), 7474. <https://doi.org/10.3390/su13137474>
- Baghini, M. S., Mohammadi, M. ve Norouzkhani, N. (2024). Usability Testing: A Bibliometric Analysis Based on WoS Data. *Journal of Scientometric Research*, 13(1), 9-24. <https://doi.org/10.5530/jscires.13.1.2>
- Bouarar, A. C., Mouloudj, S., Makhlof, A. ve Mouloudj, K. (2022). Predicting Students’ Intentions to Create Green Start-Ups: A Theory of Planned Behaviour Approach. *In SHS*

- Web of Conferences*, 135, *EDP Sciences*.
<https://doi.org/10.1051/shsconf/202213501002>
- Brito-Ochoa, M. P., Sacristán-Navarro, M. A. ve Pelechano-Barahona, E. (2020). A Bibliometric Analysis of Dynamic Capacities in The Field of Family Firms (2009-2019). *European Journal of Family Business*, 10(2), 69-81.
<https://doi.org/10.24310/ejfbefb.v10i2.10162>
- Casson, M. (2003). Entrepreneurship, Business Culture and The Theory of The Firm. In *Handbook Of Entrepreneurship Research* (pp. 223-246). https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1191-9_10
- Cesur, E. (2023). Sürdürülebilir Destinasyon Geliştirmede Yeşil Girişimcilik. *Turizm ve Destinasyon Araştırmaları Iv*, 201.
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E. ve Herrera, F. (2011). An Approach For Detecting, Quantifying, and Visualizing The Evolution of A Research Field: A Practical Application To The Fuzzy Sets Theory Field. *Journal of informetrics*, 5(1), 146-166.
<https://doi.org/10.1016/j.joi.2010.10.002>
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G. ve Herrera-Viedma, E. (2015). A Relational Database Model For Science Mapping Analysis. *Acta Polytechnica Hungarica*, 12(6), 43- 62.
<https://doi.org/10.12700/APH.12.6.2015.6.3>
- Dal, A. ve Çıtırık, M. (2024). Bilimsel Platformlarda Akademik Kimlik Tanımlayıcıları ve Yazar İndeksleri. *Sağlık Bilimleri Dergisi*, 33(3), 413-419.
<https://doi.org/10.34108/eujhs.1405060>
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021), How To Conduct A Bibliometric Analysis: An Overview And Guidelines. *Journal Of Business Research*, S.133, Ss.285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Ead, H. A., Rashed, A., Ghoniem, W. ve Turk, M. (2022). Factors Affecting Students Intentions Toward Green Entrepreneurship in COVID-19 Pandemic Times: A Case Study of Egyptian Universities. *International Journal of Education and Learning*, 4(2), 140-154.
<https://doi.org/10.31763/ijele.v4i2.716>
- Farooq, R. (2023). Knowledge management and performance: a bibliometric analysis based on Scopus and WOS data (1988–2021). *Journal of Knowledge Management*, 27(7), 1948-1991. <https://doi.org/10.1108/JKM-06-2022-0443>
- Hoang, G., Le, T. T. T., Tran, A. K. T., ve Du, T. (2020). Entrepreneurship Education and Entrepreneurial intentions of University Students in Vietnam: The Mediating Roles of Self-Efficacy and Learning Orientation. *Education+ Training*, 63(1), 115-133.
<https://eric.ed.gov/?id=EJ1279573>
- Jones, T., ve Ram, M. 2013 Entrepreneurship as Ethnic Minority Liberation. *Enterprise Research Center (ERC)*. (11). 415-429. <https://www.enterpriseresearch.ac.uk/wp-content/uploads/2014/01/ERC-RP11-Jones-and-Ram-EMBs.pdf>
- Najimudinova, S. ve Oskonbaeva, Z. (2022). Entrepreneurship And Environment: Green Entrepreneurship (Bibliometric Analysis). https://www.researchgate.net/profile/Seyil-Najimudinova/publication/379512878_Entrepreneurship_and_Environment_Green_Entrepreneurship_Bibliometric_Analysis/links/660d1db010ca867987373ac2/Entrepreneurship-and-Environment-Green-Entrepreneurship-Bibliometric-Analysis.pdf
- Nuringsih, K., ve Nuryasman, M. N. (2022). Understanding Relationship Green Entrepreneurship and Circular Economy. *Jurnal Manajemen*, 26(2), 200-224.
<http://dx.doi.org/10.24912/jm.v26i2.970>

- Parrish, B.D. ve Foxon, T.J. (2009). Sustainability Entrepreneurship and Equitable Transitions To A Low-Carbon Economy. *Green Management International*, 55, 47–62. <https://www.jstor.org/stable/greemanainte.55.47>
- Rahman, S. A., Amran, A., Ahmad, N. ve Taghizadeh, N.S.K. (2014). Grameenphone: Creating A Win-Win at The Base of The Pyramid in Bangladesh. *Global Business and Organizational Excellence*. 33. 41-53 <https://doi.org/10.1002/joe.21562>
- Sánchez, A. D., Del Río, M. D. L. C., ve García, J. Á. (2017). Bibliometric analysis of publications on wine tourism in the databases Scopus and WoS. *European Research on Management and Business Economics*, 23(1), 8-15. <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2016.02.001>
- Seyhan, M., Durmuş, G., Yaşar Uğurlu, Ö., Bayar, Y. (2024). İşletme Tarihi Üzerine Bibliyometrik Bir Çalışma 1991'den 2023'e Web of Science'daki Yayınların İncelenmesi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 243-258. <https://doi.org/10.17218/hititsbd.1438419>
- Sudiasjayanti, C. (2017). The Green Behavior Differences of Green Entrepreneur Intentions Among Male and Female Students. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(12), 1326-1335. <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v7-i12/3786>
- Shi, Y., Wang, Z., Zhang, G., Wei, X., Ma, W., & Yu, H. (2024). Evaluating the Research Status of the remote sensing-mediated monitoring of Forest Biomass: a bibliometric analysis of WOS. *Forests*, 15(3), 524. <https://doi.org/10.3390/f15030524>
- Tan, H., Mong, G. R., Wong, S. L., Wong, K. Y., Sheng, D. D. C. V., Nyakuma, B. B., ... ve Lee, C. H. (2024). Airborne microplastic/nanoplastic research: a comprehensive Web of Science (WoS) data-driven bibliometric analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 31(1), 109-126. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-31228-7>
- Tan, K. L., Suhaida, S. ve Leong, Y. P. (2013). Self-Efficacy and Green Entrepreneurship. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, *IOP Publishing*, 16(1), 012119. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/16/1/012119>
- Tien, N. H., Hiep, P. M., Dai, N. Q., Duc, N. M. ve Hong, T. T. K. (2020). Green Entrepreneurship Understanding in Vietnam. *International Journal of Entrepreneurship*, 24(2), 1-14. <https://www.abacademies.org/articles/Green-Entrepreneurship-Understanding-in-Vietnam1.pdf>
- Wallin, J. A. (2005). Bibliometric Methods: Pitfalls and Possibilities. *Basic & Clinical Pharmacology & Toxicology*, S.97(5), ss.261–275. https://doi.org/10.1111/j.1742-7843.2005.pto_139.x
- Yan, L. ve Zhiping, W. (2023). Mapping the literature on academic publishing: A bibliometric analysis on WOS. *Sage Open*, 13(1), 21582440231158562. <https://doi.org/10.1177/21582440231158562>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1688238

Türkiye’de Politik İstikrarın Karbon Emisyonu Üzerine Etkisi

The Impact of Political Stability on Carbon Emissions in Türkiye

Zeliha Semra KILINÇ^{a*} Üzeyir AYDIN^b Selim ŞANLISOY^c

^a Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Yenipazar Meslek Yüksekokulu, Aydın / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9837-1587

^b Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2777-6450

^c Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-0629-0905

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Nisan 2025

Kabul tarihi: 25 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Politik İstikrar,
Karbon Emisyonu,
Ekonomik Büyüme.

ÖZ

Karbon emisyonlarının artışı, küresel ısınmanın temel nedenlerinden biri olarak kabul edilmekte ve bu durum, iklim değişikliği, kuraklık, sel, sıcak hava dalgaları, orman yangınları ve deniz seviyelerindeki yükselme gibi ciddi çevresel tehditleri beraberinde getirmektedir. Bu etkiler, sadece doğal ekosistemleri değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetleri, halk sağlığını ve toplumsal yapıyı da olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, karbon emisyonunu etkileyen temel faktörlerin doğru şekilde belirlenmesi ve bu faktörlere yönelik etkili, bütüncül ve sürdürülebilir politikaların geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Mevcut literatürde karbon emisyonlarının genellikle ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve sanayileşme gibi değişkenlerle ilişkili olduğu belirtilmektedir. Ancak son yıllarda politik faktörlerin, özellikle politik istikrarın, çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki rolü giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Politik istikrar, uzun vadeli çevresel planların hayata geçirilmesi, yatırım güvenliğinin sağlanması ve yeşil teknoloji girişimlerinin desteklenmesi açısından belirleyici bir değişkendir. Bu bağlamda, politik istikrarın sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle nasıl örtüştüğü de önem taşımaktadır. Çalışmada 1990-2023 dönemine ait toplam karbon emisyonu, politik istikrar ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) değişkenlerine ait yıllık veriler kullanılarak Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) ile gerçekleştirilen analizde GSYH ve politik istikrarın toplam karbon emisyonu üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgulara göre politik istikrardaki ve ekonomik büyümedeki artış uzun dönemde emisyon artırıcı bir etki göstermektedir. Bu durum Türkiye’nin gelişmekte olan bir ülke olma özelliği ile açıklanabilir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 30, 2025

Accepted: August 25, 2025

Keywords:

Political Stability,
Carbon Emission,
Economic Growth.

ABSTRACT

The increase in carbon emissions is considered one of the main causes of global warming, and this situation brings with it serious environmental threats such as climate change, drought, floods, heat waves, forest fires and rising sea levels. These effects negatively affect not only natural ecosystems but also economic activities, public health and social structure. Therefore, it is of great importance to correctly determine the main factors affecting carbon emissions and to develop effective, holistic and sustainable policies for these factors. In the existing literature, it is stated that carbon emissions are generally related to variables such as economic growth, energy consumption and industrialization. However, in recent years, the role of political factors, especially political stability, on environmental sustainability has become increasingly important. Political stability is a decisive variable in terms of implementing long-term environmental plans, ensuring investment security and supporting green technology initiatives. In this context, how political stability coincides with sustainable development goals is also important. In the study, the effect of GDP and political stability on total carbon emissions was revealed in the analysis carried out with the Autoregressive Distributed Lag Model (ARDL) using annual data on total carbon emissions, political stability and Gross Domestic Product (GDP) variables for the period 1990-2023. According to the findings, the increase in political stability and economic growth has an emission-increasing effect in the long term. This situation can be explained by Turkey's characteristic of being a developing country.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

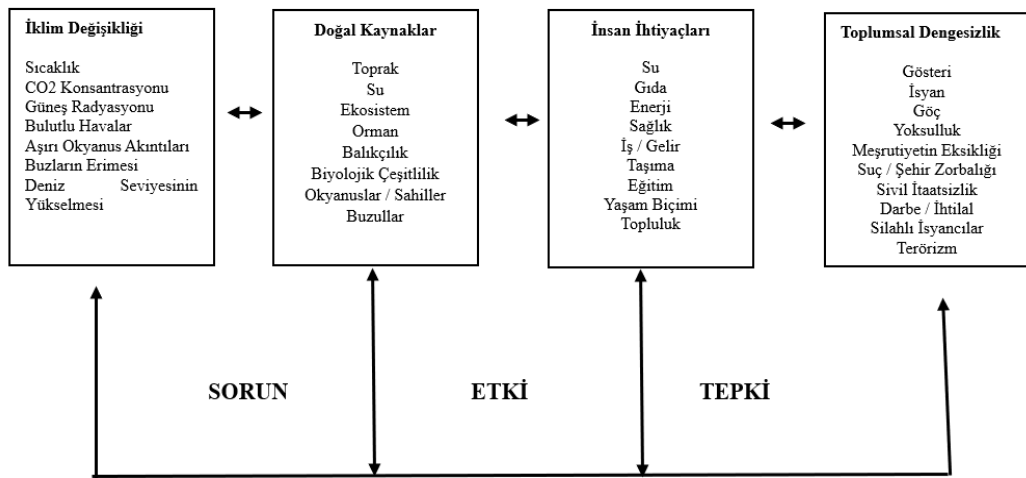
e-posta: z.kilinc@adu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The increase in carbon emission causes global warming and results in climate change. The problems experienced in climate change necessitate a global search for solutions. The damage caused to the environment by the ambition for economic growth was expressed in the United Nations Convention on Climate Change in 1992. World countries were called upon to reduce carbon emission due to the negative impact of carbon emission on climate change. Increases in industrial production, deforestation and human-induced causes, the amount of carbon emission is increasing day by day. In this context, determining the factors affecting carbon emission has become important in the world. Therefore, the increase in greenhouse gas emission that cause climate change attracts the attention of researchers. Carbon dioxide (CO₂), Methane (CH₄), Nitric Oxide (N₂O), Hydrofluoride carbons (HFCs), Perfluoro carbons (PFCs), Sulfurhexa fluoride (SF₆) are the most damaging gases to the environment among the gases that create greenhouse gas effect, which has led researchers to investigate the factors affecting carbon emission. Although economic growth is usually associated with carbon emissions in the literature, political factors are also effective on carbon emission in addition to economic factors. As a political variable, political stability has positive and negative effects not only on growth but also indirectly on the environment. Many studies investigating the determinants of carbon emission are available in the literature. Based on the literature, it can be said that the determinants of carbon emission and the factors they interact with are not only economic variables. In fact, political stability, which is defined as the continuity of a country's governance, institutions and policies away from sudden and unpredictable changes, is closely related to carbon emission and environmental quality. It is possible to talk about the direct effects of political stability on climate change and indirect effects, especially through growth. The amount of investment planned to be realized in a country is strongly related to the ability of entrepreneurs to predict the future. One of the main factors affecting the capacity to predict the future is the stability of political variables that constitute the institutional framework in which economic activities take place. In this context, it can be said that political stability has two different effects on carbon emission. First, political stability affects the economic parameters in a country. Domestic investors' production in a stable economy and foreign investors' willingness to venture in a country with political stability lead to an increase in production-related carbon emission. The second effect is that economic growth will increase in a country with political stability, but growth-related development will increase environmental awareness and will have a negative impact on carbon emission due to the use of cleaner production technologies. In the literature, there is no study linking political stability and carbon emissions in Turkey. This situation constitutes the main motivation for this study. In this context, the study aims to analyze the environmental effects of political stability and economic growth in Turkey. In the study, especially the effects on carbon emission are discussed and implications for policy makers are presented. In this study, the impact of Gross Domestic Product (GDP) and political stability on carbon emission in Türkiye, a developing country, is investigated by testing the Autoregressive Distributed Lag Bound Test (ARDL) analysis. Using annual data on total carbon emission, political stability and Gross Domestic Product variables for the period 1990-2023, the analysis reveals the impact of Gross Domestic Product and political stability on total carbon emission. In the results of the analysis, in line with the literature, it is found that both Gross Domestic Product and political stability have an increasing effect on CO₂ emission. While this situation reveals the environmental costs of economic growth, it also shows that political stability does not always lead to positive results in terms of environmental sustainability. Increased political stability usually results in an improved investment climate, expansion of production activities and increased energy demand. If environmental regulations are not prioritized in this process, the economic stimulus provided by stability may have negative impacts on the environment. Similarly, economic growth increases energy consumption and industrial activities, leading to higher CO₂ emission. In this framework, it is important for policymakers not only to ensure economic growth and stability but also to develop environmental policies integrated with these processes. In particular, environmentally sensitive technologies should be promoted, renewable energy investments should be increased and sustainable development goals should be made an integral part of economic planning. As a follow-up to this study, the impact of political stability on investments in renewable energy sources in Turkey can be investigated. Another suggestion is to develop a more holistic perspective by examining the relationship between not only political stability but also the level of corruption, transparency and accountability, which are associated with political instability, and carbon emission.

Giriş

Günümüzde çevreye olan duyarlılığın giderek arttığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte artan duyarlılığa rağmen çevre kirliliği, emisyon artışı dolayısıyla iklim değişikliği sorunları güncelliğini korumaktadır. Bu bağlamda yaşanan sorunların kaynaklarını belirlemek büyük önem arz etmektedir. Ekonomik faktörlerin yanı sıra politik faktörlerin de özellikle politik istikrarsızlığın da çevre üzerinde etkileri olduğu ifade edilebilir. Literatürde politik istikrarsızlıkla ilgili farklı açıklamalar olduğu gibi bunların oluşturulmasında kullanılan ölçüm ve parametrelerinde de farklılıklar söz konusudur. Politik istikrarsızlığı (Hurwitz, 1973) beş kategoriye ayırarak açıklamıştır. Bu beş kategorinin birincisi şiddetin olup olmadığı, ikincisi mevcut hükümetle ilgili görev süresinin kısıtlılığı ya da uzunluğu, üçüncüsü legal anayasal düzenin olması ya da anayasal düzeni değiştirme çabası, dördüncüsü yapısal bir değişimin var olup olmaması ve beşincisi ise toplumun özelliklerinin çok cepheli olması ya da toplumda görülen kutuplaşma durumudur. Bir diğer tanımlama (Alesina ve Perotti, 1996) tarafından yapılmıştır. Tanımlamaya göre politik istikrarsızlık yürütmenin anayasaya uygun ya da anayasaya karşıt olarak gerçekleştirilen bir değişime yatkınlık şeklinde açıklanmıştır. Literatürde politik istikrarsızlığın yarattığı olumsuz etkiler özellikle ortaya çıkarmış olduğu belirsizlik ortamına dayalı olarak çoğunlukla makroekonomik değişkenler ile ilişkilendirilmiştir. Öte yandan politik istikrarsızlığın çevre üzerinde yarattığı olumsuz etkilere yeşil ekonomiyle birlikte ilgi artmaya başlasa da hali hazırda sınırlı sayıda çalışmada yer verilmiştir. Türkiye özelinde ise politik istikrar ile karbon emisyonunu ilişkilendiren çalışmaya araştırılan literatür çerçevesinde rastlanılmamıştır. Bu durum çalışmanın temel motivasyon kaynağını oluşturmuştur. Küresel ısınmaya bağlı iklim değişikliğinde yaşanan negatif etkiler her geçen gün artmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme hırsıyla artan üretim ve üretime bağlı olarak yayılan sera gazı emisyonu dikkat çekmektedir. Çevreye verilen zarar ise ekonomik büyüme belirli bir seviyeye ulaşıncaya kadar devam etmektedir. Ekonomik büyümede belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra toplumda çevreye verilen zarar farkındalığı ve demokratikleşme düzeyi artmaktadır (Grossman ve Krueger, 1991). Gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik büyümeye odaklanılması, üretim maliyetlerini azaltma adına fosil yakıtların daha çok tercih edilmesi ve buna bağlı karbon emisyonunun daha fazla yayılması bilinen bir gerçektir. İklim değişikliğinin yarattığı olumsuz etkiler (Forsyth ve Schomerus, 2013, s. 10) toplumsal dengesizliklerle ilişkilendirilmekte ve Şekil 1’de gösterilmektedir.

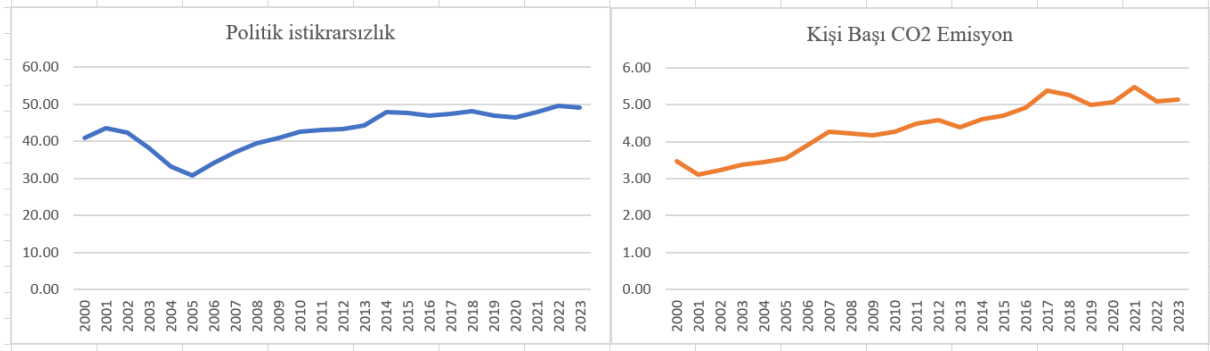
Şekil 1: İklim değişikliği ve Toplumsal Dengesizlik Arasındaki İlişki

(Forsyth ve Schomerus, 2013) göre iklim değişikliği, doğal kaynaklar, insan ihtiyaçları ve toplumsal sorunlar birbirleriyle etkileşim halindedir. İklim değişikliğinin sonuçlarından olan karbon salınımı doğal kaynakları etkilemekte ve dolayısıyla insan ihtiyaçlarının giderilmesini gündən güne zorlaştırmaktadır. Temel ihtiyaçlarını gideremeyen toplumda sorunlar başlamakta ve politik istikrarsızlık emarelerini gösteren yoksulluk, darbe, terörizm şeklinde sonuçlanmaktadır.

Politik istikrarın, iklim değişikliği üzerinde doğrudan ve özellikle büyüme üzerinden gerçekleşen dolaylı etkilerinden bahsetmek mümkündür. Bir ülkede gerçekleştirilmesi planlanan yatırım hacmi girişimcilerin geleceği öngörebilme yeteneğiyle oldukça güçlü bir şekilde ilişkilidir. Geleceği öngörebilme kapasitesini etkileyen temel faktörlerden biri ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği kurumsal çerçeveyi oluşturan politik değişkenlerin istikrarıdır. Bu bağlamda bir ülkede politik istikrarın varlığı, girişimcilerin geleceği öngörebilme kapasitesini artırır ve onları daha uzun vadeli ve sürdürülebilir ekonomik faaliyetlere yönlendirir (Şanlısoy, 2010). Politik istikrarın sağlandığı ülkelerde yenilenebilir enerji üretimi ve bu alanda gerçekleştirilen yatırım düzeyi yüksektir (Wang vd., 2022). Çünkü özellikle belirli bir gelişmişlik seviyesine ulaşmış olan ülkelerde politik istikrarın sağlanmış olması yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesini ve entegrasyonunu destekleyen tutarlı politikalar ve düzenlemeler uygulama olasılığını artırmaktadır. Ayrıca yenilenebilir enerji üretiminin yanı sıra enerji alanında geliştirilecek yeniliklere yönelik vergi indirimleri ve sübvansiyonlar mevcuttur ve bu da yatırımcıların yenilenebilir enerji üretimini finanse etme olanağını artırır. Buna karşın politik istikrarsızlığın bulunduğu ülkelere, yasal ve borç verilebilir fonları yöneten düzenlemelerde ani değişiklikler meydana gelebilir. Bu durum, yenilenebilir enerji sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin projelerini etkili bir şekilde planlamasını ve yürütmesini zorlaştırır (Liang ve Fiorino, 2013).

Politik istikrar aynı zamanda büyüme ile ilişkili olarak da karbon emisyonunu üzerinde etkili olmaktadır. Öyle ki politik istikrar, çevresel yönetim kapasitesini etkileyen önemli bir faktör olmakla birlikte, karbon emisyonları üzerindeki etkisi her zaman olumlu yönde olmayabilir. Aksine, bazı teorik çerçeveler, politik istikrarın sanayileşmeyi ve ekonomik büyümeyi destekleyerek, karbon emisyonlarını artırabileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, politik istikrar ve karbon emisyonu arasındaki ilişki, sadece çevresel politikaların etkinliğini değil aynı zamanda ekonomik büyüme ve sanayileşme süreçlerini de kapsamaktadır. (Grossman ve Krueger, 1995) gelir artışıyla birlikte çevreye verilen zararın attığını gelirin belli bir seviyeye ulaştıktan sonra çevreye olan duyarlılığın artarak çevreye verilen zararın azaldığını vurgulamaktadır.

Gelişmekte olan ülkelere politik istikrar ve istikrarsızlığın çevre üzerinde yarattığı etkiler daha fazla ön plana çıkmaktadır. Politik istikrarsızlığın sıklıkla yaşandığı Türkiye’de yıllar içinde artan sera gazı emisyonu ilişkisinin gösterildiği Şekil 2’de 2000-2023 yılları arasında dikkat çekicidir. 2000-2023 yılları arasında politik istikrarsızlık artmaktayken kişi başı karbon emisyonu da artış eğilimindedir. (Forsyth ve Schomerus, 2013) ilişkilendirilen iklim değişikliği ve toplumsal bozulmalar Türkiye özelinde de benzer seyretmektedir. Politik istikrarsızlığın artışı ile kişi başı karbon emisyonun artışı, emisyonla yol açan sanayi üretimindeki sektörlerde lobiciliğin artmasıyla birlikte çevreye yayılan emisyonun artmasından kaynaklandığı şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 2: Politik İstikrarsızlık ve Kişi Başı Karbon Emisyonu (2000-2023)

(Fredriksson, 1997) çalışmasında da lobicilik hareketlerinin yani yolsuzluk gibi politik istikrarsızlık olgusunun politika yapıcılar üstündeki baskıları dolayısıyla çevre vergilerinin azaltılabileceği öne sürülmektedir. Ayrıca kirlilik azaltıcı sübvansiyonların endüstride ek kirlilik giderini düşürerek üretimin arttığını ve böylece kirlitici toplamın artacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde Demirgil (2011), 1970–2006 dönemi Türkiye verileriyle politik istikrarsızlık ve belirsizliğin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini incelemiş ve bulgular, istikrarsızlığın ekonomik büyüme ve yatırımları olumsuz etkileyerek makroekonomik dengesizliklere yol açtığını göstermiştir. Çalışma doğrudan emisyonları analiz etmese de politik istikrarsızlığın üretim ve yatırım faaliyetlerini yavaşlatması nedeniyle kısa vadede emisyonları geçici olarak azaltılabileceği; ancak bu azalmanın yapısal ve sürdürülebilir bir çevresel iyileşme sağlamadığı söylenebilir. Öte yandan politik istikrar ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin araştırılması da önem arz etmektedir. Literatürde politik istikrarsızlık ile karbon emisyonu ilişkisi araştırılrsa da politik istikrar ve karbon emisyonu ilişkisi Türkiye’de araştırılmamıştır.

Bu bağlamda, çalışma Türkiye’de artan sera gazı emisyonu ve politik istikrar ilişkisini ele alarak politik istikrarın CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini araştırarak literatürdeki boşluğu doldurmayı ve politika yapıcılara öneriler sunabilmeyi hedeflemektedir. Çalışma 4 kısımdan oluşmakta, birinci kısımda kavramsal olarak politik istikrar ile iklim değişikliği ilişkisi açıklanmış, ikinci kısımda ise literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü kısımda politik istikrarsızlığın karbon emisyonuna olan etkisi ARDL analizi ile test edilmiş ve dördüncü bölümde sonuç ve politika önerileri sunulmuştur.

Literatür Taraması

Literatür araştırmasında gözlemlenen politik istikrar ve politik istikrar ile karbon emisyonu ilişkisi Türkiye özelinde daha önce spesifik olarak incelenmemiştir. Ancak politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde yer almıştır.

Dünyayı tehdit eden küresel ısınmaya bağlı iklim değişikliğinin yarattığı olumsuz etkiler ve bu olumsuz etkilerin belirleyicilerini araştıran çalışmaların sayısı artarak devam etmektedir. Örneğin gelir ve çevre kirliliği arasındaki ilişki ilk olarak (Grossman ve Krueger, 1991) ele alınmıştır. Çalışmada çevresel kirlilik ve gelir arasındaki ilişki Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi (ÇKEH) ile açıklanmıştır. Hipoteze göre çevresel kirlilik ve gelir ilişkisi ters U şeklindedir. Öyle ki ekonomik büyüme yani gelir belirli bir seviyeye gelene kadar çevresel kirlilik artmakta ve eşik sınırına ulaştıktan sonra çevresel kirlilik azalışa geçmektedir. ÇKEH göre gelirin artışıyla birlikte gelişmişlik ve dolayısıyla çevreye verilen zararın farkındalığı artmaktadır. Çalışmadan hareketle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme isteğiyle çevreye verilen zararın belirleyicilerini araştırmak önemlidir. Çalışmaya göre gelişmekte olan ülkelerde gelirin artması demokrasiye olan ihtiyacı da ortaya çıkarmaktadır. Politik istikrarsızlığın yüksek olduğu ülkelerde (Grossman ve Krueger, 1995) hipotezinden

hareketle gelir seviyesi belirli bir seviyeye ulaşana kadar üretime bağlı karbon emisyonunda artış yaşanacağı çalışmanın ana fikrini taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmada Türkiye’de politik istikrarsızlığın karbon emisyonu üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Literatürde çevre ve politik istikrar arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışmalarda politik istikrarsızlığın iklim değişikliğine olan etkileri araştırılmıştır. İklim değişikliği genellikle çevresel bozulma olarak ele alınmış, politik istikrarsızlık ise kurumsal kalite, hukukun üstünlüğü, demokrasi, yolsuzluk gibi değişkenlerle ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Örneğin, (Cole, 2007) 1987-2000 yılları arasında 94 ülkeye ait verileri kullanarak yolsuzluğun çevresel bozulma üstündeki direkt ve direkt olmayan etkileşimleri araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, yolsuzluğun karbondioksit ve kükürtdioksit seviyeleri üzerinde direkt olarak artırıcı bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra, kişi başına düşen geliri olumsuz yönde etkileyerek dolaylı olarak da çevresel tahribatı şiddetlendirdiği görülmüştür. (Sahli ve Rejeb 2015), 1996-2013 yılları arasında 21 MENA ülkesine ait verileri analiz ederek yolsuzluğun çevre kirliliği ve kişi başına düşen gelir üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırma sonuçları, yolsuzluğun çevre kirliliğini artırıcı bir etkiye sahip olduğunu, buna karşın kişi başına düşen geliri olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. (Bernauer ve Koubi, 2009), 1971-1996 yılları arasında 42 ülkeye ait 107 şehirde sülfür dioksit (SO₂) seviyelerini inceleyerek hava kalitesi ile demokrasi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, demokrasi genel olarak hava kalitesini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, başkanlık sistemine sahip demokrasilerin, parlamenter sistemlere kıyasla hava kalitesini iyileştirme konusunda daha avantajlı olduğu tespit edilmiştir. (Buitenzorg ve Mol, 2011) çevresel bozulmayı ormansızlaşma oranı üzerinden değerlendirerek 177 ülkeye ait 1990-2000 dönemine ilişkin verileri kullanmış ve demokrasi ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma bulguları, bu ilişkinin ters-U şeklinde olduğunu göstermektedir. Buna göre, demokrasinin erken aşamalarında çevresel bozulma artarken, belirli bir eşiğin aşılmasının ardından azalma eğilimi göstermektedir. Ayrıca, çevresel bozulmanın otoriter rejimler veya köklü demokrasilerde görece daha düşük seviyelerde seyrettiği, ancak yarı-demokratik sistemlerde ve geçiş ekonomilerinde daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Son olarak, çevresel bozulma üzerinde demokrasi faktörünün, gelir düzeyine göre daha fazla etkisi olduğu bulunmuştur. (Romuald, 2019), gelişmekte ve gelişmiş 122 ekonomide 1960-2008 dönemi verileri ile çevre kalitesi ve demokrasi arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışmanın bulguları, demokrasinin çevre kalitesine doğrudan olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ancak, yurtdışı yatırımlar ve gelir eşitsizliği gibi faktörler aracılığıyla dolaylı etkisinin ise olumsuz yönde olduğu tespit edilmiştir. 2001-2011 dönemindeki verilerin kullanıldığı (Aytun ve Akın, 2016), 13 gelişmekte olan ekonomide kurumsal etkenlerin çevre bozulmaları üzerindeki etkisini incelenmiştir. Çalışmada açıklayıcı değişkenler olarak hükümet etkinliği, düzenleyici kalite, yolsuzluk, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü ve politik istikrar gibi kurumsal değişkenler arasından yalnızca politik istikrar ve hesap verebilirliğin çevresel bozulmayı azaltıcı etkisi olduğu tespit edilmiştir. Doğrudan politik istikrarsızlık değişkeni ile iklim değişikliği arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarda ise (Oğuz, 2019) reel GSYH ve politik istikrarın yenilenebilir enerji tüketimi üstündeki etkisi 2002-2017 dönemleri arasındaki verilerle incelenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre hem reel GSYH hem de politik istikrar arttıkça yenilenebilir enerji tüketimi artmaktadır. (Purcel, 2019) 47 gelişmekte olan ülkeye ait 1990-2015 yılları aralığındaki değişkenleri kullanarak çevre kirliliği ve politik istikrar arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırma bulguları, bu ilişkinin ters-U şeklinde olduğunu göstermektedir. Buna göre, politik istikrar belli bir hadde kadar kirlilikte artışa neden olurken, bu eşiğin aşılmasının ardından çevre kirliliğini azaltıcı bir etki göstermektedir. (Cengiz, 2021) politik istikrarsızlığın çevresel bozulma üzerindeki etkisini gelecekte önemli ekonomik büyüme potansiyeline sahip olduğu öngörülen 11 gelişmekte olan ülkeler özelinde araştırmıştır. 2000-2015 yılları arasındaki

verilerin kullanıldığı çalışmada çevresel bozulmayı politik istikrarın nasıl etkilediği ölçülmüştür. Çevresel bozulmayı açıklayan kişi başı karbon emisyonunun bağımlı değişken olarak kullanılırken ekonomik büyümeyi açıklayan GSYH ve yenilenebilir enerji tüketimi bağımsız değişken olarak analize dahil edilmiştir. Bulgulara göre politik istikrar arttıkça kişi başı karbon emisyonu azalmakta ve GSYH kişi başı karbon emisyonunu pozitif etkilerken yenilenebilir enerji tüketimi negatif etkilemektedir. Türkiye özelinde, Kırıkkaleli (2023) çalışmasında, 1990–2019 döneminde siyasi istikrarın çevre kalitesi üzerindeki uzun vadeli etkileri incelenmiş ve bulgular siyasi istikrarın, yenilenebilir enerji kullanımının ve çevre teknolojilerine ilişkin patentlerin karbon emisyonlarını azaltarak çevre kalitesini iyileştirdiğini; buna karşılık ekonomik büyümenin emisyonları artırıcı yönde etkide bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu sonuçlar, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında siyasi istikrarın, teknolojik yeniliklerin ve yenilenebilir enerji yatırımlarının kritik rolünü vurgularken, ekonomik büyüme ile çevre arasındaki dengenin bütüncül politikalarla yönetilmesi gerektiğini göstermektedir.

Yöntem

Farklı ekonomik değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin incelenmesinde ele alınan değişkenlerin özelliklerine göre ekonometrik yöntemler kullanılabilmektedir. Bu çalışmada gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi (ARDL) analizde kullanılan değişkenlerin taşıdıkları özelliklere göre tercih edilmiştir. Geleneksel eşbütünleşme testlerinde, değişkenlerin benzer dereceden durağan olması gerekmektedir. ARDL testi ise söz konusu koşulu aramamakta; bağımlı değişkenin I(1) olması durumunda bağımsız değişkenlerin I (0) veya I (1) gibi farklı düzeylerde durağan olması durumunda da eşbütünleşme ilişkisinin araştırılmasına imkân sağlamaktadır (Sharifi-Renani, 2007, s. 3; Pesaran vd., 2001, s. 290). Ayrıca (Narayan ve Smyth, 2005, s. 103). ARDL testinin küçük örnekleme sahip analizlerde daha güvenilir sonuçlar verdiğinin de belirtmektedir.

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait serilerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) Birim Kök testleriyle araştırılmıştır. Durağanlık analizlerinin ardından eşbütünleşme testi gerçekleştirilmiş böylece değişkenler arasındaki ilişkilerin uzun ve kısa dönemdeki ilişkiler tespit edilmiştir. Tespit edilen test sonuçlarına göre kısa ve uzun dönem katsayı yorumlamaları gerçekleştirilmiştir. Analizde kullanılan model aşağıdaki denklem 1'deki gibidir.

$$\log \text{emisy}_{nt} = \beta_0 + \beta_1 \log \text{gdp}_t + \beta_2 \log \text{poli}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Pesaran vd. (2001) Denklem 1'de ifade edilen uzun dönemli ilişkinin, sınır testi yaklaşımı ile tahmin edilebileceği bir yöntem ortaya koymuşlardır. Söz konusu yöntem, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin kısıtsız hata düzeltme modeli yardımıyla tahmine dayanmaktadır. Bir ARDL modeli Denklem 2'de gösterilmiştir.

$$\Delta Y_t = \mu + \rho_Y Y_{t-1} + \rho_X Z_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} a_i \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^{q-1} \beta_i \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Veri Seti

Çalışmada, Türkiye'de toplam CO₂ emisyonu ile politik istikrar arasındaki ilişki ortaya konulmaktadır. Diğer bir ifadeyle politik istikrarın karbon emisyonu üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Bu bağlamda; toplam CO₂ emisyon miktarı bağımlı değişken, politik istikrar verisi bağımsız değişken iken Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) modele kontrol değişkeni olarak dahil edilmiştir. Oluşturulan modele ait denklem aşağıdaki gibidir;

$$\text{Toplam Karbon Emisyonu} = f(\text{Politik İstikrar, GSYH})$$

Tablo 1: Modelde Kullanılan Değişkenler ve Tanımları

KISALTMA	TANIM	DEĞER	KAYNAK
Logemsyn	Toplam CO2 Eşdeğeri Emisyon (Milyon Ton)	Logaritmik	TÜİK
Logpoli	Politik İstikrar Endeks	Logaritmik	The PRS Group
Loggdp	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	Logaritmik	Worldbank

Modelde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo1’de sunulmaktadır. Emisyon miktarı TÜİK Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2023 veri setinden, 1990-2023 dönemine ait politik istikrar endeksi ise Uluslararası Ülke Risk Rehberi’nden elde edilmiştir. Politik istikrar ölçümünde kullanılan ve çalışmalarda tercih edilen farklı endeksler olsa da tercih edilen endeksler çalışmaların yapısına göre seçilebilmektedir. 12 farklı alt kategoride politik istikrarı ölçen bu endeksin tercih edilmesinin nedeni uzun zaman dilimine dayalı bir ölçüm yapıyor olması ve akademik çalışmalarda tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Gayri Safi Yurtiçi Hasıla verisi Dünya Bankasından elde edilmiştir. Veriler yıllık olup, analiz sonuçlarındaki katsayıların yüzdesel olarak yorumlanmasını kolaylaştırmak amacıyla logaritmik olarak kullanılmıştır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	LOGEMSYN	LOGGDP	LOGPOLI
Ortalama	5.885568	13.24393	4.03055
Medyan	5.921410	13.24317	4.02607
Maksimum	6.395095	13.99316	4.23892
Minimum	5.391471	12.57328	3.77276
Standart Sapma	0.312093	0.452127	0.10616
Çarpıklık	-0.000906	0.146776	0.06385
Basıklık	1.635425	1.703303	2.70357
Jarque-Bera	2.637930	2.504092	0.14758
Olasılık değeri	0.267412	0.285919	0.92886

Tablo 2’de gösterilen değişkenlerden LOGEMSYN verisinin çarpıklık değeri negatif, LOGGDP ve LOGPOLI verisine ait çarpıklık değeri pozitifdir. Yani LOGEMSYN dağılımının sola çarpık LOGGDP ve LOGPOLI verilerine ait çarpıklık değerinin sağa çarpık olduğu ifade edilebilir. Değişkenlere ait basıklık değerleri incelendiğinde “3” kritik değerinden küçük olduğu için kalın kuyruk niteliği taşımamaktadır. Jarque-Bera test sonucuna göre ise değişkenler normal dağılıma sahiptir.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerinin incelendiği Tablo 2’de, bağımlı değişken olan CO₂ emisyonu (LOGEMSYN) değişkeninin ortalama değeri 5.89, medyan değeri ise 5.92 olarak bulunmuştur. LOGEMSYN değişkeninin standart sapması 0.31

olup, verilerin ortalama etrafında ılımlı bir dağılım gösterdiği söylenebilir. Çarpıklık değeri -0.0009 ile oldukça simetrik bir dağılıma işaret etmekte, kurtosis değeri ise 1.64 ile normal dağılıma göre daha basık bir dağılım olduğunu göstermektedir. Bağımsız değişkenlerden ekonomik büyüme (LOGGDP) değişkeninin ortalama değeri 13.24, standart sapması ise 0.45'tir. LOGGDP değişkeni de hafif sağa çarpık bir dağılıma sahiptir ve basıklık değeri 1.70 ile normal dağılıma kıyasla daha basık bir yapıdadır. Politik istikrar (LOGPOLI) değişkeninin ortalama değeri 4.03, standart sapması 0.11 olarak hesaplanmıştır. Bu değişkenin dağılımı hemen hemen simetrik (Skewness = 0.06) ve kurtosis değeri 2.70 ile normal dağılıma oldukça yakın bir yapıda olduğu söylenebilir. Jarque-Bera test sonuçlarına göre tüm değişkenlerin olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinden büyük bulunmuştur. Bu sonuçlar, her üç değişkenin de normal dağılım varsayımını sağladığını göstermektedir. Özellikle regresyon analizlerinde normal dağılım varsayımının sağlanması, tahmin edilen katsayıların güvenilirliğini ve yapılan istatistiksel çıkarımların geçerliliğini güçlendirmektedir. Dolayısıyla, modelin temel varsayımlar açısından sağlam bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 3: Birim Kök Test Sonuçları

		Değişkenler	ADF	PP
Düze	Boş Hipotez	LOGEMSYN	4.6448 (0)	9.5979 (10)
		LOGGDP	5.3802 (0)	9.7234 (8)
		LOGPOLI	-0.9736 (2)	0.2404 (2)
	Sabit	LOGEMSYN	-0.2207 (0)	-0.0893 (10)
		LOGGDP	0.0483 (0)	0.4311 (8)
		LOGPOLI	-3.2879 (0)**	-3.1815 (2)**
	Sabit+Trend	LOGEMSYN	-3.0124 (0)	-3.0502 (2)
		LOGGDP	-2.8293 (0)	-2.8310 (3)
		LOGPOLI	-1.7026 (0)	-3.6094 (2)**
Birinci Fark	Sabit	LOGEMSYN	-6.1955 (0)***	-7.7715 (9)***
		LOGGDP	-5.6692 (0)***	-6.4533 (9)***
		LOGPOLI	-7.1810 (1)***	-4.3812 (6)***
	Sabit+Trend	LOGEMSYN	-6.0844 (0)***	-7.5613 (9)***
		LOGGDP	-5.5369 (0)***	-6.2365 (10)***
		LOGPOLI	-2.5463 (1)**	-4.2240 (5)**

Not: *, ** ve *** değerleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. Parantez içindeki değerler ADF için Schwarz bilgi kriterine göre, PP için Bartlett Kernel Newey-West Bandwidth kriterine göre optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Analizde modellemeye geçilmeden önce değişkenler arasında olabilecek sahte regresyon sorununun önüne geçebilmek amacıyla gerçekleştirilen birim kök testi sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır. Değişkenlere ait durağanlık derecesi tespiti için gerçekleştirilen ADF ve PP test sonuçlarına göre değişkenler düzeyde (I(0)) durağan değilken 1. farkta (I(1)) durağan hale gelmektedir.

Tablo 4: Sınır Test İstatistiği Sonuçları

F İstatistiği		Kritik Değer	
K	2	Alt Sınır	Üst Sınır
F-istatistiği	23.31492	3.10	3.87
Tanısal Testler			
Test İstatistiği		Olasılık Değeri	
Breusch Pagan Godfrey	1.451716	0.2367	
Ramsey Reset	0.704438	0.4882	
Breusch Godfrey	1.077614	0.3577	
Jarque-Bera Normallik Testi	0.899770	0.639620	
R ²		0.994293	
Düzeltilmiş R ²		0.992556	

Not: *k, bağımsız değişken sayısıdır. Kritik değerler Pesaran vd. (2001:300)'deki Tablo CI(iii)'ten alınmıştır. Kritik değerler %5 önem düzeyindeki kritik değerlerdir.

Tablo 4'te gerçekleştirilen sınır testi sonuçları yer almaktadır. Sonuçlarda elde edilen F istatistik değeri alt ve üst sınır değerlerinden oldukça büyük bir değerde olduğu için değişkenlerin birbiriyle arasında uzun dönemde yani eş bütünleşme varlığı ispatlanmıştır.

Tablo 5: Uzun Dönem Model Sonuçları: Bağımlı Değişken LOGEMSYN

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
LOGGDP	0.351227	0.129908	2.703660	0.0124
LOGPOLI	0.697814	0.021316	32.73726	0.0000
C	-4.752057	0.705706	-6.733763	0.0000

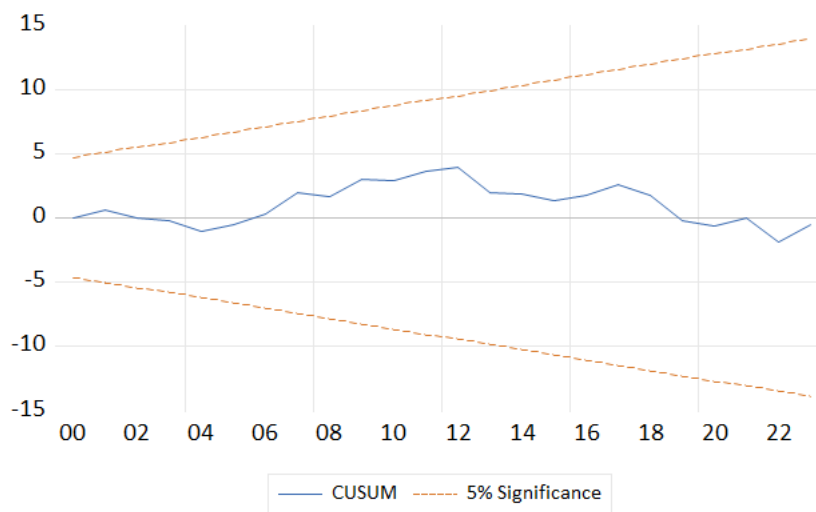
Yapılan ARDL sınır testi sonuçlarına göre, uzun dönem düzey ilişkisinin varlığı güçlü bir şekilde doğrulanmıştır. F-istatistik değeri 23.31492 olarak bulunmuş ve hem %10, %5 hem de %1 anlamlılık düzeylerindeki üst sınır (I(1)) kritik değerlerini aşmıştır. Bu sonuç, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu göstermektedir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde, gelir düzeyini ifade eden LOGGDP değişkeninin katsayısı 0.3512 olarak bulunmuş ve %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu durum, uzun vadede ekonomik büyüme arttıkça CO₂ emisyonlarının da yükseldiğini ortaya

koymaktadır. Benzer şekilde, politik istikrarı temsil eden LOGPOLI değişkeni 0.6978 katsayısına sahiptir ve yüksek derecede anlamlıdır (%1 düzeyinde). Bu bulgu, politik istikrarın uzun vadede emisyonları artırıcı bir etkisi olduğunu desteklemektedir. Bu bağlamda, istikrarlı bir politik ortamda artan yatırım ve üretim faaliyetlerinin emisyonlara katkıda bulunduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 6: Kısa Dönem Model Sonuçları: Bağımlı Değişken LOGEMSYN

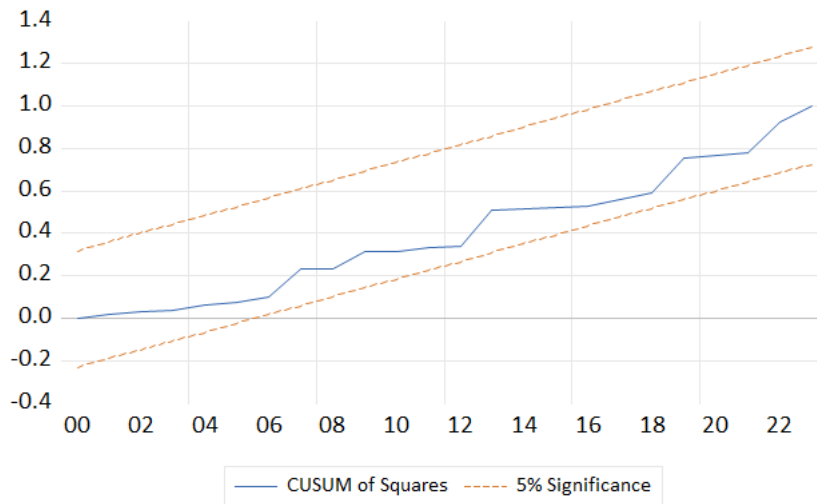
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık
D(LOGPOLI)	0.141490	0.089462	1.581572	0.1268
D(LOGPOLI(-1))	-0.101536	0.060240	-1.685514	0.1048
D(LOGPOLI(-2))	-0.216877	0.058580	-3.702242	0.0011
CointEq(-1)*	-0.602742	0.058845	-10.24291	0.0000

Tablo 6’da sunulan VECM (Vektör Hata Düzeltme Modeli) tahmin sonuçları, bağımlı değişken olan emisyon (LOGEMSYN) üzerinde politika istikrarı (POLISTR) değişkeninin kısa dönem etkilerini değerlendirmektedir. Modelde politika istikrarının birinci ve ikinci dereceden gecikmeli farkları dâhil edilmiştir. D(LOGPOLI(-2)) değişkeninin katsayısı -0.2169 olarak bulunmuş ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Bu sonuç, politik istikrardaki iki dönem gecikmeli artışların kısa dönemde CO₂ emisyonlarını anlamlı şekilde azalttığını göstermektedir. Diğer kısa dönem değişkenleri olan D(LOGPOLI) ve D(LOGPOLI(-1)) istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Ayrıca, uzun dönem dengesiyle ilgili bilgi veren hata düzeltme terimi de yer almaktadır. Hata düzeltme terimi olan CointEq(-1) katsayısı -0.6027 değerinde bulunmuş ve yüksek derecede anlamlıdır (%1 anlamlılık düzeyinde). Bu negatif ve anlamlı katsayı, sistemdeki kısa dönem dengesizliklerin her dönem yaklaşık %60 oranında düzeltildiğini ve uzun dönem dengeye doğru hızlı bir şekilde geri dönüş olduğunu göstermektedir. Ayrıca modelin R² değeri 0.673 olup, açıklayıcılık gücünün yüksek olduğunu göstermektedir.

Şekil 3: Cusum Test

Modelin tahmin edilen katsayılarının zaman içindeki istikrarını değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen CUSUM testi sonuçlarına göre, test istatistiği %5 anlamlılık düzeyinde belirlenen kritik sınırların içerisinde kalmıştır. Bu sonuç, tahmin edilen katsayıların dönem boyunca anlamlı bir yapısal değişime uğramadığını ve modelin genel olarak istikrarlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla modelin tahmin gücünün zaman içinde korunduğu ifade edilebilir.

Şekil 4: Cusum Kare Test

Modelin hata terimlerinin varyansının zaman içinde değişime uğrayıp uğramadığını test etmek amacıyla uygulanan CUSUM of Squares (CUSUMQ) testi sonuçlarına göre de, test istatistiği %5 anlamlılık düzeyindeki kritik sınırların içerisinde kalmıştır. Bu bulgu, modelin hata varyansında herhangi bir yapısal değişim veya değişkenlik olmadığını ve modelin varyans açısından da istikrarlı olduğunu göstermektedir. Çalışmanın bulguları literatürle uyumludur. Öyle ki Adebayo vd., (2022) 1991-2019 dönemine ait verilerle on farklı ülkede politik istikrar ve CO₂ ilişkisini araştırmış bazı ülkelerde politik istikrarın çevresel kaliteyi artırırken, bazı ülkelerde emisyonları artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Kartal vd., (2023) Birleşik Krallık'ta politik istikrarın üretimden kaynaklanan CO₂ emisyonları üzerindeki uzun dönemli etkisini araştırmış ve bulgulara politik istikrarın CO₂ emisyonlarını artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Yine benzer sonuçlar Ayhan vd., (2023) G-7 ülkelerinde ekonomik politika belirsizliği ve politik istikrarın CO₂ emisyonları üzerindeki asimetric etkileri incelenmiş sonuçlarda politik istikrarın CO₂ emisyonlarını artırıcı etkisi olduğu ortaya konulmuştur.

Sonuç

İklim değişikliğine neden olan sera gazı emisyonlarındaki artış, çevre ekonomisi literatürünün en önemli konularından biri olarak giderek daha fazla araştırmacının dikkatini çekmektedir. Karbondioksit emisyonlarının diğer sera gazlarına kıyasla çevre üzerinde çok daha yıkıcı sonuçlara yol açması, emisyonların ekonomik, politik ve sosyal belirleyicilerinin ayrıntılı biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye özelinde ekonomik büyüme (GSYH) ve politik istikrarın karbon emisyonları üzerindeki etkileri ARDL yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Bulgular, literatürdeki önceki çalışmalarla uyumlu şekilde, her iki değişkenin de CO₂ emisyonlarını artırıcı yönde etkide bulunduğunu ortaya koymuştur. Sonuçlar, özellikle politik istikrarın çevresel kalite açısından çift yönlü bir rol oynayabileceğini

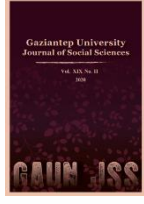
göstermektedir. Bir taraftan politik istikrar, yatırım ortamını iyileştirerek hem yerli hem de yabancı yatırımları teşvik etmekte, üretim kapasitesini artırmakta ve buna bağlı olarak enerji talebini yükseltmektedir. Bu süreç, çevresel düzenlemeler önceliklendirilmediğinde, emisyonların artmasına neden olmaktadır. Öte yandan, uzun vadede politik istikrarın ekonomik büyümeyi desteklemesi, çevresel farkındalığın yükselmesi ve temiz üretim teknolojilerinin benimsenmesi için elverişli bir ortam yaratabilmektedir. Ancak Türkiye örneğinde bulgular, politik istikrarın çevresel sürdürülebilirlik açısından her zaman olumlu sonuçlar doğurmadığını, aksine ekonomik faaliyetleri artırarak emisyon seviyelerini yükseltebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, ekonomik büyümenin de çevresel maliyetleri göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde büyüme çoğunlukla enerji yoğun sektörler, fosil yakıt kullanımı ve hızlı kentleşmeye dayandığından, büyüme ile emisyonlar arasındaki pozitif ilişki oldukça güçlüdür. Bu nedenle, yalnızca ekonomik büyümeyi ve istikrarı önceleyen politikalar, çevresel sürdürülebilirlik hedefleriyle çelişmektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular, çevresel kaygıların ekonomik ve siyasi stratejilere entegre edilmesi gerektiğini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Politika yapıcılar açısından bu sonuçlar, ekonomik büyüme ve istikrarın çevresel boyutu dikkate alınmadan sürdürülebilir bir gelecek inşa edilemeyeceğini göstermektedir. Özellikle yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması, çevre dostu teknolojilerin benimsenmesi ve karbon yoğun üretim süreçlerinin azaltılması büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, çevresel düzenlemelerin sadece ekonomik büyüme dönemlerinde değil, istikrarın sağlandığı koşullarda da öncelikli politika alanı haline getirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın gelecekteki araştırmalar için açtığı yollar da dikkat çekicidir. Öncelikle, politik istikrarın yenilenebilir enerji yatırımlarına ve temiz teknolojiye olan etkilerinin detaylı biçimde incelenmesi, çevresel politikalar için yol gösterici olabilir. Bunun yanında, politik istikrarsızlık göstergeleri olan yolsuzluk, şeffaflık eksikliği ve hesap verebilirlik düzeyinin karbon emisyonları ile ilişkisi incelenerek daha bütüncül bir çerçeve elde edilebilir. Böyle bir yaklaşım, sadece politik istikrarın değil, politik sistemin farklı yönlerinin de çevresel sonuçlarını açığa çıkaracaktır. Sonuç olarak, Türkiye örneği üzerinden elde edilen bulgular, ekonomik büyüme ve politik istikrarın çevresel kalite üzerindeki etkilerinin sanıldığından daha karmaşık ve çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Bu nedenle politika yapıcılar, yalnızca ekonomik parametreleri değil, çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini de eşzamanlı olarak gözetmeleri büyük önem taşımaktadır. Ancak bu şekilde, politik istikrarın ve büyümenin çevre üzerinde olumsuz sonuçlar doğurması engellenebilir ve düşük karbonlu kalkınma yolunda ilerleme sağlanabilir.

Kaynakça

- Adebayo, T. S., Saint Akadiri, S., Uhunamure, S. E., Altuntaş, M., Shale, K. (2022). Does political stability contribute to environmental sustainability? Evidence from the most politically stable economies. *Heliyon*, 8(12), e12479. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e12479>
- Alesina, A., & Perotti, R. (1996). Income distribution, political instability, and investment. *European Economic Review*, 40(6), 1203–1228. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(95\)00030-5](https://doi.org/10.1016/0014-2921(95)00030-5)
- Ayhan, F., Kartal, M. T., Kılıç Depren, S., & Depren, Ö. (2023). Asymmetric effect of economic policy uncertainty, political stability, energy consumption, and economic growth on CO₂ emissions: Evidence from G-7 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(16), 47422–47437. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-26631-w>

- Aytun, C., & Akın, C. S. (2016). Interaction of institutions and environmental degradation. *International Journal of Advanced Research*, 4(12), 63–70. <https://doi.org/10.21474/IJAR01/261>
- Bernauer, T., & Koubi, V. (2009). Effects of political institutions on air quality. *Ecological Economics*, 68(5), 1355–1365. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.09.003>
- Buitenzorg, M., & Mol, A. P. J. (2011). Does democracy lead to a better environment? Deforestation and the democratic transition peak. *Environmental and Resource Economics*, 48(1), 59–70. <https://doi.org/10.1007/s10640-010-9397-y>
- Cengiz, O. (2021). N-11 ülkelerinde politik istikrarın çevresel bozulma üzerindeki etkisi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 12(1), 1–17. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd/issue/62792/865849>
- Cole, M. A. (2007). Corruption, income and the environment: An empirical analysis. *Ecological Economics*, 62(3–4), 637–647. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2006.08.003>
- Demirgil, H. (2011). Politik istikrarsızlık, belirsizlik ve makroekonomi: Türkiye örneği (1970–2006). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(2), 123–144. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muiibd/issue/495/4355>
- Kartal, M. T., Kılıç Depren, S., & Kirikkaleli, D. (2023). Asymmetric effect of political stability on production-based CO₂ emissions in the UK: Long-run evidence from nonlinear ARDL and frequency domain causality. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(12), 33886–33897. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-24415-9>
- Fredriksson, P. G. (1997). The political economy of pollution taxes in a small open economy. *Journal of Environmental Economics and Management*, 33(1), 44–58. <https://doi.org/10.1006/jeem.1997.0985>
- Forsyth, T., & Schomerus, M. (2013). *Climate change and conflict: A systematic evidence review (JSRP Paper No. 8)*. London: London School of Economics, Justice and Security Research Programme.
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353–377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Hurwitz, L. (1973). Contemporary approaches to political stability. *Comparative Politics*, 5(3), 449–463. <https://doi.org/10.2307/421507>
- Liang, J., Fiorino, D. J. (2013). The implications of policy stability for renewable energy innovation in the United States, 1974–2009. *The Policy Studies Journal*, 41(1), 97–118. <https://doi.org/10.1111/psj.12004>
- Purcel, A. A. (2019). Does political stability hinder pollution? Evidence from developing states. *Economic Research Guardian*, 9(2), 75–98.
- Romuald, K. S. (2019). Democracy and environmental quality: Accounting for transmission channels. *Journal of Economic Development*, 44(2), 1–26.
- Sahli, I., & Rejeb, J. B. (2015). The environmental Kuznets curve and corruption in the MENA region. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 1648–1657. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.238>
- Şanlısoy, S. (2010). Politik istikrarsızlık- Ekonomik süreç politikaları etkileşimi. *Sosyoekonomi*, 13(13), 191–214. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosyoekonomi/issue/21074/226735>
- Türkiye İstatistik Kurumu. *Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990–2023* [Bülten]. 26 Mart 2025. Erişim: Nisan 2025. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2023-53974>.
- Oğuz, İ. H. (2019). Politik istikrar ve çevresel sürdürülebilirlik. *International Journal of Business and Economic Studies*, 1(1), 1–11. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijbes/issue/45577/573174>

-
- Wang, J., Li, X. (2022). The impact of changes in green energy policies on stock volatility. *Energy Policy*, 152, 112198. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112198>
- World Bank. (2025). *GDP (current US\$) – Turkey*. World Development Indicators. Erişim adresi <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR>
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Olgu Sunumu • Case Report

DOI: 10.21547/jss.1646207

The Impact of Football Star Player Transfers with Digital Currency and Fan Tokens on Corporate Reputation and Image: An Analysis in the Context of Financial Value Volatility and Marketing Strategies

Dijital Para Birimi ve Taraftar Tokenleri ile Yıldız Futbolcu Transferinin Kurumsal İtibar ve İmaj Üzerindeki Etkisi: Finansal Değer Oynaklığı ve Pazarlama Stratejileri Bağlamında Bir Analiz

Olçay ÖLÇEN^a Ahmet AYDIN^{b*} Begüm MARAL^c

^b Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Havacılık Yönetimi (İngilizce) Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4835-1171

^a Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, İşletme Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4046-1982

^c Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Havacılık Yönetimi (İngilizce) Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0013-0281

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 25, 2025

Accepted: September 3, 2025

Key Words:

Digital Currency,
Fan Tokens,
Corporate Image,
Reputation Management,
Financial Value,
Marketing Strategies.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Şubat 2025

Kabul tarihi: 3 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Dijital Para Birimi,
Taraftar Tokenleri,
Kurumsal İmaj,
İtibar Yönetimi,
Finansal Değer,
Pazarlama Stratejileri.

ABSTRACT

This study investigates the impact of the use of digital currencies and fan tokens in football player transfers on the perceptions of investors and fans who act as investors in innovative financial instruments. The main purpose of the study is to analyze empirical data on star football player transfers with fan tokens and digital currency and to develop strategic marketing recommendations to increase the corporate reputation of football clubs and positive brand perceptions among their target audiences. A detailed case study methodology is developed for the transfer day of a famous football player with fan token returns and GARCH (1,1) and OLS Regression methods are used. The findings of the study highlight the impact of high-profile football player moves on the stock returns of football clubs, depending on the pre-existing reputation and image of the player. These findings indicate that football clubs might need to turn to new marketing strategies in the transfer process. Announcing that successful and popular player transfers will be made with fan tokens or digital currency can contribute to preserving the financial value of the football club when supported by professional marketing communications efforts to build corporate image and reputation. In the study, it has been aimed to contribute to the literature by examining the interaction between digital currencies, fan tokens and football player transfers. The study investigates how digital instruments have changed the football economy and transfer processes and presents important findings on how digital currencies and fan tokens have transformed the relationship between clubs and fans. The study also highlights the financial implications of digital currencies and fan tokens and the critical role of effective marketing communication in shaping investor and fan perceptions.

ÖZ

Bu çalışmada, futbolcu transferlerinde dijital para birimleri ve taraftar jetonları kullanımının, yenilikçi finansal araçlarda yatırımcı olarak hareket eden yatırımcıların ve taraftarların algıları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmanın temel amacı, taraftar tokenleri ve dijital para birimi ile yapılan yıldız futbolcu transferlerine ilişkin ampirik verileri analiz etmek ve futbol kulüplerinin kurumsal itibarını ve hedef kitleleri arasındaki olumlu marka algılarını artırmak için stratejik pazarlama önerileri geliştirmektir. Taraftar token getirileri ile ünlü bir futbolcunun transfer günü için detaylı bir vaka çalışması metodolojisi geliştirilmiş ve GARCH (1,1) ve OLS Regresyon yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları, futbolcunun önceden var olan itibarına ve imajına bağlı olarak, yüksek profilli futbolcu transferlerinin futbol kulüplerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bu bulgular, futbol kulüplerinin transfer sürecinde yeni pazarlama stratejilerine yönelmeleri gerekebileceğine işaret etmektedir. Başarılı ve popüler oyuncu transferlerinin taraftar tokenleri ya da dijital para birimi ile yapılacağı duyurulması, kurumsal imaj ve itibar oluşturmaya yönelik profesyonel pazarlama iletişimi çalışmaları ile desteklendiğinde futbol kulübünün finansal değerinin korunmasına katkı sağlayabilir. Çalışmada dijital para birimleri, taraftar tokenleri ve futbolcu transferleri arasındaki etkileşim incelenerek literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Dijital araçların futbol ekonomisini ve transfer süreçlerini nasıl değiştirdiğini araştıran çalışma, dijital para birimlerinin ve taraftar tokenlerinin kulüpler ve taraftarlar arasındaki ilişkiyi nasıl dönüştürdüğüne dair önemli bulgular sunmaktadır. Çalışma ayrıca dijital para birimlerinin ve taraftar tokenlerinin finansal etkilerini ve etkili pazarlama iletişiminin yatırımcı ve taraftar algılarını şekillendirmedeki kritik rolünü vurgulamaktadır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ahmet.aydin@nisantasi.edu.tr

Introduction

The management of corporate image and reputation by football clubs, just as it is for other businesses, contributes to the formation of a positive image in society/fans of the institution/club by influencing individuals and masses to engender customer/fan loyalty, and to obtain positive financial findings by ensuring that product/service purchases continue to be made. Furthermore, corporate image and reputation management methods evolve with time, utilizing new tools and technologies and, as a findings, leading to the birth of unique products/services. The field of reputation management is evolving, especially in the context of new goods and services. Innovative offers, such as fan tokens, may be valued using this paradigm, which primarily evaluates financial and marketing value. A deeper look at their implementation indicates that several well-known sports teams worldwide have implemented beneficial fan tokens, both investment tools and tools for building reputation. These well-regarded goods have risen in popularity, particularly in the last decade.

In reputation management, there has been an increasing number of innovative products and services, shifting viewpoints, and developing techniques. Fan tokens are one of these innovative items that may be evaluated in the context of this general framework. Fan tokens are essential financial tools and have a substantial marketing support function. When considering their area of use, several well-known sports teams worldwide have obtained beneficial fan tokens, using them as financial instruments and items to boost their reputation. These prestigious commodities have grown significantly, especially in the last ten years. The main subject of this study is the interaction between fan tokens, reputation management, corporate image, and their complicated relationships.

The primary focus of this research is to investigate the influence of football player transfers facilitated through digital currencies and fan tokens on the financial Volatility of football clubs, as well as their corporate reputation and fan relationships. In light of this objective, the study aims to analyze reputation management in the context of player transfers comprehensively. The central research question seeks to determine whether footballer transfers affect investors' perceptions of innovative financial assets.

The research is divided into separate categories. A complete framework for building and strengthening corporate image and reputation in football clubs through efficient marketing and reputation management techniques is established in the first segment, which includes a thorough literature review. The development of the research methodology is covered in the next part, which also presents the study findings using the selected technique. The third section comprises the examination and analysis of the study findings. This section analyzes the findings critically before coming to enlightening findings and making beneficial suggestions. Finally, the research's closing section synthesizes its discussions, findings, and recommendations to review its conclusions and outcomes thoroughly.

Literature Review

In sports, reputation management is crucial for players and sports clubs. As public opinion may change quickly in an era of digitalization and social media, keeping a good reputation is crucial. A scandal on the field or even an athlete posting something against the public on social media can harm the club. For reputation management to enable early detection of any dangers, it is essential to monitor teams' or athletes' online presence proactively. Sports reputation management calls for proactive and prompt responses, checks, and positive storytelling/presence in minds to preserve a positive public image. Social responsibility initiatives help build trust and support among fans and the community (Navarro, 2024).

Football clubs are "brands" when considered independently of sport. On this basis, whether the teams win or lose, like the consumer in marketing to a brand, a "fan" in sports marketing is loyal to the club. The difference in marketing here is that the fan does not change his/her club as a brand but continues to support his/her club in good times and bad times. Considering that football clubs are brands, club managers try to protect their team's reputation as "brands," to get and maintain fan support and improve relations in this direction.

Reputation management involves changing bad public opinion and comments into positive sentiments, maintaining a popular positive image, and overcoming scandals through proactive policies. Fan tokens can improve reputation management in sports by encouraging direct interaction between teams, athletes, and fan bases. Using fan tokens, sports organizations can engage fans in decision-making, share exclusive content and offer rewards, strengthen emotional bonds, and encourage positive stories. This helps teams and athletes manage their public image by fostering loyalty, transparency, and a deeper connection with the community, similar to proactive strategies used in traditional reputation management.

Reputation has two main dimensions. Firstly, it encompasses stakeholders' perceptions of an organization's ability to provide high-quality goods and services. Then, it involves the organization's level of visibility and prominence in the minds of stakeholders. Together, these two dimensions contribute to the overall reputation. From a marketing perspective, reputation refers to consumers' perceptions of a company that offers a particular product or brand. This includes perceptions and beliefs based on individuals' previous interactions or experiences with the company. In essence, reputation reflects consumers' collective judgments and opinions about a firm (Rindova et al. 2005). A sports club's corporate image and reputation are critical to its success. Sports clubs can benefit from corporate image and reputation activities by getting more involved with the media, fostering club brand loyalty among fans, boosting team loyalty, keeping track of the team's sports competitions, and buying club stuff. The football club can also gain a positive reputation through sponsorship.

Corporate reputation refers to the overall perception, evaluation, and assessment of an organization by its stakeholders based on its past actions, behaviors, and performance. It represents the common beliefs, opinions, and judgments of various stakeholders, including employees, customers, investors, communities, and other interested parties, regarding the organization's reliability, reputation, and overall position in the business environment. The general view of the definition is that it is an "intangible asset" that is difficult to measure but creates value for organizations (Fombrun et al., 2000:43; Fombrun and Van Riel, 2004) that provides a firm with sustainable competitive advantages (Hall, 1992:138). The consequences of corporate reputation in sports clubs have received limited attention compared to its examination in service and production companies. However, due to the commercialization of sport, especially in football clubs and national/international sports federations, there is a growing recognition of the need to enhance corporate reputation and contribute to society. Consequently, sports clubs are encouraged to organize additional programs and initiatives that align with this goal. Nonetheless, there remains a gap in knowledge regarding the specific outcomes associated with sports clubs' corporate reputation (Esen et al., 2021: 351).

According to Esen et al. (2021), effective use of social networks, strategic public relations efforts, and successfully executing social responsibility projects are critical for improving an organization's reputation. According to Fombrun et al. (2000), reputation is a strategic asset that impacts how stakeholders think, behave, and make decisions. According to Rindova et al. (2005:1033), reputation refers to how stakeholders perceive an organization's ability to produce value compared to its competitors. Ferenc et al. (2018) emphasize the importance of reputation in sporting events. Negative events like dishonest behavior, involvement in doping scandals, match-fixing, and similar actions, in their opinion, can lead to

a loss of reputation and disappointed fan communities, thus hurting the reputation of the club or organization. They say that marketing communication has become a requirement due to these factors.

According to Preston (2004), reputation plays an important part in establishing corporate social capital, which includes crucial elements such as increased trust, enhanced relationships with stakeholders, and increased competitive advantage. Fans, stockholders, sponsors, club personnel (players and agents), supporting institutions, and regulating authorities (such as federations and league organizations) are all stakeholders in a sports club. Developing a strong brand helps establish a strong and direct link with the club's stakeholders (Hoseini et al., 2022:48).

Salgado and Ruao's (2011) major results emphasize the transition of football clubs into global companies and the rising relevance of reputation management in the football industry. Football has evolved from a sport to a commercial enterprise with worldwide recognition during the previous two decades. Real Madrid, Manchester United, Barcelona, Chelsea FC, and Arsenal have increased their presence in markets around America and Asia. Kaiser and Breuer's (2015) study becomes critical within this larger framework. They stress the need to respond to fans' demands and expectations while emphasizing that sports club supporters and marketers must deliver necessary and appropriate information to all sorts of consumers. In line with the goal of becoming a global company, football clubs are trying to introduce different products that will generate revenue, and fan tokens are among these tools. In addition to being a revenue-generating tool, fan tokens can also be a way to communicate with fans and increase corporate image.

Fan tokens are a way for sports clubs to interact with fans, involve them in decision-making, and combine digital assets to generate revenue. Football clubs with fan tokens are granted VIP privileges and a say in club decisions. In this way, it strengthens the reputation management of clubs; It creates trust and loyalty by connecting directly with fans. In particular, fan tokens play an important role in increasing the brand value of football clubs by positively affecting the club's image. As Kanat et al. (2024: 221-222) state, fan tokens are digital assets associated with cryptocurrencies that aim to increase the interaction of sports clubs with their fans and generate revenue. Fan Tokens gain popularity in sports management by communicating with fans and raising funds simultaneously. By including fans in administrative procedures, fan token holders can participate in club decision-making, and sports clubs can use fan token sales to acquire revenue. Fan token holders receive VIP incentives and participate in club decision-making procedures. For example, The AC Milan club collected almost \$6 million in digital revenue from the initial sale of fan tokens, Lionel Messi's transfer cost to Paris-Saint Germain will include PSG fan tokens, Juventus FC fans may select the congratulations song and the team's first official automobile, Paris Saint-Germain supporters voted on the club's yearly awards and AS Roma fans had a chance to ask questions during a live briefing.

Fan tokens are digital assets produced by sports clubs for their fans. These tokens can be used for club events, product purchases, and access to exclusive content. While participating in the cryptocurrency ecosystem, clubs issue these tokens to overcome financial difficulties or finance projects. An example is Fenerbahçe's ability to generate additional income with its token. Tokens provide clubs with new sources of income by establishing a bond between the club and its fans (Aksar, 2021). Fan Token is a type of "utility token" designed to improve interaction among sports clubs and fans. Cryptocurrency refers to digital or virtual currencies generally traded on blockchain technology. Fan Tokens are traded using blockchain and smart contract technologies, providing various advantages to their owners. Studies show that Fan Tokens' prices are linked to major cryptocurrencies' price movements. Therefore, it is important to follow developments in cryptocurrency exchanges. Additionally, Fan Tokens are attracting

increasing attention with the developments in the world of sports and finance, which causes the financial volume to grow (Demir and Aktaş, 2022a: 57, 69). With the increased interest in fan tokens and the growth of the financial volume, the importance of the security and protection of virtual financial values is better understood and the use of appropriate financial instruments is increasing. One of these financial instruments is cryptocurrency, but as Çelik and Kanat (2019: 3) state, cryptocurrency is a math-based, decentralized convertible currency token protected by encryption.

Neither a token generally gives its holders the title of ownership in a company, nor does it receive dividends. They do not provide such rights (Fındıklı and Saygın, 2021: 60). Fan tokens are digital currencies associated with specific sport clubs or organisations and offer fans unique advantages and participation opportunities. There are both positive and negative effects associated with speculation on fan tokens. On the positive side, speculation can drive up the value of fan tokens, leading to potential financial gains for investors and increased interest in the tokens. This can result in higher fan engagement and excitement within the sports community. However, speculation can also be risky and volatile, causing unpredictable price fluctuations and potential losses for investors. Moreover, excessive speculation may divert attention from the primary purpose of fan tokens, which is to enhance fan engagement and connection with sports clubs. Therefore, while speculation can bring benefits, it also carries risks that must be carefully managed to ensure fan token initiatives' long-term success and sustainability.

Ersan et al. (2022) and Teker and Konuskan (2022) investigate their connection in the context of financial shocks and find that tokens display declining patterns over time. Demir et al. (2022a) investigate the effects of big tournament wins and losses on token returns. Their findings imply that both wins and losses may be useful in shaping the reputation of sports groups; both outcomes impact reputation. Demir et al. (2022b) suggest that fan tokens resemble cryptocurrencies, offering a thorough financial explanation based on financial innovations. Zarifis et al. (2022) underlined the importance of stakeholder trust-building business strategies in the context of fan tokens.

One of the risks that must be managed is digital word of mouth. Digital word of mouth plays a significant role in shaping perceptions, influencing decisions, and generating interest in fan tokens. It can promote awareness of fan tokens initiatives and attract new investors and participants. Positive digital word of mouth can enhance the reputation and credibility of fan tokens, leading to increased adoption and engagement within the sports community. Conversely, negative digital word-of-mouth marketing can raise concerns, suspicions, or criticism and potentially negatively affect the perception and acceptance of fan tokens. Also, Wang et al. (2022: 2) are concerned that digital currency and digitalization lead to negative consequences in the financial intermediation system.

Recent developments show that digital currency is now used largely to facilitate payments across several domains rather than to replace the existing financial intermediary system. However, this does not rule out the prospect of digital currency someday evolving into a financial instrument. Certain trends point to digital currency being a main financial instrument. One notable breakthrough is a football club adopting digital currency for player transfers, namely fan tokens and other digital currencies. For example, in 2018, Turkey Sakarya 1. Harunustaspor, which is in the Amateur Cluster Group B, transferred Ömer Faruk Kırdoğan from Karasu Kültürspor for the second half of the season but paid for this transfer with Bitcoin. Harunustaspor offered 0.0524 Bitcoin and 2500 TL to Ömer Faruk Kırdoğan for the transfer. Accepting the offer, the footballer signed a contract with Harunustaspor until the end of 2018. Thus, together with the 0.524 Bitcoin transferred to the account (about 2.000 TL), the first football player transfer transaction was made with digital currency in the history of the world

(<https://www.gzt.com/>). When Lionel Messi transferred from Barcelona to Paris Saint-Germain in 2021, he earned a portion of the transfer fee through fan tokens (<https://www.euronews.com/>). Brazil's legendary Sao Paulo football club successfully transferred Guilianno Galappo from the Argentine team Banfield, employing the USD Coin (USDC) stablecoin. Bitso, a bitcoin exchange, enabled the trade between these two teams. Bitso CEO Thales Araujo de Freitas stated, "This is a significant moment for Bitso, Sao Paulo, and South American football" (Engler, 2023).

Financial Value Volatility and Football Clubs

Forecasting volatility has been an important issue in financial markets over the past four decades, attracting the interest of both researchers and practitioners (Poon and Granger, 2003: 478). Volatility forecasting and modeling are critical areas of research in financial markets. Significant empirical work has been devoted to improving volatility models, as better forecasts directly influence the appropriate price of financial assets and risk management (Gökbulut and Pekkaya, 2014: 23). Volatility has an enormous impact on financial markets. Their dynamic and clustered structural character, particularly, has tremendous implications for the finance industry, including anomalies. An area under investigation is how anomalies are linked to investors' market actions in response to gains or losses.

The sports sector and industrial sports-related commodities have grown significantly due to important events such as the Olympic Games, other sports branch associations' events or organizations, and even stadium projects (Cabral and Silva, 2013). According to Andreff (2006), sports and industrial goods markets are oligopolies. This approach of Andreff (2006) is important for oligopoly markets and related to competition rules. Competition is formed due to the rules of an oligopolistic market structure. In time, this structure opened its doors to re-definitive, deep financial movements; even a match or competition performance of sports clubs or sportsmen and sportswomen became a subject of financial and economic gains and losses. For example, Rohde and Breuer (2017) conducted an in-depth analysis of the classification of European football club investors. According to them, there are significant differences between German clubs selected by tactical investors, French clubs acquired by specific investors, and English Premier League clubs that attract considerable interest from foreign investors. However, Benkraiem et al. (2011) examined the effects of financial volatility structures on the matches of European football clubs traded on the exchange.

Volatility is generally accepted as a uniform indicator of risk and instability in financial markets. However, this traditional view has recently been called into question by the observation that significant declines or increases in the markets can be predicted during periods of low volatility (Valenti et al., 2017: 1). Gimet and Montchaud (2016) show the impacts of accounting discipline, capitalization, and stadium attendance as main determinants of stock markets and returns in the European Football Clubs' financial markets. Nevertheless, Huth (2020) answers the key question of being an investor in football clubs and their club attachment. In this context, one of the main strategies of football clubs is to attract and get more supporters through reputation, fame, brand management, and, therefore, marketing.

Financial Volatility can be a positive indicator as it affects the upward movement of stocks and indicates instability. Therefore, instead of approaching the phenomenon of financial Volatility only from a negative point of view, it should be tried to exit the financial volatility process more advantageously with marketing communication efforts aimed at image and reputation. Although achieving this in many sectors is difficult, the same may not be true for sports clubs. For example, During the financial volatility period, an advertising agreement can be made with a famous player to promote new jerseys. Thus, the impression can be given to the media and the public that the financial strength of the club is high.

By transferring a famous, young, and talented football player, it is possible to get out of the financial volatility period without any damage, or even stronger because it is possible to generate large revenues from the sale of jerseys and mascots to be printed on behalf of the football player. In addition, promotion, image, and reputation studies are included in the digital environment by adapting to new technological developments. Thus, compliance with digital financial values can be achieved. The fan digital assets (fan tokens) used by sports clubs have created a positive image and reputation effect on the fans. This situation may increase the loyalty of the fans and other investors, who are in the position of investors to the football club. With the increasing level of commitment, it is possible for the football club to be less affected by negativities and to have a positive period during periods of financial Volatility.

Fan Token Financial Markets have such special markets in terms of momentary results, large participation and attachment impacts, and responsiveness. Ersan et al. (2022) describe a framework stating that fan token returns are more open to shocks and speculations than stock returns. Vidal-Tomas (2023) observes that the fan tokens generally respond to short-lived shocks and speculations. However, there are some problems in fan-token financial markets. For Ante et al. (2023), the main problems of these markets are trust and efficiency, utility, and financialization features. Volatility is a fundamentally important concept in the discipline of finance (Daly, 2018: 2378). This concept, which also includes Volatility in stocks, has gained an important place in the stock of football clubs, especially in recent years.

There may be practicality and financial convenience in football transfers made with fan tokens and digital currencies, as well as the risk of being affected by financial Volatility or triggering upward/downward financial Volatility. Because of this, football clubs that have investments in the financial and stock markets should monitor the market well and take precautions against negative situations that may occur in digital currencies. Gimlet and Montchaud (2016) show the impact of accounting discipline, capitalization, and stadium attendance as the main determinants of stock markets and returns in the European Football Clubs' financial markets. Nevertheless, Huth (2020) answers the key question of being an investor in football clubs and their club attachment. In this context, one of the main strategies of football clubs is to attract and get more supporters through reputation, fame, brand management, and, therefore, marketing.

Data and Methods

Case study analysis involves examining a specific individual, group, population, event, policy area or institution for research (Süleymanoğlu-Kürüm, 2021: 150). Case studies are specific data evaluation methodologies in finance. There are different explanations for it, but it shows the effects of a special case on market variants. Sometimes, even though the total of a case study model is statistically insignificant, coefficients show the general movements in the financial market returns or selected returns according to a huge amount of literature. Messi, Haaland, and Icardi are famous sportsmen all over the world. Added to their special abilities in sports, they have brand value and marketing value that depends on their reputation and fame. Therefore, it is assumed that their transfers should have a descriptive impact on the returns of fan tokens due to the literature review. As Wang and Ngai (2020: 1363) point out, as scientific fields and related methods mature, it is common practice for academics to evaluate the latest developments reported in the existing literature. With the spread of case study methodology in the business context, many authors have examined the literature from the perspective of a single discipline, such as management, marketing, and MIS.

As explained, the methodological part of this study includes three events between 2021 and 2023. The first important event is Lionel Messi's transfer from Barcelona (BAR) to Paris Saint Germain (PSG) (12.08.2021). The second event is Erling Haaland's transfer from

Dortmund (DOR) to Manchester City (MCI) (01.07.2022). The last event is Mauro Icardi's first join from Inter to Galatasaray (GAL) (07.09.2022). These three important events have possible impacts on the fan token returns of BAR, PSG, MCI, and GAL. The data has been collected from coindocx.com web pages. The necessary information about the data set can be seen in Table 1.

Table 1. The important information on the dataset

	Paris Saint Germain	Barcelona	Manchester City	Galatasaray
Observations	234 days	234 days	193 days	260 days
Event day	12.08.2021	12.08.2021	01.07.2022	07.09.2022
Mean	0.006711	0.002867	0.033806	0.095616
Std.Dev	0.109632	0.095616	0.510489	0.057019
Jarque-Berra	596.1280	188.1346	199.0244	22.51197

To make a case study analysis with ARCH volatility models, a calculation is designed for the return series with the formula below (Ölçen et al., 2022).

$$R_s = [(SP_{i,t} - (SP_{i,t-1})) / (SP_{i,t-1})]$$

Where,

R_s = Return of fan token,

SP = Fan token price

i = Sports clubs,

t = time.

To find the adjusted return of the series, the same process should be utilized on daily market returns (R_m). The corrected return series are estimated using the following equation.

$$R_{AD} = R_s - R_m$$

R_{AD} = Adjusted return of fan token,

R_s = Return of fan token,

R_m = Return of market prices (Bitcoin selected as the most important crypto-based coin in light of Tomas 2024),

In OLS regression estimates, dummy variants are used as follows:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 Y_{i-n,t-n} + \beta_2 Y_{i,t} + \beta_3 Y_{i-n,t+n} + \epsilon_i$$

$n = \{1,2,3,4,5,6,7,8,9\}$ and $t=0$,

Equalization

(1)

Where,

β_0 = constant of the model,

β_1 = coefficient of anticipation dates,

β_2 = coefficient of the event date

β_3 = coefficient of adjustment dates,

Cumulative Market Adjusted Return is the added value of adjusted values. It can be found through the formula below.

$$R_{AR} = \sum_{t=1}^n (R_{AR,t} + R_{AR,t-1})$$

Equalization (2)

The regression model containing dummy variants is adjusted according to the condition [-10, 0, 10] for each variant shown below.

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 D_{1Y_{i-n, t-n}} + \beta_2 D_{2Y_{i, t}} + \beta_3 D_{3Y_{i+n, t+n}} + \epsilon_i$$

$$n = \{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10\} \text{ and } t=0,$$

Equalization (3)

To measure variance changes in these periods, therefore volatilities; GARCH [1,1] model is used according to Ölçen et al., 2022.

According to the GARCH (1,1) model,

$$h_t = \omega + d_1 D_1 + \dots + d_n D_n + a \epsilon_{t-1}^2 + \beta h_{t-1}$$

Equalization

(4)

Findings

To understand the main impacts of the declaration of Lionel Messi's signature to PSG on 12.08.2021 and to model it, firstly, an OLS regression on the group of days [-10,0,10] is utilized. The findings have been presented in Table 2.

Table 2. OLS findings of fan token returns

Fan Token	Anticipation	Event	Adjustment
FC Barcelona Fan Token	0.018462	0.0400973	-.0524102
Paris Saint Germain Fan Token	0.1362391***	0.0852168	-.0715089

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

It can be understood from this table that Paris Saint Germain Fans, who have fan tokens, showed a positive reaction to the possibility of Lionel Messi's signature to their club.

Unit root tests of Augmented-Dickey Fuller and Phillips Perron are necessary to analyze a unit root's existence and whether both series are stationary. In this analysis, two-unit root tests have been used. Their findings have been presented in Table 3.

Table 3. ADF and PP findings of fan token returns

Fan Token	ADF	PP
FC Barcelona Fan Token	-5.181173***	-8.816337***
Paris Saint Germain Fan Token	-5.755089***	-9.443317***

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

The findings show no unit roots in the time series with a 0.01 level of significance. Akaike Key Information findings and ARCH-LM findings for GARCH (1,1) as AR (0) MA(0) models are presented in Table 4.

Table 4. GARCH (1,1) analysis findings of fan token returns

	FC Barcelona Fan Token	Paris Saint Germain Fan Token
ARCH LM	23.839***	18.570***
Anticipation	0.009	0.164***
Event	0.031	0.103
Adjustment	-0.064*	-0.053
ω	0.001***	0.004***
α	0.326***	0.761***
β	0.664***	0.293***
Akaike	-1.401	-1.174
ARCH LM (After Analysis)	0.220	0.006
Durbin Watson	1.066	1.176

*** 0.01 level of significance, **0.05 level of significance, *0.10 level of significance.

Both models are statistically significant; therefore, the GARCH (1,1) model is suitable. According to the findings, the Return of FC Barcelona Fan Token shows a decrease in the adjustment period. This event signifies a negative situation for FC Barcelona. In contrast, the Paris Saint Germain Fan Token increases the anticipation period and Volatility. Investors of Paris Saint Germain Fan Token and FC Barcelona Fan Token give reactions to the signature reaction of Lionel Messi.

The second part of the analysis measures the impact of Erling Haaland's transfer from Dortmund to Manchester City. Under homoskedasticity (ARCH LM findings = 1.082) conditions, the OLS regression findings have been given in Table 5.

Table 5. OLS regression findings of manchester city fan token returns

Fan Token	Anticipation	Event	Adjustment
<u>Manchester City Fan Token</u>	-0.052	0.171	0.062

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

The impacts of the transfer on the returns are effective despite statistical significance. The returns show an increasing trend in event day and adjustment days due to OLS regression findings.

The third part of the analysis is Mauro Icardi's transfer from Inter Milan to Galatasaray. The OLS regression findings have been given in Table 6.

Table 6. OLS Regression findings of Galatasaray fan token returns

Fan Token	Anticipation	Event	Adjustment
<u>Galatasaray SK Fan Token</u>	0.008	-0.053	-0.008

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

Although the findings are insignificant statistically, the negativity of event day is overcome by adjustment day.

Unit root tests of Augmented-Dickey Fuller and Phillips Perron are necessary to analyze a unit root's existence and whether both series are stationary. In this analysis, 2-unit root tests are utilized. Their findings have been shown in Table 7.

Table 7. ADF and PP findings of Galatasaray fan token returns

	ADF	PP
<u>Galatasaray SK Fan Token</u>	-9.138***	-20.599***

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

The findings show no unit roots in the time series with a 0.01 significance level. Akaike Key Information Findings and ARCH-LM findings for GARCH (1,1) model findings have been presented in Table 8.

Table 8. GARCH (1,1) findings of Galatasaray fan token returns

	Galatasaray Fan Token
<u>ARCH LM</u>	5.646***
<u>Anticipation</u>	-0.011
<u>Event</u>	-0.052
<u>Adjustment</u>	-0.009
<u>ω</u>	0.000*
<u>α</u>	0.092**
<u>β</u>	0.834***
<u>Akaike</u>	-2.910
<u>ARCH LM (After Analysis)</u>	0.627
<u>Durbin Watson</u>	2.400

*** 0.01 level of priority, **0.05 level of priority, *0.10 level of priority.

It can be said that the GARCH (1,1) model is suitable. According to the findings, the returns of Galatasaray fan tokens show a general decreasing trend in anticipation, event, and adjustment periods. However, the decreasing trend has slowed after the transfer of Mauro Icardi to Galatasaray. Also, the return series are volatile.

Conclusion

Fan tokens, which are contemporarily developed financial tools, can be easily affected by idiosyncratic and market-based changes (Assaf et al., 2024). On the other hand, they can be one of the indicators in fan engagement processes that include game attendance, sports broadcast viewership and team merchandise sales with the impacts of transformations of technological innovation, shifting fan demographics (Ante et al, 2024). Besides these, Fan tokens can be easily activated by other team fans and open to sports followers of international fan zones that want to yield special benefits with all the safety and transparency measures that are served by blockchain technology (Principe et al., 2024). More clearly, they are aimed at being used by fans who are impacted by the late-modern leisure class, encompassing football players, other celebrities and social influencers (Manoli et al., 2025). Therefore, the main interest fields of fan tokens are not emotions alone, but rather emotions and benefits. According to the analysis of Chen (2025), which comprises three football clubs of the English Premier League (Manchester City, Everton and Crystal Palace), fan tokens are in the middle of fan engagement and financial speculation. And the fan tokens are a focal point of criticism for some, because of their features that monopolise the hobby with other fan events, such as sport cards, that was designed for fans (Lyons, 2025). Therefore, there are a lot of various speculations about positioning and defining them in financial markets or the ecopolitics of football.

The findings show that the fan tokens returns of football clubs are significantly impacted by the transfers of well-known football stars like Lionel Messi, Erling Haaland, and Mauro Icardi. This underlines the significance of reputation management and marketing communication operations for football teams' corporate identities and reputations, positively and negatively. These findings conform with the conclusion of Saggu et al. (2024), which proves the relationships between defeat-win situations and volatilities of fan tokens in the FIFA World Cup. Even, Agnese and Xiao (2025) supply necessary evidence that abnormal returns

can be positive on a team's match day. The study emphasises football teams' need to follow developments, guard against risky scenarios involving digital currency, and create strong marketing communication plans. Clubs may improve fan involvement, boost their corporate image, and improve their reputation with stakeholders by utilizing fan tokens and digital currency.

For football teams to continue attracting and retaining fans through successful marketing and brand management initiatives, reputation management is still essential. Football teams should create marketing communication plans to improve their brand and reputation using fan tokens and digital currency. This may be done by running focused social media campaigns, launching digital marketing projects, and interacting with followers via special offers and chances using fan tokens. Football clubs may improve their image with stakeholders by boosting brand loyalty and fan engagement.

In conclusion, this paper studied reputation management concerning fan tokens and new financial assets connected to sports teams from a marketing viewpoint. The study aimed to determine how football players' moves impact investors' perceptions of these assets. Building a strong brand facilitates good relationships with stakeholders, including fans, investors, sponsors, and regulatory authorities. The paper also covered how good digital word-of-mouth may enhance the reputation and credibility of fan tokens, whilst bad word-of-mouth can damage their reputation and acceptance. Overall, this study helps us comprehend reputation management in the context of novel financial assets such as fan tokens. It emphasizes the significance of reputation in sports teams and the possible influence of player transfers on investor perception.

This study examines how fan tokens can be used as an innovative and improvable tool for corporate image and marketing strategies, including during periods of market volatility, and offers the following recommendations for football clubs, financial institutions and academics:

- Football-sports clubs, investors and financial institutions should pay more attention to fan tokens, which have been shown to be effective in financial market returns and give importance to developing innovative products.
- New virtual financial instruments such as fan tokens, which are offered to fans and investors as an alternative purchasing tool, should be used more frequently and effectively by sports clubs as official financial instruments.
- In addition to fan tokens, financial institutions should offer football clubs and fans new virtual financial products that are up-to-date, innovative and alternative means of spending.
- Due to the increasing use of virtual financial-payment instruments, government agencies should work in partnership to create a secure and protected financial environment that can be used by all sports clubs for future player and athlete transfers.
- It should be ensured that the demand potential that may arise due to the increasing interest in fan tokens and corporate image activities is used strategically and in accordance with the marketing objectives of football-sports clubs by using correct and effective communication methods.
- It should be kept in mind that the positive image that may arise from the correct and effective use of virtual financial instruments by football-sports clubs may attract new investors and appropriate strategies should be developed.
- Future research should include case studies or research on medium- and long-term efforts to increase the corporate reputation and financial returns of sports and football clubs, within a

framework that covers risk management activities and includes comparative analyses. This will enable the development of more comprehensive recommendations for sports and football clubs and marketing experts.

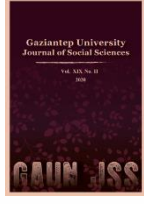
- It should be considered that fan tokens and digital financial instruments used for investment purposes, such as player transfers, may have a negative impact on the reputation of football clubs and their fans, and more detailed research should be conducted on this issue. Additionally, new studies should be conducted covering a wider range of cases, including jersey sales, initial public offerings/share sales, licensed product/service sales, season ticket sales, league success/rankings, and investments in the club's financial instruments by fans of rival clubs.

References

- Aksar, T. (2021). Spor kulüpleri için yeni gelir yaratma araçları olarak kripto para ve fan tokenlar. <https://www.futbolekonomi.com/index.php/haberler-makaleler/mali/110-tugrul-aksar/5360-fan-token-sporafan-tokenkripto-para-ve-futbol.html> (Accessed at 11.02.2025).
- Andreff, W. (2006). The sports goods industry. *The Handbook on the Economics of Sport*, 20-39.
- Ante, L., Saggi, A., Schellinger, B., Wazinski, F. P. (2024). Voting participation and engagement in blockchain-based fan tokens. *Electronic Markets*, 34(1), 26.
- Ante, L., Schellinger, B., Wazinski, F. P. (2023). Enhancing Trust, Efficiency, and Empowerment in Sports: Developing a Blockchain-Based Fan Token Framework. In *Thirty-first European Conference on Information Systems (ECIS 2023)*.
- Assaf, A., Demir, E., Ersan, O. (2024). Detecting and date-stamping bubbles in fan tokens. *International Review of Economics & Finance*, 92, 98-113.
- Benkraiem, R., Le Roy, F., Louhichi, W. (2011). Sporting performances and the volatility of listed football clubs. *International Journal of Sport Finance*, 6(4), 283.
- Cabral, S., Silva Jr, A. F. (2013). An approach for evaluating the risk management role of governments in public-private partnerships for mega-event stadiums. *European Sport Management Quarterly*, 13(4), 472-490.
- Çelik, G. M., Kanat, E. (2019). Entrepreneurship and innovation in the finance sector. *Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, 6(9), 1-8. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/50040/621750>.
- Daly K. (2018). Financial volatility: Issues and measuring techniques, *Physica*, A-387, 2377–2393.
- Demir, M. A., Aktaş, R. (2022a). The relationship between fan tokens and cryptocurrencies: An empirical evidence. *International Journal of Economics and Administrative Studies*, (37), 55-70.
- Demir, E., Ersan, O., Popesko, B. (2022b). Are fan tokens fan tokens?, *Finance Research Letters*, 47, 102736.
- Engler, A. (2023). Two soccer teams transfer a South American player using USDC, but there's collateral damage. <https://www.coindesk.com/business/2022/07/29/two-soccer-teams-transfer-a-south-american-player-using-usdc-but-theres-collateral-damage/>, Access date: 20.08.2023.
- Ersan, O., Demir, E., Assaf, A. (2022). Connectedness among fan tokens and stocks of football clubs. *Research in International Business and Finance*, 63, 101780, 1-10.
- Esen, E., Taştan, S., Degercan, N. (2021). The Impact of perceived corporate reputation of sport clubs on social media usage: A study with the lenses of social capital. *Postmodern Openings*, 12(3), 350-383.

- Ferenc, P., Zraková, D., Kubina, M. (2018). Reputation in the field of sport. QUAERE 2018 Conference, 199-206, Hradec Králové, Czech Republic.
- Fındıklı, S., Saygın, E.P. (2021). Fan tokens in the context of consumer citizenship. *Third Sector Social Economic Review*, 56(1), 57-71.
- Fombrun, C. J., Van Riel, C. B. M. (2004) *Fame and fortune: How successful companies build winning reputations*. New Jersey: FT Prentice Hall.
- Fombrun, C., Gardberg, N. A., Sever, J. M. (2000). The reputation quotient: A multi-stakeholder measure of corporate reputation. *Journal of Brand Management*, 7(4), 241-255.
- Gimet, C., Montchaud, S. (2016). What drives european football clubs' stock returns and volatility?. *International Journal of the Economics of Business*, 23(3), 351-390.
- Gökbulut, R. İ., Pekkaya, M. (2014). Estimating and forecasting volatility of financial markets using asymmetric GARCH models: An application on Turkish financial markets. *International Journal of Economics and Finance*, 6(4), 23-35.
- Hall, R. (1992). The strategic analysis of intangible resources, *Strategic Management Journal*, 13(2), 135-144.
- Hoseini, H., Bahrololoum, H., Andam, R., Bagheri, H., Hasani, A. (2022). Identifying factors affecting the brand value creation of volleyball clubs: A study of the Iranian super league. *Research in Sport Management and Marketing*, 3(3), 47-60.
- Huth, C. (2020). Who invests in the financial instruments of sports clubs? An empirical analysis of actual and potential individual investors of professional European football clubs. *European Sport Management Quarterly*, 20(4), 499-519.
- Kaiser-Jovy, S., Breuer, M. (2015). *Defining sports marketing*, Routledge handbook of sport marketing (S. Chadwick, N. Chanavat, M. Desbordes, Eds.). London: Routledge.
- Kanat, E., Öget, E., Kaya, F. (2024). The determinants of prices of fan tokens as a new sports finance tool. *Ege Academic Review*, 24(2), 221-232.
- Karan, M. B. (2014). *Investment analysis and portfolio management*. 4. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Lyons, Z. (2025). Monopolizing the Hobby: Legal Insights into the consolidation of the sports card industry. *UNH Sports Law Review*, 4(1), 160-192.
- Manoli, A. E., Dixon, K., Antonopoulos, G. A. (2025). Football Fan Tokens as a mode of “serious leisure”: Unveiling the dual essence of identity and investment. *Leisure Studies*, 44(2), 294-308.
- Navarro, J. C. (2024). Strategies for reputation management in sports. <https://marketinlife.com/strategies-for-reputation-management-in-sports/>. Access date: 10.02.2025.
- Ölçen, O., Komath, M.A.C, Sayilir, Ö. (2022). Impacts of covid 19 on the volatility of stock returns: Analysis of MRO industry in the aviation sector with event studies (Y. İrfan, B. Salih, Eds.). Ankara: Serüven Yayınevi.
- Preston, L. E. (2004). Reputation as a source of corporate social capital, *Journal of General Management*, 30(2), 43-49.
- Principe, V. A., de Souza Vale, R. G., Nunes, R. D. A. M. (2024). Blockchain and sports industry: a systematic literature review of Fan Tokens and their implications. *Retos: Nuevas Tendencias En Educación Física, Deporte Y Recreación*, (60), 823-840.
- Poon, S. H., Granger, C. W. J. (2003). Forecasting volatility in financial markets: A review. *Journal of Economic Literature*, 41, 478-539.
- Rindova, V. P., Williamson, I. O., Petkova, A. P., Sever, J. M. (2005). Being good or being known: An empirical examination of the dimensions, antecedents, and consequences of organizational reputation. *Academy of Management Journal*, 48(6), 1033–1049.

- Rohde, M., Breuer, C. (2017). The market for football club investors: A review of theory and empirical evidence from professional European football, *European Sport Management Quarterly*, 17(3), 265-289.
- Saggu, A., Ante, L., Demir, E. (2024). Anticipatory gains and event-driven losses in blockchain-based fan tokens: Evidence from the FIFA World Cup. *Research in International Business and Finance*, 70, 102333, 1-16.
- Salgado P., Ruão, T. (2011). Football and reputation management: the role of online communication platforms. Scientific Conference of the International Association for Media and Communication Research (IAMCR), 13-17 July, Istanbul.
- Süleymanoğlu-Kürüm, R. (2021). Writing articles in international relations using qualitative methods: Case study methods and its details. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, 42, 149-169.
- Teker, T., Konuşkan, A. (2022). Association effect on fan token prices. *International Journal of Business, Economics and Management Perspectives*, 6(2), 359-376.
- Valenti, D., Fazio, G., Spagnolo, B. (2017). The stabilizing effect of volatility in financial markets. *Physical Review E* 97 (6-1), 1-10.
- Vidal-Tomas, D. (2023). Blockchain, sport and fan tokens. *Journal of Economic Studies*, 50(5), 1-18.
- Wang, Y., Lucey, B. M., Vigne, S. A., Yarovaya, L. (2022). The effects of central bank digital currencies news on financial markets. *Technological Forecasting & Social Change*, 180(C), 121715, 1-39.
- Wang, Q., Ngai, E. W. (2020). Event study methodology in business research: a bibliometric analysis. *Industrial Management & Data Systems*, 120(10), 1863-1900.
- Zarifis, A., Xheng, X. (2022). The business models of NFTs and fan tokens and how they build trust, *Journal of Electronic Business & Digital Economics*, 1(2), 138-151.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCESJournal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1501734

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluğun İnovatif İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Yeşil Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolü

*The Mediating Role of Green Talent Management in the Impact of Environmental Corporate Social Responsibility on Innovative Business Behavior*İtir HASIRCI^a Fatma ZEYBEK PINARBAŞI^{b*} Volkan AKGÜL^c^a Dr., Bağımsız Araştırmacı, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5449-2640^b Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3525-0520^c Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Erdek Meslek Yüksekokulu, Balıkesir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1248-1425

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Haziran 2024

Kabul tarihi: 1 Aralık 2024

Anahtar Kelimeler:

Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk,
Yeşil yetenek yönetimi,
İnovatif iş davranışı.

ÖZ

Günümüzün çevreye duyarlı dünyasında, kuruluşlar sürdürülebilirliklerini ve itibarlarını geliştirmek için çevresel kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarını benimsemektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, çevresel etkiyi azaltmaya ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmeye yönelik çeşitli girişimleri kapsamaktadır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun önemli bir yönü de yeşil yetenek yönetimidir. Yeşil yetenek yönetimi, çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini desteklemek için gerekli beceri ve bilgilere sahip çalışanları geliştirmeye ve elde tutmaya odaklanmaktadır. İnovatif iş davranışı ise mevcut durumu sorgulayan, yeni fikirler sunan ve yaratıcı problem çözme teşvik eden çalışan davranışlarını ifade etmektedir. Çalışanlar inovatif iş davranışına katıldıklarında, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk girişimlerini benimseme ve kuruluş içinde sürdürülebilir uygulamaların geliştirilmesine katkıda bulunma olasılıkları da yükselmektedir. Bu çalışma, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında; Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan 717 banka çalışanına anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler, PLS temelli yapısal eşitlik modellemesi kullanılarak test edilmiştir. Bulgulara göre, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların inovatif iş davranışını anlamlı olarak etkilediği, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların yeşil yetenek yönetimini anlamlı olarak etkilediği, yeşil yetenek yönetiminin çalışanların inovatif iş davranışını anlamlı olarak etkilediği belirlenmiştir. Bununla birlikte, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanların inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin kısmen aracılık etkisinin bulunduğu sonucuna varılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 15, 2024

Accepted: December 1, 2024

Keywords:

Environmental corporate social
responsibility,
Green talent management,
Innovative business behavior.

ABSTRACT

In today's environmentally sensitive world, organizations adopt environmental corporate social responsibility practices to improve their sustainability and reputation. Environmental corporate social responsibility encompasses various initiatives to reduce environmental impact and promote sustainable practices. An essential aspect of environmental corporate social responsibility is green talent management. Green talent management focuses on developing and retaining employees with the skills and knowledge required to support environmental sustainability goals. Innovative work behavior refers to employee behaviors that question the status quo, offer new ideas, and encourage creative problem-solving. When employees participate in innovative work behavior, their likelihood of adopting environmental corporate social responsibility initiatives and contributing to developing sustainable practices within the organization also increases. This study examines the mediating effect of green talent management on the innovative work behavior of bank employees' environmental corporate social responsibility. Within the scope of the study, a survey was conducted on 717 bank employees working in Bandırma district and Balıkesir city center. In this context, the data obtained were tested using PLS-based structural equation modeling. According to the findings, it was determined that environmental corporate social responsibility significantly affects employees' innovative work behavior, environmental corporate social responsibility significantly affects the green talent management of employees, and green talent management significantly affects employees' innovative work behavior. However, it is concluded that environmental corporate social responsibility partially mediates green talent management and employees' innovative work behavior.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: fatmazeybek1525@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

In today's sustainability-focused world, banks are adopting environmental corporate social responsibility practices through initiatives to reduce environmental impact and promote green practices. In this framework, green talent management constitutes a strategic approach aimed at enticing, nurturing and retaining personnel equipped with the requisite expertise and competencies to advance the environmental sustainability objectives of financial institutions. Consequently, the significance of the work environment, corporate environmental responsibility, green talent management and employee innovation is pivotal for the attainment of business sustainability objectives. Environmentally friendly business practices are among the important factors that increase employee morale and motivation. Employees prefer to work in companies that follow environmentally friendly policies and exhibit higher job satisfaction and commitment in such workplaces. Environmental sustainability initiatives enhance employee well-being by fostering a secure and health-promoting workplace environment. This increases employee productivity and ensures workforce continuity. Environmental corporate social responsibility encompasses the approaches implemented by enterprises to mitigate ecological effects and enhance societal welfare. Environmental corporate social responsibility focuses on practices in various areas such as energy efficiency, waste management, water conservation and carbon footprint reduction. In addition to improving the environmental performance of businesses, such responsibilities increase social reputation and gain consumer trust. Environmental corporate social responsibility practices also facilitate compliance with legal regulations and help avoid possible penalties. Another variable green talent management, encompasses strategies designed to attract, cultivate and retain skilled employees committed to environmental sustainability principles. This management approach encourages environmentally conscious individuals to create value within the organization. Green talent management ensures that employees are trained on sustainability issues and actively participate in environmental projects, thus contributing to businesses achieving their environmental goals. At the same time, this strategy helps businesses gain competitive advantage by increasing their innovation capacity. The innovative conduct exhibited by employees is pivotal for organizations' adaptation to fluctuating and competitive market environments. Such innovative behaviors encompass the entrepreneurial initiatives undertaken by employees to enhance existing operational processes, create novel products and services and revolutionize business models. Organizations ought to foster an environment that encourages employees' willingness to engage in creative thinking and undertake risks by cultivating an innovative organizational culture. The synergy between innovative practices and environmental sustainability enhances organizational ecological effectiveness while advancing economic sustainability goals. This study investigated the mediating effect of green talent management on bank employees' environmental corporate social responsibility innovative work behaviors. The demographic structure of the study consists of 1,835 banking sector personnel employed in Balıkesir province and its affiliated districts. Seven hundred seventeen banking professionals from Bandırma district and Balıkesir city center serve as a representative sample for this research. This study conducted an online survey to ensure compliance by obtaining ethical approval from the university's ethics committee. The study was applied to bank employees determined by convenience sampling using an online survey between April 15 and May 15, 2024. The study's data analysis was carried out using partial least squares (PLS) based structural equation modeling. First, reliability assessment, descriptive statistics and factor analysis were conducted for the scales. Then, the mediating effect of green talent management on the link between environmental corporate social responsibility and innovative work behaviors of bank employees was investigated. The results show that bank employees' views on environmental corporate social responsibility significantly affect green talent management and employees' innovative work behavior, with the latter acting as a partial mediator in the relationship between employees' environmental corporate social responsibility and innovative work behavior. Bank employees' positive perceptions of their organizations' environmental corporate social responsibility initiatives are positively associated with improved practices in green talent management. This suggests that banks prioritizing environmental sustainability are more successful in attracting and developing employees with the necessary competencies to support their green goals. Bank employees' positive perceptions of their organizations' environmental corporate social responsibility efforts are associated with greater engagement in innovative work behavior. This means an environmentally responsible culture fosters employees' creativity, innovation, and problem-solving. The phenomenon of green talent management acts as a mediator in the interaction between environmental corporate social responsibility and innovative work behavior. This mediation is partially explained by the positive impact of environmental corporate social responsibility on innovative work behavior by encouraging employees to participate in green talent management. The study's findings illuminate the complex connections between creative corporate behavior, environmental corporate social responsibility, and green talent management. It shows that environmental corporate social responsibility can improve the public image of an organization, as well as influence employee behavior and promote sustainable talent management practices. The study results provide critical insights for financial institutions to effectively execute environmental corporate social responsibility and green talent management strategies. Ultimately, by developing a culture focused on environmental corporate social responsibility and encouraging innovative business behaviors, financial institutions can create a more sustainable and creative workforce, thereby contributing to their enduring success.

Giriş

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, bir örgütün sürdürülebilirlik performansını iyileştirmenin yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle örgütlerin çevresel kurumsal sosyal sorumluluğa odaklanmaları ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri aracılığıyla çalışanlara değer sunarken, yetenek yönetimi uygulamalarına yatırım yapmaları gerekmektedir (Lacey ve Groves, 2014). Yetenek yönetimi, örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmeleri için oldukça önem arz etmektedir. Dolayısıyla örgütler, gelecekteki zorluklara yanıt verebilecek ve onları şekillendirebilecek kişileri işe almaya ve motive etmeye çalışmaktadırlar. Bu nedenle, sürdürülebilirlik performansını tanımak ve örgüt içi yeşil girişimleri teşvik etmek için doğru yeteneğe sahip yeşil insan sermayesinin sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla yeşil insan sermayesini geliştirebilmek için yetenek yönetimi kavramının yeşil yetenek yönetimine doğru güncellenmesi adına örgütler belirli girişimlerde bulunmaktadır. Yeşil yetenek yönetimi, liderlerin sistematik olarak doğru yetenekleri çekmeye, yetiştirmeye ve elde tutmaya çalıştıkları bir kavramdır (Story vd., 2016).

İnovatif iş davranışı potansiyelinin yanı sıra yeşil merkezli becerilere ve değerlere sahip çalışanları cezbetmeye, tanımlamaya, seçmeye, elde tutmaya ve yerleştirmeye yardımcı olmak adına yetenek yönetimi uygulamaları örgütler için oldukça önemlidir (Bui ve Chang, 2019). Yeşil uygulamalar artık örgütlerin belirli işlevlerinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. Örgütlerin çalışanları arasında yeşil sürdürülebilirlik uygulamalarına ilişkin farkındalığın kazanılması için gösterdikleri çaba sürdürülebilirlik performansına ulaşmalarına ve diğer örgütlere göre rekabet avantajı kazanmalarına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla örgüt içinde yeşil yetenek uygulamaları, o örgütün başarısı ve hayatta kalması için çok önemli bir stratejik alan olarak nitelendirilmektedir (Gardas vd., 2019).

Günümüz yoğun rekabet ortamında örgütlerin çevresel kaygılara ilişkin farkındalıklarını arttırmaları hem sürdürülebilirlik hem de çevresel kurumsal sosyal sorumluluk kavramlarıyla bağlantı kurabilmeleri hususunda önem arz etmektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, inovatif iş davranışı ve yeşil yetenek yönetimi uygulamalarının amaçlanan sonuçları birbirini tamamlamaktadır. Zira kurumsal sosyal sorumluluğa sahip birçok örgüt aynı zamanda yetenek yönetimi stratejilerini, politikalarını ve programlarını benimsemeyi amaç edinmektedir (Umair vd., 2023). Bu stratejiler örgütlerin çevresel ve sürdürülebilirlik performansını arttıracaktır. Bu süreç temel olarak iş ile ilgili hedefleri sistematik düşünceyle ve yeşil görevlerde çalışanların kapsamlı iş birliğiyle ilişkilendirmeyi içermektedir. Bu çalışmanın amacı, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık rolünü belirlemektir. Örgütlerde çalışanların inovatif davranışlar sergileyebilmeleri için kurumsal sosyal sorumluluk bilincinin önemi ve bu hususta örgütlere düşecek görevlerin belirlenmesi hususları araştırmanın temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde, çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı hakkında bilgi verilmiştir.

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları dış, iç ve çevresel sorumluluklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İç sorumluluklar, çalışanların güvenliği, sağlığı ve yaşam kalitelerinin iyileştirilmesiyle ilgilidir (Abbas vd., 2019). Dış sorumluluklar, sosyal ve kültürel faaliyetlere sunulan yardımlarla bağlantılıdır. Ayrıca toplumun kalkınmasıyla ilgili sorunları da içermektedir. Üçüncü tür kurumsal sosyal sorumluluk uygulaması çevresel sorumluluktur. Bu

tür kurumsal sosyal sorumluluk, örgütün atık azaltma, geri dönüşüm, izleme, verimli enerji, su kullanımı ve doğal kaynakları koruma çabalarıyla bağlantılı iş süreçlerini ve uygulamalarını içermektedir (Vives, 2006). Kurumsal sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik günümüzde iş dünyasının en önemli konuları arasında yer almaktadırlar. Bütün bunlar toplumsal vicdanın değişmesinden kaynaklanmaktadır. Örgütler, stratejilerinin ve eylemlerinin çevresel, ekonomik ve sosyal alanda yarattığı etkiyi dikkate almadan, ne pahasına olursa olsun fayda elde edemezler (Maldonado-Erazo vd., 2020).

Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk örgütlerin yasal düzenlemelere uyum sağlayarak, aynı zamanda kâr elde etmeyi sürdürerek ve çevre üzerindeki etkileri göz önünde bulundurarak yürüttükleri gönüllü faaliyetlerdir. Böyle bir yaklaşım yaşam kalitesinin iyileştirilmesine ve sürdürülebilir kalkınma kavramının hayata geçirilmesine katkı sağlamaktadır (Zelazna vd., 2020). Sosyal sorumluluk anlayışına sahip kuruluşlar, yaptıkları işlerin çevresel etkilerini dikkate alarak bu etkilerin sorumluluğunu üstlenirler. Bu nedenle, kirliliği ve zararlı madde salınımlarını azaltmaya çalışırlar ve doğal kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlarlar (Wood, 2010). Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun amacı, çalışanların ve toplumun yanı sıra başkalarının çıkarlarının da gözetilmesidir. Böylece yalnızca bireylerin ve örgütlerin dar ve sınırlı çıkarları için değil, geniş toplumsal amaçlar için de çevresel kurumsal sosyal sorumluluk önem arz etmektedir (Weber ve Wasielewski, 2018). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramında anahtar olarak tartışılan konulardan biri, çevre boyutudur. Toplumu etkilemek aynı zamanda onların çevresini, yaşam alanını etki altına almak demektir. Bu nedenle çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile çevreye mümkün olduğunca az zarar verecek şekilde örgüt faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Huk ve Kurowski, 2021).

Bir örgütün faaliyet gösterdiği en dinamik ve zorlu alanlardan biri olan çevresel kurumsal sosyal sorumluluk; faaliyetlerin ekonomik, sosyal, etik ve çevresel etkilerini dengelemek için temel araç olarak kullanılmaktadır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, bir örgütün toplumla olan etkileşimlerindeki ahlaki davranışlarını tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Bu kavram ile örgütlerin paydaşlarıyla olan ilişkileri etik uygulamaların benimsenmesi ile sürdürülebilir bir şekilde yönetilebilir (Barbarossa vd., 2022).

Yeşil Yetenek Yönetimi

Örgütler, bulundukları pazarda rekabet avantajı elde edebilmek için rakiplerinden farklı stratejiler izlemek mecburiyetindedirler. Bu nedenle çevik olmayı başarabilen yeni çalışma biçimlerine, örgüt içi yaratıcılığı geliştiren insan kaynakları uygulamalarına ulaşabilmek için doğru çalışanlara yatırım yapmak gerekmektedir (Liu vd., 2021). Klein'a (1998) göre bu çalışanların özellikleri arasında; rekabet farkı yaratmak, örgütsel başarıya katkıda bulunan özellikler, beceriler, değerler ve deneyimlere sahip olmak yer almaktadır. Bu görüşe göre yetenek, örgütsel başarı ve sürdürülebilirlik için önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla yetenek yönetimi, insan kaynakları yönetimi için zorunlu bir husus hâline gelerek, örgütlerde merkeziyetçi bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle örgütler; yetenekli çalışanları cezbetmek, onları elde tutmak ve yeteneklerini geliştirmek için özel stratejiler oluşturmaları ve bu stratejileri uygulamalıdır (Valvere vd., 2013). Câmara ve Fonseca (2007), yeteneğin eylem, tutku ve vizyon boyutları arasındaki etkileşimden oluştuğunu belirtmektedirler. Eylem, çalışanların görevlerini yerine getirmelerini sağlayan bir dizi yeterlilik olarak tanımlanmaktadır. Tutku, hem çalışanların görevlerini yerine getirirken ortaya koydukları coşkuyu, hem de örgüte olan bağlılığı ve saygı duygusunu ifade etmektedir. Vizyon ise çalışanların dahil oldukları projelerde elde edebilecekleri potansiyeli algılamalarına olanak tanımaktadır.

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, bir örgütün sürdürülebilirlik performansını iyileştirmenin yollarından biri olarak kabul edilmektedir. Örgütler bu durumu temel bir değer olarak benimsediklerinde, daha fazla paydaşa bağlılıklarını gösterebilecek girişimlere yönelmeye başlamaktadırlar. Örgütlerin odak noktası hâline gelen çevresel kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanlara değer sunulmakta; dolayısıyla örgütler, yetenek yönetimi uygulamalarına yatırım yapmayı tercih etmektedirler (Lacey ve Groves, 2014). Tansley ve Tietze (2013) yetenek yönetimini; örgüte değer katan, yüksek düzeyde potansiyele sahip çalışanların ilgisini çeken, gelişimlerini sağlayan elde tutma stratejileri ve protokolleri olarak tanımlamaktadır. Henriques (2019) yetenek yönetimini, çalışanların örgüt içi gelişimlerini sürdürürken kendilerine atfedilen işlevleri yerine getirmek amacıyla gerekli hazırlıkları gerçekleştirmelerini sağlayan bir mekanizma olarak tanımlamaktadır. Bir örgütün yetenek yönetimi stratejileri, örgüt performansını artırmaya yardımcı olabilecek yetenek yönetimi uygulamalarını tanımlamaktadır. Yetenek yönetimi, örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmeleri için zorunlu hâle gelmektedir. Bu nedenle örgütler, gelecekte karşılaşılabilecekleri zorluklara yanıt verebilecek ve onları şekillendirebilecek kişileri işe almaya ve motive etmeye çalışmaktadırlar (Gardas vd., 2019). Dolayısıyla sürdürülebilirlik performansını tanımak, yeşil girişimleri teşvik etmek, doğru yeteneğe sahip olmak, yeşil insan sermayesini geliştirmek için yetenek yönetimi kavramının yeşil yetenek yönetimi olarak güncellenmesi gerektiği gözlemlenmektedir. Yeşil yetenek yönetimi, liderlerin sistematik olarak doğru yetenekleri örgüte çekmeye, onları yetiştirmeye ve elde tutmaya çalıştığı bir kavramdır (Bui ve Chang, 2018). Dolayısıyla yeşil yetenek yönetimi; örgütlerin gelecekteki liderlerini, yöneticilerini ve çalışanlarını yetiştirmesi anlamına gelmektedir. Yeşil odaklı beceri ve değerlerin yanı sıra yeşil girişimleri ve yeşil performansı teşvik etme potansiyeline sahip çalışanları cezbetmeye, tanımlamaya, seçmeye, elde tutmaya ve yerleştirmeye yardımcı olmak için yeşil yetenek yönetimi kavramı önem kazanmaktadır (Odugbesan vd., 2023).

İnovatif İş Davranışı

Günümüzde ürün, hizmet ve iş süreçlerinin sürekli yenilenmesi ve iyileştirilmesi, işletmeler için hayati önem taşımaktadır. İnovasyon kavramı, örgütsel rekabet gücünde merkezi bir rol oynamaktadır (Reuvers ve diğerleri, 2008; Shalley, Gilson ve Blum, 2009). Devamlı bir inovasyon süreci sağlanabilmesi için bireysel çalışanların hem motive olmuş hem de yetenekli olmaları gerekir (Janssen, 2000). Çalışanların eylemlerinin sürekli inovasyon ve iyileştirme açısından kritik bir rol oynadığı düşüncesi, sadece inovasyonla ilgili akademik çalışmalarla (örneğin; Van de Ven (1986), Janssen (2000)) sınırlı kalmaz; aynı zamanda toplam kalite yönetimi (McLoughlin ve Harris, 1997) ve kurumsal girişimcilik (Sharma ve Chrisman, 1999) gibi diğer önemli yönetim yaklaşımlarında da vurgulanmaktadır.

Bireysel inovasyon kişilik özellikleri, çıktılar ve davranışlar açısından incelenmiştir. Örneğin Hurt, Joseph ve Cook (1977) bireysel inovasyonun kişilik temelli bir yönü olan genel değişim istekliliğine odaklanmaktadır. Çoğu çalışan için inovatif iş davranışı, genellikle resmi iş tanımlarında belirtilmeyen gönüllü ve isteğe bağlıdır (Katz ve Kahn, 1978; Janssen, 2000). İnovatif iş davranışı köklerini rol inovasyonundan almaktadır ve bu kavram; görev hedefleri, süreçler, malzemeler, zamanlama ve kişilerarası ilişkiler gibi mevcut bir rolde büyük değişikliklerin başlatılması şeklinde tanımlanabilir (Schein, 1971; West, 1987; West ve Farr, 1990). İnovatif iş davranışı, mevcut koşulları iyileştirmeyi veya yenilerini yaratmayı amaçlayan, kendi kendine başlatılan bir eylem olarak tanımlanabilen aktif bir performans kavramı olarak kategorize edilebilir (Crant, 2000; Griffin vd., 2007). West'in (1987) rol inovasyonu çalışması, bir bireyin işinde önceki rol sahibine kıyasla kaç değişiklik başlattığını araştırmıştır. Benzer şekilde, Axtell vd. (2000) araştırmasında, bireylerin önerilerinin ve gerçekleştirdikleri inovasyonların kendi kendine değerlendirilmesini ele almaktadır. Her ikisi

de bireysel inovasyona çıktı temelli bir bakış açısıyla yaklaşırlar. Diğerleri, bireysel inovasyonu bir dizi isteğe bağlı çalışan davranışı olarak kavramsallaştırır (Scott ve Bruce, 1994).

İnovatif iş davranışı, tipik olarak fırsatların keşfi ve yeni fikirlerin üretilmesini (yaratıcılıkla ilgili davranışlar), örgütte değişim uygulanmasına yönelik davranışları, yeni bilgiyi uygulamayı veya kişisel ve/veya iş performansını artırmak için süreçleri iyileştirmeyi kapsamaktadır. Önceki araştırmalar genellikle çalışanların yaratıcılığına ve yaratıcı fikirlerin üretilmesine odaklanmıştır. Başka bir deyişle, bu çalışmalar inovasyon sürecinin başlangıç aşamalarına yoğunlaşmıştır. Ancak birçok araştırmacı, fikirlerin hayata geçirilmesi ve bu aşamada daha fazla bilimsel ilgi gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir (Mumford, 2003; Zhou ve Shalley, 2003). Bu bağlamda, inovatif iş davranışı; fikirlerin ortaya konması, destek sağlanması ve uygulanması gibi geniş bir davranış yelpazesini kapsayan bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Scott ve Bruce, 1998; Jansen, 2000). Sonuç olarak çalışanların inovatif iş davranışı bireyin, grubun veya organizasyonun yararına olacak şekilde, iş rolü, grup veya organizasyon içinde yeni fikirler, süreçler, ürünler veya hizmetlerin kasıtlı olarak yaratılması, tanıtılması ve uygulanması durumudur. Hızla değişen iş ortamında firmaların başarısı için özel bir anahtar varlıktır (West ve Farr, 1990; Janssen, 2000).

Literatür Taraması

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

Günümüzde örgütler rekabete odaklanmakta ve gelişim için sürekli olarak olası değişimlere uyum sağlamaktadırlar. İnovasyon, zorlu iş ortamlarına karşı savunma yapmak için mevcut ve yeni teknolojileri kullanmaya çalışarak, sürdürülebilirliğe imkân tanımakta, örgütlerin sosyal sorumluluk bilincinin önemli göstergelerinden biri olarak görülmektedir. Örgütlerde inovatif davranışların gelişimi için sosyal sorumluluk bilincini destekleyen bir ortamın geliştirilmesi önem arz etmektedir. Çalışanlarının sosyal sorumluluklarının gelişimine ve inovatif davranışlarına odaklanan örgütlerin, pazar payı kazanma konusunda daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir (Shanker vd., 2017). Literatürde çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan araştırma örnekleri arasında; Alhmoudi vd. (2022), Paruzel vd. (2023), Li vd. (2020) çalışmaları bulunmaktadır. Alhmoudi vd. (2022) çalışmasında çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini incelemiş, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bilincine sahip örgütlerin inovatif iş davranışında artış gerçekleştirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Paruzel vd. (2023) kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif davranış ilişkisini incelediği araştırmasında, kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğunu belirlemiştir. Li vd. (2020) ise Tayvan'da bulunan 500 işletmenin 431 çalışanıyla kurumsal sosyal sorumluluk, inovatif davranış, psikolojik kimlik ilişkisini inceleyen araştırmasında, kurumsal sosyal sorumluluk ve psikolojik kimliğin inovatif davranış üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisi literatürde duygusal olaylar teorisi ile açıklanmaktadır. Bu kurama göre, duygusallık bir tercih olarak görülmektedir (Büyükgöze ve Özdemir, 2017). Kişinin duygusallığının hangi konuya ne derece önem verdiği ile ilişkili olan bu kurama göre çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bilinci taşıyan örgütlerde çalışanların inovatif iş davranışı göstereceği savunulmaktadır (Li vd., 2020).

Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Yeşil Yetenek Yönetimi İlişkisi

Örgütler yeşil yetenek yönetimi ile en iyi yetenekleri çekebilen bir işveren markası yaratmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla yetenek yönetimi yalnızca imaj oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda kurumsal sosyal sorumluluk bilincinde çalışanları çekme ve elde tutma potansiyeline sahiptir. Daha yüksek kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerin, daha düşük kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerle karşılaştırıldığında

sürdürülebilir istihdam sağlama eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir (Rhee vd., 2021). Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi ilişkisini ele alan araştırma örnekleri arasında; Story vd. (2016), Bozma ve Karcıoğlu (2023) çalışmaları bulunmaktadır. Story vd. (2016) 16 firmanın 532 çalışanıyla kurumsal sosyal sorumluluk, yetenek yönetimi ve örgütsel çekicilik ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamış, yapılan analizlerin sonucunda yetenek yönetimi ve kurumsal sosyal sorumluluğun örgütsel çekiciliği etkilediği belirlenmiştir. Bozma ve Karcıoğlu (2023) araştırması Erzurum’da çağrı merkezinde çalışan 158 personelle gerçekleştirilmiş ve kurumsal sosyal sorumluluk kaygısı taşıyan insan kaynakları uygulamalarının yetenek yönetimi için önem arz ettiği belirlenmiştir. Daha yüksek kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütler, daha düşük kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine sahip örgütlerle karşılaştırıldığında, sürdürülebilir istihdam edilebilirlik sağlama eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Sinyal verme teorisine göre bireyler, bir örgüt hakkındaki bilgiyi, örgütün çalışma koşulları ve profiline ilişkin bir “sinyal” olarak yorumlama eğilimindedirler. Bireyler, o örgütün bir parçası olmanın nasıl bir şey olacağının izini sürmeye çalışmaktadırlar. Örgüt hakkındaki bilgiler, bireylerin örgüt ve çevresi hakkında fikir sahibi olmalarına yardımcı olmaktadır. Örgütlerin kurumsal sosyal sorumluluk yoluyla çalışanlarına potansiyel çalışanları çekme kaygısı taşıdığının sinyallerini verme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Daha da önemlisi, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bağlamında örgütler, çevreye önem verdiklerinin sinyalini yaymakta ve bu sinyal sanki örgütün çevresel kaygıları varmış gibi yorumlanmaktadır. Bu sinyal, aynı zamanda doğru yetenekleri örgüte çekebilme olanağı da tanımaktadır. Güçlü kurumsal sosyal sorumluluk performansına sahip örgütlerin aynı zamanda örnek yetenek yönetimi stratejilerini, programlarını ve politikalarını benimsedikleri bilindiğinden, kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve yetenek yönetimi uygulamalarının birbirini tamamladığı düşünülmektedir (Lacey ve Groves, 2014).

Yeşil Yetenek Yönetimi ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

İnsanların inovatif iş davranışları, örgütün performansına olumlu katkıda bulunan bir faktördür. İnovatif iş davranışı; fırsatların araştırılması, sorunların tanınması, fikirlerin sonuçlara aktarılması ve bu sonuçların stratejik olarak kurumsal taahhütlere dönüştürülmesi gibi hususları içermektedir. Bir örgütün yetenek yönetimi stratejileri inovatif iş davranışının sağlanması için önemli bir unsur olarak görülmekte olup, örgütsel performansın ve rekabet avantajının sağlanmasına katkı sağlamaktadır (Appau vd., 2021). Literatürde yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan çalışma örnekleri arasında; Odugbesan vd. (2023), Rahmayanti ve Johan (2024), Revianto (2023) tarafından yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Odugbesan vd. (2023) Kuzey Kıbrıs’ta bulunan üniversitelerde çalışan akademik personelin katılımıyla hazırladıkları araştırmada yeşil yetenek yönetimi, inovatif iş davranışı, yapay zekâ ve dönüşümcü liderlik ilişkisini ele almışlardır. Yapılan analizlerin sonucunda yeşil yetenek yönetimi, dönüşümcü liderlik ve yapay zekânın inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Rahmayanti ve Johan (2024) Bandug şehrinde bulunan özel hastanelerde çalışan 190 personelle yeşil yetenek yönetimi, inovatif iş davranışı ve hizmetkar liderlik ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamışlardır. Yapılan analizlerin sonucunda hizmetkâr liderlik ve yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Revianto (2023) yetenek yönetimi ve yeşil inovasyon ilişkisini ele aldığı araştırmasında, iki değişken arasında anlamlı ilişkilerin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yeşil yetenek yönetimi ve inovatif iş davranışı ilişkisi literatürde sosyal değişim teorisi ile açıklanmaktadır. Sosyal değişim teorisi, bireyler ve gruplar arasındaki potansiyel kaynak alışverişini anlamaya yönelik bir sosyolojik yaklaşımdır. Bu teori, sosyal ve psikolojik kaynakların hem soyut hem de somut olan, bireyler ve gruplar arasında nasıl değiştiğini inceler (Kulualp ve Sarı, 2019).

Yeşil Yetenek Yönetimi, Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İnovatif İş Davranışı İlişkisi

Örgütler, sürdürülebilirlik performansı sağlarken yalnızca örgütün kendisi için değil, tüm toplum için de bir kazan-kazan durumu yaratmaya çalışmaktadırlar. Toplumun çevresel konulardaki farkındalığı arttıkça örgütler, rekabet avantajı elde etmek için çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi uygulamalarının gerekliliğini fark etmişlerdir (Umair vd., 2023). Literatürde yeşil yetenek yönetimi, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve inovatif iş davranışı ilişkisini ele alan çalışma Umair vd. (2023) tarafından yapılmıştır. Umair vd. (2023) araştırmasında Oman şehrinde bulunan bankalarda çalışan 389 personelle çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi, sürdürülebilirlik yönetimi, inovatif iş davranışı ve yeşil performans ilişkisini ele alan araştırma hazırlamışlardır. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonucunda, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil yetenek yönetimi ve sürdürülebilirlik yönetiminin inovatif iş davranışı ve yeşil performans üzerinde anlamlı etkiye sahip oldukları belirlenmiştir.

Mevcut değişkenler arasındaki ilişki, literatürde sosyal öğrenme teorisi ve sosyal kimlik teorisi ile açıklanmaktadır. Sosyal öğrenme teorisi, bireylerin başkalarını gözlemleyerek farklı şeyler öğrendiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla kurumsal sosyal sorumluluk ilkelerini takip eden bir örgütün çalışanlarına yardım etmesi ve desteklemesi beklenmektedir. Buna karşılık, çalışanlar görev yaptıkları örgüte yardım etmek için motive olmakta ve dolayısıyla örgütlerine yardım etmenin inovatif yollarını düşünmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çaba sarf etmektedirler (Rotter, 2021). Sosyal kimlik teorisi ise bireylerin kendilerini belirli grupların üyesi olarak gördükleri farklı koşulları açıklamaya ve tahmin etmeye çalışmaktadır. Bu teori, örgütlerin çalışanlarının çalışma koşullarının iyileştirilmesine odaklanmaları gerektiğini belirtmektedir (Ellemers ve Haslam, 2012). Böylece çalışanları farklı örgütsel hedeflere ulaştırmak için düşüncelerini geliştirme konusunda motive eden güçlü bir aidiyet bağının gelişimi için imkân sağlanacaktır. Dolayısıyla sosyal kimlik teorisi ve sosyal öğrenme teorisi doğrultusunda, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk bilincinin geliştiği ve doğru çalışan seçiminin yapıldığı örgütlerde inovatif davranışların sergilenmesi olası bir durum olarak görülmektedir.

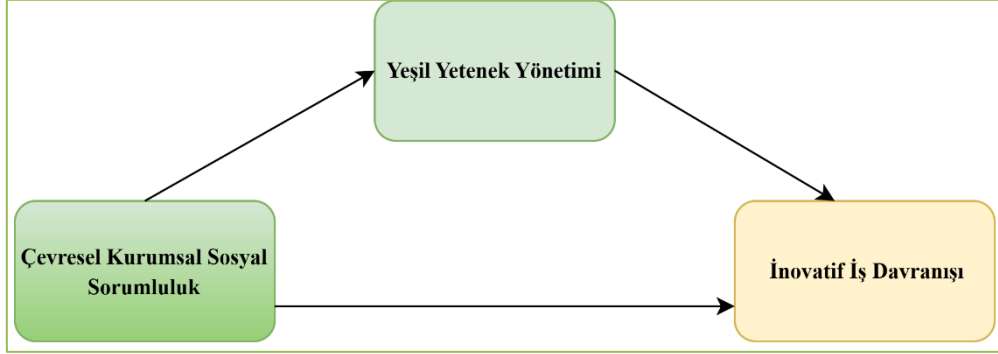
Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisi değerlendirilmiştir. Çalışmanın evrenini, Balıkesir ilinde ve ilçelerinde çalışan 1835 banka çalışanı oluşturmaktadır. Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan 717 banka çalışanı çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu çalışmada online anket çalışması yapılmıştır ve bu anket çalışması için ilgili üniversitenin etik kurulunda onay alınmıştır. Çalışma, kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen banka çalışanlarına 15 Nisan-15 Mayıs 2024 tarihleri arasında online anket yöntemi ile uygulanmıştır. Çalışmada bankacılık sektörü, finansal kaynakları yönlendirme gücü sayesinde çevresel sürdürülebilirlikte kritik bir rol oynaması, çevre dostu kredi politikaları ve sosyal sorumluluk girişimleriyle bu alanda önemli katkılar sağlaması sebebiyle tercih edilmiştir. Bankadaki çalışanların çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algılarının ve bu algının inovatif iş davranışlarına etkisinin anlaşılması, sektörün sürdürülebilirlik ve yenilikçilik hedeflerine ulaşmasında stratejik önem taşımaktadır. Ayrıca yeşil yetenek yönetimi uygulamaları, çevresel farkındalığı ve inovasyonu destekleyerek hem çalışanların motivasyonunu artırabilir hem de sektörel gelişime ışık tutabilir. Çalışmanın verilerinin analizi, kısmi en küçük kareler (PLS) temelli yapısal eşitlik modellemesi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu değerlendirmek için De Roeck ve Farooq (2018) tarafından geliştirilen dört maddelik bir ölçek kullanılmıştır. Yeşil yetenek yönetiminin tespiti için Ogbeibu ve diğerleri tarafından (2022)

geliştirilen, on dört maddelik bir ölçekten yararlanılmıştır. İnovatif iş davranışı ise Tria ve diğerleri tarafından (2019) geliştirilmiş altı maddelik bir ölçek uygulanarak incelenmiştir.

Çalışmanın Modeli ve Hipotezleri

Bu bölümde çalışmanın modeli ve hipotezleri ifade edilmiştir. Aşağıda sırasıyla çalışmanın modeli ve hipotezleri sunulmuştur.

Şekil 1: Çalışmanın modeli

Çalışmanın hipotezleri aşağıda sunulmuştur.

H₁: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H₂: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun yeşil yetenek yönetimi üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H₃: Yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı etkisi vardır.

H₄: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin kısmi aracılık etkisi bulunmaktadır.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışmanın banka sektöründe çalışanlara uygulanması ve Balıkesir ili bazında uygulanması, sebebiyle çalışmada sektör ve il kısıtı bulunmaktadır.

Çalışmanın Bulguları

Çalışma kapsamında öncelikle çalışmaya katılan banka çalışanlarının demografik bilgilerine yer verilmiştir, sonrasında güvenilirlik ve geçerlilik testleri uygulanmış, keşfedici faktör analizi gerçekleştirilmiş ve daha sonrasında çalışmanın hipotezleri test edilmiştir.

Tablo 1: Çalışmaya katılanların demografik bilgileri

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	380	53,0
	Erkek	337	47,0
Medeni Durum	Bekar	301	42,0
	Evli	416	58,0
Yaş	18-25 yaş arası	49	6,8
	26-33 yaş arası	107	14,9
	34-41 yaş arası	235	32,8
	42-49 yaş arası	232	32,4
	50 ve üzeri	94	13,1
	Lise	19	2,6
Eğitim Durumu	Ön Lisans	28	3,9
	Lisans	603	84,1

Gelir Durumu	Lisansüstü	67	9,3
	0-17.000 ₺	28	3,9
	17.001-30.000 ₺	76	10,6
	30.001-43.000 ₺	199	27,8
	43.001-56.000 ₺	326	45,5
	56.001 ₺ ve üzeri	88	12,3
	Toplam	717	100

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının %53'ü kadın, %47'si ise erkektir. Katılımcıların %32,8'i 34-41 yaş aralığındadır. Çalışanların %84,1'i lisans mezunu iken, %58'i evlidir. Ayrıca, çalışanların %45,5'inin aylık gelirin 43.001-56.000 ₺ arasında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Ölçeklerin güvenirlik katsayıları

Ölçek	Madde	Cronbach's Alpha
Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk	4	0,927
Yeşil Yetenek Yönetimi	14	0,964
İnovatif İş Davranışı	6	0,949

Çalışmada kullanılan ölçeklerin Cronbach's alpha değerleri 0,70'in üzerinde olduğu için bu ölçeklerin güvenilir olduğu saptanmıştır (Sharma, 2016, s.273).

Tablo 3: Ölçeklerin tanımlayıcı istatistikleri ve normallik testi

Ölçek	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Çarpıklık	Basıklık
ÇKSS	4,07	,979	1,00	5,00	-1,401	1,187
YYY	3,98	,930	1,00	5,00	-1,183	,960
IİD	4,25	,949	1,00	5,00	-1,756	2,198

Tablo 3'deki ÇKSS: çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu, YYY: yeşil yetenek yönetimini, IİD: inovatif iş davranışını ifade etmektedir. Bazı araştırmacılar "basıklık ve çarpıklık değerlerinin kendi standart hatasına bölünmesi ile elde edilen değer, 3,2'nin altında kaldığında verilerin normal dağılım gösterdiğini" (Hair vd., 2010) varsaymaktadır. Ölçekteki verilerin normal dağılımını etkileyen nedenlerden dolayı, yeşil yetenek yönetimi ölçeğindeki 1., 6., 9. ve 11. maddeler çıkarıldıktan sonra normallik testi yapılmıştır. Bu test sonucunda, analiz edilen değerlerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

Tablo 4: KMO ve Bartlett's testi

		ÇKSS	YYY	IİD
Kaiser-Mayer-Olkin (KMO)		0,857	0,963	0,925
	X ²	2241,360	7638,489	4035,158
	df	6	45	15
Bartlett's Küresellik Testi		0,000	0,000	0,000
	Sig.			

Tablo 4'te, ölçeklerin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Bu analize göre; çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ölçeğinin örneklem yeterliliği 0,857, yeşil yetenek yönetimi ölçeğinin örneklem yeterliliği 0,963 ve inovatif iş davranışı ölçeğinin örneklem yeterliliği ise 0,925 olarak bulunmuştur. Ayrıca, Bartlett's küresellik testi sonucunda p=0,000 bulunmuş olup, bu değer anlamlıdır (p<0,05). Bu bulgular, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğunu ve ölçeklerin faktör yüklerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun faktör yükleri

	Boyut
Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluk	1
ÇKSS1	0,910
ÇKSS2	0,914
ÇKSS3	0,896
ÇKSS4	0,904

Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu algısı tek boyutta toplanmıştır ve ölçeğin faktör yükü kabul edilebilir düzeydedir.

Tablo 6: Yeşil yetenek yönetiminin boyutları ve faktör yükleri

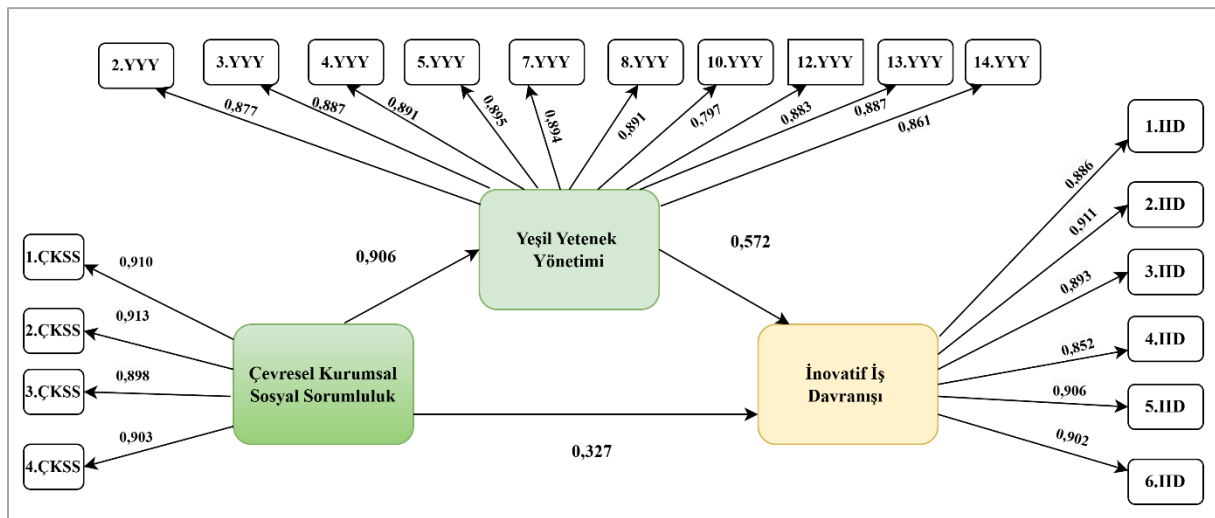
Boyut		
Yeşil Yetenek Yönetimi	1	2
YYY2	0,877	
YYY3	0,887	
YYY4	0,890	
YYY5	0,895	
YYY7	0,894	
YYY8		0,891
YYY10		0,797
YYY12		0,883
YYY13		0,886
YYY14		0,861

Banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumu iki boyutta toplanmıştır ve bu ölçeğin faktör yükleri kabul edilebilirdir.

Tablo 7: İnovatif iş davranışının faktör yükleri

Boyut	
İnovatif İş Davranışı	1
IID1	0,887
IID2	0,912
IID3	0,893
IID4	0,846
IID5	0,908
IID6	0,903

Tablo 7’de banka çalışanlarının inovatif iş davranışı tek boyutta toplanmıştır ve bu ölçeğin faktör yükü kabul edilebilirdir. Çalışmada, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının inovatif iş davranışı üzerindeki etkisinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisi incelenmiştir ve aşağıda çalışmanın çok faktörlü modeli gösterilmektedir.

Şekil 2: Aracılık Modeli

Modeldeki yeşil yetenek yönetimi ölçeğindeki 1., 6., 9. ve 11. maddeleri modelden çıkarılmıştır. Çünkü bu maddeler, modelin anlamlılığını etkilemektedir. Doğrulamalı faktör

analizi ölçümünün çok faktörlü modelinin test edilmesiyle iç tutarlılık güvenilirliği, yakınsak geçerlilik ve ayırım geçerliliği değerlendirilmiştir ve aşağıda ifade edilmiştir.

Tablo 8: Çok Faktörlü Ölçüm Modelinin Sonuçları

Değişken	Güvenilirlik Değeri				
	Coefficients	Cronbach's Alpha	rho A	CR	AVE
ÇKSS		0,927	0,928	0,948	0,821
ÇKSS1	0,910				
ÇKSS2	0,913				
ÇKSS3	0,898				
ÇKSS4	0,903				
YYY		0,966	0,967	0,971	0,769
YYY2	0,877				
YYY3	0,887				
YYY4	0,891				
YYY5	0,895				
YYY7	0,894				
YYY8	0,891				
YYY10	0,797				
YYY12	0,883				
YYY13	0,887				
YYY14	0,861				
İİD		0,948	0,948	0,959	0,795
İİD1	0,886				
İİD2	0,911				
İİD3	0,893				
İİD4	0,852				
İİD5	0,906				
İİD6	0,902				

Çok faktörlü ölçüm modelinin sonuçları incelendiğinde, Cronbach alpha, rho A ve CR değerlerinin 0,70'in üzerinde olması, modeldeki yapıların iç tutarlılığı ve güvenilirliğini sağladığını göstermektedir. Ayrıca AVE değerlerinin 0,50'nin üzerinde olması, modelin yakınsak geçerliliğini doğrulamaktadır (Hair vd., 2019). PLS-SEM analizlerinde, faktör yüklerinin en az 0,60 olması gerektiği istenmektedir (Hair vd., 2014) ve bu modeldeki faktör yüklerinin 0,60 ve üzerinde olması faktörlerin uygun seviyede olduğunu göstermektedir. Ayırım geçerliliğini değerlendirmek için Fornell ve Larcker (1981) tarafından önerilen kriter kullanılır ve bu kriter gereği, bir değişkenin AVE değerinin karekökünün, aynı sütundaki korelasyon katsayılarından büyük olması, o değişkenin ayırım geçerliliğinin sağlandığını gösterir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 9'da modelin Fornell ve Larcker kriterine ilişkin analiz sonuçları ifade edilmiştir.

Tablo 9: Modelin Ayırt Edici Geçerlilik Sonuçları ((The Fornell ve Larcker Kriteri)

	İİD	YYY	ÇKSS
İİD	0,892		
YYY	0,868	0,906	
ÇKSS	0,845	0,877	0,905

Modeldeki değişkenlerin Fornell ve Larcker kriterlerine göre, ayırım geçerliliğini sağladığı belirlenmiştir. Modelin tahmin performansını değerlendirmek amacıyla birkaç farklı ölçüt kullanılmıştır: Q^2 değeri modelin tahmin gücünü, R^2 değeri bağımsız değişkenlerin

bağımlı değişken üzerindeki toplam varyansı açıklama oranını gösterir. β , bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini ölçer. VIF değeri, çoklu doğrusal bağlantı sorunlarını tespit eder. f^2 , veri setindeki faktörlerin değişkenlerle olan ilişkisini ifade eder (Hair vd., 2014). Ayrıca modelin anlamlılığını değerlendirmek için p ve t değerleri kullanılmıştır (Ringle vd., 2015).

Tablo 10: Araştırma Modelinin Katsayıları

	VIF	R ²	Q ²	f ²	β	Standart Sapma	t	p
ÇKSS -> İİD	1,000	0,713	0,713	0,084	0,327	0,063	5,219	0,000
YYY -> İİD	1,000	0,749		0,257	0,572	0,058	9,855	0,000
ÇKSS-> YYY	1,000	0,819	0,821	4,579	0,906	0,010	88,917	0,000
ÇKSS ->YYY -> İİD	1,000	0,770			0,518		10,103	0,000

Araştırma modelinin katsayıları olan R² değerleri açısından incelendiğinde; banka çalışanlarının inovatif iş davranışının %71,3, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetiminin %81,9 oranında çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile açıklandığı tespit edilmiştir. Modelin doğrusallığını VIF değeri ifade etmektedir ve bu değer 5'in altında olduğundan doğrusallık sorunu olmadığı belirlenmiştir (Henseler vd., 2015; Yılmaz vd., 2023: 716). Modelin tahmin gücünü gösteren Q² değerlerinin 0,35'in üzerinde olması yüksek tahmin edilebilirliği simgelemektedir ve bu modeldeki Q² değerleri yüksek tahmin edilebilir düzeydedir (Hair vd., 2014). f² değerinin 0,002'nin üzerinde olması kabul edilebilir olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014) ve bu modelin f² katsayıları incelendiğinde; banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının yeşil yetenek yönetimi üzerinde yüksek etkiye sahip olduğu, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumunun inovatif iş davranışı üzerinde orta düzey etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluk algısının İnovatif iş davranışı üzerinde düşük etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluklarının inovatif iş davranışını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği bulunmuştur ($\beta=0,327$, $p<0,01$). Aynı şekilde, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışını önemli bir şekilde etkilediği belirlenmiştir ($\beta=0,572$, $p<0,01$). Ayrıca, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun yeşil yetenek yönetimi üzerinde de güçlü ve anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir ($\beta=0,906$, $p<0,01$). Bu sonuçlar doğrultusunda, H1, H2 ve H3 hipotezlerinin desteklendiği sonucuna varılmıştır. Banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde yeşil yetenek yönetiminin aracılık rolü ($\beta=0,518$, $p<0,01$) olduğu belirlenmiştir ve H4 hipotezi kabul edilmiştir. Modeldeki R² değerleri incelendiğinde; birinci modeldeki R² değerinin aracı değişken olan yeşil yetenek yönetimi modele eklendiğinde R² değerinin 0,770'e yükselmesi yeşil yetenek yönetiminin aracılık etkisinin olduğu göstermektedir. Birinci model olan çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerindeki anlamlı etkisinin yeşil yetenek yönetimi değişkeni modele eklendiğinde anlamlılığının devam etmesi, bu değişkenin kısmi aracılık rolünü üstlendiğini ifade etmektedir.

Sonuç

Dünya, artan çevresel zorluklar ve değişen sosyal beklentiler ile karşı karşıyadır. Bu durum, bankalar da dahil olmak üzere tüm işletmeleri sürdürülebilirlik ve sorumlu iş uygulamalarına yöneltmektedir. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi, bu bağlamda bankacılık sektöründe öne çıkan iki kavramdır. İnovasyon ise bankacılık sektöründe rekabette kalmanın ve sürdürülebilir büyümenin anahtarıdır. Çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve yeşil yetenek yönetimi, bankaların inovatif bir kültür oluşturmaya ve sürdürmesine katkıda bulunabilmektedir. Bu çalışma, çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ve

yeşil yetenek yönetiminin inovatif iş davranışını üzerindeki etkisini bankacılık sektöründe özel olarak inceleyen özgün çalışmalardan biridir. Bu kapsamda çalışmada; Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde çalışan ve kolayda örnekleme yöntemiyle belirlenen 717 banka çalışanına anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler, kısmi en küçük kareler (PLS) tabanlı yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir.

Elde edilen veriler ışığında belirlenen bulgulara göre, banka çalışanlarının, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovatif iş davranışı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğun çalışanları motive ederek, çevreye duyarlı bir şirket kültürü yaratarak ve yaratıcı problem çözme becerilerini geliştirerek inovasyonu teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu sonuca göre H1 hipotezi desteklenmiştir ve bu sonuç *Alhmoudi vd. (2022)*, *Paruzel vd. (2023)*'nin çalışmaları ile de benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğu yükseldiğinde, pozitif yeşil yetenek yönetimi tutumlarının görüldüğü sonucuna varılmıştır. Bu bulgu, çevresel kurumsal sosyal sorumluluğuna bağlı kuruluşların yeşil yetenek yönetimi uygulamalarını geliştirme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulguya göre, H2 hipotezi desteklenmiştir ve *Bozma ve Karcıoğlu (2023)*'nin çalışması ile nedensellik ilişkisinde benzerlik gösterdiği görülmektedir. Çalışmadaki bir diğer bulgu, banka çalışanlarının yeşil yetenek yönetimi tutumu artış gösterdiğinde, inovatif iş davranışlarının yükseleceğidir. Bu bulgu, yeşil yetenek yönetimi çevreye duyarlı çalışanları işe alma, eğitme ve geliştirmenin inovasyonu teşvik edebileceğini göstermektedir. Bu bulguya göre, H3 hipotezi desteklenmiştir. *Revianto (2023)*, *Rahmayanti ve Johan (2024)*'in araştırmaları ile de sonucun benzerlik gösterdiği literatürde desteklenmektedir. Son olarak çalışmanın temel konusu olan bir diğer bulgu, banka çalışanlarının çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun yeşil yetenek yönetimi aracılığıyla inovatif iş davranışı üzerinde kısmi aracılık rolüne sahip olduğu tespit edilmiştir ve böylece H4 hipotezi kabul edilmiştir. Bu tespit, yeşil yetenek yönetiminin çalışanların çevresel kurumsal sosyal sorumluluğunun inovasyona yönelik faydalarını gerçekleştirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Çalışmanın sonuçları ışığında işletmelere sunulan öneriler aşağıda sunulmuştur.

- İşletmeler, sürdürülebilirlik politikalarını kullandıkları ekipmanlara entegre ederek kurumsal sosyal sorumluluk stratejilerini güçlendirmelidir.
- İnsan kaynakları politikalarında yeşil yetenek yönetimini ön planda tutarak, çevre bilincine sahip yeteneği çekmeli ve elde tutmalıdır.
- Çalışanlara yönelik programlar, eğitim programları düzenlenmeli ve çevre dostu uygulamalar yaklaşık olarak artırılmalıdır.
- İnovatif birliğin ortaya çıkmasını teşvik etmek amacıyla çalışanlara yönelik inovasyon yarışmaları düzenlenmeli ve başarılı projeler ödüllendirilmelidir.
- İşletmelerin kullandıkları ekipmanlarda sürdürülebilir politikalar uygulanarak hem çevre dostu hem de verimli kullanım olanakları oluşturulmalıdır. Bu, gelecekte uzun vadede sürdürülebilirlik sağlamak için katkı sunabilir.
- Çevresel sürdürülebilirliği destekleyen bir kurumsal kültür oluşturulmalı, insanlara duyarlı ve inovatif davranışlar teşvik edilmelidir.

Çalışmanın farklı sektörler bazında, farklı demografik ve psikografik çalışanlara uygulanması ile sonuçların farklılaşacağı söylenebilmektedir. Ayrıca çevresel kurumsal sosyal sorumluluk ile inovatif iş davranışı arasındaki ilişkinin bölgesel çapta karşılaştırılabilmesi önerilmektedir.

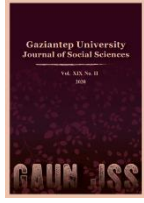
Kaynakça

- Abbas, J., Mahmood, S., Ali, H., Ali Raza, M., Ali, G., Aman, J., Nurunnabi, M. (2019). The effects of corporate social responsibility practices and environmental factors through a moderating role of social media marketing on sustainable performance of business firms. *Sustainability*, 11(12), 3434.
- Alhmoudi, R. S., Singh, S. K., Caputo, F., Riso, T., Iandolo, F. (2022). Corporate social responsibility and innovative work behavior: Is it a matter of perceptions?. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29(6), 2030-2037.
- Appau, B. K., Marfo-Yiadom, E., Kusi, L. Y. (2021). Performance implication of talent management and innovative work behaviour in colleges of education in Ghana. *International Journal of Economics and Business Administration*, 7(1), 1-10.
- Axtell, C. M., Holman, D. J., Unsworth, K. L., Wall, T. D., Waterson, P. E., Harrington, E. (2000). Shop floor innovation: Facilitating the suggestion and implementation of ideas. *Journal of Occupational And Organizational Psychology*, 73, 265-285.
- Bandura, A. (1969). Social-learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization theory and research*, 213, 262.
- Barbarossa, C., Chen, Y., Romani, S., Korschun, D. (2022). Not all CSR initiatives are perceived equal: The influence of CSR domains and focal moralities on consumer responses to the company and the cause. *Journal of Cleaner Production*, 380, 134-149.
- Bozma, K., Karcioğlu, F. (2023). The relationships between corporate social responsibility and talent management: An analysis through human resources management. *Trends in Business and Economics*, 37(2), 81-90.
- Bui, L. T. T., Chang, Y. (2018). Talent management and turnover intention: focus on Danang city government in Vietnam. *International Review of Public Administration*, 23(4), 219-236.
- Büyükgöze, H., Özdemir, M. (2017). İş doyumunu ile öğretmen performansı ilişkisinin duygusal olaylar kuramı çerçevesinde incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(1), 311-325.
- Câmara, G., Fonseca, F. (2007). Information policies and open source software in developing countries. *Journal of The American Society for Information Science And Technology*, 58(1), 121-132.
- Connelly, B. L., Certo, S. T., Ireland, R. D., Reutzel, C. R. (2011). Signaling theory: A review and assessment. *Journal of Management*, 37(1), 39-67.
- Crant, J.M. (2000) Proactive behavior in organizations. *Journal of Management*, 26, 435-462.
- De Roeck, K., Farooq, O. (2018). Corporate social responsibility and ethical leadership: investigating their interactive effect on employees' socially responsible behaviors. *Journal of Business Ethics*, 151, 923-939.
- Ellemers, N., Haslam, S. A. (2012). Social identity theory. *Handbook of theories of social psychology*, 2, 379-398.
- Fornell, C., Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 382-388.
- Gardas, B. B., Mangla, S. K., Raut, R. D., Narkhede, B., Luthra, S. (2019). Green talent management to unlock sustainability in the oil and gas sector. *Journal of Cleaner Production*, 229, 850-862.
- Griffin, M. A., Neal, A., Parker, S.K. (2007) A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts. *Academy of Management Journal*, 50, 327-347.

- Groenewald, E., Groenewald, C. A., Kilag, O. K., Andrin, G., Pernites, M. J., Macapaz, M. K. (2024). Talent Management in the 21st century: a comprehensive review and prospects for innovation. *International Multidisciplinary Journal of Research for Innovation, Sustainability and Excellence (IMJRISE)*, 1(3), 93-99.
- Guerra, J. M. M., Danvila-del-Valle, I., Méndez-Suárez, M. (2023). The impact of digital transformation on talent management. *Technological Forecasting and Social Change*, 188, 122291.
- Hair, J. F., William, B. C., Barry, B. J., Rolph, A. E. (2010). *Multivariate data analysis*. Pearson Prentice Hall.
- Hair, Jr J. F., Sarstedt, M., Hopkins, L., Kuppelwieser, V. G. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106-121.
- Hair, JF., Risher, JJ., Sarstedt, M., Ringle, C.M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.
- Henriques, T. A. (2019). *Gestão de sistemas de informação: Pessoas, equipas e mudança organizacional*, Descrição Detalhada da Publicação
- Henseler, J., Ringle, C. M., Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- Hogg, M. A., Terry, D. J., White, K. M. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 58(4), 255-269.
- Huk, K., Kurowski, M. (2021). The environmental aspect in the concept of corporate social responsibility in the energy industry and sustainable development of the economy. *Energies*, 14(18), 59-93.
- Hurt, H. Joseph, K., Cook, C. (1977). Scale for the measurement of innovativeness. *Human Communication Research*, 4(1), 58-65.
- Janssen, O. (2000). Job demands, perceptions of effort-reward fairness and innovative work behavior. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73, 287-302.
- Katz, D., Kahn, R.L. (1978) *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.
- Kulualp, H. G., Sarı, Ö. (2019). Destekleme davranışı ve sosyal değişim teorisi kapsamında kırsal turizmin etkilerinin değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 643-666.
- Lacey, M. Y., Groves, K. (2014). Talent management collides with corporate social responsibility: Creation of inadvertent hypocrisy. *Journal of Management Development*, 33(4), 399-409.
- Li, Y. B., Zhang, G. Q., Wu, T. J., Peng, C. L. (2020). Employee's corporate social responsibility perception and sustained innovative behavior: Based on the psychological identity of employees. *Sustainability*, 12(20), 86-94.
- Liu, Y., Vrontis, D., Visser, M., Stokes, P., Smith, S., Moore, N., Ashta, A. (2021). Talent management and the HR function in cross-cultural mergers and acquisitions: The role and impact of bi-cultural identity. *Human Resource Management Review*, 31(3), 100744.
- Maldonado-Erazo, C. P., Álvarez-García, J., del Río-Rama, M. D. L. C., Correa-Quezada, R. (2020). Corporate social responsibility and performance in SMEs: Scientific coverage. *Sustainability*, 12(6), 23-32.
- McLoughlin, I., M. Harris (1997). *Innovation, organizational change and technology*. London: Thompson.

-
- Mumford, M. D. (2003). Where have we been, where are we going? Taking stock in creativity research. *Creativity Research Journal*, 15(2&3), 107-120.
- Odugbesan, J. A., Aghazadeh, S., Al Qaralleh, R. E., Sogeke, O. S. (2023). Green talent management and employees' innovative work behavior: the roles of artificial intelligence and transformational leadership. *Journal of Knowledge Management*, 27(3), 696-716.
- Ogbeibu, S., Jabbour, C. J. C., Burgess, J., Gaskin, J., Renwick, D. W. S. (2022). Green talent management and turnover intention: The roles of leader star competence and digital task interdependence. *Journal of Intellectual Capital*, 23, 27-55.
- Paruzel, A., Schmidt, L., Maier, G. W. (2023). Corporate social responsibility and employee innovative behaviors: A meta-analysis. *Journal of Cleaner Production*, 393, 136-189.
- Rahmayanti, R., Johan, A. (2024). Does innovative work behavior matter for performance? green talent management and green servant leadership in the healthcare industry. *JBTI: Jurnal Bisnis: Teori dan Implementasi*, 15(1), 85-100.
- Reuvers, M., van Engen, M.L., Vinkenburg, C. J., Wilson-Evered, E. (2008). Transformational leadership and innovative work behaviour: exploring the relevance of gender differences. *Creativity and Innovation Management*, 17, 227-244.
- Revianto, A. B. (2023). The role of green human capital as a mediation variable based on improved talent management in enhancing green innovation and environmental performance. *International Business and Accounting Research Journal*, 7(1), 101-109.
- Rhee, C. S., Woo, S., Yu, S. J., Rhee, H. (2021). Corporate social responsibility and sustainable employability: Empirical evidence from Korea. *Sustainability*, 13(14), 81-94.
- Ringle, C., Da Silva, D., Bido, D. (2015). Structural equation modeling with the smartpls. *Brazilian Journal of Marketing*, 13(2), 56-73.
- Rotter, J. B. (2021). *Social learning theory. Expectations and actions*. Routledge.
- Schein, E. H. (1971). Occupational socialization in the professions: The case of the role innovator. *Journal of Psychiatric Research*, 7, 401-426.
- Scott, S. G., Bruce, R.A. (1994) Determinants of innovative behavior: A path model of individuals innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37, 580-607.
- Shalley, C. E., Gilson, L. L., Blum, T.C. (2009). Interactive effects of growth need strength, work context and job complexity on self-reported creative performance. *Academy of Management Journal*, 52, 489-505.
- Shanker, S. (2023). Corporate social responsibility disclosure and corporate governance in malaysian listed firms. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 13(2), 2023, 1078-1096.
- Sharma, B. (2016). A Focus on reliability in developmental research through cronbach's alpha among medical, dental and paramedical professionals. *Asian Pacific Journal of Health Sciences*, 3(4), 271-278.
- Sharma, P., Chrisman, J. J. (1999). Toward a reconciliation of the definitional issues in the field of corporate entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 23(3), 11-27.
- Story, J., Castanheira, F., Hartig, S. (2016). Corporate social responsibility and organizational attractiveness: implications for talent management. *Social Responsibility Journal*, 12(3), 484-505.
- Tansley, C., Kirk, S., Tietze, S. (2013). The currency of talent management-A reply to talent management and the relevance of context: Towards a pluralistic approach. *Human Resource Management Review*, 23(4), 337-340.
- Tri, H. T., Nga, V. T., Sipko, J. (2019). Predicting overall staffs' creativity and innovative work behavior in banking. *Management & Marketing*, 14(2), 188-202.
-

- Umair, S., Waqas, U., Mrugalska, B., Al Shamsi, I. R. (2023). Environmental corporate social responsibility, green talent management and organization's sustainable performance in the banking sector of oman: The role of innovative work behavior and green performance. *Sustainability*, 15(19), 143-154.
- Valverde, M., Scullion, H., Ryan, G. (2013). Talent management in Spanish medium-sized organisations. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(9), 1832-1852.
- Van de Ven, A. (1986). Central problems in the management of innovation. *Management Science*, 32, 590-607.
- Vives, A. (2008). Corporate social responsibility: The role of law and markets and the case of developing countries. *Chi.-Kent L. Rev.*, 83, 199.
- West, M. A. (1987) Role innovation in the world of work. *British Journal of Social Psychology*, 26, 305-315.
- West, M. A. ve Farr, J. L. (1990) *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies*, Chichester: John Wiley & Sons.
- Wood, D. J. (2010). Measuring corporate social performance: A review. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 50-84.
- Yılmaz, Ö. (2014). *İlişkisel pazarlama faaliyetlerinin ağızdan ağıza iletişim (WOM) yaratma üzerine etkisi: Bankacılık sektörüne ilişkin bir alan araştırması* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Żelazna, A., Bojar, M., Bojar, E. (2020). Corporate social responsibility towards the environment in lublin region, Poland: A comparative study of 2009 and 2019. *Sustainability*, 12(11), 44-63.
- Zhou, J., C. E. Shalley (2003). *Research on employee creativity: A critical review and proposal for future research directions*, Martocchio, J.J. ve G.R. Ferris (Ed.). Research in personnel and human resource management, Oxford, England: Elsevier.

GAZİANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCESJournal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1603444

Cultural Heritage as Soft Power: TİKA's Restoration Projects in Diplomacy

Yumuşak Güç Olarak Kültürel Miras: Diplomaside TİKA'nın Restorasyon Projeleri

Mehmet Emre AKTUNA^{a*}^a TİKA Uzmanı, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-3826-0962

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 18, 2024

Accepted: September 14, 2025

Key Words:

Cultural Diplomacy,
Heritage Conservation,
TİKA,
Soft Power,
Ottoman Heritage,
International Development.

ABSTRACT

The conservation of cultural heritage has emerged as an important element of international development and diplomacy, emphasizing the role of historical landmarks as symbols of identity and intercultural dialogue. This study investigates the Turkish Cooperation and Coordination Agency's (TİKA) heritage restoration projects from 2013 to 2023, analysing their role as instruments of cultural diplomacy, international development and soft power. By focusing on TİKA's initiatives in regions such as the Balkans, Africa, and the Middle East, the research evaluates their contributions to cultural preservation, economic development, and Türkiye's foreign policy objectives. Employing qualitative methods, including thematic analysis and case studies, study examines the alignment of these projects with Türkiye's strategic goals and their reception within local and international contexts. Findings underscore TİKA's strategic use of heritage restoration to foster goodwill and cooperation, strengthen historical connections, and enhance Türkiye's global influence. While these efforts have been praised for preserving global heritage and strengthening bilateral relations, critiques regarding their geopolitical motivations and Neo-Ottoman associations persist. Comparative analysis with similar initiatives by other nations underscores TİKA's distinct emphasis on shared heritage and inclusive approaches. This study enriches the broader discourse on the intersection of heritage conservation, international aid, and cultural diplomacy, while also exploring the role of soft power in shaping global relations.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Aralık 2024

Kabul tarihi: 14 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Kültürel Diplomasi,
Kültürel Mirasın Korunması,
TİKA,
Osmanlı Mirası,
Yumuşak Güç,
Uluslararası Kalkınma.

ÖZ

Kültürel mirasın korunması, tarihi eserlerin kimlik ve kültürlerarası diyalog sembolleri olarak rolünü vurgulayan, uluslararası kalkınma ve diplomasinin önemli bir unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) 2013-2023 yılları arasındaki kültürel miras restorasyon projelerini incelemekte ve bu projelerin kültürel diplomasi, uluslararası kalkınma ve yumuşak güç araçları olarak rolünü analiz etmektedir. TİKA'nın Balkanlar, Afrika ve Orta Doğu gibi bölgelerdeki girişimlerine odaklanan araştırma, bu projelerin kültürün korunması, ekonomik kalkınma ve Türkiye'nin dış politika hedeflerine katkılarını değerlendirmektedir. Tematik analiz ve vaka çalışmaları da dahil olmak üzere nitel yöntemler kullanılan bu çalışmada, bu projelerin Türkiye'nin stratejik hedefleriyle uyumunu ve yerel ve uluslararası bağlamlarda nasıl karşılandığını incelenmiştir. Bulgular, TİKA'nın iyi niyet ve işbirliğini teşvik etmek, tarihi bağları güçlendirmek ve Türkiye'nin küresel etkisini artırmak için kültürel miras restorasyonunu stratejik olarak kullandığının altını çizmektedir. Bu çabalar küresel mirasın korunması ve ikili ilişkilerin güçlendirilmesi açısından övgüyle karşılanırken, jeopolitik motivasyonları ve Neo-Osmanlı çağrışımlarına ilişkin eleştiriler de devam etmektedir. Diğer ülkelerin benzer girişimleriyle yapılan karşılaştırmalı analizlerde, TİKA'nın ortak mirasa ve kapsayıcı yaklaşımlara yaptığı vurgunun altı çizilmektedir. Bu çalışma, mirasın korunması, uluslararası yardım ve kültürel diplomasinin kesişimi üzerine daha geniş bir söylemi zenginleştirirken, aynı zamanda küresel ilişkilerin şekillenmesinde yumuşak güç uygulamalarına ilişkin katkıda bulunmaktadır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: meaktuna@gmail.com

Introduction

The conservation of cultural heritage has increasingly become a vital component of international development and diplomatic efforts. As cultural heritage sites are symbols of identity and continuity, their restoration and conservation play a pivotal role in fostering intercultural dialogue and sustainable development. Within this context, the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) has emerged as a significant actor, conducting restoration projects across various regions to preserve historical and cultural landmarks. These projects are often framed as tools of cultural diplomacy and foreign aid, reflecting Türkiye's evolving role on the global stage.

Since its establishment in 1992, TİKA has undertaken numerous projects aimed at fostering development and enhancing cooperation between Türkiye and other nations. Among its diverse portfolio, restoration of architectural heritage has occupied a prominent position, with initiatives carried out in regions such as the Balkans, Africa, the Middle East, and Central Asia (Akıllı & Çelenk, 2019). These efforts are in a wide spectrum, but have frequently focused on the restoration of Ottoman-era monuments, mosques, baths, tombs, cemeteries, marketplaces, and many other culturally significant structures. By prioritizing such restoration projects, TİKA's activities have been positioned within a broader narrative of cultural preservation, historical connectivity, and international cooperation and partnership.

The significance of TİKA's heritage restoration projects extends beyond mere architectural conservation. Such efforts are often interpreted as mechanisms for strengthening diplomatic ties, enhancing Türkiye's soft power, and promoting shared cultural heritage. While these projects have been widely praised for their contributions to the preservation of global heritage, they have also been critiqued for aligning too closely with Türkiye's geopolitical ambitions, particularly in territories with historical Ottoman influence and regions with believers of Islam religion.

This study aims to analyse TİKA's architectural heritage restoration projects from 2013 to 2023 as examples of foreign aid. The global scope of TİKA's initiatives will be examined, with specific attention paid to their distribution across regions, the types of cultural heritage projects prioritized, and the outcomes achieved. Furthermore, the extent to which these projects align with cultural diplomacy and development goals will be evaluated. The article seeks to contribute to the understanding of heritage restoration as a tool of international development and Türkiye's foreign policy.

Through this analysis, insights will be offered into the role of TİKA's restoration projects as instruments of cultural goodwill and as potential expressions of strategic influence. The discussion will explore whether these efforts effectively balance the goals of cultural preservation with the broader objectives of foreign aid and diplomacy, contributing to an understanding of TİKA's impact on global heritage conservation.

This study adopts a qualitative research design to investigate TİKA's projects from 2013 to 2023. By focusing on the global scope of TİKA's initiatives, this research seeks to understand the cultural, social, and geopolitical implications of the restoration projects and evaluate their effectiveness. A combination of primary and secondary data sources is utilized to achieve a comprehensive understanding of TİKA's activities, employing thematic analysis, comparative evaluation, and case study approaches to contextualize and assess the outcomes of these restoration efforts.

The study is structured around a qualitative framework, emphasizing the interpretive analysis of documents, reports, and academic literature. A global perspective is adopted to explore the distribution, objectives, and outcomes of TİKA's heritage restoration projects

across different regions, such as Africa, the Balkans, the Middle East, and Central Asia. The methodology follows an inductive approach, allowing patterns and themes to emerge from the data rather than relying on preconceived hypotheses. The qualitative nature of the research ensures that the nuanced cultural, political, and social dimensions of TİKA's activities are captured.

The data collection process integrates multiple sources to provide a holistic view of TİKA's heritage restoration activities and their broader implications. Primary data is drawn from TİKA's annual reports, which detail the projects completed each year, their geographic distribution, funding allocations, and stated objectives. These reports provide foundational information on the scope and nature of TİKA's initiatives, enabling the categorization of projects by type and by region. Additionally, official project descriptions and documentation available through TİKA's publications are utilized to gain deeper insights into the technical and operational aspects of the restoration efforts.

Secondary data is employed to contextualize the findings from TİKA's reports and to explore the broader academic and policy-related discourse surrounding heritage restoration and cultural diplomacy. Scholarly articles are reviewed to identify themes related to soft power, cultural diplomacy, and geopolitical strategies. Literature on international aid and the role of cultural heritage in global development is also examined to situate TİKA's activities within the wider theoretical framework of soft power.

Media reports and public discourse in recipient countries are analysed to capture local perceptions of TİKA's activities. By examining how these projects are represented in local media and received by communities, the study explores the cultural and social impacts of the restoration efforts. This analysis is supplemented by reviews of Turkish foreign policy publications and discussions on Türkiye's evolving role in international relations to understand the broader diplomatic objectives of TİKA's activities.

Thematic analysis is employed to identify recurring patterns and themes within the collected data. TİKA's projects are categorized by type, region, and stated objectives, and their outcomes are assessed using qualitative indicators. These include the restoration quality, community reception, and integration of the restored sites into local cultural and social contexts.

A case study approach is utilized to provide detailed examinations of specific projects that exemplify TİKA's heritage restoration efforts. Selected case studies from Africa, the Balkans, and the Middle East are analysed to illustrate the cultural, social, and geopolitical impacts of these initiatives. Each case study is assessed against indicators such as alignment with cultural diplomacy objectives, local engagement, and contribution to regional development.

The scope of the study is confined to TİKA's heritage restoration projects completed between 2003 and 2023. The analysis focuses on regions where TİKA has been particularly active, such as Africa, the Balkans, and the Middle East, while acknowledging that data availability may vary across regions. Limitations include potential biases in the representation of TİKA's activities in its official reports and the challenges of obtaining comprehensive secondary data for less-documented regions.

All data used in the study is derived from publicly accessible sources, ensuring transparency and adherence to academic research ethics. Proper citations are provided for all references, and efforts are made to avoid speculative conclusions by grounding interpretations in the analysed data. By employing this methodology, the study aims to provide an understanding of TİKA's heritage restoration projects and their role in cultural preservation, international development, and Türkiye's broader diplomatic strategy. The qualitative

framework ensures that the diverse cultural, social, and geopolitical dimensions of these efforts are thoroughly explored and contextualized.

By employing this qualitative framework, the study was able to identify how TİKA's restoration activities extend beyond technical conservation to function as strategic tools of soft power. This approach enabled the contextual analysis of how heritage projects are selected, framed, and executed in ways that resonate with shared historical narratives between Türkiye and recipient countries, particularly in regions with Ottoman-era cultural assets. Through documents and secondary sources, the framework facilitated the examination of how these restorations are not only perceived locally but also how they contribute to Türkiye's image as a benevolent and culturally invested actor in the international arena.

Moreover, the qualitative methodology allowed the exploration of intangible outcomes often overlooked in quantitative assessments, such as cultural affinity, symbolic recognition, and identity reinforcement. These dimensions are crucial for understanding the broader diplomatic significance of TİKA's work. For instance, restoration projects that revive historic mosques, schools, or public buildings are often framed by both Türkiye and the host country as acts of cultural solidarity and historical continuity. The framework thus captures how heritage conservation, when embedded in foreign aid programs, becomes a diplomatic gesture that strengthens bilateral relations and advances soft power objectives through non-coercive, culturally resonant means.

TİKA's Development Aids as Türkiye's Tool for Soft Power in International Relations

Power constitutes a central concept in international relations (Barnett & Duvall, 2005), encompassing various forms such as wealth, military authority, civil authority, and influence over opinions (Russell, 2004). This nature of power has prompted scholars to classify it into "hard power" and "soft power," a distinction introduced by Joseph Nye in 1990 (Nye, 1990a). Hard power relies on coercion, using military threats or economic incentives to achieve national interests (Gray, 2011). Historically, this form of power has dominated international relations, with states utilizing it to respond to security threats and protect their sovereignty (Oğuzlu, 2007). In contrast, soft power represents a subtler dimension of influence, characterized by the ability to achieve outcomes through attraction rather than coercion (Nye, 1990b). This approach relies on inspiring admiration for a nation's values, culture, and practices, fostering alignment with its goals.

The increasing economic burden associated with hard power has led many states to adopt soft power strategies, leveraging cultural, historical, economic, and intellectual assets to exert influence (Kalathil, 2011). Türkiye has embraced this shift, utilizing the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) as a cornerstone of its soft power strategy. Established in 1992 under Statutory Decree No. 480, TİKA was initially tasked with coordinating Türkiye's technical assistance and foreign aid initiatives, focusing on the newly independent Turkic Republics following the dissolution of the Soviet Union (Özkan & Demirtepe, 2012). Over time, its scope expanded significantly, aligning with Türkiye's proactive foreign policy objectives. By 1999, TİKA came under the authority of the Prime Ministry, further solidifying its role in supporting Türkiye's foreign policy priorities through cultural, educational, and economic cooperation (Republic of Turkey, 2011).

The agency underwent significant restructuring in 2011 through a Statutory Decree issued by the Council of Ministers to enhance its effectiveness in technical cooperation and coordination. These changes were formalized in the Official Gazette on November 2, 2011, under No. 28103. Since then, TİKA has emerged as a significant instrument in Türkiye's soft power strategy, directing humanitarian aid, cultural diplomacy, and capacity-building projects

to foster goodwill and strengthen influence through shared historical and cultural ties (Beşgöl, 2024).

TİKA's activities have consistently reflected Türkiye's geopolitical interests and aspirations. Between 2003 and 2013, the agency's budget increased nearly fivefold compared to the period between 1992 and 2002, enabling it to distribute \$1.2 billion in foreign aid to over 100 countries by 2011 (TİKA, 2011). Today, TİKA operates in 150 countries, with 63 Programme Coordination Offices across 61 nations, focusing on regions such as South and Central Asia, the Middle East, and the Balkans (TİKA, 2024a).

Through its initiatives, TİKA has extended its influence globally, exceeding its initial regional focus. Its mission statement emphasizes sustainable development, cultural preservation, and the advancement of shared historical heritage, reinforcing Türkiye's position as a responsible and influential actor in international development cooperation. This strategic use of soft power highlights Türkiye's ability to adapt to the evolving dynamics of international relations, leveraging cultural diplomacy to build relationships, foster mutual understanding, and promote its national interests on a global scale (Akıllı & Çelenk, 2018).

The Scale and Scope of TİKA's Initiatives as Soft Power Tools

Established in 1992, the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) coordinates the bulk of Türkiye's official development assistance and now operates in over 150 countries, with more than 30,000 projects completed as of early 2022 (Butt, 2022). Türkiye's annual development aid volume reached around \$8 billion in 2020 (OECD, 2024), which also reflects the vast scale of Türkiye's activities. By delivering aid across education, health, infrastructure, and cultural heritage sectors, TİKA helps cultivate goodwill and influence abroad, as recipient communities associate Türkiye with positive development contributions and shared cultural ties. The following examples from different regions and sectors illustrate how TİKA's development projects enhance Türkiye's diplomatic relations, international reputation, and cultural presence.

In the Balkans, TİKA's aid has focused on preserving shared heritage and rebuilding social infrastructure, which in turn bolsters Turkey's cultural influence and ties in the region. By 2015, TİKA had funded the restoration of 69 historic sites worldwide (Todorović, 2021). For example, the agency oversaw the reconstruction of iconic Ottoman-era monuments such as the Aladža and Ferhadija mosques in Bosnia-Herzegovina, which had been destroyed during the 1990s and were rebuilt to their former glory (Yağcı, 2025). TİKA has also renovated schools and libraries in Balkan towns (e.g. refurbishing the Motrat Qiriazi school in Prizren, Kosovo, and the Mustafa Kemal Atatürk School in North Macedonia) to support education (TİKA, 2016). These cultural and educational projects serve a dual purpose: they help local communities by preserving heritage and improving services, while also maintaining Turkey's historical legacy abroad. Observers have described this approach as a "win-win scenario," noting that Turkey is "preserving its own culture while spending millions helping other countries," which earns public appreciation and strengthens cultural bonds (Todorović, 2021) (Yağcı, 2025).

Across Middle East and Africa, TİKA has rapidly expanded Türkiye's development footprint, implementing hundreds of projects that address critical needs in health, infrastructure, and agriculture. Since opening its first African office in 2005, TİKA has established 22 country offices and carried out 1,884 projects in 54 African countries from 2017 to 2022 (TİKA, 2022a). The agency has partnered with NGOs to open specialized schools; for instance, agricultural training schools were set up in The Gambia (2012) and Somalia (2013) to promote farming expertise and self-sufficiency (Alio, 2023). However healthcare is a flagship sector and in the last years TİKA conducted 228 health projects on the continent, notably partnering in the

construction and support of major hospitals like the Recep Tayyip Erdoğan Training and Research Hospital in Mogadishu, Somalia (TİKA, 2022a). This 200-bed state-of-the-art hospital, built and run with Turkish support, has become one of Somalia's leading medical facilities and a training centre for local doctors (Touazi, Sau, & Benucci, 2025). Also, in the Palestinian territories, TİKA built the Palestine–Turkey Friendship Hospital in Gaza, a modern 180-bed facility that was the largest hospital in Gaza and significantly expanded the region's healthcare capacity (Islamic University of Gaza, 2022). In addition to building facilities, TİKA sponsors medical missions and training; for example, its programs have provided over 111,000 free health examinations and 7,600 surgeries to patients across African countries, while also training local healthcare staff (TİKA, 2022b). Such high-profile projects visibly demonstrate Turkish goodwill and expertise, enhancing Türkiye's image as a compassionate and capable partner. TİKA has simultaneously invested in other vital infrastructure: for instance, it completed 210 projects in agriculture (supporting farming, livestock, and food security) and dozens of clean water supply projects across Africa in recent years (TİKA, 2022a). These include drilling wells, installing water treatment systems, and improving sanitation, directly benefiting thousands of villagers and addressing urgent humanitarian needs. By delivering tangible improvements in health and livelihoods, Turkey's aid agency has helped establish friendly relations and trust where African communities and leaders increasingly view Türkiye as a reliable development partner rather than an external patron (Touazi, Sau, & Benucci, 2025). Another prominent example is in Palestine, where TİKA funded the construction of an olive processing facility in Khan Yunis (Gaza). This facility enabled 3,500 local farmers to process their harvest, producing about 5,000 tons of olives each year and strengthening the olive oil economy in the region (TİKA, 2022b). The scale of TİKA's Middle East and African programs, from hospitals and schools to wells and agricultural training, has thus translated into greater diplomatic influence for Ankara, bolstering Türkiye's reputation and soft power across the continent (Touazi, Sau, & Benucci, 2025).

TİKA's development assistance in Asia, spanning Central, South, and Southeast Asia, further exemplifies its soft power impact through education and capacity-building. In Central Asia, where Türkiye shares linguistic and cultural bonds, TİKA's early projects centred on educational, social and infrastructure in countries like Kazakhstan, Kyrgyzstan and Azerbaijan, and funded training and scholarships for hundreds of students and officials (TİKA, 2024a). These initiatives helped the newly independent republics rebuild their human capital and strengthened Turkey's role as a supportive kin-state. In conflict-affected South Asia, TİKA has likewise been active, particularly in Afghanistan, a key aid recipient. The agency has built and rehabilitated much-needed educational and health facilities there for decades. For example, TİKA reconstructed a large high school in Mazar-i-Sharif with capacity for 7,000 students (TİKA, 2016), providing modern classrooms to a war-torn region. More recently, it renovated two schools in Kunduz province, improving classroom conditions and electricity supply for about 2,500 students and teachers (Daily Sabah, 2024). Afghan officials praised these projects as “*exceeding expectations*” and local communities expressed gratitude, calling the school improvements an important step in strengthening the “*bonds of friendship*” between Türkiye and Afghanistan (Daily Sabah, 2024). Such outcomes underscore how development aid directly enhances Turkey's soft power: by investing in education, healthcare and cultural preservation in Asian countries, Türkiye not only fosters socio-economic development but also deepens bilateral affinities and trust. In the long term, these TİKA-led projects elevate Türkiye's diplomatic profile in Asia, reinforcing its image as a benevolent regional partner and culturally connected nation committed to the shared future of these communities.

The above examples draw on TİKA's official reports and independent analyses of Turkish aid, illustrating the wide-ranging scope and soft power benefits of Türkiye's development assistance programs. Each case, from restoring Ottoman heritage in the Balkans to building hospitals in Africa and schools in Asia, demonstrates how TİKA's concrete aid projects translate into goodwill abroad. By quantifiably improving livelihoods and preserving cultural ties, TİKA serves as an effective instrument of Turkish foreign policy, enhancing Türkiye's influence through generosity and cooperation rather than coercion and this strategic use of development aid solidifies Turkey's international relationships and standing, validating the notion that "*soft power*" can be grown through sustained, on-the-ground engagement in global development (Todorović, 2021) (Touazi, Sau, & Benucci, 2025).

Heritage Conservation as Cultural Diplomacy

Heritage conservation has increasingly been recognized as a significant tool in cultural diplomacy, serving as a means for countries to strengthen international relationships, project soft power, and promote their national interests (Chan, 2020). This practice involves the preservation and promotion of cultural heritage sites and artifacts, often facilitated through international collaborations and aid programs. By safeguarding cultural assets, nations are able to assert their cultural identity and engage with the global community on a deeper level.

The role of heritage conservation in shaping and projecting national identity is particularly noteworthy. Cultural heritage serves as a tangible representation of a nation's history, values, and contributions to global civilization. Through the preservation of heritage, countries present themselves to the world in a manner that emphasizes their uniqueness and cultural richness. This approach aligns with the concept of soft power, where influence is achieved through attraction rather than coercion, enabling nations to garner respect and admiration globally (Nye, 1990b) (Siebrandt, 2016). By leveraging cultural heritage, states can inspire positive perceptions and voluntary alignment with their values and goals, reinforcing their influence on the global stage (Akagawa, 2014).

International collaboration constitutes another vital dimension of heritage conservation in cultural diplomacy. Many restoration projects are implemented as joint efforts between nations, involving the exchange of expertise, material resources, and financial aid. These collaborations not only ensure the preservation of cultural sites but also foster trust, mutual understanding, and reciprocal relationships. For instance, Japan has strategically incorporated heritage conservation into its cultural diplomacy initiatives. Through its foreign aid programs, Japan has deployed expertise in heritage preservation to enhance its international presence and portray itself as a responsible global citizen (Akagawa, 2014). This strategy is closely tied to Japan's national identity and its efforts to expand its soft power both globally and within the Asian region.

Similarly, Scotland has engaged in heritage conservation projects in India since 2008, focusing on restoring colonial-era sites and documenting historically significant landmarks. These initiatives have been instrumental in preserving shared historical connections, showcasing Scotland's expertise in heritage conservation, and fostering diplomatic ties between the two nations (Clarke, 2014). However, such efforts have also raised questions regarding cultural colonialism, particularly in light of the complex colonial histories shared by these countries. While these projects contribute to cultural preservation and goodwill, they must be approached with sensitivity to historical contexts to avoid perpetuating imbalances of power.

European development aid has increasingly supported cultural diplomacy through heritage restoration. The United Kingdom's Cultural Protection Fund (established 2016) finances projects to safeguard endangered heritage in conflict-affected regions. For example, a UK-funded initiative in Lebanon trained local artisans to restore Beirut's historic houses

damaged by war and the 2020 port explosion. The project, “Training in Restoration Techniques for Traditional Houses, Beirut,” carried out repairs on traditional homes, built local conservation skills, and produced a toolkit for protecting the Old City’s architecture (British Council, 2021). Similarly, France has made architectural heritage a development priority. Following a 2018 agreement between President Emmanuel Macron and Ethiopia’s Prime Minister, France’s development agency (AFD) launched a €5 million program to help preserve the 12th-century rock-hewn churches of Lalibela in Ethiopia. Initiated in 2019 and formalized in 2023, this ongoing project aims to restore eleven UNESCO-listed medieval churches, train Ethiopia’s heritage authority, and foster sustainable tourism around this pilgrimage site. By investing in iconic sites like Lalibela, France seeks both to safeguard a key piece of Ethiopian cultural identity and to spur local economic development through heritage tourism (AFD, 2023).

Germany’s state-led aid programs also emphasize cultural heritage restoration across diverse regions. The German Federal Foreign Office’s Cultural Preservation Program has supported roughly 2,800 preservation projects in 144 countries since 1981 (Deutschland, 2017). In Southeast Asia, for example, Germany co-financed a multi-year restoration of Indonesia’s Borobudur Temple after it was blanketed in volcanic ash in 2010. German conservation experts worked with UNESCO and Indonesian authorities from 2011 to 2017 to develop new stone preservation techniques, train local staff, and successfully clean and conserve Borobudur’s elaborate bas-reliefs (Deutschland, 2017). In the Middle East, Germany has aided post-conflict heritage revival in Palestine: in Gaza, an early 19th-century mansion known as Al-Ghussein House was restored in 2020 through a partnership between the Goethe-Institut and local organizations, funded by the German Foreign Office. The project preserved the building’s Ottoman-era architectural features and repurposed the once-derelict residence into a cultural community centre. Today the Al-Ghussein House stands “resplendent in its historic beauty” as a venue for film screenings, exhibitions and civic events, demonstrating Germany’s cultural diplomacy in action (Goethe Institut, 2023).

The United States has likewise used development aid to support cultural heritage restoration as a form of soft power. In Jordan, the U.S. Agency for International Development (USAID) funded the Sustainable Cultural Heritage Through Engagement of Local Communities Project (SCHEP) from 2014 to 2024, a decade-long initiative to preserve archaeological sites and involve communities in their management. This program helped protect sites like the Madaba mosaic parks and trained Jordanians in conservation, creating jobs in tourism and conservation along the way. In Egypt, USAID’s recent “Cultural Heritage Tourism II” project built a new artifact storage facility at Luxor’s Karnak Temple and improved visitor infrastructure at the ancient site of Abydos. These efforts not only conserved historic monuments but also supported local employment in construction, site maintenance and tourism (Carruthers, 2025). Even in conflict and post-conflict settings, U.S. aid has played a role in architectural restoration. Notably, the Herat Citadel in Afghanistan, which is a 15th-century fortress devastated by war was restored between 2008 and 2011 with support from the U.S. Ambassadors Fund for Cultural Preservation (and co-funding from Germany). Hundreds of Afghan craftsmen were employed to rebuild the citadel’s ancient walls and towers, which reopened as a museum and cultural centre symbolizing hope for Afghanistan’s recovery (Associated Press, 2011). Through such projects in the Middle East, Africa, and Asia, the U.S. has invested in protecting heritage as a means to engage communities and promote stability.

China has emerged as a prominent development partner in cultural heritage preservation, using restoration projects to strengthen diplomatic ties across Asia. After Nepal’s 2015 earthquake, Chinese experts jointly undertook a five-year project to rehabilitate the famous Basantapur Palace (Hanuman Dhoka) temple complex in Kathmandu’s Durbar Square.

Completed in 2022, this restoration returned the nine-story pagoda palace to its former glory, with Nepal's officials praising the Chinese team's meticulous attention to authenticity (Ma Chi, 2023). China has also extended its cultural aid to Southeast Asia: it has been "actively involved in the restoration" of Cambodia's Angkor Archaeological Park and the mountaintop Preah Vihear Temple, both UNESCO World Heritage Sites. Working in partnership with Cambodian authorities, Chinese conservation teams have helped stabilize temple structures and conserve delicate carvings at these sites in recent years (Ma Chi, 2023). These projects form part of a broader Chinese cultural diplomacy push launched in 2019, in which China committed to protect Asian heritage and share expertise. By 2023, Beijing even initiated an Alliance for Cultural Heritage in Asia to coordinate such efforts (Chengqiong, 2023). Through actions like restoring temples, palaces and monuments abroad, China has transitioned from being a beneficiary of international heritage aid to an active contributor, leveraging cultural preservation as a means of fostering goodwill and "people-to-people" connections. (Ma Chi, 2023)

The scope of heritage diplomacy has expanded in recent years, moving beyond the preservation of tangible cultural assets to include intangible cultural heritage. Practices such as traditional crafts, oral histories, and performing arts are increasingly recognized as powerful tools for fostering international relationships. This shift reflects a growing understanding of cultural heritage as a "contact zone," facilitating people-to-people connectivity, dialogue, and reciprocal cooperation (Lähdesmäki & Čeginskas, 2022). By integrating intangible elements into their cultural diplomacy strategies, nations can engage more dynamically with diverse communities, fostering inclusivity and deeper cultural connections.

Each of these examples from British-backed restorations in Beirut to Chinese projects in Kathmandu highlights how state-led development agencies are investing in cultural heritage worldwide. Such initiatives preserve treasured architectural sites and traditions, while also advancing foreign policy goals: strengthening local capacities, supporting tourism and economic growth, and deepening cross-cultural ties in regions ranging from Africa to Asia. The restoration of historic architecture has thus become a shared tool of international development and cultural diplomacy, employed by global powers in pursuit of both preservation and partnership

Heritage conservation has become a significant and complicated tool in cultural diplomacy, blending efforts to preserve historical and cultural assets with broader goals of international relationship-building and influence. By leveraging both tangible and intangible heritage, nations can enhance their soft power, assert their cultural identity, and navigate complex historical and geopolitical landscapes. However, these efforts must be carried out with inclusivity and cultural sensitivity to ensure that they contribute to genuine mutual understanding and respect in the global arena.

TİKA's Restoration Activities in the Light of Annual Reports

In the years of TİKA's operations, particularly starting in 2013, detailed information regarding its projects, sectors, and regional distributions was systematically presented in its annual reports. These reports also included the names of countries benefiting the most from TİKA's initiatives. For example, in 2013, 80.9% of the total budget was allocated to social infrastructure and services, 12.9% to economic infrastructure, and 5.7% to production sectors. Within the social infrastructure category, restoration projects accounted for 14.78% of expenditures. Regional distributions highlighted Africa (33.7%) as the primary beneficiary, followed by South and Central Asia (21.83%), the Middle East (21.74%), and the Balkans and Eastern Europe (21.4%). Countries such as Palestine (20.20%), Tunisia (12.24%), and Somalia (10.71%) received the highest share of aid during this period (TİKA 2014).

By 2014, TİKA's reports indicated \$191.8 million in collaborative projects, with Palestine receiving \$31.22 million, followed by Afghanistan (\$24.70 million) and Bosnia and Herzegovina (\$14.2 million). Restoration and cultural cooperation projects accounted for \$30.73 million, ranking second among social infrastructure initiatives (TİKA, 2015). While this detailed level of reporting continued into 2015, subsequent years saw significant changes in the reporting structure. From 2016 onwards, TİKA shifted to presenting only percentages of expenditures by departments, with fewer specific details about projects, countries, or restoration activities. Selected examples were occasionally highlighted, but comprehensive project lists were no longer included. For instance, in 2015, TİKA reported the restoration of over 100 structures across 18 countries in three continents. This included 28 completed restorations in seven Balkan countries and 13 restorations across three African nations (TİKA, 2016). However, by 2016, the reports moved toward aggregated data without naming specific projects or countries, focusing instead on the proportional allocation of resources among regional departments. For example, 44.51% of total expenditures were directed to the Middle East and Africa, while 11.04% went to the Balkans and Eastern Europe (TİKA, 2017). Subsequent reports from 2017 to 2023 followed this format, detailing the percentage distributions of expenditures but providing minimal specifics about individual restoration efforts. In 2017, for instance, restoration projects included 13 mosques and tombs and seven other historical sites (TİKA, 2018a). By 2018, the focus included nine mosques and nine other structures such as bazaars and historic buildings (TİKA, 2018b). The numbers were sixteen restoration projects in 2019 (TİKA, 2019b), seven completed and ten ongoing restoration projects in 2020 (TİKA, 2020) and lastly, eight restoration projects were completed in 2021 (TİKA, 2022c). In the most recent reports, such as those from 2022 and 2023, TİKA highlighted ongoing restoration efforts but offered only a few selected examples. For example, in 2022, TİKA stated that only three restorations were completed while work on seven others was ongoing (TİKA, 2023) and two restoration projects in 2023 (TİKA, 2024b). This evolution in reporting also reflects a broader institutional shift. While early reports emphasized detailed project descriptions, later years prioritized aggregate data and general overviews of activity. Despite these changes, the reports continue to underscore TİKA's commitment to preserving shared cultural and historical heritage, albeit with less number and emphasis on granular details of individual restoration projects. This shift complicates efforts to analyse specific outcomes and regional impacts, particularly in restoration and cultural cooperation initiatives. However, the regional distribution of TİKA's restoration efforts underscores Türkiye's intent to preserve shared historical and cultural heritage, particularly in areas with historical Ottoman influence. By focusing on the Balkans, Middle East, and parts of Africa and Asia, TİKA's projects not only aimed at conserving architectural heritage but also at strengthening diplomatic ties and enhancing Türkiye's soft power in these regions. TİKA's architectural heritage conservation projects between 2013 and 2023 reflect a deliberate strategy to leverage cultural heritage as a tool for international engagement.

TİKA invests a considerable amount in restoration projects annually, focusing on mosques, tombs, historical sites, marketplaces, fortresses and many others. Although no specific figures were provided in the annual reports for 2013 and 2014, the 2015 annual report stated that "over the past three years, efforts have been conducted to restore more than 100 works across 18 countries on three different continents. In this context, 28 works were restored and opened to service in seven different countries across the Balkans, while feasibility studies for the project planning of nearly 30 additional works were completed. In Africa, a total of 41 works, including 13 in three different countries, were restored. Restoration of 24 additional works located in various countries is expected to be completed within the upcoming year. Furthermore, project planning activities for 32 works are ongoing." (TİKA, 2016). Between 2016 and 2020, the agency successfully completed numerous projects, with 5 completed in

2016 (TİKA, 2017), 20 in 2017 (TİKA, 2018a), 18 in 2018 (TİKA, 2018b), 16 in 2019 (TİKA, 2019b), and 17 in 2020 (TİKA, 2020). It is evident that the COVID-19 pandemic in 2020 significantly altered global priorities, leading to a redirection of TİKA's focus towards other themes, as reflected in its annual reports. According to the agency, eight projects were completed in 2021 (TİKA, 2022c). In 2022, it was reported that "our institution continues to carry out cultural cooperation activities aimed at preserving our shared historical and cultural heritage abroad. Last year, restoration work was completed on three of ten historical structures, while restoration efforts for the remaining seven are ongoing" (TİKA, 2023). By 2023, it is stated in the annual report that only two projects were completed (TİKA, 2024b). However despite this shift, TİKA remains a globally significant organization in heritage restoration and the leading institution in the Balkans (Todorović, 2021).

TİKA's restoration projects demonstrate a significant commitment to preserving cultural heritage across diverse regions, reflecting the agency's dual objectives of safeguarding historical assets and fostering international goodwill. These efforts, particularly in the Middle East, Africa, and the Balkans, underscore TİKA's adaptability and its strategic alignment with Türkiye's cultural diplomacy priorities. Additionally, restoration initiatives undertaken by other international institutions highlight the global importance of heritage conservation as a tool for cultural diplomacy and development.

In the Middle East, TİKA has undertaken several impactful restoration projects that contribute to the preservation of cultural and historical landmarks. The renovation of the Qaysariya Bazaar in Kirkuk represents one such effort, aiming to revitalize a historic commercial centre integral to the city's cultural fabric (Salehi, 2019). Similarly, the restoration of the Shrine Complex of Abdul Qadir Gilani in Baghdad has preserved one of the most significant religious and historical sites in Iraq. This project not only safeguarded the structural integrity of the mosque and its surrounding complex but also ensured the continuity of its role as a centre for religious education and community activities (Chishti, 2020). Other notable projects in the region include the restoration and renovation of the clock tower central Al-Tall square in Tripoli, Lebanon, an architectural landmark reflecting Ottoman-era heritage (Di Peri & Maritato, 2024) and the historical church in the small village of El-Kfeir, close to Lebanon's southern border with Israel (MEMO, 2022). In Hebron, Palestine; the restoration of historical houses in the Old City is financed by TİKA and implemented by the Hebron Rehabilitation Committee. Here, TİKA implemented a project encouraging Palestinians to return to their homes by improving local living conditions, illustrating the agency's integration of cultural heritage conservation with broader social and political objectives (Hebron Rehabilitation Committee, 2021).

In addition to TİKA's efforts, other institutions have contributed to cultural heritage preservation in the Middle East. For example, USAID supported the establishment of the Syriac Heritage Museum in Iraq, aimed at preserving the cultural and historical identity of the region's diverse communities. This initiative highlights the role of international organizations in complementing local efforts to protect the cultural heritage (McLinden, 2021) (Shafaq News, 2021).

In Africa, TİKA has undertaken ambitious restoration projects to preserve historically significant Islamic sites. The Tomb of Najashi in Ethiopia is a prime example, where TİKA worked to restore and protect a site of profound Islamic and historical significance. The completed project ensured the preservation of the tomb's structural integrity, contributing to the conservation of Ethiopia's Islamic heritage (Getachew, 2024). Similarly, in Sudan, TİKA focused on restoring Ottoman-era structures on Sawakin Island, preserving the historical identity of this critical Red Sea port (Kucukgocmen & Khalid Abdelaziz, 2017). Another notable project includes the restoration of the Ketchaoua Mosque in Algeria, a 500-year-old

landmark symbolizing Algeria's independence struggle. This restoration ensured the mosque's continued cultural and historical significance, reflecting TİKA's emphasis on safeguarding shared heritage (Métaoui, 2018). Adding to these efforts, other international agencies have also contributed to heritage preservation in Africa. For instance, the French Development Agency (AFD) played a vital role in the restoration and development of the heritage site at Lalibela, Ethiopia. This project preserved the iconic rock-hewn churches, reinforcing their status as a UNESCO World Heritage site while promoting sustainable tourism and community engagement (AFD, 2021).

In the Balkans, TİKA's projects have primarily focused on preserving Ottoman-era monuments, reflecting Türkiye's shared historical and cultural ties with the region. The restoration of the Ethem Bey Mosque in Tirana (Maxharraj, 2022) (Telegrafi, 2020) and King's Mosque in Berat (Telegrafi, 2022) (ATA, 2020), Albania, is a significant example, where efforts were made to preserve the significant values and historical architectures of the mosques. Similarly, the Yashar Pasha Mosque in Pristina, Kosovo, underwent restoration to maintain its architectural integrity and ensure its continued use as a place of worship (Aktuna, 2014). In Serbia, TİKA contributed to the restoration of the Ram Fortress, safeguarding one of the most iconic historical sites at the coast of the Danube in Smederevo, Serbia (Podunavlje, 2017). And lastly, in Visegrad, Bosnia and Hercegovina, the conservation and restoration of the exceptionally significant bridge, Mehmed Paša Sokolović (Drina) Bridge was completed by the efforts of TİKA (Vujović, 2018). These projects underscore TİKA's commitment to revitalizing cultural landmarks, fostering stronger bilateral relations, and promoting the region's historical identity. Other institutions have also implemented projects in the Balkans. For instance, the European Union, in collaboration with UNESCO, supported cultural heritage revival projects across the Western Balkans. This initiative focused on preserving historic sites, promoting cultural tourism, and fostering regional cooperation (EEAS, 2018).

Cultural Heritage as Soft Power and Unity Tool

TİKA's architectural restoration projects are a prominent aspect of Turkey's soft power strategy in former Ottoman territories. By reviving shared heritage, Turkey aims to foster goodwill and "continuity of spiritual ties". In the Balkans, where the Ottoman legacy is strong, TİKA has restored around 90 historic monuments as of 2023 (TİKA, 2019a). Mahmut Çevik, a TİKA vice president, notes that these restorations "*revive [monuments'] original identities and reinforce awareness of unity and solidarity in the region,*" contributing to social peace (Daily Sabah, 2023). In other words, rehabilitating a long-neglected mosque or heritage site often becomes a symbolic bridge between communities, allowing people of different faiths or ethnicities to celebrate a common historical asset. TİKA reports that such activities "*enable kin and related communities to preserve their identities*" and strengthen cultural bonds among groups that share the restored legacy (Daily Sabah, 2023).

Critically, host countries largely perceive these efforts as mutual heritage preservation rather than neo-imperialism. For example, TİKA-funded projects have been welcomed in Serbia, which is a predominantly Christian nation often wary of Ottoman nostalgia. Locals expressed excitement that Ottoman sites were being saved "*no matter who is funding the process,*" with only fringe nationalist elements objecting. Indeed, Serbia could not afford large-scale restorations on its own, so TİKA's help was appreciated for bringing historic monuments back to life. As a result, Serbian citizens gained refurbished attractions that provide value to the country, such as the Ram Fortress on the Danube (an Ottoman-era fort) which is now "*a very important tourist attraction,*" and the Valide Sultan Mosque in Sjenica, which, though modest in tourist appeal, again serves the local Muslim community (Todorović, 2021). These outcomes illustrate how heritage diplomacy can both preserve cultural identity and enhance Turkey's image as a benevolent partner.

One of the clearest post-restoration outcomes is increased tourism, which translates into economic benefits for local populations. In Bosnia and Herzegovina, TİKA's restoration of iconic mosques destroyed in the 1990s war has drawn back visitors in large numbers. For instance, the 16th-century Ferhadija Mosque in Banja Luka, which was rebuilt with TİKA's help and reopened in 2016, saw an immediate surge in tourist visits. "*Thousands of tourists from Arab countries, Turkey and Europe*" now visit Banja Luka to see the beautiful Ferhadija Mosque, with 200–300 tourists daily (and up to 1,500–2,000 on weekends) after its restoration. Local religious leaders report that this influx of visitors "*remarkably increased*" the city's tourist traffic and revenue. Neighbouring communities, including Orthodox Christian residents who were initially sceptical, came to appreciate the economic boon. In the town of Foča, the Ottoman Hünkar Mosque (restored by TİKA and reopened in 2018) was at first met with hostility by some Serb locals. But "after [they] observed these historical restoration projects benefit all as [the town's] tourism revenue" grew, scepticism turned into "silent consent" (Erkuş, 2017). The newfound tourist interest changed perceptions and the locals saw that preserving a mosque could enrich everyone in the town, not just the Muslim minority.

Crucially, these projects often heal social rifts while stimulating tourism. Restoring Ferhadija Mosque not only brought back a UNESCO-listed architectural gem, but also restored a piece of the city's soul. One Bosnian resident noted that "*our Orthodox friends thanked us, saying that when the mosque was destroyed, one piece had been taken from the people of the city*" – its absence was felt by all, and its rebirth became a rendezvous point for locals once again (Erkuş, 2017). This highlights how cultural restoration can mend the urban social fabric, encouraging community engagement across ethnic lines. Tourists too are drawn to such stories of reconciliation and resilience, further boosting visitor numbers.

In Albania, TİKA's restorations have similarly enhanced tourism potential. The agency has renovated at least nine Ottoman-era mosques and landmarks across Albania, including the historic Ethem Bey Mosque in central Tirana (Daily Sabah, 2022). This mosque, a national cultural monument built in the 18th century, underwent a comprehensive TİKA-led restoration from 2018 to 2021 and reopened to great fanfare (TİKA, 2021). President Erdoğan of Turkey and Prime Minister Edi Rama of Albania jointly inaugurated the restored Ethem Bey Mosque as "*a sign of friendship and brotherhood*" between the two nations; and beyond symbolism, the project was tied to developing Albania's tourism: TİKA explicitly stated that protecting common heritage goes hand-in-hand with efforts to "*develop tourism of the country*" (Daily Sabah, 2022). Indeed, the visually stunning mosque, which is situated on Tirana's main square, is now expected to draw more international tourists and enrich the capital's cultural tourism circuit. Local interest was also immense, people from all over Albania flocked to the mosque's reopening, reflecting pride and community enthusiasm for their heritage's revival (TİKA, 2021).

Beyond economics, TİKA's heritage projects carry significant social and cultural benefits. They often revitalize local pride, provide public spaces for cultural activities, and encourage the public to re-engage with historic sites. In some cases, restoration has even encouraged displaced or marginalized communities to return and reclaim their heritage. A striking example comes from Palestine: in the Old City of Hebron, TİKA has funded the restoration of dozens of Ottoman-era houses around the Ibrahimi Mosque. This effort, implemented with the Hebron Rehabilitation Committee since 2019, aimed to preserve the architectural heritage and "*boost the morale of the people*" living under difficult conditions. Residents report that the project has "*contributed to the return of Palestinians*" who had fled harassment and violence – with many families moving back into the renovated homes in Hebron's historic quarter. In fact, about 10,000 Palestinians have returned to some 2,000 restored homes in Hebron since the late 1990s as various restoration initiatives (including

TİKA's) made the area liveable again (Daily Sabah, 2021). This case illustrates how heritage restoration can bolster community resilience, counteract depopulation, and resist efforts of erasure in conflict zones. The Hebron mayor noted that the Old City's population climbed from merely 400 two decades ago to around 5,000 today, thanks in part to the rehab of homes and infrastructure that lured shopkeepers and residents back (Daily Sabah, 2021). In short, saving cultural heritage here directly supported the social fabric and continuity of a threatened community.

Elsewhere in the Balkans, restored sites are often actively used by local people, not just left as static monuments. In Serbia, for example, TİKA rebuilt the Ram Fortress on the Danube – now a tourist site – and also restored the Valide Sultan Mosque in Sjenica, which is again a working mosque serving its congregation (Todorović, 2021). The value of the latter is largely communal: though not a major tourist draw, it provides a sense of normalcy and cultural dignity to the local Muslim minority, showing that their heritage is acknowledged and preserved. Such projects can improve inter-community relations by demonstrating respect for all cultural legacies in a multi-ethnic society. Christian communities have also come to support TİKA's works when they see inclusive benefits. Initially, some Balkan Christians viewed Turkish-funded mosque restorations with suspicion, fearing a political agenda. But this has been changing – as one TİKA official observed, once people see that “*extensive restoration and development projects... bring tourism gain for all citizens,*” scepticism fades and doubtful attitudes turn into acceptance or cooperation. Notably, Turkey has also shown willingness to assist non-Islamic heritage: for instance, local authorities in Mostar (Bosnia) even asked TİKA to help restore a historic Catholic cathedral, recognizing the agency's restoration expertise and goodwill (Erkuş, 2017).

TİKA's heritage restorations have become a form of cultural diplomacy, often explicitly recognized by leaders on both sides. Host governments frequently praise Turkey for helping save shared history. In Algeria, the Ottoman-era Ketchaoua Mosque in Algiers, which is a 17th-century structure and symbol of Algerian independence, was splendidly restored by TİKA between 2014 and 2018 (TİKA, 2018c) (TİKA, 2018d). At the grand reopening, Algeria's President Bouteflika personally thanked Turkish officials, and a plaque was hung commemorating the “*Turkish-Algerian cooperation*” that made the project possible (TİKA, 2018d). The joint inauguration ceremonies of such sites (often attended by Turkish dignitaries and local leaders) underscore how restoration projects improve bilateral relations. In Albania, TİKA's work “*contributes to the diplomatic and economic relationship*” between Tirana and Ankara, according to the agency's country coordinator (Anadolu Agency, 2015). By visibly investing in local development and heritage, Turkey gains goodwill and a positive reputation. A scholarly analysis points out that these projects are fulfilling their purpose as soft power: citizens in recipient countries increasingly view Turkey as a partner preserving “*our commonwealth*” of history. Rather than seeing an imposition of foreign influence, many locals interpret it as Turkey sharing resources to protect a “common cultural heritage” that belongs to everyone (Todorović, 2021).

In several cases, restored sites have become focal points for cultural exchange and education. For instance, TİKA often pairs restorations with related initiatives like publishing guidebooks, organizing cultural events, or twinning cities. In Jerusalem, TİKA has supported guides and materials to promote the history of Ottoman-era sites to visitors (Firat, 2017). Meanwhile, in the Balkans, Turkey opened Yunus Emre Institutes to further people-to-people connections. The overall effect is a tapestry of cultural diplomacy where bricks-and-mortar conservation complements educational outreach, reinforcing Turkey's image as a custodian of heritage.

TİKA's restoration projects operate at the intersection of cultural diplomacy and soft power, serving both as expressions of cultural goodwill and as instruments of strategic geopolitical influence. On one hand, these initiatives aim to preserve and promote shared cultural heritage, fostering mutual understanding and strengthening cultural ties with host countries. For instance, the restoration of Ottoman-era monuments in the Balkans underscores a commitment to shared historical narratives. On the other hand, such projects enhance Turkey's soft power by projecting a positive national image and extending its influence in regions of strategic interest. By investing in cultural preservation abroad, Turkey not only safeguards heritage but also positions itself as a benevolent actor on the global stage, thereby advancing its foreign policy objectives.

TİKA's restoration efforts exhibit notable regional variations, reflecting Turkey's tailored approach to its foreign policy priorities. In the Balkans, the focus on rehabilitating Ottoman-era structures aligns with Turkey's intent to reinforce historical and cultural connections, thereby strengthening its presence in a region with deep-rooted historical ties. In Africa, projects often target significant Islamic heritage sites, aiming to preserve cultural identity and support post-conflict reconstruction, which aligns with Turkey's broader strategy of solidarity with Muslim-majority countries. In the Middle East, restoration initiatives frequently concentrate on sites of religious and cultural significance, contributing to regional stability and showcasing Turkey's role as a custodian of Islamic heritage. These differentiated strategies underscore TİKA's adaptability and Turkey's nuanced approach to international engagement.

Overall, these case studies highlight the transformative potential of heritage conservation in fostering cultural diplomacy and strengthening international relations. By preserving historical landmarks, institutions such as TİKA and other international organizations contribute to the continuity of cultural identities, the promotion of mutual respect, and the cultivation of global goodwill.

Discussion

TİKA's restoration projects exhibit regional variations in approach and focus, reflecting the agency's adaptability to local contexts and priorities. In the Balkans, efforts have concentrated on restoring Ottoman-era monuments, such as mosques and bridges, underscoring shared historical and cultural ties between Türkiye and the region. These initiatives aim to preserve the architectural heritage of the Ottoman period, fostering cultural continuity and strengthening bilateral relations. In Africa, projects have often targeted significant Islamic heritage sites, aiming to preserve cultural identity and support post-conflict reconstruction. The restoration of the Tomb of Najashi in Ethiopia exemplifies TİKA's commitment to safeguarding Islamic historical sites, thereby reinforcing cultural bonds and promoting regional stability. In the Middle East, TİKA has focused on restoring key religious and cultural landmarks, such as the Shrine Complex of Abdul Qadir Gilani in Iraq. These projects not only preserve cultural heritage but also contribute to the revitalization of communities affected by conflict, supporting social cohesion and resilience. These regional strategies underscore TİKA's adaptability to local contexts and priorities.

The restoration initiatives undertaken by TİKA have yielded multifaceted benefits across cultural preservation, economic development, and diplomatic relations. TİKA's restoration projects have contributed in safeguarding historical sites, ensuring their continued use and appreciation by future generations. By restoring structures such as mosques, bridges, and cultural complexes, TİKA has preserved architectural integrity and historical authenticity. This preservation not only maintains the physical embodiments of cultural heritage but also reinforces community identity and continuity. For instance, the restoration of the Ketchaoua

Mosque in Algeria has revitalized a symbol of national heritage, fostering a renewed sense of pride among local populations.

Economically, the restoration of heritage sites has significantly boosted tourism, generating income and employment opportunities for local communities. Restored landmarks attract both domestic and international visitors, leading to increased demand for services such as hospitality, guided tours, and local crafts. This influx stimulates the local economy, encouraging the development of small businesses and infrastructure. The revitalization of the Drina Bridge in Bosnia and Herzegovina or Ram Fortress in Serbia, for example, has transformed the area into a tourist destination, contributing to regional economic growth.

Diplomatically, TİKA's restoration efforts have enhanced Türkiye's soft power, fostering goodwill and strengthening bilateral relations with host countries. By investing in the preservation of cultural heritage abroad, Türkiye demonstrates a commitment to shared history and cultural ties, which resonates positively with local governments and communities. These initiatives often serve as a foundation for broader cooperation in areas such as education, trade, and political dialogue. The restoration of the Ethem Bey Mosque in Albania, for instance, has not only preserved a cultural landmark but also reinforced diplomatic relations between Türkiye and Albania.

Media coverage has generally portrayed these projects favourably, highlighting their contributions to cultural heritage preservation and international cooperation. Local reception has been positive, with communities expressing appreciation for the restoration of culturally significant landmarks. Such projects often lead to increased community engagement and a sense of ownership over preserved sites, further embedding them into the social and cultural fabric of the region.

TİKA (Turkish Cooperation and Coordination Agency) plays an important role in Türkiye's foreign policy by leveraging its diverse initiatives to enhance soft power, promote humanitarian diplomacy, and strengthen cultural and diplomatic ties globally. Its restoration projects, cultural preservation efforts, and conservation programmes reflect a purpose: revitalizing Ottoman cultural heritage and fostering goodwill through foreign aid. While critics often frame Neo-Ottomanism as imperialistic and hegemonic (Aykaç, 2022; Türkeş, 2016), TİKA's activities are better understood as strategic efforts to build historical and cultural connections, particularly in regions like the Balkans, the Middle East, and Africa. Through flexible, context-specific approaches, TİKA operates as an instrument of Türkiye's evolving international relations strategy, which balances identity politics, cultural diplomacy, and foreign policy goals. Conservation of heritage is a tool for shaping international relations by emphasizing the Ottoman Empire's multicultural legacy. Restoration projects and heritage initiatives have allowed Türkiye to position itself as a bridge between East and West, while also addressing regional challenges (Al-Tikriti, 2011). Efforts like those in Iraq, Serbia and Lebanon demonstrate how Türkiye uses historical ties and shared heritage to foster mutual appreciation, economic cooperation, and transnational identity formation.

In comparison, similar restoration efforts undertaken by other nations reveal differing underlying approaches. France's activities in Africa, such as the restoration of the Lalibela heritage site in Ethiopia, and the United States' cultural preservation projects in Iraq, including the Syriac Heritage Museum, have demonstrated a commitment to safeguarding cultural heritage. However, these initiatives have at times been perceived as extensions of colonial or imperialist agendas, reflecting France's enduring colonial legacy in Africa or the United States' strategic interest in shaping Iraq's post-conflict cultural identity. Similar critiques have emerged regarding Scotland's heritage preservation projects in India, which have raised questions about cultural colonialism due to the colonial history between the two nations. While some may

interpret TİKA's efforts through a similar lens, its initiatives are better understood as focused on the revitalization of Ottoman-era heritage and the fostering of cultural and diplomatic ties, rather than pursuing hegemonic or coercive objectives. Türkiye's approach is rooted in mutual respect and an emphasis on cultural preservation, aiming to strengthen bilateral relations and promote shared historical connections. Unlike the more unilateral narratives associated with some other international efforts, TİKA's activities reflect an inclusive strategy that avoids imposing singular interpretations of history or cultural dominance.

The role of the French Development Agency (AFD) in combining international outreach with the mobilization of French and European stakeholders has been explicitly outlined in its objectives (AFD, 2024a). France's development policy has been positioned as a contributor to its global reach and influence (AFD, 2024b). Currently, 43% of AFD's activities, excluding those in French overseas territories, are directed toward Africa, with operations spanning 54 countries and active projects in 44 (AFD, 2024c). These activities have drawn parallels to criticisms associated with the concept of "Françafrique," which describes the persistence of neo-colonial ties between France and francophone African countries. Scholars argue that, despite changes in the nature of Franco-African relations, vestiges of colonial-era dynamics continue to influence economic, political, and cultural exchanges (Gibbs, 2024). Given this context, criticisms of Türkiye's restoration initiatives appear less justified in general, especially considering the absence of any colonial background in Türkiye's historical engagement with the regions in question. While parallels may be drawn, Türkiye's efforts stem from shared historical and cultural heritage, distinguishing them from critiques tied to colonial or neo-colonial frameworks. Also, if Türkiye were to neglect the restoration of shared heritage monuments, it could equally face criticism for disregarding its historical responsibilities. Furthermore, Türkiye's initiatives are grounded in a shared cultural and historical past with the regions where these projects are implemented, a connection mostly absent in the case of nations like the U.S. or France. Consequently, critiques of Türkiye's heritage restoration efforts often appear prejudiced or misinformed, either intentionally or unintentionally misrepresenting the objectives behind such projects. By preserving shared cultural landmarks, Türkiye is not perpetuating dominance but rather fulfilling a role as a custodian of historical and cultural continuity. These initiatives have enhanced Türkiye's global reputation, solidified its position as a reliable partner, and strengthened its influence in these regions and countries. Ultimately, TİKA's activities reflect a strategy that combines cultural preservation, humanitarianism, and diplomacy to redefine Türkiye's national identity and expand its influence. By adapting its efforts to diverse contexts and global dynamics, Türkiye continues to assert itself as a beacon of cooperation and goodwill, using TİKA as a key tool to navigate contemporary geopolitical and cultural landscapes.

Conclusion

The analysis of TİKA's heritage restoration projects from 2013 to 2023 underscores the evolving relationship between cultural preservation, foreign aid, and diplomatic engagement. These initiatives illuminate the ways in which heritage conservation can surpass traditional notions of development assistance by emphasizing shared cultural connections and historical narratives. In pursuing projects that revitalize Ottoman-era monuments, Islamic heritage sites, and other culturally significant landmarks, TİKA has demonstrated how foreign aid can simultaneously promote community development, strengthen bilateral and multilateral ties, and enhance the soft power of a donor country.

A central observation of this study is that TİKA's work in heritage restoration has functioned as a strategic instrument of cultural diplomacy. Through these efforts, Türkiye has been able to project its commitment to safeguarding not only its own legacy but also the cultural assets of recipient nations. This approach can be interpreted as a way of forging deeper

intercultural connections, particularly in regions with historical or religious links to the Ottoman Empire. The restoration of mosques, tombs, forts, and markets serves as a visible reminder of a shared past, thereby supporting the narrative of a common heritage. By preserving and revitalizing these sites, TİKA contributes to reinforcing social cohesion, stimulating local economies through tourism, and ultimately strengthening diplomatic goodwill.

Moreover, TİKA's regional focus in the Balkans, Africa, and the Middle East reflects a dual concern for both historical continuity and contemporary needs. In the Balkans, the restoration of Ottoman-era monuments illustrates how the agency navigates a complex geopolitical environment where various historical narratives intersect. Through these efforts, TİKA positions itself as a partner that respects local histories while offering resources and technical expertise for cultural preservation. Similarly, in Africa, projects that revive important Islamic heritage sites resonate with local communities for whom these places signify religious identity and social continuity. In the Middle East, many TİKA projects have targeted areas recovering from conflict or experiencing political instability, signifying that heritage restoration can also contribute to broader humanitarian objectives by fostering social unity and offering tangible economic benefits through tourism and cultural engagement.

The study also reveals the complexities surrounding TİKA's activities. While these projects generally gain positive reception among local communities, some observers question the motivations behind Türkiye's focus on sites reflective of Ottoman or Islamic identity. Critics may interpret these projects as an attempt to reassert influence or amplify a neo-imperial narrative. However, this assessment does not fully capture the layers of TİKA's work, which has expanded beyond a single historical era or cultural group. It is more constructive to see TİKA's projects as part of a broader framework of foreign aid and cultural diplomacy, wherein Türkiye aligns its historical connections with contemporary development needs in recipient countries. Moreover, such criticisms often lack context regarding the longstanding cultural ties between Türkiye and many of the host nations. Rather than imposing a new cultural imprint, the restoration of heritage sites reflects an effort to maintain a shared historical record, a step that recipients themselves often prioritize.

In comparing TİKA's heritage initiatives to those of other international agencies, a more nuanced picture of global heritage diplomacy emerges. Other nations and organizations also engage in cultural preservation abroad, yet their motivations and historical relations with host countries can differ substantially. In some instances, these projects are entangled with post-colonial legacies or broader political agendas. The trajectory of TİKA's activities, however, is shaped by Türkiye's own historical positioning, wherein shared cultural heritage serves as a primary justification for cooperation. Notably, Türkiye does not carry the same colonial history as certain other global actors, a factor that can help temper critiques of hegemonic or neo-imperial designs.

Another noticeable dimension is TİKA's evolving reporting practices. Earlier annual reports offered detailed, project-specific data on restorations, thereby facilitating close examination of project outcomes. More recent reports have adopted a more aggregated style, emphasizing overall budgetary allocations and high-level summaries. This shift poses certain challenges for scholars and policymakers seeking to evaluate the full impact of TİKA's projects, as it reduces the granularity with which outcomes can be assessed. Nonetheless, even limited data indicate that TİKA remains consistent in undertaking restoration initiatives across multiple regions and types of sites, thereby sustaining Türkiye's presence as a significant actor in the field of cultural preservation.

Overall, TİKA's experience illustrates that heritage restoration can be both a reflection of soft power ambitions and a meaningful path for foreign aid. These efforts have tangible

community-level outcomes, from facilitating cultural tourism and economic revitalization to reinforcing collective identity and social cohesion. Moreover, TİKA's work encapsulates how a nation can leverage cultural connectivity for diplomatic advantage while simultaneously contributing to cultural heritage safeguarding in regions that value these sites as part of their own historical narratives. Despite debates over motivation and approach, the consistent pattern of collaborative restoration suggests that international heritage projects need not be exclusively self-interested or coercive; they can foster mutual benefits when shaped by local engagement, respect for community needs, and an appreciation for shared history.

Looking ahead, TİKA's trajectory offers insights for policymakers and development practitioners seeking to integrate cultural diplomacy into broader foreign aid strategies. Effective heritage restoration requires continuous dialogue with local stakeholders, clear documentation of project outcomes, and an adaptable methodology that accounts for social, political, and historical nuances. Future efforts might further emphasize inclusive approaches to selecting and managing projects, ensuring that local voices guide decision-making and that restored sites address community priorities. Such strategies would strengthen the reciprocal nature of these initiatives, fostering a sense of collective ownership and long-term sustainability. Through this holistic lens, heritage restoration transcends its architectural or aesthetic dimensions and becomes a vessel for cultural empowerment, social cohesion, and international partnership.

References

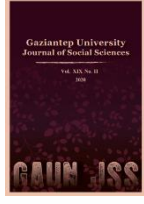
- AFD. (2021). Renovation and conservation project for the churches of Lalibela in Ethiopia. *Carte des Projets*. <https://www.afd.fr/en/carte-des-projets/renovation-and-conservation-project-churches-lalibela-ethiopia>
- AFD. (2023). Protection, restoration and development of the heritage site of Lalibela in Ethiopia. from AFD - Agence Française de Développement website: <https://proparco-prod-waf.cegedim.cloud/en/projects/protection-restoration-and-development-heritage-site-lalibela-ethiopia>
- AFD. (2024a). Our role. <https://www.afd.fr/en/our-role>
- AFD. (2024b). Why does AFD invest abroad rather than in France? *Frequently Asked Questions*. <https://www.afd.fr/en/frequently-asked-questions>
- AFD. (2024c). Africa: Our action. <https://www.afd.fr/en/page-region-pays/africa>
- Akagawa, N. (2014). *Heritage conservation and Japan's cultural diplomacy: Heritage, national identity, and national interest*. London: Routledge.
- Akıllı, E., & Çelenk, B. (2019). TİKA's soft power: nation branding in Turkish foreign policy. *Insight Turkey*, Vol. 21 / No. 3 pp. 135-151. <https://doi.org/10.25253/99.2018ev.05>
- Aktuna, M. E. (2014). Structural analysis of current condition of Kosovo Yashar Pasha Mosque and strengthening proposals (Unpublished master's thesis). Middle East Technical University.
- Al-Tikriti, N. (2011). Turkey: A bridge between east and west? *Fair Observer*. https://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/turkey-bridge-between-east-and-west/
- Alio, I. H. (2023). TÜRKİYE'S FOREIGN AID TO AFRICA UNDER AK PARTY: A CONSTRUCTIVIST APPROACH. *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 5(1), 45-58. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2803117>
- Albanian Telegraphic Agency (ATA). (2020). King Mosque in Berat being restored to identity: Details of a refined architecture brought to light. <https://en.ata.gov.al/2020/09/24/king-mosque-in-berat-being-restored-to-identity-kalfani-to-ata-details-of-a-refined-architecture-brought-to-light>

- Anadolu Agency. (2015). TİKA contributes to Albania's cultural and historical heritage. Retrieved from <https://www.dailysabah.com/feature/2015/09/08/tika-contributes-to-albanias-cultural-and-historical-heritage>
- Associated Press. (2011). Restored citadel is symbol of hope in Afghanistan. Retrieved from Deseret News website: <https://www.deseret.com/2011/10/17/20223658/restored-citadel-is-symbol-of-hope-in-afghanistan/>
- Aykaç, P. (2022). Multiple neo-Ottomanisms in the construction of Turkey's (trans)national heritage: TİKA and a dialectic between foreign and domestic policy. *Turkish Studies*, 23(3), 354–382.
- Barnett, M., & Duvall, R. (2005). International organization. *International Organization*, 59(1), 39–75.
- Beşgül, B. (2024). The Evolution of TİKA: A case study in Turkish soft power projection. *Liberal Düşünce Dergisi*(115), 57-82. <https://doi.org/10.36484/liberal.1442299>
- British Council. (2021). UK's "transformative" Cultural Protection Fund helping to save global heritage at risk | British Council. Retrieved from Britishcouncil.org website: <https://www.britishcouncil.org/about/press/uks-transformative-cultural-protection-fund-helping-save-heritage-risk>
- Butt, K. (2022). Turkish aid agency starting nearly 50 new projects in 2022 in Pakistan. Retrieved from: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/turkish-aid-agency-starting-nearly-50-new-projects-in-2022-in-pakistan/2482940>
- Carruthers, W. (2025). What the dismantling of USAID means for world heritage. Retrieved from Apollo Magazine website: <https://apollo-magazine.com/usaid-abolition-heritage-development-funding/>
- Chan, V. C.-M. (2020). Heritage conservation as a tool for cultural diplomacy: Implications for the Sino-Japanese relationship. In P. Peycam, S.-L. Wang, H. Yew-Foong, & H.-H. M. Hsiao (Eds.), *Heritage as aid and diplomacy in Asia* (pp. 167–189). Singapore: ISEAS–Yusuf Ishak Institute.
- Chengqiong, Z. (2023). China firmly supports Asian efforts on cultural heritage protection | english.scio.gov.cn. Retrieved from Scio.gov.cn website: http://english.scio.gov.cn/international/exchanges/2023-04/26/content_85255888.htm
- Chishti, I. S. (2020, January 29). Erdogan restores shrine complex of Shaykh Abdul Qadir Gilani in Baghdad, Iraq. The Rahnuma Daily. <https://ihsan.center/2020/01/29/erdogan-restores-shrine-complex-of-shaykh-abdul-qadir-gilani-in-baghdad-iraq-the-rahnuma-daily/>
- Clarke, A. (2014). Scotland's heritage investments in India: Acts of cultural diplomacy and identity building. *Scottish Affairs*, 23, 234–249. <https://doi.org/10.3366/scot.2014.0019>
- Daily Sabah. (2021). Project by TİKA in Hebron encourages Palestinians to return home. Retrieved from <https://www.dailysabah.com/turkey/project-by-tika-in-hebron-encourages-palestinians-to-return-home/news>
- Daily Sabah. (2022). Erdoğan, Rama to inaugurate Ethem Bey Mosque in Tirana. Retrieved August 7, 2025, from Daily Sabah website: <https://www.dailysabah.com/politics/erdogan-rama-to-inaugurate-ethem-bey-mosque-in-tirana/news>
- Daily Sabah. (2023). Turkish aid agency restores Ottoman mosques in the Balkans. Daily Sabah. <https://www.dailysabah.com/turkiye/turkish-aid-agency-restores-ottoman-mosques-in-the-balkans/news>
- Daily Sabah. (2024). Türkiye's TİKA completes renovation of 2 schools in Afghanistan. Retrieved from Daily Sabah website: <https://www.dailysabah.com/turkiye/turkiyes-tika-completes-renovation-of-2-schools-in-afghanistan/news>

- Deutschland. (2017). World heritage site freed of ash. Retrieved from deutschland.de website: <https://www.deutschland.de/en/topic/culture/world-heritage-site-freed-of-ash>
- Di Peri, R., & Maritato, C. (2024). Transnational identities in practice: Lebanese Turks between Turkey's adhoc governance and Lebanese disinvestment. *De Europa*, 7(1), 85–102.
- Erkuş, S. (2017). Turkey's TİKA changes strategy in favor of development projects. Retrieved from Hürriyet Daily News website: <https://www.hurriyettailynews.com/turkeys-tika-changes-strategy-in-favor-of-development-projects-113304>
- European External Action Service (EEAS). (2018). Western Balkans: EU promotes cultural heritage route. *The Diplomatic Service of the European Union*. https://www.eeas.europa.eu/node/39440_en
- Firat, E. (2017). Turkey's TİKA: East Jerusalem's longtime benefactor. Retrieved August 7, 2025, from Aa.com.tr website: <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/turkey-s-tika-east-jerusalem-s-longtime-benefactor/848112>
- Getachew, S. (2024). Islam's safe haven: Sacred Al-Najashi Mosque & its fight for survival. *Ethiopian Business Review*, 12(128). <https://ethiopianbusinessreview.net/islams-safe-haven-sacred-al-najashi-mosque-its-fight-for-survival>
- Gibbs, T. (2024). A French neo-colonialism? The controversial concept of Françafrique. *The English Historical Review*, 139(596), 193–214. <https://doi.org/10.1093/ehr/cead179>
- Goethe Institut. (2023). The Al-Ghoussein House in Gaza. Retrieved from Goethe.de website: <https://www.goethe.de/ins/ps/en/kul/ade/alg.html>
- Gray, C. S. (2011). Hard power and soft power: The utility of military force as an instrument of policy in the 21st century. US Army War College Press. Retrieved from <https://press.armywarcollege.edu/monographs/581>
- Hebron Rehabilitation Committee. (2021). Project by TİKA in Hebron encourages Palestinians to return home. <https://www.hebronrc.ps/index.php/ar/node/297>
- Islamic University of Gaza. (2022). Achievements and Milestones – كلية الطب. Retrieved from Iugaza.edu.ps website: <https://medicine.iugaza.edu.ps/en/achievements-and-milestones>
- Kalathil, S. (2011). China's soft power in the information age: Think again. *ISD Working Papers in New Diplomacy*, 1–12. https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/isd/0024954/f_0024954_20385.pdf
- Kucukgocmen, A., & Abdelaziz, K. (2017). Turkey to restore Sudanese Red Sea Port and build naval dock. *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/world/turkey-to-restore-sudanese-red-sea-port-and-build-naval-dock-idUSKBN1EK0Z1>
- Lähdesmäki, T., & Čeginskas, V. (2022). Conceptualisation of heritage diplomacy in scholarship. *International Journal of Heritage Studies*, 28, 635–650. <https://doi.org/10.1080/13527258.2022.2054846>
- Ma Chi. (2023). Xiplomacy: How China helps preserve cultural heritage sites in Asia. Retrieved from Chinadaily.com.cn website: <https://www.chinadaily.com.cn/a/202304/29/WS644c85cfa310b6054fad079b.html>
- Maxharraj, S. (2022). The restoration of Et'hem Bey Mosque is inaugurated with a religious ceremony and Turkish music. *KOHA Kulture*. <https://www.koha.net/en/kulture/restaurimi-i-xhamise-se-ethem-beut-inaugurohet-me-ceremoni-fetare-e-muzike-turke>
- McLinden, C. (2021). USAID announces support to Syriac Heritage Museum to preserve cultural heritage. USAID. <https://www.usaid.gov/iraq/press-release/usaid-announces-support-syriac-heritage-museum-preserve-cultural-heritage>
- MEMO. (2022, June 14). Türkiye's aid agency renovates, reopens Lebanon Orthodox Church. *Middle East Monitor*. <https://www.middleeastmonitor.com/20220614-turkiyes-aid-agency-renovates-reopens-lebanon-orthodox-church/>

- Métaoui, F. (2018). Restaurée, la Mosquée Ketchaoua va rouvrir ses portes aux fidèles et aux visiteurs. *Tout Sur l'Algérie*. <https://www.tsa-algerie.dz/reportage-restauree-la-mosquee-de-ketchaoua-va-rouvrir-ses-portes-aux-fideles-et-aux-visiteurs/>
- Nye, J. (1990a). Soft power. *Foreign Policy*, 80, 153–171.
- Nye, J. (1990b). *Bound to lead: The changing nature of American power*. New York: Basic Books.
- OECD (2024), *Development Co-operation Profiles*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/2dcf1367-en>
- Oğuzlu, T. (2007). Soft power in Turkish foreign policy. *Australian Journal of International Affairs*, 61(1), 81–97. <https://doi.org/10.1080/10357710601142518>
- Özkan, G., & Demirtepe, M. T. (2012). Transformation of a development aid agency: TİKA in a changing domestic and international setting. *Turkish Studies*, 13(4), 647–664. <https://doi.org/10.1080/14683849.2012.746442>
- Podunavlje. (2017). Obnova Ramske Tvrđave. Podunavlje.Info Regionalni Informativni Portal. <https://www.podunavlje.info/dir/2017/11/26/obnova-ramske-tvrđave/>
- Republic of Turkey. (2011). Law No. 4668: The law on the organization and duties of the Turkish Cooperation and Coordination Agency. Resmi Gazete. Retrieved from <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4668.html>
- Russell, B. (2004). *Power: A new social analysis*. London: Routledge.
- Salehi, K. (2019, April). Kirkuk's historic Qaysariya bazaar to be re-opened next month. Kirkuk Now. <https://kirkuknow.com/en/news/59829>
- Shafaq News. (2021). USAID provides financial support to protect the heritage of the Syriac community. Shafaq News. <https://shafaq.com/en/Iraq/USAID-provides-financial-support-to-protect-the-heritage-of-the-Syriac-community>
- Siebrandt, D. (2016). U.S. cultural diplomacy and archaeology: Soft power, hard heritage by Christina Luke, Morag M. Kersel (Review). *Future Anterior*, 13, 140–146.
- Telegrafi. (2018). Restaurohet Xhamia Mbret në Berat. Telegrafi. <https://telegrafi.com/restaurohet-xhamia-mbret-ne-berat/>
- Telegrafi. (2020). The mural paintings of Et'hem Bey Mosque are restored. Telegrafi. <https://telegrafi.com/en/the-mural-paintings-of-Ethem-Bey-mosque-are-restored/>
- TİKA. (2011). *Annual report 2011*. Retrieved from [https://www.tika.gov.tr/wp-content/uploads/2016/INGILIZCE%20SITE%20ESERLER/FAAL%C4%B0YET%20RAPORLARI/PDFLER/2011%20Annual%20Report.compressed.pdf]
- TİKA. (2014). *TİKA 2013 faaliyet raporu*. Retrieved from <http://store.tika.gov.tr/yayinlar/faaliyet-raporlari/faaliyet-raporu-2013.pdf>
- TİKA. (2015). *TİKA 2014 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/Faaliyet-Raporu-2014.pdf>
- TİKA. (2016). *TİKA 2015 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/2015-Faaliyet-Raporu.pdf>
- TİKA. (2017). *TİKA 2016 faaliyet raporu*. Retrieved from https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/I%CC%87dare-Rapor_2016_WebFormati.pdf
- TİKA. (2018a). *TİKA 2017 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TI%CC%87KA-Faaliyet-Raporu-2017.pdf>
- TİKA. (2018b). *TİKA 2018 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TikaFaaliyetWeb.pdf>
- TİKA. (2018c). The Restoration of the Ketchaoua Mosque is a Point of Pride for Turkey - TİKA. Retrieved from https://tika.gov.tr/en/detail-the_restoration_of_the_ketchaoua_mosque_is_a_point_of_pride_for_turkey/

- TİKA. (2018d). Historical Ketchaoua Mosque in Algeria was Opened - TİKA. Retrieved from https://tika.gov.tr/en/detail-historical_ketchaoua_mosque_in_algeria_was_opened/
- TİKA. (2019a). *Sırbistan: TİKA Projeleri*. Retrieved from [https://www.tika.gov.tr/upload/2019/10/SIRB%C4%B0STAN%20K%C4%B0TAP%C3%87IK/S%C4%B1rbistan%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%20\(d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK%20%C3%A7%C3%B6z\)-1.pdf](https://www.tika.gov.tr/upload/2019/10/SIRB%C4%B0STAN%20K%C4%B0TAP%C3%87IK/S%C4%B1rbistan%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%20(d%C3%BC%C5%9F%C3%BCK%20%C3%A7%C3%B6z)-1.pdf)
- TİKA. (2019b). TİKA 2019 faaliyet raporu. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TIKAFaaliyet2019WebKapakli.pdf>
- TİKA. (2021). Ethem Bey Mosque in Albania Restored by TİKA Opens for Worship - TİKA. Retrieved from https://tika.gov.tr/en/detail-ethem_bey_mosque_in_albania_restored_by_tika_opens_for_worship/
- TİKA. (2020). *TİKA 2020 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TIKAFaaliyet2020Web.pdf>
- TİKA. (2022a). TİKA Carried Out 1884 Projects in the Last 5 Years in Africa - TİKA. Retrieved from TİKA website: https://tika.gov.tr/en/detail-tika_carried_out_1884_projects_in_the_last_5_years_in_africa/
- TİKA. (2022b). TİKA Has Implemented More Than 30 Thousand Projects in 30 Years - TİKA. Retrieved from TİKA website: https://tika.gov.tr/en/detail-tika_has_implemented_more_than_30_thousand_projects_in_30_years/
- TİKA. (2022c). *TİKA 2021 faaliyet raporu*. Retrieved from https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2023/01/TIKA_PP2021Web.pdf
- TİKA. (2023). *TİKA 2022 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/01/TIKA-2022-Idare-Faaliyet-Raporu.pdf>
- TİKA. (2024a). *Hakkımızda*. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. Retrieved from <https://tika.gov.tr/kurumumuz/hakkimizda/>
- TİKA. (2024b). *TİKA 2023 faaliyet raporu*. Retrieved from <https://tika.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/TIKA-IFR-202319-Mart-2024-Web.pdf>
- Todorović, M. (2021). TİKA's heritage restoration projects. *Insight Turkey*, 23(3), 141–156.
- Touazi, I., Sau, A., & Benucci, M. (2025, January 14). Türkiye, the new regional hegemonic power in Africa – ITSS Verona. Retrieved August 8, 2025, from ITSS Verona website: <https://www.itssverona.it/turkiye-the-new-regional-hegemonic-power-in-africa>
- Türkeş, M. (2016). Decomposing neo-Ottoman hegemony. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 18(3), 191–216. <https://doi.org/10.1080/19448953.2016.1176388>
- Vujović, V. (2018). Case study - the Mehmed Pasha Sokolovic Bridge. *Procedia Structural Integrity*, 13, 489–495. <https://doi.org/10.1016/j.prostr.2018.12.081>
- Yağcı, S. (2025). An Analysis of Türkiye's Soft Power Policy towards Bosnia and Herzegovina (2015-2024). *Bozok İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 34-58. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4696473>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1612497

Factors Affecting Post-Apartheid South African Foreign Policy: South Africa-Türkiye Relations¹

Apartheid Sonrası Güney Afrika Dış Politikasını Etkileyen Faktörler: Güney Afrika-Türkiye İlişkileri

Gökhan KAHRAMAN^{a*}

^aDr., Bağımsız Araştırmacı.
ORCID: 0000-0001-7064-9890

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 3, 2025

Accepted: September 24, 2025

Key Words:

Foreign Policy Analysis,
Decision-making Models,
South Africa-Türkiye Relations.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 3 Ocak 2025

Kabul tarihi: 24 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Dış Politika Analizi,
Karar Verme Modelleri,
Güney Afrika-Türkiye İlişkileri.

ABSTRACT

Foreign policy and decision-making approaches in international relations are closely related issues. Decision-making approaches serve as an important lens in understanding the background of foreign policy decisions. This study explains the foreign policy of the Republic of South Africa after the apartheid regime, which was officially overthrown in 1994, and South Africa's relations with Türkiye through leaders, state and non-state institutions, using Graham Allison's decision-making models. For South Africa, Türkiye has the largest trade volume among Central and Eastern European countries. Türkiye did not establish diplomatic relations with South Africa until the end of apartheid practices based on racial discrimination. However, after the collapse of the apartheid-based regime in South Africa, relations between the two countries could not be brought to the desired level. This article analyses the factors that have affected post-Apartheid South African policy, and more specifically, how these factors affected the post-Apartheid South Africa-Türkiye relations, in the context of Allison's foreign policy decision-making models. The study adopted a qualitative research method and utilized the statements of official institutions as well as published documents, reports and news articles. The main research question of this study is how South African decision-makers make decisions regarding foreign policy and how these decisions are reflected in relations with Türkiye. In addition, this research examines the active actors in South African foreign policy and the impact of these actors on relations with Türkiye.

ÖZ

Uluslararası ilişkilerde dış politika ve karar verme yaklaşımları birbirleri ile yakından ilişkili konulardır. Karar verme yaklaşımları, dış politika kararlarının arka planını anlamak açısından önemli bir mercek görevi görmektedir. Bu çalışma, Graham Allison'un karar verme modelleri üzerinden 1994'te resmi olarak yıkılan, ırk ayrımına dayalı apartheid rejimi sonrası Güney Afrika Cumhuriyeti dış politikasını ve Güney Afrika'nın Türkiye ile olan ilişkilerini liderler, devlet ve devlet dış kurumlar üzerinden açıklamaktadır. Güney Afrika için Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında en büyük ticaret hacmine sahip bir ülkedir. Türkiye ise ırk ayrımına dayalı Apartheid uygulamaların ortadan kalkmasına kadar Güney Afrika ile diplomatik ilişki kurmamıştır. Ancak ırk ayrımına dayalı rejiminin Güney Afrika'da yıkılmasından sonra iki ülke ilişkileri istenilen seviyeye çıkarılamamıştır. Bu çalışma, apartheid sonrası Güney Afrika dış politikasına ve dış politikayı etkileyen faktörlere odaklanarak, Allison'un dış politika karar verme modelleri bağlamında apartheid sonrası Güney Afrika-Türkiye ilişkileri analiz edilmektedir. Çalışmada nitel bir araştırma metodu benimsenerek resmi kurumlarının açıklamalarının yanı sıra yayımlanan belge, rapor ve haber makalelerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmanın temel araştırma sorusu, Güney Afrika karar vericilerinin dış politikaya yönelik olarak nasıl karar aldıkları ve bu kararların Türkiye ile olan ilişkilere nasıl yansıtıldığıdır. Ayrıca bu çalışma ile Güney Afrika dış politikasındaki etkin aktörler ve bu aktörlerin Türkiye ile olan ilişkilere etkisi araştırılmaktadır.

¹ This article is extracted from author's doctorate dissertation entitled "South Africa-Türkiye Relations in the Context of Post-Apartheid South African Foreign Policy (1994-2019)", (Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, 2021).

Introduction

The people of South Africa obtained their democratic rights with the onset of the liberation movements, which led to negotiations that started in 1990, and culminated in the first multiracial democratic elections on April 27, 1994. This was the signal for a new era in South Africa where a once imprisoned leader had become elected as a South African President with mass public support. In this new period with no apartheid, South Africa under the leadership of Nelson Mandela started to develop relations with other countries within the broader umbrella of democratic values and principles. It is at this juncture in time that South Africa also took the initiative to build its relations with Türkiye. However, the relations between the two countries did not reach the expected level. Various issues and differences emerged that limited and stalled further deepening of relations. These included the Atatürk Peace Prize crisis, the reciprocity issue, embargoes on defence industry, approach to the PKK and Öcalan and finally the matters around FETÖ structures. Additionally, the limited development of the relations between the two countries can be partly attributed to the lack of knowledge of South African and Turkish decisions maker about one another. In this regard, decision makers have inadequate knowledge to build up relations as they are not aware of each other sensitivities and diplomatic approaches.

With the dismantling of the bans imposed by the Apartheid administration on the African National Congress (ANC) and other parties as well as with the release of Nelson Mandela on February 11, 1990, South Africa – Türkiye relations entered a period of positive mutual diplomatic exchanges. A milestone during this initial period was the mutual inauguration of the Consulate Generals in both countries in August 1991. This era became complicated by the first significant crisis between the two countries. Nelson Mandela's decision to decline the Atatürk Peace Prize, which is a valuable award provided by Türkiye to internationally prominent and respected figures, created an impediment in the relations. The issues have not been limited to this, and other topic of tension have constrained the development of relations such as embargoes on the defence industry, PKK, and Ocalan problems within the context of the Kurdish issue, reciprocity issues and finally issues with the FETO organization.

The present article aims to use the decision-making model's approach in foreign policy to explain the factors that affected the post-apartheid foreign policy in South Africa, and to analyse the relations between South Africa and Türkiye within this framework. The article aims to enrich the literature on South Africa and Türkiye relations since it is currently limited. It aims to shed light to both areas studies and foreign policy literature and policy makers. The first of the study will present and delve into a discussion on decision-making models in foreign policy to build the theoretical framework for the ensuing sections of the article. The following section will explore the factors affecting decisions in the post-Apartheid foreign policy of South Africa to pull out the significant and dominating factors. Upon this, the ensuing section will examine South Africa and Türkiye relations in the post-Apartheid period and by building onto the knowledge developed in the earlier sections. The study will conclude with a discussion and summary of the finding.

Foreign Policy and Decision-Making Approaches

Despite having a variety of conceptualizations and definitions, foreign policy is commonly defined as the sum of the official foreign relations in the international sphere which is conducted by states as independent actors (Hill, 2003, p. 3). Moreover, foreign policy can also be defined as a decision-making process in the external relations of states. In that regard, Goldstein and Pevehouse define decision making as a steering activity which takes place with the context of the feedbacks received from the outer world (Goldstein and Pevehouse, 2014, p. 127).

Decision making approaches are an important lens for the study of international relations. A review of the literature shows that the first focus on decision making approaches in foreign policy starts with the work of Snyder, Sapin and Bruck, where they attempted for the first time to explain factors that affect decision making in foreign policy. They attracted attention to the decision making process in foreign policy as a key area to analyse and understand (Snyder, Bruck, and Sapin, 1962, pp.14-185; Erişen, 2013, pp. 8-9). In other words, this approach assumes that decisions are made rationally by real/legal people who are the ones making foreign policy decisions. Since these decision makers act on behalf of the “state”, their behaviours and decisions are turned into foreign policy behaviours, characteristics, and directions. Thus, to understand the foreign policy of states, it becomes critical to understand and explain approaches of the decision makers, which is the foundational block and starting point for foreign policy behaviours.

Various decision-making models are suggested in the literature. A common model is that of Graham Allison, which distinguishes between three decision-making approaches to foreign policy studies. The three models classified by Allison are the Rational Actor, the Organizational Behaviour and the Bureaucratic/government policy models (Allison, 2012, pp. 273-274). To overcome some of the limitations in Allison’s approach, Irving Janis introduced “Victims of Groupthink” in his work to emphasize the precedence of the group and being part of it rather than the individual when decisions are made (Janis, 1972, p. 13).

The Rational Actor Model assumes that decision makers focus on a target and make decisions as a whole, meaning the individual rational actions of actors work collectively to produce foreign policy behaviour. In this respect, this model examines a government or those with ability to influence the decision making process. The objective here is to examine the process and the consistency between decisions and practices rather than the behaviour of a single whole rational actor. In other words, the Rational Actor Model upholds a harmony which increases the value of rational selection between fixed alternatives, functionality, and result (Allison, 1971, p. 31). In addition, states act to protect and develop their benefits as they are unitary actors carrying out rational analyses of benefit and cost (Neack, 2008, p. 34).

The Organizational Process Model looks at the different constraints and rigid structures in bureaucracy where decisions are made in a hierarchy and with authorization at different levels. This model emphasized standard operating procedures (SOPs) in foreign policy of decision making processes. Decision in this model is heavily standardized due to the strict processes in place. This use and adherence to SOPs determines the rules and boundaries of behaviour. Here, leaders do not tackle the whole crisis on their own but compartmentalize and delegate the issue to relevant bodies. It is assumed that the different powerful components work together in a consistent manner to produce decisions. Radical decision making in this model is rare due to the mentioned bureaucratic rigidity. An individual according to this model support consistency by following and acting in line with the procedures (Brewer, 1980, p. 38).

Unlike and an alternative to the rational actor model, the Bureaucratic/Government Policy Model argues that state organizations and their separate and competing nature are beneficial in foreign policy decision making process (Goldstein and Pevehouse, 2014, p. 128.). This model highlights the various actors and negotiations in a competitive framework among various actors such as decision makers, bureaucracy workers, non-governmental organizations, media, and public opinion. A process of independent actors competing seriously within a state, particularly top politicians, bureaucrats, and managers, emerges in decision making of foreign policy. There are multiple players from different entities focusing on an issue or part of an issue, rather than a single player or strategy. The major addition of this model is its emphasis on different in bureaucracy and government competing and bargaining to finally come to a consensus between all entities on a decision. In this model, the ultimate goals of organizations

and individuals are effective and important in the decision-making process, and their roles are highlighted in the mind of the decision maker and the components join to ultimately make a decision (Allison and Halperin, 1972, pp. 40-79).

Post-Apartheid Foreign Policy of South Africa and the Factors Affecting Decisions

Ensuing the elections on 27 April 1994, South Africa abolished the Apartheid regime, abandoned the racist and security-based foreign policy. In addition, the new government under the leadership of the Nelson Mandela adopted an egalitarian, peaceful, and rational foreign policy based on respect for democratic values and human rights.

A principal component of South Africa's post-Apartheid foreign policy was based on the principles of growth and development of the African economy along with South Africa. Moreover, it gave importance to dialogue of the South-South and North-South cooperation as well as active participation in global governance structures and networks (Bayram, 2020). South Africa also during this period attempted to strengthen its bilateral relations with a number of countries. At the domestic level, a number of issues also needed to be solved. These needed South Africa to open and follow a different foreign policy. For this reason, South Africa's foreign policy goals included the strengthening of multilateral and bilateral cooperation for the development of services for unemployment, health, education, security, anticrime and rural development, which rank among the top national problems for South Africa (Landsberg, Wyk, Zondi and Masters, 2015, p. 4; SA Embassy in Ankara). The motivation behind these approaches and principles of South Africa are based on the document published by the ANC before coming to power in 1993. The post-Apartheid foreign policy of South Africa is framed with the principles of development, human rights, growth and democratic values with the goal to provide better conditions domestically.

A number of factors affect the foreign policy of South Africa. These can be categorized as leaders and institutionalized structures. This section examines leaders in foreign policy decision making while in institutional structures it explores state and non-state institutions and their effect on foreign policy decision making.

Leaders

Leaders played a key role in shaping the post-Apartheid foreign policy of South Africa. These leader personalities, their perspective on life and their experiences influenced the future direction and frame of South African foreign policy. Hence, when examining the foreign policy of South Africa, it can be grouped into four periods in parallel to the terms of leaders and presidents in office. The first period is that of Nelson Mandela's, which can be characterized as a universal symbol of peace and reconciliation. The second period is that of Thabo Mbeki, a leader who gave more importance and orientation to foreign policy. The third period is that of Jacob Zuma, where the central attribute of the Ubuntu diplomacy is highlighted. The final period is that of Cyril Ramaphosa, who brought a novel approach with his discourse of new dawn.

Nelson Mandela served as the first black President between 1994 and 1999 and he became known as the symbol of peace and reconciliation in addition to his heroic international reputation. An important indication of Mandela's leadership is highlighted in his action to form a government sharing power with opposition representatives despite his landslide victory in the elections (Özkan, 2011). This was a clear signal showing the peace and reconciliatory approach of Mandela. In regards to foreign policy, Mandela was in the forefront of the decision-making process; however, a closer look shows that Mbeki, the Deputy President, played an effective role in foreign policy decisions. Nevertheless, the foreign policy under Mandela in South Africa

is distinguished by the Pan-Africanist ideals and values including the prevailing emphasis on human rights and democratic values.

In the period between 1999 and 2008 under Mbeki, South Africa underwent a comprehensive institutional building process with the main focus on the Presidential offices and the foreign policy mechanisms. Mbeki as a leader was more active and involved in foreign policy and he was engaged in deciding the international priorities of South Africa. Mbeki determined these to be the mainstreaming of the ideals of the African Renaissance, transforming the structure of the Africa Union (AU) and NEPAD-New Partnership for Africa's Development. Additionally, a defining foreign policy characteristic of this era is the active participation of South Africa in the international networks, such as the south-south framework dialogue and the quiet diplomacy with many different platforms. Mbeki was able to increase his influence in foreign policy through structures such as Policy Coordination and Advisory Services (PCAS), Forum of South African Directors General (FOSAD), Director General (DG) and advisers' forum (Nieuwkerk, 2006, pp. 100-118; Nieuwkerk, 2018, p. 29). During the Mbeki period, South Africa stood out as a regional and continental power.

With Zuma's Presidential period between 2008 and 2017, the foreign policy of South Africa was affected by the discourse of Ubuntu diplomacy. The decision maker believed that a better world was possible through a better Africa and South Africa. Following the financial crisis in 2008, South Africa turned its attention to China and joined the BRIC upon the invitation it received in 2011. The decision to join the BRIC was a major turning point in the foreign policy of South Africa. An example highlighting this is the parallel resolutions South Africa has had with China and Russia in the interim membership to the UN Security Council. In Mbeki's period two new instruments were initiated to increase his impact on the foreign policy decision making process - these were South African Development Partnership Agency (SADPA) and South African Council on International Relations (SACOIR) (Nieuwkerk, 2018, pp. 33-35). On the other hand, Zuma's period enabled a greater role for advisors. Foreign policy in this period in South Africa was also influenced by the Marikana events, Dalai Lama, Omer al Bashir, and xenophobia incidents and decisions. The decisions taken after these events prioritized national interests instead of the values in foreign policy.

The foreign policy approach of Ramaphosa, who became the president in December 2017 differed from the approaches of the other leaders. Although it is not possible to have appropriate evaluations as he has just come to power, it is considered that Ramaphosa will be influential in both domestic and foreign policy with the steps he has already taken and the positive atmosphere he has created in the country when he took office. Ramaphosa started his office with the motto "New Dawn" and instilled a sense of hope with his performance. He also attended important international summits. Ramaphosa's history in worker movements and vast knowledge of the business world is an indication that he will pursue a more active national and international policy. Ramaphosa is expected to review and revise the foreign policy of South Africa with his new dawn discourse and put forward fresh approaches to regain the international prestige of South Africa as in the time of Mandela, the legendary leader (Wyk, 2018, p. 114).

State Institutions

South Africa is constitutionally a democratic parliamentary presidential system. The constitutional make-up of South Africa has consequences and influences for both domestic and foreign policy. The Constitution of 1996 prescribes a democratic administration system upholding the rule of law against racism and sexist approaches and guaranteeing human rights and liberties particularly including human dignity (The Constitution of RSA, 1996, p. 3). This constitutional framework of South Africa leads to a foreign policy shaped on democratic values and principles with emphasis placed on human rights.

The Presidency as a state institution is undoubtedly the leading institutional factor affecting the post-Apartheid foreign policy of South Africa. The Presidential Office was redesigned into an integrated system approach in the period of Mbeki, which then began to play more of an active role in foreign policy decisions (Nieuwkerk, 2006, pp. 103; Chikane, 2001, p. 7). According to the 1996 Constitution, the presidency as the highest representative body of the state has the power to coordinate the institutions and manage the national policy. It is also empowered to form governments and to appoint and dismiss deputy presidents, ambassadors, and diplomatic missions. The Presidential Office stands out as the most effective institutional structure determining the foreign policy in South Africa. This is the consequence of the President being both the head of state and leader of the ANC, the ruling party for a sustained duration.

Ministry of Foreign Affairs in South Africa also serves as a vital institutional state actor in shaping foreign policy decisions. The name of the Ministry was changed in 2009 to Department of International Relations and Cooperation (DIRCO) and it is responsible for the formulation, publicity and management of foreign policy. The Ministry is tasked with coordinating foreign policy of South Africa, observing the international developments and providing foreign policy recommendations to the government in addition to the important role of defending national interests in all international platforms (SA Election, 1994). With institutional expansions in South Africa, including Public Participation Program (PPP) and SACOIR, regulation were implemented that were citizen and public opinion centred, and were intended to increase democratic participation. This led to the creation of public opinion platforms where citizens, civil society, academia, business world, and other institutions and organizations can partake in the process of creating and deciding on foreign policy decisions.

Another institution affecting foreign policy is the Department of DTIC (Trade, Industry and Competition). DTIC manages the foreign trade and investment relations of the country. There is a convergence between the responsibility areas of DIRCO and DTIC. On one hand, DTIC has the financial diplomacy role for the promotion, diversification, protection and increase of exports, while DIRCO on the other hand has the coordination role in foreign relations (Mthembu, 2018, pp. 189-190). The close relations between the two institutions highlight the importance of technical specialist support to diplomats and diplomatic missions abroad regarding the importance of export and import of South Africa (Mills and White, 2003, p. 237).

Department of Defence (DoD) is another important state organization to analyse when looking at foreign policy in South Africa. Starting with the negotiations in 1992, the DoD was transformed and adapted to the democratic South Africa. The DoD's influence over foreign policy arises from its military intervention processes. Before any military intervention can take place to another country, the DoD is a significant actor in the decision making process due to its role to evaluate the security situation and technical elements. The final decision for example to join the peace force operations in both its region and internationally lie with the DoD; however, it is observed the politicians do not notify the military accordingly about foreign policy processes of concern for the armed forces (Le Pere and Nieuwkerk, 2004, p. 135-148; Roux, 2003, p. 165). This information gap itself points to the fact that politicians in South Africa are the dominant decision makers in foreign policy. The lack of communication between the decision makers and the DoD officials during the Lesotho intervention in 1998 can be shown as an example to this.

Although the Parliament is an important institution, its influence on foreign policy decisions is limited. In the field of foreign policy, the Parliament is given the power by the 1996 constitution to ratify international agreements that is negotiated by the President. The Parliament of South Africa is also involved in foreign policy through its diplomacy efforts

within the Parliamentary Group for International Relations (PGIR) (Ahmed, 2009, pp. 291-310). The supervision of the activities of DIRCO by the Selecting Committee for Trade and International Relations (SCTIR) has a limited effect while the foreign policy participation of the Portfolio Committee for Foreign Relations (PCFA) in the parliament does not have the desired level (Ahmed, 2009, p. 300). Democratic steps were taken to increase the influence of public opinion in the PCFA process. The dominance of political parties in the parliament and their political election concerns serve as an obstacle to taking the ideal decisions. Another issue showing the weakness of the parliament is that it is bypassed while deciding on some international affairs. The Lesotho intervention and the withdrawal from the international criminal court can be shown as examples where the decision was made, and parliament was bypassed.

Non-state Institutions and Organizations

The leading non-state factor affecting foreign policy is political parties. The ANC is undisputedly the leading political party in South Africa. ANC is a political structure founded on two important trivets including the SACP (South African Communist Party) and COSATU (Congress of South African Trade Unions), and it is structured as the roof organization of the freedom movement established in 1912 under the name of South African Native National Congress (SANNC) (Ajam, Kevin, Lebogang, Smith and Thakali, 2019, p. 3). It is the only party that has won all the general elections since 27 April 1994 with a landslide victory. The ANC therefore has had the power to form the government on its own since 1994. It is effective in foreign policy just as it is with domestic policy. ANC has a pioneering role in the making and implementing policies since the head of party is the president, cabinet members are from the party and the bureaucracy consists of party members. The ANC's approach towards foreign policy is generally characterized by its African nationalism, anti-colonial and anti-apartheid stance, anti-war, solidarist and Marxist views (Zondi, 2018, pp. 12-32). With the document published before the 1994 elections, ANC revealed its basic principles and approaches towards its foreign policy of South Africa. Even though, the ANC existed as a political party separate from the government and state, it still holds heavy influence over foreign policy decision makers. "Top six" within the party are the most effective executive body while National Executive Committee (NEC), National General Council (NGC) and National Working Committee (NWC) are important committees affecting the decision-making processes. The formation of foreign policy decisions is played by the subcommittee known as "International Relations Rapid Response Task Team" in addition to "International Relations Committee" the current version of Department of International Affairs (DIA) which was effective in the freedom movement process (Masters, 2012, p. 27). With these committees, the ANC focusses on the main and important foreign policy issues while the relatively less important subject matters to the ANC, such as the environment, tourism and climate change are allocated to the decision process of DIRCO. Democratic Alliance (DA) and Economic Freedom Fighters (EFF) are the other important parties in the Parliament. DA presents a centralist and liberal approach while the other party, known as EFF, is defined to be a socialist nationalist hybrid party. Although the foreign policy approaches of this party and other parties are in parallel to their main ideas, they have minimal effect on the current South Africa foreign policy.

Among the non-state factors, the media is the leading element affecting foreign policy. The media can be a two-sided coin. It can serve to introduce and get acceptance for a foreign policy decision from the public, but it can also be a source of opposition against government and foreign policy decisions. When it comes to South Africa, the effect of the media is observed to be relatively limited in its impact on foreign policy. An example is the publication of the quarterly Ubuntu magazine and its distribution to the relevant organizations within the framework of the "Ubuntu diplomacy" works of DIRCO. Particularly after 2011, the activities

of the 24-hour live Ubuntu Radio had an essential role in the formation of South Africa foreign policy. With such instruments, the government shares the process with civil societies including the parliament, think-tanks, unions, business world and academy (Graham, 2018, p. 64). The media and the actors receiving information from it can create effects that are could be limiting during the foreign policy formation process. It can also be a source of legitimization of foreign policy decisions in the eyes of the public.

The influence of public opinion on foreign policy decisions of South Africa are limited. Although a wide array of actors and organizations are effective in forming public opinion in South Africa, such as including NGOs, business world, faith groups, academia, companies, think-tanks and individuals, there major concern is domestic political issues and discussions. Established think-tank organizations such as African Institute of South Africa (AISA) and South African Institute of International Affairs (SAIIA) assume important roles regarding foreign policy. In addition, think-tanks including the Institute for Global Dialogue (IGD), the Southern African Liaison Office (SALO), the African Centre for Conflict Resolution (CCR), and the African Centre for the Constructive Resolution of Disputes (ACCORD) and also took active roles in foreign policy issues. In 1990, even if limited, the CRR had an impact on the formation of foreign policy decisions in the Burundi mediation process, and took an active participation of ACCORD in the conflict crisis management in Congo and Sudan; in addition to active roles of IGD in the democratization process in Nigeria and in the process of contacting civilian actors in the military intervention in Lesotho in 1998 (Masters, 2012, p. 35). In this regard, decision makers do not want to stand against public opinion because of elections, protests and similar processes.

Pressure and interest groups are other factors affecting the foreign policy of South Africa. Particularly, workers union are able to influence foreign policy. For example, COSATU, one of the main components of the ruling ANC, is one of the significant actors as the biggest workers' union in the country. COSATU organized various protests and demonstrations in front of the Embassy of Morocco regarding the West Sahara Problem, in front of the Embassy of Zimbabwe during the Zimbabwe crises, and in front of the Embassy of USA due to the problems in the Middle East (Peete and Bateman, 2006). These sorts of protests and upheavals intend to attract public attention to influence decision-makers and influence foreign policy. Other workers' unions have also organized similar activities for the same purpose of impacting foreign policy. An important network is created by the leading organizations of the business world including South Africa Chamber of Business (SACOB), Business South Africa (BUSA) and Black Business Council (BBC). BUSA and BBC want to play active roles in both the development of business and in the decision-making processes by joining the presidents in their overseas visits.

South Africa - Türkiye Relations in the Post-Apartheid South African Foreign Policy

Historically, the relations between South Africa and Türkiye date back to the 19th century. Relations with started with business dealings between the two countries with the Angora goat and tobacco. Later, the relation evolved into a period where diplomatic exchanges were institutionalized with the consulate undertakings of the Ottomans in South Africa. Relation became diversified with the inclusion of education and cultural activities which were initiated by Abu Bakr Effendi (Ebubekir Efendi) in 1863. The military relations and its depth are exemplified by the presence of Ottoman soldiers like Major Aziz Bey in South Africa, which was to observe the Anglo-Boer Wars. The society in South Africa was not indifferent to the material assistance and the moral support provided by Sultan Abdulaziz and Sultan Abdul Hamid II with the demands coming from the Muslim population of the region. These supports were in the field of education, religion, and culture. Moreover, Ottoman subjects such as Christian and Jewish communities along with South African Muslims organized campaign to

send aid to Istanbul and Ankara in their times of struggle during the Balkan Wars, Tripoli Battle, World War I and its National Struggle (Uçar, 2008; Argun, 2000; Orakçı, 2011; Gençoğlu, 2016).

During the period under apartheid, South Africa and Türkiye had no official diplomatic relations. However, there were instances when Türkiye delivered statements in various international platforms, including the UN, condemning and protesting the racist regime in South Africa. Ensuing the Presidency of De Klerk in 1989, South Africa entered into a trajectory towards democratisation which could not be reverse any longer. The implications of this were seen in 1990 with the lifting of the bans on particularly the ANC and other political parties and the release of Mandela from 27 years imprisonment on 11 February 1990. During this phase, South Africa started to initiate democratic relations with a number of countries, aiming to slowly recover from the years of international isolation.

Among these countries South Africa was developing relations with was Türkiye. Particularly, with the official declaration on June 30, 1991 of the abolishment of the Apartheid regime, the first ever decision was taken to open a diplomatic mission in South Africa and Türkiye on August 12, 1991. The first of these relations were the opening of consulate in Istanbul and Johannesburg. The decision to open embassies in the two countries was taken in 1992; however, they were opened in the capital cities of South Africa and Türkiye in 1993 to heighten the relations (Wheeler, 2005, pp. 3-9). After the inaugural of the two Embassies, both countries closed their Consulate General offices and move them to the city with the Embassies. Despite the closing of the South African consulate general in Istanbul, the relations developing steadily made the decision makers in South Africa to look for an honorary Consul in Istanbul. For this, the businessperson Ishak Alaton was appointed due to his business centred qualities fit for Istanbul. In addition to Istanbul, South Africa also appointed honorary consuls in Izmir and Mersin. Türkiye appointed a retired diplomat in Cape Town to serve as its honorary consul in South Africa. In 2020, the Republic of Türkiye assigned the first Consul General in Cape Town, South Africa, which could be seen as an indicator of the importance Türkiye places to Cape Town (Biskin, 2020).

The changes in South Africa culminated in the 1994 democratic elections, which also led South Africa back to the international arena with democratic values. In this context, South Africa started to improve its relations with Türkiye. However, the desired level of cooperation and relations has not been at the level expected. The reason for this failure is complex and multifaceted. Yet, a few critical and noteworthy events have been at the forefront for the limited development in relations. Particularly, these are the Atatürk Peace Prize crisis, reciprocity problem, view on the Kurdish and FETO issues, embargoes on the defence industry products and the differences in the period of coalitions with political instability in Türkiye between 1993 and 2002. Africa was secondary for Türkiye during these periods because it had to deal with the domestic and regional issues encapsulating its energy and consuming its time. It was in 2002 when the Justice and Development Party came to power that Africa was categorized as a priority for the foreign policy of Türkiye. Upon this, various comprehensive strategies, policies and plans were put forth to strengthen Türkiye's ties with Africa.

Looking at the chronologic of events of foreign policy issues causing problems between South Africa and Türkiye, the first one is known to be the Atatürk Peace Prize Crisis. President of Türkiye at the time Süleyman Demirel, deemed Nelson Mandela to be worthy of the Atatürk Peace Prize due to his universally accepted personality of peace and praising statements about Atatürk when the two leaders met at the Davos summit. Proceeding this, Mandela was notified by the Turkish Ministry of Foreign Affairs that he had been selected by the Atatürk Higher Council of Language and History as the recipient of the Prize (Wheeler, 2005, pp. 13-14). On 19 May 1992, Mandela was invited to Türkiye to receive the Atatürk Peace Prize. With a reply

letter, Mandela's office stated that he was too busy to attend this year due to the Convention for a Democratic South Africa (CODESA) and that a visit could be possible in the coming year. Following subsequent engagement for a clarification on their response, the ANC headquarters issues press statements declining to receive the prize (Milliyet, 1992, p. 7). The reason for the rejection argued by the ANC was that Türkiye's attitude was unacceptable in the trial of Dr. Dikerdem, who was a former Ambassador and a Chairman of the anti-Apartheid movement, for 12-year imprisonment for his opposition to the military administration in Türkiye (Bulger, 1992, p. 1). Other reasons included claims that the policies of Türkiye were in the Gulf War against Kurdish minorities were not acceptable and that the prize was given to coup plotters and people with military background in the past. The decision was also influenced by the Greek Cypriots who migrated to South Africa. Nevertheless, Dr. Dikerdem was eventually acquitted in the Peace Association trial by the military coup administration of September 12, 1980. Additionally, Türkiye argues that Iraqi Kurdish minorities took refuge in Türkiye and Türkiye hosted thousands and millions of refugees without discrimination on ethnicity or background. Moreover, the humanitarian aid sent to Iraq from South Africa in 1991 were delivered by the Turkish Red Crescent to Kurdish communities in Northern Iraq, who were the victims of the Gulf War (Milliyet, 1991, p. 11).

The uncertainty shadowing the exact reasons for rejection were clarified by Mithat Bereket, a journalist, in his interview with Nelson Mandela in 1994. Mandela in this interview stated that the preparation was not sufficient, and the atmosphere was not convenient to receive such and award. Nelson Mandala explained that he used to be the leader of the Freedom Movement at the time, but now he became the President in South Africa, and that he wanted to develop positive relations with Türkiye. He mentions in the interview that he might be able to accept the prize if it is offered again (Bereket, 1994). In line with Mandela's view, it is important to note that the preparation and kitchen works of the Prize process was not managed accordingly. For such prizes, there must be preliminary talks with the awardee to understand their approach and acceptance. As Well, Turkish authorities were not able to foresee the manipulation conducted by small structure within the ANC that has close engagement with the PKK organization in Europe, which was proven during their days in exile. This also indicates that Türkiye was insufficient in delivering the correct information to the ANC leaders and allowed for the manipulation to be realized in the ANC. For example, Türkiye with all its capacity opened its door without any discrimination to all migrants, specifically Kurds from Northern Iraq, and hosted them generously. However, Türkiye was not able to show and present itself to the international community sufficiently. In numbers, there might be a Kurdish minority group in Türkiye; yet, this does not stand true in Türkiye as Kurds are among the fundamental building blocks and social fabric of Türkiye just like Turks. The Turkish constitutions does not set an ethnic definition to being a "Turk". Rather, it defines a civic citizenship by considering anyone who is bound to the Turkish state is considered a Turk by citizenship. To highlight this, an ethnic Arab, English or South African who posse's Turkish citizenship can be defined as a Turk. Looking at these elements, the claims against Türkiye do not stand strong in reality. Even further, Türkiye was vocal in all international platforms showing its support to the African Liberation Movements and declared its siding with local communities against colonialism on many occasions.

In addition to the Prize issue, a reciprocity issue became evident between the two countries leading to foreign policy delimitation. This problem may have roots in historical protocol and approach of each country. Generally, the long and steady foreign policy experience of Türkiye stretching few hundred years, has made Türkiye give importance to rules, protocol and reciprocity. The source of the problem is believed to be the reception of the South African Ambassador in Ankara by the Turkish President before leaving Türkiye. Türkiye's state

tradition does not have this practice of reception, which caused a problem, although not a big one, in the relations. This problem is manifested by the waiting periods in the appointment process of ambassadors (Wheeler, 2005, p. 34). This reciprocity problem, which has no contribution to the relation of the two countries, is maintained within the framework of diplomatic practices while the decision process is carried out within the framework of the institutional decisions of the ministries of foreign affairs.

Defence relations are an essential element in foreign relations. After 1994, Türkiye signed a technical assistance agreement for the maintenance and equipment of military helicopters from South Africa; however, the South African Ministry of Defence abolished this agreement (Wheeler, 2005, p. 17). Further, South Africa placed an arms embargo on Türkiye from April 1995 to 1996. Then, a 260 million dollars' worth of defence industry sales were planned but never realized (Milliyet, 1997, p. 19). Various reasons were purported for the as to why the deal was not realized. These included Türkiye's dominant position in the region, capture of the parts of Cyprus in 1974 and Türkiye's human rights record as justifications. In 1997, Türkiye was informed about the "standard criteria" instituted by the National Conventional Arms Control (NCACC) Committee regarding the sales of military material. Türkiye stated that it respects the standard criteria decision taken by South Africa, but in response, Türkiye placed South Africa on the military red list (Wheeler, 2005, p. 18). Ensuant to the change of political power in Türkiye in 2003, cooperation and collaboration between South Africa and Türkiye in the field of military started to develop. In 2005, South Africa was removed from the military red list by the decree of the Prime Minister, Recep Tayyip Erdoğan (Milliyet, 2005, p. 17). This led to the talks to on possible cooperation in the defence sector.

Within the framework of the Kurdish issue, the approaches of the two countries to PKK and Ocalan impacts the decisions and approaches of the decision makers who are effective in foreign policy in South Africa. Strong and influential decision makers in South Africa view the PKK and Ocalan topics from the perspective and framework of democracy and human rights. It has been documented that some of the top ANC representatives banned during the freedom movement process, met with PKK representative while in exile in Europe. Moreover, some PKK sympathizers aim to influence decision makers in the country on their relations with Türkiye. Sympathizers of the PKK, which is officially listed as a terrorist organization by the EU, US and Türkiye, try to influence ANC decision makers by drawing similarities between Kurds and Turks with the apartheid regime. They argue that Kurds are subject to racist treatment, cannot speak their native tongue, and deprived of education, cultural opportunities, basic rights, and freedoms in Türkiye like the condition of black people under white dominance during apartheid. Within this framework, they believe they can attain these rights through and armed struggle.

Another momentous period in the foreign policy relations between South Africa and Türkiye was when there was a potential for the PKK leader Ocalan to go to South Africa from Kenya to escape capture. After diplomatic traffic between South Africa and Türkiye, a crisis was prevented when South Africa stated that it would not accept Ocalan. Even though Ocalan's capture with a Greek passport, South Africa framed Ocalan's capture in Kenya to be an abduction from and African country; however, this was not reflected in the official discourse and processes (Wheeler, 2005, pp. 21-25). This is exemplary of South Africa's approach to the Ocalan issue. Together with this, influencer who were not aware of the developments of the relations between the two countries, tried to create a negative image of Türkiye by using human rights and democratization arguments. An enabling factor for the discourse was the fact the Türkiye in the past did not have the functional institutions and organizations to transfer knowledge about the realities in Türkiye. An example of this is Türkiye's democratizations efforts and achievement after 2003, especially with regard to its human rights record and

democratic rights reforms. However, Türkiye was not able to deliver and present these developments to decision makers influential in South African foreign policy. Before the visit of the Turkish Prime Minister to South Africa in 2005, Aziz Pahad, the Deputy Minister of Foreign Affairs of South Africa, stated that there were no problems in the relations of the two countries and that the Kurdish issue should be dealt with within the framework of the dynamics of the Middle East (Pahad, 2005). The Deputy's statement shows that South Africa is open to solutions to overcome the challenges between the two countries. This is also reflective of the fact that South African decision makers are aware that Kurds in Türkiye have basic human rights and freedoms and are in a much better condition than they are in other parts of the Middle East.

A more recent and vital issue between the two countries is about the Fetullahist Terrorist Organization (FETO) and its web of networks and structures (Ulgen, 2019). This problem clearly emerged after the 15 July 2016 coup attempt by the FETO organization in Türkiye. This issue is closely monitored by both countries as it has international relevance and existential threat to Türkiye. No official decision has been made by South Africa, but their approach shows a understanding for Türkiye's concerns and displays behaviour in line with state-to-state foreign relations.

The relations between the two countries peaked when the Presidents of both countries met at the BRICS Leaders' Summit held in South Africa on July 25-27, 2018. A trajectory of cooperation began between the ruling parties in South Africa and Türkiye, which led to stronger party-to-party diplomacy initiatives in 2019. In addition, the two leaders met at the Turkish House in New York during the 78th UN General Assembly and discussed regional and global issues (Kaya, 2023). To support the genocide case filed by South Africa against Israel, Turkish leader Erdoğan held a telephone conversation with South African leader Ramaphosa and expressed his satisfaction with the case filed by South Africa against Israel at the International Court of Justice to punish the crime of genocide committed against the oppressed Palestinian people (Tosun, 2024). This shows that relations are sustained at a peak point and moving forward.

Conclusion

The discussions indicate that the President is the leading factor affecting post-Apartheid South African foreign policy. The influence of the President over foreign policy is closely related to the president being both the Chairman of the ANC and the Head of Government. DIRCO functions to coordinate foreign policy within the framework of the decisions and policies determined by the government. However, it also produces alternative foreign policy recommendations to the government. Its influence over foreign policy relations is significant as it has expertise and coordination power. DTIC is able to influence and guide the government on trade policies relating to foreign policy. Conversely, the DoD has limited effect as it generally functions to execute decisions rather create policy. As with the DoD, the impact of the parliament on foreign policy decisions is limited even though it is an important institution and element of democracy.

Among the non-state institutions and organizations, the ANC as the umbrella organizations of the freedom movement is the leading factor influencing foreign policy when compared to others. The ANC is critical because the President is also the Chairman of the Party; therefore, domestic, and foreign policy are significantly shaped and formed with the influence of the ANC. With the restructuring of the state institutions, in addition to being involved in foreign policy through the COSATU and SACP formations, the International Relations Committee and Rapid Task Group were also established. In that regard, the ANC is the most effective non-state structure influencing foreign policy decisions. Other factors, although not in

dismissible, had limited impact on foreign policy decision making process. These include interest and pressure groups, civil society, think-tanks, media and public opinion.

Taking into consideration the post-Apartheid South Africa and Türkiye relations, the decision-making models of Allison are exemplary. The table below utilizes Allison's model to frame the post-Apartheid relations between the two countries.

Table 1: Allison's Models of Decision Making, South African Foreign Policy responses to the crises towards Türkiye.

	Rational Actor	Organizational Process	Bureaucratic Policy
Atatürk Peace Prize Issue	No	Yes	No
Problem of Reciprocity	No	Yes	Partially
Arms Embargoes	No	Partially	Yes
Removing of the Arms Embargo	Yes	Partially	Partially
Ocalan Decision (1998)	Partially	Partially	Yes

The decision of the ANC, which was representing the freedom movement, although not in power, its decision makers rejection of the Atatürk Peace Prize in 1992 was based on a statement made by the headquarters of the party. In this period, it can be observed that Mandela's decisions were not central and that the ANC displayed an organizational behaviour which on this issue superseded the individuals decision makers. In this respect, the organizations behaviour of the ANC can be classified to be within the framework of the organizational process model as it demonstrated the standard operation system of the structure.

Examining the reciprocity issue shows that its displayed element of the bureaucratic policy model. The bureaucratic practices of the state involved in this issue highlights how the bureaucracy can be a limiting and influencing factor in relations. Moreover, this issue can be seen to have elements of the organizational process model since the decision were also made in parallel to the standard operating procedures.

The arms embargo decisions are an example of the bureaucratic policy model because it created a competitive environment between state institutions and administrators. Conversely, the decision to lift the embargo can be interpreted within the paradigm of the rational actor because the decision is made by whole of the state and through utilize the different bodies such as the defence ministry, defence industry companies and revenue requirement of the general budget. There are also components of the bureaucratic policy model as the different institutions and organizations were competing to influence the decision. As with the other issues, it also has elements of the organizational process model due to adherence to the standard operation system decisions.

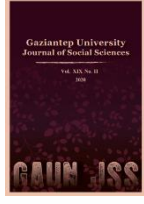
Finally, the Ocalan decision taken by South Africa can be considered to be a group decision. This is because it was the advisors in the Presidential office along with top bureaucrats in the Ministry of Foreign Affairs influential in the decision despite opposition by some ANC members. They had a positive approach towards Türkiye's offer and did not accept Ocalan into South Africa acting within the framework of bureaucratic group approaches to which the individuals belong with a state responsibility. Regarding the FETO issue, South Africa has shown understanding, but no action has yet to be taken.

References

- Ahmed, A. K. (2009). The role of parliament in South Africa's foreign policy development process: Lessons from the United States' Congress. *South African Journal of International Affairs*, Vol: 16, No: 3, 291-310.
- Ajam, K., Kevin, R., Lebogang, S., Smith, J. and Thakali, T. (2019). *The A-Z of South African politics: People, parties and players*. Johannesburg: Jacana Media.
- Allison, G. (2012). *The Cuban missile crisis*. Smith, S., Hadfield, A. and Dunne, T. (Ed.). *foreign policy: Theories, actors, cases* (Second Edition, p. 273-274). Oxford: Oxford University Press.
- Allison, G. T. (1971). *Essence of decision: Explaining the Cuban missile crisis*. Harper Collins Publishers.
- Allison, G. T. and Halperin, M. H. (1972). Bureaucratic politics: A paradigm and some policy implications. *World Politics*. (Spring, Vol. 24, p. 40-79). Supplement: Theory and policy in international relations. Cambridge University Press.
- Argun, S. (2000). Life and Contribution of Osmanli Scholar, Abu Bakr Effendi, Towards Islamic Thought and Culture in South Africa, (MA Dissertation), Johannesburg, University of Johannesburg
- Bayram, M. (2020). Turkey and Africa in the context of south-south cooperation. *Curr Res Soc Sci*, 6(1), 39-51. doi: 10.30613/curesosc.594612
- Bereket, M. (1994). Özgürlük savaşçısı-interview with Nelson Mandela. 32. *Gün*. Retrieved from <https://www.ambproduction.com/>
- Biskin, A. (2020, September, 23). Güney Afrika'nın Cape Town kentine atanan ilk Başkonsolos Sinan Yeşildağ görevine başladı, Retrieved from <https://www.tgrthaber.com/gundem/guney-afrikanin-cape-town-kentine-atanan-ilk-baskonsolos-sinan-yesildag-gorevine-basladi-2742194?s=1>
- Brewer, T. L. (1980). *American foreign policy: A contemporary introduction*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Bulger, P. (1992, May 13). Mandela turns down award from Turkey. *Business Day*.
- Chikane, F. (2001). Democratic governance - a restructured presidency at work, *Government Documents*, Pretoria, Office of the Presidency, June.
- Erişen, C. (2013). *Dış politika analizi ve kuramsal yaklaşımlar*. Erdoğan, M. M. (Ed.). *Dış politika analizi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gençoğlu, H. (2016). *Güney Afrika'da Osmanlı İzleri*, İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Goldstein, J. S. and Pevehouse, J. C. (2014). *International relations*. New York: Pearson.
- Graham, S. (2018). *A plurality of voices?: Domestic sources of South Africa's foreign policy*.
- Masters, L. and Wyk, J. A. (Ed.). *South African foreign policy review volume 3*. South Africa: Africa Institute of South Africa.
- Hill, C. (2003). *The changing politics of foreign policy*. New York: Palgrave MacMillan.
- Janis, I. L. (1972). *Victims of groupthink: A psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- Kaya, S. (2023, September, 20). Cumhurbaşkanı Erdoğan, Güney Afrika Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ramaphosa ile görüştü, *Anadolu Ajansı*, Retrieved from <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-guney-afrika-cumhuriyeti-cumhurbaskani-ramaphosa-ile-gorustu/2997138>
- Le Pere, G. and Nieuwkerk, A. (2004). *Who made and makes foreign policy*. Sidiropoulos, E. (Ed.). *Apartheid past, renaissance future: South Africa's foreign policy 1994-2004*. Johannesburg: South African Institute of International Affairs.
- Masters, L. (2012). *Opening the "black box"*. Landsberg, C. and Wyk, J. A. (Ed.). *South African foreign policy review volume 1*. South Africa: Africa Institute of South Africa.

- Landsberg, C., Masters, L., Wyk, A. and Siphamandla, Z. (2015). *Principles and practice: South Africa's foreign policy after two decades*. Landsberg, C. et al (Ed.). *South African foreign policy review volume 2*. South Africa: Africa Institute of South Africa.
- Milliyet. "G. Afrika ile diplomatik ilişki", 19 August, 1991.
- Milliyet. "Demirel: Tahrik var", 14 June, 1992.
- Milliyet. "Güney Afrika aldığımız helikopterleri vermiyor", 11 August. 1997.
- Milliyet. "'Kırmızı liste' yeniden", 22 January, 1997.
- Mills, G. and White, L. (2003). *Towards an appropriate foreign representatives structure for South Africa*. Burger, D. (Ed.). *South African yearbook of international affairs 2002/03*. South Africa: National Witness Commercial Printers (Pty) Limited.
- Mthembu, P. (2018). *South Africa's economic diplomacy under the Zuma presidency*.
- Masters, L. and Wyk, J. A. (Ed.). *South African foreign policy review volume 3*. South Africa: Africa Institute of South Africa.
- Neack, L. (2008). *The new foreign policy: Power seeking in a globalized era, new millennium books in international studies*, (Second Edition). Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Nieuwkerk, A. (2006). *South Africa's post-apartheid foreign policy decision-making on African crises*. (Unpublished PhD Dissertation). University of the Witwatersrand, Johannesburg.
- Nieuwkerk, A. (2018). *Government departments and the challenges of integrated foreign policy-making*. Landsberg, C. & Masters, L (Ed.). *From the outside in: Domestic and South Africa's foreign policy*, Fanele.
- Orakçı, S. (2011). *The Ottoman Legacy in South Africa: A Historical Analysis of the Emerging Links Between South Africa and the Ottoman Empire Between 1861-1923*. Lap Lambert Academic Publishing.
- Özkan, M. (2011). *Güney Afrika'nın Uluslararası Politikadaki Yeri ve Güney Afrika Dış Politikası*. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Retrieved from https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3173/guney_afrikanin_uluslararasi_politikadaki_yeri_ve_guney_afrika_dis_politikasi
- Pahad, A. (2005, March 1). Notes following briefing by Deputy Minister Aziz Pahad regarding incoming official visit by Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan. DIRCO, Union Buildings. Pretoria: Tuesday, Retrieved from <http://www.dirco.gov.za/docs/speeches/2005/paha0302.htm>
- Peete, F. and Bateman, B. (2006, September 6). I love the ANC says COSATU's Madisha. *Independent Online*. Retrieved from <https://www.iol.co.za/news/politics/i-love-the-anc-says-cosatus-madisha-292456>
- Roux, L. L. (2003). *The South African national defense force and its involvement in the defense review process*. Williams, R., Cawthra, G. and Abrahams, D. (Ed.). *Ourselves to know: Civil-military relations and defense transformation in Southern Africa*. Pretoria: Institute for Security Studies.
- SA Embassy in Ankara, "Foreign policy", Retrieved from <http://www.southafrica.org.tr/index.php/south-africa/foreign-policy>
- Snyder, R. C., Bruck, H. W. and Sapin, B. (1962). *Decision-making as an approach to the study of international politics*, Snyder, R. C., Bruck, H. W. and Sapin, B. (Ed.), *Foreign policy decision-making: An approach to the study of international politics*. New York: The Free Press of Glencore,
- The constitution of the Republic of South Africa. (1996). Act 108 of 1996, Chapter 1, Section 1.

- The South African general elections. (1994). Retrieved from <https://www.sahistory.org.za/article/south-african-general-elections-1994>
- Tosun, M. (2024, January, 1). Cumhurbaşkanı Erdoğan, Güney Afrika Cumhurbaşkanı Ramaphosa ile telefonda görüştü, *Anadolu Ajansı*, Retrieved from <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-guney-afrika-cumhurbaskani-ramaphosa-ile-telefonda-gorustu/3118565#>
- Uçar, A. (2008). *Unutulmayan Miras: Güney Afrika'da Osmanlılar*. İstanbul: Çamlıca.
- Ulgen, E. Ç. (2019) Turkey is a democracy-that's a fact, Mail and Guardian, Right of Reply, Sello Ivan Phahle, 28.03.2019.
- Wheeler, T. (2005). Turkey and South Africa: The development of relations 1860-2005. *South African Institute of International Affairs*. SAIIA Report No.47, Johannesburg.
- Wyk, J. A. (2018). *Special advisers and South Africa's foreign policy*. Masters, L. and Wyk, J. A. (Ed.). *South African foreign policy review volume 3*. South Africa: Africa Institute of South Africa.
- Zondi, S. (2018). *Debates on South African foreign policy and ideology: An Afro-decolonial meditation on the Mbeki-Zuma years*. Masters, L. and Wyk, J. A. (Ed.). *South African foreign policy review volume 3*. South Africa: Africa Institute of South Africa.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Derleme Makale • Review Article

DOI: 10.21547/jss.1626848

Balkans, Bosnia and Herzegovina, and Türkiye: A Strategic and Historical Review

Balkanlar, Bosna Hersek ve Türkiye: Stratejik ve Tarihsel Bir İnceleme

Büşra ÖZTEKİN^a Ercan SEYHAN^{b*}

^a Ar. Gör., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Gaziantep-TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-6118-9562

^b Prof. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Gaziantep TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4666-4043

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 25, 2025

Accepted: September 19, 2025

Key Words:

Balkans,
Bosnia and Herzegovina,
Türkiye,
Foreign Policy,
Geopolitics,
Geostrategy.

ABSTRACT

Analyzing Türkiye's policies towards the Balkans in the historical process will also help to understand the reasons for today's foreign policy approach. The importance of the region for Türkiye stems from its geographical position as a gateway between Eastern, Central, and Western Europe, as well as its cultural values, which Türkiye can name as the Ottoman heritage. The economic potential of the Balkans and its transit route features are of particular importance. Because it is the main transit route for the 3.5 million Turkish population living in Central and Western Europe, the influence of a regional power like Türkiye in the Balkans cannot be underestimated, especially in an environment where the world is in an international political system oriented toward a multipolar structure, and there is still no clear answer to the question of where Türkiye will position itself. Bosnia and Herzegovina is still a cultural outpost of Türkiye extending into central Europe. The future of the Bosnians is the key to the Balkans, both geoculturally and geopolitically. This is the most important condition for Türkiye to establish an influence area in the Balkans. The belt that stretches from northwest to southeast through Bihac, Central Bosnia-Sanjak, is the lifeblood of Türkiye's Balkan geopolitics and geostrategy. The new developments that emerged with the end of the Cold War and the authority vacuum in the region are a process parallel to the historical development. The continuation of this process will show the extent to which the reality defined as micro-nationalism in international relations literature can be perceived. The importance of the region for Turkey stems from its position as a gateway between Eastern, Central, and Western Europe and Türkiye, its cultural values that can be called Ottoman heritage, and the Turkish and Muslim elements that still look towards Türkiye.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Ocak 2025

Kabul tarihi: 19 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Balkanlar,
Bosna Hersek,
Türkiye,
Dış Politika,
Jeopolitik,
Jeostrateji.

ÖZ

Türkiye'nin Balkanlar'a yönelik politikalarını tarihsel süreç içerisinde incelemek, bugünkü dış politika yaklaşımının nedenlerini anlamaya da yardımcı olacaktır. Bölgenin Türkiye için önemi, Doğu, Orta ve Batı Avrupa arasında bir geçit olarak coğrafi konumundan ve Osmanlı mirası olarak adlandırabileceği kültürel değerlerinden kaynaklanmaktadır. Balkanların ekonomik potansiyeli ve transit geçiş güzergâhı özelliği de ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü Orta ve Batı Avrupa'da yaşayan 3,5 milyon Türk nüfusu için ana geçiş güzergâhıdır. Türkiye gibi bölgesel bir gücün Balkanlar'daki etkisi, özellikle de dünyanın çok kutuplu bir yapıya doğru yöneldiği ve Türkiye'nin kendisini nerede konumlandıracağı sorusuna hala net bir cevap bulunmadığı bir ortamda, küçümsenemez. Bosna Hersek halen Türkiye'nin Orta Avrupa'ya uzanan kültürel bir ileri karakoludur. Bosnalıların geleceği hem jeo-kültürel hem de jeopolitik açıdan Balkanların anahtarıdır. Bu, Türkiye'nin Balkanlar'da bir etki alanı oluşturmasının en önemli koşuludur. Bihac-Orta Bosna-Sancak üzerinden kuzeybatıdan güneydoğuya Türk Trakya'sına ulaşan kuşak, Türkiye'nin Balkan jeopolitiği ve jeostratejisinin can damarıdır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle yaşanan yeni gelişmeler ile bölgede oluşan otorite boşluğu aslında tarihi gelişime paralel bir süreçtir. Bu sürecin devamı, uluslararası ilişkiler literatüründe mikro milliyetçilik olarak tanımlanan gerçeğin ne derecede algılanabildiğini gösterecektir. Bölgenin Türkiye için önemi, Doğu, Orta ve Batı Avrupa ile Türkiye arasındaki geçit konumundan, Osmanlı mirası diyebileceğimiz kültür değerlerinden ve hala Türkiye'ye bakmakta olan Türk ve Müslüman unsurlardan kaynaklanmaktadır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ercan.seyhan@hku.edu.tr

Introduction

The Balkans, one of the five major peninsulas of the European continent, is a region that has been subjected to important movements from east to west, west to east, and north to south throughout history, has seen invasions, and been subjected to regional policies and discrimination. The fact that it is located on the transit routes of important powers has caused it to be constantly subjected to war, destruction, mass movements, and the policies of various states. Many of the troubles that the Balkans face today are the bitter consequences of historical developments, the intermixing of peoples, and artificial political formations.

The new developments with the end of the Cold War and the authority vacuum in the region is a process parallel to the historical development. The continuation of this process will show to what extent the reality defined as micro nationalism in the international relations literature can be perceived. The Balkans, whose ethnic elements are mixed and whose hatred and animosity have reached flash points from time to time, are a region that is the most important source of problems and opportunities for Turkish foreign policy.

The importance of the region for Türkiye stems from its location as a gateway between Eastern, Central, and Western Europe. Türkiye's cultural values are rooted in Ottoman heritage and the Turkish and Muslim elements that continue to influence the country (HAY, 2000: pp. 124-126). The economic potential of the Balkans and its transit route, in general evaluation, is of particular importance as it is the main transit route for the 3.5 million Turkish population living in Central and Western Europe

The idea of states revealing and using all their powers in international relations was dominant in the past. But it was given more importance using geography, with the possibilities of its application in foreign policy. Based on these studies, a new field called geopolitics has emerged. A significant relationship between geography and countries' politics is a reality. It is also a reality that the effect of geography on politics mostly manifests itself indirectly. Balkan is a region where three monotheistic religions and people of different races live together. The problems caused by other languages and cultures in the region continue. The Republic of Türkiye also has historical rights and responsibilities in this geography, where serious fights and genocides took place.

The Balkans is of geopolitical importance in terms of forming the central belt descending from the steppes of the Eurasian main continent to the Mediterranean, and geo-cultural significance in terms of being seen as the region that separates the East and the West; it has been one of the foremost areas of military and political tension throughout the 20th century (Mütercimler, 2000: 87). Understanding why the Balkans are important for the great powers is very important to evaluate the power struggles in the area correctly. This region is likely to become a significant player in the multipolar world due to its geopolitical location. The Balkans are important for countries such as the USA and China, both in terms of being on the transit routes and controlling the foreign policies of Europe, Russia, and Türkiye (İrge, 2014: p. 280).

At the beginning of this century, the world war on a scale that mankind had never seen before started with a bullet fired in the geopolitical basin in which Russia and Türkiye took part in opposing groups. The sensitive geostrategic dividing lines caused the harshest reflection of the crises in international relations in the region. From a physical geographic perspective, it is not easy to define the northern border of the Balkans with certainty. Because the Balkans are not separated from Europe by distinctive surface features. However, geographers tend to locate the Balkans' northern border along the Danube River. The Danube and its tributary, the Sava River, which once separated the Ottoman Empire from the Christian world, can be regarded as a physical boundary. In terms of physical geography, the Balkan borders can be drawn by the

lower parts of the Danube and the Sava River in the north, the Black Sea in the east, the Aegean Sea in the southeast, the Mediterranean Sea in the south, and the Ionian Sea in the southwest (İrge, 2014: p. 287-290).

The strategic importance of this geography lies in its serving as the base and logistic area for military operations in Central and Eastern Europe, which can target the Turkish Straits and Suez Regions, as well as the oil fields of the Middle East. Today, this area is a strategic region with an annual flight of 600,000 sorties of air transportation from Asia and the Middle East to Europe, while also being on the transit route in Central Europe. It also has strategic importance in water transportation in Europe, the Black Sea, and the Mediterranean (Sönmezoğlu, 1996: p. 8). The peculiarity of this region, where ethnic and religious conflicts, social unrest, and political instabilities have been experienced throughout history, is the habit of inviting foreign allies from outside the region to ensure their own security and survival. So, the area has been a conflict and competition geography for the interests of the great powers and has undergone numerous invasions throughout history. While the former three actors of this struggle for domination were the Ottoman Empire, the Austro-Hungarian Empire, and the Russian Empire, today they are the USA, Germany, England, the Russian Federation, Türkiye, and regional powers (Gökdağ, 2006: p. 287).

The ongoing struggle for sovereignty in the Balkans, spanning centuries and involving multiple actors, underscores the geopolitical significance of the peninsula. The Balkans, shaped by their ethnological diversity in the historical process, has emerged as the battleground of many political organizations. It has historically been shaped as a tense area of various ethnic communities, in which many intertwined problems exist. We see that this ethnic struggle is not only an atmosphere created by internal dynamics but also takes place in a pattern in which the great powers outside the region put the elements of intervention, competition, and threat into action. In terms of strategic location, geography, and ethnic and religious structure, it can be said that the strategic and geopolitical core of the region is the former Yugoslavia (HAY, 1999: p. 69).

Located in a strategic position where the Black Sea and the Mediterranean intersect with Europe, the Balkans are also an extension of the two continents, connecting Europe to the East. The strategic feature of the Balkans shows historical characteristics. Managing the Balkans throughout history has meant that it is possible to have superiority to control the Western and Eastern Powers (Selver, 2003: p. 77). The Balkans were of special importance for the great powers such as Russia and England in terms of excluding the Ottoman Empire from Europe, which was becoming increasingly weak against Western colonialism. With the Balkan War, the Ottoman Empire was liquidated from European lands, except Eastern Thrace. After World War I, its final liquidation was completed in terms of international politics and law (İlhan, 2000: p. 161).

The Balkan Peninsula has extremely strategic importance as it is an important gateway to Europe. The region connects Europe to Asia via North Africa, the Middle East, and Anatolia. Therefore, since the Balkan Peninsula is located on the borderline between Europe and Asia, it has been a natural passage and expansion route for all kinds of invasions. So, it has been invaded by nations from the southeast, northeast, and north in every period of history. Due to its geographical location, the strategic importance of Bosnia and Herzegovina should be considered together with the strategic value of the Balkan peninsula. Bosnia and Herzegovina, which is the border region of the Balkan peninsula, exhibits a mixed cultural and social structure in which Southern European and Balkan characteristics are fused (Seyhan, 2007: p. 196).

Today's strategic importance of Bosnia and Herzegovina is due to its underground treasures rather than its current geographical location. This country was known as a mining country in the First and Middle Ages. This is the reason why one of the inner ranges of the Dinar Mountains is still called the Bosnian Mining Mountains today. In the 16th century, Serbian Kings brought Saxon miners to their hometown, where they settled and attempted to leverage their mining expertise. Evliya Çelebi, in his famous Seyahatname, mentions the mineral wealth of the Bosnian province and writes that 1200 tons of iron were obtained from the Vares mines located in the south of Sarajevo in 1643. In addition to a very high level of zinc, lead, manganite, chromium, pyrite, and silver mineral reserves, Bosnia-Herzegovina also has a very high hydroelectric power production. In the past years, 25% of the total annual electricity needs of the Former Yugoslavia Federation was met by this republic. It constituted a critical region of the Former Republic of Yugoslavia in terms of underground treasures. Iron ore, lignite, coal, bauxite, asbestos, and rock salt were also mined in Bosnia-Herzegovina (İrklı, 1995: p. 6). For all these reasons, to evaluate the Balkans correctly, it is necessary to refer to the policies of the actors in the position of great power. With this respect, it can be evaluated that the positions of the great powers in the international system are of fundamental importance because the existing political system is shaped according to the power-sharing of these actors. Actors with less power position themselves according to the polarization that occurs. In this international system, both the bipolar structure in the Cold War period and the multipolar structure in the previous periods caused the Balkans to emerge as the area of struggle of powerful states (Walt, 2005).

According to the Land Sovereignty Theory, as in the Rimland Theory, Bosnia and Herzegovina, despite being a small state, has an important geographical position. The geopolitics of Bosnia-Herzegovina is in the midst of conflicts due to the shortest route connecting the Cold and Warm seas passing through the territory of Bosnia-Herzegovina; its location between NATO and the USSR as a republic of Yugoslavia during the Cold War; the religious differences between the inhabitants of Croatia and Serbia after the collapse of Yugoslavia in recent years; and its religiously diverse demographic structure (Beridan et al., 1999).

Türkiye's ties of ethnic origin, common culture, history, language and religion in the Balkans constitute important points of departure. When these existing ties are analyzed in terms of the field of activity stated in the international relations literature as "directing or taking part in international policy to the extent of involvement in events" (Gönlübol, 1993, p. 107). Türkiye will be able to participate in the Collective European Security Architecture through activities aimed at preventing it from being a bystander to regional events. Therefore, the Balkans offer an important opportunity for Türkiye to become a regional actor on the international platform. Approaching the region from a geopolitical point of view, since the ongoing crisis in the Balkans will bring up the issue of the management of future "Out of Area of Responsibility" crises, and this issue will determine the geopolitics of the world and Türkiye, Turkey's activities from this point on will be to the extent of "intervening in events"

The Relation Among "geopolitics", "soft power", and "regional influence"

The study of how physical location affects power dynamics in international politics is known as geopolitics. It involves strategic actions as they aim to protect their interests by gaining access to resources, controlling territory, and exerting influence over strategic areas (Flint, 2016: pp. 62-70). Although it has historically been linked to economic and military might, non-material aspects of power are being increasingly included in modern geopolitical analysis.

Soft power, as defined by Joseph Nye, is one such dimension. It is the capacity to influence others by attraction as opposed to force or money (Layne, 2010, pp. 63-94). Soft power is derived from a state's foreign policy, political beliefs, and culture, particularly when these are viewed as acceptable or morally appealing. Soft power, as opposed to hard power, works covertly by influencing standards and preferences through media, education, cultural interchange, and diplomacy.

The ability of a state to exercise leadership or control within its immediate geographic area is known as regional influence. To establish what is sometimes referred to as "regional hegemony" or "regional order," this influence frequently blends hard and soft power tactics (Allison, 2004: p. 463). For example, a state may employ political alliances and economic incentives in addition to soft power instruments like cultural diplomacy to influence other nations' actions and strengthen its position as a leader.

Understanding how geopolitics, soft power, and regional influence interact is essential to comprehending modern international relations. The emergence of soft power emphasizes the growing importance of legitimacy, narrative management, and cultural outreach in gaining regional and global influence. In contrast, classical geopolitics places more emphasis on the state's struggle for territory and resources.

Post-Cold War and September 11 Effects in the Balkans

The terrorist attack of September 11 has radically changed the conventional war understanding, which determines security and threats. In the XXI century, wars will probably not be fought between regular armies. Conflicts arising from the sharing of scarce resources in the Middle East, the Balkans, and the Caucasus, ethnic and religious tensions with historical roots, the poor-rich gap in the countries, and the support of terrorist groups by excluded states from the world will determine the new threats. Regional conflicts may threaten many parts of the world with globalization (Narlı, 2002: p. 338).

In the post-Cold War era, the political environment of Europe gained more importance. Will the EU formation process, which has been shaped on an economic basis and has made significant progress, transform into a political identity by maintaining its dynamic side? Will this transformation reflect a structure with a common identity, a standard policy, a single flag, and a single state reflex? Can the USA's economic, social, military, and perhaps even more effective cultural dominance accept such a new formation of power? Although there are no clear answers to all these questions, it seems that the USA will not be alone in its search for a new world order. Even the EU's effort to establish a European army proves this (Degterev, 2019: pp. 497-508; Men, 2011: 57-67; Khan et. al, 2024: 10-22).

Historically, the Balkans have been characterized by their ethnic diversity and political heterogeneity and have served as the battlefield of great powers throughout history. It was seen as the powder keg of Europe. While local contradictions brought chaos to the fore in its own dynamic, these contradictions were not limited to the local in the historical process. However, they became a nurturing element in the hegemony struggle of the great powers over the region (Alp, 2002: p. 83). However, the responsibilities of the great powers that act with their own interests and balance policies have not been sufficiently emphasized in the last two centuries. Compared to this period, a particularly significant development today is the perspective of Europe and the USA towards the Balkans. Regional stability is increasingly seen as an element of stability across Europe. It cannot be denied that this interest in stability in the Balkans, albeit relatively late, has aspects that can be criticized in practice.

In the aftermath of the Cold War, those who argued that NATO should be consigned to history like any other war-winning alliance cited that it had lost its *raison d'être* (Sönmezoğlu, 1996: p.24). The Alliance, which maintained peace between the blocs throughout the Cold War, or at least kept them away from conflict, was suddenly faced with the question of whether it should continue or not.

In parallel with the historical development, all members of the alliance have had different interests in NATO. By hosting the conventional forces of the US in Europe, the European states were able to keep their conventional expenditures low and concentrate on economic development while remaining secure under the umbrella of the US nuclear force. The US, on the other hand, ensured European security at the expense of very high military expenditures, prevented them from falling under Soviet hegemony, and kept Europe's dependence on it at a high level. The loss of faith in NATO necessitated the reinforcement of the notion that "NATO is still needed". Accordingly, a new strategic concept of NATO was created, and despite the disappearance of the classical threat, new threat elements (NATO Manual, 1995: p.17) were found, and common objectives were united.

Apart from the exceptional regimes where aggressive nationalism replaced communist ideology, it can be said that the Balkan people responded positively to the post-Cold War developments. Despite the challenges they faced, they worked towards transitioning to democracy, establishing a market economy, and fostering good neighborly relations (Alp, 2002: p. 84). Today, alignment with the European Union and NATO membership have become the shared strategic goals of the countries in the region. Their earnest efforts in this direction are seen as a promise for future stability in the Balkans.

As it is located on the axis extending to Europe in terms of geographical location, the Balkans, in addition to being a historical and cultural heritage, maintains its strategic importance for Türkiye after the Cold War. From this point of view, the Balkans is a pivotal region for Türkiye, especially in terms of transportation projects integrating the continent. Two of the EU's Balkan transportation lines, especially with a focus on Greece, are directed to the Caucasus and the Middle East via Türkiye. This issue is significant in terms of Türkiye's new geopolitical position after the Cold War. Because Türkiye's geographical location necessitates Türkiye-based transportation connections, especially considering new formations and developments within the rimland belts after the Cold War. If one foot of this is the Balkans, one foot could be the Caucasus and Central Asia, and one foot could be the Middle East and the Persian Gulf (HAY, 1999: p. 69).

Even though the disintegration of Yugoslavia forced Westerners to be active in this region, the US President Bush declared that Yugoslavia was not of interest to the USA. For a long time following the emergence of the crisis, its relevance to the region remained unclear. Unfortunately, because of the late intervention in the problem, civilians in Bosnia lost their lives before the eyes of the world. They were tortured because of their religious beliefs, and they were subjected to genocide along with their cultural values. During the US Presidential elections, Clinton, who was a candidate for the Democratic Party, announced in his election campaigns that the seventh of the eight issues that he would prioritize if elected, unlike the Republican Party candidate Bush, who was negative about the military intervention in the Balkans, was the Bosnia-Herzegovina problem (Bullington, 1999: p. 3).

Because the Yugoslav crisis gave the impression that it could shake the foundations of Europe, the USA could not ignore the possibility of surrounding countries getting involved in the problem. In response to the silence of Europe for the genocide against Muslim Bosnians, the tendency of extreme Islamist movements in the region was giving the signals of a clash of civilizations in Europe. After the Srebrenica massacre in 1995, Clinton began to pressure

Congress to send US troops to the region. Likewise, the importance of Bosnia-Herzegovina in the Balkan geopolitics was recognized by the USA during this period. Bosnia is the center of the Drava Sava line, which is one of the two important lines in the Balkans. We can evaluate the US's involvement in the Bosnia-Herzegovina crisis on three axes: international relations and the balance of power, regional balances including European countries, and mixed ethnic relations (Selver, 2003: p. 184).

Germany has been carrying out effective policies in the region since the beginning of the crisis to fill the migration gap in the Balkans after the disintegration of Yugoslavia. Germany's attempts to land in the Adriatic via Slovenia and Croatia have activated the intra-European balances. England and France, which stepped in with the UN Security Council resolutions, have been a balancing factor in favor of Serbia in the historical German-Slavic rivalry in the Balkans by giving implicit support to Serbian policies. Despite Germany's increasing military and political influence in Europe, the Anglo-French bloc gained the support of Russia (Selver, 2003: p. 202). With the Dayton Agreement and Kosovo interventions, the USA became directly involved in Central and Eastern Europe through NATO. It became the center of the new strategic balances that were being formed. With the accession of Poland, Hungary, and the Czech Republic to the alliance, the USA assumes a new strategic balancing role in the security area created by NATO and the geographic belt descending from Poland to the Adriatic.

It can be said that Türkiye showed an increasing but controlled foreign policy activity during the 1990s. After September 11, Turkish foreign policy took a new shape in parallel with the new developments regarding the structure of the international system. With the USA's tendency towards neo-conservative policies, the operation against Iraq was not received favorably among its allies, especially Germany and France (Andrews, 2005: p. 15-20). In this sense, it has been noted that European powers, particularly Russia, have opposed US policies through practices known as soft or light balancing (Pape, 2005: pp. 10-30).

Türkiye's Geopolitics and Geostrategic Principles for Balkan Policy

Analyzing Türkiye's policies towards the Balkans in the historical process will also help to understand the reasons for today's foreign policy approach. As a result of centuries of Ottoman domination in Southeastern Europe, Türkiye has close ties with some groups in the Balkans. On the other hand, it has formed a negative image among some regional countries and people for the same reason. Naturally, Türkiye's policies towards the region sometimes go up a level. Geo-strategically, the Balkans is a bridge that connects the European and Asian continents and fuses different cultures with the Anatolian peninsula. Balkans maintains its importance in terms of Türkiye's security and physical connection with the European Union (Cömert, 2001: p. 26-28).

After the establishment of the Turkish Republic, there were no significant events that would profoundly affect the relations with the Balkans in the interwar period. The main reason for this is that the geography, including Türkiye, was quite worn out after the First World War. In the interwar period, especially in Italy and Nazi Germany, to reduce the effectiveness of non-regional powers in the Balkans (Saybaşılı and Özcan, 1997, p. 223). The Balkan Entente, which was formed against the policies of Türkiye, came to life largely with the initiatives of Türkiye. At the beginning of the Cold War, a Balkan Pact was formed between Yugoslavia, Türkiye, and Greece against the Soviet threat. Although this was not an alliance agreement, it constituted an important step in bringing these three countries closer to each other. To balance its influence, Türkiye cooperated with the countries of the region and tried to prevent the existence of a dominant power in the Balkans. This policy, implemented by Türkiye through these two agreements, can be easily explained from a neo-realist point of view. To put it more clearly,

Türkiye sought to balance the influence of the great powers in the region by cooperating with the countries of the region. It tried to prevent the existence of a dominant power in the Balkans (Sükan, 2001: pp. 186-188).

In the period of the Cold War, the policies towards the region could not go beyond the Turkish-Greek conflict and were limited to Cyprus and the Aegean problems. Türkiye's view of Yugoslavia was also limited to evaluating it as a country on the transit trade route to the West. In this sense, it can be said that in the pre-1990 period, Türkiye followed an attitude in favor of preserving the status quo in the Balkans (Robins, 2003: p. 343). One of the important reasons for this is the geography in which Türkiye was located during the Cold War period. In addition to the Soviet Union, which is the leader of the opposite camp, among Türkiye's neighbors, the Middle East, a region where an intense conflict process is experienced, and the Balkans, a region that is likely to interfere at any moment, can be listed as important factors determining Türkiye's foreign policy during the Cold War.

With the end of the Cold War, the Balkans re-emerged as the focal point of Turkish foreign policy. During the Cold War period, the Balkan countries, excluding Türkiye and Greece, were either under complete control or under the Soviets' influence. So, they remained outside the sphere of influence of the USA, Western Countries, and Türkiye. However, with the end of the Cold War, Türkiye, which has historical ties with the Balkan countries, developed its own initiative in the region. Türkiye's historical relations with this region have affected Turkish foreign policy. Thus, the countries having interests in this region, such as Russia and Greece, perceived Türkiye as a competitor (Kaya, 1993: p. 184).

In the early 1990s, relations between Turkey and the Balkan countries focused on defense, security, and Türkiye's support for integration into the West. In this regard, Türkiye has carried out all its military activities in a multilateral structure as part of NATO or United Nations operations. Recognizing the Republic of Bosnia and Herzegovina on the first day of its establishment, Türkiye acted with the awareness of its historical responsibility towards this country and its people. Türkiye was the only country encouraging the UN and NATO to act against the Serb massacres (Davutoğlu, 2001: p. 292,317).

Within the framework of this policy, Türkiye has made every attempt to end the conflicts in Bosnia-Herzegovina and Kosovo peacefully. In this direction, Türkiye has taken an active role in the emergence of the Dayton Agreement regarding Bosnia and Herzegovina and in ensuring peace in Kosovo and Macedonia (Ekinci, 2009: p.15). As a result of these efforts, the "Southeast Europe Multinational Peacekeeping Force" was activated in 1999. At the beginning of 2000, the joint political document "The Charter for Good Neighborhood Relations, Stability, Security and Cooperation in Southeast Europe" was signed between the Balkan countries.

The changing and dynamic conditions of the period resulted in the immediate and direct reflection of global international competition on sensitive regional generations. Currently, the most important difference is the USA factor. The geo-ethnic and geopolitical structure obliges the USA to base its regional activity on elements outside the Germanic and Slavic activity spheres. In this case, the USA will inevitably meet Albanian and Bosnian elements and try to keep them active as balancing actors in the region. At this point, Türkiye, while maintaining its balanced relations with Germany and the Russian Federation, should try to realize its regional interests that overlap with the USA, create policies that bring mutual benefits in strategic cooperation, or take a role in policies to be developed in this direction (HAY, 1999: p. 304).

The Main Elements of Türkiye's Bosnia and Herzegovina Policy

The importance of the region for Türkiye stems from its geographical position as a gateway between Eastern, Central, and Western Europe, as well as its cultural values, which Türkiye can name as the Ottoman heritage. The economic potential of the Balkans and its transit route features are of particular importance. Because it is the main transit route for the 3.5 million Turkish population living in Central and Western Europe. Bosnia and Herzegovina, which shares many similarities in most of these issues, clearly contributes to Türkiye's social power. Türkiye's ethnic origin, common culture, history, language, and religious ties in the Balkans constitute important starting points (Mitrović, 2008: p. 13) When these existing ties are examined in terms of field activities, which is stated as "directing or taking part in international politics to the extent of being involved in the events" in the international relations literature, Türkiye will be able to take part in the Collective European Security Architecture with the activities to be carried out in order not to be a spectator to the events in the region. Therefore, the Balkans offer an important opportunity for Türkiye to become a regional actor on the international platform. This situation requires Türkiye to bear a historical responsibility at the same time. Without openly owning the Ottoman political and historical culture, it becomes difficult for Türkiye to intervene in the Balkan policy (Kut, 1994: p. 15).

The biggest gain for Türkiye in the Balkans after the Cold War was that the Albanians and Bosnians, the two main pillars of the traditional Ottoman-Turkish policy, went to a new political structuring in their own states, in line with their cultural backgrounds. Bosnia and Herzegovina is still a cultural outpost of Türkiye extending into central Europe. Albania can be considered as the indicator of Türkiye's Balkan policy. Türkiye, without providing support for Albania's stability and security, will not be able to have a lasting influence in the region. For Türkiye, the location of Albania has the same meaning as that of Azerbaijan. Both have features that will determine the fate of Türkiye's near-land and sea basin policies (Kaya, 1993: p. 184,277). The future of the Bosnians is the key to the Balkans, both geo-culturally and geopolitically. This is the most important condition for Türkiye to establish an area of influence in the Balkans. The belt that reaches Turkish Thrace from northwest to southeast through the Bihac-Western Thrace line is the lifeblood of Türkiye's Balkan geopolitics and geostrategy (Davutoğlu, 2001: p. 292).

Maintaining and increasing this advantage is the key to implementing policies that preserve the current situation. In this context, the Balkans present opportunities for Türkiye, especially in the last two areas. The region stands out as a risky area due to its ethnic and religious complexity. However, Bosnia and Herzegovina emerged as one of the key points for transforming Türkiye's geopolitics into geostrategy. Achieving this strategic goal of Türkiye depends on observing global and regional balances. The most basic feature that differentiates Türkiye from other Balkan countries and provides an important strategic advantage is that Türkiye is also a Middle Eastern, eastern Mediterranean, and Caucasian country. No other Balkan country has such a versatile foreign policy area (Davutoğlu, 2001: p. 317). The region has a very high potential to be a patron for Türkiye in terms of ethnic origin, religion, language, historical traces, and culture.

Türkiye must develop active and effective diplomacy that constantly monitors the intra-regional balances in its policies towards the Balkans. To eliminate intra-regional risks and contradictions, Türkiye should focus on policies that encompass the entire region. In this context, it should play an active and leading role in the Balkan Summit and the Southeast Europe Stability Pact. Giving priority to joint projects covering the whole Balkans will increase Türkiye's role in the region. Establishing a joint working group to ensure the cultural and educational rights of ethnic communities with different cultures within Balkan countries is a possible step. Such an agreement can create a suitable basis, especially for Kosovo and Western

Thrace. These movements for education and humanitarian purposes contribute to the Bosnia-Edirne line in a way that ensures constant communication and keeps it open (Kaya, 1993: p. 277).

Conclusion

The Balkans is a geography where people from three monotheistic religions and eleven different races live. Many languages and cultures in the region, along with the problems they cause, continue today. The Republic of Türkiye has historical rights and responsibilities in the region. Following the disintegration of the Warsaw Pact, the democratization movements in the Balkans, the collapse of communist regimes, and the nationalist movements that emerged with the regime change in the countries have endured to the present day. In the face of all these events and developments, Türkiye can contribute to the peaceful and stable environment that is being tried to be created in the Balkans.

As a result of the developments in the Balkans, the declaration of independence of first Slovenia-Croatia, then Macedonia, and Bosnia-Herzegovina has created a situation for Türkiye to be careful. As a result, on February 5, 1992, four new states were recognized by Türkiye. Upon the recognition decision, Türkiye-Serbia relations have cooled. When the civil war broke out in Bosnia and Herzegovina in March 1992, the Turkish government took various initiatives before the UN, OSCE, European Council, NATO, and Islamic Conference Organizations, as well as receiving the Albanian leaders of Macedonia and even the Kosovo Region of Serbia in Türkiye and signing of the Security Protocol with Macedonia brought the relations between Türkiye and Serbia to the breaking point.

The widest use of global strategic tools should be considered in Balkan policies. At this point, Türkiye's primary tools are NATO and OSCE, both of which include Türkiye as a member state. A Middle East-oriented role within NATO makes Türkiye a country that takes risks. However, a role in the Balkans and Eastern Europe could potentially make Türkiye more active and stronger in its relations with Europe.

The second important tool outside NATO is the position within the OIC framework, which can be seen as partially non-systemic. Türkiye can actively bring the possible crisis in the Balkans to the OIC forum and bring the preservation of the Islamic-Ottoman identity in the region to the agenda. Hesitancy and time lost in Bosnia cost negatively on the Balkan policy of Türkiye as well. Keeping the OIC active is of particular importance to keep the diplomatic pressure on the issue.

Türkiye has attached great importance to the development of an environment of reconciliation and dialogue between Bosnians and Bosnian Croats, within the framework of its efforts to preserve the country's territorial integrity and unity in Bosnia and Herzegovina. Türkiye played a significant role in the ceasefire agreement signed in Vienna on 12 May 1994 and took part in the UN Peacekeeping Force. Türkiye's effectiveness and strength in international relations and regional balances are closely tied to establishing cross-border spheres of influence in the Balkans. Türkiye tends to develop strategic and tactical steps to protect its interests in the Balkans, as in the events of Bosnia-Herzegovina and Kosovo. Türkiye should also follow the main elements of the search for a new global order and take necessary initiatives on the consequences of the possible course of development. Türkiye has various ties with the Balkan region, home to 8.5 million Muslims, including Bosnian, Albanian, Pomac, and Circassian populations, apart from the Turkish community. The common point between them is Ottoman history and culture. The strategic location of Bosnia and Herzegovina in the Balkans is directly related to the homeland security of Türkiye.

Following the end of the bipolar order, the Balkans, as one of the areas most affected by this change, has become one of the regions whose geostrategic importance has increased and whose geopolitical position is in change and development. Türkiye's cultural heritage in Bosnia and Herzegovina, and therefore in the Balkans, is significant in terms of Türkiye's clear interests.

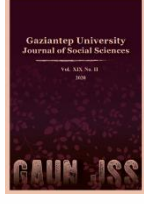
It can be said that the active foreign policy that Türkiye started to undertake in the surrounding regions in general and in the Balkans, in particular, will have different effects on its relations with the great powers. The influence of a regional power like Türkiye in the Balkans cannot be underestimated, especially in an environment where the world is in an international political system oriented toward a multipolar structure, and there is still no clear answer to the question of where Türkiye will position itself. In this sense, Türkiye's presence in the region is a factor that should be considered for the great powers that want to be effective in the Balkans. From this perspective, the development of the European Union's membership relations with Türkiye will enable Türkiye to leverage its military and civilian capabilities in the Balkans, utilize its influence in the region positively, and maintain a stable and peaceful atmosphere among the Balkan countries. To put it more clearly, it is possible to argue that Türkiye's policies in the Balkans, especially with its soft power elements, have a positive impact on Türkiye-EU relations.

As a result, the Balkans, which is an important part of Europe and a neighbor of Türkiye, has strategic importance and constitutes an area of interest for the great powers. In addition, it is an important commercial transit route between Türkiye and Europe. In this context, Türkiye's policies towards the Balkans also impact Türkiye-EU relations. However, if Türkiye's policies towards this region conflict with the interests of the major members of the EU in the region, Türkiye-EU relations may be adversely affected. In other words, Türkiye's position outside the European Union in the multipolar world order, combined with the possibility of close cooperation with other great powers, may complicate the European Union's policies in the Balkans. Likewise, suppose Türkiye and the EU successfully carry out the deepening integration process in a multipolar structure. In that case, Türkiye will be an important strengthening factor in the Balkans policy of the Union. From this point of view, it is possible to say that Türkiye's active and inclusive foreign policy in the Balkans will have a positive effect on Türkiye-EU relations.

References

- Allison, R. (2004). *Regionalism, Regional Structures and Security Management in Central Asia*. International Affairs, Vol. 80, Issue. 3, p. 463.
- Alp, A. H. (2002). *Türkiye'nin Etrafında Barış Kuşağı Nasıl Oluşturulur?*. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı.
- Beridan, I., Busatlija, I., Delic, R., Dudakovic, A., Huseinbasic, C., Mahmuljin, S., Mulaibrahimovic, H., Muminovic, R., Muslimovic, F., Pelidija, E., Sofradzija, A., Trnka, K ve Zgodic, E. (1999). *Nauka o odbrani*, Fakultet političkih nauka.
- Bullington, J. R. (1999). American Interests, American Values, and War in the Balkans. *American Diplomacy*, 4 (3).
- Cömert, S. (2001). *Jeopolitik ve Türkiye'nin Yer Aldığı Yeni Jeopolitik Ortam*. Ankara: Harp Akademileri Komutanlığı
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Degterev, D. A. (2019). Multipolar world order: Old myths and new realities. *Vestnik RUDN. International Relations*, 19(3), 497–508. <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2019-19-3-497-508>.

- Ekinci, D. (2009). "The War in Bosnia-Herzegovina and Turkish Parliamentary Debates (1992-1995): A Constructivist Approach", *International Relations Academic Journal*, Vol.6, No.22.
- Flint, C. (2016). *Introduction to Geopolitics* (3rd ed.). Routledge. Chapter 2, pp. 62–70.
- Gökdağ, B. A. ve Karatay, O. (2006). *Balkanlar El Kitabı*. İstanbul: Akçağ Yayınevi.
- Kaya, A. (1993). *Balkanların Dünyü Bugünü Yarını*. İstanbul: Harp Akademileri Yayınları.
- İrklı, A. (1995). *Bosna Hersek Gerçeği*. İstanbul: Harp Akademileri Yayınları.
- Gönlübol, M. (1993). *Uluslar Arası Politika*, Ankara: Atilla Kitabevi, 1993, p. 107.
- Harp Akademileri Yayınları (HAY), *Balkanlar ve Türkiye'nin Bölgeye Yönelik Politikaları Sempozyumu*, İstanbul 1999, pp.69, 266, 304.
- Harp Akademileri Yayınları (HAY), *21 nci Yüzyıla Girerken Dünya Düzeni*, İstanbul: Harp Ak. Basım Evi, 2000, pp.124,125
- İlhan, S. (2000). *AB'ne Neden Hayır?* İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- İrge, N. F. (2014). Balkanlarda Jeopolitik Bölünmeler ve Türkiye. Uluslararası Balkan Kongresi Bildiriler Kitabı (287-290). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Khan, U., Kanwal, J., & Liaqat, B. B. (2024). The new world order: Geopolitical shifts in the post-Cold War era. *Global Political Review*, 9(1), 10–22. [https://doi.org/10.31703/gpr.2024\(IX-I\).02](https://doi.org/10.31703/gpr.2024(IX-I).02)
- Kut, Ş. (1994). *Türk Dış Politikasının Analizi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Layne, C. (2010). The unbearable lightness of soft power. In *Soft power and US foreign policy* (pp. 63-94). Routledge.
- Lundestad, G. (2005). *Toward transatlantic drift?*. Andrews, D. M. (Ed.). The Atlantic Alliance Under Stress: US-European Relations After Iraq (p. 9-29). Cambridge: Cambridge University Press.
- Men, J. (2011). China, the EU and the new multipolarity. *European Review*, 19(1), 57–67. <https://doi.org/10.1017/S1062798710000565>
- Mitrović, L. (2008). Geopolitička tranzicija Balkana i nove Evrope i njihova uloga u uslovima monocentrične globalizacije sveta, *Ekonomika*, Niš, N. 3-4, pp. 9-14.
- Mütercimler, E. (2000). *21. Yüzyıl ve Türkiye*. İstanbul: Güncel Yayınevi.
- NATO Manual, NATO Office of Information and Press, Brussels, 1995, pp. 17, 57-64.
- Narlı, N. (2002). Yeni Küresel Tehditler, Yeni Savaş, Yeni Paradigma. *Polis Bilimleri Dergisi*, 4 (1-2), 9-20.
- Saybaşı, K., Gencer Özcan, G. (1997). Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar, Araştırma Dizisi, BAĞLAM Yayıncılık, Mart 1997.
- Selver, M. (2003). *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*, İstanbul: IQ Kültür.
- Seyhan, E. (2007). *Bosna Hersek'in Jeostratejik Önemi ve Türkiye*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Sönmezoğlu, F. (1996). *Değişen Dünya ve Türkiye*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.
- Pape, R. A. (2005). Soft Balancing against the United States. *International Security*, 30 (1), 10-30.
- Robins, P. (2003). *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*. London: Hurst & Company.
- Sükan, Ö. (2001). *21. Yüzyıl Başlarında Balkanlar ve Türkiye*. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Walt, S. M. (2005). *Taming American Power: The Global Response to U.S. Primacy*. New York: W.W. Norton & Company.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1704672

Kamuda Stratejik Yönetim için Tipolojik Yaklaşımlar

Typological Approaches to Strategic Management in the Public Sector

İlkay TOSUN^{a*} Emrullah ULUDAĞ^b

^a Dr. Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Aksaray / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-3380-7591

^b Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-5858-7196

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Mayıs 2025

Kabul tarihi: 13 Ekim 2025

Anahtar Kelimeler:

Stratejik Yönetim,

Kamu Değeri,

Stratejik Üçgen,

Kamusalılık.

ÖZ

Bu çalışma, stratejik yönetim literatüründe geliştirilen tipolojik yaklaşımların kamu sektörü bağlamındaki uygulanabilirliğini analiz etmektedir. Stratejik yönetim, başlangıçta özel sektörün ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilmiş ve sonrasında uygulama başarısızlıklarını aşmak amacıyla işletme literatüründe çeşitli tipolojik sınıflandırmalara konu olmuştur. Kârlılık ve rekabet odaklı bu modellerin, zamanla özel sektör içinde dahi yeni tipolojilerle yenilenmesine ihtiyaç duyulmuşken, kamu yönetimi gibi yapısal ve işlevsel açıdan tümüyle farklı özellikler taşıyan bir alana doğrudan aktarılması, sınırlı bir başarı beklentisini beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, stratejik yönetim uygulamalarının kamuda yaygınlaşmasıyla birlikte, kamu yönetimi literatüründe de alana özgü kurumsal, normatif ve politik dinamikleri gözeterek alternatif yaklaşımlar geliştirilmiştir. Çalışma, stratejik yönetimin teorik sınırlılıklarını aşmaya yönelik olarak önerilen tipolojileri hem özel sektör hem de kamu yönetimi literatürü ekseninde geniş bir perspektifle ele almaktadır. Bu kapsamda, özel sektör kaynaklı Chandler, Miles & Snow ve Porter modelleri ile kamu sektörüne özgü Moore'un kamu değeri ve stratejik üçgen yaklaşımı; ayrıca Bryson, Stewart, Olsen & Eadie ve Favoreu gibi araştırmacıların önerdiği alternatif çerçeveler karşılaştırmalı biçimde incelenmiştir. Çalışmanın bulguları, özel sektöre özgü modellerin kamu sektörünün çok paydaşlı, meşruiyet odaklı ve demokratik yapısını yansıtmada yetersiz kaldığını; buna karşın kamuya özgü geliştirilen çerçevelerin stratejik yönetimi daha bütüncül, bağlama duyarlı ve gerçekçi bir yaklaşımla ele aldığı ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, kamu sektöründe stratejik yönetimin etkili biçimde uygulanabilmesi için, özel sektörden aktarılan kalıpların ötesine geçilerek, kamu yararını önceleyen, kamu değerini merkeze alan ve bağlamsal çeşitliliği gözeterek esnek tipolojik yaklaşımların geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 23, 2025

Accepted: October 13, 2025

Keywords:

Strategic Management,

Public Value,

Strategic Triangle,

Publicness.

ABSTRACT

This study analyzes the applicability of typological approaches developed in the strategic management literature within the context of the public administration. Originally designed to meet the needs of the private sector, strategic management later became the subject of various typological classifications in management literature, aimed at addressing implementation failures. Although these profitability- and competition-oriented models have required revisions and new typologies even within the private sector, the direct transfer of such models to the structurally and functionally distinct field of public administration presents limited prospects for success. Accordingly, as strategic management practices became more widespread in the public sector, the public administration literature developed alternative approaches that take into account institutional, normative, and political dynamics specific to the field. This study examines typologies proposed to overcome the theoretical limitations of strategic management from a broad perspective encompassing both management and public administration literatures. In this context, classical private-sector models are compared with public-sector-specific frameworks like Moore's public value and strategic triangle, as well as alternative models proposed by scholars. The findings indicate that private-sector models fall short in reflecting the multi-actor, legitimacy-based, and democratic structure of public organizations. In contrast, public-specific frameworks approach strategic management in a more holistic, context-sensitive, and realistic manner. Ultimately, the study argues that in order for strategic management to be effectively implemented in the public sector, it is necessary to move beyond imported private-sector templates and develop flexible typological approaches that prioritize public interest, center public value, and accommodate contextual diversity.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ilkaytsn@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

As strategic management was originally conceived and applied within the private sector, its initial evaluations and performance outcomes were primarily examined through the lens of management literature. In an effort to enhance its effectiveness, a range of strategic typologies emerged in management studies to guide organizational behavior and decision-making. In the wake of strategic management's introduction into the public sector, the public administration literature responded by formulating a range of context-specific approaches and frameworks. This study investigates the applicability and explanatory potential of typological approaches originally developed in the strategic management literature for the public sector context. Strategic management, with its theoretical origins in the private sector, has long been transferred into public administration practices. However, the distinctive institutional, normative, and political features of public organizations challenge the direct application of these private-sector-derived frameworks. This research aims to explore to what extent classical and contemporary typologies offer a meaningful analytical framework for strategic thinking in the public sector. The primary problem addressed in the paper is the theoretical misalignment and methodological limitations that arise when transferring strategic management models directly from management to public administration. While private-sector typologies focus on competitive positioning, market performance, and profit maximization, public organizations operate under the imperatives of legitimacy, stakeholder inclusion, accountability, and the production of public value. Consequently, the public sector requires modified or alternative frameworks that capture its complex and multi-dimensional nature. The main objective of the paper is to classify and assess various typologies of strategic management through the lens of public administration, with particular attention to their theoretical grounding and empirical applicability. The analysis seeks to highlight which models, if any, can adequately accommodate the normative commitments, democratic expectations, and organizational dynamics of public institutions. A further objective is to offer a systematic overview that could guide scholars and practitioners in selecting or developing more context-sensitive strategic tools.

This study is important because it brings critical scrutiny to the foundational assumptions of strategic management when applied in governmental settings. By questioning the transferability of management-oriented models and juxtaposing them with public-specific typologies, the research contributes to a broader understanding of how strategic management can evolve to address the unique challenges of the public sector. It further responds to a growing academic and policy interest in adapting strategic management to complex administration environments marked by interdependence, political pluralism, and performance-based accountability.

This study adopts a qualitative and conceptual methodology based on an extensive literature review. Rather than conducting empirical fieldwork, the research systematically analyzes existing strategic management typologies with the aim of evaluating their relevance and applicability within the public sector. The method involves comparative analysis through the use of structured typological tables, which allow the juxtaposition of key strategic frameworks—both from the private sector (e.g., Chandler, Miles & Snow, Porter) and public administration (e.g., Moore, Bryson, Stewart, Favoreu). These tables highlight dimensions such as theoretical foundations, strategic assumptions, levels of analysis, applicability to public settings, and normative orientations. By organizing the literature in this way, the paper offers an analytical classification and draws conceptual insights into how strategic thinking in the public sector has evolved. The method is thus primarily analytical, interpretative, and comparative, serving to map the typological landscape rather than to test hypotheses or gather data.

The findings suggest that typologies grounded in private-sector rationalities often fall short in capturing the complex realities of public administration. Models like Porter's or Chandler's emphasize market forces, structural efficiency, or economic optimization, which do not fully align with the values of equity, legitimacy, or co-production that define public service delivery. In contrast, Moore's public value and strategic triangle model offers a more nuanced perspective by positioning the public manager as a strategic actor balancing legitimacy, operational capacity, and public value generation. This tripartite framework better reflects the interdependent and often contradictory demands faced by public organizations. Moreover, alternative typologies provide a valuable corrective to the static and universalizing tendencies of classical models. Stewart's multi-level strategic differentiation (policy, organizational, managerial), Bryson's adaptive strategy formulation in turbulent environments, and Favoreu et al.'s triadic model (rational, political, collaborative) demonstrate the importance of contextual variation and stakeholder negotiation. These frameworks underscore the dynamic, negotiated, and participatory aspects of strategy-making in public administration.

In conclusion, the paper argues that strategic management in the public sector requires a pluralistic and adaptivetyptological approach that goes beyond the rigid classifications inherited from the private sector. Public organizations must navigate not only organizational effectiveness but also political legitimacy, social value, and inter-organizational collaboration. By mapping existing typologies and evaluating their relevance for public administration, this study contributes to a more integrated understanding of how strategic thinking can be meaningfully applied in public administration. It calls for further empirical work to test and refine typologies that are capable of addressing both the normative aspirations and operational constraints of public institutions.

Giriş

Hareketsiz Stratejik yönetim, özel sektörün uzun vadeli hedeflerini gerçekleştirme, çevresel değişimlere uyum sağlama ve rekabet avantajı elde etme ihtiyacı doğrultusunda ortaya çıkmış ve zamanla işletme literatürünün temel konularından biri hâline gelmiştir. Chandler'ın yapı-strateji ilişkisini temel alan tarihsel çözümlemeleri, Miles ve Snow'un örgütsel davranış temelli strateji tipolojileri ile Porter'ın rekabet güçleri modeli, bu alandaki kurucu yaklaşımlar olarak literatürde geniş yer bulmuştur. Ancak söz konusu modellerin temel varsayımları—piyasa dinamikleri, kârlılık, rekabetçilik gibi—kamu yönetiminin meşruiyet, kamu değeri üretimi ve çoklu paydaş dengesi gibi önceliklerini dikkate almamakta; kamu yönetiminin çok aktörlü, normatif ve siyasal yapısıyla doğrudan örtüşmemektedir. Bu nedenle özel sektörde dahi zamanla güncellenme ihtiyacı duyulan bu modellerin, kamu yönetimi gibi farklı yapısal ve işlevsel özellikler taşıyan bir alana doğrudan aktarılması, önemli kuramsal ve uygulamaya dönük sınırlılıklar yaratmaktadır.

Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren kamu yönetimi alanında da stratejik yönetim uygulamalarının yaygınlık kazanmasıyla birlikte, bu yöntemin kamu sektöründeki geçerliliği ve etkisi akademik tartışmaların odağına yerleşmiştir. Stratejik yönetimin özel sektör odaklı çerçevelerle kamuya taşınmasının ardından ortaya çıkan uyumsuzluklar, kamu yönetimi literatüründe alanın kendine özgü kurumsal, normatif ve politik dinamiklerini dikkate alan alternatif yaklaşımların geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, Moore'un kamu değeri ve stratejik üçgen yaklaşımı, kamu yöneticisini yalnızca bir uygulayıcı değil, aynı zamanda kamu değerini üreten bir stratejik aktör olarak konumlandırmış; Bryson, Stewart, Olsen & Eadie ve Favoreu gibi akademisyenler ise daha bağlamsal, katılımcı ve esnek strateji geliştirme çerçeveleri sunmuştur.

Bu çalışma, stratejik yönetimin kamu sektörüne uygulanabilirliğine ilişkin literatürdeki farklı yaklaşım tipolojilerini bütüncül bir bakış açısıyla ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda özel sektöre ait Chandler, Miles & Snow ve Porter gibi klasik modeller ile kamu sektörüne özgü Moore'un kamu değeri ve stratejik üçgen yaklaşımı; ayrıca Bryson, Stewart, Olsen & Eadie ve Favoreu'nun önerdiği alternatif tipolojiler karşılaştırmalı olarak analiz edilmekte, kuramsal kökenleri, stratejik mantıkları ve kamu yönetimi bağlamındaki açıklayıcılıkları bakımından değerlendirilmektedir. Çalışma, bu karşılaştırmalı çözümleme yoluyla özel sektör temelli yaklaşımların kamu yönetiminin çok paydaşlı, meşruiyet odaklı ve demokratik yapısını kavramakta ne ölçüde yetersiz kaldığını; buna karşın kamuya özgü geliştirilen modellerin stratejik yönetimi daha bütüncül, gerçekçi ve bağlama duyarlı bir şekilde ele aldığını göstermeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, kamuda stratejik yönetimin etkili biçimde uygulanabilmesi için özel sektörden aktarılan kalıpların ötesine geçilerek kamu yararını önceleyen, kamu değerini merkezde tutan ve bağlamsal çeşitliliği dikkate alan esnek tipolojik yaklaşımların geliştirilmesine yönelik kapsamlı bir literatür analizi ortaya koyulmaktadır.

Bu çalışmada üç temel bölüm altında stratejik yönetim tipolojilerinin kamu sektörüne uyarlanabilirliği kuramsal ve karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmaktadır. İlk bölümde, özel sektör literatüründe geliştirilen strateji tipolojilerinin kamu sektörüne aktarım süreci incelenmekte; Chandler, Miles & Snow ve Porter gibi kuramsal yaklaşımlar üzerinden özel sektör odaklı tipolojilerin kamu bağlamındaki açıklayıcılık gücü değerlendirilmektedir. İkinci bölümde, kamu sektörünün normatif ve siyasal doğasına daha uygun çerçeveler sunan kamu değeri yaklaşımı ve Moore'un stratejik üçgen modeli temelinde geliştirilen tipolojilere odaklanılmaktadır. Üçüncü ve son bölümde ise literatürde giderek daha fazla önem kazanan, bağlamsal çeşitliliği ve katılımcı yönetim dinamiklerini dikkate alan alternatif strateji tipolojileri (örneğin Bryson, Stewart, Favoreu gibi yazarların geliştirdiği çerçeveler)

karşılaştırmalı biçimde ele alınmaktadır. Bu üç bölüm aracılığıyla, çalışmanın amacı, farklı kuramsal kökenlere sahip stratejik yönetim tipolojilerinin kamu sektörü açısından ne ölçüde anlamlı, uygulanabilir ve geliştirilmeye açık olduğunu değerlendirmektir.

İşletmeden Kamuya Tipoloji Uyarlaması

Stratejik yönetim, işletme alanından kamu yönetimine aktarılmış bir anlayıştır. Bu anlayış yalnızca kamu yönetimine aktarılırken değil, asıl uygulama yeri olan özel sektör için de eksiklikleri tespit edilerek zamanla gelişim göstermiştir. Vaka çalışmalarını baz alan araştırmalarda stratejik yönetim sürecindeki eksiklikler tespit edilmiş ve bunları çözecek teorik katkılar sunularak firmalar için daha etkin bir çerçeve oluşturulması amaçlanmıştır. Yöntemsel olarak bu katkılar, sınıflandırmaya dayanan (tipoloji geliştiren) çalışmalar şeklinde olmuştur. İşletme alanında stratejik yönetim tipolojisi geliştiren temel çalışmalar sırasıyla: Chandler'in yapı temelli ekonomik analizi (1962), Miles ve Snow'un kurumsal iç dinamik- kurumsal özgünlüklere odaklanan analizi (1978) ve Porter'ın dış dinamik- piyasa odaklı analizi (1979). Tablo-1'de bu yaklaşımlar karşılaştırılmıştır:

Tablo 1: Kamu yönetimine kaynaklık eden işletme alanındaki stratejik yönetim yaklaşımlarının karşılaştırılması

	Chandler	Miles & Snow	Porter
Temel kaynak	<i>Strategy and Structure (1962)</i>	<i>Organizational Strategy Structure, and Process (1978)</i>	<i>How Competitive Forces Shape Strategy (1979)</i>
Modelin yapısı ve strateji tipleri	Nedensellik: strateji-yapı ilişkisi Strateji tipleri yok	Dört stratejist tipi: -Korumacı -Keşifçi (öncü) -Çözümleyici (melez) -Tepkisel (reaktör)	Beş kuvvet modeli -Mevcut rakipler arasındaki rekabet -Yeni giriş tehdidi -İkame ürünlerin tehdidi -Tedarikçilerin pazarlık gücü -Müşterilerin pazarlık gücü
Analiz düzeyi	Örgütsel yapı odaklı Tarihsel kurumsal analiz Büyük sanayi şirketleri ABD'deki dört büyük sanayi şirketi (DuPont, General Motors, Standard Oil, Sears) incelenmiştir.	İç dinamiklere odaklı Davranışsal analiz, örgütsel davranış, yönetimsel süreçler ve karar alma mekanizmaları	Dış dinamiklere odaklı Tüm sektörlerde rekabetçi analiz Sektör/rekabet düzeyi
Strateji tanımı	Bir işletmenin uzun vadeli amaç ve hedeflerinin belirlenmesi ve eylem yollarının benimsenmesi ve bu hedefleri gerçekleştirmek için gerekli kaynakların tahsisi		Benzersiz bir değer karışımı sunmak için farklı bir etkinlik kümesi
Temel düstur	Strateji yapıdan önce gelir.	Strateji, çevreye karşı örgütsel uyum biçimidir.	Strateji, rekabetçi ortamda konum almaktır.
Kamuya uygulanabilirlik	Kısıtlı- Kamu kurumlarında strateji piyasa sinyalleriyle belirlenmez.	Görece yüksek – Kamu stratejilerine davranışsal uyarlama yapılabilir.	Zorlayıcı- Kâr, rekabet gibi varsayımlar kamuya uymaz.
Kamu yönetimi alanında referans veren çalışmalar	Tersi tezi savunan çalışma: Hall& Saias (1980)	İki yaklaşımı sentezleyen çalışma: Boyne& Walker (2004) İki yaklaşımı dışlayan çalışma: Hansen& Jacobsen (2022)	

Chandler, 1962 yılında yayımlanan çalışmasında en çok bilinen ve etkili olmuş temel tezi, “Yapı stratejiyi takip eder.” önermesine yer vermektedir. Bu teze göre büyük ölçekli sanayi işletmelerinin örgütsel yapıları, benimsedikleri uzun vadeli stratejilerin bir sonucu olarak dönüşmektedir. Bu dönüşüm, yalnızca örgütsel bir gereklilik değil, aynı zamanda tarihsel bir zorunluluktur. Chandler’ın bu yaklaşımı, örgütsel yapının durağan değil; stratejik kararların tetiklediği dinamik bir süreç olmasına dayanmaktadır (Chandler, 1962, s. 7). Chandler’a göre firmalar yeni bir strateji benimsediğinde, yeni faaliyetler, yeni departmanlar ve yeni tesisler eklenmekte, buna göre şirketin faaliyet ufku da değişmektedir. Diğer bir ifade ile yeni bir strateji benimsendiğinde şirket için hem yeni amaçlar ortaya çıkar hem de kaynakların yeniden tahsisi, şirketin yeni koşullara, rekabetçilere, teknolojik gelişmelere, arz ve talepteki dalgalanmalara göre kendini uyarlaması da gerçekleşmektedir. Chandler stratejiyi “işletmenin uzun vadeli temel hedeflerinin ve bu hedeflere ulaşmak için izlenecek yolların belirlenmesi” olarak tanımlamaktadır (Chandler, 1962, s. 13). Yapı ise bu strateji doğrultusunda idari faaliyetlerin ve kaynakların örgütlenmesidir. Strateji genişleme kararlarını, yeni pazarlara girişleri, dikey veya yatay bütünleşmeyi ve ürün çeşitlendirmesini içerirken, yapı bu stratejilerin uygulanabilmesi için gerekli olan örgütsel düzenlemelerdir. Örgütsel yapının içinde iletişim kanalları, idari görevlerin dağılımı, karar alma süreçleri ve kaynakların tahsisi bulunmaktadır. Bu kurguya göre yapı, stratejilerden sonra gelmektedir (Chandler, 1962, s. 13).

Chandler, dört büyük Amerikan sanayi şirketinin (Du Pont, General Motors, Standard Oil, Sears Roebuck) tarihsel gelişimini inceleyerek çok bölümlü yapı formunu tanımlamaktadır. Bu şirketler, genişleme stratejileriyle yeni işlevler ve coğrafi alanlara yöneldikçe, geleneksel fonksiyonel yapılar yetersiz kalmış; bunun yerine stratejik koordinasyonu ve operasyonel ayrışmayı mümkün kılan yeni bir yapı benimsenmiştir. Bu yeni yapıda stratejik kararları alan ve kaynak tahsisini yapan genel merkez, bu merkezin finans, mühendislik, insan kaynakları gibi işlevsel bölümleri ile belirli coğrafi bölgelerde konumlanan üretim hatları ve son olarak günlük operasyonlardan sorumlu alt düzey yönetim birimleri bulunmaktadır. Chandler’ın yeni yapı olarak tanımladığı katmanlar mevcut üretim kapasitesinin artırılması, farklı coğrafi bölgelere açılma veya toptan satış, tedarik ve benzeri yeni işlevlere yönelme gerekçeleri ile olabilmektedir. Bu genişleme türleri, şirketin karmaşıklığını artırdıkça, geleneksel yapılar işlevsiz hale gelmiş ve daha esnek, çok katmanlı, modüler yapılar gerekli olmuştur (Chandler, 1962, s. 13).

Chandler kitabında her ne kadar strateji tipolojilerine yer vermese de stratejiyi durağan olarak tanımlamaması ve tarihsel süreçte katmanlı yapılarla değişen örgütsel mekanizmalara vurgu yapması nedeniyle stratejik yönetim tipolojilerine öncü bir çalışmaya imza atmıştır. Kitap, işletmelerin yeni stratejilere uygun yapısal değişiklikleri zamanında gerçekleştiremediğini, bunun çoğu zaman yöneticilerin kişisel dirençleri, alışkanlıkları ya da psikolojik güvensizliklerinden kaynaklandığını vurgular. Chandler, örgütsel değişimin yalnızca teknik değil, aynı zamanda insani ve kültürel bir süreç olduğunu hatırlatmaktadır. Stratejik yönetim tipolojileri, örgütlerin farklı şartlara uyum göstererek strateji geliştirme kapasitesine veya farklı örgütlerin içsel farklılıklarını baz alarak strateji geliştirme kapasitesine odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, stratejik yönetim tipolojileri geliştirmede ya örgüt tipleri ya da örgütleri çevreleyen koşulların farklılığı öncül sorunsallar olmuştur. Chandler da farklılık ve dinamik yapı vurgusu ile stratejik yönetimin kalıplaşmış bir biçimde her örgüte uygulanamayacağı savının öncülerinden biri olmuştur. Chandler çalışmasında her ne kadar strateji tipleri tanımlamasa da kararları stratejik kararlar ve taktik kararlar olarak ikiye ayırmaktadır. Stratejik kararlar, uzun vadeli hedefleri belirleyen ve kaynak tahsisini etkileyen yüksek düzey kararlar olarak sadece üst düzey yöneticiler tarafından alınabilirken; taktik kararlar günlük operasyonları ve mevcut kaynakların kullanımıyla ilgili alt düzey kararlar

olarak orta ve alt kademe yöneticiler tarafından uygulanmaktadır (Chandler, 1962, s. 11). Chandler, her şirketin kurumsal evrimini detaylı biçimde analiz ederek tarihsel olarak somutlanmış bir strateji-yapı ilişkisi kurmuştur. Böylece yalnızca soyut ilkelere dayanan katı biçimde genelleyici bir stratejik yönetim anlayışından uzaklaşmıştır. Chandler, kurumsal yapıların kendiliğinden ortaya çıkmadığını, stratejik kararlar ile kurumsal biçimlenme arasında neden-sonuç ilişkisi olduğunu ve örgütsel verimliliğin, yapının stratejiye uygunluğu ölçüsünde sağlanabileceğini savunmaktadır.

Chandler'ın tezi, işletme literatüründeki kadar kamu yönetimi alanında önemli etki yaratmamıştır. Chandler'ın özel sektör odaklı modeli kamu kurumlarına uyarlanarak strateji ve yapı ilişkisi kamu yönetimi alanı literatüründe nadiren incelenmektedir. Bu nadir çalışmalardan biri, doğrudan kamu yönetimi ile ilgili olmasa da Kühl'nün sistem teorisi temelli olarak ele aldığı makalesidir. Bu çalışmada yazar, stratejiyi yapı olarak tanımlayarak özel yönetim ve kamu yönetimi ayrımı yapmaksızın tüm örgütlenmelere odaklanmaktadır (Kühl, 2023, s. 276).

Bunun dışında Chandler'ın mottosunun tam tersini söyleyen “Strateji yapıyı takip eder!” çalışmalarında Hall ve Saias, bürokratik yapıların stratejik planlamanın doğuşu ve gelişimi için elverişsiz bir kültüre sahip olduğundan söz etmektedirler. Chandler'ın “Yapı stratejiyi takip eder.” tezine doğrudan karşı çıkan Hall ve Saias, bazı durumlarda mevcut örgütsel yapıların stratejik yönelimin oluşumu ve sürdürülebilirliği açısından ciddi engeller teşkil ettiğini savunmaktadırlar. Yazarlara göre özellikle bürokratik örgütlerde, stratejik planlamanın biçimsel boyutu özün önüne geçmekte; planlama faaliyetleri sıklıkla işlevsiz ve sembolik uygulamalara indirgenmektedir. Bu tür yapılarda, planlama süreci genellikle aşırı biçimsel ve prosedürel nitelikte yürütülmekte; sorumlular, planın stratejik niteliğini kavramaktan çok, formların doldurulmasına ve hesaplamaların biçimsel bütünlüğüne odaklanmaktadırlar. Stratejik planlar, üst düzey yöneticilerin benimsemediği veya departman yöneticilerine yeterince açıklanmadığı durumlarda ya uygulanmadan rafa kaldırılır ya da sembolik belgeler olarak işlev görür. Bu durumda, planlama süreci içerikten bağımsızlaşarak sadece biçime indirgenir: Uzun formlar doldurulur, hesaplamalar yapılır, ancak gerçek stratejik yönelim ve organizasyonel dönüşüm gerçekleşmez. Bu, özellikle kamu kurumlarında stratejik planlamanın “bürokratik bir ritüel”e dönüşmesi riskini doğurmaktadır (Mayer & Rowan, 1977). Üst yönetimin planlama sürecine ilgisiz kaldığı ya da birim yöneticilerine yüksek düzeyde özerklik tanındığı durumlarda, planlar genellikle uygulanmadan terk edilmektedir. Aksine üst yönetimin planlamaya fazla değer atfetmesi ya da birim özerkliğinin zayıf olması halinde ise plan, içsel çatışmaların kaynağı haline gelmektedir. Her iki senaryoda da stratejik planlama, örgütsel kültür ve yapının baskısı altında işlevini yitirmektedir. Ayrıca, bürokratik yapıların stratejik planlamayı başarısızlığa sürükleyen üç yapısal özelliği daha vurgulanmaktadır: i) Operasyonel ve stratejik planların gereğinden fazla ayrıntılandırılması ya da uzmanlaşması nedeniyle birbiriyle uyumsuz hale gelmesi; ii) Planlama için oluşturulan özel ekiplerin zamanla bürokratik güç bloklarına dönüşerek sürece direnç göstermesi ve iii) Örgütün maaş ve terfi sistemlerinin stratejik planla bütünleşememesi nedeniyle kısa vadeli performansın sistematik stratejik çabalardan daha çok ödüllendirilmesi. Bu tespitler, stratejik planlamanın başarılı olabilmesi için yalnızca rasyonel ve teknik bir süreç olarak değil, aynı zamanda yapısal, kültürel ve politik koşulların etkisiyle şekillenen dinamik bir pratik olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda kamuda stratejik yönetim sürecine ilişkin olarak Chandler tarafından öne sürülen yapının stratejiyi takip ettiği tezi geçerli görünmemektedir (Hall & Saias, 1980, s. 155-156).

Chandler'ın ardından işletme stratejisi literatüründe önemli etki yaratan bir diğer çalışma Miles ve Snow tarafından ortaya konmuştur. Miles ve Snow, 1978 yılında kaleme aldıkları kitaplarında stratejik yönetime geçişte örgütsel uyarlamanın (organizatinal adaptation) firmalar için büyük önem taşımasına rağmen parçalı ve eksik teorik çerçeve ile ele alınan bir

konu olması sorunsalından yola çıkarak bütünüyle bir stratejik yönetim sınıflandırması sunma gayretine girmişlerdir (Miles & Snow, *Organizational Strategy, Structure, and Process*, 1978, s. 13). Miles ve Snow bir dizi kuruluştan yola çıkarak tümevarımsal bir strateji tipolojisi üretmişlerdir. Tipolojinin ortaya çıkması için bazı temel sorulara yanıt aramışlardır. “Bir kuruluş sağladığı hizmet alanında yenilikler mi arıyor?” sorusunu karşılıyorsa bu kuruluş strateji yönünden “arayıcı” olarak tanımlanmıştır. Bunlar sürekli olarak pazar fırsatlarını arayan ve ortaya çıkan çevresel koşullara karşı potansiyel tepkileri düzenli olarak gözden geçiren gruptur (Miles & Snow, 1978, s. 60-61).

“Bir kuruluş çabalarını yenilenmiş hizmetler yerine süreçlere odaklayarak güvenilir, düşük maliyetli ve istikrarlı bir hizmet sunumunu sürdürmeye mi çalışıyor?” sorusunun yanıtı evet ise bu kuruluş “savunmacı” olarak nitelenmiştir. Bunlar mevcut konumlarını sürdürmeye dikkat eden kuruluşlardır (Miles, Snow, Meyer, & Coleman, 1978, s. 550). Son olarak “bir kuruluş kendine ait gerçek bir stratejisi olmadan çevresindeki güçlü kamusal aktörlerden mi strateji ipuçları ediniyor?” sorusuna karşılık gelen “reaktör” kuruluştan söz edilmektedir. Bu kuruluşlar sık sık değişim ve belirsizlik algılamalarına rağmen tutarlı bir stratejiye sahip değildir ve çevresel baskılar zorlayana kadar nadiren herhangi bir ayarlama yapmaya karar verirler (Miles & Snow, 1978, s. 82). Bu bağlamda stratejik yönetim bağlamında kamu kuruluşları üç seçenekten birine dahil edilebilmektedir: Yeni bir şey aramak, mevcut hizmet modeline sadık kalmak, talimatları beklemek (Boyne & Walker, 2010, s. 186). Bu üç kategorinin dışında ara bir form olarak yalnızca analizciler tanımlamıştır. Bu grup hem arayıcı hem de savunmacı özelliklerini bir arada taşımaktadır. Pazar konumlarını korumakla birlikte ilk hareket eden olmamak kaydıyla rakiplerini yeni fikirler için izleyerek arayıcı grup özellikleri sergilemektedirler (Miles & Snow, 1978, s. 29). Miles ve Snow, yöneticilerin bir kuruluşu çevresiyle uyumlu hale getirmeye çalışan kalıcı stratejik davranış kalıpları geliştirmelerini önermektedir.

Stratejik yönetim literatüründe temel kabul gören ilk tipolojilerden bir diğeri Porter’a aittir. Porter, stratejinin özünü rekabet koşullarıyla başa çıkma becerisi olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, işletmelerin karşı karşıya kaldığı rekabeti yalnızca doğrudan rakip firmalarla sınırlı ve dar bir perspektiften değerlendirmenin, sektörel dinamiklerin karmaşıklığını göz ardı etmeye yol açabileceği uyarısında da bulunmaktadır. Porter’a göre rekabet yalnızca mevcut piyasa aktörleri arasında gerçekleşen doğrudan bir mücadeleyle sınırlı değildir; bir endüstrinin yapısal karakterini belirleyen daha geniş çaplı aktörler de bu rekabet ortamının parçasıdır. Porter çalışmalarında bu geniş çaplı aktörleri, müşteri kitlesi, tedarik zinciri unsurları, piyasaya girmeye hazırlanan yeni girişimciler ve mevcut ürün veya hizmetlere alternatif teşkil eden ikame unsurlar olarak tanımlamaktadır (Porter, 1979, s. 137-138)¹.

Porter’ın geliştirdiği model rekabeti beş temel güç etrafında şekillendirmektedir. Bu beş güç -mevcut rakipler, potansiyel yeni rakipler, ikame ürünler, tedarikçilerin pazarlık gücü ve müşterilerin pazarlık gücü- bir araya geldiğinde, bir sektörün uzun vadeli kârlılık potansiyelini belirleyen çerçeveyi oluşturmaktadır. Bu güçlerin toplam etkisi, sektörün yapısal çekiciliğini ve firmaların stratejik hamle alanını belirlemektedir. Porter’a göre, başarılı bir strateji, bu güçlerden kaynaklanan tehditleri bertaraf edecek şekilde pozisyon almalı ve firmanın kendine

¹ Porter, makalesini 2008 yılında güncellemiştir. Güncel makale, teorik yaklaşımda bir kırılma olmaksızın, 1979’daki temel kavramsal çerçevenin korunarak, daha fazla bağlam, açıklama, örnek ve uyarıyla günümüz koşullarına uyarlanmış hâlidir. Porter’ın bu versiyonla amacı yalnızca teoriyi pekiştirmek değil; aynı zamanda stratejik analizde derinlikli düşünmeyi, veriye dayalı karar almayı ve rekabetin çok boyutlu doğasını daha güçlü vurgulamaktır. Bkz: (Porter, *The Five Competitive Forces That Shape Strategy*, 2008).

özgü avantajlarını bu yapıya göre kullanmalıdır. Sektörlerin birbirinden farklı kârlılık düzeyleri göstermesinin altında yatan neden de bu güçlerin sektörel bağlamda nasıl işlediğiyle doğrudan ilişkilidir. Örneğin, çelik gibi yüksek rekabet baskısı altındaki sektörler, genellikle düşük getiri oranlarına sahiptir. Buna karşılık petrol sahası hizmetleri gibi bazı sektörlerde ise rekabet yapısı firmalara daha yüksek kazanç fırsatları sunabilir (Porter, 1980, s. 5-7). Porter'ın kârlılığı durağan veya tek biçimli bir olgu olarak değil, sektörel yapıdan türeyen değişken ve bağlamsal bir sonuç olarak ele alması, yaklaşımının kamu yönetimi alanına da belirli ölçülerde uyarlanabilmesine imkân tanımaktadır. Her ne kadar kamu örgütlerinin temel amacı özel sektör firmaları gibi kâr maksimizasyonu olmasa da; kaynakların etkin kullanımı, maliyetlerin yönetimi ve performansa dayalı hizmet sunumu gibi konularda kısıtlı da olsa bir "kârlılık" boyutu ekleyen yeni kamu işletmeciliği (YKİ) yaklaşımını benimsemiş yazarlar bulunmaktadır. Bu nedenle, Porter'ın sektörel kârlılığı analiz eden yapısal modeli, kamu kurumlarında stratejik yönelimi belirlemek veya performans göstergelerini değerlendirmek amacıyla sınırlı kapsamda da olsa analitik bir araç olarak kullanılmaktadır.

Porter, firmaların rekabet üstünlüğü elde etmesinin üç temel yolunu tanımlamaktadır. Bunlardan ilki ürünlerini rakip firmaların fiyatlarının altında belirleyerek strateji kuran maliyet lideri olan şirketlerdir. İkincisi müşterileri tarafından benzersiz olarak algılanan ürünler yaratma stratejilerine sahip farklılaşmayı amaçlayan şirketlerdir. Sonuncusu ise, ilk iki strateji ile pazarın dar bir alanında rekabet etmeyi içeren odak stratejisine sahip kuruluşlardır. Firmalar, bu üç stratejiden birini benimsemezse arada sıkışmış olarak tanımlanmaktadır. Bu firmalar için "başarısız strateji"ye sahip firmalar denilmektedir. Maliyet liderliği, sektör ortalamasının altında maliyetle üretim yaparak fiyat avantajı sağlamayı hedeflerken; farklılaşma stratejisi, ürün veya hizmetin rakiplerden anlamlı şekilde ayrışmasını ve bu yolla müşteri sadakati sağlanmasını amaçlamaktadır. Her iki stratejinin de beş güç modelinin getirdiği baskılara karşı koruyucu bir zırh işlevi görmesi beklenmektedir (Porter, 1980, s. 35).

Porter'ın çalışmasında önemli bir vurgu da şudur: Sektör içindeki firmalar arasında performans farklılıkları, yalnızca içsel operasyonel verimlilikle açıklanamaz. Asıl belirleyici unsur, firmanın sektörel rekabet güçlerine nasıl yanıt verdiğidir. Bu nedenle stratejik analiz, yalnızca firma içi kararlar düzeyinde değil, sektörel yapının anlaşılmasıyla birlikte yürütülmelidir. Porter'ın modelinde bir firmanın karlılığını ve stratejik pozisyonunu belirleyen unsurlar dış dinamiklerle değerlendirilir. Bu durum yazarın iç kurumsal süreçler ve kaynaklardan ziyade piyasadaki rekabetçi güçlere göre strateji süreçlerinin gerçekleştiği varsayımını kabul ettiğini göstermektedir. Kamusal örgütler sadece bir piyasa ajanı gibi kamu sektörü çerçevesinde dar olarak görülse bile bu yaklaşımın uygulanması yine de zorluklar barındırmaktadır. Yaklaşımın kamu, sivil toplum ve diğer çok paydaşlı karmaşık yapılar için uygulanması zor olsa da Porter'a referansla geliştirilen kamuda stratejik yönetim tipolojileri bulunmaktadır. Kamu yönetiminde rekabeti ve farklılaşmayı hâkim kılmaya çalışan YKİ anlayışının doğal bir sonucu olarak Porter'ın yaklaşımına ilgi gösteren çalışmalar yapılmıştır.

İşletme alanından Miles ve Snow ile Porter'ın tipolojileri kamuda stratejik yönetim literatüründe birbirine taban tabana zıt iki görüşe yol açmıştır. Bunlardan ilki, Boyne ve Walker'ın her iki tipolojiyi de bütünleştirdikleri çalışmalarıdır. Diğerisi ise her iki tipolojiye de itiraz etmek suretiyle yeni bir bağlam elde eden Hansen ve Jacobsen'in çalışmalarıdır. Tablo-2'de her iki çalışma karşılaştırılmaktadır. Boyne ve Walker, Miles & Snow'un stratejik yönetim modelini kamu yöneticilerinin davranış biçimleriyle örtüştürürken; Porter'ın stratejik eylem modelini ise stratejik içerik belirleme aracı olarak kullanmaktadırlar. İki modeli birlikte ele alarak, kamu sektöründe stratejik yönetimi sistematik bir biçimde analiz etmenin mümkün olduğunu savunan yazarlar, böylelikle kamu kurumlarında yönetsel rasyonalite varsayımını kabul ederek stratejiyi örgütsel tercihlerle biçimlenen bir planlama alanı olarak görmektedirler.

Hansen ve Jacobsen ise geleneksel strateji tipolojilerinin (Miles & Snow, Porter) fazla kuramsal, durağan ve soyut olduğunu belirtmektedirler. Bunun yerine strateji sürecini pratikler, aktörler, karar araçları ve bağlam içi uygulamalar üzerinden analiz etmeyi önerirler. Yazarlara göre strateji içeriği, hem dış çevresel faktörler hem de içsel meseleler ile eşzamanlı olarak şekillenen dinamik bir yapı olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, stratejinin kamu kurumlarında yalnızca plan ya da modelle değil, kurumsal gündelik uygulamalarla üretildiğini savunmaktadır. Hansen & Jacobsen, geleneksel tipolojileri fazla soyut, yapay ve özel sektöre özgü bulmaktadır. Stratejiye daha bağlamsal ve uygulamaya dönük bir yaklaşım benimseyerek, aktörlerin gündelik uygulamalarını, kullandıkları araçları ve stratejik kararları şekillendiren içsel-dışsal faktörleri analiz etmeye yönelmektedirler. Bu yönüyle, strateji literatüründe “büyük kuramlar” yerine “yerel pratikler”e odaklanmayı tercih etmektedirler. Böylece kamu sektöründe stratejiyi anlamak için iki farklı metodolojik bakış açısı ortaya çıkmaktadır: Biri yapısal ve bütünleştirici (Boyne & Walker); diğeri ise bağlamsal ve etkileşimsel (Hansen & Jacobsen). Bu karşılaştırma, kamu yönetiminde stratejiyi analiz ederken bir yanda yapılandırılmış ve kuramsal modelleme (Boyne & Walker) ile öte yanda pratik, etkileşimli ve bağlamsal bir strateji üretimi anlayışı (Hansen & Jacobsen) arasında bir metodolojik fark olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo-2’de bu farklılığın unsurları ele alınmaktadır.

Tablo 2: İşletme alanı referansı nispetinde kamuda stratejik yönetim yaklaşımlarının karşılaştırılması

Kriter/boyut	Boyne & Walker (2004)	Hansen & Jacobsen (2022)
Teorik temel	Miles & Snow + Porter	Strategy-as-Practice + Strategic Issues literatürü
Model yaklaşımı	Tipoloji ve strateji düzeylerini birleştiren sistematik çerçeve	Stratejiyi bağlamsal, uygulamaya dönük ve dinamik bir süreç olarak ele alır
Miles& Snow’a yaklaşım	Stratejik duruş (stance) kategorisi olarak merkeze alır, kamuya uyarlanabilir bulur	Kurumsal davranış kalıplarına mesafeli; strateji tipolojilerine değil, durumsal temalara odaklıdır
Porter’a yaklaşım	Porter’ın genel stratejilerini eylem düzeyinde uygulanabilir görür.	Porter’ı fazla soyut ve özel sektör odaklı görerek doğrudan benimsemez
Kuramsal Uyumlama Biçimi	İki özel sektör modelini birleştirerek kamuya aktarılabilirliğini savunur	Özel sektör modellerini sorgular , stratejiyi aktör-temelli, yerel uygulama olarak görür
Strateji süreci anlayışı	Daha çok yapısal strateji içeriği ve sonuçlara odaklıdır	Bağlamsal, aktör temelli ve uygulama odaklı

Boyne ve Walker (2004), strateji içeriğinin iki düzeyde kavramsallaştırılabileceğini iddia etmektedir. İlki, bir kuruluşun konumunu ve çevresi ile nasıl etkileşime girdiğini ortaya koyan ve “kuruluşun performansını sürdürmeye veya iyileştirmeye çalıştığı geniş yol” olarak tanımlanan “stratejik duruş”tur. İkinci strateji seviyesi ise bir kuruluşun duruşunu operasyonel hale getirmek için attığı belirli adımları içeren ve kısa vadede değişme olasılığı daha yüksek olan “stratejik eylemler” olarak adlandırmaktadırlar. Duruş ve eylemler birlikte bir kuruluşun strateji içeriğini oluşturmaktadır. Yazarlar özel sektör kuruluşlarının strateji içeriği hakkında geniş bir literatür geliştirmesine rağmen kamuda literatürün gelişmesine engel olarak üç sorun tanımlamışlardır. Bunlardan ilki sözde rekabet eden ancak aslında tamamlayıcı olan strateji tipolojileri arasında yanlış çatışmalar kurgulanmasıdır. İkincisi, farklı kuruluşları birbirinden bağımsız biçimde farklı kategorilere yerleştirmeyi amaçlayan basit ve tek boyutlu sınıflandırma sistemleridir. Literatürdeki son sorun ise kamu sektöründe yönetimin ayırt edici özelliklerini tanınamasıdır (Boyne & Walker, 2004, s. 232). Boyne ve Walker bu sorunları aşmak üzere tipolojilerini geliştirmişlerdir.

Boyne ve Walker tipolojilerini geliştirirken özel sektöre dönük olarak ortaya konulmuş iki tipolojiden de yararlanmaktadırlar: (i) Stratejik duruş tipolojisi için Miles ve Snow'un ayrımı; (ii) Stratejik eylemler için Porter'ın kategorileri. Bu iki modeli karşılaştırmalı biçimde ele almaktadırlar. Bu iki model literatürde genellikle birbirine rakip ya da çelişkili strateji sınıflandırmaları olarak sunulmuş olsa da yazarlar bu ikiliğin aslında sahte bir çelişki olduğunu öne sürmektedir. Onlara göre, bu iki model stratejinin farklı düzeylerine karşılık gelir ve dolayısıyla birbirini tamamlayıcı biçimde birlikte kullanılabilir niteliktedir. Miles ve Snow'un yaklaşımı, yöneticilerin çevresel koşullara verdikleri yanıtlar çerçevesinde örgütlerin uzun vadeli stratejik yönelimlerini tanımlamaktadır: Korumacı, keşifçi, çözümleyici ve reaktör. Bu yönelimler, örgütün çevresine nasıl yaklaştığını, yeniliğe ve istikrara ne ölçüde açık olduğunu ve rekabet karşısında nasıl bir duruş sergilediğini ortaya koymaktadır. Boyne ve Walker, bu modelin kendi çalışmalarındaki "stratejik duruş" kavramı ile doğrudan örtüştüğünü ifade etmektedirler. Buna karşılık, Porter örgütlerin başarıya ulaşmak için benimseyebilecekleri üç temel stratejik eylem biçimi olduğunu savunmaktadır: Maliyet liderliği, farklılaşma ve odaklanma. Bu stratejiler, daha çok örgütün pazar içindeki pozisyonlanması ve rekabet avantajı elde etme biçimiyle ilgilidir. Yazarlar, Porter'ın yaklaşımının "stratejik eylemler" kavramı ile örtüştüğünü belirterek, bu stratejilerin dar veya geniş pazarlarda nasıl uygulanabileceğini örnekler üzerinden açıklarlar. Boyne ve Walker, bu iki yaklaşımın aslında farklı stratejik analiz düzeylerine karşılık geldiğini ileri sürer: Miles ve Snow örgütsel davranışın temel stratejik yönelimini (örneğin, yenilikçi mi, savunmacı mı?) tanımlarken; Porter ise bu yönelimin nasıl uygulandığını, yani rekabetin hangi araçlarla (örneğin, fiyat, kalite, kapsam) gerçekleştirildiğini analiz etmektedir. Dolayısıyla yazarlar, bu iki modelin karşıt değil, birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu savunurlar. Bu da hem stratejik duruş hem de stratejik eylemin bir arada analiz edilmesini mümkün kılmaktadır (Boyne & Walker, 2004, s. 233).

Hansen ve Jacobsen, kamuda stratejik yönetimi ele aldıkları çalışmalarında stratejiye yaklaşımlarını literatürdeki daha geleneksel modellere kıyasla nasıl konumlandıklarını açık biçimde belirtmektedirler. Hansen ve Jacobsen'in stratejik yönetim anlayışı, stratejiyi daha çok uygulamaya dönük bir olgu olarak ele almaktadır ve bu yaklaşım, özellikle stratejik meseleler (strategic issues) literatürüne dayanmaktadır. Bu bakış açısı, stratejiyi yalnızca kuramsal olarak sınıflandırmakla kalmayıp, somut bağlamlara içkin pratik bir süreç olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla Hansen ve Jacobsen, strateji sürecinde yer alan aktörleri, onların kullandığı araçları ve karar alma dinamiklerini anlamaya odaklanmaktadır. Bu yönüyle, strateji içeriğini çoğunlukla Miles ve Snow'un tipolojisine ya da Porter'ın genel stratejilerine dayandıran geleneksel kamu yönetimi strateji literatüründen ayrılmaktadırlar. Diğer bir ifade ile yukarıda sözü edilen, Porter ile Miles ve Snow'un yaklaşımlarını birleştiren Boyne ve Walker'ın aksine bir teori üretmektedirler.

Yazarlar, stratejinin yalnızca içsel ya da dışsal unsurlarla sınırlı olmadığını, aksine bu iki yönün yakın etkileşim içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunurlar. Bu nedenle strateji içeriği, hem kurum içi unsurlar (örneğin öğretim kalitesi, öğrenci ve öğretmen refahı) hem de dışsal faktörler (örneğin öğrenci alımı ve büyüme) ışığında ele alınmalıdır. Ayrıca, strateji içeriğinde hangi konuların öncelikli olduğunun zamanla değişebileceği, yani farklı dönemlerde içsel ve dışsal temaların önem ağırlıklarının kayabileceği de vurgulanır. Bu da stratejik yönelimin statik değil, dönemsel olarak evrilen bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Strateji teorik sınıflandırmalar yerine pratik meselelerle ilişkilendirilmektedir. Böylelikle strateji içeriği hem kurum içi hem de çevresel faktörlerle birlikte anlamlı hale gelmektedir.

Yazarlar, kamuda stratejik yönetimi süreç ve içerik olarak ikiye ayırarak incelemektedirler. Yazarlar strateji sürecine stratejik kararların verilmesi, uygulanması ve değerlendirilmesi ile ilgilenen genel bir stratejik yönetim konusu olarak yaklaşmakta ve strateji

süreçlerinin literatürde soyutlama düzeyinde ele alındığı eleştirisini getirmektedirler. Onlara göre strateji süreçleri, ancak merkezileştirme ve biçimselleşme şeklinde iki yönlü olarak tanımlanırsa detaylandırılarak somut bir inceleme yapmak mümkün olabilecektir. Merkezileştirme, bir kuruluş içindeki gruplar arasında karar vermenin dağıtılması ve kapsamının ne olduğu ile ilgilidir. Bu aşama, işletmelerde CEO'lara ve üst yöneticilere karar verme parçalarının dağıtılması ile gerçekleştirilmektedir. Kamu sektörü söz konusu olduğunda ise karar verme, örgütün bir parçası olarak çalışanlara kadar sirayet edebilmektedir. Yazarlara göre, geleneksel strateji literatüründe kararlar genellikle üst yönetim ve CEO düzeyinde alınırken, kamu sektöründe çalışanların da stratejik kararlara katılımı söz konusu olabilmektedir. Biçimselleşme ise tamamen geçici olarak yapılmış bir düzenlemeden yazılı ve/veya sözleşmeli bir düzenlemeye doğru dağılımı içermektedir (Hansen & Jacobsen, 2016, s. 375). Bu aşama stratejik karar alma sürecinin ne ölçüde yapılandırılmış olduğu ile ilgilidir. Süreçler tamamen doğaçlama (ad hoc) şekilde gerçekleşebileceği gibi, sıkı biçimde yazılı belgelere ve sözleşmelere dayalı olarak da yürütülebilmektedir. Strateji içeriği ise strateji sürecinin bir ürünüdür ve verilen kararın özelliklerini temsil etmektedir. Miles ve Snow ile Porter'ın tipolojisinden hareketle stratejiyi bir uygulama olarak gören (strategy-as-practice) literatür, süreç ve içerik arasında genellikle sürece odaklanmakta; strateji içeriğini ise dar bir alandan kısıtlı bir bakış sağladığı için merkeze almamaktadır (Hansen & Jacobsen, 2016, s. 376). Bu yaklaşım, kamu sektöründe strateji süreçlerinin çok katmanlı, bağlamsal ve dinamik doğasını anlamak için önemlidir. Strateji, yalnızca belirli hedeflerin tanımlanması değil, bu hedeflere ulaşma yolunda kimlerin, nasıl ve hangi araçlarla karar aldığına dair derinlemesine bir analiz gerektirir. Bu nedenle Hansen ve Jacobsen'in çalışması, kamu strateji literatürüne mikro düzeyli, bağlamsal ve katılımcı bir bakış kazandırmaktadır.

Höglund vd. kamu değerinin uygulanmada nasıl tanımlandığını ve yönetim süreçlerine entegre edilerek nasıl somutlaştığını İsveç'teki bir örnekölay üzerinden ele aldıkları makalelerinde literatür değerlendirmesine de yer vermişlerdir. Yazarlar literatürde stratejik yönetim uygulamalarına yönelik çalışmaların yoğunlukla Miles ve Snow'un (1978) tipolojisi ile Porter'ın (1985) beş kuvvet modelinin baz alındığını vurgulamaktadırlar. Yazarların tespitlerine göre daha az sayıdaki çalışma ise stratejik planlama süreçleri, aktör ağ teorisi uygulamaları, stratejinin mikro süreçleri ve strateji yapımındaki araçlarla ilgilenmektedir (Höglund, Caicedo, Martensson, & Svardsten, 2018, s. 823). Bu tespiti ilave olarak, kamu değerine dayanan yaklaşımların da geliştirildiği, bu çerçevede stratejik yönetim süreçlerinin yalnızca performans ve verimlilikle sınırlı kalmayıp, toplumsal fayda, vatandaş katılımı ve meşruiyet gibi normatif hedefleri de içerecek şekilde yeniden tasarlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, bir sonraki bölümde kamu değeri ve stratejik üçgen yaklaşımı ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Kamu Değeri ve Stratejik Üçgen Temelli Tipolojiler

Kamu sektöründe stratejik yönetim anlayışının özel sektörden temel farkı, karar alma süreçlerinin yalnızca ekonomik performansa değil, aynı zamanda demokratik meşruiyet, kamu yararı ve sosyal etkiler gibi çok boyutlu hedeflere dayanmasıdır. Bu durum, özel sektöre ait strateji modellerinin kamuya doğrudan aktarımını sorgulayan ve alternatif modeller geliştirmeye çalışan yaklaşımların doğmasına neden olmuştur. Bu çerçevede en etkili ve özgün modellerden biri, Mark H. Moore'un 1995 yılında geliştirdiği "kamu değeri" ve "stratejik üçgen" yaklaşımıdır. Moore, kamu yöneticilerini sadece politika uygulayıcıları değil, aynı zamanda kamu değerini keşfeden, tanımlayan ve inşa eden stratejik aktörler olarak konumlandırır. Moore'un stratejik üçgen modeli, kamu değerinin üretilebilmesi için üç temel boyutun birbiriyle uyumlu olması gerektiğini ileri sürer: i) siyasal ve hukuki meşruiyeti sağlayan "yetkilendirme ortamı", ii) toplum için anlamlı ve önemli görülen "kamu değeri, iii)

örgütsel hedeflerin gerçekleştirilebilirliğini belirleyen "operasyonel kapasite". Moore'a göre, kamu yöneticileri bu üç unsur arasında stratejik bir denge kurmalı; kamu yararına olanı tanımlayabilmeli, siyasal destek bulmalı ve bunu gerçekleştirecek kurumsal araçlara sahip olmalıdır. Böylece kamu yöneticisi, yalnızca süreci yöneten bir teknisyen değil, değer üreten bir stratejist haline gelir (Moore, 1995).

Stratejik yönetimde kamu değeri kavramının öne çıkarılması, kamusal bağlamın özel sektörden farklı olduğu fikrinden hareketle, bu farkın yaratabileceği eksikleri gidermeye odaklanmaktadır. Kavramın geliştiricisi olan Moore (1995), kamu ve özel kuruluşlar doğaları ve amaçları yönünden temel farklılıklar içerdiğinden, özel sektör stratejik yönetim araçlarını kamuya doğrudan eklemeyi eleştirmektedir. Bunun yerine kamusal örgütlenmelerin değer üretmesini sağlayacak farklı yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Kamuda stratejik yönetim, özel sektördeki gibi profesyonellerin amaçları ve müşterilerin isteklerini değil; siyasi süreçle ifade bulan kolektif istekleri gidermeye dönük bir süreçtir. Kamu değeri kavramında kamu yöneticileri bireysel çıkarları bulunan ajanlardan ziyade kolektif çıkarlarla tanımlanmaktadır. Moore'un analizinde kamu yöneticileri başkalarıyla birlikte kamu değerini keşfetmeye, tanımlamaya ve üretmeye çalışan kaşifler olarak görülmektedir. Böylelikle zorunlu amaçlara ulaşmak için sadece araçlar tasarlamak yerine, neyin değerli olacağını keşfetmeye ve tanımlamaya yardımcı olan önemli ajanlar haline gelmektedirler. Ürettiklerinin değerine, araçlarının etkinliğine ve uygunluğuna bakmaktadırlar. Sadece sürecin devamlılığını sağlamak yerine, kamu kuruluşlarının neyi nasıl yaptığını değiştirme ve geliştirmede önemli rolleri bulunmaktadır. Yöneticilerin, kamu değerini tanımlamasının yanı sıra kamu örgütünün işleyişini yeniden yapılandıracak politika yapımına etkin şekilde dahil olmaları beklenmektedir. Bu görüşe göre kamu yöneticileri "teknisyenden ziyade stratejist" olmaktadır (Moore, 1995, s. 20).

Moore'un stratejik yönetim sürecinde yöneticiye çok fazla önem atfeden görüşü, geleneksel kamu yönetimi anlayışı ile çelişmektedir. Moore'un yaklaşımı aynı zamanda devletin farklı biçimlerde konumlanabileceğini de kabul etmektedir. Bu yaklaşım, devlet kurumlarının kimi zaman yön veren, kimi zaman doğrudan uygulayan; kimi zaman ortak olarak sürece katılan, kimi zaman ise geri planda kalan; kimi zaman toplayıcı, kimi zaman ise katalizör ya da işbirlikçi roller üstlenebileceğini kabul etmeyi gerektirmektedir (Bryson, Crosby, & Bloomberg, 2014, s. 448). Moore'a göre atanmışları seçilmişler lehine baskılayan görüş, bürokratları inisiyatif alma kapasitesinden alıkoymaktadır. Oysa kamu değeri anlayışı ile yöneticilerin değer üretme arayışına katkı sunması sağlanmalıdır. Bu katkı üç boyutta beklenmektedir: i) neyin değerli ve etkili olacağına dair önemli yargılar; ii) politik beklentilerin teşhisi; iii) operasyonel olarak neyin uygulanabilir olduğuna dair keskin hesaplamalar. Bu üç konuda katkı sunan yöneticiler, siyaseti, örgütün esas içeriğini ve yönetimi bir üçgen olarak bütünleştirmenin bir yolunu bularak kamu değeri üretebileceklerdir (Moore, 1995, s. 22). Bu yaklaşım stratejik üçgen ile ifadesini bulmaktadır. Üçgen, yöneticilerin örgütsel amaca ilişkin vizyonlarının yeterliliğini tespit etmek için üç sorunun yanıtına önem atfetmektedir. Bu sorular, belirlenen amacın kamu için değerli olup olmadığı, siyasi ve hukuki açıdan desteklenip desteklenemeyeceği ve son olarak yönetsel açıdan uygulanabilir olup olmadığıdır. Stratejik üçgen bu sorular etrafında yöneticiye vizyonunu gerçekleştirmesi için temel sorumluluklarını açık bir biçimde göstermektedir (Moore, 1995, s. 22-23). Stratejik üçgen meşru ve politik olarak sürdürülebilir olmalı, önemli ölçüde değer üretmeyi hedeflemeli ve yönetsel olarak uygulanabilir olmalıdır. Strateji, bu üç boyutun aralarındaki uyumu yükseltmeye yönelik olarak geliştirilmektedir.

Stratejik üçgenin içeriğinde meşruiyet ortamı, kamusal değer üretme ve operasyonel kapasiteden söz edilmektedir. İlk olarak yetkilendirme ortamı, bir kamu kuruluşunun faaliyete

geçmesini izin ve kaynak sağlama yoluyla gerçekleştiren ve böylelikle faaliyette büyük pay sahibi olan (politikacılar, yerel veya ulusal olarak seçilmiş yetkililer, mali veya yasal sorumluluğa sahip üst düzey memurlar, düzenleyici yetkililer, sendikalar, çıkar grupları ve medya gibi) aktörleri kapsamaktadır. Bir diğer deyişle kamu yöneticilerinin takdir yetkisinin gerçekleşeceği alanı ifade etmektedir. Bu bağlamda kamu yöneticilerinin öncelikli hedefi, sorumlu oldukları kamu kurumunun sürekliliğini güvence altına alacak toplumsal desteği sağlamak ve meşruiyetini pekiştirmektir. Yöneticilerin kendilerine meşruiyet sağlayan ortamın talep ve beklentilerinin değişmesi karşısında hızlı yanıtlar oluşturarak yeni duruma uyum göstermeleri beklenmektedir (Höglund, Martensson, & Thomson, 2021, s. 1612-1613).

Görüleceği üzere kamu değeri yaklaşımı, yönetim-siyaset ayrımını yöneticiler bağlamında atanmış- seçilmiş geriliminden uzaklaştırmaya çalışmaktadır. Kamu değeri yaklaşımı, değer üretme noktasında kamu yöneticileri ile politikacıların sorumluluğunu ve alanını eşitlemektedir. Stratejik üçgende kamusal değer üretme ise performans ölçümüyle ilişkili olarak ortaya konulmaktadır. Kamusal değer yaratma, stratejik amaç ve hedefler ile girdi, süreç, çıktı ve sonuç ölçümlerinin bir kombinasyonu üzerinden kamu kuruluşu için neyin önemli olduğunun bulunmasına dayanmaktadır. Bu ölçümler sonucunda kamusal değer, seçilmiş politikacıların, atanmış bürokratların ve önemli paydaşların dahil olduğu müzakere yoluyla kolektif olarak inşa edilmektedir. Son olarak operasyonel kapasite ise kamu yöneticilerinin kamu örgütlenmesinin içine odaklanmalarını gerektirmektedir. Meşruiyetin sağlanması, kamu yöneticilerini yukarıya doğru – yani siyasi otoriteler ve karar vericiler nezdinde – yönetmeye yöneltirken; kamusal değer yaratımının çok paydaşlı yapısı, yöneticileri dışa doğru, yani vatandaşlar ve sivil toplum gibi dış aktörlerle etkileşime açık bir yönetime zorlamaktadır. Öte yandan, operasyonel kapasite ise kamu yöneticisinin örgüt içi süreçlere, yani içe dönük bir yönetime odaklanmasını gerektirir. (Höglund, Caicedo, Martensson, & Svardsten, 2018, s. 813).

Son yıllarda bilim insanları stratejik yönetim üçgenini inceleme noktasında artan bir ilgi göstermektedirler. Stratejik üçgen, politikacıların yetkilendirme ortamı, dış organlarla işbirliği ve vatandaşlar için uzun vadeli stratejik değer yaratma potansiyelini bir araya getirdiği için pek çok avantaj içermektedir. Stratejik üçgen, bileşenleri arasındaki uyumu değerlendirme ve uygulamaya yönelik anlamlı sonuçlar üretme kapasitesine sahip olmasına karşın, ampirik çalışmalarda yeterince ele alınmamıştır. Höglund ve arkadaşlarına göre bunun temel nedeni, kamu değeri kavramının analitik bir çerçeve sunmaktan ziyade normatif bir yaklaşım olarak değerlendirilmesidir (Höglund, Martensson, & Thomson, 2021, s. 1609).

McBain ve Smith'in (2010) çalışması, Moore'un (1995) üç temel yönetim boyutuna dayanan stratejik üçgen modelini — meşruiyet ve destek, kamusal değer üretimi ve operasyonel kapasite — kamu sektörü için stratejik yönetimin analizinde temel bir çerçeve olarak benimsemiş ve kendi bağlamlarında yeniden yapılandırarak uygulamıştır. Yazarlar, kamu yönetiminde stratejik süreci şekillendiren üç ana "yönetim boyutu" önermektedir: Politik, işbirlikçi ve operasyonel. Politik boyut, kamu yöneticisinin siyasi meşruiyet ve destek sağlamasını; işbirlikçi boyut, paydaşlarla ağ temelli ilişkilerin kurulmasını; operasyonel boyut ise hizmet sunumunun etkinlik ve verimlilik açısından yönetilmesini ifade etmektedir. Bu boyutların her biri, kurum içinde farklı düzeylerdeki aktörler tarafından üstlenilmektedir. En üst düzey yöneticiler siyasi ilişkileri ve genel yönelimi belirlerken; orta kademe yöneticiler iş birliği ilişkilerini koordine etmekte ve operasyonel süreçlerle köprü kurmaktadır; alt kademe çalışanlar ise operasyonel kapasitenin uygulayıcıları olarak konumlanmaktadır. Çalışmada, stratejik üçgenin bu üç yönetim boyutu arasında denge kurarak kamu değeri yaratmayı amaçladığı vurgulanmakta, bu dengenin ise yalnızca sabit bir modelle değil, art arda geliştirilen taktiksel adımlar ve uyarlamalar yoluyla sağlanabileceği ifade edilmektedir (McBain & Smith,

2010, s. 4-5). Ayrıca çalışmada, stratejik üçgenin boyutlarının strateji sürecinin farklı evrelerinde değişen ağırlıklarda etkili olduğu da gözlemlenmiştir. Stratejinin formülasyon aşamasında politik boyut belirleyici olmuş; stratejik yönelim büyük ölçüde üst yönetimin ulusal ve uluslararası politik gelişmelere uyum sağlama çabasıyla şekillenmiştir. Bu süreçte, özellikle uluslararasılaşma ve kurumsal geleceği güvence altına alma temaları öne çıkmıştır. Uygulama ve uyarlama aşamalarında ise iş birliği ve operasyonel boyutlar ön plandadır. İşbirlikçi yönetim, başta kurumun iş ortakları ve müşteri konumundaki paydaşlarla kurulan ilişkiler olmak üzere, stratejinin başarısında kritik rol oynamıştır. Operasyonel kapasite ise kurumsal yetkinliklerin geliştirilmesi, personel eğitimi ve süreç iyileştirmeleri gibi taktiksel adımlarla desteklenmiştir. Böylece bu çalışmada stratejik üçgen, yalnızca sabit bir denge değil, zaman içinde yeniden biçimlenen ve esnek uyarlamalarla sürdürülen bir yönetsel çerçeve olarak değerlendirilmiştir (McBain & Smith, 2010, s. 6-7). Sonuç olarak, stratejik üçgen yaklaşımı kamu yöneticilerinin kamu değeri üretme sürecindeki çok boyutlu sorumluluklarını bütüncül biçimde kavramsallaştırmaktadır. McBain ve Smith'in çalışması bu modelin uygulamada esnek ve uyarlanabilir bir yönetim aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, kamu stratejisinin farklı bağlamsal ihtiyaçlara göre biçimlendirilebilmesi için kamu değeri temelli olmayan alternatif strateji tipolojilerinin de değerlendirilmesi gerekmektedir.

Alternatif Tipolojiler

Stratejik yönetimin kamu sektörü bağlamında uygulanabilirliğini tartışan literatür, özellikle 2000'li yıllardan itibaren özel sektörden aktarılan modellerin sınırlarını tartışmaya açmış ve yeni kavramsal araçlara duyulan ihtiyacı vurgulamıştır. Moore'un kamu değeri yaklaşımı ile, stratejik üçgenin sunduğu çerçeve kamuya özgü stratejik düşünmenin kapısını aralarken, uygulamaya dönük çözüm önerilerinin çeşitlenmesini de beraberinde getirmiştir. Söz konusu bu çeşitlenme, kamu sektörünün karmaşık yapısı, çoklu paydaş yapısı, politika yapım süreçleriyle iç içe geçmişliği ve hesap verebilirlik gibi normatif yükümlülükleri göz önüne alındığında kaçınılmaz bir gelişmedir. Bu bağlamda, literatüre bakıldığında stratejik yönetimin kamuya özgü yönlerine odaklanan bir dizi alternatif tipolojinin geliştirilmiş olduğu görülmektedir. Bu tipolojiler, Moore'un stratejik üçgenine eklenen teorik katkılar kadar, kamu sektörünün yapısal özgünlüklerinden türeyen sınıflandırma çabalarını da içermektedir. Aşağıda incelenecek olan beş farklı sınıflandırma hem kuramsal çeşitliliği hem de kamusal bağlamda stratejik yönetim pratiğini anlamaya yönelik farklı bakış açılarını temsil etmektedir. Olsen ve Eadie'nin planlama bileşenleri üzerinden yaptığı yapılandırma; Bozeman'ın "kamusallık" kavramından hareketle Nutt ve Backoff tarafından geliştirilen ayrım şeması; Stewart'ın Westminster sistemine özgü üç düzeyli ayrımı; Bryson'ın stratejik tepkisellik modeli; ve son olarak Favoreu ve arkadaşlarının rasyonel, politik ve işbirlikçi yaklaşımlar etrafında şekillenen çerçevesi stratejik yönetimin kamuda nasıl farklı boyutlarda anlaşıldığını ve yorumlandığını göstermektedir. Tablo-3 bu sınıflandırmaların temel özelliklerini göstermektedir.

Tablo 3: Kamuda Stratejik Yönetim Tipolojileri

Tipoloji Sahibi	Temel Odak	Kamuya Özgü Vurgu	Öne Çıkan Kavramlar
Olsen & Eadie (1982)	Planlama Süreci Birleşenleri (A-B-C Yapısı)	Planlama Unsurlarının Bütüncül Kurgusu	A Noktasından C'ye Giden Strateji Kurgusu
Nutt & Backoff (1993)	Kamusalılık Düzeyi Üzerinden Ayrım: Çevresel, İşlemsel, İçsel Faktörler	Kamu- Özel Ayrımı, Yetkilendirme, Hesap Verebilirlik	Kamusalılık, Çevresel ve İşlemsel Kısıtlar
Stewart (2004)	Westminster Sistemi Bağlamında Üç Düzey: Politika, Örgütsel, Yönetimsel	Siyaset- Yönetim Ayrımının Stratejiye Etkisi	Politik, Örgütsel ve Yönetimsel Düzlemde Strateji
Bryson (2011)	Kuruluşların Stratejik Yanıt Kapasiteleri	Belirsizlik ve Karmaşaya Karşı Adaptif Strateji Geliştirme	Stratejik Düşünme
Favoreu v.d. (2016)	Rasyonel, Politik, İşbirlikçi Yaklaşımlar	Stratejik Yönetimin Kamudaki Doğası ve Evrimi	Sınırlı Rasyonellik, Müzakere, İşbirliği

Alternatif tipolojilerden ilki görece erken tarihli bir stratejik planlama birleşenleri analizidir. Olsen ve Eadie'ye göre stratejik planlama üç parça ile tanımlanmaktadır: Nerede olduğunuz (A), nereye gitmek istediğiniz (B) ve oraya nasıl gideceğiniz (C). Bir kuruluşun insan kaynakları ve becerileri, ilişkileri, misyonu, yapısı ve sistemleri, iletişimi, programları ve hizmetleri, bütçeleri ve diğer desteklerinin tümü A ve B'nin içeriğini oluşturmaktadır. C'nin içeriği ise stratejik plandır. Hedeflenen noktaya nasıl varılacağını gösteren planlar yeniden tasarlama ve yapılandırma için gerekli araçları ve bütçe tahsislerini içermektedir. A'dan C'ye ulaşmak, vizyon, misyon ve hedefleri netleştirmeyi içerir. Bu da tam olarak strateji formülasyonu sürecidir, C'den B'ye gitmek ise stratejinin uygulamasıdır (Olsen & Eadie, 1982, s. 4-5).

İkinci olarak ele aldığımız kamuda stratejik yönetim tipolojisi, Bozeman'ın "kamuya ait olma" (publicness) kavramından ileri gelmektedir. Bu kavram bir dereceye kadar kamu otoritesinden etkilendiğinden, tüm kuruluşların kamu olması fikrine dayanmaktadır. Bu kavram kamu-özel ayrımını bulanıklaştırmaktadır. Böylelikle kamusal örgütlenme devlet kurumları ile eşanlamlı olmaktan çıkıp kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve özel sektörü de kapsayacak biçimde genişlemektedir (Bozeman, 2004, s. 5). Tüm örgütlenme biçimlerini kamuya ait kabul etmek aşırı bir genelleme içerse de, bu görüş, tüm kuruluşlarda kamusal yönleri dikkate alınmasının gerekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca tüm örgütlenmeler kamu yönleri içerse de kamu sektöründeki kamusal yönleri diğerlerinden ayırt edici kılan özelliklerin neler olduğunu keşfetmeye yaramaktadır. Bozeman, üç değişkene bakılarak bir örgütün kamu veya özel olarak nitelenebileceğini ifade etmektedir. Kolektif mülkiyet seviyesi, devlet finansmanı seviyesi ve yöneticilerin davranışlarının piyasa güçleri yerine politika odakları tarafından sınırlanma derecesi arttıkça kuruluşun kamu olarak tanımlanması mümkün olmaktadır (Boyne & Walker, 2004, s. 236). Nutt ve Backoff, Bozeman'ın kamu kavramından yola çıkarak stratejik yönetimde sıklıkla gözden kaçırılan önemli hususlar olarak kamu otoritesinden kaynaklanan kısıtlamaların ve yetkilendirmelerin de dikkate alınması gerekliliğini vurgulamaktadır (Nutt & Backoff, 1993, s. 210). Yazarlara göre kamuda stratejik yönetimin, özel sektör stratejisinde gerek dahi duyulmayan özgün ve karmaşık yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle özel sektör yaklaşımı olarak stratejik yönetimi kamuya uyarlama noktasında evrensel biçimde genel hatlarıyla sınıflandırılmış bulunan kamu- özel ayrımı şemasından yola çıkılması gerekmektedir. Yazarlara göre stratejik yönetim literatürü kamu- özel ayrımını teoride yeterince işleyememiş

durumdadır. Kamu- özel ayrımı şemasındaki her bir değişkenin hem stratejik yönetimin sonuçlarını nitelendirmek veya tahmin etmek için açıklayıcı çalışmalarda hem de iç değişkenler olarak kullanılan bu önermeleri test edecek tanımlayıcı çalışmalarda kullanılabileceği sonucuna varmaktadırlar (Nutt & Backoff, 1993, s. 230).

Nutt ve Backoff, stratejik yönetim eyleminde çıkarlarını tatmin etmeye çalışan kamu kuruluşları için yetkilendirme ortamı ve birbirine bağımlı aktörlerin bir pazar olarak kabul edilebileceğini öne sürmektedirler. Yazarlar, kamu kuruluşlarını çevresel ve işlemsel faktörler ile iç süreçler açısından özel kuruluşlardan ayırmaktadırlar. Çevresel faktörler, siyasi seviyenin etkisini ve kamu kuruluşlarının sosyal hedeflere ulaşmak için iş birliği yapmasını bekleyen kilit aktörlerin ve fon sağlayıcıların yasal yetkileri ve piyasa güçleri tarafından kamu kuruluşlarına uygulanan kısıtlamalarını içermektedir. İşlemsel faktörler özel bir şirketten çok daha geniş olan etki kapsamına sahiptir. Tüm işlemlerin kamusal incelemesiyle hesap verebilirlik, adalet, açıklık, kapsayıcılık, dürüstlük gibi toplumsal değerleri içermektedir. İç süreçler olarak kamusal örgütlenmeye bakıldığında ise kâr elde etme gibi ortak bir payda bulunmadığından, hedef belirleme süreçleri çelişkili olduğu görülmektedir. Bu aşamada performansın ölçülmesini karmaşık ve zor bir hal almaktadır (Nutt & Backoff, 1993).

Üçüncü tipoloji Westminster ülke deneyimlerinden çıkan sonuçlarla oluşturulmuştur. Stewart, siyaset ve yönetim arasındaki ilişkinin niteliği itibarıyla Westminster sistemlerinde stratejik yönetimin kapsamını oluşturabilecek üç düzeyden söz etmektedir. Bunlardan ilki politika (policy anlamında- siyasa-) stratejisidir. Politika stratejisi, bakanlıkların ve kamu kurumlarının politika geliştirme ve uygulamaya koyma süreçlerindeki ilişkileri ifade etmektedir. Bu bakımdan hükümetin değiştirmek istediği şeyleri ve bunların kamu kurumları aracılığı ile nasıl hayata geçirileceğini ifade eder. Bu strateji türünün özel sektörde doğrudan karşılık gelen bir benzeri bulunmamaktadır. Stewart, ampirik verilere dayanarak, uygulamada politika stratejisinin bakanlıklarla ilişkileri geçici olan ve çoğu zaman kısa vadeli, sıklıkla medyanın yönlendirdiği öncelikler belirleyen bakanlık danışmanlarına bırakıldığını tespit etmektedir (Stewart, 2004, s. 19). İkinci strateji tipi örgütsel stratejidir. Kuruluşun paydaşlarının ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak için yaptığı eylemler olarak tanımlanmaktadır. Bu haliyle, özel sektördeki stratejiyle benzerlik taşımaktadır. Örgütsel strateji politika stratejilerinden türetilmesi beklenen ikincil kalan bir strateji tipidir. Son olarak yönetsel strateji ise, bütçe oluşturma ve raporlamanın teknik faaliyetleri, çeşitli operasyonel karar verme ve kararlaştırılan hedeflere ulaşmak için kaynakların konuşlandırılması gibi stratejik konuları içermektedir (Stewart, 2004, s. 20). Stewart'ın kurguladığı strateji düzlemi, Westminster sistemlerindeki siyaset- yönetim ayrımı bağlamında seçilmişlerin öne çıkması ve bürokrasinin sınırlandırılması gibi temel özellikleri yansıtmaktadır. Westminster sistemlerinde YKİ'nin dümen tutan devlet anlayışı bağlamında kamu kuruluşlarının yönlendirmeye ne zaman dahil olacağı belirsizdir. Üstelik mevcut siyasi ve yönetsel kültür itibarıyla "kamu kuruluşlarının dümen tutmaya dahil edilmesi gerekli midir?" sorusu gündeme gelmektedir (Stewart, 2004, s. 21).

Dördüncü tipoloji kamuda stratejik yönetim uygulamalarının sorunlarına odaklanarak bu sorunlara geliştirilecek yanıtlar üzerinden bir tipoloji oluşturmaktadır. Bryson'a göre kamu kuruluşları ve kâr amacı gütmeyen kuruluşların faaliyet gösterdiği ortamlardaki belirsizlikler bu kuruluşların 4 farklı biçimde yanıt geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. Birincisi, bu kuruluşlar daha önce hiç olmadığı kadar stratejik düşünmeli, hareket etmeli ve öğrenmelidir. İkincisi, değişen koşullarıyla başa çıkmak için içgörülerini etkili stratejilere aktarmaları gerekmektedir. Üçüncüsü, stratejilerinin benimsenmesi ve uygulanması için zemin hazırlamak için gerekli gerekçeleri geliştirmelidirler. Dördüncüsü, arzu edilen stratejileri benimseyecek ve uygulama sırasında koruyacak kadar büyük ve güçlü koalisyonlar inşa etmelidirler. Amerikan

yönetim gerçekliğinin yazarın ifadesiyle son 25 yıllık görünümü² bu değişikliklere ihtiyaç duymaktadır. Buna ulaşmanın yolu olarak da stratejik planlama aracının etkin kullanımını önermektedir (Bryson, 2011, s. 1). Bryson’a göre stratejik planlamayı iyi yapmak için A, B ve C’nin birbirine nasıl bağlanmaları gerektiği bulunmalıdır. Bu da stratejik planlamanın tek bir şey değil; bir dizi kavram, prosedür ve araç olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Bryson, 2011, s. 6-7).

Stratejik yönetimin kamuda uygulanma sorunlarını aşmak üzere zaman içinde pek çok strateji tipolojisi geliştirilmiştir, tipolojiler stratejiyi, (insan) aktörlerin ve insan olmayan aktörlerin gerçekleştirdiği bir uygulama olarak değil; bir varlık - bir kuruluşun sahip olduğu bir şey- olarak görmektedirler. Araştırmaların çoğu bir varlık olarak stratejik yönetime odaklanmış gibi görünürken, çok daha azı bir uygulama olarak stratejik yönetimle ilgilenmiştir (Bryson, Berry, & Yang, 2010, s. 11). Toplumsal mekanizmaların gözden kaçırılmasına neden olan bu yaklaşım, tipolojilerin uygulamaya geçirilebilmesini şüpheli hale getirmekte ve böylelikle teorik düzeyde kalmalarına neden olmaktadır.

Son olarak Favoreu ve arkadaşları (2016) kamu sektöründe stratejik yönetimi tartıştıkları çalışmalarında üç yaklaşım etrafında stratejik yönetime odaklanmaktadır: Kamu sektöründe strateji formülasyon süreçlerini tümüyle rasyonel bir bakış açısıyla ele alan yaklaşım, sınırlı rasyonelliğin kabulüne dayanan politik yaklaşım ile son olarak hükümet, kamu kurumları ve diğer paydaşların iş birliğine dayanan yaklaşım. Bu yaklaşımlardan ilki, rasyonel biçimde stratejik planlama aşamalarını göstererek kamu yönetiminde stratejik yönetimin nasıl uygulanacağı sorusuna ilk ve kapsamlı reçeteyi veren yaklaşımdır. Kararların mutlak rasyonelliği ve seçimlerin optimizasyonu varsayımına dayanan yaklaşıma göre strateji tasarımı, nesnellik ve rasyonellikle donatılmış biçimde etkinliği garantileyen bir sürecin ürünüdür (Favoreu, Carassus, & Christophe, 2016, s. 437). Lakin politika yapıcılarının mutlak rasyonelliği yerine her bireye özgü kısıtlamalar ve sınırlı rasyonellik söz konusudur. Ayrıca stratejik planlamayı iç-dış çevre analizinden başlayarak oluşturma, uygulama ve nihayetinde izlemenin bir prosedür olarak verilmesi bir gereklilik olsa da stratejik yönetimin tümü değildir. Bu nedenle politika kararlarını da görüş alanına çeken politik yaklaşım devreye girmiştir. Kamu yönetiminde stratejinin homojen bir yapısı bulunmadığına ve örgütsel amaçların birden fazla bireysel amaçla yönlendirilebileceğine dayanan yaklaşım, stratejik yönetimi sürekli bir pazarlık, müzakere ve çıkar gruplarının koalisyonu olarak incelemektedir (Favoreu, Carassus, & Christophe, 2016, s. 438). Görüldüğü gibi araştırmacılar, stratejik yönetimin kamuda uygulanabilirliğini pazar ekonomisinin mutlak sınırlıya çekilen varsayımları üzerinden tartışmaktadırlar. Bu iki yaklaşım, stratejik yönetim kamuda uygulanmaya başladığından beri literatürün temel bakış açılarını oluşturmuştur. Üçüncü olarak işbirlikçi yaklaşım ise son yıllarda stratejik yönetimin kamuda uygulanma sonuçları üzerinden aksayan yönleri görerek “nasıl iyileştirebiliriz?” sorusu etrafında bir çözüm önerisi olarak ortaya çıkmıştır.

Yazarlar, kuruluşların tek başına elde edemeyeceği sonuçları toplu halde elde etmek için örgüt içi ve örgütler arası iş birliği temelinde kaynakların, bilgi ve becerilerin paylaşılması ve dağıtımını temel almaktadır (Favoreu, Carassus, & Christophe, 2016, s. 441). Bu yaklaşım kamu yönetiminde klasik stratejik yönetim aşamalarına yeni süreç modellerini ve yukarı-aşağı akış (upstream- downstream) şemalarını eklemeyi gerektirmektedir. Yaklaşımların tümüne bakıldığında stratejik yönetimin kamuda uygulanma kapasitesini ölçmeye ve eksikleri gidererek geliştirmeye dayandığı görülmektedir. Yazarların üç yaklaşım olarak ele aldıkları

² Yayımlanma tarihi itibarıyla yazar, 1985 sonrasını kastetmektedir.

unsurları kamuda stratejik yönetimin doğuşu ve gelişme serüvenindeki üç aşama olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

İlk aşama kamu kuruluşlarında stratejik yönetimin özel sektör alanından geldiği haliyle kamusal özgünlükler dahil edilmeden doğrudan uyarlanmasına dayanmaktadır. İkinci aşama özel sektörden farklı olarak strateji oluşumunun politika yapım sürecine bağdaşık olduğuna ilişkin özgünlüğün dikkate alınmasına dayanmaktadır. Buna göre siyasi karar mekanizmasına çıkar gruplarının etki süreci de stratejik yönetimi bir parçası olarak ele alınmıştır. Son aşama ise stratejik yönetimde kamu kuruluşlarının ortak etkinliğini öne çıkaran iş birliği süreci olarak ele alınmaktadır. Kamu yönetiminin her bir parçasını birbirine bağımlı faktörler olarak görerek stratejik yönetimi gerçekleştirmenin yollarını arayan bu yaklaşım, koordinasyon, paydaş yönetimi, sosyal ağ analizi gibi farklı teorik akımlardan yararlanmaktadır. Stratejik yönetim somut olarak değerlendirildiğinde stratejik plan hazırlama rehberlerinin rasyonel yaklaşımın bir ürünü olduğunu tespit etmek mümkündür. Stratejik planlama sürecine, plana konu olan kamu politikası karar aşamasına ilişkin süreç mekanizmalarının da eklenmesi politik yaklaşımın bir parçasıdır. İşbirlikçi yaklaşım ise uygulamaya geçirilmiş bir teorik düzlemde ziyade ilerleyen yıllar için rasyonel ve politik yaklaşımın eksiklerini en aza indirip avantajlarını birleştirmeye dayanan bir öneri seti gibi görülmektedir.

Sonuç

Kamuda stratejik yönetimin uygulanabilirliği bir sorunsal olarak araştırmacıların önünde durmaktadır. Bu çalışma, sorunsalı literatür analizi düzeyinde irdelemek için kamuda stratejik yönetim anlayışının kuramsal temellerini ve uygulama sınırlarını tipolojik yaklaşımlar ekseninde analiz etmeyi amaçlamıştır. Literatür taramasına dayalı yöntemle gerçekleştirilen bu incelemede, öncelikle işletme disiplininde geliştirilmiş üç kurucu model –Chandler, Miles & Snow ve Porter– kamuya aktarım biçimleriyle ele alınmış; ardından kamu sektörüne özgü olarak geliştirilen kamu değeri yaklaşımı ve alternatif sınıflandırma modelleri karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir.

Stratejik yönetim anlayışı, özel sektör örgütlerinin tarihsel deneyimlerinden ve rekabetçi ihtiyaçlarından beslenerek gelişmiş; Chandler, Miles & Snow ve Porter gibi kuramsal katkılarla kurumsallaşmıştır. Bu modeller, özel sektör için strateji -yapı ilişkileri, örgütsel uyum biçimleri ve sektörel rekabet analizleri gibi alanlarda önemli katkılar sunmuştur. Ancak söz konusu tipolojiler, kamu sektörünün normatif hedefleri, çoklu paydaş yapısı ve siyasi denetim gibi ayırt edici özellikleriyle tam olarak örtüşmemektedir. Her ne kadar bazı yönleriyle (örneğin yönetsel davranış kalıpları veya dış çevre duyarlılığı gibi) kamuya uyarlanabilir unsurlar taşısalar da; bu tipolojiler kamu örgütlerinde stratejik yönetim süreçlerinin çok katmanlı doğasını bütüncül biçimde yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Chandler'ın strateji-öncelikli yapı kurgusu, kamu örgütlerinin önceden tanımlanmış yasal yapılarla çalıştığı göz önüne alındığında sınırlı bir geçerlilik sunarken; Porter'ın piyasa rekabetine dayalı analiz çerçevesi, kamu kurumlarının kâr odaklı olmaması nedeniyle bağlamdan uzak kalmaktadır. Buna karşılık Miles ve Snow'un stratejik duruş tipolojisi, örgüt davranışlarını esas alması açısından kamuya daha yakın durmakta, ancak yine de kamu yönetimi alanının karmaşıklığını sınırlı düzeyde karşılamaktadır. Bu modellerin kamu yönetimi bağlamında uygulanabilirliğini artırmaya yönelik literatürde yer alan Boyne & Walker gibi bütünleştirici ya da Hansen & Jacobsen gibi eleştirel yaklaşımlar, bu uyarlama çabasının kuramsal bir geçiş alanı oluşturduğunu göstermektedir. İşletme literatüründe geliştirilen strateji tipolojileri, kamu yönetimi alanı için önemli bir referans noktası sunmakta; ancak bu modellerin kamuya doğrudan aktarılması yerine, kamuya özgü bağlamsal, yönetsel ve normatif gereksinimleri dikkate alacak şekilde yeniden yorumlanması gerekmektedir. Kamu sektöründe stratejiyi anlamak ve uygulamak için

yalnızca işletme kaynaklı kalıplar yeterli olmadığı gibi kamuya özgü örgütsel gerçeklikleri yansıtan yeni tipolojik çerçevelere ihtiyaç duyulmaktadır.

Kamu yönetiminde stratejik yönetimin özel sektöre özgü kârlılık ve rekabet temelli modellerle sınırlı kalamayacağı yönündeki eleştiriler, kamuya özgü tipoloji geliştirme arayışlarını beraberinde getirmiştir. Kamu değerine ve stratejik üçgene dayalı bu tipolojik yaklaşımlar, kamu yönetiminde stratejik düşünmenin dönüşümünü temsil etmektedir. Bu yaklaşımlar, kamu sektöründe stratejiyi yalnızca kaynak tahsisi ya da performans yönetimi gibi teknik bir araç olarak değil; aynı zamanda demokratik hesap verebilirliğe, vatandaş katılımına ve toplumsal faydaya dayalı bir yönetsel vizyon olarak ele almaktadır. Bu yönüyle, kamu değerine dayalı modeller, stratejik yönetimin kamu sektörüne özgü doğasını kavramada önemli bir kavramsal zemin sunmakta; kamu kurumları için daha bütüncül, meşru ve etkili stratejik yönelimlerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

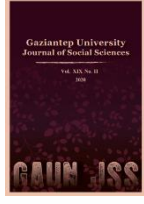
Stratejik yönetim alanında kamu sektörüne özel bir anlayış geliştirme çabası, yalnızca özel sektör kökenli modellerin uyarlanmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda kamu yönetiminin özgün yapısal, kültürel ve politik bağlamını esas alan alternatif tipoloji arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan literatür, stratejik yönetimi salt planlama ya da modelleme faaliyeti olarak değil; stratejik gündemlerin oluştuğu, aktörlerin karar araçlarını kullandığı ve stratejinin kurumsal pratiklerde üretildiği dinamik bir süreç olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu yaklaşımlar, kamu örgütlerinde strateji üretiminin yalnızca rasyonel planlama tekniklerine değil, aynı zamanda kurum içi mikro-politik süreçlere, aktör ilişkilerine ve örgütsel kültüre bağlı olarak şekillendiğini vurgulamaktadır. Alternatif tipolojilerin ortak noktası, kamu yönetiminde stratejiyi sabit, evrensel bir model olarak değil; bağlama göre şekillenen, aktörler arası etkileşimle oluşan ve kurumsal yapılarla birlikte evrilen bir süreç olarak görmeleridir. Bu yönüyle söz konusu yaklaşımlar, stratejik yönetimi teknik bir araç olmaktan çıkararak kamu yönetimi alanında bir kapasiteye dönüştürmektedir. Ayrıca, planlama, uygulama ve değerlendirme arasındaki çizgilerin katı biçimde ayrılmadığı, stratejinin çoğu zaman süreç içinde yeniden şekillendiği bir anlayışı temel almaktadırlar. Sonuç olarak, alternatif tipolojiler kamu sektöründe stratejik yönetim anlayışının çoğulculuk, esneklik ve bağlamsallık ilkeleri temelinde yeniden düşünülmesine katkı sunmaktadır. Bu çerçeveler, kamu stratejisinin yalnızca “ne yapılmalı?” sorusuna değil, “kim yapar?”, “nasıl yapar?” ve “hangi koşullarda işlerlik kazanır?” gibi sorulara da yanıt arayarak, kamu yönetiminin karmaşık doğasını yansıtan daha kapsayıcı bir kuramsal zemin sağlamaktadır.

Bu kapsamda çalışma, literatürdeki tipolojileri yalnızca kuramsal sınıflandırmalar olarak değil, aynı zamanda kamu sektörünün strateji üretme biçimlerini anlamaya yönelik analitik çerçeveler olarak değerlendirmiştir. Yöntemsel olarak çalışmanın sınırlılığı, analizlerin ampirik örneklerle desteklenmemesi ve uygulamadaki farklılıkların detaylı biçimde gözlemlenememesidir. Ancak buna rağmen, çalışmanın literatürdeki tipolojik çeşitliliği sistematik biçimde sınıflandırarak kamu stratejisi tartışmalarına kavramsal netlik kazandırdığı ve özellikle kamu değerine dayalı stratejik düşünmenin önemini vurguladığı söylenebilir. Gelecek çalışmalar için, bu kuramsal tipolojilerin farklı kamu kurumları bağlamında ampirik olarak sınanması ve uygulama süreçlerinde hangi aktörlerin hangi araçlarla stratejiye katkı sunduğunun analiz edilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Boyne, G. A., & Walker, R. M. (2010). Strategic management and public service performance: the way ahead. *Public Administration Review*, 70, 185-192.
- Boyne, G., & Walker, R. (2004). Strategy content and public service organizations. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 14(2), 231-252.

-
- Bozeman, B. (2004). *All organizations are public: bridging public and private organizational theories*. Washington DC: Beard Books.
- Bryson, J. (2011). *Strategic planning for public and nonprofit organizations*. New York: Wiley.
- Bryson, J., Crosby, B., & Bloomberg, L. (2014). Public value governance: moving beyond traditional public administration and the new public management. *Public Administration Review*, 445-456.
- Chandler, A. D. (1962). *Strategy and structure*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.
- Favoreu, C., Carassus, D., & Christophe, M. (2016). Strategic management in the public sector: a rational, political or collaborative approach? . *International Review of Administrative Sciences*, 82(3), 435-453.
- Höglund, L., Caicedo, M., Martensson, M., & Svardsten, F. (2018). Strategic management in the public sector: how tools enable and constrain strategy making. *International Public Management Journal*, 822-849.
- Höglund, L., Martensson, M., & Thomson, K. (2021). Strategic management, management control practices and public value creation: the strategic triangle in the swedish public sector . *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 34(7), 1608-1634.
- Hall, D. J., & Saias, M. A. (1980). Strategy follows structure! *Strategic Management Journal*, 1(2), 149-163.
- Hansen, J. R., & Jacobsen, C. (2016). Changing strategy processes and strategy content in public sector organizations? a longitudinal case study of npm reforms' influence on strategic management . *British Journal of Management*, 373-389.
- Kühl, S. (2023). Strategy is structure. a systems theory-based definition of strategy. *Journal of Organizational Sociology*, 1(3), 251-286.
- Mayer, J., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: found structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 340-363.
- McBain, L., & Smith, J. (2010). Strategic management in public sector. *E-Leader Signapore*, 1-11. Chinese American Scholars Association e-leader Signapore:: https://www.g-casa.com/conferences/singapore/papers_in_pdf/mon/McBain.pdf adresinden alındı
- Miles, R. E., & Snow, C. C. (1978). *Organizational strategy, structure, and process*. California: Stanford Business Books,(tıpkı basım 2003).
- Miles, R. E., Snow, C. C., Meyer, A. D., & Coleman, H. J. (1978). Organizational Strategy, structure, and process. *The Academy of Management Review*, 546-562.
- Moore, M. (1995). *Creating public value: strategic management in government* . Harvard: Harvard University Press.
- Nutt, P., & Backoff, R. W. (1993). Organizational publicness and its implications for strategic management. *Journal of Public Administration Research and Theory- JPART*, 3(2), 209-231.
- Olsen, J., & Eadie, D. (1982). *The game plan: governance with foresight*. Washington: Council of State Planning Agencies.
- Porter, M. E. (1979). How competitive forces shape strategy. *Harvard Business Review*, 57(2), 137-149.
- Porter, M. E. (1980). *Competitive strategy: techniques for analyzing industries and competitors*. New York: Free Press.
- Porter, M. E. (2008). The five competitive forces that shape strategy. *Harvard Business Review*, 25-40.
- Stewart, J. (2004). The meaning of strategy in the public sector. *Australian Journal of Public Administration*, 63(4), 16-21.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1686764

The Place of Syrian Migrants in the Labor Market and Their Socio-Economic Status in Türkiye

Türkiye’deki Suriyeli Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Yeri ve Sosyoekonomik Durumu

Atik ASLAN^{a*}

^a Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-3124-4414

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 29, 2025

Accepted: August 13, 2025

Key Words:

Syrian Migrants,
Migrant Entrepreneurship,
Socio-Economic Development,
Social Cohesion.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Nisan 2025

Kabul tarihi: 13 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Suriyeli Göçmenler,
Göçmen Girişimciliği,
Sosyo-Ekonomik Gelişme,
Sosyal Uyum.

ABSTRACT

Migration has both positive and negative effects on local population and on migrants themselves. “Working life relations” and “economic issues”, which are at the center of modern life, have an important place in the social adaptation and integration of migrants. In this study, the issue of “migration” and “immigration” has been evaluated as a multidimensional phenomenon based on the relevant literature. Within the context of the social potential of Syrian refugees along with economic elements, the role of immigrant entrepreneurship in labor markets, and the social adaptation and integration process have been interrogated in the article. According to the findings of long-term and comprehensive research reports, it has been seen that “migration” is a driving factor of social development; especially migration for economic reasons can make significant contributions to the destination countries destination countries for economic reasons. In many countries, international migrant workers constitute an important part of the labor force. Labor migration for employment both within and between countries is becoming increasingly dynamic. International migrant workers make up 4.9% of the global labor force. Inequality in the international migrant worker population persists, both in terms of gender and country of origin. Statistical data show that women migrant workers face more economic and social barriers in the country of origin. The problem of unemployment in labor markets in Türkiye has a historical background. However, with the mass migration of Syrians since 2011, the “unemployment problem” has been debated more and voiced by the actors of the political sphere. In this study, as the data in the relevant literature reveal, it has been determined that the majority of Syrian asylum-seekers in Türkiye are low-income earners; and that various injustices are experienced through their labor; that most of them are involved in unregistered work life; and that furthermore they work in labor-intensive sectors such as ‘textile, construction, and agriculture’.

ÖZ

Göçün, göçmenlerle birlikte göç edilen bölgedeki yerel nüfus üzerinde hem olumlu hem de olumsuz birçok etkisi bulunmaktadır. Göçmenlerin sosyal uyum ve entegrasyonunda modern yaşamın merkezinde yer alan “çalışma hayatı ilişkileri” ve “ekonomik konular” önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada ilgili literatürden hareketle çok boyutlu bir olgu olarak “göç” ve “göçmenlik” konusu; ekonomik unsurlarla birlikte Suriyeli sığınmacıların sahip olduğu sosyal potansiyel; işgücü piyasalarında göçmen girişimciliğinin rolü, sosyal uyum ve entegrasyon süreci bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Uzun süreli ve geniş kapsamlı yapılan araştırma raporlarındaki bulgulara göre “göçün” sosyal kalkınmanın itici bir unsuru olduğu; özellikle ekonomik nedenlerle yapılan göçlerin hedef ülkeler için önemli katkılar sağlayabildiği görülmektedir. Birçok ülkede, uluslararası göçmen işçiler, iş gücünün önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hem ülkeler içinde hem de ülkeler arasında istihdam amaçlı işgücü göçü giderek daha dinamik hale gelmektedir. Küresel iş gücünün % 4,9’u uluslararası göçmen işçilerden oluşmaktadır. Uluslararası göçmen işçi nüfusunda, hem cinsiyetten hem de menşee ülkeden kaynaklı eşitsizlik durumu devam etmektedir. İstatistiki verilerden hareketle, kadın göçmen işçilerin göç edilen ülkede daha fazla ekonomik ve sosyal engelle karşı karşıya olduğu görülmektedir. Türkiye’de emek piyasalarında var olan işsizlik sorununun tarihsel bir geçmişi bulunmaktadır. Ancak 2011 yılından itibaren gerçekleşen Suriyelilerin kitlesel göçüyle birlikte “işsizlik sorunu” daha çok tartışılmaya ve politik alanın aktörleri tarafından dile getirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada ilgili literatürdeki verilerden hareketle, Türkiye’deki Suriyeli sığınmacıların çoğunluğunun dar gelirli olduğu; emekleri üzerinden çeşitli haksızlıkların yaşandığı; büyük bir kısmının kayıt dışı çalışma yaşamında yer aldıkları; ‘tekstil, inşaat, tarım’ gibi emek yoğun sektörlerde çalıştıkları tespit edilmiştir.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: atikaslan1@gmail.com

Introduction

Income inequality, poverty and social inequalities continue to increase globally. "Migration" has been recognized as one of the most important social problems of the globalizing world due to the plethora problems it triggers. "Migration" is a social phenomenon with economic, social, cultural and political dimensions in terms of its causes and repercussions. Migration has both positive and negative effects on local populations. As experienced in some socio-economically developed countries such as Germany and Canada, "migration" has the potential to be benefited by the local community providing that it should be properly planned and managed. If migration policies have been shaped in an irregular, unplanned and uncontrolled manner, they may cause undesirable situations for both migrants and the local community in the country of migration.

In socio-economically developed countries, considering migration as a manageable social phenomenon impacts the way governments deal with issues such as "economic growth, social change, social policy, security and political construction" (Baldwin-Edwardas & A. Schain, 1994, p. 1). Managed migration can contribute to socio-economic development and the integration of societies with their diverse characteristics. The positive impact of managed migration on socio-economic development can also be observed in statistical data. Although approximately 3.5% of the world's population is migrant, the contribution of migrants to global GDP is 9%, which is a concrete indicator of the impact of migration on socio-economic development (IOM, 2020; UNDP, 2022).

In this study, the issue of "migration" and "immigration" as a multidimensional phenomenon, together with economic elements, the social potential of Syrian refugees, the role of immigrant entrepreneurship in labor markets, and the social adaptation and integration process were tried to be evaluated in the context of the relevant literature.

Social and Economic Consequences of International Migration

A significant portion of international migration takes place in a safe and orderly manner. According to the findings of long-term and comprehensive research reports, "migration" is a driving factor of social development; especially migration for economic reasons can make significant contributions to destination countries. The real wages earned by migrants in the countries they migrate to may be higher than what they could have earned doing similar jobs in their countries of origin. In 2022, economic remittance made by migrants will be around 830 billion US dollars annually, which shows the magnitude of the impact of migration on the economic structure (IOM, 2024, p. 6).

Social remittance is important in understanding the relationship between migration and social change. Social remittance is evaluated in terms of its different impacts on the donor and recipient societies. Social remittance refers to economic, social and political attitudes, behaviors and norms transferred from one place to another through migration. By way of it, non-material resources such as 'ideas, behaviors, identities, attitudes, values including social capital' are transferred from the receiver to the sender. Material culture and artifacts are defined as 'social remittance' when they gain corporate meaning. The first recipients of the accumulations made by immigrants are usually family members and close friends. In the process of international migration, new ideas, behaviors, and norms are transferred to source societies through "social remittance"; thereby social institutions and norms become interacted and thereby affected. International migrants transfer new behaviors, attitudes, and values that change the social norms of their communities. Social remittances transferred to countries of origin are considered one of the most important consequences of international migration. (Grabowska, 2018, p. 68-69; Tuccio and Wahba, 2020, p. 2). In this context, it is possible to consider cash transfers by migrants as the most concrete link between 'migration and development'.

Apart from its economic contributions, migration has positive aspects that can be critically important for destination countries experiencing depopulation. Along with its function of increasing national income and improving average living standards, international migration contributes significantly to the supply of labor in sectors and occupations with labor shortages. One of the important indicators of the level of development of a society is the quality of its labor force. If the migration can be managed in an effective, comprehensive and planned manner, it can contribute to the elimination of mismatches in the labor market. The positive effects of migration on the labor market can be seen not only in high-skill sectors but also in low-skill positions. "Migration" can increase both labor supply and labor demand, which means that labor migration can create additional employment opportunities for existing workers.

Some scholars who criticize orthodox economic theory have developed the "dual-segment labor market theory". The dual-segment labor market theory argues that migration is due to internal characteristics embedded in modern industrial society. According to this theory, the main reason for migration is the pull factors in the target regions. The built-in demand for low-cost, temporary workers stems from the structural characteristics of advanced industrial economies (Harrison & Sum, 1979, p. 689). According to the dual-segment labor market theory, the labor market consists of sub-segments. A duality develops over time between the high-wage primary segment and the low-wage secondary segment. While working conditions in the primary segment are generally favorable, working conditions in secondary employment are unfavorable. Job security is very low in secondary employment. The employee has little opportunity to develop himself professionally. In this context, the question of why immigrant groups are more disadvantaged in the labor market, facing lower wages and weaker employment opportunities is significantly important.

Migrants provide a dynamism in the world of work globally and are sometimes represented in successful start-ups. In addition, the presence of young migrant workers contributes to alleviating the financial pressures on pension systems in socio-economically developed countries with ageing populations (IOM, 2024, p. 6).

According to the United Nations Migration Report 2024, there are approximately 281 million international migrants in the world. The proportion of migrants in the global population is estimated to be 3.6% (IOM, 2024). There are more than 100 million migrants forced to be displaced worldwide; more than half of them are women and children. It is seen that women and children, who constitute the majority of forcibly displaced people, are the group most suffered most by the negativities brought about by the forced migration process (womenforwomen.org., 2025).

Across the world, "ethnic tensions, political strife, famine, climate change and acts of terrorism" continue to negatively affect social life. The number of people seeking asylum outside their own country or displaced within their own country has been constantly increasing. In recent years, the world has experienced mass migration movements that have caused great hardship, trauma and loss of life. Recently, millions of people have been displaced due to political, social, cultural upheavals and conflicts in different parts of the world such as Syria, Ukraine, Palestine, Yemen, Congo, Sudan, Ethiopia and Myanmar. In today's world, millions of people, referred to as 'climate refugees', have been displaced due to climatic causes such as floods and agricultural degradation. According to analyses conducted by experts working on climate, climate change will continue to displace millions of people in mass. The number of climate migrants is estimated to become between 25 and 30 million per year. According to calculations, it is estimated that 200 million people will be forced climate migrants by 2050 (UNDP, 2017, p.10). It is not possible to predict how climate change will impact affect the distribution of people globally. In this context, a relationship is established between climate change and forced migration. Many countries such as Pakistan, Philippines, China, India,

Bangladesh, Bangladesh, Brazil and Colombia have also experienced forced migration processes as a result of large-scale natural disasters due to climatic or meteorological conditions. On February 6, 2023, massive earthquakes struck southern Türkiye and northern Syria, killing more than 50,000 people, forcing hundreds of thousands of people to flee the disaster zone and causing billions of dollars loss as material damage.

There are pessimistic assessments by international strategists about situations involving crises, conflicts and tensions in different parts of the world, including the Middle East geography, that those will continue to maximize in the coming years due to the geopolitical power games of global actors in a war of resource sharing. There are pessimistic doubts about the long-term survival of the National Salvation Government, which has come to power after the overthrow of the Baathist regime in Syria, and which has said to be composed of composed of coalitions and to be temporary in power. There are observations that it is difficult for the National Salvation Government to maintain its existence in coordination with the different expectancies of groups with different characteristics across Syria. Despite the risks imposed by conflict and political tension across the Middle East, the region's countries are expected to evolve into increased economic growth and economic development in the coming years (The Economist Intelligence, 2025).

In many countries, international migrant workers constitute a significant share of the labor force. Working-age migrants aged 15 and over who join the labor force of the destination country of residence are defined as 'international migrant workers.' Migrant workers, who make significant contributions to the economies of destination countries, meet the need for labor in sectors such as "health, transportation, agriculture, food processing". 'Labour migration' between countries for employment purposes is becoming increasingly dynamic. Migrant workers are largely forced to work in temporary, informal or unprotected jobs. According to International Labor Organization (ILO) estimates, 169 million people worldwide are "international migrant workers". It is estimated that 73 percent of international migrants have "worker migrant" status. International migrant workers constitute 4.9% of the global labor force. According to ILO reports, inequality persists in the international migrant worker population, both in terms of gender and country of origin. According to ILO, the fact that the number of male migrant workers outnumber female migrant workers is considered as inequality in gender-based labor distribution. It is estimated that the ratio of female migrant workers is 41.5% and the ratio of male migrant workers is 58.5% worldwide. Based on statistical data, female migrant workers face more economic and social barriers. Gender discriminatory practices in the labor market are considered to be one of the main factors limiting the participation of women migrant workers in the labor market (ILO, 2024a; ILO, 2021, p. 11).

When statistical data are examined, it is seen that the number of male migrant workers in Türkiye is higher than the number of female migrant workers. It can be said that the socio-economic obstacles and indecencies faced by women working as migrant workers in the labor market in Türkiye negatively impact labor force participation. When the data on migrant workers in the labor market are examined both globally and in the case of Türkiye, it is seen that the difference between genders women and men is significant (ILO, 2024b).

Since 2011, millions of Syrians who have come to Türkiye in mass numbers have been working unregistered, and therefore, no clear data can be examined regarding their status in the labor market. According to academic studies and field observations on the current status of Syrians, Syrians generally work in temporary, uninsured, and low-wage jobs. The informal employment of Syrians in different sectors such as industry, construction, services, and agriculture poses various risks in terms of social, economic, and cultural aspects. It can be said that informal employment is a more significant problem for immigrant women.

Active Participation of Migrants in the Labor Markets and Social Cohesion

The rapid economic growth of the member states of the European Union has led to a planned demand for labor from less developed countries and former colonies of European countries. In this context, each developed country importing labor has developed its own immigration policies and programs both to attract the necessary labor force and to stimulate the labor market. In most European Union countries, migration policies are designed to attract migrant workers to the labor market and direct them to the sectors where they are most needed.

In the post-World War II period, millions of migrant workers were accepted in the European Union member states with the cooperation of state and private sector organizations and with the approval of governments, large segments of society and public opinion. Until the 1970's, the issue of "immigration" or "immigrants" were not seen as a political issue by the masses. On the contrary, an approach was adopted as if there was a reasonable harmony between the needs of the countries that exported labor and the needs of the countries in Europe from which labor was imported. With the oil shock in the first half of the 1970's and the decline of heavy industry in Western Europe, state policies that encouraged the import of immigrant labor were terminated. Immigration policies that included closing the doors to most legal labor migration were gradually implemented by Western European countries. By the 1980s, "foreign" labor was transformed into "settled alien" communities (IOM, 2008, p.166). Thus, in countries where citizenship was facilitated over time, immigrants were transformed into ethnic communities. Inevitably, intense migration pressure continued to grow throughout the world in the following decades. The increasing income inequality among countries worldwide and the high population growth rates in underdeveloped countries encouraged the flow of labor migration to developed countries. The impact of developments in communication technologies also created a broad awareness of the opportunities in the developed countries of Western Europe. In addition, due to wars, economic crises, disruptions in the global world system and political, ethnic, religious, etc. problems in underdeveloped countries, there were increases in forced migration movements. From the 1990's onwards, it became more difficult to control the borders of countries in Western Europe for physical, legal and political reasons. The flow of migration continued in an irresistible or unstoppable way due to existing economic needs, international agreements limiting the sovereignty of states and the protection of basic human rights universally accepted by international legal authorities (Baldwin-Edwards & A.Schain, 1994, p. 8-9).

Some important observations can be made in the context of the migration process briefly explained above in the example of Western European countries. The revision of the Geneva Convention, adopted in 1951, in accordance with today's conditions is of utmost significance in terms of migration policies. Restrictions on legal migration encourage illegal migration. Obstacles regarding migration, regardless of the reason, include the construction of policies that will limit migration. Obstacles regarding migration include "tighter border controls, restrictions on visa procedures, sanctions against employers, more frequent use of deportation policies, making asylum criteria more difficult, and implementation of migration policies that take anti-immigrant populist discourses into greater consideration." International institutions such as the "International Labor Organization, the European Parliament and the European Commission" offer various solution proposals regarding the migration crisis. According to these institutions, in the context of income distribution inequality and serious economic inequalities in the global economy, migration pressure from underdeveloped countries is an inevitable process. In this context, "push factors" as one of the reasons for migration can be eliminated with various development-oriented supports to be provided to underdeveloped countries. However, it seems difficult to solve the migration crisis in a structural way with the financial supports in question. The existence of the poverty and exploitation mechanism resulting from the capitalist production process of the global world economy is one of the fundamental elements that ensure

the continuity of underdevelopment (Baldwin-Edwardas & A.Schain, 1994, p. 5-8). 85% of irregular migrants are in underdeveloped and developing countries. The burden of mass forced migration is largely on developing countries. All countries in the international system must take responsibility and duty in combating irregular migration. Irregular migration must be combated in accordance with the spirit of internationally valid legal documents such as the 1951 Geneva Convention. Measures must be taken against irregular migration by taking into account the socio-economic structures of target countries and by accepting basic human rights as a basis.

Labor markets and migrant workers contribute to maintaining certain standards in working life in accordance with the conventions of the International Labor Organization (ILO) on working life. In this sense, Convention No. 97 provides migrant workers with assistance in their job search on the one hand, and with supplying equality of treatment in various fields on the other. Convention No. 143 introduces provisions to prevent the exploitation of migrant workers and provides for migrant workers to benefit from equal opportunities and practices. Furthermore, the International Labor Organization's Convention No. 100 provides for equal pay for equal work, disregarding individual differences in employment and the International Labor Organization's Convention No. 182 provides for the prohibition and elimination of child labor in poor conditions. Therefore, international conventions need to be regarded in order to reduce human rights violations that migrants are exposed to in labor markets and to ensure a peaceful climate.

Taking into account the special needs and expectations of migrants, who constitute the most vulnerable segments of societies, is important for social cohesion. In integration policies for migrants, not only the demands and expectations of migrants but also the concerns, demands, and expectations of the resident population are to be taken into consideration. Otherwise, social problems such as “conflict, alienation, and exclusion” may arise between local society and migrant communities. In the social adaptation and integration of migrants, “working life relations” and “economic issues”, which are at the center of modern life, have an important place. Therefore, socio-economically developed countries have priorities for labor markets and economic activities in the social cohesion and integration of immigrants. In developed countries, special attention is to be paid to supporting the economic integration of migrants with activities in the fields of 'culture, language, health and education' (Koçak & Gündüz, 2016, p. 73). Active participation of migrants in the labor market is one of the main factors facilitating social cohesion. The active participation of migrants in the labor market contributes to their economic empowerment and the socio-economic development of the society they come from. Active participation in the labor force also strengthens the social acceptance process of immigrants by the local community (Aslan & Köse, 2024, p. 46).

Since 2011, Syrian asylum-seekers who have been forced to migrate from their countries have to carry their social, cultural and economic social capital to the destination countries. According to Pierre Bourdieu, who describes capital as accumulated labor, social *capital refers* to individuals' social relations and solidarity networks; *cultural capital refers* to an individual's personal background, skills and qualifications; and *economic capital* refers to individuals' income status and financial resources. Social and cultural capital can be transformed into economic capital in certain situations. Cultural capital is “embodied, objectified and institutionalized”. “Cultural capital can be acquired completely unconsciously, to varying extents depending on the period, society and social class” (Bourdieu, 1986, pp. 241-245). In this context, it is inevitable that there will be a transformation or change in the forms of social, cultural and economic capital after migration.

The Place of Syrian Migrants in the Turkish Labor Market

In Türkiye, one of the countries with the highest number of migrants, there is no clear figure on the expenditures made for Syrian asylum seekers due to uncertainties in data sharing between relevant institutions. According to a report by the European Court of Auditors (ECA), European Union countries, led by Germany and France, along with the UK, have provided €6 billion worth of support for Syrian migrants in Türkiye under the “Financial Assistance Program” between 2016 and 2019. Since 2011, the support provided by EU member states to Syrians is estimated to be over €30 billion (euronews.com, 2024). According to some calculations, Syrian asylum-seekers have brought a financial burden of around 70 billion dollars to Türkiye (Eraslan, 2021). The 6 billion Euros that the European Union member states have committed to gradually provide for Syrian asylum-seekers have had a very low share in total expenditures in Türkiye. It is estimated that if the EU were to accept the 3.5 million Syrian asylum seekers in Türkiye within its borders, the total cost would have exceeded 100 billion Euros. These statistical data mean that Turkey has borne a huge economic cost regarding Syrian immigrants.

The increase in global economic problems along with the Covid 19 pandemic process experienced worldwide in 2019 and 2020 also had a negative impact on Türkiye. The mass Syrian migration and the Covid-19 pandemic had negative socio-economic consequences for Türkiye. The socio-economic problems experienced in Türkiye led to an increase in hate speech towards immigrants.

There has been a chronic unemployment problem in the Turkish labor market since the 1990s. Despite high growth rates above 5% since the 2000s, the expected increase in employment rates in Türkiye has not been achieved. According to the data of the Turkish Statistical Institute (TurkStat) for 2025, it is seen that employment is below expectations and unemployment rates are high (above 8%) with high growth. Based on the data collected by relevant public institutions such as TurkStat, it is seen that the unemployment problem in the labor markets in Türkiye has a historical background. Since 2011, with the mass migration of Syrians, the problem of unemployment has become more debated, visible and voiced especially by the actors of the political sphere. According to December 2024 data, the labor force participation rate of men in Türkiye was 66.9%, while the labor force participation rate of women was 32.4%. The labor force participation rate of Syrian migrant men in Türkiye is estimated to be around 70%, while the labor force participation rate of Syrian migrant women is estimated to be around 18%. Based on these data, it is seen that although the labor force participation rates of Turkish men and Syrian men are close to each other, the rate of working Turkish women is twice as the rate of Syrian migrant women. It can be said that gender-based labor force participation may be due to cultural diversities differences regarding working life. It is understood that Syrian immigrant women have participated in the workforce at a higher rate after migrating to Turkey (TÜİK, 2024).

Syrians under temporary protection face some fundamental problems in entering the labor market due to labor legislation. At the beginning of the mass migration process, Syrian migrants were not granted diploma accreditation, which led Syrians, who had to meet their vital needs, to take jobs in any profession they could find and perform instead of jobs that were appropriate to their knowledge and skills. The diploma accreditation problem, which constitutes an important barrier to their entry into labor markets, causes Syrian asylum-seekers to be underemployed. This leads Syrian asylum-seekers to underutilize their skills, receive low wages and work in multiple jobs for longer periods of time. As a result of these negative situations, Syrians who offer their labor to the labor market under difficult conditions are physically, socially and psychologically affected.

In the first years of the Syrian civil war, the majority of asylum-seekers came from rural areas. After 2015, the majority of Syrian asylum-seekers coming from Syria were from urban centers (ORSAM, 2015, p.18). In the post-2015 years Syrians coming from developed cities such as Aleppo had competencies in trade, production and service sectors. However, while there was an opportunity to benefit more from the experience of Syrian asylum-seekers in trade, production and service sectors, it is observed that this opportunity was not sufficiently utilized in Türkiye for a long time. Since 2015, Syrian asylum-seekers with certain qualifications have started to work in sectors such as “leather, industry, furniture” in many metropolitan cities, especially in Gaziantep and Istanbul; they have started to open their own workplaces and thus to take part in the labor market more effectively. In the first years of their arrival, Syrian migrant entrepreneurs who came with their capital were hesitant to establish partnerships with Turkish entrepreneurs due to mutual “trust” issues. It has been understood that this situation has not changed after Syrian migrant entrepreneurs' residence problems were solved and they became familiar with Turkish markets; Syrians do not favor engaging in business partnerships with Turks. Syrian enterprises employ Syrian asylum-seekers, including Syrian women and children, in their production areas 'for low wages, long hours and under poor conditions'. Since Syrian firms have difficulty competing in the domestic market, they focus on sales to foreign markets. It is understood that Syrian firms export to countries or companies that Turks do not have exported to in the foreign markets. Heretofore, they fulfill business documentation and procedures through Turkish firms. Syrian firms do not have the necessary documents for commercial activities due to the barriers arising from the existing legislation in Türkiye. Foreign trade by Syrian firms is estimated to be much higher than the official figures (ICMDP, 2020).

The majority of Syrian asylum-seekers in Türkiye are low-income earners. It is seen that the majority of Syrian asylum-seekers have to work over 45 hours per week, under poor conditions and for low wages. It is estimated that 65 % of Syrians in the labor force work over 45 hours per week, which is considered the regular working time (ILO, 2022). Apart from Syrian asylum-seekers, it is observed that child labor has started to increase in different lines of work among other migrant groups coming to Türkiye (Özcan, 2022). The unemployment rate of Syrians is estimated to be between 15-20 %. Considering those who have declared that they are looking for a job in the field of studies, it is understood that the unemployment rate is around 35 % (Koçak, 2021). The most important reason for the high unemployment rate is that Syrians have “short-term, insecure, low-paid and poor working and job conditions” and are therefore constantly looking for a better job even if they have one. In addition, the condition that Syrian asylum-seekers receive cash social assistance payment is based on the prerequisite that “not working in a job.” Thereby, the status quo leads to the untrue statement by many Syrians. Henceforth, it is more desirable for Syrians not to work and not to look for a job instead of having a job. In some social assistance programs, the fact that the relevant institutions require migrants “no member of the family should be working” negatively impacts the participation of family members in employment and their motivation to work.

It is estimated that more than half of the global labor force is in the informal economy. Especially in developing countries, the informal economy refers to situations where legal protection is not applicable, most of which involve the subsistence economic activities. In most developing countries, a large share of the labor force works in the informal economy (ILO, 2024a: p.55). In labor markets, informality is increasing due to reasons such as the lack of easy work permits for migrants. With informality, the tendency to pay low wages emerges spontaneously. One of the main problems of asylum-seekers in Türkiye is that they have difficulties in participating in the formal economy for various reasons. Due to the inability to participate in formal economic life, “informality, low wages and poor working conditions” are observed in the labor market. Due to this negative situation in the labor market, it can be said

that Syrian asylum-seekers are exposed to various injustices through their labor when compared to the resident population. Unregistered labor is one of the main problems of Syrian asylum-seekers. It is estimated that nearly 1 million Syrians work informally in Türkiye. It is observed that Syrian asylum-seekers work in sectors such as “textile, construction, shoe manufacturing, agriculture, furniture and seasonal agricultural labor” (The International Crisis Group, 2018: 6). Based on field data and observations, it is observed that Syrian asylum-seekers work in secondary and complementary jobs that local people do not want to do. Syrians are aspired to work in substitute jobs or are forced to work (Aslan & Köse, 2024; Cihannüma, 2022, p. 22). It is observed that the weight of Syrians in the textile sector, where they were employed in the first years after migration to Türkiye, has changed in the following years; it is seen that they have participated in the labor force at similar rates in general services, trade, textile and manufacturing sectors (ILO, 2022). As of 2024, the number of Syrian migrants with work permits in Türkiye is 123,574. The fact that the rate of Syrians with work permits is very low compared to the rate of Syrians without work permits. That shows that the rate of unregistered work is high (Multeciler.org, 2022).

The fact that Syrian asylum-seekers are largely involved in informal employment is recognized as an important social problem. According to the results of the Syrians Barometer Research Report (Erdoğan, 2023), even if it is assumed that only one person works in each of 630 thousand Syrian households, the number of employees should be over 630 thousand. Due to the very low wages received by informal workers, it is unlikely that Syrians, especially those living in urban centers, will be able to make a living on the earnings of one person working in the family. In this context, it is estimated that the number of Syrians actively working in Türkiye is around 1.3 million.

The arrival of Syrians in Türkiye has led to the emergence of a negative perception that unemployment rates have increased across the country, especially in the regions where the Syrian population is densely populated. Although the impact of widespread unregistered employment of Syrians on labor markets is not fully reflected in official data, observations and findings from fieldwork suggest that Syrian asylum-seekers are generally employed in unskilled, temporary, short-term, and low-paid jobs. This situation results in favor of Turkish citizens in some sectors and against them in others. The fact that a large number of Syrians' small businesses are illegal or unregistered causes unfair competition for Turkish businesses. Unfair competition leads to negative reactions from residents and small-scale tradesmen. Unregistered employment leads to non-payment of taxes and to tensions between the local community and the Syrian community under temporary protection (Aslan & Köse, 2024, p. 37). Low wages received by migrants lead to a deterioration in the balance of income and expenditure in the family and results in the emergence of livelihood problems. A significant portion of the global labor force in informal employment consists of home-based work. In order to increase the current income of the family, other members of the family, who are considered secondary labor, join the workforce. Thus, children are expected to become child labor instead of education and the problem of child labor increases in the society.

Following the fall of the Assad regime in Syria, some important decisions were taken by the European Council on December 19, 2024 to support rapid economic recovery, reconstruction and stability in Syria. These decisions can be summarized as follows: 1- lifting the measures in the energy and transport sectors; 2- releasing the funds and economic resources of banks operating in Syria; 3- granting certain exemptions to the ban on establishing banking relations between Syrian banks and financial institutions on the territory of EU Member States and allowing transactions for reconstruction purposes in the energy and transport sectors; 4- extending indefinitely the application of the existing humanitarian exemption; 5- granting exemptions to the ban on the export of luxury goods to Syria for personal use. With these

decisions, in view of the new situation in Syria, the European Council decided to suspend a large number of restrictive measures. The EU Council's statement also emphasized the need to hold those responsible for the ousted Assad regime to account; to respect human rights and fundamental freedoms of all Syrians without discrimination; and to respect the rule of law and international law (Council of the EU, 2025).

Since the 1951 Geneva Convention on Refugees places most of the obligations on underdeveloped or developing countries, it is understood that there is an unfair or inequitable division of responsibility among countries in the international system regarding migrants. In this context, the sharing of obligations or responsibilities should be brought to the agenda more effectively at the international level and a global policy change should be made on this issue. The normalization of Türkiye's political relations with Iran, Iraq and Syria contributes to the development of economic activities with these countries. In the case of Iran, Iraq and Syria, the deterioration of Türkiye's political relations with its neighboring countries poses the risk of opening space for terrorism and violence across the region.

Entrepreneurship of Syrian Migrants in Türkiye

When the countries receiving migration are analyzed, it is seen that the tendency of asylum seekers to be entrepreneurs is higher than that in the host society. It can be said that migrants tend to take more risks with the understanding that they generally have nothing to lose. Immigrants, who produced their own products at the beginning of their migration, have begun to produce different products and move towards wider markets in later periods. It has been observed that Syrian asylum-seekers in Türkiye tend to follow similar processes.

The prolonged stay of Syrians in Türkiye increases their desire to remain in the country. As of December 8, 2024, despite the end of the civil war in Syria and the change of regime, Syrians' behavior of spreading the return to their country over time can be read as a reflection of their desire to stay in Türkiye.

Due to the increase in the normalization process, there is an expectation in the public that Syrian refugees will leave in the long term. When the return statistics are examined since the regime change in December 2024, it is understood that there has been no mass return to a large extent. This situation shows that the possibility of a mass return of Syrian refugees in Turkey is low. The principle of "safe, voluntary, honorable and regular return" is taken as the basis in the procedures for the return of Syrians to their countries, carried out through the Presidency of Migration Management (Directorate of Migration Management, 2025a). According to the statement made by the Minister of Interior Ali Yerlikaya, it was stated that 175,512 Syrians returned to their country "voluntarily, safely, honorably and regularly" on the occasion of the regime change in Syria on December 9, 2024 to April 16, 2025 (<https://www.aa.com.tr>, 2025). According to the statement made by Vice President Cevdet Yılmaz on June 13, 2025 regarding the return of Syrians, the number of those who have voluntarily returned to Syria since December 9, 2024 has been over 273 thousand (<https://www.trthaber.com/>, 2025). Considering that there are 2 million 699 thousand 787 Syrians under temporary protection in Turkey as of the date of June 2025, it was seen that the number of Syrians who have returned is below the expectations. According to the statement of Gonzalo Vargas Llosa, the Syria Representative of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 270 thousand Syrians have returned to their country in total after the fall of the regime in Syria, and it is estimated that more than 1 in 4 Syrian asylum seekers are planning to return in the next 12 months. According to the statement of Gonzalo Vargas Llosa, the Syria Representative of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 270 thousand Syrians have returned to their country in total after the fall of the regime in Syria, and it is estimated that more than 1 in 4 Syrian asylum seekers are planning to return in the next 12 months. According to Llosa, more than 60% of

Syrian refugees are unlikely to return in the short term due to “concerns about existing housing and property rights, security, access to basic services and economic hardship”. In his statement, Llosa makes the following observation regarding the process of return of Syrians and the current situation: *“About 60% of the houses in the region are severely damaged. The rest were partially damaged by the fighting during the war. Most families have no proof of ownership of residential properties. To make the return of refugees and IDPs sustainable, access to housing, land and property must be ensured”* (Anadolu Agency, 2025).

According to studies conducted by international organizations such as the UN International Organization for Migration, as the length of stay of asylum-seekers who migrate due to compulsory conditions increases, the rate of return to their home countries decreases. In cases where the duration of stay in the country of migration is more than 10 years, the rate of return to their home countries decreases to one third (IOM, 2024, p. 182; Köse, 2025). Based on this statistical information, it is possible to foresee a similar situation regarding Syrian asylum-seekers. According to the Turkish Commercial Code in force in Türkiye, migrants can open businesses and apply for work permits. More than 55% of the workplaces established by Syrians are small businesses employing less than 5 people (Erdoğan, 2023). According to TEPAV's research results, Syrian business owners provide employment opportunities for 7 percent of the 3 million Syrians. There are more than 10,000 registered Syrian-owned businesses with an average of 7 employees (TEPAV, 2019). More than 55% of Syrian businesses export to Middle Eastern countries (Erdoğan, 2023). Turkish companies are seeking to partner or cooperate with Syrians to export to the Arab region. Strategic collaborations between Turkish and Syrian-owned companies open new markets and increase company revenues (Turan, 2022).

TEPAV's 2019 research report titled *“Syrian entrepreneurship and refugee businesses in Türkiye: How to benefit from Türkiye's experience?”*, Syrian migrant entrepreneurs want to stay in Türkiye even after the end of the war (not forgetting the regime change as of December 2024) and want the perception of “transience” about them to change. It was found that 72% of the Syrian entrepreneurs who participated in the survey conducted within the framework of the research do not intend to return to Syria even in the post-war period, considering that their enterprises in Türkiye have been successful (TEPAV, 2019).

The psychological situation that emerges in Syrian migrants ensures that they follow each other, stay together and support each other within their own communities. Since the majority of Syrian asylum-seekers in Türkiye have come to Türkiye after experiencing great traumas, they support each other within their own communities and solidarity networks. In a way, this situation, which is also referred to as chain migration, supports migrant entrepreneurship in Türkiye. On the other hand, it is understood that those who are eligible to work as a registered labor force prefer “entrepreneurship” as an inevitable result of the process due to the difficulties in obtaining work permits and the accreditation problems of their diplomas in Syria. In other words, the obstacles in entering the labor market lead Syrian migrants to become entrepreneurs and start their own businesses. It is observed that Syrian asylum seekers contribute to product and service diversity in almost every sector. Based on the examinations and readings made within the scope of this research, it can be said that Syrian immigrant entrepreneurs support Turkey's production and exports and contribute to the supply of resources.

It is observed that entrepreneurs who own Syrian companies face various obstacles in their domestic and international travels due to the legislation in force (İNGEV, 2017: 22; Cihannüma, 2022: 23). In this context, it is important to facilitate the movement of migrants engaged in trade between provinces. It is a fact that most of the small businesses of Syrians which do not operate in full compatibility with Turkish legislation cause unfair competition with Turkish firms. Facilitating the legal procedures faced by migrants who want to establish small businesses would reduce informality. If migrant workplaces and workers are registered and

their income is taxed, unfair competition and profits will be prevented.

Türkiye's trade volume with the region is expected to increase in the incidence of an end to violence and conflict in the Middle East. The implementation of policies in line with the recent peace climate can be considered as an important indicator of normalization for the region in terms of socio-economic aspects. For this purpose, if facilities are provided for immigrant entrepreneurs in the provinces located in the south of Türkiye, production and trade will increase and will support the development of the provinces in the region. At this point, the exemplary practices in Gaziantep province (ICMDP, 2020) can be extended to other provinces in the region. It should not be ignored that Syrian refugees in the country have a great potential in strengthening trade relations with the Middle East. Chambers of Commerce and Industry, the Turkish Exporters' Association and businessmen's associations should prepare viable and sustainable programs to get more contribution by these people in the economic field.

Conclusion and Recommendations

An analysis of current indicators in terms of labor markets reveals that the working age population in Türkiye does not meet expectations in terms of quality. The fact that the labor force in Türkiye mostly participates in production in sectors with low added value and that a significant part of the society wants to work in easy and desk jobs shows that the young population is not being utilized effectively.

Türkiye continues to face the risk of immigration in the coming years due to the crisis centers around it. The interventions of international global powers in the Middle East affecting and will affect Türkiye and other countries negatively. The establishment of an environment of peace and tranquility will have a positive impact on the socio-economic development of the countries in the region. In this context, it would be beneficial to review and improve bilateral relations between the countries in the region.

In the scientific studies conducted before the regime change in Syria, it is seen that Syrian asylum-seekers mostly wanted to stay in Türkiye. In the process after the regime change, it is observed that Syrian asylum-seekers have changed their attitude towards their return to their country. With the new administration, there are changes in the demands and expectations of Syrians. Therefore, it is understood that a paradigm shift should be exercised towards Syrian migrants, taking into account the new reality that has emerged with the new process.

As one of the countries hosting the largest number of Syrian migrants, Türkiye needs to reorganize its migration policy within the framework of international law and in accordance with scientific and ethical principles. The current Syrian migrant population may return to their countries depending on the new conditions and developments in Syria. Depending on the socio-economic conditions in Türkiye, it is estimated that there is a Syrian migrant population that is unlikely to migrate. Considering that it is unlikely that Syrian asylum-seekers will return to their country in their entirety, more emphasis should be placed on social cohesion policies. Based on this situation, in order for a successful social cohesion process to work, it is important to facilitate the participation of migrants in working life and to encourage their participation in non-formal and vocational trainings in the context of meeting the need for intermediate staff. In this framework, attention should be paid to the harmonization of migration and employment policies in the process of implementing macro policies on a national scale throughout Türkiye. It should be ensured that relevant public institutions such as the Ministry of National Education, the Ministry of Labor and Social Security, and the Ministry of Interior take the necessary measures to facilitate and encourage the transition to the registered labor force in a way to cover all segments of the society with Syrian migrants. In this context, it is important to direct the young Syrian migrant population to vocational trainings in the sectors in need and to ensure their participation in the qualified labor force.

With the change of regime in Syria, the “temporary protection status” that Syrian asylum-seekers in Türkiye have been enjoying for 13 years should be revised. Legally supportive arrangements should be made to facilitate Syrian asylum-seekers who actively participate in the labor market, invest and produce added value to continue their economic activities in Türkiye. In order for Syrian asylum-seekers, who have to work informally and precariously, to take part in the labor market as a regular employee, the obstacles arising from the legislation related to working life should be re-structured. It is important to encourage formal employment to include Syrian asylum-seekers as well as the local community, and all relevant institutions should support formal employment. Unregistered economy should be avoided like plague. The reasons why Syrian asylum-seekers in Türkiye are in unregistered employment and the repercussions of unregistered employment should be delineated in a multifaceted manner. Comprehensive, effective and sustainable policies need to be developed and implemented to reduce unregistered employment. Directing Syrian asylum-seekers under temporary protection to vocational education and training them for the need for qualified labor force would prevent the increase in unregistered employment. Providing vocational trainings in the areas needed by the labor market is thought to be effective in reducing unregistered employment.

It is important for labor unions, which are one of the important actors in working life, to review their negative perspectives towards working migrants in terms of social cohesion and integration. If trade unions give up their negative attitudes towards migrants, registering migrants in the workforce and making them members of a trade union, this will contribute to reducing informality, strengthening trade union would come true. That would contribute to reducing informality, strengthening trade union organization and ensuring social integration in the country. The ability of migrants to be organized in trade unions will strengthen their awareness of their labor rights and responsibilities.

It is observed that Syrian asylum-seekers who are entrepreneurs and have capital in Syria continue their entrepreneurial activities in Türkiye. If the work permits issued to Syrian migrants are revised based on objective criteria and bureaucratic procedures are facilitated, the added value of qualified and productive migrants to business life will increase.

The problem of child labor has become more visible in Türkiye due to the exposure of migrant children to child labor problem. Measures should be taken to prevent child labor, which is more common in urban centers. Children deprived of education create a new vicious cycle of poverty. In order to prevent child labor, the Provincial Directorates of the Ministry of Family and Social Services should conduct regular interviews with migrant families whose children are working and raise awareness of the families. Otherwise, there is a possibility that uneducated children will be marginalized in the future and harm the society they live in.

Entry into the labor market is very difficult due to the lack of diploma accreditation. Therefore, diploma accreditation needs to be facilitated through alternative solutions. Among these, it is suggested that there should be a training in the migrant's field of specialization followed by a vocational examination. Those who successfully pass these trainings and examinations should be recognized as having that diploma and its accreditation should be ensured. In this way, the migrant's contribution to the economy will be ensured by ensuring his/her rapid entry into the labor market in the field of profession in which he/she is specialized.

In Türkiye, as in other countries around the world, migrant unemployment is higher than that of locals. Unemployment can potentially lead to other social problems such as crime, illness, family problems and divorce. In this context, İŞKUR (Turkish Employment Agency) should adopt an approach to activate the potential of the migrant youth population; tables should be established within İŞKUR to serve migrants. The employment of young migrants should be taken into account in addressing the need for labor in areas of need in Türkiye. Utilizing the

labor of young migrants would have positive consequences on Türkiye's economy. It is expected that the implementation of more flexible approaches to work permits for Syrians will reduce informality and eliminate unfair competition over labor. In this context, migrants should be encouraged to take part in formal working life and start businesses. This would prevent unfair competition with Turkish firms and workers.

Ensuring a working life where there are no irregularities, where all segments of society comply with the written rules and where a rights-based approach is at the center is a matter of importance for both the local population and the migrant population. Structural measures should be taken by relevant institutions to prevent unregistered employment for both the local population and migrants. In this context, in order to prevent unregistered employment, it is important to “correctly identify the target group; improve the quality of vocational training; prevent unlicensed work; facilitate work permits; and promote a corporate culture that includes permanent measures rather than financial support that includes temporary solutions”. In addition, facilities should be provided for migrant women, who are considered as a disadvantaged segment of the society, to take part in the labor market.

Sharing statistical information on migration and migrants with relevant stakeholders with a more transparent and holistic approach is important for the formation of new projections. Periodically updating and sharing statistical data on migrants would make significant contributions to the research and policy development processes of experts working on migration.

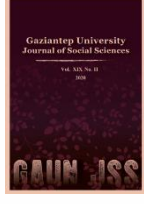
The historical and cultural affinity between Turkish society and Syrians contributes to the mutual harmonization process. Despite the historical and cultural affinity between the two societies, it has been observed that the socio-economic problems in Türkiye in recent years have paved the way for a negative perception of Syrian refugees. In order to remove the negative perception of Syrian asylum-seekers, efforts to inform the public about the socio-economic contributions of Syrians should be supported. The successful and manageable social, economic and cultural integration of asylum-seekers can be considered as an opportunity for Türkiye. In this way, the negative effects of Syrian refugees on the Turkish economy could be eliminated and risks could be turned into opportunities. In this framework, it has been important for Türkiye to develop and implement a sustainable, predictable and manageable migration policy.

References

- Anadolu Ajansı. (2025). BM: Esed rejiminin devrilmesinin ardından 270 bin Suriyeli mülteci ülkesine döndü. <https://www.aa.com.tr/tr/ayrimcilikhatti/ayrimcilik/bm-esed-rejiminin-devrilmesinin-ardindan-270-bin-suriyeli-multeci-ulkesine-dondu-/1823607>.
- Aslan, A. & Köse, Z. (2024). Türk ve Suriyeli gençlerin mesleki eğitim ile iş gücü piyasasına katılımı / The participation of Turkish and Syrian youth in the labor market through vocational training. Gaziantep Üniversitesi Yayınları.
- Baldwin-Edwards, M. & A. Schain, M. (1994). ‘The politics of immigration: Introduction’, *The Politics of Immigration in Western Europe*, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315036144>.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. J. Richardson (Ed.), In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). Greenwood Press. https://home.iitk.ac.in/~amman/soc748/bourdieu_forms_of_capital.pdf.
- Cihannüma Dayanışma ve İşbirliği Derneği. (2022). Göç çalıştay sonuç raporu, Gaziantep. https://www.cihannuma.org/uploads/sayfa-resimleri/goc-calistayi-sonuc-raporu-yayinlandi_33539.pdf
- Council of the EU. (2025). Syria: EU suspends restrictive measures on key economic sectors. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/02/24/syria-eu->

- suspends-restrictive-measures-on-key-economic-sectors/.
- Eraslan, G. H. (2021). Suriyelilerin Türkiye'ye maliyeti 71 milyar dolar. <https://www.aykiri.com.tr/yazarlar/gulcan-havva-eraslan/suriyelilerin-turkiye-ye-maliyeti-71-milyar-dolar/341/>.
- Erdoğan, M. (2023). Suriyeliler barometresi Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi. Serbest Kitaplar, Ankara. <https://www.unhcr.org/tr/media/sb-2022-tr-d1-pdf>.
- Euronews. (2024). Türkiye AB'nin 6 milyar Euro mülteci yardımını nasıl harcadı, AB Sayıştay'ının eleştirileri neler? <https://tr.euronews.com/2024/04/29/turkiye-abnin-6-milyar-euro-multeci-yardimini-nasil-harcadi-ab-sayistayinin-elestirileri-n>.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2025a). Gönüllü güvenli onurlu ve düzenli geri dönüş. <https://www.goc.gov.tr/gonullu-geri-donus>.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2025b). Geçici koruma. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.
- Grabowska, I. (2018). 'Social remittances: Channels of diffusion', The Impact of Migration on Poland: EU Mobility and Social Change, 2018, pp. 68-89. <https://doi.org/10.2307/j.ctv550d7m.8>.
- Harrison, B. & Sum, A. (1979) The Theory of "Dual" or Segmented Labor Markets, Journal of Economic Issues , Sep., 1979, Vol. 13, No. 3, pp. 687-706, Published by: Taylor & Francis, Ltd. <https://www.jstor.org/stable/4224841>.
- ICMDP. (2020). Suriyeli yatırımcıların gaziantep ekonomisine etkileri analiz raporu Türkiye'de kalkınmaya duyarlı göç yönetimi politikalarının uygulanmasına destek projesi. <https://www.ika.org.tr/assets/upload/dosyalar/suriyeli-yatirimcilarin-gaziantep-ekonomisine-etkileri-analizi-raporu.pdf>.
- ILO. (2021). Global estimates on international migrant workers results and methodology. Cenevre. https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_808935.pdf.
- ILO. (2022). 2014 yılından bu yana Türkiye'de suriyeli mülteciler. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_831510.pdf.
- ILO. (2024a). Oyunun kuralları: Uluslararası Çalışma Örgütü'nün çalışma hayatına ilişkin standartlarına giriş. <https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-05/oyunun%20kurali.pdf>.
- ILO. (2024b). ILO Global Estimates on International Migrant Workers, International Labour Office, Geneva. DOI: <https://researchrepository.ilo.org/esploro/outputs/report/995625051702676>.
- IOM. (2008). World Migration 2008. Switzerland https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_1.pdf.
- IOM. (2020). Göç ve göçmenler: Küresel bakış, 2020 Dünya Göç Raporu. <https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr-2020-tu-ch-2.pdf>.
- IOM. (2024). World migration report 2024. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2024>.
- İletişim Başkanlığı. (2025). Cumhurbaşkanı Erdoğan: "40 yıldır milleti sömüren terör belasından kurtulmaya hiç olmadığımız kadar yakınız". Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-40-yildir-milleti-somuren-teror-belasindan-kurtulmaya-hic-olmadigimiz-kadar-yakiniz>.
- İNGEV. (2017). Suriyeliler tarafından kurulan şirketler için potansiyel iyileştirme alanları. Sosyal Öneriler Ve Politikalar Kitapçığı. İnsani Gelişme Vakfı. https://ingev.org/raporlar/Suriyeliler_Tarafindan_Kurulan_Sirketler_Icin_Potansiyel_I_yilestirme_Alanlari.pdf.

- Koçak, O. (2021). How does the sense of closeness to god affect attitudes toward refugees in Turkey? Multiculturalism and Social Contact as Mediators and National Belonging as Moderator. *Religions* 2021, Vol. 12, Page 568, 12(8), 568. <https://doi.org/10.3390/REL12080568>.
- Koçak, O., & Gündüz, R. (2016). Avrupa Birliği göç politikaları ve göçmenlerin sosyal olarak içermelerine etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 66–91. <https://doi.org/10.17828/YALOVASOSBIL.288377>.
- Köse, M., (2025). Suriye’den Türkiye’ye, Türkiye’den Suriye’ye: Geri dönüşün geleceği. Perspektif. 15.12.2024 <https://perspektif.eu/2024/12/15/suriyeden-turkiyeye-turkiyeden-suriyeye-geri-donusun-gelecegi/>
- Multeciler.org. (2022). Türkiye’deki Suriyeli sayısı Mart 2022 – Mülteciler ve Sığınmacılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği. <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>.
- ORSAM. (2015). Suriyeli Sığınmacıların Türkiye’ye Etkileri, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor No: 195. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Suriyeli_Siginmacilarin_Turkiyeye_Etkileri.pdf.
- Özcan, N. (2022, March). Göçmen işçilerdeki kayıt dışılık önlenirse işgücü piyasası dengelenir. *Dünya Gazetesi*. <https://www.dunya.com/gundem/gocmen-iscilerdeki-kayit-disilik-onlenirse-iscucu-piyasasi-dengelenir-haberi-646183>.
- TEPAV. (2019). Türkiye’de Suriyeli girişimciliği ve mülteci işletmeleri: Türkiye tecrübesinden nasıl faydalanılabilir? <https://www.tepav.org.tr/en/haberler/s/10024>.
- The Economist Intelligence. (2025). Middle East outlook 2025: Prospects for de-escalation and economic diversification. <https://www.eiu.com/n/campaigns/middle-east-outlook-2025/>.
- The International Crisis Group. (2018). Türkiye’deki Suriyeli mülteciler: Kentsel gerilimleri azaltmak. Avrupa Raporu No: 248, Brussels. <https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/248-turkey-s-syrian-refugees-turkish.pdf>.
- TRT. (2025). 273 bin Suriyeli ülkesine geri döndü, <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/273-bin-suriyeli-ulkesine-geri-dondu-910414.html>
- Tuccio, M & Wahba, J. (2020). Social remittances, GLO discussion paper, No. 609, Global Labor Organization, Essen. <https://www.econstor.eu/handle/10419/222445>
- Turan, M. (2022). Suriyelilerin Türkiye ekonomisine katkısı ne oldu? - Al-Monitor: The Pulse of the Middle East. <https://www.al-monitor.com/tr/originals/2021/05/how-syrian-refugees-contributed-turkish-economy>.
- TÜİK. (2024) İşgücü istatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Aralik-2024-53524>.
- UNDP. (2017). Climate change, migration and displacement. Report. Ed. S. Opitz Stapleton, R.Nadin, C. Watson and J. Kellett. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/Migration_Report.pdf.
- UNDP. (2022). UNDP Türkiye. <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home.html>.
- womenforwomen.(2025). 5 Facts about what refugee women face. <https://womenforwomen.org.uk/blog/5-facts-about-what-refugee-women-face>.
- X. (2022). Gonzalo Vargas Llosa. https://x.com/llosa_gonzalo/status/1889559763869909123.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1577603

Sabiha Sertel'in Sosyal Çalışmaya Dair Görüşleri

Sabiha Sertel's Views on Social Work

Meral KUZGUN^{a*} Melek HALİFEOĞLU^b

^a Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Atatürk İnkılapları ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, Kilis / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1314-0128

^b Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Bingöl / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-4307

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Kasım 2024

Kabul tarihi: 7 Ekim 2025

Anahtar Kelimeler:

Sabiha Sertel,

Sosyal Hizmet,

Çocuk,

Aile,

Türkiye.

ÖZ

Bu çalışma, erken Cumhuriyet dönemi entelektüellerinden olan Sabiha Sertel'in sosyal hizmet uygulamalarının ve çocuk politikalarının ıslahına yönelik geliştirdiği düşünsel katkıları çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında Sertel'in Amerika Birleşik Devletleri'ndeki akademik deneyimleri ve sahadaki gözlemleri, onun modern sosyal hizmet anlayışının oluşmasına ve kurumsallaşmasına önemli katkılar sunmuştur. Çalışma, Sertel'in çocuklar ve yoksul aileler odaklı sosyal hizmet yaklaşımını, disiplinler arası bir perspektif ve bireyleri üretken hale getirmeyi hedefleyen yaklaşımı bağlamında ele almaktadır. Makalede, onun çocuk politikaları, mesleki eğitim, bilimsel veriye dayalı kurumsallaşma ve sivil toplum kuruluşlarının güçlendirilmesi konularındaki önerilerini içeren *Resimli Ay* ve *Hayat* dergilerindeki yazıları temel alınmaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Sertel'in fikirlerinin sadece döneminin sosyal politikalarını etkilemekle kalmayıp, Türkiye'de sosyal hizmet alanının gelişimine de önemli katkılar sağladığını ortaya koymaktadır. Sertel'in içinde bulunduğu dönemin şartları dikkate alınır, öne sürdüğü bilimsel metotlar dikkate değerdir. Bu metotlar arasında anket ve saha çalışmaları, grafikler, dezavantajlı kesimlerin topluma kazandırılması ve buna yönelik çözüm önerileri yer almaktadır. Söz konusu yöntemlerin, nerdeyse yüz yıl öncesinde kullanılıyor olması, düşünürün bilimsel bir yaklaşıma sahip olduğuna işaret eder. Sonuç olarak çalışmada, Sertel'in uluslararası modellerin uyarlanması, kültürel engellerin aşılması ve toplumun farklı kesimlerinin katılımını içeren kapsamlı stratejisinin, erken Cumhuriyet dönemindeki sosyal hizmet uygulamalarına ve çocuk politikalarına yenilikçi bir yaklaşım getirdiği vurgulanmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 1, 2024

Accepted: October 7, 2025

Keywords:

Sabiha Sertel,

Social Work,

Children,

Family,

Turkey.

ABSTRACT

This study aims to analyze the intellectual contributions of Sabiha Sertel, one of the intellectuals of the early Republican period, to the reform of social work practices and child policies. Within the scope of this purpose, Sertel's academic experiences in the United States and her observations in the field contributed significantly to the formation and institutionalization of her modern understanding of social work. The study examines Sertel's social work approach focused on children and poor families in the context of an interdisciplinary perspective and an approach that aims to make individuals productive. The article is based on Sabiha Sertel's writings published in the magazines *Resimli Ay* and *Hayat*, which include her proposals concerning child policies, vocational training, institutionalization based on scientific data, and the strengthening of non-governmental organizations. In this context, the study demonstrates that Sertel's ideas not only influenced the social policies of her time but also made significant contributions to the development of the field of social work in Turkey. Considering the historical conditions in which she lived, the scientific methods she proposed are particularly noteworthy. These methods include surveys and field studies, graphical data representations, the integration of disadvantaged groups into society, and solution-oriented proposals aimed at social inclusion. The fact that such methods were employed nearly a century ago indicates that Sertel possessed a distinctly scientific approach. In conclusion, the study highlights that Sertel's comprehensive strategy—comprising the adaptation of international models, the overcoming of cultural barriers, and the inclusion of various segments of society—introduced an innovative perspective to social work practices and child policies in the early Republican period.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: meralkuzgun@kilis.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Born in Thessaloniki in 1895, Sertel is considered one of the first female journalists in Turkey and one of the most important figures in Turkish press history. She is also known as one of the leading representatives of socialist thought and women's rights advocacy. Having completed her academic training in the United States (US), Sertel, upon her return to her homeland, began to focus on social and political issues in Turkey. It can be said that Sertel, who studied community organization at the New York School of Social Work in the US, was further enhanced by the applied learning model that allowed her to come into contact with immigrant communities in the city. Because this experience in the US led to the formation of the ideas of socialism and social justice in her mind. Sertel, who stated that her education in the US focused on committee organization in the field of practical social sciences, had to establish a society due to the requirement that the theoretical knowledge taught in school be applied in the field as a graduation requirement, and she fulfilled this duty by organizing the Turkish diaspora in New York.

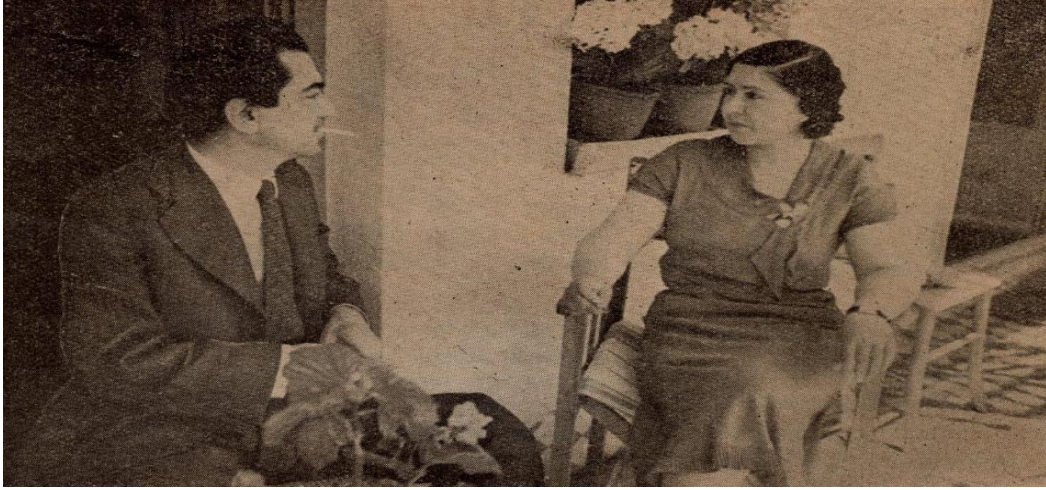
In light of this information, it is understood that Sertel's educational experience in the US played a critical role in her intellectual and ideological formation. Integrating her theoretical education in the field of social work with the practical work she carried out with immigrant communities contributed to the deepening of her socialist worldview and understanding of social justice. Although Sabiha Zekeriya stated that her purpose in the US was to study sociology, she became famous primarily as a publisher and journalist. However, on the other hand, she is one of the female figures who played a pioneering role in the recognition of the concepts of Applied Sociology, Social Service Studies and Social Assistance in Turkey with the articles she wrote after the declaration of the Republic.

Sertel's comprehensive research and analysis on the social transformation process and child education of the early Republican period encompasses various elements. Sertel emphasizes that the role of Eastern culture and religious understanding in the education and upbringing of children should be reconsidered. This approach points to the necessity of questioning traditional structures and cultural transformation as part of the modernization process. In addition, Sertel's support for the reform movements of the Republic reflects his vision of modernization and social progress. This situation shows that the issue of education and children is addressed within the context of a broader social transformation. Sertel's emphasis on secularism is also seen as a critical element for Turkey to take its place within the civilized world. This approach implies that the education system and child rearing practices should be restructured on a secular basis. It is stated that as a manifestation of state-society cooperation, institutions such as schools, hospitals and care homes were opened to strengthen the institutional infrastructure in child education and to meet the education and care needs of children. In addition, it is understood that programs were implemented to train governesses specialized in child education. These developments indicate that a holistic approach has been adopted towards the issue of children. This multidimensional strategy, which encompasses different areas such as education, health and social services, emphasizes the importance of a multidisciplinary approach in improving child welfare. Sertel's presentation of this historical example is an implicit suggestion that the Republic of Turkey should adopt a similar comprehensive and participatory approach in shaping its child policies. In this context, it is essential to harmonize civil society initiatives, women's active participation and state support in solving the child issue. Such a comparative analysis reveals the necessity of benefiting from international experiences, encouraging social participation and strengthening the institutional infrastructure in the development of Turkey's child policies in the early Republican period.

The article examines Sertel's articles in *Resimli Ay* and *Hayat* magazines, which include his suggestions on comprehensive child policies, the role of women in social development, vocational training, institutionalization based on scientific data and strengthening civil society organizations. The study reveals that Sertel's ideas not only influenced the social policies of his time but also made significant contributions to the development of the field of social work in Turkey. As a result, it is emphasized that Sertel's multidimensional strategy, which included the adaptation of international models, overcoming cultural barriers and the participation of different segments of society, brought an innovative approach to social work practices and child policies in the early Republican period of Turkey.

Giriş

Hareketsiz Feminist perspektiften başlayan bir yaşam sürecinin, sosyalizmle tanışması sonucunda kayda değer bir evrim geçirdiğini gözlemlemek mümkündür. Başlangıçta, münferit olgular üzerinden ele alınan ve çözüm arayışları bu çerçevede şekillenen meseleler, artık bütüncül bir yaklaşımla irdelenmeye başlanmıştır; bu paradigma değişimi, yaşamın çeşitli katmanlarında eşitlik, adalet ve özgürlük mücadelesinin verilebileceğine dair inancı pekiştirmiştir. Erken Cumhuriyet döneminin ilk sosyal hizmetler uzmanı vasfını taşıyan ve sosyal hizmet alanında öncü bir şahsiyet olarak temayüz eden ve entelektüel yaşamındaki dönüşümün etkisiyle analizlerini toplumcu bir perspektiften kaleme alan bu müstesna isim, Sabiha Sertel'dir (Okay, 2019a, s. 64-66).

Resim 1. Naci Sadullah Bey'in, Yenigün Gazetesi adına Sabiha Zekeriya Hanım'ın evinde yapmış olduğu röportajdan bir kare (Sadullah, Naci, 1935, s. 9).

1895 senesinde Selanik'te dünyaya gelen Sertel, Türkiye'nin ilk kadın gazetecilerinden ve Türk basın tarihinin en mühim simalarından biri olarak kabul görmektedir (Türk, 2019, s. 261). Bununla birlikte, sosyalist düşüncenin ve kadın hakları savunuculuğunun önde gelen temsilcilerinden biri olarak da tanınmaktadır. Akademik formasyonunu ABD'de tamamlayan Sertel, anavatanına dönüşünü müteakip, Türkiye'deki sosyal ve siyasi meselelere aktif bir şekilde müdahil olmuş ve bu konuları ele alan yazılar kaleme almıştır. ABD'de almış olduğu eğitim Sertel'in sosyalizm ve kadın sorunu eksenli düşüncelerini şekillendirdiği görülmektedir. Bu kapsamda August Bebel, Clara Zetkin ve Aleksandra Kollantay gibi sosyalistlerin cinsiyet eşitsizliğine değinen analizlerinden etkilendiği rahatlıkla hissedilebilir (Dikmen, 2022, s. 83).

Genç Türkler teşkilatının mensubu olan ağabeyinin tedarik ettiği eserleri mütalaa eden Sertel, bu sayede Namık Kemal'in şiirleri ve Ziya Paşa'nın yazılarıyla tanışma fırsatı bulmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde, yükseköğretim kurumlarının kadınlara kapalı olması sebebiyle, kendisi ve hemcinslerinin gayretleriyle *Tefeyyüz* isminde bir cemiyet tesis etmiş, aynı zamanda bu isimle bir mecmua neşretmiştir. Temin ettikleri mali kaynaklar sayesinde matematik, edebiyat ve sosyal bilimler alanlarında tahsil gördüklerini ve böylece Türkiye'de ilk kadın üniversitesinin nüvesini oluşturduklarını ifade etmiştir (Sadullah, 1935, s. 8). Bu bağlamda, Sertel'in entelektüel gelişiminin, içinde bulunduğu sosyo-politik ortamın dinamikleriyle şekillendiği ve erken yaşlardan itibaren kadın hakları ve eğitim alanında öncü bir rol üstlendiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında yaşanan toplumsal dönüşümlerin, Sertel'in düşünce dünyasını ve aktivizmini derinden etkilediği söylenebilir. Kendisinin ve hemcinslerinin

karşılaştığı eğitim alanındaki kısıtlamaları aşmak için gösterdiği çabalar, dönemin kadın hareketinin önemli bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Sabiha Sertel, İstanbul'da İttihat ve Terakki mensupları arasında itibar kazanmış olan Mehmet Zekeriya Bey ile hayatını birleştirdikten sonra, ilk nüshası 6 Mart 1919 tarihinde neşredilen *Büyük Mecmua*'nın yayın hayatında kritik bir rol üstlenmiş ve eşinin tutuklanması akabinde, mecmuanın neşriyatının kesintiye uğramaması adına tüm mesuliyeti deruhte etmiştir. Bu noktada, Sabiha Sertel'in *Yenigün* gazetesine verdiği mülakatta, eşinin tutuklanma hadisesini nasıl aktardığına değinmek elzemdir: "O dönemde, işgale maruz kalan İzmir için bir miting tertip edilecekti. Bizim ikametgâhımızda sık sık içtimalar vuku buluyordu. Meğerse üst katımızda ikamet eden Abdullah Cevdet, bizi Ferit Paşa'ya ihbar etmiş" (Sadullah, 1935, s. 9) diyerek sürecin nasıl geliştiğini ifade etmiştir. Bu hadise, dönemin siyasi atmosferinin ne denli gergin ve karmaşık olduğunu gözler önüne sermektedir. İşgal altındaki bir şehir için düzenlenecek mitingin, siyasi otoritelerce tehdit olarak algılanması ve bunun neticesinde gerçekleşen tutuklamalar, o dönemin Türkiye'sinde fikir ve ifade hürriyetinin sınırlarını göstermesi bakımından manidardır. Yazarın, eşinin tutuklanmasının ardından *Büyük Mecmua*'nın neşriyat sorumluluğunu üstlenmesi, onun sadece entelektüel birikimini değil, aynı zamanda cesaret ve kararlılığını da ortaya koymaktadır. Bu durum, Sertel'in sadece bir düşünür ve gazeteci olarak değil, aynı zamanda zorlu koşullar altında liderlik vasfını da sergileyebilen bir şahsiyet olduğunu gösterir. 1919 senesi aralık ayında 17. sayısının neşrinden sonra kapatılan *Büyük Mecmua*'da kadın ve kadın hakları üzerine makaleler kaleme alan Sertel (Türk, 2019, s. 263-265), aynı yıl içerisinde, Halide Edip'in¹ teşviki ve öncülüğünde, eşiyle birlikte ABD'ye tahsil maksadıyla intikal etmiştir (Okay, 2019b, s. 20). Tahsil hayatına devam edebilmek için öncelikle Bernard Koleji'ni ikmal etmek mecburiyetinde kalan Sabiha Zekeriya, küçük kızı Sevim'i Columbia Üniversitesi'ne bağlı Horace Mann School isimli çocuk yuvasına tevdi ettiğini Roman Gibi (1987) adlı eserinde zikretmekte ve bu vesileyle ABD'deki çocuk yuvalarında tatbik edilen eğitim metotlarıyla tanışma fırsatı bulduğunu belirtmektedir. Koleji tamamlamasının ardından, ABD'nin en mühim sosyoloji profesörlerinden Giddings'in derslerine iştirak etmiştir. Onun sosyoloji disipliniyle ilk teması, esasen İstanbul'da ikamet ettiği yıllarda Türk Ocağı'nda Ziya Gökalp'in içtimaiyat konferanslarına katılımıyla vuku bulmuştur. Durkheim sosyolojisi hakkında kısmi bir malumatı bulunan Sertel, Friedrich

¹ Halide Edip'in entelektüel ve mesleki serüveni, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına uzanan kritik bir tarihsel süreci kapsamaktadır. Amerikan Kız Koleji mezunu olan Halide Edip, İstanbul Kız Öğretmen Okulu ve Kız Lisesi'nde pedagojik ve idari vazifeler ifa etmiş, müteakiben Darülfünun'da Batı edebiyatı tedrisatında bulunmuştur. 1909 senesinde Teali Nisvan Cemiyeti'ni tesis eden Halide Edip, Balkan Harbi sonrasında ivme kazanan Türk milliyetçiliği fikri akımından mülhem olmuş ve bu dönemde Türk Ocağı ile irtibat tesis etmiştir. Arap vilayetlerinde Fransız ve Arapların menfi propagandalarına set çekmek gayesiyle Beyrut Koleji'ne müdire olarak tayin edilmiştir. Balkan ve Sakarya muharebeleri esnasında yaralılara hasta bakıcılık hizmeti de sunan Halide Edip, Milli Mücadele sürecindeki müspet katkılarından ötürü Mustafa Kemal Atatürk'ün takdirini celp etmiş ve onbaşı rütbesini ihraz eden ilk kadın unvanını kazanmıştır. 1926 senesinde Türkiye'den ayrılma mecburiyetinde kalan Halide Edip, İngiltere ve Fransa'da ikamet etmiştir. Yakın Doğu ile alakalı konferanslar vermek suretiyle Amerika Birleşik Devletleri'ni ziyaret etmiştir (1928-1929). Columbia Üniversitesi Bernard College'da Türk tarihi dersleri tedris etmiştir. 1939 yılında Türkiye'ye döndükten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz edebiyatı kürsüsüne profesör olarak tayin edilmiştir. Halide Edip'in yazın hayatı Tanin gazetesinde başlamış, müteakiben *Şehbâl*, *Mehâsin*, *Resimli Kitap*, *Büyük Mecmua*, *Vakit*, *Akşam*, *Türk Yurdu*, *Hâkimiyet-i Milliye* gibi muhtelif gazete ve mecmualarda devam etmiştir (Kurnaz, 2012, s. 30-31). Bu biyografik malumat, Halide Edip'in çok yönlü şahsiyetini, eğitimci, aktivist, yazar ve akademisyen olarak Türk fikir ve edebiyat hayatına katkılarını gözler önüne sermektedir. Onun entelektüel birikimi ve tecrübesi, Türkiye'nin modernleşme sürecinde kadınların rolünü ve toplumsal dönüşümün dinamiklerini anlamak açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Engels'in Ailenin, *Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (2021) ve August Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm* (2019) eserlerini mütalaa ettikten sonra, zihninde 'cinsiyet bilinci'nin yanı sıra 'sınıf bilinci'nin de tezahür ettiğini ifade eder. Engels ve Marx'ın, insanlar arasındaki mücadelenin cinsiyet perspektifinden ziyade, üretim ilişkileri ve sınıflar arasındaki güç mücadelesinden kaynaklandığını idrak ettiğini vurgular (Sertel, 1987, s.36-37). Bununla birlikte, Karl Kautsky'nin çalışmalarını, Jack London ve Upton Sinclair'in romanlarını da tetkik eden Sabiha Zekeriya'nın toplumsal ilişkiler hususundaki yaklaşımları giderek derinleşmiştir (Sertel, 1987, s. 38). Bunun yanı sıra Sertel, Columbia Üniversitesi'nin önde gelen sosyologlarından William Ogburn'un derslerine katılmıştır. Ogburn, kendisini Marx ve Engels'in eserleriyle tanıştırmış ve sınıf çözümlemeleri konusunda yönlendirmiştir. Ampirik veri toplamanın önemine dikkat çeken Ogburn, anketler ve diğer niceliksel araştırma araçlarının sosyolojik çözümlemelerde kullanımına dair kendisine yöntemsel bilgi kazandırmıştır. Sertel, New York'taki bu eğitimi sayesinde sosyal bilimlerde araştırma yöntemlerinin nasıl uygulanacağına ilişkin kapsamlı bir bilgi birikimi edinmiştir (Shissler, 2007, s.6). Sertel'in esas kimlik değişimi, Columbia Üniversitesi'nin New York Sosyal İş Okulu'na gitmeye başlaması ve Marksizm ile tanışmasıyla başlamıştır. Böylelikle düşünsel derinliği genişleyen Sertel, kadın hakları savunuculuğunun yanı sıra bütün emekçilerin haklarını savunan, sınıf bilinciyle donanmış bir aktivist olmaya başlamıştır (Ottoman, 2022, s. 19).

ABD'de, New York Sosyal İş Okulu'nda (*New York School of Social Work*) topluluk örgütlenmesi alanında tahsil gören Sertel'in, bu süreçte kentteki göçmen topluluklarıyla temas kurmasına imkân tanıyan uygulamalı öğrenim modelinin, sosyalist duyarlılığını bir kat daha artırdığı söylenebilir. Zira ABD'deki bu tecrübe, zihin dünyasında sosyalizm ve sosyal adalet fikirlerinin teşekkül etmesine vesile olmuştur. ABD'deki tahsilinin uygulamalı sosyal hizmet çalışmaları sahasında komite teşkilatı üzerine odaklandığını beyan eden Sertel, mezuniyet şartı olarak okulda öğretilen nazari bilgilerin sahada tatbik edilmesi gerekliliği nedeniyle bir cemiyet tesis etmek mecburiyetinde kalmış ve New York'taki Türk diasporasını teşkilatlandırarak bu vazifesini ifa etmiştir (Sadullah, 1935, s. 21). Bu kapsamda, ABD'de bulunan Türk işçilerin örgütlenmesinde etkili olmuş ve onların sorunlarını çözmeye gayret etmiştir (Yanardağ, 2021, s. 19).

Sertel'in, ABD'de sosyal reform ve sosyal hizmet çalışmalarından edinmiş olduğu bilgi ve birikimlerinin Türkiye'ye aktarılmasında önemli bir isim olduğu söylenebilir. 1921 ve 1923 yılları arasında New York Sosyal İş Okulu'ndaki eğitimini tamamlayan Sertel, Columbia Üniversitesi yakınlarında zengin ve fakir çevreler arasında sosyolojik gözlemler yapmış ve Lexington Community Center (Toplum Merkezi) dâhil Lower East Side ve Bowery District'de toplumsal örgütlerde fakir göçmenlerle çalışmıştır. Sertel, New York Sosyal İş Okulu'na bağlı bulunan ve eğitimin bir parçası olan Lexington Community Center'da çalışmış ve buradaki birçok göçmenin hayat hikâyesini öğrenmiştir. Birçok göçmenin hayat hikâyesi, nasıl istismar edildikleri, işsizlik karşısında verdikleri hayat mücadelesi üzerine yoğunlaşmıştır. Detroit, Worcester, Massachusetts, Pittsburg ve Philadelphia gibi yerlerde şubeleri olan Turkish Welfare Association (Türk Sosyal Yardım Derneği), göçmen Türklere barınmadan, gıdaya birçok desteği vermiş olmak birlikte Sertel, burada da etkili olmayı başarmıştır (Libal, 2012, s.332). Sosyal çalışma eğitimi sürecinde, yöntemlerle halk arasında ortaya çıkan huzursuzlukları somut biçimde gözler önüne seren vaka analizlerini öğrenen Sertel, görev yaptığı toplum merkezinde ağırlıklı olarak aile, çocuk ve işçi sorunlarıyla ilgilenmiştir. "*Sosyal çalışmacı*" kavramı çerçevesinde tanımladığı faaliyetleri, toplum örgütlenmesi temelli çalışmaları içermekte olup, sosyal hizmetlerin nasıl yapılandırılması gerektiğine ilişkin temel aşamalardan ileri düzey uygulamalara kadar uzanan bir model geliştirmiştir (Yanardağ, 2021, s. 18).

ABD'deki Türk işçilere yönelik yapmış olduğu sosyal araştırmalar ve verdiği konferanslarla birlikte Anadolu hareketi için kayda değer miktarda maddi kaynak temin etmesi, onun milliyetçi duyarlılığını ve organizasyon becerisini göstermektedir. Toplanan yardımların hacmi o denli büyük olmuştur ki, Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu) Başkanı Doktor Fuat (Umay) Bey'in şahsen New York'a intikal etmesi icap etmiştir (Akyol, 2015: 68). Doktor Fuat Bey'in, ABD'ye sefer düzenleyen ilk Türk gemisi olan Gülcemal ile gerçekleştirdiği seyahat neticesinde, toplanan ve Anadolu'ya irsal edilen meblağ bir milyon lirayı aşmıştır. Bu kaynakların çıktıkları arasında Ankara'da Çocuk Esirgeme Kurumu'nun tesis ettiği ilk çocuk sarayları, bakım evleri, hastane ve çocuk yuvaları örnek verilebilir (Sertel, 1987, s. 57-58). Himaye-i Etfal'in New York şubelerinden birini yöneten Sertel'in buradaki insani ve sosyal gelişim amaçları için yürüttüğü çabaları, örgütlenmenin bir anlamda uluslararası şeklini temsil etmektedir. Himaye-i Etfal'in ABD'deki şubeleri, 1920lerde ve 1930larda Türkiye'deki fakir çocuklar ve ailelerinin eksiklerini gidermeye yönelik mali destekli çalışmalar üzerinedir (Libal,2012, s. 333).

Bu süreçte Sabiha Sertel'in, Anadolu'da süregiden Kurtuluş Savaşı'nı New York Times gazetesinde kaleme aldığı yazılarla Amerikan kamuoyuna aktarması (Akyol, 2015, s. 68), onun uluslararası platformda Türk milli mücadelesinin sözcülüğünü üstlendiğini de göstermektedir. Her ne kadar Sabiha Zekeriya ABD'de bulunma amacını sosyoloji tahsili görmek diye beyan etse de, kendisi esas itibarıyla yayıncı ve gazeteci kimliğiyle ün salmıştır. Ancak öte yandan, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında kaleme aldığı yazılarla, "*Uygulamalı Sosyoloji, Sosyal Hizmet Çalışmaları ve Sosyal Yardım*" mefhumlarının Türkiye'de tanınmasında öncü rol oynayan kadın simalardan biridir (Okay, 2019b, s. 20).

Şunu da belirtmek gerekir ki, Sabiha Sertel'in Amerika Birleşik Devletleri'ndeki eğitiminin, sosyal hizmet alanına ilişkin bakış açısını önemli ölçüde etkilediği açıktır. Bununla birlikte, ABD'de modern sosyal hizmet anlayışının temellerini atan öncülerden biri olan Mary Ellen Richmond'u da anmak gerekmektedir. Sosyal hizmet alanında çalışan bireylerin mesleki eğitim alması gerektiği yönündeki düşünce, ilk sosyal hizmet eğitimi programlarının başlatılmasına ivme kazandırmıştır. Richmond, "Sosyal Teşhis" adlı eseri ve diğer çalışmalarıyla yalnızca yirminci yüzyılın başlarında sosyal hizmetin bilgi, beceri ve değer temellerinin oluşumuna katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal hizmetin profesyonel bir meslek kimliği kazanmasına da olanak sağlamıştır. Ayrıca, sosyal yardım faaliyetlerinin kamu kurum ve kuruluşlarıyla uyum içinde yürütülmesi ve hizmetlerin yinelenmesinin önlenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Sosyal hizmetin "aile" odaklı yaklaşımının öncüsü olarak kabul edilen ve ABD'de sosyal hizmet eğitimi almış ilk uzmanlardan biri olan Richmond'un düşünce ve uygulamalarının, Sabiha Sertel'in sosyal hizmete dair görüşleriyle örtüştüğü söylenebilir (Başçılar, 2020, s. 1153-158).

Bu bilgiler ışığında, Sertel'in ABD'deki eğitim tecrübesinin, onun entelektüel ve ideolojik formasyonunda kritik bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Sosyal hizmet alanındaki teorik eğitimini, göçmen topluluklarıyla yürüttüğü pratik çalışmalarla bütünleştirmesi, onun sosyalist dünya görüşünün ve sosyal adalet anlayışının derinleşmesine katkıda bulunmuştur. Nazari bilgilerin pratiğe dökülmesi hususundaki titizliği ve New York'taki Türk topluluğunu örgütlenme çabası, teorik bilgiyi toplumsal fayda için kullanma arzusundan kaynaklanır. Bu minvalde, deneyimlerinin toplumsal ve siyasi aktivizminin temellerini teşkil ettiği iddia edilebilir. Cumhuriyet'in modernleşme ve laiklik politikalarına verdiği destek ile kadın, çocuk ve aile meselelerine gösterdiği hassasiyet (Dikmen, 2016, s.57-58) onun Türkiye'nin toplumsal dönüşüm sürecindeki rolünü ve katkısını idrak etmek bakımından önemlidir.

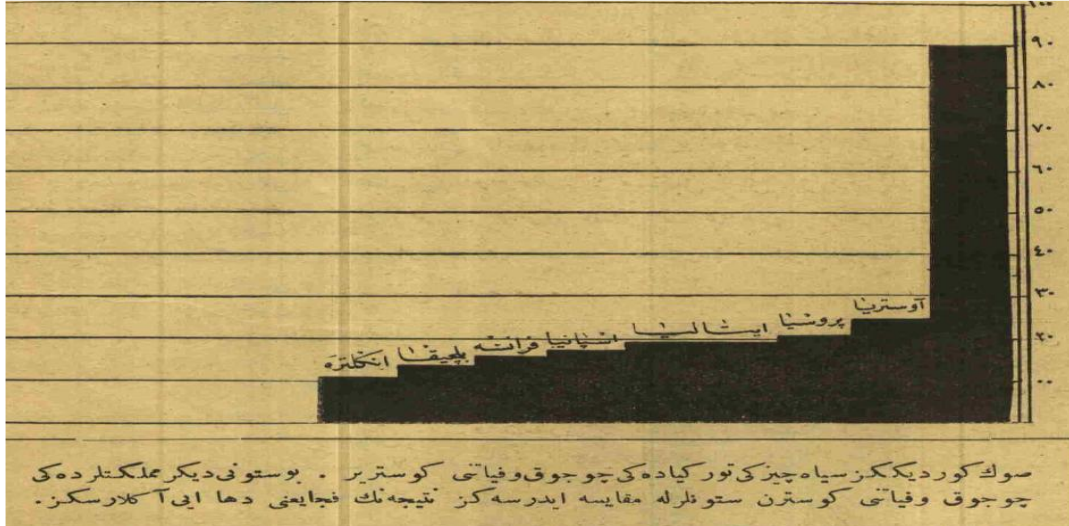
Sabiha Sertel ve eşi, 1919 ile 1923 yılları arasında New York'ta yaşamışlardır. 1923 yılında Ankara'ya dönen çift, 1924'te İstanbul'a taşınarak burada yayıncılık faaliyetlerine

yönelmişlerdir. Sertel, bu süreçte *Resimli Ay*, *Resimli Perşembe*, *Resimli Hafta* ve *Sevimli Ay* gibi aylık ve haftalık dergilerle yakından ilgilenmiştir. Gazetecilik çalışmalarının yanı sıra çocuklara yönelik eğitici metinler kaleme almış ve bir çocuk ansiklopedisinin editörlüğünü üstlenmiştir (Shissler, 2008, s. 13). Buna ilaveten Sabiha Sertel eşi ile birlikte 1925 yılında çocuklara yönelik olarak yayımladıkları “*Sevimli Mecmua*” adlı dergiyle dikkat çekmiştir. Zengin içeriği ve görselliğiyle öne çıkan dergi, Zekeriya çiftinin yönetiminde on sayı yayımlanmıştır. Bu yayın, dönemin çocuk dergilerinin geleneksel çizgisinden ayrılarak; fotoğraf, karikatür, boyama köşesi ve metinsiz resimli hikâyeler gibi yenilikçi unsurlara yer vermesi bakımından önemlidir. Cumhuriyet’in ilanından yalnızca iki yıl sonra yayımlanmaya başlayan ve on üçüncü sayısı ile birlikte aynı yıl yayın hayatını sonlandıran derginin en özgün yönlerinden biri; çocuk eğitimi, öğretim anlayışı, öğretmen-öğrenci ilişkileri ve farklı ülkelerdeki eğitim yaklaşımlarının karşılaştırmalı olarak ele alınmasıdır. Dergide yer alan yazılarında Sertel, Türk çocuklarının eğitimden, oyundan ve yetişkinlerin ilgisinden uzak bir şekilde yetiştirilmelerini eleştirmiştir. Buna karşın, ABD’deki çocuk yuvalarında çocukların herhangi bir yardım almaksızın günlük işlerini kendilerinin yaptığını ve bu süreçte öğrenmenin deneyim yoluyla gerçekleştiğini ifade eder. Buna karşılık, Türkiye’deki çocukların yeterince özgür bırakılmadığını ve bu nedenle düşünsel gelişimlerinin sınırlı kaldığını dile getirir (Akdağ & Uçan, 2020, s. 599–601).

Bu çerçevede, bize göre fikri birikimi ve ameli tecrübesi, diğer bir deyişle soyut ile somut arasında kurduğu ilişkisellik, Türkiye’de sosyal hizmet sahasının gelişiminde ve toplumsal meselelerin ele alınış biçiminde ufuk açıcı bir mahiyet arz etmektedir. Hem ulusal hem de uluslararası düzeyde Sabiha Sertel’in bu çok yönlü bakış açısı, bir münevver hüviyetindeki tavrı, sadece teorinin değil, tatbikatın asıl dönüştürücü rolünün önemine katkı sunmuştur. Bu durum, Türkiye’nin içtimai (toplumsal) değişimi ve siyasi dönüşümüne faal bir surette iştirak eden bir aydın olduğunu teyit etmektedir. Bununla birlikte, Batı düşüncesi ve sosyalist teorilerle temasının, onun Türkiye’deki toplumsal meseleleri daha geniş bir perspektiften tetkik ve tahlil etmesine imkân sağladığı gözlemlenmektedir.

Çocuk ve Çocuk Nüfus Sorunu Hakkındaki Görüşleri

Sertel’in, Birinci Dünya Savaşı’nın yol açtığı yıkımlarda çocuk ölümlerinin kayda değer artışını tıp camiasından faydalandığı (Doktor Besim Ömer Paşa’nın destekleri başta olmak üzere) verilere dayandırması oldukça dikkat çekicidir. İstanbul özelinde çocuk ölümlerinin %80’e, Anadolu genelinde ise %90’a ulaştığı belirtilmektedir.

Grafik 1. İngiltere, Belçika, Prusya, İtalya, Avusturya gibi Batılı ülkeler karşısında Türkiye’de vefat eden çocukların (%90) gösterildiği grafik. Sabiha Zekeriya, çocuk vefatları ile Türkiye’nin durumunu grafikler üzerinden değerlendirerek ele almıştır. Sabiha Sertel tarafından ele alınan bu bilimsel yaklaşım, dönemi itibariyle dikkate değerdir (Zekeriya, 1924a, s.6).

Sertel’in tahlilinde, hayatta kalmayı başaran %10’luk kesimin toplumsal entegrasyonunun ciddi düzeyde sorunlar teşkil ettiği gözlemlenir. Bu azınlık grubun kompozisyonu, toplumsal açıdan dezavantajlı çeşitli alt grupları içermektedir: Sokakta yaşayan çocuklar, yetimler, evlilik dışı doğan çocuklar, engelliler, yetersiz beslenmeye maruz kalanlar, eğitim ve öğretim imkânlarından yoksun bırakılanlar ve çocuk işçiler bu kategoriye dâhil edilmektedir. Sertel’e göre, topluma tam manasıyla kazandırılabilen çocukların oranı yalnızca %2 civarındadır (Zekeriya, 1924a, s. 5).

Resim 2. İhmal edilmiş bir grup kimsesiz çocuk (Zekeriya, 1924a, s. 7).

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin yaşadığı toplumsal buhranın boyutları, döneme ilişkin istatistiki veriler ışığında açık biçimde gözler önüne serer. Bu nedenle demografik kriz, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin beşerî sermayesi açısından önemli derecede bir yıpranmanın meydana geldiğine ve toplumsal insanın sekteye uğradığına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu durum, ülkenin öncelikli meselelerinden birinin kapsamlı bir çocuk politikası geliştirmek olduğunu göstermektedir. Bu doğrultusunda Sertel, çocuk ölümlerinin

önlenmesi ve hayatta kalan çocukların toplumsal entegrasyonu konusunda başarı elde etmiş olan ABD, çeşitli Avrupa ve İskandinavya ülkelerini model olarak sunar. Bu bağlamda onun perspektifinde, çocuklara yönelik meselelerdeki çözüm önerilerinin merkezinde kadınların konumlandırılması ve söz konusu yaklaşımın devletin kurumsal politikalarıyla desteklenmesi, çözümün etkili ve sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Bu bağlamda gerçekleştirilen değerlendirme, savaş sonrası Türkiye'nin maruz kaldığı demografik travmanın boyutlarını gözler önüne sermekte ve çocuk nüfusunun korunması ile geliştirilmesine yönelik kapsamlı stratejilerin ne denli acil olduğuna dikkat çekmektedir. Sertel'in meseleye dair tahlili, sadece nicel verilerle betimlenmekle kalmaz; aynı zamanda aynı zamanda toplumun en korunmasız kesimlerinden biri olan çocukların yaşam koşullarına ilişkin niteliksel bir çözümleme de sunar. Bu çerçevede, Sertel'in çalışmaları, sosyal politikaların tasarlanması ve uygulanması sürecinde önemli bir referans kaynağı olarak normatif mahiyet içermektedir (Zekeriya, 1924a, s. 5-7).

Sertel'in çocuk refahının iyileştirilmesine yönelik savunduğu kadın merkezli strateji, annelik rolünün çocukların fiziksel, duygusal ve toplumsal gelişiminde hayati önemini ön plana çıkarmakta ve bu yönüyle geliştirilecek politikanın toplumsal cinsiyet perspektifini ele alacak şekilde tasarlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Millî Mücadele'nin akabinde tesis edilen Cumhuriyet rejiminin nüfus politikalarının ve programının yeterince somutlaşmadığını eleştirel bir gözle inceleyen Sertel'e göre, çocuk meselesi tıpkı kadın sorununda olduğu gibi devletin öncelikli müdahale alanlarından biri olmalıdır. *Resimli Ay* mecmuasında neşredilen "*Satılık Çocuk Beş Yüz Lira*" başlıklı makalesinde, İstanbul'da bir çocuğun dilencilik amaçlı kullanılması ya da satılmasına yönelik bir olay hakkında düşüncelerini paylaşan Sertel, toplumun sosyoekonomik bakımdan en savunmasız grubunu oluşturan bu kişilerin geçinme yöntemlerini ve maruz kaldıkları yapısal sorunlarını sınıfsal, ahlaki, hukuki, toplumsal ve yönetsel açıdan çok yönlü bir incelemeye tabii tutmaktadır. Makalesinde, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte yeni rejim üzerine temellendirilmiş olan Türkiye'nin mevcut yasal düzenlemelerinin bu husustaki eksiklerine dikkat çeken Sertel, toplumun çocuklara dair tutumunun yüzeysel, ilgisiz ve hatta indirgemeci olduğu için eleştirmektedir. Buna ek olarak, erken yaşlarda çalışma hayatına dâhil edilen çocukların, toplum tarafından dışlanmış ve ihmal edilmiş bir sınıfı oluşturduğunun altını çizen yazar, sosyal hizmet kurumlarının çocukların korunması hususunda daha aktif bir rol üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır (Zekeriya, 1924b, s. 5-6). Bu açıdan bakıldığında, bize göre yeni kurulan devletin karşı karşıya kaldığı toplumsal sorunların karmaşık ve çok boyutlu yapısı, çocuk meselesinin sadece yasal düzenlemelerle çözülemeyeceği anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, toplumsal farkındalığın artırılması ve kurumsal kapasitelerin geliştirilmesi ancak bütüncül bir yaklaşıma imkân sunacağından Sertel'in tespit ve önerilerinin, dönemin sosyal politika tartışmalarına özgün ve değerli bir katkı sunduğu söylenebilir.

1913 senesinde, sosyal bilimcilerin saha araştırmalarından elde ettikleri bulguların, dönemin ABD Başkanı Roosevelt'in himayesinde düzenlenen bir kongrede sunulmasına dikkat çeken Sertel, Türkiye Cumhuriyeti'nin de benzer bir metodoloji ve uygulama stratejisi benimsemesi gerektiği kanaatindedir. Bu nedenle Sertel'in odaklandığı nokta, bilimsel araştırmaların politika oluşturma süreçlerine entegre edilmesidir. Bununla birlikte Sertel'in analizinde öne çıkan bir diğer husus, Başkan Roosevelt'in üç yıllık başkanlık döneminin son yılını "*Çocuk Senesi*" olarak ilan etmesidir. Bu teşebbüs, çocuk konusunun ulusal gündemin merkezine yerleştirilmesi bakımından dikkat çekici bir örnektir. Bu bağlamda yazarın aktarımına göre, ABD hükümeti vatandaşlarıyla iş birliği içerisinde, çocukların iktisadi, toplumsal, ahlaki ve sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kapsamlı tedbirler almıştır (Zekeriya, 1924a: 5-8). Böylece, çocuk politikaları hem devlet eliyle hem de toplumsal katılımı şekillenmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Sertel'in bu örnekleri ön plana çıkarmasının

nedeni, Türkiye Cumhuriyeti'nin çocuk politikalarını formüle ederken, uluslararası deneyimlerden faydalanmasının zorunluluğundan kaynaklanır. Zira Sertel'in karşılaştırmaya dayanan çözümlemeleri, daha önce de vurgulandığı üzere, erken Cumhuriyet döneminde çocuk meselesine yönelik bütüncül bir yaklaşımın eksikliğine işaret etmekte ve ABD örneğinin altını çizmesi, Türkiye'nin çocuk politikalarını geliştirirken, bilimsel araştırmaları, toplumsal katılımı ve devlet öncülüğündeki girişimleri birleştiren uyumlu bir model benimsemesi gerektiği fikrini desteklemektedir.

Yazara göre, ABD başkanının çocuk meselesine yönelik bütünlüklü bir toplumsal seferberlik başlatmasının arkasındaki itici güç, uzmanlar tarafından sunulan istatistiki verilerdir. Çocuk refahına yönelik hızlı bir çözümün gerekliliğini gözler önüne seren istatistikler, Amerikan toplumunun demografik bünyesi dâhilinde çocukların durumuna dair çarpıcı gerçekleri ortaya koymaktadır. Veriler, çocuk nüfusunun %50'sinin hayatını kaybettiğini, hayatta kalan çocukların ise eğitim ve öğretim imkânlarından mahrum kaldığını, bakımsızlık ve yetersiz beslenme gibi vahim meselelerle karşı karşıya bulunduğunu ve ahlaki çöküntü yaşadığını belirtmektedir. Bu çarpıcı demografik ve sosyal gerçekler karşısında, ABD Başkanı Roosevelt'in Amerikan çocuklarını topluma kazandırma gayesiyle başlattığı girişimi Sertel, şu surette ifade etmektedir:

Bundan itibaren müstakbel felakete karşı Amerikan milleti ve hükümeti namına seferberlik ilan ediyorum. Fert, millet, insan hepimiz beraber cephede vazifesini yapan bir asker gibi çalışacağız. Önümüzdeki sene Çocuk Senesidir. Hükümet, çocuk salâhi için çalışacak. Neşriyat, bu sahada ayrı teşkilat yapacak. Cemiyetler, kuvvetlerini bu sahada sarf edecek (Zekeriya, 1927a, s. 364).

Yazara göre, 1913 yılının ABD'sinin politik ajandasında çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi ülke gündeminin odak noktasıdır. Bilhassa, yaklaşık yedi milyon kadının ülkelerinin geleceği için bir araya gelip başlattıkları toplumsal hareket, çocuklara yönelik kapsamlı bir seferberliğin fitilini ateşler. Bu geniş ölçekli toplumsal hareketin en dikkat çekici yönlerinden biri, Amerikan kadınlarının üstlendiği proaktif roldür. Kadınlar, toplumsal sorumluluk bilinciyle hareket ederek, özellikle sosyoekonomik açıdan dezavantajlı ailelerin yaşam alanlarına nüfuz etmiş ve bu ailelerin çocuk eğitimi konusundaki farkındalıklarını artırmaya yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu yaklaşım, çocuk refahının iyileştirilmesinde toplumsal katılımın ve tabandan gelen hareketlerin önemini vurgulamaktadır. Bu sivil inisiyatif, hükümet politikalarıyla da desteklenmiştir. Devlet-toplum iş birliğinin bir tezahürü olarak, çocuk eğitiminde kurumsal altyapının güçlendirilmesine ve çocukların eğitim-bakım ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik okullar, hastaneler ve şefkat evleri gibi kurumların açıldığı belirtilmektedir. Ayrıca, çocuk eğitiminde uzmanlaşmış mürebbiyelerin yetiştirilmesine yönelik programların da hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler, çocuk meselesine yönelik bütüncül bir yaklaşımın benimsendiğini bir kez daha göstermektedir. Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler gibi farklı alanları kapsayan bu çok boyutlu strateji, çocuk refahının iyileştirilmesinde multidisipliner bir yaklaşımın önemini vurgulamaktadır. Sertel'in bu tarihsel örneği sunması, Türkiye Cumhuriyeti'nin çocuk politikalarını şekillendirirken benzer düzeyde kapsamlı ve katılımcı bir yaklaşımı benimsemesinin gerekliliğini niteleyen zımni bir öneri sayılabilir. Bu bağlamda, çocuk meselesinin çözümünde sivil toplum inisiyatiflerinin, kadınların aktif katılımının ve devlet desteğinin harmonize edilmesi şarttır. Böylesi bir karşılaştırmalı analiz, erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin çocuk politikalarının geliştirilmesinde, uluslararası deneyimlerden faydalanmanın, toplumsal katılımı teşvik etmenin ve kurumsal altyapıyı güçlendirmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sertel'in bu tutumu, çocuk refahının iyileştirilmesinin sadece devletin değil, tüm toplumun ortak sorumluluğu olduğunu ve bu alandaki gelişmelerin ulusal kalkınma ve modernleşme sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ima etmektedir. Öte taraftan karşılaştırma içeren bu değerlendirmenin iki temel amaca hizmet ettiği söylenebilir. Birincisi, Türkiye'nin çocuk

eğitimi ve refahı konusundaki mevcut durumunu objektif bir şekilde ortaya koymak; ikincisi ise, uluslararası deneyimlerden hareketle Türkiye için potansiyel çözüm yolları önermektir. Dolayısıyla Sertel'in, yeni Türkiye'nin durumunu '*kendince yansıtmaya çalıştığı*' ifadesi, onun bu konudaki düşüncelerinin özgün ve eleştirel bir nitelik taşıdığını gösterir. Bu bağlamda, Sertel, Türkiye'deki yoksul ve bakıma muhtaç çocukların içinde bulundukları zorlu koşullara karşı kentli üst sınıf kadınların ilgisizliğini eleştirmektedir. Ona göre, bu kadınlar genellikle kendi sınıfsal konumlarından bağımsız, toplumsal duyarlılıktan uzak bir tavır sergilemektedirler. Sertel'in bu eleştirisi, toplumun farklı kesimlerinin sorunlara karşı duyarlılık göstermesinin önemine işaret etmektedir. Bu eleştiri, toplumsal bilincin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Türkiye, zaferini kazanmak için toprağa yüzbinlerce evladını çocuğunu verdi... topraklar altında daha kanları kurumayan şehit babaları, mezarları arasında uyuyan yersiz yurtsuz çocuklarını seyrediyor... dün kurban ettiğimiz zafer ordusunda Mehmetçikler göğüslerini açtı. Bugün ki sulh ordusunda ölümün hedefi çocuklarımızın göğsüdür... Biz yirminci asrın feda ettiği bir nesiliz. Şehrin bir tarafında sıcak odaları, renkli ve süslü koltukları içinde yaşayan anneler, biliyor musunuz şehrin öte tarafında sıvaları dökülmüş, tavanları çökmüş harap bir kulübenin içinde bir kadın, günlerden beri hasta olan çocuğuna doktor getiremiyor. Bu kadın ve çocuk sizdendir. Aynı dünyadan, aynı milletten, aynı cinstensiniz. ...Sizin vatandaş sıfatıyla memlekete verdiğiniz ile onun verdiği arasındaki fark nedir?...Tiyatroya, sinemaya, muhteşem tuvaletlerine koşan anneler yanınızdan geçen o çocukları gözünüze hakir gösteren hangi kuvvettir? ...Birazda bunları benimseseydiniz onlar da biraz sizin olsa o vakit bu mezbeleden (çöplük) çıkamazlar mı? Onların da başları yukarı kalkmaz mı? (Zekeriya, 1924a, s. 8)

Sertel'in, erken Cumhuriyet döneminin toplumsal dönüşüm sürecine ve çocuk eğitime dair yapmış olduğu kapsamlı araştırma ve analizi, çeşitli unsurları bünyesinde barındırmaktadır (Zekeriya, 1928, s.1). Öncelikle, Sertel, Doğu kültürü ve dini anlayışın çocukların eğitimi ve yetiştirilmesindeki rolünün yeniden ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, geleneksel yapıların sorgulanması ve modernleşme sürecinin bir parçası olarak kültürel dönüşümün gerekliliğini işaret etmektedir. Ayrıca, Sertel'in Cumhuriyet'in reform hareketlerini desteklemesi, onun modernleşme ve toplumsal ilerleme vizyonunu yansıtmaktadır. Bu durum, eğitim ve çocuk meselesinin daha geniş bir toplumsal dönüşüm bağlamında ele alındığını göstermektedir. Sertel'in laikliğe yaptığı vurgu da, Türkiye'nin medeni dünya içinde yer alabilmesi için kritik bir unsur olarak görülmektedir. Bu yaklaşım, eğitim sisteminin ve çocuk yetiştirme pratiklerinin seküler bir temelde yeniden yapılandırılması gerektiğini ima etmektedir. Sertel ayrıca, Latin harflerinin kabulünü destekleyerek, bu reformun Türk çocuklarının kendi dillerini daha kolay okuyup yazmalarına olanak sağlayacağını öne sürmekte olup, dil reformunun eğitim ve okuryazarlık üzerindeki potansiyel olumlu etkisini savunmaktadır. Son olarak, Sertel, dil reformunun toplumun aydınlanmasına ve okuryazar kesimin artmasına katkıda bulunacağını ve aynı zamanda eğitimin demokratikleştirilmesi ve bilgiye erişimin yaygınlaştırılması fikrini desteklemektedir. Sertel'in analizi, erken Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarının toplumsal, kültürel, idari ve ekonomik boyutlarını kapsayan kapsamlı bir yaklaşımı yansıtmaktadır (Zekeriya, 1928, s. 1).

Çocuk Islahı ve Metodoloji

Toplumsal yapılanmanın en temel işlevlerinden biri olarak kabul edilen, bireyleri kurumsal çatılar altında bir araya getirme ve onların sosyal haklarını güvence altına alma meselesi, dikkatle ele alınması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Sertel'in ortaya koyduğu perspektife göre, toplumsal ve bireysel haklardan en az haberdar olan ve en çok mahrumiyet yaşayan kesimin çocuklar olduğu ileri sürülmektedir. Toplumun geleceğini şekillendiren çocuklara yönelik politikaların, yalnızca günümüzün değil, aynı zamanda geleceğin de meselesi olarak ele alınması gerektiği vurgulanmakta olup, çocuk politikasının hukuki ve sosyal sorumluluklarının, toplumun hem bugününü hem de yarınını

ilgilendiren yapısı göz ardı edilmemelidir. Sertel'in medeni toplum vizyonunda çocuk, sokakta yardıma muhtaç ve korumasız bir varlık olmadığı gibi, başkalarının maddi çıkarlarına hizmet eden bir araç olarak da konumlandırmaz. Bu perspektiften bakıldığında, çocukların ağır işlerde çalıştırılmaması, ticarileştirilmemesi ve her türlü istismara karşı korunması gerektiği anlaşılmaktadır. Sertel'e göre, çocuğun yaşadığı ülkede ruhsal ve fiziksel açıdan sağlıklı bir şekilde gelişmesi, yaşaması ve ilerlemesi esastır. Bu hakların sağlanması ve güvence altına alınması hususu, hem devletin hem de toplumun müşterek sorumluluğu olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Sertel'in çocuk hakları ve refahına ilişkin görüşleri, modern toplumun inşasında çocuğun konumunu yeniden tanımlamakta ve çocuk politikalarının kapsamlı, uzun vadeli ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çocukların toplumsal ve bireysel haklardan mahrum kalmaması için, devlet ve toplumun aktif rol alması gerektiği vurgulanmaktadır (Zekeriya, 1927a, s. 365).

Toplumların tarihsel sürecinde çocukların himayesine yönelik çeşitli teşkilatların varlığına dikkat çeken Sertel, Batı ve Doğu toplumlarının bu meseleye yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir perspektiften ele alarak bir dizi kritik değerlendirmede bulunmuştur. Çocukların himayesi amacıyla ön plana çıkan dini müesseselerin, kendi kurumsal yapılarına uygun olarak ya Hristiyan değerleriyle donatılmış bireyler yetiştirmeyi ya da medrese eğitimi hazır öğrenciler oluşturmayı hedeflediklerini vurgulayan Sertel, bu bağlamda sokaktan alınan çocukların Papaz okullarına veya Darülaceze gibi kurumlara yerleştirilmesi uygulamasına eleştirir. Söz konusu kurumların çocukların psikolojik ve gelişimsel ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kaldığını ileri süren yazar, çocuk himayesi ile ilgili teşkilatlanmanın ahlaki, sıhhi ve içtimai boyutları kapsayan çok yönlü bir yapıda olması gerektiğini savunmuştur. Bu noktada, çocuk yetiştirme sürecinin bilimsel bir çerçevede ve devlet kontrolündeki kurumlar aracılığıyla yürütülmesinin en etkili yöntem olduğunu vurgulamıştır. Sertel'in bu analizi, çocuk himayesi ve eğitimi konusunda geleneksel ve dini temelli yaklaşımların sınırlılıklarına dikkat çekerken, modern, bilimsel ve seküler bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Daha önce belirtildiği gibi bu perspektif, çocuk refahının iyileştirilmesinde devletin öncül rolünün yanında bilimsel verilere dayalı ve çok yönlü bir stratejinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Sertel'in görüşleri, çocuk himayesi ve eğitimi konusunda paradigma değişimini öngörmekte ve bu alanda kapsamlı, sistematik ve bilimsel temelli politikaların geliştirilmesi için bir çerçeve sunmaktadır (Zekeriya, 1927a, s. 365).

Sertel, çocuk ıslahı konusunda izlenecek metodolojik yaklaşımları ABD'deki uygulamalar üzerinden örneklendirmiştir. Dolayısıyla ABD'li uzmanların ihmal edilmiş çocuklar (ailesi mevcut olmasına rağmen yeterli bakım alamayanlar), muhtaç çocuklar, ahlaki açıdan risk altındaki çocuklar, fiziksel ve ruhsal sağlık sorunları yaşayan çocuklar ve sokak çocukları olmak üzere beş kategoriye ayırdığı sınıflandırma sistemini yazar da benimsemektedir. Amerikalı uzmanlar, gruplandırıdıkları çocukların kendi mevcut şartlarına uygun olarak ıslah edilmeleri ve topluma kazandırılmaları için bilimsel yaklaşımlar temelinde çocuk teşkilatlarının oluşturulmasını öngörürler. Başka bir ifadeyle, çocuk refahı ve ıslahı konusunda sistematik ve hedef odaklı bir stratejinin benimsenmesi gerekir. Amerika'da gerçekçi ve bilimsel yöntemlerle tesis edilen sosyal kurumların güçlü bir yapıya kavuştuğuna dikkat çeken Sertel, çocukların takibini sağlayan Amerika'daki Sağlık İstasyonları uygulamasına da atıfta bulunmuştur. Yazar, ailelerin her hafta çocuklarını bu istasyonlara götürdüğünü, çocuklara ait bilgilerin düzenli ve sistematik bir şekilde kayıt altına alındığını, istasyonlara ulaşamayacak durumdaki ailelerin evlerinde hizmet sunulduğunu ve ev içi hizmetler kapsamında ebeveynlerin, çocuk bakımı ve gelişimi konusundaki sorumlulukları hakkında bilgilendirildiğini ifade eder (Zekeriya, 1927a, s. 365).

Sabiha Sertel, çocuk eğitimi ve ıslahında fiziksel ceza uygulamasına karşı durarak dönemin pedagojik yaklaşımları bağlamında oldukça ilerici bir perspektif sunmaktadır. Kızı Yıldız Sertel'in *Ardımdaki Yıllar* adlı anı eserinde aktardığı bilgiler ışığında, Sabiha Sertel'in bu konudaki duruşunu şu şekilde analiz edebiliriz:

1) Dayaa Karşı Kategorik Ret: Sabiha Sertel'in çocuğun bulunduğu her ortamda dayaa karşı olması, fiziksel cezanın hiçbir koşulda kabul edilemez olduğuna dair net bir duruşu yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, çocuk haklarının korunması ve çocuğun bedensel bütünlüğüne saygı gösterilmesi prensiplerini ön plana çıkarmaktadır.

2) Eğitimde Şiddetsizlik İlkesi: Sertel'in eğitimde dayaağın olmaması gerektiğine dair inancı, modern pedagojik yaklaşımlarla örtüşmektedir. Bu görüş, eğitim sürecinin pozitif pekiştirme ve yapıcı disiplin yöntemleriyle yürütülmesi gerektiğini ima etmektedir.

3) Dayaağın Ters Etkileri: Dayakla terbiye edilen çocuğun 'arsız' olacağı fikri, fiziksel cezanın istenmeyen davranışları pekiştirdiği ve çocuğun kişilik gelişimini olumsuz etkilediği yönündeki çağdaş psikolojik bulgularla paralellik göstermektedir. Bu yaklaşım, cezalandırıcı disiplin yöntemlerinin uzun vadede etkisiz ve hatta zararlı olabileceğini vurgulamaktadır.

4) Faydacı Yaklaşım: Sertel'in dayaağın kimseye fayda getirmeyeceği düşüncesi, eğitim ve disiplin yöntemlerinin etkinliğini sorgulayan pragmatik bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, eğitim ve çocuk yetiştirme pratiklerinin sonuç odaklı değerlendirilmesi gerektiğini ima etmektedir (Sertel, 2018, s. 18).

Sertel'in bu görüşleri, çocuk eğitimi ve ıslahı konusunda şiddet içermeyen, çocuğun onurunu ve bütünlüğünü koruyan, pozitif disiplin yöntemlerini benimseyen bir yaklaşımı savunmaktadır. Bu perspektif, çocuğun birey olarak değerini tanıyan, onun fiziksel ve psikolojik gelişimini gözetken bir eğitim anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Sertel'in fikirleri, döneminin ötesinde bir pedagojik anlayışı temsil etmektedir. Günümüzde de geçerliliğini koruyan bu yaklaşım, çocuk hakları, pozitif disiplin ve şiddetsiz eğitim gibi kavramların erken dönem savunuculuğunu yapmaktadır. Sertel'in bu duruşu, çocuk refahının iyileştirilmesi ve toplumsal ilerleme arasındaki güçlü bağı vurgulayan genel düşünce sistemiyle de tutarlılık göstermektedir (Sertel, 2018, s. 18).

Sertel'in toplumsal analiz ve çözüm önerilerine yönelik yaklaşımının, bilimi, ampirik verileri ve pozitivist metodolojiyi savunduğu söylenebilir. Toplumu hasta, toplum bilimcileri doktor olarak metaforize eden bu analiz biçimi, sosyal sorunların teşhis ve tedavisinde sistematik bir yöntem öngörmektedir. ABD'deki deneyimlerinden hareketle Türkiye için öneriler geliştiren Sertel, toplumsal gelişimin ancak mevcut bozuklukların bilimsel yöntemlerle tespit edilmesi ve giderilmesiyle mümkün olacağını savunmaktadır. Bu bağlamda, kamu hizmeti sunan sosyal hizmet kurumlarının, bilimsel veriler ışığında doğru bir şekilde teşkilatlanmasının, toplumsal sorunların çözümünde kritik bir rol oynayacağını vurgular. Sertel'in yöntemsel tavrı, toplumun yapısal analizinin ancak yaşamın içine nüfuz ederek ve spesifik vakaları inceleyerek gerçekleştirilebileceği prensibi üzerine kuruludur. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal verilerin zaman içinde daha net bir resim ortaya çıkaracağı varsayılır. Bu nedenle, toplumsal inceleme alanlarının daraltılması yerine, çok yönlü ve kapsamlı araştırmaların yapılmasını önermektedir. Dolayısıyla Sertel'in önerdiği araştırma modeli, interdisipliner bir yaklaşımdır. Bir muhit üzerinde yapılacak çalışmada verilerin daha anlamlı bir bağlama oturtulması için belediye, okul, hastane, hükümet ve aile kurumu gibi çeşitli toplumsal birimlerin iş birliği gerekmektedir. Araştırmaların nihai amacının toplumun iyileştirilmesi olduğunun altını çizen Sertel, özellikle çocukların eğitim durumu ve sağlık sorunları gibi kritik konuların aile ziyaretleri yoluyla tespit edilebileceğini belirtmektedir. Ancak, bu tür incelemelerin ailelerde rahatsızlık yaratabileceğinin farkında olan Sertel,

araştırmaların amacının çocukları toplum hayatına dâhil etmek olduğunun ailelere açıkça ifade edilmesi gerektiğini vurgular (Zekeriya, 1926a, s. 66).

Ayrıca, Sertel'in toplumsal iyileşme modelinde, inceleme heyetinin kompozisyonuna dair önerisi, toplumsal analizin kapsamlı ve çok boyutlu olması gerektiğini tekrar eder. Dolayısıyla heyetin sosyolog, doktor, hukukçu, iktisatçı, ziraatçı, çeşitli uzmanlar, gönüllüler, ücretli saha çalışanları ve diplomatlardan oluşması öngörülmektedir. Bu çeşitlilik, toplumsal sorunların farklı disiplinlerce ele alınmasını ve geniş çaplı bir değerlendirmeye tabi tutulmasını hedefler. Araştırmaların amacının ve potansiyel faydalarının net bir şekilde belirlenmesinin önemini vurgulayan Sertel, bilimsel metodolojinin titizlikle uygulanması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, veri toplama sürecinin sistematik ve profesyonel bir yaklaşımla yürütülmesi gerekir. Halka yönelilecek soruların uzmanlar tarafından hazırlanması, bu soruların basılı formlar aracılığıyla gönüllüler tarafından halka ulaştırılması ve toplanan verilerden genel sonuçlara ulaşılması, Sertel'in önerdiği bilimsel usulün temel aşamalarını oluşturmaktadır. Buna ek olarak, şehirlerdeki hasta sayısı, ölüme yol açan hastalıklar, doğum ve ölüm oranları, sosyoekonomik sınıflara göre çocuk ölüm oranlarındaki farklılıklar gibi çeşitli parametrelerin incelenmesi toplumsal araştırmaların geniş bir yelpazede veri toplamasını kolaylaştırmaktadır. Bu kapsamlı veri toplama süreci, istatistiksel analizlerin ve raporların toplumsal meselelere ışık tutmasını amaçlamaktadır (Zekeriya, 1926a, s. 66).

Sertel'in araştırma metodolojisine ilişkin önerileri, veri toplama ve analiz süreçlerinin yanı sıra bulguların yaygınlaştırılması ve toplumsal farkındalığın artırılması konularını da kapsamaktadır. Sertel, nicel veri toplama yöntemlerinin yanı sıra, nitel araştırma yöntemlerinin de kullanılmasını önermektedir. Yüz yüze mülakatlar, toplumsal dinamiklerin daha derinlemesine anlaşılmasına olanak sağlar. Toplanan verilerin haritalar, grafikler, raporlar ve istatistiksel analizler aracılığıyla görselleştirilmesi ve sınıflandırılması önerilmektedir. Sertel, toplumsal inceleme çalışmalarını uluslararası örneklerle dayandırarak (İngiltere, ABD, Belçika, İrlanda, Fransa, Almanya, Avusturya, İsveç, İsviçre ve Yugoslavya gibi) önerilen metodolojinin evrensel geçerliliğini ispat etmektedir. Aynı zamanda araştırma bulgularının reel politika uygulamalarına dönüştürülmesi gerekir. Bu nedenle araştırma sonuçlarının belediyeler, din görevlileri, üniversiteler, fıkri ve yardım kuruluşları aracılığıyla halka ulaştırılmasını amaçlayan strateji, toplumsal farkındalığın artırılması ve politika oluşturma süreçlerine toplumun katılımının sağlanması açısından önemlidir. Özellikle araştırma bulgularının resimler, grafikler, haritalar ve şekillerle görselleştirilmesi eğitim düzeyi düşük kesimlere yöneliktir. Böylece incelemelerin temel amacı halkta ve aydın kesimde toplumsal bilinci uyandırmak olduğu için karmaşık toplumsal verilerin geniş kitlelerce anlaşılmasını amaçlanmaktadır. Geniş bir toplumsal kesime ulaşarak onların bilinçlenmesini hedefleyen sosyal çözümlemenin ve araştırmaların sadece akademik bir faaliyet değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün bir aracı olarak görüldüğünü söylenebilir (Zekeriya, 1926a, s. 66).

Sosyal Hizmetlerin Yapısı ve İşleyişi Hakkındaki Görüşleri

Sabiha Sertel'in sosyal hizmetler ve toplumsal adalet konusundaki perspektifi, tarihsel bir süreklilik içinde evrimleşen ve genişleyen bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Sertel'in analizine göre, sosyal hizmetlerin temel amacı toplumsal adaleti tesis etmektir. Bu bağlamda, sosyal adalet kavramının tarihsel gelişimini 18. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan bir süreçte ele almaktadır. Ona göre, 18. yüzyıl idealinin sosyal adalet çatısı altında hürriyet, kardeşlik ve eşitlik prensipleri öncelikliydi. 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde ise, Sertel'e göre, sosyal adalet ideali genişleyerek demokrasi, güvenlik, sorumluluk ve *masuniyet-i şahsiye* (kişisel dokunulmazlık veya bireysel özerklik) kavramlarını da içine almıştır. Bu genişleme, toplumsal adalet anlayışının zaman içinde daha kapsamlı ve çok boyutlu bir hal aldığını göstermektedir. Sertel, sosyal hizmetler hareketinin temel amacını şu üç ana ekseninde tanımlar:

a) Kişilere tam bir hürriyet vermek: Bu, bireylerin özgürlüklerinin ve temel haklarının korunmasını ve genişletilmesidir.

b) Hayatı yaşamaya değer bir hale getirmek: Bu amaç, yaşam kalitesinin artırılmasını ve bireylerin yaşamdan tatmin olma düzeylerinin yükseltilmesini hedeflemektedir.

c) Bireyi topluma azami derecede faydalı hale getirmek: Bu hedef, bireylerin toplumsal üretime ve refaha katkıda bulunma potansiyellerinin en üst düzeye çıkarılmasını öngörmektedir (Zekeriya, 1926b, s. 33).

Bu üçlü amaç, sosyal hizmetlerin bireysel özgürlükleri koruma, yaşam kalitesini artırma ve toplumsal fayda sağlama gibi birbiriyle ilişkili hedefleri dengeli bir şekilde gözettiğini göstermektedir. Sertel'in bu analizi, sosyal hizmetlerin rolünü tarihsel bir perspektife oturtmakta ve bu alanın evrimini toplumsal düşüncenin gelişimiyle ilişkilendirmektedir. Bu yaklaşım, sosyal hizmetlerin sadece pratik bir uygulama alanı değil, aynı zamanda toplumsal ideallerin ve değerlerin somutlaştığı bir amaç olduğunu da ortaya koyar. Yazara göre, toplumu oluşturan bireylerin temel hakları arasında çalışma, sigorta, sağlık, eğitim ve oy kullanma hakları bulunmaktadır. Bu hakların tanınması ve korunması, toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasında kritik bir role sahiptir. Dolayısıyla Sertel, sosyal hakların genişletilmesi ile toplumsal eşitliğin sağlanması arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Sosyal hizmetlerin etkinliğini, toplumsal sorunların doğru teşhisi ve uygun çözümlerin geliştirilmesiyle ilişkilendiren Sertel, bu alanın proaktif ve analitik bir rol üstlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu perspektif, sosyal hizmetleri reaktif müdahalelerden ziyade, toplumsal yapıyı iyileştirmeyi hedefleyen stratejik bir araç olarak konumlandırmaktadır. Sertel'in tarihsel analizi, sosyal hizmetlerin başlangıcını 'toplumda mağlup olmuş bireylere yapılan yardımın organize edilmesi' olarak tanımlamaktadır. Bu noktada, dini müesseselerin tarihsel rolüne eleştirel bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. Ona göre, dini kurumlar uzun süre bireylerin rehberi ve koruyucusu rolünü üstlenmiş, ancak bu kurumların yardım faaliyetleri toplumdaki huzursuzluğu gidermek yerine artırmıştır. Bu bağlamda Sertel, kiliseyi bir sığınak olarak gören ve *tufeyli* (parazit) olarak nitelendirilen çalışmayan bireylerin zaman içinde sayıca arttığına dikkat çekmektedir (Zekeriya, 1926b, s. 33). Bu eleştirel tutum, anlaşıldığı kadarıyla, dini kurumların toplumsal bağımlılık kültürünü oluşturduğuna ve sosyal yardım faaliyetlerinin maksadını aşan sonuçlarına vurgu yapmaktadır. Geleneksel kurumların (örneğin medreseler) toplumsal sorunları çözmekte yetersiz kaldığı ve hatta bazı durumlarda sorunları derinleştirdiği yönündeki eleştirel bakış açısını desteklemektedir. Sertel bu analiziyle, cumhuriyet Türkiye'sinde dini kurumların geleneksel rolünün eleştirisini dile getirirken, sosyal hizmetlerin seküler, bilimsel ve sistematik bir temelde yeniden yapılandırılması savıyla modern sosyal hizmet anlayışının gelişimine hizmet etmiştir.

Bu değerlendirme kapsamında Sertel, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki sosyal ve kurumsal sorunlara ışık tutmaktadır. Dini ve eğitim kurumlarının toplumsal işlevlerinin zaman içinde nasıl değiştiğini ve bazı durumlarda istenmeyen sonuçlara yol açtığını göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde medreselerin II. Abdülhamit döneminin son 17-18 yılında yaşadığı düşüş, salt bir kurumsal bir çöküş değil, aynı zamanda toplumsal bir soruna da işaret etmekteydi. Medreselere tanınan askerlikten muafiyet gibi imtiyazların, bu kurumları asıl amacından saptırarak bir sığınak haline getirdiği (İstanbul medreselerine yoğun ilgi vb.) anlaşılmaktadır (Ergun, 1982, s. 60). Bu durum, Sertel'in eleştirdiği *tufeyli* sınıfının oluşumuna tarihsel bir zemin hazırlamıştır. Sertel'in *tufeyli* olarak tanımladığı grubu 'hayatta mağlup olmuşlar, hırsızlar, caniler, deliler, hastalar' şeklinde kategorize etmesi, toplumsal sorunların tek boyutta anlaşılamayacağını gösterir. Bu çok boyutlu sınıflandırma çeşitli derecelerde toplumda sorunlara yol açabilecektir.

...bunlar cemiyet içinde teşkilatsız yaşarsa, mevcut teşkilatlar yalnız bunları umumi surette bir muhafaza mahiyetine haiz olursa o zaman bu fertleri cemiyet hesabına kazanmaktan maada (başka) bu kurbanların çoğalmasına sebebiyet verilmiş olur. İçtimai ıslahat ve terakki hiçbir zaman... tezahür edemez. Fakirlere yardım, canilere ceza, mağlupları ihmal içtimai huzursuzluğu gideren bir dava olamaz. İçtimai huzur ve salahlı temin için bunlara yapılacak muavenet ve tedavi, fenni bir şekilde icra etmek lazımdır... (Zekeriya, 1926b, s. 33)

Sertel'in toplumsal sorunları sadece ekonomik veya ahlaki açıdan değil, aynı zamanda psikolojik ve sağlık boyutlarıyla da ele aldığı bu çok yönlü yaklaşım, sosyal hizmetlerin kapsamının genişletilmesi ve interdisipliner bir anlayışla yürütülmesi gerektiğini kanıtlar düzeydedir. Dolayısıyla, sosyal hizmetlerin hedef kitlesi farklı toplumsal grupları kapsayacağı için çeşitlilik ve karmaşıklık söz konusudur. Bu nedenle Sertel'in dini kurumların sosyal yardım rolüne yönelik eleştirisini anlamlıdır.

Öte taraftan, Sabiha Sertel'in sosyal hizmetlerin tarihsel gelişimine dair sunduğu üçlü sınıflandırma, bu alanın evrimsel sürecini sistematik bir şekilde analiz etmektedir. Bu sınıflandırma, sosyal hizmetlerin kurumsallaşma ve profesyonelleşme sürecini yansıtmaktadır. İlk aşama, şefkat hissine dayanan örgütsüz yapıları kapsamaktadır. Hayır cemiyetleri olarak tanımlanan bu yapılar, bilimsel bir temelden yoksun ve örgütsüz nitelikte olup, toplumsal yardımlaşmanın en ilkel formunu temsil etmektedir. İkinci aşama, hükümet kontrolündeki şefkat cemiyetlerini içermektedir. Bu aşama, devlet müdahalesinin başlangıcını ve yardım faaliyetlerinin belirli bir düzene sokulma çabasını yansıtmaktadır. Himaye-i Etfal ve Hilal-i Ahmer gibi kurumların yer aldığı bu kategoride, temel amaç düzensiz yardımların önüne geçmek ve *tufeyli* sınıfını üretken ve topluma faydalı bireylere dönüştürmektir. Bu aşama, sosyal hizmetlerin kurumsallaşma sürecinin başlangıcını temsil etmektedir. Üçüncü ve son aşama ise, Sertel'in *mesleki içtimai say* olarak adlandırdığı profesyonel sosyal çalışmadır. Bu aşama, modern anlamda profesyonel sosyal hizmet anlayışını yansıtmakta olup, örgütlü, bilimsel metotlara dayanan ve uzman çalışmalarıyla desteklenen bir yaklaşımı içermektedir. Ampirik verilere dayalı sorun tespiti ve çözüm üretme süreçlerini kapsayan bu aşama, sosyal hizmetlerin tam anlamıyla profesyonelleşmesini ve bilimsel bir disiplin haline gelmesini temsil etmektedir (Zekeriya, 1926b, s. 33).

Sabiha Sertel, sosyal hizmetlerin gelişimini ve profesyonelleşmesini geçmiş tecrübelerinden ve ABD'deki uygulamalar üzerinden örneklendirmektedir. Sertel'in göre, ABD'deki Sosyal Hizmetler Merkezi'nin temel amacı, üretken bireylerin sayısını artırmak ve toplumsal huzursuzluğu en aza indirmektir. Bu gaye, sosyal hizmetlerin ekonomik ve sosyal istikrar sağlama işlevini içerir. Sertel, sosyal hizmet görevlisini "*içtimai say amelesi-(sosyal hizmet çalışanı)*" olarak tanımlamakta ve bu profesyonellerin rolü, toplumsal hastalıklara yol açan sorunların belirlenmesi ya da tespitidir. Bu bağlamda, inceleme alanlarının genişletilmesi gerektiğini vurgulayarak, aile, sağlık, ekonomi, din, hukuk, sosyal yapı ve zirai zümreler gibi toplumun tüm katmanlarını kapsayan bütüncül bir analiz yaklaşımı önermektedir. 'cemiyetin iskeletinin çıkarılması' olarak nitelendirilen bu geniş kapsamlı inceleme, sosyal hizmet müdahalelerinin temelini oluşturmaktadır. Sonrasında, elde edilen veriler bilim insanlarıncı realist bir bakış açısıyla değerlendirilmeli ve ortaya konan sorunlara yönelik çözüm üretilmesi önem taşımaktadır. Bu, sosyal hizmetlerin bilimsel ve kanıta dayalı bir temele oturtulması demektir (Zekeriya, 1927b, s. 133-134).

Sertel, toplumsal sorunlara gerçekçi çözüm olanağı sunacak olan sosyal hizmet uzmanlarının ABD'de özel eğitim kurumlarından mezun olduğunu, akabinde ülkenin en ücra köşelerine kadar giderek bilimsel yöntemlerle inceleme yaptıklarını ve sorunları çözmeye çalıştıklarını belirtir. Bu durum sosyal hizmetlerin ülke genelinde yaygınlaştırılması ve standardizasyonu açısından önemlidir. Sertel, ayrıca, ülkenin çeşitli bölgelerinden elde edilen verilerin ve deneyimlerin paylaşılması için düzenlenen kongrelerin önemine değinmektedir. Bu

kongreler, farklı bölgelerde yapılan çalışmaların, vaka örneklerinin, çözüm yollarının ve yöntemlerin tartışılmasına ve paylaşılmasına imkân sağlar (Zekeriya, 1927b, s. 133-134).

Kurumsallaşma sürecinin önünü açan entelektüel birikim ve deneyime dayanan bu uygulama, sosyal hizmet alanındaki bilgi birikiminin artmasına ve etkili uygulamaların yaygınlaştırılmasına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, Sertel'in ABD'de sosyal hizmetler alanında aldığı eğitim ve sahip olduğu çok yönlü vizyon, eleştirel bir perspektif geliştirmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede Sertel'in, maddi olanaklarla desteklenen bir "yurttaşlık toplumu" modeline karşılık, yardımseverliğe ve bireysel bağışlara dayalı sosyal hizmet anlayışına eleştirel bir yaklaşım sergilediği görülmektedir (Libal, 2012, s. 329).

Sabiha Sertel'in 1924 yılında *Resimli Ay* dergisinde yayımlanan Topkapı Fukara Perver Cemiyeti² hakkındaki yazısı, erken Cumhuriyet döneminde sivil toplum kuruluşlarının rolü ve işlevi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu analiz, sosyal hizmetlerin kurumsallaşma sürecinde sivil inisiyatiflerin önemini vurgulamaktadır. Sertel'in aktarımına göre, Doktor Galip Bey tarafından Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulan cemiyet, fakir ailelere maddi ve manevi destek sağlamayı amaçlamıştır. Sınırlı bütçesine rağmen fakir çocukların eğitim, sağlık, beslenme, barınma ve istihdam gibi temel ihtiyaçlarının karşılaması, cemiyetin faaliyetleri geniş bir yelpazede hizmet sunduğunu göstermektedir. Sertel'in, fakir gençler arasından yazar, zabıt (subay) ve mühendis gibi meslek sahiplerinin yetiştirilmesini cemiyetin başarılarından biri olarak vurgulaması, sosyal hizmetlerin toplumsal mobilité ve fırsat eşitliği sağlama potansiyeline işaret eder. Bu başarı, sosyal hizmetlerin sadece anlık yardım sağlama değil, aynı zamanda uzun vadeli toplumsal dönüşümü destekleme işlevini de ortaya koymaktadır. Cemiyetin siyasi amaçlardan uzak durarak 'Şefkat Harbi' başlattığı yönündeki değerlendirme, Sertel'in sivil toplum kuruluşlarının siyasi bağımsızlığına verdiği öneme işaret eder. Aynı zamanda bu durum, Sertel'in Türk Ocağı, Himaye-i Etfal, Muallimler Cemiyeti ve Amele Cemiyeti gibi diğer kuruluşlara yönelik eleştirisiyle de tutarlılık göstermektedir. Sertel'e göre, bu tür kuruluşların siyasetle organik bağlarının olmaması, asıl amaçlarından sapma riskini azaltacaktır. Onun sivil toplum kuruluşlarına yönelik temel beklentisi, halkın arasına karışarak toplumu ileriye götürebilecek hizmetler sunmalarıdır (Zekeriya, 1924c, s. 29). Dolayısıyla, toplumsal fayda için asıl önemli olan husus, sivil toplum kuruluşlarının toplumsal gelişim ve ilerleme sürecindeki potansiyel rolleridir.

Öte taraftan Sabiha Sertel'in Topkapı Fukara Cemiyeti hakkındaki değerlendirmesi, bu sivil toplum kuruluşunun dönemin tarihsel gerçekliği içinde üstlendiği çok yönlü sosyal hizmet rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Sertel'in aktarımına göre, cemiyet öncelikle şehit, yetim ve öksüz çocukların ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmıştır (Haydar, 1914, s. 3). Bu hedef kitle seçimi, savaş sonrası toplumun en kırılgan kesimlerine yönelik bir duyarlılığı yansıtmaktadır. Örneğin, eğitim gören çocuklara eğitim malzemeleri sağlanması, hasta çocukların evlerine doktor gönderilmesi ve/veya gerektiğinde hastaneye yatırılması, yoksul ailelerin zahire (gıda) ihtiyaçlarını karşılanması gibi temel insani ihtiyaçlar önündeki engelleri kaldırmaya yönelik faaliyetler cemiyetin geniş çapta bir sosyal destek yaklaşımını benimsediğini kanıtlar (Mutlu, 2017, s.44-47).

² Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Mutlu, "Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 116, Sayı: 228, 2017.

Sonuç olarak, erken Cumhuriyet döneminde sivil toplum kuruluşlarının sosyal hizmetlerdeki rolünü ve önemini *Topkapı Fukara Perver Cemiyeti* örneğiyle değerlendirmek gerekirse, sosyal hizmetlerin devlet tekelinde olmadığını, sivil inisiyatiflerin toplumsal sorunların çözümünde aktif rol oynayabileceği ifade edilebilir. Sertel'in yaklaşımı, etkili sosyal hizmet sunumu için siyasi bağımsızlığın, toplumla iç içe olmanın ve çok yönlü hizmet anlayışıyla açıklanabilmesi günümüz sosyal hizmet anlayışının tarihsel kökenlerini anlamak ve sivil toplumun rolünü değerlendirmek açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Sosyal Hizmetlerin Yapısı İçinde Aile Hakkındaki Görüşleri

Sertel, sosyal hizmetlerin tarihsel gelişimini, *şefkat devri'nden fen devri'ne* doğru ifade etmekteydi. Başka bir ifadeyle, sosyal hizmet disiplini duygusal temelli yardım anlayışından bilimsel ve sistematik bir yaklaşıma doğru gelişmekteydi. Sertel'in yardıma muhtaç aileler konusundaki görüşleri, bu dönüşümün pratik yansımalarını ortaya koymaktadır. Muhtaç durumdaki ailelere sürekli yardım etmenin, onları sefaletten kurtarmayacağı düşünen Sertel, geleneksel hayırseverliğin değil, kurumsallaşmış modern sosyal hizmet yaklaşımını benimsemekteydi. Zira sürekli yardım etmenin hem bireye hem de topluma zarar verebileceğini vurgularken, yardım politikalarının uzun vadeli etkilerini sorgular haldedir. Bireysel ve toplumsal refaha ve gelişime dair ideali kapsamında Sertel'in çözüm önerisi, muhtaç durumdaki aile bireylerinin çalışan ve kendi parasını kazanan bireylere dönüştürülmesidir. Dolayısıyla, sosyal hizmetlerin temel amacı kendine bağımlı toplumsal kesimler yaratmak değil, bireyleri güçlendirmek ve topluma kazandırmaktır. Bu bakış açısında, yardım faaliyetleri kısa vadeli çözümlerden ziyade, uzun vadeli ve sürdürülebilir sonuçlar hedeflemelidir. Böylece Sertel, sosyal hizmetlerin rolünü yeniden tanımlamakta ve bu alanın toplumsal dönüşümdeki potansiyel etkisini yeniden düzenlemektedir. Bireylerin ekonomik bağımsızlığını ve üretkenliğini teşvik eden bu yaklaşım, sosyal hizmetlerin sadece yardım dağıtma mekanizması olmaktan çıkıp, toplumsal kalkınmanın ve bireysel güçlenmenin bir aracı haline gelmesi gerektiğini öne sürmektedir (Zekeriya, 1927b, s. 133).

Belirtmek gerekir ki, Sabiha Sertel'in ABD'deki *Charity Organisation Society* (yardım kuruluşu) teşkilatı hakkındaki gözlemleri, sosyal hizmetlerin profesyonelleşme ve kurumsallaşma sürecine ışık tutmaktadır. Sertel'in bu teşkilatı, sosyal hizmetlerin aile odaklı uygulamalarının bir örneği olarak sunması, modern sosyal hizmet anlayışının gelişim sürecini anlamak açısından önemlidir. Yazarın aktarımına göre, cemiyet, toplumun en küçük birimi olan ailedeki yoksulluğu ortadan kaldırma gayesiyle hareket ettiği için sosyal hizmetlerin geçici yardım sağlamaktan ziyade, yoksulluğun asıl nedenlerini açığa çıkarması gerektiğini ve ancak bu şekilde kalıcı çözümler üretebileceğini savunmaktadır. Bu yaklaşım, sosyal hizmetlerin reaktif değil, proaktif bir rol üstlenmesini öngörür. Yönetimin sosyal hizmetler okulu mezunu bir müdire tarafından üstlenilmesi bu alanda uzmanlığın ve formal eğitimin önemini; bir yardımcı ve iki *ziyaretçi amelenin* (aileleri incelemek ve bilgi toplamakla sorumlu görevliler) varlığı, sistematik ve organize bir çalışma modeline işaret eder. Dolayısıyla cemiyetin idari yapısı, sosyal hizmetlerin profesyonelleşmesinin göze çarpan ilk emaresi olarak tanımlanabilir. Özellikle *ziyaretçi amele* olarak nitelendirilen görevlilerin aileleri incelemesi ve bilgi toplaması, yardım faaliyetlerinin rastgele değil, detaylı araştırma ve analiz sonucunda gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Böylece, her ailenin özel durumunun dikkate alındığı, kişiye özel müdahale planlarının geliştirildiği bir sosyal hizmet modelini anlatan aile ile odaklı yaklaşım, yoksulluğun sadece bireysel değil, ailesel bir sorun olarak ele alındığını ve çözümlerin de bu bağlamda üretildiğini göstermektedir (Zekeriya, 1927b, s. 133). Örnek olarak, tuğla fabrikasında 18 saat çalışan dar gelirli bir baba üzerinden, cemiyetin müdahale sürecini detaylandıran Sertel, sosyal hizmetlerin sadece maddi yardımla sınırlı kalmadığını, ailenin tüm yönleriyle değerlendirildiğini belirtir. Cemiyet ilk önce, ziyaretçi amele görevlilerince ailenin

sağlık ve eğitim durumuna, dini inanışına, adli sicil kaydına, akraba ve komşularla ilişkilerine, çalışma geçmişine ve çocukların eğitim durumlarına dair bilgilerin sistematik bir şekilde toplanmasını ve değerlendirilmesini sağlar. Sonrasında, ailenin sağlık tedavilerinin yapılması, çocukların eğitim sürecinin desteklenmesi ve aile babasına mesleki eğitim verilmesi gibi çok yönlü bir müdahale gerçekleşmektedir. Bu müdahalenin en somut ekonomik çıktısı, aile babasının haftalık gelirinin 18 dolardan 35 dolara yükselmesi olmuştur. Sertel'in gözlemlerine göre, böylesi bir müdahale süreci sonunda, muhtaç durumdaki ailenin toplum içinde daha sağlıklı ve dengeli bir yaşam sürdürmelerini sağlanmıştır (Zekeriya, 1927b, s.133-134). Sertel'in fertlerin topluma ait olduğu ve toplumun kurtuluşunun mutlu birey ve ailelerle sağlanabileceği yönündeki görüşü, Amerika'da tecrübe ettiği bireysel ve toplumsal refahı önceleyen kurumsallaşmış sosyal hizmet anlayışının bir kazanımı olarak görülebilir. Sonuç olarak, Sertel'in aktardığı bu örnek, sosyal hizmetlerin bilimsel, sistematik ve sonuç odaklı bir yaklaşım benimsediğini göstermekte ve Türkiye'de sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilmesi için önemli bir referans noktası oluşturmaktadır.

Sertel'in, ABD'deki sosyal hizmet uygulamalarını referans alması Türkiye'deki sosyal hizmet uygulamalarına yönelik eleştirilerini desteklemektedir. Bu eleştiriler, dönemin sosyal politikalarının yetersizliğinden ve özellikle çocuklara yönelik hizmetlerin eksikliğinden kaynaklanır. Sertel'in eleştirilerinin odak noktasında, İstanbul'da dilenen çocukların bir kısmının şehit ve asker çocukları olması yer almaktadır. Çünkü bu durum, savaş sonrası toplumun en kırılgan kesimlerinden birinin yeterince korunamadığını göstermektedir. Sertel'in "*Çocukları hayır cemiyetlerinin müdafaa ettiğini söyleyenler yalan söylüyorlar*" (Zekeriya, 1924b, s.6) şeklindeki sert ifadesi, mevcut yardım sisteminin etkisizliğine dair derin bir eleştiriye yansıtılmaktadır. Sertel'in hayır cemiyetlerinde bulunan çocukların sonunda sokağa düşmekten başka bir seçeneklerinin olmadığı yönündeki tespiti, sosyal hizmetlerin yetersizliğini ve sürdürülebilir çözümler üretmedeki başarısızlığını vurgulamaktadır. Bu eleştiri, yardım faaliyetlerinin geçici çözümler sunduğunu, ancak çocukların uzun vadeli refahını sağlamada yetersiz kaldığını ispatlar düzeydedir.

Sertel'in özellikle ailesiz kalan çocukların topluma katılmasına yönelik politikaların eksikliğini vurgulaması, sosyal hizmetlerin sadece anlık ihtiyaçları karşılamakla kalmayıp, bireyleri topluma kazandırma misyonunu da üstlenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, modern sosyal hizmet anlayışının temel prensiplerinden biri olan *güçlendirme* kavramıyla örtüşmektedir. Devlet himayesine giren çocukların, yaşamlarının geri kalan kısmını devam ettirebilecek meziyetlerle eğitilmeleri yönündeki tavsiyesi, Sertel'in uzun vadeli ve sürdürülebilir sosyal politikalara olan ihtiyacı vurguladığını göstermektedir (Zekeriya, 1924b, s.6). Bu öneri, sosyal hizmetlerin sadece barınma ve temel ihtiyaçları karşılamakla sınırlı kalmaması, aynı zamanda bireylerin gelecekteki bağımsızlıklarını ve toplumsal entegrasyonlarını sağlayacak becerileri de kazandırması gerektiğini ima etmektedir. Bununla birlikte, Sertel'in gözlemlerine göre, sokakta dilenenler sadece çocuklarla sınırlı değildir; sakatlar ve yaşlılar da bu gruba dâhildir. Bu tespit, toplumun en kırılgan kesimlerinin karşı karşıya olduğu sosyal sorunların çeşitliliğini ve karmaşıklığını ortaya koymaktadır.

Sertel'in önerisi, sakatlar ve yaşlıların Darülaceze tarafından himaye edilmesi yönündedir. Bu öneri, farklı ihtiyaç gruplarına yönelik özelleşmiş kurumsal yapıların gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bu grupların tespiti ve ilgili sosyal hizmet kurumlarına yönlendirilmesinde belediyelerin rolünü öne çıkarması, yerel yönetimlerin sosyal hizmet sunumundaki potansiyel önemini vurgulamaktadır. Sertel'in hakiki muhtaçlar-mağlup çocuklar olarak tanımladığı grup, özellikle dikkat çekicidir. Bu tanım, geçim için dilenmek veya bedenlerini satmak zorunda kalan çocukları kapsamaktadır. Sertel'in bu çocukların Darülaceze'nin görev tanımına girmediği için himaye edilemeyeceklerine dair tespiti, mevcut

kurumsal yapıların yetersizliğini ve esneklikten yoksun olduğunu göstermektedir. Bu sorunun çözümü için Sertel'in önerisi, ıslahevlerinin açılması ve bu kurumlarda çalışacak özel eğitilmiş personelin yetiştirilmesidir. Bu yaklaşım, sosyal hizmetlerin profesyonelleşmesi ve özelleşmiş müdahale yöntemlerinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sertel'in ıslahevlerinin işleyişinin hapishanelerden farklı olması gerektiğine dair vurgusu, cezalandırıcı değil rehabilite edici bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini ima etmektedir. Sertel'in ıslah ilkesindeki metotların, çocukları topluma uyumlandırarak ve bireyi yükseltecek eğitim politikalarıyla uygulanması gerektiğine dair görüşü, sosyal hizmetlerin temel amacının bireyleri topluma kazandırmak olduğunu vurgulamaktadır (Zekeriya, 1924d, s. 22-23).

Bu yaklaşım, modern sosyal hizmet anlayışının temel prensiplerinden biri olan *güçlendirme* kavramıyla örtüşmektedir. Sonuç olarak, Sertel'in analizi ve önerileri, dönemin Türkiye'sinde sosyal hizmetlerin kapsamlı bir reformdan geçmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu perspektif, sosyal hizmetlerin sadece temel ihtiyaçları karşılamakla kalmayıp, bireyleri güçlendiren, topluma kazandıran ve uzun vadeli çözümler üreten bir sistem haline gelmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Sertel'in bu yaklaşımı, Türkiye'de modern sosyal hizmet anlayışının gelişimine katkıda bulunabilecek önemli bir bakış açısı sunmaktadır (Zekeriya, 1924d, s. 22-23).

Sonuç

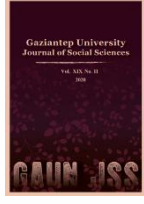
Sabiha (Zekeriya) Sertel'in entelektüel birikimi ve profesyonel deneyimleri, Türkiye'de modern sosyal hizmet anlayışının gelişiminde kritik bir dönüm noktasını temsil etmektedir. New York'taki Sosyal Hizmet Okulu'ndaki eğitimi ve ABD'deki gözlemleri, Sertel'in toplumsal örgütlenme ve sosyal adalet konularındaki fikirlerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Sertel'in ABD'deki deneyimlerinden çıkardığı en önemli çıkarımlardan biri, toplumun en savunmasız kesiminin öncelikle çocuklar olduğu, bunu kadınların ve yoksul ailelerin izlediği yönündeki tespittir. Bu gözlem, Sertel'in toplumsal sorunlara bütüncül bir perspektiften yaklaştığını göstermektedir. Söz konusu yaklaşım, sosyal hizmetlerin odak noktasını belirlemede ve öncelikli müdahale alanlarını tanımlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır. Sertel'in hem gazeteci hem de yazar kimliğiyle öne çıkması, sosyal hizmet ve sosyal adalet konularındaki fikirlerini geniş kitlelere ulaştırma imkânı sağlamıştır. Bu durum, Sertel'in sadece teorik düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal farkındalık oluşturma ve kamuoyu oluşturma açısından da etkili olduğunu göstermektedir. Uygulamalı Sosyoloji, Sosyal Yardım ve Hizmet çalışma şekillerini yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sine tanıtmayı, Sertel'i öncü bir figür haline getirmiştir. Sertel'in çalışmaları ve fikirleri, sosyal hizmetlerin sadece yardım dağıtma mekanizması olarak değil, toplumsal dönüşümü hedefleyen, bireyleri güçlendiren ve uzun vadeli çözümler üreten bir sistem olarak algılanmasına katkıda bulunmuştur. Bu yaklaşım, günümüz sosyal hizmet anlayışının temel prensipleriyle örtüşmektedir. Sertel'in ABD'de 1913 yılında başlatılan çocuk seferberliğine ilişkin gözlemleri, toplumsal kalkınma ve sosyal hizmetler alanında kadınların rolüne dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu seferberliğin kapsamlı yaklaşımı, eğitim, sağlık ve sosyal destek hizmetlerinin entegre bir şekilde sunulmasının önemini vurgulamaktadır. Sertel'in bu seferberliğin itici gücü olarak Amerikan kadınlarını işaret etmesi, kadınların toplumsal dönüşümdeki potansiyel rolüne dair güçlü bir vurgu içermektedir. Sertel'in entelektüel ve profesyonel gelişimi, çocukluğundan yetişkinliğe uzanan geniş bir deneyim yelpazesini yansıtmaktadır. ABD'de aldığı eğitim ve sosyalist dünya görüşü, Sertel'e ABD ve Türkiye arasındaki toplumsal dinamikleri, özellikle çocuk, kadın ve aile odaklı sorunları analiz etmede özgün bir perspektif sunmuştur. Sertel'in sosyal hizmetler ve toplumsal kalkınma konusundaki yaklaşımı, bilimsel ve çok disiplinli bir perspektifi yansıtmaktadır. Önerdiği model, bilim ve teknik temelli bir altyapı üzerine inşa edilmiş, farklı disiplinleri bir araya getiren ve sosyolojik bir bakış açısını çok yönlü olarak

geliştiren bir yaklaşımı içermektedir. Sertel'in vizyonu, toplumu pasif alıcılar konumundan çıkarıp, kendi ayakları üzerinde durabilen, üretken bireylere dönüştürmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, dilencilik veya hayırseverliğe dayalı bir geçim modelini eleştirmekte ve bunun yerine mesleki eğitim yoluyla bireylerin ekonomik bağımsızlığını kazanmalarını önermektedir. Sonuç olarak, Sabiha Sertel'in analizi ve önerileri, Türkiye'nin erken Cumhuriyet dönemindeki sosyal sorunlarına kapsamlı ve ilerici bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yaklaşım, uluslararası modellerin uyarlanması, kültürel engellerin aşılması ve toplumun farklı kesimlerinin (özellikle kadınların) aktif katılımını içeren çok boyutlu bir stratejiyi yansıtmaktadır. Sertel'in fikirleri, sadece döneminin sosyal politikalarını etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Türkiye'de sosyal hizmet alanının gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

- Akdağ, E.& Uçan, M. H. (2020). Sevimli Mecmua adlı çocuk dergisinde çocuğa ve eğitime bakış. *Turkish Studies-Educational Sciences*,15 (2), 595-609.
- Aykol, H. (2015). *Aykırı kadınlar Osmanlı'dan günümüze devrimci kadın portreleri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Başçılar, M. (2020). Sosyal hizmetin önemli bir öncüsü: Mary Ellen Richmond. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (39), 151-160.
- Bebel, A. (2019). *Kadın ve sosyalizm*. (Çev. Sertel, S ve Altınçekiç S.), İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Dikmen, B. A. (2016). Sabiha Zekeriya Sertel: Erken Cumhuriyet döneminde kadın, muhalefet ve basın. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 19 (1), 45-70.
- Dikmen, B. A. (2022). Liberal feminizmden sosyalizme Sabiha Sertel'de kadın meselesi ve Türk Kadın Hareketinin Ahvali. Barış Ç. (Haz.). *Sabiha Sertel: Hayatı ve entelektüel mirası* (s. 77-87). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Engels, F. (2021). *Ailenin, özel mülkiyetin ve devletin kökeni*. (Çev. Özalp E.), İstanbul: Yordam Kitabevi.
- Ergun, M. (1982). II. Meşrutiyet döneminde medreselerin durumu ve ıslah çalışmaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi*. (Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan). XXX (1-2), 59- 89.
- Haydar, A. (1914). Topkapı fukarayıperver cemiyeti hayriyesi. *Kadınlar Dünyası*, 1(129).
- Kurnaz, Ş. (2012). *Balkan savaşlarında kadınlarımız*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Libal, K. (2012). Transatlantic connections in the making of a socialist – feminist framework for social welfare in Turkey: The legacy of Sabiha Zekeriya Sertel. *Affilia: Journal Of Women And Social Work*. 27 (3). 328-337.
- Mutlu, C. (2017). Yeni belgeler ışığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 116 (228), 39-50.
- Okay, Y. (2019a). Türkiye'de çocuğa yönelik sosyal hizmet dalının tanıtımında öncü bir isim ve makalesi: Sabiha Sertel ve "içtimâî sa'y-çocuk salâhı". *Bartın Üniversitesi Bartın ve yöresi tarih-kültür araştırmaları uygulama ve araştırma merkezi (BAYTAM)*,6 (1), 64-69.
- Okay, Y. (2019b). Türkiye'de uygulamalı sosyoloji ve sosyal hizmetin tanınması üzerine öncü bir çalışma: Ameli ve içtimaiyyat-içtimai sa'y ve Sabiha Sertel. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(4), 19-32.
- Ottoman, N. D. (2022). Aile sırlarıyla dünyaya açılmak. Barış Ç. (Haz.). *Sabiha Sertel: Hayatı ve entelektüel mirası* (s. 11-25). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sadullah, N. (1935). Sabiha Zekeriya bize hayatını anlatıyor. *Yenigün*, No: 135, 09.10.
- Sertel, S. (1987). *Roman gibi*. İstanbul: Belge Yayınları
- Sertel, Y. (2018). *Ardımdaki yıllar*. İstanbul: Can Yayınları.

- Shissler, A. H. (2007). "If you ask me" Sabiha Sertel's advice column, gender equity and social engineering in the early Turkish Republic. *Journal of Middle East Women's Studies*, 3(2), 1-30.
- Shissler, A. H. (2008). Womanhood is not for sale: Sabiha Sertel against prostitution and women's employment. *Journal of Middle East Women's Studies*, 4(3), 12-30.
- Türk, E. B. (2019). Türk basın tarihinin ilk kadın yüzlerinden: Sabiha Zekeriya Sertel. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (27), 261-278.
- Yanardağ, U. (2021). Sosyal çalışmacı Sabiha Zekeriya Setel'i Aramak. Selçuk Karacıl anısına Armağan yazıları: Sosyal hizmetin tarihi, eğitimi ve farklı ihtiyaç grupları (s. 15-2). Acar, Y. B ve Çavuşoğlu (Edl). Ankara: Nika Yayınları.
- Zekeriya, S. (1924a). Nereye gidiyoruz? Cemiyetimizi tehdit eden müthiş tehlikelerden haberdar mıyız? İçin için ölen bir millet. *Resimli Ay*, 1(1).
- Zekeriya, S. (1924b). Satılık çocuk beş yüz lira. *Resimli Ay*, 1(4).
- Zekeriya, S. (1924c). Türkiye'nin en demokratik cemiyeti. *Resimli Ay*, 1(10).
- Zekeriya, S. (1924d). Dilencililiği nasıl nen edebiliriz?. *Resimli Ay*, 1(11).
- Zekeriya S. (1926a). Amerika'da içtimai say sahasından neler gördüm. *Hayat*, 1(4).
- Zekeriya, S. (1926b). Amerika'da içtimai say sahasında neler gördüm. *Hayat*, 1(2).
- Zekeriya, S. (1927a). Çocuk ıslahı-4. *Hayat*, 1(19).
- Zekeriya, S. (1927b). İçtimai say aileye nasıl tatbik edilir-3. *Hayat*. 1(7).
- Zekeriya, S. (1928). Şarkla olan rabıtamızı kestik. *Resimli Ay*, 5 (55).

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1616945

Bengal'in İlk Bağımsız Türk İslâm Hanedanlığı: İlyasşâhîler

Bengal's First Independent Turkish-Islamic Dynasty: The Ilyas Shahis

Enes Fırat ÖNEL^{a*}

^a Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Malatya/TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-1662-0442

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Ocak 2025

Kabul tarihi: 3 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Asya,
Delhi Türk Sultanlığı,
Bengal,
İlyasşâhi,
Raca Ganeş.

ÖZ

Bengal'in, ilk bağımsız Türk İslâm Hanedanlığı olan İlyasşâhîler, Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı'nın (1206-1414) otorite boşluğundan faydalanarak 1345 yılında teşekkül etmiştir. Bengal'in ticari ve askeri anlamda dış dünyaya açılan kapısı niteliğini taşıyan İlyasşâhi Hanedanlığı, çeşitli ülkelerle etkileşim içerisine girerek Bengal'in ticari faaliyetlerini artırmaya başladığı bir dönemdir. Ayrıca İlyasşâhi Hanedanlığı dönemi, devamlı olarak artan siyasi gücüyle Delhi Türk Sultanı Firuz Şah Tuğluk'u tedirgin eden bir dönem olması açısından hem Hindistan hem de Bengal siyasi tarihi çerçevesinde büyük önem taşımaktadır. Bengal'e ticari anlamda ilk ziyaretler başta Çin olmak üzere muhtelif ülke ve bölgelerden İlyasşâhi Hanedanlığı döneminde gerçekleşmiş, bu durum hem Bengal'in tanınmasına hem de ülkenin zenginliklerinin Çin gibi farklı coğrafyalara açılmasına ortam hazırlamıştır. İlyasşâhi Hanedanlığı üzerine Türkiye'de özel bir araştırma bulunmaması, Hindistan Türk Tarihi için önemli bir merhaleyi teşkil eden bu dönem hakkında çalışmayı önemli kılmıştır. Bu çalışma numizmatik kayıtlardan elde edilen eserler, birinci elden kaynak niteliğinde bulunan eserler başta olmak üzere Avrupalı ve Hindistan yerel tarihçilerinin çalışmalarını çerçevesinde mukayese ışığında kaleme alınacaktır. Bengal'in ilk bağımsız Türk İslâm Hanedanlığı olan İlyasşâhîler üzerine Türkiye'de icra edilen ilk özel çalışma niteliği taşıyacak olan bu araştırma, söz konusu bölgede Türklüğün ve İslâmiyet'in kök salma süreci üzerine bir bakış açısı geliştirecektir. Tüm bu meseleler, ana kaynaklar esas alınarak kronolojik açıdan titizlikle konu edinilmiş, Hindistan Türk Tarihine dair bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık olması amaçlanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 10, 2025

Accepted: September 3, 2025

Keywords:

Asia,
Delhi Turkish Sultanate,
Bengal,
Ilyas Shahi,
Raja Ganesha.

ABSTRACT

Bengal, which has continuously played a decisive role in the history of Turkish civilization in India, saw the establishment of the first independent Turkish-Islamic dynasty, the Ilyas Shahi, in 1345, taking advantage of the power vacuum left by the Delhi Sultanate. The Ilyas Shahi dynasty, which functioned as Bengal's gateway to the outside World in both commercial and military terms, represents a period during which Bengal entered into interactions with various countries and began to expand its commercial activities. Moreover, this era is of great significance within the framework of both Indian and Bengali political history, as the persistent political power of the Ilyas Shahi dynasty continually unsettled the Delhi Sultan, Firuz Shah Tughlaq. The first commercial visits to Bengal most notably from China, but also from several other regions took place during the Ilyas Shahi period, creating the conditions for Bengal's recognition abroad and facilitating the dissemination of its wealth to distant lands such as China. The absence of specialized research on the Ilyas Shahi dynasty in Turkey has made the study of this period, which constitutes a significant phase in the history of Turkish rule in India, all the more important. This study will be written in comparative perspective, based on numismatic records and works derived from primary sources, particularly those by European and local Indian historians. This research, which will constitute the first specialized study on the Ilyas Shahi dynasty, the first independent Turkish-Islamic dynasty of Bengal, will offer a perspective on the process of the establishment of Turkishness and Islam in the region. All these issues have been meticulously addressed from a chronological perspective, based on primary sources, with the aim of providing a foundation for future studies on the history of the Turkish presence in India.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: enesfiratonel@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Bengal, located on the eastern frontier of India, has always harbored the potential for rebellion against political entities established within India. It represented both a loyal populace and a source of threat for the Delhi Sultanate, which was founded at the end of the 12th century. At the beginning of the 13th century, Bengal first came under Turkish Islamic rule through the political efforts of Muhammad Bakhtiyar Khilji, and during the subsequent 135 years of its association with the Delhi Sultanate, it witnessed numerous attempts at independence led by different political figures. Ultimately, taking advantage of the period when the Delhi Sultanate was weakened by the Mongol invasions, Bengal gained its independence under the leadership of Haji Ilyas Shah. The Ilyas Shahi dynasty, named after its founder Ilyas Shah, holds significant importance as it served as Bengal's window to the outside world. This study explores the cross-border political and military achievements of the Ilyas Shahi dynasty, particularly under Haji Ilyas, the first diplomatic relations established with various countries, notable architectural works, and most importantly, how the authority of the dynasty weakened through the political ambitions of Raja Ganesh.

Before Bengal became an independent region under the Ilyas Shahi dynasty, the Bengal Sultanate was subjected to the Mongol invasions, which hindered the Delhi Sultanate from focusing on its eastern territories. In this context, the path to the independence of the Ilyas Shahi dynasty eventually led to military campaigns initiated by Firoz Shah Tughlaq. Firoz Shah, concerned that Bengal had expanded to a size that threatened the Delhi Sultanate, launched two campaigns to the ancient city of Lakhnawati. The success or failure of these campaigns and their consequences form a key discussion point in this study. Another issue under examination is the role of Raja Ganesh, a Hindu ruler, in weakening the Ilyas Shahi dynasty's political authority, especially through his efforts to make his son Jadu a Muslim and his aspirations to secure the throne for himself. Regardless of whether Raja Ganesh formally ascended to the throne of Bengal, he played a significant role in determining the individual who would assume the throne.

The question of whether Raja Ganesh formally ascended the throne of the Ilyas Shahi dynasty is central to this inquiry, along with the role of his son Jadu (later known as Jalaluddin) in the spread of Islam in Bengal. While some scholars argue that Jadu played a role in his father's death, others contend that Raja Ganesh was a ruler who maintained peaceful relations with Muslims. Raja Ganesh, through a rare political intrigue in Bengal, legitimized his rule by converting his son to Islam. This event has become a key factor in shaping historians' perspectives on Raja Ganesh and the theories regarding the spread of Islam in Bengal. According to some historians, Raja Ganesh maintained amicable relations with the Muslim population of Bengal. However, this view does not align with the accounts of Sheikh Nur Qutbul Alam seeking assistance from Ibrahim Sharqi against Raja Ganesh, nor with the pressure Raja Ganesh exerted on his son, Sultan Jalaluddin, to abandon Islam.

The juxtaposition of these perspectives presents a clear contradiction, necessitating further investigation into the issue. To address these challenges, this study draws primarily from numismatic sources, comparing them with other historical documents, including travelogues.

One of the major points of significance for this research is that prior to the Ilyas Shahi dynasty, Bengal's political entities did not engage in formal commercial relations with external countries, including China. The establishment of such ties under the Ilyas Shahi dynasty marks the beginning of Bengal's involvement in global trade. The writings of Ma Huan, a member of a Chinese diplomatic mission, provide valuable insights into Bengal's social life in the 15th century, which will be compared with the accounts of European travelers who visited Bengal during the same period. The information conveyed by Ma Huan is crucial not only for understanding Bengal's international trade but also for explaining the economic condition of its populace. This is because the deployment of the Ilyas Shahi people to various regions with the ruler's permission provides an important perspective on Bengal's recognition, the welfare of its people, and the ruler's stance on these issues. Undoubtedly, the Ilyas Shahi dynasty, one of the first and most expansive in Bengal, also incorporated the traditions of Turkish statecraft. Its efforts to preserve the Mamluk tradition in Bengal not only contributed to the dynasty's eventual decline but also generated a significant problem for the region. As Habshi slaves brought from Africa began to occupy important positions within the administration, the first independent political entity of Bengal lost its political autonomy. Through a comparative analysis of numismatic records, travel accounts from various geographies, and other primary sources, this study aims to provide a novel perspective on the political, social, military, and commercial legacy of Bengal's first independent Turkish-Islamic dynasty.

Giriş

Hindistan'ın doğu sınırında bulunan Bengal'in ticari ve askeri anlamda dış dünyaya açılan kapısı niteliğinde olan İlyasşâhi Hanedanlığı (1345-1487), önceleri Delhi Türk Sultanlığına bağlı olarak yönetilen bölge halkına bağımsızlığı yaşatan ilk hanedan olma özelliğini taşımaktadır. Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığının, Çağataylı akınları ile yıprandığı süreçten faydalanarak nüfuzunu artıran İlyasşâhiler, gerek Bengal siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmuş, gerek Hindistan Türk-İslâm varlığının devamı için etkili bir rol oynamıştır. İlyasşâhi Hanedanlığı'nın başta Çin olmak üzere muhtelif ülkelerle kurduğu ilişkiler, Bengal halkının kültürü ve yaşantısının tanınmasına katkı sağlamıştır.

İlyasşâhi Hanedanlığı devrindeki ticari ve siyasi gelişmeler, Bengal halkının ekonomik ve sosyal açıdan tanınmasını sağlayan bilgilerin günümüze kadar ulaşmasına ortam hazırlamıştır. Ancak ilerleyen süreçte Hindu Raca Ganeş'in siyasi ihtirasları, bölgedeki Türk-İslâm varlığını tehdit eder konuma gelmiştir. Bengal'deki Türk varlığı üzerine özellikle batıda yapılan araştırmalar, İslâmiyet'in ve Türklüğün bölgede yayılmasını "baskı ve kılıç zoru" gibi ifadelerle tahlil etme yönünde olmuştur. Ancak daima bir isyan bölgesi mahiyetinde olan Bengal'deki Türk varlığının tahlili, hem Bengal hem de Hindistan'da siyasi ve sosyal tarihin anlaşılması noktasında çok daha geniş bakış açısıyla yaklaşılması gereken bir olgudur.

İlyasşâhi Hanedanlığı'nın bağımsız bir siyasi teşekkül olarak Hindistan'daki Türk tarihi üzerinde etkileri çerçevesinde direkt olarak ele alınan çalışmalar, bölgenin yerel tarihçileri ve Avrupalı tarihçilerin araştırmalarıyla sınırlıdır. Ülkemizde bu noktada özel olarak yapılan bir araştırma bulunmamakla birlikte başta Jadunath Sarkar'ın *The History of Bengal* adlı eseri (Sarkar, 2003), R. M. Eaton'un *The Rise of Islam and The Bengal Frontier* (Eaton, 1993) isimli çalışmaları her iki konuyu ele alan en yakın eserler olarak görülebilir.

Bu çalışmada, Jadunath Sarkar ve R. M. Eaton başta olmak üzere Avrupalı ve konu üzerine araştırma yapan araştırmacıların eserleri, döneme en yakın, birinci elden olarak sayılabilecek –Nizameddin Ahmed'in *Tabakat-ı Ekberî* adlı eseri ve Sirhindi'nin *Tarih-i Mubarek Şâhi* adlı eseri gibi- eserler ile mukayese edilerek kaleme alınacaktır. Tartışmalı olan konular üzerine, örneğin Raca Ganeş'in Bengal'de resmi olarak tahta oturup oturmaması konusunda nümizmatik kayıtlardan¹ faydalanılarak kaleme alınan eserlere ağırlık verilerek çıkarımlarda bulunulacaktır. Bu çalışma ile, Hindistan ve özellikle Bengal Türk Tarihi'nin Türkiye özelinde bakır kalan alanına dair bir tartışmalı konu, irdelenmiş olacaktır. Elde edilen sonuçların, ilerleyen dönemde Kuzeydoğu Hindistan Türk Tarihi hakkında kaleme alınacak araştırmalara bir bakış açısı sunması hedeflenmektedir.

1206'da Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethiyle² siyasi anlamda Hindistan'ın doğu sınırı olan Bengal'de başlayan Türk İslâm varlığı, Delhi Türk Sultanlığı döneminde teşkilatlanmaya başlamıştı. Yeni kurulan bu Türk İslâm Devleti, özellikle Kuzey Hindistan bölgesinde nüfuzunu artırırken Bengal gibi daha uzak bölgelerde, atadığı valiler vasıtasıyla hakimiyetini tesis etme politikası izlemekteydi. Coğrafi anlamda bakıldığında Bengal, Delhi Türk Sultanlığı'nın görece olarak hâkim olduğu en uzak bölgelerden biriydi. Bu açıdan düşünüldüğünde Bengal gibi isyana elverişli, sürekli olarak dış tehditlere maruz kalan bölgelerin, kontrol altına alınması da zorlaşmaktaydı. Siyasi anlamda idare edilmesi zor olan Bengal, Delhi Türk Sultanlığı'nın içerisinde bulunduğu siyasi koşullardan da direkt olarak

¹ Bkz. Ek-1.

² Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın Bengal'i fethi üzerinde daha geniş bilgi için bkz. (Cüzcâni, 1970, s. 548).

etkilenmekteydi. Esasen Bengal'in bağımsızlığı, tam olarak böyle bir ortamda gerçekleşmişti. Delhi Türk Sultanlığı açısından Bengal'deki kalıcı sorun, Behram Han'ın vefatı, Muhammed bin Tuğluk'un dönemiyle başlamıştır. Bu dönemde Delhi Türk Sultanlığı sınırları içerisinde çok sayıda isyan yaşanmış, Çağataylılar'ın saldırıları devletin otoritesini sarsıp muhtelif bölgeler üzerine yoğunlaşmasını engellemiştir.³ Bu açıdan bakıldığında Muhammed bin Tuğluk'un baş etmek zorunda olduğu iç ve dış problemler, devletin doğu sınırındaki Bengal'in bağımsızlığına giden süreçte devlet otoritesini zayıflatan etmenler taşıdıkları söylenebilir.

1338-1339 yıllarında başlayan Sonargaon hâkimi Fahreddin Mübarek Şah⁴ ile Leknevtî hâkimi Ali Mübarek⁵ arasındaki mücadele, yaklaşık 1342 yılına kadar devam etmiştir.⁶ Zira 1342 yılıyla birlikte Bengal'de hâkim güç konumuna gelecek olan Hacı İlyas'ın etkisi görülmeye başlamıştır. Delhi Türk Sultanlığı'nın Tuğluklular idaresi sırasında Bengal ve Kuzey Bihar'da ordu komutanı olarak görevli bulunan Melik İlyas, Leknevtî'de daha önce bağımsızlığını ilan eden Tuğluklu valisi Ali Mübarek'i öldürerek "*Sultan Şemseddin İlyas Şah*" unvanıyla tahta oturmuştur (Badauni, 1990, s. 309). İlyas Şah'ın Bengal tahtına çıkması Doğu Hindistan Tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. O, Bengalce konuşan Satgaon, Leknevtî, Sonargaon⁷ gibi bölgeleri birleştirerek Bengal'de bağımsız bir birlik oluşmasını sağlamıştır. Bu durum özellikle Bengal halkı için önemlidir. Zira Hacı İlyas Şah ile başlayan süreç, Bengal halkının çıkar birliği sağlayabileceği siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda, özgürlükçü bir politikayı beraberinde getirmiştir (Reza, 2020, s. 169).

Delhi'nin otoritesinin siyasi isyanlarla boğuşurken tükenmesi, Hindu racalar arasında birliğin olmayışı, İlyas Şah için bulunmaz bir fırsat ortamı sağlamıştır. Bu fırsatı çok iyi değerlendiren İlyas Şah, ilk olarak Tirhut'a hâkim olmuştur. Tirhut zaferi İlyas Şah'ı askeri anlamda cesaretlendirmiş, bu cesaretin bir yansıması olarak 1346 yılında zapt edilmesi güç olan Nepal bölgesine yönelmiştir (Choudhary, 1970, s. 58).

Askeri anlamda seferlerine devam ederken İlyas Şah, idari anlamda da adımlar atmaktaydı. Ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olmayı sağlamak onun en birincil amacı olarak görülebilir. İlyas Şah'ın, Tirhut'u Gandak nehrini merkez alarak ikiye bölmesi⁸, otoritesini daha

³ Sonuçları bakımından Emir Timur'un 1398 yılında gerçekleştirdiği Hindistan seferinin siyasi ve askeri olarak ön hazırlayıcısı niteliğinde olan Çağataylılar Hanı Tarmaşirin'in seferi, saltanatının henüz başlangıcında Muhammed bin Tuğluk'un üzerinde yıpratıcı bir etki bırakmıştır. O, Çağataylılar'a karşı Delhi'de asker toplayıp karşı koymaya çalışmasına rağmen böyle bir mücadele için ordusunda güç ve azim bulamamıştır. Bkz., (Koç, 2021, s. 86-87).; Çağataylılar Hanı Tarmaşirin'in Delhi üzerine seferine ilişkin geniş bilgi için bkz. (Ferişte, 1829, s. 413 vd).; (Durak, 2002, s. 122-123).

⁴ 1337-1338 yılında Behram Han'ın vefat etmesi üzerine onun silahdarı olan Fahreddin Mübarek Şah, "Yemin-i Halife-i Allah ve Nasır-i Emir'ül-Mü'minin" unvanlarıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Bkz., (Sirhindi, 1932, s. 106).; (Ray, 1967, s. 195).

⁵ Melik Firuz'un güvenilir bir hizmetlisi olan Ali Mübarek, Muhammed bin Tuğluk'un Delhi Türk Sultanlığı'na karşı gerçekleşen isyanlarla mücadele ettiği sırada 1339 yılında "Alaeddin Ali Şah" unvanıyla bağımsızlığını ilan etmiştir (Sarkar, 2003, s. 99).

⁶ 1340 yılı sonrasındaki Bengal melikleri daha ziyade müstakil hükümdarlar olarak dikkat çekmekteledir. Delhi'deki Sultan kudret sahibi ise ona –sözde- bağlılık göstermişlerdir (Kansoy, 2018, s. 138).

⁷ Satgaon, Leknevtî ve Sonargaon sarkarları Ganj Nehri'nin doğu ve kuzey bölümlerinde kalmaktadır. Satgaon, Hugli ve Sarasvati Nehirleri'nin arasında yer almaktadır. Sonargaon'un ise hem Megna hem de Brahmaputra Nehirleri'ne kıyısı bulunmaktadır. Leknevtî sarkarı, Ganj Nehri'nin kuzey kıyıları boyunca Teliagarhi'den uzanmaktadır (Blochmann, 1968, s. 7-8).

⁸ Bediban yazıtına göre Hacı İlyas, Bengal'de bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Tirhut, Burhi Gandak'taki su kanalı boyunca ikiye ayrılmıştı. Gandak'ın sağ kıyısındaki Tirhut, günümüzde Champaran bölgesini ve doğrudan Hajipur'dan yönetilebilen bölgeleri kapsamaktaydı. Darbhanga bölgesi ve Gandak'ın sol yakasındaki bölgenin ise Tirhut'un racasının elinde kalmasına izin verildi (Sohoni, 1955, s. 166-167).

rahat bir şekilde sağlayabilmesi açısından atılan bir adım olarak düşünülebilir. İlyas Şah, Tirhut'un dışında Kuzey Bihar'da Hajipur şehrini kurarak bu bölgede oluşturacağı politikalar üzerine önemli bir üs bölgesi tesis etmeyi hedeflemiştir (Choudhary, 1970, s. 60). Hacı İlyas'ı Nepal'e Katmandu şehrine yürümeye sevk eden motivasyon kaynağının ne olduğu bilinmese de önemli bir cesaret örneği gösterdiğini söylemek mümkündür. Daha önce hiçbir Türk İslâm komutanının ayak basmadığı Nepal'e cesur bir sefere çıkmış ve dahi başkent Katmandu'ya kadar ilerleyerek zengin bir ganimetle seferi tamamlamıştır. Nepal'den zaferle ayrılan Hacı İlyas, bu kez dikkatini Orissa'ya çevirmiştir (Sarkar, 2003, s. 104-105). Orissa kralı II. Bhanudeva'nın güçsüzlüğünden faydalanmak isteyen Hacı İlyas, Chilka gölüne kadar ilerleyerek giriştiği her başarılı seferi maddi ve manevi kazançla neticelendirme geleneğine devam etmiştir. Tirhut, Nepal, Orissa zaferleri Hacı İlyas'ın "yenilmez" olarak hissetmesini sağlarken seferler dizisine bu kez Doğu Bengal'i eklemiştir. Sonargaon hükümdarı İhtiyarüddin Gazi Şah'ı mağlup edip topraklarını ele geçirmesi aslında onun son büyük zaferi olmuştur (Ray, 1967, s. 197).

Hacı İlyas, Bengal bölgesinde sınırlarını genişletip hâkim olduğu sahayı daha güçlü kılarak Delhi tahtı yaşadığı olağanüstü durumlardan dolayı panik ve kargaşa içerisindeydi. Muhammed bin Tuğluk'un Gücerat bölgesindeki isyanları bastırmak için hareket ettiği sırada rahatsızlanarak son derece bitik bir halde bulunmasına rağmen çıktığı Thatta seferinde vefat etmesiyle yerine kuzeni Firuz⁹ 22 Mart 1351 tarihinde Delhi Türk Sultanlığı tahtına oturmuştur (Sirhindi, 1932, s. 121). Bu durum, Bengal siyasi tarihi açısından da bir başka dönüm noktası olarak görülebilir.

Muhammed bin Tuğluk vefat ettiğinde Hindistan'da beş Türk İslâm devletinin siyasi varlığından bahsetmek mümkündür. Bunlar, Delhi Türk Sultanlığı, Bengal'de 1338'de Fahreddin Mübarek Şah, Alaeddin Ali Mübarek ve Hacı İlyas mücadelesine sahip olan siyasi yapı, Dekken'de 1347'den beri bağımsız olan Büyük Behmenî devleti, Madura'da 1334'den beri bağımsız olan siyasi yapı ve son olarak Keşmir'de bağımsız olan devletti. Türk devletlerinin dışında bir kısmı doğuda Orissa'da bir kısmı ise batıda Kuç ve Katyavar yarımadasında Hindu racaların pek etkili olmayan bağımsızlıkları da bulunmaktaydı (Bayur, 1987, s. 328).

Sultan Firuz Şah Tuğluk, Delhi tahtına oturmasının ardından devletin daha ziyade batıdan gelen tehlike ve sorunlarla mücadele etmesinden kaynaklı olarak son dönemde göz ardı edilen Bengal üzerine bir siyaset planlamıştır. 1338 yılı Bengal'in siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olmuş, Hacı İlyas ise bunu bir adım öteye taşıyarak isyandan ziyade sınırlarını genişletme fırsatı bulabileceği bir hanedanlık oluşturmaya başlamıştı. Hacı İlyas Şah'ın gün geçtikçe nüfuzunu artırdığı, devamlı olarak Delhi sarayı için bir isyan potansiyelinde bulunan Bengal, önlem alınması gereken bir siyasi dalgalanma içerisindeydi. Böyle bir ortamda Sultan Firuz Şah Tuğluk, 1353 yılının son aylarında Bengal üzerine hareket etmiştir (Sarkar, 2003, s. 105).

Sultan Firuz Şah Tuğluk'un I. Leknevî Seferi (1353)

Sultan Firuz Şah Tuğluk, 1353 yılının Kasım ayında Hacı İlyas'ın Benares üzerine düzenlediği sefer ve elde ettiği güçten dolayı artık durdurulması gerektiğini düşünmüş,

⁹ Tahta çıkmadan önceki adı Melik Firuz olan Sultan Firuz Şah Tuğluk, 1309 yılında doğdu. Babası Melik Recep, Gıyaseddin Tuğluk Şah'ın kardeşi, annesi ise Bhatti kabilesinden Rana Mall'ın kızı Bibi Nâile idi. Karakteristik olarak mütevazı, güvenilir ve dindar bir kişiliğe sahip olan Firuz Şah, 22 Mart 1351 tarihinde Delhi Türk Sultanlığı'nın tahtına oturdu (Sirhindi, 1932, s. 121).

Leknevti üzerine bin filo, yetmiş bin kişilik büyük bir orduyla sefere çıkmıştır (Jauhri, 2001, s. 83). Savaş alanında Delhi Sultanı Firuz Şah Tuğluk’a karşı koyacak gücü kendisinde bulamayan Hacı İlyas, birliklerini farklı garnizonlara yerleştirip oğlunu Pandua şehrinin savunmasıyla görevlendirerek kendisi Ekdala kalesine sığınmıştır (Stewart, 1813, s. 84). Sultan Firuz Şah Tuğluk, Gorakhpur bölgesine ulaştığında başta bu bölgenin idaresiyle sorumlu raca dahil birden fazla raca, Delhi ordusuna bağlanarak vergilerini düzenli bir şekilde ödeyeceklerini taahhüt etmişlerdir. Bu gelişmenin ardından söz konusu racalar, emirleri altındaki askerlerle birlikte Sultan Firuz Şah Tuğluk’un ordusuna katılarak Leknevti’ye doğru ilerlemişlerdir (Koç, 2021, s. 178). Racaların, Hacı İlyas’a değil de Sultan Firuz Şah Tuğluk’a bağlılıklarını bildirip ordusunda görev almalarının sebebi, Hacı İlyas’ın izlediği yayılmacı politikanın kendilerini tedirgin etmesi ve sahip oldukları toprakları bir gün İlyasşâhî Hanedanlığı’na kaybetmek korkusundan kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca onlar, Sultan Firuz Şah Tuğluk’un yanında yer alarak hem belli bir vergi ödemek karşılığında topraklarını korumayı hem de Hacı İlyas’ın kendi topraklarına saldırmasını caydırıcı bir unsurla önlemeyi düşünmüş olabilirler.

Sultan Firuz Şah Tuğluk, Ekdala¹⁰ kalesine ulaştığında kaleyi kuşatıp hendekler kazdırmış, iki taraf arasında büyük bir mücadele vuku bulmuştu. Daha sonra Sultan Firuz Şah Tuğluk’un ordusu, yaklaşan yağmur mevsiminin kuşatma şartlarını zorlaştıracığından dolayı bir an önce Hacı İlyas’ı kaleden çıkarmak için bir yol bulmaya koyuldu. Savaş erkanının aldığı karar doğrultusunda Delhi ordusu biraz geri çekilecek ve Hacı İlyas’ın sığındığı Ekdala kalesine gönderilen birkaç kişi kasıtlı olarak tutuklanıp Hacı İlyas’ın huzuruna çıkarılacaktı. Bengal hâkimi huzurundayken Sultan Firuz Şah Tuğluk’un Delhi’ye kadar çekildiği haberi verilecek böylece Hacı İlyas’ın kaleden çıkması sağlanacaktı. Sultan Firuz Şah Tuğluk ve adamlarının planı tutmuş, Hacı İlyas sözde Delhi’ye kadar geri çekilen Sultan Firuz Şah Tuğluk’u takip etmek için on bin süvari, yaklaşık iki yüz bin piyade ve elli fil eşliğinde kaleden çıkmıştı (Banerjee, 1967, s. 32). Sultan Firuz Şah Tuğluk ise yedi kos mesafede kamp kurarak Hacı İlyas’ın oraya gelmesini beklemekteydi. Hacı İlyas çok sayıda askerle ancak son derece düzensiz bir şekilde Delhi ordusunun kamp kurduğu yere ulaşırken Sultan Firuz Şah Tuğluk, bir devlet yöneticisine yakışır şekilde savaş düzeni almıştı (Jauhri, 2001, s. 86). Ordusunu üçe bölen Sultan Firuz Şah Tuğluk, sağ kanadı otuz bin atlıyla Emir-i Şikâr Melik Dilan’a, sol kanadı ise yine otuz bin atlıyla Melik Hüsameddin’e emanet etmişti. Ordunun merkez komutası ise yine aynı şekilde otuz bin atlıyla Tatar Han’a bırakılmıştı. Hacı İlyas, Sultan Firuz Şah Tuğluk’un kamp kurduğu, savaşın gerçekleşmesini istediği yere ulaştığında tuzağa düştüğünü anlamış, geri adım atmadan savaşımaya başlamıştı. İki taraf arasında birkaç gün süren mücadelenin ardından Hacı İlyas tekrardan Ekdala Kalesine sığınmak için geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hacı İlyas’ın kaleden çıkarak yaptığı hatanın neticesi kırk dört fil, savaş teçhizatlarının Sultan Firuz Şah Tuğluk’un eline geçmesi, bunlara ek olarak çok sayıda askerinin öldürülmesine sebep olmuştu (Ahmed, 1927, s. 244-245). Ekdala Kalesi’nde halk hayli tedirginken Sultan Firuz Şah Tuğluk, amacının kendi adına hutbe okutup hakimiyet kurmak olduğunu, Moğollar gibi yağma ve istila yapmak olmadığını belirtip Ekdala’nın adını “özgür şehir” anlamına gelen “Azadpur” olarak koymuştur. Delhi’ye dönerken yolu üzerinde bulunan Yamuna nehri kıyısındaki Pandua şehrinin ismini ise “Firuzabad” olarak değiştirmiştir (Sirhindi, 1932, s. 129).¹¹

¹⁰ Ganj’ın bir kolu tarafından çevrilen Ekdala, bir ada mahiyetindeydi. Bir tarafında su, diğer tarafında orman bulunan Ekdala’nın konumu, muson yağmurları sırasında savunmayı kolaylaştırdığından önemli bir kale olarak değer kazanmıştır. Ekdala hakkında detaylı bilgi için bkz. (Sarkar, 2003, s. 107).

¹¹ Badauni, Sultan Firuz Şah Tuğluk’un Delhi’ye geri dönmesinin sebebi olarak yağmur mevsiminin gelmesini

Hacı İlyas aldığı yenilgiyle Leknevti'nin batısına doğru yapacağı sefer şansını kaybetmişti ancak Bengal'de yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. İlyas Şah, Delhi'ye yıllık vergi ödemeyi kabul etmiş ve ölümüne kadar Delhi'ye değeri artan veya azalan hediyeler göndermeye devam etmiştir (Sarkar, 2003, s. 109).

Bengal'de İskender Şah Dönemi ve Sultan Firuz Şah Tuğluk'un II. Leknevti Seferi (1358-1359)

Sultan Firuz Şah Tuğluk, Bengal'e düzenlediği seferin anlaşma ile son bulmasının ardından Delhi'ye geri dönmüş, 1357 yılına kadar Bengal ve Delhi sarayı arasında görünürde herhangi bir sorun meydana gelmemiştir. Hacı İlyas ve Sultan Firuz Şah Tuğluk arasında elçiler vasıtasıyla değerli hediyeler karşılıklı olmak suretiyle sunulmaktaydı. 1357 yılında Leknevti'den hediyeler ile Delhi sarayına gelen Melik Taceddin Bitah, her zamanki gibi Sultan Firuz Şah Tuğluk'a hediyeleri sunmuş, Sultan memnun kalıp karşılık olarak Türk ve Arap menşeli atlar, Horasan meyveleri gibi çeşitli hediyelerin Sultan Hacı İlyas'a arz edilmesi için bir kafilе hazırlatmıştı (Stewart, 1813, s. 85). Ancak Delhi Sarayından Şemseddin Hacı İlyas'a gönderilen kafilе yoldayken Şemseddin İlyas Şah, vefat etmişti. Onun vefatından üç gün sonra devletin ileri gelenleri, saltanatı taviz verilmez bir şekilde adaletle yöneteceği ve halkının refahına büyük bir önem vereceği ümidiyle en büyük oğlu İskender Şah'ı¹² hanedanlık tahtına oturtmuştur (Stewart, 1813, s. 87).

Delhi'den yola çıkan kafilе, Bihar'a yaklaştığında Hacı İlyas'ın vefat ettiği, yerine geçen oğlunun "*Sultan İskender*" unvanıyla kendi bağımsızlığını ilan ettiği haberini almıştır. Sultan Firuz Şah Tuğluk, anlaşma ve iyi niyetin Sultan Hacı İlyas ile sınırlı olduğunu düşünmüş olacak ki sunulan hediyelerin geri gönderilmesini emretmişti. Leknevti'ye çok yakın bir konumda bulunan kafilenin, yanlarındaki hediyelerle birlikte geri dönmeyi reddedip en başta hedeflendiği gibi İlyasşâhî Hanedanlığı'na ulaşması, Sultan Firuz Şah Tuğluk'un Bengal üzerine düzenleyeceği ikinci seferin sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Bir diğer sebep esasen seferi meşrulaştıran ana sebep ise 1357 yılında Sonargaon'dan Delhi'ye gelerek Sultan Firuz Şah Tuğluk'a bağlılığını bildiren Zafer Han'ın, İlyasşâhî Hanedanlığı'na karşı Sultan'dan yardım istemesidir. Sonargaon hâkimi Sultan Fahreddin'in damadı, İranlı bir asilzade olan Zafer Han, toprakları İlyasşâhî Hanedanlığı tarafından ele geçirildiğinde deniz yoluyla önce Sind'e ardından karayoluyla Delhi'ye ulaşip durumu Sultan Firuz Şah Tuğluk'a bildirmiştir. Zafer Han'ın Delhi Sultanından istediği yardım, bir önceki seferde askeri anlamda başarılı olmasına rağmen siyasi anlamda bölgede mutlak bir otorite sağlayamayan Sultan Firuz Şah Tuğluk'a, ikinci Bengal seferi için bir fırsat niteliği taşımaktaydı. Üstelik İlyas Şah'ın vefat etmiş olması, hanedanlıkta meydana gelen yönetim değişikliği, yeni sefer için zamanlamayı mümkün kılmaktaydı. İlyas Şah için gönderilen hediyelerin onun vefat haberinin alınmasıyla birlikte emrettiği gibi Delhi'ye geri getirilmeyerek Leknevti'ye götürülmüş olması Sultan Firuz Şah Tuğluk'un gözünde İskender'in sadakatsiz olduğu ön görüşünde bulunmasını sağlamış olabilir. Tüm bu sebeplerden ötürü bir kez daha Delhi Türk Sultanı, bizzat ordunun başında Leknevti'ye sefer düzenlemiştir (Cöhce, 2002, s. 1242).

Delhi ordusu 80.000 süvari, 470 fil ve büyük bir piyade kuvvetinden müteşekkil ordusuyla 1359 yılında Bengal'e ulaşmış, Bengal hâkimi İskender, babası Hacı İlyas'ın yaptığı gibi Bengal'in en güçlü kalelerinden Ekdala Kalesine sığınmıştır (Ahmed, 1927, s. 247).

belirtmektedir (Badauni, 1990, s. 325).

¹² İskender Şah döneminde ne basılan paralarda ne de yazıtlarda ismi tam şekilde belirlenmemiştir. Ancak künye olarak isminin önünde Ebu'l Mücahid unvanı görülmektedir (Blochmann, 1968, s. 51-52).; (Thomas, 1866, s. 69).

Taraflar arasında çarpışmalar yaşandığı sırada İskender'in stratejik bir hata yaparak kaleden dışarı çıkması, ülkesinin Delhi ordusu tarafından tamamen ele geçirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu hata üzerine galip gelemeyeceğini anlayan İskender, Âlim Han ve Seyyid Resûldâr vasıtasıyla iki kez Sultan Firuz Şah Tuğluk ile bir antlaşma yapmak istemiştir (Koç, 2021, s. 183). Bengal ikliminin elverişli olmayışı, muson yağmurlarının yaklaşıyor olması gibi sebepler Sultan Firuz Şah Tuğluk'un Bengal Sultanı ile bir anlaşma yaparak geri dönmek istemesine sebep olmuştur. Bu amaç doğrultusunda oğulları İskender'in emrinde, kendisi ise Sultan Firuz Şah Tuğluk'un ordusunda yer alan Bengalli bilge Azam Humayun Heybet Han arabuluculuğuyla iki taraf arasında anlaşma yapılmıştır (Sarkar, 2003, s. 112). Bengal'e düzenlediği ilk seferde askeri anlamda başarı elde edip siyasi anlamda mutlakiyeti sağlayamayan Sultan Firuz Şah Tuğluk, görünüşe göre bu kez siyasi anlamda bir otorite sağlamak istemişti. İki taraf arasında yapılan anlaşma gereğince Kosi Nehri'nin batısındaki bölge Sultan Firuz Şah Tuğluk'a bırakıldı.¹³ Zafer Han'ın Sonargaon'daki varlığı İskender tarafından kabul edilecek ve İskender, seksen bin tenge¹⁴ değerinde altın bir taç verecekti. Bunlara ek olarak İskender yıllık olarak vergi ödemeyi de kabul etmişti (Ahmed, 1927, s. 247).

Sultan Firuz Şah Tuğluk'un Bengal'e düzenlediği iki sefer, kimi otoriteler tarafından mutlak başarısız olarak değerlendirilse de gerek askeri anlamda savaş meydanında alınan başarı gerekse söz konusu iki sefer sonrasında Bengal'de yirmi yıllık süreyle sükunetin sağlanması göz önünde bulundurulduğunda bu çıkarım pek doğru olmayabilir. Zira durumun sadece güç dengeleri üzerinden yorumlanması tarihsel gerçekliğe uymayabilir. Bengal'e düzenlenen seferler; iklimsel şartlar, siyasi yapıların içerisinde bulunduğu iç ve dış siyasi meşguliyetler çerçevesinde ele alınırsa Sultan Firuz Şah Tuğluk'un Bengal seferinin, tam hedeflenene ulaşmadığı ancak devletin doğu sınırını kısmen güvence altına aldığı sonucu çıkarılabilir.

Delhi Türk Sultanı Firuz Şah Tuğluk tarafından Bengal'e düzenlenen söz konusu seferlerin ardından esasen İskender Şah döneminde siyasi açıdan bir sükunetin varlığı gözlemlenmektedir. İlyas Şah döneminde Orissa ve Kamrup'a yapılan seferler maddi anlamda hatırı sayılır kazançların elde edilmesini sağlamıştır. Öyle görünüyor ki ekonomik açıdan müreffeh bir hale gelen hanedanlık İskender Şah döneminde batıdan gelen Delhi Türk Sultanlığı seferlerinin sona ermesiyle mimari ve sanata yoğunlaşmıştır. İskender Şah tarafından 1364 yılında inşasına başlanan Adine Camii¹⁵, İlyassâhî Hanedanlığı'nı tanımlarken bahsedilmesi gereken en dikkat çekici yapıdır (Sarkar, 2003, s. 112).

İskender Şah'ın hayatının son yılları, oğulları arasındaki taht kavgalarıyla gölgelenmiştir. İskender Şah, ilk eşinden olan on yedi oğluna karşın, ikinci eşinden olan tek oğlunu tahta daha yetkin görmüş, bu durum taht için verilen mücadeleleri beraberinde getirmiştir. Onun ilk eşi, tahtın varisinin kendi çocuklarından birisi olması gerektiğini düşünmekteydi ancak İskender Şah'ın Gıyaseddin'e olan düşkünlüğünü de biliyordu. Bu sebepten ötürü İskender Şah'ı sürekli olarak Gıyaseddin'e karşı doldurma konusunda fırsat

¹³ İki taraf arasında yapılan anlaşmada Sonargaon'un Zafer Han'a bırakılması konusunda da uzlaşıya varıldı ancak Zafer Han, kendisi ve ailesine Sultan Firuz Şah Tuğluk tarafından Delhi'de sunulan imkanlardan çok mutlu olduğu gerekçesiyle Sonargaon'a dönmeyi reddetmiştir (Ray, 1967, s. 202).

¹⁴ Gazneli Mahmud'un Kuzeybatı Hindistan'ı fethettiğinde Hindu halkına kolaylık olması amacıyla Nâgarî ve Arapça ibareli paralar bastırmıştır. Tenge veya Tenke, bu para birimlerinden biri olarak Hindistan'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kelime, Bengal dilinde günümüzde de taka şekliyle kullanılmakta olup, rupinin karşılığına denk gelmektedir (Allan, 1979, s. 162).

¹⁵ Blochmann, Adine Camii'nin inşasına İskender Şah zamanında başladığını ancak caminin tamamlanmasını onun ömrünün yetmediğini belirtmektedir (Blochmann, 1968, s. 50).

kollamıştır. Bulduğu ilk fırsatta Gıyaseddin'in önce kardeşlerinin hepsini daha sonra da babası İskender Şah'ı öldürerek tahta geçme gayesi taşıdığını söylemiştir. Böylece onun mutlak suretle hapsedilmesi ve gözlerine mil çekilmesi gerektiği yönünde İskender Şah'ı etki altına almaya çalışmıştır. İskender Şah bu duruma karşı çıksa da karısı, herhangi bir kıskançlığının bulunmadığını sadece İskender Şah için tedirgin olduğu izlenimi yaratmaya çalışmıştır (Stewart, 1813, s. 89).

Gıyaseddin Azam Şah Dönemi

Gıyaseddin, üvey annesinin amacı ve planlarının tamamen farkındaydı. O, üvey annesi tarafından babası İskender Şah'ın er ya da geç kandırılacağını düşündüğü için avlanma bahanesiyle Sonargaon'a giderek kısa sürede büyük bir orduyu harekete geçirip babasından tahtı istemiştir. İskender Şah, oğlunun bu asi hareketi karşısında topladığı bir orduyla onu Goalpara'da¹⁶ karşılaşmıştır. Her ne kadar Gıyaseddin'in amacı taht olsa da onun, babasını öldürmek niyetinde olmadığı bilinmekteydi. Ancak iki taraf arasında meydana gelen çarpışmada Gıyaseddin'in komutanlarından biri yanlışlıkla İskender'i ölümcül bir şekilde yaralamış, bu haberi alan Gıyaseddin, babasının ancak son sözlerine yetiştirebilmiştir. İskender Şah'ın oğluna “*Ben dünyayı terk ettiğim için saltanatında refaha eresin.*” şeklinde kurduğu cümle onun son sözleri olmuştur (Husain, 2009, s. 108). Hükümdarlığı yaklaşık dokuz yıl süren İskender Şah'ın vefatından sonra Gıyaseddin, “*Azam Şah*” unvanıyla tahtın yeni sahibi olmuştur.

Gıyaseddin Azam Şah, Bengal'de İlyassâhî Sultanları'nın en büyük hükümdarlarından biri olarak kabul edilmektedir. 1390-1410 yılları arasını kapsayan yaklaşık yirmi yıllık idaresi esnasında sultanlığın sınırlarını genişletmekten ziyade İslâmiyet'in hanedanlık sınırları içerisinde daha sağlam bir şekilde yer edinmesi amacını benimsemiştir (Alam, 2006, s. 62). Buna ek olarak tahta gelirken üvey annesi tarafından kendisine kurulan komplonun farkında olduğu için tahta çıkmasının hemen ardından üvey kardeşlerinin gözlerine mil çektiler ve oluşabilecek ikiliğin önüne geçmiştir (Stewart, 1813, s. 90).

İyi bir idareci olan, kendi hükümdarlığı sırasında adalete çok değer veren Gıyaseddin Azam Şah'ın tek seferi, Kamata Krallığı'na karşı gerçekleşmiştir. Ancak Ahom Kralı Sudangpha ile ittifak kuran Kamata Kralı'na karşı herhangi bir başarı elde edemeyen Gıyaseddin Azam Şah'ın bu olaydan sonra dış politika anlamında siyaset anlayışını değiştirdiği görülmektedir (Sarkar, 2003, s. 118). İcra ettiği başarısız seferin ardından Gıyaseddin Azam Şah, daha ziyade komşu devletler ile siyasi ve dostane ilişkilerini geliştirmek için çaba harcamıştır. Bu bağlamda Çin Ming Hanedanlığı (Yong Le Dönemi) ile iyi ilişkiler tesis etmesi önemlidir.¹⁷ 1406 yılında Bengal'e gelen bir Çinli kfilesinde yer alan Ma Huan'ın kayıtları sayesinde söz konusu seyahate ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki Bengal'in sosyal yaşamına dair detaylara ulaşmak mümkündür.

¹⁶ Blochmann, Goalpara'nın hanedanlığın başşehri Pandua'ya oldukça yakın bir bölge olduğunu belirtmektedir. Nitekim Gıyaseddin bu mücadelenin ardından Pandua'ya gidip tahta oturacaktır (Blochmann, 1968, s. 50).

¹⁷ Çin'de Ming Hanedanlığı döneminde kendisinden önceki Çin İmparatorları ve dahi sonraki Çin İmparatorlarından farklı olarak denizlerde hakimiyete çok önem veren Yong Le (1402-1424), Hint Okyanusu'ndaki Çin Hanedanlığı'nın varlığını ülke siyasetinin bir parçası olarak görmekteydi. Bu sebeple, Taha İ. Özel'e göre ilk seferi 1405 yılında Zheng He isminde Müslüman bir hadım vasıtasıyla gerçekleştirilen Hint Deniz seferleri, Bangladeş'in Kalküta limanına da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Taha İ. Özel, bu seferlerde kullanılan bazı gemilerin, Kristof Kolomb'un Amerika'nın keşfinde kullandığı gemilerin beş katı büyüklüğünde olduğunu belirtmektedir (Özel, 2023, s. 20).

Ma Huan tarafından kayıt altına alınan Bengal'in sosyal yaşamı Gıyaseddin Azam Şah döneminin gerek sosyolojik gerek ekonomik durumu açısından önemlidir. Ticaretin oldukça yaygın olduğunu belirten Ma Huan, bu dönemde Bengal'de gümüş para kullanıldığından bahsetmektedir. Ma Huan'ın kayıtlarında dikkati çeken husus, Bengal'in tarım anlamında zengin ve nüfus anlamında yoğun bir ülke olduğundan bahsederken halkının "tamamının" Müslüman olduğunu belirtmesidir (Ma Huan, 1970, s. 160). Onun verdiği bilgiden yola çıkarak -söz konusu dönem için Bengal'in muhtelif dinlere ve inanışlara sahip halkının var olduğu göz ardı edilmeden- hem yalnızca iki yüz yıl önceki Bengal'in Türk İslâm fethi hem de Gıyaseddin Azam Şah'ın yukarıda da belirttiğimiz gibi Bengal'de İslâmiyet'i sağlamlaştırma gayesinin kayda değer bir gelişme üzere devam ettiğini kanıtladığını söylemek mümkündür. Bu noktada Ma Huan'ın ilk olarak bir liman kenti olan Sonargaon'a gittiği ve daha sonra muhtemelen Leknevi'yi ziyaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda farklı dinden toplumlarla karşılaşmış olması gerekir. Ancak onun eserinde "Ülkenin tamamı Müslümandır." şeklinde belirtmesi, yüksek bir ihtimalle nüfusun çoğunluğundan yola çıkarak sunduğu bir ön görüş olabilir.

Ma Huan'ın aktardığı bilgilerden dönemin Bengaline dair yalnızca sosyal değil ticari hayata dair de önemli bilgiler edinmek mümkündür. O, söz konusu dönemde halkın zengin olan kesiminin bir kısmının muhtelif yabancı ülkelerle ticaret yapabilmek için gemiler inşa ettirdiklerini, ekonomik olarak orta düzeydeki bir kısım halkın ise çalışmak için Bengal dışına çıktıklarından bahsetmektedir. Ayrıca Bengal'in ticari açıdan dış dünyaya açıldığının göstergesi olacak nitelikte, Bengal hükümdarının çeşitli ülkelerle ticaret yapmak için gemiler gönderdiğine dair bilgiler aktarmaktadır (Ma Huan, 1970, s. 160).

Bu bilgilerden yola çıkarak İlyasşâhî Hanedanlığı döneminde (1345-1487) Bengal'in dış dünya ile ticari anlamda etkileşim içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Bengal limanlarında gemi inşa edilmesi bunun en büyük kanıtlarından biri olmasının ötesinde direkt olarak Bengal'in zengin olmayan halkının çalışmak için diğer ülkelere gitmesi, ekonomik ve kültürel etkileşimi sağlayan sebeplerden bir diğeri olarak görülebilir. Ma Huan'ın İlyasşâhî Hanedanlığı dönemi Bengal'i üzerine verdiği bilgilerden dikkat çeken bir diğer husus, bu dönemde her sanat ve zanaat ile ilgilenen insanların Bengal'de var olduğunu aktarmasıdır (Ma Huan, 1970, s. 163). Sanatın toplumsal olarak refah ve ekonomik düzeyi üst seviyede olan ülkelerde daha ziyade yapıldığı göz önüne alındığında Bengal, Ma Huan'dan öğrendiğimiz kadarıyla çok sayıda müzisyen, akrobat, sanatçı kişilere ev sahipliği yapmaktaydı. Bu açıdan değerlendirildiğinde XV. yüzyılın ilk yarısındaki Bengal'in, halkın sanat ile meşgul olabilecek kadar refah sahibi olduğu söylenebilir. 1409 yılında ise Çin ile kurulan yakın ilişkilerin bir devamı olarak Gıyaseddin Azam Şah, kendi elçilerini değerli hediyelerle Çin'e göndermiştir. Aynı yıl içerisinde Gıyaseddin Azam Şah'ın vefatıyla birlikte Bengal'de İlyasşâhî Hanedanlığı tahtına Seyfeddin Hamza Şah geçmiştir (Sarkar, 2003, s. 119). Seyfeddin Hamza Şah ve ondan sonraki Şehabeddin Bayezid Şah dönemleri, İlyasşâhî Hanedanlığı'nın ilk safhasının sonu olarak görülebilir. Seyfeddin Hamza Şah döneminin ilgi çekici özelliklerinden biri Çin'e gönderilen diplomatik elçilerdir (Church, 2004, s. 4). İlyasşâhî Hanedanlığı dönemi, özellikle Çin ile Bengal arasında diplomatik ilişkilerin kurulduğu bir dönemdir.

İlyasşâhî Hanedanlığı döneminde Bengal, ticari anlamda dış dünyaya açılmasının yanı sıra sınırları içerisinde kültürel anlamda da gelişme kaydetme çabası içerisinde olmuştur. Özellikle Gıyaseddin Azam Şah'ın İranlı meşhur şair Hâfız'ı bu dönemde Bengal'e davet etmesi, Fars kültürünün Bengal'deki varlığı açısından önemli bir çaba olarak görülebilir. Ancak Farsça, Bengal'de saray dili olarak kalmış, Fars kültürünün etkisi de aynı şekilde sınırlı bir alan bulabilmiştir (Tarafdar, 1965, s. 11). Nitekim Ma Huan da Bengal'de halk arasında yaygın olan dilin Bengalce olduğunu, buna rağmen Farsça konuşan halkın varlığından da bahsetmiştir (Ma Huan, 1970, s. 161). Farsçanın yayılım alanı bulup bulamamasının ötesinde Bengal'deki

İlyasşâhî Hanedanlığı'nın edebi ve kültürel anlamda gelişme politikası, özellikle Delhi Türk Sultanlığı sonrasında bağımsızlığını elde etmiş yeni sayılabilecek bir siyasi oluşum için kayda değer bir gelişim çabası olarak düşünülebilir.

Raca Ganeş Meselesi

Seyfeddin Hamza Şah dönemi esasen Bengal siyasi tarihi açısından oldukça ilgi çekici ve tartışılan bir konunun başlangıcıdır. Ganeş isimli Hindu bir raca¹⁸, Bengal'in Delhi Türk Sultanlığı sonrası tesis edilen en oturmuş siyasi yapısını sekteye uğratmıştır. Raca Ganeş'in Bengal siyasi tarihinde bu kadar kritik bir konumda bulunması, tabi ki sadece İlyasşâhî Hanedanlığı'nı siyasi olarak kesintiye uğratmasıyla açıklanamaz. O aynı zamanda Bengal'de iktidarı ele geçirebilmek için oğlunun dinini değiştirebilecek bir hırs ve bakış açısına sahip olmasıyla da dikkat çekmektedir. Tüm bu hususlar üzerinde durulacaktır. Ancak öncelikle bu hadiseler öncesinde Bengal sosyal yaşamını açıklayabilmek önem arz etmektedir.

Bengal'de Delhi Türk Sultanlığı sonrası yeni kurulan İlyasşâhî Hanedanlığı'nın sağlam temellere oturmasının ancak halkının barış içinde yaşamasıyla mümkün olabileceği Şemseddin İlyas Şah tarafından bilinmekteydi. Bengal'in yerel halkı Müslüman ve Hindu zemindar¹⁹ ağırlıklıydı. Söz konusu iki cenah Sultan Firuz Şah Tuğluk tarafından Bengal'e düzenlenen iki sefer sırasında aynı ortak amaç uğruna mücadele vermişti (Karim, 1959, s. 28). Sosyal halkın birlikteliği İlyasşâhî Hanedanlığı'nın sınırlarının genişlemesine yardımcı olmuştu. Bengal'deki sarayda Hindu zemindarlarının görev aldıkları görülmekte, Müslüman ve Hindu kesimin bir arada yaşamaktan mutluluk duydukları bir sosyal yapı tesis edildiği dikkat çekmekteydi. Bu durum, sanattan mimariye kadar birçok alanda gelişme sağlanmasını beraberinde getirmişti. Bengal artık kendine özgü sanat ve kültürünü oluşturabilecek sosyolojik rahatlığa ulaşmak üzereydi ancak hanedanlığın bu hoşgörü yapısını bıçak gibi kesen unsur, Dinacpur Racası Ganeş'in idareyi ele alması oldu.

Şehabeddin Bayezid Şah'ı²⁰ öldürerek Bengal'de tahtı ele geçiren Dinacpur Racası Ganeş, kendisini Bengal'deki Müslümanlara ve özellikle ilim adamlarına karşı İlyasşâhî Hanedanlığı döneminde var olan olumlu havayı bozmaya adanmıştır. *Riyazu's Salatin*'in yazarı G. Husain'e göre onun amacı İslâmiyet'i kendi topraklarından silmekti. Ganeş'in zulmüne daha fazla dayanamayan Şeyh Nur Kutbul Alem, Sultan İbrahim Şarkî'den şu şekilde yardım istemiştir;

¹⁸ Raca Ganeş'in ismi, Jadunath Sarkar tarafından Danujmardan Deva ile özdeşleştirilirken onun oğlu olduğu düşünülen Mahendra Deva ismi ise Raca Ganeş'in oğlu Cadu için telaffuz edilmektedir. R. Eaton ve S. Ejaz Hussain, bu görüşe karşı çıkarak Danujmardan Deva ve Mahendra Deva isimlerinin Raca Ganeş ve oğlundan tamamen farklı bir hanedana mensup olduğu yönünde görüş bildirmektedir (Sarkar, 2003, s. 127; Hussain, 2002, s. 276).

¹⁹ Farsça zemin (toprak), dâr (sahip olan) sıfatından oluşan "toprak sahibi" anlamına gelmektedir. Özellikle Hindistan'da Delhi Türk Sultanlığı, Babürlüler ve İngiliz sömürgesi dönemlerinde mülkün babadan oğula miras yoluyla, köylüler arasında saygınlık kazanmakla, satın almak suretiyle veya kırsal bölgelerde geniş arazi haklarına sahip olmayı ifade etmektedir bkz., (Kortel, 2013, s. 238).

²⁰ H. Blochmann, Şehabeddin Bayezid Şah'ın kim olduğuna dair iki görüş sunmaktadır. Bunlardan biri onun Raca Ganeş olma ihtimali, diğer görüş ise Raca Ganeş'in Bengal'deki kendisi adına kukla hükümdar olarak görev yapan bir şahsiyet olduğudur. Raca Ganeş'in, Şehabeddin Bayezid Şah'ı öldürerek Bengal'de güç elde etme çabası, adı geçen kişinin bir kukla olarak kullanılmış olma ihtimalini artırmaktadır. Bkz. (Blochmann, 1968, s. 57).

“...Bu memleketin hükümdarı Kans isimli bir kâfirdir. Zulüm yapıyor, kan döküyor. Alimlerin birçoğunu öldürdü. Şimdi Müslümanların geri kalanını öldürmeyi ve bu ülkeden İslâmiyet’i yok etmeyi hedefliyor. Müslümanlara yardım etmek ve onları korumak, Müslüman hükümdarların üzerine düşen bir görev olduğundan buraya gelişiniz için dua ediyorum ki Müslümanlar bu zorbanın baskısından kurtarilsin.” (Husain, 2009, s. 114).

Zamanın alimlerinden biri olan ve Sultan İbrahim Şarkî tarafından çok saygı gören Gazi Şehabeddin Jaunpuri, Bengal’e yapılacak seferin hem dünyevi hem de dini çıkarlar gözettiğine değinmiş ve derhal harekete geçmesi tavsiyesinde bulunmuştur (Husain, 2009, s. 115). Kutbul Alem’in, İbrahim Şarkî’den destek istediği haberini alan Raca Ganeş, Kutbul Alem’den af dilemişti. Kutbul Alem’in İslâmiyet’i kabul etmediği sürece Raca Ganeş’i affetmeyeceğini belirtmesi üzerine Ganeş, kendisi olmasa da on iki yaşında olan oğlu Cadu’yu ihtidâ ettirerek Celaleddin ismini vermiştir (Sıddıqui, 2000, s. 168). Böylece Şeyh Nur Kutbul Alem, İbrahim Şarkî’nin Jaunpur’a geri dönmesini istemiştir. Sefer için hazırlık yapan ve Bengal’e kadar gelen İbrahim Şarkî, durumdan memnun olmasa da geri dönmek zorunda kalmıştır (Majumdar, 1968, s. 187).

Raca Ganeş’in Bengal’de hâkim olması hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Örneğin Nizameddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberî* adlı eserinde Raca Ganeş’in Bengal’e hâkim olup güç elde etmesini aktarırken (Ahmed, 1939, s. 430) *Tarih-i Ferište* adlı eserde Muhammed Kasım ve *Riyazu’s Salatin* adlı eserinde Ghulam Husain ise Raca Ganeş’in Bengal tahtına oturduğundan bizzat bahsetmektedirler. Ancak, R. Eaton, o dönemde basılan madeni paralardan yola çıkarak Raca Ganeş’in, Bengal’de kendi siyasi teşekkülünü inkişaf ettirmeyip tahta çıkacak kişinin belirlenmesinde önemli rol almış olabileceğini savunmaktadır (Eaton, 1993, s. 52). Bu görüşe göre madeni paralarda 1410 yılı ile 1417 yılı arasında bir devamlılığın sağlanmış olması, bir diğer deyişle Raca Ganeş’in ismine paralarda rastlanmaması²¹, onun tahtta bizzat hakimiyet kurmasa da kukla yöneticiler vasıtasıyla Bengal’de söz sahibi olması yorumunu akla getirmektedir. S. Ejaz Hussain de Eaton’un görüşlerine benzer bir şekilde Raca Ganeş adına kesilen o döneme ait herhangi bir para bulunmadığından ötürü hükümdarlıktan ziyade tahta çıkacak Bengal yöneticilerini seçecek bir siyasi güce sahip olması ihtimali üzerinde durmaktadır (Hussain, 2002, s. 274). Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında Raca Ganeş’in Bengal’de siyasi açıdan resmi olarak hükmetmese de Bengal halkı üzerinde hem siyasi hem de sosyal olarak bir baskı kurduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun etkisi oğlu Cadu’nun Müslümanlığı kabul etmesi veya babası tarafından ihtida ettirilmesi sürecinde görülmektedir. Raca Ganeş’in, İbrahim Şarkî tehlikesinden dolayı oğlu Cadu’yu Müslüman yapması, onun oğlu üzerindeki etkisinden ziyade Şeyh Nur Kutbu’l Âlem’in bakış açısından yorumlanmalıdır. Zira Şeyh, esasen Raca Ganeş’in Müslüman olmasını istese de sonuç olarak Ganeş’in oğlu Cadu’nun Müslüman olmasını kabul etmiş görünmektedir. Buradan yola çıkarak “Raca Ganeş, hala sosyal açıdan ikna edebilir bir güce sahiptir.” denebilir. Diğer taraftan Raca Ganeş, on beş yaşındaki oğlu Cadu’yu Müslüman yaparak tahta oturtup fiilen egemen olduğu bir siyasi düzen inşa etmiştir. Bu son cümle de onun siyasi baskınlığının kanıtı niteliğindedir.

İbrahim Şarkî’nin Bengal’den ayrılması üzerine Raca Ganeş tekrar harekete geçerek oğlu Celaleddin’i baskılayıp Müslümanlar’a karşı sergilediği katı politikayı devam ettirmeyi amaçlamıştır (Haig, 1928, s. 266-267). Raca Ganeş, Bengal’de Müslümanlara zulmetmeye tekrardan başlarken oğlu Celaleddin ise babasının isteğine rağmen İslamiyet’ten

²¹ Her ne kadar paralarda Raca Ganeş’in ismine rastlanmasa da Stapleton, 1911 yılında bir Bengal köylüsünü ziyaret ettiğinde, bu köylünün kendisine gösterdiği paralar arasında daha önce neredeyse hiç bilinmeyen 1416 yılına tarihlendirilen Hindu Kralı Danujmardan Deva’nın ismine rastlamıştır (Stapleton, 1923, s. 407).

vazgeçmeyerek dinine sımsıkı sarılmıştı. Raca Ganeş, Nur Kutbu'l Alem'in müridlerine ve akrabalarına baskı yapmaya, mallarını yağmalamaya başlamıştı. Kutbu'l Alem'in oğlu Şeyh Enver'i ve torunu Şeyh Zahid'i tutuklu olarak Sonargaon'a gönderse de beklediği zenginliği elde edemeyince Şeyh Enver'i Sonargaon'da öldürtmüştür. G. Husain'e göre Şeyh Enver'in idam edildiği gün, Raca Ganeş de başkentte ölmüştür.²²

Sultan Celaleddin, babasının ölümünden sonra kuzeybatıda Kosi Nehri'nden güneydoğuda Chittagong'a, Güney Bengal'de Fetihabad ve Satgaon'dan kuzeydoğuda Karatoya sınırlarına kadar sükuneti sağlamaya çabalamıştır (Hasan, 1970, s. 1152). Sultan Celaleddin'in 1431 yılında vefat etmesiyle birlikte aslında Bengal'deki Türk-İslâm yönetim anlayışında da değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Hanedanlık, daha fazla Çin ve Bengal arasında diplomatik ilişkiler kurulmasına dikkat etmiş, Çin saray tarihçileri Bengal ve Malakka'dan diplomatların imparatorlarına hediyeler takdim ettiklerini kayıt altına almışlardır (Church, 2004, s. 30). Celaleddin'in vefatından sonraki elli yılda İlyasşâhîler, Hindistan'ın kuzeyine gelen ilk Türk yönetim anlayışına benzer olan memlûk kurumunu tekrardan oluşturmaya başlamıştı. Ancak tek fark, bu kez memlûk olarak Türkistan coğrafyasındaki Türkler değil, Doğu Afrika'daki Habeşistan'dan gelen Habeşîler askeri ve sivil makamlara getirilmişlerdir (Eaton, 1993, s. 63).²³ Süreyya Faruki, Babürlü topraklarında askeri köleliğin mevcut olmamasına rağmen bazı Afrikalı kölelerin özellikle Güney Hindistan bölgesinde başarılı askeri kariyer elde ettiklerinden bahsetmektedir (Faroqhi, 2024, s. 465). Onun, Habeşî köle olarak örneklendirdiği Afrika kökenli asker, 1600'lü yılların başlarında Ahmednagar Dekken Sultanlığı ordularının komutanı Melik Amber olsa da Habeşî kölelerin, Hindistan coğrafyası ile bağlantısı XVII. yüzyıl ile başlamamıştır. Bengal'de İlyasşâhî Hanedanlığı'nın son dönemlerinde Rükneddin Berbek Şah zamanında Bengal'e getirilen Habeşîler'in sayısı orduda ve hanedanlık kurumları içerisinde yıldan yıla artınca 1486 yılında İlyasşâhî Hanedanlığı'nı bir darbe ile yıkarak Bengal'de ilk kez Afrika kökenli bir hanedanlık tesis edilmiştir (Siddiqui, 2002, s. 168).

Sonuç

Muhammed Bahtiyar Kalaç'ın 1206 yılında Bengal'i fethetmesiyle bölgede Türk İslâm varlığı kendini göstermeye başlamış, Delhi Türk Sultanlığı'nın yaşamış olduğu iç karışıklıklar, Çağataylıların akınları, devletin doğu sınırındaki tedbirlerin azalmasına sebep olmuştu. Bu otorite boşluğundan faydalanan Fahreddin Mübarek Şah ile Ali Mübarek arasındaki 1338-1339 yıllarında başlayan mücadele, yaklaşık dört yıl sonra Hacı İlyas'ın Bengal'de gücünü hissettirmesiyle netlik kazanmıştır. Rakiplerini bertaraf ederek Bengal'deki ilk bağımsız Türk İslâm hanedanlığını tesis eden Şemseddin İlyas Şah, Müslüman ve gayrimüslim halk arasında çıkar birliği esasına dayalı siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda özgürlükçü bir politikayı esas almıştır. Onun Tirhut, Nepal, Orissa zaferleri kendisini yenilmez saymasını sağlarken bu durum, dönemin Delhi Türk Sultanı Firuz Şah Tuğluk tarafından fark edilir olmuştu. 1353 yılında Delhi Türk Sultanlığı'nın doğu sınırlarındaki bu kararlı güç üzerinde tedbir almak isteyen Sultan Firuz Şah Tuğluk, biri Hacı İlyas Şah döneminde diğeri onun ölümünden sonra oğlu İskender Şah döneminde olmak üzere iki kez Leknevti'ye sefer düzenlemiştir. Sultan Firuz Şah Tuğluk'un düzenlediği seferler devletin doğu sınırında bir

²² Celaleddin'in babası Raca Ganeş tarafından hapsedildiği sırada, babasının adamlarıyla iş birliği yaparak onu öldürttüğüne yönelik görüşler de mevcuttur (Husain, 2002, s. 117).

²³ Suraiya Faroqhi, Babürlü topraklarında askeri köleliğin mevcut olmamasına rağmen bazı Afrikalı kölelerin özellikle Güney Hindistan bölgesinde başarılı askeri kariyer elde ettiklerinden bahsetmektedir (Faroqhi, 2024, s. 465).

sükûnet sağlarken bu durumu bir başarısızlık olarak tanımlayan bir kesim de vardır. Ancak Sultan Firuz Şah Tuğluk, devletin içerisinde bulunduğu zor durum göz önüne alındığında Bengal gibi isyana meyilli bir coğrafyayı yaptığı seferler sonucunda vergiye bağlayıp sükuna kavuşturması, onun politik başarısının bir kanıtı niteliğinde sayılabilir.

İskender Şah'ın İlyasşâhî Hanedanlığı'ndaki hakimiyeti süresince devlet politikası, İslâmiyet'in hanedanlık sınırları içerisinde güç kazanarak yer edinmesi üzerine kuruluydu. Hemen ardından tahta oturan kardeşi Gıyaseddin Azam Şah döneminde ise İlyasşâhî Hanedanlığı'nın dış politikadaki siyaset anlayışını değiştirdiği görülmektedir. Gıyaseddin Azam Şah'a dek sınırlar dışına çok sayıda sefer düzenleyen İlyasşâhî Hanedanlığı, onunla birlikte komşu devletler ile siyasi ve dostane ilişkileri geliştirmeyi amaçlamış, Çin'deki Ming Hanedanlığı ile iyi ilişkiler tesis edilmiştir. İki hanedanlık arasındaki bu ilişkiler, Bengal sosyal hayatı hakkında bilgi edinilmesini mümkün kılmıştır. Ma Huan'ın kaleme aldığı eser, Bengal'deki Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasındaki demografik yapı hakkında yorum yapabilme imkânı sağlamaktadır. Ma Huan, Bengal halkının tamamının Müslüman olduğundan bahsetmekte, bu bilgidен hareketle halk arasındaki gayrimüslimler de göz önünde bulundurulduğunda İskender Şah dönemindeki İslâmiyet'in halk arasında sağlam bir şekilde yerleşmesi fikrinin gerçekleşmeye başladığı söylenebilir. Ma Huan'ın aktardığı "her sanat ve zanaat kesiminden insanların Bengal'de var olduğu" bilgisinden yola çıkarak halkın refah seviyesi üzerine de birkaç çıkarımda bulunulabilir. Zira bir toplumun sanat ile ilgilenebilmesi için ekonomik anlamda rahat, siyasi anlamda düşünsel özgürlüklere imkân sağlayan bir politika izlenmesi önem arz etmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Bengal'in gerek ekonomik gerekse siyasi açıdan İlyasşâhî Hanedanlığı'nın ilk döneminde müreffeh bir seviyede bulunduğunu söylemek yanlış olmayabilir.

İlyasşâhî Hanedanlığı, Bengal'in dış dünyaya açıldığı bir pencere olarak tasvir edilebilir. Zira bu dönemde özellikle Bengal limanlarında inşa edilen gemiler ve dahi Bengal'in orta sınıf halkının çalışmak için diğer ülkelere gitmesi muhtelif ülkelerle olan ticari etkileşim için bir örnek teşkil edebilir. Ayrıca diğer ülkelere yapılan seyahatin, Bengal hükümdarının gönderdiği gemiler vasıtasıyla yapılması, İlyasşâhî Hanedanlığı yöneticilerinin ticarete verdikleri önemi de göstermektedir. Söz konusu ticari etkileşim sadece gemi veya işçi ihracatından ibaret değildi. Bengal aynı zamanda başta baharat olmak üzere, ipek ve pamuğun da limanlar vasıtasıyla ticaretinin yapıldığı bir bölge olmuştur.

İlyasşâhî Hanedanlığı dönemi Bengal'in ticari açıdan dış dünyaya açılırken kendi sınırları içerisinde kültürel anlamda etkileşimi artıracak politikalar benimsemiştir. Bu bağlamda Gıyaseddin Azam Şah döneminde İranlı şair Hâfız'ın Bengal'e davet edilmesi Fars kültürünün Bengal'deki varlığı açısından değerlidir. Zira Ma Huan da Bengal halkının çok büyük bir bölümünün Bengalce konuşmasına rağmen halk içerisinde Farsça konuşan kesimin varlığını vurgulamıştır. Her ne kadar Farsça bu dönem için Bengal'de yalnızca Saray dili olarak kalsa da özellikle Gıyaseddin Azam Şah'ın halk arasındaki kültürel harmoninin yakalanması için çaba sarf ettiği, edebi anlamda Bengal'in gelişmesini amaçladığı söylenebilir.

Bengal'deki Türk İslâm tarihi ve dahi Bengal'in genel tarihi için önem arz eden, üzerinde pek çok tartışmalara konu olan, muhtelif tezler ortaya atılan bir diğer husus, Raca Ganeş ve oğlu meselesidir. Raca Ganeş, Bengal'de her ne kadar mutlak bir hükümdarlık sürmese de siyasi anlamda kararlara etki edebileceği bir ortam yaratmıştır. Nüvizmatik kayıtlardan yola çıkarak Raca Ganeş'in Bengal tahtına oturduğunu söylemek zordur ancak tahta geçen İlyasşâhî Hanedan üyelerinin, Raca Ganeş kontrolü altında kararlardan verdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Raca Ganeş, Bengal'de ender görülen bir siyasi entrika ile oğlunu ihtidâ ettirip hakimiyetini meşrulaştırmıştır. Bu olay, tarihçilerin hem Raca Ganeş'e bakış açısını hem de Bengal'de İslâmiyet'in nasıl yayıldığına dair ortaya atılan görüşleri

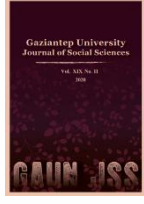
şekillendiren ana unsur olmaktadır. Bir kısım tarihçilere göre Raca Ganeş, Bengal halkının Müslüman kesimi ile iyi geçinmekteydi. Bu görüş, gerek Raca Ganeş'e karşı Şeyh Nur Kutbu'l Alem'in İbrahim Şarkî'den yardım istemesi gerek Raca Ganeş'in kendi oğlu Sultan Celaleddin'i tekrardan İslâmiyet'ten çıkartmak için baskı yapmasıyla örtüşmemektedir. Eğer Raca Ganeş siyasi ihtirasa sahip olmayıp Müslümanlar'a bakış açısı ılımlı olsaydı pek tabi bizzat ihtidâ ederek tahta oturabilirdi. Ancak O, Müslüman olmak öte yana, siyasi gücü eline aldıktan sonra oğlunu Müslümanlıktan vazgeçmeye zorlamıştır. Bu bakış açısıyla Raca Ganeş'in Müslümanlarla iyi geçinmiş olma ihtimali pek mümkün olmayabilir. Diğer taraftan Bengal'de İslâmiyet'in yayılmasında şeyhlerin baskısı, Raca Ganeş'in oğlu Sultan Celaleddin örneği üzerinden bölgenin İslâmlaşmasında önemli bir etken olduğu özellikle batılı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Ancak Celaleddin'in Müslüman olmadan önce de Bengal'de Türk İslâm etkisinin varlığı, Müslüman olduktan sonra babasının baskısına direnerek Müslümanlıktan vazgeçmemesi göz ardı edilmemelidir. Esasen bu son cümle Raca Ganeş'in İslâmiyet'e bakış açısını kanıtlar niteliktedir.

İlyasşâhî Hanedanlığı, Bengal'in Türk İslâm idaresi altında gerek ticari gerek diplomatik olarak dış dünyaya açıldığı ilk dönem olmuştur. Askeri başarılar ve Delhi Türk Sultanlığı otoritesinin zayıflamaya başlaması hanedanlığın gücünü artırırken kültür, sanat, mimari açıdan gelişmeye çalışan halk, Bengal tarihinin ilk bağımsız Türk siyasi teşkilatlanmasının adımlarını atmıştır.

Kaynakça

- Ahmed, N. (1927). *Tabakat-ı Akbari I*. (De, B. Çev.). Calcutta: Baptist Mission Press.
- Ahmed, N. (1939). *Tabakat-ı Akbari III*. (De, B. Çev.). Calcutta: Baptist Mission Press.
- Alam, K. (2006). *Urbanization Under the Sultans of Bengal during 1203-1538 a.d.*, (Doktora Tezi). Aligarh Müslim Üniversitesi, Aligarh.
- Allan, J. (1979). *Tenke*. İslâm Ansiklopedisi XII/1, İstanbul.
- Banerjee, M. (1967). *History of Firuz Shah Tughluq*. Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Bayur, H. (1987). *Hindistan Tarihi, I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Blochmann, H. (1968). *Contributions to the Geography and History of Bengal (Muhammedan Period)*. Calcutta: Sree Saraswaty Press.
- Choudhary, R. (1970). *History of Muslim Rule in Tirhut (1206-1765)*. Varanasi: Vidyavilas Press.
- Church, K. (2004). The Giraffe of Bengal: A Medieval Encounter in Ming China. *The Medieval History Journal*, 7(1), 1-37.
- Cöhee, S. (2002). Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri. *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, s. 1199-1292.
- El-Cüzcâni, M. (1970). *Tabakât-ı Nâsirî I*. (Raverty, Çev.), New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation.
- Durak, N. (2002). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Ankara: Asam Yayınları.
- Eaton, R. (1993). *The Rise of Islam and the Bengal Frontier 1204-1760*. London: University of California Press.
- Faroqhi, S. (2024). *Osmanlılar ve Bâbürlüler*. (Yıldırım, Z. Çev.). İstanbul: Kronik Yayıncılık.
- Ferişte, K. (1829). *History of the Rise of the Mahomedan Power in India I (tarikh-i firishta)*. London.
- Haig, W. (1928). The Kingdom of Bengal. W. Haig (Ed.). *The Cambridge History of India, III* (s. 260-276). Cambridge: The University Press.
- Hasan, N. (1970). *Bengal*. Mohammad Habib - Khaliq Ahmad Nizami (Ed.). *A Comprehensive History of India, V* (s. 1135-1160). New Delhi: New Age Printing Press.
- Husain, G. (2009). *Riyazu-s-Salatın (A History of Bengal)*. Delhi: Jaiyed Press.

- Hussain, E. (2002). The Rise of Raja Ganesh in Medieval Bengal and Eaton's Theory of the Crisis of Confidence: A Fresh Study. *Proceedings of The Indian History Congress*, 63, 272-280.
- Jauhri, C. (2001). *Medieval India in Transition: Tarih-i Firoz Shahi*. New Delhi: Sundeep Prakashan.
- Kansoy, U. (2018). *Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Karim, A. (1959). *Social History of the Muslims in Bengal (down to a.d. 1538)*. Dacca: Paramount Press.
- Koç, B. (2021). *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kortel, H. (2013). Zemindâr. *DİA*, XLIV, 238-239.
- Laidlay, J. (1846). On The Coins of the Independent Muhammadan Sovereigns of Bengal. *JASB* XV, 323-333.
- Ma Huan. (1970). *Ying-yai sheng-lan "The Overall Survey of the Ocean's Shores"*. (Mills, J. V. G. Çev.). Cambridge: The University Press.
- Majumdar, C. (1968). A Forgotten Episode in the Medieval History of Bengal. *Annals of The Bhandarkar Oriental Research Institute*, 48/49, 187-192.
- Özel, T. (2023). *İngiliz Doğu Hindistan şirketi*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Ray, B. (1967). Bengal. K. M. Munshi (Ed.). *The Delhi Sultanate*, (s. 193-220). Bombay.
- Reza, M. (2020). Regime of Iliyas Shahi Dynasty Opening Bengal's Window to Outer World. *International Journal of Literature Arts Science and Culture*, V, 168-185.
- Sarkar, J. (2003). *The History of Bengal II*. Delhi: B R Publishing Corporation.
- Sıddıqui, H. (2000). İlyasşâhîler, *DİA*, XXII, ss. 168.
- Sirhindi, Y. (1932). *The Tarikh-i-Mubarakshahi*, (Basu, K. K. Çev.). Baroda: Baptist Mission Press.
- Sohoni, S. (1955). Inscription of Mohammad-bin-Yusuf at Bediban. *The Journal of The Bihar Research Society*, XLI, 164-167.
- Stapleton, H. (1923). Contributions to the History and Ethnology of North-eastern India. *Journal & Proceedings of The Asiatic Society of Bengal*, XVII, 407-430.
- Stewart, C. (1813). *The History of Bengal*. London.
- Tarafdar, M. (1965). *Husain Shahi Bengal 1494-1538 A.D.* Dacca: Asiatic Press.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1642690

A Conceptual Questioning From The Perspective Of The West's Relations With Turks: Justice

Batı'nın Türkler İle İlişkileri Perspektifinden Bir Kavram Sorgulaması: Adalet

İlker BAYRAM^{a*}

^a Dr. Öğr. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Rektörlük, Bilecik / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4830-7709

ARTICLE INFO

Article History:

Received: February 19, 2025

Accepted: September 1, 2025

Key Words:

West-Turks Relations,
Justice,
European Union (EU),
United States (US),
Turkish-Greek Relations,
Russia.

ABSTRACT

This study explores whether the West (European Union, the United States, and Russia) has acted justly in its relations with Türkiye and the Turkish people. Through a series of case studies, it has been demonstrated that one of the underlying reasons for the West's longstanding attitudes toward the Turks stems from the settlement and control of lands considered sacred by the West, by a people of a different religious background. Since the 19th century, Western powers have employed all means at their disposal to expel the Turks first from the Balkans and subsequently from Anatolia. In this context, Western support either explicit or through passive complicity was extended to the genocidal acts perpetrated by Greek and Armenian groups against the Turks. Similarly, the genocide committed by Serbian forces in the 1990s against the Bosniaks, whom they pejoratively referred to as 'Turks', occurred in full view of the Western world, which largely failed to intervene. In contemporary times, this attitude continues, as evidenced in the disputes over the 'Exclusive Economic Zone' in the Eastern Mediterranean. The West has consistently dismissed Türkiye's legitimate efforts to assert its rights in response to unilateral decisions made against it. In the case of Cyprus, Western actors remained silent during the massacres carried out by Greek forces on the island, aligning themselves with the Greek Cypriot side in pursuit of a Cyprus free of Turkish presence. Based on the findings of this study, a framework has been proposed for addressing the justice-related issues between Turks and the West. The identification of these long-standing grievances, along with the novel set of solutions presented herein is believed to contribute a significant degree of originality to the scholarly discourse on the subject.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Şubat 2025

Kabul tarihi: 1 Eylül 2025

Anahtar Kelimeler:

Batı-Türk İlişkileri,
Adalet,
Avrupa Birliği (AB),
Amerika Birleşik Devletleri (ABD),
Türk-Yunan İlişkileri,
Rusya.

ÖZ

Bu çalışmada Batı'nın Türkiye ve Türkler ile olan ilişkilerinde adaleti gözetip gözetmedikleri vakalar üzerinden ortaya koyulmuştur. Batı kavramı içinde, 1800'lerden günümüze Avrupa'daki devletlerin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin ve Rusya'nın Türklerle ve Türkiye ile ilgili meselelerde uyguladıkları veya uygulamaya çalıştıkları politikalar incelenmiştir. Batı'nın kutsal gördüğü toprakları kendi dinlerinden olmayan Türklerin ele geçirmesi ve yerleşmesi, Batı'nın Türklerle karşı tavırlarının bir sebebi olduğu görülmüştür. 19. yüzyıldan itibaren Türklerin önce Balkanlardan ardından Anadolu'dan atılması için her aşamada her faaliyeti Batı mübah görmüştür. Bu doğrultuda Yunanlıların ve Ermenilerin Türklerle yönelik soykırımların da arkasında durmuşlar hatta desteklemişlerdir. Sırpların Türk olarak adlandırdığı soydaşları olan Müslüman Boşnaklara 1990'larda yaptıkları soykırım da Batı'nın gözü önünde gerçekleşmiştir. Günümüzde Akdeniz'de 'Münhasır Ekonomik Bölge' tartışmalarında olduğu gibi Türkiye'nin aleyhine alınan kararlar karşısında Türkiye'nin hakkını aramaya yönelik faaliyetlerini de kabul etmemektedirler. Osmanlı Devleti'nin etkinliğini kaybetmesiyle birlikte ortaya çıkan Kıbrıs Meselesinde, özellikle 20. yüzyılın ortalarında adadaki Rumların Türksüz Kıbrıs hedefi doğrultusunda işledikleri katliamlara Batı hem sessiz kalmışlar hem de Rumların yanında yer almıştır. Bu incelemelerin neticesinde Türklerin Batı ile adalet konusunda yaşadığı sorunların çözümü için öneri ortaya koyulmuştur. Bu çalışmada ele alınan, son yüz yılda Türklerin Batı ile yaşadığı sorunların tespiti ve çözüm önerilerinin ilk kez bir arada bulunması makaleye orijinallik kattığı düşünülmektedir.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ibayram09@hotmail.com

Introduction

Numerous definitions have been proposed regarding the concept of justice, which constitutes a central theme of this study. For the purposes of this article, justice is defined as a moral virtue aligned with the principles of equality and fairness, serving the continuity of both social and individual peace (Çağrı, 1998, pp. 341-343). Concepts such as equality, liberty, and justice, which originate from the intellectual legacy of the 1789 French Revolution, initially spread across Europe and subsequently influenced political thought on a global scale. The revolution itself was largely driven by the perception that the French administration had failed to treat its citizens equitably in economic, social, and political domains (Kavak, 2024, pp. 59-64). From the mid-18th century onwards, the onset of the Industrial Revolution, which began in Britain and soon spread to other parts of Europe, led to the widespread adoption of mass production. Consequently, European states increasingly sought access to raw materials and new markets for their manufactured goods. Paradoxically, while advocating for justice and equality, leading European powers, particularly France and Britain, engaged in aggressive colonial competition. These colonial ambitions were reflected in various forms, including direct occupation as in Africa, the co-optation of local rulers as observed in India, and the imposition of unequal treaties as exemplified by the case of the Ottoman Empire. A pertinent example is the 1838 Treaty of Baltalimanı between the Ottoman Empire and Britain, which effectively transformed the Ottoman economy into a dependency of British commercial interests (Aydın, 2021, pp. 105-106). By the late 19th century, colonialism had become a defining characteristic of nearly all major European powers, driven largely by their desire to project strength and secure global influence (Sunar, 2007, pp. 62-65).

The origins of the 'Eastern Question', which formally entered European diplomatic discourse following the 1815 Congress of Vienna, can be traced to historical antagonism toward the Turks, dating back to the Crusades. This concept encapsulated efforts to expel the Turks from Europe and reclaim territories under Ottoman control (Yalçın, 2015, pp. 81-82). Among the states actively engaged in this policy was Russia, which, in its pursuit of influence in the Balkans, promoted Pan-Slavism. Through this policy, Russia played a critical role in supporting the independence movements of various Balkan nations (Doğan, 2021, p. 134). Despite ethnic differences, Russia also extended its support to the Greeks, leveraging their shared adherence to Orthodox Christianity. This culminated in the establishment of Greek independence following the 1828–1829 Russo-Ottoman War (Kara, 2005, p. 120).

On the eve of the Balkan Wars, an alliance was established among Bulgaria, Greece, Serbia, and Montenegro against the Ottoman Empire, despite existing territorial disputes such as those between Serbia and Montenegro over Albanian lands. Major powers, including Austria-Hungary and Russia, provided assurances that existing borders would remain unchanged if the Balkan states were defeated. Nevertheless, following the First Balkan War, Ottoman territories in the Balkans were partitioned at the London Conference (Yıldırım, 2012, p. 79). The Western powers regarded the 1918 Armistice of Mudros and the 1920 Treaty of Sèvres as instruments through which the objectives of the Eastern Question had finally been realized (Yalçın, 2015, p. 82). This episode is frequently cited as emblematic of the West's persistent failure to act justly in matters concerning the Turkish people.

The historical record demonstrates that in periods of unified Western opposition to the Turks, adverse outcomes for the Turkish and broader Islamic world have followed. Consequently, the study suggests that the only viable path to resisting such external pressure lies in fostering greater unity and cooperation among Turkic and Islamic states.

This article offers a critical examination of the past century of Turks–West relations, grounded in historical and contemporary case studies. It argues that the West, instead of

upholding the principles of universal justice, frequently prioritizes its strategic interests, often to the detriment of Turks. This perception, deeply rooted in Turkish public opinion, is supported by empirical evidence presented throughout the study. Nonetheless, the possibility remains that this perception may shift, should Western powers adopt a more equitable and principled stance in their dealings with Türkiye and the Turkish people.

The study evaluates both historical and present-day interactions between Turks and Western actors, revealing a recurring pattern of injustice. The argument is developed across twelve distinct case areas: 'Post-Mudros Occupations', 'Greek Atrocities in Post-Mudros Anatolia and the West's Approach', 'The Cyprus Question', 'What was done to Bosniaks in the Balkans in the 90s', 'What Armenians did to Azerbaijani Turks in the 90s', 'France's Approach to the Armenian Question Today', 'The Customs Union Signed with Europe in 1995', 'Türkiye's Withdrawal from the F-35 Fighter Jet Project', 'The Exclusive Economic Zone (EEZ) Dispute in the Mediterranean', 'Keeping Soldiers and Weapons on the Islands in the Eastern Aegean Issue', 'The PKK, Its Regional Extensions, and Western Support: A Critical Assessment of Türkiye's Security Concerns', 'FETÖ, Pastor Brunson Case, US Attitude on the Issue'. Through the analysis of these cases, the study aims to provide a comprehensive understanding of the justice-related challenges Turks faces in its relations with the West, while also offering policy-relevant insights grounded in historical experience.

Post-Mudros Occupations

Following the signing of the Armistice of Mudros by the Ottoman Empire at the end of the First World War, the region of Zonguldak was occupied by French forces due to its substantial reserves of high-energy hard coal (Karakök, 2012, pp. 145-146). Concurrently, Britain seized control of oil-rich territories within the former Ottoman domain. In a strategic agreement, France ceded the Mosul region, located in present-day Northern Iraq, to Britain, while asserting its claims over Syria and Cilicia. This arrangement was justified by French Prime Minister Clemenceau, who highlighted the strategic significance of the Port of Iskenderun as the planned route for transporting Mosul's oil to Western markets. These occupations reflect a broader pattern in which the primary objective of the victorious Allied powers was to extract and transfer both subterranean and surface-level natural resources from the occupied territories for their own economic gain (Arslanyürek, 2020, p. 20). In accordance with international norms, the signing of an armistice signifies only a cessation of hostilities, not a formal transfer of sovereignty or territory. Any subsequent occupation or annexation must be explicitly stipulated in a post-armistice peace agreement. Therefore, the immediate occupations initiated by Britain and France following the Mudros Armistice stand in clear violation of this principle and serve as evidence of their disregard for legal norms and equitable treatment towards the Turks.

Greek Atrocities in Post-Mudros Anatolia and the West's Approach

In the aftermath of these events, certain Western political figures sought to legitimize the occupations by attributing mass violence to the Turks. Eleftherios Venizelos, former Prime Minister of Greece, who resigned following his party's defeat in the 1920 elections, claimed in a letter published in *The Times* on October 14, 1922, that between 1.5 and 2 million Greeks and Armenians had been massacred by the Turks in Anatolia. Similarly, British Prime Minister David Lloyd George asserted that since 1914, the Turks had been responsible for the deaths of approximately 1.5 million Armenians and 500,000 Greeks (Çilingir, 2017, p. 525). However, these claims were not substantiated by contemporary documentation or independent verification, leading to the interpretation that such statements were politically motivated attempts to justify the ongoing occupations and undermine the legitimacy of Turkish resistance.

Contrary to these allegations, a significant body of evidence suggests that atrocities were committed by the occupying Greek forces during and after their landing in Anatolia. One such instance occurred on May 15, 1919, shortly after the Mudros Armistice, when Greek troops, supported diplomatically and logistically by Britain, France, and the US, landed in Izmir. Upon their arrival, sporadic gunfire reportedly erupted, prompting the Greek forces to indiscriminately fire upon the governor's office, nearby barracks, adjacent streets, and surrounding buildings for approximately 45 minutes. Despite no return fire from Turkish troops stationed in the barracks, Greek soldiers proceeded to kill around 300 Turkish servicemen (Çukurova, 1987, pp. 461-464). In the meantime, many Turks from Izmir were killed. The government house was occupied by the Greek soldiers, and then all the people in the building were sent by saying 'Zito Venizelos/Long live Venizelos'. Greek soldiers distributed the weapons and ammunition in the barracks to the Greeks in the region. According to the testimony of a British resident named D. Forbes, who lives in Izmir, a Greek civilian attacked Turkish sailors on a watercraft on the beach with a gun. Greek troops shelled dwellings with Turkish inscriptions on them. The captain of the British Navy ship *Adventure* also stated that he was disgusted by the cruelty inflicted on the Turks by the Greek armed forces. In the report sent by the commander of the American ship named *Arizona* in Izmir to the Navy Commander in Istanbul;

Turkish prisoners were beaten and bayoneted to make them repeat Zito Venizelos. Heavy and thick logs were thrown at these prisoners by the Greeks on the roadside. Machine guns and pistols were fired from a Greek merchant ship and from houses. The wounded were killed by Greek soldiers and thrown into the sea. Their heads were kicked with boats before they were killed (Turan, 2018, pp. 113-115).

Following the Greek occupation of Izmir, Greek military units and irregular armed groups engaged in widespread violence targeting the local Turkish population. According to eyewitness reports and historical accounts, Greek soldiers systematically identified Turkish households, carried out raids, and executed individuals who resisted (Köylü, 2017, p. 154). Villages surrounding Izmir, where Turks constituted the majority, were also subjected to coordinated attacks. These attacks typically began with the looting of homes, followed by arson and, in many cases, the killing of male inhabitants. The demographic impact of World War I had left many of these villages with a diminished male population, which rendered them particularly vulnerable to such incursions (Turan, 2018, pp. 116-118). Fifteen days after the occupation of Izmir, the extent of the violence continued to surface. Numerous corpses were recovered from the sea, including the chained bodies of three Turkish policemen found washed ashore (Çukurova, 1987, pp. 461-172). These findings underscored the brutality with which the Greek forces carried out their occupation.

In another part of Anatolia, Greek forces aimed to establish a Pontic Greek state in the eastern Black Sea region. According to American archival records, approximately 25,000 Greek individuals were transferred to the area for this purpose. Armed Greek bands formed in the region engaged in acts of violence and intimidation against the local Muslim population. Despite the scale of these events, reports of such atrocities were conspicuously absent from most Western documentation. However, Admiral Bristol's reports did acknowledge the occurrence of Greek-perpetrated violence in Anatolia. The American archives, while noting certain developments, did not record any information regarding British support for Greek military operations, nor did they detail the systematic abuses committed by Greek forces (Öksüz & Köse, 2017, pp. 219-230). As reports of massacres and atrocities gained international attention, global public opinion began to focus more intently on the issue. After the Armistice of Mudros, numerous homes belonging to Muslims in and around Izmir were looted by occupying Greek forces. Women were subjected to sexual violence, and civilians were threatened with death should they attempt to report the abuses. In this context, it is noteworthy that Metropolitan Chrysostomos of Izmir is reported to have described the killing of Turks as a

sacred act. Testimonies from both American and British officials documented these incidents. A commission of inquiry established by the Allied Powers to investigate the situation in Anatolia also confirmed the atrocities. However, due to political pressure from Greek Prime Minister Venizelos, the final report was withheld from public release on the grounds that its findings could harm Greek diplomatic interests (Dinçel, 2023, pp. 1205-1208). This suppression of evidence further reinforced the perception that Western powers failed to uphold principles of justice in their approach to Turkish grievances.

The violations were not limited to Western Anatolia. Following the Mudros Armistice, Greek forces also sought to assert control over Eastern Thrace by securing key transportation infrastructure, particularly railway lines. During this period, Greek armed groups engaged in violent actions, including the targeted killing of Turkish security personnel and civil officials. One notable incident involved the ambush and execution of a Turkish prosecutor traveling from Keşan to İpsala with his family. In another case, a Christian religious official in the region was stoned to death, and several Turkish civilians were brutally killed with axes. Reports indicate that between 40 and 50 individuals had their arms severed and valuables confiscated. The Mufti of Hayrabolu was subjected to public humiliation, being dragged by his feet and physically assaulted in front of local residents. Women were reportedly tortured using fire, while in the village of Madıra near Babaeski, seven men were beaten to death and ten women were executed. The village was also shelled during the attack. In surrounding areas, numerous Turks were killed using saws and other means of torture (Törel, 2012, pp. 242-248).

Between March and June 1921, the Adapazarı region remained under Greek military occupation for approximately four months. During this period, Greek forces inflicted extensive destruction on the area, reportedly demolishing structures across nearly seventy villages and neighborhoods. A large portion of the male population was executed, while some individuals deemed potentially useful were taken captive. Numerous women were subjected to sexual violence (Türkmen, 1999, pp. 1013-1032).

Arnold J. Toynbee undertook an investigation in Anatolia in 1921. He was accompanied by his wife, Rosalind Toynbee. Mrs Toynbee took notes during her investigations in and around Yalova on 24 and 25 May 1921 (Çufalı, 1998, pp. 33-34). In May 1921, the British historian Arnold J. Toynbee conducted a field investigation in Anatolia, accompanied by his wife, Rosalind Toynbee. Her notes, taken during their visit to Yalova and its surroundings on 24–25 May, provide significant insight into the situation on the ground. According to her account, a Greek officer openly showed the bodies of those he had executed to M. Gehri, the representative of the International Red Cross. When Gehri inquired about the reasons for the killings, the officer reportedly stated that he believed it was ‘better to kill’ (Toynbee, 1922, p. 286). It has been recorded that approximately 5,500 Muslims were killed in the Gemlik region in just six weeks, and that the local Muslim population decreased by three-quarters (Çufalı, 1998, p. 35). Greek officers showed Toynbee the bodies of three murdered women to justify their actions and lied that they were Greek women killed by Turks, even though they were Turkish. Mrs Toynbee stated that she was very sure that the women were Turkish (Toynbee, 1922, pp. 300-301).

Following the launch of the Great Offensive on 26 August 1922, the Greek army, in retreat, implemented a scorched-earth policy. As they withdrew, Greek units reportedly destroyed agricultural lands, set fire to settlements, and carried out massacres against the Muslim civilian population (Üçüncü, 2022, p. 85). In a telegram dated 31 August 1922, then-Prime Minister Hüseyin Rauf Orbay informed the US High Commissioner that Greek forces had set Muslim neighborhoods ablaze and massacred villagers during their withdrawal from Afyonkarahisar. In Ulucak village, women and children were among those targeted and killed. Further documentation from the US National Archives confirms that, during the Battle of

Dumlupınar, the villages of Hamamköy and Taşköy were torched, and many of their inhabitants were executed (Dinçel, 2023, p. 1222). These reports were corroborated by the British High Commissioner in Istanbul, Sir Horace Rumbold, who acknowledged the veracity of Turkish complaints regarding Greek atrocities during the retreat. The League of Nations Council, while recognizing these violations, expressed concern that such documentation might later be used by Türkiye to justify reprisals against Christian communities. Nonetheless, the Greek forces were expelled from Anatolia without further escalation (Çilingir, 2017, p. 538).

The systematic nature of these acts, including massacres, torture, rape, and the intentional destruction of civilian settlements, indicates that the underlying objective was not solely military but also demographic. These actions aimed to drastically reduce the Turkish population in the occupied territories, resettle Greek populations, and ultimately annex these areas into Greece (Yılmaz, 2024, p. 6). Similar patterns of violence were documented in other regions such as Aydın, Balıkesir, and İnegöl (Bostancı, 2021, pp. 52-81; Sunay, 2021, pp. 1-37; Yetik, 2016, pp. 107-120). It is particularly noteworthy that these operations were often conducted with the support, or at least the acquiescence, of local Greek and Armenian communities, who had previously coexisted with the Turks for centuries. Despite the severity of the actions undertaken, Greece continued to enjoy diplomatic support from Western powers, particularly the United Kingdom (UK). This persistent political alignment, in the face of such atrocities, reinforces the perception that Western powers did not approach matters concerning Turks with impartiality or adherence to the principle of justice.

Cyprus Issue

Cyprus came under Ottoman sovereignty in 1517 and was officially incorporated into the empire in 1571 following its conquest. However, in the aftermath of the Russo-Ottoman War of 1877–1878, the administration of the island was temporarily transferred to the UK as part of a strategic agreement. During the First World War, Britain formally annexed Cyprus, thereby detaching it from the Ottoman political structure. Following this development, the idea of Enosis, or the union of Cyprus with Greece, began to gain significant traction among Greek Cypriots (Kılıçoğlu, 2022, p. 1).

By the 1950s, this aspiration for union transformed into organized violence, with the formation of the EOKA terrorist organization by Greek Cypriots. EOKA initiated a campaign of terror and massacres targeting Turkish Cypriots, which led to Türkiye's increased involvement in the issue. As a result of negotiations involving the UK, Greece, and Türkiye, the Republic of Cyprus was established in 1960, based on the Zurich and London Agreements signed in 1959. These agreements designated Türkiye, Greece, and the UK as guarantor powers to ensure the constitutional order and bi-communal structure of the new republic (Geniş, 2021, pp. 232-252).

Despite these arrangements, Greek Cypriot aggression against the Turkish population continued. The events of December 1963, commonly known as Bloody Christmas, marked a significant escalation in the conflict, during which hundreds of Turkish Cypriots lost their lives. One of the most tragic incidents of this period was the killing of the wife and three children of Dr. Nihat İlhan, Chief Physician of the Turkish Cypriot Forces Regiment, who were murdered in the bathtub of their home where they had sought refuge (Keser, 2011, pp. 95-101). In response to these atrocities, Türkiye considered military intervention. However, on 5 June 1964, the US sent a diplomatic note to Prime Minister İsmet İnönü, which later became known as the 'Johnson Letter'. In a letter sent during the period known as the 'Cold War', it was emphasized that American-supplied weapons could not be used in Turkish operation without US approval, and warned that NATO might not support Türkiye in the event of Soviet response. Türkiye was

unable to carry out an operation in Cyprus due to this warning (Alptekin & Özer, 2020, pp. 287-288).

The Turkish Cypriot Administration was established on 27 December 1967 due to the terror applied by the Greek Cypriots to the Turks in Cyprus. Tensions escalated further in the early 1970s. Although Greek Cypriot leader Archbishop Makarios acknowledged Enosis as a long-term goal, he advocated a more gradual approach. This stance angered the military junta in Greece, which, in 1972, demanded that Makarios dismiss Cypriot officials who opposed immediate union with Greece. Makarios refused the proposal and publicly held the Greek junta, particularly President General Gizikis, responsible for escalating tensions on the island.

On 15 July 1974, the Greek military regime, with backing from the US, orchestrated a coup in Cyprus and removed Makarios from power. The coup raised legitimate concerns in Türkiye that the island would be annexed by Greece. In line with its rights as a guarantor power under the Zurich and London Agreements, Türkiye launched a military intervention on 20 July 1974 to prevent the island's unilateral annexation and to protect the Turkish Cypriot population (Kılıçoğlu, 2022, pp. 3-8; Yilmaz, 2017, pp.88-94).

Following Türkiye's military intervention in Cyprus in 1974, the Turkish Federated State of Cyprus was proclaimed in 1975 as a transitional political structure. This entity later evolved into the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC), formally declared on 15 November 1983. In the subsequent decades, numerous diplomatic initiatives were launched to resolve the island's long-standing division. One of the most significant initiatives was the plan proposed in 2002 by then United Nations (UN) Secretary-General Kofi Annan, commonly known as the *Annan Plan*. Presented to both Turkish and Greek Cypriot communities on 11 November 2002, the plan proposed the establishment of a bi-zonal, bi-communal federal republic as a reunified state. A crucial component of the plan was that, if accepted by both parties, the unified Cyprus would be granted full European Union membership (Dinçer, 2019, pp. 61-64). Despite the fact that it was the Greek Cypriot side that rejected the Annan Plan in the 2004 referendum, the European Union proceeded to admit the Greek Cypriot Administration into the Union on 1 May 2004, treating it as the sole legitimate authority representing the entire island. This decision effectively rewarded the side that had obstructed a UN-backed reunification initiative, thereby undermining the efforts toward a comprehensive and negotiated settlement. The acceptance of the Greek Cypriot Administration, despite its rejection of the UN plan, has been perceived by many observers as a political concession that contradicts the principles of fairness and impartiality in international diplomacy.

On 15 July 2024, marking the 50th anniversary of Türkiye's military intervention in Cyprus, Greek Defence Minister Nikos Dendias referred to the presence of Turkish troops on the island as an 'occupation' during his official visit to the Greek Cypriot Administration (Hellenic Republic Ministry of National Defence, 2024). This characterization, however, overlooks a crucial historical reality: since the 1974 intervention, which was carried out under the guarantor rights granted by the Zurich and London Agreements, no massacres or large-scale violence have been perpetrated against the Turkish Cypriot population. On the contrary, the island has enjoyed a relatively stable and peaceful environment in the north, in stark contrast to the period preceding the intervention, during which Turkish Cypriots were subjected to systematic violence and displacement. This enduring peace challenges the prevailing narrative often adopted by certain Western actors, and suggests that Türkiye's intervention played a stabilizing role rather than constituting an act of aggression.

Similarly, on 6 November 2024, during the 11th Summit of the Organisation of Turkic States held in Bishkek, Turkish Republic of Northern Cyprus President Ersin Tatar participated as an observer. In response, Josep Borrell, the European Union's High Representative for

Foreign Affairs and Security Policy, issued a statement describing this participation as an 'attempt to legitimise the formation of Turkish Cypriot separatists' (Euro News, 2024). However, it was the Greek Cypriot side that rejected the Annan plan in 2004, which included the proposal for a unified federal state. The Turkish side agreed. It is therefore clear that the separatist formation here is not the TRNC. In this respect, it is once again clear that the West is not being fair in its relations with Turks.

What Happened to Bosniaks in the Balkans in the 1990s

The Bosnian War, which began in April 1992 and concluded with the signing of the Dayton Peace Agreement in December 1995, witnessed systematic acts of genocide perpetrated by Serb forces against the Bosniak population, particularly in eastern Bosnia (Semercioğlu, 2017, p. 1342). One of the most tragic episodes of this period occurred in Srebrenica, where Bosniaks resisted Serbian aggression. Prior to the conflict, the population of Srebrenica was approximately ten thousand; however, due to the influx of Muslim refugees fleeing surrounding areas, this number rose to around sixty thousand. Many of those who sought refuge were forced to endure the harsh winter conditions without proper shelter or access to adequate nutrition (Dikici, 2005, p. 136).

Although UN peacekeepers were present in the area, the Serbs were the dominant force (Semercioğlu, 2017, p. 1347). In several instances, food and water provided through aid convoys were allegedly poisoned by Serb forces. Moreover, there are disturbing accounts indicating that some UN personnel in Srebrenica exploited the vulnerability of Bosniak women, allegedly demanding sexual favors in exchange for basic necessities (Dikici, 2005, pp. 136-137).

While the Serbs attacked the town with the resources of the Yugoslav army, the Muslim Bosnians were able to resist with limited resources due to the arms embargo (Alp, 2017, p. 158). In 1993, the UN Security Council declared six regions, including Srebrenica, as 'safe zones'. Following this declaration, Dutch peacekeepers arrived in Srebrenica and collected weapons from Bosniak defenders, citing the demilitarized status of the area. However, the Serbs were allowed to retain their arms, creating a severe imbalance and leaving the Bosniaks vulnerable (Ayhan, 2020, p. 164). In the face of the genocide of the unarmed Muslim Bosniaks by the Serbs, the Peacekeeping Force could only watch (Dikici, 2005, pp. 141).

The French Commander of the Peacekeeping Force, General Bernard Janvier, prevented the aerial intervention to the region to stop the genocide. On 6 July 1995, the Serbs, under the command of Mladic, subjected the Bosniaks who took refuge in the Peacekeeping Force to heavy artillery fire. When the Serbs attacked again four days later on 10 July, Colonel Karremans, the Dutch Commander in Srebrenica, requested air support from NATO, but the French Janvier again refused (Ayhan, 2020, pp. 165-166). On 11 July 1995, Serbs led by Serb Commander Ratko Mladic entered Srebrenica. At this time, they did not encounter any resistance from the Dutch soldiers who were the UN Peacekeeping Force in the region (Dikici, 2005, pp. 142-143). Subsequently, one of the gravest atrocities in post World War II Europe unfolded. Approximately 25,000 Bosniaks attempted to flee to the UN base in the nearby village of Potočari. Only about 6,000 were admitted into the compound. In a highly controversial act, the Dutch soldiers forcibly removed these individuals from the camp and handed them over to Serb forces. Although the Serbs promised that no harm would come to those who surrendered, more than 8,000 Bosniak men and boys were executed between 11 and 17 July 1995. In total, it is estimated that approximately 12,000 Bosniaks were systematically killed during this phase of the war (Alp, 2017, pp. 153-156). As can be seen, there was a Turkophobia among the Serbs. It is understood that there was also Turkish-Muslim enmity among the Western-dominated powers that did not prevent them. Disturbingly, while carrying out the massacres, Serb forces

were reported to have shouted slogans such as ‘We do not want Turks,’ equating Islam with Turkish identity (Dikici, 2005, p. 155). This reflects a deeply rooted historical hostility, or Turkophobia, within certain segments of the Serbian population, shaped by centuries of Ottoman rule in the Balkans. Moreover, the passivity or complicity of Western-led international institutions during the genocide has led to criticism that such sentiments may have found resonance, or at the very least, were not countered with the necessary resolve.

Although the Dayton Peace Agreement is often credited with ending the violence in Bosnia, scholarly evaluations have suggested that the agreement’s structure impedes long-term stability. Rather than fostering unity and integration, the accord institutionalized ethnic divisions, thereby obstructing social cohesion and hindering Bosnia and Herzegovina’s path to European Union membership (Batı & Tunbul, 2020, pp.79-80). In light of these developments, it becomes apparent that Western actors, through both action and inaction, failed to uphold the principles of justice and impartiality not only toward the Bosniak population but also toward communities identified with Turkish-Muslim heritage. The selective application of international norms in this context reflects a broader pattern of asymmetry in the West’s treatment of Turks and related populations.

What Armenians Did to Azerbaijani Turks in the 90s

On 25 February 1992, Armenian forces launched a large-scale assault on the town of Khojaly with the objective of gaining full control over the Nagorno-Karabakh region, with the exception of Shusha. This operation was carried out with the support of a regiment from the Russian Army stationed in the region. As a result of the attack, 613 Azerbaijani Turks lost their lives, including 63 children, 106 women, and 70 elderly individuals. Additionally, 76 of the 487 Azerbaijani Turks who were seriously wounded were identified as children. Moreover, over 150 individuals were reported missing, and 1275 people were taken prisoner. These figures are based on official Azerbaijani records; however, according to various unofficial sources, the number of those killed may have reached 1300, and more than 1000 people were wounded (Arslan, 2022, pp. 522-523). Despite the scale and nature of the violence, the individuals responsible for the atrocities committed in Khojaly have not been subjected to prosecution before international courts, nor have they been held accountable by any international legal mechanism (Mustafayev, 2011, p. 38). The absence of judicial measures in response to the Khojaly Massacre has raised significant concerns about the impartiality and consistency of the international community, particularly Western institutions, in addressing crimes committed against Turkic populations. The absence of international legal consequences in such a case contributes to the perception that justice is not applied equitably when victims are from certain ethnic or national backgrounds. From this perspective, the response to the Khojaly tragedy illustrates a broader pattern of selective justice and highlights the failure of the international system to respond effectively to grave human rights violations committed against Turks.

France's Approach to the Armenian Question Today

The final declaration adopted at the Lisbon Summit of the Organisation for Security and Co-operation in Europe (OSCE) in 1996 called for the withdrawal of Armenian forces from Nagorno-Karabakh and the surrounding Azerbaijani territories. The declaration further emphasised the necessity of enabling the return of displaced Azerbaijani persons to their original homes (Yılmaz, 2023, p. 22).

More than two decades later, on 19 September 2023, Azerbaijan launched a military operation aimed at restoring full sovereignty over the Nagorno-Karabakh region. The operation concluded successfully within 24 hours, resulting in the reintegration of the territory into Azerbaijan’s internationally recognised borders. However, in a statement issued shortly thereafter, the French Ministry of Foreign Affairs described the Azerbaijani operation as

‘illegal’ and ‘immoral,’ and condemned it in the strongest terms. Subsequently, on 3 October 2023, then-French Foreign Minister Catherine Colonna visited Armenia in a show of diplomatic support. During her visit, she posted a photograph of Mount Ararat, a geographical landmark situated within the sovereign territory of Türkiye, on her social media account, accompanying the image with a message stating that she had returned ‘to Armenia’. (Küçükaksu, 2023). This act was widely interpreted as an implicit endorsement of irredentist claims, as it symbolically associated a prominent Turkish territory with Armenia. Such reactions by France to Azerbaijan’s efforts to restore control over its own internationally recognised territory, and the symbolic gestures made during diplomatic visits, reveal an evident inconsistency in the application of international legal and normative standards. These developments have reinforced perceptions that certain Western powers, particularly France, maintain a biased stance in their approach toward the Turkish and Turkic world, often disregarding the principles of territorial integrity and state sovereignty when it pertains to Turks or its allies.

Customs Union Signed with Europe in 1995

Although the primary aim of the agreement establishing the Customs Union between Türkiye and the European Union was to initiate a broader process of integration that would ultimately facilitate Türkiye’s accession to the EU, this objective remains unfulfilled. Despite the prolonged duration of the Customs Union, the existing framework continues to generate structural disadvantages for Türkiye. One of the most significant issues is the persistence of road transport quotas, which hinder Türkiye’s ability to benefit fully from the Customs Union. Furthermore, Türkiye, not being an EU member state, is excluded from the decision-making mechanisms that govern the customs framework, despite being obliged to comply with its outcomes. Although Türkiye has repeatedly called for an update of the Customs Union agreement to address these asymmetries and inefficiencies, the EU has not taken any concrete steps in response to these requests (Ağzitemiz, 2024, pp. 875-880). This ongoing situation underscores the asymmetrical nature of Türkiye–EU relations and suggests that the European Union continues to prioritise its own strategic and economic interests in its engagement with Turks, rather than promoting a balanced and equitable partnership.

Türkiye's Exclusion from the F-35 Fighter Project

In 2001, the F-35 fifth-generation fighter jet program was initiated as a multinational project involving nine partner countries: the US, the UK, Italy, the Netherlands, Türkiye, Canada, Australia, Norway, and Denmark. These countries were granted rights related to the production, development, and sale of the aircraft (Ermiş, 2021, p. 465).

However, a significant disagreement arose between Türkiye and the US concerning long-range air defense systems. The US did not approve Türkiye's requests to purchase systems such as the Patriot, prompting Türkiye to meet its defense needs by acquiring the Russian-made S-400 Air Defense System. The delivery of the S-400 systems began in July 2019. Following this, Türkiye was removed from the F-35 program by the US under the Countering America’s Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA). This marked the first time that CAATSA sanctions were imposed on a NATO member state (Şen & Yaşa, 2024, p. 326).

The Turkish Ministry of Foreign Affairs condemned the decision in an official statement released on the day of the announcement (Republic Of Türkiye Ministry Of Affairs, 2020). The justification offered by the US for Türkiye’s exclusion from the program was the potential risk of sensitive F-35 technologies being exposed to Russia through the integration of the S-400 system. However, this justification has been criticized, particularly because Greece, a NATO member operating Russian-made S-300 air defense systems, has continued to receive deliveries of F-35 aircraft. Turkish President Recep Tayyip Erdoğan has also pointed out that India, another country that procured the S-400 system, was not subjected to similar sanctions (BBC

News Türkçe, 2022). These developments have led to widespread perceptions within Türkiye that the country is being treated inconsistently compared to others under similar circumstances. From this perspective, the differential application of sanctions suggests that the US, and more broadly the West, does not maintain an even-handed approach in its relations with Turks.

Exclusive Economic Zone (EEZ) Dispute in the Mediterranean

The concept of the continental shelf is inherently tied to the landmass of a coastal state and derives from its sovereignty over that territory. In contrast, the establishment of an Exclusive Economic Zone (EEZ) requires an explicit declaration by the coastal state, and overlapping claims may arise when multiple states assert jurisdiction over the same maritime area (Akkuş, 2023, p. 177).

In recent years, oil and natural gas exploration activities in the Eastern Mediterranean have intensified disputes concerning EEZ claims. A significant factor contributing to these tensions is the recognition of the Greek Cypriot Administration as the sole representative of Cyprus by Western countries and Greece, while the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) remains unrecognized. As a result, the argument has been advanced that Türkiye has no legal basis to assert EEZ rights around the island of Cyprus. This stance has led to ongoing disputes between Türkiye, Greece, and several EU member states. Greece's agreements on EEZ with the Greek Cypriot Administration and Egypt, together with similar agreements signed by the Greek Cypriot Administration with Egypt, Israel, and Lebanon, are widely perceived in Türkiye as strategic efforts to restrict Turkish maritime access in both the Aegean Sea and the Eastern Mediterranean (Tuncer & Altınsoy, 2020, pp. 21-38).

In response to these developments, Türkiye signed a maritime boundary delimitation agreement with the Libyan Government of National Accord on 27 November 2019 (Alper, 2020, p. 36). The agreement was also notified to the UN and it was ensured that it was heard by the whole world. This agreement was accepted by the UN with the signature of the UN Secretary-General on September 30, 2020.

Notably, in 2010, the European Union commissioned a map prepared by two experts from the University of Seville that delineated European maritime jurisdiction areas. The Greek Cypriot Administration used this map as a basis for its own EEZ claims. These claims have been supported by both the EU and the US. In this context, the EU imposed sanctions on two Turkish Petroleum Corporation (TPAO) officials on 11 November 2019, in response to Türkiye's hydrocarbon exploration activities in the Eastern Mediterranean. Furthermore, on 12 December 2019, the European Council declared that the Türkiye–Libya maritime agreement lacked legal validity on the grounds that it violated the sovereign rights of third parties and contravened the UN Convention on the Law of the Sea (UNCLOS). Consequently, Türkiye was formally warned by the EU. Additionally, the US has expressed strong support for Israel, which has entered into an energy exploration agreement with the Greek Cypriot Administration (Mira, 2022, pp. 18-32).

The 2010 EU-endorsed maritime map demonstrates that the maritime space envisioned for Türkiye significantly restricts its access beyond its immediate coastlines. While Türkiye's maritime delimitation agreement with Libya has been criticized as unlawful for allegedly infringing on the rights of third states, such criticism appears inconsistent with the broader regional context. From Türkiye's perspective, the current stance of Western actors reflects a lack of impartiality and a tendency to support a maritime order that disproportionately limits Turkish interests in the region.

The Question of Keeping Soldiers and Weapons on the Islands of the Eastern Aegean

The status of the Eastern Aegean Islands has long been a subject of contention, particularly due to their geographical proximity to the Turkish mainland. Under the provisions of the Treaty of Lausanne (1923) and the Paris Peace Treaty (1947), these islands were ceded to Greece on the condition that they remain unarmed and demilitarized (Pazarcı, 1988, pp. 151-153).

Türkiye accepted their transfer on this basis, emphasizing the importance of their non-militarized status for regional stability. However, the emergence of the Cyprus issue in the 1950s marked a turning point. From that period onward, Greece gradually began to deploy military assets on the islands in question. This trend has continued into the present day, with the militarization process reportedly receiving support from the US, a NATO ally of Türkiye. In response to these developments, Türkiye submitted an official complaint to the UN on 13 July 2021, asserting that Greece's actions constituted a breach of the relevant international agreements. Furthermore, on 26 September 2022, Türkiye issued formal diplomatic notes of protest to both Greece and the US via its Ministry of Foreign Affairs (Gülgezen & Hüseyinoğlu, 2024, pp. 159-172). These ongoing developments suggest a disregard for the legal framework established by international treaties. From Türkiye's perspective, the ongoing militarization of the Eastern Aegean Islands, despite treaty obligations and repeated objections from Ankara, reflects an asymmetrical approach by Western actors. In particular, the backing of these actions by the US raises concerns regarding the consistency and fairness of allied commitments within the NATO framework and broader international law.

The PKK, Its Regional Extensions, and Western Support: A Critical Assessment of Türkiye's Security Concerns

Established in 1978, the PKK began its first armed attacks within the borders of Türkiye in 1984. In the following years, its affiliated structures in Syria, Iraq, and Iran were consolidated under the umbrella of the Koma Civakên Kurdistan (KCK) in 2005. The Syrian wing of this organization, the YPG (People's Protection Units), was formed in 2003. Following the outbreak of the Syrian civil war in 2011 and the rise of ISIS in 2015, the YPG emerged as a key actor in the region, receiving substantial support, particularly in the form of weapons and ammunition, from the US. During this period, the YPG not only consolidated its control over northern Syria but also carried out demographic changes. Arab and Turkmen communities in the region were reportedly displaced, and the area came under the firm control of the YPG, which positioned itself as the dominant power among the local Kurdish population (Gürbüz, 2021, pp. 901-902). Although the PYD (Democratic Union Party) and its armed wing, the YPG (People's Protection Units), operate under different names than the PKK, they maintain close ideological and organizational ties with it. Despite efforts, particularly by Western actors such as the US, to portray these entities as distinct from the PKK, the structural and functional connections between them have been evident since their establishment. The cooperation between the PYD/YPG and the PKK serves to reinforce separatist agendas and has contributed to the perpetuation of instability in the region. The consistent political and military support provided to these groups by some Western states has further complicated regional security dynamics and Türkiye's counter-terrorism efforts (Şahin & İrdem, 2017, pp. 22-23).

In 2016, the YPG publicly stated that approximately 300 US military personnel were providing direct support to their operations. By 2017, it was reported that nearly 5,000 members of the US Special Forces, along with approximately 200 personnel from the French Special Forces, were operating in coordination with the YPG. In addition to these formal military units, a significant number of foreign mercenaries were also reportedly active in the region, providing various forms of support to the YPG. According to a 2018 statement released by the US

Department of Defense (Pentagon), the operational expenses of 5,508 contracted personnel in Iraq and Syria were being covered. Furthermore, until the launch of Türkiye's Operation Peace Spring in 2019, the US supplied the YPG with thousands of truckloads of military equipment. These shipments included a substantial quantity of anti-tank missiles and several hundred armored vehicles (Gürbüz, 2021, pp. 911-914). The delivery of advanced anti-tank systems to the YPG, which has been justified on the grounds of combating ISIS, raises significant strategic concerns. Given that ISIS does not operate with armored units requiring such weaponry, the provision of these systems suggests an alternative purpose, potentially directed against Türkiye. The sustained military assistance and training provided by the US, a NATO ally, to the YPG, widely considered the Syrian branch of the PKK, have had direct implications for Türkiye's national security. The PKK, designated as a terrorist organization by both Türkiye and several international actors, has been involved in violent attacks against Turkish security forces for decades. A notable example of such aggression occurred on 23 October 2024, when the PKK targeted Turkish Aerospace Industries (TAI), a critical institution within Türkiye's defense sector responsible for the production of UAVs and other strategic platforms that have previously weakened the organization's operational capabilities.

This situation invites a broader comparative perspective: if a terrorist organization were to emerge along the borders of the US and routinely target American citizens, institutions, and military personnel, it is difficult to envisage any tolerance, let alone material support, being extended to such a group by other states. The idea that third-party nations would offer arms and logistical backing to such an entity, while simultaneously stationing their troops in the region to shield it from counterterrorism operations, would be inconceivable. Yet, in the case of Türkiye, this scenario is not hypothetical but rather an ongoing reality. Accordingly, this dynamic reinforces the perception that Western powers, particularly the US, adopt a double standard in their approach to security partnerships and counterterrorism when it comes to Turks.

FETÖ, Pastor Brunson Case, US Attitude on the Issue

The coup attempt orchestrated by the Fethullah Terrorist Organization (FETÖ) on July 15, 2016, was successfully thwarted. In the subsequent legal proceedings, statements provided by witnesses indicated a connection between American pastor Andrew Craig Brunson, who was residing in Izmir at the time, and FETÖ. Brunson was arrested on December 9, 2016, with a 35-year prison sentence being sought. The indictment alleged that Brunson also had ties to several politically significant incidents in Türkiye, including the Gezi Park protests in 2013, the Kobani demonstrations in 2014, the Suruç bombing in 2015, and the trench warfare episodes that occurred in Türkiye's eastern and southeastern regions between August 2015 and March 2016. The release of Andrew Craig Brunson was formally demanded by then-President of the US, Donald Trump. President Trump publicly stated that Türkiye would face severe economic repercussions should the request be denied, implying that the Turkish economy could be destabilized. Subsequently, the US imposed targeted sanctions on Türkiye's Ministers of Interior and Justice in response to Brunson's continued detention (Akkaş et al., 2019, pp. 2247-2248).

Following the US' request for the release of Andrew Craig Brunson, President Recep Tayyip Erdoğan proposed a potential exchange involving Fethullah Gülen, the leader of the FETÖ organization residing in the US. However, this proposal was rejected by American authorities. Brunson was subsequently convicted on charges of 'knowingly and willingly aiding FETÖ' and sentenced to three years, one month, and fifteen days of imprisonment. In July 2018, after approximately nineteen months in custody, his sentence was converted to house arrest. Ultimately, in October of the same year, approximately twenty-two months after his initial detention, Brunson was released (Yılmaz, 2022, p. 62). In the course of an official visit to the US on behalf of Halkbank, Türkiye's state-owned financial institution, Deputy General

Manager Mehmet Hakan Atilla traveled to New York on 23 March 2017. Upon completing his duties and preparing to return to Türkiye on 27 March 2017 via JFK Airport, Atilla was detained by US authorities and subsequently imprisoned. He was accused of allegedly facilitating the circumvention of US sanctions imposed on Iran. Following legal proceedings, a US federal court sentenced him to 32 months of imprisonment on 16 May 2018. Atilla was released on 19 July 2019, after serving 28 months of his sentence (BBC News Türkçe, 2019).

The timing of Mehmet Hakan Atilla's arrest during his official visit to the US has raised questions regarding a potential correlation with the detention of Pastor Andrew Brunson in Türkiye. Despite Türkiye's repeated formal requests for the extradition of Fethullah Gülen, who is widely regarded by Turkish authorities as the mastermind behind the July 15, 2016 coup attempt, the US has not provided an affirmative response. Furthermore, individuals alleged to have been affiliated with the coup attempt and who subsequently sought refuge in the US have not been returned to Türkiye through extradition mechanisms. These developments have contributed to the emergence of a perception within Turkish public and political discourse that implies a certain degree of tolerance or even implicit support by the US toward the FETÖ organization. From this perspective, the broader conduct of Western actors, particularly the US, is often viewed as lacking in impartiality and fairness in their bilateral relations with Turks.

Conclusion

Although conceptions of justice may vary across regions, cultures, and societies, this study adopts a normative definition of justice as *a moral virtue that necessitates fair and equitable conduct*. Historically, it has been observed that the Ottoman Empire was subjected to unjust treatment by Western powers, particularly during periods of relative weakness. Similarly, in the post-imperial era, the Republic of Türkiye has encountered comparable instances of injustice in its interactions with the West, suggesting a continuity in the asymmetrical nature of these relations. It has been determined that this unjust attitude was directed not only at Türkiye but also at Turks in general and other Muslim Ottoman peoples, such as the Bosniac, whom the West associated with Turkish identity.

This study has reached the conclusion that Türkiye has historically been subjected to structural injustices in its relations with Western powers. An analysis of the last century reveals a consistent pattern of Western support for various ethnic and political groups, including Greeks, Armenians, and Jews, often to the detriment of the Ottoman Empire and, subsequently, the Republic of Türkiye. These interventions have manifested across political, economic, social, and military domains, and appear to have been motivated predominantly by the strategic interests of Western states.

Over time, such interventions have had a measurable impact on public perceptions within Türkiye. Historical events such as the mass killings of Turks and Bosnians in the Balkans, Anatolia, Cyprus, Bosnia, and Azerbaijan, many of which occurred with either tacit or explicit support from Western actors, have contributed to a deepening sense of alienation from the West among the Turkish public. Contemporary developments further reinforce this perception. For instance, the continued support provided by certain Western states, particularly the United States and some European Union members, to the PKK and its affiliated structures, despite their official designation as terrorist organizations, sustains widespread distrust and skepticism within Turkish society.

In examining specific cases, contradictions in Western policies become apparent. One notable instance involves the EU's 2010 maritime jurisdiction map, which significantly limits Türkiye's access to international waters. In response, Türkiye signed a maritime delimitation agreement with Libya in 2019. However, the EU rejected this agreement on the grounds that it allegedly violated the sovereign rights of third states, an argument that is viewed by many in

Türkiye as inconsistent, particularly in light of the EU's previous positions regarding similar maritime claims advanced by Greece and the Greek Cypriot Administration.

The broader conclusion drawn from these patterns is that expectations of equitable treatment from Western actors may be unrealistic in the absence of significant structural shifts in power dynamics. Within this context, the idea of establishing a more assertive geopolitical posture gains prominence. It is suggested that a Türkiye with the capacity to exert significant influence at the international level in political, economic, and military terms would be better positioned to demand equitable treatment.

Moreover, it is proposed that such a transformation cannot occur in isolation. The formation of strategic alliances, particularly through mechanisms such as an Islamic Union, a Turkic Union, or a broader Turkish-Islamic cooperation framework, is seen as essential. These alliances could serve as a counterbalance to existing Western blocs, not only enhancing regional autonomy but also contributing to a more pluralistic and just international order.

Ultimately, the findings of this study support the view that power and unity are prerequisites for achieving justice on the international stage. The pursuit of cooperation among states and communities that share grievances regarding Western-dominated global governance may contribute to the emergence of a more balanced international system, in which the interests and rights of all actors, including Turks and the broader Turkish-Islamic world, are acknowledged and respected.

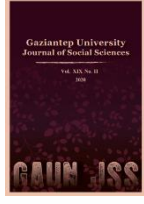
References

- Ağzıtemiz, M. (2024). Gümrük birliğinin güncellenmesi ve DTÖ kapsamında kamu alımları başlığının değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 73(2), 869-924. <https://doi.org/10.33629/auhfd.1479354>
- Akbaş, Z., Çelik, A. H., Duman, M. (2019). İkinci yüzyılında işbirliği ve çatışma sarmalında Türk- Amerikan ilişkileri. *OPUS International Journal of Society Researches*, 13(19), 2226-2258. <https://doi.org/10.26466/opus.532884>
- Akkuş, B. (2023). Münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığının deniz sınırlandırması sürecinde ilgili kıyılar ve ilgili alan kavramlarının değerlendirilmesi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(2), 167-216, <https://doi.org/10.60002/ebyuhfd.1356941>
- Alp, İ. (2017). Srebrenitsa soykırımı (Temmuz 1995). *Avrasya Etüdleri*, 52(2), 127-171.
- Alper, G. (2020). Uluslararası hukuk çerçevesinde Doğu Akdeniz'deki münhasır ekonomik bölge ilanları ve sınırlandırmaları: Türkiye'nin güvenliği ve KKTC üzerindeki etkiler. *Anadolu Strateji Dergisi*, 2(2), 29-42.
- Alptekin, G., Özer, Ö. (2020). Johnson mektubu haberlerinin Cumhuriyet, Hürriyet ve Tercüman gazetelerindeki sunumu üzerine bir inceleme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (34), 283-308. <https://doi.org/10.31123/akil.695606>
- Arslan, G. (2022). Hocalı katliamının tarihsel arka planı ve katliamın Türk ve Batı basınına yansımaları. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 522-570. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1140528>
- Arslanyürek, Y. (2020). İngilizlerin Maraş'ı işgali. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(Özel Sayı), 16-42. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.643633>
- Aydın, A. (2021). İngiltere emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması: Baltalimanı Ticaret Anlaşması. *Journal of Awareness*, 6(3), 101-114. <https://doi.org/10.26809/joa.6.3.02>
- Ayhan, H. (2020). Bir uygarlık imecesi olarak Bosna Savaşı'nın Batı'sı, *Avrasya Etüdleri*, 57(1), 153-179.

- Batı, G. F., Tunbul, N. (2020). Balkanlarda Yugoslavya'nın dağılması ve Dayton Barış Antlaşması. *UPA Strategic Affairs*, 1(1), 73-84.
- BBC News Türkçe (2019). Hakan Atilla - Eski Halkbank genel müdür yardımcısı tahliye edildi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49051132> Accessed: 16.11.2024.
- BBC News Türkçe (2022). Türkiye-Yunanistan S-300 krizi neden çıktı, suçlamalar ve stratejiler neler? <https://www.bbc.com/turkce/articles/ckmy0mgnpmmo> Accessed: 15.11.2024.
- Bostancı, E. (2021). Osmanlı arşiv belgelerine göre İzmir ve Aydın'da Yunan işgali ve mezalimi üzerine İtilaf Devletleri nezdinde yapılan siyasi teşebbüsler. *Oltu Beşeri Ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 52-81.
- Çağrı, M. (1998). Adâlet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 341-343.
- Çilingir, S. (2017). Lloyd George and the dissolution of The Ottoman Empire (Publication No. 217131) [Doctoral dissertation, Middle Eastern Thecnic University].
- Çukurova, B. (1987). 15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan mezalimi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 3(8), 461-472.
- Çufalı, M. (1998). İstiklal Harbi döneminde Batı Anadolu'da Yunan zulmü, 1921 (Arnold Toynbee'nin eşi bayan Rosalind Toynbee'nin izlenimleri). *Atatürk Yolu Dergisi* 6(21), 33-48. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000113
- Dikici, A. (2005). Bosna Savaşında bir ihanetin öyküsü: Srebrenica Katliamı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(6), 135-156.
- Dinçel, Y. (2023). Greek occupation of Western Anatolia according to archival documents. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (39), 1195-1229.
- Dinçer, M. (2019). Kıbrıslı Rumlar ve Annan Planı. *Kıbrıs Araştırmaları Ve İncelemeleri Dergisi*, 3(5), 57-68.
- Doğan, M. (2021). Kültürel ve siyasi temelleri ile Panslavizm hareketi ve Panslavizmin Balkan milliyetçiliğine etkisi. *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 133-145.
- Ermiş, U. (2021). F-35 programı ve Türk Hava Kuvvetleri'nin geleceği. *Uluslararası Kriz Ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 458-498.
- Euro News (2024). Borrell'den KKTC'nin Türk Devletleri Teşkilatı zirvesine katılımına tepki: 'meşrulaştırma' girişimi. <https://tr.euronews.com/2024/11/08/borrellden-kktcnin-turk-devletleri-teskilati-zirvesine-katilimina-tepki-mesrulastirma-giri> Accessed: 14.11.2024.
- Geniş, K. C. (2021). Londra-Zürich Anlaşmalarına giden süreç (05.02.1959-19.02.1959)'. *Belgi Dergisi*, (21), 233-252. <https://doi.org/10.33431/belgi.726417>
- Gülgezen, G., Hüseyinoğlu, A. (2024). Türk-Yunan ilişkileri bağlamında gayri askeri statüdeki Doğu Ege Adalarının silahlandırılması ve güncel meseleler. *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 159-185. <https://doi.org/10.32953/abad.1527556>
- Gülbüz, E. A. (2021). Amerika Birleşik Devletleri'nin YPG'ye desteğinin uluslararası sorumluluk hukuku açısından değerlendirilmesi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 17(40), 899-925. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.1029877>
- Hellenic Republic Ministry Of National Defence (2024). <https://www.mod.mil.gr/en/conclusion-of-minister-of-national-defence-nikos-dendiass-visit-to/> Accessed: 14.11.2024.
- Kara, A. (2005). 1828-29 Osmanlı - Rus Savaşı ve Anadolu'da alınan tedbirler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 115-131.
- Karakök, T. (2012). Zonguldak'ta Milli Mücadele destekçisi bir müftü: Devrek Müftüsü Hacı Abdullah Sabri (Aytaç) Efendi. *Birey Ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 145-162.
- Kavık, M. (2024). Fransız İhtilali'nin başlaması ve ihtilal süreci. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 11(103), 59-64. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10616546>

- Keser, U. (2011). 21 Aralık 1963 Kanlı Noel, Kumsal Faciası ve bugüne yansımaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11(23), 93-121.
- Kılıçoğlu, M. E. (2022). Kıbrıs Barış Harekâtı ve Niki (Zafer) Operasyonu, 1974. *Kıbrıs Araştırmaları Ve İncelemeleri Dergisi*, 5(11), 1-18. <https://doi.org/10.58607/kaid.1135342>
- Köylü, M. (2017). Batı Anadolu'nun işgalinin Türk, Yunan ve İngiliz siyasi tarihine etkisi. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 147-169.
- Küçükaksu, I. (2023, October 4). Fransa Dışişleri Bakanı, Ermenistan ziyaretini Ağrı Dağı fotoğrafıyla mı paylaştı? *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/teyithatti/aktuel/fransa-disisleri-bakani-ermenistan-ziyaretini-agri-dagi-fotografiyla-mi-paylasti-/1816636>
- Mira, E. R. (2022). Türkiye – Libya arasında imzalanan Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası’nın Türk dış politikasına etkisi. *Anadolu Strateji Dergisi*, 4(1), 17-37.
- Mustafayev, B. (2011). Ermeni devlet terörünün eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, 29(29), 23-41.
- Öksüz, H., Köse, İ. (2017). Amerikan arşiv vesikalarında Büyük Taarruz. *Türkiyat Mecmuası*, 27(2), 207-238. <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.370068>
- Pazarcı, H. (1988). Ege adalarının hukuksal statüsü. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 43(3), 151-162.
- Republic Of Türkiye Ministry Of Affairs (2020). Press release regarding the US decision to impose sanctions against Turkey. https://www.mfa.gov.tr/no_-321_-abd-nin-ulkemize-karsi-acikladigi-yaptirim-kararlari-hk.tr.mfa Accessed: 15.11.2024.
- Semericioğlu, H. (2017). Bosna Hersek’te yaşanan Boşnak-Sırp çatışmasının analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(63), 1339-1360. <https://doi.org/10.17755/esosder.286657>
- Sunar, L. (2007). XIX. yüzyıl Avrupasında emperyalizm algısı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 57-80.
- Sunay, S. (2021). Mülki ve askerî görevlilerin raporlarına göre Yunan işgali altında Balıkesir (1920-1922). *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (39), 1-37.
- Şahin, Y., İrdem, İ. (2017). PYD-YPG: The PKK in Syria, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 19(1), 21-45.
- Şen, Y. F., Yaşa, A. G. (2024). S-400 HSS alım sürecinde siyasal ve kurumsal aktörlerin incelenmesi: bir söylem çözümlemesi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (35), 323-354. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1388254>
- Toynbee, A. J. (1922). The western question in Greece and Turkey. *Constable and Company Ltd.* London.
- Törel, T. (2012). Trakya’nın işgali ve Yunan mezalimi (1919-1922). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 237-248.
- Tuncer, F. F., Altınsoy, Z. D. (2020). Doğu Akdeniz’de münhasır ekonomik bölge tartışmaları ve Türkiye’nin vizyonu. *Akademik Hassasiyetler*, 7(13), 21-45.
- Turan, O. (2018). İngiliz arşiv belgelerine göre Yunan Ordusu’nun İzmir’e çıkması ve işgale ilişkin tanıklıklar. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (18), 103-126.
- Türkmen, Z. (1999). İşgal yıllarında Adapazarı kazasında Yunan mezalimi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15(45), 1011-1138.
- Üçüncü, U. (2022). Büyük Taarruz’da Yunanlıların bir mezalim metodu: yangın çıkarmak. *Stratejik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(100. Yılında Büyük Taarruz Özel Sayısı), 83-96. <https://doi.org/10.30692/sisad.1115231>
- Yalçın, E. (2015). Şark Meselesi ve emperyalistlerin Türk politikası. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 75-104.

-
- Yetik, Ü. (2016). Milli Mücadele yıllarında İnegöl (1918-1922). *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 107-120.
- Yıldırım, S. (2012). Balkan Savaşları ve sonrasında göçlerin Türkiye nüfusuna etkileri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(16), 75-92.
- Yılmaz, E. (2023). Uluslararası hukukta kuvvet kullanma ilkesine göre Dağlık Karabağ'a Azerbaycan'ın askeri müdahalesi. *Avrasya Etüdləri*, (62), 5-34.
- Yılmaz, E. A. (2022). 2016 yılından günümüze Türkiye-ABD ilişkilerinin güvenlik bağlamında değerlendirilmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (73), 53-71. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1068073>
- Yılmaz, H. (2017). Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonuçları. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 87-98.
- Yılmaz, İ. (2024). Edirne ve çevresinde yaşanan Yunan mezalimi (1919-1922). *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 1-41. <https://doi.org/10.53425/madergisi.1432353>
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1657569

An Example of The Effect of Lithological Structure on Wars: The Defence of Antep

Litolojik Yapının Savaşlar Üzerindeki Etkisine Bir Örnek: Antep Savunması

Erol UZUN^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Bursa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0985-0605

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 14, 2025

Accepted: October 1, 2025

Key Words:

Gaziantep,
The Defence of Antep,
Battlefields,
Lithologic Structure.

ABSTRACT

Wars are events that require evaluation in a multidimensional manner. In the defence of Antep, we witnessed how the lithological structure could change the course of the war and increase the chance of survival against all odds. It is crucial to consider the lithological structure from a multidimensional perspective, especially in terms of homeland defence. The Defence of Antep is one of the wars in the world where the impact of the lithological structure is prominently evident. The lithological structure played a decisive role in the formation of the artificial caves used as shelters by the people of Antep and in preventing water shortages during the war. It enabled the construction of architectural structures used for shelter by the Nationalist Forces and hampered the burning of houses through arson and the French capture of the city as well as allowing the use of destroyed architectural structures as bunkers. Various sources and tools were used during the research process and reporting phase of the study. The main sources used books that focus on the memoirs of those who witnessed many events during the war, postgraduate theses, books based on the archives of the Turkish General Staff, notes and photographs from fieldwork conducted in the research area. The mapping of the lithological structure of the city of Gaziantep and its surrounding areas relied on data provided by the MTA. GPS was used to obtain coordinate data for the battlefield areas, and the ArcGIS was utilized for processing the acquired data.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Mart 2025

Kabul tarihi: 1 Ekim 2025

Anahtar Kelimeler:

Gaziantep,
Antep Savunması,
Savaş Alanları,
Litolojik Yapı.

ÖZ

Savaşlar, çok boyutlu olarak değerlendirilmesi gereken olaylardır. Antep Savunmasında savaşın seyrini değiştirebildiğine ve her şeye rağmen hayatta kalma şansını artırdığına tanık olduğumuz litolojik yapının, özellikle yurt savunması açısından, çok boyutlu olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu nedenle konuya bütüncül (sentezci) bir bakış açısıyla yaklaşan ve mekânı tüm yönleriyle analiz eden yeni coğrafya çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Antep Savunması, dünyada, litolojik yapının etkisinin belirgin olarak ön plana çıktığı savaşlardan biridir. Litolojik yapı; Antep halkının savaşta sığınak olarak kullandıkları yapay mağaraların oluşumunda ve savaş süresince su sorunu yaşanmamasında belirleyici olmuş, Kuvayı Milliye birliklerinin barınma amaçlı kullandıkları mimari yapıların inşa edilmesine olanak tanımış, kundaklama yoluyla evlerin yakılmasında ve yıkılan mimari yapıların siper olarak kullanılmasına imkân vererek Fransızların şehri ele geçirmesinde engelleyici rol oynamıştır. Çalışmanın araştırma sürecinde ve raporlama aşamasında farklı kaynaklar ve araçlar kullanıldı. Savaş süresince birçok olaya tanıklık edenlerin anılarını ele aldıkları kitaplar, lisansüstü eğitim tezleri, Genelkurmay Başkanlığı arşivlerine dayanarak hazırlanan kitaplar, araştırma sahasında sürdürülen arazi çalışmalarına ait notlar ve fotoğraflar, çalışmada başvuru alan başlıca kaynakları oluşturmaktadır. Gaziantep şehri ve yakın çevresinin litolojik ve jeolojik yapısının haritalanmasında MTA (Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü)'nin sunmuş olduğu veriler, savaş alanlarına ait koordinatlı verilerin elde edilmesinde GPS (Küresel Konumlama Sistemi), ulaşılan verilerin işlenmesinde ise ArcGIS programı kullanıldı.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: eroluzun@uludag.edu.tr

Introduction

In written sources¹ addressing war, the definition of war highlights concepts that reflect an event-focused perspective, such as physical violence, violent situations, means of violence, armed conflict, armed attack, armed struggle, use of force, act of force, coercive force, coercive action, hostile action, mass trauma, political instrument, political power, means of oppression, and violation of peace. The fact that definitions are made by individuals from different fields of expertise (historians, politicians, military experts, legal scholars, and psychiatrists) leads to a diversity of emphasized concepts. For example, psychiatrists focusing on mass trauma, politicians on political power or instruments, and legal scholars on the violation of peace emerge as the most significant factors contributing to this diversity. Geography, on the other hand, views wars as a series of events occurring within a space and as a process of spatial reconstruction, adopting a space-oriented yet holistic perspective that considers the interaction between events and space. Consequently, the concepts that geographers emphasize and the subject that they approach vary.

Around the world, geographers have conducted numerous studies examining wars and the legacy left behind, showing significant differences in topics and methods. Lohman and Flint (2010) highlight research focusing on the locations of battlefields as follows: Geographers have sought to understand why wars, conflicts, and resistance movements emerge in certain places while not in others. To grasp battlefields and the historical, political, economic, cultural, and ecological contexts of war, they have focused on both absolute and relative location. They studied space as a specific location where social, economic, and political interactions occur between actors and where acts of violence take place. With advancements in Geographic Information Systems, studies have been conducted to analyse space based on data and develop models. Such studies require a large amount of data not only on the geographically referenced locations of conflicts but also on social, economic, political, military, and ecological aspects. A better understanding of the process depends not only on data collection efforts but also on theories and models designed for experimental research (Lohman and Flint, 2010, p. 1155-1162). Another group consists of studies examining the impact of geographical factors on war and the changes that war inflicts on space (the process of reconstructing space). In this group, works focusing mainly on the natural and human factors that influence the conduct and outcome of wars have been carried out. The impact of various geographical factors, such as geographical location, surface area, landforms, lithological structure, climate and vegetation, water bodies, settlement, population, migration, transportation, and economic conditions, on wars has been investigated. The final group consists of studies that examine the legacy of wars from a tourism perspective. Research has focused on protected battlefields that have been converted into national parks, as well as war-related tourism attractions established later, such as monuments, museums, memorial cemeteries, and commemorative events.

Lithological structure refers to the rock and soil characteristics of the Earth's crust. It is known that in prehistoric times, rocks were used to create cutting and piercing tools, such as knives, needles, axes, slingstones, and spearheads. However, since modern geography and geology, which address lithological structure, are sciences that emerged relatively recently, there are very few references showing that knowledge of lithological structure was applied in the years before World War I. Although the benefit of the lithological structure in the military field was recognized in World War I, its importance and the appreciation it deserved came only

¹ See: Clausewitz, 1989; Keskin, 1998; Aslan, 2008; Varlık, 2013; Yalçınkaya, 2015; Kolodziejczak, 2018; Sokullu, 2019; AARC (URL-1), 2020; Alşan and Bayer, 2021; Karakoç, 2022.

in World War II. In the present day, in the terrain operations where military operations are conducted, geology, or more inclusively, lithological structure is used in solving certain problems (Smith, 1964, pp. 312-335).

In the last century, it has been observed that rocks have been used to create fortifications such as trenches and bunkers for military operations, to utilize clay and mud deposits against the enemy, to establish tunnel-cave systems for defence, and to provide construction materials (Zecevic and Jungwirth, 2007, p. 58-65). For example, clay is an impermeable element that easily prevents water from seeping underground. When water cannot seep deeply, it leads to the formation of stagnant water masses on the surface as a result of lateral flow. In flat areas, water that cannot be drained can turn the land into an almost impassable swamp. If the ground is saturated with moisture, the clay rising to the surface can form a mud deposit resembling a mantle. In the Flanders fields, one of the significant battlefields of World War I, the layer of mud and swamp created by clay led to the entrapment and drowning of many British and German soldiers. It caused delays in the armies' progress, disrupted pre-existing plans, resulted in heavy weapons being left behind, and decreased soldiers' morale (Johnson, 1921, pp. 21-41). In countries or regions lacking a developed canal and transportation network, the formation of clayey mud layers and swamps significantly impedes access and mobility. Even if existing road systems provide access through narrow passages, they can limit the movement of military forces. However, today, wars have necessitated operations in almost every region (Johnson, 1921, pp. 21-41). As a second example, mountainous areas with karst formations can be highlighted. During World War I, tunnel and cave systems were incorporated into the military doctrine of Austria-Hungary as part of the tactical elements of warfare. In this context, plans were developed to protect the Austrian Hungarian troops, focusing on features such as the locations and number of caves, as well as the optimal size and arrangement of the caves, in mountainous areas with karst formations. These plans were implemented in anticipation of potential warfare in mountainous regions with karst formations. The area was transformed into a heavily fortified stronghold by establishing headquarters within extensive tunnel systems and positioning artillery batteries inside caves carved into the bedrock. During artillery bombardments, when cannons struck bare rock formations made of limestone, the shattered rocks scattered along with shrapnel fragments, resulting in a 50% higher incidence of eye and head injuries compared to other wars. The implemented plan increased the defensive strength of the Austrian-Hungarian troops. Many attacks resulted in heavy losses for the Italian infantry. The conflicts in this region revealed that mountainous areas with karst formations in arid regions provide an advantage for defensive forces while posing a disadvantage for attacking troops (Zecevic and Jungwirth, 2007, p. 58-65).

The formation and properties of lithological structures are crucial for conducting military operations in an effective and planned manner. Lithological structure forms the basis of defence positions and the roads used by military vehicles, both of which are among the most primary needs in wars, as well as the source of clean drinking water (Gregory, 1918, pp. 1) In World War I, the construction of trenches and shelters during the Çanakkale Battles (or, in the Allies' terminology, the Gallipoli Campaign) had become a vital part of life on both sides. On the Anzac front of the war, the sedimentary terrain composed of sand and clay allowed trench systems to develop rapidly. In Gallipoli, during tunnel (shelter) excavation, no significant problems were generally encountered due to the lithological structure. However, in some parts of Gallipoli, particularly around Anzac Cove, the shortage of drinking water became a significant problem for the Allies. In terrains composed of permeable layers such as sandstone and limestone, wells dug provided sufficient water sources, whereas in areas with impermeable layers like clay and silt, the supply was inadequate. Therefore, in the Gallipoli Campaign, especially at Anzac Cove, one of the factors contributing to the Allies' failure has been

attributed to the inadequate understanding of terrain conditions and the insufficiency of water resources (Doyle & Bennett, 1999, pp. 32–35). Indeed, during the Gallipoli Campaign the Allies were forced to transport water to their troops from other regions (Gregory, 1918, pp. 108).

Indeed, in the Normandy military operation of World War II on 6 June 1944, the Allies achieved a surprising success. Geographical factors played a significant role in the choice of Normandy as the invasion zone. The Allies could have landed anywhere along the coastline stretching nearly 16,000 kilometres from Spain to Norway. However, the suitability of the military and geographical conditions pointed to Normandy. In terms of transportation, Normandy held a strategically important position. Since the Normandy shores lay directly opposite Britain's Isle of Wight, all the ports and railway facilities of southern England were available for the transport of troops and supplies. The geographical features of the Normandy coastline also made it stand out as the prime location for the landing. The ideal landing site was a low, sandy shore without river or canal obstacles and lacking artificial drainage, with elevation increasing gradually toward the interior. Such a coast was located in Normandy in the west of the Orne River, where firm sand would support tracked vehicles and landing craft. Such vehicles are not suitable for pebbly beaches, and under artillery fire, pebbles are more dangerous than sand. The beaches on the eastern part of Normandy (from Fécamp to the Somme) are pebbly. Soft, shifting sand, silt, and mud are also unsuitable for landings. For this reason, most of the western French coasts outside Normandy and the North Sea coasts of Germany were also unsuitable. Some parts of the French coastline were cliffed (rocky). Because they made defence easier and hindered access to the interior, cliffed shores were unsuitable for an invasion. The characteristics of the area behind the beach are also important in the invasion. That zone should be open enough to allow military operations, yet wooded enough to conceal military ammunition. Normandy's woods and orchards were suitable for this purpose (Davies, 1946, p. 613–617).

Rock and soil characteristics affect the performance of many modern military vehicles and conventional weapons. Rocky outcrops and gravelly ground increase the effective fragmentation radius of conventional munitions. When ordnance strikes rocks or gravelly terrain, stone fragments are scattered like shrapnel. In loose soils made up of small particles, an explosive's effect is reduced, and sometimes the explosive becomes buried and is rendered ineffective. These terrains turn into slippery ground during periods of active rainfall, making it difficult for military vehicles to remain stable. For example, during the Vietnam War (1955–1975) artillerymen had difficulty keeping their vehicles on target. After one or two rounds of fire, it was observed that entire batteries slipped on the ground (Collins, 1998, pp. 38).

Purpose and Method

Research on war and battlefields conducted by geographers in Turkey is extremely limited. The majority of these studies are from the 2000s.² Therefore, it is clear that the topic has only recently begun to attract attention from geographers, with a limited number of studies available.

Various sources and tools were used during the research process and the reporting stage of the study. The passage of a century since the Defence of Antep eliminates the possibility of reaching living eyewitnesses. The primary sources used in this study include books in which

² See: Tümerdem, 1946; Doğaner, 2006; Alaeddinoğlu and Aliagaoglu, 2007; Güngör, 2010; Uzun, 2014; Ekinci, Karabayır and Doğaner, 2015; Uzun and Doğan Uzun, 2019; Uzun and Zaman, 2020; Güven, 2020; Gözübüyük, 2022; Kuşcu and Kapan, 2022; Öksüz, 2023.

eyewitnesses recount their memories of various events during the war, postgraduate theses examining the topic, books based on the archives of the General Staff, and notes and photographs from field studies conducted in the research area. In mapping the lithological and geological structure of the city of Gaziantep and its surrounding areas, data provided by the General Directorate of Mineral Research and Exploration (MTA) were used. GPS was employed to obtain coordinate data for the battlefields, and the ArcGIS program was used to process the collected data. Since data were not collected through methods such as experiments, surveys, or interviews, ethical committee approval was not required.

Findings

The Location and Importance of the Research Area and Its Surroundings During the Period

Antep came under the administration of the Ottoman Empire in 1516 and remained a settlement under the Maraş Beylerbeylik for three centuries. From 1818 until the region was occupied by England, it continued to exist as a district under the province of Aleppo (Büyükoğlu, 2012, pp. 1). Aleppo experienced significant economic growth under Ottoman rule. In terms of prosperity and importance, it became the empire's third-largest city after Istanbul and Cairo (Dummar, 2010, pp. 58). The people of Antep considered keeping the Aleppo route open as vital both before and after the National Independence War. Aleppo was an important settlement where the people of Antep conducted their commercial activities and where those engaged in livestock farming used as a wintering area (Enç, 2007, pp.124).

In terms of landforms, although the İslahiye, Araban, Tilbeşar, and Barak plains, as well as the Sof mountainous mass, are located within the provincial borders, the Gaziantep city and its immediate surroundings mostly correspond to a plateau area. In contrast, the landforms in Aleppo, located south of Gaziantep, are simpler. The elevation difference between the city centre and its surroundings is generally around 100 meters. Gaziantep, with an average elevation of approximately 800-900 meters (ranging from about 300 meters to 1,500 meters), serves as a transitional plateau area between the Taurus Mountain range to the north, with elevations around 3,000 meters, and the plains to the south, which range from 400 to 500 meters in elevation (Figure 1). Due to the advantages provided by its landforms, Gaziantep holds a superior position for military operations compared to Aleppo. In terms of transportation, both cities are located at the intersection of major roads that run in the north-south and east-west directions (Figure 1).

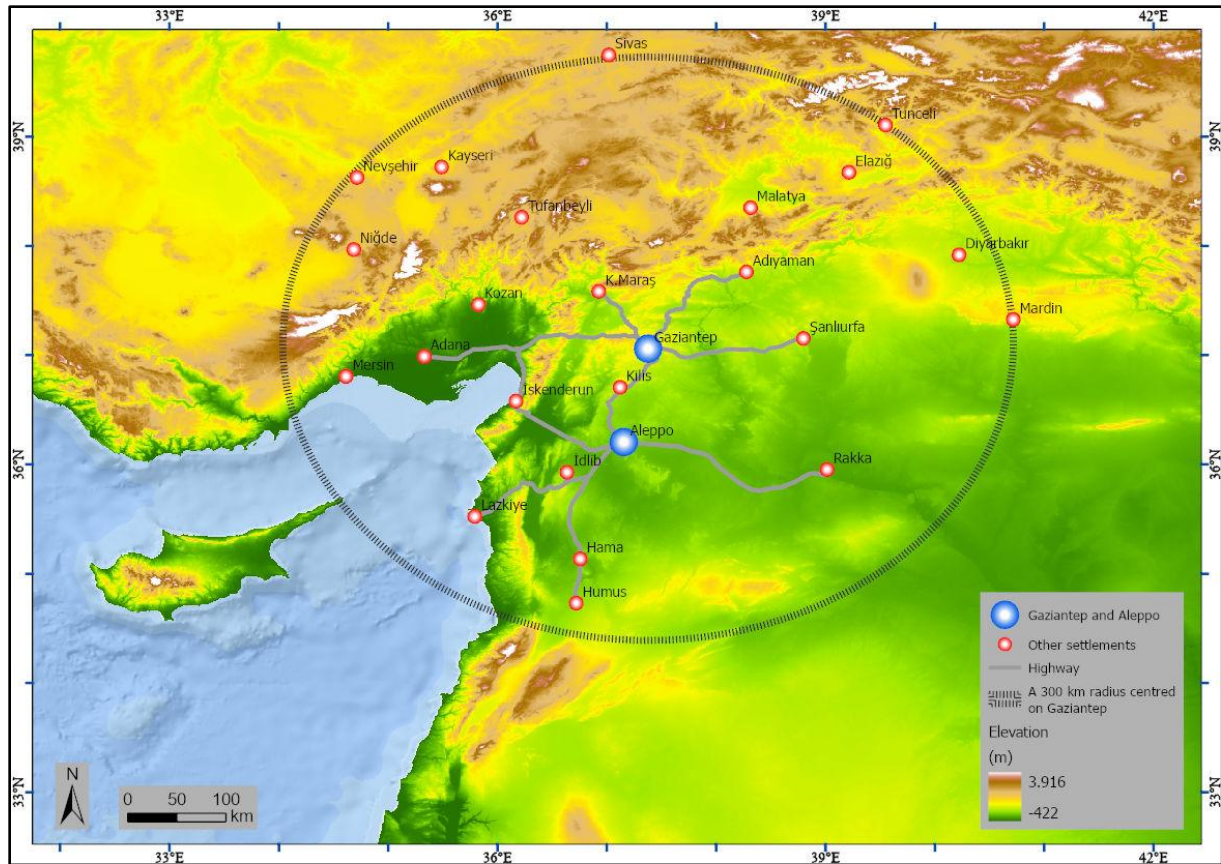

Figure 1: Location and topographic view of the research area and its surroundings

The National Independence War is divided into three fronts: eastern, western, and southern. The Southern Front, which includes the Defence of Antep, generally extends from Mersin to Mardin, with its northern boundary roughly defined by the Central and Southeastern Taurus Mountain ranges (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2009, pp. I-22).

Although it has largely lost its validity today, at that time, wars were viewed as a means of enrichment for powerful states to gain significant profits with minimal damage (Harari, 2021, pp. 163-171). Reports prepared in France and by French authors familiar with the region argued that Çukurova was more fertile than the Nile and that Cilicia had the potential to produce all the cotton France needed. Therefore, it was claimed that France could not afford to relinquish these territories (Büyükoğlu, 2012, pp. 6-7). Acting in line with its objectives, France attempted to occupy the Syria-Antep region and Cilicia. This area encompassed Çukurova, a vast and highly fertile agricultural land; Aleppo, which had become the third-largest city of the Ottoman Empire in terms of prosperity and significance; important ports of the Eastern Mediterranean such as Latakia and İskenderun; major rivers of Southwest Asia including the Euphrates, Seyhan, and Ceyhan; and significant mineral deposits like chromium and copper.

Lithological Structure of Gaziantep and its Surrounding Areas

Rocks play a significant role in shaping the Earth's surface. For instance, in areas where limestone (calcareous rock) with high solubility is found at sufficient depth and purity, karst topography is formed. In contrast, in areas composed of granite, which is a hard and durable rock, special formations called tor topography occur (Hoşgören, 2014, pp. 127-204). The difference in the durability characteristics of rocks is one of the main factors determining their areas of use. For example, the durability of limestone, which is commonly found in Gaziantep, is lower compared to basalt, which is known as "karataş." In the city, while the use of basalt in the courtyards, columns, and foundation areas of religious and commercial buildings, as well

as historical Antep mansions is increasing, limestone (havara) is used in the interior sections. These preferences are related to the different durability characteristics of the rocks.

Limestone, basalt, and alluvium are commonly found in the city of Gaziantep and its surrounding areas (Figure 2). The alluvium, formed during the Quaternary period (in younger terrains), consists of materials such as gravel, sand, silt, and clay. The term “alluvium” refers to soil or sediment deposited by rivers (URL-2). Excluding alluvium that has not yet gained the properties of rock, it can be said that the lithological structure of Gaziantep consists mainly of limestone and basalt. Sönmez (2012) states that Gaziantep and its surrounding area are predominantly made up of limestone. When examining the formation of the city’s tangible cultural heritage, the influence of limestone is predominant, with basalt also playing a partial role. Limestones were formed during the periods between the Cretaceous and Miocene. Basalts are of Upper Miocene origin (Figure 2). Due to their formation in a more recent period, basalts cover the limestones like a blanket. The observation made by Uzun (2014) confirms that beneath the basalt stones covering the surface in the Karataş settlement of Gaziantep, the limestone formation emerges due to the erosion of sloped surfaces. According to Sönmez (2016), Quaternary-aged basalts cover other formations in the Yavuzeli district and the Karataş region located south of Gaziantep city. Ardos (1992) notes that basalts are the most recent basic rocks found throughout Turkey and cover other terrains like a blanket.

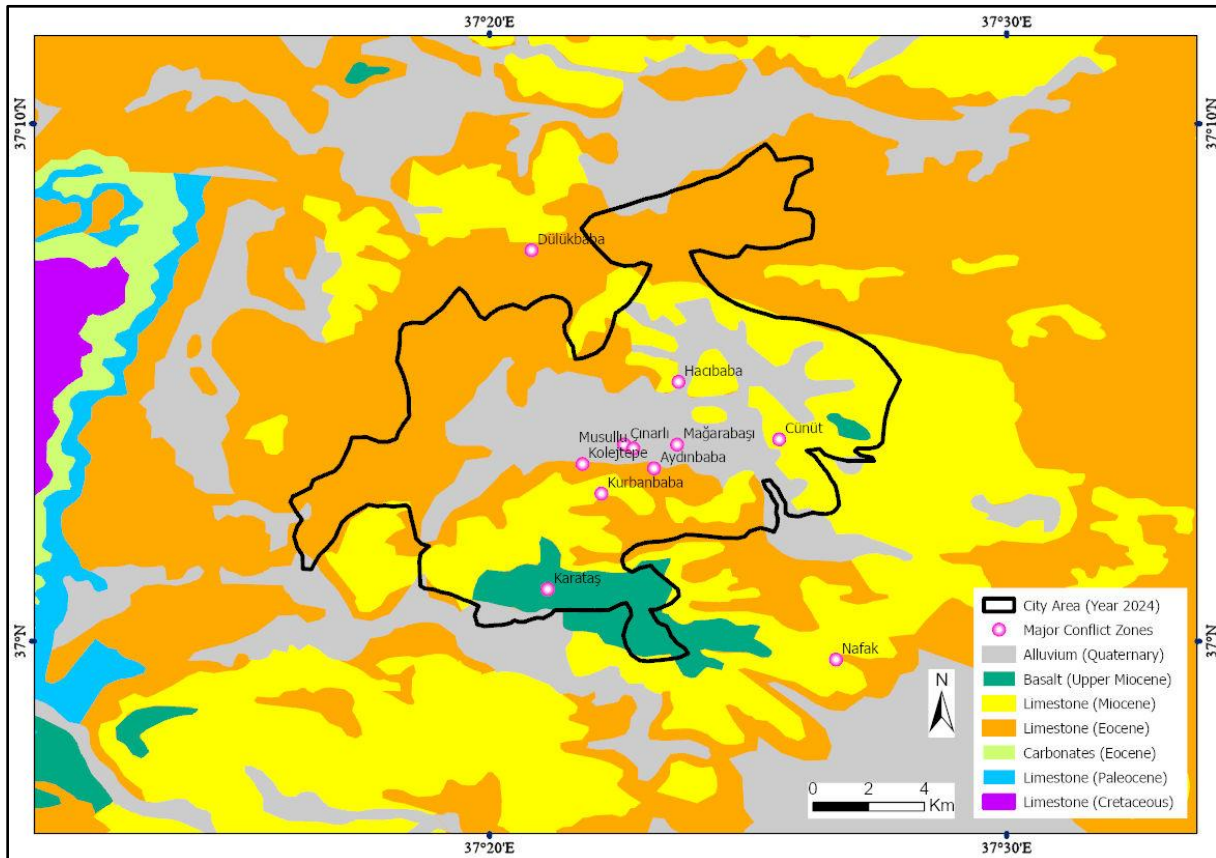

Figure 2: Lithological structure and geological formation of the city of Gaziantep and its surroundings

Source: URL-3

The lithological structure of Gaziantep and its surrounding area is predominantly composed of limestone (Figure 2). In areas where limestone is prevalent, water infiltrates underground through cracks formed by the solvent action of water, leading to the development of substantial groundwater reserves that circulate through subterranean channels (Hugget, 2015, pp. 390-391; Pekcan, 1999, pp. 5). This soft underground structure of limestone facilitates the construction of man-made water channels (O'MAG, 2012, p. 8). This characteristic of

limestone allowed for the formation of underground water channels known as livas, water wells situated in courtyards called hayat, and underground water sources open to public use, referred to as kastels³, in Gaziantep.

The Impact and Importance of the Lithological Structure on the Defence of Antep

During the Defence of Antep, intense conflicts occurred primarily along the roads leading to the north and west of the city (toward İslâhiye and Maraş), the southeast (toward Akçakoyunlu), and the southwest (toward Kilis). However, the struggles of the Kuvayı Milliye (Nationalist Forces) units along these roads were part of the city's defence, which lasted nearly a year in Antep and aimed to end the French occupation of the city (Uzun, 2014, pp. 283-284). The Defence of Antep involved both urban defence and events unfolding in the surrounding areas, with the region's lithological structure playing a significant role in the overall course of the war within the city.

The impact of the lithological structure on the Defence of Antep can be analysed from two perspectives: direct and indirect effects. The direct effect was encountered during the conflict known as the Kurbanbaba Attack in the Defence of Antep (Nureddin, 1974, pp. 61). At that time, Karataş, which surrounded the southern part of the city of Antep, was a hill that provided an advantageous position for potential attacks on plateau peaks such as Kargasekmez, Kurbanbaba, and Düztepe. The main factor that increased the importance of the Karataş region was that the French forces, aiming to control the city, occupied and positioned themselves on the southern hills. Today, the Karataş region, which forms part of the urban settlement area, is located in the southern part of the city (Figure 2). Before being opened for settlement, its surface was covered with basalt stones (Photo 1). The presence of basalt stones on the terrain reduced the mobility of military units during the land operations conducted in the form of an attack, while facilitating defence (Uzun, 2014, pp. 107). The Kurbanbaba Attack took place on May 2-3, 1920, during the Defence of Antep. The primary objective of the attack by the Kuvayı Milliye units, launched from Karataş Hill toward Kurbanbaba Hill, was to capture the Kurbanbaba-Düztepe-Mardintepe area, which held a commanding position over Kolejtepe, where French forces were stationed. The goal was to break the siege of the city and force the French troops to withdraw from Antep by encircling them. Initially, the attack was planned to take place at night. However, the rocky terrain and the presence of stone quarries made the nighttime operation difficult. As a result, despite the anticipation of heavy casualties, the decision was made to carry out a daytime attack (Nureddin, 2020, pp. 222). With the support of artillery and machine guns positioned in the stone quarries, the attack was launched at dawn, targeting the enemy (French and Armenian forces) positioned in the Kurbanbaba trenches (Ünler, 1969, pp. 57).

³The city of Gaziantep contains numerous kastels (forts), such as Pişirici Kasteli and İhsan Bey Kasteli. For detailed information see: Uçar, 2016, p. 83–94.

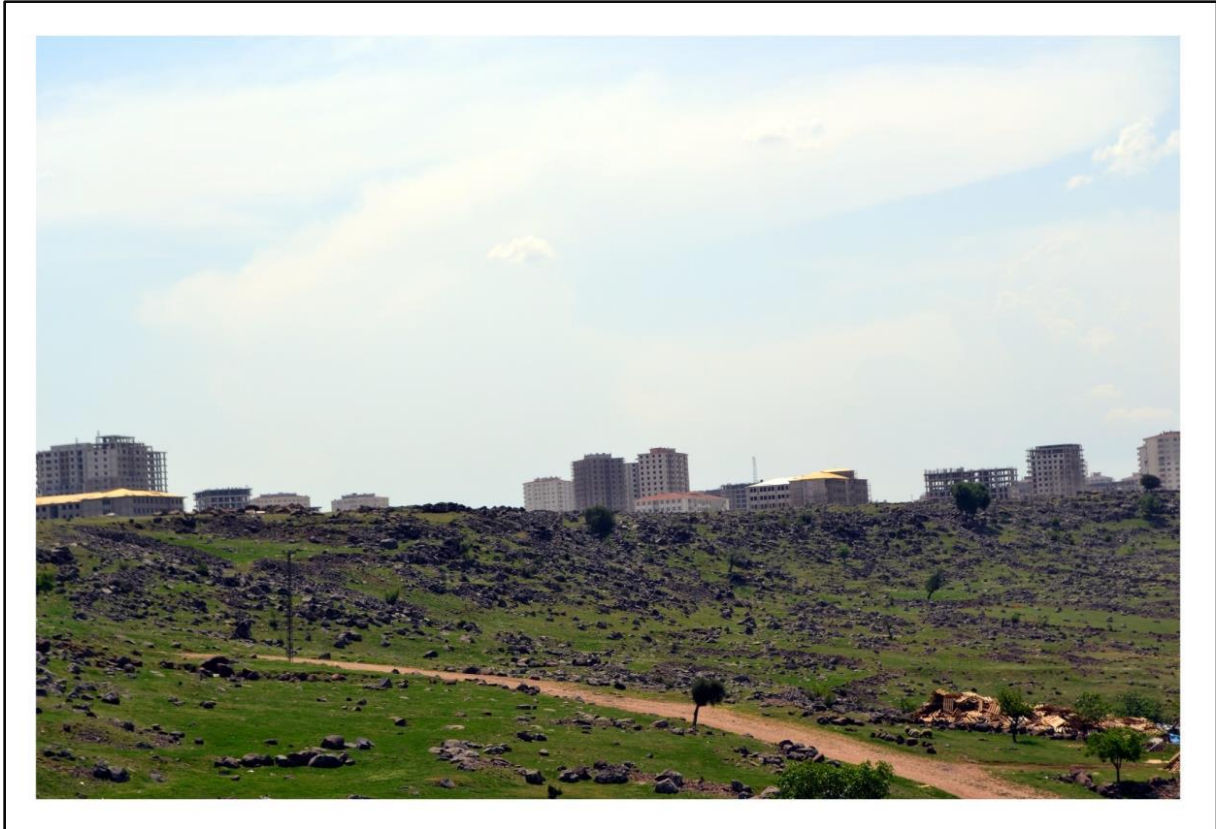

Photo 1: A view of basalt stones covering the surface of Karataş hill

Source: It is taken from Uzun (2014, p.107), with the permission of the copyright holder.

The indirect impact of the lithological structure on the Defence of Antep is evident in the use of historical Antep mansions, inns, and religious buildings (mosques and churches), as well as artificial caves and water channels, all of which were constructed using basalt and cut limestone, during the war. Some of the mansions and inns were constructed using cut limestone obtained by cutting the bedrock beneath the structure. The ground from which the stone was taken served as a quarry for these buildings, and after the construction, these quarries were referred to as caves by the local people.⁴ These structures, formed of limestone, served as shelters for people seeking protection during the war (Üzel, 1952, pp. 37). Ünler (1969) states that during the French bombardment of the city, some families took refuge in the caves beneath their mansions. Those who did not have caves under their homes, as well as those whose houses were destroyed by French artillery, sought shelter in the caves beneath Karanlık Bedesten, Yenihan, İki Kapılı Han, and Emirali Han.

⁴ Today, beneath some inns and mansions, there are old stone quarries, commonly referred to as caves by the locals (Photo 2).

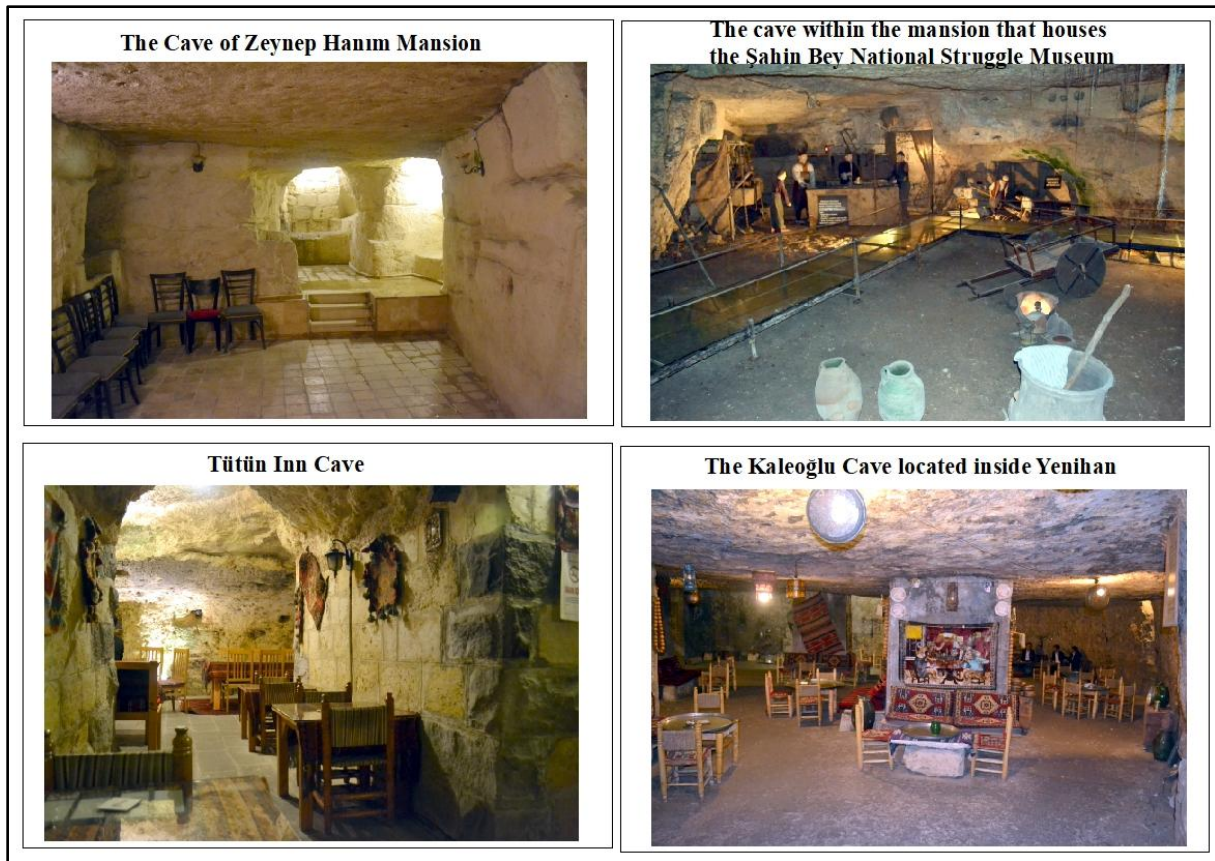

Photo 2: Examples of caves located in the lower parts of inns and mansions

Despite the extensive destruction of the city due to the bombardment, the people of Antep managed to survive partially thanks to these caves and continued the city's defence under harsh conditions. However, during the war these places not only met the population's need for security, but also gave rise to some undesirable consequences resulting from their prolonged use. The caves, which were among the primary shelters for the people of Antep in the ruined city, were unhealthy structures that did not receive direct sunlight and had high humidity levels. Various diseases spread over time among the people forced to live in these unsanitary structures. This became one of the factors which weakened the morale and resilience of the population during the war. Nurettin (2020) states that people, horrified by the destruction and casualties caused by heavy bombardment, crowded into the damp, foul-smelling underground stone quarries. These poorly ventilated, sunless spaces led to the outbreak of illnesses, particularly among women, children, and the elderly, who were forced to stay there for long periods.

The limestone, locally known as “keymıh (keymık)” and “havara,” extracted from the ground floors of inns and mansions as well as from nearby stone quarries, along with basalt stones brought from around Karataş Hill, were used as the primary construction materials for historical Antep mansions, inns, baths, mosques, churches, and bazaars within the city (Photo 3). Sönmez (2012) states that the limestone and basalt found in Gaziantep and its surroundings had a positive impact on the city's architecture, enabling the construction of durable houses and contributing to the permanent settlements.

The inns, mosques, churches, and mansions, which were solidly constructed using limestone and basalt stone significantly affected the process and outcome of the Antep Defence. Conversely, in Maraş and Haçin (Saimbeyli), the extensive use of wooden materials in buildings made them susceptible to fires, especially during arson attacks amidst the conflicts

on the Southern Front of the National Independence War (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 2009, pp. 100-218). Similar arson attacks were attempted in the city of Antep, aiming to set houses on fire (Ünler, 1969, pp. 57-89). However, the extensive use of limestone and basalt stone in the construction of Antep's architectural structures was the key factor in preventing such a disaster.

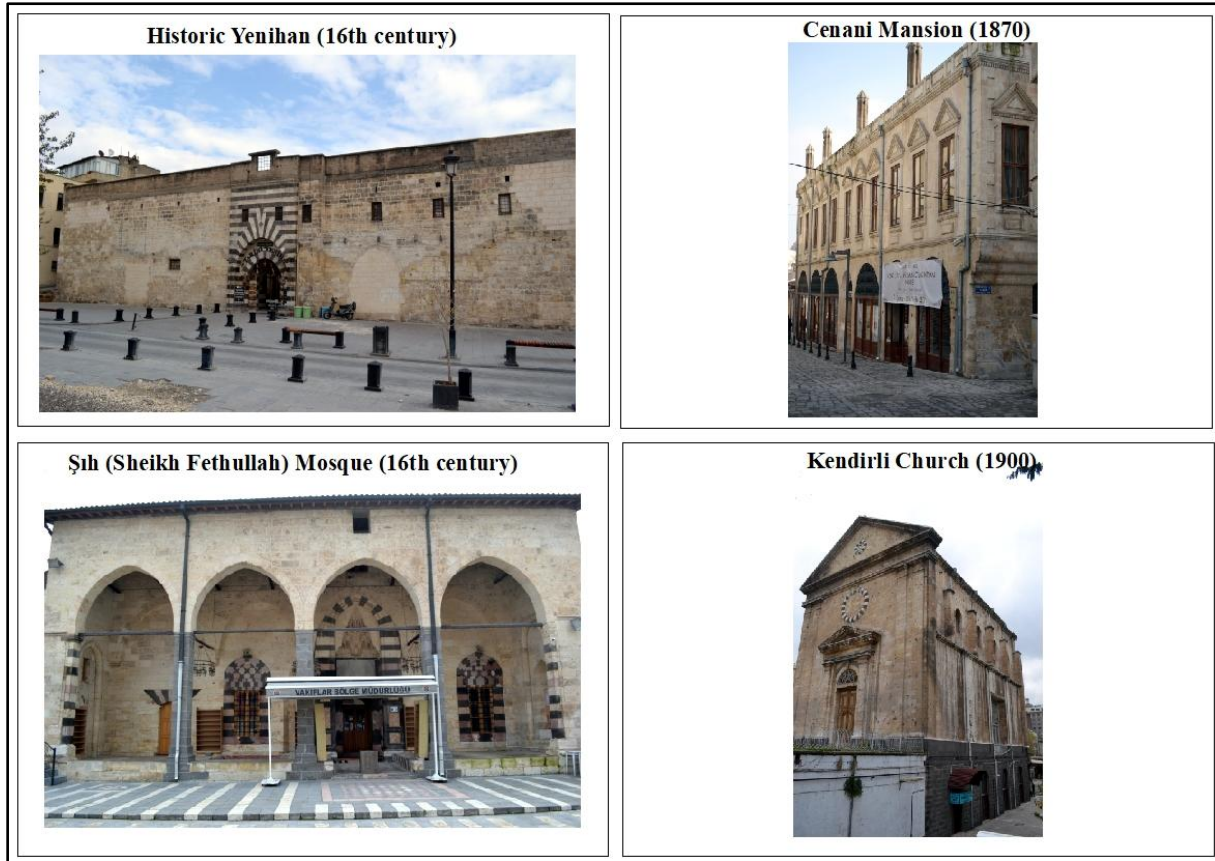

Photo 3: Examples of historical structures built using limestone and basalt stone

During the Antep Defence, there was a need for structures both inside and outside the city to accommodate the Kuvayı Milliye forces and facilitate their defence efforts. Sam Han was likely used on the Maraş road, where clashes outside the city were relatively limited (Uzun, 2014, pp. 95). On the Kilis road, the mansion used by Kuvayı Milliye commander Polat Bey and his unit in Cercik (Polatbey) village, as well as the mansion used by Kuvayı Milliye commander Şahin Bey in Çapalı village, served as headquarters (Uzun, 2014, pp. 47-55). These mansions were the private property of village aghas and were allocated by them for the use of Kuvayı Milliye units. On the Akçakoyunlu road, another location in the south of Antep where clashes took place, the school building in Yona (Çaybeyi) village was used by Kuvayı Milliye forces for shelter (Ünler, 1969, pp. 36). Within the city, inns were among the key locations used by the Kuvayı Milliye forces. They functioned as armour and supply depots, prisons, headquarters, and stables for the horses used by the units. In other words, the inns were multi-functional structures. Anadolu Inn and Kürkçü Inn were used as headquarters, Belediye (Shire) Inn and Millet Inn functioned as prisons. Although no longer existing, Sabun Inn was utilized as a workshop where the people of Antep produced weapons (Enç, 2007, pp. 79; Nurettin, 2020, pp. 69-121; Ünler, 1969, pp. 117-129).

Another building in the city, constructed using cut limestone and basalt, is the American College. According to Abadi (1959), the college consisted of many buildings, including the school and dormitories, and its surroundings were enclosed by a high stone wall (Enç, 2007,

pp. 125). Due to its advantageous location on one of the plateau hills in the western part of the city, the American College was protected and used as a headquarters by the occupying forces, including British and French troops. During the 10-month period between April 1, 1920, and February 8, 1921, when clashes occurred within the city, historical Antep houses, mosques, and inns suffered significant damage. According to Abadi (1959), the appearance of the city after the war was as follows: *“The town’s atmosphere changed due to the ongoing battles. There was neither a tree nor a recreational area left. The American College was riddled with artillery shells, the Turkish hospital was destroyed, and Türktepe had turned into a heap of ruins. The only remaining structures were the American Hospital and a few Armenian neighbourhoods.”* Therefore, the remaining architectural structures have been described as “veteran buildings” (Bozgeyik, 1996, pp. 73). As can be understood from the given information, the city’s defence resulted in significant destruction. The rubble from the demolished structures was used as barricades in many places, particularly at the Çınarlı and Balıklı fronts, serving as trenches. Especially at the Çınarlı Front, this increased the defensive capability of the Kuvayı Milliye units and was one of the key factors in the failure of the French forces’ attempts to capture the city (Nurettin, 2020, pp. 180-185; Ünler, 1969, pp. 89-92; Üzel, 1952, pp. 177-178).

The Defence of Antep began on April 1, 1920, and ended on February 8, 1921 (Ünler, 1969, pp. 48; Üzel, 1952, pp. 314). On August 11, 1920, French forces fully occupied the hills surrounding Antep, severely restricting the inhabitants’ communication with the outside world. The subsequent looting of nearby villages by the French subjected the people of Antep to months of starvation. The people of Antep found ways to survive despite severe shortages: they addressed the lack of weapons by establishing a weapons factory, converted mosques and houses into hospitals due to the absence of medical facilities, and sought refuge in caves to protect themselves from French bombardment. However, they could not find a solution to starvation and were ultimately forced to surrender (Abadi, 1959, pp. 100-101; Pamuk, 2019, pp. 305; Uzun, 2014, pp. 153; Ünler, 1969, pp. 152). Nevertheless, due in part to the city’s lithological structure, they never experienced a shortage of drinking or utility water throughout the war.

Discussion and Conclusion

As understood from the examples in the text, lithological structure is one of the factors that must be taken into account when forming fortifications such as trenches, entrenchments, tunnels, caves; when determining an army’s mobility; when drinking water for the force must be supplied from underground; when increasing the effectiveness and performance of military equipment and ordnance; when selecting landing or disembarkation locations for military units; and when keeping military vehicles and weapons on target.

There are numerous foreign references indicating that lithological structure, which is primarily the subject of studies in geography and geology, has been used in military operations carried out since World War I. However, the studies conducted by the geographers on battlefields in Turkey are limited. Due to the many significant battles that have taken place throughout history in Anatolia, Turkey has a rich heritage that is worthy of research. A detailed examination of this heritage and its potential transformation into a cultural-economic value requires scientific research approaches that tackle the topic from various perspectives. The study is significant in that it addresses an issue that, despite its impact on wars, has been neglected by geographers in Turkey.

The Defence of Antep is one of the battles where the influence of lithological structure is most prominently evident. The lithological structure played a crucial role in the formation of artificial caves used as shelters by the people of Antep during the war and in preventing water shortages throughout the conflict. It enabled the construction of architectural structures used for

shelter by the Nationalist Forces and hampered the burning of buildings through arson and the French capture of the city as well as allowing the use of destroyed architectural structures as bunkers.

The lithological structure is one of the key factors that have allowed architectural structures (such as mansions, inns, religious buildings, artificial caves, etc.) described as “Veteran Buildings” by Bozgeyik (1996) to survive to this day and be restored following their original form. These structures, bearing traces of the Defence of Antep, hold significance not only in social life and the economic sphere but also in the context of the development of collective memory and national identity. The preservation and sustainable use of these values will contribute to the urban identity of a settlement with the title of “veteran city.”

Wars are events that require multidimensional evaluation. The lithological structure, which we observed to change the course of the war and increase the chances of survival despite all odds during the Defence of Antep, is of great importance, especially in terms of homeland defence, and should be evaluated in a multidimensional way. Therefore, there is a need for new geographical studies that approach the topic with a holistic perspective and analyse the space from various angles.

Acknowledgement

I would like to express my gratitude to Prof. Dr. Serhat Zaman, Prof. Dr. Ali Yiğit, Prof. Dr. M. Emin Sönmez, and Özlem Gümüş for their contributions to this study.

References

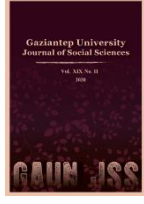
- Abadi, M. (1959). *Türk Verdünü Gaziantep*. (Ünler, A.N., Yener, Ş.S. ve Aksoy, Ö.A. Çev.). Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları.
- Alaeddinoğlu, F., Aliagaoglu, A. (2007). Savaş alanları turizmüne tipik bir örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18 (2), 215-225.
- Alşan, S., Bayer, D. (2021). Değişen savaş tanımı ışığında 1990-2008 yılları arasında Türkiye’de seferberlik uygulamalarının esasları ve hukuki dayanağı. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (1), 205-231.
- Ardos, M. (1992). *Türkiye’de kuaterner jeomorfolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Aslan, M.Y. (2008). Savaş hukukunun temel prensipleri. *TBB Dergisi*, (79), 235-274.
- Barlas, U. (2004). *Gaziantep tıp tarihi ve kültür tarihi araştırmaları*. İstanbul: Hilmi Barlas Eğitim Vakfı Yayınları.
- Bozgeyik, B. (1996). *Her yönüyle Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Şehitkâmil Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları 4.
- Büyükoğlu, Y. (2012). *Milli mücadele döneminde Güneydoğu Anadolu*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Clausewitz, C.V. (1989). *On war*. New Jersey: Princeton University Press.
- Collins, J. M. (1998). *Military geography for professionals and the public*. Washington: National Defense University Press.
- Doğaner, S. (2006). Savaş ve turizm: Troya ve Gelibolu savaş alanları. *Türk Coğrafya Dergisi*, (46), 1-21.
- Davies, A. (1946). Geographical factors in the invasion and battle of Normandy. *Geographical Review*, 36 (4), 613-631.
- Doyle P., Bennett, M. R. (1999). Military geography: The influence of terrain in the Outcome of the Gallipoli Campaign, 1915. *The Geographical Journal*, 165 (1), 12-36.
- Dummar, J.P. (2010). *Art And history*. Florence: Printed by Casa Editrice Bonechi.

- Ekinci, D., Karabayır S., Doğaner, S. (2015). IV. Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu. Bahadır, M vd. (Ed.) *Jeomorfolojik Özelliklerin Askeri Strateji ve Harp Sanatı Üzerindeki Etkileri* (s.418-440) Samsun: Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- Enç, M. (2007). *Selamlık sohbetleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları.
- Gözübüyük, A. (2022). *Geçmişten günümüze Arap-İsrail savaşları ve sorunlu bölgeler*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Gregory, H. E. (1918). *Military geology and topography*. New Haven: Yale University Press.
- Güngör, A. (2010). *Kurtuluş Savaşı alanlarının turizm coğrafyası*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Güven, E. (2020). *Coğrafi faktörler ile savaşlar arasındaki ilişki: Çanakkale Savaşı örneği*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Harari, Y. N. (2021). *21. yüzyıl için 21 ders*. (Siral, S. Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap Yayınları.
- Hoşgören, M.Y. (2014). *Jeomorfoloji terimleri sözlüğü*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Huggett, R.J. (2015). *Jeomorfolojinin temelleri*. (Doğan, U. Çev. Ed.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Johnson, D.W. (1921). *Battlefields of the World War*. New York: Oxford University Press.
- Keskin, F. (1998). *Uluslararası hukukta kuvvet kullanma: savaş, karışma ve Birleşmiş Milletler*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Kolodziejczak, M.E. (2018). Definitions and legal aspects of the term war and the related terms. *Roczniki Nauk Prawnych*, XXVIII (4), 39-50. <http://dx.doi.org/10.18290/rnp.2018.28.4-3en>
- Kuşcu, Ö.E., Kapan, K. (2022). TÜCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumu. Türkoğlu, N vd. (Ed.) *Askeri coğrafyada jeostratejik koşulların mekânsal kullanımı* (s. 439-454). Ankara: Ankara Üniversitesi TÜCAUM Yayınları.
- Lohman, A. D., Flint, C. (2010). The geography of insurgency. *Geography Compass*, 4 (8), 1154-1166. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2010.00361.x>
- Nureddin, L. M. (1974). *Gaziantep Müdafaası*. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür Yayınları.
- Nurettin, L.M. (2020). *Bağımsızlık sevgisinin sembolü Gaziantep Savunması*. Gaziantep: Şehitkâmil Belediyesi Kültür Yayınları 23.
- O'MAG (Obruk Mağara Araştırma Grubu). (2012). *Gaziantep yeraltı yapıları envanteri raporu*. <https://www.researchgate.net/profile/Ali-Yamac>
- Öksüz, M. (2023). *Coğrafi bilginin meydan muharebelerindeki rolü: Sakarya Meydan Muharebesi örneği*. (Yüksek lisans tezi). ProQuest Dissertations and Theses Global. (<https://www.proquest.com/docview/2932618505/C24E5022307041B6PQ/1?accountid=17219&sourcetype=Dissertations%20&%20Theses>)
- Pamuk, B. (2019). *Antep Savunması kronolojisi*. Gaziantep: Şehitkâmil Belediyesi Kültür Yayınları.
- Pekcan, N. (1999). *Karst jeomorfolojisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Sevcan, K. (2022). Savaşın çocuklar üzerindeki etkisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 25 (1), 3-4. <https://doi.org/10.5505/kpd.2022.03323>
- Sokullu, E.C. (2019). Savaş türleri. *Uluslararası İlişkiler Konseyi*, (22), 1-12. <https://trguvenlikportali.com/arastirma-2/guvenlik-yazilari/page/4/>
- Smith, J.S.C. (1964). Military Applications of Geology. *Transactions of the Kansas Academy of Science*, 67 (2), 311-336.
- Sönmez, M.E. (2012). *Yerleşme yeri seçimi ve alansal gelişimi açısından Gaziantep*. Malatya: Özserhat Yayıncılık.

- Sönmez, M.E. (2016). *Gaziantep coğrafyası*. Özusu, E. (Ed.). *Şehr-i Ayntab-ı Cihan Gaziantep* (1. Baskı, s. 46-60). Gaziantep: TC Gaziantep Valiliği Yayını.
- T.C. Genelkurmay Başkanlığı. (2009). *Türk İstiklal Harbi (TİH) güney cephesi IV*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Tümerdem, İ.H. (1946). *Türkiye süel coğrafyası*. Ankara: Yedek Subay Okulu Matbaası.
- Uçar, M. (2016). Gaziantep tarihi su sistemi ve su yapıları. *METU journal of the faculty of architecture*, 33 (2), 73-100. <https://jfa.arch.metu.edu.tr/en/issue/33-2>
- Uzun, E. (2014). *Savaş alanları turizmi üzerine coğrafi bir değerlendirme: Antep Savunması örneği*. (Doktora tezi). YÖK Tez Merkezi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Uzun, E., Doğan Uzun, P. (2019). Antep Savunması'nın Gaziantep ili yerleşme adları üzerindeki etkisi ve bu etkinin coğrafi bilgi sistemleri tabanlı mekânsal analizi. *Türk Coğrafya Dergisi*, (72), 7-12. <https://doi.org/10.17211/tcd.493224>
- Uzun, E., Zaman, S. (2020). Savaş alanları turizminin bir çekiciliği olarak Antep Savunması mirası: potansiyeli ve Gaziantep turizmi açısından önemi üzerine coğrafi bir değerlendirme. *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9 (2), 919-940.
- Ünler, A. N. (1969). *Türk'ün Kurtuluş Savaşı'nda Gaziantep Savunması*. İstanbul: Kardeşler Matbaacılık.
- Üzel, S. (1952). *Gaziantep Savaşının iç yüzü*. Ankara: Doğu O. Matbaası.
- Varlık, A. B. (2013). Savaşı tanımlamak: terminolojik bir yaklaşım. *Avrasya Terim Dergisi*, 1 (2), 114-130.
- Yalçinkaya, H. (2006). Özel askeri sektörün oluşumu ve savaşların özelleşmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (3), 247-277.
- Zecevic, M., & Jungwirth, E. (2007). The influence of geology on battlefield terrain and it's affects on military operations in mountains and karst regions: examples from WW1 and Afghanistan. *RGNZ (Rudarsko-geološko-naftni zbornik)*, (19), 57-66. <https://hrcak.srce.hr/19293>

Internet Sources

- URL-1: Accessed on September 4, 2023, <https://researchcentre.army.gov.au/library/land-power-forum/what-war-defining-war-conflict-and-competition>.
- URL-2: Accessed on October 15, 2023, <https://www.newworldencyclopedia.org>.
- URL-3: Accessed on August, 2023, <http://yerbilimleri.mta.gov.tr/anasayfa.aspx>.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1606135

Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirlerinde Adalet Duygusu

Sense of Justice in Mehmet Emin Yurdakul's Poems

Ahmet İhsan KAYA^{a*}

^a Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5031-8226

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Aralık 2024

Kabul tarihi: 11 Temmuz 2025

Anahtar Kelimeler:

Şiir,

Mehmet Emin Yurdakul,

Adalet.

ÖZ

Mehmet Emin Yurdakul, Osmanlı Devleti'nin son devrine şahit olmuş, Anadolu'yu ve Anadolu insanını yakından tanıma fırsatı yakalamış bir şairdir. Ona göre şiir güzellikleri dillendirmekle beraber, yaşamın gerçeklerini de anlatmalıdır. Zira onun daha çok elemelerin, acıların ve çaresizliklerin yer aldığı şiirleri kaleme aldığı görülür. Yaşamı boyunca milli bir duruş sergileyen Yurdakul, sanatı bir araç olarak görmüş, eserlerinde de halkın günlük yaşamına fazlaca yer vermiştir. Sanatını toplumuna feda eden her şair gibi o da şiir evrenini cemiyetin aksayan yönleri ve problemleriyle şekillendirmiştir. Şair, özlediği erdemli bir dünyanın özelliklerini sanat ve edebiyat aracılığıyla insanlara aktarmayı amaçlar. Bu nedenle yaşamın gerçeklerine dair iyi veya kötü diye atfedilen konulara değinmeden edememiş ve şiirlerinde toplumsal sorunları dramatik sahnelerle dile getirmiştir. Yurdakul bu sahnelerde yer alan sorunların sebebini cemiyet yaşamında hayat bulamayan adalet anlayışına bağlar. Yurdakul'un şiirlerinin bu yönüyle değerlendirmeye muhtaç olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Mehmet Emin Yurdakul'un şiirlerinde adalet konusunun nasıl ele alındığı üzerinde durulmuştur. Şair, eserlerin genelinde bu konuya yer verilmiş olsa da söz konusu bu çalışmada, Bırak Beni Haykırırım, Dua, Anadolu, Zavallılar, Kaynana ile Damat, Ana ile Kızı, Halk adlı şiirleri incelemeye tabi tutulmuştur. Nitel araştırmanın temel alındığı çalışmada, veri değerlendirmelerinden doküman analizi bağlamında içerik ve tematik analiz yöntemlerine başvurulmuştur.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 23, 2024

Accepted: July 11, 2025

Keywords:

Poem,

Mehmet Emin Yurdakul,

Justice.

ABSTRACT

Mehmet Emin Yurdakul is a poet who witnessed the last period of the Ottoman Empire and had the opportunity to get to know Anatolia and its people closely. According to him, while poetry expresses the beauties, it should also tell the realities of life. Because it is seen that he mostly wrote poems about sorrows, pain and despair. Yurdakul, who displayed a national stance throughout his life, saw art as a tool and included the daily life of the people in his works. Like every poet who sacrifices his art for his society, he shaped his poetic universe with the shortcomings and problems of society. The poet aims to convey the characteristics of a virtuous world he longs for to people through art and literature. For this reason, he could not help but touch upon the issues attributed to the realities of life as good or bad, and expressed social problems with dramatic scenes in his poems. Yurdakul attributes the reason for the problems in these scenes to the understanding of justice that cannot be found in social life. It can be said that Yurdakul's poems need to be evaluated from this aspect. This study focuses on how the issue of justice is handled in Mehmet Emin Yurdakul's poems. Although this subject is included in the poet's works in general, in this study, his poems called Bırak Beni Haykırırım, Dua, Anadolu, Zavallılar, Kaynana ile Damat, Ana ile Kızı, Halk have been examined. In the study based on qualitative research, content and thematic analysis methods were used in the context of document analysis from data evaluations.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ikaya@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Human beings, as social beings, must comply with a series of written and moral rules in order to live a peaceful life. It is seen that the foundation of both legal and moral rules is built on the concept of justice. Because there is a serious relationship between orderly social life and justice. One of the important elements affecting the life of society is art and literature. Moral rules and art/literature have been evaluated together throughout history because they deal with virtue. An artist, who is a member of society, tries to capture aesthetics as much as possible and reflect this as a visual, auditory and mental feast in his works, without neglecting ethical values. From this perspective, it is seen that art/literature and ethics are an inseparable whole. It can be said that literature, compared to other branches of art, deals more with the good and bad issues of life and is effective in the resonance of moral values in society.

In poetry, which is one of the literary genres, aesthetics and emotional intensity are at the forefront. Therefore, the longing for a world where universal values find life and they are not experienced can be built more readably through poems. These natural artists, wars against humans and humanity, gaining their freedom, facts and literary events that shape periods and eras are passed down through generations.

Works of art cannot be considered independently of the period and author in which they were written, and every work definitely bears traces of these two elements. This study has been prepared on the poems of Mehmet Emin Yurdakul, one of the poets of the National Literature Period (1911-1923). Yurdakul is one of the poets who lived in the last period of the Ottoman Empire. He was an intellectual who witnessed the Balkan and World War I and deeply felt the pain of war. According to Yurdakul, who also knew Anatolia and the Anatolian people closely, poems express beauty. However, poems should also tell the realities of life. For this reason, the poet took his place among the poets who sacrificed their views and art to the society as a period of consciousness. It is seen that his poems mostly include sorrows, pains and helplessness. It is seen that Yurdakul, who displayed a national stance throughout his life, gives much space to the daily lives of the people in his works. It can be said that his poetic universe, like every poet who deals with social issues, is shaped around the problematic aspects and problems of the society.

The poet, who aims to convey a virtuous world to his readers in his poems, tries to express social problems with dramatic scenes in his works. He attributes all the pain experienced to the fact that societies are moving away from the understanding of justice. For this reason, it is seen that Yurdakul uses the concept of justice a lot in his poems. It can be said that the poems in question need to be evaluated from this aspect.

This research aims to examine the poems of Mehmet Emin Yurdakul, one of the poets who was active in the National Literature period of Turkish literature, from a thematic perspective. This study focused on how he included the concept of justice in these poems. In the study, which is based on qualitative research, content and thematic analysis methods were used in the context of document analysis in data evaluations.

The study was carried out in two stages; first, the data was obtained by literature review and the theoretical framework related to the study topic was prepared. Then, the previously determined poems in Fevziye Abdullah Tansel's Mehmet Emin Yurdaku's Works 1 Poems book were analyzed.

Yurdakul included the theme of justice in many of his poems. However, in this study, the analyses were carried out on the determined poems -Bırakın Beni Haykırayım, Dua, Anadolu, Zavallılar, Kaynana ile Damat, Ana ile Kızı, Halk.

Yurdakul narrates the drama and desperation experienced by the people after the war in a broad social context in his poems. For this reason, it is seen that the poet's poetic universe includes the concepts of right and justice a lot. The poet always refers to injustice as the basis of the suffering experienced. He also looks for injustice in individuals and institution managers who abuse their power. Yurdakul always stands by the oppressed in his poems. However, he exhibits a rather weak attitude in terms of getting to the root of the problems and producing solutions. Except for a few poems such as "Let Me Shout", he cannot take a clear stance against the oppressor as much as he does against the oppressed. Because it is seen that the characters in the poems are chosen from passive types who cannot resist the oppressor. The punishments of those who oppress the people are left to God. He emphasizes that poets are an effective force in solving their problems and in the return of nations to their own culture and history.

For new research, Yurdakul's poems present a structure open to evaluation in terms of different subjects and themes. In addition, it can be said that intertextual studies can be conducted on the poems, and the texts are also suitable for interdisciplinary studies based on sociology and psychology.

Giriş

Hareketsiz Farklı özellikleri nedeniyle insanoğlu, homo sapiens (bilen), homo faber (alet yapan), homo economicus (iktisadi-ekonomik düşünen) ve homo socius (sosyal varlık) gibi isimlerle nitelendirilmiştir. Eşrefi mahlûkat olarak da adlandırılan insan, bilip eylemesi, etkin ve sosyal oluşu yönüyle diğer canlılardan oldukça farklı ve güçlüdür (Cevizci, 2008, s. 2). Gücünü daha çok sosyal bir varlık oluşuna borçludur. Onun sosyal oluşu beraberinde bir dizi yasa/yönetmelik ve ahlaki değerler gibi yazılı/sözlü kurallara uymasını da gerekli kılmaktadır. Bunlardan ahlaki kuralların daha kapsayıcı olduğu söylenebilir. Ahlak, iyi ve kötünün, doğru ve yanlışın bir sisteme bağlanması olarak tanımlanmıştır. Toplumsal yaşamda güçlü tesiri olan ahlaki meselelerden adalet ve merhamet duygusu toplumun huzurunu oluşturan önemli unsurlardandır.

Ahlaki kuralların temelinde yer alan iyi ve kötülük kavramı sistematik olarak ele alındığında hak, hukuk, adalet, emek gibi mefhumlar devreye girer. Bu kavramlar söz konusu olunca durum evrensel bir boyut kazanır (Kılıç, 1996, s. 2). İnsan yaşamında etkili olan bir diğer evrensel boyutu olan unsur da sanat ve edebiyattır. Ahlaki değerler veya ahlaki kurallar ile sanat ve edebiyat, erdemi ve değerleri konu edindikleri için tarih boyunca birlikte değerlendirilmiştir. Uğraş alanları açısından etik/ahlaki kurallar, “‘eylem’, ‘en yüksek iyi’, ‘mutluluk’ ve ‘erdem’ler...; estetik ise, ‘doğru’, ‘güzel’, ‘iyi’, ‘yüce’ gibi” kavramları sorgular (Demircioğlu, 2009). Sanatın merkezinde, her biri kapsamlı araştırmalara konu olan, sanat, sanatçı ve eser kavramları yer alır. Bu üç sacayağından birini oluşturan sanatçı, eserini oluştururken etik değerleri ihmal etmeden, estetiği olabildiğince yakalama ve bunu eserlerinde görsel, işitsel ve zihni bir şölen olarak yansıtmaya çalışır. Çünkü sanatın kendisi ve sanat eserleri insan için vardır. Estetik değerlerden yoksun bir eser nasıl “sanat” olarak kabul edilmiyorsa temel etik değerlerden mahrum olan eserleri de “saygın ve değerli bir sanat yapıtı” olarak görmek mümkün değildir (Özturan, 2004). Bu açıdan bakıldığında sanat ile etiğin ayrılmaz bir bütün olduğu söylenebilir.

Sanat dallarından edebiyatın etik ile daha derin bir ilişki içinde olduğu söylenebilir. Ancak şu unutulmamalıdır ki “estetik bir yargı, bir ahlak yargısı değildir. Bir sanat eserinin değeri de onu seyreden, dinleyen veya okuyan insanın ahlakının düzeltilmesinde veya iyileştirilmesinde yatmaz” (Arslan, 2002, s. 210). Hâl böyle olsa da sanat ve edebiyat, yaşamın iyi ve kötü meseleleriyle de uğraşır. Yani hem etik hem de edebiyat bir yönüyle hakikatin peşinde olup onu açığa çıkarmaya çalışan iki önemli unsur olarak bilinir.

Birçok işlevi bulunan edebiyat, tüm yönleriyle insanı insana tanıtırken etik/ahlaki kavrayışları daha evrensel, daha kapsamlı, daha somut bir hâle getirmeyi de ihmal etmez. Yani etik anlayış ve ahlaki değerlerin toplumda yankı bulmasında etkili olur. Nihayetinde etik, insan ve toplumla bütünleşebilmek için kendisinden daha etkili bir söylem türü olarak kabul edilen edebiyata ihtiyaç duyar (Erkan, 2015). Bu konuda Kuçuradi, yaşamımızda eksik kalan şeyleri giderebileceğimiz ve tehlikeleri dengeleyebilmemizi sağlayan başka bir kaynağın da yazın yapıtları roman, öykü ve oyunlar olduğunu söyler (Kuçuradi, 2006, s. 4). Bu konuda Hegel de şiirin önemine vurgu yapar. Ona “göre, şiir insan varlığına sıkı sıkıya bağlıdır, onsuz hemen hemen olamaz” (Bozkurt, 1984, s. 169). Hegel, bu görüşüyle şiirin estetik boyutuyla birlikte anlam boyutuna da göndermelerde bulunur.

Duygu yoğunluğu ön planda olan şairler eserlerini kaleme alırken dizeler duyarlılığa dönüşür. “İnsanlık için mutluluk, demokrasi, eşitlik, özgürlük, kardeşlik duyguları taşıyan, acıların yaşanmadığı bir dünya özlemi, şiirsel söylem içinde estetiksel olarak dile” getirilir. “Şiir, gerçekten şiirse, yüklendiği şeyi estetik olarak dönüştürür, yapısı içinde eritir. Bu noktada, acıları “dil”e taşımak ahlaki sorumluluktur” (Ada, 2009, s. 17). Dünyada yaşanan acı

ve kötülöklere bigâne kalmanın etik olmadığı söylenebilir. Zira sanatçılar, insanı ve insanlığı etkileyen olaylara duyarsız kalmaz ve onu nesillere aktarmak ister. Zira tarihin unutulmayan savaş sahneleri, özgürlük mücadeleleri, dönem ve devirleri şekillendiren olgu ve olaylar **edebî** eserlerde yer almasaydı yaşanan şeyler hatıralardan silinir; geçmişle ilgili değerler de ehemmiyetini kaybedip yok olurdu. Edebiyat, toplumun ortak bilinci, acı ve sevinçlerinin nesillere aktarımında etkili bir araçtır.

Yaşamın anlatıldığı her eser, yazarının hayal ve fikir süzgecinden damıtılarak inşa edilir. Bu süreçte sanatçı, estetiğı yakalama uğruna, etik değerleri ihmal edip insan gerçekliğini ötelememeli bireye, etik değerlere ve insanlığa saygı duymalıdır. Var olan tüm şiirlerin toplumsal konulara ve etik değerlere değindiğini söylemek zordur. Zira Türk şiirinde Ahmet Haşim ve İkinci Yeni şairleri, eserlerinde estetik kaygıyı; Ahmet Mithat gibi yazarlar ve Mehmet Akif Ersoy gibi şairler de toplumsal konuları ön plana çıkarmıştır.

İçinde bulunduğu zamanı, Ziya Gökalp gibi, şuur devri olarak görüp sanatını topluma feda eden şairlerden biri de Mehmet Emin Yurdakul'dur. O, Balkan ve I. Dünya Savaşlarını yaşayan ve savaşın acılarını derinden hisseden bir aydındır. Toplumun dramatik sahnelerini dile getiren Yurdakul'un şiirlerinde ahlaki değerlerden adalet mefhumuna sıkça yer verdiği görülür.

Mehmet Emin Yurdakul Hakkında

Mehmet Emin Yurdakul, olaylar karşısındaki duruşu ve üslubuyla Türk edebiyatında kendine has bir yeri olan şairlerdendir. Vatan sevgisiyle yoğrulmuş sağlam bir kişiliğe sahip olan şairin yetişmesinde özellikle babası Salih Reis, ailesi ve çevresi etkili olur. Yurdakul, annesinden halk ninnileri; babasından Battal Gazi gibi halk hikâye ve destanlarını okuyarak yetişmiştir. Muhafazakâr bir çevrede yetişen şair, öğrencilik ve ilk memurluk yıllarında en çok Namık Kemal ve bilhassa “Mısır, Hindistan, İran ve Türkiye'deki Müslümanların sömürgeciliğe karşı direniş ve mücadele azimlerini ve milliyetçilik şuurlarını kuvvetlendirmek yolunda birçok mücahit” yetiştiren Şeyh Cemâleddin Afganî'den etkilenmiştir (Tevetoğlu, 1988, s. 11). Yurdakul'un fikir ve sanat dünyasında aile ve çevresi yanında dönemin siyasi ve sosyal olaylarının da etkili olduğu unutulmamalıdır.

Yurdakul, 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyetine katılır. Erzurum, Trabzon, Sivas gibi Anadolu illeri ve Hicaz'da idari görevlerde bulunur. Daha sonra milletvekillikleri yapar. Millî Mücadele'ye destek olmak için “özellikle Antalya, Adana, İzmir bölgelerinde dolaşarak ateşli konuşmalar yap(arak); askerin ruh gücünü artırmaya çalışır” (Gökşen, 1963, s. 11). Anadolu'daki görevleri ve eşinin Şebinkarahisarlı oluşu ona Anadolu insanını yakından tanıma fırsatı verir. Bu topraklarda asırlarca “felaketler, fırtınalar Türk'ün başının ucunda kasırgalarını haykırmış, Türk'ün üstüne tufanlarını yağdırmış, etlerini çürütmüş, kemiklerini kemirmiş, lakin yüreğinin içindeki sönmez ve tükenmez ateşin bir kıvılcımını bile” söndürmeyip imanının hiç sarsılmadan kalmış olduğunu söyler. Yurdakul'un farklı çıkışlarını milli ruhunu, milli ıstırabını, milli ülküsünü Anadolu'ya yüklediğı anlamda aramak gerekir (Gökşen, 1963, s. 12-13).

Yurdakul, şiirlerin güzel, iyi ve aşk gibi duyguları terennüm etmesi gibi insanî gerçekleri ve elemeleri de terennüm etmesi gerektiğini belirtir. Zira yıldızların altında bulbüller olduğu gibi fırtınalarda haykıran kartallar; çiçeklerin dalları altında titreşen yeşil çaylar olduğu kadar, yalçın kayaların gazapla baktığı karanlık ırmaklar da bulunmaktadır. “Benim yaratılışım aldığım terbiye, içinde bulunduğum çevre ve zamanım beni bunların ikincisine taraftar etmiştir. Yani ben daha ziyade elemelerin, acıların ve çaresizlerin şiirini duymak istedim” der (Ünaydın, 1972, s. 144-145). Şair, “cemiyetin aksaklıklarını ve problemlerini gösterdikten sonra onlara saplanıp kalmaz, çözüm yolları da teklif eder. İdealizmin aslî vasıflarından biri olan iyimserlik onda sık sık görülür” (Ercilasun, 1997, s. 30). Onun şiir evrenini farklı boyutlarıyla toplumsal olayların oluşturduğu söylenebilir.

Toplumsal konuları ele alan şairler, eserlerinde insani değerlerden olan vicdan, adalet ve merhamet gibi mefhumlara çokça yer erir. Yurdakul da adalet ve merhamet konusunda hassas bir şairdir. Zira o, her çeşit zulüm ve istibdada karşı gelmiş, dünyayı bir malikâne yapmak isteyenlerin amansız düşmanı olmuştur. Tansel, onun haksızlıklar karşısındaki tavrını şöyle dile getirir: “O herhangi bir yolda bir zulüm ve kahr haberi alacak olursa dişlerini gıcırdatır ve ellerini sıkardı. Gözlerinde şimşekler çakardı; ayağa kalkıp gezinmeye başlar, birdenbire durarak gülüyor” gibi konuşurdu (Tansel, 1989: XVII).

Yurdakul’un Şiirlerinde Adalet Duygusu

Adalet kavramı, hakka ve hukuka uygun olmak, doğru olanı gözetmek, bireye hak ettiğini verme gibi ifadelerle açıklanmaktadır (TDK, 1988: 13). Başka bir ifadeyle adalet, toplumda değer, ilke, ideal, eşitlik, hak etme gibi erdemlerin pratikte hayat bulması ve her bireyin yaptığının karşılığını ödül ve ceza olarak almasıdır (Cevizci, 1999, s. 11). Yaşamın merkezinde yer alan bu kavram, edebiyatın da temel konularından biri olmuştur. Yaşadığı döneme şahitlik yapan yazarlar, eserlerinde az ya da çok bu konuya değinmiştir. Türk edebiyatında sosyal olaylara duyarsız kalamayan şairlerden biri de Mehmet Emin Yurdakul olmuştur. Yurdakul, kendisini halkın şairi olarak niteler ve şairleri de gölgesi ve yemişleri olan bir ağaca benzetir. Şiirleriyle insanlara faydalı olma gayesinde olan şair, gayesinin memleket “sefillerinin, dertlerinin küçük bir şairi olabilmek, bütün milletimin hürriyet ve saadetini terennüm edebilmek için yaşamak” olduğunu söyler (Tansel, 1989, s. LV).

Sanat eserleri yazıldığı dönem ve sanatçıdan izler taşır. Yani “eser kişinin; kişi, dönemin damgasını taşır” (Aktaş, 2005, s. 136). Yurdakul’a bu pencereden bakıldığında onun XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan dramalara şahit olduğu ve şiirlerinde bu sahnelere yer verdiği görülür. Her şair gibi Yurdakul da duygu ve düşüncelerin bir sevgiliye, dosta, düşmana, insanlığa çağlara hatta semaya veya uçsuz bucaksız boşluğa bile aktardığı olur. Duygular elbette ki önce insanlığa ve nesillere aktarılmalı istenir.

Bir kavga nidası taşıyan Bırak Beni Haykırayım şiirinin merkezinde vicdani duyguların hâkim olduğu görülür.

Ben en hakir bir insanı kardeş duyan bir ruhum;

Bende esir yaratmayan bir Tanrı’ya iman var;

Paçavralar altındaki yoksul beni yaralar; (s. 71)

İnsanlığa hitap eden bir şairin portresini yansıtan bu dizeler din, toplum ve bireyleri etkileyen adalet konusuyla ilişkilidir. Zira dizelerde geçen hakir, esir ve yoksul sözcükleri haksızlığa uğramış mazlumları çağırıştırır. Şair, mazlumları kardeş olarak görür, Allah’ın da adaleti ve mazlumları gözettiğini ve böyle bir yaratıcıya iman ettiğini belirtir. Varoluşunu, mazlumların hakkını savunmaya ve intikamlarını almaya bağlar. Bu yönüyle şairin adaletsizliğe ve zalime karşı güçlü bir duruş sergilediği söylenebilir.

Mazlumların intikamı olmak için doğmuşum.

Volkan söner, lâkin benim alevlerim eksilmez

Bora geçer, lâkin benim köpüklerim kesilmez (s. 71).

Adaletin hak edene hak ettiğini vermek olduğu çerçevesinden yukarıdaki mısralara bakıldığında şairin adaletsizliğe uğrayan mazlumların yanında, zalimlerin de karşısında olduğuna dair bir duruş sergilediği söylenebilir. Zira mazlumların intikamı olmak için var olduğunu hatırlatır. Zalimlere karşı güçlü bir direnç sergileyeceğini volkan ve bora metaforuyla anlatmaya çalışır.

“Bırak beni haykırayım, susarsam sen mâtem et” dizesiyle hakkı haykırmaktan vazgeçmeyeceğini belirtir. Takip eden dizelerde adalet söz konusu olunca en gür sedanın şairlerden yükselmesi gerektiğini; hatta şairleri susan bir milleti sevenleri toprak olmuş birer öksüz çocuğa benzetir. Şair, adaletin hak edene hak ettiğini verme anlayışından hareketle zalimlere kan damlayan dişlerini göstereceğini ne merhamet ne hukuk tanıyacağını belirtir. Ardından

Bu zavallı sürü için ne merhamet, ne hukuk;

Yalnız bir sert bakışlı göz, yalnız ağır bir yumruk!

ifadelerine yer verir.

Toplumun psikolojik ve sosyolojik yorgunluğunu anlatan Yurdakul, “yüzyıllardan beri unutulmuş, ezilmiş, hakir görülmüş bir sosyal tabakayı -hatta o devirde kozmopolit Osmanlı Devletinin hala ayakta bulunduğu düşünülürse- bir ırkın ruhunu dile” getirmeye çalışmıştır (Kaplan, 1994, s. 69). Zira şiir isimlerine bakıldığında -Bırak Beni Haykırayım, Zavallılar, Zavallı Kayıkçı, Bıçaksız Katiller, Biliniz ki Ey Gaddarlar, Hakkaniyet, Sen Feryada Başlayınca...- bu açıkça görülmektedir.

Yurdakul’un Cemaleddin Afganî’ye ithafen yazdığı Dua şiirinde “zulme, mahkûm milletlere ve esarete karşı isyankâr fikirlerini, insanlığın ve milletlerin adâlete, hürriyete kavuşmaları hususunda görüşlerini” dile getirdiği görülmektedir (Tansel, 1989, s. XVIII). Dua, dört bölümden oluşan uzun bir şiirdir. Şiirde her bölüm, “Ey Allah’ım, Ey Tanrım ve Evet Rabbim” gibi hitaplarla başlar. Şair, metin boyunca yaratıcıyla konuşur ve toplumun sorunlarıyla ilgili Allah’a sorular yönetir, yer yer isyana kalkar, pişman olur. Ondan bağışlanma ve yardım diler. Şiirin başlarında bir genç kadından bahsederek Allah’a onun neden mahzun olduğunu sorar. Genç kadın metaforuyla Türk tarihinin ihtişamlı yıllarına gönderme yapar. Bir zamanlar sesiyle gökleri dolduran, altından şehirler ve mabetler yükselten nesilleri hatırlatır:

Unuttun mu bu kimdir? Şark’ın büyük melikesi;

Tûrlar gibi güneşten tacı olan asil alın;

Peygamberler, hakanlar yetiştiren aziz kadın!.. (s. 267).

Daha sonra ana döner, o ihtişamlı devleti düşkün, solgun ve hastalanmış şehzâdeler kaybeden bir sultana benzetir.

Fakat o şimdi o kadar düşkündür ki sanki hasta;

Çehresinde tutulmuş aylar gibi solgunluk var;

Şehzâdeler kaybeden sultan gibi mahzunluk var (s. 267).

Zorluklar karşısında umutsuzluğa düşen şair, Allah’a yönelir.

Öç alıcı Tanrı’sı değil misin sen herkesin,

Yeri yok mu kapında kanadları kırık sesin? (s. 268).

Yurdakul’un bu yakarışları, semada Akif’in

Yâ Râb, bu uğursuz gecenin yok mu sabâhı?

Mahşerde mi bîcârelerin, yoksa felâhı! (Ersoy, 1989, s. 191)

nidalarıyla buluşur. Vatanın kara bulutlardan bir an önce kurtulmasını isteyen şair, milletin kendi kaderiyle baş başa bırakılmasından dolayı yaratıcıya Akif gibi hesap sorar.

Yurdakul, nur ile karanlığın hep mücadele hâlinde olduğu bu dünyada iyi veya kötü her ne yaşanmışsa her şeyin merkezinde insanın olduğunu söyler.

Hayır Rabbim, bizlere bu hayatı vermedin Sen;

Bu mashara, bu cânî bizim kendi eserimiz;

Bizim ona ok vermiş, kemend vermiş ellerimiz (s. 270).

Zira insanlar düzenbaz, sahtekâr, aldaticı bir mahlûktur. Kimi zaman salihler libasına bürünürken kimi zaman da resuller gibi aziz görünür. Ama dünyayı fesada verip cehenneme çeviren de hep o olmuştur. Bir bakıma insan, zalimi de mazlumu da içinde barındırır. Dünyada huzurun, insanın düzelmesiyle mümkün olacağına vurgu yapılır. Bu konuda umudunu yitirmeyen şair, Allah’a şöyle yakarır:

Emret, artık dünyaya doğsun hakkın muhabbeti;

Sevin!’’ diye haykırsın gökten gelen sadâsiyle;

Dâvet etsin İlâhî Adâlet’e zekâları, (s.272).

Bu yakarıшта insanlığın düzelişini insanların kendi çabasında aramaz, çözümünü yüce yaratıcıdan bekler.

Şairlere önemli sorumluluklar yükleyen Yurdakul aşağıdaki mısralarda kendisi gibi tüm şairlerin de haksızlıklara karşı duyarlı olduğu ve kendisiyle aynı ruh halinde oluşlarını şöyle dile getirir:

Benim gibi hepsi de mâtemleri çalıyorlar;

Benim gibi mucize bekliyorlar göklerinden;

Benim gibi adâlet istiyorlar hepsi Sen’den (s. 273).

Aslında tüm sıkıntılar adaletsizlikten kaynaklanmaktadır. Şair, adaletsizliğe neden olan hususlar üzerinde durup toplumda yaşanan keşmekeşin ve problemlerin çözümüne yönelik önerilerde bulunmaz. Pasif bir tutum sergileyerek çözümü yaratıcıya havale eder. Ardından adaletin hâkim olduğu huzurlu bir dünyanın tasvirini yapar.

Hayatta güzellikler isteyen Yurdakul, hürriyet aşığı bir şair olduğunu, nesillerin ve son evladının bir mabet gibi hürriyet etrafında toplanıp zincirsiz hür eliyle Allah’a dua ettiklerini tasavvur eder. Yine adaletin hâkim kılınması için yaşanan haksızlıkları Allah’a havale eder. Eğer Allah adaleti hâkim kılmazsa zalimin mabudunu tanımayacağını, kalbinin kan kokulu kitaplara inanmayacağını ve alınının mezbah olan mihraplara eğilmeyeceğini belirtir ve şöyle devam eder:

Eğer hırsı, gururu, zulmü, kini kahretmezsen,

Sana benim ellerim dua için kalkmayacak;

Korkarım ki isyânım, günahlarım başlayacak (s. 274).

Şair, yer yer isyana kalkar, ardından pişman olur. Semaları ıssız çöllere dönen, karanlık çıkmazlar içinde çaresizliklere düşen bir ruh hâli yaşar. Ardından sığınacak bir kapı olan şiire yönelir. Çaresizliğin girdabından çıkamayan şair, bu kez de her şeyden kuvvetli olan şiirleriyle kanlı âlemleri yakacağına ve kalpteki elemeleri bitireceğine inanır.

Her bir şeyden kuvvetli görüyorum ben şiirimi;

Yakacağım bununla ben o kanlı âlemleri;

Yakacağım kalbimin ateşiyle elemeleri!.. (s. 275)

Yurdakul, *Anadolu* şiirinde yolda eşi şehit olmuş, oğlu ve ninesine bakmak zorunda olan yoksul ve dul bir kadınla karşılaşır ve sohbet eder. Meşakkatli bir yaşam süren kadın, milletin içine düştüğü bu zorlukları biraz da İstanbul yönetimine bağlar:

Âh, efendi, bize karşı İstanbul

Neden böyle bir sert, yalçın taş gibi?

Taşraların hayvanlık mı nasibi? (s. 54).

Şair, bu sitem dolu ifadeler karşısında Anadolu kadınının onurlu tutum ve fedakârlıklarını sıralar. Toplumda yaşanan acı ve zorlukların sebebini biz zamirine yani kendisinin de içinde bulunduğu İstanbul bürokrasisine, aydınlara, sanatçılara, genel anlamda topluma yön veren sorumluluk sahiplerine yükler. Yönetici ve aydınların yoksul halkı unuttuğunu, kadınlığı hayvanlıkla bir tutup onlara hor baktığını belirterek süreci şöyle anlatır.

Hani senin bahtiyarlık hukukun,

Hür düşüncen, millî duygun, kânunun?

Hani senin yeni ruhlu çocuğun,

Sevgin, neşen, çalgın, türkün, oyunun? (s. 55).

Şair, her haneden şehitler veren bu milletin ağır şartlar altında yaşamasını adil bulmaz. Bu defa çözümü Türklüğün otağında arar ve Türk milletine şöyle hitap eder:

Ey Türklük'ün otağı,

Ne vakte dek bu acıklı sefâlet,

Bu viranlık, bu inilti, bu kaygu?

Ne vakte dek bu uğursuz cehâlet,

Bu taassup, bu görenek, bu uyku? (s. 56).

Yurdakul, bu şiirinde de halkın çileli yaşamını gözler önüne serer. Adaletsizlikten kaynaklanan sorunların sebebini Anadolu halkını ihmal eden devlet yönetimi ve aydınlara bağlar. Sorunları teşhis eden şair, yine pasif bir duruş sergiler.

Diğer şiirlerden Zavallılar, Kaynana ile Damat, Ana ile Kızı manzum hikâye tarzında olan tek şiirin bölümleri niteliğindedir. Zavallılar şiirinde ilkin olayın öznelerinden yetim kız; ardından askerlik sırası gelmiş ama tecil edilmesi gereken muhtarın oğlu anlatılır. Muhtarın oğlunun askere gitmemesi için evlenmesi gerekir. Hemen kimsesiz, yetim bir kız bulunur ve evlendirilir. Güç sahibi olan genç, kısa bir süre sonra yetimin üzerine bir kuma getirir. Zavallı yetime, bir yıl boyunca evin tüm işlerini yaptırır. Ardından yetim kız, ötekileştirilir ve evden kovulur. Manzum hikâyenin devamı olan Kaynana ile Damat şiirinde kızın annesi, evladının hakkını aramaya gelir. Damat kayınvalidesiyle yetim kız evden kovar. Ağır travmalar yaşayan yetim kız hastalanarak ateşler içinde yanar. Aynı sergüzeştin devamı niteliğinde olan Anne ile Kız şiirinde ise kızın ölümü ve çaresizlik içinde kıvranan bir annenin dramı anlatılır.

Mazlum ile zalim başka bir ifadeyle güçlü ile zalimin çatışmasını konu alan şiirlerde haksızlık ve adaletsizlik söz konusu edilir. Kaynana ile Damat şiirinde zalimi, muhtar ve zengin bir babanın oğlu; mazlumu ise yoksul ve yetim bir kızı temsil eder. Birçok yönden mağdur olan

kadın, sosyal açıdan da zayıftır. Hak aramaya gelen anne, ötekileştirilir hatta edepsizlikle suçlanır. Bunun üzerine anne, kendi zayıflığı ile karşının gücünü şöyle dile getirir:

Söyle, söyle, sövmek değil, öldürürsün istersen.

Çünkü benim hiç kimsem yok, yardımcım yok, yalnızım.

Ben yoksulum; senin baban köyün zengin muhtarı.

Ben zayıfım; senin kolun benimkinden kuvvetli.

Sen uslusun, akıllısın; ben bir ahmak, bir deli.

Sen her şeysin; ben zavallı, eksik etek bir karı (s. 48).

Gücü ele geçiren zalimlerin mazlumları sövülmeye, döğmeye ve hatta öldürmeye hakkı oldukları anlayışı eleştirilir. Toplumda bu tür anlayışların normal karşılanmasıyla adaletin ağır yara aldığı hatırlatılır. Çünkü insanlar çoğunlukla gücün yanında yer alır. Zayıfın ise hep alttan alıp boyun eğmesi gerektiği düşünülür. Yukarıdaki mısralarda da belirtildiği gibi güçlü olan her zaman uslu, akıllı ve haklıdır; zayıf olan ise ahmak, deli, zavallı, haksızdır. Fakat şair, “Lâkin ben de bir anayım!...” dizesiyle anneliği haksızlık karşısında direnen önemli bir güç olarak öne sürer. Bu şiirde anne, zalimlere karşı hakkı haykırır ve onları öç alıcı Allah’a havale eder. Şairin Allah’ı öç alıcı sıfatıyla nitelendirmesi de dikkatlerden kaçmaz.

Anne ile Kız şiirindeki mekân tasvirleri, anne ve kızın hatıralara dalma sahneleri, psikolojik tahlillere muhtaç bir yapı arz eder. Zalimler merhametsizlikleriyle tanınır ve taş yürekli bir canavara benzetilir. Aslında adaletsizliğe bir parça da mazlumlar zemin hazırlamıştır. Zira anne, bu adaletsizliğin sebebini bir parça da kendisinde ve insanların aç gözlülüğünde arar.

Ah, o vakit vermeliydim istiyorken o rençper!...

Kandırdılar, bana: «Kadın, ver kızını, zengin yer;

Sakin dönme, bırak, yetim rahat etsin.» dediler.

Ben biçare, bu sözlere budalaca inandım;

İnsan yüzlü şeytanların düzenine aldandım.

Sanmıştım ki: Nerde altın varsa dirlik ordadır;

Bir insana zenginlikler saadetler yaratır (s. 51).

Kızını kaybetme acısıyla kıvranan anne, zalimleri mutlaka hesaba çekilecekleri son mahkemeye havale eder. Rabbinden hak divanında evlâdının davası görülürken kendisinin de orada olmasını ister. Adalet arayışı, bu şiirin sonunda da Allah’a havale edilir.

Halk şiiri, yoksulluk ve geri kalmışlığın terennümü niteliğinde olan bir şiirdir. Adalet anlayışına yer verilen bu şiirin ilk dörtlüğünde şair, kendisini halkın dertli bir ferdi olarak niteler. Milletin yüz yıllardır bedbaht, yolunun dikenli, ayağının çariksız, sırtındaki ağır yüklerle iki kat olduğunu söyler. Ardından ben bir yoksul kadını, genç yaşta kocamış bir içli kızım, bir cahil çocuğum, solgun yetimim... gibi toplumun mazlum ve dezavantajlı gruplarıyla özdeşim kurar. Yukarıdaki şiirlerde adaletsizliğin zenginlerin, bürokratların, aydınların ihmallerinden kaynaklandığına göndermelerde bulunur. Bu şiirde ise asıl sorunların devletin kendisinden kaynaklandığına vurgu yapılır.

Saltanat her zaman beni ağlattı:

Malınız, canınız hep benim dedi;

İrtikâb varımı zengine sattı;

Gövdemden derimi yüzmek istedi. (s. 328)

Aslında halk, millet olarak üzerine düşeni yapmış, fakat yöneticiler zorlu mücadelelerle elde edilen kazanımları çarçur edilmiştir. Şair, yöneticilerin yaptığı haksızlıklara karşı da direnmek gerektiğini belirtir. Ne olursa olsun zalimlere karşı hak aramanın bir bedeli olduğunu şu mısralarla hatırlatır.

“Hak!” diye haykırdım, beni döğdüler;

“İşkence yok!” dedim, bana vurdular;

Merhamet dilendim, bana söğdüler;

Adâlet istedim, çarmıh kurdular (s. 328).

Osmanlı'nın dağılma döneminde devlet yöneticileri adil olmayan bir yönetim sergilemeye başlamış ve zamanla adalet yerini zulme terk etmiştir. Şair bu dörtlükte evrensel değerlerden hak, adalet ve merhamet kavramlarına değinir. Adil olmak, insani değerlerin en önemlisidir. Adalet en çok yöneticilere ve güç sahiplerine yakışır. Tarih boyunca adaletin olmadığı yerde haksızlık, merhametsizlik ve zulüm baş göstermiştir.

Yurdakul bu şiirde de şair ve şiirin gücüne vurgu yapar. Şairlerin halkın sesi olduğuna inanan sanatçı, şairleri “ben” zamiri ile niteler ve milletin sesi olduğunu vurgular. “O” ve “onlar” zamirleriyle de saltanat veya güç sahiplerini niteleyerek konuşur:

Tanburlar çaldılar figanlarımla;

Çatımı yıktılar köşkler yaptılar,

Ziyafet verdiler kurbanlarımla (s. 329).

Onların yani yöneticilerin halkın dertleriyle ilgilenme bir tarafa her çeşit haksızlığa, kötülüğe alkış tuttuklarını yukarıdaki dizlerle dile getirir.

Bu kara, bu kızıl devri yıkacak

İstibdat düşmanı kahraman nerde?

Bu devri mezara sürüp tıkacak

Hürriyet âşığı ulu can nerde? (332).

Yurdakul incelenen diğer şiirlerinde olduğu gibi bu şiirinde de haksızlık, adaletsizlik karşısında pasif bir duruş sergiler. Hak ve adaletin vuku bulmasını temenni eder. Hatta zalimlerden hak, adalet ve merhamet ister. Sonunda hakkı ve adaleti tutup kaldıracak Asım'ın nesli gibi bir nesil arayışına girer.

Sonuç

Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri sanat bakımından zayıf olsa da duygularındaki samimiyet, sade dili ve sosyal içerikli şiir evreniyle Türk edebiyatına yeni bir ses, yeni bir soluk getirmiştir. Yurdakul'un şiirlerinin çoğu manzum hikâye tarzında olup halkın savaş sonraları yaşadığı dram ve çaresizlikler anlatılmaktadır. Şair, toplumun günlük hayatı ve yaşanan problemleri geniş bir sosyal zemine yayarak anlatır. Bu nedenle Yurdakul'un şiir evreninde hak ve adalet mefhumuna çokça yer verildiği görülür.

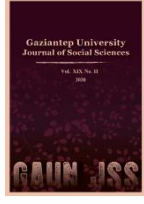
Şair, yaşanan acıların temelinde adaletsizliğin hâkim olduğuna göndermelerde bulunur. Adaletten uzaklaşmayı da gücü kötüye kullanan birey ve kurum yöneticilerinde arar. Yurdakul, şiirlerinde her zaman mazlumun yanında durur. Ancak sorunların kaynağına inip çözüm yolları üretme konusunda hayli zayıf bir tutum sergiler. Bırak Beni Haykırayım gibi birkaç şiirin dışında mazlumun yanında olduğu kadar zalimin karşısında net bir duruş sergileyemediği görülür. Bunu, seçtiği pasif tipler ve zalime direnemeyen mazlum kişilerin tavırlarıyla da pekiştirir. Halka eziyet eden zalimleri de Allah'a havale ederek cezalandırma yolunu seçer.

Yurdakul, şiirlerinde toplumsal sorunların çözümünde şairlerin etkili bir güç olduğunu ileri sürer. Ayrıca milletin kendi özüne dönüşünde, Türk kültürü ve tarihinin etkili güç olduğunu ve bunun aktarımında da şairlere büyük görevler düştüğünü belirtir.

Yeni araştırmalar için Yurdakul'un şiirleri farklı konu ve temalar açısından değerlendirmeye açık bir yapı arz etmektedir. Yurdakul'un şiirleri metinler arası karşılaştırmalar yapılabilecek niteliktedir. Ayrıca Yurdakul şiirlerinin sosyoloji, psikoloji, tarih gibi disiplinler arası çalışmalar için de uygun olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ada, A. (2009). Şiir dersleri II. *Akatalpa*, 117, 17.
- Aktaş, Ş. (2005). Etik ve edebi metin ilişkisi üzerine. *Erdem*, 15 (44), 135-146.
- Arslan, A. (2002). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Bozkurt, N. (1984). Hegel'in estetiği ve şiir kuramı. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, 24, 169-211.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2008). *Etik Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Demircioğlu, M. (2009). *Etik ve estetik*. (Erişim Tarihi: 07.09.2022), <<https://sakattavir.blogspot.com/2009/03/etik-ve-estetik.html>>
- Ercilasun, Bilge (1997). *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erkan, M. (2015). *Etik ve edebiyat*. (Erişim Tarihi: 18.09.2022), <https://oggito.com/icerikler/etik-ve-edebiyat/8352> >
- Ersoy, M. A. (1989). *Safahat*. Hz. M. Ertuğrul Düzdag. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları
- Gökşen, E. N. (1963). *Mehmet Emin Yurdakul*. Ankara: TDK yayınları.
- Kaplan, M. (1994). *Şiir tahlilleri I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kılıç, R. (1996). *Ahlâkın dinî temeli*. Ankara: TDV Yayınları.
- Kuçuradi, I. (2006). *Etik*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Özturan, M. (2004). Sanat yapıtlarında öncelik karmaşası: Etik ve estetik. *Fotografya Dergisi*, 17, (Erişim Tarihi: 07.09.2022), < <http://www.fotografya.gen.tr/TR,1471/sanat-yapitlarinda-oncelik-karmasasi-etik-ve-estetik.html> >
- Tansel, F. A. (1989). *Mehmet Emin Yurdakul'un Şiirleri I Şiirler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TDK (1988). *Türkçe Sözlük*. Hazırlayan: Hasan Eren ve ark., Ankara: TDK Yayınları
- Ünaydın, R. E. (1972). *Diyorlar ki...*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1680173

Anlatının Sessiz Diyalogu: Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç'te Metinlerarasılık

The Silent Dialogue of Narrative: Intertextuality in Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç

Özgül ÖZBEK GİRAY^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0867-1434

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Nisan 2025

Kabul tarihi: 1 Temmuz 2025

Anahtar Kelimeler:

Metinlerarasılık,

Nezihe Muhittin,

Yahya Kemal,

Hikâye,

Şiir.

ÖZ

Temelini Rus biçimcilerinden alan metinlerarasılık kavramı bir metnin bir veya birden fazla metinle kurduğu ilişkiyi esas alır. Metinlerarasılık kuramında her metin, kendisinden önce yazılmış başka metinlerle açık ya da örtük biçimde ilişki kurar. Metinlerarasılık, yazarın bilinçli olarak bir metni başka metinlerle ilişkilendirmesiyle değil, aynı zamanda okurun edebi ve kültürel birikimi sayesinde bu ilişkiyi fark edip yorumlamasıyla anlam kazanır. Bu sebeple metinlerarasılığı çözmeye yönelik her okuma ana metinden gönderme yapılan alt metinlere yönelmeyi gerekli kılar. Bu çalışmada ana metin olarak alınan, Nezihe Muhittin'in 3 Mart 1937'de *Yedigün* mecmuasında yayımlanan, Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç hikâyesiyle alt metin konumunda yer alan Yahya Kemal'in Mehlika Sultan şiiri ile Edgar Allan Poe'nun Bir Tablo hikâyesi arasındaki metinlerarası ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç hikâyesi geleneksel Türk edebiyatından ve Batı edebiyatından izler taşır. Hikâyenin konusu geleneksel anlatılarda çoklukla işlenen aşk, yolculuk, engel ve kavuşamama izlekleri ile şekillenir bunlar aynı zamanda alt metin olan Mehlika Sultan şiirinde de kullanılan izleklerdir. Şiirin "düzyazılaştırılması" metnin yeniden bir üretime girmesine ve farklı bir tür olarak anlamlandırılmasına olanak tanır. Hikâyenin sonuç kısmı ise Nezihe Muhittin'in Edgar Allan Poe'dan tercüme ettiği Bir Tablo adlı eserini anımsatır. Böylece yazar Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç hikâyesiyle Yahya Kemal'in Mehlika Sultan şiiri ve Edgar Allan Poe'nun Bir Tablo hikâyesi arasında metinlerarası ilişki kurar ve bu ilişkiyi "türe dayalı dönüşüm, yeniden yazma, taklit, gönderge ve anıştırma" teknikleri vasıtasıyla yapılandırır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 20, 2025

Accepted: July 1, 2025

Keywords:

Intertextuality,

Nezihe Muhittin,

Yahya Kemal,

Short Story,

Poem.

ABSTRACT

The concept of intertextuality, rooted in Russian Formalism, is based on the relationship a text establishes with one or more other texts. Within the intertextual theory, every text is understood to engage, whether explicitly or implicitly, with previously written texts. Intertextuality gains significance not only through the author's deliberate association of a text with others but also through the reader's capacity to recognize and interpret these associations based on their literary and cultural knowledge. For this reason, any reading that seeks to uncover intertextuality must turn from the primary text toward the subtexts to which it alludes. This study aims to identify the intertextual relationship between Nezihe Muhittin's short story Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç, published in *Yedigün* magazine on March 3, 1937, and two other works: Yahya Kemal's poem Mehlika Sultan, which functions as a subtext, and Edgar Allan Poe's short story Bir Tablo. Muhittin's story traces traditional Turkish literature and Western literary traditions. The narrative is shaped around themes frequently encountered in traditional tales love, journey, obstacles, and unfulfilled union which also appear as leitmotifs in Yahya Kemal's poem Mehlika Sultan. Furthermore, the conclusion of the story evokes Nezihe Muhittin's translated work Bir Tablo by Edgar Allan Poe. The author establishes an intertextual relationship between Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç, Yahya Kemal's poem, and Poe's short story. This relationship is constructed through genre-based transformation, rewriting, imitation, reference, and allusion.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ozgulozbek@artvin.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Intertextuality, which refers to the relationship a text establishes with other texts, emerges through the writer's conscious effort to connect a text with previous ones and through the reader's ability to recognize and interpret these connections. Intertextuality is based on a semantic or formal relationship between two texts, requiring both a "subtext" and a "main text." Every text reflects the spirit of its time, indicating that texts are influenced by those that precede them and, in turn, influence those that follow. References to the subtext can be made either explicitly or implicitly. In this context, the story *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç* (Seven Young Men in Love with Mehlika Sultan), written by Nezihe Muhittin, will be examined in terms of the intertextual connections it establishes with other narratives. This story was published in the magazine *Yedigün* on March 3, 1937. *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç* serves as a main text and derives its subject matter from the previously written poem "Mehlika Sultan," which functions as the subtext. The poem's transformation into a short story allows the text to be reproduced and reinterpreted in a different form. While the poem employs an intense, emotional tone and abstract imagery, the story uses concrete and descriptive expressions, thus offering the reader a new perspective for interpretation. The poem's fairy-tale-like narrative facilitates this transformation. Nezihe Muhittin reinterprets the poem with a new narrative style and perspective, thereby revealing its poetic meaning differently. The most notable element that draws the reader's attention in the story is the repetition of a previously written text through both explicit and implicit references using the rewriting method. In the rewriting process, the story transforms into a poem and gains the quality of a main text, marking a transition from abstraction to concreteness and from dense narration to detailed description. The transformation of the narrative genre, along with the adoption of the plot, characters, and theme from the subtext, and the presence of deep traces of that subtext, indicates the establishment of a hypertextual and main-textual relationship within the narrative. Among the methods of intertextuality, reference is one of the most easily recognized by readers. A reference to the subtext is made by mentioning the name of the work or its author without directly quoting it, guiding the reader toward the source. The writer explicitly and clearly identifies another text or source. As a result, the reader can easily understand which text or author is referenced. The title used in Nezihe Muhittin's short story is an intertextual reference, directing the reader to Yahya Kemal's poem "Mehlika Sultan." Through the reference in the main text's title, the reader is guided toward the subtext, thereby recognizing the relationship established between Nezihe Muhittin's story and Yahya Kemal's poem. Based on this title, the reader identifies an intertextual connection between the two works through the similarities in characters, plot, and themes. Another intertextual method employed in the story is allusion, which relies on the reader's cultural knowledge to recognize and interpret the referenced person or work. In *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç*, the protagonist Selim aspires to become a renowned painter, to create a masterpiece that would make his name known everywhere. Although he prepares several pieces for each exhibition, he fails to create his magnum opus. As a result, he departs for Europe without informing anyone and begins studying art in galleries there. Selim's behavior evokes Yahya Kemal, and this allusion becomes meaningful only to readers familiar with the poet's life. In 1903, Yahya Kemal went to Paris with the ambition of becoming a Young Turk, but he became fascinated by French art and culture, which greatly influenced his artistic temperament. During his time in Paris, he improved his French and began composing poetry inspired by new literary movements and aesthetic ideals. Whereas local poets influenced his early poems, the education he received and the artistic environments he experienced in Paris contributed significantly to the development of his poetic style. Upon returning home, he had become a more refined and mature poet. Similarly, in the story, Selim returns from Europe as a successful and accomplished artist. His journey of self-cultivation parallels that of Yahya Kemal, drawing a connection between the two characters. Thus, Selim's idealistic nature is associated with that of Yahya Kemal. The story *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç* and the poem *Mehlika Sultan* are two distinct literary works shaped around similar characters but presented in different narrative forms. Both works emphasize themes such as love, journey, obstacles, and unfulfilled longing, yet these motifs are treated differently in each. In the story, love is portrayed more individualistic and realistic, whereas in the poem it takes on a mystical and dreamlike quality. Selim's idealism culminates in a bittersweet success in the story, while the seven youths in the poem vanish into a world of fantasy without ever reaching Mehlika, highlighting the unattainable and idealized nature of love. Another subtext that parallels the conclusion of *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç* is Edgar Allan Poe's short story "The Oval Portrait" (*Bir Tablo* in Turkish). In both texts, the themes of art and love are intertwined, and the artist figure is portrayed as someone who becomes detached from reality and neglects the woman he loves in pursuit of artistic perfection. In each work, art piece's completion coincides with the female character's death, leading to a tragic ending. The similarities between *Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç* and *Mehlika Sultan* demonstrate the use of intertextual techniques such as rewriting and imitation. Moreover, the poem's transformation into a short story reflects a genre-based transformation. Through allusion, the story establishes meaningful connections between Selim and Yahya Kemal and between its ending and Poe's *The Oval Portrait*. All these elements reveal that Nezihe Muhittin constructs a multi-layered intertextual structure, blending different literary traditions to create an original narrative.

Giriş

1960'lı yıllardan itibaren bir yazın kuramı olarak tanınmaya başlayan metinlerarasılık, Rus biçimcilerinin girişimleriyle ortaya çıkar ve bir metnin, bir veya birden fazla metnin kurduğu ilişkiyi esas alır. Eleştirmenler tarafından metinlerarasılık, postmodern edebiyatın temel unsurlarından biri olarak kabul edilir ancak metinlerarasılık sadece edebiyatla sınırlı tutulan bir kavram değildir ve postmodernizmle birlikte sanatın çeşitli dallarında da (resim, müzik, sinema, tiyatro, dans gibi) kullanılmaya başlanarak sanatın her alanına uygulanabilen, etki alanı geniş bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Metinlerarasılık kavramı 20. yüzyılda teorik bir çerçeveye yerleştirilmesine rağmen metinler arasındaki etkileşim çok daha eski bir tarihsel kökene dayanır. Temeli Mikhail Baktin'in söyleşimcilik kuramına dayanan kavram 1960'ların sonunda Julia Kristeva tarafından geliştirilmiştir. Kristeva yazın eleştirisinde kullanılan metinlerarası kavramını ileri sürerek Baktin'in düşüncelerini Fransa'da tanıtmaya çalışır (Aktulum, 1999, s. 13, 40). Baktin her metnin içinde bulunduğu dönem ya da kendinden önceki dönemle etkileşim ağı içerisine girdiğini belirtir. Metinler arasındaki ilişkileri iki temel düzlemde ele alan Baktin, "anlamsal" ve "tarihsel" etkileşimden söz eder ve metnin yalnızca diğer metinlerle değil, çeşitli bilimler ve yaklaşımlarla da ilişki kurduğunu vurgular (Alpaslan, 2007, s. 9-10).

Metinlerarasılık kavramının ilk defa Kristeva'nın yazmış olduğu "Bağımlı Metin" (The Bounded Text) adlı yazıda yer aldığını belirten Alpaslan, metinlerarasılığı Kristeva'nın "bir metinler permütasyonu; verili bir metin alanında başka metinlerden alınmış, bir diğeriyle çakışan ya da onu etkisizleştiren pek çok söz" (2007, s. 10) olarak tanımladığını belirtir. Metnin daima başka metinlerle kesişim noktasında bulunduğu ilkesini benimseyen Kristeva'ya göre "her metin bir alıntılar mozaigi gibi oluşur, her metin kendi içinde başka bir metnin eritilmesi ve dönüşümüdür" (Aktulum, 1999, s. 41). Bu ifade bir metnin sadece kendi biçimsel ve dilsel özellikleriyle değil aynı zamanda başka metinlerden aldığı anlamlar ve alıntılarla inşa edildiğini gösterir. Metinlerin sabitliğinden ya da bağımsızlığından ziyade dinamikliği ve birbirlerine bağımlılıklarına vurgu yapılarak metnin sürekli değişen yapıya sahip olduğu belirtilir.

Kristeva'nın metinlerarasılık kuramı ile J. Derrida'nın yapısökümcülük anlayışı arasında benzerlik vardır. Derrida'nın yapısökümcülük anlayışı dilin anlam üretme potansiyeline yönelik kuşku taşır. Bu anlayışa göre dilin, metnin anlamı kesinleştirilemez çünkü değişken ve çok katmanlı bir yapıya sahiptir bu sebeple doğru, kesin bir anlam yoktur anlam sürekli çözülerek farklı anlamlara, okumalara kapı aralar (Moran, 2007, s. 202-203). Metinlerarasılıkta da metnin anlamının sabitlenemediği, her metnin başka metinlerle etkileşim içine girerek devamlı bir yeniden kurma ve çözülme sürecini yaşadığı bilinir. Her iki yaklaşımda da metnin anlamının kapalı, değişmez bir yapıda olmadığı farklı metinler ve bağlamlarla sürekli yeniden şekillendiği düşüncesi hâkimdir.

Metinlerarasılık ile taklit kavramı arasındaki farklara ve ilişkiye değinen Aytaç, metinlerarasılığın bir edebi metnin, edebî olan veya olmayan metinlerle kurduğu bütün bağları kapsadığını ancak genellikle dar anlamda düşünülüp taklit kavramının karşıtı olarak açıklandığını belirtir. Taklidin Batı edebiyatının farklı tarihsel dönemlerinde sanat anlayışında yer edindiğini, bir yazarın başka bir yazarın yazmış olduğu metni doğrudan kopyalayıp ona benzer şekilde yazmasında yazarın diğer metnin üstünlüğünü kabul etmesi veya ondan daha iyi olmayı hedefleyerek yeni bir metin üretmesi düşüncesinin yattığını ifade eder. Bu durumda taklidin orijinal metni bozmadan ona uygun biçimde yazma eğilimi taşıdığını, metinlerarasılıkta ise geleneksel kurallara bağlı kalmaksızın yeniden anlamlandırma ya da eleştirme yoluna gidildiğini belirtir. Böylece metinlerarasılık önceki metinlerin baskısı altında kalarak değil onlarla ilişki kurarak ve geleneksel anlamlarını sorgulayarak bir yaratım sürecine girer.

Metinlerarasılık modern ve postmodern edebiyatta okurun bilgi birikimine ve kültürel arka planına yaslanarak çağrışımlar ve hatırlatmalar vasıtasıyla metinlerle bağlantı kurmayı sağlayan bir özellik halini alır (2003, s. 212).

Metinlerarasılık postmodernizmin bir aracı olarak yaygınlaşmasına rağmen edebiyatta çok daha eskiden var olmuştur. Yazarlar daima birbirlerinden etkilenmişler ve edebiyatta benzer konular işlenmiştir ancak çağdaş yazarlar edebi metinlere yaklaşıırken “kendisine yabancılaşan yeni gerçekliği yansıtmak yerine, metinlerin dünyasına sığınır; ikinci elden bir dünya yaratır.” Bu durumu eskiler “çalıntı” olarak olumsuz bir şekilde değerlendirirken postmodern edebiyatta estetik bir değere dönüşür (Ecevit, 2001, s. 153). Postmodern edebiyatın, anlamın tekdüzeliğini kırma ve belirsizliğini keşfetme düşüncesi, anlamın sadece bir metin içinde değil birden fazla metinle kurduğu etkileşimle şekillenmesi böylelikle bir metnin kendinden önce üretilmiş metinlerden yararlanarak yeniden üretilmesi düşüncesi, metinlerarasılığın bir araç olarak kullanılmasını sağlar.

Bir metnin bir ya da birden fazla metinle ilişki kurması anlamına gelen metinlerarasılıkta ilişki türlerini Aktulum, “ortakbirliktelik” ve “türev” ilişkisi olmak üzere ikiye ayırır ve alıntı, gönderge, açık; gizli alıntı ve anıştırmayı birinci gruba, yansılama, alaycı dönüştürüm ve öykünmeyi ise ikinci gruba alır (1999, s. 94). Çetin ise metinlerarası ilişki kurma yöntemini “metin ekleme” ve “metin dönüştürme” olmak üzere iki gruba ayırdıktan sonra metin dönüştürme yöntemlerini de kurgu ve teknik taklidi, ifade kalıpları taklidi, üslup taklidi, içerik aktarımı ve çağrışsal göndermeler olarak belirler (2012, s. 210-220). Metinlerarası ilişki sınıflandırılırken kimi zaman biçimsel benzerliklere kimi zamanda işlevsel dönüşümlere odaklanılır.

Özdemir, Gerard Genette’in Palimpsests adlı eserinde öteki kuramcıların metinlerarasılık üzerine söylediklerini de göz önünde bulundurarak metinlerarasılığı iki ya da daha fazla metnin herhangi bir şekilde birbirine bağlanması olarak tanımladığını ve Kristeva’nın metinlerarasılık altında değerlendirdiği ilişkileri farklı bir adlandırma yaparak “metinsel aşkınlık” kavramıyla ifade ettiğini belirtir. Genette’e göre alt metin ile ana metin arasındaki ilişkide beş metinsel aşkınlık türünden söz edilebilir. Bunlar: Metinlerarasılık, ana metinsellik, yan metinsellik, üst metinsellik ve yorumsal üst metinsellik olarak sıralanabilir (2017, s. 31-32).

Metinlerarasılık sadece yazarın bilinçli olarak bir metni başka metinlerle ilişkilendirmesiyle değil aynı zamanda okurun bu ilişkiyi farkedip yorumlamasıyla ortaya çıkar. Yani metinlerarasılığı tam olarak anlamak ve çözümlemek için okurun edebi ve kültürel birikiminin yanısıra bağlantılar kurma yeteneğine ihtiyaç vardır.

Metinlerarasılık, iki metin arasındaki anlam ya da biçim ilişkisine dayanır ve bu ilişkide bir “alt metin”e ve bir de “ana metin”e ihtiyaç duyulur. Alt metin, ana metnin “gönderme, çağrıştırma, alıntı, öykünme, dönüştürme, taklit” gibi yöntemlerle kendisiyle etkileşime geçtiği metinlerdir. Ana metin ise kendisinden önceki metinleri “dönüştürme, taklit, yeniden yazım gibi yöntemlerle” alt metni değiştiren metinler olarak ifade edilebilir. ... Alt metinler farklı anlatılarla kurdukları etkileşim sonucunda, metnin yazarı ya da okuru tarafından bilinçli ya da bilinçsiz olarak bir araya getirilip ana metinleri inşa ederler (Özdemir, 2017, s. 11, 61).

Her metin yazıldığı dönemin ruhunu yansıtır ve bu durum metinlerin kendinden öncekilerden etkilendiği gibi kendinden sonrakileri de etkileyeceğini gösterir. Alt metne yapılan göndermeler bazen açıkça yapılırken bazen de kapalı bir şekilde yapılır ve metinler arası yöntemler vasıtasıyla kurulan ilişki, kimi zaman kolayca kimi zaman ise derinlemesine bir okumayla fark edilir. Metinler arasındaki ilişki benzerlikle kurulduğu gibi karşıtlıkla da kurulabilmektedir. Bu durum metnin anlamının ve derinliğinin güçlenmesini sağlar.

Sınırsız metin dünyasında her eser kendinden başka metinlere göndermeler yapar. Yazar bu göndermeleri kurgularken okura bir şey anlatmanın yanısıra kurguladığı metnin başka metinlerle etkileşim kurmasını hedefler. Çünkü metinlerarasılığın “örtük işlevi” unutulmaya başlayan ürünleri yeniden hatırlatma, canlandırmadır (Aktulum, 2022, s: 32). Yeniden hatırlatma sırasında okur, metnin anlam katmanlarını yüzeysel okumadan ziyade daha derine inerek kavrayabilir. Yazarın daha önce okuduğu, etkilendiği yazarların eserlerini yeniden biçimlendirme deneyimi, metnin anlamını önceki metinlerle bağ kurarak pekiştirir. Yazar tarafından metinler dünyasında kurulan iletişim hem anlamın genişlemesine, zenginleşmesine hem de okurun farklı bakış açısıyla metne yaklaşmasına sebep olur. Metinlerarasılıkta okur, okuma edimine aktif katılım sağlayarak metnin yeniden şekillendirilmesinde ve anlamının tamamlanmasında önemli bir rol üstlenir. Okur, yazarın metinde yaptığı alıntılar, göndermeleri ve bağlantıları fark edip kendi bilgi birikimi ve deneyimlerinden yola çıkarak metni anlamlandırma sürecine girer. Öyleyse ana metin olarak ifade edilen eserdeki metinlerarasılığı keşfe çıkarken önceki okuma deneyiminden gelen ve alt metin olarak ifade edilen metinlere yönelmek gerekir. Metinlerarasılıkta alt metin (gönderge metin ya da referans metni), ana metin oluşturulurken göndermelerde bulunan metinlerdir. Metinlerarası ilişki her eserde farklı biçimde meydana gelir. “Metinlerarasılık kavramı kısmen adının da akla getirebileceği gibi bütünsel bir yapıda değildir. Metinlerin yeni bir metin içerisinde yeniden yapılanması birçok farklı tekniği zorunlu kılar” (Hüküm, 2017, s: 44). Bu bağlamda Nezihe Muhittin tarafından yazılan Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesinde başka anlatılarla kurulan ilişkinin boyutu üzerinde durulurken hikâyede bulunan metinlerarası izler; türe dayalı dönüşüm, yeniden yazma ve taklit, gönderge ve anırtırma yöntemleriyle ortaya çıkar.

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’te Metinlerarasılık

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesi Nezihe Muhittin tarafından *Yedigün* mecmuasında 3 Mart 1937’de yayımlanır.¹ Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç bir ana metindir ve konusunu kendinden önce yazılan ve alt metin konumunda olan Mehlika Sultan şiirinden alır. Mehlika Sultan şiiri ise Yahya Kemal tarafından 1919’da *İnci* mecmuasında yayımlanır, şairin vefatından sonra *Kendi Gök Kubbemiz* (1961) kitabında yer alır. Şiirin biçim olarak değiştirilip hikâye şeklinde yazılması, metnin yeniden bir üretime girmesine ve farklı biçimde anlamlandırılmasına olanak tanır. Şiirde anlatım yoğun, duygusal bir dille ve soyut imgelerle gerçekleştirilirken hikâyede somut ve betimleyici ifadeler kullanılır böylece okurun metni farklı bir bakış açısıyla yorumlanmasına fırsat verilir. Şiirden (alt metin) hikâyeye (ana metin) geçiş metnin zenginleşmesi, anlamın derinleşmesiyle birlikte her iki türü bir araya getirip birbirine uyum sağlama sürecini başlatır.

Ana metin alanında alt metnin kimi zaman eğlendirmek kimi zaman ise eleştirmek amacıyla dönüştürüldüğü görülür. Kubilay Aktulum, Genette’in anametinsellik dönüşümlerini “biçimsel” ve “izleksel ya da anlamsal değiştirimler (dönüştürümler)” olarak iki başlıkta topladığını, biçimsel dönüşümleri de “çeviri”, “koşuklaştırma”, “düzyazılaştırma”, “vezin dönüşümü” ve “biçem dönüşümü” olmak üzere beş alt başlığa ayırdığını; izleksel ya da anlamsal dönüştürümleri ise öyküsel ve edimsel olarak ikiye ayırdığını söyler (1999, s. 142-148).

¹ Nezihe Muhittin’in eserleri “Nezihe Muhiddin Bütün Eserleri” adıyla dört ciltlik bir kitapta toplanmıştır ancak Yedigün mecmuasında yayımlanan Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç adlı hikâye bu kitapta yer almaz. Bkz: Zihnioğlu, Y. (2006). Nezihe Muhiddin Bütün Eserleri 1,2,3,4. İstanbul: Kitap Yayınları.

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesi, Mehlika Sultan şiirinin biçimsel dönüşüme uğrayarak düzyazılaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Dizelerle yazılmış metnin düzyazıya dönüştürülmesini Aktulum, şiirsel betimlemelerin değerlerinin kaybolmasına yol açacak bir risk olarak görür (1999, s. 144). Mehlika Sultan şiirinde masalsı bir anlatımın hâkim olması şiirin düzyazıya dönüştürülmesinde kolaylık sağlar. Nezihe Muhittin, şiiri yeni bir anlatım tarzı ve bakış açısıyla hikâyeye dönüştürür böylece şiirsel anlamı farklı bir biçimde açığa çıkarır.

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’te türe dayalı dönüşümle birlikte yeniden yazma ve taklit yöntemine başvurulur. Metinlerarasılıkta farklı metinlerden alınan parçaları, “ayrışık unsurları” düzenleyerek yeni bir metinde benzer bir bütün oluşturacak şekilde bir araya getirme yeniden yazma işlemidir. Yeniden yazma daha önce yazılmış bir metnin, türü farketmeksizin, ona açık ya da kapalı bir şekilde gönderme yapan, dönüştüren ya da taklit eden bir metinde tekrarlanması olarak tanımlanır. Ancak yeniden yazma sadece farklı yazarlara ait metinlerin yeniden oluşturulması olarak değil de bir yazarın metinlerinden birini yeniden yazması yani metni güncellemesi olarak da tanımlanmaktadır (Aktulum, 1999, s. 236). Aktulum yeniden yazmayı tanımlarken daha önce yazılmış bir metni dönüştürerek ya da taklit ederek yeni bir metin oluşturmadan söz eder. Dolayısıyla metinlerarasılıkta yeniden yazma bünyesinde taklit yöntemini de barındırır.

Taklit modern ve postmodern romanlarda çoklukla kullanılan bir metinlerarasılık yöntemidir. Yazarlar çoğu zaman başkalarının yazdıklarını taklit ederek yeni bir metin ortaya çıkarırlar. Böylece taklit örnekleri eskinin yeniden yazımını, güncellenerek bir işlevsellik kazanmasını sağladığı gibi yazın geleneğinin devamını da sağlar (Özdemir, 2017, s. 127).

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’te hikâyenin adının, kahramanların, konu ve izleğin Mehlika Sultan şiirinden alınması, Nezihe Muhittin’in Yahya Kemal’den etkilendiğini ya da onu taklit ettiğini, şiiri hikâyeye dönüştürerek yeniden yazma sürecine girdiğini gösterir. “Yeniden yazım, metinleri anlatı versiyonları bağlamında ele alır ve değiştirir” (İnce, 2022, s. 27). Hikâyede okurun dikkatinden kaçmayan en belirgin unsur açık ve kapalı göndermelerle daha önce yazılmış bir metnin yeniden yazma yöntemi ile yinelenmesidir. Yeniden yazım sürecinde hikâye, şiir üzerine yazılmış bir ana metin niteliği kazanır ve soyut olandan somuta, yoğun anlatımdan ayrıntılı betimlemeye gidiş gözlemlenir. Anlatının türünün değiştirilerek, konunun, kişilerin ve izleğin alt metinden alınması, ondan derin izler barındırması, anlatıda “üst metinsellik” ve “ana metinsellik” ilişkisinin kurulduğunu gösterir. Ana metinsellik (hypertextualite), “ana metnin ondan türeyen alt metne yalın bir dönüşüm ya da öykünmeyle bağlanması”, üstmetinsellik (architextualite) ise, “metnin genel bir ulama sessiz, kapalı ya da kısa ve özlü bağlanması” ilişkisidir (Alpaslan, 2007, s. 13).

Divan edebiyatı, halk edebiyatı ve Batı edebiyatı modern Türk edebiyatına kaynaklık eder. Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesinde de gerek geleneksel Türk edebiyatının gerekse Batı edebiyatının izlerini görmek mümkündür. Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’in konusu, halk hikâyelerinde çoklukla işlenen aşk, yolculuk, engel ve kavuşamama izlekleri ile şekillenir bunlar aynı zamanda alt metin olan Mehlika Sultan şiirinde de kullanılan izleklerdir. Hikâyenin sonuç kısmında ise Nezihe Muhittin’in Amerikalı yazar Edgar Allan Poe’dan, kendisinin tercüme ettiği Bir Tablo adlı hikâyesinden etkilendiği görülür.

Hikâye her şeyi bilen anlatıcının hâkim bakış açısıyla hikâyenin öznesi olan kahramanların ve onların yaşadıkları yerin tanıtımıyla başlar. Geleneksel anlatılarda âşıkların tanışma şekillerinden biri ailelerin bir araya gelmesi, bir arada yaşamasıyla gerçekleşir. Hikâyede de birbirine komşu köşklere yaşayan âşıklar çocukluktan itibaren birlikte büyürler:

Erenköyü'nün kuytu ve romantik bahçelerinde büyümüşlerdi. Sekiz eski köşk, yosunlu, sarmaşıklı ve yıkık duvarlarla birbirlerine komşu idi. Bu sessiz ve bakımsız bahçelerin kiminde harap bir ahır, kiminde camları parçalanmış bir ser, kiminde daima ihtiyar ve halsiz bir harap dadının su çektiği eski mermer bir havuz vardı.

Mehlika'nın köşkü, büyük çınarların loşluğu süzülen hüzünlü geniş bahçesiyle bunların ortasında idi. Etrafta yedi köşkün yedi çocuğunun hiç sokağa çıkmadan, yıkık duvarlardan aşarak her gün Mehlika'nın bahçesindeki çınarların altında oynamak adetleri idi (Muhittin, 1937, s. 20).

Hikâye kahramanlarının tanıtımından sonra ise bireysel ve gerçekçi bir aşk anlatılır. Çocukluktan itibaren komşu köşklere yaşayan ve birlikte büyüyen gençler Mehlika'ya gönül vermek isterler ancak Mehlika içlerinden yalnız birine, Selim'e âşık olur.

Seneler gelip geçti. Bu küçük arkadaşlar büyüdü. Kimisi doktor, kimisi zabıt, kimisi edip, kimisi mimar oldu. Hepsı birer birer Mehlika'ya gönüllerini vermek istediler. Fakat genç kız hiçbirine kalbini göstermedi. Bunların içinde yalnız Selim bir şey söylemiyordu. Delikanlılar birer birer köyü terk ettiler... Koca loş bahçelerde Selim'le Mehlika yalnız kaldılar... Bir sabah pembe gülfidanının yanında birbirlerini sevdiklerini titreyerek itiraf ettiler. Bir mayıs gecesi eski çınarın altında gizlice nişanlandılar (Muhittin, 1937, s. 21).

Hikâyenin kahramanları Mehlika ile Selim birbirlerine âşıktır. Ancak bu aşk toplumsal normlar ve bireysel arzularla çatışır ve önlerine aşmaları gereken güçlükler çıkarır. Geleneksel anlatılarda yer alan âşıkların kavuşmasında engellerle karşılaşma ve bu engelleri aşma süreci hikâyede de işlenir. Selim Mehlika'yı sevdiğini ailesine söyleyemez, onunla evlenmeye cesaret edemez çünkü henüz bir mesleği yoktur ve ulaşmak istediği idealleri vardır. Bu durum âşklarının önündeki en büyük engel olarak karşılarında durur:

Mehlika hep meslek sahibi, parlak istikballi taliplerini reddetmişti. Kendisi gibi henüz bir iş ve meslek sahibi olmayan serseri bir genç onu nasıl isterdi?

Selim'in gururu da buna mâni oluyordu. İçinde aşkı kadar büyük bir ideali vardı. O büyük, şöhretli bir ressam olmak istiyor; bir şaheser yaratmak, ismi şöhreti her tarafta anılan bir sanatkar olmak ve sonra Mehlika'ya eş olmak istiyordu. Mehlika da sevgili nişanlısının mukaddes emelini saygı ve sükûtle karşılıyordu (Muhittin, 1937, s. 21).

Aşkın önündeki engeli aşmak için çıkılan yolculuk hikâyede Selim'in Mehlika'dan gizlice Avrupa'ya gitmesiyle gerçekleşir. Geleneksel anlatılarda yer alan yolculuk, bazen bir amacı gerçekleştirmek için bazen de kendini keşfetmek için kullanılır. Böylece fiziksel olmasının yanı sıra ruhsal ve duygusal bir anlam da taşır. Selim'in idealist bir genç olması ve aşkın önündeki engeli kaldırmak istemesi onu yolculuğa çıkmaya yönlendirir:

Selim, her sergiye birkaç eser hazırlıyor fakat büyük eserini bir türlü yaratamıyordu. Bu sıtma, onun bütün ruhunu bir daüssıla gibi kaplamıştı artık. Karşısında balmumundan güzel bir heykel gibi sararan hassas ve romantik Mehlika'yı bile görmüyordu. Zaten o, hep içinde yaşayan bir varlıktı.

Bir gün Selim muamma gibi ortadan kayboldu. Herkes hayretlere, Mehlika derin bir acıya kapıldı. Genç adam Avrupa'daki resim galerilerinde etüd yapmaya çıkmıştı. Mehlika ondan aldığı mektupları, şimdi yalnız başına kaldığı loş bahçelerin en sessiz köşelerinde okuyarak hıçkırıyordu (Muhittin, 1937, s. 21).

Selim'in gidişi Mehlika'nın ayrılık acısına daha fazla dayanamayıp hasta düşmesine sebep olur. Mehlika'nın hastalığı ilerleyince Selim'e haber gönderilir. Ancak Selim konağa geldiğinde Mehlika ölmüştür. Aşkın önüne çıkarılan engel iki sevgilinin kavuşamamasına sebep olmuş, hikâye dramatik bir sonla bitmiştir. Halk hikâyelerin de de âşıkları birbirine bağlayan güçlü duyguya rağmen kavuşamadıkları görülür. Bu bir taraftan aşkın sınırsızlığını gösterirken diğer taraftan da hayatın sert gerçekliğini gözler önüne serer.

Yeniden yazma sürecinde ana metinde yer alan başlık, konu ve izleğin alt metindeki görünümüleri üzerinde durmak metinlerarası ilişkiyi tespit etmek bakımından önemlidir. Mehlika Sultan şiirinde de tıpkı Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç hikâyesinde olduğu gibi geleneksel anlatılarda yer alan konu ve izlekler kullanılır. Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç

hikâyesinde kullanılan başlıkla hikâyenin kaynağına işaret edilir. Hikâyenin alt metni olan Mehlika Sultan şiiriyle Nezihe Muhittin'in eserinin sonuç kısmı dışında örtüştüğü, kullanılan başlık ve kahraman adlarının yanı sıra konu, izlek bakımından bir hayli benzerlikler barındırdığı anlaşılır.

Yahya Kemal tarafından yazılan Mehlika Sultan şiirinde de tıpkı Nezihe Muhittin'in hikâyesinde olduğu gibi aşk, geleneksel anlatılar ile bağ kurularak anlatılır. Öncelikle şiirin öznesi olan "Mehlika Sultan" ve "yedi genç" ten söz edilir. Bu kişileri birbirine bağlayan temel unsur aşk duygusudur. Tıpkı ana metinde olduğu gibi yedi gencin hepsi Mehlika Sultan'a âşık olur. Aştan sonra karşımıza çıkan bir diğer motif yolculuktur. Yedi genç, rüyalarına giren güzeli görmek için yaşadıkları şehirden çıkıp Kafdağı'na giderler. Aşkları uğruna çıktıkları bu yolculukta kullanılan bir diğer motif engellerle karşılaşmadır. Yolculuk bir hayli çetin ve belirsizdir. Bir türlü Kafdağı'na ulaşamazlar. Çıktıkları bu zorlu yolculuğun sonunda çıkışı olmayan bir kuyuya varırlar ve korkulu gözlerle baktıkları suda gizli bir cihan görürler. Yolcuların en küçüğü parmağındaki yüzüğü çıkarıp kuyuya atar, su çekilir ve bir hayal âlemi belirir. Âşıklar o hayal âlemine giderler ve bir daha onlardan haber alınamaz. Gençlerin rüyalarında gördükleri gizemli güzeli görmek için çıktıkları yolculuk kimilerine göre fiziksel kimilerine göre de manevi bir arayışı simgeler ve şiirin sonunda gençler hayal âleminde kaybolurlar. Böylece âşıkların kavuşamaması motifiyle anlatı son bulur.

Şiirde aşk bireysellikten sıyrılarak hayali, mistik bir görünüm kazanır. Yahya Kemal şiirlerinde hayalle ilgili kelimeler kullanmaktan hoşlanır. "O böylece, pek hoşlanmadığı realiteden, hâlihazırdan uzaklaşıp duygu ve hayallerle gönlünün huzur duyacağı yepyeni bir iklim yaratır. Bunu yaparken, masaldan, masalla ilgili unsurlardan da bolca faydalanır." (Özbalcı, 2006, s. 63) Yahya Kemal, Mehlika Sultan'da da aşk duygusunu, hayal ile gerçeğin iç içe geçtiği bir masal evrenine taşır. Bunu Tanpınar, Yahya Kemal'in Maurice Maeterlinck'in masal dünyasına girmesiyle ilişkilendirir. (2007, s. 69) Şairin "folklorün kolaylığına düşmeden mevcut yerli gelenekleri ihmal etmek istemediği" bilinir (Enginün, 2007, s. 622). Onun geleneği göz önünde tutması, sanat eserlerinde çokça işlenen aşk duygusunu modern şiirin imkânlarıyla yeniden dile getirme gayretiyle birleşir.

İki metin karşılıklı okunduğunda pek çok unsurun benzerlik taşıdığını görülür. Ancak yeniden yazım sürecinde ana metindeki konu, kişiler ve izlek alt metinle benzerlik taşıırken sonuç kısmında farklılıklar bulunduğunu da hatırlatmalıyız. Ana metin ile alt metin arasında sonuç kısmındaki temel ayrılık şöyledir:

Mehlika Sultan şiirinin sonunda âşıklar, sevgiliye kavuşmadan bir hayal âleminde kaybolurlar ve seneler geçmesine rağmen bir haber alınmaz ve dönmeyecekleri söylenir. Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç hikâyesinin sonunda ise Selim, Mehlika'nın elini tutup öldüğünü anladığı anda çantasından çıkardığı paletiyle ölen nişanlısının resmini yapmaya başlar. "Nişanlının Ölümü" adlı tablonun o sene ödül alması üzerine Selim'in zaferine nişanlısının ölüsü karşısında manasız, boş bir gülüşle baktığı anlatılır.

Hikâyenin sonuç kısmındaki değişiklik anlatının yeniden yapılandırıldığını düşündürür. Her iki eserin konusu kişileri ve izlekleri benzer olmakla birlikte sonunun farklı olması Nezihe Muhittin'in metni, ana metinsel dönüşüme bağlı olarak yeniden ürettiğini gözler önüne serer. Yeniden yazma sürecinde ana metin ile alt metin arasındaki benzerlik ve farklılıklar tür, kahramanlar, konu, izlek ve sonuç başlıkları altında tablo olarak şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 1: Yeniden Yazma

Metin Adı	Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç	Mehlika Sultan
Tür	Hikâye	Şiir
Kahramanlar	Mehlika Sultan: Güzel bir kız.	Mehlika Sultan: Dünya güzeli bir kız.
	Yedi Genç: Mehlika Sultan’a âşık olan Münir Safa, Naci, Nejat, Reşit, Ferit, Nail ve Selim adlı gençler.	Yedi Genç: Mehlika Sultan’a kara sevdalı birer âşık olan gençler.
Konu ve İzlekler	Aşk: Bireysel ve gerçekçidir. Birbirine komşu sekiz köşkte yaşayan ve birlikte büyüyen gençlerin yedisinin Mehlika’ya âşık olması. Mehlika’nın ise içlerinden sadece Selim’e âşık olması.	Aşk: Mistik ve hayalidir. Rüyalarında gördükleri güzele yedi gencin âşık olması.
	Yolculuk: Selim’in ünlü bir ressam olup Mehlika’yla evlenebilmek için Avrupa’ya gitmesi.	Yolculuk: Yedi gencin Mehlika Sultan’ı bulmak için Kafdağı’na gitmesi.
	Engel: Selim’in meslek sahibi, tanınmış bir ressam olmaması.	Engel: Yedi gencin Kafdağı’na ulaşamaması.
	Kavuşamama: Mehlika’nın sevdiğini beklerken hastalanıp ölmesi.	Kavuşamama: Yedi gencin Mehlika Sultan’a ulaşmadan hayal âleminde kaybolması.
Sonuç	Selim’in şöret sahibi olması: Mehlika’nın öldüğünü anlayan Selim’in sevgilisinin resmini yapması, yaptığı tablo ile ödül alması ve zaferine manasız bir gülüşle bakması.	Yedi gençten haber alınamaması: Yedi gencin seneler geçmesine rağmen dönmemesi ve dönmeyeceklerinin söylenmesi.

Metinlerarasılıktaki okur tarafından en kolay anlaşılan yöntemlerden biri göndergedir. Bir metinlerarası biçimi olan gönderge “yapıtın başlığını ya da yazarın adını anmakla yetinir. Gönderge, bir metinden alıntı yapılmadan okuru doğrudan bir metne gönderir” (Aktulum, 1999, 101). Alt metne yapılan gönderge alıntı yapılmadan eserin ya da yazarın adı anılarak okuru metne yönlendirdiği için yazar başka bir metni ya da kaynağı doğrudan ve net bir şekilde referans gösterir. Böylece okur, yazarın hangi metinden ya da yazardan bahsettiğini kolayca anlayabilir. Nezihe Muhittin’in hikâyesinde kullanılan başlık, metinlerarasılıktaki gönderge ile okuru Yahya Kemal’in Mehlika Sultan şiirine yönlendirir. Ana metnin başlığında yapılan gönderge vasıtasıyla alt metne yönlendirilen okur Nezihe Muhittin’in hikâyesiyle Yahya Kemal’in şiiri arasında ilişki kurulduğunu anlar. Başlıktan yola çıkarak yaptığı okuma neticesinde ise metinde yer alan kahramanlar, anlatılan konu ve izleğin taşıdığı benzerlikler ile iki eser arasında metinlerarası ilişki kurulduğu ortaya çıkar.

Bir metinlerarası ilişki yöntemi olan anıştırma, bir metnin doğrudan göndermede bulunmaksızın başka bir metni hatırlatması ya da ima etmesidir. Anıştırma kapalı bir metinlerarası ilişki şeklidir ve bu sebeple de tespit edilmesi güçtür. Anıştırma sadece edebi eserlere değil sanatsal yapıtlara, tarihsel olaylara ya da tanınmış kişilere yönelik üstü örtülü bir gönderme biçimidir. “Alıntının dolaylı biçimi olan anıştırma ile iki düşünce arasında bir yakınlaştırma, gösterenlerden hareketle iki gösterileni yaklaştırma amaçlanır.” (Kuran, 2022, s.

873) Bu yöntemle okurun kültürel birikiminden faydalanarak gönderme yapılan eseri ya da kişiyi bilmesi, anlamlandırması beklenir.

Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç'te, hikâyenin kahramanı Selim'in amacı büyük, şöhretli bir ressam olmak, bir şaheser yaratıp ismi her yerde anılan bir sanatkâr olmaktır. Her sergiye birkaç eser hazırlar ancak bir türlü büyük eserini yaratamaz. Bunun üzerine kimseye söylemeden Avrupa'ya gider ve oradaki resim galerilerinde etüd yapmaya başlar. Hikâye kahramanı Selim'in bu tavrı akla Yahya Kemal'i getirir. Yahya Kemal'in hayatına dair ayrıntılar bilinmeden buradaki anıştırma anlaşılamaz. Yahya Kemal 1903'te Jön Türk olma hevesiyle gittiği Paris'de Fransız sanatına ve kültürüne adeta hayran olur ve bu hayranlık onun sanatkâr mizacının gelişmesine katkı sağlar. Orada Fransızcasını ilerleten şair, yeni edebi yaklaşımlar ve akımlarla şiirlerini yazmaya başlar. Paris'e gitmeden önce yerli şairlerin tesiriyle şiirler yazarken Paris'te kaldığı yıllarda aldığı eğitimlerin ve gezdiği sanat mahfillerinin etkisiyle şiir sanatını geliştirmiş vaziyette yurda döner. Hikâyenin sonunda tıpkı Yahya Kemal gibi Selim'de Avrupa'dan büyük bir sanatkâr olarak döner. Selim'in Avrupa'ya giderken kendisini geliştirme, yetiştirme düşüncesi Nezihe Muhittin'in kahramanını Yahya Kemal'e yakınlaştırdığını düşündürür. Hikâyede Selim'in idealist kişiliği ile Yahya Kemal arasında ilişki kurulur.

Anıştırma yöntemi hikâyenin sonuç kısmında da kullanılır. Ana metin olan Mehlika Sultan'a Âşık Yedi genç hikâyesinin alt metninin Mehlika Sultan şiiri olduğunu daha önce belirtmiş ancak iki metin arasında pek çok benzerlik olmasına rağmen sonuç kısmında farklılık olduğunu ifade etmiştik. Hikâyenin sonuç kısmında kullanılan anıştırma yöntemiyle başka bir metin öne çıkar. Bu metin Nezihe Muhittin'in *Resimli Şark* mecmuasında Edgar Allan Poe'dan tercüme ettiği "Bir Tablo" adlı hikâyedir. Nezihe Muhittin'in sanatı, sadece Türk edebiyatı geleneğinden değil Batı edebiyatı kaynaklarından da beslenir. Yazarın çeviri faaliyetleri incelendiğinde, Goethe ve Edgar Allan Poe gibi Batı edebiyatının önemli isimlerini okuduğu, onlara aşına olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu aşinalık metin düzleminde de karşımıza çıkar ve Nezihe Muhittin'in telif hikâyesi Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç ile Edgar Allan Poe'dan tercüme ettiği hikâye olan Bir Tablo arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi kolaylaştırır. Her iki metin karşılıklı okunduğunda Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç'in sonunda Edgar Allan Poe'dan tercüme edilen "Bir Tablo" adlı hikâyeye anıştırma yapılarak metinlerarası ilişki kurulduğu anlaşılır.

Nezihe Muhittin'in "Bir Tablo" başlığıyla tercüme ettiği hikâyeye, ormanda avlanırken yaralanan anlatıcının geceyi geçirmek için bir şatoya sığınması ile başlar. Şatoda yattığı odanın duvarlarında asılı duran tabloları bakarken bir tablo onu çok etkiler. Bu, genç bir kadının portresidir ve sanki yaşıyormuş gibi gerçekçi çizilmiştir. Uzun bir süre hareket etmeden bu canlı tabloyu seyreden anlatıcı, yatağın başucunda o odadaki eşyaların tarihçesini anlatan bir kitap bulur ve okumaya başlar. Bu kısımdan itibaren bir iç anlatı şeklinde portrenin çiziliş hikâyesi anlatılır. Genç bir ressam ölümsüz eserini, kendisine âşık olan karısından ilham alarak yaratmak ister. Kadın da kocasını çok sevdiği için hayatının sonuna kadar karşısında oturup ona modellik yapmaya razıdır. Sanat humması içinde adeta çıldıran ressam, karısının günden güne sararıp solduğunu bile fark etmeden günlerce resmi çizmeye devam eder. Nihayet resim bittiğinde ölümsüz eserine hayretle bakarak "Bu hayatın ta kendisi!" (Poe, 1934, s. 11) diye bağırır ve karısına döndüğü anda onun öldüğünü anlar.

Ana metin olan Mehlika Sultan'a Âşık Yedi Genç'in sonunda ise Selim, nişanlısının ölümü üzerine çantasından paletini çıkararak ölen nişanlısının resmini çizer ve "Nişanlının Ölümü" ismindeki tablo o sene en parlak ödülü kazanır. Selimin adı ağızlarda dolaşmaya başlar fakat şaheserini yaratan büyük sanatkâr zaferine, nişanlısının ölümü karşısında gözlerine dolan kayıtsız, boş bir gülüşle bakar.

Her iki hikâyede de sanat tutkusu genç kadınları öldüren bir güç olarak anlatılır, sanatkârın sanatına bağlılığının ve saplantısının insan hayatına zarar verecek kadar güçlü olduğu vurgulanır. Bu durum sanatı estetik bir yaratım olmaktan ziyade yıkıcı bir güç olarak da görmeye sebep olur. Böylece sanatçı fiziksel olmasa da ruhsal düzeyde bir katil konumundadır. Gerek Bir Tablo’da gerekse Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’te her iki âşık da sanata olan saplantılı bağlılıklarından dolayı sevdikleri kadınları gerçek hayatta ihmal ederler ve Bir Tablo’da sanat eseri tamamlandığında kadın hayatını kaybederken Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’te kadının hayatını kaybetmesi sanat eserinin tamamlanmasını sağlar. Bu durum sanatın yaratım sürecinin hayatın doğal akışıyla örtüşmediğini hatta onu tehdit eden bir eylem halini aldığını düşündürür. Sanatçının sanatını icra ederken yaşamdan kopması, çevresindekileri ihmal etmesi okuru sanatın bedeli üzerine düşünmeye yönlendirir.

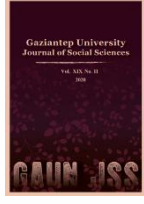
Sonuç

Metinlerarasılık kuramının temelini oluşturan hiçbir metin kendisinden önce yazılan metinlerden bağımsız olarak ortaya çıkmamıştır düşüncesi her metnin bir yazın geleneği içinde biçimlendiğini ve önceki metinlerle farklı düzeyde ilişkiler kurduğunu ifade eder. Bu görüş, metinleri yalnızca bireysel yaratıcılığın ürünü olarak değil; aynı zamanda tarihsel, kültürel ve edebi birikimin bir devamı olarak ele alır. Bu bağlamda, her yeni metin önceki metinlere göndermede, atıfta bulunur, onlarla etkileşim kurar ve onları yeniden biçimlendirir. Dolayısıyla bir metni anlamlandırmak, çoğu zaman onun ait olduğu geleneği, gönderme yaptığı önceki metinleri çözümlemeyi gerektirir. Bu yaklaşım, metinleri sadece kendi bağlamında değil, onları besleyen edebi hafıza içinde okumayı da zorunlu kılar.

Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesi ile Mehlika Sultan şiiri, benzer kahramanlar etrafında şekillenen ancak farklı anlatım biçimlerine sahip iki ayrı edebi metindir. Her iki eserde de aşk, yolculuk, engeller ve kavuşamama izlekleri öne çıkmakta; ancak bu izlekler farklı şekillerde işlenmektedir. Hikâyede aşk daha bireysel ve gerçekçi bir şekilde ele alınırken, şiirde mistik ve hayalî bir boyutta işlenir. Hikâyede Selim’in idealist kişiliği sonunda elde ettiği başarı, dramatik bir ironiyle sona ererken; şiirde yedi gencin Mehlika’ya ulaşmadan hayal âleminde kaybolmaları, aşkın ulaşılamaz ve idealize edilmiş yönünü vurgular. Bir diğer alt metin olan Bir Tablo hikâyesi ise Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç’in sonuç kısmıyla benzer. Her iki metinde de sanat ve aşk içiçe geçmiştir ve sanatçı figürü, sanatı uğruna gerçeklikten kopan ve sevdiği kadını ihmal eden bir karakter olarak çizilmiştir. İki eserde de sanat eserinin tamamlanmasının kadın kahramanların ölümüyle gerçekleşmesi, eserlere trajik bir son hazırlamıştır. Mehlika Sultan’a Âşık Yedi Genç hikâyesi ile Mehlika Sultan şiirindeki benzerlikler, metinlerarasılık tekniklerinden “yeniden yazma” ve “taklit” yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, şiirin hikâye formuna dönüştürülmesiyle birlikte “türe dayalı dönüşüm” yöntemi kullanılmıştır. Öte yandan, “anıştırma” yöntemi vasıtasıyla hem hikâyenin kahramanıyla Yahya Kemal arasında hem de hikâyenin sonunda Edgar Allan Poe’nun Bir Tablo adlı öyküsüyle anlam düzeyinde bir ilişki kurulmuştur. Tüm bu bulgular, Nezihe Muhittin’in metninde çok katmanlı bir metinlerarası yapı oluşturduğunu ve farklı edebi gelenekleri bir araya getirerek özgün bir anlatı ortaya koyduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Aktulum, K. (1999). *Metinlerarası ilişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2022). *Folklor ve metinlerarasılık*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Alpaslan, G. G. (2007). *Metinlerarası ilişkiler ve Gulgamış Destanının çağdaş yorumları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Aytaç, G. (2003). *Genel edebiyat bilimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Beyatlı, Y. K. (1974). *Kendi gök kubbemiz*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Neşriyatı.
- Büyükkavas Kuran, Ş. (2022). *Metinlerarasılık kuramı*. Şahin, V. (Ed.). *Edebiyat kuramı ve eleştiri* (1. Baskı, s. 865-900). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetin, N. (2012). *Roman çözümleme yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Ecevit, Y. (2001). *Türk romanında postmodernist açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Enginün, İ. (2007). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hüküm, M. (2017). İhsan Oktay Anar'ın "Puslu Kıtalar Atlası" romanının metinlerarası ilişkiler açısından değerlendirilmesi. *Akademik Matbuat, 1 (1)*, 38-51.
- İnce, M. S. (2022). *Melike Günyüz edebiyatında metinlerarası ilişkiler, yeniden yazım ve kültürel adaptasyon*. İnce, M. S., Yılmaz, H. (Ed.). *Metinlerarasılık yeniden yazım ve adaptasyon* (s. 24-39). İstanbul: Erdem Yayınları.
- Kaplan, M. (2006). *Türk Edebiyatı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Moran, B. (2007). *Edebiyat kuramları ve eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muhittin, N. (3 Mart 1937), Mehlika Sultan'a âşık yedi genç. *Yedigün*, (208), 20-21.
- Özbalcı, M. (2006). *Yahya Kemal'in duygu ve düşünce dünyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özdemir, S. (2017). *Metinlerarasılık yöntemleri*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Poe, A. A. (Temmuz 1934). Bir tablo. (Muhittin, N. Çev.) *Resimli Şark*, (43), 11.
- Tanpınar, A. H. (2007). *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Zihnioğlu, Y. (2006). *Nezihe Muhiddin bütün eserleri 1,2,3,4*. İstanbul: Kitap Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1662533

Kıbrıslı Türkolog Harid Fedai'nin Hazırladığı Divan Neşirleri ve İrtifa Risalesi - Çalışmalar, Problemler ve Öneriler-

Divan Publications and Elevation Treatise Prepared by Turkologist Harid Fedai from Cyprus -Studies, Problems and Suggestions-

Orkun ÖZAŞIK^{a*} Şerife YALÇINKAYA^b

^a Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8887-2273

^b Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8317-9215

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Mart 2025

Kabul tarihi: 22 Temmuz 2025

Anahtar Kelimeler:

Harid Fedai,
Kıbrıs Türk Kültürü,
Âşık Kenzî,
Handî,
Hilmî,
Zekâî.

ÖZ

Kıbrıs'ın köklü bir ailesine bir mensup olan Harid Fedai (d. 1930- ö. 2017), iki kez Türkiye'ye gidip eğitim almış, döndükten sonra Türk Mukavemet Teşkilatı çatısında varoluş mücadelesine destek vermiş ve sivil yaşama döndükten sonra kendini Kıbrıs Türk kültürü, edebiyatı ve tarihi hakkındaki çalışmalarına adanmış önemli bir şahsiyettir. Harid Fedai gerek yaptığı çalışmalar gerekse başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelerdeki araştırmacılarla kurduğu akademik ağ ile Kıbrıs Türk edebiyatı ve kültürü hakkındaki çalışmaların tanınmasında da etkili olmuştur. Kıbrıs Türk kültürünün akademik düzeyde tanınması ve başka araştırmacılarca çalışılması noktasında, Fedai'nin ortaya koyduğu çalışmalar önemli katkılar sağlamıştır. Fedai, yazdığı ve yayıma hazırladığı kırk beş kitap, bir kitap bölümü, yüz altmış üç bildiri, sekseni aşkın makale ve yazdığı ansiklopedi maddeleriyle üretken bir araştırmacı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca uzun yıllar aktif olarak içinde bulunduğu radyo-televizyon hizmetleri hem de "Eski Basınıımızdan" başlıklı gazete köşesinde eski harfli gazetelerden yaptığı aktarmalarla Kıbrıs Türk basın yayın tarihi açısından da dikkat çekici bir simadır. Bu makalede Harid Fedai'nin devam ettirilmeyi bekleyen çalışmaları değerlendirilmiş ve ailesi tarafından kurulan *Harid Fedai Kıbrıs Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı*'nce yayımlanması planlanan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Makale, Harid Fedai'nin divan neşirlerini tanıtmının yanında; çalışmalarda izlenen yöntem, kullanılan yazma veya matbu nüshalar, yayım bilgisi, üzerine yapılan çalışmalar ve literatürdeki eksiklikler ve karışıklıklar hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu değerlendirmelerle Harid Fedai'nin çalışmaları üzerinden söz konusu edilen şairler ve onların eserleri hakkında süregelen karışıklıklara ve eksikliklere açıklama getirilmeye çalışılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: March 21, 2025

Accepted: July 22, 2025

Keywords:

Harid Fedai,
Cyprus Turkish Culture,
Âşık Kenzî,
Handî,
Hilmî,
Zekâî.

ABSTRACT

Harid Fedai (b. 1930- d. 2017), a member of a well-established family in Cyprus, went to Turkey twice to receive education, supported the struggle for existence within the Turkish Resistance Organization after his return, and after returning to civilian life, devoted himself to his studies on Turkish Cypriot culture, literature and history. He is an important figure. Harid Fedai both through his work and the academic network he established with researchers in various countries, particularly Turkey, has been influential in the recognition of studies on Turkish Cypriot literature and culture. In terms of the academic recognition of Turkish Cypriot culture and its study by other researchers, the works produced by Fedai have made significant contributions. Fedai can be regarded as a prolific researcher with forty-five books he wrote and edited, a book chapter, one hundred sixty-three papers, more than eighty articles, and the encyclopedia entries he authored. He is also a notable figure in terms of the history of the Turkish Cypriot press, with his radio and television services in which he was actively involved for many years, and with his quotations from old-lettered newspapers in his newspaper column titled "From Our Old Press". This article evaluates Harid Fedai's works that are waiting to be continued and provides information about the works planned to be published by the Harid Fedai Turkish Cypriot Culture Research Foundation, founded by his family. The article, in addition to introducing Harid Fedai's editions of divan poetry, presents evaluations regarding the methods followed in the studies, the manuscript or printed copies used, publication information, the studies conducted on the subject, and the deficiencies and confusions in the literature. Through these evaluations, an attempt is made to clarify the ongoing confusions and deficiencies concerning the mentioned poets and their works based on Harid Fedai's studies.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ozasik98@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Harid Fedai, as a Turkish from Cyprus and a Turkologist, is a researcher who has been interested in and worked on fields such as Cyprus Turkish culture and Cyprus Turkish literature, folklore, literature, history, grammar and numismatics. Fedai is not only productive with his forty-five books, one chapter of book, eighty-odd articles, one hundred and sixty-three papers and encyclopedia entries, but also one of the first to speak on many subjects. Fedai is one of the first names to have done studies on important figures for both Turkish literature and Cyprus, such as the Âşık Kenzî from Cyprus, the mufti of Cyprus Hasan Hilmi and the Handi from Old Zağra. However, there are some problems with Harid Fedai. He did not conduct his work under the roof of a university or similar institution for many years; he either published his publications with his own means or gave them to an institution to publish. But this situation made it difficult to be aware of and access Fedai's work. It is very difficult for researchers to access the works, especially because the works are not reprinted (except for the books of the *Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi – Poems* and *Little Book of Cyprus History*) and some works are published piecemeal (for example, *Handi Divan*, *Kıbrıslı Âşık Kenzî Divan*, etc.). For this reason, even if they cannot be accessed at first, Harid Fedai's works should be introduced and information about their content should be obtained. Orkun Özaşık described the works in his thesis titled *Harid Fedai with His Contributions to Cyprus Turkish Culture* (2023). When the works in question were examined based on the thesis, some problems were encountered, and some proposals were made to solve them. For this purpose, Harid Fedai's divan publications were determined as a sample and literature research was conducted based on the works. As a result, some interesting results were obtained: Firstly, the *Divan of Cyprus'* most famous ashik, *Kıbrıslı Âşık Kenzî*, which was first prepared by Harid Fedai almost forty years ago and published in three volumes, was neither reprinted nor did new poems appear. In our research on the subject, it was seen that many poems that were most probably written by Âşık Kenzî were included in the cönks. As a second group of studies, the publications of poems by the Mufti of Cyprus Hilmi Efendi, were examined, including Harid Fedai's work, which was published three times, one of which was an expanded second edition. It was seen that the first two studies were very important and pioneering studies, but the copy used in the third book was studied before the work was published, and the most comprehensive study on the poems of *Kıbrıslı Hasan Hilmi Efendi* was the study prepared by Beyhan Kesik and his friends. The other divan publication is the publication of poems by Handi, who worked in Cyprus and was originally from Eski Zağra. Harid Fedai published the poet's poems under the titles *Handi Divan – 1 Gazelles* and *Handi Divan 2. Book*. In the literature review conducted based on Fedai's works, it was seen that the poems of Eski Zağralı Handi were presented in a total of six different studies by four different researchers (Fedai, 2003 and 2013; Özkan 2003 and 2003a; Şenyurt, 2004; Keklik, 2022). This is a problem in terms of conducting holistic studies by examining all of Handi's poems. The fourth study we have examined is the *Divan of Şeyh Mustafa Zekâyî (Oruç Baba)*. Fedai used only one printed copy while publishing this divan, and it was understood that this copy was used in other studies while creating a critical text, and that this text was overlooked by Fedai. This showed that other works (Alkan, 1993; Köseoğlu, 1997) should be used instead of the publications made by Fedai for academic studies. Finally, the *İrtifâ Risalesi* of *Müsevvidü'l-Fetâvâ Osman Efendi*, which was discussed, was published by Harid Fedai and Mustafa Haşim Altan and is a study that has some parts of publication. *İstifâ Risalesi* could not be reached even in the thesis prepared by Özaşık (2023), which is the most up-to-date study on Harid Fedai, and it is important that this text is introduced first. In addition to introducing Harid Fedai's divan publications, the article also includes evaluation studies on the relevant method followed, the manuscripts or printed copies used, published information, studies conducted on it, and deficiencies in the literature. In this way, the point reached regarding the studies in question can be clearly seen and it aims to be instrumental in eliminating this deficiency with other developments in the future or determining new areas when deficiencies are revealed.

Giriş

1571 itibarıyla bir Osmanlı toprağı olan Kıbrıs'ın 1878'de Britanya İmparatorluğu'na kiralanması ile başlayan süreci takiben adadaki Osmanlı bakiyesi Türkler için her alanda bir var oluş mücadelesi başlamıştır. Özellikle 1931 Kıbrıs İsyanı sonrasında İngiliz İdaresi tarafından “her türlü millî söylem ve eylem” yasaklanmıştır. Bu durum ve şartlar, 1930 yılında doğan Kıbrıslı Türkolog Harid Fedai'nin (1930-2017) kişiliğini ve çalışmalarındaki tutumunu da büyük oranda şekillendirmiştir.

Tam adıyla Ahmet Harid Fedai, Kıbrıs'ın köklü ailelerine mensup Hasan Efendi ve Lütfiye Hanım'ın oğlu olarak 1930 yılında Lefke'de dünyaya gelmiştir. 1956'da başladığı İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü 1960 yılında tamamlayarak bir eğitimci ve Türkolog olarak Kıbrıs'a döner (Özaşık, 2023). Kıbrıs'ın içinde bulunduğu karışıklıklar nedeniyle akademik ilerlemesini sürdüremeyen ve planladığı çalışmalarını askıya alan Fedai, 20 Temmuz 1974'te gerçekleşen Kıbrıs Barış Çıkartması ile başlayan süreci takiben 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte *harp* zamanının bitip *harf* zamanının başladığına kanaat getirir. Son olarak 1983'te atandığı Kamu Hizmeti Komisyonu üyeliği görevinden ayrıldıktan sonra 1988'de emekli olmuş (Hakeri, 2000) ve emeklilik sürecinde kendisini tamamen araştırmalarına vermiştir. Emekliliğinden vefatına kadar (2017) Kıbrıs Türk folkloru, modern dönem edebiyatı, halk edebiyatı, tarih gibi birçok alana hizmet eden önemli çalışmalar yapmıştır. Fedai'nin çalışmalarının büyük kısmı Kıbrıs Türk kültürü hakkında olmakla beraber sadece Kıbrıs'ta değil, Türk dünyasında da iz bırakmıştır:

Harid Fedai öğretmen, araştırmacı, yazar ve şair oluşunun yanında, fikir ve görüşleriyle de sadece Kıbrıs'ta değil tüm Türk dünyasında kültürel anlamda iz bırakmış mefkûre adamlarından biridir. Harid Fedai, yaşamı boyunca kendisini Kıbrıs Türk Kültür ve edebiyatına adanmış, birçok kitap ve makale yayınlamıştır. Kıbrıs'ta pek çok bilinmeyen gazete, dergi ve kitap ile şair-yazarı gün ışığına çıkaran Fedai, şüphesiz Kıbrıs'ın en üretken, kültür ve edebiyat araştırmacılarından. (Onuş, 2018, s. 6459)

Anlaşıldığı üzere Harid Fedai'nin çalışmalarında Kıbrıs Türk edebiyatı önemli bir başlıktır. Bunun nedeni Kıbrıs Türklerinin var olma mücadeleleri ve kimlik arayışlarıyla ilgilidir. Harid Fedai bir Kıbrıs Türkü olarak Kıbrıs Rumlarına ve dünyaya “Kıbrıs'ta edebiyatıyla, kültürüyle bir Türk toplumu var” demek; aynı zamanda Türkiye başta olmak üzere Türk dünyasına ve tüm Türkoloji camiasına Kıbrıslı Türklerin de bir edebiyatı, kendilerine has bir kültürleri olduğunu göstermek istemektedir. Harid Fedai'nin *Kıbrıs Türk Kültürü Bildiriler I*, *Kıbrıs Türk Kültürü Bildiriler II* ve *Kıbrıs Türk Kültürü Makaleler I* adlı çalışmaları okunduğunda bu bakış açısı açıkça görülmektedir.

Kıbrıs Türklerinin var oluş mücadelesi, 1930-1974 yılları arasında silahlı direniş olarak sürmüş, 1950'li yıllardan beri de hukuki alanda sürmektedir. Ancak Fedai, Kıbrıs Türk toplumunun kendini kültür, sanat ve eğitim gibi alanlarda da var etmek ve varlığını kabul ettirmek zorunda olduğunu savunmuştur. Fedai'nin bu vizyon ile yaptığı çalışmaların akademik literatüre katkısı tartışmaya açılabilirse de Kıbrıs Türkleri için taşıdıkları kültürel değer göz ardı edilmemelidir. Makalemize konu olan çalışmaların temelinde bu dikkat de bulunmaktadır. Harid Fedai'nin çalışmalarına dair en güncel bibliyografya listesinde (Özaşık, 2023) yer alan kitap boyutundaki çalışmaları, şu şekilde tasnif edilmiştir:

Araştırma-inceleme kitapları “Basın Tarihi” (2 kitap), “Kıbrıs Türk Kültürü Çalışmaları” (4), “Kurum Tarihi Çalışmaları” (2) şeklinde tasnif edildi. Baskıya hazırlama, derleme şeklinde yayımladığı kitaplarını “Divanlar ve Diğer Şiir Çalışmaları” (11), “Yazma Tarih Metin Neşirleri” (4), “Hatırat-Seyahat Türünden Çalışmalar” (7), “Yayıma Hazırladığı Efsane, Tiyatro ve Romanlar” (5), “Hazırladığı Diğer Eserler” (6) şeklinde ayırdık. Bu şekilde bakıldığında “Çeviri” (1), “Antoloji/Seçki” (1) ve kendi şiir kitabı (1) eklendiğinde Fedai'nin basılmış kırk dört kitabı tasnif edilmiştir. (Özaşık, 2023, s. 33).

Bahsi geçen bibliyografya çalışmasında, “divanlar ve diğer şiir çalışmaları” başlığı altında yer alan çalışmalar, eski harfli metinlerin Latin harflerine ve günümüz Türkçesine aktarımından ibarettir. Esasen bu başlık altında yer alan eserler, önsözlerinde yer alan bazı tartışma ve bilgilendirmeler ve de eser sonuna hazırlanan sözlükler dışında akademik değerlendirmeler içermemektedir. Özaşık’ın bibliyografyasında “Divanlar ve diğer şiir çalışmaları” başlığı altında yer alan eserleri, şu şekilde kategorize etmek gerekmektedir:

- a. Kıbrıslı Âşık Kenzî Divanı I (Kasideler, Tarihler) (1989), Kıbrıslı Âşık Kenzî Divanı II (Gazeller) (1993), Kıbrıslı Âşık Kenzî Divanı III (Öbür Şiirleri, Destanlar) (1993).
- b. Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi- Şiirler (1987), Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi – Şiirler (ilaveli ikinci baskı) (2000), Dîvânçe-i Kıbrısî Hilmî Efendi – 3 (2019).
- c. Handî Divanı-I Gazeller (2003), Handî Dîvânı (2. Kitap) (2013).
- d. Dîvân-ı Şeyh Mustafâ Zekâyî (Oruç Baba) (2009).
- e. Rûh-i Mecerûh –Şiirler- (1993).
- f. Yaşar Nezihe (2010).

Makalede Kıbrıs Türklerinin halk edebiyatı ve klasik Türk edebiyatı hakkındaki eserler konu edildiğinden sadece ilk dört gruptaki çalışmalar incelenmiştir. Bunlara ek olarak Orkun Özaşık’ın yüksek lisans tezinde (2023) Harid Fedai’nin kitap boyutundaki çalışmaları içinden ulaşılmadığı belirtilen tek eser olan ve yukarıdaki tasnifte de haliyle yer almayan İrtifa Risalesi adlı çalışma da hem klasik Türk edebiyatı sahasına girdiği hem de bilim dünyasına ilk kez olarak detaylı tanıtılacağı için bu makalede ele alınacaktır. Makaleye konu olan çalışmalar, Harid Fedai’nin kullandığı nüshalar ve kullanılmayan nüshalar, yöntem, üzerine yapılan çalışmalar, problemler ve öneriler şeklinde birçok yönüyle incelenmiştir.

Kıbrıslı Âşık Kenzî ve Şiirleri

Âşık Kenzî (d.1796 – ö.1839), kısa ömrüne rağmen Kıbrıs Türk halk edebiyatında bir âşık olarak ele alınabilecek en önemli isimdir (Öznur, 2016, s. 340). Kenzî, her ne kadar on iki yaşında Anadolu’ya gidip Bektaşî tekkelerinde yetişmiş ve Edirne’de evlenip oraya yerleşmiş (Fedai, 1997, s. 233) ise de kendini Kıbrıslı sayması ve Kıbrıs ile ilgili şiirler söylemesi itibarıyla Kıbrıs Türk edebiyatının da bir parçasıdır.

Âşık Kenzî’nin divanını ilk olarak Harid Fedai çalışmıştır. Fedai’nin Âşık Kenzî çalışma fikri, 1986 yılında KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığının Kıbrıs hakkında bir ansiklopedi çalışması nedeniyle bir madde yazması için kendisine müracaatı üzerine olmuştur (Fedai, 1989, s. 7). Âşık Kenzî’nin kişiliği ve şiirleri hakkında Fedai’den önce *Mehmet Halit Bayrı (1955)* ve *Saadettin Nüzhet Ergun (1956)* da yayınlar yapmıştır (Özarslan, 2008, s. 29). Âşık Kenzî Divanı’nın birinci cildinde Bayrı’nın çalışmasından yola çıktığını belirten Fedai, çıkış noktasını şu şekilde ifade eder:

Yazarın verdiği bilgiye göre Talat Bayraktar adında bir kitap meraklısının İstanbul Belediye Kitaplığına bağışladığı yüzlerce cilt arasında cönkler de varmış ve de yaptığı araştırma sonucu bu cönklerin ikisinde Kenzî’nin 8 destanı ile 25 konuşmasını bulmuş. Şairimizin ünlü Kıbrıs Destanı’nı da saptayan yine O’dur. (Fedai, 1989, s. 7).

Talat Bayraktar’ın saptamalarından yola çıkarak KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı, KKTC Millî Arşiv Sorumlusu Mustafa Haşım Altan’ı eserlere ulaşmak için görevlendirir ve fakat söz konusu kitaplıkta Kenzî’ye dair bir esere rastlanmaz. Ardından İstanbul’daki diğer kütüphanelere yönelen Altan, bir rastlantı sonucu Ahmed Bâdi Efendi’nin Edirne Tarihinde Kenzî’nin adını görünce Edirne ile ilişki kurar ve nihayet Kenzî hakkındaki en önemli kaynak olan Edirne Selimiye Kitaplığı’ndaki yazma esere (Yazma yeni no: 2203.

Eski no: 216//2298) ulaşır. Resmi yazışmaları takiben eserin mikrofilmleri KKTC Millî arşivine verilir ve mikrofilmler Harid Fedai ile de paylaşılır. (Fedai: 1989). Üç yüz elli adet şiirin yer aldığı eseri çalışan Fedai, Latin harflerine aktardığı ve veznini tespit ettiği şiirleri; *Kasideler, Tarihler, Gazeller, Kenzî'nin Öbür Şiirleri ve Destanları* şeklinde sıralayıp üç cilt halinde (1989, 1993, 1993) yayımlamış henüz tekrar baskısı yapılmamıştır.

Harid Fedai'nin çalışmayı yayımlamasından sonra Âşık Kenzî hakkında sekizi Fedai'ye ait olmak üzere on beş makale yazıldığı tespit edilmiştir. Bu makalelerde kullanılan şiirlerin hemen hepsi Fedai'nin yayımladığı Âşık Kenzî Divanı'ndan alınmıştır. Yine M. Fatih Köksal ve Giyâsi Babaarslan'ın hazırladığı (2021) *Türkçe Divanlar Kataloğu (Bibliyografya)* adlı çalışma tarandığında Âşık Kenzî Divanı'nın yalnızca Harid Fedai tarafından yayınlanmış olduğu görülmüştür. Aynı zamanda Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi verilerine göre Âşık Kenzî üzerine hazırlanmış veya hazırlanmakta olan herhangi bir lisansüstü tez tespit edilememiştir.

Bahsi edilen tüm bu veriler göz önüne alındığında bir Türkologun zihninde şu soru peyda olmaktadır: “Âşık Kenzî'nin Edirne Kitaplığındaki eserde olanlar dışında şiirleri yok mudur?”. Çalışma süresince Harid Fedai'nin de bu sorunun peşinden gittiği tarafımızca öğrenilmiştir. Fedai zaman zaman, Türkiye'deki akademisyenlerden, ellerine Kenzî'ye ait şiirler ihtiva eden bir cönk geçerse kendisiyle paylaşmalarını rica etmiştir. Bugün de bu soru akla gelmiş ve tarafımızca sorunun peşinden gidilmiştir. Sonuç olarak Kenzî'nin şiirlerini toplayan müstakil bir esere rastlanmamış; ancak çok sayıda cönkte Kenzî mahlasıyla şiirler yer aldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen tüm Kenzî mahlaslı şiirlerin Kıbrıslı Âşık Kenzî'ye ait olduğu düşünülmemelidir zira TEİS (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü) tarandığında (Ahmet Yesevi Üniversitesi, t.y.) on dokuzuncu yüzyılda Kenzî mahlasını kullanan üç şair olduğu görülmektedir. Bu da göz önünde bulundurularak aşağıda künyeleri verilen cönkler, Kenzî mahlaslı bir şairin şiir/şiirlerini ihtiva eden ve istinsah tarihi itibarıyla bu şiirlerin Âşık Kenzî'ye ait olma ihtimali bulunan cönkler olmaları nedeniyle listelenmiştir. Özellikle başka halk şairlerinin de yoğun olarak bulunduğu cönkler araştırmacıların dikkatine sunulmaktadır:

Tablo 1: Kıbrıslı Âşık Kenzî'ye ait şiir içerebilecek eserler listesi

	Eserin Bulunduğu Kütüphane	Eserin Bulunduğu Kitaplık	İstinsah Tarihi (Miladi)	Eser Adı / Türü	Koleksiyon Numarası	Kayıt Numarası
1.	Milli Kütüphane	Milli Kütüphane Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 35	605637
2.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	19--	Mecmu'a-i Eş'âr	06 Mil Yz A 5466	604227
3.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 71	605753
4.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1839-1846	Cönk	06 Mil Yz Cönk 77	605475
5.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 57	605726
6.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1839	Cönk	06 Mil Yz Cönk 245	605330
7.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 115	605273
8.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 81	605489
9.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1840	Cönk	06 Mil Yz Cönk 142	605262
10.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1837-1856	Cönk	06 Mil Yz Cönk 45	605669
11.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 293	605188
12.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1800?	Cönk	06 Mil Yz Cönk 193	605326
13.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1838-1878	Cönk	06 Mil Yz Cönk 93	605512
14.	Süleymaniye Kütüphanesi	Galata Mevlevihanesi	1813-1844	Şiir Mecmuası	00292	675721
15.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	18--	Mecmûa-i İlâhiyât	06 Mil Yz A 2133	611226
16.	Milli Kütüphane	M. K. Yazmalar	1852-1867	Cönk	06 Mil Yz Cönk 96	605520

17.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yazma Bağışlar	1841/1842	Cönk	08224	664668
18.	Süleymaniye Kütüphanesi	Yazma Bağışlar	1830/1831	Cönk	08222	664666
19.	Millet Kütüphanesi	Ali Emiri Manzum	?	Seçilmiş Şarkı, Türkü, Taşlama ve Maniler (Parmak Hesabıyla Türküler)	AEMnz757	164661

Bu cönklerden edinilebilecek verinin güzel bir örneği olarak MESTAP (Şiir Mecmualarının Sistematik Tasnifi Projesi) sisteminde (Köksal, t.y.) görülmektedir. Sistemde Ankara Milli Kütüphane 06 Mil YZ A 2631 kayıtlı Mecmû'a-i Letâ'if-i İlâhî adlı eserden Kenzî mahlaslı bir şaire ait naat türünde bir kıta tespit edilmiştir. Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı üzerinden (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, t.y.) “Kenzî” mahlası aratıldığında çıkmayan bu mecmuaya bakıldığında yüzyıl itibarıyla Âşık Kenzî'ye ait olma ihtimali barındırmaktadır. Bu türden eserler, tespit ve tahlil edilerek bulunacak yeni şiirler Âşık Kenzî Divanı'na eklenebilecektir. Ayrıca Fedai'nin “Kıbrıslı Âşık Kenzî'nin Başka Destanları” (Fedai, 2005: 431-448) makalesinde İstanbul'daki bir cönkte (Türkçe Cönk, Eski Belediye Kütüphanesi, Yeni Bağışlar, No. K. 402, 192 yaprak) Kenzî'ye ait dokuz destanı tespit etmiş; bu destanlar hakkında bilgi verip metinleri Latin harflerine aktarmıştır (Özaşık, 2023, s. 58-59). Ancak bu destanların veya başka cönk ve mecmualardan çıkmış şiirlerin dâhil edildiği bir basım henüz yapılmamıştır.

Kıbrıs Müftüsü Hilmî Efendi ve Şiirleri

Müftü Hasan Hilmî Efendi (d.1782 – ö.1847), Kıbrıs Türklerinden olup devrinin padişahı Sultan II. Mahmut ile yakın ilişkiler kurmuş ve Asâkir-i Mansûre'nin geçit resminde doğaçlama söylediği şiir ile Sultanü's-Şuâra ünvanına nail olmuş meşhur Mevlevî şair ve din adamıdır (Batislam, 2019, s. 347). Söz konusu “Hilmî”nin şiirlerini ilk olarak yayınlayan kişi Harid Fedai'dir (1987). Bu ilk neşirde Fedai, öğretmen Mehmet Niyazi Efendi'nin kitapları arasından ele geçen iki defteri ve Naim Buluç'un Kıbrıs'taki *Hür Söz* gazetesindeki yazı dizisini kullanmış; ilk basımda yalnız otuz sekiz şiir yayımlayabilmiştir. Çalışmada, solda eski harfli metnin tıpkıbasımı, sağda da Latin harflerine aktarılmış hali verilmiştir. Şiirlerin hangi aruz vezni ile yazıldığı verilmemiş ancak şiirdeki ulama ve imaleler gösterilmiştir. Eserin sonunda ise sözlük ve Hilmî Efendi ile ilişkili levhaların resimleri verilmiştir.

Harid Fedai, *Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi – Şiirler* adlı çalışmanın, eserin adını değiştirmeyerek 2000 yılında ilaveli ikinci baskısını yapmıştır. İlk eserde kullandığı iki deftere ek olarak bir ilkokul öğretmeni olan Süreyya Hanım (ö. 1944)'dan yadigâr bir defter, Süreyya Hanım'ın çocukları aracılığıyla Fedai'nin eline geçer. Fedai, esere yazdığı Sunuş'ta, üçüncü deftere Süreyya Hanım Defteri (Defter-i Süreyya) adını verdiklerini belirtir (Fedai, 2000). Defter-i Süreyya'da elli üç şiir vardır. Bu şiirlerin yirmi beş tanesi ilk iki defterde yer almamaktadır. Bu şekilde “Fedai, birinci baskıdaki 38 şiire eklemek suretiyle toplam şiir sayısını altmış üçe çıkarmıştır. Bir de Âşık Kenzî'de tespit edilen Müftü Hilmî Efendi'ye yapılmış bir tahminin eklenmesiyle şiir sayısı altmış dörde çıkmıştır.” (Özaşık, 2023, s. 56). Hilmî Efendi mürettep bir divan tertip etmemiş; bu nedenle de şiirlerinin çoğu kaybolup günümüze ulaşamamıştır (Batislam, 2019, s. 347). Dolayısıyla Fedai'nin bu çalışması Hilmî'nin şiirlerini ortaya çıkaran önemli bir çalışmadır.

Harid Fedai'nin genişletilmiş ikinci baskısından sonra yapılan en kapsamlı çalışma Beyhan Kesik, Hamza Koç ve Kübra Kacar tarafından *Kıbrıslı Hilmî – Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânçesi ve Diğer Şiirleri* adıyla yayımlanan (2018) çalışmadır. Fedai'nin neşrine ve Hasan Hilmî hakkındaki diğer çalışmalara ek olarak şu iki nüshadaki şiirleri de ihtiva etmektedir:

M Nüshası: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz B 158 numarada kayıtlı olup Dvd numarası 943, 639'dur. 18 varaktan ibarettir. (...) Divançe'de 77 şiir bulunmaktadır. Şiirlerin ikisi Hilmî Efendi'nin manzumelerine tahmistir. Divançe'de Harid Fedai'de yer almayan 29 şiir bulunmaktadır. Bunlardan 14'ü Yunus Kaplan'ın "Son Dönem Kıbrıslı Divan Şairi Hasan Hilmî Efendi ve Bilinmeyen Şiirleri" makalesiyle yayımlanmıştır. Divançe'de hiçbir nüshada bulunmayan şiir sayısı ise 10'dur.

S Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman 110'da kayıtlı bir mecmuanın içindedir. 155 varaktan oluşan bu mecmuada Hilmî'nin şiirleri 22b ve 124b-144b arasında yer almaktadır. Bu nüshada toplam 54 şiir bulunmaktadır ve şiirlerin 17'si diğer nüshalarda bulunmamaktadır. (Kesik vd. 2018, s. 19-20).

Harid Fedai'nin çalışmasına yapılan eklerle beraber çalışmadaki (Kesik vd. 2018) şiir sayısı yüz yediye yükselmiştir. Ne yazık ki bu eser Harid Fedai'nin Hilmî'ye ait son neşrini yayımlanmadan hazırlanmıştır. Fedai'nin vefatından (2017) önce tamamladığı ancak yayımlamaya ömrünün vefa etmediği *Dîvânçe-i Kıbrısî Hilmî Efendi – 3* adlı çalışma, kızı İley Fedai Taşkın'ın öncülüğünde ve Zeki Akçam'ın editörlüğünde 2019'da yayımlanabilmiştir. Fedai, üçüncü kitapta da transkripsiyon harfleri kullanmamış, sadece uzun ünlüleri göstermiş; şiir sonuna vezni, eser sonuna da sözlük eklemiştir. Fedai'nin bu üçüncü kitabında kullandığı *Divançe*, Kesik ve diğerlerinin kullandığı Milli Kütüphane B 158 numarada kayıtlı olan yazmadır. Dolayısıyla Kıbrıslı Hilmî Efendi'nin şiirlerine dair en kapsamlı çalışma halen Kesik ve arkadaşlarının hazırladığı çalışmadır. Kıbrıslı Hilmî Efendi noktasında Harid Fedai'nin en büyük hizmeti, Türkiye'deki araştırmacılarca ulaşma ihtimali çok düşük olan defterlerdeki şiirleri yayımlaması ve şair hakkındaki öncü çalışmaları yapmış olmasıdır.

Eski Zağralı Handî ve Şiirleri

On dokuzuncu yüzyıl şairlerinden olan Handî (asıl adı Ali) esasen Kıbrıs Türklerinden olmayıp bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Eski Zağralıdır ve Kıbrıs'a görevi icabı gelmiştir (Fedai 2013, s. 3). Handî'nin *Divançesi*ni yayımlayan Ömer Özkan makalelerinde (2003, 2005) tezkire ve bazı edebiyat tarihlerinde bahsi geçen "Handî" mahlaslı şairin aslen Lefkoşalı ve bir Mevlevî şeyhi olduğunu; Eski Zağralı Handî'den farklı biri olduğuna dikkat çekmiştir. Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi (1571-2017) adlı çalışmada Osmanlı (Divan Edebiyatı) Dönemi kısmını yazan Batislam (2019) da Hızır Handî Dede olarak 1727'de Lefkoşa'da vefat eden mutasavvıf şairden bahseder. Yani 18. yüzyılda yaşamış olan Kıbrıslı bir Handî, bir de 19. yüzyılda yaşamış Eski Zağralı Handî vardır. Harid Fedai'nin Kıbrıs üzerine çalışan bir Türkolog olarak Eski Zağralı Handî'yi çalışması bazı tez ve makalelerde iki Handî'nin birbirine karıştırılmasına da neden olmuştur. Eski Zağralı Handî'nin ömrünün bir döneminde Kıbrıs'ta görev yapması da bu karışıklığı pekiştirmiştir. Ömer Özkan'ın makalesine doğrudan bu iki şairin farklı şairler olduğunu vurgulayarak başlaması da muhtemelen bu karıştırmalar nedeniyledir. Buna ek olarak TEİS üzerinden Handî mahlaslı şairler tarandığında sadece "Handî, Eskizağralı" maddesi çıkmakta; diğer Hızır Handî Dede'ye ulaşamamaktadır. Yaptığımız araştırmada söz konusu iki şairden başka Handî mahlaslı şaire rastlanmamıştır. Harid Fedai'nin yaptığı neşir Eski Zağralı Handî'ye ait olan Divan olduğu için makalemizde sadece o ele alınacak olup aksi belirtilmedikçe Handî kullanımı ile Eski Zağralı Handî kastedilecektir.

Şairin eserlerine bakıldığında "*Handî'nin bilinen tek eseri Dîvân'ıdır. Bu Dîvân'ın gazeller kısmı Harid Fedai tarafından Handî Dîvânı I adıyla (2003), diğer şiirleri de Handî Dîvânı II adıyla (2013) yayımlanmıştır.*" (Arslan, 2014). Harid Fedai, divan neşrinde tek bir nüsha kullanmıştır. Bu nüsha hakkında Fedai'nin çalışmasında şu bilgiler aktarılır:

1989 baharında (...) Dr. Servet Sami Dedeçay'la konuşuyorken bir ara söz Handî'ye intikal edince onun bir divanı olduğunu ve divanın fotokopisinin de Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nda bulunduğunu söylemişti. (...) bu divanın aslını, Selimiye (Ayasofya) camiinin kitap düşkünü imamı ve hatibi Mehmet Metin İrşadi Efendi'de görmüş ve fotokopisini almıştı. (Fedai, 2003, s. 3).

Fedai, yürütülen yazışmalar neticesinde eserin fotokopisine ulaşmıştır. Bunun dışında nüsha ile ilgili yer veya numara bilgisi yer almamaktadır.

Harid Fedai'den sonra yapılan ilk çalışma Ömer Özkan'a aittir. Handî'ye ait eserler hakkında mürettep bir divan, bir divançe ve bir şiir mecmuası arasında “divân-ı Handî” başlığı altında birtakım şiirler olduğunu belirten Özkan (2005, s. 227), Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Başkanlığı kütüphanesinde 413 numaralı kayıta bulunan, zikrettiği, Divançeyi çalışmıştır. *Divançe'de 57 gazel, 3 müstezat, 1 kaside, 2 terkibibent, 1 murabba, 15 muhammes, 5 müseddes, 2 müsemmen ve 5 tahmis bulunmaktadır* (Özkan, 2005, s. 227). Bu durumda Handî'ye ait doksan bir şiir içeren Divançe yayımlanır. Bahsi geçen eserlere ek olarak Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı'nda Handî mahlaslı şaire ait üç yazmaya ulaşılmıştır:

Tablo 2: Handî mahlaslı şaire/şairlere ait divanlar listesi

Eser Adı:	I- Dîvân-ı Handî	II- Dîvân (Handî Dîvânı)	III- Dîvân-ı Muhtasar (Handî)
Kütüphane adı:	Süleymaniye	Edirne Selimiye	Edirne Selimiye
Koleksiyon adı:	Hacı Mahmud Efendi	Selimiye Yazmalar	Selimiye Yazmalar
Koleksiyon no.:	03452-002	942	948
Bibliyografik kayıt no.:	256598	432593	432599
İstinsah tarihi:	1265 (M. 1848/49)	1242 (M. 1826/27)	–
Yaprak ve satır sayısı:	69-110 yk., 21 st.	6 yk., 13 st.	28 yk., 19 st.

Tarama sonucu çıkan bu eserlerden birincisi (256598 no'lu yazma), 2004 yılında Ayten Şenyurt tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Şenyurt, Harid Fedai'deki nüsha şahsi bir kütüphaneden kendisine fotokopisi verilmiş olduğundan, Fedai ile görüşmüş ve kendisindeki nüsha ile aynı olmadığını teyit etmiştir (Şenyurt, 2004, s. 24). Özkan, 2005'te yazdığı makalede bu yazmadan bahsetmiş; eserde yüz altmış iki şiirin yer aldığını belirtip Handî'nin mahlas kullanımına ve söz konusu şiirlerin şekillerine dair bilgi aktarmıştır (Özkan, 2005, s. 227). Şenyurt'un çalışmasının kaynakçada bulunmaması ve Özkan'ın yazmanın çalışıldığı konusunda bilgi vermemesinden tezi görmemiş olduğu ve yazmayı tanıtırken eserin aslından istifade ettiği anlaşılmaktadır.

İkinci sırada verilen yazma ise, 2022 yılında Murat Keklik tarafından makale olarak çalışılmıştır. Keklik, çalışmasında önceki üç araştırmacının da yaptığı çalışmaları açıklamış, geline nokta hakkında bilgi vermiştir. Çalıştığı eserde yer alan şiirler ve kullandığı yazma hakkında Keklik'in aktardığı şu bilgiler önemlidir:

Çalışmamıza konu olan şiirler ise daha önce yayımlanmış olan Handî'nin mürettep Divan'ları ile Divançe'sinde bulunmamaktadır. Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Hacı Mahmud Efendi adıyla 22 Sel 942 demirbaş numarasına kayıtlı bulunan yazma on bir varak – yirmi bir sayfadan oluşmaktadır. Handî'ye ait şiirler yazmanın ilk 7 varakında bulunmaktadır. (Keklik, 2022, s. 126).

Ayrıca Keklik'in çalışması *Fedai'nin Handî Dîvânı 2. Kitap* (2013) adlı çalışmasından sonra yapılan ilk ve tespit edilebildiği kadarıyla tek çalışma olduğundan yaptığı değerlendirmeler önemlidir. Yapılmış tüm çalışmaları gördüğü ve henüz Handî üzerine başka çalışma yapılmadığından, söz konusu Divançe'deki yirmi üçü gazel olan yirmi yedi manzume hâlâ biricikliğini korumaktadır.

Tabloda verilen üçüncü yazma eser üzerine herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. On dört varak olan bu nüshanın [1a]-[9b] numaralı varaklarında gazel nazım şeklinde yazılmış

altmış dört manzume yer almaktadır. Bu manzumelerden [1a]'da iki, [1b]'de dört ve [8b]'de bir olmak üzere toplam yedi tanesine “divan” başlığı atılmıştır. Gazel bölümünü musammat bölümü takip etmektedir; nüshanın [10a]- [14b] numaralı sayfalar arasında bir terci‘-bend, biri Fuzûlî, diğeri Fehim-i Sâni'ye ait gazelin zemin alındığı iki tahmis, üç müseddes ve sekiz muhammes bulunmaktadır. Bu durumda altmış dördü gazel, on dördü musammat olmak üzere nüshada yetmiş sekiz adet şiir olduğu görülmektedir. Bu şiirler içinden muhtelif yirmi tanesi seçilip Handî'nin şiirlerini yayımlayan diğeri çalışmalar ile kıyaslama yapılmış ve müşterek manzumeye rastlanmamıştır. Ancak nüshadaki şiirlerin Handî'ye ait olup olmaması ancak çok daha detaylı bir araştırma sonucu varılabilecek bir hüküm olduğundan söz konusu yazma hakkında hükme varmamak daha isabetli bir tutum olacaktır.

Handî, her ne kadar Kıbrıs Türklerinden olmasa da divanını Kıbrıs'ta tertip etmesi (Fedai 2013, s. 3), Kıbrıs'ta yaşanan olaylara manzumelerinde yer vermesi, şiirlerinde mekân olarak Kıbrıs'ın sık geçmesi, yine şiirlerinde Müftü Hilmi Efendi (ö. 1848) ve Âşık Kenzî (ö. 1839) ile irtibatının açıkça görülmesi ve dahi Kenzî ile hem-meclis olma ihtimali (Şenyurt, 2004, s. 11-15) gibi nedenlerle Kıbrıs Türk edebiyatı açısından ayrıca önemli bir isimdir. Bu bağlamda, tespit edilen yazmalardan üçüncüsünün de Eski Zağralı Handî'ye ait olduğu tespit edilmesi halinde söz konusu çalışmalar ile (Fedai, 2003 ve 2013; Özkan 2003 ve 2003a; Şenyurt, 2004; Keklik, 2022) tenkitli neşrinin yapılması karışıklıkların önüne geçebilecektir. Açıkça ifade etmek gerekirse, Handî'nin şiirlerinin altı farklı çalışmaya dağılmış olması araştırmacılar için zorluk yaşatmaktadır. O nedenle tabloda verilen üçüncü yazma Eski Zağralı Handî'ye ait olmasa bile, zikredilen diğeri altı çalışma üzerinden tenkitli veya birleştirilmiş bir neşrin yapılması Handî'nin şiirlerine kolaylıkla ve bütüncül olarak erişmek adına önemlidir.

Şeyh Mustafa Zekâyî (Oruç Baba) Divanı

Harid Fedai'nin 2009'da divanını yayımladığı Mustafa Zekâyî (ö. 1812/13), Oruç Baba adıyla tanınmış, Halvetî tarikatına mensup bir şeyhtir (Köseoğlu, 1997). Şeyh Mustafa Zekâyî, hem-mahlası olan Kıbrıslı Mehmet Zekâyî (ö. 1648) ile karıştırılmamalıdır.

Fedai, yayıma hazırladığı divanda şöyle bir usul takip etmiştir: Şiirin başlığı veya bunun yerine şiirin konu/türünü ve sıklıkla parantez içerisinde şeklini vermiş; altına şiirin kendisini, veznini ve her şiir için bilinmeyen kelime ve terkipleri içeren bir sözlük vermiştir. Latin harflerine aktarımda transkripsiyon harfleri kullanılmamış; sadece uzun ünlü ve ayn harfleri belirtilmiştir.

Zekâyî Divanı iki kez yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Alkan, 1993; Köseoğlu, 1997). Dîvân-ı Şeyh Mustafa Zekâyî (Oruç Baba) çalışmasının önsözünde Fedai, *Serhan Alkan, Zekâyî Efendi üzerine yaptığı Yüksek Lisans Tezi'nde (...) Türkiye'deki türlü kütüphanelerde adı edilene ait divanın on yazma nüshasını tespit ettiğini ve bunların arasından seçtiği beş tanesi üzerinden tenkitli metni oluşturduğunu* ve kendisindeki matbu nüshanın bu tezde yer almadığını belirtir (Fedai, 2009, s. xiii). Ayrıca Fedai, yine Ön Sözüde yayımladığı divanda 158 şiirin bulunduğunu ve üç tanesi hariç hepsinin Alkan'ın tezinde olduğunu belirtmektedir. Fakat Harid Fedai'nin çalışmasında karşılaştığımız bir problem vardır:

Zekâyî Divanı iki kez basılmıştır: İlki 1258 (M. 1842)'de İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 88 sayfa olarak basılmış; ikincisi de 1288 (M. 1871)'de İstanbul Mücellid Ali Bey Matbaası'nda tekrar basım olarak çoğaltılmıştır (Köksal ve Babaarslan 2021, s. 66). Harid Fedai, yayımladığı çalışmada 1258 yılında basılan divanı kullanmış olduğunu belirtmekte ve sadece 1993'te tamamlanan Alkan'ın tezinden bahsetmektedir (Fedai, 2009, s. xiii). Ne yazık ki Zekâyî Divanı üzerine çalışan ikinci tez Fedai'nin dikkatinden kaçmıştır. Sinan Köseoğlu tarafından Yekta Saraç danışmanlığında çalışılan bu tez, Zekâyî Divanı'nın dört yazma nüshaları ile matbu nüshasını tenkitli olarak hazırlanmıştır. Fedai'nin kullandığı gibi matbu

nüshayı kullanan bu tezdeki metin ile Fedai'nin çalışmasındaki metin karşılaştırıldığında ise iki metnin büyük ölçüde aynı olduğu görülmektedir. Fedai'nin neşrinde, metnin sonundaki beyitlerde fazladan bir ibare, Köseoğlu'nda ise Fedai'de bulunmayan bir kıta olduğu görülmüştür. Bunlar dışında iki çalışma, ihtiva ettikleri şiirler ve bunların sırası itibarıyla aynı metindir. Harid Fedai'nin bu tezdən hiç bahsetmemiş olması tezdən haberdar olmadığını düşündürmektedir. Her iki araştırmacı da metinde şiirlerin levhalarını koymuş ve vezinlerini belirtmiştir. Metne sözlük eklemesi açısından edebiyat meraklıları ve öğrenciler için Fedai'nin neşri tercih edilebilir olsa da transkripsiyonlu ve tenkitli olması nedenleriyle edebiyat araştırmacılarının Köseoğlu'nun tezine başvurmaları daha isabetli olacaktır.

Müsevvidü'l-Fetâvâ Osman Efendi'nin İrtifâ Risâlesi

Harid Fedai'nin bibliyografyasını veren çalışmaların çoğunda 2017'de yayımlanmış bir çalışma olarak zikredilmiştir. Adı *İrtifa Risalesi* olarak geçen ve basım yılından başka herhangi bir künye bilgisi bulunmayan bu çalışma yayımlanacak şekilde hazırlanmış ancak tam olarak yayımlanamamıştır. Söz konusu çalışma, Orkun Özaşık'ın tez araştırma ve yazım süreci boyunca (2022-2024) aranmış fakat bulunamamıştır. Zira çalışmayı yayıma hazırlayan Harid Fedai ve M. Haşim Altan, çalışmayı Türkiye'de birkaç nüsha olacak şekilde bastırmış ancak bu çalışma ne Kıbrıs ne de Türkiye'de yayımlanmamış veya satışa sunulmamıştır. Kıbrıs'a sadece yazarlara verilmek üzere iki kopyası gönderilmiş ve bu kopyalar araştırmacıların kendisine teslim edilmiştir. Mustafa Haşim Altan ile gerçekleştirilen görüşmede, kendisindeki kopyayı kitaplığı devrildiği için bulamayacağını bildirmiştir. Harid Fedai'deki nüsha için de kızı İley Fedai Taşkın ile görüşülmüştür. Taşkın, bu nüshayı inceleme imkânı vermiş; söz konusu eksikliği kendisi de fark edip yeniden basılması için çalışmalara başladığını tarafımıza bildirmiştir.

Görsel 1: Çalışmanın Kapağı

Yan taraftaki görsel, çalışmanın yayımlanacağı müjdesini veren İley Fedai Taşkın tarafından sosyal medya hesabı üzerinden paylaşılmış bir görseldir. Taşkın'ın girişimleriyle kuruluş evrelerini tamamlamak üzere olan *Harid Fedai Kıbrıs Türk Kültürü Araştırmaları Vakfı*'nin süreci tamamlamasıyla beraber İrtifa Risalesi de yeniden yayımlanacaktır.

İrtifa Risalesi'nin ne olduğuna dair, ilgilenecek araştırmaların haberdar olabilmesi için katalog kayıtlarından ve sonrasında çalışmanın Fedai'deki nüshası hakkında şu bilgiler edinilmiştir: İrtifa Risalesi, bir astronomi metni olup Zinnüreyin Osman Efendi (1839'da sağ) tarafından Türkçe yazılmış 72 yapraklık müellif hattı bir eserdir (Şeşen vd., 1995, s. 45-46). Harid Fedai ve Haşim Altan, eseri Latin harflerine aktarmış ve eser hakkında detaylı bir giriş yazmış; Müsevvidü'l-Fetâvâ Osman Efendi olarak zikrettikleri müellif hakkında bilgi vermişlerdir.

Sonuç

Harid Fedai, üretken bir Türkolog olarak özellikle Kıbrıs Türk kültürü ve edebiyatı üzerine birçok çalışma yapmıştır. Bu çalışmalardan metin neşirlerini izledikleri yöntem, kullandıkları nüshalar, eserin baskı yılı, ulaşılabilirliği, çalışma ile ilgili literatür gibi açılardan ele almanın verimli sonuçları olmuştur. Türkiye'deki araştırmacılar, Kıbrıs'takilerle yakın ilişkileri, ağırlıklı olarak ortak yayıncıları (kitabevi, dergi, vb.) kullanmaları ve Türkiye'deki akademisyenlerin Kıbrıs'taki üniversitelerde ders vermesi gibi nedenlerle Harid Fedai başta

olmak üzere Kıbrıs'ta ve Kıbrıslı araştırmacılarca yapılan çalışmalardan haberdar olmaktadır. Ancak Kıbrıs'taki birçok kitap için de geçerli olan esere ulaşma güçlüğü Fedai'nin birçok çalışmasında da söz konusudur. Örneğin, *Kıbrıslı Âşık Kenzî Divanı* KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı tarafından üç cilt halinde, sınırlı sayıda basılmış ve üzerinden otuz küsur yıl geçmiştir. İmkânsızlıklar içinde hazırlanan ve basılan Kenzî Divanı halen ilgili âşık hakkındaki en kapsamlı çalışma ve şiirleri için tek başvuru kaynağıdır. Bu nedenle Kenzî'nin şiirlerinin tek ciltte toplanarak ve yeni şiirleri eklenerek yeniden basılması önem arz etmektedir. Kıbrıslı Hilmi için Beyhan Kesik ve arkadaşlarınca yapılan çalışma Kenzî için yaptığımız temenninin vücut bulmuş halidir. Zira bu çalışma Fedai ve diğer çalışmalardaki şiirleri de dışarıda bırakmayarak yeni şiirlerle beraber yayımlamıştır. Eski Zağralı Handî'de ise yeni şiir çıkmasa bile, mevcut şiirlerinin çok fazla çalışmada parça parça yayımlanması ve bunların tenkitli olarak çalışılmaması nedeniyle bütünleyici bir neşre ihtiyaç duymaktadır. Zekâyî Efendi (Oruç Baba) divanında ise Fedai'nin Köseoğlu'nun tezini görmemiş olmasının talihsizliği ve yapılan üç çalışma içinde tenkitli olmayan tek eserin Fedai'ye ait olan çalışma olduğu tespit edilmiştir. Son olarak İrtifa Risalesi çalışması hakkında da ilk olarak Fedai ve Altan tarafından çalışılması, müellifinin Kıbrıslı olması ve eserin konu itibarıyla Fedai'nin çalışmaları arasında ayrı bir noktada olduğu açıklanmaya çalışılmış ve eserin en kısa sürede ulaşılabilir olması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Bir araştırmacının çalışmalarına eğilen ve Harid Fedai'nin çalışmaları örneğinde bütüncül bir okuma yapmaya çalışılan bu makalede, ele alınan çalışmalar; özgünlük, nitelik, içerik ve üzerine çalışılma potansiyelleri bakımlarından incelenmeye çalışılmıştır. Harid Fedai'nin çalıştığı ve bu nedenle makaleye konu olan şairlerin birçoğu ya Kıbrıs'taki Lefkoşa Mevlevihanesi'ne mensup Mevlevi şairler ya da Kenzî gibi Bektaşî şairlerdir. O nedenle sadece edebiyat tarihi yazımında değil; tarih alanındaki çalışmalarda ve Mevlevilik araştırmalarında da önem arz etmektedirler. Tez sürecinde Kıbrıs Türk edebiyatı ve tarihi hakkında yapılan okumalarda, özellikle Zekâyî ve Handî mahlaslı şairlerde görüldüğü gibi, Kıbrıslı olan ve Kıbrıs'a başka bir nedenle gelen hem-mahlas şairlerin karıştırılabildiği birçok kez görülmüştür. Makale, söz konusu karışıklıkların önüne geçmek, Kıbrıs Türk edebiyatı ve kültürü hakkında ilk ve önemli çalışmalarda bulunmuş Harid Fedai'nin çalışmalarına dikkat çekmek ve ilk yayınlarını yaptığı metinlere yönelik Fedai'nin açtığı yoldan yapılacak yeni çalışmalara olan ihtiyacı vurgulamak için kaleme alınmıştır.

Kaynakça

- Ahmet Yesevi Üniversitesi. (t.y.). *TEİS (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü)*. (<https://teis.yesevi.edu.tr/>) (Erişim tarihi: 12 Mart 2025)
- Alkan, S. (1993). *Şeyh Mustafa Zekayi'nin hayatı edebi kişiliği Divan'ı (İnceleme-Tenkidli Metin)*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Arslan, M. (2014). Handî, Eskizağralı. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ahmet Yesevi Üniversitesi. (<https://teis.yesevi.edu.tr/>)
- Batıslam, H. D. (2019). *Osmanlı (Divan Edebiyatı) Dönemi (1571-1875)*. Bozkurt, İ. ve Karakartal, O. (Ed.) *Kıbrıs Türk Edebiyatı Tarihi* (1. Baskı, s. 343-362). Ankara: Kıbrıs Türk Edebiyatı Araştırma ve Tanıtma Projesi Yayını.
- Fedai, H. (1987). *Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi -şiirler-*. Lefkoşa: KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fedai, H. (1989). *Kıbrıslı Âşık Kenzî Divanı – I (Kasideler,Tarihler)*. İstanbul: Zafer Ofset, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Fedai, H. (1997). Kıbrıs Türk edebiyatı. *Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi – Batı Trakya ve Kıbrıs Türk Edebiyatı* (Cilt 9, ss. 183–464). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fedai, H. (2000). *Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi – Şiirler*. Lefkoşa: Ateş Matbaacılık Ltd.
- Fedai, H. (2003). *Handî Dîvânı – I, Gazeller*. Ankara: Özyurt Matbaası.
- Fedai, H. (2005). *Kıbrıs Türk kültürü, makaleler – I*. Lefkoşa: Suna ve Ata Atun Mağusa Tarihini Araştırma ve Yazın Vakfı Yayınları.
- Fedai, H. (2009). *Dîvân-ı Şeyh Mustafâ Zekâyî (Oruç Baba)*. Lefkoşa.
- Fedai, H. (2013). *Handî Dîvânı (2. Kitap)*. Ankara: Özyurt Matbaacılık.
- Fedai, H. (2019). *Dîvânçe-i Kıbrısî Hilmi Efendi – 3*. İstanbul: Hiperyayın.
- Hakeri, B. H. (2000). *Kültürümüzde sanatçılar ve yazarlar isimler sözlüğü*. Lefkoşa: Hakeri Yayınları.
- Kesik, B., Koç, H. ve Kacar, K. (2018). *Kıbrıslı Hilmi – hayatı, edebî kişiliği, Dîvânçesi ve diğer şiirleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Köksal, M. F. (t.y.). *MESTAP (Şiir Mecmualarının Sistemik Tasnifi Projesi)*. Erişim adresi: (<https://mestap.com/mestap/>) (Erişim tarihi: 10 Mart 2025)
- Köksal, M. F. ve Babaarslan, G. (2021). *Türkçe Divanlar Kataloğu (Bibliyografya)*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Köseoğlu, S. (1997). *Zekâî Dîvânı*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Onuş, E. (2018). Harid Fedai ve Silik Sayfalar adlı hatıra kitabı üzerine. *International Social Sciences Studies Journal*, 4 (28), 6459-6468.
- Özarslan, M. (2008). Söz mülkünün kalıplarıyla oynayan sultan: Kıbrıslı Âşık Kenzi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (1), 27-40.
- Özaşık, O. (2023). *Kıbrıs Türk kültürüne katkılarıyla Harid Fedai*. (Yüksek lisans tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Özkan, Ö. (2003). Handî ve Dîvânçesi I. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (27), 309-338.
- Özkan, Ö. (2003a). Handî ve Dîvânçesi II. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (28), 259-294.
- Özkan, Ö. (2005). Eski Zağralı bir Divan şâiri: Handî ve Divançesi. *Bilig*, (32), 223-234.
- Öznur, Ş. (2016). *Kıbrıs âşıklık geleneği*. Yıldız, N. A. ve Turan, F. A. (Ed.). *Türk Dünyası Âşık Edebiyatı* (s.339-373). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şeşen, R., Altan, M. H. ve İzgi, C. (1995). *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.
- Şenyurt, A. (2004). *Ali Handî ve Dîvânı*. (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Kütüphaneleri veri tabanından erişildi. (<https://katalog.marmara.edu.tr/>).
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. (t.y.). *Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı*. (<https://portal.yek.gov.tr/>) (Erişim tarihi: 10 Mart 2025).
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. (t.y.). *Ulusal Tez Merkezi*. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (Erişim tarihi: 27 Şubat 2025).